DAVID AND SYLVIA STEINER YIZKOR BOOK COLLECTION

STEVEN SPIELBERG DIGITAL YIDDISH LIBRARY
NO. 14340

Warsaw Memorial Book

Ṿarshah

THE NEW YORK PUBLIC LIBRARY – NATIONAL YIDDISH BOOK CENTER
YIZKOR BOOK PROJECT

NEW YORK, NEW YORK AND AMHERST, MASSACHUSETTS

THE STEVEN SPIELBERG DIGITAL YIDDISH LIBRARY PROVIDES
ON-DEMAND REPRINTS OF MODERN YIDDISH LITERATURE

•

MAJOR FUNDING FOR THE
YIZKOR BOOK PROJECT WAS PROVIDED BY:

Harry and Lillian Freedman Fund
David and Barbara B. Hirschhorn Foundation
David and Barbara Margulies
The Nash Family Foundation
Harris Rosen
David and Sylvia Steiner
Ruth Taubman

•

Original publication data

TITLE	Varshah.
DESCRIPT	3 v. : ill. ; 31 cm.
SUBJECT	Jews -- Poland -- Warsaw.
	Warsaw (Poland) -- Ethnic relations.
	Holocaust, Jewish (1939-1945) -- Poland -- Warsaw.
ADD'L NAME	Gruenbaum, Yizhak, 1879-1970.
	Tartakower, Aryeh, 1897-1982.
ADD'L TITLE	Entsiklopedyah shel galuyot, vol. 1, 6, 12

THIS BOOK MEETS A.N.S.I. STANDARDS FOR
PAPER PERMANENCE AND LIBRARY BINDING

PRINTED IN THE U.S.A.

אנציקלופדיה של גלויות

אנציקלופדיה של גלויות

ספרי־זכרון לארצות הגולה ועדותיה

סידרת פולין

יו״ר חברת „אנציקלופדיה של גלויות״
ח. ברלס, ירושלים

הוצאת חברת „אנציקלופדיה של גלויות״ בע״מ
ירושלים – תל־אביב

אנציקלופדיה של גלויות

כרך ששי

וארשה

חלק ב׳

העורך: יצחק גרינבוים

הוצאת חברת „אנציקלופדיה של גלויות" בע"מ
ירושלים – תל־אביב

Encyclopaedia of the Jewish Diaspora
A Memorial Library of Countries and Communities

POLAND SERIES

Warsaw, Volume II
Edited by ITZHAK GRUENBAUM

Published by

ENCYCLOPAEDIA OF THE JEWISH DIASPORA CO., LTD.

Jerusalem —Tel-Aviv

ירושלים, רחוב סעדיה גאון 6, טלפון 3259
 ● Printed in Isdael
סודר ונדפס בדפוס א. מוזס, תל־אביב
גלופות : צינקוגרפיה „אורית" בע"מ, תל־אביב
אדר ב' תשי"ט ● מארס 1959

תוכן הענינים

במאבק הדורות

מפלגות ואירגונים — 57

חינוך ותרבות

ספרות, עתונות, אמנות

ספורט

פרקי הווי

שואה וחורבן

מפתח השמות

התקין: יעקב עדיני

בתוכן הענינים של חלק ראשון
הושמט שם המאמר: היהודים בעירית וארשה / משה קרנר, עמ' 118
שם מחבר המאמר „דרור" (בעמ' 457) צ״ל ל. שפיזמן במקום יצחק שפיזמן

בשער הספר

ספר וארשה, חלק שני, נמסר בזה לקהל הקוראים.

שמרנו הבטחתנו והקדשנו בו חלק גדול לתיאור התפתחות המפלגות, שאיפותיהן, מגמותיהן ומאבקן. המאמרים כתובים בידי דברי המפלגות וחבריהן, המספרים את קורותיהן מבחינתם הם, ושופכים אור מבפנים על לבטיהן, נצחונותיהן וכשלונותיהן וגם על יחסיהן ביניהן לבין עצמן. הקורא יוכל, איפוא, לעשות השוואות, בכדי לקבל תמונה שלמה ונאמנה ולעמוד בדרך זו על לבטי הציבור היהודי כולו, תקוותיו ושגגותיו, על ההזדמנויות שהוחמצו והאפשרויות שלא נוצלו.

קבענו בכרך זה גם פרקי הווי, שבהם משתקפים חיי יום יום של המוני היהודים יושבי מרכז העיר ופרבריה, על החליפות והתמורות שחלו בחייהם והליכותיהם במשך הזמן, ובפרק השואה הבאנו תמונות מחיי הגיטו בימי הגירושים וההשמדה וכן בימי המרד וגילויי הגבורה העילאית של שרידי הקהילה.

אך לא מיצינו עדיין את תהליכי התפתחותם של יהודי וארשה, מאבקם עם כוחות חוץ ולבטיהם הפנימיים, וכן לא הושלם עדיין תיאור השואה על כל פרטיה. כך חסרה, למשל, פרשת משפטיהם של פושעי המלחמה הנאצים שפעלו בוארשה, חסרה רשימת לוחמי גיטו וארשה, קומץ הגבורים שהרימו — מעטים ובודדים — את נשקם על משמידי עמם, על המפלצת הנאצית שהטילה אימתה על אירופה כולה. חסרה רשימת כל אלה ששמרו על כבוד עמם וטוהר רוחו, שלא יזוהם בטיט היוון של הגיהינום שיצרו המרצחים הנאצים הגרמנים, עוזריהם ועבדיהם. כל מזימות ההשפלה והרצח, כל השיטה השטנית המכוונת להפוך את האדם היהודי למכשיר עיוור המוכן לכל פשע ואכזריות ובלבד להציל את חייו הוא לא הועילה, והמוני העם היהודי צעדו לקראת המוות כאבותיהם, כמעונים וקדושים, שנמסרו בידי מפלצת, שמתארי הגיהינום של כל העמים והדתות נשגב מהם להעלותה בדמיונם. לא נוכל עתה להתחייב להוציא עוד כרך להשלמת התמונה של הקהילה היהודית הגדולה באירופה על חייה, מאבקה, יצירתה, ירידותיה ועליותיה.

קהילה זו שעלתה בלהבות לא תקום עוד, כאשר לא תקום יהדות פולין רבת הסבל וגדולת היצירה הלאומית. במרכז הרובע היהודי, ששימש גיטו סגור בימי שלוט המפלצת הנאצית, הולך ומוקם רובע חדש — פולני. יושביו החדשים יתפסו את מקומות מגוריהם של יהודי וארשה, אבל לא ימחו את זכרם מקרב עמם במדינתו הקמה לתחיה — גם בזכות סבלם ודמם — כבכל מקום אחר בתפוצות. זכרם יאיר באור יקרות את דרך חייו של העם היהודי הנצחי.

במאבק הדורות

וארשה עיר ואם בישראל

מאת ד״ר י. שאַצקי

על־פי כתב הפקודה שפירסם מנהל המדינה הפולני אלכסנדר וויאלופולסקי ב־5 ביוני 1862, זכו היהודים בפולין לזכויות־אזרח מלאות, ועקב זה בוטלו כל הגזירות שנגעו לזכות הישיבה בוארשה. בעיר עצמה בוטלו הרובעים היהודיים וכל הרחובות נפתחו לרווחה לפני התושבים היהודים.

עד שנת 1862 לא היו רשאים לדור ברחובות המיועדים לאזרחים אלא יהודים בעלי־רכוש, חרשתנים וסוחרים שלא נבדלו בלבושם משאר התושבים ושלחו את ילדיהם לבתי־הספר הכלליים. השכבה של בעלי זכויות־יתר אלה לא היתה רחבה ביותר. יהודים אלה היו מתגוררים ברחובות הלא־יהודיים, הקימו מפעלים כלכליים בעלי משקל וחשיבות ונהגו בחייהם כבמושבה נפרדת. הם ראו עצמם מיוחסים, לא היו באים בקשרי נישואים אלא בינם לבין עצמם, ולעתים קרובות אף היו בעלי עסקים משותפים גדולים. לא אחד מבין „המתנגדים" היה מתקנא ב„מזלם", ולאחר לבטי־נפש קשים מאוד היה צולח בסופו של דבר את הרוביקון של הגיטו ויוצא לשחות בזרם ה„נאורים".

משהונהג שלטון עצמי עירוני, השתתפו היהודים בפעם הראשונה בהיסטוריה בבחירות שהיו רחוקות מהיות דימוקראטיות מחמת הצנזו ההשכלתי או הרכושני הגבוה. הם בחרו בכמה יהודים למועצת העיר, בעיקר לשם הפגנת זכויותיהם ולא משום שראו אותם כנציגי היהודים. אולם שלטון עצמי זה לא האריך ימים. המרד של שנת 1863 גרם לחיסול האבטונומיה העירונית. ברם ההתכוונות הפולנית של היהודים ה„נאורים" היתה לה משמעות חיובית.

לפי התקנות הנ״ל של כתב־הפקודה מן ה־5 ביוני 1862 ניתנה רשות ליהודים לרכוש בתים ואחוזות, להתישב בכל מקום ואפילו לשמש בכהונת פקידי ממשלה. חשיבות רבה נודעה לענין רכישת האחוזות לגבי היהודים האמידים, שקודם לכן לא היתה ניתנת להם זכות זו אלא באורח יוצא מן הכלל. הם ניצלו מיד זכות זו, ועשירי וארשה רבים, ביניהם כמה חרדים, נעשו בעלי אחוזות. כן הוחל ברכישת מגרשים ברחובות הפולניים ובהקמת בנינים עליהם.

את הזכות לקבלת משרות במשרדי הממשלה לא ניצלו אלא יהודים מעטים בלבד. ראשית, היו חסרים מועמדים מתאימים, ושנית, נסתבר שקיימות מניעות פסיכולוגיות בדרכו של היהודי שאינן מניחות לו להיעשות פקיד ממשלתי. קשה היה להניע את הפקידים הנוצרים שישלימו עם העובדה, שליהודי ניתנת הזכות להסתפח אל חברתם. יוצאת מכלל זה היתה מחלקת הבריאות, שבה השיגו משרות כמה רופאים יהודים. אף בין המשפטנים והשופטים ניתנה הזכות לכמה מיהודי וארשה, על־פי רוב מבני משפחות מתבוללות מאוד, לתפוס משרה זו או אחרת. כמה יהודים נתקבלו גם לכהונות שאין בצדן תשלום שכר בהתאחדות הסוחרים ובבית־הדין המסחרי. בבאנק הממלכתי הפולני עבדו שלושה יועצים מומחים, כולם באנקאים חשובים, שאף הם לא היו פקידים בשכר.

בשאלת זכויות היהודים היה מרחק רב בין ההלכה והמעשה. עובדה זו נתבלטה במיוחד בפרשת מתן הזכות ליהודים לחדור למקצוע הרוקחות. הנוהג היה, שכל מחלקה ממשלתית הוצרכה לקבל, על־יסוד הענקת הזכויות ליהודים, החלטות מעשיות בהתאם לדרישות הרשות הנוגעת בדבר ועמדתה. לפיכך הוצרכה המועצה הרפואית הוארשאית לברר את ענין מתן הזכות ליהודים לעסוק במקצוע הרוקחות. הופץ טופס, שבו הוסבר הענין בצורה כזאת:
„נטיית היהודים למעשי ספסרות במסחר עלולה להביא בנקל למעשי תרמית בבתי־המרקחת. לפיכך קיימת הדעה, שיש להשאיר בעינה את התקנה הקודמת אשר לפיה אסור על היהודים להחזיק בבתי־מרקחת."

בשאר מחלקות הממשלה המצב היה גרוע מזה, אף־על־פי שהיהודים עצמם לא גילו להיטות רבה לקבל משרות ממשלתיות. לאור הפרוטוקולים מן ההתייעצויות האלו אנו נמצאים למדים, כי הרוב המכריע של הפקידים הפולנים, יחד עם המספר הרב עד מאוד של פקידים מומרים, לא היו בדעה שיש להעניק ליהודים את מלוא הזכויות. קודם כל היה חשש גדול מפני ריבוי האוכלוסיה

היהודית בוארשה. עוד בשנת 1860 כתב בנידון זה סטאַטיסטיקן ממשלתי:

„סטאַטיסטיקנים המסוגלים לראות את הנולד חישבו ומצאו, כי בעוד שלושים שנה תעלה האוכלוסיה היהודית בוארשה, הודות לזרם התושבים החדשים והגידול הטבעי, על האוכלוסיה הכללית."

וויאלופולסקי ידע על כך, אולם החליט להתעלם מדעת הפקידים הגבוהים ולשחות נגד הזרם. כתב־הפקודה בדבר הענקת הזכויות ליהודים לא עורר בציבור הפולני אהדה יתירה. „האדומים" (חסידי המרד) התנגדו לו וראוהו כמעשה־תרמית שויאלופולסקי מבקש למשוך באמצעותו את היהודים אל מחנה המתנגדים למרד. „הלבנים" (מתנגדי המרד), רובם בעלי אחוזות, לא יכלו בכלל לשאת את הרעיון שה„מושקים" נעשים שווים להם. אבל ויאלופולסקי לא רצה לוותר בשום אופן. תכניתו היתה להפוך את היהודים למעמד בינוני פ ו ל נ י. הוועדה לעניני פנים לחמה תחילה מלחמה נמרצת בביטול הרובעים היהודיים בערים. לפקידים רבים שימשו הרובעים הללו מקור לא מבוטל להכנסות קלות. על כל פנים התחולל מאבק עז על הרובע היהודי בוארשה. שהרי ראשית, הועמדה בסכנה הכנסתם הצדדית של הפקידים, ושנית — היה בכך משום איום על פולניותה של העיר. היו פקידים שכתבו, כי בכלל „מוקדם ומזיק" הוא להרשות ליהודים להיעשות בעלי־אחוזות, כלומר „לשלוט על האיכר הנוצרי". אחרים הכריזו בגלוי, שיש לבטל בכלל את כתב הפקודה בדבר הענקת הזכויות ליהודים. כפאַטריוטים רוסים כביכול, הם טענו כי הענקת זכויות ליהודים בפולין פירושה הבאשת ריחה של רוסיה, משום שבה אין ליהודים לפי שעה זכויות כאלו.

ד"ר יעקב שאצקי

בחוגי בעלי האחוזות היו מתווכחים בלהט על איכרים ויהודים. בשעת אחד הוויכוחים הכריז ויאלופולסקי:

„אם בשאלת שיחרור האיכרים והוראת־היסוד בענין, זה לא ירצו ללכת אתנו אלה הרואים את עצמם כמהוים את העם האמיתי, כי אז נלך עם אלה אשר לא היו עד כה מאומה: היינו — בערים עם היהודים, בכפרים עם האיכרים."

וויאלופולסקי חדור היה אמונה עמוקה, שיעלה בידו לעשות ביהודי פולין מה שעשתה צרפת בשנת 1791 ביהודיה היא. „ההתבוללות" — טען — „אינה ענין של תקנות או החלטות, כי אם פועל־יוצא של חירות אזרחית."

בפטרבורג נודע לוויאלופולסקי, כי יש בדעת הממשלה הרוסית להכיר בגרמנים וביהודים כבמיעוטים לאומיים ולהעניק להם זכויות לקיים בתי־ספר משלהם. תכנית זו עוד הגבירה בלבו את האמונה, שקודם כל יש לזכות באהדת היהודים, משום שעל הגרמנים לא רצה לסמוך. „ייחודם של היהודים בפולין," — כתב על־פי המלצת שני יועציו מקרב יהודי וארשה, דניאל נייפלד ויצחק קראמשטיק, — „אינו ייחוד לאומי, כי אם ייחוד היסטורי, ייחוד של ניוון, תוצאה של חוסר זכויות ובדלנות." כסבור היה כי ההתבוללות אינה מעמידה בסכנה את אמונתם של היהודים האדוקים ביותר. בהיותו הוא עצמו קאתולי אדוק, האמין מאז ומתמיד ביהודים החרדים אשר עוררו בו יחס של כבוד. תכניתו בדבר התבוללות לשונית הוציאה מכלל חשבון כל השפעה שהיא על הדת היהודית.

וויאלופולסקי ביקש קודם כל לזכות בתמיכתם של יהודי וארשה בתכניתו. העובדה שפקידי הממשלה בוארשה הגנו על הסטאטוס־קוו עוד הגבירה בו את אמונתו, שבלי וארשה חפשית ליהודים אין לזכויות־האזרח כל משמעות ממשית. משהעירו את תשומת־לבו לדלות היהודית בוארשה והזהירוהו כי פתיחת שערי העיר פירושה הגדלת מספר האביונים, השיב כי „העניות אינה ענין אימאַננטי, כי אם תוצאה של חוסר־זכויות." על השאלה, כיצד יוכלו יהודים להיות אזרחים פולניים טובים, בעוד שהם מאמינים במשיח שיביא להם את הגאולה, הוא כתב באחד ממאמריו:

„אמונת היהודים לשוב לארץ המובטחת כמוה כאמונת שאר הדתות בעולם הבא. אין בכך כדי לפגוע במילוי חובותיהם האזרחיות. התחיקה שאינה מניחה ליהודים ליהנות מן הטוב הנוצר בידי החברה, מגבירה בהם את אמונתם שהם שרויים בגלות. העובדה שאין נותנים ליהודים יד חפשית להרויח את לחמם ביושר, היא שגרמה לדלותם, וזו הסיבה העיקרית לאי־ציותם של היהודים לחוקים. המספר הרב של חוקי האפליה עושה את היהודים לכלי־משחק בידי הפקידים הנהפכים בדרך זו לרודפי בצע, ובסופו של דבר נוצרת על־ידי כך אוירה של ניוון מוסרי הדדי. טובת הכלל דורשת לעכל ולהטמיע במהירות האפשרית את הגורם הזה שהוא זר לעת־עתה, אך ייהפך ברבות הימים לחלק של שלימות לאומית משותפת. דווקא משום שהם רבים במספר, המשימה הזאת קלה ונחוצה ביתר שאת ברגע זה."

וויאלופולסקי השיג את שלו. נעלם „הפתק היומי". מס זה הוחכר ליהודים אשר העסיקו יהודים אחרים („חוטפים"), כדי לחטוף יהודים שהתגנבו לוארשה בלי לשלם את דמי „הפתק היומי". אחד מבני הדור ההוא אשר נתנסה בעצמו ברדיפה הזאת אחר בני־אדם, כתב בזכרונותיו כדברים האלה:

„כל יהודי, ויהי זה אחד הרוטשילדים או צורף־זהב מלונדון, אם אך בא לוארשה חייב היה לרכוש ‚פתק־יומי'

תמורת מס בשיעור של שבע קופיקות. פתק זה חייב היה להיות כתוב על־גבי נייר מוטבע בחותמת מיוחדת, שתמורתו הוצרך לשלם 15 גרושים נוספים. ליד מבואות העיר היה צורך להראות קודם־כל את הדרכון, שלפיו נקבע מי הוא יהודי. הרשיון להישאר בעיר לא ניתן אלא לימים אחדים בלבד. בחוצות העיר היו החוטפים עורכים ציד על יהודים, אשר נחשדו בהתגנבות לעיר ללא רשות."[1]

הויכוחים על הענקת זכויות ליהודים חלו בימים שהיה כבר ברור, כי המרד הוא בלתי־נמנע ועומד לפרוץ.

ה־9 בינואר 1863 היה יום ראשון לחופש היהודים בוארשה. מס הבשר הכשר בוטל עוד שבוע קודם לכן. שערי המכס נשארו, אך השומרים נסתלקו מהם. ברגע שוארשה נפתחה לפני היהודים, ציפו לזרם גדול של תושבים חדשים, אך הזרם לא בא. המרד פרץ ב־22 בינואר 1863 ועל העיר באו ימים קשים. בבתי־הכנסת ובבתי־המדרש קראו בלחש את הקול־קורא שפירסמה הממשלה הפולנית במחתרת ב ע ב ר י ת, שיש לחכות עד ש„פולין חפשית" תעניק זכויות ליהודים. ליד שערי־המכס, שהפעם לא עמדו בהם כל שומרים, נראו הרבה יהודים, אלא שהללו לא באו אל העיר, כי־אם יצאו ממנה. היו אלה בחורים יהודים צעירים ממיטב הבתים בוארשה אשר יצאו אל היערות. ביחס למספר הפולנים שעזבו את העיר היה חלקם של היהודים גדול מאוד. במאות בתים של מתנגדים ונאורים (חסידים היו בבחינת יוצאים מן הכלל) ישבו אבות ואמהות שרויים בעצבות וקראו מכתבי פרידה תמימים ונלהבים שהשאירו בניהם הצעירים לפני צאתם.

הרבה בחורים יהודים עבדו בוארשה במחלקות שונות של הממשלה הפולנית החשאית, שהיתה מאורגנת להפליא. עבודה זו היתה כרוכה בסכנה גדולה. היא דרשה עצבי פלדה וכשרון לחיי מחתרת.

נתארגנו ועדים יהודיים חשאיים לעזרת משפחות היהודים העצורים והמגורשים לארץ גזירה. ועד כזה היה קיים גם בביתו של הילארי (הלל) נוסבוים, מי שהיה לימים היסטוריון של יהודי וארשה. בנו מספר, כי הנוער היהודי ערך מלחמה עם האבות, אשר ביקשו בראיות שכלתניות לצנן את רעיונותיהם האמוציונאליים של בניהם. הוא מביא ויכוח של אב עם בנו הסטודנט, שאינו חדל מלהטיח לעומתו שוב ושוב את אימרתו, כי הגיעה השעה של „מעשים ולא של דיבורים".

ב־15 ביולי 1863 הופץ בכל בתי־הכנסת, בתי־המדרש ובתי־התפילה של החסידים כרוז חדש ב ע ב ר י ת הקורא לכל היהודים שיסייעו למרד סיוע כספי. במחלקת האוצר הפולני עבדו דוקא הרבה יהודים, שתפקידם היה לגבות את „המס הלאומי" שהטילה הממשלה החשאית על יהודי וארשה. שמותיהם של המסרבים לשלם את המס הוקעו

1. אשר ראדין „זכרונות מימי נעורי", וארשה, 1891, עמ' 139—140. על וויאלופולסקי כותב ראדין כי „ראוי הוא שיהודי פולין יציבו לו אנדרטה על שהעניק להם „שיווי זכויות". ראה גם דרשת הרב הלובליני יהושע אשכנזי בביהכ"נ הגדול בלובלין ב־1862.

בבוליטין מיוחד שהודפס ב־17,000 טפסים. ואולם סרבנים כאלה היו מועטים. בכך הודו אף חוגי הלא מורדים.[2]

מלבד התפקידים המסוכנים במשרדים החשאיים עזרו יהודי וארשה הרבה בהברחת נשק והסתרתו. הנסיון המחתרתי הוכיח, שבדעת המשטרה הרוסית לא עלה כלל, כי ברחובות היהודים אפשר להחביא נשק. מחסני התחמושת הותקנו ברחובות היהודים המובהקים ובחצרות שביניהם. גם אסיפות המנהיגים החשאיים היו בטוחות יותר ברובע היהודי.

המפקדה הראשית של אלכסנדר וואשקובסקי, המפקד החשאי של וארשה, שכנה בבית הקפה של מלך אוקרנט ברחוב נאלאבקי. שם נערכו ישיבות המועצה העירונית.[3]

תפקיד חשוב מילא כנראה גם בית־הקפה של הירש קירשנבוים ברחוב פראנצישקאנסקה, אשר בחיפוש מקרי נמצא בו מחסן מלא תחמושת.

כלפי חוץ עשתה וארשה רושם של עיר שלוה. אדם מן הצד לא היה משגיח בנעשה בה, לכל היותר היה מופתע מן המספר הרב של החיילים החונים ברחובותיה. בשלהי ינואר 1863, בימי הגיוס לצבא הרוסי, היו הרובעים „היהודיים" מלאים וגדושים מתגייסים יהודים.

הנציב החדש בפולין גראף פיודור פיודורוביץ' בארג (1790—1874), שנתמנה ב־17 באפריל 1863, היה זקן חסר־שיניים, אך איש־תככים ערום.[4] כלפי היהודים הוא ניהל מדיניות דו־פרצופית: חנופה למראית־עין ורדיפות למעשה. הוא לא החשיב את כתב־הפקודה של וויאלופולסקי. הוא טען שרק מספר קטן של יהודים ראוי לקבל אזרחות. בהשראת פטרבורג החל גרמני־באלטי זה להחניף להרדים וללחוש באזניהם, כי וויאלופולסקי מתכוון „לנתק ילדים יהודים מעל הוריהם". בד בבד עם זאת טען באזני האצילים הפולנים, שרובם היו מתנגדי המרד, כי היהודים אינם פאטריוטים פולנים.

שהיהודים לא יוכלו לבוא אליו, השתכן בארג במת־כוון בארמונו לשעבר של הבאנקאי סאמואל פרנקל ברחוב ביאליאנסקה, ולא בטירה ששימשה משכן רשמי לשלטון העליון בארץ. השמועה עברה שכל אדם רשאי לבוא אליו, אבל מתוך יוזמה עצמית לא היה איש בא אליו, אלא אם כן נצטווה לבוא. הנציב היה „מזמין" את הרב הכולל של וארשה ר' בריש מייזלס ונכנס עמו ב„שיחות גרמניות" ממושכות. הרב המסכן אנוס היה לבוא. ובארג היה מלא שמחה שעיני הפולנים רואות, כיצד „הרבי שלהם" מבקר

2. ספקים יהודים סירבו לשלם מסים לממשלת־המחתרת הפו־לנית. ביניהם נזכרים האחים שלמה, מרדכי ויהושע טמקין, יהודים גרודנאים וספקי־צבא גדולים בוארשה. ואכן הם נאלצו לעזוב את העיר (Glos miasta Warszawy, 1863, 19).

עתונאי רוסי העריך שנגנבו „20 מיליון זהובים" — סכום מוגזם בלי ספק. שהממשלה הרוסית לא תוכל לגבות מסים מתושבי וארשה, הציתו הפולנים ב־18 בספטמבר 1863 את מגדל־העץ של עירית וארשה, שבו נמצא ארכיון מחלקת המסים העירונית. כתוצאה מכך הועלו מס הבתים ללא אומדן מוקדם.

3. על מדי־צבא פולניים משנת 1863 שנמצאו אחרי שנים באחד הבתים היהודיים ברחוב גנשה, מספר חיים מרגלית־דוידזון בספרו „צו גאסט ביי דער וועלט. עפיזאדן פון מיין אויטאביא־גראפיע", ניו־יורק, 1949, עמ' 24—26.

4. בארג היה נציב אחרון בפולין. בשנת 1874 הונהגה כהונת הגנראל־גובארנאטור (מושל כללי).

אצל הטספר הרוסי השנוא. אולם תחת להבאיש את ריחו של „האדון הרב", היו ביקורים אלה עוד מעלים את קרנו של ר' מייזלס, ומעדויות של בני דורו מסתבר שרק אז התחילו לראותו כקדוש.

גם ר' יעקב גזונדהייט, שלימים נתמנה רב כולל (אחרון) בווארשה, היה מבקר לעתים קרובות אצל הנציב הרוסי ואנוס היה להאזין לדיבוריו על וויאלופולסקי.

המרד עמד לפני חיסול. בין האסירים היו גם הרבה בחורים יהודים בני משפחות ווארשאיות עשירות ורבות השפעה, ובתוכן גם שותפיו של בארג לעיסקות מסחריות שונות. למראית־עין הוא נהג בבחורים אלה בחומרה יתירה וציווה לדון רבים מבין בנים חוטאים אלה למיתה. ואולם ברגע האחרון היה נוהג מעשה מלאך־הגואל ונותן להם חנינה. בדרך זו ניצלו שלמה הארטמן, האחים סטאניסלאב ואדוארד ניידינג ועוד. אבל מורדים יהודים עניים הוא ציווה לתלות ללא רחמים ותמיד לאור היום, באורח הפגנתי.

סיום המרד לא הביא בעקבותיו את המנוחה. הרבה יהודים ירדו מנכסיהם. חלק מן היהודים הליטאיים חזרו למקומותיהם הישנים. סוחרים חשובים פשטו את הרגל. קשה היה להשיג אשראי, בפרט לאחר שהבנקאים חדלו לפעול. מצב המלחמה נמשך והלך. היה פחד לצאת לרחוב.

על־פי פקודה מפטרבורג התחילו שוב להשביע את התושבים. היו סוחבים אותם אל תחנות המשטרה ומצווים עליהם לחתום על הצהרות נאמנות. הצהרות דומות הוכרחו להביא לנציב משלחות של פולנים ויהודים. בכוונה פרו־בוקאטיבית היה בארג מקבל תחילה את היהודים ואחריהם את הפולנים. ברובעים היהודים היו סוחבים את היהודים ומצ־וים עליהם לחתום על ניירות, שתכנם היה סתום לגבי החותמים.

זו היתה האוירה בימים שווארשה היתה פתוחה לפני היהודים. הפקידים הזהירו שוב ושוב, שאין לפתוח לפי שעה את העיר להגירה יהודית בלתי מוגבלת ולפחות יש להשאיר בעינם את הרובעים היהודיים. נשמעו קולות של פולנים, שאם הפסידה פולין במרד, על היהודים איפוא להפסיד גם את האמאנסיפאציה. בתזכירים מפורטים אל בארג ביקשו פקידים רוסיים, כמעט כולם פולנים, את הנציב שיבטל את כתב־הפקודה של וויאלופולסקי, משום שווארשה עלולה ליהפך לעיר יהודית. בארג היה קורא את התזכירים ואומר שהוא תמים דעים עם אותם הפקידים, אבל כשהגיעו הדברים לידי מעשה היה חושך פיו, כי לא רצה להודות בכך שהפולנים צודקים.

היהודים לא היו בטוחים עדיין במעמדם החוקי. משביקש יהודי לרכוש בית או מגרש ברחוב לא־יהודי, היו הפקידים שמים מכשולים גדולים בדרכו. היו פקידים שסברו, כי את שוויון הזכויות אין לגרוס אלא לגבי יהודים „נאורים", שהפולנית כבר נהפכה אצלם לשפת אמם, ולא לגבי ההמון הגדול של דוברי יידיש, לשון שלפי תקנות וויאלופולסקי אסורה היתה בשימוש, כמוה כעברית, בת־עודות ומיסמכים בעלי אופי חוקי. הנה כי כן נמשכה החבלה בזכויות היהודים ובהכרזות החגיגיות שהושמעו בשנות „המהפכה המוסרית" (1861—1862). איגודי בעלי־המלאכה (הצאכים) עמדו בסירובם לקבל יהודים, ובשנת 1862 לא נתקבלו אלא יהודי אחד לאגודת הרצענים ואחד לאגודת נגרי הבנין.[5]

לאט לאט התחילו השלטונות לסלק פקידים פולנים, אבל הפקידים הרוסים לא היו טובים מהפולנים המסולקים. הללו משוללים היו אפילו אותה מידת אהדה לאומית שחלק מן הפקידות הפולנית הגבוהה רחשה ליהודים חדורי התרבות הפולנית. אך זרם היהודים התחיל לנהור לווארשה ומבחינה חוקית אי אפשר היה לעצרו.

בסוף שנת 1864 התחילו להגיע לווארשה תושבים יהו־דים חדשים. אלה לא היו יהודים פולנים, כי אם ליטאים, על פי רוב אנשים אמידים שביקשו להתגורר בעיר גדולה; מהם שכבר טעמו קודם לכן את טעם הישיבה בווארשה, ומהם שהיו להם קרובים בעיר זו או למדו בבתי־הספר הלא־יהודיים שבה. יהודי־ליטא אלה חיו להם את חייהם בנפרד, היו להם בתי־מדרש ומניינים משלהם, ובמרוצת הזמן אף רבנים ומגידים משלהם. על פי רוב היו התושבים החדשים הללו מרוכזים ברחוב אחד או אפילו בחצר אחת, ולמען המבקרים שמחוץ לעיר, סוחרים מליטא, הכינו אכסניות מיוחדות, שנקראו כבר בתי־מלון. בשנת 1868 פתח יהודי בשם אברהם נוסבוים בית־מלון „ליטאי" כזה ברחוב פראנציסקאנסקה, בביתן של פישל לאַבאנפיש. ברחוב נאַלאַבקי פתח יהודי אחד בית־מלון „אוקראיני". ליד „שער הברזל" פתח לייבוש הופנאגל אכסניה בשביל אורחים ופירסם מודעות שיש אצלו „מניין" מיוחד.

רק לאחר זמן התחילו לבוא ולהשתכן בווארשה יהודים מערי־השדה של פולין, ביניהם חסידים מן הערים והעיירות הסמוכות. בשנת 1866 מסופר כבר על ה מ ו נ י ם של חסידים, כך שווארשה עשתה רושם של עיר חסידית.[6] פוע־לים יהודים בבתי־החרושת לטבק, שלא היו רשאים לגור בעיר, התחילו להשתכן בה יחד עם בני־משפחותיהם. יהודים ממינסק, ווילנה, גרודנה ובוברויסק התחילו לבוא ברכבות. מן הערים והעיירות הפולניות היו באים יום יום יהודים בעגלות־איכרים ודיליז'אנסים פרימיטיביים, שבעלי־עגלה יהודים היו נוהגים בהם.

מסיפורו של בן הדור ההוא אנו למדים, כי לווארשה התחילו נוהרים סוחרים ובעלי־מלאכה, חרשתנים ואנשי־

5. בגלל חשיבותה של עובדה זו, מן הראוי להביא קטע מזכרונותיו של אדולף יעקב כהן, מי שהיה אחר כך עורך ה„איזראעליטא": „לא הועילה ההצהרה החגיגית שניתנה במארס 1861 בשם כל הצאכים, שמעתה ואילך יקבלו חברים יהודים. התוצאה של ההבטחה הזאת היתה שבשנת 1862 קיבלו בסה"כ יהודי אחד לצאך הרצענים ובשנת 1863 עוד יהודי אחד לצאך נגרי הבנין". „איזראעליטא", 1905, 9.

6. המשכיל אברהם אורי קובנר כותב:

„פה (כלומר בווארשה) תפגוש על כל צעד הסידים ואנשי־מעשה, הולכים הלוך וטפוף בחוצות ווארשה עם פאות עד קרסוליהם ומהם נוטפים מים נסרחים מן המקוה, כובעות שעירים (שטריימלין) על ראשיהם, שערותיהם פרועות, בגדיהם הארוכים נגואלו מכף רגל ועד ראש ברפש וטיט... בפלך ליפא לא נמצאו כבר אנשים כאלה." „המליץ", 1866, 2.

תיאורים דומים אפשר למצוא גם אצל כותבי זכרונות רוסיים רבים וגם אצל הפולני סאביצקי Zydzi... Warszawa, 1865 עמ' 337.

כספים, משכילים ואדוקים. הנסיעה עצמה היתה קשה, וההרגשה היתה שנוסעים למדינה רחוקה וזרה.[7]

בין הפקידים הרוסים החדשים היו כמה עתונאים וסופרים אשר תיארו את ואדשה ויהודיה תיאור מפורט. הם מתארים את החסידים, את הנשים היהודיות יפות־התואר וכן את היהודים המתבוללים כמין תופעה אכזוטית. האחרונים עשו עליהם רושם רב, משום שברוסיה לא ראו מעולם יהודים „אירופיים" כאלה.

„יהודים" — כותב אחד מהם — „ראיתי ברחובות, בבתי־העסק, בכל מקום. לעתים רחוקות רואים אותם בתיאטראות ובקונצרטים. אלה הבאים לשם הם היהודים העשירים שנתבוללו בין הפולנים והם מעמידים פני פול־נים."

הוא מתאר את גן־קראשינסקי כמרכז היהודים, שכן בשאר גני וארשה אסודה עליהם הכניסה.

ככל שגדל הישוב היהודי, כן נעשה דומה יותר לקבוצת עיירות מבודדות, שנשתכנו בחצרות או ברחובות נפרדים. הדירות היו קטנות — „החדר והמטבח" המפורס־מים, ונדירים היו הבתים שמנו יותר משתי קומות, רובם ישנים ובנויים עץ. דלת העם היהודית התגוררה בבתים אלה, ואילו יהודים בעלי ממון התחילו לרכוש מגרשים ולבנות בתים עם חצרות ענקיות דמויי קסרקטין, שוארשה נתפרסמה בהם.

התחילה ממש „פלישה" אסטראטגית מתוכננת לרחו־בות ולרובעים. בשנת 1866 תופסים היהודים את כל הרחובות מדז׳יקה ועד לאוקופובה, ששם נמצא בית־העלמין היהודי, סטאבקי, ניזקה, קארמאליצקה החדשה וגאנשה. את הרובע היהודי הישן ליד פוקורנה היה הכרח לפנות, כי בפקודת שלטונות הצבא היה צורך להרוס שם את כל הבנינים כדי לדווח שטח ארטילרי. הושאר שם לזמן־מה רק בית־החולים היהודי. הרחובות שסמוך לשנת 1880 נהפכו ליהודיים, כמו דז׳אלנה, קארמאליצקה, נובו־ליפיה, פאנסקה ושליסקה, תפוסים היו בשנים ההן בידי בעלי אחוזות פולנים אשר ישבו שם בבתים קטנים מוק־פים בוסתנים. בימות החורף היו בעלי האחוזות מתגוררים בוארשה, ואילו בימות הקיץ עמדו בתים אלה ריקים מאדם. כאן התגוררו גם הסטודנטים הפולנים, משום ששכר הדירה כאן היה זול יותר מאשר ברחובות הסמוכים לאוניברסיטה. לאט לאט הלכו היהודים ודחקו את רגלי האוכלוסיה הפולנית שהחלה עוקרת אל חלקה הדרומי של העיר ומשתכנת ברחובות שבקירבת שדרות ירושלים, וברבות הימים גם בכפרים אוכוטה, וולה וצ׳יסטה — פרבריה של וארשה. רחוב פאביה, שעד 1867 היה כולו פולני, עבר לידי היהודים. כל הרחובות מסביב לכיכר גז׳יבובסקי נעשו רחובות יהודיים. מסביב לחצרו של

7. „נסיעה לוארשה היתה כמעט כנסיעה למדינה אחרת. אמנם היא שייכת לאותו קיסר, ובכל זאת היא פולין". כך ראו את הדבר בליטא. א. רייזן, עפיזאדן פון מיין לעבן, - ווילנה, 1929, א׳, ע׳ 191.

עד כמה מיהרו היהודים להשתכן ברחובות החדשים מוכיחה רשימת החותמים לפי הרחובות בספר למדני (לקוטי רצב"א, מאת צבי הירש כהנה, וארשה, תרכ"ז, סוף). בשנת 1866 כבר גרו יהודים אדוקים ברחובות הנוצריים של וארשה.

יאנאש, כיכר־השוק המפורסמת, החלו מתרכזים רוכלי השוק הזעירים, וביניהם חלק ניכר היו חסידים.

בשנת 1878 מתחילה התפשטות טריטוריאלית שניה של היהודים. הם קונים מגרשים ומקימים עליהם בתים. הדבה פולנים עוקרים משם, אך אין הם רוצים למכור את בתיהם, וכך הם נעשים בעלים לבתים וחצרות התפוסים בידי דיירים יהודים.

בד בבד עם גידול האוכלוסיה מתפתחת גם התדבות העירונית. בשנת 1857 התחילו להאיר את הרחובות בפנסי־גאז. ביחס לשטחה של העיר היתה התאורה דלה מאוד, ובלילות היתה סכנה להתהלך ברחוב.

הטראם העירוני הציבורי הרתום לסוסים הופיע לראשונה בשנת 1865. היה זה קו שהוליך מבית־הנתיבות הווינאי לפראגה, אל בית־הנתיבות הפטרבורגי. הטראם רב הקוים לא הופיע אלא בשנת 1881. התחבורה העירונית קוימה באמצעות דיליז׳אנסים פרטיים, שהונהגו על־ידי קבוצת יהודים בשנת 1867. תמורת עשרה גרושים אפשר היה לנסוע מרחק רב למדי. דיליז׳אנסים יהודיים היו מהל־כים גם בין וארשה לערי־השדה. רשת מסילות־הברזל עדיין לא הקיפה את הארץ. הסוחרים היו בדעה שהנסיעה בדכבת יקרה, לפיכך היו משתמשים ב„רכבת היהודית", דהיינו בדיליז׳אנסים. התחנה המרכזית של הדיליז׳אנסים היתה בכיכר קראשינסקי. בשנת 1868 הופיע אפילו לוח־זמנים ביידיש של הדיליז׳אנסים היוצאים והבאים. כותבי רשומות פולנים ציינו, כי ה„אומניבוסים" היהודיים הוסיפו למראה הכרך של וארשה.

בשנת 1883 הותקן התיעול והביוב בעיר, וב־1885 — אספקת המים המרכזית, אבל לשירותים אלה לא זכו אלא רחובותיהם של בעלי־האחוזות. בשנת 1889 הוחל בריצוף הרחובות, תחילה הרחובות הפולניים ואחר־כך הרחובות היהודיים.

חוץ ממספר רחובות, היתה וארשה בשנים ההן רחוקה מלהיות עיר נקיה. התמותה, ביחוד תמותת התינוקות, היתה גדולה מאוד. לא היו גנים במידה מספיקה, ובימות הקיץ שרר בעיר מחנק ממש.

החיים היהודיים לא היה בהם אף סימן של חיי כרך. ברחובות היהודיים נמשך אורח־החיים שהועתק מן העיירות הקטנות. השבת הורגשה יפה; כל החנויות היו סגורות, אפילו אלו של היהודים „הנאורים" והמומרים. היה זה נצחונם של האדוקים אשר בשנת 1862 הסתערו על החנויות שנפתחו בשבת. אחד, יהודי וארשאי, כותב בזכרונותיו, כי „בוארשה נקל היה ליהודי להמיד את דתו מאשר להחזיק את חנותו פתוחה בשבת".

בשנים 1850—1870 גדל מספר הבתים ב־15%, בעוד שהאוכלוסיה גדלה ב־38%. בשנת 1850 מנו 53 נפשות לכל בית, בשנת 1868 — 78. בכל חדר התגוררו מספר אנשים גדול פי שלושה מזה שבשנת 1863. שכר הדירה תפס מקום ראשון בהוצאות המחיה, בפרט ברחובות היהו־דיים, ואילו מצרכי המזון היו זולים, לעתים זולים בהרבה מאשר בעיירות הקטנות.

אוכלוסית וארשה גדלה מן ההגירה יותר מאשר מן

הריבוי הטבעי. בשנת 1862 היו בוארשה 207,855 תושבים. האוכלוסיה שמנתה בשנת 1875 298,127 נפשות גדלה בשנת 1879 ל־336,703 וב־1881 ל־379,763 נפשות, הווה אומר כי בשנים 1862—1881 גדלה אוכלוסית וארשה בשיעור של 80% ומעלה.

האוכלוסיה היהודית מנתה בשנת 1860 40,723 נפשות, כלומר 26.2% מכל האוכלוסין. בשנת 1870 היה מספר היהודים, לפי נתוני הקהילה, כ־80,000 (16,000 משפחות). בשנת 1877 מנתה האוכלוסיה היהודית למעלה מ־102,000 ובשנת 1881 — 127,917 נפשות.

לפי אומדן של דמוגראף יהודי גדלה האוכלוסיה היהודית בוארשה מ־4½% בשלהי המאה השמונה־עשרה לשליש ומעלה (33.4%) בשנת 1882.[8]

גם הבעלות היהודית על בתים הלכה והתרחבה; בשנת 1872 מנתה וארשה 429 בעלי־בתים יהודים, ובשנת 1882 עלה מספרם פי שלושה.

מנהל המחלקה הממשלתית לעניני היהודים כתב בדו"ח שלו לאמור:

„משהוסרו ההגבלות החוקיות, התחילו היהודים לעסוק במלאכות שונות, במקצועות ופרנסות שונים, אשר עד כה לא היתה להם דריסת־רגל בהם. הם התחילו לנהור במספר רב לוארשה, העיר בעלת המסחר והתעשיה המפו־תחת, אשר הודות למסילת־הברזל והויסלה יש לה קשרי תחבורה נוחים עם כל אירופה, והיא מהווה שדה נרחב לאין ערוך לפעילותם המסחרית והחרשתית."[9]

השלטון הרוסי לא הביט בעין יפה על ייהודה של וארשה. באוגוסט 1867 ביקר בוארשה אלכסנדר השני. המספר הרב של יהודים בוארשה היה למורת רוחו. הוא מתח ביקורת על המשטרה המגלה יחס מתון אל בעלי הלבוש היהודי והצביע על העובדה, שאיסור הלבוש היהודי הוגשם בשאר חלקי האימפריה הרוסית במלואו. בקאפוטות היהודיות ראה הצאר סימני „פולניות". בארג התנצל, שיהודי פולין עניים מדי שיוכלו לרכוש בגד „אירופי" חדש, והוא ביקש להאריך את מועד ביצוע הגזירה, לתת ליהודים אפשרות „לבלות את בגדיהם הישנים". הוא הסביר, ש„רוח הזמן אינה יפה" לשינויים מסוג זה. מובן מאליו שלא הזכיר את סכומי הכסף הגדולים שקיבל בעד הזכות להניח ליהודים ללבוש את לבושם המיוחד.

בארג הגיש לצאר תזכיר, שבו כתב כי בדרך כלל עדיין לא הגיעה השעה לתיקונים של ויאלופולסקי משום ש„הגורמים המזיקים" של החיים היהודיים לא שורשו מאז 1862. הוא תיאר בצבעים שחורים את החיים היהודיים

8. יעקב לשצ׳ינסקי, „די יידישע באפעלקערונג אין פוילן", ייוו"א־בלעטער, XI (1936), ע׳ 10. ר׳ גם: מ. לינדר, „דאס יידישע געטא אין ווארשע", יידישע עקאנאמיק III, 1939, ע׳ 149.

עד שנת 1861 היה רישום התושבים לא־מדויק ביותר ואין לסמוך על החומר הסטאטיסטי מהימים ההם. רק בשנת 1861 הוחל ברישום כל התושבים בוארשה, אפילו של אלה שלא שהו בעיר אלא חודש בלבד, בעוד שקודם לכן מנו רק את התושבים הקבועים, כלומר את אלה שנולדו שם.

9. דו"ח זה הוא משנת 1871. הוא מדגיש, כי עם ריבוי היהודים העשירים בוארשה גדל בשיעור מבהיל „הפרולימאריון היהודי הדל ביותר". הוא מוסר, כי באותה שנה היו בוארשה 12,000 יהודים אמידים, ואילו שאר „שני השלישים" היו אביונים.

בוארשה והגן על הגזירות נגד היהודים. הוא הציע שלא לבצע לפי שעה את כתב־הפקודה של ויאלופולסקי.

דבר זה הטיל אימה על יהודי וארשה. העתונות הפול־נית פירסמה על כך ידיעות קצרות, ללא כל פירושים. נשמעו טענות, כי וארשה, שעדיין היא עיר בירה מבחינה רשמית, ולא של „חבל הויסלה" בלבד, כפי שהוסב אחר כך שמה של פולין הקונגרסית, ראויה שתהיה לה אותה „זכות" שיש לשתי הבירות של רוסיה (פטרבורג ומוסקבה), היינו, שזכות הכניסה ליהודים לתוכה תהיה מוגבלת.

ואולם היהודים „הנאורים" היו מרוצים מאוד מביקורו של הצאר. הוא חילק ביד נדיבה עיטורים ואותות־כבוד לרוב. כל „גיבורי 63" תפסו בלהיטות של מומרים לתאבון את אותות־ההצטיינות, כשם שעשו זאת ה„פריצים" והנכבדים הפולנים. הדבר שהרגיע את הכל היתה הפסקת החקירות בדבר ההשתתפות במרד.[10]

יהודי וארשה, כמוהם כיהודי פולין בכלל, שהיו למעשה בעלי זכויות רבות יותר משאר היהודים באימפריה הרוסית, לא התעניינו כל כך בהשגת זכויות־אזרח גם להלכה. ענין חיוני יותר היה להם בהשגת הזכות לאזרחות מלאה בעיר וארשה, וזאת גם השיגו. במשך שנים תוכננו על ידי השלטונות הגבלות לגביהם, כגון שרק אלה שנולדו בוארשה רשאים לדור בה, אולם היה כבר מאוחר מדי להנהיג גזירות כאלו. הממשלה הרוסית אי אפשר היה לה להסכים לתכנית מעין זו, כאשר יהודים לא־פולנים כה רבים כבר התגוררו בעיר והתבצרו בה מבחינה כלכלית. אכן היה משום פאראדוכס מוזר בעובדה, שדווקא היהו־דים הליטאיים הם שגרמו, כי השלטונות יחדלו לתת דעתם על חזרה, ולו גם באופן חלקי, למצב הקודם.

קימעה קימעה החלה הארץ להשתלב בתוך המיבנה הכלכלי של רוסיה. לתעשיה הפולנית נוספו שוקי רוסיה הנרחבים, והמגמה לזיקה מדינית פרו־רוסית, או האסכולה שקראה לעצמה „ריאליסטית", הסיטה לזמן־מה הצידה את הסיכסוך הפולני־יהודי והעלתה כביכול הלך־רוח „ליבראלי" בחוגים השונים.

וארשה היהודית התחילה לגדול לא רק מבחינה כל־כלית, כי אם גם מבחינה חברתית ותרבותית. בד בבד עם בתי־החרושת ובתי־העסק החלו קמים בתי־כנסת, בתי־מדרש, מוסדות־צדקה ומרכזי־תורה. הפאַריפאֶריה היהודית הציבורית נתרחבה מאוד ונעשתה דינאמית יותר מנציגות־הקהילה הרשמית שקפאה על שמריה. אמנם, לפי שעה נעשו החיים בוארשה קשים יותר, אבל הסיכויים לעתיד עודדו ודירבנו. דלות התושבים רבצה על שכם הכל, והם התאמצו להקל מסבלה. התאים המפוזרים של חיים ציבו־ריים יהודיים והמרץ הדינאמי של העסקנים העממיים החדשים יצרו צורות חדשות של חיי־ציבור, שלא היה להן אלא מגע רופף עם הקהילה הרשמית. פעולה זו היא שגרמה לכך שוארשה הפכה לעיר ואם בישראל.

10. התוצאה היחידה של התכניות האלו היתה הגזירה משנת 1887, שנתנה תוקף לתקנת 1878, שלפיה רשאים היו יהודי ארצות־חוץ לבוא לוארשה רק לזמן קצר. אז התחילה מגיפת־שמד גדולה בוארשה: יהודים וארשאים שהיו אזרחי פרוסיה או אוסטריה הקריבו את דתם, כדי להציל את עסקיהם,

על מפתן השואה והמרד

מאת יצחק גרינבוים

עליתו של היטלר לשלטון בגרמניה היתה אות אזעקה לאירופה וליהודיה בראש וראשונה. פעולותיו לאחר התבצר משטרו הנאצי, חיסול אויביו במפלגתו ושיתוק הקומוניסטים והסוציאליסטים גם יחד עד כדי כך, שהמחתרת שלהם לא היה עוד בכוחה לחתור תחת שלטונו במידה רצינית כלשהי, איפשרו לו לפתוח בהתקפה רבתי נגד מעצמות המערב, שניצחו את גרמניה הקיסרית והכניעוה. כבלי השלום של וארסאי נשברו ללא קשיים יתרים. אף אחת מן המעצמות לא ניסתה לעצור את היטלר במעשיו. גרמניה שמה לאל את נצחונן של מעצמות המערב והתחילה מזדיינת ומכינה את צבאותיה לתפקידי גמול, שמטרתם הסופית היתה הקמת אימפריה גרמנית גדולה ועצומה שתשתלט באירופה, תמגר את רוסיה המועצתית ואת בריטניה הגדולה ותבסס את המעצמה הנאצית לאלף שנים, אם לא בעולם כולו, הרי בעולם הישן. העולם החדש, יבשת אמריקה, צריכה היתה, לפי דעתו של היטלר, להישאר בידי ארצות־הברית, שעמה מיטב לנהוג בזהירות.

לא ארכו השנים ותכנית זו התחילה מוצאת אל הפועל. דיכוי היהודים, שלילת זכויותיהם האזרחיות, השפלתם, מסירתם מפעם לפעם בידי האספסוף ובעלי „הסכינים הארוכות", הצהרות על הצורך לשחרר את העולם מהיהודים ומהשפעתם הממארת, שנפתחו בחוקי נירנברג ובמיבצעי השפלה ודמים — כל אלה זיעזעו אמנם את העולם, אבל הוא לא יצא מגדרו אלא הבליג והמתין מתוך תקווה ופחד. תקווה, שכוח זה יפנה בכל עוצמתו, זעמו ואכזריותו נגד כוחה של המהפכה הקומוניסטית ומבצרה רוסיה המועצתית, שהפכה לברית המועצות לפי הקונסטיטוציה של סטאלין; ופחד, שאפילו לא ניתן לו ביטוי בקול רם נפל על הכל, מפני הכוח הברוטאלי המטיל אימה והעלול לגרום להתלקחות מלחמת עולם חדשה, שמהלכה ותוצאותיה מי ישורם. אין ברירה, סברו קובעי המדיניות במערב אירופה, אלא לשמור על השלום ולהקריב למענו כל מה שאינו מסכן את קיומם ואינו מאלצם לצאת למלחמה. אולי יגיעו הדברים במשך הזמן לידי התנגשות גואלת בין גרמניה לברית המועצות ויתרחש הנס ושתיהן תתמוטטנה. כוחותיהן יכלו במבול של דם והרס, ואז יקומו מעצמות המערב וישתלטו על שתיהן ויקיימו משטרן בעולם.

אין לומר בוודאות שזו אמנם היתה תכניתם הברורה של מנהיגי המערב. היה זה מעין חזון למועד, שפירושו לאלתר היה הפקרת כל עם, הנלחם לחירות מעול מדכאים מבחוץ ומבפנים, וכן כל מדינה, שנראתה לגרמניה הנאצית כאבן נגף בדרכה להגשמת חלומה על מלכות אלף השנים ושלטון נאצי בעולם. כך הופקרו יהודי גרמניה ואחר כך יהודי אוסטריה וצ׳כוסלובאקיה.

אותה שעה נבוכה ממשלת פולין ולא ידעה דרכה. מספרים, שפילסודסקי הציע למעצמות המערב לדכא בכוח את השלטון הנאצי בעודו באיבו, והוא מוכן היה לפתוח במלחמה, אבל הצעתו נדחתה. פולין ראתה את עצמה נתונה בין שתי מעצמות עוינות, אולם עליה גברה אימת ברית המועצות, שלא השלימה עם הסכם השלום בריגה וציפתה להזדמנות ראשונה להשתלט על גלילות הספר הפולניים ועל גאליציה המזרחית־האוקראינית. בחלקי פולין אלה נתחזקה התנועה הקומוניסטית, שדגלה בפרישה מפולין ובהצטרפות לריפובליקות האוקראינית ורוסיה הלבנה, החברות בברית המועצות. משום כך קיבלה ממשלת פולין ברצון את התקרבות גרמניה אליה לפני חלוקת צ׳כוסלובאקיה. המרשאל גארינג נתקבל בפולין בכבוד רב, ופולין זכתה בחלוקת צ׳כוסלובאקיה בנתח עלוב של שני מחוזות הרריים, וצירפה אותם לארצה בלא התנגדות מצד הצ׳כים או הגרמנים. ולא זו בלבד שהסכימה לחלוקת צ׳כוסלובאקיה, אלא אף שיעשעה עצמה בתקוה, שסלובאקיה הקאתולית, שלשונה קרובה לפולנית, תצטרף מרצונה אליה. אולם סלובאקיה העדיפה את חסותה של גרמניה על הצטרפותה לפולין.

ההתקרבות לגרמניה נתקבלה על ידי הימין הפולני ברצון ובשמחה. גברה בפולין התנועה האנטישמית, גדל הטירור נגד היהודים, שהוחל בו עוד קודם לכן, התחילו פורצות פרעות ביהודים, ונשמעו דרישות צעקניות להגביל את זכויות היהודים ולדחוק את רגליהם באמצעים כלכליים. הממשלה פחדה להגן על היהודים וביקשה דרכים שונות להתחמק מחובתה זו. היא העלתה תכניות פאנטאסטיות בדבר הקמת מושבה פולנית, שבה תוכל ליישב את היהודים ואת עודף האיכרים, שהתחיל מבקש לו מקום בעיירות היהודיות ולתפוס פרנסותיהם של יהודים. על התעשיה הפולנית עבר אותה שעה משבר, ומספר הפועלים המבוטלים הגיע לכמה מאות אלפים.

נציגי הממשלה הפולנית תמכו בדרישות הציוניות ובביקורת מעשיה של בריטניה הגדולה, שביקשה את קירבתם של הערבים וניהלה מדיניות אנטיציונית, מדיניות מעל, כפי שכונתה בפי ראש הנהלת הסוכנות מר בן גוריון. דרכי העליה לארץ ישראל היו אבלים. נקבע מספר סופי של 75.000 יהודים, שהממשלה הבריטית הסכימה להעלותם עוד לא"י — כמובן אחרי גמר המלחמה. הממשלה הפולנית העמידה פנים כאילו היא מוכנה לריב עם בריטניה הגדולה, למען פתיחת שערי ארץ־ישראל לעליה יהודית שתקל מעל פולין את פתרון בעיותיה היא המסובכות. היא קיבלה ברצון את הצעת ז׳בוטינסקי בדבר העלאת 75.000 יהודים מפולין לארץ ישראל שנה שנה במשך

10 שנים. ז׳בוטינסקי דרש מהממשלה הפולנית מעשים נועזים: לקרוא לועידת המדינות המעונינות ביציאת יהודים ולתבוע מבריטניה שתיענה לדרישות המדינות האלה, ובמקרה של סירוב — להעלות הצעה בחבר הלאומים בדבר ביטול המנדאט הבריטי על ארץ ישראל והעברתו לאחת המדינות המוכנות להוציא אל הפועל את הרעיון להעלות במשך עשר שנים 1.500.000 יהודים לארץ ישראל.

מובן מאליו שהממשלה הפולנית לא היה בכוחה ואף לא ברצונה לפתוח בריב עם בריטניה הגדולה. לפניה עמדה שאלה טראגית, שלא העיזה להחליט בה לפי דרישת גרמניה. הגיע אז תורה בתכניותיו של היטלר: לחדש במזרח את גבולות הקיסרות הגרמנית ולפחות לצרף לרייך השלישי את דאנציג ואת המסדרון הפולני, שהפריד בין גרמניה לפרוסיה המזרחית, שנשארה בגבולותיה. אילו הסכימה פולין לדרישה זו, היתה דוחה לזמן מה את התקפת גרמניה, אולם ברור היה לה שגורלה יהיה כגורל צ׳כוסלובאקיה: אחרי הויתור על דאנציג והמסדרון תיאלץ לוותר על חבל פוזנן ושלזיה ותיהפך לבסוף לארץ חסות גרמנית. אמנם אפשר היה לקוות שתינתן לה תמורה במזרח בעד ויתורים אלה, אבל לא היתה אז, דומני, עוד בפולין אף מפלגה אחת, ולא נמצא בה אפילו מדינאי אחד שחלם להרחיב את הגבולות המזרחיים עד נהר הבאראזינה ובדרום עד קמיניץ פודולסק, כפי שחלמו בשנים הראשונות אחרי מלחמת העולם הראשונה, כשצבאות פולין התקרבו לגבולות אלה. גם תכניות אלה היו קשורות בתכניות להקמת ריפובליקה אוקראינית ידידותית, וכן פדראציה של פולין ואוקראינה המערבית ורוסיה הלבנה המערבית הקאתולית. במשא ומתן בריגה עמדה נציגות פולין, שניצחה במלחמה את צבאות רוסיה המועצתית, לפני פתיון כזה והתגברה עליו.

אילו היתה מתחדשת תכנית כזאת או בדומה לה, היתה גרמניה מחזקת את בריתה עם פולין ופונה בכל כוחותיה נגד ברית המועצות, כשהיא נהנית מעזרתה של פולין ומאהדתן של מעצמות המערב. אולם ספק גדול הוא, אם הגיעו הדברים בשיחות בין גרמניה ופולין לענין פרס כזה בעד ויתור על דאנציג והמסדרון, כלומר על גישה לים הבאלטי, שגם היא היתה אחת המטרות המסורתיות המקודשות של המדיניות הפולנית. ברם, גרמניה לא העריכה ביותר את כוחה הצבאי של פולין ולא האמינה שבריטניה תיכנס למלחמה בגלל פולין. אולם הכריעו האפשרויות שנתגלו לפניה מצד ברית המועצות.

הסכם מולוטוב ריבאנטרופ בדבר חלוקת פולין בין גרמניה לברית המועצות בא כהפתעה לפולין ואף למעצמות המערב. ידוע היה רק שממשלת פולין היססה להסכים לכך, שברית המועצות תעביר את צבאותיה דרך גלילותיה לגבולות גרמניה. היא חששה פן יישארו הצבאות האלה ויסרבו לצאת גם אחרי המלחמה, אם לא מכל ארץ פולין, הרי מגלילות הספר המזרחיים. אף־על־פי־כן קבעה התכנית, שעובדה על ידי המטה הראשי, את גלילות הספר, ובמיוחד את ביצות פולאסיה ווהלין, כקו הנסיגה לצבאות פולין, במקרה ולא יחזיקו מעמד, באיזור שבעבר המערבי של הוויסלה. כסבורים היו איפוא במטה הראשי, שיחסה של השכנה המזרחית יהיה לפחות נייטראלי.

ערב פלישת קלגסי היטלר לפולין נודע בוארשה על ההסכם. חלקי הצבא שהתקדמו בכיוון המערבי־צפוני והמערבי לא ידעו על כך, וכשהוכו על ידי הפולשים נסוגו בכיוון מזרחי־דרומי לווהלין ושם רק נודע להם, כי צבאות ברית המועצות, שלעזרתם הם קיוו, חדרו אל הארץ לא כידידים.

הקדימו לצעד זה של ברית המועצות „טיהורים״ גדולים בצמרת הצבא האדום, שפגעו במרשאל טוחאצ׳אבסקי והנוהים אחריו. לא נתבררו עדיין הסיבות האמיתיות לטיהורים אלה, שנעשו בפקודתו של סטאלין. אפשר רק לנחש, שהיה להם קשר לתכניתו להתחמק מהתנגשות ישירה עם גרמניה הנאצית בראשית המלחמה. הכוונה אולי היתה לראות, איך יילחמו מעצמות המערב, מחשש פן שוב יעמיסו את כובד המלחמה על ברית המועצות, כפי שעשו זאת בימי מלחמת העולם הראשונה לגבי רוסיה הצארית. אמנם, צרפת אימצה אז את כל כוחותיה במלחמה לא חסכה בקרבנות והפליאה בגבורת חייליה, אבל תכנית המלחמה של רוסיה היתה תמיד מותאמת לצרכי ההגנה בחזית המערבית, אפילו היה הדבר לרעתה.

ב„טיהורים״ שקדמו להסכם חלוקת פולין, מתבלטת הפעולה הרצחנית לגבי צמרת התנועה הקומוניסטית הפולנית. לפתע נקרא הועד המרכזי של המפלגה הקומוניסטית, שירדה כולה למחתרת בימי שלוט הסאנאציה, למוסקבה, ושם הואשמה בבגידה בקומוניזם, בשירות חשאי לממשלת הסאנאציה לרעתה של ברית המועצות. חבריו נדונו למיתה, חוץ מאחדים שהצליחו עוד קודם לברוח לחוץ לארץ בחשדם שמתכוננים לחסלם.

ושוב, לא נתברר עדיין מה היה הקשר בין מעשה אכזרי זה, שצורפה אליו פקודת חיסול של המפלגה הקומוניסטית הפולנית שנמצאה בלתי ראויה לאימון, לבין פלישת צבאות גרמניה והסכם חלוקת פולין. מכל מקום, מעשה זה קבע את גורל התנועה הקומוניסטית בפולין בימי המלחמה והכיבוש הגרמני בשנותיו הראשונות. המבוכה, שנגרמה על ידי מעשי מוסקבה, השתלטה באירופה כולה ובמחנה הקומוניסטי בפרט, התישה את כושר התנגדותם של צבאות פולין ועמה, ושינתה לרעה את תנאי התגוננותה.

תדהמה היכתה את המוני העם במערב אירופה, בצרפת ובבריטניה, בפולין ובכל מקום, שראו במלחמה העומדת לפרוץ התנגשות לחיים ולמוות עם המפלצת הנאצית, המאיימת לשעבד את כל עמי אירופה, לשבור את כוחותיהם, להפוך את המוניהם לעבדים ולכוף עליהם את עול משטרם הטוטאליטארי, משטר עושק, השפלה וטירור אכזרי. היתכן? ברית המועצות, נציגת המהפכה הסוציאליסטית הגואלת, שניצחה נצחון שלם ופתחה בבנין עולם חדש על חורבות הניצול, הנישול והעושק; ברית המועצות, תקוות כל המדוכאים, כביכול, החלשים והנרדפים, באה

בברית עם המפלצת הנאצית התוקעת את צפרניה בגופותיהם של עמי אירופה החפשיים?

תוצאות הברית הנפשעת הזאת לא איחרו לבוא — בפולין, וכעבור חצי שנה, לאחר מפלתה ושיסועה לשתיים, גם בצרפת. לגבי האחרונה אבד למלחמה זו כל טעם. הצרפתים גם קודם לא התלהבו למלחמה כשפרצה, כדי להבטיח, כביכול, לפולין שלטון בדאנציג ובמסדרון. הם ראו טעם במלחמה עם המפלצת הנאצית תוך ריכוז כל הכוחות, שיבטיחו את הנצחון והשמדת הכוח הברוטאלי הנאצי. אבל אם ברית המועצות לא זו בלבד שהיא מתיצבת מן הצד אלא גם מבטיחה לעצמה כפרס בעד ברית עם גרמניה הנאצית את גלילות הספר המזרחיים של פולין, הריהי מעמידה בספק את הנצחון ושוללת מהמלחמה את כל טעמה. אם תישאר גרמניה שלטת בפולין האתנוגראפית, מה תועיל שפיכת הדמים הנוספת במערב אירופה? אין ברירה איפוא אלא לחדש את הסכם מינכן ולקבל את גזר הדין לגבי פולין עשרים שנה אחרי תקומתה מביתור לשלושה חלקים ושיעבוד לשלוש קיסרויות, שנמשך קרוב למאה וחמישים שנה.

לפיכך לא נלחמה צרפת אלא למראית עין. לא רק משום שבטחה בביצוריה, אלא משום שהצבא וראשי הממשלה והעם לא רצו במלחמה זו ולא תיארו לעצמם את תוצאותיה הרעות במקרה של תבוסה.

תבוסת צרפת היתה שלמה. פאריס נמסרה הפעם לאויב בלי קרב. קלגסי היטלר, שרוכזו אחר כיבוש פולין נגד המערב, שברו את התנגדותה של צרפת במשך שבועיים, כמו בפולין. הממשלה ברחה לבורדו. היא דנה בתכניות לעבור לאלג׳יר ושם לארגן את הצבא מחדש. אולם המטה הראשי לא הסכים. לבסוף הוסכם על שביתת נשק שלפיה נמסר צפון צרפת להיטלר ודרומה נשאר חפשי כביכול, תחת שלטונו של המרשאל פאטאן, גבור ווארדאן במלחמת העולם הראשונה, שנכנע להיטלר במלחמת העולם השניה. השפעת השלטון הגרמני בצפונה של צרפת היה ניכר גם בדרומה, שהתחילה מסתגלת לכיבוש ובראש וראשונה בכל הנוגע ליהודים. הללו הופקרו לידי הגאסטאפו וס.ס.

שוב נדמה היה שבא הקץ למלחמה. המחנה הבריטי, שנשלח לעזרת צרפת, הצליח בקושי רב להתחמק מפני הכוחות הגרמניים, להגיע לנמל דונקארק, ולרדת עם ציודו באניות וספינות מכל המינים ולחזור שלם, פחות או יותר, לבריטניה הגדולה. אז התחיל קרב האויר על האי, אבל ממשלתו של צ׳רצ׳יל הבינה, כי גורל האימפריה הבריטית הוטל על כף המאזניים, ומתוך אמונה חזקה בחופש אשר כל קרבן לא ייקר למענו, סירבה להיכנע לשלטון החושך. בריטניה זכתה בקרב האויר בשמי לונדון ואנגליה, והצבא הנאצי לא העז אפילו להוריד צנחנים על אדמתה.

הדפת ההתקפה של גרמניה הנאצית על בריטניה הגדולה היתה למיפנה במלחמת העולם השניה. נתברר כי המלחמה תימשך זמן רב, והחישובים הוליכו לאפשרות של התנגשות בין גרמניה הנאצית לברית המועצות ולהצטרפותה של המעצמה האמריקאית האדירה למחנה אויביה של גרמניה הנאצית, שילחמו בה עד רדתה.

אולם עד כה ועד כה הופקרו בידי היטלר ותלייני יהודי מערב אירופה. אחריהם הגיע תורה של אירופה הדרומית, שנכבשה בידי קלגסי הנאצים, והוטל גורל יהודיה. אותה שעה הגיע היטלר לפרשת דרכים: להתקיף את ברית המועצות או את ארצות האימפריה הבריטית באסיה, אחרי שההתקפות של צבא איטליה, שהתקרבו למצרים, נהדפו, וצבאות בריטניה כבשו את ליביה.

היטלר הכריע בעד התקפת ברית המועצות. מסתבר שקיווה להנחיל בזמן קצר מפלה לצבא האדום ולכבוש את מוסקבה, ואז, עם נפילת המשטר הקומוניסטי, יקרע מרוסיה את החלק הדרומי, האוקראיני, ויהפכו למושבה גרמנית אם בצורה של ממלכת־חסות או אחד מחבלי הרייך החדשים. בין האוקראינים ציפו רבים מאד לכניסת הגרמנים שיקימו מלכות אוקראינית גדולה. גם בצבא האדום ומפקדיו נתערערה האמונה במשטר הקומוניסטי, כה גדולה היתה האימה שהפילו עליו קלגסי היטלר. ואולי בזכות מעשה רב זה, ישלימו אתו מעצמות המערב?

אז הוטל גורלה של יהדות פולין ואירופה כולה. הסכנה שהיתה צפויה לארץ ישראל וישובה היהודי אחרי כיבוש האי כרתים הורחקה. היא איימה פעם נוספת עם התקרבותו של מחנה הגנראל רומאל למצרים, כדי להיעלם סופית אחרי תבוסתו בקרב אל־עלמיין. יהודי פולין ואירופה כולה נכנסו לתקופת הגיטאות וההשמדה.

בשלהי העצמאות הפולנית, במחצית השניה של שנות השלושים בא שינוי ראדיקאלי בפולין בשיטת השלטון ובחוקת הבחירות לסיים. הינהג משטר שבמרכזו עמד הנשיא, והממשלה היתה אחראית לפניו בלבד. הסיים היה מתכנס למושב אחד בשנה לשם אישור התקציב והחוקים שיונחו „על שולחנו" על ידי הממשלה. לפי חוקת הבחירות החדשה הוטל על הממשלה לאשר את רשימת המועמדים, וזכות הבוחר צומצמה למחיקת שמות ולשינוי מקומם ברשימה. אכן, למספר מסוים של בוחרים ניתן להציע מועמדים, אולם הכנסתם לרשימה היתה למעשה תלויה בממשלה. הסיים, שנבחר לפי חוקה זו בשנת 1935, היה האחרון. הבחירות אליו הוחרמו על ידי כל מפלגות השמאל הפולני והאיכרים, וכן על ידי כל מפלגות השמאל היהודי וההסתדרות הציונית בפולין בתוכן. ציוני גאליציה המזרחית והמערבית וכן סיעת „עת לבנות" בפולין הקונגרסית השתתפו בבחירות ומועמדיהם אושרו על ידי הממשלה. גם המזרחי הלך בדרכם.

מזלה הרע של נציגות ממונה זו גרם, שהממשלה ומפלגתה בסיים פתחו בהתקפה גלויה על זכויות היהודים, ובמיוחד אימצו לה את המדיניות הכלכלית האנטישמית של המפלגה הלאומית הדימוקראטית. סיעתה הקיצונית לא נרתעה מפני הטפה לשחרר את פולין מיהודיה בכל האמצעים העומדים לרשות הממשלה והציבור, בלי להוציא מכלל זה גם את רעיון הגירוש. הממשלה „המתיקה" לפעמים את הצעות הסיים, אולם ראשה הגנראל

סקלאַדקובסקי הצהיר בפה מלא, שאינו רואה כל רע בתכנית נישול היהודים מעמדות הפרנסה שלהם, אדרבה, זהו אחד הדרכים המובילים לפתרון בעיית היהודים. הממשלה גם לא נזדרזה להגן על היהודים מפני מעשי טירור ופרעות, ופעולות הגנה עצמית מפני פורעים נדונו כפשע פלילי. בבקשת דרכים שיובילו לדירבון יציאתם של היהודים מפולין, קיוותה הממשלה להרגיע את הרוחות ולרסן את הסיעות הקיצוניות שקסמו להן הדוגמאות הנאציות.

הנציגים הממונים נאלצו להתריע נגד מדיניות זו, אילם לעבור לאופוזיציה גלויה לא העזו. המוני יהודים חדלו לראות בהם את מגיניהם, לכל היותר ראו בהם שתדלנים במשרדי הממשלה, שאינה עושה „טראגדיה" מנאומיהם החריפים והיא בטוחה בנאמנותם.

קרנה של הציונות ירדה ועלתה קרנו של ה„בונד", שהתחיל לארגן התנגדות גלויה למדיניות הממשלה וקרא להפגנות כלליות נגד הפגיעות בזכויות היהודים. מנהיגות ה„בונד" יצאה מגדר המעמדיות הטהורה שלפיה זילזל ה„בונד" תמיד ב„כלל ישראליות". ה„בונד" התחיל מופיע כמגן על כלל ישראל נגד המדיניות האנטישמית, הפוגעת בכל יהודי באשר הוא יהודי. מדיניות זו הביאה ל„בונד" נצחונות בכל הבחירות שהממשלה לא התערבה בהן, כגון בחירות לקהילות ולעיריות. בציבור היהודי, כמו בציבור הפולני, הורגשה אז התאוששות מה, אולם בטרם הספיקה זו להתחזק לכוח מכריע, פרצה המלחמה. במשך שבוע נכבשה פולין כולה להוציא את ווארשה ומודלין, שהתגוננו בגבורה עוד זמן מה מתוך תקווה שיתרחש נס. אולם הנס לא התרחש והמצודות האחרונות האלו נכנעו גם הן.

משפסקו הקרבות והונהג סדר כלשהו רק אז הבינו המוני היהודים מה גדול החורבן בחייהם. למרבה הרעה התחילה השתוללות אנשי הצבא הנאצי הגרמני, החיילים והקצינים, שעשו כל שביכולתם להוכיח ליהודים, שמותר להם להתעלל בהם, לפגוע בכבודם, לפרוץ לדירותיהם, לגזול ואף לרצוח, ביחוד כשהיהודי מעז בפניהם להגן על עצמו, על חייו וכבודו וחיי משפחתו. מי שלא הישלה את עצמו הבין, כי הכוונה היא להשפיל עד עפר את היהודים, לבודדם כעדת מצורעים, שיש להוציאם מקרב בני אדם בעלי זכות לחיים. לא היתה לממשלת היטלר עדיין כל תכנית לפתרון סופי של בעיית היהודים. מחשבות שונות התרוצצו בקרב אנשי הצמרת הנאצית: עידוד היציאה לארץ ישראל בלי לשאול לרשיונות עליה בריטיות; ריכוז היהודים בתחום מסוים, ראזארוואַט, דוגמת הראזארוואַטים לאינדיאַנים בארצות הברית, שיימסר לרשותם ובו יחיו ויעבדו למען צרכי המלחמה, כמובן, תחת שלטון עצמי כביכול. אף הוחל בהכשרת תחום זה במחוזות הדרומיים של גליל לובלין, שגבלו בשטח האוקראיני שנמסר לפי חוזה החלוקה לברית המועצות. אולם לא ארכו הימים ועבודות הכנה אלה וכן גירושי האיכרים הפולנים והאוקראינים נפסקו. חדלו גם משלוחי היהודים ממערב לשטח שנועד ליהודים. מכל התכנית לא נשארה אלא הפקודה בדבר ריכוז יהודים בערים הגדולות והקמת הנהגות מיוחדות — מועצות זקני היהודים — שייצגו את היהודים בפני השלטונות וימלאו אחרי כל פקודותיהם.

עוד בימי שלוט הצבא הגרמני בפולין הכבושה הוקמה מועצת היהודים בוארשה, כפי שמסופר בזכרונותיו של הרטגלאס, המתפרסמים בספרנו זה, בפרק על השואה. המועצה ראתה את עצמה כנציגת היהודים, שתפקידה להיות להם למגן בעת צרה, והאמינה עדיין שתמצא אצל ראשי השלטון הצבאי יחס אחר מזה של אנשי גאסטאַפּו ותוכל לערער על פקודותיו ההרסניות והרצחניות. משום כך גם מצאה עוז בלבה לבוא לפני הגנראל והמצביא בוארשה בתלונה על הקמת גיטו ליהודי וארשה. פקידי הגאסטאַפּו הרשו מזימה להקדים את הקמת הגיטו בוארשה בטרם תעובד כל התכנית, שעדיין נמשך הדיון עליה בברלין. בטוחים היו שהדבר יצליח בידם, ובברלין יראו במיבצעם מעשה נועז, ראוי לתהילה, וגם יתחלקו בשלל היהודים שישאר בדירותיהם העזובות תוך בהלה. לא עלה על דעתם, שיהודי המועצה יעזו לפנות אל המצביא וימצאו אצלו אוזן קשובה ואף עוז רוח לצאת ביד רמה נגד מזימתם. הם טעו בחשבונם, ודעת הגנראל נתקבלה בברלין. אולם גם הוא צריך היה לשלם מס להשפעת הגאסטאַפּו ולקבל על עצמו את האשמה.

הנצחון הזה, ראשון ואחרון של מועצת יהודי וארשה, הגדיל כמובן את תקוותיהם, אולם לא עברו חדשים רבים והם נוכחו לדעת שהיה זה נצחון אחרון. כשהוחלף השלטון הצבאי בשלטון אזרחי נמסרו היהודים לידי הגאסטאַפּו ולא היה מציל מידיה. לזמן מה נדמה ליהודים שהמצב הרע נעשה יציב, ואז צמחו ועלו מקרב הציבור היהודי, כקצף מזוהם על פני המים, ברנשים שמצאו מסילות ונתיבות אל הקצינים הגרמנים והפקידים הממונים על עניני היהודים ועשו אתם שותפות בעסקים שונים. הזילזול, ההשפלה והטירור אמנם לא פסקו, אבל לא קיבלו עדיין צורה המונית ופגעו בעיקר בדלת העם וביחידים מבין ה„חברה הטובה".

אותה שעה נעשה על ידי פפ"ס נסיון לארגן מחתרת ולעורר את העם להתנגדות, למחאה, להחרמת מבקשי קירבתם של הקצינים הגרמנים, אולם הנסיון לא הצליח. האוירה ששררה בציבוריות הפולנית לא היתה נוחה למעשי מחתרת וטירור, שפתחו בו ברצח קצין גאסטאַפּו גבוה. אפשר משום שזעם המוני העם היה מכוון נגד ברית המועצות, שהשלימה עם אויביה המסוכנים ביותר וכרתה אתם ברית בין בתרי פולין המחולקת. המחתרת של פפ"ס לא האריכה ימים. מנהיגיה, מאלה שעמדו בראש האופוזיציה לשלטון הסאנאציה, נתפסו, נאסרו ונעלמו מן העולם. בעקבות מעשי טירור אלה גברו הנגישות באינטליגנציה הפולנית, שאפשר היה לחשוד בה כי עלולה היא לארגן מחתרת פולנית ולהביא לידי התמרדות.

ההשלמה עם המצב הגיעה לידי כך, שמוארשה ומערי פולין אחרות נשלחו מכתבים מהמשפחות העזובות לבניהן ובעליהן בתחומי שלטון ברית המועצות, ובהם נקראו הגברים, הבעלים, האחים, הגיסים והחתנים, שמצאו מקלט

בגלילות הספר הפולני לשעבר ובגאליציה המזרחית, לשוב הביתה, כי שקטה הארץ וגם גדלה האפשרות של פרנסה. לעומת זאת, כשאירגנו שלטונות הכיבוש של ברית המועצות משאל בין הפליטים לדעת מה רצונם ושאיפתם, היו התשובות בחלקן הגדול מפליאות ומרגיזות. רבים מן הפליטים הודיעו כי רצונם ושאיפתם לחזור למשפחותיהם לפולין. שלטונות הכיבוש ראו בתשובות אלה איבה לברית המועצות, ובחשש מפני המלחמה המתקרבת, אסרו בליל אופל אחד את הפליטים שסירבו לקבל דרכונים סוביאֶטיים, ושלחו אותם למחנות עבודה במקומות רחוקים בערבות סיביר והרי אוראַל והריפובליקות העממיות האסיאתיות. גזירה זו נחשבה בשעתה לאיומה ביותר.

ובפולין שרר אותו זמן קפאון מעורב בטירור אנטי־יהודי ורמיסת הכבוד היהודי בגסות ובזילזול.

קפאון זה נפסק עם סגירת יהודי וארשה בגיטו סגור ומסוגר. ממשלת היטלר החליטה לסגור את היהודים בגיטאות, להשליט עליהם מועצות של יהודים, להקים משטרה יהודית שתעמוד לצידן ותשמור על הסדר ועל המשמעת, להטיל על המועצה את דאגת האספקה והבריאות ולהפוך את הגיטאות למחנות עבודה גדולים לטובת גרמניה הנאצית ומלחמתה באויביה. שלטון עצמי מעוקם זה, שקצרה ידו לשנות מה בתנאי עבודת הכפיה בשכר של עבדים ובצפיפות קטלנית, שגדלה מפעם לפעם על ידי תוספת פליטים מעיירות הסביבה וממדינות אחרות, חוסר מזונות ורעב בין דלת העם — כל אלה גרמו להתפרצות מחלות מדבקות, כמו טיפוס הבהרות וכדומה ולתמותה מבהילה. הסיכוי שהתנאים במחנות עבודה כאלה יביאו לכליון היהודים, שיעשע את התליינים שלא יצטרכו להיזקק לאמצעים דראסטיים יותר.

והנה הגיעה השעה הגורלית וקלגסי היטלר פלשו לברית המועצות. הצבא האדום לא החזיק מעמד אף במקום אחד יותר מיום־יומיים. הנסיגה היתה כל הזמן מבוהלת, מנוסת חרב. בימי הקרבות בסביבות מינסק עבר מחנה שלם בפקודת הגנראל וולאסוב אל האויב. הצבא האדום נסוג בפני המתקיפים ולא נעצר אלא ליד סמולנסק. באותו מקום, הפותח את דרך המלך למוסקבה, ניטשו קרבות עזים, ובסופם נסוג הצבא שוב, כשהוא מבקיע לו דרך בתוך שרשרת הצבא הנאצי, ונעצר ליד מוסקבה.

בחזיתות הצפונית והדרומית היה המצב דומה לזה שבדרך המלך למוסקבה. בצפון נכבשו בלי קושי המדינות הבאלטיות, והצבא הנאצי נעצר ליד לאֶנינגראַד ושם מצור כבד על העיר. בדרום עבר הצבא הנאצי את הדניפר, כבש את קיוב ונעצר ליד אודיסה, שהובאה אף היא במצור. באוקראינה המערבית והמזרחית נתגלו לנאצים ידידים מאורגנים, שהתחילו משתפים אתם פעולה בציפיה למלכות אוקראינית עצמאית בחסות גרמניה. אולם זו האחרונה לא נזדרזה למלא את הבטחותיה.

נצחונות עצומים כאלה במשך חדשים מספר הוכיחו לכאורה, שגם בברית המועצות ישחק לנאצים מזלם ותתגשם שאיפתם לכבוש את מוסקבה ואת לאֶנינגראַד, ואז ישבר השלטון הקומוניסטי, ואירופה ואמריקה ישלימו עם המעצמה הנאצית ששיחררה את העולם מאימת המהפכה הסוציאליסטית. אולם הם טעו בחשבונם, כי המלחמה בברית המועצות רק התחילה. הצבא האדום הגן על מוסקבה ועל לאֶנינגראַד בגבורה בלתי שכיחה. ודווקא בזמן שחשבו בברלין כי עוד מעט וייכנעו מוסקבה ולאֶנינגראַד, נצטרפו ארצות הברית לנלחמים בהיטלר ובעלי בריתו. עזרתן בציוד, באניות, בנשק חדיש שהחל לזרום אל הכוחות הסוביאֶטיים המכים בנאצים שינו בהדרגה את פני המלחמה. ואילו מצב היהודים הלך ורע חרף הצטרפות כוחה האדיר של אמריקה.

החשש מפני התערבות ארצות הברית ריסן את היטלר בתכניותיו להשמיד את היהודים. הוא נמנע להחיש התערבות זו על ידי ביצוע תכניות השמדה. הוחלט עליהן רק בראשית 1942, כשעמדו כבר על תילם מחנות המוות באושוויינצ׳ים ומיידאַנק, וטראבלינקה עוד מעט וגם היא היתה מוכנה לפעולה. הנסיונות שנעשו בהמתת אנשים בגאזים מופלטים ממכוניות ומוכנסים לתאים סגורים באופן הארמאטי, הביאו לאמצאת הציקלון והקמת תאי גאזים המוכשרים לרצוח במשך יממה אנשים לאלפים ולרבבות. על ידם הוקמו כיבשנים שנועדו לשריפת הגויות של הקרבנות שנחנקו בתאים. מבחינה טכנית היה איפוא הכל מוכן. התערבותן של ארצות הברית כאילו הרסה את הסכר האחרון שעצר עדיין בעד התפרצות המפלצת הנאצית.

המלחמה בברית המועצות גם היא היתה מלחמת השמדה לגבי חברי המפלגה הקומוניסטית, הקומיסארים בצבא האדום והיהודים, שגם הם היו נגועים, כידוע, במחלה שגרמניה נועדה לעקרה מן העולם. התקדמות הגרמנים בעיירות של תחום המושב לשעבר לוותה בטבח היהודים, שערכו הנאצים או בעלי בריתם מהאוכלוסיה האוקראינית, שהוכתו ואורגנו על ידי הגאֶסטאַפּו והס.ס. מכוניות המוות, שהשתמשו בהן בעיירות הסמוכות לקאליש, אשר נספחי לרייך כוואַרטה־גאו, הופיעו בתחום המושב ועבדו שם. בפגישות הראשונות עם הצבא הנאצי נרצחו המוני יהודים בכל עיר ועיירה החל מטארנופול וגמור בקיוב ובאודיסה.

בפולין בוצעה ההשמדה לפי תכנית מעובדת לפרטי־פרטיה ולמועצת היהודים והמשטרה היהודית נועד תפקיד של מוליכי שולל ומפיצי אשליות, כפי שישימו המנצחים על ההשמדה בפיהם, ושל מוסרי הקרבנות לידי תלייניהם.

כאן המקום להדגיש, כי מעצמות המערב, שאליהן פנו אירגוני היהודים באמריקה, בארץ ישראל ובאירופה בקריאות לעזרה, הסתפקו בדברי נחומים ובהתראות לגרמניה כי בוא תבוא על ענשה; אבל לא עלה על דעתן אפילו לפתוח את שערי ארצותיהן לפני פליטי האכזריות הנאצית. במיוחד הצטיינה בריטניה, ששמרה שמירה מעולה על חופי ארץ ישראל מפני פליטי חרב היטלר שביקשו להתגנב אליה, ורדפה אחרי אניות מעפילים שהצליחו לחמוק בין אניות השמירה הבריטיות ולהתקרב לחוף הנכסף. יש מקום לשער ללא חשש לעיוות משפט,

כי היטלר וכנופייתו מצאו ביחס זה כלפי היהודים אם לא עידוד — לפחות שוויון נפש מצד מעצמות המערב לגורל היהודים ואי־רצון ברור לסכן במידה כלשהי את אפשרויות הנצחון שלהן בגללם. ובהעדר תנועת התנגדות מאורגנת בין יהודי הגיטאות, הסיקו כנראה הנאצים, שהיהודים השלימו עם גורלם ומוכנים לעבוד בהתמדה למען צרכי המלחמה של גרמניה, כדי לזכות בלחם עבדים הנתונים לשבט ולחסד בידי מרצחים ותליינים.

„סוף כל סוף" — אומר המהנדס הנריק רוזן בתשובתו לשאלות האגודה „עונג שבת", שבראשה עמד ד"ר רינגל־בלום — „המציאות הטראגית של הגיטו טובה ממה שתיארנו לנו. לכתחילה האמינו שהגיטו לא יחזיק מעמד אלא שניים שלושה חדשים. שתי סיבות צריכות היו לגרום לכך: הפסקת מחזור הכסף והרעב, שיביאו לידי זעזועים והתמרדויות.

„הרי זה באמת נס ממש, שבשנה הראשונה בגיטו הגיעה התמותה רק ל־43.000. חלק גדול מהאוכלוסיה חי על אף הכל. זה מוכיח, שישוב יהודי צפוף על שטח קטן יכול להתקיים תוך תנאים נורמאליים.

„יש ששואלים אצלנו: מדוע אינם מנסים בגיטו שלנו לחזור על הניסוי הקומוניסטי של רומקובסקי (בגיטו לודז) ולחסל בכך את העוול הסוציאלי השורר ברחובות הגיטו. מצד אחד מתגוללות גוויות של מתי־רעב ברחובות ומצד שני חי לו קומץ תושבי הגיטו בטוב. מתרבים והולכים מקומות בידור בוארשה."

ומר רוזן הולך ומונה את יתרונות המשטר „הקומו־ניסטי" של רומקובסקי בלודז. מספר היהודים בגיטו שלו קטן יותר, אין משא כבד של פליטים, מיכסת המזונות גבוהה מזו של וארשה והיה ביכולתו לחסל את הברחת המזון. תקציב הגיטו מגיע לשלושה מיליונים מרקים והמזונות ניתנים במחיר הרשמי. הוא מקבל ישר מברלין את שכר עבודת היהודים — 6 מרק בעד תפירת חליפה, כלומר 24 קילו לחם לפי המחירים הרשמיים. ואם יש לו גרעון כלשהו בתקציבו, הרי ניתנה לו הכות להחרים אצל תושבי הגיטו פרוות, זהב וכיוצא באלה וביכולתו לפרנס 40% של האוכלוסיה היהודית.

אלא שאין אנשים כרומקובסקי במועצת היהודים בוארשה. אכן מצא מר רוזן על מה להצטער! חברי ה„יודנראַט" מייצגים רק מעמד אחד: את הסוחרים הגדולים ממרכז הסוחרים לשעבר ועורכי דין משוללי דמות. אולם יכול היה להיות רע יותר: במקום היודנראט היתה באה כנופית גאנצווייך.* וצריך לציין גם התקדמות כלשהי ביחס הגאֶסטאַפּוֹ למועצת היהודים: חתחילו מדברים אתה כבר קצינים גבוהים, מנהלי מחלקות. אין לו למר רוזן אלא משאלה אחת, שראשי הגיטו ישתלטו על המצב ויקטינו את גודל התמותה ובמיוחד את חרפת הילדים העזובים.

לעומתו, הרי מקצת דבריו של הסופר יהושע פרלה: „הגיטו גילה את הרקבון הנורא של הבורגנות היהודית... איני מאמין שעם אחר בעל גאווה לאומית, היה מוכשר לרדת ירידה גדולה כל כך. ...יהודים עובדים בגאֶסטאַפּוֹ. המשטרה מורכבת מצעירים עשירים המבקשים להשתחרר מהמחנות ומוכנים לשלוח לשם יהודים אחרים ראיתי שוטרים, בעלי השכלה גבוהה, מכים מכות רצח נערים אביונים שגנבו חתיכת עץ.

„הנאצים, בהושיבם את היהודים בגיטאות, היתה כוונתם ברורה: יחסלו היהודים את עצמם אהדדי. רצוני זה של השונא הולך ומתגשם, לצערנו, בשלמות."

פרלה תולה תקותו בפועלים שלא חל בהם הרקבון, בנצחון של הרעיון הקומוניסטי ובארץ ישראל קומוניסטית, ובשלום שייכון בעולם. יש לאזור את כל הכוחות ואת כל האמצעים, כדי להציל את הילדים ולהביאם חיים לעולם זה אחרי המלחמה.

ומדברי אהרון איינהורן, מעורכי ה„היינט":

„הגיטו — מטרתו כליון כלכלי ופיסי. זוהי המטרה העיקרית וצורפה אליה עוד מטרה: כליון מוסרי. הכניסו את היהודים לצפיפות פיסית, כדי לחזק ולהגביר את המרחק הרוחני, את ההתנכרות, להעמיק את הירידה המוסרית.

„קשה לומר שביצה מוסרית זו שאנו רואים בגיטו אינה אלא תוצאה של תנאי החיים הבלתי נורמאליים בגיטו, או שהגיטו רק גילה וחשף מה שהוסתר קודם והוסווה. יכול להיות שעם אחר בתנאים כאלה ירידתו היתה עמוקה יותר... נאמר את האמת כולה: ירדנו פלאים ירידה מוסרית. מעולם לא רבו מקרי גניבה וגזילה כמו עתה. אי אפשר לתת לבעל־מלאכה חפץ לתיקון, שהרי אין בטחון שהחפץ יוחזר. אכזריות מתגלית על כל צעד ושעל...

„השלטון העצמי בגיטו ניתן, כדי להעמיק עוד יותר את הירידה... הקהילה אינה אלא כלי שרת לדכא את האוכלוסיה היהודית. וכך מבינה היא — הקהילה — את תפקידה.

„...הנה המשטרה היהודית. צעירים לאלפים נכנסו למשטרה כדי לחיות על השוחד, וחלק קטן מתוך שאיפה להשתחרר מעבודת כפיה.

„...השונא החליט להגדיל את העניות, הדוחק והתמותה בגיטו. התפשטות מחלת הטיפוס אינה אלא חלק מתכנית ההשמדה. אך אשליה היא האמונה שמשרד הבריאות נלחם במחלה. מכריעים גורמים אחרים, השמים לאל את כל המאמצים לבלימת המחלה."

איינהורן מאמין, על אף הכל, בחיותם של המוני היהודים. סימן לכך — המספר הקטן של המאבדים עצמם לדעת. הוא מבכה את האדישות הדתית השולטת בגיטו וחוסר סמכות דתית. אולם גם הוא מקווה, שיבוא יום תבוסתה של המפלצת הנאצית ואז צריכה המטרה להיות ארץ ישראל, מולדת, שלטון וכוח.

לא־עלה על דעתו של איינהורן שנה לאחר הקמת הגיטו הסגור — שלא הביא, על אף הכל, להגשמת תכנית ההכחדה — שהמפלצת הנאצית, לכשתיווכח שאין קץ להסתגלות היהודי ולכשרונו לגלות חורים וסדקים במשטר

* כנופיית סרסורים ובריונים, סוכני גאֶסטאַפּוֹ.

ההשמדה וכל מיני תחבולות ערמה, כדי להתגבר בדרך טבעית על הכליון שחרצה לו, תעבור להשמדה טוטאלית של היהודים במחנות מוות מוכנים ומצוידים לכך. המצב בחזית ברית המועצות לא היה עדיין לאחר יאוש, אולם המצב בחזית הצפון־אפריקאית היה רע ואפסה התקווה לחדור למצרים ודרכה לארץ ישראל והמדינות הערביות שחיכו, בחלקן הגדול, לצבא הנאצי ולמופתי הירושלמי בן בריתו כלגואל. ולא עלה על דעת היהודים, שהיטלר והפמליה שלו עומדים להחליט על השמדה טוטאלית של יהודים וקומוניסטים מבין השבויים הרוסים ולהפיל אימה חשכה על כל עמי העולם ברציחת מיליונים בתאי הגאזים, שהתחילו מקימים בידי יהודי ראדום באושבינצ׳ים ובידיהם של עבדי־כפיה מכל העמים המשועבדים, ובראש וראשונה מהעם שנדון לכליה — במקומות אחרים.

ולא עלה על דעת אנשי היודנראטים כי יועמדו לפני בעיה טראגית למסור בידיהם הם יהודים לתליני הנאצים ולהעמיד פנים כמאמינים, או לשכנע מתוך אונאה את עצמם. אם יתכן לומר כך, להאמין בהבטחות המרגיעות של הגאֶסטאַפּו וראשי הס.ס. והקבלנים הגרמנים, שהתעשרו מלשדם ודמם של היהודים שנמסרו להם לעבדים. הם לא הבינו שדרך ההצלה תוך כניעה מוחלטת לפקודות הנאצים היא שהקלה מעל התליינים את מלאכת ההשמדה, והיא שהשפילה את כבודם של יהודי פולין ואירופה לעפר, שמה אותם לבוז בעיני שכניהם והפכה את היהודי ברחובות האַריים לחית־ציד שאפשר להשיגה ולמכרה, ולנידון למיתה שאפשר יהיה לרשת אותו. הם ידעו רק זאת, כי כל נסיון להתגונן יגרור אחריו עונש־דמים. נסיונות הטירור המעטים שנעשו על ידי יהודים נתגלו בזמן קצר, וחברי האגודות נרצחו כולם ואתם גם רבים שלא היה להם כל קשר עם הטירוריסטים. כניעה, עבודה חרוצה לצרכי המלחמה הנאצית ומסירת הרבים לידי התליינים — זו היתה הפרוגרמה המדינית של היודנראטים, ובראשם אותו בעל השיטה ה„קומוניסטית" ששלט על גיטו לודז׳. מעטים היו ביניהם יוצאים מן הכלל, שבחרו במוות ולא מכרו יהודים לידי הרוצחים. ומעטים היו בין ראשי היודנראטים אנשים כצ׳ארניאַקוב, שאיבד עצמו לדעת משנודעה לו האמת במערומיה. אכן מותו בעיצומו של הגירוש לא עשה רושם, כי הוא לא השאיר ליהודי הגיטו שבראשם עמד אפילו הודעה קצרה, אף לא משפט אחד על המצב כהוויתו, לא גילה להם את הסיבה שהביאה אותו לאיבוד עצמו לדעת.

זה לעומת זה וזה לעומת זה.

„כל המקיים נפש אחת מישראל... כאילו קיים עולם מלא".

„אין דוחין נפש מפני נפש".

ושאלו: „ואם יחדוהו להם — אם היה מחויב מיתה כשבע בן בכרי, יתנו אותו להם. ואם אינו חייב מיתה — ייהרגו כולם ואל ימסרו להם נפש אחת מישראל." דברים אלה אנו מוצאים בהלכות יסודי התורה לרמב"ם פ"ה, ה.

איני יודע, אם בוילנה נמסר לידי התליינים הנאציים ראש האירגון הלוחם לפי הלכה זו ואם הרב קאנל, שעמד בגיטו וארשה בראש מחלקת ההלכה ליד היודנראט, פסק גם הוא ל„קולא" כששאלוהו, אם יש למסור יהודים לידי הנאצים, ואם מותר להם, לפי דין ישראל, לשוטרים היהודים להמציא את מיכסת היהודים שהוטלה עליהם למסור למשלוח לטרֶאבלינקה. יתכן שהוא ישב על מדוכת „ויחדוהו" כדי למצוא את ההיתר הדרוש ליודנראט ולמשטרה, ואפשר שלא שאלוהו כלל, והמחלקה שלו לא היתה קיימת אלא לשם קישוט והצלה מתוך אשליה, שהנאצים לא ישמידו את מוציאי פקודותיהם לפועל.

השיטה להציל מעטים על חשבון הרבים, שנמסרו למוות בידי ראשיהם ונציגיהם שתפקידם היה להגן עליהם מפני המתנכלים להם, היא שהיכתה את כלל ישראל לרסיסים, ליחידים הדואגים לנפשם ולמשפחתם בלבד, והיא שהפכה את המוני היהודים לעדר שאין לו רועה. די לדפדף בזכרונותיהם של דורמביש ושרשבסקי כדי להיווכח בכך (עיין בפרק השואה).

יהודי פולין נכבשו לגיהינום הנאצי מעולם הסאנאציה, שראשיה חיפשו אמצעים להיפטר לפחות מחלק גדול של היהודים. שבורים ורצוצים היו היהודים ומסביב להם רק שונאים, וביניהם לא מעטים ששמחו לאידם וציפו שהנאצים יעשו את המלאכה שהם עצמם לא הספיקו ואף לא העזו לעשותה. השמאל הפולני נשבר בשנות השלושים ונהרס כולו בשנה הראשונה לכיבוש, כשנרצחו מנהיגיו. הקומוניסטים הפולניים עדיין לא התאוששו מהמכה שהנחית עליהם סטאלין בהוציאו להורג את הועד המרכזי שלהם. ה„בונד" — מנהיגיו עזבוהו בימי הפקודה לגברים לצאת מוארשה ונכלאו בחלק פולין שהשתלטה עליו ברית המועצות. אלה שנשארו לא האמינו שאפשר לפועל היהודי לפתוח במרד נגד הנאצים בלי עזרת הפועלים הפולנים. היתה ל„בונד" הזדמנות, לאחר נצחונותיו המדיניות בשנים האחרונות לפני המלחמה, להתיצב בראש התמרדות יהודית — והחמיצה. והציונים? גם אותם עזבו מנהיגיהם, והסיעות הסוציאליסטיות והנוער החלוצי נתפסו בראשונה לרעיון להציל את האקטיב ולמיבצע הבריחה. קבוצות קטנות מהם פרצו החוצה, התמרדו ואבדו. הרוב התלבט קשה עד שנוכח לדעת, כי שליחותו לקום ולהתמרד ולהציל את כבודו, את דגלו ונשמתו, שלו ושל העם היהודי.

ההכנות גזלו זמן רב והתליין הנאצי לא חיכה. בעיצומם של הגירושים לטרֶאבלינקה לא היו עדיין מוכנים, לא נתאחדו עדיין כל הכוחות ולא נקשרו כל הקשרים. רק בינואר 1943 נמצאו קבוצות אחדות בפקודתו של אנילביץ ערוכות להתקפה ולמניעת גירושה של שארית הפליטה, ובאפריל אותה שנה פתחו במרד.

דמותה הכלכלית והסוציאלית של יהדות ורשה ערב השואה

מאת ד״ר צבי פרנס

הבעיה שרצוננו לעסוק בה היא: ההיו קיימים כוחות ותנאים סוציאליים וכלכליים שהקדימו את תכניותיהם של הנאצים במגמתם לעקור את היהודים מתוך החברה הפולנית שישבו בקרבה, ומשום זה יצרו אוירה נוחה למשטר ההשפלה וההפרדה, לסגירתם בגיטאות ואף להשמדתם. בציבור הפולני לא נתעוררה שאיפה ניכרת כלשהי לבוא לעזרת היהודים הנשמדים בידי תליייני הנאצים; ואף בימי התמרדותם המזוינת בגיטו וארשה ובמקומות אחרים לא נשתנה יחס זה, כאילו נשתלטה בחברה הפולנית ההרגשה שהנה זכתה ומלאכתה נעשית על ידי אחרים והיא תיהנה מתוצאותיה.

נדמה היה שלאחר חיים משותפים במשך מאות שנים, הפכו היהודים להיות חלק מה„נוף" הפולני, כפי שהיו רגילים לומר הדוגלים בהתערבות היהודים בעם הפולני. או אחד הגורמים שתפסו מקום ניכר בהתפתחותה הכלכלית והסוציאלית של פולין. בתולדות היהודים היו תקופות — בפולין ובאירופה המערבית — שההבדלים הדתיים והתרבותיים לא הכבידו על היחס אליהם של העם השולט.

שונים, שלא היה בהם צורך עוד. אותה שעה עלתה ושיגשגה התעשיה בפולין שספגה חלק ניכר מהזרם הזה. אז נהרו לוארשה גם יהודים על יסוד כתב־השיויון שפירסם וויאלופולסקי, אולם מספר הפולנים עלה עליהם בהרבה. מ־1900 עד 1931 גדלה האוכלוסיה כולה בפולין ב־30%, ואילו בוארשה גדלה האוכלוסיה באותה תקופה ב־98%. אחרי תקומת פולין, שגרמה לניתוק קשרי המסחר בינה לבין ברית המועצות, ולאחר ההשתמטות מפתרון ראדיקאלי של בעיית האיכרים, התחדשה עזיבת הכפר ובאה לידי ביטוי שאיפת האיכרים להשתלט על עמדות הפרנסה של היהודים. במיבנה הכלכלי של הפולנים והיהודים, חלו שינויים רבי חשיבות לגבי הציבור הפולני על חשבון היהודים. אותה שעה נתגלו ניגודים עמוקים שהיו למקור חיכוכים, התחרות והתנגשויות בין הפולנים והיהודים עליהם מספרת ההיסטוריה של יהודי פולין בשלהי המאה התשע־עשרה, בימי מלחמת העולם הראשונה ומלכות פולין המחודשת בתקופה שבין שתי מלחמות העולם. נעמוד כאן רק על המצב שלפני השואה.

טבלה מס. 1 המיבנה המקצועי של המפרנסים היהודים והלא־יהודים

ענף הכלכלה	יהודים ס״ה	%	המפרנסים	%	התלויים	%	לא־יהודים ס״ה	%	המפרנסים	%	התלויים	%
1. חקלאות	100	—	50	—	50	—	4.600	0.5	2.350	0.6	2.250	0.5
2. מסחר וביטוח	120.200	34.0	49.400	32.8	70.800	35.0	114.800	13.3	57.000	13.9	57.800	14.1
3. תעשיה ומלאכה	166.800	47.4	70.600	46.8	96 200	47.9	332.900	41.4	159.100	38.8	173.800	42.8
4. הובלה ותחבורה	18.200	5.2	5.200	3.4	13.000	6.4	56.400	10.5	31.400	7.8	55.000	13.4
5. בתי־ספר ותרבות	8.000	2.3	3.500	2.4	4 500	2.2	41.600	5.1	23.500	5.7	18.100	4.4
6. שירותי בית	4.800	1.3	4.500	3.0	300	0.1	56.300	6.8	53.500	13.1	2.800	0.7
7. שונות	34.600	9.8	17.600	11.6	17.000	8.4	182.600	22.4	82.450	20.1	100.150	24.1
בסך הכל	352.700	100.	150.850	100.	201.850	100.	819.200	100.	409.300	100.	409.900	100.

בתקופות אלה גברו בין הפולנים והיהודים גורמים שהכריזו על קץ תקופת האפליה של היהודים בפולין ועל זכותם המלאה במולדת הפולנית.

אולם לאחר שיחרור האיכרים, שגרר עמו התרוששות בעלי האחוזות הקטנות, התחיל זורם לערים ולעיירות זרם כביר של איכרים ובעלי אחוזות שנדלדלו ופקידים

תנועת האורבניזאציה של האוכלוסיה שינתה באופן יסודי את המיבנה הכלכלי של הפולנים. יותר מ־92% מהם ישבו עוד ב־1931 בכפר. בערים היו עסוקים כ־52.6% מהם בתעשיה, אולם בוארשה רק 42%.

אצל היהודים בלטה הנטיה להתרכז בערים הגדולות. יותר מרבע יהודי פולין גרו ב־1931 בערים הגדולות

(שכל אחת מהן מנתה למעלה מ־100.000 נפש). 47,4% מכל היהודים בוארשה התפרנסו מתעשיה ומלאכה. תע־מולת הזדון שהיהודים נטו ברובם לעבודה קלה, לא מצאה אישור במספרים הרשמיים ואף לא במציאות. אכן 58% מכל אלה שעסקו במסחר בפולין היו יהודים.

המסחר נמצא במגע רחב ואינטנסיבי ביותר עם האוכ־לוסיה כולה. הסוחר מופיע לפני הצרכן כשליח כל ענפי הייצור. הצרכן, והצרכן הפרימיטיבי בפרט, רואה בסוחר את האחראי לכל הקשיים בחיים הכלכליים. מזה נובע־ם סכסוכים רבים וקשים ומה גם אם „השליח" הוא איש זר באורח חייו ובלשונו.

נעיין באינדוקטורים שבטבלה הבאה:

טבלה מס. 1א **האינדוקטורים**

ענף הכלכלה	משקל המפרנסים לגבי התלויים				כמות התלויים ל־1000 המפרנסים		אחוז בענף	
	אצל היהודים		אצל הלא־יהודים		אצל היהודים	אצל הלא־יהודים	ליהודים	ללא־יהודים
1. חקלאות	50.0%	50.0%	51.1%	48.9%	1000	958	2.1%	97 9%
2. מסחר וביטוח	41.1	58.9	49.6	50.4	1433	1014	51.2	48.8
3. תעשיה ומלאכה	42.3	57.7	47.8	52 2	1362	1092	33.4	66.6
4. הובלה ותחבורה	28.4	71.6	36 3	67.3	2500	1075	17 4	82.6
5. בתי־ספר ותרבות	43.7	56.3	56 5	43 5	1256	770	16.1	83.9
6. שירותי בית	93 8	6.2	95 1	4.9	62	49	7.8	92.2
7. שונות	50.9	49.1	45.0	55.0	965	1215	15.9	84.1
בממוצע	42.7	57 3	49 8	50.2	1338	1001	30.1	69.9

שונים היו האינדוקטורים אצל היהודים מאלה אשר ללא־יהודים. אצל האחרונים שוים כמעט המספרים הכ־לליים של המפרנסים והתלויים, ואילו אצל היהודים גדול היה מספר התלויים מזה של המפרנסים: 42,7% מפרנסים ו־57,3% תלויים, לעומת 50,2%:49,8% בציבור הפולני. לכל 1000 מפרנסים יהודים 1338 תלויים, לכל 1000 מפרנסים לא־יהודים רק 1001 תלויים. מההבדלים האלה נבעו תוצאות חשובות לגבי חיי המשפחה והמקום בכלכלה. על שכם המפרנסס היהודי רבץ נטל כבד מזה שהיה מוטל על הבלתי יהודי.

בהיקף המדינה כולה ההבדלים היו גדולים עוד יותר. על חשבון כל 1000 מפרנסים התקיימו 1611 נפשות יהודיות לעומת 1024 בלבד לגבי הלא־יהודים. אחוז היהודים בוארשה בשנת 1931 הגיע ל־30,1%, ואילו במסחר ובתעשיה הם התרכזו באחוזים גדולים יותר, היוו אפילו רוב. התרכזות חד־צדדית זו הפריעה למיזוג האוכלוסיה, להתקרבות חברתית, כי דרך המיזוג להתגשם בעיקר בקרב שכבות דומות: מיעוט קטן של שכבה מסוימת מתקרב לרוב הגדול ונבלע בו. התרכזות היהודים רק בשכבות מקצועיות וסוציאליות מסוימות שימשה מגן בפני התבו־ללות וטמיעה.

במספרים שהשתמשנו עד כה, מופיעות כל השכבות הסוציאליות יחד: משקיעי ההון, המנהלים והשכירים, עובדי הרוח והעובדים הפיסיים. במספרים המובאים להלן נבדיל בין השכבות הסוציאליות וננתח את היחס ההדדי ביניהן.

טבלה מס. 2 **המיבנה הסוציאלי אצל יהודים ולא־יהודים בענפי הכלכלה**

שכבה סוציאלית	חקלאות	%	תעשיה ומלאכה	%	מסחר וביטוח	%	הובלה ותחבורה	%	בתי ספר ותרבות	%	שונות	%
יהודים												
עצמאיים	100	100	92.400	61.5	88.100	73.3	15.500	85 3	4.400	55.0	10 700	33.1
עובדים רוחניים			11.000	6 5	14.200	11.8	700	3.8	3.000	37.5	12.400	42.9
עובדים פיסיים			63.400	32 0	17.900	14.9	2.000	10.9	0.600	7.5	7.300	24.0
ס"ה	100		166.800		120.200		18.200		8.000		30.400	
לא־יהודים												
עצמאיים	2.800	60.9	65.100	19.2	31 600	27.5	6.600	7.6	6.700	16.1	10.200	6.2
עובדים רוחניים	700	15.2	24.300	7.3	26.500	23.1	16.400	19.0	27.600	66.4	59.300	36.0
עובדים פיסיים	1.100	23.9	243.500	73.5	56.700	49.4	63 400	73.4	7.300	17.5	95.100	57.8
ס"ה	4.600	100.0	332.900		114.800		86.400		41 600		161.600	

ממבט ראשון ברור, שגדולים היו ההבדלים בין המיבנה הסוציאלי היהודי לבין זה של הלא־יהודי.

לעצמאים היהודים רוב גדול כמעט בכל ענפי הכלכלה לעומת השכירים — פרט לענף „שונות". לעצמאיים הלא־יהודים רוב לעומת השכירים רק בחקלאות; בענפים האחרים אין הם אלא מיעוט.

בהובלה ובתחבורה, העצמאיים בסקטור היהודי יש להם 85,3%, ואילו בסקטור הלא־יהודי אחוז העצמאיים הוא 7,6%.

במסחר בו אחוז העצמאיים הלא־יהודים גדול מאשר ביתר הענפים, הוא מגיע ל־27,5% בלבד; ואילו העצמאיים היהודים הגיעו ל־73,3%. בתעשיה, אחוז העצמאיים

היהודים הוא 61,5% לעומת 19,2% של לא־יהודים. בענף בתי־ספר ותרבות, העצמאיים היהודים מגיעים ל־55% לעומת 16,1% של הלא־יהודים. אף בענף „שונות" מגיעים העצמאיים היהודים ל־33,1%, ואילו הלא־יהודים ל־6,2% בלבד.

התמונה בין השכירים היא הפוכה.

בכל ענפי הכלכלה אחוז העובדים הרוחניים הלא־יהודים גדול מזה של היהודים, להוציא את ענף שונות, שבו מגיעים היהודים ל־42,9%, וכן בענף בתי־ספר ותרבות. אולם בהובלה יורד האחוז עד 3,8% ובמסחר עד 11,8%. עובדי הרוח הלא־יהודים מגיעים לשני שלישים בענף בתי־ספר ותרבות, לשליש בענף שונות ולרבע במסחר, ולעומתו ל־7,3% בלבד בתעשיה.

לעובדים הפיסיים הלא־יהודים בתעשיה ובמלאכה, ב־הובלה ובתחבורה ובענף שונות רוב גדול בהשוואה לשכבות הסוציאליות האחרות. במסחר הם מגיעים לחצי, בחקלאות ל־23,9%, ואילו בענף בתי־ספר ל־17,5% בלבד. כנגד זה מגיעים העובדים הפיסיים היהודים בתעשיה כמעט לשליש — 32% ובענף שונות כמעט לרבע — 24%; בענפים אחרים, כגון בענף בתי ספר ותרבות, יורד האחוז ל־7,5% ועולה ל־14,9% במסחר.

התמונה הכללית איפוא היא זו:

טבלה מס. 2א

שכבה סוציאלית	ס"ה	%	יהודים	%	לא־יהודים	%	אחוז היהודים	אחוז הלא־יהודים
עצמאיים	334.200	29.1	211.200	60.6	123.000	15.3	63.2	36.8
עובדים רוחניים	196.100	17.1	41.300	11.9	154.800	19.3	21.1	78.9
עובדים פיסיים	619.400	53.8	96.000	27.5	523.400	65.4	15.4	84.6
סך הכל	1,149.700	100.0	348.500	100.0	801.200	100.0	30.3	69.7

מהמספרים הנ"ל הוצאנו את אלה החיים ללא עבודה והשתייכותם לשכבות סוציאליות אינה ברורה. אצל היהו־דים רובם עצמאיים הם.

מהטבלה הנ"ל אנו למדים, שהחלוקה המעמדית בקרב היהודים היתה שונה מאד מזו שבציבור הלא־יהודי. 60,6% יהודים ורק 15,3% לא־יהודים עצמאיים הם. העצמאיים היהודים היוו כמעט ⅔ מכל העצמאיים בוארשה, בעלי המפעלים ומנהליהם. עובדה זו העלתה את משקלם הסוציאלי של היהודים בחיים הכלכליים והחברתיים בהרבה על האחוז הכמותי שלהם בקרב האוכלוסיה. מול עצמאיים יהודים נמצאו כ־11,9% עובדים רוחניים ו־27,5% עובדים פיסיים יהודים. בין הלא־יהודים היוו השכי־רים רוב גדול: 19,3% עובדים רוחניים ו־65,4% (כמעט ⅔) עובדים פיסיים.

21,1% יהודי וארשה נמנו עם עובדי הרוח ורק 15,4% עם העובדים הפיסיים.

הטבלה הבאה מתארת לנו את המיבנה הסוציאלי של המפרנסים והתלויים בהם, והמסקנות הנובעות מן העוב־דות הנתונות.

טבלה מס. 3 המיבנה הסוציאלי של המפרנסים והתלויים

השכבה הסוציאלית	יהודים: המפרנסים	%	יהודים: התלויים	%	לא־יהודים: המפרנסים	%	לא־יהודים: התלויים	%
1. עצמאיים	73.100	49.0	138.100	69.3	67.900	16.9	55.100	13.8
2. עובדים רוחניים	19.600	13.1	21.700	10.9	86.000	21.4	68.800	17.2
3. עובדים פיסיים	56.600	37.9	39.400	19.8	247.800	61.7	275.500	69.0
ס"ה	149.300	100.0	199.200	100.0	401.700	100.0	399.500	100.0

האינדוקטורים

השכבה הסוציאלית	משקל המפרנסים לגבי התלויים		לכל 1000 מפרנסים תלויים	משקל המפרנסים לגבי התלויים		לכל 1000 מפרנסים תלויים
1. עצמאיים	34.6%	65.4	1889	55.2%	44.8	811
2. עובדים רוחניים	47.4	52.6	1107	55.6	44.4	880
3. עובדים פיסיים	59.0	41.0	700	47.3	52.7	1112
בממוצע	42.7	57 3	1334	50.2	49.8	991

אם נשווה את המיבנה הסוציאלי של היהודים לזה של לא־יהודים יזדקפו לפנינו כאילו שתי פיראמידות, שאחת מהן הפוכה לעומת השניה. לפיראמידה היהודית בסיס רחב של העצמאיים. האחוז שלהם בין המפרנסים הוא 69,3%. על היסוד הזה נשענת השכבה של העובדים ה־פיסיים. היא עולה ל־37,9% של המפרנסים ורק ל־19,8% של התלויים. חודה של הפיראמידה מהווה שכבת עובדי־הרוח, שהם 13% של המפרנסים ו־10,9% של התלויים.

לעומת זה, את הבסיס של הפיראמידה הלא־יהודית מהווה השכבה של העובדים הפיסיים. הם מגיעים ל־51,7%

של המפרנסים ול־69,0% של התלויים. השכבה השניה היא של עובדי־הרוח. באחוזים הם: 21,4% של המפרנסים ו־17,2% של התלויים. בראש הפיראמידה שכבת העצמאיים המגיעה ל־16% של המפרנסים ו־18,8% של התלויים.

מהבדלים אלה יש להסיק מסקנות חשובות: בין היהודים עובדים בכלל 42,7% ו־57,3% תלויים בהם. בין הלא־יהודים עובדים 50,2% ו־49,8% תלויים בהם.

שונה היא התמונה בשכבות. את האחוז הקטן ביותר של המפרנסים ואת האחוז הגדול של התלויים רואים אנו אצל היהודים בשכבות העצמאיים. אצל הלא־יהודים עובדים בשכבה זו 55,2% והתלויים הם 44,8%. ראוי לציין בנקודה זו, שחלק גדול מאנשי המשפחה אצל היהודים עובד יחד עם ראש המשפחה בלי תשלום ומשום כך הם מופיעים בסטאטיסטיקה כתלויים; ואילו לפי המ־סורת הלא־יהודית עובדים אנשי המשפחה אצל אחרים — ומופיעים כשכירים. אולם אפילו נקח בחשבון עובדה זו, אין ספק שאצל היהודים אחוז התלויים גדול בהרבה מזה של הלא־יהודים.

בשכבת עובדי־הרוח עובדים 55,6% ו־44,4% הם תלויים.

את האחוז הגדול של המפרנסים היהודים מוצאים אנו בשכבת העובדים הפיסיים. הוא מגיע ל־59% ורק 41% תלויים בהם. זאת אומרת, שכדי להתפרנס מוכרחים לעבוד כל בני המשפחה בגיל העבודה, כולל הנוער.

האחוז הגדול באופן יחסי של התלויים שבשכבה זו בין הלא־יהודים אינו על פי רוב אלא תוצאה של ריבוי ילדים. זה משפיע על האינדוקטור של התלויים לכל 1000 המפרנסים.

בשכבת העצמאיים היהודים, לכל 1000 מפרנסים 1889 בני משפחה, ואילו ללא־יהודים רק 811, פחות מהחצי כפי שאצל היהודים. לכל 1000 מפרנסים בין עובדי הרוח היהו־דים 1107 תלויים, ואילו בין הלא־יהודים — 800. לעומת זאת, העובדים הפיסיים הלא־יהודים מפרנסים יותר נפשות מאשר היהודים: 1112 לעומת 700. העובדה, שהמצב החמרי של 72,5% יהודים עצמאיים (עובדי־הרוח) מאפשר להם לפרנס מספר גדול של תלויים לעומת 34,8% בלבד של לא־יהודים, מעורר קנאה ושנאה. בערים הגדולות היה המצב יותר טוב מאשר בכל שאר ערי פולין כולן יחד. בכל הערים עלה החלק היהודי בין העצמאיים ל־53,4% ובערים הגדולות ל־65,3%. שכבת עובדי הרוח היהודים בכל הערים מנתה 17,3% לעומת 25% בערים הגדולות.

הסטאטיסטיקה הפולנית מציינת את אחוז העצמאיים המשתמשים בעבודה שכירה. הודות לכך, יש באפשרותנו לקבוע, מהו מספר העצמאיים המעבידים הנהנים מחלוקת הרווחים בין המעביד לעובד. העצמאיים שאינם משתמשים בשכירים, עומדים מחוץ לריב הסוציאלי.

את היחסים המעמדיים מתארת לנו הטבלה הבאה:

טבלה מס. 4 היחסים המעמדיים אצל היהודים והלא־יהודים בוארשה 1931

הענף הכלכלי	הבלתי תלויים	%	התלויים	%	המעבידים	%	העומדים בסכסוכים סוציאליים	%	מחוץ לסכסוכים סוציאליים	%
יהודים										
1. חקלאות	100								100	00.0
2. תעשיה ומלאכה	92.400	45.5	74.400	53 6	34.200	69.9	108.600	59.1	58.200	35.9
3. מסחר וביטוח	88.100	40.0	32.100	24.1	10.300	21.0	42.400	22.7	77 800	48.0
4. הובלה ותחבורה	15.500	7.3	2.700	1.9	1.100	2.2	3.800	2.0	14.400	8.9
5. בתי־ספר ותרבות	4.400	2.1	3.600	2.6	200	0.4	3.800	2.0	4.200	2.6
6. שירותי בית			4.800	3.5			4.800	2.5		
7. שונות	10.700	5.1	19.700	14.3	3.200	6.5	22.900	11.7	7.500	4.6
סך הכל	211.200	100.0	137.300	100.0	49.000	100.0	186.300	100.0	162 200	100.0
לא־יהודים										
1. חקלאות	2.800	2.3	1.800	0.3	1.100	2.3	2.900	0.4	1.700	2.2
2. תעשיה ומלאכה	65.100	53.1	267.800	39.6	33.700	71.7	301.500	41.7	31.400	41.3
3. מסחר וביטוח	31.600	25.7	83.200	12.3	4.400	9.8	87.600	12.1	27.200	35.6
4. הובלה ותחבורה	6.600	5.2	79.800	11.7	4.400	9.8	84.200	11.6	2.200	2.8
5. בתי־ספר ותרבות	6.700	5.4	34.900	5.1	600	1.3	35.500	4.9	6.100	7.9
6. שירותי בית			56.300	8.3			56.300	7.7		
7. שונות	10.200	8.3	154.400	22.7	2.400	5.1	156 800	21.6	7.800	10.2
סך הכל	123.000	100.0	678.200	100.0	46.600	100.0	724.800	100.0	76.400	100.0

המספרים הנ"ל מקרבים אותנו לנקודת הגובה של ניתוחנו. נעבור בקיצור על המסקנות שיש להסיק מהטבלה האחרונה.

בין העצמאיים היהודים הבלתי תלויים במספר 211.200 איש, היו 49.000, או 23,2% שהעבידו שכירים, לעומת 76,8% שהתפרנסו מעבודה עצמית. בין 123.000 העצמאיים הלא־יהודים, היו 46.600, או 38% מעבידים, ו־62% מהם עבדו בעבודה עצמית.

מזה נובעות התוצאות המובלטות בטבלה הבאה:

טבלה מס. 4א
היחס ההדדי של השכבות הסוציאליות באחוזים

ענפי הכלכלה	הבלתי תלויים	התלויים	המעבידים	המעורבים בסכסוכים סוציאליים	מחוץ לסכסוכים סוציאליים
יהודים					
חקלאות	100%		30%	30%	70%
תעשיה ומלאכה	61.5	28 5	25.3	53.8	46 2
מסחר וביטוח	73.3	26.7	8.5	35.2	64.8
הובלה ותחבורה	85.3	14.7	6.0	20.7	79 3
בתי־ספר ותרבות	55.0	45.0	2 5	47.5	52.5
שירותי בית		100.0		100.0	
שונות	33.1	66.9	10 5	77.4	22.6
בממוצע	60.6	39 4	14.1	53.5	46 5
לא־יהודים					
חקלאות	60.9	30.1	24.0	63.1	36.9
תעשיה ומלאכה	19.2	80.8	10.1	90.9	9.1
מסחר וביטוח	27.5	72.5	3.8	76 3	23.7
הובלה ותחבורה	7.6	92.4	5.1	97.5	2 5
בתי־ספר ותרבות	16.1	83.9	1.4	85.3	14.7
שירותי בית		100.0		100 0	
שונות	6.2	93.8	1.4	95.2	4.8
בממוצע	15.3	84.7	5.8	90.5	9.5

ההבדלים במשקלן של השכבות הנ"ל אצל היהודים והלא־יהודים הם כל כך גדולים, שלגבי איש שאינו יודע את דרכי ההתפתחות ההיסטורית של היהודים והלא־יהודים בפולין, הם נראים כבלתי מובנים, בלתי הגיוניים. הלא חיו ועסקו היהודים והלא־יהודים באותה סביבה, ואיך הגיעו לתוצאות כל כך שונות?

אולם בטרם נעבור למסקנות הנובעות ממספרים אלה, נעמוד על האחוז הכללי של היהודים והלא־יהודים המעורבים בסכסוכים סוציאליים: יהודים כמעבידים 53,5%, וכעצמאיים שאין להם עובדים שכירים ונמצאים מחוץ לסכסוכי עבודה — 46,5%; ואילו באוכלוסיה הלא־יהודית מעורבים 90,5% בריב מעמדי ורק 9,5% מהם עומד מחוץ לריב זה. הבדלים כאלה מתגלים גם בענפי כלכלה מיוחדים. בחקלאות, בהובלה ובתחבורה, במסחר וביטוח, בבתי־ספר ותרבות עומדים היהודים ברובם מחוץ לסכסוכים הסוציאליים; בתעשיה האחוז מגיע ל־46,2%, ב„שונות" האחוז קטן באופן יחסי, רק 22,6%. אצל הלא־יהודים, ר״ק בחקלאות נמצא אחוז רב־ערך, 36,9%, העומד מחוץ לסכסוכים הסוציאליים; במסחר הוא עולה עד 23,7%; בבתי־ספר הוא 14,2%; ואילו בענף הגדול ביותר, בתעשיה ובמלאכה, האחוז הוא 9,12; ב„שונות", המרכז אצל הלא־יהודים כמעט 1/4 מהאיכלוסיה, יורד האחוז הזה עד 4,8%, ובהובלה, אף זה ענף גדול במספר העוסקים בו, האחוז הוא קטנוני — 2,5% (!).

ההבדלים יבואו לידי ביטוי באופן בולט ביותר בטבלה, שבה אנו מתארים את משקל היהודי לגבי הלא־יהודי בכל ענף ושכבה לחוד.

טבלה מס. 5 המשקל היהודי לגבי הלא־יהודי בשכבות הסוציאליות

	הבלתי תלויים		התלויים		המעבידים		המעורבים בסכסוכים סוציאליים		מחוץ לסכסוכים סוציאליים	
	% יהודים	% לא־יהודים	% יהודים	% לא־יהודים	% יהודים	% לא־יהודים	% יהודים	% לא־יהודים	% יהודים	% לא־יהודים
חקלאות	3.4	96.6	0	100.0	2.7	97.3	1.0	99.0	4.5	95.5
תעשיה ומלאכה	58.7	41.3	21.2	78 8	50.4	49.6	26.5	73.5	65.0	35.0
מסחר וביטוח	71.9	28.1	28.7	71.3	70.0	30.0	32.6	67.4	74.0	26.0
הובלה ותחבורה	70.1	29.9	3.2	96.8	20.0	80.0	4.3	95.7	86.7	13 3
בתי־ספר ותרבות	39.6	60.4	9.3	90.7	25.0	75.0	9.6	90.4	39.0	61.0
שירותי־בית	—	—	7.1	92.9	—	—	7.9	92.1	—	—
שונות	51.4	48.6	11.3	88.7	57.5	42.5	12.7	83.3	49.0	51.0
בממוצע	63.2	36.3	16 8	83.2	51.3	48.7	20.4	79.6	68 0	32 0

63,2% — זה חלק העצמאיים היהודים בקרב העצמאיים בוארשה, היינו למעלה מפי שניים מהאחוז שהם מהוים באוכלוסיה הוארשאית. אכן ביטוי ברור למדי לעמדתם החזקה בחברה. היהודים מהוים רוב גדול בין הבלתי תלויים במסחר, בהובלה ובתעשיה; ב„שונות" יש להם רוב; בענף בתי־ספר 39,6%. מובן שבין העצמאיים בחקלאות היהודים הם מיעוט קטן של 3,4%.

16,8% מבין התלויים בכלל הם יהודים — כמעט חצי אחוז של היהודים בוארשה. רק במסחר ובתעשיה עולים התלויים היהודים כדי אחוז ניכר: במסחר ל־28,7%, בתעשיה ל־21,2%; ב„שונות" 11,3%, וביתר הענפים האחוז הוא זעיר.

בין המעבידים היהודים מהוים רוב — 51,3%. במסחר הוא מגיע עד 70%, ב„שונות" ל־57,5%, בתעשיה ל־50,4%; ביתר הענפים הם מיעוט: 25% בבתי־ספר ותרבות, 20% בהובלה.

בין המעורבים בסכסוכים סוציאליים ליהודים 20,4%. רק במסחר עולה האחוז היהודי כמעט לשליש, בתעשיה

הוא קצת יותר מרבע, ב„שונות" יורד חלק היהודים ל־12,7%, ביתר הענפים חלק היהודים הוא זעיר.

68%, למעלה משני שלישי האוכלוסיה העומדת מחוץ לסכסוכים הסוציאליים, הם יהודים. בשכבה זו היו היהודים רוב גדול בענפי ההובלה, המסחר והתעשיה; הם היו כמעט מחצית העוסקים בענף „שונות", 39% בענף בתי־ספר ותרבות, ואחוז קטן כמובן בחקלאות, היינו 4,5%.

אין זה מקרה שהיהודים התרכזו בענפים שנתנו להם אפשרות של עבודה עצמית ועצמאות בחברה ואף להיות פטורים מסכסוכים סוציאליים. ולמרות הנטיות האלה גדול היה הלחץ מצד הלא־יהודים על היהודים.

נטיות אלה בין היהודים בלטו ביותר באוכלוסיה העירונית בפולין כולה.

טבלה מס. 5א

סביבה	בלתי תלויים %	תלויים %	מעבידים %	מעורבים בסכסוכים סוציאליים %	מחוץ לסכסוכים סוציאליים %
יהודים	70.93	20.07	8.45	37.52	62.48
לא־יהודים	24.98	75.02	4.63	79.65	20.35
משקל היהודים לגבי הלא־יהודים	52 70 47.30	13.20 86.80	41.70 58.30	15.60 84 40	54 60 45.40

בכל הערים כולן ביחד היו הניגודים הסוציאליים גם אצל היהודים וגם אצל הלא־יהודים פחות חריפים מאשר בוארשה. כמעט 71% מבין האוכלוסיה היהודית היו בלתי תלויים, מבין העצמאיים רק 11,8% העבידו שכירים ו־88,2% התפרנסו בעבודה עצמית. מכאן שרק 37,5% מהיהודים בערים (יותר מ־$\frac{3}{4}$ מכל היהודים בפולין) עמדו בסכסוכים סוציאליים וכמעט $\frac{2}{3}$ מהאוכלוסיה היהודית העירונית עמדו מחוץ לריב המעמדי.

מהמספרים הוארשאיים נובע שהפרוליטאריזאציה של הלא־יהודים התקדמה בקצב גדול יותר מאשר אצל היהודים. כוח ההתנגדות של היהודים לכוחות המפרדים של הקפיטאליזם נראה איפוא גדול יותר, אולם אם נביא בחשבון את נעילת בתי החרושת, ללא הבדל מוצאם הלאומי של בעליהם, בפני פועלים יהודים, נצטרך להגביל מסקנה זו ולהקטין ערכה. אלמלא עובדה זו היו נהפכים לפועלים רבים, רבים מאד מבין העצמאיים, שלא נסתבכו בסכסוכי עבודה מסיבה פשוטה מאד: לא היה ביכולתם לשכור שכירים ולפעמים קרובות היתה רמת חייהם של „עצמאיים" אלה נמוכה מזו של פועל קבוע בבית החרושת ותנאי עבודתו ועבודת בני משפחתו קשה במידה רבה מזו של הפועל המוגן על ידי חוקי עבודה והנהנה משירותים סוציאליים.

במסגרת מאמרי זה נסיתי לתאר את הניגודים העמוקים ששררו בתחום הכלכלה והמיבנה הסוציאלי בין היהודים והפולנים בוארשה. לשני העמים שחיו זה בצד זה מאות בשנים, היתה סטרוקטורה כלכלית שונה ואף מיבנה סוציאלי שונה, ולא עוד אלא כיוון התפתחותם אף הוא היה שונה. עם זה המשיכו שני הסקטורים לחיות זה בצד זה, אמנם תוך חיכוכים דתיים ותרבותיים, מבלי לבוא לידי התנגשות ודחיקת רגלי הסקטור של המיעוט על ידי הסקטור של הרוב. אולם, אחרי תקומת פולין והתפתחותה בתקופה שבין שתי מלחמות העולם, הושפעה התפתחותו של הסקטור היהודי מהתערבותם של החוק ושלטון המדינה לרעת היהודים ולהתפתחותם הכלכלית. והשוני שבמיבנה הכלכלי והסוציאלי, פרי התפתחות היסטורית, הביא לניגודים, למתיחות ולנישול בעזרת החוק והשלטון מעמדות עבודה ופרנסה.

ערב מלחמת העולם השניה גדלה המתיחות ומדיניות הנישול בהשפעת שני גורמים כלכליים וסוציאליים: עליית הבורגנות הפולנית והאינטליגנציה והתגברות יציאתם של האיכרים מהכפרים לערים ועיירות.

זה היה תוכן המדיניות של „אובשאם", שהכריז עליה ראש הממשלה האחרונה גנראל סקלאדקובסקי; הגבלות וספסלים מיוחדים לתלמידים יהודים בבתי־ספר גבוהים, גזירת השחיטה ונישול היהודים מדוכנים וירידים.

מפלגות ואירגונים

בספר וארשה א׳ הספקנו להכניס בפרק על התנועה הציונית ומוסדותיה את ההסתדרות הציונית בפולין והמוסדות: המשרד הארצישראלי, קרן הקימת לישראל, קרן היסוד, ומתנועות הנוער רק את „השומר הצעיר" ו„דרור". הפעם אנו נותנים פרק גדול, הכולל סקירות על כל המפלגות הציוניות והבלתי־ציוניות שפעלו בוארשה, בירת פולין, לרבות מרכז אגודות הסוחרים, שאף הוא פעל כמפלגה מדינית. ובתוך הסקירות, או במצורף אליהן, מובאים דברים על תנועות הנוער שהיו קשורות למפלגות אלה.

דאגנו לכך שכל סקירה וסקירה תיכתב בידי אנשי המפלגות, ונתנו למחברים חופש גמור לספר את תולדות מפלגותיהם מבחינתם הם. הקורא ימצא בודאי מה מאחד את דרכי המפלגות האלה במגמתן אל דרך המלך של העם היהודי בפולין בלבטיו ושאיפותיו, במאבקיו הפנימיים והחיצוניים. אם יתעניין בבעיית המפלגות ומקומן בחיי יהדות פולין, ובמיוחד בתקופה שבין שתי מלחמות העולם, יואיל לשוב ולעיין בפרק על התנועה הציונית ומוסדותיה בספר וארשה א׳ וימצא את המאחד, את הסינתיזה בחיים ובמאבק, שהיא דרך עליתו וירידתו של העם.

קבענו סדר בלתי רגיל למאמרים, כפי שנראה לנו הגיוני ואף מסביר את הופעות המפלגות ודרכיהן. בראש הפרק נתנו מקום ל„בונד", מאחר שבספר א׳ כבר סופר על התנועה הציונית והסתדרותה הארצית, שהיתה בראשית התקופה כללית כוללת, וכל ימיה התכוונה לייצג את שאיפות התנועה הציונית ואף של העם היהודי בפולין במאבקו לזכות קיומו והתפתחותו כחטיבה לאומית מיוחדת. הציונות וה„בונד" היו שני כוחות מנוגדים שקמו בצורתם המאורגנת והמושלמת במידה רבה בזמן אחד — בשנת 1897. במשך כל הזמן היו נאבקים זה עם זה ומשפיעים זה על זה. הציונות הסוציאליסטית ומפלגותיה, שהופיעו בעקבות המאבק וההשפעה ההדדית הזאת כמפלגות מאורגנות, פרשו מן התנועה הכללית בתקופות שונות. נוסחה הסינתיזה בין הציונות והסוציאליזם שהחזיקה מעמד עד נצחונה של מהפכת אוקטובר, ואז נתפלגה גם היא.

גם הציונות הדתית היתה בתוך הכלל וניסתה להטביע חותמה עליו. משלא הצליחה, פרשה והקימה את „המזרחי" ואת תנועת „תורה ועבודה", אולם לא היה בכוחה למשוך אחריה את נאמני החסידות ושומרי החומות שבקרב המתנגדים. היא הצליחה רק להטיל פחד עליהם מפני עולמם המתערער ערב מלחמת העולם הראשונה, ואז היטו אזניים קשובות לשליחיהם של קנאי פראנקפורט והקימו מפלגה משלהם: את „אגודת ישראל" ו„פועלי אגודת ישראל" העומדים על גבול הפרישה.

ההסתדרות הציונית גם היא נפרדה לשני ראשים: עת לבנות, עתה ציונים כלליים, וציונים פרוגרסיביים. אלה האחרונים הם פרי מיזוג הנוער הציוני ושארית ההסתדרות הציונית בגרמניה.

ההסתדרות הרביזיוניסטית — שרשיה נעוצים בחילוקי הדעות על דרכי המאבק המדיני בכלל ובארץ־ישראל בפרט. מגמתה היתה לדחוק את ההסתדרות הציונית לפינה נידחת, כשם שזו דחתה בשעתה את „חיבת ציון", ולרכז סביבה את הכוחות הציוניים — ולא הצליחה. היא הרימה ראשונה את דגל המאבק המזוין, עד שנצטרפה אל העם והתנועה בימי מלחמת השיחרור ובסופו של דבר חזרה אל חיק התנועה הציונית והסתדרותה.

ה„בונד" ופעולתו

מתקופת בראשית ועד הקמת פולין

מאת ישעיה טרונק

במחצית השניה של המאה הי"ט היתה וארשה לאחד המרכזים הראשיים של התעשיה והמסחר בפולין הקונגרסית. חלקם של היהודים בתהליך התיעוש של חבל פולין, שנמצא בידי הקיסרות הרוסית, היה ניכר למדי. מ־146 בתי־חרושה, שהיו קיימים בוארשה בשנת 1885, היו 33 (22,6%) שייכים ליהודים, ביניהם בתי־חרושת גדולים לתוצרי טבק. מספר הפועלים היהודים שעבדו בבתי־חרושת הגיע ל־1465, מהם 80% במפעלים שבעליהם היו יהודים.

בין המוני העובדים היהודים בוארשה היוו פועלי בתי־החרושת אחוז מיצער; הם נמנו ברובם המכריע עם פועלי בתי־מלאכה ותעשיה זעירה. הסדנאות של היהודים היו קטנות בכלל, ללא מנועים מיכאניים, ובכל סדנה וסדנה עבדו פועלים מועטים. הן עבדו בדרך כלל בשביל חנויות גדולות. לפי ספירת האוכלוסיה בשנת 1897 היה מספר היהודים בוארשה 219.141 נפש. כ־40% מהם התפרנסו ממלאכה ותעשיה; 10% מהם היו בעלי מלאכה ועבדו ברובם בתעשית ההלבשה (מנו יחד עם המשפחות כ־30.000 נפש). רבים התפרנסו מנגרות, אפיה, סנדלרות ותעשית עור. במקצוע האחרון כמעט ששלטו היהודים. בתי־החרושת והסדנאות של התעשיה הגדולה, לרבות אלה שבעליהם היו יהודים, היו סגורים בפני הפועלים היהודים, ואפילו הסכימו הפועלים היהודים לעבוד בשבתות.

מספרן של הסדנאות הקטנות הלך ורב. חנוונים זעירים, אשר התרוששו בגלל משברים כלכליים פורצים וחוזרים, היו עוברים, מחוסר זמן ללימוד מקצועית הדורשים הכשרה מיוחדת, למלאכות קלות, שלא נדרשו בהן ידיעה ונסיון מיוחדים, כגון יצירת עניבות, כובעים, מקלות, כל מיני קישוטים קטנים וכדומה. נתרבה והלך מספר הפועלים בעלי הכשרה מקצועית בלתי מספיקה שקיבלו שכר זעום. חיי בעל־מלאכה היו קשים; יום העבודה ארך מארבע־עשרה עד שש־עשרה שעה. נשים וילדים נוצלו קשה; שכרם היה משלושה עד חמישה רובלים לשבוע. הפועלים נהגו לישון במקום עבודתם. חניכים למדו שלוש שנים והתמורה שקיבלו היתה: אוכל ושינה. והיו גם ששילמו בעד הכשרתם לבעלי הסדנאות, שהיו עניים כפועליהם. קרה לא פעם, שבעל הסדנה שילם לפועליו בכסף שקיבל מידידיו כ„גמילות חסד".

הדלות גברה לאין שיעור בקרב בעלי הסדנאות האלה ופועליהם. הפועל היהודי פיגר מבחינה כלכלית ומקצועית אחרי הפועל ובעל־המלאכה הפולנים, אולם אזניו ולבו היו פתוחים לתעמולה הסוציאליסטית.

התחלות הסוצאליזם בקרב יהודי וארשה

ניצני הסוציאליזם בקרב יהודי וארשה יש לבקש לא בין המוני הפועלים היהודים, אלא בין הנוער הלומד שגדל בבתי האינטליגנציה המתבוללת האמידה, שהמסורת המהפכנית הפאטריוטית של מרד שנת 1863 עוד היתה חיה בקרבם. בסוף שנות השבעים החלה מסורת זו נחלשת והולכת, ובמקומה באה תפיסה אינטרנאציונלית סוציאליסטית. הכרזת החוג הראשון של הסוציאליסטים הפולנים משנת 1878, שהסוציאליזם יילחם לשוויון סוציאלי של כל האזרחים ללא הבדל מין, גזע ולאומיות, עוררה התלהבות גדולה בקרב האינטליגנציה היהודית־פולנית.

היהודים הסוציאליסטים הראשונים בוארשה היו פליכס כהן (1864—1919), גיסו זיגמונט הרינג (1854—1937), שנידון במשפט הראשון של קבוצת סוציאליסטים בוארשה, שמעון דיקשטיין (1854—1884), אחיו של פרופסור שמואל דיקשטיין מראשי המתבוללים. שמעון דיקשטיין נתפרסם במחברתו הפופולארית „במה אדם חי" שנכתבה פולנית (התירגום ביידיש של ש. רבינוביץ יצא בלונדון בשנת 1887). כולם יצאו מבתי יהודים בורגנים והרגישו עצמם פולנים.

במשפטיהם של חברי המפלגה הסוציאליסטית המהפכנית הראשונה בפולין „פרולטאריאַט", שהתקיימו בשנת 1882, היו בין 190 נאשמים — 16 יהודים. ביניהם נמצאו כבר בני משפחות בעל־ביתיות אדוקות (אורליך) וכן החייטת חוה ברסלר, שתלתה עצמה בכ"ז לאוקטובר 1885 בתא במצודת וארשה.

בשנות 1882—88 היה קיים בוארשה חוג מהפכני, שנוסד על ידי בנו של ש.פ. רבינוביץ (שפ"ר), ל. רבינוביץ וליבין. חברי החוג הזה היו תלמידי גימנסיות, רובם יוצאי ליטא. החוג נמצא תחת השפעה המפלגה הרוסית המהפכנית „נאַרודנאַיאַ ווליאַ" (חירות העם), ועיקר עבודתו היתה הפצת השכלה בין המוני העובדים היהודים. את השיעורים החשאיים ניהל אברהם קוטיק. בשנת 1887 נתפזר החוג.

קבוצה שניה, שקראה לעצמה בשם „חברה לדעת ואומנות של העם היהודי", קמה בשנת 1888 בהשפעת המפלגה הסוציאליסטית הפולנית „פרולטאַריאַט", שהתארגנה שנית ב־1887. חברי הקבוצה יצאו מ„אגודת עוזרי המסחר בני דת משה" שנוסדה בשנת 1867. באגודה שלטו המתבוללים, והקבוצה ראתה את תפקידה בהפצת תרבות פולנית בין „ההמונים היהודים החשוכים". הפעילים בקבוצה זו היו האחים פאַטאַרסון, חברי ה„פרולטאריאַט",

וביחוד מאַכּסימיליאַן האַלפּרן, שעמד בראש בית־הספר למלאכה של הקהילה. בבית־ספר זה, שנוסד ב־1886, למדו ילדי עובדים מוארשה ועריי השדה, והתעמולה הסוציאליסטית ברוח ההתבוללות מצאה מסילות ללבותיהם בלי קושי. מקרב קבוצה זו יצאו פעילי המחלקה היהודית של פפ"ס (המפלגה הסוציאליסטית הפולנית). במרוצת הימים עמד בראש הקבוצה הזאת יצחק מרדכי פסחזון (1876—1943), שהיה בתקופה מאוחרת יותר מעסקני ה„בונד" בוארשה ובערי השדה. הוא ניספה בבאַנדין בראשון לאוגוסט 1943, שעה שקרא להתגוננות את היהודים שרוכזו והוטענו בקרונות מוכנים להובלתם למוות. הוא נורה בו במקום על־ידי הגרמנים. בשנת 1883, או 1884, הוציאה הקבוצה בהנהלת פסחזון כרוז לראשון במאי, שנכתב פולנית בידי איזידור פאַטאַרסון ותורגם ליידיש ע"י פסחזון.

באותו זמן פעלה קבוצה בהנהלת הפועלת צביה הורביץ שבאה מווילנה, שבה הוכשרה לתפקידה. קבוצה של חלוצי הסוציאליזם הוקמה על ידי תלמידי האוניברסיטה, יוצאי ווילנה, בשנות 1890—91 (ישראל פאסקין, יאשה וויטקינד, אַלבאַרט ואַלקינד ושתי פועלות הלינה גירשאַנוביץ ואַנה נובודלינסקה). מנותקים מהחיים המקומיים ומשוללי אפשרות להתקרב לפועלים יהודים בגלל הדיבור הרוסי שלהם, לא יכלו להצליח. לא יצאו ימים רבים וכולם נאסרו.

קבוצה אחרת, שבאה מרוסיה הדרומית, לא הצליחה אף היא, ומאותה סיבה. יוצאת מכלל זה היתה הקבוצה של אינטליגנטים יהודים, שבאה לוארשה בשנת 1896.

באותה שנה הגיע לוארשה יוסף דזשאַן מיל (1870—1952), שהיה אחרי כן ממיסדי ה„בונד". בידיו היו מכתבי המלצה מ„פריצים" פולנים ראַדיקאַליים בליטא ובעזרתם הצליח להתקשר עם חוגי הסוציאליסטים הפולנים, שעזרו להביא ספרות סוציאליסטית ולהחביאה. מתוך הקבוצה הזאת, רובם יוצאי ליטא, יצאו מיסדי ה„אגודה של פועלים יהודים בוארשה" בשנת 1896.

קבוצה שלישית, שהתחילה בתעמולה סוציאליסטית בין פועלים יהודים בוארשה, היתה קבוצה יהודית של פפ"ס, אולם היא נעזרה אך במעט על ידי המפלגה, שזילזלה עוד אותה שעה בפועלים יהודים, ראתה בהם המון של חנוונים זעירים בעלי דעות ריאקציוניות, ולא האמינה בכוחם המהפכני. אף־על־פי־כן הצליחה למשוך אליה מספר מסוים של פועלים יהודים: שאול דאַגאַנפיש, מאזטלאק ואחרים.

בראשית שנת 1897 נצטרפו פועלים יהודים יוצאי פפ"ס לקבוצה הסוציאל־דימוקראטית היהודית, שרובה היו יוצאי ליטא, כפי שנזכר לעיל. קבוצה זו קראה לעצמה בשם „דער יידישער אַרבייטער בונד אין פולין" (ברית הפועלים היהודים בפולין). אולם מפאת חילוקי־ דעות בדבר עצמאותה של פולין שהסוציאל־דימוקראַטים לא הכירו בדחיפותה, נתפרדה הברית. יוצאי פפ"ס עזבו אותה. נשארה בה קבוצת פסחזון שהיתה קרובה בדעותיה לאלה של הס"ד. עם יציאת הנוטים לפפ"ס שונה השם של הנשארים ל„ברית הפועלים היהודים בוארשה". המאבק בין קבוצה זו, שמספר חבריה והשפעתה גדלו והלכו, לבין פפ"ס ומחלקתה היהודית הלך והחריף. אולם לא נותק הקשר עם הקבוצה הפולנית של הס"ד היחידה באותה זמן. במרוצת הזמן הלך ורפף גם קשר זה עקב מגמת ההתבוללות של זו האחרונה.

באותה תקופה התקרב י.ל. פרץ לתנועת הפועלים היהודית. הוא התחיל להופיע באסיפות פועלים ולנאום ביחוד לטובת השובתים. ב„יום־טוב בלעטלעך" שהוציא באותה תקופה הדפיס שירים, סיפורים ומאמרים שעשו רושם רב על הפועלים (דער שטריימעל, די פרומע באָק, דריי נייטאָרין). פעולתו זו הביאה למאסרו בשנת 1899. הוא וגם מרדכי ספקטור נכלאו ב„פּאַביליון העשירי" של המצודה הוארשאית, שנועדה לפושעים מדיניים. פרץ „ישב" שלושה חדשים.

נראו כבר אותות של מאבק פרוליטאַרי בקרב פועלים יהודים בוארשה ונוסדו קופות עזרה לשביתות. לקופה הראשונה היו 60 חברות. בשנת 1894 הגיע מספרן של הקופות לשלש־עשרה.

השביתה הראשונה הידועה לנו של פועלי וארשה היהודים פרצה בשנת 1882 בין פועלי הטבק. בשנת 1891 שבתו 300 פועלים יהודים ופולנים. באותה תקופה ארך יום עבודה במפעלי וארשה וסדנאותיה מ־12 עד 14 שעות, ובימי ה' בשבוע היו נוהגים לעבוד לילה שלם. פועלי העור זכו בקיצור שעות־עבודה בשעה אחת והעלאת השכר בחצי רובל ליום. בבית־החרושת של פולאַקאַביץ' לא הצליחה השביתה באותה השנה ומאה וחמשים פועל פוטרו מעבודתם. גל של שביתות עבר על וארשה היהודית בשנות 1895—97. ב־1897 שבתו פועלים בארבע־עשר ענפי עבודה.

מיסוד ה„בונד" ועד למלחמת העולם הראשונה, 1897—1914

תפקיד חשוב ביסוד ה„בונד" מילאה „ברית הפועלים היהודית בוארשה". דזשאַן מיל, ציר וארשה לועידת היסוד של ה„בונד" כותב: „לא רק בחיי הציבור של פולין בכלל, דבר המובן מאליו, אלא אף בוארשה לא מילאנו את התפקיד שרצינו ובכל כוחותינו שאפנו למלאו... כדי ל„התחרות" בפפ"ס ולהתמודד עמה בתחום ההשפעה על ההמונים, כדי למלא תפקיד רב־חשיבות בחיי החברה, דרושים היו כוח וסמכות של מפלגה סוציאליסטית יהודית ממושמעת וחזקה בשאיפותיה ותכניתה. הרגשנו הכרח בקיום מפלגה, אשר תנקוט עמדה ברורה בבעיות המדיניות והלאומיות הכאובות בפולין, וביחוד בשאלת עצמאותה... נתונים היינו במצב מיוחד במינו. הרי שום עיר אחרת לא היתה מעוניינת כוארשה בייסוד מפלגת פועלים יהודית" (כרך 1 עמ' 8—267). בועידת היסוד שנתקיימה השתתפו צירי וארשה: יוסף מילו, ליאון גולדמן וצביה הורביץ.

אחרי שהוקם ה„בונד" (אוקטובר 1897) החלה גוברת השפעת המפלגה הן בחוגי הפועלים ושוליות של בעלי־

המלאכה היהודים והן בקרב האינטליגנציה העממית. ה„בונד" חדר כמעט לכל ענפי העבודה ובכל מקומות העבודה נתארגנו תאי המפלגה. בו בזמן חל גם מעבר ראדיקאלי מפעולת־הסברה בחוגים לצורות ודרכים חדשות של תעמולה ואירגון המונים.

המיבנה האירגוני של סניף ה„בונד" בוארשה היה כדלקמן: בראשו עמד ועד ממונה מטעם המרכז, שנציגו השתתף בו. לידו התקיימה מעין „מועצה" מורכבת מהחברים הפעילים, בעלי הכרה והכשרה מדינית. למועצה לא היתה זכות בחירה. בראש הועד הוארשאי עמד בפרק זמן מסוים (1887—1889) ביינוש מיכאַלאביץ' (יוסף איזביצקי).

הפועלים היו מתכנסים ב„בורסות". ל„בונד", כמפלגה מהפכנית שנרדפה על ידי המשטרה המדינית (או'חראנה), לא היו משרדים או מועדונים; לכן נקבעו מקומות מסו־ ימים בפינות הרחובות: דז'יקה, מילה, ניזקה, סטאַווקי וכו'. בראש כל ענף עמדה מועצה („סחודקה = כנס"), שהיתה מקיימת ישיבותיה במחתרת, לרוב בדירות חברי המפלגה.

והרי תיאור של כנס כזה בדירתו של חבר מפלגה: „ה„סחודקה' שלנו נהגה להתכנס פעם בשבוע בדירתו של אחד ל.ב. ברחוב פאַויה, בחדר עלוב. ל.ב. היה מגודל זקן ואשתו צמוקת־גוף — אשת פועל. המשפחה כולה התגוררה בחדר עלוב אחד, וכאן, ליד ערישתו של קטון הילדים, היינו מקיימים ישיבותינו" (פוזננסקי, 1 5—254).

בשנות ההתעוררות המהפכנית היו אלפי פועלים מציפים את „בורסות" ה„בונד". המשטרה היתה מפזרת אותם, פעם ביד תקיפה ופעם ביד רכה, וקרה גם שירתה באויר לשם הפחדה, אבל לא הועילה הרבה. לצרכי אסיפות־ במחתרת היו משמשים גם בניני בתי־חרושת בימים שבהם שבתה העבודה. בתקופת המשטר הצארי נהגו לקיים אסיפות סתר גם מחוץ לעיר, בשדה הפתוח, ביער וכן בעיר עצמה בהסוואה של חגיגות־משפחה תמימות, אירושין וכו'. האסיפות מחוץ לעיר נערכו באמתלה של טיולי־ קיץ והיה להן אופי בינלאומי. וכך רושם ב. מיכאַלאביץ' בזכרונותיו:

„אותו קיץ, לפני שנאסרתי, עם גיאות גל השביתות, התהלנו לערוך ביער אסיפות־סתר של יהודים ונוצרים. מנהג זה נתקבל בלא הסכם מוקדם בין העסקנים. ,וארשה כולה' שבתה, יהודים ונוצרים כאחד, לכן היו מתכנסים ביער ומופיעים יחד בנאומים: איש ה„בונד", איש הפפ"ס משרידי ה,פרוליטאַריאַט' ומיחידי הסגולה של הסוציאל־ דימוקראַטים הפולנים... היו מדברים פולנית, יידיש ואף רוסית. לאחר האסיפות היו עורכים ריקודים, ואף אלה היו ,בינלאומיים': יהודי לבוש קאפוטה רקד עם נערה פולניה, ופועל יהודי פשוט עם גברת מקושטת, ,אינטלי־ גנטית'" (כרך 1, עמ' 101).

מוארשה פשטה השפעת ה„בונד" לעריה ועיירותיה של פולין. כל חבר של סניף וארשה, שעה שהיה מבקר בעיר מולדתו, או עובר לעבוד בעיר אחרת, היה משמש שליח ל„בונד". וארשה היתה למרכז, שהיה מצייד את סניפי המפלגה החדשים בספרות בלתי ליגאלית, לעתים גם בסכומי כסף, ביחוד בשעת שביתות.

הועד האזורי של ה„בונד" בפולין הקיף לאחר 1905 את עשרת הפלכים של פולין הקונגרסית, מחוץ לשני המרכזים וארשה ולודז, שעמדו בקשר ישיר עם המרכז.

באחד במאי ובשאר חגי הפועלים היו נערכות אסיפות בלתי ליגאליות ואחרי כן, בגבור גל המהפכה, — גם הפגנות רחוב. בשני המקרים היו מפיצים כרוזים.

לראשונה חגגו הפועלים היהודים בוארשה את האחד במאי ב־1895, ומאז הפך זה ליום גיוס הכוחות והתמודדות בין כוחות המהפכה לבין המשטרה הצארית. ההפגנות, מהן שהיו משותפות ליהודים ולפולנים, ומהן שהיו נפרדות. הנסיון הראשון להפגנת רחוב נעשה באחד במאי 1901, ברחוב מרשאַלקובסקה. המשטרה אסרה רבים. ב־1902 נערכה הפגנת אחד במאי בשדרות אויאַזדוב, לראשונה ביחד עם פפ"ס ופס"ד. „הקוזאַקים שהוכנו מראש, נתמלאו חימה עד להשחית למראה הדגלים האדומים והסתערו על הקהל שעמד על יד בתי־הקפה הנהדרים. הקהל הקים מיתרסים מכסאות. מטר של מקלות ואבנים ירד על ראשי הקוזאַקים. אהדת העיר היתה נתונה למפגינים."

ב־1903 השתתפו בהפגנות האחד במאי של ה„בונד" 1000 איש. כן נערכה ביום תשעה באב אותה שנה הפגנה ליד ה„פאַוויאַק" (בית כלא לאסירים פליליים מדיניים) בהשתתפות 5000 פועלים יהודים.

מלבד חגיגות האחד במאי שהפכו מסורת היה הסניף הוארשאי עורך שביתות והפגנות בקשר למאורעות פוליטיים חשובים במדינה ובציבור היהודי. מיד לאחר הפרעות בקישינוב (1903) אורגנה הפגנת מחאה ופורסם כרוז מתאים. כן אורגנה הפגנת מחאה בתשובה לטבח רב הקרבנות שערכה המשטרה באסיפת פועלים בביאליסטוק (ספטמבר 1904). וגם לוויותיהם של פועלים שנפלו במערכה עם המשטר, שימשו הזדמנות להפגנות. בשנות 1899—1900 נערכו בוארשה ארבע לוויות בעלות אופי הפגנתי, שהושמעו בהן שירים מהפכניים ונישאו זרים עם סרטים אדומים. בלוויות אלה השתתפו פועלים יהודים ופולנים.

בשנות ההסתערות המהפכנית (1905—6) גדל תפקידו של ה„בונד" לא רק בציבור הפועלים היהודים אלא גם בתנועה המהפכנית הכללית במדינת פולין. „ימי ינואר 1905 בוארשה ובלודז, הפגנות מאי בוארשה, המיתרסים ביוני בלודז, פעולות אוקטובר־דצמבר וגם התנועה בשנת 1906 — צריכים להירשם לחשבון ה,בונד'," כותב א. ד. קירשניץ, שלא היה בונדאי.

שביתה כללית נערכה בוארשה בקשר למאורעות ינואר 1905 בפטרבורג. ה„בונד" הכריז על שביתה כללית ב־29 בינואר והפס"ד והפפ"ס קבעו את הימים 28—30 בו. לכן נמשכה השביתה ארבעה ימים, והשתתפו בה בעיקר בתי־החרושת ובתי־המלאכה. ברובע היהודי שותקה גם תנועת החשמליות ונהרסו חנויות ממלכתיות לממכר יי"ש. בהתנגשויות בין השובתים לבין המשטרה והצבא שאירעו בין ה־27 בינואר והראשון בפברואר נפלו 587 חללים,

ביניהם 17 יהודים. ב־2 באפריל נערכה לפני הפאוויאַק, לרגל מותו של החייט ישראל גראוויר, הפגנה רבתי שבה השתתפו כ־30 אלף פועלים יהודים. כשההפגנה הענקית התחילה מתפזרת פתחו המשטרה והצבא ביריות, הרגו 4 ופצעו 10 מבין המפגינים. שלמה מרגולין (סימיון) ופרומה גראבלסקי שהיו בין הנואמים נפצעו פצעי מוות.

השביתה בראשון למאי 1905 הפסיקה את העבודה בכל בתי־החרושת והסדנאות, בתי־עסק נסגרו על מנעול, והעתונים לא הופיעו. היה זה שביעי של פסח, ואסיפות עם של ה„בונד" נערכו בשבעה בתי־כנסת. בהפגנה שנערכה על ידי פפ"ס נפלו 30 הרוגים ו־108 פצועים.

לאחר המניפסט של ה־18 באוקטובר פרצו שביתות והפגנות בתנאי טירור של המשטרה, שלא נפסק. עשרים אלף פועלים נענו לקריאת ה„בונד" והפגינו (בראשון לנובמבר) בכיכר אריוואנסקי. התעוררות מהפכנית, שדוכאה זמן רב, התפרצה והציפה בנחשוליה האדירים את כל פינות הבירה. ברחובות העיר, באולם הקהילה, בבתי הכנסת בפראגה ובווארשה, ואף בזו שברחוב טלומצקה, באולם הפילהארמוניה ובדוליינה השוויצית התקיימו אסיפות עם, שבהן נאמו נציגי כל המפלגות. באסיפות בפילהארמוניה הופיע בפעם הראשונה בראניסלב גרוסר־סלאוועק (1883—1913), מצעירי ה„בונד", שהצטיין בכשרון של נואם מלהיב. הוא היה נציגה הבולט של האינטליגנציה היהודית המתבוללת שנטתה לסוציאליזם והצטרפה לפני 1905 ל„בונד". לא עברו אלא שנים מועטות והוא נעשה אחד ממנהיגיה הראשיים של המפלגה בפולין.

נוצרו אפשרויות של עבודה ליגאלית למחצה. מקורות ההכנסה גדלו והלכו. רשימת משלמי מס הקהילה נפלה לידי הועד הווארשאי, וביניהם נמצאו חוגים שתרמו ל„בונד" — למען המוני הפועלים הרעבים.

ההתקוממות בלודז (22—23 ביוני), שהשתתפו בה המוני פועלים יהודים, מצאה הד רב בקרב המוני הפועלים בווארשה. ב־26 ביוני ניסו ה„בונד" והפפ"ס לארגן שביתה כללית והפגנה. השביתה הצליחה רק ברובע היהודי, אולם ההפגנה לא נתקיימה, מפני שהרחובות הוצפו ממש ביחידות צבא. ברחובות היהודים חששו להתנפלות והתחילו מקימים מיתרסים; הפועלים עקרו אבנים מהרחובות, הורידו שלטי חנויות, הביאו חביות וארגזי אשפה וחיברו אותם בחוטי טלפון שקרעו. משמרות צבא פתחו באש כבדה על המיתרסים. הפועלים, שלא היו מצוידים כהלכה, לא יכלו כמובן להחזיק מעמד זמן רב. המיתרסים נפלו בזה אחר זה ובו במקום בוצעו מאסרים המוניים. בדרך כלל גברו מאז חודש יוני רדיפות המשטרה. והשוטרים היו יורים ב„בורסות" של הפועלים. למעלה מ־350 איש הוכו ונאסרו באותם הימים.

ב־18 באוגוסט 1906 התנקשה קבוצת טירוריסטים של פפ"ס בחיי הגנראל־גוברנאטור סקאלון. המתנקשים הצליחו להימלט. המשטרה פרצה לרחובות היהודים, היכתה יהודים עוברים לתומם ברחוב ואסרה רבים מהם.

באותו זמן נגמר בנצחון מאבק ה„בונד" עם פפ"ס להגמוניה בקרב המוני הפועלים היהודים. הועד היהודי של פפ"ס (פליקס זקס, מכסימיליאן הורביץ, ועוד) ניסה למלא את דרישות הפועלים היהודים והוציא בטאון ביידיש בשם „דער ארבייטער" („הפועל". יצא בלונדון ב־1899 ואחרי כן עבר לווארשה. הופיע עד 1907). הסעיף במצע הועד בדבר המלחמה לעצמאות פולין כתפקיד השעה במאבק הפרולטארי ומגמות הטמיעה למעשה לגבי העם היהודי, הרחיקוהו מהמוני הפועלים היהודים שדנוהו לבדידות גמורה בתוכם. לא הועילו ההאשמות שהטילו על ה„בונד" בפולין כעל מפלגת יהודי רוסיה, ואף לא ההחלטות החריפות של ועידות פפ"ס נגד הנזק הנגרם על ידי ה„בונד". בשנת 1902 קובעת פפ"ס בעצמה שהיהודים בורחים מהמחנה שלה. בתזכיר פנימי של אותה שנה נאמר: „על אף כל מאמצינו מתחמקת מידינו ההשפעה על הפועלים היהודים. היהודים אינם מבינים פולנית, משום כך הכרחי הוא שהאינטליגנט (התעמלן) יהיה יהודי. ידע את הז'ארגון ואין למצוא כזה אפילו לרפואה."

בתקופה של הלך־רוח מהפכני (1903—1906) היתה המפלגה מגיעה מזמן לזמן לידי שיתוף פעולה עם פפ"ס, כגון בעניני שביתות, הפגנות של א' במאי וכיו"ב. לאחר הקרע בפפ"ס בשנת 1906, כשפרש ממנו האגף השמאלי, שנקרא פפ"ס שמאל, אשר שלל את המלחמה לעצמאות כתפקיד השעה ואף גילה הבנה לשאיפותיו התרבותיות הלאומיות של ה„בונד", התגבשה שותפות פעולה בין הפפ"ס ל„בונד", בעיקר בווארשה. אגב, רוב היהודים חברי פפ"ס נצטרפו לשמאל. הימין, שנקרא „הסיעה המהפכנית" ופעל בהנהלתו של פילסודסקי, יחסו לבעיה היהודית היה יותר לאומי־פולני מאשר סוציאליסטי.

שנת המהפכה של 1905 היו לה תופעות לואי של ניוון בין הפועלים בווארשה ובערים אחרות. קבוצות אנארכיסטיות בלתי אחראיות התחילו מנצלות את הלכי־הרוח המהפכניים ואת חרדת הבורגנות, כדי לבצע סחיטות כסף וגזילות ממש, שנקראו בשם „אֶכּסים", כלומר מעשי אֶכּספרופריאַציה. פסולת הפרולטאריון ואנשי „העולם התחתון", משוסים על־ידי המשטרה ובחסותה, חיבלו ביהודים ושדדו חנויותיהם בינואר 1906. לא פעם אחת פרצו תיגרות בין הפועלים המאורגנים לבין האספסוף („לובּוזאַס" בשפת הרחוב). פועלים החריבו בתי־בושת והיכו זונות ברחובות, והשלטונות הרוסיים עשו מאמצים לעורר פרעות ביהודי וארשה כדוגמת הפרעות בשנת 1881. פקידי ממשלה, סוכני בולשת ושוטרים הסיתו בגלוי את ההמון הפולני „לעשות חשבון" עם היהודים, אולם זממם הופר, כי שום מפלגה פולנית, והנ"ד בכלל, לא רצתה להכתים את כבוד פולין בהתנפלויות על היהודים. ה„בונד" היה מגלה ומוקיע את יוזמי הבהלה של פרעות, וקורא לאוכלוסיה היהודית שלא תיגרר אחריה. נוסף לכך אירגן הועד קבוצות הגנה גדולות ומזוינות היטב. גם מפלגות אחרות אירגנו קבוצות הגנה משלהן. והאוכלוסיה, לא רק היהודית, אף היא נתעוררה, ובלילות היו משמרות של דיירי הבתים, ללא הבדל דת, שומרים בשערי הבתים. נראה, שהודות לכל אלה נמנעו באותם השבועות המסוכנים פרעות ביהודי וארשה.

גידולו הרב של סניף ה„בונד" בוארשה בשנות הגי־אות המהפכנית, העמיד לפני הועד את שאלת בטאונו „ווארשעווער ארבעטער". עד ספטמבר 1900 יצאו לאור חמישה גליונות. בתקופת יולי 1904—יוני 1905 יצאו בסך הכל שלושה־עשר גליון. הבטאון הוארשאי היה מופיע לעתים קרובות יותר משאר בטאוני המפלגה המקומיים כמו „ביאליסטאקער ארבעטער", ועוד. לאחר המניפסט באוקטובר 1905 הופיע הבטאון זמן מה בגלוי.

לאחר שנתפס בית הדפוס החשאי של ה„בונד" בבו־ברויסק (בשנת 1899), נוסד בוארשה בית דפוס מעולה אחר, חשאי גם הוא, ובו נדפסו בטאונו המרכזי של ה„בונד" „די ארבייטער שטימע", כרוזים וכו׳. אולם בית הדפוס שבו נדפס ה„ווארשעווער ארבייטער" היה פרי־מיטיבי. ב. מיכאלאָביץ׳ מספר בזכרונותיו:

„חברה שלנו הכניסה לחדרה, שבו התגוררה כדיירת־משנה אצל חנווני יהודי ברחוב קארמאָליצקה, מסגרת וגליל, ריכזו קצת אותיות. בערבים היו מסדרים את הסדר וביום, כאשר בעלי הדירה נמצאו בחנותם, היו מדפיסים באמצעות הגליל. כדי שלא תישמע דפיקתו בחוץ, היו מקימים רעש ושרים... את הדברים המודפסים היו מוציאים בחבילות, או נשים היו מעבירות אותם בסלים למקומות שנקבעו. — — — גם בית־הדפוס המרכזי של ה„בונד" היה קיים כמעט כל הזמן, בהפסקות קטנות, בוארשה. בית־הדפוס הותקן בצורה כזו, שבנקל ניתן לנעול את השידה עם תיבת־האותיות והמכבש, ולא ניכר שבאו אל קרבה". (כרך 1, עמ׳ 82; כרך 2, עמ׳ 144).

שנות הריאקציה 1907—1914

גל המהפכה שהגיע לשיאו בהתקוממות דצמבר 1905 במוסקבה, החל שוכך בקצב מהיר. מסיבה זו נשתנתה תכלית שינוי גם דמות הסניף הוארשאי: רבים מהפועלים פרשו וחוגי האינטליגנציה עזבו את שורות המפלגה. האכ־זבה במהפכה נתעמקה עקב גל הדמים של הפרעות ביהו־דים, והלכי־רוח לאומיים גברו בציבור היהודי. עייפות ודכאון אפפו את המוני הפועלים, וזרם ההגירה לאמריקה התגבר. המשבר הכלכלי צימצם את אפשרויות השביתות. ונותני העבודה, שניצלו את המצב, עברו להתקפת־נגד בצורת השבתות.

ירושת ימי אוקטובר היו האיגודים המקצועיים, שקיומם היה ליגאלי למחצה, ופעולתם של סניפי המפלגה נתרכזה בהם. בתקופת הירידה נותר בוארשה איחוד איגודים מקצועיים רבים בלתי ליגאלי.

ב־1910 יש לציין התעוררות כללית ועמה — התעוררות התנועה הסוציאליסטית ברחוב היהודי. באותה שנה נערכה בלבוב, לאחר הפסקה של ארבע שנים, הועידה השמינית של ה„בונד", שעוררה את הסניפים לנצל את כל האפ־שרויות של פעולה ליגאלית: למן איגוד מקצועי ועד לחוגים דראמתיים, מועדונים לתרבות והשכלה, אגודות למוסיקה, ועוד. בציבור הפועלים אוהדי ה„בונד" לבשה פעולה זו אופי המוני. מועדוני התרבות מילאו את התפקיד שנועד בשנות המהפכה ל„בורסות". הם הפכו לנקודות־ריכוז לחוגים הפעילים והערים של הפועלים והאינטלי־גנציה שנתפסו לסוציאליזם.

בועידה הששית של ה„בונד" ב־1905 הוחלט שעבודת התרבות ביידיש היא חלק מהפעולות היום־יומיות של סניפי המפלגה. ה„בונד" ראה את היידיש, לשון המוני היהודים בעולם, כלשון הלאומית, ואסר מלחמה על התנועה העב־רית המנוגדת, לדעתו, להתפתחות התרבותית ההיסטורית, ומשום כך אינה אלא ריאקציונית בעצם מהותה.

ב־1907—1908 נוסדה ביזמת ה„בונד" סקציה יהודית ליד האוניברסיטה הפולנית, שהיתה פתוחה לכל. ב־1907 התקיימו קורסים שיטתיים שונים, שלמדו בהם 15.812 איש, ונערכו הרצאות, שמשכו קהל שומעים עד ל־6000 איש. נגישות המשטרה מנעו שנה לאחר מכן את המשכת הקורסים, אולם ההרצאות לא פסקו ומספר שומעיהן הגיע ל־8.335 איש ב־19 הרצאות. המרצים היו: י.ל. פרץ, ד"ר לוין, ליפמן הערש, יעקב לשצ׳ינסקי, ועוד.

בעת הבחירות ל„דומה" הרוסית הרביעית (1912) נבחר מועמד ה„בונד" ופפ"ס שמאל, אחד משלושת בחירי הקוריה הפועלית איגניוש יאגיללו. בחירי הועד היהודי המיוחד החליטו בהשפעת הציונים להצביע בעדו, והכריעו בקולותיהם (40 במכפר) שנוספו לשלושת הקולות של הפועלים. הציבור הפולני הגיב על כך בהתפרצות לאו־מנית, בחרם כלכלי, והגביר את התעמולה והפעולה האנטי־שמית.

אחד במאי של אותה שנה הוכרז גם כיום מחאה נגד מאורעות לאָנה (רצח פועלים במיכרות על נהר לאָנה בסיביר). בוארשה שבתו 6.000 פועלים יהודים. באותה שנה נעשה נסיון להוציא באורח ליגאלי עתון בשם „לעבענס־פראגען" (בעיות החיים). הגליון הראשון יצא במאי והוחרם על־ידי הצנזורה. עם הופעת הגליון השני הופסק העתון ועובדיו נאסרו.

בקשר למשפט בייליס בספטמבר 1913, שבתו בוארשה כ־20.000 פועלים יהודים וכרוז משותף פורסם למפלגות הפועלים היהודיות והפולניות.

פעולות אלה סייעו ל„בונד להתגבר על הדכאון שירד עליו בעקבות הזמן ולצאת מן הבידוד בבוא השעה.

בימי מלחמת העולם הראשונה, 1914—1918

בשנים 1913—1914 נמצא הסניף הוארשאי של ה־„בונד", כמוהו כמפלגה בארץ כולה, בתהליך של עליה בלתי פוסקת. היו אלה שנים של מערכה כלכלית חמורה, והאירגונים המקצועיים של ה„בונד" מילאו בה תפקיד ראשון במעלה.

עם פרוץ המלחמה הקים מרכז ה„בונד", שנמצא אז בפטרבורג, „ועד של הסתדרויות בונדאיות" בפולין ומקום מושבו נקבע בוארשה, מאחר שכאן נתרכזה הפעולה באזור הפולני כולו.

בשנים הראשונות למלחמה הקימו פפ"ס שמאל, ס"ד, קפ"ל וה„בונד" מועצה מרכזית משותפת, שבה היו כולם מיוצגים בשווה. „המועצה" פירסמה שורה של כרוזים בפולנית, יידיש ורוסית, שבהם ניתן ביטוי להשקפתה על

האופי האימפריאליסטי של המלחמה, ועל יחס השלטונות לאוכלוסיה המקומית בכלל וליהודית בפרט. הועד הוארשאי ניהל פעולה פוליטית אמיצה נגד עלילת הריגול, פסקי דין מיות, וגירושים משטח החזית, שאורגנו על ידי המטה הרוסי. עובדה החלטת מחאה, שאושרה בבתי־החרושת ובסדנאות על־ידי אלפי פועלים יהודים ונשלחה לכל הצירויות הזרות בוארשה. נוכח האנטישמיות העולה פירסם הועד, בפולנית וביידיש, הצהרה על היחסים בין היהודים והפולנים.

המלחמה החמירה את המצב הכלכלי של ציבור הפועלים היהודים, אולם גם פתחה פתח לאפשרויות חדשות. רבבות פועלים הובטלו; בוארשה עצמה אבדו כ־25 000 בעלי־מלאכה יהודים מקימות עבודתם, והתפקיד הדחוף היה להשיט ע רה חמרית למחנה הגדול של המובטלים. נוסף לכך הביאו הגירושים מעשרות ישובים יהודיים שבאזיר החזית מחנות של פליטים עקורים לוארשה, והם נזקקו לעזרה דחופה.

„הבונד" בוארשה ניהל את פעולת העזרה שלו בקשר הדוק עם אירגוני הפועלים הפולניים והקים מוסד משותף עמם בשם „ועדי פועלים כלכליים". ה„ועדים" הורכבו מנציגים של אזורים ואירגוני פועלים (ליגאליים ובלתי ליגאליים). ה„אוחראנה" התיחסה בחשדנות למוסדות הכלכליים של הפועלים, ולא פעם ערכה מצוד עליהם ומאסרים. ערב האחד במאי 1915 נאסרו עסקנים של „הועדים הכלכליים" ושל לשכת־העבודה, וסמוך לנסיגתו של הצבא הרוסי מוארשה (באוגוסט 1915) גורשו כולם לסיביר.

הצבא הגרמני שנכנס לוארשה מצא בה איגודים מקצועיים פועלים. יום לפני נסיגת הצבא הרוסי נקבעו על מספר בנינים שלטים שציינו, כי כאן מקים משכנם של איגודים מקצועיים מסוימים, כדי להעמיד את השלטוי הגרמני לפני עובדה קיימת, משל היו איגודים אלה פעילים גם בתקופה הצארית. ואכן, איגודים אלה אושרו „דה פאקטו".

בתקופת הכיבוש הגרמני לא עשה ה„בונד" בוארשה נסיון להשיג אישור פוליטי רשמי למפלגה. נעשה רק הנסיון לקבל אישור למועדון פועלים וכתב־עת. הפעולה התנהלה בשם האיגודים המקצועיים. במקימות שונים בעיר הוקמו אולמי־תה (טיי־האַלאָס) ומסעדות עממיות, שבהן היו מחלקים לפועלים נטולי־אמצעים לחם חינם. את אמצעיו לפעולת הסעד קיבל הועד תחילה מהנהלת הקהילה, אולם אמצעי הקהילה שהועמדו לרשות פעולת הסעד של ה„בונד" היו מוגבלים ובציבור הפועלים טענו שאין חלוקתם צודקת. בספטמבר 1915 הגיעו הדברים לידי הפגנה סוערת של פועלים נגד הקהילה. במרוצת הימים החל הועד מקבל עזרה באמצעות הג'וינט מהסתדרויות הפועלים היהודיות באמריקה. האמצעים נשלחו על שם ולאדימיר מאַדאָם, אשר שוחרר על־ידי ועד האזרחים ונחשב לאחד מחשובי דבריו של הועד המרכזי של תנועת ה„בונד" בפולין.

באורח מקביל לפעולת הסעד בציבור הפועלים שנת־

דלדל, פתח הועד בפעולת תרבות ענפה. באוקטובר 1915 נפתח מוסד לילדי עובדים במועדון של פועלים בונדאיים, שנוסד אז על שם ב. גרוסר ושלרשותו עמדה ספריה גדולה, ועל ידו פעלה מקהלה. במועדון זה היו נערכים אסיפות, קונצרטים וכיו"ב. בשנות 1917—1919 עשו הגננית חברות ה„בונד" נסיון להקים שני מוסדות ילדים נוספים. לימים נהפכו מוסדות ילדים אלה לבתי־ספר עממיים תקינים. בשנת הלימודים 1920—21 הגיע מספר הכיתות בבתי־הספר ובתי הילדים על שם גרוסר ל־12 ובהן 500 ילדים בארבעה רובעים שונים של העיר.

מוסד תרבות שני של ה„בונד" היתה „החברה למלחמה באנאַלפבתיות" (שם זה היה מורשת התקנות, שאושרו עוד במארס 1908 על־ידי השלטון הצארי). היא הקימה אוניברסיטה עממית, שבה ניתנו הרצאות שיטתיות על נושאים מדעיים שונים לפני מאות מאזינים.

ה„בונד" נטל גם חלק פעיל בפעולה המדינית־הציבורית הגדולה, שהתנהלה באותה תקופה סביב שאלת החינוך והלשון. במרכזה עמד וו. מאַדאָם, שהופיע בעשרות אסיפות־עם והשתתף בעריכת פטיציה (1916) ובאירגון חתימתה בידי המוני עם. בפטיציה זו פנו המונים בתביעה לבית ספר שלשון ההוראה בו תהיה יידיש. מאַדאָם היה גם אחד מן השלושה (שנים האחרים היו: יעקב דינזון ורייכמן, כנציג פועלי ציון שמאל) שהיוו את הועד שדאג לצרכיהם הכלכליים והפדגוגיים של בתי הספר שיידיש היתה לשון ההוראה בהם.

כן נתחדשה הופעת השבועון „די לעבנס־פראגן" בעריכת וו. מאַדאָם (הגליון הראשון הופיע ב־16 בפברואר 1916). למותר לומר שלא צוין בו, כי הוא בטאונו של ה„בונד". הצנזורה הגרמנית מחקה גם את כותרת־המשנה „שבועון פועלים". מ־6 בדצמבר 1918 החל השבועון להופיע כעתון יומי וכבטאונו הרשמי של ה„בונד". באביב 1920 נסגר העתון על־ידי הצנזורה. ב־1922 התחיל להופיע בטאון ה„בונד" בשם „פאלקסצייטונג".

בבחירות לעירית וארשה, ביולי 1916, הופיע ה„בונד" ברשימה אחת עם פפ"ס שמאל. מערכת הבחירות נערכה רק בקוריה (קבוצת בחירות) הששית (של פועלים ודלת העם). בשאר הקוריות הושג הסכם בין רוב המפלגות היהודיות והפולניות על חלוקת המנדאטים, כדי למניע מלחמת בחירות בין פולנים ליהודים. מהרשימה המשותפת של ה„בונד" והפפ"ס נבחר המועמד הראשון של הפפ"ס. ל„בונד" חסר מספר מועט של קולות לבחירת מועמד שלו. פועלי־ציון שמאל הצביעו בעד הגוש היהודי הלאומי, ואילו הס"ד הניחו לחבריהם חופש הבחירה.

יחס שלטונות הכיבוש לפעילות ה„בונד" החמיר והלך. ה„בונד", בדומה לשאר מפלגות הפועלים היהודיות, פפ"ס שמאל וס"ד קפ"ל, נקט עמדה שלילית בהחלטין למניפסט של גרמניה ואוסטריה מ־5 בנובמבר 1916, שהכריז על הקמת ממלכה פולנית „עצמאית" בחסותו. עמדתו זו הביא ה„בונד" לביטוי, כמובן, בכרוזים בלתי ליגאליים ובאורח מוסווה בבטאונו „לעבנס־פראגן". ה„בונד" נלחם בתוקף בעבודת הכפיה, שהוכוותה על ידי הגרמנים

כהתנדבות ולאמיתו של דבר לא היתה אלא גירוש על כל האכזריות הכרוכה בו. בעת שביתת החשמליות בוארשה ב־1917, הוציא ועד „הבונד" כרוז אל הפועלים היהודים, ששלטון הכיבוש העירוני ניסה לנצלם כמפירי שביתה.

רדיפות השלטון הגרמני לא איחרו לבוא. בתחילת 1917 נאסרו מאדאם ועוד שני עסקנים של ה„בונד". מאדאם שוחרר, ואילו השניים גורשו למחנות־ריכוז גרמניים. ב־8 באפריל 1917 נאסרו טובי העסקנים של סניף ה„בונד" בוארשה עם הח' פורטנוי (נח יוזאף) בראשם. חלקם שוחרר לאחר שפורסמו ההכרזות של גרמניה ואוסטריה בדבר הרחבת הזכויות הממלכתיות של פולין.

בשלהי דצמבר 1917 נערכה בלובלין (באזור הכיבוש האוסטרי) הועידה הארצית הראשונה של אירגוני ה„בונד" בפולין, שבה יוצג הסניף הוארשאי בששה צירים.

בשנות 18—1916 התפתחו והתרחבו האיגודים המקצועיים של ה„בונד", שעמדתו כלפי התנועה המקצועית היתה שזו צריכה להיות נתונה להנהגתה הפוליטית של המפלגה. משנתגלו אפשרויות ליגאליות, פיתח ה„בונד" פעילות רבה באירגונם המקצועי של הפועלים היהודים. בפברואר 1916 אורגנו ב־13 מקצועות (מחט, עור, מתכת, טכסטיל, סדקית, אופנה, טבק, אפייה, נייר, בנין, דפוס, מזון ועץ) 9000 פועל. עם התקרב המלחמה לסיומה מנה האיגוד המקצועי של פועלי המתכת בלבד למעלה מ־2000 חבר. אגודות ששלטון הכיבוש אסר את קיומן כגון אגודת פועלי המחט, שמנתה אלף פועלים ופועלות יהודים, חידשו פעולתן לאחר גירוש הפולש. באותה שנה נאסרו פעילי ה„בונד" באיגודים המקצועיים ובועידת אירגון הנוער הבונדאי „צוקונפט" (עתיד), שנוסד ב־1911 כאירגון של ס"ד קפ"ל ובשנת 1916 נצטרף ל„בונד".

בנובמבר 1918, עם תקומת פולין העצמאית, נפתח פרק חדש בתולדות ה„בונד" בפולין ובסניף הוארשאי בפרט.

ביבליוגראפיה

דזשון מילל: חלוצים ובונים — זכרונות חלק א' ב' 1949—1946.
ב. מיכאלביץ: זכרונות של סוציאליסט יהודי, וארשה 3—1, 23—1922.
ולאדימיר מאדאם: מחיי, חלק 2, 1 1923.
ג. א. בוכבינדער: תולדות תנועת הפועלים היהודית, ווילנה 1931.
ח. ל. פאזנאנסקי: מאמוארים של בונדאי לב, ווארשה 1938.
וו. שולמאן: דבר תולדות תנועת הפועלים, ווארשה 1929, ולאומיות בפולין, ניו־יורק 1941.
יעקב שאצקי: היהודים בפולין משנת 1772—1914 בקובץ „היהודים בפולין", ניו־יורק 1946.
יעקב שאצקי: תולדות יהודי ווארשה ח. ג. 1953.
וו. שולמאן: בשנות מלחמת העולם הראשונה 18—1914 בקובץ „היהודים בפולין" ניו־יורק 1946.
ח. ש. קאשטאן: די געשיכטע פון יידישן שולוועזן אין אונאפהענגיקן פוילן, מעקסיקא 1947.
אן אלטער באקנטער, (פסחזאן) אין ווארשאווער בונד זאמעלבוך 25 יאר 1897—1925, ווארשע 1923.
א. ליטוואק: דער בונד אין ווארשע 1905. געקליבענע שריפטן נ.י. 1945.
ס. ליבערמאן: דער אוניווערזיטעט פאר אלעמען אין ווארשע, וו ווילנע 1908.
א. ד. קירשניץ: יאבראיסקויא ראבוצ'איא דויז'אניא, מאסקווע 1928.
יידן ב־ד (אלגעמיינע יידישע ענציקלאפעדיע).
פאסלאדניא נובוסטי, בטאון של ועד הבונד בחו"ל.
לעבנס־פראגען 1918—1916 — העורך וו. מדם.

ה„בונד" בין שתי מלחמות העולם

מאת עמנואל נובוגרודזקי

בנובמבר 1914 החליט הועד המרכזי של ה„בונד", שמושבו היה אז בפטרבורג, כי נוח ושלושה עסקנים בונדאים ירכיבו את ה„ועד המיוחד" של אירגוני ה„בונד" בפולין. ארבעה אלה היו: נוח פורטנוי, ויקטור שולמן, זצ'יסלאב מושקאט ולאזאר אפשטיין. פולין נכבשה באוגוסט שנת 1915. אותה שעה לא שהה עוד לאזאר אפשטיין, אחד מן הארבעה, בוארשה, אולם שוחרר מהארסנאל (כך נקרא בית־הכלא ברחוב דלוגה בפי העם) אחד המנהיגים הבונדאיים הבולטים ביותר, ולאדימיר מאדאם, חבר הועד המרכזי של ה„בונד". הוא צורף מיד ל„ועד המיוחד" של ה„בונד" בפולין וכן צורף אליו כחבר חמישי דוד מאייר. חמשת מנהיגי „בונד" אלה זכו לעמוד ליד עריסת ה„בונד" הפולני העצמאי, אשר ירש את המסורת הבונדאית הישנה ואף העשירו בשיטות לחימה חדשות ובנסיון נוסף. אכן, החוטים האידיאולוגיים עם ה„בונד" ברוסיה לא נותקו עוד שנים רבות.

הסכם שביתת הנשק עם גרמניה נחתם ב־13 בנובמבר 1918, ולמחרת היום, ב־14 בו, הוכרזה רשמית **עצמאות פולין**. מוסד ה„ראגאנטים", שהוקם על ידי הגרמנים, סולק ופולין נהפכה לריפובליקה. שבועיים לאחר מכן, ב־28 בנובמבר, נתקיימה הועידה השניה של אירגוני ה„בונד" בפולין. מאז החל ה„בונד" בפולין לפעול כמפלגה עצמאית **יהודית, לא קשורה בזו שברוסיה**; ואילו הועד המרכזי

הראשון והרשמי שלו נבחר בועידה הראשונה של המפלגה שנערכה בקראקוב בחודש אפריל 1920.

במשך עשרים שנה ויותר של קיום פולין העצמאית בין שתי מלחמות העולם, היתה בירתה וארשה מקום מושבו של הועד המרכזי. בין מאתיים הסניפים לערך, בערים ובעיירות של פולין העצמאית היה הסניף הוארשאי הגדול במספר חבריו ובעל ההשפעה הרבה ביותר. עם ועד הסניף נמנו רבים מחברי המרכז הבונדאי. נוח, יושב־ראש ה„בונד", כיהן עד פרוץ מלחמת העולם השניה גם כיושב־ראש ועד ה„בונד" הוארשאי.

ב־1918, בשלהי מלחמת העולם הראשונה, היתה אירופה לא זו בלבד שסועה והרוסה מבחינה כלכלית, אלא קדחה כולה והותססה על ידי תפיסות ורעיונות חדשים. היבשת הישנה חשה כי אורח־החיים הישן, הטרום־מלחמתי נידון לכליה וכי האנושות עומדת על סף משטר חדש. הכרה זו חדרה לשכבות האוכלוסיה הרחבות. תהליך של שינוי ערכין, מושגים והנחות אידיאולוגיות מסורתיות היה אינטנסיבי במיוחד בקרב תנועת הפועלים הסוציאליסטית. להבות המהפכה האוקטוברית ברוסיה הלהיבו ורמזו למיליוני פועלים ואינטלקטואלים בארצות המנוצחות כבמחנה המנצחים. המהפכות בגרמניה ואוסטריה הניפו בין־לילה שושלות וחצרות־קיסרים ותיקות. עקירות ציוני גבולות שהיו במשך מאות בשנים סמל היציבות; סער עמים המנתקים את כבלי שיעבודם לאימפאריות עתיקות ומושרשות; לאומים הקמים לתחיה ומתנערים לקראת חיים ממלכתיים עצמאיים — כל אלה עוררו בכל אתר ואת־הדים חזקים. אולם בוארשה בכלל, ובוארשה היהודית בפרט, השפיעו המאורעות העולמיים־ההיסטוריים ביתר עוצמה מאשר בכל מקום אחר.

אחרי מאה וחמישים שנות שלטון זרים, פעלה העצמאות שנכבשה לפולין השסועה לשלושה גזרים כיין חדש ומשכר. אחרי משטר ההפקר והאימים של הצאריזם, שלטון הכפיה הלאומית והנישול הכלכלי של הכובש הגרמני ואוטונומיה קצוצה עם דיכוי וניצול כלכלי באוסטריה, כבשו החירויות הריפובליקניות את הלבבות והצמיחו כנפיים לעם. יהודי וארשה, שקהילתם היתה הגדולה ביותר באירופה, המעט שנסחפו עם הלכי־הרוח והרגשות האירופיים וחיו את ההתנערות הפולנית, אלא בעצמם זכו לשגשוג לאומי־תרבותי מופלא וססגוני שהקיף את כל שטחי החיים היהודיים ואת כל שכבות הישוב היהודי בן שלושת המיליונים בפולין.

ה„בונד" בפולין היה נתון להשפעת הרוחות הלוהטים של הקומוניזם העולה ברוסיה ולזו של הסוציאליזם־הפרלמנטארי המערב־אירופי על שיטותיו ונסיונותיו, אשר פרצו באורח אוטומטי לפולין המשוחררת והמאוחדת; תחושה עמוקה של גורל סוציאלי משותף עם האנושות העובדת נתלכדה — עם התעוררות ההכרה הלאומית אצל ה„בונד" — עם הרצון להשתתף בתהליך הרינסאנס היהודי הלאומי בפולין העצמאית. תפקיד כפול זה היה סימן ההיכר של ה„בונד" הפולני עד פרוץ מלחמת העולם השניה. ה„בונד" בנה את האירגון המעמדי של איש העמל היהודי, הרחיבו וחיזקו ודאג ללא הרף לחינוכו הסוציאלי. הוא הקים ובנה בהתמדה את בית־הספר היהודי החילוני ופיתח את התרבות היהודית המודרנית, נלחם בהפליה ובקיפוח הכלכלי והפוליטי, וניהל את המאבק הלאומי לזכויותיהם האזרחיות והלאומיות של יהודי פולין. האירגון המקצועי־הפועלי, בית־הספר היהודי החילוני והאירגון המפלגתי הסוציאליסטי — אלה הם שלושת היסודות שעליהם השתית ה„בונד" את כוחו והשפעתו.

הפועלים, הפולנים כיהודים, האמינו בראשית תקופה זו, כי המשטר הקאפיטאליסטי שוקע והסוציאליזם עומד בפתח, וברוסיה נחלה המהפכה הפרולטארית את נצחונה הגדול הראשון. אמונה זו היתה כה חזקה, שבאותם ימי נובמבר 1918, כאשר הוכרזה עצמאות פולין ויוזאף פילסודסקי ואיגנאצי דאשינסקי, שני מנהיגי הסוציאליזם הפולני, הקימו בלובלין את ממשלת העם, שהכריזה על עריכת בחירות לסיים המכונן הפולני בינואר 1919 — ערכו פועלי וארשה ומרכזים תעשייתיים חשובים אחרים בחירות על דעת עצמם והכריזו, כדוגמת רוסיה, על הקמת מועצות של צירי פועלים. התלהבות המוני העובדים ל„סוביאטים", היתה כה רבה, שאפילו האגף הימני של פפ"ס — הפראקציה המהפכנית — שראתה בפילסודסקי את מנהיגה ומנהיג העם כולו, השתתף באורח פעיל במועצות הפועלים. לאחר נסיון בלתי מוצלח להקים ממשלה התחסלו מועצות הפועלים במאי 1919. הופעת מנהיגי ה„בונד" במועצת פועלי וארשה, אשר מילאה תפקיד מדיני מרכזי לגבי הארץ כולה, והשתתפותו במועצות הפועלים בכלל, העלו את קרנו בקרב תנועת העבודה הפולנית. מועצות הפועלים שימשו בימה פומבית ראשונה ל„בונד" הפולני. אופייני הדבר, שעוד בחדשים הראשונים לעצמאות פולין זכה ה„בונד" להפגין בפני הציבוריות היהודית לא רק את דמותו החברתית בלבד, כי אם גם את אופיו הלאומי. ב־25 במארס הציע ה„בונד" במועצת הפועלים הוארשאית החלטת־מחאה נגד הפרעות ביהודים. תעודה היסטורית זו פותחת במשפט הבא: „בתגובה לשביתת המחאה של הפרולטאריון ברחבי פולין שאורגנה כפעולת התגוננות נגד המדיניות המחוצפת והפרובוקאטיבית של הממשלה, ענתה הריאקציה ברצח חדש של פועלים ובגל של פרעות ופוגרומים אנטי־יהודיים."

בחדשי העיצוב הראשונים של העצמאות, לא היה ברור כלל, אם תעלה המדינה על הדרך הד־מוקראטיה הפרלמנטארית או שהשלטון יימסר לידי מועצות הפועלים. החוגים האזרחיים, ואלה במועצות הפועלים שהתנגדו לשלטון פועלי, לחצו לערוך בהקדם בחירות לסיים שעליו יוטל להרכיב את הממשלה, וכך יושם קץ לתחרות המסוכנת. חלק גדול מבין הפועלים ראה בעריכת הבחירות לסיים בינואר 1919 דרך להסב את תשומת־הלב ממועצות הפועלים ואמצעי ריאקציוני לדחות את נצחון המהפכה הסוציאליסטית־הפרולטארית. אולם המנהיגות העליונה של ה„בונד" הרחיקה ראות, וב־15 בינואר פירסמה בבטאון המרכזי של התנועה „לעבנס־פראגן" את מצע הבחירות

לסיים. ברם הסניף הוארשאי של ה„בונד" סירב לציית להחלטה והחרים את הבחירות לסיים. התוצאות של משגה זה הורגשו הרבה שנים לאחר מכן.

פועלי וארשה היהודים נוכחו עד מהרה לדעת, כי התכסיס להחרים בחירות דימוקראַטיות היה משגה, ולא קירב את נצחון הסוציאַליזם. במארס 1919 נערכו הבחירות לעירית וארשה, הראשונות בפולין העצמאית. סניף ה„בונד" השתתף בהן וזכה בחמישה נציגים במועצה העירונית: הנריק ארליך, ויקטור אלטר, אסתר איווינסקה, מאוריצי אוז'ך וגרשון זיברט. אכן לא ה„בונד" לבדו שיגר את עסקניו החשובים ביותר למועצה העירונית — גם המפלגות היהודיות והפולניות האחרות עשו כן. הרכב אישי נכבד זה של מאה ועשרים חברי המועצה העירונית הפך את העיריה הוארשאית לבימה פוליטית פומבית שכל פולין האזינה לה. בימי המלחמה הפולנית־סוביאַטית, שנסתיימה בחוזה השלום הריגאי מ־18 במארס 1921, עלה ערכה של המועצה העירונית מעלה־מעלה. בקיץ שנת 1920, כשעמד הצבא הסוביאַטי בשערי וארשה, נתקיימה ישיבה חגיגית של המועצה העירונית, אשר מלכתחילה אורגנה כהפגנה פאַטריוטית. על בימת המועצה הופיעו נציגי כל הסיעות ובפיהם הכרזות פאַטריוטיות נלהבות. גם חברי המועצה האזרחים היהודים, שמפלגותיהם נתחברו לסיעה בפני עצמה בשם „קולו", הבטיחו בפי נואמיהם, שהאוכלוסיה היהודית תקריב את הקרבנות הגדולים ביותר למען הבטח את נצחונה של פולין, וכי היהודים ילחמו למולדתם הפולנית „עד טיפת הדם האחרונה". אחרון הנואמים שעלה על הבימה היה הנריק ארליך, נציג ה„בונד". הוא הכריז שה„בונד" יצביע נגד כל הצעה להקדיש את האמצעים הכספיים של העיריה למטרות מלחמתיות, כי ה„בונד" הוא נגד המלחמה, נגד תכניות כיבוש אימפריאליסטיות ובעד שלום מידי עם ברית המועצות. בשעת נאומו שררה דממת־מוות באולם ומאה ועשרים חברי המועצה כאילו קפאו תחתם. משסיים, פרצה סערת זעם ושנאה נגד ה„בונד". הופעתו של הנריק ארליך נתקבלה בחוגים הממשלתיים כ„בגידה במדינה". הריאַקציה הפולנית ניצלה בזדון ידיעה של סוכנות הידיעות הסוביאַטית, כי ממשלת מוסקבה הקציבה כביכול 5 מיליון רובל־זהב ל„בונד" בברית־המועצות. ה„בונד" ותנועתו הוכרזו כבלתי־ליגאַלים ועשרות נציגיו בעיריות שונות ומאות עסקניו ברחבי פולין נאסרו וגורשו למחנה דמביה הסמוך לקראַקוב. אולמות וסניפים בונדאיים נסגרו בידי השלטונות. הנריק ארליך נאסר ונכלא בכלא וארשה לשלושה חדשים, אבל הופעתו האמיצה צוטטה ברחבי פולין. אפילו שונאיו ומתנגדיו של ה„בונד" למדו לכבדו.

בין ה־20 וה־22 באפריל 1920, חדשים מעטים לפני גל הגזירות והנגישות שנזכרו לעיל, נערך בקראקוב הכינוס הארצי הראשון של ה„בונד" בפולין. בכינוס זה בוצע איחוד עם ז'פ"ס (המפלגה הסוציאליסטית היהודית בגאַליציה), וכל אירגוניה במערב ובמזרח גאַליציה נהפכו לסניפי ה„בונד". בכינוס איחוד זה בקראקוב נחתם פרק של מאבק אידיאולוגי חריף שהתנהל בקרב ה„בונד" מאז מהפכת אוקטובר 1917.

ולאדימיר מאַדאַם, שהגן בכל מאודו על העמדה האדוקה הסוציאל־דימוקראַטית, לא זכה כמעט לתומכים בכינוס זה. הרוב המכריע של למעלה משמונים ציר היו משוכנעים, כי העולם שרוי בתקופה של מהפכה סוציאלית. הצירים צידדו בדיקטאַטורה פרוליטאַרית שצריכה לתפוס את מקום המשטר הפרלמנטאַרי בתקופת המעבר מן הקאַפיטאַליזם לסוציאַליזם. חילוקי דעות חריפים נתעוררו בכינוס זה סביב שאלת ההצטרפות לאינטרנאַציונל השלישי, אשר הוקם שנה לפני כן במוסקבה, ב־28 במארס 1919, ונודע בשמו „קומאינטרן". ב־44 נגד 34 קולות הוחלט להצטרף לאינטרנאַציונל השלישי. לועד המרכזי שנבחר נמסר יפוי־כוח לבצע את ההצטרפות. 34 המתנגדים להצטרפות היו בדעה, כי על ה„בונד" להשתייך לאינטרנאַציונל, שבו יהיו מיוצגות המפלגות האירופיות ההמוניות על מנת לחזק את האגף השמאלי שבו.

בספטמבר 1920, כאשר החל בריגה המשא־ומתן הפולני־סוביאַטי על שביתת־נשק, החליט הועד־המרכזי של ה„בונד" בפולין להגשים את ההצטרפות לאינטרנאַציונל השלישי, ושליח מיוחד נתמנה לנהל את המשא ומתן על כך עם הקומאינטרן במוסקבה. עד כה ועד כה פירסם הקונגרס השני של האינטרנאַציונל הקומוניסטי את 21 תנאי ההצטרפות שלו, לפיהם נדרשו המוני המפלגות הסוציאַליסטיות להוציא משורותיהם את המנהיגים הימניים והצאַנטריסטיים, כדי לזכות להתקבל לאינטרנאַציונל הקומוניסטי. בנובמבר 1920 הביע הועד המרכזי של ה„בונד", שבו היה הרוב בעד ההצטרפות, את דעתו וקיבל החלטה פה אחד נגד 21 התנאים. ההחלטה נסתיימה במשפט הבא: „מתוך הנימוקים שנזכרו לעיל ועל סמך ההחלטות שנתקבלו בכינוס־האיחוד, סבור ה„בונד" כי 21 תנאי ההצטרפות אינם מניחים את הדעת. בהניחו את ההחלטה הסופית בשאלה זו להכרעתה של ועידת המפלגה הקרובה, מחליט הועד המרכזי להודיע לאינטרנאַציונל השלישי את יחסנו לתנאי ההצטרפות ולהמשיך על יסוד עמדתנו את המשא־ומתן על הצטרפות מפלגתנו." החלטה זו שנתקבלה על דעת כולם שימשה הנחיה לשליח הועד המרכזי.

השליח יצא למוסקבה ב־21 בדצמבר 1920. הנסיעה הסודית דרך גבולות שנמצאו בפיקוח צבאי ארכה כמה שבועות. המשא ומתן עם הועד הפועל של הקומאינטרן נפתח במארס 1921, אחרי ועידת מינסק, שבה הוחלט לחסל את ה„בונד" ברוסיה. המפלגה הקומוניסטית הפולנית יצאה בחריפות נגד דרישתו של שליח ה„בונד", שעשרים ואחד התנאים לא יחולו על ה„בונד" בפולין, וטענו כי על ה„בונד" להתמזג עם המפלגה הקומוניסטית הפולנית. הוחלט, כי נשיאות הקומאינטרן תחבר מכתב־תשובה ל„בונד" הפולני. איגרת בצירוף הזמנה בכתב ל„בונד" להשתתף בקונגרס השלישי של האינטרנאַציונל, שיתכנס ביוני 1921 במוסקבה, הביא עמו השליח ומסרה לועד־המרכזי של ה„בונד" בוארשה.

הועד המרכזי של ה„בונד" בפולין נענה להזמנה. לקונגרס השלישי של הקומאינטרן יצאו שני צירים, ויקטור אלטר וחיים וואסר, מנהיג האגף השמאלי של ה„בונד". ויקטור אלטר נאסר במוסקבה באמתלה כוזבת. לאחר מחאות תקיפות של צירים בעלי השפעה מחוץ־לארץ, שביתת־הרעב של האסיר עצמו ומאמצי הציר הבונדאי השני שוחרר סוף סוף ויקטור אלטר ממאסרו. שני צירי ה„בונד" שמו פעמיהם חזרה הביתה. הקומאינטרן לא הפחית במאומה מעשרים ואחד התנאים שלו. אדרבה, בסתיו 1921 פירסמה מוסקבה איגרת לחברי ה„בונד" שבה היא פונה בקריאה אליהם לגרש את מנהיגיהם ולהצטרף לתנועה הקומוניסטית. היה ברור כי הקומו־ניסטים מבקשים להרוס את ה„בונד". הענין הובא לדיון נוסף בועידה הארצית השניה שנתקיימה בדאנציג בימים

ויקטור אלטר

24—27 בדצמבר 1921. החלטת הרוב של הועד המרכזי המליצה לפני חברי המפלגה לאשר 16 מתוך 21 התנאים. החלטת המיעוט של הועד המרכזי צידדה ב־19 תנאים: חסידי ההחלטה הראשונה כונו סיעה א׳, ואילו חסידי ההחלטה השניה כונו סיעה ב׳. הפרדה זו ב„בונד" הפולני נשארה בתוקפה עד פרוץ מלחמת העולם השניה. בפעם הראשונה נבחרו צירים לכינוס ה„בונד" על יסוד בחי־רות יחסיות. סיעה ב׳, שזכתה ברוב לכינוס בדאנציג העבירה בו את החלטתם. כולם, וסיעה ב׳ ביניהם, ידעו, כי אין זו אלא ברכה לבטלה. הקומאינטרן לא יסתפק בכך, שה„בונד" הכיר ב„19 וחצי" תנאים מתנאי ההצ־טרפות שלו.

מאז הכינוס בדאנציג לא זכה עוד האגף השמאלי של המפלגה בפולין ברוב בשום ועידה ארצית של ה„בונד". אבל עד יומה האחרון של פולין העצמאית נשארו חברי סיעה ב׳ מיעוט רעיוני ובעל השפעה ניכרת, כדי לאלץ את הרוב להתחשב בו בכל הבעיות החשובות. סיעה ב׳ בהנהגתם של י. כמורנר־לשצ׳ינסקי (אחיו של יעקב לשצ׳ינסקי שעבר מס״ס ל„בונד"), וחיים וואסר לא נואשו מתקוותם עוד שנים רבות, כי האינטר־נאציונל הקומוניסטי ישתחרר ממגרעותיו, וה„בונד", כמוהו כשאר המפלגות הסוציאליסטיות השמאליות, יוכלו להצטרף אליו. סיעה ב׳ בועידות הארציות, השלישית והרביעית של ה„בונד" בשנים 1924 ו־1929, היתה די חזקה, שענין הצטרפות ה„בונד" לאינטרנאציונל לא ימצא את פתרונו. רק בועידה החמישית שנתקיימה בלודז׳ ביוני 1930, הוחלט סופית ברוב של 60 נגד 40 קול על ההצטרפות לאינטרנאַציונל הסוציאליסטי. בקונגרס האינטרנאַציונל הסוציאַליסטי בוינה בשנת 1931, השׂ־תתפה כבר משלחת של ה„בונד" מפולין. מאז ועד פרוץ מלחמת העולם השניה היה ה„בונד" הפולני חלק ניכר של האגף השמאלי באינטרנאַציונל הסוציאליסטי. התגשם הרעיון שנוסח בועידה הראשונה של ה„בונד" ב־1920 בקראקוב, כי ה„בונד" חייב, יחד עם יסודות שמאליים בתנועת הפועלים האירופית, ליצור את האגף השמאלי של האינטרנאַציונל הסוציאליסטי.

הקומאינטרן לא הסתפק במכתב ששיגר לחברי ה„בונד" ערב הכינוס בדאנציג. מוסקבה שיגרה לוארשה את משה ראפאֶס במגמה לפלג את ה„בונד". היה זה בימים בהם שיבר הקומאינטרן את חוט־השדרה של מפלגות אירופיות רבות, חזקות לאין־שיעור מה„בונד". השנים בין הכינוס בדאנציג לבין הועידה השלישית שנתקיימה בימים 26—28 בדצמבר 1924 בוארשה, היו הקשות ביותר בשביל ה„בונד" בפולין. הנסיון של הקומוניסטים להשמיד את ה„בונד" בכל האמצעים בוצע בזמן שכוחות הריאקציה באירופה בכלל ובפולין בפרט גברו מאד. נח פורטנוי, יושב־ראש ה„בונד" בפולין, תיאר את המצב בנאום הפתיחה שלו בועידה השלישית בזו הלשון:

„שלוש השנים שחלפו היו שנים חמורות בשביל הפרוליטאריון הבינלאומי. בכל מקום תקף הקאפיטאל בעוז את הישגיו. כזאת קרה גם בארצנו, שבה נמשכת והולכת ההתקפה על יום־עבודה בן שמונה שעות ועל הישגים אחרים של מעמד הפועלים. הריאקציה הרימה ראש ומתכוננת להנחית מהלומת־מוות על תנועת הפו־עלים. מצב מפלגתנו נעשה קשה במיוחד במשך שלוש השנים האחרונות: היא נאלצה לעמוד בפני ההתקפה של הריאקציה והקליריקאליזם הכללי והיהודי, וכן נאלצה כל הזמן להדוף את ההתקפות הפראיות של ה,אדומים׳ (הקומוניסטים) על אירגוני הפרוליטאריון היהודי בכלל ועל מפלגתנו בפרט. עתה ניתן לקבוע שכל המאמצים לפלג את מפלגתנו עלו בתוהו. המפלגה כולה מאוחדת בהרגשה מוצדקת של בוז ותיעוב כלפי ההלשנות המזי־קות של ה,אדומים׳." („ארבעטער־לוח 1925", שהופיע בוארשה בהוצאת „די וועלט").

עקב התקפה זו מצד הריאקציה והקומוניסטים גם יחד סבל בראש וראשונה מבצר אחד של ה„בונד" בפולין — התנועה היהודית של האיגוד המקצועי. הקומוניסטים בענפים מסוימים הצליחו לרכוש לצדם רוב הפועלים היהודים, כגון, הסבדלרים, האופים ופועלי תעשיית הטכס־

טיל. חלפו שנים עד שעלה בידי ה„בונד" לרכוש מחדש השפעה באגודות המקצועיות היהודיות שהקומוניסטים ניתקון ממשפחת הפועל היהודי. בראש תנועת האיגוד המקצועי היהודי בפולין עמד עד פרוץ מלחמת העולם השניה אחד מן המנהיגים המקוריים ורבי־הצדדים של ה„בונד" — ויקטור אלטר. בהשגחתו אוחדו הפועלים המאורגנים באיגוד למרכזים ארציים שהקיפו את פולין כולה. מאה אלף חברים, לערך, באיגודים מקצועיים מקומיים ומרכזיים הקימו את „המועצה הארצית של האיגוד המקצועי המעמדי" שייצגה את הפועלים היהודים כלפי חוץ וקבעה את מדיניותם הכלכלית. ויקטור אלטר סייע לגבש אסטראטגיה לוחמת וריאליסטית כאחד של האיגוד המקצועי. החל מ־1922 היה האיגוד המקצועי היהודי חלק של תנועת האיגוד המקצועי („הוועדה המרכזית של האיגודים המקצועיים" העל־פולנית והבינ־לאומית) על בסיס אוטונומי. ויקטור אלטר היה חבר ההנהגה העליונה של תנועת האיגוד המקצועי בפולין וייצגה באינטרנאציונל העולמי של האיגוד המקצועי החפשי. התנועה הקואופרטיבית של הפועלים היהודים בפולין, רשת אירגוני העזרה ההדדית שלהם, שהקיפה את חברי האיגוד המקצועי היהודי והושיטה עזרה גם להמוני העם היהודים הבלתי מאורגנים, היתה שטח פעולה עצמאית, אף כי היו נתונים להשפעתו הפוליטית של ה„בונד". בהנהגת ויקטור אלטר נהפכה התנועה הקואופרטיבית של ה„בונד" לבעלת רשת של חנויות, מטבחים ומוסדות־ייצור קואופרטיביים, „שאפילו המשבר הכלכלי החמור של שנות השלושים לא יכול למוטט כליל". בהתאחדות האגודות המקצועיות ובקואופרציה הפועלית היהודיות הוכיח ויקטור אלטר כושר רב בשמירה על עצמאותן הבריאה תוך כדי חיזוק השפעת ה„בונד" עליהן. מן הראוי להזכיר, שבועידה השלישית של ה„בונד" נבחר לראשונה לועד המרכזי שמואל־מרדכי זיגלבוים, הידוע כ„חבר ארתור", ששמו יישאר קשור לנצח בחורבננו הלאומי בפולין תחת השלטון הנאצי. חייו ואיבוד עצמו לדעת הם עדות להתעלותו של הפועל היהודי בפולין בהנהגת ה„בונד".

אחרי שה„בונד" התגבר על הסכנה הקומוניסטית, החלה עליתו בחיי היהודים בפולין. חמש השנים שעברו בין הועידה הארצית השלישית לבין הרביעית, שנתקיימה בימים 4—6 בינואר 1929 בוארשה, היו שנות גידול אירגוני והתערות עמוקה בחיי ההמונים היהודים. בדין־וחשבון לצירי הועידה הרביעית מודגם הגידול במספרים הבאים: „מספר חברי המפלגה (המשלמים בקביעות את מס המפלגה) הוכפל במשך הזמן. כיום אנו מונים 7590 חבר. בשנת 1925 מנינו רק 3980 חבר. מספר סניפי המפלגה — 200. בשנת 1925 — 112 בלבד. כיום אנו מיוצגים על־ידי 187 צירי מועצה בונדאיים ב־92 הנהלות עירוניות, 14 מנהלי מחלקות עירוניות, 67 חברי מועצה בקופות־חולים, 101 — בקהילות. בסך־הכל יושבים במוסדות הציבוריים הנבחרים 369 נציגי ה„בונד", בשנת 1925 — 164. מאז הועידה השלישית גדלה תפוצתו של בטאוננו המפלגתי המרכזי — „פולקס־צייטונג" — פי ארבעה."

במשך חמש השנים הללו התעשר ה„בונד" באירגוני־סיוע שהרחיבו את השפעתו בין שכבות חדשות והעמיקה בקרב השכבות הישנות של האוכלוסיה היהודית. לסניפים העירוניים של המפלגה ותנועת הנוער הבונדאי „צוקונפט", לאיגוד המקצועי היהודי ולבתי־הספר היהודיים החילוניים ורשת מוסדות החינוך נוספו: הסתדרות נשים בשם „די יידישע ארבעטער פרוי" (האשה העובדת היהודית), שהיתה ידועה בבתי הפועלים היהודים כ„יאף", שבראשה עמדה העסקנית הבונדאית הידועה סוניה בלאנד־מיכאלביץ, אלמנתו של ביינוש מיכלביץ־איזביצקי, והסאציאליסטישער קינדער פערבאנד־„סקיף" (איגוד הילדים הסוציאליסטי) בהנהגת לייויק אדעס, ג. זאלצמן ואחרים שרכש עד מהרה פופולאריות בין ילדי העוני היהודים. באותן השנים נוסד בהנהגתו של הפובליציסט והבונדאי הידוע מאוריצי אורז'ך „איגוד בעלי המלאכה הסוציאליסטי". הסתדרות זו החדירה את ה„בונד" לשורות בעלי־המלאכה העצמאיים שהיו רחוקים מתנועת הפועלים היהודית ואף נלחמו בה. חשיבות ה„בונד" התבטאה גם בכך, שלשורותיו החלה להצטרף האינטליגנציה היהודית הלא־ציונית — ה„אידישיסטים". אחד מהם, שלמה מנדלסון, עסקן תרבות ידוע ומנהיג ה„פולקיסטים" בפולין, הצטרף ל„בונד" ב־1928 ועד מהרה תפס מקום חשוב בועד המרכזי של התנועה. בשנים מאוחרות יותר הצטרפו סופרים, משוררים ועתונאים רבים, וביניהם ליאון פינקלשטין, ש. פרלה, הורונצ'יק, ברוך גלמן ואחרים. בשנים האחרונות שלפני פרוץ המלחמה היה הבונדאי י. י. טרונק, הסופר והמסאי הידוע, יו"ר הפן־קלוב היהודי בוארשה. בראשית תקופת השגשוג הזה, באוגוסט 1924, הצטרפה ל„בונד" קבוצת „בונדאים" מוילנה, שבראשה עמדו א. ח. ליטווק, אננה רוזנטל ואחרים. קבוצה זו שמרה על קיומה העצמאי בחששה מפני הלכי־הרוח השמאליים של ה„בונד" בפולין.

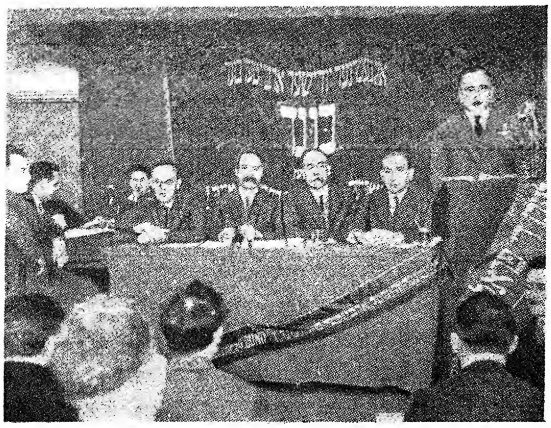

מאוריצי אורז'ך

באותה שנה החליט ה„בונד" אחרי ויכוח פנימי נוקב להשתתף בבחירות לקהילות היהודיות. תפקידו המיוחד של ה„בונד" בחיי יהדות פולין, החל להיות בולט יותר ויותר.

ה„בונד" תרם גם לביסוסו התיאורטי של האוטונומיזם, שהיה ונשאר יסוד הפרוגראמה הלאומית שלו. הישגו המהותי ביותר בתחום זה היה הצעת־חוק לבתי־הספר לילדי המיעוטים הלאומיים, שעובדה על־ידי ועדה מיוחדת של מרכז בתי־הספר בפולין. חשיבותו של מרכז בתי־הספר וגידול השפעתו של ה„בונד" בקרב בתי־הספר החילוניים ניכרים בכך, שיושבי הראש של מרכז בתי־הספר שלשון ההוראה בהם היתה יידיש, היו עסקנים בונדאיים כוולאדימיר מֶדֶם, ביינוש מיכלביץ־איזביצקי, יוסף לשצ'ינסקי־כמורנר וח. ש. קאז'דאן, שנשאר על משמרתו גם אחרי כיבוש פולין להיטלר והעברת „ציש"ו" לווילנה. אחרי שהועדה המיוחדת פירסמה את הצעת־החוק בנובמבר 1923, נהפכה זו לאובייקט של מאבק פוליטי חריף, שלתוכו משך ה„בונד" את נציגי המיעוט האוקראיני והביאלורוסי בפולין וכן את המפלגה הסוציאליסטית הפולנית פפ"ס.

אולם פעלו ההיסטורי האמיתי של ה„בונד" בפולין היה נסיונו להגשים את האוטונומיזם הלכה למעשה. בניגוד חמור לאידיאולוגיה הציונית ולמסקנותיה בשאלת הגלות ובמלחמתו המתמדת בקלריקאליות ברחוב היהודי, העמיד ה„בונד" את עצמו בראש תהליך מהפכני לאומי יוצר, שהניח על רקע המציאות היהודית יסודות לחיים יהודיים אוטונומיים־חילוניים בפולין. אם שנות הריפורמאציה באירופה היו מעין מהפכה שהעמיקה לחרוש בחיי הימים ההם, הנה היה מפעלו המהפכני של ה„בונד" ריפורמאציה אמיתית באורח־החיים היהודי. ככל מהפכה אמיתית, כן גם המהפכה היהודית בפולין העלתה מקרב האוכלוסיה היהודית שכבות חדשות, ובינהן את הפועל, השכיר ובעל־המלאכה וקירבה אותם אל „כותל־המזרחי". עם, שבמשך מאות בשנים חי את חייו בעולם המחשבה התיאולוגית, מצא את עצמו לפתע ברחוב בתוך הפגנות סוערות, שביתות, מאבקים ומפגנים. הדור הישן נשאר אמנם דבק במנהגיו ובאורח־חייו המסורתיים, אולם הדור הצעיר כבר מילא בהמוניו את האיגוד המקצועי, את אירגוני התרבות ובתי־הספר היהודיים החילוניים, את הספריות ואולמי־הקריאה. הנוער הבונדאי וחוגי הילדים שלו הקימו להקות חובבים שהציגו הצגות ביידיש, אירגן מקהלות ומועדוני ספורט. הרחובות במאות הערים והעיירות של מושב היהודים שינו דמותם. מבין הקאפוטות השחורות וכובעי החסידים ביצבצו תכופות חולצות כחולות ועניבות אדומות — מדי תנועת הנוער הבונדאי „צוקונפט" ו„סקיף". לתוך הניגונים המסורתיים של ה„חדר" ובית־המדרש החלו לחדור צלילי הימנונים מהפכניים ושירי־עם מושרים בפי מקהלות או מנוגנים בתזמורות וחוגים דראמאתיים, שפעלו בתחומי ההשפעה של ה„בונד". ביערות ובשדות של פולין, על שפת הנהרות ובין ההרים אורגנו מדי שנה עשרות מחנות־אהלים שדגלים אדומים התנופפו מעליהם, ובהם בילו בני־נוער משני המינים בפיקוח מחנכי נוער בונדאיים את חופשתם השנתית. במקומות קייט ונופש ידועים סודרו מוסדות מיוחדים לפועלים יהודים, שהיו מבלים ימי חופשה שלהם בסביבתם הם בקיץ כבחורף. לשון יידיש, ספרות ועתונות יומית ביידיש התפתחו ופרחו. במפגני אחד במאי של ה„בונד" צעדו עשרות אלפים של פועלים יהודים, כשפלוגות ההגנה העצמית שומרות עליהם, והם נתקבלו על־ידי תהלוכות הפועלים הפולנים, שהתוודעו בדרך זו לתנועת הפועלים היהודית, האזינו לנאומים ול־

הנריך ארליך מרצה בועידת היובל של ה„בונד"

שירים הסוציאליסטיים ביידיש. בועידת היובל של ה„בונד" שהתקיימה בוארשה ב־1937, סיכם הנריק ארליך ארבעים שנות ה„בונד", את הישגי ציבור הפועלים בכלכלה ובחיי הרוח, ואת המהפכה התרבותית בחיי היהודים בפולין בדברים אלה:

„אצל אומות־העולם הדימוקראטיה הבורגנית היא שבנתה את התרבות הלאומית. בחברה היהודית היינו אנחנו, ה„בונד", חייבים לשאת את המשא הזה על שכמנו. אנו יצרנו את הצרכן של הספרות היהודית ובתעמולתנו הפרינו את מחשבת המוני העם היהודי בהעניקנו להם מושגים חדשים, מלים חדשות, ונתנו דחיפה עצומה להתפתחות הלשון שבה הם מדברים. בתי־הספר שלנו, מוסדות התרבות שלנו מכל הסוגים — אלה הם המרכזים שבהם מתחשלים ערכי תרבות גדולים של המחר. אכן השפעתנו המהפכנית לא הצטמצמה בסביבתנו הבלתי־אמצעית."

ה„בונד" הצליח להעלות את ערך העבודה בין יהודי פולין. הוא לימד את שכבות העובדים לא רק לשמור על עמדות העבודה המסורתיות אלא גם לרכוש חדשות. כל מקום עבודה נוסף, כל ענף תעשייתי וכלכלי חדש שאנשי העבודה היהודים הצליחו לחדור לתוכו, הפך לעמדה לאומית חדשה. באוירה החברתית המשולהבת הזאת עוררה במרוצת השנים פעולת ה„בונד" ל„זכות עבודה להמוני העם היהודי", שעליה הכריז ב־1924, הד חזק. ואופייני הדבר לגישתו האידיאית של ה„בונד", שעוד לפני המעשה הראשון, שקיבל תנופה לאומית נרחבת, ביקש ה„בונד" לזכות בתמיכת מעמד העובדים הפולני. בראשון באפריל 1926, שבועות מועטים לפני ההפיכה המדינית של פילסוד־

סקי, נתקיים בוארשה הקונגרס הציבורי „לזכות עבודה". למעלה מאלף צירים ואורחים מכל הזרמים שבקרב הפועלים היהודים, באו מקצוי פולין ומילאו את האולם הגדול של תיאטרון קאמינסקי. כדי להדגיש חשיבותה של הפגנה רבת־היקף זו, הראשונה בפולין העצמאית, בחר ה„בונד" ביושב־ראש שלו נח פורטנוי כיושב־ראש הקונגרס. הועדה המרכזית של האיגודים המקצועיים המעמדיים בפולין הביאה את ברכתה לקונגרס והבטיחה לסייע לעובד היהודי במאבקו עם ההפליה הכלכלית. צירי הסיים שצ'אקובסקי וסוחצקי בשם המפלגה הפולנית הסוציאליסטית פפ"ס ובשם המפלגה הקומוניסטית הבטיחו בברכתם לקונגרס תמיכה מלאה במאבק המוני העובדים היהודים לזכות עבודה.

המלחמה ל„זכות עבודה" היתה יותר מהפגנה ציבורית חד־פעמית. העיריות והממשלה העסיקו את המספר הרב ביותר של פועלים ופקידים מכל הסוגים, והמאבק לזכות

כתנועת פועלים בעלת תפקידים לאומיים, נבדל בכך מן השאר. אופיו המעמדי המובהק של ה„בונד" התבטא לא רק בכך שחבריו, כמעט ללא יוצא מן הכלל, נמנו על מעמד הפועלים, אלא גם בהבלטתו את אופיו זה המעמדי באידיאולוגיה שלו. רעיון מלחמת המעמדות היה אבן־היסוד שלו. ה„בונד" שלל לחלוטין קואליציות עם מעמדות אחרים והכחיש כל הכרח — לו גם בנסיבות מסוימות — במדיניות לאומית משותפת עם מפלגות אזרחיות. „מדיניות כלל־ישראלית" היה כינוי גנאי בלכסיקון הפוליטי של ה„בונד". כנגד מדיניות של „אחדות יהודית" העלה ה„בונד" מדיניות של סולידאריות פרוליטארית, וכנגד חזית לאומית יהודית — חזית פועלית בינלאומית. על עמדתו זו הגן ה„בונד" גם אחרי שהיטלר השתלט על גרמניה והפאשיזם החל להתפשט ברחבי אירופה. בועידה השישית, שנתקיימה בימים 14—16 בפברואר 1935, נתקבלה ההכרזה על עקרונות ה„בונד" ובה נאמר:

הפגנת ראשון במאי של „בונד" בוארשה. בראש — הנריק ארליך וויקטור אלטר

עבודה להמוני העם היה מכוון כלפי מוסדות ממשלתיים ועירוניים שהיפלו את היהודים לרעה בקבלת עבודה. המאבק התנהל באינטנסיביות רבה עד ראשית שנות השלושים, כאשר רעל הנאציזם והפאשיזם החל להתפשט בארצות רבות באירופה ופולין בכללן, ושינה באופן ראדיקאלי את מצב היהודים לרעה. בין הועידה הרביעית ב־1929 לבין הועידה השישית של ה„בונד" שנתקיימה בוארשה ב־1935, גברה הריאקציה האנטישמית והפאשיסטית לאין שיעור. מאותו זמן ועד לפרוץ מלחמת העולם השניה הועמד ה„בונד" לפני תפקידים דחופים של הגנה לאומית עצמית. כדי להעריך נכונה את הפרק האחרון בתולדות ה„בונד" בפולין, מן הראוי לעמוד על יחסו למפלגות היהודיות האזרחיות בפולין: לציונים ול„אגודה", ל„סאנאציה" היהודית ול„קולו" היהודי בסיים הפולני.

התנועות הלאומיות של יהודי פולין קבעו לעצמן יעודים לגבי השכבות העמלות של העם, ואילו ה„בונד"

„הברית הכללית של הפועלים היהודים בפולין, שהיא המפלגה הסוציאליסטית המעמדית של הפרולטאריון היהודי, רואה עצמה כחלק אורגאני של התנועה הסוציאליסטית בפולין ושל התנועה הסוציאליסטית הבינלאומית בכללה. היא שואפת להצמיד את המאבק של המוני העובדים היהודים למאבק כלל הפרולטאריון הסוציאליסטי במדינה ולמאבקו של מעמד העובדים הבינלאומי כולו. רק במלחמת השחרור המתנהלת על־ידי הפרוליטאריון במדינה רואה ה„בונד" את הדרך לשחרור סוציאלי ולאומי גם יחד של המוני הפועלים היהודים" (הוצאת צ. ק. של ה„בונד" בוארשה, 1935).

מתוך השקפה רעיונית זו הסיק ה„בונד" מסקנות קיצוניות. הוא דחה כל הצעה על הסכם ליצירת גוש עם מפלגות אזרחיות יהודיות בעת הבחירות לסיים הפולני שנערכו בשנים 1919, 1922, 1928, 1930, 1935, ולא השתתף בגוש המיעוטים הלאומיים (יהודים, אוקראינים, ביאלו־

רוסים, גרמנים, ליטאים, רוסים), שהוקם בעת הבחירות לסיים ב־1922. במקומו, שאף להקים גוש עם מפלגות הפועלים הפולניות, ולפחות — עם החטיבות הסוציאליס־טיות שבקרב המיעוטים הלאומיים. ה„בונד", יחד עם המפלגה הפולנית הסוציאליסטית ותנועת האיכרים הרא־דיקאלית, החרים את הבחירות לסיים ב־1935, כשם שעשה המחנה הפרוגרסיבי כולו, והעריך את הבחירות כקאריקא־טורה פאשיסטית של הדימוקראטיה והפרלמנטאריזם. הש־תתפו בבחירות מפלגות אזרחיות יהודיות, ציוני גאליציה עם „עת לבנות", ובעיקר הסוחרים יה„אגודה" שזכתה לשם „סאנאציה יהודית". ה„בונד" נלחם ב„אגודה" ובציונות ללא הבדל בין חלקיה השונים, כולל זרמיה הפרוגרסיביים והסוציאליסטיים, בראותו בהן אידיאולוגיות כוזבות, הנמצ־אות בסתירה לתפיסה של מלחמת מעמדות סוציאליסטית, של מפלגות אזרחיות התומכות בכוחות הריאקציוניים שב־מדינה ומנהלות מדיניות הנוגדת את האינטרסים של האוכלוסיה העובדת היהודית והלא־יהודית כאחד. הנריק ארליך, מנהיג ה„בונד" הפולני, הדגיש בתשובתו לפרופיסור ש. דובנוב, שנדפסה ב„די צוקונפט" הניו־יורקי באוקטובר 1938, כי ה„בונד" הפולני, עוסק לא באידיאות ציוניות אפלטוניות אלא במציאות ציונית חיה. אופייני הוא הדבר ל„בונד", שלמרות התנגדותו למפלגות האזרחיות לא נמנע ממאבק חריף למען הזכויות הלאומיות של העם היהודי, שהיו נתונות בסכנה עם השתלטות הריאקציה האנטישמית. מפלגה זו שנלחמה בקלריקאליות וה„אגודה" כמעט הכריזה עליה חרם בגלל חילול שבת, הכריזה ב־1937 שביתת־מחאה נגד האיסור על השחיטה הכשרה, שהיתה התנקשות במחשבה תחילה בחופש המצפון וההכרה הדתית של חלק מהתושבים היהודים בפולין.

פילסודסקי מת ב־12 במאי 1935. ברם, עוד קודם־לכן נפתח הפרק החמור ביותר בחיי היהודים בפולין העצמאית. חסידי פילסודסקי ויורשיו — ה„סאנאציה" — שלא רצו לוותר על השלטון, וכנגדם אדוקי ה„אנדאציה" שחתרו לכיבושו, החלו להתחרות ביניהם על כתר האנטישמיות הקיצונית. בבתי־המשפט ובבתי־הספר הגבוהים, בכנסיות ובספרות, מעל בימת הפרלמנט והמועצות העירוניות נש־מעה הטפה גלויה לאנטישמיות במטרה להרעיל את האוירה ולמרר חייהם של היהודים, לשלול פרנסותיהם ולהכריחם לעזוב בהמוניהם את אדמת פולין. הסתדרות פאשיסטית פולנית, שרכשה חלק גדול מהנוער הפולני הלומד ואשר גרמניה של היטלר שימשה לה מופת, הציבה לא למטרה לנשל את היהודים מהחיים הכלכליים והחבר־תיים, לשלול מהם את היכולת הפיסית להשתתף בבחירות ובחיים הפוליטיים במדינה, ולמנוע מהם אפילו את האפ־שרות לנשום אויר צח בגנים ובפארקים הציבוריים. היתה זו תקופה של התנגשויות עם היהודים בוארשה, בלודז' ובערים אחרות, ושנות פוגרומים בפשיטוק, במינסק־מאזו־בייצקי, בבריסק ובצ'נסטוחוב; שנות ספסלי גיטו באוני־ברסיטאות ובבתי־הספר הגבוהים והכאת סטודנטים ותל־מידים יהודים; התנקשות בשחיטה הכשרה, חרם כלכלי וגירוש עורכי־דין, מהנדסים ורופאים יהודים מאיגודים כלליים ומחברות; שנות גזירות על בעלי־מלאכה יהודים ונגישות אדמיניסטראטיביות; שנים שבהן ריחפה רוח הטומאה של גזירות נירנברג מעל הישוב היהודי בן שלושה מיליונים ומחצית המיליון בפולין.

בנסיבות אלה ניצב ה„בונד" בעמדה הקידמית של מלחמת־המגן היהודית עם האנטישמיות והפאשיזם. ה־„בונד" היה הגשר הטבעי המגשר עם תנועת הפועלים הפולנית בכלל ועם החלק המאורגן שבה בפרט, שעמו נפגש הוא בהפגנות האחד במאי, בפעולות האיגוד המקצועי ובשטחי־מאבק שונים, ואשר למד להבין ולהעריך את ה„בונד". מלחמת ה„בונד" באנטישמיות השתזרה איפוא באורח טבעי במאבק הכללי של תנועת הפועלים הסוציא־ליסטית עם הריאקציה והפאשיזם הפולנים. פעולת החרם על הסחר עם גרמניה ההיטלרית, שפתח בה ה„בונד" אחרי הפוגרומים על יהודי ברלין וערים אחרות בגרמניה, זכתה לאהדה מלאה בקרב דעת הקהל הפולנית הפרוגרסי־בית והראדיקאלית, אשר ראתה בגרמניה את האויב מספר אחד של פולין. כאשר גירשה גרמניה ההיטלרית בשנת 1938 אלפי תושבים באכזריות רבה אל התחנה הפולנית „זבונשין", נתמכה פעולת המחאה של ה„בונד" נגד מעשי האימים, וכן עזרתו המאורגנת למען קרבנות „זבונשין", על ידי החוגים הנזכרים בחברה הפולנית. כדי להגן על היהודים ולעודד את רוחם הקים ה„בונד" פלוגות־הגנה מזוינות של פועלים, שנלחמו בכנופיות הפאשיסטיות וב־בריונים האנטישמים בחוצות וארשה, לודז', ביאליסטוק ובעשרות ערים אחרות, בשעה שהמשטרה עמדה כרגיל לצד האנטישמים. הפועלים הפולנים ראו בפלוגות ה„בונד" למלחמה בפאשיזם עזרה רצויה במלחמתם הם עם הפא־שיזם, שלא הסתיר כלל את שאיפתו להרוס גם בפולין את תנועת הפועלים החפשית, אם יהודית ואם לא־יהודית. לא רק ה„בונד" ראה במאבקו עם האנטישמיות חלק ממאבקו הסוציאלי הכללי עם הריאקציה והפאשיזם — הציבור הסוציאליסטי בכללו ראה בפעולותיהן של פלוגות ההגנה שלו חלק ממלחמתו הוא לפולין דימוקראטית.

לעתים תכופות נלחמו חברי הפלוגות הפועליות הפול־ניות לצידן של פלוגות ה„בונד" עם אויבם המשותף — כוחות השחור של הפאשיזם. אולם נשק חדש שטרם השתמשו בו נגד האנטישמיות היתה השביתה היהודית הכללית, שאורגנה על־ידי ה„בונד" והאיגודים המקצועיים היהודיים ב־17 במארס 1936 כמחאה נגד הפוגרום על רוכלים וסוחרים זעירים ביריד פשיטיק, עיירה במחוז ראדום.

אחרי ה־17 במארס הכריז ה„בונד" פעמים אחדות על שביתות־מחאה יהודיות כלליות נגד העוול והיחס האכזרי כלפי היהודים. המציאות הפולנית סיפקה הזדמנויות כאלה למדי. התפקיד שמילא ה„בונד" במלחמת ההגנה היהודית הציב אותו בראש החיים היהודיים, והשפעתו התפשטה וחדרה אל המוני העם. בבחירות לקהילות היהודיות ול־עיריות שנתקיימו בשנות מצוקה אלה זכה ה„בונד" בנצחו־נות גדולים. אין פלא איפוא שבכינוס היובל לחגיגת 40

שנות קיומו של ה„בונד" שנתקיים בוארשה ב־17 בנובמבר 1937, השתקפו הלכי־רוח אלה. הכרזתו הפומבית של הכינוס פותחת במלים אלה: „בימי מצוקה, בשעה גורלית בחייכם פונה אליכם ה,בונד'." ואחרי תיאור המצב באירו־פה והתגברות הפאשיזם והאנטישמיות הוא ממשיך:

„...ואז פרצו מאורעות פשיטיק. כאילו זרם חשמלי עבר בציבור היהודי וזיעזעו כולו."

בתגובה על מאורעות פשיטיק והמדיניות בכללה שפשיטיק מסמלת אותה, הכריז ה„בונד" על שביתת־מחאה ב־17 במארס 1936 וגייס למחאתו זו חלק גדול מאוד של מעמד הפועלים הפולני ואת דעת־הקהל הפרולי־טאַרית כולה במדינה. לקריאתו זו נענה בהפגנת־מאבק אדירה הרוב המכריע של האוכלוסיה היהודית המדוכאת. לא אחת היתה האוכלוסיה היהודית בערי פולין, הגדולות והקטנות, נתונה בסכנה גדולה, וה„בונד" הוא שעודד ורומם את הרוח. והנה, אך זה מקרוב, בעקב הגזירה על ספסלים יהודיים נפרדים בבתי־הספר הגבוהים, נפתח פתח לחוקי נירנברג, וגם הפעם הפגין ה„בונד" בהופעה ההמונית הנהדרת ב־19 באוקטובר 1938 את כוננות המוני היהודים להגן בשיניהם ובציפרניהם על זכויותיהם. ההכרזה מסתיימת בזה הלשון:

„בשעה חגיגית זו, בימי האבל להריסת החומות הרוחניות של הגיטו על־ידי מעמד הפועלים היהודי שהופיע על בימת ההיסטוריה ככוח פוליטי עצמאי, קוראים אנו אתכם, הפועל והפועלת היהודים, העובד ואיש האינ־טליגנציה העובדת, למאבק עם האנטישמיות, עם שנאת האדם, עם הנציונאַליזם האנוכיי הזר, והפאַשיזם על כל גילוייו! נגד הקאַפיטאַליזם! בעד פולין חפשית ודימו־קראַטית! בעד שיווי זכויות מלא לכל האזרחים! בעד זכות להתפתחות חפשית תרבותית־לאומית של ההמונים היהודים! בעד חיי אחוה של עמי פולין והעולם כולו! בעד ממשלת פועלים ואיכרים! בעד הסוציאַליזם!"

ועידת היובל של ה„בונד" היתה הכינוס המפלגתי האחרון שלו בפולין העצמאית בין שתי מלחמות־העולם. התוכן והסיסמאות של הכרזת היובל והרוח הספוגה בתעודה זו משקפים נאמנה את דמותו הרעיונית של ה„בונד" בפולין. עד יומו האחרון, יום פרוץ מלחמת־העולם השניה, נשא הוא ברמה את דגל הסוציאַליזם החפשי ונלחם בתורה הקומוניסטית מחד ובאופורטוניזם הימני של הפפ"ס מאידך. במשך עשרים ויותר שנים של קיום פולין העצמאית עד למלחמת העולם השניה, לא נטש את עמדתו המעמדית, ובמלחמתו הרעיונית השיטתית בהשקפת העולם של המפלגות היהודיות האזרחיות רכש לצדו חלק גדול מהמוני העם היהודי. בשלהי 1938 וראשית 1939, כאשר שמי אירופה כוסו עננים מבשרים מבול־דמים קרב ופולין חשה את נשימתה הלוהטת של מלחמת העולם השניה, נערכו הבחירות למועצות העירוניות בוארשה ובערים רבות אחרות, שבהן חיו ישובים יהודים צפופים. שוב, כבשנת 1919, בחרה וארשה מאה ועשרים חברי מועצה, ובתוכם 20 נציגי התושבים היהודים. אולם ב־1939 היו התוצאות שונות מאשר ב־1919: מבין עשרים הצירים היהודים נבחרו 17 נציגי ה„בונד", שני ציונים, ואיש „אגודה" אחד. בשינויים קטנים נשנה הדבר גם בערים אחרות.

אור ליום ראשון בספטמבר 1939 פלשו הצבאות המזוינים של גרמניה ההיטלרית לפולין. התחילה הטראַגדיה היהודית הגדולה, השואה הלאומית הגדולה תחת להט החרב המתהפכת של הרוצחים ההיטלריים.

תפקיד ה„בונד" במחתרת במאבק עם הכובש הנאַצי וחלקו בהתקוממויות בגיטאות וארשה, ביאַליסטוק, וילנה ועוד הנהו פרק בפני עצמו.

עתונות ה„בונד" בוארשה

1. „גלאָס בונדו" 1919—1920; 2. „די אַרבעטער־שטימע" 1920; 3. „אַרבעטער טאָג" הוצאה חד־פעמית, 2 במאי 1920; 4. „נייער־טאָג" הוצאה חד־פעמית, 3 במאי 1920; 5. „נייער אַרבעטער טאָג" הוצאה חד־פעמית, 4 במאי 1920; 6. „אונזער טאָג" הוצאה חד־פעמית, 5 במאי 1920; 7. „פרייער טאָג" הוצאה חד־פעמית, 6 במאי 1920; 8. „פרייער אַרבעטער־טאָג" הוצאה חד־פעמית, 7 במאי 1920; 9. „אונזער אַרבעטער־טאָג" הוצאה חד־פעמית, 9 במאי 1920; 10. „אונזער פרייער טאָג" הוצאה חד־פעמית, 10 במאי 1920; 11. „אַרבעטער־טאָג" הוצאה חד־פעמית, 11 במאי 1920; 12. „נייער אַרבעטער־טאָג" הוצאה חד־פעמית, 12 במאי 1920; 13. „פרייער אַרבעטער־טאָג" הוצאה חד־פעמית, 12 במאי 1920; 14. „נייער אַרבעטער שטימע", מאי—יולי 1920; 15. „מאָג־פראַגן", הוצאה חד־פעמית, יולי 1920; 16. „די צייט" 1920; 17. „צייט־פראַגן", 1920; 18. „אונזער צייט", הוצאה חד־פעמית, 1 בנובמבר, 1920; 19. „אונזער שטימע", 1920; 20. „נייע צייט" הוצאה חד־פעמית, 12 בדצמבר 1920; 21. „צייט שטימען", הוצאה חד־פעמית, 29 בדצמבר 1920; 22. „מאָרגענשטערן" 1920—1921; 23. „ראַבאָטניק זשידאָווסקי" — קובץ, 1920; 24. „פאָלקסצייטונג" 1921—1939; 25. „אַרבעטער־טאָג", הוצאה חד־פעמית, 6 במאי 1921; 26. „שוויט" 1922 הוצאה חד־פעמית; 27. „די נייע צייט" 1923; 28. „אונזער צייט" הוצאה חד־פעמית, מאי 1923; 29. „דער ערשטער מאי" הוצאה חד־פעמית, 1924; 30. „אונזער צייט", אוקטובר 1927, 1929, 1932; 31. „טריבונאַ", 1928; 32. „אונזער שטימע", קובץ, 1918; 33. „לעבנס־פראַגן" 1919—1920; 34. „קעגן שטראָם", 1930—1936; 35. „רויטע שליאַכן", 1931; 36. „נאָווע פיסמאָ" 1933—1935; 37. „מישל סאָציאַליס־טיטשנאַ" 1935—1938; 38. „צום קאַמף קעגן אַנטיסעמיטיזם" הוצאה חד־פעמית, 1936; 39. „פאָרויס" 1937—1939; 40. „נאָווע זשיציע" 1938—1939.

עתונות הנוער של ה„בונד" בוארשה „צוקונפט"

1. „מלאָדזשיעזש סאָציאַליסטיטשנאַ"; 2. „אונזער צוקונפט". קובץ, 1920; 3. „די צוקונפט" קובץ, 1920; 4. „נייע צוקונפט" קובץ, 1920; 5. „אונזער יוגנט־שטימע" יאַנואַר 1921; 6. „פראָלעטאַרישע יוגנט" קובץ, 1921; 7. „דער יוגנטלעכע אַרבע־טער" קובץ, 1921; 8. „אַרבעטער־יוגנט" קובץ, 1921; 9. „דער יוגנט־טאָג" קובץ, 1921; 10. „יוגנט־שטימע", 1921, הוצאה חד־פעמית; 11. „נאָוואַ מטאָדזשעזש" קובץ, מאי 1921; 12. „די נייע יוגנט", 1922; 13. „פרילינג" קובץ, 1922; 14. „דער יוגנט־וועקער" קובץ, 1922; 15. „אונזער יוגנט־וועקער" קובץ, 1922; 16. „יוגנט־וועקער" 1922—1939; 17. „קליינע פאָלקס־צייטונג" 1926; 18. „גלאָס מלאָדזשיעזשי סאָציאַליסטיטשנע" הוצאה חד־פעמית, 1929; 19 „חברשאַפט" 1931, הוצאה חד־פעמית; 20. „חברשאַפט" 1932, הוצאה חד־פעמית; 21. „חברשאַפט" 1937—1938; 22. „וואַלנאַ מלאָדזשיעזש" 1938—1939; 23. „נייע קולטור" 1938—1939.

„פועלי־ציון" שמאל

מאת יצחק לב

ה„בונד" והציונות — שתי תנועות שבמשך שנים רבות נאבקו ביניהן על ההגמוניה בחיים היהודיים, נולדו בשנה אחת — בשנת 1897. שתי התנועות בדמותן הקלאסית, ייצגו שני שטחים עיקריים במציאות היהודית הממשית: את השטח הסוציאלי והלאומי. והעובדה ששתי תנועות קמו בעת ובעונה אחת, יש בה משום ביטוי לתהליכים בחיים היהודיים, שהגיעו לבשילות.

אולם החלוקה הזאת לשני שטחים לא היתה לה אח זה בחיים. שכן במציאות היהודית היו התופעות בעלות האופי הסוציאלי והלאומי קשורות אהדדי קשר אורגאני. היו משולבות זו בזו ומשפיעות זו על זו. לפיכך טבעי ובלתי נמנע היה, שמאז קום שתי התנועות החלה לחדור לתוך שתיהן הפרובלימאטיקה של שני השטחים — הסוציאלית והלאומית גם יחד. ב„בונד" החל תהליך־תסיסה בכיוון לאומי, ואילו בתנועה הציונית קמו תחילה חוגי־פועלים נפרדים בשם „פועלי־ציון" במסגרת התנועה הציונית הכללית ואחר־כך תנועת־פועלים ציונית־סוציאליסטית עצמאית.

לפי דברי ב. בורוכוב בסקירתו הקצרה „לתולדות פועלי־ציון", באנציקלופדיה היהודית־רוסית, נעשו הנסיונות הראשונים ליצירת סינתאזה בין הבעיות הסוציאליות של מעמד־הפועלים לבין הבעיה היהודית־הלאומית — בידי נחמן סירקין וחיים ז'יטלובסקי. הראשון העלה בשורה של הרצאות ומאמרים („שאלת־היהודים" ב„דויטשה ווארטע" של פרנסדורפר, וינה 1898, ו„שאלת־היהודים ומדינת־היהודים הסוציאליסטית") את שאלת הציונות הסוציאליסטית. השני השתדל, בהיותו בימים ההם מתנגד קיצוני לציונות, להעמיק את הרעיונות הלאומיים של ה„בונד" וניסח בשנת 1899 („יידישער ארבייטער", גליון 6, הוצאת ועד ה„בונד" שישב בחוץ־לארץ *) את הרעיון בדבר הקמת אירגון כל־עולמי, שיקיף את הסוציאליסטים היהודים מכל הארצות. בין תפקידיו השונים של האירגון הוא ראה לא רק את התפקידים הלאומיים־התרבותיים, שלימים כלל אותם ה„בונד" בפרוגראמה שלו, אלא גם את הסדרת ההגירה היהודית, שהלה נלחם בה עד סוף.

באורח בלתי־תלוי מהם לחלוטין וללא כל השפעה מצדם החלו קמים בעת ובעונה אחת בישובים יהודיים שונים ברוסיה אירגוני־פועלים ציוניים בשם „פועלי־ציון". הראשונים מבין האירגונים האלה קמו בשנים 1900—1901 ביֶאקאַטרינוסלאַב ובמינסק. אירגון „פועלי־ציון" ביֶאקאַטרינוסלאב נוסד בידי בר בורוכוב ושמעוני (ש. דאבין), לימים המנהיג הסיימיסטי הידוע, ואירגון זה נשא אופי סוציאליסטי מובהק. „פועלי־ציון" המינסקאים לא הירבו להדגיש את האידיאולוגיה הסוציאליסטית, שללו את המאבק המדיני ואף במאבק הכלכלי לא ראו אלא תחליף בלבד. מינסק ויֶאקאַטרינוסלאַב ייצגו שני זרמים מן התקופה הראשונה בציונות הפועלית, שביניהם נעו חוגי־הפועלים הציוניים אשר קמו בימים ההם.

בשנים 1903—1905 עבר על חוגי „פועלי־ציון" משבר רעיוני ארוך. ראשיתו בשל הצעת אוגאנדה. בשנת 1904 פרש מ„פועלי־ציון" חלק גדול, שעבר לטריטוריאליזם והקים את המפלגה הסוציאליסטית־טריטוריאליסטית (ס"ס). „פועלי־ציון" „הפלשתינאים" הקימו באוגוסט 1905 בועידת־האירגון שלהם בציריך את „מפלגת הפועלים הסוציאל־דימוקראטית היהודית" („יידישע סאָציאַל־דעמאָקראטישע ארבייטער פארטיי"), אך עד מהרה עבר עליהם פילוג חדש מאחר שחלק מ„פועלי־ציון" הכירו באוטונומיה הלאומית כמטרתם הראשית והחליפו את הציונות בטריטוריאליזם עקרוני, בהשאירם אף אותו כעקרון תיאורטי בלתי־אקטואלי. קבוצה זו הקימה את מפלגת הפועלים היהודית הסוציאליסטית (סער"פ — יידישע סאציאליסטישע ארבייטער־פארטיי), הידועה בשם „סיימיסטים". „פועלי־ציון" האורתודוכסיים, בהנהגתו של בר בורוכוב, המשיכו בפעולתם האירגונית, ורק במארס 1906 הקימו את מפלגת הפועלים הסוציאל־דימוקראטית היהודית „פועלי־ציון" ברוסיה („יידישע ס. ד. ארבייטער־פארטיי פועלי־ציון אין רוסלאנד").

בוארשה היו קיימים חוגים של „פועלי־ציון" מאז שנת 1902, אולם הם היו נטולי־חשיבות ולא נודעה להם השפעה רבה. בסקירתו הנ"ל, באנציקלופדיה היהודית־רוסית, מזכיר ב. בורוכוב את „פועלי־ציון" הוארשאים בין חוגי „פועלי־ציון" שפיתחו בימים ההם פעולה ספרותית מסוימת, בפרסמם חוברות וכרוזים. קבוצת „ארבייטער ציוניסטען" הוציאה ב־1903 מגילות פרוגראמתיות בשם כללי „אונזער צוקונפט" וחוברות על פרעות והגנה. כשרוב הקבוצה יסד את ס"ס חל פילוג.

ההיסטוריה האמיתית של „פועלי־ציון" בוארשה אינה מתחילה אלא באפריל־מאי 1905, כאשר לאחר מאבק שלא הוכתר בהצלחה להפוך את האגודה הציונית־הדימוקראטית „התחיה" לאגודה סוציאליסטית מובהקת, יצאה ממנה קבוצה של 71 חבר ובראשם בן־ציון ראסקין ויצחק טבנקין. בה נמצאו גם עסקני „פועלי־ציון" העתידים לוזר סטוליר (ריכטר), אלקנה הורביץ (עתה באילת־השחר) הדיד לוזר (אליעזר פינקלשטיין, נפצע בידי ערבי בהיותו שומר בבן־שמן, מת בירושלים), אלתר גוטליב (בן־ציון ידידיה) ואחרים. אליהם נצטרפו אחדים מחברי חוג הסטודנטים „קדימה" (ביניהם ניר־רפאלקס) ומחוג־הנשים הציוני „דבורה" (אחת מהן, סאבינה ניר),

---

* בכל מקום שנזכר „חוץ לארץ" הכוונה היא מחוץ לפולין.

וכן שורה של עסקנים כגון: בלוך־בלומנפלד, ישראל רייכמן־ווּשר ואחרים. כך נוצר „האירגון הסוציאל־די־מוקראטי היהודי, ,פועלי־ציון׳ בווארשה״ („יידישע ס. ד. אָרגאַניזאַציע ,פועלי־ציון׳ אין וואַרשע״).

אירגון „פועלי־ציון״ החדש היה מיוצג בקונגרס הציוני ה־7 על־ידי ציר משלו — בן־ציון ראסקין. גם ניר־רפאלקס היה ציר לקונגרס, אלא שהוא לא ייצג את „פועלי־ציון״ בוארשה, המנדאט שלו היה ממאריאמפול שבפלך סובאלק. שניהם — בן־ציון ראסקין וניר — לא נצטרפו לסיעת „פועלי־ציון״ בקונגרס. בסיעה זו שלט „הפלשתיניזם הפראקטי״, שלפיו נחשבה ארץ־ישראל כטריטוריה המתאימה ביותר ולא כארץ אבות. „פועלי־ציון״ הפולנים היו פלשתינאים „עקרוניים״. ציונותם היתה קשורה קשר אורגאני לארץ־ישראל שראו בה את מולדתו ההיסטורית של העם היהודי. על רקע זה נתעוררו ספיקות והיסוסים בנוגע להתמזגות עם תנועת „פועלי־ציון״ ברוסיה. בעיית ההצטרפות נפתרה סופית במארס 1906, כאשר צירי „פועלי־ציון״ בפולין השתתפו בפולטאבה בוועידת־היסוד של „פועלי־ציון״ ברוסיה. אולם מחמת ההבדלים בביסוס הציונות וגם מפני ש„פועלי־ציון״ הפולניים (בניגוד ל„בונד״ ולס״ד הפולנית) התייחסו בחיוב לסיסמת העצמאות הפולנית — שמרו על אוטונומיה פנימית נרחבת ונצטרפו אל מפלגת „פועלי־ציון״ הרוסית כ„התאגדות פולנית״ נפרדת.

אירגון „פועלי־ציון״ הוארשאי צמח, כמוהו כשורה שלמה של חוגים אחרים של „פועלי־ציון״ בתקופה ההיא, מן התנועה הציונית הכללית. הפיכתו מאירגון ציוני־כללי לאירגון פועלי הביאה עמה גם תמורה יסודית בשאיפות הסוציאליות, שגררה אחריה הצטרפות למחנה הפועלים על האידיאולוגיה והפרובלימאטיקה שלו. הנה כי כן נטלו על עצמם „פועלי־ציון״, נוסף על הפעולה הציונית, גם את פעולת שאר אירגוני הפועלים בכל היקפה.

„פועלי־ציון״ בוארשה פיתחו פעולת־הסברה ענפה. האירגון החדש כבש את עמדותיו תוך מאבק עם ס״ס ו„בונד״ ואפילו עם פפ״ס היהודית. ה„סיימיסטים״ עשו נסיון להתקיף את „פועלי־ציון״ בפולין, אך הם לא זכו להצלחה, ולו אף במידה הזעומה ביותר. האירגון הלך והתרחב במהירות. במאי 1906 מנה כ־400 חבר. הוא הוציא בטאון בלתי־ליגאלי משלו, „דאָס יידישע ארבייטער־וואָרט („דבר הפועל העברי״). הוא חדר לתחום הפעולה המקצועית ונתקבל במפלגות הקיימות מכבר: „בונד״, ס״ס וגם פפ״ס היהודית, שבימים ההם נודעה לה השפעה ניכרת בקרב הפועלים היהודים ואף הוציאה בטאון ביידיש משלה. בין האגודות ש„פועלי־ציון״ אירגנו בוארשה היתה הראשונה אגודת המלצרים, אחריה הקמחאים (בעלי־העגלות מובילי הקמח), תופרות הקונפקציה ושורה של אגודות קטנות יותר. בין העסקנים הפעילים באיגוד המקצועי היו: ישראל רייכמן־ווּשר, שזה מקרוב עבר מן ה„בונד״, ובונצ׳יק, ממנהיגי „פועלי־ציון״־ימין באמריקה.

ליד האירגון היתה קיימת מחלקה מזוינת, שהתפתחה מאירגון ההגנה־העצמית ואשר הוועד הטיל עליה תפקידים מיוחדים. בין „התפקידים המיוחדים״ היו שתי פעולות החרמה מוצלחות בקופת־הרכבת בפּאַלאַניץ ובדואר באוט־בוצק (שני מקומות־קייט ליד וארשה). בפעולת־ההחרמה השניה נפצע שמואל הפטר (עתה מן החברים המרכזיים בתל־יוסף). לאחר הפעולה השניה נאסר המשך הפעולות הללו מטעם הוועד, בעיקר מטעמים עקרוניים, אך גם מחשש, שהדבר עלול להכניס דמוראליזציה. מבחינה זאת השפיעה דוגמת הפפ״ס.

ליד האירגון היו קיימים אירגוני סטודנטים ותלמידים בראשם עמדו ניר־רפאלקס, מ. יארבלום ועמוס (שלמה רובינרוט), אדם בעל השכלה רחבה, שלימים עזב את תנועת־הפועלים היהודית, נכנס לס.ד.ק.פ.ל. ולמפלגה הקומוניסטית הפולנית, תפס מקום חשוב במדע הפולני, המיר את דתו, שינה את שמו לסטאניסלאב רודליאנסקי, ושימש פרופיסור לפילוסופיה באוניברסיטה הפולנית החפשית (וולנה ושאַכניצה פולסקה). נרצח בידי הנאצים.

בתוקף התנאים המשטרתיים ששררו אז, פעל אירגון „פועלי־ציון״ באורח בלתי־ליגאלי. החברים היו מאורגנים בקבוצות מקצועיות, שכל אחת מנתה בין 10 ל־15 איש. הקבוצות המקצועיות היוו את היסוד של האירגון, והיו מבצעות את העבודה והפעולות היום־יומיות שהוטלו עליהן. כל קבוצה מקצועית בחרה את נציגה; נציגים אלה היוו את האקטיב, או את „האסיפה המרכזית״ („צענטראַלע סכאַדקע״), שהיתה הגוף המחוקק של האירגון. ליד הגוף המרכזי התקיימו וועדות לפעולות שונות. מנציגיהם של כל הוועדות האלו הורכבה ועדת־האירגון המרכזית. הגוף המרכזי בחר בבחירות חשאיות את הוועד וחוץ ממנו נבחר בבחירות גלויות חבר אחד, שהיה המקשר בין האקטיב לבין הוועד. חבר זה היה כאילו הנאמן של האירגון; הוא שמנה את פתקי הבוחרים בחברי הוועד והודיע לנבחרים על היבחרם. באופן כזה לא ידעו על הרכב הוועד, אלא 4 חברים בלבד (3 הנבחרים והמקשר); חברי האקטיב הכירו רק את המקשר וחברי הקבוצות המקצועיות לא הכירו אלא את נציגם שלהם.

בשנת 1906 היה הוועד מורכב מן החברים: בן־ציון ראסקין, דוד בלוך (אפרים בלומנפלד) וניר־רפאלקס.

בתקופה הראשונה לקיום „פועלי־ציון״ בוארשה חל משבר אירגוני רציני מחמת קשיי־ההסתגלות של אירגון דימוקראטי לתנאים בלתי ליגאליים. בשנתיים הראשונות נוצרו שיטות מתאימות לתנאי הפעולה הבלתי־ליגאליים, ונחלש המאבק בין הפלשתיניזם העקרוני והמעשי. נתקבלה התפיסה של פלשתיניזם „פרוגנוסטי״, שהוגדר על־ידי בורוכוב ב„מצע שלנו״ („אונדזער פלאטפאָרם״) ואשר היווה מזיגה של שתי התפיסות כאחת. האירגון התקשר יותר ויותר אל תנועת „פועלי־ציון״ הרוסית, הושפע ממנה ויחד עם כל „ההתאגדות הפולנית״ נעשה חלק אורגאני של התנועה. השתלטות הריאקציה לאחר תבוסת מהפכת 1905 מצאה את האירגון כשהוא מלוכד מבפנים.

ואף־על־פי־כן נפגע האירגון, כמוהו ככל מפלגות־הפועלים, פגיעה קשה מאוד הן מחמת הרדיפות והן מחמת האווירה הציבורית המורעלת שהשתררה בימים ההם.

חלפו האפשרויות לפעולה המונית ליגאלית־למחצה, והאי־גודים המקצועיים התפוררו כמעט לחלוטין. האגודות הליגאליות, שנתקיימו על יסוד חוקי, נסגרו. המאסרים ההמוניים נטלו מן האירגונים וסדנות־העבודה את חלק הארי של האקטיב הפועלי. בד בבד עם זאת החלה יציאה המונית מהאירגונים.

נוסף על כך עזבו חלק מן החברים המרכזיים את וארשה, ביניהם בן־ציון ראסקין, יצחק טבנקין, ניר־רפאלקס, בלוך־בלומנפלד, מ. יארבלום. כמעט כולם המשיכו בפעולת „פועלי־ציון" במקומות אחרים, אך בוארשה הורגש חסרונם. קבוצה גדולה מבין החברים עלתה לארץ־ישראל. בפעולה לא נשארו אלא חברים ספורים ומבין החברים המרכזיים — ישראל רייכמן בלבד.

האירגון נאבק קשות על קיומו. המשטרה המדינית פעלה, כמנהגה, גם בדרכי פרובוקאציה. בשנת 1911 נשלח לוארשה, במיוחד, פועל־מברשות מקישינוב בשם יוסף בתפקיד של פרובוקאטור; משנת 1913 נחשד על כך. המיסמכים שנמצאו לאחר מהפכת 1917 במשרד המשטרה הראשי אישרו חשד זה. האירגון הוסיף לפעול הודות למסירות־נפשם של החברים. ואכן לא נפסקה פעולת „פועלי־ציון" בוארשה אף בימי הריאקציה הקשים ביותר.

הימים היו גם ימי משבר כלכלי קשה. גברה ההתקפה מצד נותני־העבודה. החלה פרשה של השבתות, לעתים מרות וממושכות. השפל הכלכלי נמשך עד לשנת 1910. במשך השנים הללו התנהל מאבק קשה לאין שיעור לשמירה על העמדות שעוד ניתן לשמור עליהן ועל הקשרים עם הפועלים בסדנאות.

לכל אלה נוסף גם המאבק הכלכלי שחוללה הריאקציה הפולנית נגד היהודים. נולדה האנטישמיות הפרוגרסיבית. הראדיקאל לשעבר, אנדז'יי ניאמויאבסקי, כתב בשנת 1910: „להיות דימוקראט פולני, משמעו להיות אויב היהדות, אנטישמי". הפובליציסט הידוע, סטאניסלאב פיאנקובסקי, הגדיר בהסכמת המדינאים הבורגניים הפולנים המרכזיים את מטרות „המלחמה האנטי־יהודית" לאמור: „מטרתנו היא להקים מעמד בינוני פולני חזק. מטרה זו שומה עלינו להשיג בקצב מזורז. שתי דרכים מובילות אל המטרה הזאת; שתיהן בלתי־נמנעות ואחת משלימה את רעותה. הדרכים הן: חרם מוחלט על היהודים כאמצעי למלחמה בהם ויצירת מסחר פולני טהור, תעשיה פולנית ללא־דיחוי וטיהור שאר שטחי העבודה מיהודים". הפעולה הזאת התגברה במיוחד לאחר כשלוז המועמד הפולני הבורגני יאן קוכאז'בסקי בבחירות ל„דומה" הרביעית ובחירתו של הציר יאגילו מן הפפ"ס השמאלית, בעזרת קולות היהודים. מצב זה חייב לא רק פעולה מדינית מאומצת נגד תנועת החרם, אלא גם פעולת־הסברה בקרב הפועלים היהודים, שתחליש את האווירה הלאומנית שנוצרה, כמובן, מאליה, כתוצאה מן המסע האנטישמי. עם זאת החליש החרם האנטי־יהודי את העמדות הכלכליות היהודיות והכביד על המאבק המקצועי של הפועל היהודי

ואף־על־פי־כן נתחדשו בשנות הריאקציה הקשרים עם הפועלים בסדנאות. עם חלק מהם נתחדש הקשר הישן, עם אחרים נקשרו קשרים חדשים. בתחום המקצועי נתחדש המאבק עם ה„בונד"; ס"ס חדל להתקיים, וגם השפעת הפפ"ס על הפועל היהודי כמעט נעלמה כליל. עמדות „פועלי־ציון" בשטח המקצועי הסתעפו והלכו ועלו במשקלן על אלו שבשנות קיומו הראשונות של האירגון. אגודת המלצרים נשארה חזקה כמקודם ובשנת 1911 הצליחה לקבל אישור חוקי (המזכיר הראשון של האגודה היה יצחק לב); במאבק עם ה„בונד" נכבש הרוב באגודת נגרי־הבנין (הודות ללוזר סטולר — אליעזר ריכטר, עסקן פועלים מזהיר, שנרצח בידי תלייני־היטלר); במאבק עם פפ"ס היהודיים נכבש הרוב באגודת הבנאים (המנהיג מצד „פועלי־ציון" היה יצחק מולר — יצחק טורקלטויב, חבר הוועד של „פועלי־ציון" בשנים 1910—1914, נפל במלחמת־העולם הראשונה כחייל רוסי), ובחלק ממקצועות העור, הטכסטיל והמחט. היו זמנים, כאשר ליד „פועלי־ציון" היו מאורגנים באירגון המקצועי מאלפיים עד שלושת אלפים פועל — מספר גדול מאוד בתנאי התקופה ההיא.

פרק מיוחד מהווה המאבק בקרב פקידי־המסחר. בוארשה היה קיים מכבר איגוד ליגאלי של פקידי־מסחר (קאמיפאריין). זה לא היה איגוד מקצועי, אלא מועדון. מימים עברו נשארו בו עוד אפילו סוחרים עצמאיים ותעשיינים. האווירה ששררה במועדון הזה היתה זו של התבוללות; יידיש היתה שם פסולה בתכלית. באיגוד הזה פתחו „פועלי־ציון", יחד עם הציונים שבראשם עמדו זליג וייצמאן, מאיר פרייד ואחרים, במאבק לדימוקראטיזאציה, לקבלת המוני הפקידים כחברים באיגוד ולהפיכתו לאגודה מקצועית, ולביעור רוח ההתבוללות מקרבו. היה זה מאבק שעורר מתיחות בציבור היהודי בוארשה. בראש המאבק הזה עמדו ישראל רייכמן־וושר, אברהם טננבוים, מנחם מוזס — לימים מנהל ייט"א בוארשה, עתה ברחובות; יצחק לב, חנוך איש, ממשתתפי ה„היינט" בוארשה, גבריאל לדרמן, אברהם זליג שקלאר ועוד. במרוצת־הזמן הצטרף למאבק גם ה„בונד", שנתמך בידי נתן שווּאלבה, לימים עורך ה„נאש פזשגלונד". מגמות ההתבוללות נתמכו בידי עסקני ה.ס.ד.ק.פ.ל. ופפ"ס שמאל. כתוצאה מן המאבק הזה התחזקה בהרבה השפעת „פועלי־ציון" בקרב עובדי־המסחר. השפעה זו נמשכה גם בשנים הבאות.

מחמת הקשיים שאיגוד פקידי־המסחר שם בקבלת פקידים דוברי־יידיש, פתחו „פועלי־ציון" באירגון הפקידים מחוץ למסגרת האיגוד. בגלל הוסר־הליגאליות אורגנו האחרונים על־יסוד החלוקה לענפי־מסחר. כך אורגנו תחילה פקידי מסחר־הטכסטיל והסדקית. לימים נתפתחה זו לאגודה החזקה של פקידי־מסחר ומשרדים. העסקנים באגודה זו היו: שמואל כצנלסון, אלתר גרייבר, מאיר פזשדאטש (לימים ציר לעיריה מטעם „פועלי־ציון"), יששכר וויינטרויב, יצחק קאהן ועוד.

הפעולה באגודת פקידי־המסחר היתה מסקנה משיטת פעולה, שנבעה מן התנאים הממשיים של הימים ההם ושמטרתה היתה לנצל את כל האפשרויות, ולו גם המצומצמות ביותר, שהמשטר הצארי הותיר לפעולה העצמית של האוכלוסיה, כדי לבוא במגע עם המוני־הפועלים.

למעשה התגבש הקו הזה עוד בפרק הזמן הראשון של התקופה הריאקציונית. בשנים 1907/8 ביקשו גם „פועלי־ציון" וגם ה„בונד" להשתלט על הסניפים הווארשאי והפראגאי של האגודה הספרותית, שמרכזה היה בפטרבורג. אולם בימים ההם התנהלה הפעולה באורח גלוי יתר על המידה והמשטרה חיסלה אותה עד מהרה, כשאסרה מאות חברים שבאו לאסיפה כללית וסגרה את שני הסניפים גם יחד. לימים נעשו שיטות החדירה לאגודות ליגאליות מחושבות יותר ומותאמות לצורות הפעולה הקונספיראטיביות במסגרת של מדינת־משטרה. בשנים שלאחר מכן ניסו „פועלי־ציון" לתפוס עמדה ב„הזמיר", אגודה ספרותית־מוסיקאלית, אשר בשנים שקדמו למלחמת־העולם הראשונה ניהלה פעולת־תרבות מסועפת בהשפעתם של י. ל. פרץ, מ. פרייד וד"ר גרשון לווין ואשר ריכזה סביבה חלקים ניכרים מקרב הנוער היהודי. חברי „פועלי־ציון" היו פעילים בסקציות השונות, אירגנו שם תאים של חברים ואוהדים, והופיעו באורח שיטתי בנשפי השאלות־ותשובות, שהיו מתקיימים מדי שבוע בשבוע והתנהלו ברוב כשרון בידי י. ל. פרץ. בכלל השתתפו כבר אז „פועלי־ציון", כמוהם כשאר מפלגות־פועלים יהודיות, השתתפות פעילה בפעולת־התרבות היהודית. ההשתתפות במוסדות התרבות באה לא רק לשם עיקוף המשטר המשטרתי, אלא גם כתיצאה מן השגשוג התרבותי ומתהליך ה„יידישיזאציה" — השלטת לשון יידיש כשפת האסיפות והפעולות התרבותיות — שנתפתח בימים ההם.

העבודה הזעירה היומיומית בלעה את מיטב הכוחות והמרץ. אירגון פעולת ה־1 במאי ופירסום כרוז היו כרוכים באמצעים עצומים ובסכנות. „פועלי־ציון" הווארשאים לא החמיצו אף אחד במאי ללא פעולה, ללא כרוז, הם הגיבו על כל המאורעות המדיניים והציבוריים החשובים.

בשנת 1910 נסתיים השפל הכלכלי. בשנת 1911 התחילה שוב תקופה של התעוררות: נוספו חברים חדשים, הפועלים נתמלאו מרץ ותקווה. בשנת 1912 השתתפו „פועלי־ציון" במלחמת־הבחירות לקהילה היהודית. פירסמו מצע־בחירות משלהם, שחובר בידי ב. בורוכוב, ותמכו במועמדותו של ד"ר גרשון לווין, המועמד הדימוקראטי היחיד מבין החוגים הלאומיים היהודיים. באפריל 1912 חלה התקפת הצבא על הפועלים השובתים במיכרות־הזהב של לינה ורציחתם של קרוב למאה פועלים. מאורע זה נהפך לנקודת־מיפנה בהלך־הרוחות בקרב הפועלים, עורר גל של מחאות וה־1 במאי 1912 נהפך למסע של מחאה על מאורעות לינה. „פועלי־ציון" פירסמו בקשר לכך כרוז, וקראו את הפועלים היהודים להפגנת־רחוב. בווארשה שבתו אז כ־6 אלפים פועלים יהודים.

„פועלי־ציון" בווארשה השתתפו באורח פעיל בבחירות ל„דומה" הרביעית ותמכו במועמדותו של איש הפפ"ס השמאלי יאגילו, שנבחר בעזרת הבוחרים היהודים שאורגנו על ידי הציונים. מבין שאר הפעולות של הימים ההם מן הראוי לציין במיוחד את פעולת־המחאה בקשר עם משפט־בייליס בספטמבר 1913. „פועלי־ציון" פירסמו אז כרוז מיוחד, קראו לשביתת־מחאה ויחד עם ה„בונד" אירגנו הפגנת־רחוב. בשביתה בווארשה השתתפו אז קרוב ל־20 אלף פועלים יהודים.

בוועד האירגון היו בימים ההם, עד שנת 1912, ישראל רייכמן־וושר, אברהם טננבוים (לייב אלטמן) ויצחק מולר (טורקלטויב) שנזכר לעיל. כאשר עבר לייב אלטמן בשנת 1912 לווינה, לעבוד בלשכת המפלגה שבחוץ־לארץ, נכנס במקומו יצחק לב. מבין שאר העסקנים המרכזיים שבעיר בתקופה ההיא בווארשה מן הראוי להזכיר את אברהם ריווצקי (ב־1911 עבר לווינה לעבוד בלשכת חוץ־לארץ), אליעזר פינקלשטיין (הדוד לוזר), יוסף זלצמן (שני האחרונים עלו לארץ־ישראל, נכנסו ל„השומר" ונפלו בכדורי ערבים), לוזר סטולר, נטע גולדברג (נטע הרפז, עתה בישראל), מרדכי בארלאס (עתה בניו־יורק), שלום אלטמן עתה בבריסל), י. בונטשיק (יששכר פאסקמאכר, עתה מנהיג היידיש נאציאנאלער ארבייטער־פארבאנד בניו־יורק), שלמה רובינרוט־עמוס, פוליה בר (מתה מטיפוס בשנת 1917), יששכר וויינטרויב, מנדל מוזס (עתה בתל־אביב) ועוד ועוד.

בשנים 1911/14 הופיעה בשיתוף־פעולה עם הסניף הווארשאי ההוצאה הליגאלית־למחצה של „פועלי־ציון" בשמות שונים: „די ארבייט" („העבודה"), „דער געדאנק" („המחשבה"), „דאס ווארט" („דבר"), „דער נייער געדאנק" („המחשבה החדשה"), „איצט" („עתה"). בשנת 1913 החלה הופעתו של בטאון מקצועי ליגאלי, „דער האנדלס־אנגעשטעלטער" („פקיד המסחר"). לאחר הופעתם של 4 גליונות ממנו נסגר בידי המשטרה והעורך האחראי, ישראל קליינמינץ, נידון לשתי שנות מאסר.

בוועידה הראשונה של מפלגת „פועלי־ציון" הרוסית שנתקיימה במארס 1906 בפולטאבה, היתה ווארשה מיוצגת ע״י שמעון פרושיצקי; בוועידה השניה, שנתקיימה בקראקוב בשנת 1907 — על־ידי גיר־רפאלקס ויצחק טבנקין; בוועידה השלישית, שנתקיימה בשנת 1909 — על־ידי בלוך־בלומנפלד; ברביעית, שנתקיימה בשנת 1913 בקראקוב — על־ידי אברהם טננבוים ויצחק לב.

בפרוץ מלחמת העולם הראשונה בא טירור איום מצד השלטון הצארי. וועד האירגון לא פעל — ישראל רייכמן היה חבוש בכלא, יצחק טורקלטויב גויס לצבא הרוסי, יצחק לב נמצא בווינה, שלשם עבר בראשית 1914 לעבודה במזכירות לשכת חוץ־לארץ של המפלגה, לאחר שא טננבוים (ל. אלטמן) עבר לפטרבורג להוציא שם את הדו־שבועון של המפלגה „דאס ווארט" („דבר"). י. לב לא חזר לווארשה אלא באוקטובר 1914. שורה שלמה של עסקנים אחרים נאסרו ואף שולחו לבתי־כלא בפנים רוסיה (ביניהם לוזר סטולר), אחרים גויסו לצבא. את הנהגת המפלגה קיבלו אז לידיהם עסקנים צעירים כגון: אברהם זליג שקלאר, ישראל ביין ויוסף וורונסקי (שני פועלי־עור צעירים), משה פרוימוביץ׳ (פקיד), ליפה פילאטובסקי (פועל־דפוס), רובינשטיין (פועל־ממתקים) ואחרים.

עיקר תפקידם היה בשמירת המגע בין החברים

שנוהרו ואת עיקר תשומת־הלב היפנו לאירגון העזרה וההזנה לחברים. המצוקה והרעב היו בימים ההם גדולים מאד, ונוסף על כך זרמו והגיעו לוארשה המוני פליטים, מגורשים מבתיהם בידי השלטון הצבאי הצארי.

בכוחות עצמיים אורגן בדירה פרטית, ברחוב גאנשה 29, מטבח, שבו היו מבשלים ארוחות צהריים ומחלקים לחם. את הארוחות היו מחלקים חינם, או תמורת תשלום מינימאלי. המטבח נהפך לנקודת־מיפגש מרכזית לחברים ואוהדים. שם הופיעו לראשונה בסביבה הפועל־ציונית הסופרים היהודיים שנתפרסמו אחר־כך, לייב מלאך וי. פאפיארניקוב. מאז מתחילה פעולתם הספרותית.

עם שחרודו של ישראל דייכמן ושובו של יצחק לב התגברה פעולת־ההסברה; בסוף שנת 1914 פורסמו שני כרוזים — האחד, שהוקיע את הרדיפות האנטי־יהודיות, והשני שהסביר את העמדה השלילית אל שני המחנות העומדים זה מול זה במלחמה. בפסח 1915 התקיימה בפינסק מועצה בלתי־ליגאלית של המפלגה. כציר מואדשה השתתף בה יצחק לב. מועצת־המפלגה הגדירה את העמדה כלפי המלחמה והתמוטטות האינטרנאציונאל ברוח הסוציאליס־טים השמאליים, קראה לחברים שישתתפו באורח פעיל בפעולת־הסיוע ונקטה עמדה חיובית לגבי סיסמת עצמאותה של פולין.

משנכנס הצבא הגרמני לוארשה, כבר מוכנה היתה לחלוטין המסגדת המתוכננת לפעולה רב־צדדית. הוכנו תקנות, טפסים וחותמות של אגודות מקצועיות, שבהן היו ל„פועלי־ציון" קשרים, משרד ראשי וחברה לשיעורי־ערב לפועלים. הוכנו חדדים בשביל משרדי המוסדות וביום כניסת הצבא הגרמני הודבקו שלטי המוסדות.

החברה לשיעורי־הערב לפועלים פיתחה מראשית קיו־מה פעולת תרבות וחינוך רב־צדדית. בכמה וכמה מקומות בעיר נפתחו שיעורי־ערב לפועלים. אל הפעולה הזאת צודפו כמה עסקני־תדבות אוהדים, ביניהם מ. אינדלמן, שלימים נתפרסם כעתונאי ציוני, יצחק שווייגר, המורה קוז׳יברודסקי ועוד. נפתח ה„ארבייטער־היים" („בית־הפועלים"), שעד מהרה נעשה מרכז הפעולה הפועל־ציונית בוארשה. ממתנות של חברים נוסדה כבריה נאה. החלה פעולת־אירגון קדחתנית של התנועה המקצועית. הפועלים זרמו בהמוניהם אל האגודות המקצועיות.

בואדשה שרר אז חוסר־עבודה כללי. בתי־החרושת והסדנאות עמדו בטלים מעבודה, בתי־מסחר ומשרדים נסגרו. מאבק מקצועי היה בלתי־אפשדי. תפקידי האגודות המקצועיות היו בעיקרם תפקידי־סיוע, המטדה היתה להציל את הפועלים מכליון פיסי. בעזרת הקהילה נוסדו כמה מטבחי־פועלים, שהיו מחלקים כמעט חינם אלפי ארוחות־צהרים מדי יום ביומו. יחד עם זאת התנהל מאבק למניעת השוד, שהשלטון הגרמני היה מבצע באודח שיטתי, ומניעת הובלת פועלים לעבודה לגרמניה.

בעת ובעונה אחת התנהלה שורה שלמה של פעולות מדיניות. על סדר־היום עמדה השאלה, אם לשתף־פעולה עם שלטונות־הכיבוש. למעשה התבטאה השאלה בראי־שיתה בייסוד ועדי־אזרחים, באירגון מישמר־אזרחי. פפ״ס ימין ושמאל וכן ה„בונד" היו בעד, ס.ד.ק.פ.ל. ו„פועלי־ציון" — נגד. ה„בונד" היה זהיר בניסוח התנגדותו לצד הגרמני במלחמה. „פועלי־ציון" הדגישו ללא־פשרה את התנגדותם המוחלטת לשני הצדדים במלחמה וביתד יחוד את התנגדותם לכובש. ב־1 במאי 1916 נתקיימה ברחוב מארשאלקובסקה הפגנת־רחוב משותפת של „פועלי־ציון" וס.ד.ק.פ.ל. כתוצאה מזה באו מאסרים ראשונים בקרב הפועלים היהודים בפקודת השלטונות, וארבעה חברים מרכזיים של „פועלי־ציון" הובלו למחנה בגרמניה (ישראל קינו, ליפה פילאטובסקי, גרשון דוא ויצחק לב). ה„בונד" השיג בשנת 1916 רשיון לבטאונו „לעבנספדאגן" („שא־לות־חיים"), ואילו כל בקשה של „פועלי־ציון" היתה נדחית באורח שיטתי.

במרוצת הימים נתעוררה שאלת היחידות הפולניות בצבאותיהן של מדינות מרכז אירופה, אחר־כך שאלת מועצת־העוצרים. „פועלי־ציון" בוארשה לחמו בחריפות בכל הנסיונות הללו. הם סירבו להשתתף במועצה הלאומית הממונה. לפיכך היו נערכים מאסרים בלתי־פוסקים בקרב עסקני „פועלי־ציון". אל המאסרים הראשונים נוספו ישראל רייכמן, ישראל ביי, יוסף וורונסקי, ישדאל שורק ושוב יצחק לב. שני האחדונים היו כלואים עד נובמבר 1918 במבצד מודלין.

„פועלי־ציון" בוארשה היו פעילים מאד בשטח החינוך בשות 1916 ניסדו בדחוב טארגובה 4 בתי־ילדים, ומיד אחר כך, עוד אחד ברחוב דלוגה 27. אוהדי „פועלי־ציון" הקימו בית־ילדים ברחוב דז׳יקה 6. חלק מבתי־הילדים התפתחו לבתי־ספר עממיים שלשון ההוראה בהם היתה יידיש. הפעולה בשטח זה נעשתה בתנופה אחרי שוועד הסיוע העממי האמריקני („פיפלס ראליף קומיטי") מינה ועדה של שלושה — מאדאם מן ה„בונד", רייכמן מפועלי־ציון ויעקב דינזון מבתי־הספר היידישיים הבלתי־מפלגתיים — והחל משגר סיוע שיטתי לבתי־ספר אלה. „פועלי־ציון" בוארשה השתתפו גם באורח פעיל בכל הפעולות המדיניות והציבוריות למען בית־הספר היהודי.

ערב התמוטטותו של הצבא הגדמני שוחררו ממבצר מודלין, תחילה לב ואחריו שורק; האסיר השלישי מ„פועלי־ציון" — משה ציטרינובסקי (עתה באמריקה) ברח יחד עם קבוצת אסירים דרך מינהרה שחפרו בעצמם לתכלית זו. „פועלי־ציון" פתחו ביזמה להקים מועצת פועלים: בעת המשא־ומתן עם ס.ד.ק.פ.ל., שנתקיים במשרדי המערכת שלהם, נאסרו בידי הז׳אנדארמריה הפולנית נציגי ה־ס.ד.ק.פ.ל. ו„פועלי־ציון" (שמואל אד־מן ויצחק לב) ונמסרו לבית־הדין הצבאי. הם שוחררו יחד עם אסירים מדיניים אחרים, כאשר פילסודסקי חזר ממבצר מאגדבורג ונטל את השלטון לידיו. בינתיים הופיע הגליון הראשון של „ארבייטער צייטונג" („עתון פועלים"), שהודפס בבית־הדפוס של העתון האורתודוכסי הפרו־גרמני „דאס יידישע טאגבלאט" („העתון היומי היהודי"), שהוחרם למטרה זו על־ידי המחלקה הקדבית של האירגון.

במשך ארבע השנים ומשהו של משטר הכיבוש

הגרמני בפולין התפתח אירגון „פועלי־ציון" התפתחות רבה. היה זה משטר קשה שהטיל את פיקוחו על כל שטחי הפעולה, דיכא וריסן והראה את נחת זרועו לכל מי שלא ציית לו, אך בהשוואה עם המשטר הצארי היה זה משטר ליבראלי שהניח אפשרויות נרחבות למדי לאירגון ציבורי. מפלגות־הפועלים ו„פועלי־ציון" בתוכן ניצלו את האפשרויות המוגבלות האלו במלוא המידה, הרבה יותר משנתכוון הכובש.

בתקופת־הביניים צמחה גם תנועת־נוער ניכרת, שראשיתה נעוצה עוד בימי השלטון הצארי. אירגון הנוער בוארשה החל, עוד לפני תום הכיבוש הגרמני, להוציא בטאון בלתי ליגאלי משלו, „דער יונגער דור" („הדור הצעיר"). אירגון „פועלי־ציון" פיתח פעולה רבה ונמרצת בקרב הנוער האקדמאי, שבראשו עמד ישראל שורק אשר הגיע מלודז' לוארשה בשנת 1916 ונעשה לעסקן ממדרגה ראשונה. פעל בשטח זה גם יואל שווייגר, מי שהיה בעת ובעונה אחת גם עסקן בתנועת־החינוך של בתי־הספר היידישיים־החילוניים. מקרב תנועת הסטודנטים עלתה קבוצה של עסקנים, שלימים תפסו מקום חשוב בתנועה. ביניהם היו גם כאלה, שאחר־כך עזבו את התנועה, כגון אלפרד לאמפה, מי שהיה אחר־כך למנהיג ידוע של המפלגה הקומוניסטית הפולנית.

בנובמבר 1918, לעת התמוטטות השלטון הגרמני, מנה אירגון „פועלי־ציון" למעלה מאלף חברים, ניהל פעולה מסועפת ביותר, והיתה לו השפעה ניכרת על התנועה המקצועית. ברשותו היו מוסדות כלכליים, שורת מועדונים (בתי־פועלים) בוארשה ובפרבריה, והיתה לו התחלה רצינית של מוסדות חינוך ותרבות. לרשותו עמדה שורה של עסקנים רציניים. מלבד אלה שנזכרו בפרק זה, מן הראוי לציין עוד את מ. יארבלים, שבשנת 1918 חזר מחוץ־לארץ, וכן שורה של עסקנים צעירים, שעלו מתוך התנועה.

לתקופת פולין העצמאית נכנסו „פועלי־ציון" בוארשה כאירגון בעל שאיפות גדולות ואפשרויות נרחבות, כגוף מלוכד מבחינה רעיונית ואירגונית. מבחינה אידיאולוגית היה זה זרם ציוני, אך בחיי המעשה היה מגעו עם התנועה הציונית הכללית חלש מאוד; מקומו היה בתנועת־הפועלים, הוא חי את בעיותיה והיה רגיש לגבי התהליכים שהתחוללו בקרבה. יתירה מזו, על אף אופיים הציוני והיהודי הלאומי המובהק, נמנו „פועלי־ציון" עם האגף השמאלי של תנועת הפועלים. קווים בולטים אלה, הם שהבדילו בין „פועלי־ציון" לבין שאר הזרמים בתנועת־הפועלים היהודית: מצד אחד קשר כמעט קנאי לפתרון הציוני של בעיית היהודים ותפיסתה המרכסיסטית בד בבד עם רגש לאומי מפותח מאד; מצד שני, גישה מהפכנית לבעיות תנועת־הפועלים — כל אלה באו לידי ביטוי חריף במיוחד בתקופה שבין שתי מלחמות־העולם. אם משקיפים עליה מנקודת־ראות זו מסתברת באופן ברור מדיניותה המעשית של תנועת „פועלי־ציון", שסניף וארשה היה אחד ממרכזיה החשובים ביותר, ומובנים המשברים שעברו עליה באותה תקופה.

תנועת „פועלי־ציון" ניהלה מאבק עקשני בשני השטחים: בשטח הציוני ובשטח הפרולטארי הכללי. בחזית הציונית ניטש המאבק על רקע התפקיד המסוים אשר למעמד הפועלים בהגשמת הציונות. לעומת הקו של חלק מקרב „פועלי־ציון", בעיקר בארץ־ישראל ובאמריקה, לצמצם את הניגודים המעמדיים בציונות והאמונה הבלתי־מוגבלת בפעילותם הקונסטרוקטיבית של הפועלים — נצמדו „פועלי־ציון" המרכסיסטים בכל כוחם לתורת התהליכים הסטיכיים, המוליכים להגשמת הריכוז הטריטוריאלי בארץ־ישראל וראו את תפקידו של מעמד־הפועלים כתפקיד משחרר בלבד, כפי שהוגדר ב„מצע שלנו" של בורוכוב. חילוקי־הדעות האלה הביאו לפילוג בועידת „פועלי־ציון" בוינה בשנת 1920, כאשר הוקמו שני מרכזי „פועלי־ציון" — מרכז שמאלי בהנהגת „פועלי־ציון" הפולניים, ומרכז ימני בהנהגת „אחדות העבודה" בארץ־ישראל. לבסוף גרם הדבר גם להתפתחות מניגדת, זו שהביאה את „פועלי־ציון"־שמאל בחזרה אל ההסתדרות הציונית בשנת 1938.

לא פחות חמור היה המאבק הפנימי בקשר ליחסים עם הקומאינטרן. משבר זה נבע משתי סיבות עיקריות: מצד אחד — השאלה כיצד להביא לידי תיאום בין הכרח קיומה של תנועת פועלים יהודית נפרדת, בעלת יעוד לאומי מיוחד ופתרון לאומי מיוחד, לבין הדוגמה המקובלת שהמהפכה הסוציאליסטית תפתור את כל הבעיות, כולל הבעיה הלאומית. מצד שני, העובדה של אי־ההכרה בגזר־הדין של הקומאינטרן, שנחשב למטה הכללי של המהפכה העולמית, ביחס לפתרון הלאומי של בעיית היהודים — הניגוד המקובל שבין המצפון הלאומי לבין המצפון הפרוליטארי המקובל באותו מחנה.

„פועלי־ציון" הוארשאים חזו את המשבר הזה מבשרם משך שנים אחדות. עוד בראשיתה של פולין העצמאית הורחקה קבוצה של 70 חברים, שדעתם היתה כי שוב אין מקום לאירגוני פועלים לאומיים נפרדים, מאחר שעיקר התפקיד הוזז עתה לצד המאבק של המהפכה הסוציאליסטית, אשר תפתור ממילא גם את הבעיה היהודית. מנהיג הקבוצה הזאת היה חיים טויבנשלאק, אחד העסקנים האינטליגנטיים ביותר של „פועלי־ציון", כעת בניו־יורק, מחסידי „פורווערטס" הימניים. בקבוצה זו היה גם שמעון זאכאריאש, כיום מנהיג הייבסקים בפולין. על רקע המשא־והמתן עם הקומאינטרן ודחיית תנאיו האנטי־ציוניים עזבו גם לאחר מכן את המפלגה עסקנים וקבוצות חברים גדולות וקטנות. מבין החשובים שבהם מן הראוי להזכיר את אלפרד לאמפה, שאול אמסטרדאם, יוסף ליבארטובסקי — לימים ממנהיגי המפלגה הקומוניסטית בפולין. תקופת הפרץ־והסער בכל תנועת־הפועלים, לרבות היהודית, נסתיימה לגבי „פועלי־ציון" בשנת 1922, כאשר נתבררה לחלוטין, כי ההצטרפות אל הקומאינטרן לא תוכל לצאת לפועל אלא במחיר חיסול הציונות — מחיר ש„פועלי־ציון" סירבו לשלמו.

אך יחד עם זאת היתה זו גם תקופת הפריחה ל„פועלי־ציון" בוארשה. עם תקומת פולין החדשה התחילה פעילות

פוליטית ערנית ביותר. המפלגות הפולניות, שהיו עד אז בלתי־ליגאליות, יצאו מן המחתרת. נשימתו החמה של האביב המהפכני, שהקיף בזמן הראשון את אירופה כולה, לא פסח גם על פולין, והוא הורגש ביותר בוארשה. המונים זרמו אל המפלגות. מערכה פוליטית אחת דחקה רגלי חברתה. בוארשה קמו מועצות־פועלים, תחילה אחדות, ובמרוצת הזמן — מועצת־הפועלים המאוחדת, שהקיפה את כל מפלגות־הפועלים היהודיות והפולניות. אפילו מפלגת־הפועלים נ.ז.ר. (איגוד פועלי־לאומי) האנטי־סוציאליסטית השתתפה במועצה, מחוסר יכולת להתגבר על הלכי־הרוח שרווחו בקרב ההמונים.

פולין החלה ליהפך למרכזה של תנועת־הפועלים היהודית. היא החלה מרכזת בתוכה את חשובי המנהיגים הפוליטיים של המפלגות ואת עסקני התרבות העיקריים, ביחוד את אלה שבאו מברית־המועצות. החל תהליך המיזוג בין חלקי פולין השונים, שעד אז מחולקת היתה בין שלוש מדינות. בתנועת־הפועלים עבר תהליך זה במהירות וללא קשיים, שלא כמו אצל המפלגות הבורגניות. נוספו כוחות חדשים מרובים, והם שיצרו את האפשרויות לנצל את הלכי־הרוח הרצויים.

מפלגות־הפועלים וביניהן „פועלי־ציון" בוארשה זכו לתנופה בלתי־רגילה. קשה מאוד לתאר, מה היה אז כוחה של מפלגה. היתה זו הרבה יותר מאשר מסגרת לפעולה פוליטית של אנשים הקרובים ביניהם קירבה רעיונית; אפשר לומר כי היתה זו מסגרת־חיים רב־צדדית, שבה מצאו האנשים את סיפוקם הפוליטי, התרבותי, החברתי ואפילו האינטימי־האישי.

בדצמבר 1918 נתקיימה בוארשה ועידה גלויה ראשונה של מפלגת „פועלי־ציון" בפולין. לוועידה הזאת באו מנהיגים ועסקנים חשובים מחוץ לפולין. באו זרובבל שרק אז הגיע מברית־המועצות, רובאשוב שהגיע מברלין, ומשלחת גדולה מגאליציה ובראשה יצחק שיפר, א. ע. יוריס ואחרים. קשה לתאר את העידוד שנתנה ועידה זו ל„פועלי־ציון" בוארשה.

מימין לשמאל: יוסף רוזן, שכנא זאגאן, זרובבל, יצחק לב, יעקב קנר, נתן בוקסבוים.

נצטרפו אז לפעולה עסקנים חשובים כזרובבל, ניר, שיפר, יוריס, דניאל לייבל, יוסף רוזן, בוקסבוים, זאגאן, יעקב קנר, ובמשך זמן־מה גם אֶרם ורבים אחרים, כגון נפתלי וויניג, מאקס אריק ואברהם וואקס, והפעולה קיבלה תנופה עצומה.

צמחה תנועת־נוער בעלת השפעה גדולה, שבראשה עמדו יעקב קנר ואברהם פריינט, אחר־כך גם יוסף רוזן, יעקב פטרזייל, רפאל מאהלר ועמנואל רינגלבלום — כולם עסקנים בעלי שיעור־קומה. עובדה זו השפיעה הן על הרמה החברתית והן על גידול תנועת־הנוער של „פועלי־ציון". העסקנים שנזכרו לאחרונה היו פעילים גם בתנועת הסטודנטים, בד בבד עם עבודתם האקטיבית בתוך המפלגה.

המערכות המדיניות באו דחופות בזו אחר זו. בשלהי 1918 נתקיימו הבחירות למועצת־הפועלים המאוחדת בוארשה. היתה זו מערכה בעלת היקף גדול. נדמה היה כי מועצות־הפועלים יהוו גם בפולין החדשה גורם שלטוני מכריע, אבל ההתפתחות היתה אחרת. פפ"ס, מהיותה במיעוט בתוך המועצה, החרימה אותה וזילזלה בה, ולבסוף פילגה אותה וגרמה לחיסולה. אף־על־פי־כן שימשה מועצת־הפועלים בימה חשובה. ו„פועלי־ציון" בוארשה השתמשו בה במידה מכסימלית נגד ההסתה האנטישמית שהחלה בפולין המחודשת ושתוצאותיה היו הפרעות בקילץ והרצח המשפטי בפינסק. „פועלי־ציון" העלו את סיסמת ממשלת־הפועלים שתישען על מועצות־הפועלים. הם תבעו אוטונומיה לאומית ליהודים בפולין ותמיכה בעליית ההמונים היהודים לארץ־ישראל. „פועלי־ציון" היו מיוצגים בועד־הפועל של מועצת־הפועלים הוארשאית על־ידי נ. ניר־רפאלקס ויצחק לב.

בראשית 1919 נתקיימו הבחירות לסיים המכונן הפולני. „פועלי־ציון" בוארשה השתתפו בבחירות ברשימה משלהם, בעוד שסניף ה„בונד" שם, בלכתו בעקבות המפלגה הקומוניסטית, החרים את הבחירות בניגוד להוראות המפורשות של הועד המרכזי של המפלגה. נסתבר, כי „פועלי־ציון" העריכו נכונה את המצב המדיני של הימים ההם, כיוון שהמפלגה הקומוניסטית וה„בונד" הודו אחר־כך שתכסיס ההחרמה היה מישגה. אולם לא נבחר אלא מיעמד אחד מרשימות פוע"צ, ד"ר מאַכס רוזנפלד מלבוב, אבל מסיבת מותו בא במקומו ד"ר יצחק שיפר שנבחר במחוז חאלם, שבו היתה רשימת פוע"צ הרשימה היהודית היחידה.

אחר־כך באו הבחירות למועצה העירונית בוארשה. „פועלי־ציון" זכו בשני צירים, וה„בונד" בחמישה. בבחירות העירוניות של שנת 1927 השיגו „פועלי־ציון" 3 צירים וה„בונד" 7. בעיריית וארשה הצטיינו צירי „פועלי־ציון" בהגנתם האמיצה על זכויות האוכלוסיה היהודית. במועצה העירונית הראשונה ישבו מטעם „פועלי־ציון", נ. רפאלקס ויצחק לב, זמן קצר גם מ. יארבלום; במועצה השניה — נ. בוקסבוים, י. לב ומאיר פזשדאַטש.

בשנת 1924 נתקיימו הבחירות לקהילה היהודית בוארשה. „פועלי־ציון" העבירו אז שני צירים: י. זרובבל וי. לב, ה„בונד" — 5. „פועלי־ציון" נאבקו על דימוקראטיזציה של הקהילה, על ביטול אופייה הדתי והמרתו בחילוני, על הפיכתה למוסד של שלטון עצמי לאומי.

אירגון „פועלי־ציון" בוארשה ביצר והרחיב את השפעתו בקרב התנועה המקצועית. בלשכה המרכזית של האיגודים המקצועיים המעמדיים, שהודרכו על־ידי חברי

"פועלי־ציון" היו מאורגנות האגודות: עץ ומברשות, מלצרים, עובדי מפעלים כימיים, ממתקים, פקידי־מסחר, הובלה, עובדי־בימה ושורה של אגודות קטנות יותר. בשנים הראשונות היו קשורים אל הלשכה המרכזית גם מקצועות שהיתה להם שייכות לענפי האופנה, המחט ותעשיית־העור. מקצועות אלה התמזגו במרוצת הזמן עם האגודות התעשייתיות הכלליות בהגבירן שם את השפעת "פועלי־ציון".

בשטח הקואופרציה הקימו "פועלי־ציון" כמה וכמה מוסדות. החשובים שבהם היו מטבחי־הפועלים הקואופרטיביים בוארשה ובפראגה, שהיו מחלקים עד אלף ארוחות־צהריים ליום. נוסף על כך קואופרטיב צרכני בעל ארבעה סניפים (3 בוארשה, 1 בפראגה), וכן כמה קואופרטיבים יצרניים, שהחשוב שבהם היה קואופרטיב יצרני המברשות.

הן האגודות המקצועיות והן המוסדות הקואופרטיביים נשאו למעשה אופי מפלגתי, אם גם לא כל חבר שבהם היה חייב להיות חבר במפלגה. הוא הדין לגבי האגודות של ה"בונד". הכל הכירו בכך, שתופעה כזאת היא בלתי־נורמאלית. כתוצאה מזה התנהלו כפעם בפעם דיונים עם ה"בונד" על איחוד התנועה המקצועית היהודית. היו תקופות, שבהן כבר הגיעו לידי הסכם והוחל בהקמת המוסדות המרכזיים. אך המאבק המפלגתי שהתלקח כפעם בפעם מחדש, היה שם לאל את כל הנסיונות האלה. רק בתחומי מערכת בתי־הספר שלשון ההוראה בהם היתה יידיש, הושג תיאום ואפילו שיתוף־פעולה הדוק ואירגון מוסדות הנהלה מרכזיים משותפים.

"פועלי־ציון" בוארשה הקימו רשת מסועפת של מוסדות־חינוך יידישיים־חילוניים. בשנת 1920 היו קיימים בוארשה 14 בתי־ספר יידישיים־חילוניים, מהם 4 בתי־ספר על־שם בורוכוב; מבין 14 כיתות של גני־ילדים היו 5 קשורות אל הקוראטוריון על־שם בורוכוב. על אף הרדיפות מצד השלטונות, שהתבטאו באי־מתן כל סיוע כספי להחזקת בתי־הספר ואפילו בסגירתם, בסגירת הקוראטוריונים, פסילת אולמי בתי־הספר וכיו"ב — התחזקה והתפתחה בשנים שלאחר מכן מערכת החינוך היידישית־החילונית. כן נמשכה פעולת החברה "שיעורי־ערב לפועלים", שפתחה שיעורי־ערב בערים ועיירות רבות, אירגנה ספריות, חוגים דרמאתיים, מקהלות וכדומה. באותה שנה עמד בראש הפעולה ד"ר עמנואל רינגלבלום.

בעת ובעונה אחת פיתחו "פועלי־ציון" בוארשה פעולה נרחבת בתחומי ספורט־הפועלים. אגודת־ספורט־הפועלים "שטערן" ("הכוכב") היתה אירגון המוני, ובענפי ספורט רבים תפסה מקום ראשון בין אגודות הספורט היהודיות.

על "פועלי־ציון" בוארשה כעל אירגון של מיעוט לאומי מדוכא, מוטל היה תפקיד לאומי מיוחד — מלחמה בהפליית האוכלוסיה היהודית. הפליה זו לא פסקה במשך כל שנות קיומה של פולין המחודשת. בעשר השנים הראשונות היתה זו הפליה עצורה ובמידה ידועה מבוישת; ואילו בעשר השנים האחרונות שקדמו למלחמת העולם השניה, כאשר משטר פילסודסקי קיבל אופי יותר ויותר פאשיסטי, נעשה תהליך זה בולט, אכזרי ותוקפני יותר ויותר. הוא בא לביטוי לא רק בהחרמת היהודים במפעלים הממלכתיים והעירוניים, אלא גם בפרעות (פשיטיק, בריסק) ובמשמרות פורעים לפני חנויות יהודיות, התקפות על היהודים בשווקים ובירידים, מסעי־חרם גלויים ומאורגנים כהלכה, מדיניות כלכלית אנטי־יהודית גלויה מצד הממשלה, דחיקת רגלי היהודים מבתי־האולפנה הגבוהים, מן המקצועות החפשיים, מן החיים הכלכליים בכללם. המלחמה בכל הגילויים האלה נמשכה ללא הרף, לפרקים על־ידי כל אירגון לחוד על בימות העיריות ומחוצה להן, לפרקים ע"י מפלגות־הפועלים במלוכד, כמו בקונגרס לענייני זכויות העבודה בשנת 1925, או בשביתת־המחאה ביום 17 במארס 1936, שאורגנה בידי "פועלי־ציון" יחד עם ה"בונד" בעקבות הפרעות בפשיטיק.

"פועלי־ציון" בוארשה, כזרם שמאלי בתנועת־הפועלים, מעולם לא היה מעמדם קל תחת השלטון הפולני שבין שתי מלחמות העולם. היחס למפלגה זו היה מתון במקצת מאשר היחס אל המפלגה הקומוניסטית, שהיתה בלתי־ליגאלית מעיקרה. "פועלי־ציון"־שמאל כמפלגה בלתי מסונפת אל הקומאינטרן היתה ליגאלית, אולם במשך כל השנים היתה נתונה לרדיפות. לעתים קרובות נערכו מאסרים בקרב עסקניה. ב־1920, בימי המלחמה בין פולין וברית המועצות היו מאסרים המוניים שלא פסקו לגמרי גם בשנים שלאחריה; לעתים קרובות היו השלטונות סוגרים את מוסדות "פועלי־ציון", לא רק את המוסדות המדיניים בלבד, אלא גם את המוסדות הכלכליים והתרבותיים. במיוחד נרדפה העתונות הפועל־ציונית, שאנוסה היתה לעשות כל מיני מאמצים ולהשתמש בכל מיני דרכים כדי שתוכל להופיע מחדש. בטאון "פועלי־ציון" שהופיע בוארשה — ה"ארבייטער צייטונג" ("עתון הפועלים") — וכן בטאוני הנוער הנפוצים — "יוגנט פאָן", "פרייע יוגנט", "יונגער קעמפער" ("דגל הנוער", "הנוער החפשי", "הלוחם הצעיר") — היו נאלצים לשנות עשרות פעמים את שמותיהם ולהופיע בצורות שונות.

"ארבייטער צייטונג" הופיע בשנים הראשונות שלוש פעמים בשבוע. בשנת 1922 הוציאו "פועלי־ציון" בוארשה עתון יומי, "דאס לעבן" ("החיים"). מחמת הרדיפות הבלתי־פוסקות הופיע "ארבייטער צייטונג" במרוצת הזמן רק פעם אחת בשבוע בשמות שונים. מלבד ה"ארבייטער צייטונג" הופיעו מטעם "פועלי־ציון" בוארשה "די פּראָפסיאָנעלע ארבייט" ("הפעולה המקצועית"), "דער ארבייטער־קאָאָפּעראַטיור־ביולטין" ("ביולטין הקואופרטיב הפועלי") ובמשך זמן מה הופיע גם ירחון תיאורטי "דער פּראָלעטארישער געדאנק" ("הרעיון הפרוליטארי"). מלבד זה הופיע גם ירחון מוקדש לבעיות ארץ־ישראל בשם "דאָס ארבייטער פאלעסטינע" ("ארץ־ישראל העובדת"). בית־ההוצאה "נייע קולטור" פיתח פעולת הוצאה מסועפת. יצאו ספרים רציניים, ביניהם כרך של מיסמכים לתולדות תנועת "פועלי־ציון": "דער יידישער ארבייטער פּנקס" ("פנקס הפועל היהודי"), ספרים בלטריסטיים בעלי־ערך, וזמן־מה גם כתב־העת הספרותי "אלבאַטראָס", בעריכת אורי צבי גרינברג, שהיה בימים ההם מחסידי הציונות העובדת.

במשך השנים האחרונות שלפני מלחמת־העולם השניה נתגברו הרדיפות ונערכו מאסרים בלתי־פוסקים בקרב העסקנים. בשנת 1934 היו חבושים בכלא בוקסבוים, לב, קנר, גרשוני, ציטרינובסקי, גוטליב, וורונסקי ועוד. ה־„ארבייטער היים" — מרכז הפעולה של „פועלי־ציון" — נסגר. הנגישות לא פסקו. ערב פרוץ מלחמת־העולם השניה היה קיומה של „פועלי־ציון" כמעט בלתי־ליגאלי.

במשך כל השנים חיפשו „פועלי־ציון" דרכים לפעולה ארצישראלית עצמית, אך גם תמכו במוסדות־הפועלים כגון „קופת־פועלי ארץ־ישראל (קפא"י), בנק הפועלים וכדומה. לצורך פעולה עצמית הם יצרו את האירגון „געזעלשאפט פריינט פונם ארבייטנדיקן ארץ־ישראל" („חברת ידידי ארץ־ישראל העובדת"), שהוציא את הבטאון „דאָס ארבייטענדע פאלעסטינע" („ארץ־ישראל העובדת").

הם ניסו לארגן חברים לעליה לארץ־ישראל, אולם מדיניות־הסרטיפיקאטים של ההסתדרות הציונית היתה להם למכשול בדרכם; לפיכך ניגשו לאירגון עליה בלתי־ליגאלית וביצעוה בהצלחה. „פועלי־ציון" השתתפו במרוצת־הזמן יחד עם זרמים אחרים בליגה למען ארץ־ישראל העובדת. בשנת 1938 התחילו לפעול בתחומי הפעולה הציונית הכללית והשתתפו אקטיבית בבחירות לקונגרס הציוני הכ"א. לעת פרוץ מלחמת־העולם השניה היו „פועלי־ציון" חלק אינטגראלי של ההסתדרות הציונית העולמית.

פועלי־ציון - צ"ס־צעירי ציון - התאחדות

מאת ישראל ריטוב

הציונית הסוציאליסטית תוכל לחוג בשנת 1962 את יובל־המאה שלה: בשנת 1862 הופיע ספרו של משה הס „רומא וירושלים", ובספר — נסיון לביסוס הציונות המדינית, הרוחנית והסוציאליסטית.

היו עוד שהתלבטו באותן השנים בחיפושי פתרונות לשאלות הגלות ולשאלות הניצול המעמדי תוך חתירה לפתרון אחד. הגדול בין אלה היה אהרן שמואל ליברמן, שעסק בחיבור „ספר גיאוגרפיה של ארץ ישראל". הוא היה עברי קנאי, שהקים בשנת 1871 בוילנה את האגודה הסוציאליסטית הראשונה בין יהודים, ויסד בשנת 1877 בוינה את העתון הסוציאליסטי העברי הראשון „האמת".

הראשון שהלביש את הרעיון הציוני הסוציאליסטי עור ועצמות, והראשון שעשה למען הוצאתו של הרעיון מן הכוח אל הפועל, היה ד"ר נחמן סירקין. לדברי שמריהו לוין, החל סירקין עוד בשנת 1888 „לשקוד על מזיגת שני האידיאלים של הלאומיות היהודית ושל הסוציאליזם לכלל שאיפה לאומית־אנושית אחת". בשנת 1898, שנה אחת אחרי הקונגרס הציוני הראשון, פירסם נ. סירקין קונטרס על „שאלת היהודים ומדינת־היהודים הסוציאליסטית". בשנת 1901 אירגן סירקין בברלין את האגודה הציונית הסוציאליסטית הראשונה וקרא לה „הסיאַנה" (על שם משה הס). האגודה פירסמה חוברת־תעמולה „קול קורא אל הנוער היהודי, הוצאת הציונים הסוציאליסטים". „אנחנו, הציונים הסוציאליסטים" — נאמר בדברי הסיום של הקול־הקורא — „מרימים עתה את דגל החירות האמיתית של העם היהודי, אנחנו מחיים את היהדות בזה, שאנחנו מביאים לכל תא ותא שלה מן הרעיון הגדול של הסוציאליזם. אנו — הציונים".

מי יודע דרך הרוח? — מתוך מצוקת הגולה, כיסופים טמירים, ניתוחים ושיקולים חברתיים־מדעיים, תחושה עזה של תמורות וחליפות בהיסטוריה, מגע ומשא עם התנועות המהפכניות ברוסיה ופולין, מניעים לאומיים וסוציאליים, חמריים ורוחניים, על רקע רעיונותיהן ופעולותיהן של ההסתדרות הציונית מכאן, ושל מפלגת ה„בונד" מאידך, ולאור תורתם של המבשרים הראשונים — צצה, כמעט בעת ובעונה אחת ברחבי העולם, ובראש וראשונה ברוסיה, פולין ואוסטריה, תנועה ציונית סוציאליסטית, שהלכה והתפשטה והתעצמה וחתרה למעמד של הגמוניה בחיי האומה, בבנין מדינתה ועיצוב דמותה, מעמד שברבות הימים היא הגיעה אליו.

בראשיתה היתה התנועה מפוצלת לגונים וגוני־גונים, לפי ארצות וערים ואישים, ולזרמים השונים היו פרוגרמות ושמות שונים. זמן קצר לאחר הקונגרס הציוני הראשון — בערך, בשנת 1900 — נתארגנה במינסק אגודה ציונית ראדיקאלית, שקראה לעצמה „פועלי ציון". הכוונה היתה כאן לפועלים ציונים, פשוטו כמשמעו, ללא פרוגרמה מיוחדת — נוסף לפרוגרמת בזל — וללא זיקה לפעולה מדינית ארצית כלשהי. אדרבה, אגודה זו התנגדה בפירוש וללא תנאי לפעולה מדינית ארצית. בשנת 1901 נוסדה אגודה ציונית־סוציאליסטית ביאֶקאַטרינוסלאַב (כיום: דניאפרו־פאַטרובסק). גם היא קראה לעצמה „פועלי ציון", אולם בשם זה היו כבר טמונים כוונה ותוכן פוליטי וסוציאלי. בעיר זו היה אז פעיל דוב ברוכוב, וכאן נבטו רעיונותיו, שהולידו

בהמשך הזמן את ה„בורוכוביזם" (אגב: אגודת פוע"צ ביאקאטרינוסלאב היתה הראשונה לאירגון הגנה עצמית). אותה שנה נוסדה אגודה ציונית־סוציאליסטית מובהקת בשם „פועלי־ציון" גם בויטאבסק (שתי העריב נאבקו אחר כך על הראשונות בתנועה). באותה תקופה (1901—1904) קמו עוד אגודות בהומל, קיוב, אודיסה, רוסטוב, יזיבקה וערים אחרות בדרום רוסיה; בווארשה, לודז, לובלין, צ׳אנסטוחוב, פלונסק, גרודנה, ביאליסטוק ומקומות אחרים בפולין; בוילנה ועריב אחרות בליטא; בקראקוב, לבוב ועוד בגאליציה.

התחילו אותו זמן להתארגן במקומות שונים אגודות „התחיה" ו„צעירי ציון", גם הן ללא קשר בין אחת לרעותה וללא פרוגרמה משותפת, ואף ללא פרוגרמה ברורה, מגובשת. החשובות בין אגודות „התחיה" היו אלה שבווארשה ופינסק; בין אגודות „צעירי ציון" — אלה שבקישינוב, קיוב, יאקאטרינוסלאב, לודז, ועוד, ועוד.

אגודת „התחיה" בפינסק הקימה מעין סניפים בפולא־ ראשיה ופעיליה נימנו יצחק גרינבוים, יוסף שפרינצק, בן־ציון רסקין ויצחק טבנקין. הפרוגראמה שלה כללה סעיפים אלה: הקמת חברה חדשה בארץ ישראל; ראיית המעבר לעבודה כעיקרה של הציונות; ראיית הפועל היהודי כחלוץ ההגשמה; השתתפות פעילה בחיים הפוליטיים וב„עבודת ההווה" למען המוני העם בגולה; טיפוח הלשון והתרבות העברית.

אגודת „התחיה" בפינסק הקימה מעין סניפים בפולאסיה, ליטא ואח"כ גם בדרום־רוסיה. בהמשך הזמן התקיימה בפינסק ועידה של כל האגודות, ובה, בין היתר, נתקבלה החלטה זו: „ההתישבות הרחבה של היהודים בארץ־ישראל, שתנוהל ע"י ההסתדרות הציונית הכללית, צריכה להתבסס על יסודות קולקטיביים", — קרי: ארץ ישראל סוציאליסטית.

בינתיים התארגנה התנועה הציונית, ובה עליות וירידות, הישגים וכשלונות משמשים בערבוביה, והם מסעירים את הרוחות, מפעילים את המחשבה, ממרידים את השאננים ומתסיסים את הכוחות הצעירים, הפועליים והעממיים. בינתים התנועה הסוציאליסטית ברוסיה ובפולין הרימה ראשה, זקפה גווה, חישלה את כוחותיה לקראת התמודדות מכרעת עם כוחות הצאריזם והיא משפיעה באופן בלתי אמצעי על הרחוב היהודי, ובראש וראשונה על הנוער היהודי, המחפש גאולה לעמו ולעולם. ה„בונד" הולך ומשתלט יותר ויותר על המוני העם, נעשה גורם משפיע ומכריע. ומצב היהודים הולך ומחמיר מיום ליום. מופיעים המוני מובטלים, מחוסרי עבודה, צמאי עבודה ופרנסה וחופש. פורצות שוב פרעות (קישינוב, הומל ועוד) ורדיפות בלתי פוסקות מצד הממשלה ועושי דברה. הולך וגובר התהליך של שידוד מערכות על ידי הגירה בממדים עצומים — מכאן, ועל ידי מעבר אלפים ורבבות לאפיקים פרודוקטיביים — מאידך. ובתוך מציאות מסובכת ומפותלת ומסוערת זו פילסה הציונות הסוציאליסטית לאט לאט דרך לעצמה, דרך של גיבוש רעיוני ואירגון.

נקודת־מיפנה חדה ועזה שימש משבר־אוגאנדה, שפרץ בקונגרס הציוני השישי בשנת 1903. התנועה הלאומית ואתה הציבוריות היהודית כולה, הועמדה בצורה אכזרית בפני השאלה הגורלית: לאן? החיפושים והויכוחים בשאלה זו הסתובבו על צירה של ארץ ישראל: בעדה ונגדה ואלה שהיו בעד נחלקו בשאלה: כיצד? — מהתנועה הציונית פרשו אז האוגאנדיסטים, בהנהגתו של ישראל זנגביל, ויסדו תנועה טריטוריאליסטית: יט"א (יידישע טעריטאריאליסטישע ארגאניזאציע), ומהתנועה הציונית־סוציאליסטית פרשו הטריטוריאליסטים־סוציאליסטים, שהוסיפו לקרוא לעצמם „מפלגת הפועלים הציונית־סוציאליסטית", (ס.ס לפי ראשי תיבות ברוסית), אם כי התכחשו לארץ ישראל. אחרי הקונגרס הציוני השביעי (1905), הם עזבו — יחד עם ההסתדרות הטריטוריאליסטית הכללית ובקשר אתה — את ההסתדרות הציונית והפכו למפלגה עוינת לציונות ולוחמת בה. ההנחות הרעיוניות של „ס.ס." היו אלה: מחמת חסרונו של משק יהודי עצמאי בארצות הגולה הולך הפועל היהודי ונדחק לענפים הנחשלים ביותר של הייצור, ללא בסיס ואפשרות לנהל מלחמת־מעמדות. רק בתחום הטריטוריה הלאומית העצמאית, בה יכון משק יהודי עצמאי, יוכל הפרוליטאריון היהודי לנהל את מלחמתו המעמדית במלוא־ההיקף והכח. לשם כך צריך להשיג טריטוריה, מחוץ לארץ־ישראל, שאינה מתאימה לכך. בראש „ס.ס." עמדו, בין היתר, יעקב לשצ׳ינסקי וי. ז. לצקי־ברתולדי, ד"ר נחמן סירקין ועוד.

באותה שנת 1905 נוסדה גם „מפלגת הפועלים היהודית הסוציאליסטית", או — בקיצור שמה — „סירפ" (פירוש: מגל, ועם זה — ר"ת של „ס׳וציאַליסטיצ׳אסקאַיאַ י׳אברייסקאַיאַ ר׳אַבוצ׳אַיאַ פ׳אַרטיאַ"). היה זה איחוד של מספר חוגי „פועלי ציון" מאוכזבים עם קבוצת אינטליגנציה לאומית־דימוקראַטית „ווזרוז׳דאַניאַ", שיצאו לה מוניטין ביחוד הודות לקובץ „ווזרוז׳דאַניאַ — בטאון הרעיון היהודי המהפכני" (ווזרוז׳דאַניאַ — פירושה: תחיה). בניגוד ל„ס.ס." היתה מפלגת ה„סירפ" אנטי־מרכסיסטית, והמייחד אותה: תביעתה לאוטונומיה לאומית־פרסונאַלית בארצות הגולה. בראש האירגון האוטונומי יעמוד „סיים" (מושאל מה„סיים" הפולני, ומכאן השם הפופולארי „סיימיסטים"; קראו להם גם „י.ס."), והוא יעסוק בעניני תרבות והשכלה וכן בבעיות כלכליות וחברתיות. האוטונומיה הזאת אינה איפוא אלא תחנה בדרך לפתרונה השלם של הבעיה היהודית, היינו הפתרון הטריטוריאליסטי. למעשה ויתרו הסיימיסטים על כל פעולה טריטוריאליסטית. בפולין היתה תנועה טריטוריאליסטית חזקה (בראשה עמד חיים יהודה חזן), ו„ס.ס." שקנתה שביתה ברחוב היהודי, לא היו לה כמעט מהלכים בפולין. „פועלי ציון" חסמו את הדרך ליבוא הסיימיזם מרוסיה לפולין.

רעיונותיהן ודרכן של שתי מפלגות אלה היו מעורפלות ומסובכות ביותר, אך גם תנועת „פועלי ציון" — צור מחצבתן — עדיין תעתה בדרכים הרעיוניים שלה. שררה מבוכה בהגדרות הציוניות וכן בהגדרות הסוציאליסטיות שלה, והקשר הפרוגראמתי בין הציונות והסוציא־

ליזם היה די רופף. בוארשה וביתר ערי פולין, שבהן היו קיימים סניפי „פועלי ציון״, התרוצצו „פ ל ס ט י נ י ז מ י ם״ שונים: פ ר י נ צ י פ י ו נ י, זה שהכיר בקשר ההיסטורי־לאומי בין עם ישראל וארץ ישראל ולא היה לו שום צורך ב ב י ס ו ס אידיאולוגי מיוחד בנקודה זו; מ ע ש י („פראַקטישער פאלעסטיניזם״), זה שבשבילו שימשה ארץ ישראל ט ר י ט ו ר י ה בלבד, אלא שהיא טובה ומתאימה יותר מכל טריטוריה אחרת, היכולה לבוא בחשבון; פ ר ו ג נ ו ס ט י, זה שהתגבש לאחר זמן בתיאוריה הברוכובית. התנהלו ויכוחים סוערים גם על דרכי ההגשמה הציונית: לתת ל„פרוצס הסטיכי״ — הפונקציה של המטריאליזם ההיסטורי — לעשות את שלו, ולחכות עד שריכוזם של המוני העם היהודי בארץ ישראל יבוא מאליו, ובעקבותיו — המדינה הסוציאליסטית; או — לנהוג לפי תורתו של נ. סירקין, אבי הקונסטרוקטיביזם הסוציאליסטי בציונות, שקבע: „האמצעים והדרכים להגשמתה של הציונות שונים מן האמצעים של כל תנועת־שחרור לאומית אחרת, הנשענת על הכוח המדיני של השכבות המדוכאות, באשר התנועה הציונית צריכה תחילה ליצור לעצמה את הכוח הכלכלי, אשר ייהפך אחר כך בידיה לכוח מדיני״.

התנועה התלבטה בין המגמות השונות: מפלגה סוציאל־דימוקראטית או מפלגה סוציאליסטית סתם, ללא תו מיוחד? היינו: מרכסיזם, תורת המטריאליזם ההיסטורי. ראיית הפרוליטאריון כנושא יחידי של הסוציאליזם והכרה במלחמת־המעמדות כדרך יחידה להשגת המטרה; או סוציאליזם וולונטארי, אידיאליסטי, שאינו רואה במרכסיזם תורת־אמת יחידה, שלכאורה אינה הולמת את ההתפתחות ההיסטורית היהודית הספציפית; או סוציאליזם מהפכני, דוגמת זה של מפלגת הסוציאליסטים־ריבולוציונרים הרוסיים או הפפ״ס וכו׳. היו ניגודים בין זרועות התנועה בארצות שונות (ארץ ישראל, רוסיה, אוסטריה, אמריקה וכו׳), וכן בין סניפים שונים באותה ארץ.

את השקפות „פועלי ציון״ בארץ ישראל, שבה היה אותו זמן כבר קיים גרעין מפלגתי ניכר והתחילו להגיע אליה ראשוני העליה השניה, מגדיר י צ ח ק ב ן ־ צ ב י כך: „להשתית את עתידנו לא על התנועה הסוציאליסטית והריבולוציונית הכללית בלבד, אלא קודם כל על עצמנו, על אירגונו של הפועל היהודי, של עם ישראל; שנית — להשתית את שיחרורנו הלאומי לא על התנועה הציונית הכללית בלבד, אלא קודם כל על עצמנו, על כוחו של מעמד הפועלים העברי בארץ ובעולם; ושלישית — לתלות את פיתוחה של ארץ־ישראל לא באחרים, אלא קודם כל בנו בעצמנו — בכוחותיו של עם ישראל ושל הישוב״.

„פועלי ציון״ ב פ ו ל י ן הושפעו מהשקפות אלה, אך יותר מזה הושפעו הם מדעות ומגמות שהיו מהלכות בתנועה הסוציאליסטית הכללית בעולם, וביחוד ברוסיה, ועוד יותר בפולין, שנקודות כה רבות היו זהות בין גורל עמה לבין גורל עמנו. היו ימים סוערים ומסוערים, חזון ותקוה ורוח־מרד ומבוכה שימשו בערבוביה.

בדצמבר 1905 התקיימה בוארשה הועידה הראשונה של „פועלי ציון״ בפולין. השתתפו צירים מוארשה (יצחק טבנקין, בן־ציון רסקין, שמעון פרושיצקי, מ. יארבלום ונ. ניר), מלודז (שמואל אדלמן — הוא מוליע — והולנדרסקי), מקילץ (פליקס), ולוצלאַבאֶק (קובלסקי), צ׳אֶנסטרחוב (רוזשה פרושיצקה), מקאַליש (אברהם קלישר), פלונסק (ד ו ד ג ר י ן — ב ן ־ ג ו ר י ו ן), וכן מלובלין וממקומות שונים אחרים. באותה ועידה הונח היסוד ל ב ר י ת פועלי־ציון בפולין („דער יידישער סאציאל־דעמאקראטישער אַרבעטער־פאַרבאנד ,פועלי ציון׳ אין פוילן״, ובקיצור — „דער פוילישער פארבאנד״). המפלגה הגדירה איפוא את עצמה כ ס ו צ י א ל ־ ד י מ ו ק ר אַ ט י ת, ובכך גיבשה במידה מסוימת את מצעה ועלתה על דרך המרכסיזם, שהתגלגל אחר כך לברוכוביזם.

בוארשה היה כבר סניף גדול, והוא מנה כמה מאות חברים. לפי תנאי אותו זמן ומושגיו אפשר היה לראות בכך ת נ ו ע ה המונית. ושונה היה סניף זה מכל היתר בפולין ורוסיה בעיקר בהרכבו הסוציאלי: היו בו אנשי המקצועות החפשיים, סטודנטים, בני־טובים, אך גם פועלים רבים, ואלה הטביעו חותם עמוק על צביונו של הסניף ועל דרך התפתחותו.

סניף־וארשה ניהל מימיו הראשונים פעולה מקצועית. לא קל היה הדבר, כי רחוב הפועלים היהודים היה „תפוס״ על ידי ה„בונד״, ובמידה ניכרת ע״י „ס.ס.״ וגם ע״י הפפ״ס (המפלגה הפולנית הסוציאליסטית ומחלקתה היהודית). אף על פי כן חדרו לאט לאט גם „פועלי ציון״ לתוך חומת הפעולה המקצועית. תנופה רבה ניתנה לפעולה זו עם כניסתו של ישראל רייכמן־ושר למפלגה. הוא היה חבר פעיל ב„בונד״, ומשם הביא אתו נסיון עשיר בתחום הפעולה המקצועית. בעזרתו ובהנהגתו אורגנו ע״י פוע״צ כמה איגודים מקצועיים, שלא היו עדיין מאורגנים: מלצרים, זגגים, פקידי־מכולת ומובילי־קמח. כן חדרו „פוע״צ״ לאגודות המקצועיות של נגרי־בנין ושל אורגים, שנמצאו תחת השפעת ה„בונד״ ומרותו. מוארשה עברה הפעילות המקצועית ללודז, בהנהגתו של מוליע (אדלמן), ולערים אחרות.

„פוע״צ״ בוארשה — ובעקבותיהם גם ביתר ערי פולין — השתתפו באופן פעיל גם במאבק עם המשטר הצאַריסטי. בעצם קיומם כמפלגה בלתי ליגאַלית ובפעולתם המקצועית היה משום מרד במשטר וחוקיו. אך לא בזה בלבד: הם גם היוו חלק בתנועה המהפכנית הכללית, שתכליתה היתה מיגור הצאַריזם, חיסול הריאקציה, הנהגת משטר דימוקראַטי ברוסיה והחזרת העצמאות לפולין. השלטון הצאַריסטי בפולין נהג כמו בארץ כבושה מתמרדת, והמלחמה בו גברה מיום ליום. היו הפגנות, שביתות, טירור אינדיבידואלי, מעשי־שוד („אכספרופריאציות״) לצרכי מימון הפעולות המהפכניות, וכדומה. ומאידך: מאסרים בהמון, עינויים, גירושים לסיביר, עבודת־פרך, רצח בחשאי וכו׳. לתוך כל אלה נקלעו גם „פועלי ציון״. הם הנהיגו בתוכם משטר קונספיראַטיבי מובהק, אך הוא לא הציל אותם ממאסרים וכל הקשור בהם, כשם שלא ניצלו מהם אחרים. הכשלון הראשון הגדול אירע ביום 5 בינואר 1906,

באסיפה חשאית בוארשה בהשתתפות 150 איש, שהתאספו לדון בשאלה המסעירה של דימוקראטיזאציה במפלגה. ועד ה„פארבאנד" היה נבחר או מתמנה ע"י קבוצה מצומצמת של נאמנים שבנאמנים (חברי הועד הראשון היו: בן־ציון רסקין, שמעון פרושיצקי־„פייגעלע" ואריה הולנדרסקי — הוא „וויקטור"). קמה אופוזיציה — בהנהגתם של י. ושר וא. אסתרין — והיא דרשה „דימוקראטיזאציה". על סמך ידיעות שהגיעו מאת סוכן־פרובוקאטור הקיפו שוטרים, בלשים וחיילים את מקום האסיפה, (בית קפה ברחוב גאנשה) ואסרו את כל הנוכחים. השוטרים והחיילים השתוללו והיכו על ימין ועל שמאל, השתמשו בקתות־רובים וכידונים, התעללו בבחורות, והובילו את כולם למבצר (הציטאדאל) של וארשה, ומשם, כעבור שבוע, למבצר מודלין, בו החזיקו אותם למעלה משלושה ירחים. בין האסורים היו גם טבנקין, רסקין, בלוך־בלומנפלד, ניר־רפלקס, ב. עפרון, פינקלשטיין („פעטער לאזער"), ב. פינקל, ח. איינשטיין („ירמיהו").

שני צירים מטעם ה„פארבאנד" בפולין: שמעון פרושיצקי ושמואל אדלמן השתתפו בועידת יסוד של מפלגת פוע"צ ס.ד. המאוחדת ברוסיה, שהתקיימה בפולטאבה בפברואר 1906. בועידה זו מסר שמעון הודעה זו: „היות והועידה בפולין החליטה לא להצטרף למפלגה הכל־רוסית אלא כחטיבה מיוחדת, והיות וחברי ועד־הפארבאנד יושבים במאסר, נשתתף בזכות דעה מייעצת, ולא ניטול על עצמנו אחריות להחלטות הועידה ולא התחייבות להוציאן לפועל". מניע עיקרי למסירת הודעה זו שימשה ההתנגדות ל„פלסטיניזם הפרינציפיוני", או בגילגולו הפולטאבי — ה־„פרוגנוסטי".

במאי 1906 התקיימה בוארשה הועידה השניה של ה„פארבאנד", בה הוחלט להצטרף ל„מפלגה הרוסית" — על „יסודות אוטונומיים". באותה תקופה התחיל להופיע „דאס יידישע ארבעטער־וואָרט" — בטאונם המודפס הראשון של פוע"צ בפולין. לצרכי מימונה של הוצאת העתון ולצרכים מפלגתיים אחרים נערכו אז על ידי פלוגה לוחמת (באייוווקע) של פוע"צ כמה אכספרופריאציות (ביחוד על הקופות בתחנות־רכבת).

הועידה השלישית של ה„פארבאנד" התקיימה באוגוסט 1906 בציכוצינק. בגלל מיעוט מספר הצירים (24 מ־18 מקומות) הוחלט לראות את הכינוס כמועצה בלבד. במועצה התנהל ויכוח סוער — בהשתתפותו הפעילה של שליח המרכז הרוסי, א. חשין — על היסודות הרעיוניים של התנועה. כן נדונה בה שאלת הבחירות ל„דומה" (הפרלמנט הרוסי) השניה. הרוב היה בעד החרמת הבחירות, אך החלטה מפורשת לא נתקבלה.

באוקטובר 1906 התקיים כינוס כל־רוסי בגרודנה. את ה„פארבאנד" ייצגו ב. צ. רסקין, י. טבנקין, מוליע ונ. ניר. בכינוס נדונה שאלת ההשתתפות בקונגרס הציוני. העמדה הכללית היתה חיובית. כן נדונה שאלת הבחירות ל„דומה" השניה. הכל, פרט לצירים מפולין, הביעו דעתם בעד ההשתתפות בבחירות. בשאלת התביעות הלאומיות בארצות־הגולה נתקבלה החלטה, שהמפלגה שואפת לאוטונומיה פרסונאלית־פוליטית, אגב הדגשה שאין אוטונומיה זו באה במקום הפתרון הטריטוריאלי לשאלת היהודים; יתר על כן: אין באוטונומיה זו גם משום שלב הכרחי לפתרון הטריטוריאלי.

אחדים ממשתתפי הכינוס (י. בן־צבי, י. טבנקין ומוליע) נאסרו והוחזקו זמן רב במאסר.

הועידה הכל־רוסית השניה התקיימה ביולי 1907 ב ק ר א ק ו ב, שכן מסוכן היה לקיימה ברוסיה או בפולין הצארית. וארשה היתה מיוצגת בועידה זו ע"י י. טבנקין, ב. צ. רסקין, אפרים בלומנפלד ונ. ניר. השתתפו עוד צירים מלודז ומערים אחרות. בועידה זו הועלתה השאלה בדבר הקמת ברית עולמית של פוע"צ. כן נידונה בה שאלת ההצטרפות לאינטרנציונל הסוציאליסטי. ה„בונד" נלחם לזכותו הבלעדית כ„נציג יחידי" של תנועת־הפועלים היהודית הסוציאליסטית, ולימינו עמדו כוחות אדירים באינטרנציונל. ביוני 1907 החליט משרד האינטרנציונל בבריסל, להעביר את דרישת פוע"צ להכרעתה של מפלגת הס.ד. הרוסית — הוא גם סניף האינטרנציונל ברוסיה. עמדתה של מפלגה זו היתה שלילית, ובועידת־קראקוב הוחלט למחות נגד ההחלטה על מתן זכות־הכרעה בשאלה זו לס.ד. הרוסים, וכן נגד עצם הסירוב לסנף את פוע"צ לאינטרנציונל. בועידה נידונה בהרחבה גם שאלת ההשתתפות בקונגרס הציוני, והוחלט להשתתף ל ע ת ע ת ה בקונגרס הציוני. י. זרובבל ואחרים הציעו להוציא משם המפלגה את המלים „פועלי ציון", אך ד. ברוכוב התנגד לזה, וההצעה נפלה. כן הוחלט להשתתף בועידה העולמית וליטול חלק בראש בדיוניה והגשמת החלטותיה.

מיד לאחר ועידת קראקוב, ב־14—20 באוגוסט 1907, בימי הקונגרס הציוני השמיני, בהאג, התקיימה הועידה העולמית הראשונה של פוע"צ. את המפלגה הפולנית ייצג בה נ. ניר־רפלקס. בועידה זו, שדנה בשאלות רבות והיתה גדושה חילוקי־דעות בין נציגי הארצות השונות, הוחלט להקים את ה ב ר י ת ה ע ו ל מ י ת ש ל פ ו ע ל י־צ י ו ן. למשרד הברית נבחרו ד. ברוכוב וש. קפלנסקי וניתנה להם רשות לספח חברים מארצות שונות. מפולין סופח לאחר זמן מה דוד בלוך־בלומנפלד.

בפולין לא ניתן הרבה זמן ל„פועלי ציון" לפעולה המונית. גלי המהפכה שככו, הריאקציה הרימה ראש, וגל רדיפות אכזרי הציף את הארץ. בעד שייכות למפלגה סוציאליסטית היו אוסרים, דנים למאסר ממושך או מגרשים לסיביר, ובמקרים רבים — לעבודת־פרך. הוטל איסור מוחלט על שביתות־פועלים לשיפור תנאיהם. היו אוסרים אנשים באסיפות, בישיבות וגם בתחנות־רכבת, בחוצות, בבתים, — בכל שהגיעה יד המשטרה והבולשת.

המפלגות הסוציאליסטיות העמיקו יותר ויותר את המחתרת. וכך עשו גם „פועלי ציון". אך מעט מעט ירד ופחת המתח, ההמונים נתכנסו לתוך עצמם ונתרחקו מפעולות פוליטיות. אף על פי כן עוד נעשו נסיונות ומאמצים לקיים תנועה מקצועית, ובעזרתה — תנועה מדינית. בשנת 1910 הוקמה בוארשה „הקבוצה הדימוקראטית", ששימשה פסיבדונים ל„פועלי ציון", ולאחר הפסקה של כמה שנים חודשה העבודה באירגון המקצועי. ב־1911

הוקמה על ידי פוע"צ אגודת־מלצרים, והיא גם קיבלה ליגאַליזאציה. ב־1912 אורגנה אגודה של פועלי־עץ, אך היא לא אושרה על ידי השלטונות. הפעולה התנהלה איפוא בצורה בלתי ליגאַלית. כן אורגנו עוד נגרי־הבנין, צבעים, אורגים, פועלי לבנים ופועלי מתכת.

משרד הברית העולמית היה מחולק אז לשני ראשים: בוינה ובוארשה. לשכת־וארשה היתה מורכבת מחמישה חברים: א. רבוצקי, ש. אדלמן, י. ושר א. טננבוים וא. הולנדרסקי. הלשכה הקדישה תשומת־לב רבה להסברה בכתב והוציאה עתונים וקבצים ליגאַליים ובלתי ליגאַליים. בראשית 1914 התחיל להופיע „דאס ווארט" — (דבר); הופיעו: „דער געדאנק" (הרעיון); „דער נייער געדאנק" (הרעיון החדש); „איצט" (עכשיו) ועוד. בתקופת מלחמת־העולם הראשונה, בימי הכיבוש הגרמני, הוקם בוארשה „פארלאג — אַרבעטער־היים" (הוצאת בית־הפועלים). עתון ממש — „ארבעטער־צייטונג" (עתון הפועלים) — התחיל להופיע רק בנובמבר 1918 עם תמוטת הכיבוש הגרמני והקמת מדינת פולין.

באפריל 1915 התקיימה בפינסק התיעצות כל־רוסית של פוע"צ. המפלגה הפולנית תפסה בה מקום בולט ביותר. נתקבלה כמעט ללא התנגדות החלטה בעד אינטר־נציונליזם מהפכני ונגד המלחמה, האימפריאליזם ושלטון הבורגנות, — החלטה שנתגבשה באותה רוח אחר כך, בספטמבר 1915, בועידת צימרוואַלד המפורסמת. לעומת זה התלקח ויכוח קשה בשאלת פולין. פוע"צ מפולין היו בעד עצמאות מלאה לפולין. זאת היתה עמדתה הברורה של המפלגה מראשית היותה. בגלל זה, בעצם, היא קיימה את עצמה כחטיבה אוטונומית במפלגה הכל־רוסית, כ„פארבאנד הפולני". עם זאת היא התנגדה ללגיונים ולכל דרכה של פפ"ס במלחמת־העצמאות. דעתה איפוא היתה, כי שיחרורה של פולין לא יבוא אלא מתוך מלחמת־מעמדות מהפכנית. הצירים מיתר חבלי־רוסיה הביעו דעתם כי עצמאותו של הפרוליטאריון הפולני תפורר את החזית המהפכנית הכל־רוסית. נתקבלה החלטה ברוח ההצעות של הצירים מפולין, ובתזכיר שהוגש ע"י משלחת פוע"צ לועד הסוציאליסטי ההולנדי־סקנדינבי נאמר בין השאר: „מצדדים אנו בהקמת מדינת פולין עצמאית, אך בו בזמן תובעים אנו בטחונות וערובות בינלאומיים לזכויותיהם של התושבים היהודיים בארץ זו, זכויות אזרחיות ולאומיות כאחת. ללא ערובות עלולה פולין ליהפך לקבר לאומי של חלק גדול מעמנו. אני יודעים, כי הציבוריות הפולנית, והסוציאליסטים בתוכה, תובעים מהיהודים, שיוותרו על לאומיותם. על האינטר־נציונל לפסוק בשאלה חיונית זו של שלושה מיליוני יהודים". שאלות ציוניות לא נידונו בכינוס בפינסק.

בפברואר 1917 פרצה המהפכה ברוסיה; בנובמבר 1918 — בגרמניה ובאוסטריה. פולין נמצאה במרכזם של מאורעות מדיניים, סוציאליים וכלכליים אדירים, ותוך כך — בגמר מלחמת־העולם הראשונה — היא קמה לתחיה כמדינה עצמאית. שיקומה המדיני אף הוא היה מלווה זעזועים וסערות מדיניים, סוציאליים וכלכליים ואף פרעות ונגישות ביהודים. ובדרך הטבע היו גם פוע"צ בתוך כל אלה. התנהל מאבק־איתנים בין הסוציאליזם והקומוניזם, ומפלגת פוע"צ — ברוסיה ופולין — בניגוד, לכאורה, לכל טבעה וטיבה של המציאות היהודית ולשאי־פות היהודיות הלאומיות, הגדירה את עצמה כקומוניסטית ופתחה במו"מ עם הקומאינטרן על 21 הסעיפים המפור־סמים. המו"מ נסתיים בכשלון, וזמן קצר אחר כך נתחסלה המפלגה ברוסיה, אם בפעולות „הועדה המיוחדת" (ה„צ'קה") ואם מתוך טמיעה מרצון. ביתר הארצות, וביחוד בפולין, הלך והתנחשל הויכוח הגדול — ערב הפילוג. בתוך הברית העולמית של פוע"צ קם ב־1919 „משרד מארגן של „פועלי־ציון־שמאל", והוא דרש מהמשרד המערב־אירופי של „האינטרנציונל השלישי" (הקומאינטרן), „לקבל זמנית את המשרד המארגן של פוע"צ־שמאל בתור קבוצה יוזמת של הברית העולמית של פועלי ציון", וכן לצרף למשרד המערב־אירופי נציג קבוע של פוע"צ־שמאל. המפלגה בפולין, בועידתה במאי 1920, קיבלה החלטה בזכות „הדיקטאַטורה של הפרולי־טאריון כצורת־משטר המיועדת למהפכה הסוציאליסטית", ותבעה מהברית העולמית „להתקשר מיד עם האינטרנציונל המוסקבאי".

ביולי 1920 נתכנסה בוינה ועידתה העולמית החמישית (הראשונה אחר המלחמה) של הברית העולמית של פוע"צ. בסדר־היום עמדה, בין היתר, שאלת ההשתתפות בקונגרס הציוני, אך הדברים לא הגיעו לידי דיון בה. השאלה העיקרית היתה זו של ההסתנפות לאינטרנציונל. האגף השמאלי דרש הצטרפות מידית לקומאינטרן; והצירים מישראל („אחדות העבודה"), ארצות־הברית, אנגליה וארגנטינה התנגדו לכך בחריפות יתירה, והם עזבו את הועידה לאחר שנתקבלה הצעת השמאל. התנועה נתפלגה. בהמשכה של הועידה שונה שם „הברית העולמית הסוציאליסטית של הפועלים היהודים — פועלי ציון" ל„ברית העולמית היהודית הקומוניסטית פועלי ציון". במקביל לזה נתכנסה הועידה העולמית של „הברית העולמית הסוציאליסטית של הפועלים היהודים — פועלי ציון" ל„ברית העולמית היהודית הקומוניסטית פועלי ציון". המפלגה בפולין, נשמע דו"ח על הועידה בוינה וסוכם: „המועצה קובעת כי המפלגה הפולנית סייעה בפעולתה עד עכשיו לגיבוש העקרונות העיוניים והתכסיסיים הקשורים בכל בעיות התנועה, שהונחו כיסוד למצעה של הועידה העולמית החמישית. — המועצה מאשרת לחלר־טין את עמדת המשלחת לועידה החמישית ודנה לכף חובה את החברים הבודדים, שהתקשרו עם הברית העולמית הימנית".

הרוב המכריע במפלגת פוע"צ בפולין הלך איפוא בקו הקומוניסטי, וביחס לציונות — בקו חסלני למחצה. אך מיעוט קטן הקים את מפלגת פוע"צ־ימין, ובתנאים קשים ביותר, המשיך לשאת את דגל הציונות והסוציאליזם.

בשנת 1906 עבר יוסף שפרינצאק לקישינוב. הוא הביא אתו את עיקרי הרעיונות, שדגלה בהם „התחיה" בוארשה, לאחר פרישתה של קבוצה ניכרת מחבריה באסיפת

הבחירות לקונגרס הציוני השביעי. היא שהניחה את היסוד לתנועת פועלי־ציון בפולין, שהתפתחותה תוארה לעיל.

בועידה שכונסה ע״י „צעירי ציון״ בקישינוב באותה שנה נתגבשה פרוגראמה בהשראת יוסף שפרינצאק וחיים גרינברג. היה בה מהבוסר של תסיסה וחיפוש, אולם גם משום רעיונות בשלים. היא הדגישה את הקשר האורגאני בין עם ישראל וארץ ישראל כמכורה, שבה נתגבשה ה„פסיכיקה היהודית העצמית״. ברם, היא ביססה את הציונות על ההכרח ההיסטורי, פרי האנטישמיות וההתבוללות, הדוחף את המוני היהודים לשיחרור ולהשגה „תנאי חיים חפשיים בארץ ישראל״. שכבות העובדים הרחבות הן נושאי הציונות ומגשימיה. בראש המגשימים עומד הפועל הנלחץ לחץ כפול — סוציאלי ומדיני — והוא מגיב על אי הנורמאליות של מצבו כיהודי וכפועל. לכן הוא מופיע בשורות הראשונות של מלחמת שיחרורנו כ„חלוץ התנועה הציונית״. „צעירי ציון״ הכריזו על עצמם כעל „הסתדרות המאחדת את הפועלים היהודים בצורת פדראציה של הפועלים הציוניים״. את תפקידי הפדראציה — לבד מן הפעולה הציונית הכללית — ראו ב„הגנה על האינטרסים של הפועלים היהודים ובשיפור המכסימאלי האפשרי של תנאי החיים בגולה״, וכן בהגנה על התביעות הדימוקראטיות בתחום הציונות כתנועה לאומית אינטגראלית. ביסוד המעמדי הבלעדי של „פועלי ציון״ ראו „צעירי ציון״ סתירה עמוקה לעקרון האינטגראליות הציונית.

פרוגראמה זו לא נתקבלה על כל „צעירי ציון״ שבבסראביה ודרומה של רוסיה. מהם שהדגישו את עקרון הסוציאליזם אלא דחוהו לעתיד לבוא בא״י (דובאסארי), ומהם שהדגישו את המלחמה בשלטון העריצות ברוסיה (אודיסה). בוארשה חל אז מעבר מ„התחיה״ ל„צעירי ציון״. התנועה שהתפשטה והלכה ברחבי פולין, עמדה תחת הנהגת וארשה והגיעה לידי קשר עם „הפועל הצעיר״ בארץ ישראל. קשר זה היה ליסוד של רעיון ומעש לשני הצדדים: חברי צ״צ מפולין שעלו ארצה בתקופת העליה השניה נצטרפו ל„הפועל הצעיר״. בשנת 1907, בימי הקונגרס השמיני בהאג, נתקיימה פגישה בין יוסף אהרונוביץ ואליעזר שוחט נציגי „הפועל הצעיר״ לבין יוסף שפרינצאק וחבריו מפולין ובסראביה.

בשנת 1910 נתקיים כינוס ארצי של צ״צ בלודז. משך שנה שלמה התנהל משא ומתן על כינוס, שתכליתו צריכה היתה להיות — איחוד התנועה בפולין וברוסיה. לסוף נועד הכינוס לחוה״מ סוכות — בוארשה, ברחוב דזיקה, בביה״ס לבנות של הציוני זאכס. לפני הכינוס נתגלה, כי שוער הבית משרת את הבולשת, והצירים הועברו בחשאי ללודז. הכינוס, שהשתתפו בו כעשרים איש (מוארשה, לודז, יקטרינוסלב, הומל, לומזה, דבינסק, קובנו, לובלין, חלם, צ׳אנסטוחוב, סוסנוביץ וקאליש), הכיל בסדר היום שלו שלושה סעיפים: ניסוח מטרות צ״צ וקביעת מקומם בהסתדרות ובתנועה הציונית; העבודה הארץ־ישראלית; שאלות אירגון ותרבות. הפרוגראמה נוסחה ברוח „הפועל הצעיר״. בשאלה האירגונית היה רוב בעד הישארות כפראַקציה בהסתדרות הציונית. אכן הכינוס לא הספיק לסיים את עבודתו: בלשו אחריו מראשיתו, וביום הרביעי לישיבותיו נאסרו 12 ממשתתפיו, כולל 4 חברי הנשיאות. (ש. פרופס — וארשה; ד. וכסלר — יאֶקאַטרינוסלאַב; י. דווידוביץ — לודז; ש. אהרונוב — הומל). אחדים מהם נשארו במאסר למעלה משׁשה ירחים. האסורים המשיכו בדיונים בתוך בית־הסוהר, ושם גם נבחר מרכז זמני לפולין.

בשנת 1912 נתקיים כינוס במינסק, שבאירגונו עסקו בעיקר אנשי וילנה. במרכז הדיונים עמדה שאלת ההכשרה החלוצית כתנאי קודם לעליה. בעקבות כינוס זה נתקיים במינסק עוד ביוני 1913 כינוס ארצי, שהשתתפו בו עשרות צירים מכל חלקי הארץ — מוארשה ועד טיפליס. באותו כינוס נבחרה לשכה מרכזית, שמקום מושבה נקבע זמנית במינסק. מזכירה היה אליעזר קפלן. כן הוחלט לעשות מאמץ מיוחד ולכנס ועידה בימי הקונגרס הציוני הי״א — אוגוסט 1913 — בוינה.

בועידת וינה השתתפו 56 צירים (26 מ„הפועל הצעיר״, 30 מ„צעירי ציון״) — רובם צירי הקונגרס. בועידה הונח היסוד להסתדרות עולמית של צ״צ, הודקו הקשרים עם הפוה״צ, נקבעו עקרונות לתנועת החלוץ ונבחר מרכז כל־רוסי חדש (חבריו: ש. אהרונוב, ש. אייזנשטט, מ. מונצ׳יק, מ. פקר — וארשה — וא. קפלן). הירחון „שחרית״, שהופיע בעריכת ש. אייזנשטט באודיסה, הוכר ככלי־מבטא רשמי של התנועה והוחלט להעבירו לוארשה.

אחרי כיבוש פולין ע״י הגרמנים בשנת 1915 התחילה פעילות ציבורית — גם ציונית — ליגאלית. ההסתדרות הציונית נתארגנה מחדש והרחיבה את פעולותיה: האירגונית, התרבותית ואף המדינית. חודשה אז — וביתר שאת — גם פעולתם של „צעירי ציון״, שהתפתחותם הרעיונית דמתה לזו של צ״צ ברוסיה. צ״צ פעלו עדיין במסגרת ההסתדרות הציונית, וזו טרם מצאה את דרכה בסבך הבעיות המדיניות. היא לא נתפסה לאשליותיהם של הפולקיסטים, שנגררו אחרי מנהיגי הועד למען יהודי המזרח וחלמו על מעמד של עם שני לצדו של העם הפולני במלכות העמים שתוקם ע״י גרמניה, כמחיצה בינה לבין רוסיה השרויה בתסיסה מהפכנית כבירה. המנהיגות הציונית נזהרה מצעדים העלולים להעמיק את התהום בין הפולנים והיהודים שנתגלתה בימי בחירות־יאגיללו ו„עלילת הבגידה״ בשנה הראשונה של המלחמה. לכן הסכימה לפשרה בבחירות לעירית וארשה שעוררה את זעם המוני העם וגרמה להתרחקותו של הנוער ולגידול השפעתם של הפולקיסטים. בועידה השלישית של ההסתדרות הציונית, שנתקיימה ב־1917, לאחר פרוץ מהפכת מאַרס ברוסיה ומתן שוויון מלא ליהודיה, הופיעו צ״צ כפראַקציה עממית. הועד הזמני של צ״צ הצליח לארגן סניפים רבים והוציא שני קבצים: בעברית „ערכין״ וביידיש „ההווה והעתיד״. בשנת 1918 נתקיימה בוארשה ועידת־היסוד של הפראַקציה. בועידה זו כבר נתגלע ויכוח רציני על כיוון המפלגה: סוציאליסטי או עמלני. ברם, התנועה טרם הגיעה לידי דיפרנציאציה פנימית, והויכוח לא הביא לידי הכרעה.

אחר הועידה נמשכו הויכוחים בסניפים, והתנועה הלכה והתגבשה והתקרבה להכרעות בשאלות־היסוד. סייע לכך בהרבה עתונה של התנועה „בעפרייאונג", שנוסד בראשית ינואר 1919, תחילה כדו־שבועון, ואחר כך כשבועון. המוטו של העתון היה: ערד, ארבייט, פרייהייט! (אדמה, עבודה, חרות!) וחברי המערכת היו: ז. אייזנברג, א. איינהורן וי. גרביצקי. בגליון הראשון, במאמר הראשי, הועלתה על נס הציונות הסוציאליסטית. תוך ויכוח עם „פועלי ציון" המדגישים את אי־הנורמליות שבמיבנה הסוציאלי ברחוב היהודי, את העדרו של פרוליטאריון בעל כוח ממשי, ומאידך למעשה, משגיחים בשבע עיניים על הכשרות הפסבדו־פרוליטארית של תנועתם, על הפראזה המרכסיסטית, מכריז „בעפרייאונג" על דרכה של הציונות הסוציאליסטית העממית, זו של המוני עובדים ועמלים, מדוכאים ומנוצלים, המהוים גם את המוני המהגרים־בכוח, העולים־בכוח, אבן־הפינה בבנין הלאומי בארץ־ישראל לעתיד לבוא.

והימים — ימי הרת עולם. בנובמבר 1917 ניתנה הצהרת־בלפור, שנראתה לעם כאתחלתא דגאולה. ובאותה שנה נתחוללו שתי המהפכות ברוסיה, הדימוקראטית והבול־שביסטית, שזיעזעו מוסדי עולם. בשנת 1918 נסתיימה מלחמת־העולם הראשונה, ונשתחררו — מי באמת ומי למראית עין בלבד — עמים רבים, ולכאורה הופיעה על פני הרקיע שמש־אביב. גם פולין הכריזה על עצמאותה והתחילה לבנות את חייה וחיי העמים שבתוכה, תוך מאב־קים קשים בגבולות ומעבר להם ובפנים הארץ; תוך התנגשויות בין ימין לשמאל, בין עיר לכפר, בין פולנים למיעוטים, וביחוד בינם לבין היהודים. בעצם, לא התנגשו־יות אלא פרעות ביהודים, פוגרומים לאורך מסעותיו של הצבא הפולני וגם בלי קשר עם מסעות הצבא. אז — ביום 5 באפריל 1919 — גם אירע בפינסק הרצח המפורסם של 34 חברי „צעירי ציון", מסלתו ומשמנו של הנוער בעיר ושל תנועת צ"צ בפולין. באש הימים ההם עוצבה דמותן של מפלגות רבות ושונות, ובה עוצבה וחושלה גם דמות „צעירי ציון".

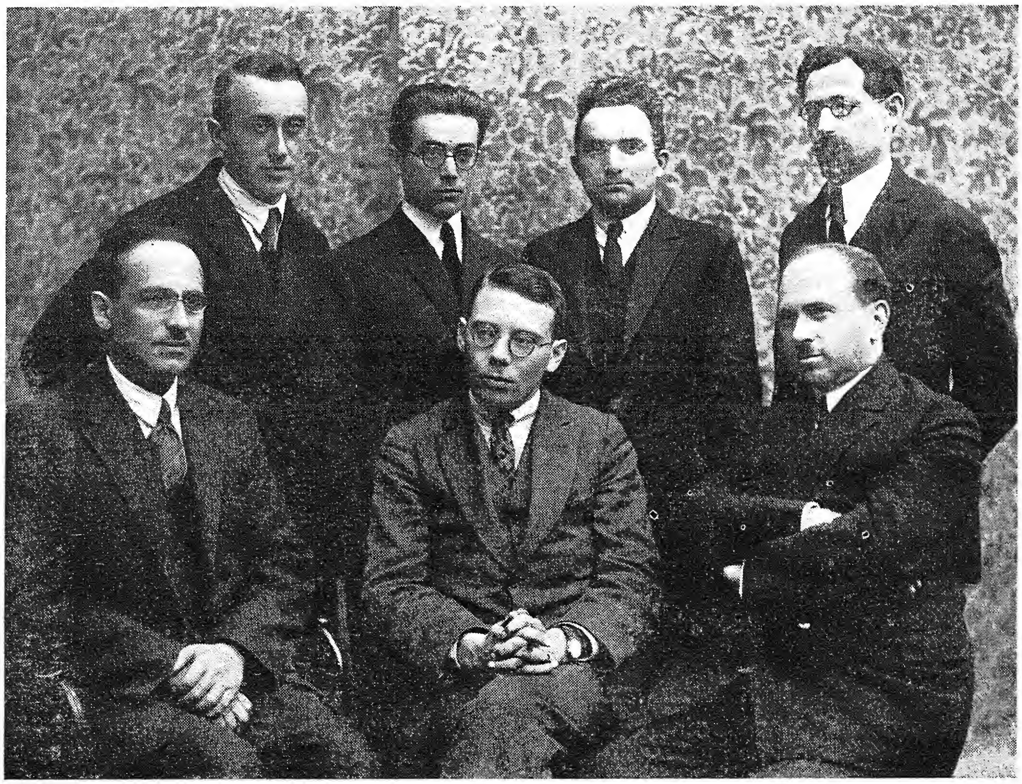
בועידתה השניה של המפלגה (שעדיין קראה לעצמה „פראַקציה עממית"), ביוני 1919, הופיעו שני זרמים בולטים ומגובשים: סוציאליסטי (ובראשו: י. רביץ, י. שויגר, נ. שולבה, ז. אייזנברג, ד. קלעי, ק. לברטובסקי, א. י. פרובלסקי, א. בילוגולובסקי וא. שטיין) ועמלני (ובראשו: י. אייגס, ה. ברוט, א. וי. גרביצקי, ה. ליפשיץ וא. שפירא). יושב ראש הועידה והרוח החיה בתוכה היה ישראל מר־מינסקי (מרום), שהגיע אז מרוסיה הסוביאֶטית. הועידה קיבלה החלטה זו: „המוני עובדי ישראל שואפים לגאולה לאומית וסוציאלית כאחת. גאולת האומה לא תבוא אלא עם הפתרון הטריטוריאלי: הגשמת הציונות. גאולתם הלאומית של המוני העובדים לא תובטח אלא ע"י הקמת מרכז עובד בא"י, וגאולתם הסוציאלית — ע"י הפלת המשטר הקאַפיטאליסטי והחלפתו בסוציאליסטי, ומשום כך מכריזה הועידה השניה של צ"צ על מאבק משולב להגשמת הציונות והסוציאליזם". החלטה זו היתה עשויה לפלג את התנועה בו במקום. לשם מניעת הפילוג נתקבלה החלטה נוספת: „הפוליטיקה הסוציאלית של צעירי ציון, בגולה ובארץ ישראל, תהיה מודרכת ע"י האינטרסים העליונים של האומה". נוסח מעורפל זה שימש — זמנית — תריס נגד הפילוג. ובכל זאת לא איחר הפילוג לבוא. הראשונים לעזיבת המפלגה היו: אייגס והאחים גרביצקי. בעקבות עזיבתם התחיל תהליך הפילוג, שהגיע לשיאו בועידת ההסתדרות הציונית הרביעית באוגוסט 1919, כאשר הופיעו על בימה ציונית כללית זה מול זה שני הזרמים המתנגשים בצ"צ והפגינו כביכול שאין להימלט מהפילוג. המיעוט עזב את הפראַקציה והתארגן במסגרת נפרדת בשם „הפועל הצעיר" (במרוצת הזמן — „ההתאחדות").

באוקטובר 1919 יצא מלונדון, בחתימת י. שפרינצק (הפוה"צ־א"י), א. קפלן (צ"צ) והוגו ברגמן (הפוה"צ־מערב אירופה), חוזר „לועדים המרכזיים של ,הפועל הצעיר' ושל ,צעירי ציון' בכל הארצות" בדבר קריאה לועידה עולמית של הפוה"צ וצ"צ. מטרת הועידה: איחוד התנועה בעולם ועיצוב דמותה הרעיונית והאירגונית. סדר היום של הועידה: יסודות הפרוגרמה; תכנית־פעולה בא"י; הפעולה בגולה למען א"י; החלוץ; פעולה סוציאלית־כלכלית ולאומית־פוליטית בגולה; פעולה תרבותית; הפצת השפה העברית; יסודות אירגונה של התנועה בעולם בחוזר עדיין לא נקבעו מקום הועידה ומועדה.

בסוף פברואר 1920 קוימה ועידה של „צעירי ציון" באירופה המזרחית. השתתפו בה צירים מפולין הקונגרסית, גאַליציה, וכן ווהלין, רוסיה הלבנה ואיזור וילנה שהיו כבושים בידי צבאות פולין. בועידה זו הוקם ה„מזרח־פארבאנד" (ברית־מזרח) של צ"צ ונבחר ועד פועל (א. ברגמן — פינסק, י. הלפרין — קראַקוב, י. מרמינסקי נ. קוטנה, נ. שואלבה, י. שויגר — וארשה, נ. קנטורוביץ — מינסק, א. רודניצקי — וילנה). הועידה קיבלה פרוגראמה ציונית־סוציאליסטית ברורה. בשאלת העליה הוחלט, להקים ליד כל משרד־א"י מ ח ל ק ת־ ע ב ו ד ה ולדרוש את ראשות המחלקה לבאי־כוח צ"צ. לא נתקבלה שום החלטה בדבר קשרים אירגוניים עם „הפועל הצעיר", כי בארץ ישראל כבר קמה „אחדות העבודה", ואם כי זו היתה קשורה לברית „פועלי ציון", היא שאפה לאיחוד התנועה הציונית־סוציאליסטית — לכל זרמיה — בעולם, ותוך כך באה בדברים וקשרים גם עם הפראַקציה העממית צ"צ, ואח"כ — עם ה„מזרח פארבאנד" בוארשה.

בסוף מאַרס 1920 נתקיימה בפראַג הועידה העולמית של „הפועל הצעיר" ו„צעירי ציון". בועידה הוקמה ה„הת־אחדות העולמית של ,הפועל הצעיר' ו,צעירי ציון'" ונבחר משרד ראשי. הועידה נמנעה מהגדרת התנועה כסוציאליסטית וקיבלה פרוגראמה המשתמעת לכמה פנים, אם כי השתתפו בה סוציאליסטים רבים ממזרח אירופה ומערבה. אמנם הועי־דה „עמדה על הצורך לאחד את כל החלקים של תנועת־הע־בודה והתנועה הסוציאליסטית, הנמצאים בתוך ההסתדרות הציונית העולמית", אבל לא הצליחה בכך. ביסודה היתה הועידה אנטי־סוציאליסטית, ומכאן יחסו של „המזרח־פארבאנד" ל„התאחדות": בתחילה יחס קריר, אדיש, ולבסוף

הינתקות גמורה. מרכז „צעירי ציון" בפולין החליט להחליף את שם המפלגה: „מפלגת צעירי ציון" (במקום „פראַקציה עממית"). כן החליט להציע ל„מזרח־פארבאנד" לכונן „ברית עולמית ציונית־סוציאליסטית" (במקום ה„התאחדות" או במקביל לה). במליאת ה„מזרח־פארבאנד", בימי הועידה הציונית בלונדון (יוני 1920), נתקבלה החלטת־הסתייגות כלפי ועידת־פראַג. בדצמבר 1920 נתקיים בא"י, בראשותו של י. שויגר (י. דמיאל) — חבר הועה"פ של ה„מזרח־פארבאנד" — כינוס של חברי צ"צ, והוחלט להצטרף ל„אחדות־העבודה" ולקרוא לכל התנועה הצ.ס.־צ"צ ללכת בדרכם, לבוא בקשרים אירגוניים ורעיוניים עם אחה"ע ולתבוע ממנה להגשים את רעיון הברית העולמית הציונית־סוציאליסטית (פוע"צ וצ.ס.־צ"צ).

יושבים (מימין לשמאל): ד"ר מ. פקר, י. מרמינסקי, י. גרינפלד.
עומדים: י. חפץ, נ. קנטורוביץ, י. ריטוב, צ. רוזנשטיין.

בעקבות כינוס זה הוחלט בוארשה, בכינוס ב"כ המפלגות המסונפות ל„מזרח־פארבאנד" (פברואר 1921), לאשר את החלטות הכינוס בא"י ולפעול ברוחן. הקרע בין ה„מזרח־פארבאנד" וסניפיו הארציים לבין „התאחדות הפוה"צ־צ"צ" הועמק והודגש ע"י עובדת הצטרפותם של „צעירי־ציון־ימין" (בשמם מאז: „הפועל הצעיר") בפולין ל„התאחדות".

כל אותה תקופה ניהלה מפלגת „צעירי ציון" פעולה מסועפת ונמרצת. היא השתתפה בערים רבות בבחירות לעיריות והצליחה להגיע לתוצאות יפות (עוד ב־1919 היו לה 32 נציגים ב־18 עיריות), וכן היתה מיוצגת ע"י עשרות חברים שלה בועדי הקהילות היהודיות; היא הקימה קואופרטיבים צרכניים ויצרניים; חדרה לאט לאט לתוך חומת האיגוד־המקצועי, שה„בונד", פוע"צ והקומוניסטים הפקידו עצמם שומרים בלעדיים עליה — תוך התגוששות קטלנית בינם לבין עצמם. במיוחד היתה פעילה בשדה העליה ו„החלוץ" והיתה גורם מרכזי במוסדותיהם, עשתה עבודה גדולה למען הקרנות הלאומיות והקימה קרן משלה — „קרן העבודה" — לצרכי עליתם של חלוצים ועולים־עובדים. היא גם ביצעה מפעל עממי גדול לאיסוף מכשירי־עבודה בשביל פועלי ארץ ישראל. היתה למפלגת צ"צ גם רשת ענפה של בתי־ספר, גני־ילדים, שיעורי־ערב, ספריות, שיעורי־השתלמות, מועדונים, בתי־יתומים ועוד. שפת־ההוראה בכל המוסדות האלה היתה עברית או יידיש או מעורבת. במרכז כל הפעולות האלה עמד אז י. מרמינסקי (מרום), ואתו י. שויגר, נ. שולבה, י. לוינ־שטיין, נ. קנטורוביץ, י. קולטון, ד. ב. מלכין, י. רפופורט ועוד. בקיץ 1921 הגיעו מרוסיה והצטרפו לפעולה בפולין חברי מרכז צ.ס.: י. חפץ, מ. לכטמן, צ. רוזנשטיין, י. ריטוב, ואח"כ גם י. גרינפלד.

ב־12—18 באוגוסט 1921 נתקיים בוארשה ה„פארטיי־טאג" (כינוס המפלגה) של ה„מזרח־פארבאנד", בהשתתפות 153 צירים. במרכז דיוניו של הכינוס עמדה שאלת הקמתה של ברית עולמית של צ.ס. עם הדיון בשאלה זו עלה וגאה ויכוח על איחוד עם „פועלי ציון"־ימין. היו שראו בהקמתה של ברית עולמית של צ.ס.־„צעירי ציון" מעצור וגם סתירה לאיחוד והתנגדו לברית, אבל הם נשארו במיעוט. נתקבלה החלטה: „הפארטיי־טאג קובע, כי הגיעה

השעה לאחד את התנועה הציונית־סוציאליסטית בעולם. בדרך לאיחוד זה יש לגבש את התנועה העולמית של צ.ס.־צ"צ, ולשם כך להקים ברית עולמית שלה, שמתפקידה יהיה להגשים את האיחוד הציוני־סוציאליסטי הכולל".

ב־5—15 ספטמבר 1921, בימי הקונגרס השנים־עשר בקארלסבאד, נתקיימה ועידה עולמית (השתתפו בה גם צירים — בלתי ליגאליים — מרוסיה, וכן באי־כוח „אחדות העבודה", וביניהם ב. כצנלסון), ובה הוחלט להקים ברית עולמית של צ.ס.־„צעירי ציון". כמקום מושבו של משרד הברית נבחרה ו א ר ש ה.

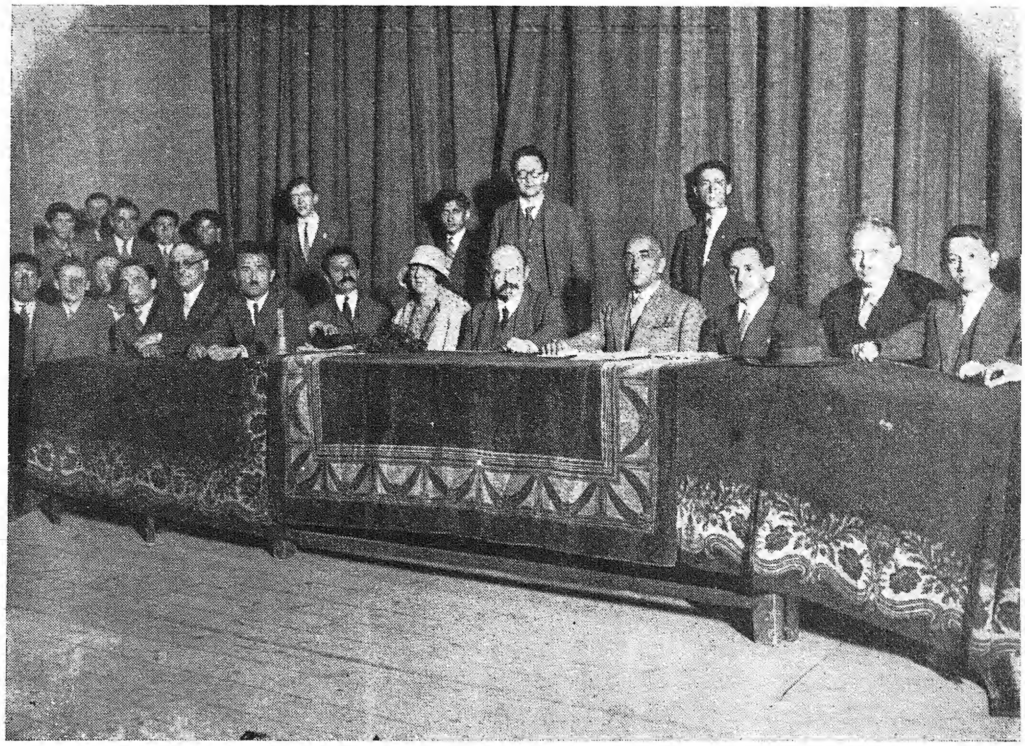
בקונגרס ה־12 נוצר — בפעם הראשונה — גוש סוציאליסטי של פוע"צ וצ.ס.־צ"צ. בכינוס עולמי של פוע"צ־ימין בוינה, אחרי הקונגרס, אושר דבר שיתוף־הפעולה בין שתי התנועות. ברם, ל„שיתוף־פעולה" זה עוד נכונו גילגולים רבים וקשים.

מצבם הסוציאלי של המוני היהודים בפולין היה קשה מאז ומתמיד, אך שבעתיים קשה נעשה המצב אחרי המלחמה, כשהחוק והממשלות סייעו לגידולו של המעמד הבינוני והעברת האיכרים הנוהרים לערים ועיירות לפרנסות יהודיות. היהודים התרכזו, כידוע, בעיקר במסחר, מלאכה, פקידות ומקצועות חפשיים. אחוז הפועלים ביניהם היה באופן יחסי נמוך, ואף זה — במפעלים קטנים ובינוניים ובמקצועות בעלי ערך בלתי מכריע. לפי מיפקד שנערך בוארשה בשנת 1921, חלה ירידה ניכרת בחלוקה המעמדית בהשוואה למיבנה הסוציאלי של היהודים בוארשה בשנת 1914, ותהליך זה נמשך בלי הרף, במידה שהלך וגבר לחץ הפולנים. בכפר הפולני, לפי חישובים של כלכלנים שונים, היו כשמונה מיליון נפש — 25% מכלל האוכלוסיה בפולין — „מיותרות". אלה היו דוחקים רגליהם של היהודים מפרנסותיהם. נתרבו איפוא גם בישוב היהודי „מיותרים" (י. גרינבוים הגדיר את מספרם במיליון נפש). מתוך „מיותרים" אלה בא רוב העולים לישראל, ומתוכם — תנועת ה ח ל ו ץ, כיסופי־דורות לציון, לגאולה; שרשיות עמוקה במסורת ישראל, תורתו וספרותו, ונוסף לאלה — עליה על דרך ה צ י ו נ ו ת ה ס ו צ י א ל י ס ט י ת ה מ ג ש י מ ה, הם שעשו בתוך מחנות „המיותרים" את הסלקציה הטבעית של שבט ה ח ל ו צ י ם — המפואר בשבטי ישראל. ו ה ח ל ו צ י ו ת היא שהיתה השאור בעיסת המפלגה צ.ס.־צעירי ציון, כשם שזו האחרונה היתה המוח והכוח המבצע בתנועת החלוץ.

עוד באפריל 1919, בראשיתה של ה ע ל י ה ה ש ל י ש י ת, הגיעה לארץ ישראל מפולין „קבוצת ה־105" המפורסמת, קבוצת חלוצים, ששהתה בדרך ששה ירחים ושמרה כל הזמן על דגל מיוחד שלה. ובראשית שנת 1920 נהרו לוארשה חלוצים מכל קצוי פולין על מנת לסדר מכאן, מוארשה, את עליתם. אחרי זמן קצר התחילה הזרימה ההמונית גם מרוסיה ואוקראינה לפולין, בעיקר — לוארשה. המועצה הלאומית ונציגיה בסיים דאגו שתינתן להם רשות להישאר בפולין עד שיוכלו לעלות לא"י, אי להגר לארץ אחרת. הארץ היתה אז סגורה ומסוגרת, וצריך היה להתפתל, להתחכם ולהערים על כל גזירות השלטון המנדטורי בארץ־ישראל וסוכניו בחו"ל כדי להעלות וגם להבריח ארצה עוד ועוד חלוצים. עשו זאת המשרד הא"י בוארשה ומחלקת־העבודה שלו, מרכז „החלוץ" ומרכז „צעירי־ציון". עד יולי 1921 עברו באמצעות המשרד הא"י (בראשו עמד אז ליאון לויטה) באופן ליגאלי 6319 עולים, אך אלפים רבים עברו בגניבה את גבולות שלזיה הגרמנית, שלזיה האוסטרית, רומניה, ושהו בוינה, בטריאסט, בנמלי רומניה, בקושטא ובמקומות אחרים ירחים על ירחים עד שבדרך־לא־דרך הגיעו ארצה. המלחמה על העליה היתה נטושה נגד ממשלת א"י ונגד ההנהלה הציונית. זו האחרונה היתה מזהירה מלונדון „אל יהין איש להרוס ביתו ועסקיו טרם ידע לבטח, שיוכל להתישב בארץ". מתוך 16.500 סרטיפיקטים, שהיו בידיה בראשית 1921, ניצלה ההנה"צ 2000 בלבד, ומרכז צ.ס.־צ"צ יחד עם מרכז „החלוץ" ניהלו אתה פולמוס חריף ביותר על כך. אחרי מאורעי יפו במאי 1921 הופסקה העליה לגמרי, וההפסקה נמשכה חדשים אחדים.

אחרי ההפסקה חודשה העליה ביתר שאת. היא זרמה ארצה מארצות שונות, אך בעיקר מפולין, דרך וארשה, והיא היתה ביסודה עליה חלוצית. בראש וראשונה היו אלה החלוצים שהגיעו מרוסיה ואוקראינה, ואתם — חלוצי פולין. עם גמר עליתם של ההלוצים־הפליטים (בשנת 1923) התחילה העליה הגדולה של יהודי פולין וחלוציה, — ועל כך עוד ידובר להלן.

עם כל התרוממות־הרוח ששררה במחנה צ.ס. בעקבות הפעולות בשדה העליה והחלוץ, ועם כל הכרת הערך העצמי והרגשת הסיפוק מדרך מילוי יעודה של הציונות הסוציאליסטית, יעוד שהתגלגל ממפלגה ציונית־סוציאליסטית אחת לרעותה עד שהגיע לכלל ה ג ש מ ה בצ.ס.־צ"צ, לא היה השלום במעונם של צ.ס.־צ"צ. התחילה והלכה והתפתחה מחלוקת פנימית, שהובילה שוב בדרך היסורים של מפלגות ישראל — היא דרך הפילוגים. התגלעו חילוקי־דעות בשאלות שונות, ובראש וראשונה בשאלת השפות. היה זרם יידישיסטי מובהק, שתבע קורטוריון יידישיסטי עצמאי, אך למעשה משך להזדהות מלאה עם צי"שא (צענטראלע יידישע שול־ארגאניזאציע, — ההסתדרות המרכזית של בתי־הספר ביידיש), זו ששלט בה ה„בונד" ורוחו שררה בה. והיה זרם שמשך לצד „תרבות". היה גם זרם שלישי, שחיפש דרך־ביניים, שביל־זהב, הוא הזרם, שבמרוצת השנים יסד את „שול־קולט". למעשה, היו בידי צ.ס.־צ"צ, ביחוד במחוזות־הספר, בתי־ספר בעברית עם הרבה יידיש, וכן בתי"ס ביידיש עם הרבה עברית. בנובמבר 1921 התחיל להופיע בוארשה בהוצאת צ.ס.־צ"צ (בעריכת י. ריטוב וצ. רוזנשטיין) ירחון עברי „ ה ע ו ב ד" — כתב־עת ציוני־סוציאליסטי יחידי בארצות הגולה, ודבר זה עורר מצד אחד התלהבות, ומאידך — מורת־רוח ומחאות. אכן, שלא כדוגמת פועלי־ציון־ימין (שלא לדבר על פוע"צ־שמאל), לא עמדה במפלגת צ.ס. שאלת השפות ביחס לארץ ישראל, כלומר היה ברור ששפת הארץ תהיה

ועידת ארץ ישראל העובדת 1929, בהשתתפותם של אֶמיל ואַנדאֶרוואֶלדה ורעיתו, י. בן־צבי וי. שפרינצק.

עברית. פוע״צ־ימין בגאליציה המזרחית, וכן במידה רבה בפולין הקונגרסית, עוד לא השלימו עם עובדת שלטונה של העברית בארץ ישראל, והם היו מעוררים פעם בפעם בתנועה העולמית שלהם את השאלה על מידת התאמתה של „אחדות העבודה״ „הבראיסטית״ למסגרת היידישיסטית של הברית העולמית. מפלגת פוע״צ־ימין בפולין הקונ־גרסית לא הסתייגה מהחלטה זו ומרוחה.

אך לא בשאלת השפות בלבד נחלקו אז הדעות בצ.ס. הועלתה, למשל, שאלת המרכסיזם. תנועת צ.ס. בראותה את תוצאותיה המעשיות של האידיאולוגיה המרכסיסטית הדוקטרינרית של מפלגות יהודיות סוציא־ליסטיות שונות, אידיאולוגיה שלא הלמה את המציאות היהודית מהיותה כולה יוצאת דופן, — העמידה לכאורה עצמה מראשיתה על קרקע מוצק של אותה מציאות כמות שהיא. משום כך היא לא סיגלה לעצמה שום קוים נוספים, שאולים, מתורת המרכסיזם לצירוף הטבעי „ציונות סוציאליסטית״, ברם, מכת הפילפול וההתנצחות הדביקה גם אותה, וגם בתוכה הופיעו „מרכסיסטים״. למרבה המבוכה התחיל אז להתנהל גם ויכוח חריף בשאלת הפעולה המדינית הארצית, היינו: לצמצם את תחום הפעולה ולהתכנס בתוך קליפת־אגוז של מדיניות מפלגתית צרופה, או — תוך התקשרות עם כוחות מדיניים אחרים — לצאת לדרך המלך של מדיניות גדולה.

ועל רקע זה החלה **המחלוקת** הגדולה בשאלת **האיחוד עם פוע״צ־ימין.**

היידישיסטים המובהקים בצ.ס., ה„מרכסיסטים״ ו„דוחקי הקץ״ למיניהם, שהיו במיעוט במפלגה, ולפי מצב פאַראַדוכסלי — הרוב במרכז, רצו להיבנות מאיחוד עם פוע״צ. הם ניצלו באופן חד־צדדי את מנגנון המרכז; התחילו להוציא עתון משלהם („אונזער שטימע״), משום שה־„בעפרייאונג״ היה בידי משרד הברית העולמית ולא בידי מרכז המפלגה בפולין; ניהלו מו״מ חשאי עם פוע״צ ועשו כל ההכנות לקראת ביצוע האיחוד בפולין, תוך התחסלותה של מפלגת צ.ס. והתמזגות חבריה עם פוע״צ. הצד שכנגד (המיעוט במרכז והרוב במפלגה) לא התנגד לאיחוד, אלא שלדעתו צריך היה לאחד לא את שתי המפלגות בפולין כי אם את שתי הבריתות העול־מיות — עם „אחדות העבודה״ במרכזן. המו״מ בין הברי־תות צריך היה, לדעת המיעוט, להתנהל על יסוד הנחות אלה: חופש רעיוני במסגרת הציונית הסוציאליסטית המגשימה; השתייכות לאינטרנציונל הסוציאליסטי; חובת ההשתייכות להסתדרות הציונית העולמית, ההשתתפות בקונגרס והפעולה למען הקרנות הציוניות, מאבק לאוטו־נומיה יהודית בארצות הגולה; שיווי זכויות לשתי השפות; ויתור על השמות „פוע״צ ו„צ.ס.״ וקבלת שם חדש.

אשר לבריתות העולמיות, הרי זו של פוע״צ היתה בעד קידומו והחשתו של הפילוג בצ.ס. ובליעת החלק „השמאלי״, ואילו זו של צ.ס.־צ״צ היתה בעד איחוד שתי הבריתות. „אחדות העבודה״ בא״י תבעה איחוד שתי הבריתות והתנגדה לכל מעשה פילוג. באופן רשמי היתה אחה״ע חלק של ברית פוע״צ, אך למעשה עמדה בקשר עם שתי הבריתות. ברית פוע״צ, וביחוד המפלגות הארציות בגאַליציה, פולין הקונגרסית, אוסטריה וגרמניה, היו מוחות נגד קשר „בלתי חוקי״ זה של אחה״ע עם צ.ס., ואילו ברית צ.ס. היתה תובעת מאחה״ע להכריז בגלוי על קשריה

האירגוניים החוקיים עם צ.ס. מספרם של חברי צ.ס. בתוך „אחדות העבודה" הלך וגדל, וממילא הלך וגבר להצה של אחה"ע בכיוון ההתקשרות הגלויה עם צ.ס. מבחינה רעיונית. ודאי שאחה"ע היתה יותר קרובה לצ.ס. מאשר לפוע"צ, וטבעי אפוא היה הדבר, שאחה"ע תבעה איחוד מלא, בקנה מידה עולמי, של שתי הבריתות, גם כדי לאחד את הכוחות הציוניים־סוציאליסטיים בעולם ולהגביר את פעולותיהם, וגם כדי לחלץ את עצמה מהסבך האירגוני שלתוכו נקלעה. אך הרוב במרכז צ.ס. בפולין, בעידודם של מרכז פוע"צ בה ושל משרד הברית של פוע"צ, התקדם צעד אחר צעד לקראת האיחוד, אשר יותר משהיה בו כדי לאחד עשוי היה לפלג.

בולמוס האיחוד והפולמוס סביבו גזרו את המפלגה לגזרים ושיתקו את פעולותיה. ואז ירדה עליה בעית הבחירות לסיים הפולני השני. שנת 1922 היתה שנת בחירות. חוקת־הבחירות שנתקבלה בסיים המכונן, היתה מכוונת בעיקר נגד המיעוטים הלאומיים והמפלגות הקטנות. לא היתה ברירה אלא להופיע בגושים גדולים, וכך נוצר „גוש המיעוטים" הלאומיים", שבראשו עמד י. גרינבוים. הגוש לא שימש אלא רכבת לעבור בה במנהרה של חוקת־הבחירות, והוא לא חייב לנציגות אחידה בתוך הסיים ולא למדיניות אחידה, אם כי הסתבר, כי אינטרס־ים משותפים של מיעוטים לאומיים, הנלחצים ונרדפים ע"י הרוב הפולני, ממילא יביאו מפעם לפעם להליכה משותפת. כך, בכל אופן, הובן הדבר ע"י הסוציאליסטים האוקראינים, הביאלורוסים והגרמנים, והם הצטרפו לגוש. לא כן הסוציאליסטים היהודים. כאן השפיעה והכריעה עמדתו של ה„בונד", שהתנגד כל ימיו, לרבות ימי הפרעות, לכל שיתוף־פעולה עם „כלל ישראל". מרכז צ.ס.־צ"צ דחה איפוא גם הוא את הצעתו של י. גרינבוים, להצטרף לגוש ולקבל מנדטים בטוחים ללא שום התחייבות, מלבד ההצטרפות לגוש. הוחלט לפעול למען הקמתו של גוש סוציאליסטי כללי — של הפולנים והמיעוטים גם יחד. כשהצעה זו נדחתה, הוחלט לפעול למען יצירת גוש סוציאליסטי משל המיעוטים הלאומיים. גם הצעה זו נכשלה, ואז הוחלט לנהל מו"מ על רשימה של צ.ס., פוע"צ־ימין והסוציאליסטים הבלתי תלויים, שבראשם עמד ד"ר ב. דרובנר. בסופו של דבר הוגשה רשימה משיתפת של צ.ס. ופוע"צ־ימין בלבד. בראש הרשימה עמד ב. לוקר. רשימה משותפת זו קיבלה בוארשה 87 קול. היה זה כשלון חרוץ, שזיעזע את המפלגה עד היסוד ושרישומו היה ניכר זמן רב.

מיד לאחר הבחירות, כאילו מתוך רצון של בריחה מחרפת הכשלון, העמידו אנשי הרוב במרכז צ.ס. את שאלת האיחוד המידי עם פוע"צ־ימין על חודה של סכין. הם ויתרו על כל מצע־איחוד משלהם, קיבלו את המצע של מפלגת פוע"צ־ימין בפולין, שהיתה קטנה וחלשה בהרבה מצ.ס., קיימו ב־12 למאי 1923 מעין ועידה (השתתפו בה בס"ה 26 ציר) והכריזו על איחוד, שלמעשה לא היה אלא פילוג צ.ס., אגב הבלעת המתפלגים בתוך פוע"צ. למחרת היום בוצע ה„איחוד" תוך ניתוק כל קשר עם ברית־צ.ס. לאכסקוטיבה של המפלגה ה„חדשה" נכנסו: ב. לוקר, ש. סאמט ול. שפיזמן (מפוע"צ), מ. ביר, ב. מלכין וי. צ. קולטון (מצ.ס.).

המיעוט במרכז (י. ריטוב, צ. רוזנשטיין, י. חפץ, מ. פקר, א. שטיין וב. מילקונוביצקי) הכריז על המשך קיומה של מפלגת צ"ס, תוך חתירה לקראת איחוד כולל

הועד למען ארץ ישראל העובדת. יושבים (מימין לשמאל): **צ. רוזנשטיין, א. דובקין, ל. מונדלק, אליהו גולומב,** י. ריטוב, י. גרינפלד. עומדים: י. הלפרין, ב. טייץ, י. ברגינסקי, י. שבו, פ. ראשיש, מ. טצה, ש.רוזנברג, פ. בן־דורי

של שתי הבריתות העולמיות — איחוד של שוים עם שוים ושבמרכזו תעמוד „אחדות העבודה".

המפלגה התנערה חיש מהר מתסביך ה„איחוד בכל מחיר", התאוששה וחידשה את פעולתה.

מעשה הפילוג עורר מורת־רוח רבה ב„אחדות העבודה", ובמועצתה, ביוני 1923, היא קיבלה בין השאר, החלטה זו: „אחדות העבודה", העומדת מראשית היוסדה ע"י הצורך המוחלט באיחוד כל הכוחות הציוניים־סוציאליס־טיים, מתנגדת לכל הנסיונות המכוונים להמיר את האיחוד הגמור של שתי הבריתות בשלמותן — בסיפוח של חלקי־הסתדרויות בודדים, ובפרט כשסיפוח זה מותנה בויתורים על עיקרים, המונחים ביסודה של אחה"ע. המועצה פונה לשתי הבריתות ודורשת לא לעשות דבר העלול להזיק לאיחוד השלם, איחוד שהוא אפשרי אך ורק על בסיס משותף עם תנועת־הפועלים הסוציאליסטית בא"י." בסוף יולי 1923, בועידה הששית של ברית פועלי־ציון בברלין, בלחצה של „אחדות העבודה", נתקבלה החלטה, להיכנס במו"מ עם הברית העולמית של צ.ס. על איחוד. קדם להחלטה ויכוח ממושך וסוער. ב. כצנלסון אמר: „אם האיחוד אינו אפשרי הרי מתמוטט בסיסה של אחה"ע. ידעו נא חברי פוע"צ, מה היה גורל אחה"ע בלעדי צ"צ. כל העליה באה לנו מצ"צ. הם הנושאים את הסתדרותנו. מפוע"צ באו מעטים מאד לארץ". וד"ר נחמן סירקין אמר: „התנועה הציונית־סוציאליסטית נושאת את חותם ההתפו־ררות מראשית צמיחתה, והנה נתפתחה בצדנו תנועה אחרת — צ.ס. והחלוץ, תנועה שהכניסה לתוכה את היסודות החלוציים העלולים לרומם תנועתנו ולהפרותה; מה מונע אותנו מאיחוד עם תנועה זו? מרגיז הדבר, שאי־רצון ביחס לצ.ס. בא בגלל התלהבותם לתרבות העברית ולחלוציות הא"י, היינו — בעד הרוח הדרושה לנו להפרות את תנועתנו. נזכור נא כי בהרחיקנו את צ.ס.־צ"צ אנו כורתים את הענף הקטן שעליו אנו יושבים. ואם צ.ס. פסולים בשל התלהבותם לעברית — למה אתם מחזיקים א ו ת י בברית? צריך לתת הוראה למשרד־הברית להגשים את האיחוד בין צ.ס. ופוע"צ". א. רייס וש. סוקל הציעו להסיר את שאלת האיחוד מהפרק, כי „אינה אקטואלית". אחרי מו"מ קשה ואחרי שמשלחת אחה"ע עזבה את הישיבה, הוחלט להיענות לדרישת אחה"ע ולבחור בועדה למו"מ עם הברית העולמית של צ.ס. נבחרו: ב. לוקר, ש. קפלנסקי וד. רמז. אולם — לא ארכו הימים, ולוקר וקפלנסקי הודיעו, ביום 19 לאוגוסט 1923, על התפטרותם מהועדה, באמתלה, שאי אפשר להם לפוע"צ להתאחד עם ברית צ.ס., אשר בין היתר מסונפת אליה מפלגת צ.ס. בליטא, „מפלגה המנהלת עבודת־החינוך רק בעברית בתוך המסגרת של האגודה השוביניסטית־הבראיסטית ,תרבות'".

קשה היתה אותה שנת 1923, קשה לארץ ישראל מוכת משבר של חוסר־עבודה וירידה מן הארץ, וקשה לתנועה הציונית. התחיל אז פולמוס־הסוכנות, שויצמן העלה אותו — למורת רוחם של צ.ס., פוע"צ, „על המשמר" ואחרים — לפני הקונגרס הי"ג ובתוך הקונגרס (ספטמבר 1923) והסעיר את הרוחות בתנועה הציונית עד היסוד.

אבל דוקא קשיים אלה דירבנו את מפלגת צ.ס. בפולין לפעילות כפולה ומכופלת. אחרי הפילוג היא מיהרה ללכד את שורותיה ולהרחיבן, והעמידה עצמה בשער נגד ה„בונד", הקומוניסטים וכל יתר שונאי־ציון, שנאחזו במשבר בארץ ובציונות למען התקפת־מצח על כל המחנה הציוני. כן נלחמה המפלגה בקטני־אמנה בתוך המחנה מימין ומשמאל, ערכה בכל עיר ועיירה בפולין הרצאות, אסיפות, עצרות־עם, משפטים ציבוריים וכד' והציבה סכרים נגד הנחשולים הזדוניים של האנטי־ציינות. עם זה הטילה עצמה לתוך פעולת האירגון של הנוער, וביחוד על החלוצים. הוקמו ברחבי פולין עשרות עשרות נקודות־הכשרה והוזרמו אליהן חלוצים וחלוצות, שהיוו, עם היפתח שערי־הארץ אחרי שנה ושנתיים, את חוט־השדרה בעליה ההמונית ואחד המחנות החדשים החשובים בציבור־הפועלים בארץ. בפולין כולה שרו אז: „בין איך מיר א חלוצ'ל, אַ חלוצ'ל פון פוילן" (הנה אני חלוץ, חלוץ בפולין).

התפטרותם של לוקר וקפלנסקי מועדת המו"מ על איחוד לא הורידה את שאלת האיחוד מהפרק. אדרבה, היא הלכה והחריפה. דאגה לכך בעיקר „אחדות העבודה". בכוח רב הועמדה השאלה בועידתה הרביעית של אחה"ע (ח'—ט"ז אייר, תרפ"ד—1924). נתקבלה החלטה, שתבעה משתי הבריתות „להגשים את האיחוד בלי כל דחיה, ולא יאוחר מבעוד 3—4 חדשים. אם האיחוד לא יצא לפועל, משאירה לה אחה"ע את חופש הפעולה והקשרים עם ברית צ.ס.־צ"צ וכל חלקי התנועה הציונית־סוציאליסטית".

האיחוד יצא לפועל, אך לא כעבור „3—4 חדשים". אלא אחרי למעלה משנה, בוינה, בימי הקונגרס הציוני הארבעה־עשר, באוגוסט 1925. זמן קצר לפני כן נתקיימו בוארשה הועידות הארציות של צ.ס. ושל פוע"צ־ימין. בשתיהן דנו בשאלת האיחוד, ושתיהן דחו את האיחוד. בוינה, לפני הקונגרס ואחריו, נתקיימו — בהשתתפותה הפעילה ביותר של „אחדות העבודה" — הועידות העול־מיות של שתי הבריתות, ובאלה נתקבלו החלטות־איחוד. גם צירי פולין בשתי הועידות, על אף החלטות הועידות הארציות, הצביעו בעד האיחוד. ואלה יסודות האיחוד: 1) סוציאליזם בינלאומי, מלחמת־מעמדות — במדינה וברחוב היהודי, השתייכות לאינטרנציונל־העבודה הסו־ציאליסטי. 2) פתרון שאלת היהודים ע"י יצירת חברה אוטונומית טריטוריאלית בארץ ישראל על יסודות סוצי־אליסטיים. 3) מאבק לזכויות המיעוטים הלאומיים ולאוטונומיה לאומית בכל הארצות, שבהן מצויים המוני יהודים. 4) בשאלות התרבות והחינוך בבתי־הספר אין הברית המאוחדת מחייבת פרוגנוזה אחידה. הועידה העולמית המאוחדת קובעת, כי מלחמת השיחרור הסוציאלי של מעמד־הפועלים היהודי, תחיתם התרבותית והתפתחותם החברתית של המוני היהודים ומאבקם לזכויותן של מיעוטים לאומיים ואוטונומיה לאומית בארצות שבהן היהו־דים מדברים יידיש — קשורים בשפת יידיש. הועידה מאשרת את דרך המאבק ליידיש כשפת האוטונומיה הלאו־מית ובתי־הספר. השפה העברית תילמד במידה המבטיחה ידיעה מלאה. למיעוט במפלגה תהיה הזכות לנהל פעולת

חינוך ותרבות בבתי־כפר עבריים, ובהם יובטח לימוד יידיש במידה מלאה. הועידה קובעת, כי „אחדות־העבודה״ רואה את העברית כשפה היחידה של הישוב ושל ציבור־הפועלים בתוכו. שם הברית העולמית: „ברית־פועלי־עברית סוציאליסטית עולמית „פועלי־ציון״ (מאוחדת עם ברית צ.ס.).

החלטת־האיחוד עוררה שמחה רבה ברחבי התנועה הציונית־סוציאליסטית בעולם, — הן היה זה מעשה ראשון של איחוד, איחוד ממש, לאחר שורה ארוכה של פילוגים, ואף על פי כן התגלתה בשתי המפלגות בפולין התנגדות לאיחוד. היו שראו את הפשרות כפגועות בעיקרים — והתנגדו להן. המו״מ על האיחוד בפולין עוד נמשך שלושה ירחים שלמים, עד שב־9 לאוקטובר 1925 הוקמה בה המפלגה המאוחדת. שם המפלגה: מפלגת־הפועלים היהודית הסוציאליסטית פועלי ציון (מאוחדת עם צ.ס.). על המרכאות התנהל מאבק קשה, בוינה ואח״כ בוארשה, ואנשי צ.ס. — בלחץ אחה״ע — הסכימו להן, אם כי ראו בכך פגיעה קשה. לעתון המאוחד ניתן שם חדש: „באפרייאינג — ארבעטער־שטימע״.

עם האיחוד — והפעם הוא היה ממשי ומלא — התחילה תקופה חדשה, גדולה, בתנועה הציונית־סוציאליסטית בעולם, ובפרט — בפולין.

בכרוז „אל כל הפועלים והסוציאליסטים היהודים ואל הנוער היהודי הלוחם״ אמרה המפלגה המאוחדת: „האיחוד בא לא מתוך התקרבות רעיונית בלבד, אלא בעיקר מתוך המצוקה הגדולה של המוני היהודים ורגש האחריות כלפיהם. חייהם הכלכליים של המוני היהודים בארצות אירופה המזרחית הגיעו לידי חורבן מלא. בהיותם מרוכזים בענפי המשק החלשים ובלתי־בטוחים ביותר — מסחר זעיר, תיווך ומלאכה — הינם משמשים מטרה נוחה לכוחות הריאקציוניים והאנטישמיים השולטים בארצם, במדיניותם לעקור את היהודים מכל שרשיהם, אגב שדידת כל זכויותיהם האזרחיות והלאומיות. הולך וגובר הכרח ההגירה, ואילו ארצות־הכניסה סגורות ומסוגרות. במצב זה מופנות עיני המוני היהודים יותר ויותר כלפי הארץ, בה חלוצי העבודה העברית וחרות־האדם הניחו יסודות בריאים למען בנינה של חברת עובדים חפשית — היא ארץ ישראל. במאבק ההיסטורי העצום נגד התנאים הבלתי־נורמליים בחיי האומה ונגד חזית אדירה של שונאים מכל צד ועבר, יש לו לסוציאליזם היהודי מכשיר אחד ויחידי, מכשיר המבטיח את הנצחון: אחדות וליכוד״.

מיד לאחר האיחוד, שהצטרפה אליו גם המפלגה הציונית־סוציאליסטית „דרור״, (שעם כל קטנותה, — כמה מאות איש, — לא ניצלה גם היא, לפני כן, ממארת הפילוג, בעיקר בשאלת השפות), נתקיימה הועידה הרביעית של „החלוץ״ בפולין, והועידה עמדה בסימן האיחוד. „החלוץ״ ו„החלוץ הצעיר״ מנו אז 16.000 חברים מאורגנים, והם עיקר כוחה של תנועת „החלוץ״ העולמית, הם חיל־המילואים העיקרי לעליה העובדת, והם תקוותה הגדולה של הסתדרות העובדים בארץ ושל „אחדות העבודה״. היתה אז תקופת העליה הרביעית, זו שמצד אחד הפריזו בחשיבותה ותלו בה, אגב, תקוות סרק לשבירת כוחה של ה„הסתדרות״, ומאידך זילזלו בערכה וראו אותה באור בלתי נכון, כאילו היתה כולה „עלית נַאלֶאבקי״. היא לא היתה כולה עלית נַאלֶאבקי. היה בה „עמך״ והיו בה הרבה אלמנטים פרודוקטיביים, קונסטרוקטיביים, ובראשם — אלפי חלוצים. גם „נַאלֶאבקי״ לא כולה היתה שלילית. „נַאלֶאבקי״ נתנה לארץ מנסיונה העצום בתעשיה, במלאכה ובמסחר. את השאור שבעיסת העליה הרביעית היו החלוצים, העולים־העובדים, מקבלי הסרטיפיקטים. את העליה הזאת אירגנה, הדריכה וכיוונה המפלגה המאוחדת. המפלגה פיתחה אז פעולה רבה למען ארץ ישראל העובדת, בעיקר בעזרת „הועד למען א״י העובדת״, ואח״כ — „הליגה״.

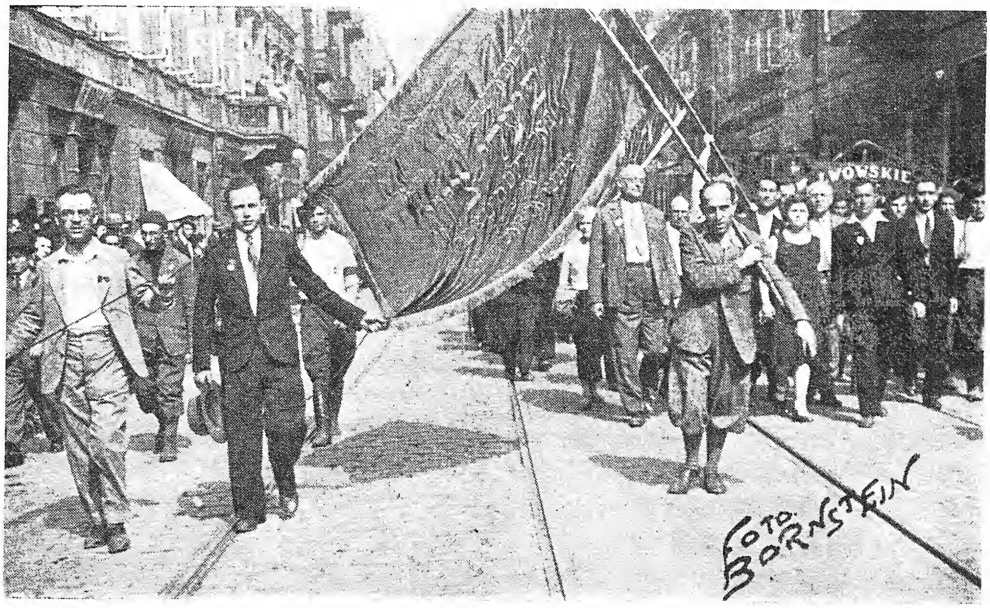
המפלגה המאוחדת הסתערה בכוחות מחודשים על מבצרי האיגוד המקצועי, שהיו בעיקר בידי ה„בונד״, ובחלק ניכר בידי פוע״צ־שמאל, וכבשו עמדה אחרי עמדה. במשנה כוח הפעילה את עצמה בשטח המוניציפלי, וכאן היו לה הצלחות רבות וחשובות ביותר. המפלגה הדרה יותר ויותר עמוק לשדרות הפועלים והמוני העם. כשתנועת „החלוץ״ הצעירה והמתרוננת עוברת לפני המחנה, והמפלגות הותיקות — ה„בונד״ ופוע״צ־שמאל — התחילו לדאוג לעמדותיהן. הן הכריזו מלחמה גלויה על פוע״צ־צ.ס. ולא נרתעו משום אמצעי. אחת ההזדמנויות למלחמה זו שימש „קונגרס המלחמה לזכות לעבודה״, שנתקיים בוארשה באפריל 1926. יוזם ה„קונגרס״ היה מרכז האיגודים המקצועיים, שבראשו עמדו „בונד״ ופוע״צ־שמאל. בשביל ה„בונד״, שהמרכסיזם האורתודוכסאלי היה לגביהו בחינת אורים ותומים, היה משום מהפכה רעיונית עמוקה לארגן מין קונגרס שכזה. הן כל הבעיות נפתרות בדרך הטבע על ידי מלחמת־המעמדות! אך משנכנע למציאות והחליט לקיים את „הקונגרס״, כי זכות היהודים בפולין לעבודה הלכה ונהרסה וצריך היה להרים זעקה גדולה ומרה, לא הרחיק ה„בונד״ הקונסרבטיבי לכת עד כדי דאגה ל„קונגרס״ ממש, היינו — לנציגות רחבה ככל האפשר של המוני היהודים המקופחים ולמלחמה אמיצה לזכויותיהם, אלא בראש וראשונה דאג לרפרזנטציה שלו, להגדיל „בונד״ ולהאדירו. ולכן צריך היה להסתגר בד׳ אמות של ה„בונד״, בתוספת רבע אמה של פוע״צ־שמאל, כדי לשוות בכל זאת אופי כללי לאותו קונגרס. אך כאן הופיע פתאום כח שלישי, כח גדל ועולה: פוע״צ־צ.ס.! מה עשו? פסלו את רוב הצירים מטעמם — וחסל. ברם, עיקר המלחמה נגד פוע״צ־צ.ס. התנהל באיגוד המקצועי במקומות. כפעם בפעם, באסיפות לפני בחירות לעיריות, ועדי־קהילות, קופת־חולים, אגודות מקצועיות וכו׳, וכן בהרצאות פומביות, וביחוד בהפגנות האחד במאי, היו מגיעים הדברים גם להתנגשויות רציניות. ה„בונד״ עשה מאמצים רבים להרחיק את לב פ.פ.ס. מעל פוע״צ־צ.ס. בטענה שזוהי מפלגה לאומנית, זעיר־בורגנית וכד׳. ברם, היו בין מנהיגי פ.פ.ס. אחדים, שרחשו אהדה גלויה לפוע״צ־צ.ס. והיו גם מפגינים אותה ברבים —

בעל פה ובכתב, וגם אי־פה אי־שם בתהלוכות משותפות באחד במאי.

תהליך האיחוד נמשך, וביום 6 ביוני 1926 התאחדו אירגוני הנוער של פוע"צ ושל צ.ס. („י.ס.א.י." עם „צ.ס.י.") והוקמה „הברית הסוציאליסטית של הנוער העובד ,פרייהייט'". ביום 5 באוגוסט 1926 הושג הסכם על איחוד מפלגת פוע"צ־צ.ס. עם מפלגת פוע"צ־ימין (י.ס.ד.א.פ. פוע"צ — מפלגת־הפועלים היהודית הסוציאל־דימוקראטית — פוע"צ) בגאליציה המזרחית. ההסכם אושר בועידת פוע"צ בלבוב, ביום 15 באוגוסט, ואח"כ — בועידתה הראשונה של המפלגה המאוחדת פוע"צ־צ.ס., 19—23 באוגוסט 1926. בזה חוסלה פרשה עגומה בתנועת פועלי־ציון, אשר המפלגה בגאליציה המזרחית היותה בה את האופוזיציה השמאלית המובהקת ואשר באכוחה הודיע בועידה השביעית של ברית פוע"צ, בוינה, —

ב„מיעוט". נתקבלה החלטת פשרה, שקבעה כי רוב הצירים דורש את ביטול הזכויות, והמיעוט עומד על קיומן, אך במידה שזכויות־המיעוט מקורן בהחלטה של הועידה העולמית, הרי גם דבר ביטולן תלוי בועידה עולמית; הועידה מעבירה איפוא את השאלה לדיון בועידה העולמית הקרובה.

מיד לאחר הועידה הקים ה„מיעוט" „חברה לחינוך והשכלה ע"ש י. ח. ברנר", שצריכה היתה לשמש מקום־ריכוז וקורטוריון למוסדות־החינוך־וההשכלה בעברית. למעשה לא הופעלה החברה, ולמוסדות הנ"ל לא היה מרכז. בתי־ספר ביידיש — מיסודה של המפלגה — סונפו לי.ש.א. (יידישע שול־ארגאניזאציע). עם הכרת ההצעה על ביטול זכויות־המיעוט ניטלה חריפות הבעיה, והמיזוג הפנימי הלך והתגבש. עם הקמת „שול־קולט" לאחר זמן והצטרפות המפלגה להסתדרות זו יושבה הבעיה סופית.

תהלוכת האחד במאי 1933 בוארשה

היא הועידה שהחליטה על איחוד עם צ.ס., — כי המפלגה בגאליציה המזרחית אינה מזדהית עם החלטת האיחוד. אגב: פועלי ציון בגאליציה המערבית, בהנהגת ש. ולנר (ש. גל), ח. הניג, י. פרידברג ואחרים, היו בין תובעי האיחוד ובין הראשונים שהצטרפו אליו.

אותה ועידה ראשונה סיכמה הישגים רבים, שהמפלגה הגיעה אליהם תוך פחות משנה אחת. המפלגה מנתה 270 סניפים, ובהם 6000 חברים פעילים, מספר שעלה בהרבה על זה של כל אחת מיתר מפלגות הפועלים. המפלגה היתה לאחד הגורמים הראשיים בתנועה הציונית, וביחוד במחנה העובדים בפולין.

גם ועידה זו לא ניצלה מויכוחים סוערים בשאלת השפות. היתה דרישה לבטל את „זכויות המיעוט", והועידה נחלקה לשלושה ראשים: סיעה שמאלית, שעמדה בכל תוקף על ביטול הזכויות; סיעת „המיעוט", וסיעת „המרכז", שנטתה לשמאל, אבל מדאגה לשלמות המפלגה תמכה

השנה הקרובה היתה שנה של בחירות למועצות העירוניות, והיא היתה שנה של הצלחות מרובות לפוע"צ־צ.ס. בבחירות ברחבי פולין. לא היתה כמעט מערכת־בחירות שהמפלגה לא תזכה בה במנדטים. המלחמה היתה בעיקרה נטושה נגד ה„בונד", שניסה להטביע על הבחירות חותם אנטי־ציוני מובהק, — והימים ימי המשבר הגדול בארץ ישראל, שפירנסו את ה„בונד" בתעמולתו הארסית נגד הציונות. יהדות פולין, ברובה המכריע, לא נתפסה לתעמולה זו, נשארה נאמנה לציונות ולארץ ישראל ונתנה ביטוי לנאמנותה בימי־בחירות. באותן בחירות, בערים שונות, וביחוד בוארשה, נפתחה עוד חזית אחת: נגד פ.פ.ס. (המפלגה הפולנית הסוציאליסטית), שהתחילה פורטת על נימים אנטישמיים. פוע"צ־צ.ס., אשר בין המפלגות הסוציאליסטיות היהודיות היתה היחידה שישבה עם פ.פ.ס. באינטרנציונל הסוציאליסטי ואשר בדרך כלל קיימה אתה קשרים טובים בכל הנוגע למדיניות הפנים

הגיבה בצורה מוחצת על גילויי האנטישמיות בפ.פ.ס. היא פירסמה בעתונותה מאמרים חריפים ביותר, הדביקה על לוחות־קיר והפיצה ברחובות וארשה וערים אחרות כרוזים בפולנית ויידיש נגד ההסתאבות האנטישמית של פ.פ.ס. והגישה תעצומותיה למשרד האינטרנציונל. כאן המקום להעיר, כי במדינה שלטה מפלגת פילסודסקי — מפלגת ה„סאנאציה" — זו שהתימרה לטהר את מוסדות השלטון משחיתות ומיהרה בעצמה להתנוון כאחת המפלגות המישחתות ביותר. על פ.פ.ס. היתה אז מוטלת חובה כפולה ומכופלת, להילחם בשלטון זה — שלטון ה„פולקוב־ניקים", המגלגלים את פולין לקראת דיקטאטורה צבאית, ויחד עם זה להכשיר עצמה לקראת קבלת רוב בעם ועליה לשלטון. לשם כך היא צריכה היתה להעז לקרב אליה את המיעוטים הלאומיים, לרבות היהודים, להדק את הקשרים אתם ולחתור להגיע — בעזרתם — לרוב. אך היא לא העזה. ניסתה לארגן תנועת מרי ונתקלה בתגובת הממשלה, שלא נרתעה מפני מאסרי המנהיגים, חבריו הקרובים של פילסודסקי, ונהגה בהם מעשי עינויים והשפלה. תנועת המרי חונקה באיבה.

הועידה השניה של המפלגה נתקיימה כעבור ארבע שנים — 16—18 במאי 1930 — בוארשה. ביום פתיחת הועידה נתקבלה הידיעה המרעישה על הפסקת העליה העובדת (הנציב העליון לארץ ישראל אישר לתקופת אפריל — ספטמבר 3300 סרטיפיקטים, בא משרד המושבות וביטל 2400 מתוכם); זאת היתה „תשובתה" של הממשלה הבריטית למאורעות אוגוסט 1929 בארץ ישראל. הועידה כולה עמדה בסימן הגזירה המדהימה הזאת והיתה ספוגה סערת־רוחות עצומה. בהחלטה על המצב בא"י, נאמר, בין השאר: „הועידה מכריזה ומודיעה, כי שום הגבלות ואיומים על זכותנו לעליה ולבנין הארץ לא יהיה בכוחם לשבור את רצונם והחלטתם הנחושה של הפועלים והמוני־העם לעלות ולבנות את הארץ".

היתה זאת ועידה של מפלגה גדולה, בעלת כוח, שאיפה והעזה, עם ה ח ל ו ץ העובר לפני המחנה. הועידה דנה בהרחבה בשאלות מצבם של יהודי פולין, מדיניות הממשלה הפולנית, המצב בציונות, המצב בתנועה הסוציאליסטית בעולם, חינוך ותרבות וכו'.

בהחלטה ה מ ד י נ י ת הודגש האופי הדיקטאטורי־טוטאליטארי של משטר־ה„סאנאציה" והועלה הצורך ביצירת גוש של כל מפלגות הפועלים, של הפולנים ושל המיעוטים הלאומיים כאחד. עם זה צוינה העובדה שהמפלגה הסוציאליסטית העיקרית — פ.פ.ס. — לא קבעה לעצמה שום תכנית לפתרון בעיות המיעוטים הלאומיים ולא יצרה בסיס לשיתוף פעולה אתם. תשומת־לב מיוחדת הוקדשה בועידה למצבם של המוני העובדים. נקבעה עובדה מזעזעת, שלפי מיפקד שנערך באותו זמן, היו בפולין פחות משתי עשרות אלפים פועלים יהודים מאורגנים באגודות מקצועיות. הועידה דנה בדרכי פעולותיה של המפלגה באיגוד המקצועי ובאמצעים שיש לנקוט להבראת האיגוד, אשר ה„בונד", פוע"צ־שמאל והקומוניסטים שברו אותו לרסיסים.

בשאלות החינוך והתרבות נתקבלה בועידה החלטה מהפכנית, לנתק הקשרים עם „י.ש.א." (יידישע־שול־ארגא־ניזאציע), שגילתה פרצוף אנטי־ציוני ואנטי־עברי מובהק, ולהצטרף להסתדרות „שול־קולט". נציגי פוע"צ־צ.ס. היו כבר פעילים ב„שול־קולט", ולאט לאט העבירו אליה את כל בתי־הספר, הגנים, הספריות ויתר מוסדות־החינוך־והתרבות של המפלגה. לא עברו ימים מועטים והמפלגה היתה לכוח העיקרי ב„שול־קולט". שלום אש, דוד פינסקי ועוד סופרים, משוררים ועסקני־תרבות, נתנו את ידם ל„שול־קולט".

ועוד שאלה חשובה העסיקה את הועידה: איחוד „אחדות העבודה" ו„הפועל הצעיר" בא"י (האיחוד נתקיים ב־5 בינואר 1930 בתל־אביב) וההצעה לאחד את תנועות „פוע"צ־צ.ס." ו„התאחדות" בארצות הגולה. ה„התאחדות" בפולין, שבראשה עמדו, בין היתר, מ. טצה וי. לוי, הצטיינה מאז ומתמיד באופיה הזעיר־בורגני והאנטי־סוציאליסטי, והועידה לא ראתה אפשרות לקבל החלטה חיובית על איחוד אתה.

המצב הכלכלי בפולין, וביחוד מצבם של היהודים, הלך והחמיר. האבטלה גברה לאין שיעור, מכונת המסים והארנונות עבדה ללא הרף, השלטון הפאשיסטי הכביד יותר ויותר את אכפו, הכוחות הדימוקראטיים הנמיכו קומתם וקולם, המפלגות הסוציאליסטיות הושמו בסד של רדיפות בלתי פוסקות, וברחוב היהודי שררה מבוכה כללית. על התנועה הציונית עבר משבר פנימי קשה מאד. המפלה בבחירות 1930 לסיים בגלל הלחץ והרדיפות של הממשלה, התפרעויות בריוניות של הרביזיוניסטים, הליכתם ב„תלם" הממשלה של „עת לבנות" וציוני גאליציה המזרחית והמערבית, כניעתם ללחץ האדמיניסטראטיבי של חוגים בעלי־ביתיים וזעיר־בורגניים, כל אלה הקיזו דמה של ההסתדרות הציונית והתישו כוחה. י. גרינבוים לא יכול להם לכוחות הריאקציה, אם מחוץ להסתדרות הציונית ואם בתוכה פנימה, וביחוד לאלה שבגאליציה, שהרימו ראש והשליטו את רוח ה„אגודה" (כניעה בנשיקה...) במחנה הציוני כולו. לא מועטה היתה המבוכה גם במחנה הפועלים והמפלגות הסוציאליסטיות. וכאשר התחילה התכונה לקראת הבחירות לסיים הרביעי (16 בנובמבר 1930) נשתררה אנדרלמוסיה נוראה במערכה היהודית. נעשו נסיונות ליצור גושים מגושים שונים על מנת להתגבר על חוקת־הבחירות האנטי־דימוקראטית ועל הטירור של השלטונות בבחירות. מתוך נסיון כזה נוצר, בין היתר, „הגוש הסוציאליסטי השמאלי: „בונד", פוע"צ־צ.ס. והבלתי־תלויים". היה בגוש זה משום שעטנז מדיני, והוא נחל כשלון חרוץ.

באותו זמן (20 באוקטובר 1930) הונחתה על התנועה הציונית מהלומת „הספר הלבן" של פאספילד. יהודי פולין הגיבו בצורה סוערת על ה„ספר", אך תוך כדי כך מצאו לעצמם הרביזיוניסטים ואנשי „עת לבנות" הזדמנות לפתוח במערכה שלוחת כל רסן נגד פוע"צ־צ.ס. ונגד כל „א"י העובדת" — „בני בריתם של פאספילד ומקדונאלד". ה„בונד" ויתר שונאי־ציון המובהקים הוסיפו, כמובן, גם הם שמן למדורה, — ותיהום הארץ.

בשנת 1931 התחיל גואה וסוער נחשול של אנטישמיות המונית, אנטישמיות־רחוב, מודרכת ומכוונת ע"י ה„אנדאציה" ואגפה השחור משחור „נאראַ", וכן מעודדת ונתמכת על ידי מפלגת־השלטון, ה„סאנאציה", שסיגלה לעצמה, ביחוד במדיניותה הכלכלית, את ה„אָווּשאֶם" — (בבקשה), לאמור: אם „העם" רוצה באנטישמיות וברדיפות היהודים — שרוי לו, „ואני מה כי תלינו עלי?" נחשול זה הלך וגאה והתפשט עד לשערי מלחמת־העולם השניה והרחק, הרחק מעבר לה.

מפלגת פוע"צ־צ.ס. עשתה עבודה רבה — לפי מידת יכולתה ולמעלה מזה — באירגון עצמה ואירגון המונים, אירגון „החלוץ", „החלוץ הצעיר", „העובד", „הפועל" ותנועת הנוער („פרייהייט") והתנועה המקצועית וכו' וכו'. המפלגה הטילה עצמה כל־כולה לאירגונה מחדש של העליה. היא הפעילה עצמה יותר ויותר במשרד הא"י המרכזי בוארשה ובמשרדים המקומיים ברחבי פולין. היא נטלה לידיה את ראשות הנהלתו של המשרד המרכזי (יו"ר — מלך נוי), ועם זה — את האחריות העיקרית לעליה מפולין.

בשנת 1933, ביזמתו של מ. נוי ובעידודו של ד. בן־גוריון, התחילה המפלגה להוציא בוארשה עתון יומי „דאסווארט" (עורכו הראשון — זלמן רובשוב־שזר), ואח"כ לאחר הפסקה מסוימת, „דאס נייע ווארט". העתון נעשה לאחד המכשירים העיקריים בפעולתה של המפלגה ואחד הגורמים הגדולים לגידולה.

תשומת־לב רבה הקדישה גם לבעית הפרודוקטיביזציה של ה„לומפן־פרוליטאריון", לבעית שידוד־המערכות. מפלגות רבות העסיקו עצמן בבעיה זו; אכן אם נעשה דבר של ממש, ואפילו לא באותם הממדים העצומים שהמצב חייב, הרי היתה זאת הפעולה המבורכת של הכשרת חלוצים וחברי תנועות־הנוער ואירגוני־העזר של א"י העובדת, אשר „פוע"צ־צ.ס." — על ידי חברים משלה ושליחים חברי מפא"י מהארץ — עמדה בראשם. בסוף שנת 1931 מנה „החלוץ" 422 סניפים, ובהם 9862 חברים. ב־1 באפריל 1933: 564 סניפים, 21.444 חברים. בפברואר 1935: 650 סניפים, 39.000 חברים. בדצמבר 1931 היו ב„החלוץ" 44 פלוגות הכשרה. באוקטובר 1932 — 84 פלוגות. באפריל 1935 — 187 פלוגות. הגדולות ביניהן היו בקלוסובה (מחצבה), גרוכוב (ליד וארשה, — חקלאות), צ'אנסטוחוב (חוה חקלאית), קיבוץ „תל חי" (ביאַליסטוק — 15 פלוגות, 708 חברים), קיבוץ „שחריה" (גלילות וילנה ובאַראַנוביצ'י — 30 פלוגות, 1556 חברים), „קיבוץ ברוכוב" (גלילות לודז, קילץ ובאנדין — 29 פלוגות, 1353 חברים; בפלוגת לודז בלבד — 320 חבר) ועוד ועוד. חברי פלוגות־ההכשרה עבדו בחקלאות, במנסרות, בבתי־חרושת לאריגה, סריגה, נעלים, זכוכית ועוד; במאפיות, נגריות, מסגריות, נפחות, חיטות וכד' וכו'. ל־60 קיבוצי־הכשרה היו משקי־עזר לגידול עופות, פרות, ירקות, פירות וכו'. בסניפי „החלוץ" ובקיבוצי־הכשרה נעשתה פעולת חינוך ותרבות והסברה עצומה.

במאי 1933 הוקמה בפולין הסתדרות „ה ע ו ב ד", שכללה בעלי מלאכה, אנשי מקצועות חפשיים ומומחים בתעשיות שונות — מועמדים לעליה. נתקבלו חברים בגיל 25—35, אנשים שבאו בחשבון בשביל העליה החלוצית. נשי החברים נתקבלו גם הן כחברות ל„העובד". חברי „העובד" קיבלו הכשרה מיוחדת בלימוד השפה העברית, תולדות הציונות, תולדות תנועת־העבודה הציונית ובעיותיה, פעולות הקרנות הציוניות וקפא"י, גיאוגרפיה והיסטוריה של ארץ ישראל וכדומה. בגאַליציה המזרחית קמה תנועה דומה לזאת, ושמה „עולים פועלים". השם הוסב אחר כך ל„העובד", והאירגון התאחד עם זה שבפולין הקונגרסית. בגאַליציה המערבית היה קיים „העובד" והיה גם אירגון „עולים בונים", שהתאחד לבסוף עם „העובד".

ב־1 במאַרס 1934 מנה „העובד" 206 סניפים, ובהם 5.691 חבר, רובם הגדול — נשיאים. מקצועותיהם: בנין בתים — 902; עבודות־עץ — 267; מחט — 2045 (עפ"ר — נשים); אריג — 495; עור — 449; מתכת — 371; חקלאות — 308; מזון — 208; תחבורה — 70; דפוס — 47; פקידות — 42; הוראה — 10, שונים — 477. כולם היו חייבים להשתלם במקצועותיהם אם בבתי־ספר או בקורסים קיימים ואם בבתי־אולפן מיוחדים להם. הם היו חייבים להצטרף לאגודות מקצועיות, כל אחד לפי מקצועו. חברי „העובד" הקימו קואופרטיבים יצרניים ושירותים (דפוס, פחחות, נגרות, נעלים, מברשות וכד') וכן קופות־מלוה־וחסכון — לצורך עליתם. אגב, גם ילדיהם של חברי „העובד" היו חייבים בלימוד השפה העברית. מבחינה אירגונית היה „העובד" קשור ב„החלוץ", ומבחינה מדינית־חברותית — עם „פוע"צ־צ.ס."

ב־1 ביוני 1935 העלה מיפקד ב„העובד" מספר של 423 סניפים, 15291 חבר. גילם של החברים הכשרים למועמדות ב„העובד" הוארך עד 42 שנה.

בספטמבר 1931 הקימה המפלגה את הסתדרות „ה פ ו ע ל", זאת אומרת: גיבשה פלוגות ספורטיביות שונות, שהיו קיימות ליד הסניפים של המפלגה ועשתה מהן מקשה אחת — „הפועל". היו אז 70 סניפים, ובהם 2000 חבר. במארס 1933 היו כבר 5500 חבר. ב־3 ביוני 1933 ערך „הפועל" בוארשה פסטיבל, בו השתתפו חיים ארלוזורוב ודוד בן־גוריון. זה האחרון נשא נאום על תפקידי „הפועל". הנואם מטעם האיגוד של ספורט־הפועלים בפולין אמר, בין השאר: „האנטישמיות המשתוללת לא תשבור מפרקתה אלא בהיתקלה במחנה הספורטיבי המאורגן של פועלים יהודים ופולנים".

תמורה מפתיעה בממדיה ובקצבה חלה בשדה הפעולה המקצועית של „פוע"צ־צ.ס." באותן השנים. כאילו במטה־קסם הופלה פתאום חומת־השנאה, שחצצה בין „פוע"צ־צ.ס." והאיגוד המקצועי. עליתה השיטתית של קרן ארץ ישראל בעיני יהודי פולין, לרבות הפועלים והעמלים, וביחוד קרנה של ה„הסתדרות", שמפלגת פועלי א"י עומדת בראשה; ירידת האימון לפוע"צ־שמאל ופשיטת רגלם הגמורה מבחינת ציוניותם; התאבנותו האנטי־ציונית והאנטי־לאומית של ה„בונד"; הסתאבותן של מפלגות הימין; מצבם ללא־מוצא של יהודי פולין, ולסוף —

כוחות־הנעורים, שהתנחשלו ופרצו מתוך מחנה „פוע״צ־צ.ס.״ והתנועות החלוציות הסובבות אותו ונכללות בתוכו — כל אלה העלו בתנופה כבירה את המפלגה החלוצית למרומי המציאות היהודית בפולין. והביטוי הנמרץ ביותר ניתן, כאמור, באיגוד המקצועי. מספר החברים המאורגנים באגודות מקצועיות עלה על 10.000 איש; לפי מושגי האיגוד המקצועי ברחוב היהודי באותן השנים היה זה מספר כביר. „פוע״צ־צ.ס.״ הצליחו ליטול לידם אגודות חשובות, כגון של עובדי הובלה, עובדי בשר, מורים ועוד ועוד, וכן להתבסס במקצועות רבים אחרים.

תמונה בולטת מגידולה המהיר של המפלגה אפשר לקבל ממספרי המצביעים בבחירות לקונגרסים הציוניים: לקונגרס ה־15 (שנת 1927) — 20,1 אחוז ממספר המצביעים; לקונגרס ה־16 (1929) — 21%; לקונגרס ה־17 (1931) 30,3%; לקונגרס ה־18 (1933) — 42,5%; לקונגרס ה־19 (1935) — 57,4% (117.542 קול).

הועידה השלישית של המפלגה נתקיימה ב־7—10 במארס 1936 בוארשה. היתה זו ועידה גדולה, אימפוזאנטית, והיא עוררה התעניינות רבה בפולין. הועידה שיקפה בצורה בולטת את גידולה של המפלגה, היקף משימותיה ומידת האחריות הגדולה שהטילה על עצמה ביחס לבעיות החיוניות של המוני היהודים הנמקים בעניים. הועידה הפקיעה את עצמה משיגרת הדיבורים של מפלגות־הפועלים היהודיות ושימשה ביטוי נוקב לאימת אותם הימים. רצה הגורל, וביום השלישי לדיוני הועידה ירדה על יהדות פולין מהלומת הפוגרום בפשיטיק, זאת כתובת־הדמים של „מנא, מנא, תקל ופרסין״ על שער הרחוב היהודי בפולין. ועוד רצה הגורל, ובעצם ימי הועידה התנהלו בסיים ויכוחים סוערים וגועשים על חוק ביטול השחיטה לפי הדין היהודי, — חוק שהתכסה באיצטלה של הומאניות ויוזמיו ותומכיו אף לא העלימו את כוונותיו האמיתיות: דחיקת רגליהם של היהודים מהמסחר בבקר והריסת מעמדם. ועוד: בדיוק ביום פתיחת הועידה (7 במארס) הודיע היטלר על ביטול חוזה לוקארנו וכיבוש מחוזות הריין, הודעה שנתקבלה על ידי העולם כולו כצעד מכריע לקראת מלחמת־העולם השניה. גם שמי ארץ־ישראל היו אז מועבים מאוד, — היו אלה ימי הדיונים החמורים בשאלת המועצה המחוקקת לארץ ישראל עם רוב ערבי, ימים של מתיחות גדלה והולכת, שהביאה עמה כעבור ששה שבועות (19 באפריל 1936) התפרצות־דמים והתחלת המאורעות של 1936—1939.

על רקע זה התנהלו הדיונים ונתקבלו ההחלטות בועידה השלישית. בתוך הדיונים בשאלות שעמדו ברומה של המציאות היהודית, הקדישה הועידה מקום רב גם לשאלות החינוך והתרבות, וכמובן גם לשאלת השפה. הדיונים התנהלו מסביב לשלוש הצעות אלה: 1) הקמת קורטוריון מיוחד למוסדות החינוך והתרבות בעברית — בהנהלת המיעוט; 2) מתן הסכמה לסיפוחם של מוסדות אלה לחברת „תרבות״; 3) הכנסתם של המוסדות ל„שול־קולט״ (שהיתה בידי המפלגה) על יסודות אוטונומיים. נתקבלה ההצעה השלישית. שינוי יסודי זה, טעמים שונים גרמו לו: התרחבות אפקיה של המפלגה; השפעתה הגדלה והולכת של המפלגה בא״י, ביחוד לאחר האיחוד בין „אחדות העבודה״ ו„הפועל הצעיר״ והקמת „מפלגת פועלי א״י״ (ינואר 1930); תהליך האיחוד עם ה„התאחדות״. באוגוסט 1932, בדאנציג, הוקם האיחוד העולמי „פועלי ציון־צ.ס.־התאחדות״, — איחוד שלאחר יסוד מפא״י היה בלתי נמנע. האיחוד בוצע בכל הארצות, פרט לפולין הקונגרסית. הוא בוצע גם בגאליציה המזרחית (ינואר 1933); אך בפולין לא נסתיים הדבר: קיצוניים משני הצדדים עיכבו בעד האיחוד וגילגלו את הויכוחים משנה לשנה. אף על פי כן, לא יכלה מפלגת „פוע״צ־צ.ס.״ להתעלם מעצם קיומה של הבעיה ומאי־ההמנע של האיחוד, וכן מהעובדה שה„התאחדות״ מושרשת בחברת „תרבות״ וגם שולטת בה. מכאן — ההחלטה הנ״ל של הועידה השלישית.

מאותו חודש מארס 1936 יש לציין עוד שני תאריכים חשובים בחיי המפלגה: ב־17 במארס, בקריאת פוע״צ־צ.ס.״ ובהנהגתה, התקיימה בפולין שביתת־מחאה כללית נגד ההשתוללות האנטישמית (פשיטיק, שחיטה וכו׳). ב־29 במארס נתקיימה ביוזמת המפלגה ובהנהגתה ועידה כל־פולנית למען הקונגרס היהודי העולמי. בועידה הוחלט להצטרף לקונגרס, ובזה הועלה מוסד זה לדרגתו הגבוהה ויעודו כנציגות כוללת של יהודי העולם. הרוח החיה בועידה זו היה א. רייס, שהיה אז מנהיגה המוכר של המפלגה בפולין.

מצב היהודים בפולין הלך וההמיר מיום ליום. נתרבו התקפות דמים במקומות שונים בארץ. מפלגות־הימין ועתונותן קראו בגלוי לפרעות ביהודים. בימות הסיים והסינט שימשו אף הן שופרות לקריאה זאת, והממשלה המשיכה במדיניות של „אוושאם״. צלו של היטלר נפרש על פני פולין. נוכח התרחשויות אלה קמה תנועה לאירגון התגוננות מדינית, חברתית ומעשית. הוטלה הסיסמה של קונגרס־פועלים למלחמה לזכויות היהודים ונגד אנטישמיות ופאשיזם. „בדרך הטבע״ נחלקו הדעות: מפלגת „פוע״צ־צ.ס.״ והכוחות הציבוריים הקרובים אליה טענו לקונגרס, שייצג את ההמונים הרחבים וידון בכל השאלות האקטואליות, לרבות שאלות עליה והגירה; ואילו ה„בונד״ והקומוניסטים רצו לצמצם ולכנס רק נציגים של פועלים מאורגנים והתנגדו לדיון בשאלות „ציוניות״. אדרבה, הם הזדרזו והכניסו למצע־הקונגרס שלהם פסוק זה: „הקונגרס יתנגד בכל תוקף להלך־הרוח של בהלה והגירה, הלך־רוח המטופח ע״י הריאקציה הציונית ועושי דברה״. יש להזכיר, כי ה„בונד״ והקומוניסטים פיתחו אז בכלל תעמולה ארסית נגד הציונות והישוב בארץ, וזה בעצם ימי מאורעות־הדמים בארץ ישראל. הם אף הצדיקו את הדין על הישוב וראו בהתקפות הדמים עליו מרידה מוצדקת. לפוע״צ־צ.ס. לא נשארה ברירה אלא להכריז על קונגרס נפרד, — וכך הוה. על הקריאה „לפועלים והמוני־היהודים בפולין״ חתמו יחד עם פוע״צ־צ.ס.: „צ.ס.־התאחדות״, תנועות הנוער, מרכז „החלוץ״, „העובד״,

מועצת האיגוד המקצועי ועוד, וכן „פועלי־ציון־שמאל — אקטיביסטים". זאת היתה המפלגה החדשה (בראשות יצחק לב, י. סטולרסקי וג. גרשוני), שקמה לאחר הפילוג בשנת 1934 (כעבור שנתיים הם חזרו והתאחדו). מטעם הועד המכין של פוע"צ־צ.ס. וכו' הופצו כ־400.000 כרטיסי־בוחר. שני הקונגרסים נקבעו ליום 13 ביוני, אך הממשלה נזדרזה ואסרה את כינוסם.

בינתיים התחיל בראַדום המשפט נגד המשתתפים בפרעות בפשיטיק. הואשמו 43 נוצרים ו־14 יהודים. ביום 26 ביוני הוצא פסק־הדין; נמצאו אשמים ונידונו לתקופות־מאסר שונות: 11 יהודים (1 — לשמונה שנות מאסר; 1 — 6 שנים; 1 — 5; 2 — 10 חדשי־מאסר; 2 — 8 חדשים; 4 — 6 חדשים); 25 נוצרים (3 — לשנה אחת של מאסר; 1 — 10 חדשים; 15 — 6 חדשים). פסה"ד* גרם לזעזוע איום בכל יהדות פולין, שקיבלה אותו כמעט כהכרזת מלחמה מצד העם הפולני וממשלתו עליה. ה„וויאַטשור ואַרשאַבסקי" פירסם מיד מאמר על „סמל פשיטיק": „פשיטיק מסמלת את רצונו של האיכר הפולני וזכותו לעצמאות כלכלית, שהיא תנאי מוקדם להגברת כוחה של המדינה כלפי חוץ וכלפי פנים". ביוזמת „פוע"צ־צ.ס." ובהשתתפות כל המפלגות היהודיות (הפעם — גם ה„בונד") הוכרזה ליום 30 ביוני שביתת־מחאה כללית בוארשה ובכל ערי־השדה. השביתה הקיפה את כל יהדות פולין.

בספטמבר 1936 נתקיימו ברוב ערי פולין בחירות למועצות הקהילות היהודיות. רשימת פוע"צ־צ.ס. נחלה נצחונות רבים (מאה ושבעים פרנסים נבחרים). בפעם הראשונה נפרץ מעגל־הקסמים מסביב לפוע"צ־צ.ס. במערכות בחירות בוארשה: נבחרו שלושה צירים למועצת הקהילה, ומהם אחד — א. בילופולסקי — לועד הקהילה (בדצמבר 1936 פוזרו המועצה וועד הקהילה, ובמקומם מונה קומיסר).

בפולין עשה אז ברוך צוקרמן מטעם הקונגרס היהודי העולמי. הוא נטל על עצמו את המשימה לארגן קונגרס לעזרה עצמית של יהודי פולין, קונגרס שציריו ייבחרו בבחירות כלליות דימוקראטיות. מפלגת „פוע"צ־צ.ס." העמידה עצמה לרשות הפעולה הזאת ועשתה כל שהיה לאל ידה לעשות להצלחתה. אך היא לא הצליחה. ה„בונד", ברוח האידיאולוגיה המסורתית שלו, שלא לשתף פעולה עם שום אירגון או מוסד „כלל־ישראלי", סירב להצטרף לועד המארגן ולהשתתף בקונגרס. הציונים הכלליים, — קודם מסיעה ב', ואח"כ גם מסיעה א', — התנגדו לבחירות והציעו לערוך קונגרס לפי רשימת־צירים מוסכמת מראש או להרכיב את מוסדות הסניף של הקונגרס העולמי בפולין, בלי קונגרס או ועידה. דעתם של פוע"צ־צ.ס. היתה, שבעצם אירגון ההמונים היהודיים בפולין לקראת הבחירות, ובבחירות עצמן, יש משום ערך

* הנידונים הגישו עירעור, וביום 24 בנובמבר 1936 היצא פסק־דין, שהגדיל את תקופת־המאסר לתשעה מבין אחד־עשר היהודים.

פוליטי מכריע, וכל תחליף לבחירות — ודוקא דימוקראטיות — אינו אלא סילוף דמותו של הקונגרס היהודי, שצריך לייצג באופן בלתי אמצעי את ההמונים ולא את הנוטאבלים, אם אישים ואם מפלגתיים. הויכוחים התנהלו בגילגולים שונים משך שנתיים ומעלה; חיפשו כל מיני פתרונות, כל מיני פשרות, ובסופו של דבר לא התקיימה ועידה אלא אסיפה, ואותו ועד מארגן המשיך בפעולותיו כנציגות בלתי נבחרת ובלתי מוסמכת של יהודי פולין.

ב־11 לנובמבר 1937 נתקיימה בוארשה — ביזמתה ואירגונה של מפלגת „פוע"צ־צ.ס." ומטעם מועצת האיגוד המקצועי של המפלגה — „ועידת־הפועלים הראשונה לעניני קואופרציה ועזרה עצמית קונסטרוקטיבית". המרצים בועידה הגדירו את מצבם של הפועלים היהודים כ„איום, ממש קאטאסטרופאלי, תוך החמרה מיום ליום". — „ענפי־עבודה ופרנסה שלמים עוברים בזה אחר זה לידי נוצרים. הפועלים היהודים עובדים בבתי־מלאכה קטנים, — הגדולים ביניהם מעסיקים 5 פועלים. — ואין התחוקה הסוציאלית חלה עליהם. פועלים יהודים, — ביחוד בערי־השדה, — עובדים 14—16 שעה ליום, ושכרם אין בו כדי לספק אפילו לחם בלבד להם ולבני־משפחתם. בענפים רבים נדחקים הפועלים מעבודתם על ידי בעלי־מלאכה, העובדים יחד עם כל בני־משפחותיהם מעלות השחר ועד שעה מאוחרת בלילה בשכר פרוטות עלובות". המפלגה ומוסדותיה המקצועיים והמשקיים עשו מאמצים על־אנושיים להציל לו רק אלפים מספר מחרפת הרעב והניוון. הם אירגנו במקומות שונים (וארשה, לודז', קראקוב, לבוב, לומזה, באנדין, גרודנה, מזריץ, בריסק, באראנוביץ, לוצק, לידה, לודמיר, צ'אֶנסטוחוב, בלכטוב, מיכאלוב, הרובישוב, גדיניה ועוד) קבוצות־עבודה וקואופרטיבים יצרניים ושירותיים (כמעט כל עובדי־הבשר היהודיים בפולין אורגנו על יסודות קבוצתיים עם קופות משותפות). תנועת החלוץ נתנה הרבה מנסיונה וכוחה לתנועה קונסטרוקטיבית־פרודוקטיבית זאת.

בראשית שנת 1938 מיזגה „פו"עצ־צ.ס." בתוכה את מפלגת הסוציאליסטים הבלתי תלויים (מנהיגה: ד"ר י. קרוק). לאלה האחרונים ניתנה הרשות להמשיך בפעולתם הטריטוריאליסטית בחברת „פריילאנד" (מיסודו של ד"ר שטיינברג). רשות זו לא נשארה למעשה אלא על הנייר. בסוף 1938 (16—18 בנובמבר) התקיימה ועידת־האיחוד של תנועת־הנוער של פו"עצ־צ.ס. „פרייהייט" ו„החלוץ הצעיר". באותה שנה חלה התקרבות בין „פוע"צ־צ.ס." לבין פוע"צ־שמאל. בפעם הראשונה נתקיימו בשנת 1938 חגיגות והפגנות משותפות באחד במאי, ובעקבות דבר זה הוחל בגישושים הדדיים על איחוד. המצב הטראגי ביהדות פולין, ההתפתחויות החמורות בציונות ובארץ ישראל והשתוללותם של הרביזיוניסטים, התחזקותו של ה„בונד" והחרפת תעמולתו האנטי־ציונית, התפכחות אנטי־קומוניסטית בין פו"עצ־שמאל ועוד גורמים מגורמים שונים קירבו את שתי המפלגות הדוגלות ב„פועלי־ציונות". היו גישושים, אבל לכלל איחוד הדבר לא הגיע. בינתיים החמירה והלכה בעית האיחוד עם ה„התאחדות". שבע

שנים רצופות התנהל משא־ומתן אומלל זה ולסופו לא הגיע אלא לאחר מלחמת־העולם השניה. היה לחץ בלתי פוסק מצד משרד האיחוד העולמי וכן מצד מפא"י ואישיה המרכזיים; כפעם בפעם היו נקבעים תאריכים לועידת־האיחוד וגם מתקבלים מצעי־איחוד (אמנם, כל פעם עם סעיפים ש„יש עוד לישבם") וכל פעם היה מתעכב הדבר בעטיים של מתנגדי האיחוד משני הצדדים. הויכוחים התנהלו בעיקר בשאלות אלה: 1) ה ש ם. היו הצעות שונות והיתה קרובה להתקבל ההצעה: „מפלגה ציונית־סוציאליסטית — פועלי־ציון־התאחדות". 2) ח י נ ו ך ו ת ר ב ו ת. הוסכם, שחברי „התאחדות", ששלטו בחברת „תרבות", ידאגו להנהגת יידיש כמקצוע־לימוד במוסדות „תרבות", וחברי „פוע"צ־צ.ס.", ששלטו ב„שול־קולט", יגבירו את לימוד השפה העברית במוסדות „שול־קולט". נשארה פתוחה השאלה בדבר מידת מרותה של המפלגה המאוחדת על חברות אלה. 3) ה ס מ ל י ם. חברי „התאחדות" דרשו במפגיע את צירופם של שני הדגלים — הלאומי והמעמדי — כסמלי המפלגה המאוחדת, וחברי „פוע"צ־צ.ס." התנגדו ל ח ו ב ת הדגל הלאומי. 4) ה נ ו ע ר. הוסכם להכיר ב„פרייהייט" כנוער המפלגה ולתמיך ב„גורדוניה", אבל לא להכיר בה רשמית עד שתצטרף לאינטרנציונל־הנוער הסוציאליסטי. 5) א ג ו ד ו ת ה ס פ ו ר ט. הוסכם, שהמפלגה המאוחדת תאמץ את „הפועל", ועם זה תנתן לחברים בודדים של „התאחדות" הרשות להישאר ב„מכבי". — גם הסעיפים המוסכמים היו ייתר להלכה מאשר למעשה, משום שהמתנגדים משני הצדדים, וביחוד מצד „פוע"צ־צ.ס.", התבצרו אחרי הסעיפים הבלתי מוסכמים, ובעיקר אחורי הסירוב שבלב.

הגיעה שנת 1939, שמראשיתה עמדה בסימן המלחמה המתקרבת, ובשביל היהודים — העקדה המתקרבת. האוירה היתה דחוסה עד למחנק. ובקרב הציבור הפולני היו שפחדו ורחבו לבבותיהם לקראת פתרון ראדיקאלי של בעית היהודים בידי זרים, בחינת זכו ונעשתה מלאכתם ע"י אחרים.

אף על פי כן נמשכו החיים עד ל־1 בספטמבר — „כתיקנם". בחדשי הקיץ עוד התנהלה מערכה ציונית אדירה: הפצת השקל והבחירות לקונגרס העשרים. במרכז המערכה עמדה מפלגת „פוע"צ־צ.ס.", והגוש של א"י העובדת בראשה, שזכה ב־54% מהקולות בבחירות. היתה זאת שירת־הברבור בציונות פולין, ביהדות פולין — כבודו ותפארתו של העם היהודי.

ירדה השואה. היתה חשכה גדולה בחוץ וכבו המאורות בבית, בלב. היו גם ניצנוצי אור, היה גם פרץ להבות, היו גם מעשי־גבורה, שכמוהם לא ידעה ההיסטוריה. היה גם מרד הגיטאות. ו„פוע"צ־צ.ס." ואשר אתם היו בכל אלה, על פי רוב — במרכזם.

אחר המלחמה נעשו נסיונות לשקם את החיים הציבוריים בישוב היהודי בפולין, שמנה כשמונים אלף נפש. כל המפלגות — אף אחת לא נעדרה — חידשו חייהן. היו מוסדות — לרבות חוות־הכשרה, עתונים, ועידות, אסיפות; היו, כמקודם, פילוגים ואיחודים. ביוני 1947 התאחדו סוף־סוף גם „פועלי־ציון־צ.ס." עם „צ.ס.־התאחדות", — האיחוד האחרון במחנה הציוני ובישוב היהודי בפולין. היתה גם יציאה המונית של יהודי פולין, שהוגלו בשעתם לכפרים ומחנות באסיה וחזרו לעיירותיהם ועריהם ומצאו חורבות וקברים ונתקלו בהתנגדות המוני הפולנים שנהנו מהשמדת היהודים והגנו על הירושה שבאה לידיהם בחסדי תליני היטלר. היוצאים הלכו למחנות הפליטים, שהוקמו בגרמניה המערבית על ידי רשות אמריקאית לעזרה לפליטי הנאצים, ונעזרו מכספי הג'וינט. משלחות מטעם הנהלת הסוכנות הגיעו אליהם, עודדו את רוחם ועוררו אותם להעפיל ולעלות על אף איסור הבריטים, עד שקמה מדינת ישראל וחוסלו המחנות ויושביהם עברו למולדתם, מדינתם. ובראש המדינה — מפא"י.

מועצת פועלי־ציון — צ"ס־התאחדות בחבל שלזיה תחתית, ורוצלאב, ספטמבר 1947.

„התאחדות" — מפלגת העבודה

מאת משה טאצה

מפלגת־העבודה הציונית „התאחדות" (הפועל־הצעיר וצעירי ציון) הורתה ולידתה בתנועת „צעירי־ציון" בפולין. בשנת 1918 נתעורר בקרב אגודות הצעירים הציוניים המאוגדות ב„מרכז" שקם בוארשה רוח אופוזיציונית נגד הועד המרכזי של ההסתדרות הציונית. הרוח נתגבשה בשאיפות עממיות עמלניות. נתארגנה פראקציה עממית „צעירי־ציון". בועידה השניה, בשנת 1919, התגלעו בה חילוקי־דעות יסודיים ונתגבשו שני אגפים: זרם סוציאליסטי שהביא לידי הקמת „צ. ס. צעירי־ציון", וזרם עמלני, שקיבל את גופי תורתו של א. ד. גורדון ו„הפועל הצעיר". בועידת היסוד שנתקיימה בפראג, צ'יכוסלובאקיה, בשנת 1920, בהשתתפותו של א. ד. גורדון, שנשא את דברו על „עם־אדם", הוקמה מפלגה עולמית עמלנית בשם מפלגת העבודה הציונית „התאחדות" (הפועל־הצעיר וצעירי ציון).

הפלג הסוציאליסטי „צ. ס. צעירי־ציון" פרש מיד אחרי ועידת היסוד וקשר קשרים אחרי זמן־מה עם „אחדות העבודה". הפלג השני, העמלני, שקרא לעצמו בשם „הפועל הצעיר", נשאר בהתאחדות העולמית של „הפועל הצעיר וצעירי־ציון" והקים את ה„התאחדות" בפולין, שמרכזה נקבע בוארשה ותחום פעולתה היתה פולין הקונגרסית ומחוזות־הספר המזרחיים שעברו לפולין, אחרי המלחמה עם ברית־המועצות, על יסוד הסכם השלום בריגה, 1921.

הועידה הראשונה של ה„התאחדות" בפולין, נתקיימה בוארשה ב־4—8 לינואר 1923.

בתקופה הראשונה להתארגנותה היתה ה„התאחדות" חלק בלתי־נפרד של ההסתדרות הציונית בפולין. לא ארך הזמן והיא פרשה ממנה והכריזה על עצמאותה בתור מפלגה.

היתה זאת תקופת הסער וההסתערות הציונית ברחוב היהודי וראשיתה של העליה השלישית, שאורגנה ונוהלה על ידי שליחי „הפועל הצעיר" בוינה, שדרכה זרמה העליה לארץ. וארשה שימשה מקום־מעבר לחלוצי רוסיה ואוקראינה בדרכם לארץ וחלק מהם היה פעיל למען חיזוקה והתפתחותה של ה„התאחדות".

מקורה ומחצבתה של ה„התאחדות" היתה ההסתדרות הציונית בפולין, הסתדרות המונים, שהטביעה את חותמה על חיי העם ומאבקו לקיומו ולזכויותיו האזרחיות והלאומיות, וכן על התנועה הציונית לסיעותיה ומפלגותיה. שום מפלגה לא יכלה להתחרות בה ובכוחה. הסיעות הציוניות פיתחו את פעולתן לידה ובעזרתה. לשורות ה„התאחדות" באו החברים רק מתוך ההסתדרות הציונית. ה„התאחדות" לא היתה מעולם מפלגת־המונים, ולמען האמת ייאמר שהיא גם לא שאפה לכך. ה„התאחדות" ידעה את כוחה

ואפשרויותיה המוגבלים ברחוב היהודי בוארשה ובפולין כולה.

ההסתדרות הציונית היתה בבחינת מפלגת־האם, שהצטערה על פרישתם של צאצאיה משולחנה, אבל שמרה עליהם מכל פגיעה ונהגה בהם כבוד. בעבודה המדינית, עבודת־ההווה, שימש כמורה־הוראה יצחק גרינבוים, ומחוץ ל„פועלי־ציון־ימין", ששמרו אמונים לתורת ההתבדלות שלהם, הלכו ה„התאחדות" וה„מזרחי" יד ביד עם ההסתדרות הציונית במאבק המדיני בסיים הפולני ומחוצה לו. בעזרתה זכתה ה„התאחדות" לנציג בסיים הפולני לפי רשימת המיעוטים הלאומיים. יצחק גרינבוים שאף לצרף ל„בלוק המיעוטים הלאומיים" גם את „פועלי ציון", אבל מפלגה זו שמרה על טהרה נפרדת ונחלה כשלון חרוץ בבחירות שנת 1922. רק במקרה נבחר מרשימתה, שהיתה הרשימה היחידה במחוז חאלם, ד"ר רוזנפלד, שמת אחרי הבחירות ובמקומו בא ד"ר שפר. בבחירות 1928 לא הציגה מפלגת „פועלי־ציון" שום רשימה, והסתפקה בקריאה לעמלים היהודים שיצביעו בעד רשימה סוציאליסטית, כלומר: בעד „בונד" או בעד פפ"ס". כרוז זה לא הועיל ל„בונד" ופפ"ס לא הזכירה אותו כלל, שהרי לא ניהלה תעמולה בין הפועלים היהודים.

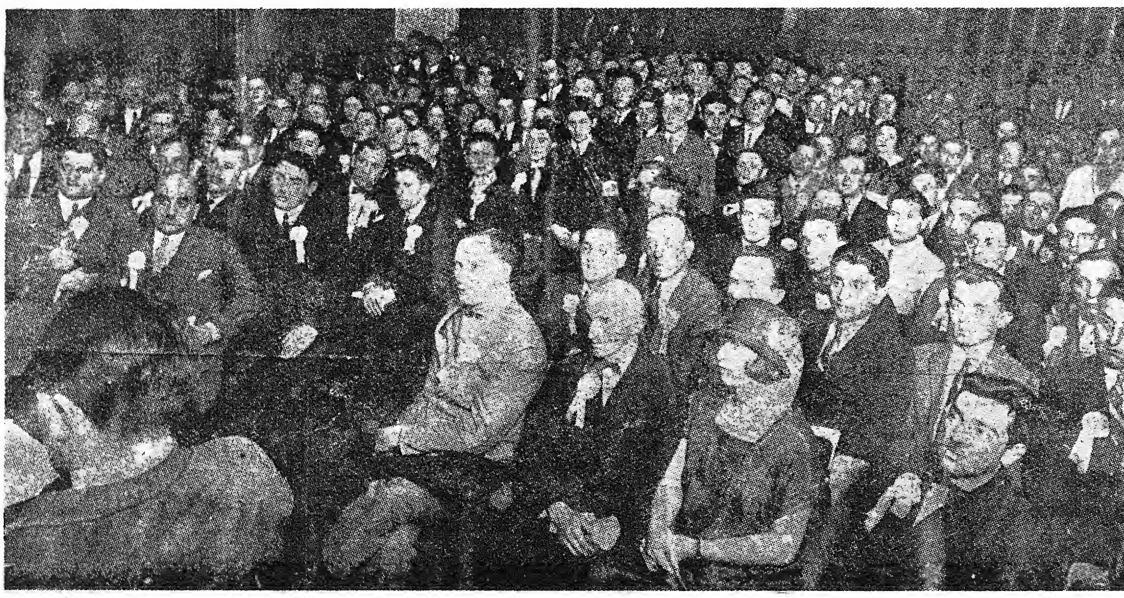
במשך כל קיומה ניסתה ה„התאחדות" יחד עם המורים וגופים אחרים, להופיע ברשימה מיוחדת בבחירות לעירית וארשה, אבל לא השיגה אף מנדט אחד. האינסטינקט הבריא של ההמונים היהודים הורה להם, שלשם הגנה על עניניהם מפני כוחות עוינים, מוטב לתמוך במפלגות גדולות. כנגד זה פעל יצר ההתפלגות במלוא עוזו בבחירות לקהילות היהודיות, לקונגרסים ולועידות של מוסדות ציוניים או מוסדות צבוריים יהודיים אחרים. אגב, בבחירות לעירית וארשה אירגנה ה„התאחדות" אסיפת־תעמולה רבתי בשפה העברית, דבר נדיר ביותר ברחוב היהודי במפעל פוליטי שאינו קשור כלל עם הציונות.

הרכב ה„התאחדות" לא היה שונה בהרבה מהרכבן של מפלגות אחרות: נוער, מורים, פקידים וכדומה. היא שאפה לרכוש גם את בעלי־המלאכה והסוחרים הזעירים, אבל רק יחידים מהם הצטרפו אליה. בעיקר בא הנוער, ששאף לשנות את חייו, לעבור לארץ־ישראל ולחיות חיי עם בריא במולדת. חלקה של האינטליגנציה היה באופן יחסי רב ב„התאחדות". לאלה קסמו יותר חייו של א. ד. גורדון מאשר כתביו, שרק יחידים עיינו בהם, ותורתם של מרתין בובר וגוסטב לנדויאר, ששמעם הגיע מגרמניה. ה„התאחדות" ראתה את עצמה למעשה כ„מפלגת מעבר" מן הגולה לארץ; היא היתה מפלגה „פלשתינו־צנטרית", אם גם שיתפה את עצמה שיתוף מלא בעבודת־ההווה בכל מקום ובכל הזדמנות, ובגלל זה זכתה בחוגי

„הפועל הצעיר" לבקורת כשותפה ל„סיים ציוניזם" של י צ ח ק ג ר י נ ב ו י ם.

יסודותיה הרעיוניים של ה„התאחדות" היו מושתתים על פעילות ציונית, על עברית בגולה וסוציאליזם קונ־סטרוקטיבי תוך הכרה בפרימאט הציוני והלאומי ושיתוף מלא עם שאר חלקי האומה. ה„התאחדות" התנגדה בתוקף לסוציאליזם מושתת על מלחמת המעמדות והכרוך בה, וכן להצטרפות לאינטרנאציונל הסוציאליסטי.

משלחת ה„התאחדות" הפולנית בועידת ה„התאחדות" בברלין בשנת 1922 התנגדה בחריפות להגדרת המפלגה כסוציאליסטית, והיא קיבלה במורת רוח את פרוגרמת־ברלין עם הנוסחה של המטרה הסופית: חברה עובדת בארץ־ישראל עם משק סוציאליסטי משותף. וכשנוסד מחדש האינטרנאציונל הסוציאליסטי בהאמבורג ומשלחת המשרד הראשי של ה„התאחדות" העולמית הופיעה בו כמשקיפים — רגזה ה„התאחדות" הפולנית.

ועידת ה„התאחדות" בשנת 1925 בוארשה

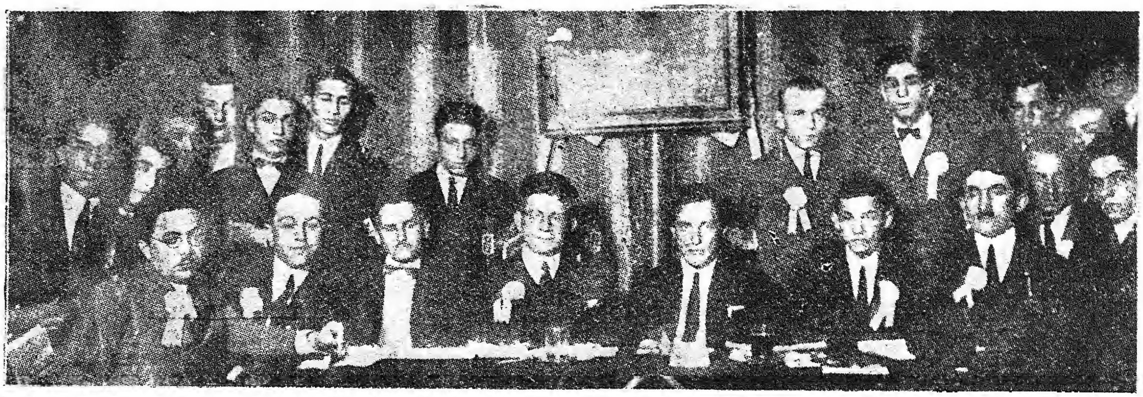
ה„התאחדות" הפולנית ינקה את השקפותיה הרעיו־ניות מתוך המציאות היהודית וראתה את תפקידה המרכזי והיחיד בפעולה להתחדשות האומה, ובהגשמתה המלאה של הציונות — את גאולת היחיד והכלל. שיתוף פעולה עם שאר חלקי הציונות שימש נר לרגליה של ה„התאחדות", והיא היתה הראשונה שהצטרפה בקונגרס הציוני בפראג להנהלה הציונית ולכל המוסדות העליונים בארצות השונות. בדרך זו הלכה ה„התאחדות" בפולין מיום היווסדה עד ביטולה.

ה„התאחדות" הצטיינה במיוחד בנאמנות לשפה העב־רית ולתרבות העברית. יחסה לאידישיזם היה שלילי, אולם יחסה ליידיש ולספרות ביידיש היה חיובי. בטאונה הרשמי „פ א ל ק א ו ן ל א נ ד" הופיע ביידיש; בהוצאת ה„התאח־דות" הופיעו חוברות ביידיש, כגון: מונוגראפיה על א.ד גורדון; חוברת יוסף בוסל; כרוזו הידוע של יוסף ויתקין לעליה; מאמרים של א.ד גורדון ועוד. ה„התאח־דות" עשתה נסיון להוציא בטאון עברי, „המעבר", אבל הנסיון לא הצליח. בסך־הכל הופיעו שלוש חוברות ממנו.

המועצות הארציות וועידותיה של ה„התאחדות" התנהלו בחלקן הגדול בעברית. עבודה רבה השקיעה ה„התאחדות" ב„תרבות", במרכז ובסניפים. מורי „תרבות" ורבים מבוגרי בתי־הספר שלה נמנו עם פעילי ה„התאחדות". בפולין הקונגרסית היו קיימים בתי־ספר תיכוניים דו־לשוניים ובהם עבדו כמורים בעיקר בני גאליציה המזרחית והמערבית, יוצאי ה„התאחדות" בחבל ארץ זה. הם המשיכו להיות חברים פעילים במפלגת ה„התאחדות". השפעתם היתה רבה, והם סייעו לא־מעט להפצת הרעיון הציוני והחלוציות בין תלמידיהם. במיוחד יש לציין את ל ו ד ז, שהפכה למעין מרכז שני של ה„התאחדות" בפולין. הועידה הארצית השלישית של ה„התאחדות" נתקיימה ב ל ו ד ז בימים 24—27 בנובמבר 1927, והמרכז עבר ל ל ו ד ז.

ה„התאחדות" ראתה את עצמה כחלק בלתי־נפרד מתנועת „ארץ־ישראל העובדת" והשתתפה ב„ליגה למען ארץ־ישראל העובדת" ובתנועת „החלוץ". מלחמת המפ־לגות שררה במלוא תוקפה באיגודים אלה. מן הארץ הגיעו שליחים רבים חברי „הקיבוץ המאוחד", שנמנו בעיקר על „אחדות העבודה" שדגלה ברעיון הקיבוץ הגדול, בעוד שאנשי „החלוץ" מבין חברי ה„התאחדות" תמכו ברעיון הקבוצה הקטנה. באזני השליחים הללו אסור היה להזכיר את רעיון המושב. הקבוצה הקטנה והמושב היו בעיניהם יצירות זעיר־בורגניות, שסימלו את הריאקציה. חיי ה„התאחדות" בתוך ה„חלוץ" ו„הליגה למען ארץ־ישראל העובדת" לא היו קלים ביותר. שררה מתיחות מתמדת, שעברה גם למשרד הארצישראלי, לתחום חלוקת רשיונות־עליה.

בועידת „החלוץ" השלישית פרצה מחלוקת חריפה בשאלת השפות, ואחרי משא־ומתן רב הוחלט, שנשיאות

נשיאות הועידה הארצית של ה„התאחדות", וארשה 1925.
יושבים (מימין לשמאל): קופל שוארץ, משה טאצה, גרשון חנוך, אברהם לוינסון, משה גורדון, צבי הלר, חיים שחור.

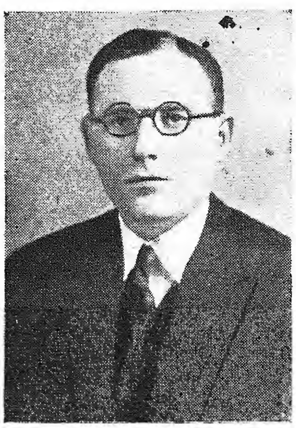
הועידה תנהל אותה בעברית וההרצאות גם הן תהיינה בעברית, אבל הויכוח יוכל להתנהל ביידיש. אחרי הקונגרס הסוציאליסטי בשנת 1923 בהאמבורג, התקיימה ועידה ארצית של „החלוץ" ובה הציעו שליחי „הקיבוץ המאוחד" ו„אחדות העבודה" להכריז על הצטרפותו של „החלוץ" לאינטרנאציונל הסוציאליסטי. בלחץ איומיה של סיעת ה„התאחדות" שתעזוב את הועידה ותפרוש מ„החלוץ", הוסרה הצעה זו מעל הפרק. המלחמה היתה נטושה גם ביחס לדגל הלאומי והימנון „התקוה". ה„התאחדות" נלחמה לאופי הבלתי־מפלגתי של „החלוץ", ואמנם עמדתה נתקבלה, אבל לא נתגשמה למעשה.

ב„ליגה למען ארץ־ישראל העובדת" לקחה ה„התאחדות" חלק פעיל והשתתפה בכל שטחי העבודה, וכן בבחירות לקונגרס העולמי של ארץ־ישראל העובדת שהתקיים בברלין, ושיגרה משלחת אליו. גם בועידה זו היו היחסים המפלגתיים מתוחים ביותר, והם החריפו והלכו עד שהגיעו הדברים לידי־כך, שה„התאחדות" פרשה מן המזכירות הפעילה ולא השתתפה בועידות המחוזיות.

ה„התאחדות" ייחסה ערך רב לקואופרציה היהודית למתן הלואות, שסביבה נתרכזו רבבות־רבבות משפחות יהודיות. בתנועה הקואופרטיבית הזאת השתתפו כל המפלגות היהודיות, החל במתבוללים וכלה בקומוניסטים. זו היתה תנועה כבירה, שלציונים היתה השפעה מרובה עליה. ה„התאחדות" שיתפה פעולה בתנועה הקואופרטיבית במרכז ובסניפים, ותרמה תרומה ניכרת לחיזוקה והתפתחותה, לתועלת המוני ישראל על כל שכבותיהם.

את הקמת האיחוד של „אחדות העבודה" ו„הפועל הצעיר" קיבלה ה„התאחדות" בפולין בדרך כלל באהדה מסויגת, ראתה בזה חיסול הסכסוכים והמריבות בעבודתה היומיומית של ההסתדרות. אולם ה„התאחדות" היתה סולדת מרוח ה„ברית שלום" שמצאה לה קן ב„הפועל הצעיר" והיתה זרה לה, והיא הסתייגה ממנה לחלוטין. ה„התאחדות" היתה מאוחדת ומלוכדת בשלילתה את דרך קבוצת „ברית־שלום" ועמדה על תביעתה המלאה להגשמת שאיפת הציונות למדינה יהודית, אולם נלחמה בו בזמן עם הריביזיוניזם, שכבש אותה שעה לבבות המונים מהנוער היהודי.

עם הקמת האיחוד בארץ בין „אחדות־עבודה" ו„הפועל הצעיר" ואירגונה של מפא"י החל תהליך האיחוד בכל העולם, אבל בפולין נתקל הוא בהתנגדות גמורה. לא ניתן לה ל„התאחדות" לחיות את חייה כרצונה, לקבל את האיחוד בארץ כעובדה קיימת ולקשור קשרים אירגוניים עם מפא"י, או — במקרה שהדבר יהיה בלתי אפשרי — להסתפק באוריינטציה לעיקריה. פרץ מרד ב„התאחדות" נגד האיחוד עם „פועלי־ציון" והמאבק ביניהן החריף עוד יותר. הועידה הרביעית של ה„התאחדות" בפולין, שנפתחה בוארשה אור לאחד בינואר 1930, היתה סוערת למדי. ניצחו מתנגדי ה„איחוד" ונבחר מרכז, שעל חבריו נימנו רק נציגי המתנגדים. את המאבק נגד האיחוד ניהל המרכז במלוא המרץ בעל־פה ובכתב — מעל דפי „פאלק און לאנד", וגם הוציא שתי חוברות בשאלה זו, ביידיש ובעברית.

יוסף לוי, מזכיר ה„התאחדות" בפולין

אחרי ש„גורדוניה" הצטרפה ל„איחוד" ומצבה של ה„התאחדות" בתוך „החלוץ" הורע, הקים המרכז תנועת נוער חדשה בשם „ויתקיניה" ואירגן נקודת־הכשרה שלו בריכוז קבוצות על שם יוסף ויתקין. העבודה היתה קשה, ללא אמצעים, בבדידות „מזהירה" ובאווירה עוינת בתוך ה„חלוץ", שכמעט כל מנגנונו היה בידי שליחי „הקיבוץ המאוחד" ועושי דברו.

סכסוך חמור פרץ גם בין הועד הפועל של „ההסתדרות", שעמד לצדה של הליגה למען ארץ־ישראל העובדת, לבין ה„התאחדות". הסיבה היתה: עמדת נציגה של זו במשרד הארצישראלי בוארשה שמנע בחירתו של יושב־ראש בהעמידו תנאים מיוחדים שתבע למלאם. קשים היו מאמציו של המרכז במלחמתו ב„איחוד".

המועצה העולמית של ה„התאחדות", שנתקיימה בשנת 1930, אחרי הקונגרס העולמי הראשון של ארץ־ישראל

העובדת, היתה מוקדשת לבעיות האיחוד בגולה. במועצה זו נתברר, שהרוב הגדול שחייב את ה„איחוד" נגרר לכך יותר מהכרח מאשר מרצון. הארצישראליים הכריזו במועצה שאין אסון בחיסול ה„התאחדות", שהרי קמה „גורדוניה", והיא תוכל לבוא במקומה של ה„התאחדות". הם גילו גם את נטייתם לכריתת בלוקים עם ה„בונד". המועצה גרמה אכזבה רבה ל„התאחדות" בפולין שנשארה נאמנה לעמדתה השלילית ל„איחוד". רק יחידים שיתפו עצמם בביקורת על ה„איחוד". במועצת ברלין גברה עוד יותר התנגדות זו, אולם נתברר שהמאבק נגד ה„איחוד" בקנה־מדה עולמי נדון לכשלון. ה„התאחדות" בפולין לא השתתפה בועידה העולמית של ה„התאחדות" ואף לא בועידת היסוד של „האיחוד העולמי" שנתקיימה אחרי כן, בשנת 1932, בדאנציג. אולם למרות שלא השתתפה בועידות

הועד המרכזי של „התאחדות"

רחף צלה של ה„התאחדות" על שתי הועידות בגלל המלחמה הערה שהתנהלה, בעיקר, מסביב לשאלת השפות. הועידה העולמית של „האיחוד העולמי" נפתחה באיחור של יום ויותר, כדי ליישר את חילוקי־הדעות, שהיו קיימים עד הרגע האחרון, במיוחד בשאלת השפות. לועידה העול־מית באה ה„התאחדות" העולמית עם „יש" לא־מבוטל כלל: היא תפסה עמדת־כבוד בתנועה הציונית העולמית; היא סללה את הדרך לכניסתם של נציגי הפועלים להנהלה הציונית ולשיתוף־פעולה מלא עם שאר חלקי העם; היא פעולה באירגון העליה השלישית; היא קיימה את „החלוץ" באופן הנעלה והרחב של המלה ולחמה לאופיו הבלתי־מפלגתי; היא הקימה תנועת נוער „גורדוניה", שעם כל גישתה החיובית „לאיחוד", לא רצתה להתאחד עם תנועת

הנוער של „פועלי־ציון" והחליטה להמשיך בקיומה הנפרד והעצמאי; היא גילתה נאמנות מוחלטת ובלתי־מעורערת לחינוך העברי ולהפצת השפה העברית ותרבותה בגולה, ובמיוחד בבנין בית־הספר העברי השלם „תרבות"; היא השתתפה בכל הקונגרסים הציוניים, במוסדות הציוניים ובקרנותיהם, ושיתפה פעולה עם שאר חלקי האומה למען היהודים בארצות פזוריהם; ה„התאחדות" הכירה בפרימאט הציוני והלאומי בכל דבר והתנגדה הלכה למעשה לסוציאליזם ולמלחמת־המעמדות הכרוכה בו ולהצטרפות לאינטרנאציונל הסוציאליסטי.

בניגוד לעמדה זו, הכירה ה„התאחדות העולמית" ב„פרוגרמה של דאנציג" ובתורת הסוציאליזם על כל מסקנותיה. היא הכירה בבית־ספר דו־לשוני (עברית ויידיש), והכרתה בבית־הספר של „תרבות" באה בתנאי שיידיש וספרותה ייקבעו בו כנושא־לימודים מיוחד. ה„פרוגרמה של דאנציג" קבעה ביחס לשפה העברית: „בארצות שבהן משמשת השפה העברית כשפת ההמונים (א"י) תילחם המפלגה לזכויותיה של שפה זו כשפת האוטונומיה היהודית בארץ ובחיים הציבוריים". עם קבלת החלטה זו הסתלקה ה„התאחדות" מן הרעיון לעברר את הגולה והתכחשה לחלוטין לעברה. היה זה המחיר שהוטל על ה„התאחדות" לשלם בעד האיחוד עם „פועלי־ציון צ. ס.".

ה„התאחדות" בפולין בחרה בהתבודדות, במרד, בהת־מודדות מיואשת, והתוצאות לא איחרו לבוא.

בבחירות לקונגרס הציוני בפראג בשנת 1933 הופיעה ה„התאחדות" המורדת שבפולין ברשימה נפרדת בכל

חלקי המדינה וזכתה להצלחה. בשני חלקי גאליציה זכתה רשימתה הנפרדת ב־2500 קולות ובפולין־הרוסית לשעבר ב־6196 קולות, וקיבלה שני מנדאטים לקונגרס. אותו זמן קיבלה „עת־לבנות" רק מנדאט אחד ו„מפלגת המדינה היהודית" מיסודו של גרוסמן גם היא — רק מנדאט אחד. מלחמת הבחירות היתה חריפה ביותר. „רשימת ארץ־ישראל העובדת" הוציאה אפילו חוברת מיוחדת ביידיש נגד רשימת ה„התאחדות".

מצבם של שני הצירים של ה„התאחדות" בקונגרס הציוני בפראג לא היה נוח ביותר. הם פנו במכתב רשמי לסיעת ארץ־ישראל העובדת בקונגרס, אבל לא זכו לתשובה. ואף על־פי כן הצביעו שני הצירים האלה יחד עם סיעה זו והכריעו את הכף ביחס לנשיאות הקונגרס הציוני (151 נגד 149) שקבעה את גורלו. הרוב היה של שני קולות ה„התאחדות". שני הקולות האלה הם שהצילו את הקונגרס הציוני ממבוכה, בשים־לב לאווירה ה„דחוסה" ששררה אז בתנועה הציונית בכלל.

כדאי להזכיר, שבקונגרס זה הוחלט שדגל תכלת־לבן הוא הדגל הרשמי. סיעת „ארץ־ישראל העיבדת" נמנעה מלהצביע על החלטה זו.

התקופה שאחרי הקונגרס היתה קשה עוד יותר בתוך שורות ה„התאחדות" בפולין. היאוש גבר, אמצעים חמריים לא היו. אמנם ההתנדבות היתה מרובה, אבל בכוח־ההתנדבות בלבד אי־אפשר היה לקיים את התנועה. חלק מן הפעילים עלה לארץ, חלק הסתלק בכלל, והשאר לא יכול לעמוד עוד בפני הלחץ הקשה להתאחד. נתפרדה החבילה והכניעה לא איחרה לבוא. הצטרפותה של שארית ה„התאחדות" בפולין ל„איחוד" בא.

במשך כל שנות קיומה היתה ה„התאחדות" פעילה ביותר בחיי הציבור היהודיים הסוערים בפולין ובתנועה הציונית. היא שחה נגד הזרם, מלאה שאיפות להעפלה ולעליה. אלפים מצאו בה את דרכם וסיפוק לשאיפותיהם הלאומיות והסוציאליות גם יחד. האוירה בתוך ה„התאחדות" בפולין היתה טובה, חברית, היחסים הוגנים ותקינים. ה„התאחדות" תרמה מיום יצירתה ועד ביטולה תרומה נאה להתחדשותו של העם העברי ולבנין המולדת.

„המזרחי" ותנועת „תורה ועבודה"

מאת הרב א. נייפלד

לפני ששים שנה ומעלה עלה הרעיון על תנועה דתית לשם פתיחת דרך הגאולה במוחו ובלבו של הגאון והצדיק הרב ר' צבי הירש קלישר זצ"ל. בטורן שבפולין נוסח הרעיון ניסוח קצר ופשוט, לאמור: הגאולה היהודית, שלה אנו מצפים אלפי שנים, תבוא לאחר שהיהודים יתישבו בארץ־ישראל בהמוניהם, יעבדו בה ויבנו אותה. למטרה זו צריכה לקום חברה גדולה שתטפל בעבודת הישוב והבנין.

את הרעיון ביסס הרב ר' צבי קלישר בספרו „דרישת ציון" על דברי הנביאים ועל מאמרי חז"ל בתלמוד, במדרשים ובזוהר. הספר הגיע לחוגים שונים ורחבים בתפוצת ישראל. ר' צבי הירש קלישר נסע לועידה של אליאנס בברלין, שנתקיימה בשנת תרכ"ו (1866), כדי להשפיע על נשיאה הצרפתי, המדינאי והעסקן אדולף כרמיה, שחברה זו תתחיל בישוב היהודים בא"י. השפעתו גרמה לכך, שאחרי ארבע שנים הוקם בית־הספר החקלאי הידוע מקוה ישראל. ספרו של הרב קלישר ותכניתו נזכרו מתוך אהדה רבה בספרו של משה הס „רומא וירושלים", המשמש אחד מספרי היסוד של תורת הציונות.

עוד קודם לכן פנה הרב קלישר למאיר־אנשל רוטשילד והסביר לו את רעיונו ותכניתו. תשובתו של אבי משפחת רוטשילד אינה ידועה לנו. אולם כשנשלחה רבי שמואל מוהליבר, רב הקהילה בראדום שבפולין, ע"י חובבי ציון אל נכדו, אדמונד רוטשילד, מצאו דבריו על מצבם של היהודים בארצות הגלות ועל רצונם להתישב בארץ־ישראל

קבוצת רבנים מראשוני „המזרחי" בפולין

דרך ללבו. אולי התלקחו הניצוצות שהצית בשעתו הרב קלישר בלב זקנו ועברו במסורת משפחתית לנכדו, והוא נתן ידו לבנין הישוב היהודי בא"י ונהפך ל„נדיב

הידוע", אבי המושבות הראשונות בסביבות יפו, צפת וחיפה.

תנועת „המזרחי" בפולין היתה קיימת גם לפני מלחמת העולם הראשונה, אבל כוחה ואירגונה היה חלש. בימי השלטון הרוסי אסור היה לארגן המונים, לכנס אסיפות אף בבתי מדרשות ובבתי כנסת לשם הטפת הרעיון הציוני. כל פעולה כזאת היתה זקוקה למסוה, שיסתיר מפני עין רעה את המטרה האמיתית. אע"פ כן נמצאו מגידים, שהיו דורשים בבתי מדרשות ובבתי כנסיות על ישוב א"י ואף מלהיבים את קהל השומעים. אלה שנתמסרו לתעמולה זו מטעם חובבי־ציון נקראו בשם מטיפים, וביניהם נודע המטיף קארוטקין, שהיה נוהג לנדוד בערים הגדולות בפולין ועושה נפשות למען הציונות הדתית. בכל מקום שהיה בא, נהפכו ימי שהותו לימי מועד לחסידי רעיון הציונות הדתית ולעסקנים הפעילים למען ישוב ארץ ישראל.

הרב א. נייפלד

יחידים כאלה, שעשו את מעשיהם בחשאי מספרם לא היה מועט. מאבקם היה קשה, כי תמיד היו עלולים להיאסר בגלל ה„לחישות" שנלחשו באזני השלטונות המקומיים מצד מתנגדי חיבת ציון או מחוגי החסידים הקנאים שראו בציונות מעין דחיקת הקץ וכפירה באמונת המשיח. הם החלו לרדוף בחימה את הצעירים שנתפסו לציונות יורדים לחייהם, ומגרשים אותם מה„שטיבלך". רדיפות אלה לא מנעו את הקמתן של אגודות ציוניות בוארשה ובערים אחרות בפולין, ביחוד בתקופת הקונגרסים הציוניים הראשונים, לאחר שנצטרפו להסתדרות הציונית ר' שמואל מוהליבר, אז רב בביאליסטוק, והרבנים ריינס מלידה והרב רבינוביץ מסופוצקין. פעלו כעשרים אגודות ציוניות דתיות מתוך ציפיה לימים יותר טובים, שבהם יוכלו לצאת למרחב ולעבוד בגלוי ובתנופה הדרושה. והימים הטובים האלה לא איחרו לבוא. בימי כיבושה של פולין בידי הגרמנים במלחמת העולם הראשונה ניתנה האפשרות לנהל בפומבי עבודה ציבורית, להקים אגודות וחברות, לכנס כינוסים ואסיפות. בחורף שנת תרע"ו (1916) התחילה הפעולה ונוסדה הסתדרות „המזרחי" בוארשה.

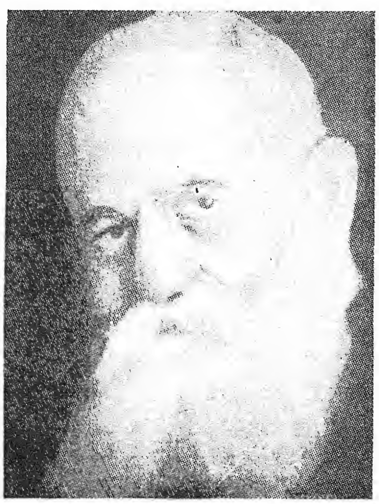
קבוצה של חברים נאמנים ומסורים לרעיון „המזרחי", אשר בראשה עמדו: יצחק נייפלד, לוין־אפשטיין, ת. שציראנסקי, א. טננבוים והלל הורבאנד ניגשה לעבודה מסועפת במרץ ובנאמנות. מיד התרכזו סביבם אברכים חסידים ואנשי מעשה, בעלי בתים מטובי עדת וארשה.

ועוד טרם הספיקו לבסס את אגודות „המזרחי" בוארשה, התחילו מטפלים בהקמת בית ספר „מזרחי" וגני ילדים בעיר ובפרבריה, כאילו הרגישו שזהו היסוד, אשר ממנו ייבנה „המזרחי" מבחינה אירגונית ורעיונית.

תנאי הזמן ההוא הביאו אותם לטיפול גם בפעולות עזרה, כי ברחוב היהודי שרר רעב וכל יום הפיל חללים. הם הקימו מטבחים זולים, קואופרטיבים בחלקי וארשה, אבל לא הסיחו דעתם מאירגון סניפי „המזרחי" בערי השדה, ומדריכים התחילו מבקרים בקביעות בערי פולין ועיירותיה. ביניהם הצטיין הרב רפפורט מינדזיוב, שכיהן כעבור זמן כרב בלוצק. הוא הלהיב את ההמונים למען „המזרחי" ועזר הרבה ליסוד סניפים בערים ובעיירות ולהקמת בתי־ספר של „המזרחי" במקומות שביקר בהם.

בוארשה קם חוג של נשים עסקניות, שעזרו להקים בתוך „המזרחי" אירגונים של נשים בשם: „הסתדרות נשים מזרחיות", שעיקר פעולתן היה עזרה סוציאלית, הפצת השקל הציוני ועבודה למען הקהק"ל, ובמידה מסוימת גם בתחום התרבות.

עם תקומתה של פולין כרפובליקה עצמאית הרחיב „המזרחי" פעולותיו. נצטרפו אליו עסקנים ורבנים גדולי השפעה, שפעלו עד אז בתוך ההסתדרות הציונית הארצית: יהושע השיל פרבשטיין, שעמד בראש הועד המרכזי של ההסתדרות הציונית בפולין; הרב יצחק ניסנבוים, שערך את „הצפירה" אשר נתחדשה כשבועון ושימשה בטאון לועד המרכזי הנ"ל; הרב קובלסקי מוולוצלבק ועוד רבנים ידועי שם. בועידה המוקדמת לועידת יהודי פולין, שכונסה בראשית 1919 ע"י ההסתדרות הציונית, „המזרחי" וחוגים בלתי מפלגתיים, השתתפו בדיונים הרבנים וביניהם הרבנים ברודט, טרונק ואחרים, שהצטרפו אחרי הועידה

לוין־אפשטיין

להסתדרות „המזרחי". למועצה הלאומית הזמנית, שנבחרה באותה ועידה, נכנסו נציגי „המזרחי" ובראשם יהושע השיל פרבשטיין והרב קובלסקי. המועצה השתתפה בבחירות לסיים המכונן הפולני ונבחר נציג „המזרחי" יהושע השיל פרבשטיין.

„המזרחי" שיתף פעולה עם ההסתדרות הציונית במלחמה המדינית לשיווי זכויות מלא ולזכויות לאומיות. הוא השתתף גם באירגון גוש המיעוטים, ובבחירות לסיים הרגיל הראשון נבחרו כצירים: פרבשטיין, הרב ברודט, מר הלמן, וכסנטורים: הרבנים קובלסקי ורובינשטיין מוילנה. לעומת שיתוף זה בפעולה המדינית, לא היתה פעולה משו־

תפת בקהילה היהודית בוארשה ובמאבק על השלטון בה. מלחמתו של „המזרחי" היתה מכוונת להבלטת צביונה הדתי־לאומי של הקהילה ולהגדלת פעולותיה בשטח החינוך בכלל והדתי בפרט, וכן בשיפור מוסדותיה הדתיים. במל־חמתו זו, שנתמכה תכופות ע"י הסיעה הציונית, נתקל

הרב יצחק ניסנבוים

„המזרחי" בהתנגדות עצומה מצד ה„אגודה". תודות לעזר־תם של הציונים נבחר פרבשטיין לראש שלטון הקהילה והירבה לפעול למען התפתחותה והרמת הסמכות של הנהלתה בקרב הציבור היהודי בוארשה (עיין במאמר על הקהילה, בכרך א' של ספר וארשה). על ידי כך עזר להכשיר את התנאים להקמת אירגון אוטונומי של הציבור היהודי הגדול בפולין.

עבודת „המזרחי" שימשה דחיפה עצומה להתפתחותה האירגונית של היהדות בפולין. עבודת העזרה שנעשתה במטבחים עממיים, בהקמת בתי יתומים, ביצירת קואופר־טיבים ובעבודת החינוך, שכללה גם הקמת בתי־ספר למלאכה, זכתה לשבח גדול מפי סיר סטיוארט סמיואל, שנשלח ע"י ממשלת בריטניה בשנותיה הראשונות של הרפובליקה הפולנית המחודשת, כדי לעמוד על מצבם של היהודים בפולין ויחס הממשלה אליהם. לדבריו על העבודה הגדולה של „המזרחי" היה הד גדול באנגליה ובאמריקה. זה עזר הרבה ל„מזרחי" להגדיל את היקף עבודתו, והוא פתח בעבודת עזרה מיוחדת לרבנים ומוסדות לימוד התורה בכלל. עבודה זו נתמכה בהרבה על ידי המוסד „עזרת תורה" באמריקה, שנוצר בהשפעתם של אישים מן „המזרחי", שפעלו בחוגי ה„ג'וינט", ומקור עזרה זה ביסס את מעמד הרבנים, הישיבות והמוסדות התורניים בכלל.

אל שורות „המזרחי" החלו נוהרים הרבנים והרביים. בועידה הארצית השניה, בשנת תרע"ט, הגיעה התפתחות זו לביטוי רב־רושם. השתתפו בועידה רבנים, רביים, תלמידי חכמים, סופרים, מלומדים, עסקנים, אנשי־שם, נוער ונשים, שיצגו המוני עם לרבבות ובראשם משמנה ומסלתה של היהדות הדתית. ועידה זאת הניחה יסוד לעבודה רבת תנופה, קבעה את הדרך של „המזרחי" בשא־לות החשובות ביותר בחיי הקיבוץ היהודי בפולין, בציונות הדתית, בבנין הארץ ובמעמד „המזרחי" בתנועה הציונית. כן פתחה הועידה תקופה חדשה בעבודה האירגונית של „המזרחי", כשאיפשרה לתנועת הנוער שלה להתחיל בחיים אירגוניים עצמאיים.

מצות־עשה זו שהזמן גרם לה — להת לנוער יותר חופש לעבוד בתחום האירגון לפי דרכו והבנתו הוא — היה בה משום צעד חיובי מאוד לקראת התפתחותה המהירה של התנועה כולה.

הכוחות הדינמיים בתנועת הנוער התחילו להתפרץ החוצה ולכבוש את לב הנוער היהודי הדתי ולהכניס חלקים גדולים ממנו לתוך המסגרת הכללית והמאוחדת של תנועת הציונות הדתית.

סניפי „צעירי מזרחי", שהוקמו כמעט בכל גלילי פולין, ניגשו לאירגון הנוער בבתי הספר תחת השם „השומר הדתי" ואחר כך, עם התחזקותם והתבססותם, גם להקמת סניפי „החלוץ המזרחי" ואירגון מיוחד לצעירות דתיות בשם „ברוריה". בלב כל האירגונים האלה פעמה רוח חלוצית דתית עזה ונכונות לפעול בתנופה רבה למען העם הארץ והתרבות המקורית התורנית.

והימים ימי חילופי משמרות בתנועה הציונית בפו־לין. הגה הציונות עבר לידי בעלי אופק רחב ובעלי מעש. בראש הציונות הפולנית הועמד אז מר יצחק גרינבוים שחזר מרוסיה, אשר נוסף לחובות ולתפקידים הציוניים העמיס על שכם התנועה הציונית המאוחדת גם את יצוג האינטרסים הלאומיים והמדיניים של הקיבוץ היהודי הגדול במדינה. נציגי הציונים היו לפה לכל דרישות יהודי פולין כלפי פנים וכלפי חוץ. הויכוח שהתלקח באותם הימים בכל החוגים של היהדות הלאומית בפולין הלהיב את הנוער לפעולות ולהקרבה גם למען בנין הארץ.

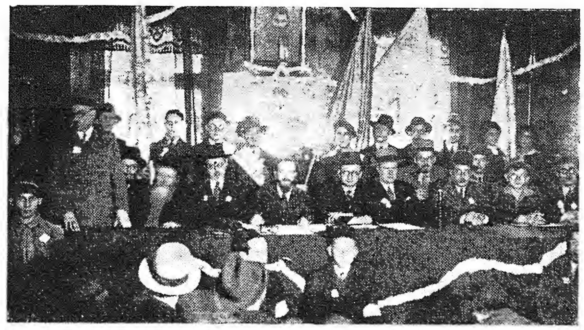
רבו המעשים ועצמו הפעולות למען הציונות ולמען אירגון החיים הלאומיים המדיניים והתרבותיים של יהודי פולין. הלכה וגדלה התפתחותה של תנועת הציונות הדתית — „המזרחי", ואירגוני הנוער שלה החלו מתלכדים במסגרת אחידה של תנועת „תורה ועבודה", שכללה את „צעירי מזרחי", „החלוץ המזרחי", „ברוריה", „השומר הדתי" ואיגוד תלמידי בתי־ספר תיכוניים וגבוהים „יבנה".

אכן, היו גם ימים קשים, ימים של התאבקות, של התנגשויות ומלחמה פנימית בלתי פוסקת עם חוגי ה־„אגודה", על ההגמוניה בחיידם הדתיים של יהודי וארשה ופולין כולה. ב„שטיבלעך" של הרביים המתנגדים לרעיון הציוני התחילו שוב לגרש את כל אלה ש„הציצו ונפגעו" ע"י הציונות הדתית ונצטרפו ל„מזרחי" או לאיגודי הנוער שלו.

והיו מקרים שהגירושים מן ה„שטיבלעך" הביאו לגירושין ממש: אברכים הוכרחו ע"י חותניהם להתגרש מבנותיהם, בשל חטא ציונותם או מזרחיותם.

אז התחיל „המזרחי" לפתוח בוארשה ובכל עיר ועיירה בתי תפילה מיוחדים, והדבר גרם להגדיל עוד יותר כוחה של תנועת „תורה ועבודה".

תנועת „תורה־ועבודה" בפולין נעשתה למשען „הפו־על המזרחי" בארץ־ישראל. היא עשתה הרבה גם לאירגונה ולאיחודה בכל העולם. בימי הקונגרס הציוני הארבעה־עשר בווינה, התקיימה ועידה עולמית, שבה נתבססה ונת־בצרה הברית העולמית של צעירי־המזרחי והפועל המזרחי והפכה לתנועת „תורה ועבודה" בכל העולם. אחדים מראשי

ועידה ארצית של תנועת „תורה ועבודה" בפולין

התנועה בפולין הועמדו בראש ההנהלה של הברית העולמית, ומרכז הנהלתה שפעל בפולין מספר שנים עבר לארץ־ישראל. עובדה זו השפיעה על עיצוב עצמאותה של תנועת „תורה־ועבודה", ואילו הפעולה המשותפת עם „המזרחי" לא פסקה. תנועת „תורה־ועבודה" עמדה לימינו בכל המצבים, הזרימה לעורקיו דם צעירים תוססים וערים, שהגבירו את השפעתו על חיי היהודים בוארשה ובפולין, על בנין הארץ והתנועה הציונית.

כוחו של „המזרחי" ניכר בנציגותו בבית המחוקקים של המדינה, בקהילות ובמועצות העירוניות. רבה היתה התפוצה של עתונות המפלגה ויתר הוצאותיה הספרו־תיות. מלבד „הקדם", „אונזער שטימע", „יידישע שטימע" וחוברות שהוצאו על־ידי ההנהלה הראשית של „תורה ועבודה", הוציא „המזרחי" את השבועונים: „המזרחי", „דאָס יידישע לעבן", „אונזער וועג", חוברות תעמולה וקבצים, וגם ירחון עברי שהוצא ע"י איגוד הרבנים חברי „המזרחי". כשהוקם אירגון מיוחד של בעלי־מלאכה דתיים חברי התנועה, התחילו להופיע ירחון מקצועי וכתבי־עת מוקדשים לעניני בעלי־מלאכה. מזמן לזמן הופיעו פירסו־מים של איגוד מורי בתי־ספר של „המזרחי" ושבועון מצויר בשביל ילדי בתי־הספר של התנועה. „השומר הדתי" גם הוא הוציא בטאונים וחוברות הסברה, ואם נוסיף עוד את הדו"חים שיצאו לפני כל ועידה ארצית ע"י התנועה הכללית, או ע"י חלקי־התנועה לפני ועידותיהם הם, ופירסומי חוגי הסטודנטים, נקבל מושג על החומר הספרותי, העתונאי, ההסברתי והאירגוני, שהופץ לתועלת החברים ואוהדי תנועת הציונות הדתית על אירגוניה וגוניה.

ההיאבקות עם מתנגדי „המזרחי" משמאל והמסתערים עליו מן הימין כמעט שלא פסקה כל הזמן. בפרט היתה קשה המלחמה עם ה„אגודה", שנהנתה מתמיכת הממשלה שגדלה במיוחד אחרי הפיכת פילסודסקי, כשהוקמה המפלגה הממשלתית הידועה בשם „סאַנאַציה" (הבראה) ונוצרה אפשרות להקים בקהילת וארשה חזית דתית מאוחדת של „המזרחי" ו„אגודה". אולם הפוליטיקאים של ה„אגודה" העדיפו להתקשר עם גירורי „הבונד", במחיר של תמיכה ביד־רחבה בבתי הספר של ציש"א, והתחמקו מלקבל את הצעת „המזרחי".

„המזרחי" בפולין המשיך בדרכו הוא, דרך ה הדות הלאומית הדתית ולא נרתע ממאבקים קשים עם מתנגדיו. שמר על עמדותיו הרבות והחשובות וגם אימץ כוחותיו ואף הגדיל השפעתו. המאבקים אך חישלו את כוחותיו.

בשנת 1937 הגיע מספר הסניפים של „המזרחי" על כל סיעותיו ואירגוניו למעלה מ־960 ב־900 ערים ועיירות ווארשה בראשן, ומספר החברים המאורגנים בסניפי „תורה ועבודה" לבד הגיע לארבעים אלף חבר ומעלה. רשת־החינוך של בתי־הספר של „המזרחי" — „יבנה" — הקיפה כ־230 בתי־ספר, עם הסמינריון לרבנים ומורים „תחכמוני" בראש, ולמדו בהם עשרים ותשעה אלף תלמידים ותלמידות. נוסף לכל אלה התקיימו עוד מספר שיעורי ערב למבוגרים.

חבר גדולי הרבנים, ובראשם הגאון ר' משה סולו־בייציק זצ"ל, ניהלו את המחלקה ללימודי קודש של „תחכמוני", וחבורה של מלומדים בעלי־שם, ופרופ' באלאבאן בראשם, ניהלו את המחלקה ללימודי־חול כלליים.

לאירגון המיוחד של הרבנים חברי „המזרחי" הש־תייכו מאתיים ושבעים רבנים מטובי רבני פולין וגדוליהם, שפעלו למען התנועה הלאומית הדתית ללא ליאות. מספר גדול של רבנים בלתי מפלגתיים נענו ברצון לקריאת „המזרחי" ושיתפו עצמם בפעולותיו למען העם ובנין הארץ ברוח התורה.

בזמן העליה של בעלי־מלאכה לא"י, הוקמה על־יד „המזרחי" מסגרת אירגונית מיוחדת, ומספר חבריה הגיע למעלה משבעת אלפים איש, שרובם עלו ארצה. „המזרחי" טרח ועמל רבות בסידור חברים עולים בארץ, ולשם כך הקים את החברה „נחלת אבות", שרוב חבריה ביססו את קיומם בהתישבות.

רבו הגונים בפעולות „המזרחי" בפולין למען העם והארץ, למען התורה ותרבות ישראל, ובהשפעתו הרבה במוסדות הציוניים המרכזיים ובמשרד הא"י בוארשה על יהודים דתיים לרבבות מפולין.

גדול ועמוק הכאב בזכרנו, כי לעת שנת יובל־החמישים לקיום תנועת „המזרחי", נפקד מקומה של הסתדרות מפוארה זו בעלת מחנה כה גדול של נאמני התנועה, שנעקרו מן החיים בידי התליינים הנאצים בשנות ההשמדה יחד עם כל בית ישראל בפולין ובארצות אירופה.

תנועת הנוער של „המזרחי"

מאת מ. קרונה

בשלהי מלחמת העולם הראשונה הואר הרחוב מסיס־מאות מהפכניות וקיצוניות שמשכו רבבות. החילוניות כהשקפת יסוד על התפתחות החיים היהודיים חדרה למוחות רבים. דרך רחבה פילסה לעצמה התנועה הסוציאליסטית על שני אגפיה — הציוני והאנטי־ציוני, שנשתלבו באורח החיים המגובשים והקבועים של יהודי פולין. אולם לא כל הדור הצעיר נמשך למהפכניות זו. חלק ניכר ממנו נשאר נאמן לערכי דת ומסורת וחי בהם. הדביקות ביראת שמים ומצוות מעשיות לא באה מתוך הרגל והמשך, אלא מתוך הכרה והשקפת עולם. נוער זה לא האמין כי ההתפרקות ממצוות ומאורח חיים מסורתי היא תופעת לוואי הכרחית ליציאה מהגיטו, להתעוררות לאומית ולקידמה כלכלית ותרבותית. על נוער זה נמנו חובשי בית־המדרש ובחורי ה„שטיבלעך" החסידיים, בני ישיבות וסתם צעירים, שספגו אוירת בתי־אבות מסורתיים. כיסופים להשכלה ציינו את הצעירים האלה שהיו חבוקים לרצון גדול להשתלב בחיים הציבוריים, וביחוד בתנועת התחיה הלאומית. עם שהיו הצעירים דבקים ביהדות ובמצוותיה השתדלו להבין וללמוד את ערכי היהדות ביסודיות יתר. מצויים היו אצל הספרות החדשה וחכמת היהדות. לימוד הפילוסופיה הכללית והיהודית היה קרוב ללבם. בהמוניהם היו נוהרים לשמוע הרצאות מדעיות מדיניות וקוראים בלהיטות עתונות יומית וכתבי־עת.

נוער זה ברובו מצא את דרכו אל תנועת ה„מזרחי", שעם היותה תנועה בעל־ביתית ומתונה, קסמה לו בחידושיה בהשקפת העולם של היהדות הדתית. הסינתאזות של דת ולאומיות, תורה ודרך ארץ, עבר ועתיד שהכניס „המזרחי" לרחוב היהודי היו קרובות ללבו של נוער זה.

מיד לאחר שנתארגן „המזרחי" בפולין החלו „צעירים" להתלכד סביבו. לא עברו ימים מרובים והצעירים נוכחו לדעת כי יש צורך לצקת דפוסים מיוחדים לחייהם ההס־תדרותיים. בשנת תרע"ז התארגן הסניף הראשון של „צעירי מזרחי" בעיר לודז' (בראשותו של יצחק ריבקינד) וכבר בשנת תרע"ח דתקיימה באותה עיר ועידה ארצית שבה השתתפו נציגים של אירגוני „צעירי מזרחי" מעשרים ערים.

בתחילה היססו „צעירי מזרחי" ללכת בדרך עצמאית רעיונית ואירגונית. ראשי „המזרחי" רצו לראות בהם ממשיכי דרכו בלבד והקיפו אותם ביחס של אבהות אוהדת. גם בין הצעירים עצמם היו רבים שהסתפקו לכתחילה בתפקיד זה. במשך הזמן הוקם ליד „המזרחי" בפולין „משרד הצעירים", שמתפקידו היה להסדיר את העבודה של הצעירים ולפקח עליה. אולם ימיו של משרד זה היו קצרים. אך החלה עבודת הצעירים להתפתח ולהתרחב וכבר החלו רווחות דעות, כי „צעירי מזרחי" לא נועדו לשמש ממשיכי דרך ה„זקנים" בלבד, אלא ליהפך לחטיבה מיוחדת בעלת רעיונות ומעשים עצמאית.

ואמנם, נטייתו הטבעית של הנוער ללכת בשבילו המיוחד נסתייעה בהלכי הרוח הכלליים ברחוב היהודי והציוני. בשורות ההגשמה הציונית בארץ ישראל החלו מגיעות לאזניו ולעורר ולהרנין נימות עמוקות שבלב. חסרון הסיכויים לבנות להם עתיד בתוך הניוון הגלותי מצד אחד, והאופקים שהחלו מתרחבים וקוסמים לאחר מתן הצהרת בלפור מצד שני, קירבו קימעה את הנוער לתפיסה הציונית כדבר ממשי הנוגע לו באופן אישי. עם התגברות ההתענינות במתהווה בארץ נודעו פרטים על עבודתם של החלוצים ועל תנועת העליה החלוצית. ידיעות אלו, שהיו מלוות תיאורים נלהבים של מעשי גבורה במציאות רבת קשיים, עוררו בין הנוער התלהבות ורצון עז להשתלב למעשה בעבודת ההגשמה ובבנין הארץ. החלו־ציות כבשה את הנוער הציוני מכל הזרמים והמפלגות בעבודתה האירגונית והחינוכית, והביאה לידי הקמת קיבוצי הכשרה ופלוגות עליה.

כבר בכינוסים הארציים הראשונים של „צעירי־מזרחי" נשמעו קריאות שהתנועה צריכה לפתוח בפעולות ממשיות, להקים קיבוצי הכשרה ולעודד עליתם של צעירים דתיים לאומיים לארץ־ישראל. הקריאות חזרו ונשנו לאחר שנתברר, כי מספר ניכר של חברי „צעירי מזרחי" כבר עלו לארץ. עם ייסודו של „הפועל המזרחי" בארץ ישראל בשנת תרפ"ב הולך ומתהדק הקשר האירגוני והרעיוני בין „צעירי מזרחי" בפולין לבין תנועת העבודה הדתית בארץ־ישראל. אבל הקשרים לא היו עדיין ברורים די צרכם.

הצעירים הדתיים שהגיעו לארץ היו מגששים במצי־אות הישראלית ולא מצאו להם משענת. הסתדרות „המזרחי" בארץ ישראל כבר היתה פעילה וטבעי היה הדבר, שהחלוצים הדתיים שהגיעו לארץ יפנו אליה ויבקשו בתוכה מיקלט ועזרה. אולם „המזרחי" בארץ־ישראל לא היה עדיין מסוגל לטפל בבעיותיהם המעשיות של הצעירים האלה, ביחוד בעניני עבודה וסידורים ראשונים שהעולה החדש היה זקוק להם בימים ההם. „המזרחי" היה שקוע בראשו ורובו בחינוך הדתי ובענינים הדתיים בכלל. דעתו היתה, כי הצעירים הדתיים העולים צריכים להסתדר מבחינה אירגונית במסגרת של „המזרחי הצעיר", כמזרחים צעירים בלבד. גישה זו גרמה אי־הבנות, שבסופן נתגבשה אצל העולים הדתיים הצעירים הדעה, שמוטב להם להקים מסגרת אירגונית עצמאית של „הפועל המזרחי" שמטרתה קליטת העליה הדתית החלוצית, ייצור מכשיר לסידורים בעבודה, הכשרה והגנה מקצועית.

חבלי לידתו של „הפועל המזרחי" בארץ ישראל היו

קשים. קומץ הצעירים נאלצו להיאבק קשות. הסתדרות העובדים הכללית, שכבר היתה מאורגנת וחזקה, ראתה בהם פורצי־גדר של סולידאריות מעמדית והפריעה אותם במאבקם העצמאי, ואילו היהדות הדתית, שהיתה מאורגנת בתוך „המזרחי" אף היא לא התיחסה אליהם בהבנה ובאהדה. „הפועל המזרחי" נאלץ להצדיק את קיומו מבחי־נה מעשית ורעיונית ולחפש לעצמו בעלי ברית וחברים לדעה בחוץ־לארץ ובמיוחד בפולין.

קימעה קימעה הלכה ונתגבשה הברית האירגונית והרעיונית בין „הפועל המזרחי" בארץ ישראל לבין „צעירי המזרחי" בפולין ושאר ארצות. ברית זו שהיתה תחילה רופפת ומעורפלת, נהפכה במרוצת הימים לאחדות אורגנית.

דבר המובן מאליו הוא, שבנוגע להרכב האירגוני, לדרך העבודה וטיב הבעיות — היו הבדלים ניכרים בין „הפועל המזרחי" בארץ ישראל לבין „צעירי מזרחי" בפולין. ב„פ על המזרחי" היו מאורגנים חלוצים שנאבקו על קיומם בארץ, על כיבוש עבודה ועל הסתגלות למציאות החדשה, ואילו בהסתדרות „צעירי מזרחי" בגולה היו צעירים דתיים לאומיים, שחייהם האירגוניים היו רחוקים מכל הבעיות האלו. אולם הדבר לא הפריע כלל לחיזוק הקירבה ההדדית. אדרבא, אפשר לומר כי „צעירי מזרחי" בפולין תרמו הרבה גם לגיבוש דרכו הרעיונית של „הפועל המזרחי" בארץ. האידיאל של „תורה ועבודה" נתגבש וצורף בכינוסיהם של „צעירי מזרחי" בפולין. בוועידה שהתקיימה בשנת תרפ"ב, בישרו ראשי התנועה של„צעירי מזרחי" בפולין ישנם למעלה ממאה סניפים וקרוב לעשרת אלפים חברים. שמואל חיים לנדוי, מראשי התנועה בפולין שנעשה מנהיגו של „הפועל המז־רחי" בארץ ישראל, סלל את דרכה הרעיונית של תנועת „תורה ועבודה". תמצית דבריו היתה שחוסר הנורמאליות בחיי הגולה גרם ליחס שלילי אל החיים של היהודי הדתי. יהודים דתיים ראו שהחיים בתנאי הגלות מעבירים אותם על מצוות הדת, אולם עם שינוי התנאים נחלש ניגוד יסודי זה ובסופו הוא עלול להתבטל. התכחשות לתהליך זה מובילה להתנגדות לתנועה הציונית ולתפיסת ציון כמושג מופשט בלבד. מכאן — התנגדותה של האורתודוכסיה לתנועה הציונית. „המזרחי" גרם למהפכה ביהדות הדתית, כשחזר והדגיש את הקשר בין תורה וציון, אולם „המזרחי" נשאר מפלגה של חובבים ומעריצים ולא מצא את הדרך למעשים. וזהו תפקידם של „צעירי מזרחי", שתנועתם צריכה להיות יוצרת, מעשית, עליה להחיות את התרבות היהודית המקורית ולעשות את האדם היהודי לנושאה בחיים ממש. דבר זה יתאפשר ביצירה. שלימות היהדות מחייבת עליה לארץ־ישראל ודביקות בתורה ובעבודת כפיים ממש להלכה ולמעשה.

בין „המזרחי" ל„צעירי מזרחי"

בתפיסתם הרעיונית של „הפועל המזרחי" ו„צעירי המזרחי" באוריינטאציה החדשה ניכרת השפעתה של תנועת העבודה, הכללית והציונית. אולם „הפועל המזרחי" ו„צעירי מזרחי" ידעו לצרף את השקפת עולמם בכור ההיתוך של הגישה היהודית הדתית המקורית. ש. ח. לנדוי נתן לכך ביטוי חריף בקבעו שדרכה של התנועה מובילה בעצם אל „המרד הקדוש", היינו לדרך ההתחדשות ושינוי הערכין ביהדות הדתית בדרך עליה לארץ־ישראל, שיבה לחיים של עבודה עצמית ובנין חברה לאומית, המבוססת על יסודות של תורה ועבודה.

בתפיסתם לא ראו מנהיגי „הפועל המזרחי" בארץ־ישראל ו„צעירי מזרחי" בגולה סתירה כל שהיא להשקפת עולמו הדתית והציונית של „המזרחי". אדרבא, הם חזרו והדגישו, שלהלכה ולמעשה מתכוונים הם בעיקר להגשמתו המלאה והעקבית של הרעיון „המזרחי", כי „תורה ועבודה" אינה אלא שאיפה לממש את עקרונותיה של הציונות הדתית, ומטעם זה לא ראו מנהיגיה כל הכרח אידיאולוגי לפרוש מ„המזרחי". הם לא שאפו לכך ולא חתרו לכך. אלא שבמציאות הארצישראלית התחילו להסתמן הבדלים שהשפיעו על היחסים בתוך התנועה בגולה.

„הפועל המזרחי" בארץ נעשה אירגון חלוצי־פועלי מובהק. הוא שלל, כמובן, בתכלית השלילה את תורת מלחמת המעמדות ואת הסוציאליזם החמרני בכלל. הוא הדגיש ביחוד את הסוציאליזם הנבואי וההלכתי המקורי. „הפועל המזרחי" ראה עצמו כאגוד מקצועי, המארגן עובדים שכירים ועצמאיים בלבד. לעומת זה רצה „המז־רחי" להקיף את כל היהודים הדתיים־לאומיים ללא הבדל עיסוק ומעמד כלכלי. „הפועל המזרחי" האמין, כי חברה מבוססת על עקרונות תורה ועבודה לא תוקם בארץ ישראל בתעמולה והטפה, אלא בהגשמה עצמית, ואילו „המזרחי הדגיש במיוחד את הפעילות בתחום החינוך הדתי, פיתוח שירותים דתיים ציבוריים, חיזוק מעמדה של הרבנות וכדומה. „הפועל המזרחי" טיפל בעניני קליטת עליה, יסוד קיבוצים ומושבים, חלוקת עבודה והגנה מקצועית, ואילו „המזרחי" טיפל בהם אך מעט. נוצרה איפוא מעין חלוקת פונקציות, שגרמה להבלטתו של הייחוד האירגוני של שתי זרועות התנועה. אף פעם לא נפרדו „המזרחי" ו„הפועל המזרחי", תמיד היו מלוכדים במסגרת תנועה עולמית אחת. אך למעשה, הלכו בדרכים מיוחדות והשתמשו בכלים אירגוניים עצמאיים.

מצב זה השפיע על התנועה בגולה. גם בפולין לא נפרדו „המזרחי" ו„צעירי מזרחי" אף־על־פי שקמה בשנות השלושים בתוך „צעירי מזרחי" סיעה חזקה, שקראה לעצמה „סיעת עצמאות" ודרשה פירוד להלכה ולמעשה, ונצטרפו אל הסיעה מטובי החברים. פעולתה התסיסה את התנועה כולה והעלתה את בעיית עצמאותה של „צעירי מזרחי" לשאלה מרכזית, שדנו בה בהרבה כינוסים וועידות. חברי „סיעת עצמאות" שהיו במיעוט קיבלו עליהם את הדין. הם היו מיוצגים ופעילים בכל מוסדותיו של „המזרחי". ולא זו בלבד אלא שהרמוניה מלאה היתה שורה ביחסים. סייעה לכך, כמובן, העובדה שבעיות התנועה היו פחות חריפות בפולין מאשר בארץ־ישראל. בפולין לא נתעוררו שאלות של איגוד מקצועי, של חלוקת עבודה. נוסף על כך, מנהיגי „המזרחי" בפולין התיחסו בהתחלה אל רעיונו ודרכו של „הפועל המזרחי" בארץ ישראל בחיבה רבה. הם ליוו את עבודתו בהתעניינות ולא חסכו כל מאמץ כדי לעזור לו בכל שנדרשו. ממילא לא איכפת היה להם,

כי „צעירי מזרחי" בפולין אינם רואים עצמם בבחינת חיל-מילואים והמשך ל„מזרחי", אלא כתנועה המזדהית עם „הפועל המזרחי" בארץ-ישראל לכל דבר. מעולם לא עלה ב„המזרחי" בפולין הרעיון להקים תנועת צעירים „מזרחית" מובהקת, שתתחרה עם „צעירי מזרחי". אדרבא, מנהיגי „המזרחי" בפולין סייעו בפועל ל„צעירי מזרחי" ולימים — אף לשלוחותיהם.

בכל זאת נתגבשה במשך הזמן דמותם של „צעירי מזרחי". נוצרו בתנועה מוסדות אירגוניים — הנהלה ומועצה ארצית, וועדים אזוריים ומקומיים. לעבודת התרבות היה אופי מיוחד. במשך הזמן קמה ל„צעירי מזרחי" מנהיגות משלהם. בין המנהיגים היו רבים בני תורה מצוינים, רבנים צעירים, חניכי „תחכמוני" בוארשה, אנשי אינטליגנציה מקצועית. במשך כל השנים פירסמו „צעירי מזרחי" בטאונים בעברית וביידיש, כגון „הקדם" בעריכתו של ש. ח. לנדוי, „אונזער לעבען" בעריכתו של יעקב ראדזינסקי ויהודה יפת ז"ל. מחנה של סופרים ועתונאים מבין חברי התנועה פירסמו מאמרים ודברי ספרות ומחקר. השפה העברית תפסה מקום נכבד בעבודת „צעירי מזרחי".

אולם „צעירי מזרחי" היו שקועים ראשם ורובם בבעיות ארץ-ישראל וביחוד בקשר לעניני „הפועל המזרחי" בארץ. בכל הפעולות ובכל הוועידות והכינוסים נדונו השאלות מתוך עירנות מרובה, ו„צעירי מזרחי" בפולין אף עשו תמיד מאמצים לעזור ל„הפועל המזרחי" בפתרון בעיותיהם וקבעו עמדות ביחס להן. כך, למשל, נדונו בהרחבה ובמשך זמן רב עניני היחסים שבין „הפועל המזרחי" וההסתדרות הכללית. „צעירי מזרחי" בפולין לא גרסו בדרך כלל את נטייתו של „הפועל המזרחי" למחנה הפועלים השמאלי ודרשו במפגיע שיתוף עבודה הדוק יותר בינו לבין „המזרחי" בארץ-ישראל.

מ„צעירי מזרחי" לתנועת תורה ועבודה

הסתדרות „צעירי מזרחי" גדלה והתפתחה בכל המובנים. בכל רחבי המדינה קמו לה סניפים שהקיפו רבבות חברים. עשרות מרצים ומארגנים היו נודדים תמיד מעיר לעיר וממריצים את העבודה. היה קיים קשר הדוק בין המרכזים בוארשה (לפולין הקונגרסית), קראקוב (לגאליציה המערבית) ולבוב (לגאליציה המזרחית). שליחים מהתנועה בארץ היו באים לעתים קרובות, כדי לסייע בעבודה. פעולתם היתה מתקבלת ברצון ועושה רושם. אף השפעתם כלפי חוץ היתה ניכרת. במסגרת משותפת עם „המזרחי" היו להם פרנסים ברוב הקהילות, במוסדות בין-מפלגתיים, בהנהלות הקרנות הלאומיות ומוסדות העזרה. נציגי „צעירי מזרחי" נמצאו בהרבה מקומות בעיריות ואף ב„סיים" הפולני.

גידולה של ההסתדרות הביא לאט לאט לידי יצירת חטיבות אירגוניות. כך, למשל, קמה חטיבה לטיפול בעניני החברות. בעיקרו של דבר, לא היה בכך צורך מיוחד. החברה תפסה מקומה בתנועה והיתה משתתפת בכל הפעולות. אולם מטעמי יעילות אירגונית וחינוכית מצאו לנכון לקיים חטיבת חברות מיוחדת בשם „ברוריה", שגדלה והתקדמה בהנהלת החברה צפורה אנגליסטר ז"ל.

אירגוני „ברוריה" היו קיימים ליד רוב הסניפים של „צעירי מזרחי" והם עשו עבודה חברתית ותרבותית מתואמת במיוחד לצרכיהן של הצעירות הדתיות הלאומיות.

משקל אירגוני ומשמעות מעשית רבה נודעו לחטיבה שנקראה בשם „החלוץ המזרחי". להלכה אף נקראה החטיבה בשם „הסתדרות החלוץ המזרחי" בעוד שלמעשה היתה חלק בלתי נפרד של „צעירי מזרחי". „צעירי מזרחי" לא העמידו את הדגש בענין העליה האישית לארץ. הם היו צעירים דתיים לאומיים, שאימצו לעצמם את תפיסתו הרעיונית של „הפועל המזרחי" אולם לא חייבו את חבריהם להגשמה עצמית. ממילא לא טיפלו בענין ההכשרה החלוצית — הגופנית והחברתית. בשביל אותם אלפי החברים של „צעירי מזרחי" שראו בעליה לארץ משאת נפש צריך היה להקים את החטיבה המיוחדת של „החלוץ המזרחי", שמתפקידה היה לטפל בפועל בכל השאלות של הכשרה ועליה.

בקיץ שנת תרפ"ה נתקיימה בוארשה הועידה הראשונה של „החלוץ המזרחי". נבחרו בה מוסדות ההסתדרות, שהוטל עליהם לטפח את רעיון החלוציות הדתית, להסביר את בעיות ההכשרה החלוצית ולארגן את העליה.

במשך הזמן נמנו על „החלוץ המזרחי" אלפי צעירים דתיים-לאומיים, שחלמו על עליה לארץ והתלכדו סביבו. כל הפעולה האירגונית, התרבותית והחברתית היתה מכוונת אל „הפועל המזרחי" בארץ ישראל. במרכז הפעולות עמדה כמובן שאלת ההכשרה החלוצית. הגבלות העליה השליטו את השיטה של חלוקת רשיונות-העליה לפי יחסי הכוחות של הזרמים החלוציים ולפי הוותק האישי של החלוצים בהכשרה. חברי „החלוץ המזרחי" נהרו בהמוניהם לקיבוצי הכשרה של התנועה כדי להתקדם בתור לעליה, ממש כפי שנהגו החברים בשאר התנועות החלוציות. מספרם של קיבוצי ההכשרה הלך וגדל. מוסדות „החלוץ המזרחי" עשו מאמצים בלתי פוסקים, כדי לקיים את ההכשרה ברמה חברתית ותרבותית גבוהה. קיבוצי הכשרה רבים של „החלוץ המזרחי", ביחוד הקיבוצים החקלאיים והמקצועיים, שימשו באמת כורי היתוך בעלי ערך גדול. בקיבוצים אלה שררה אוירה ארצישראלית וסדרים חברתיים למופת; החברים טרחו לקיים עצמם בעבודתם הפיסית, ללמוד מקצועות מועילים ובעיקר — להסתגל לצפוי להם בארץ. שליחי „הפועל המזרחי" מארץ ישראל היו עושים חדשים רבים בתוך הקיבוצים, כדי לסייע לחברים ולהדריך את המועמדים לעליה. רבנים, עסקנים וסתם חברים היו מסייעים בפועל לקיבוצים אלו.

דרכו של „החלוץ המזרחי" לא היתה קלה. היה צורך להשקיע במפעלי ההכשרה סכומים כבירים, שהרי ההכנסה מעבודת החברים לא יכלה להספיק. התנועה נטלה על עצמה את העול והקימה את „קרן החלוץ המזרחי" אבל הקומץ לא השביע את הארי. במשך כל קיומו נאבק „החלוץ המזרחי", ועמו התנועה כולה, על זכויותיו בחלוקת התקציבים הציוניים ובמכסות העליה.

„החלוץ המזרחי" ראה ברכה רבה בעבודתו. אלפי חברים זכו לעלות לארץ ולהצטרף ל„הפועל המזרחי". הלחץ לעליה היה כה גדול, שהמשרד המרכזי של „החלוץ המזרחי" ראה מחובתו לגשת לאירגון ההעפלה. אניית המעפילים הראשונה, שנתפסה בלב ימים על ידי אניות משמר בריטיות, היתה האניה „אסימי" שעל סיפונה נמצאו כמה מאות חברי „החלוץ המזרחי" מפולין. כשזכו עולים אלה, לאחר נדודים ארוכים על פני ימים, לעלות בחופי הארץ, החל „החלוץ המזרחי" בפולין לארגן שיירות מעפילים חדשות.

בראש עבודתו של „החלוץ המזרחי" עמדה קבוצה גדולה של חברים פעילים ומסורים, שלא חסכו עמל וטרחו בגידולה של התנועה וקידומה. רבים מהם היו נאלצים לדחות את עליתם בפקודת התנועה. ראוי לציין במיוחד את שמותיהם של דוד שלמה סקרוצ'קובסקי, פישל גוטהארט, קופל שפיטאלי, א. פרלשטין, שאבדו בימי השואה. עם מנהיגיו של „החלוץ המזרחי" שזכו לעלות לארץ נמנים יעקב גרינברג, זרח ורהפטיג, לוי יונגסטר, יוסף תירוש, ועוד.

כנסת „השומר הדתי"

החטיבה המיוחדת האחרונה שנתגבשה ב„צעירי מזרחי" (אגב: במשך הזמן ניתן שם כולל אחד „תנועת תורה ועבודה" לכל החטיבות הללו) היה „השומר הדתי".

למעשה ולהלכה השלים „השומר הדתי" את השרשרת האירגונית והרעיונית של הציונות הדתית בפולין. בחטיבה זו נתמזגו בהרמוניה מלאה כמיהה לשלימות רעיונית ורצון חלוצי להגשמת האידיאלים.

„השומר הדתי" קם על רקע ההתעוררות הלאומית, שהקיפה במיוחד את הנוער היהודי הלומד. עם תקומתן של תנועות נוער שומריות־חלוציות, בעלות כיוונים ציוניים שונים, טבעי היה שתקום גם תנועת נוער שומרית־חלוצית דתית. הדחיפה לאירגונו של השומר הדתי ניתנה במערכת החינוך הדתי הלאומי, שמנהליה ומוריה הכירו בצורך בתנועת נוער שתשלים את מאמציהם החינוכיים ותחדיר בקרב הנוער הלומד את רעיונותיה של הציונות הדתית במסגרת תנועתית מיוחדת המתאימה לנוער זה

סניפיו הראשונים של „השומר הדתי" קמו בשנות תרפ"ח־ט' בווארשה, ביאליסטוק ולומז'ה, ביוזמתם של עסקני „צעירי מזרחי", וכמה משליחיו. הסניפים פעלו בשנים הראשונות כאירגונים מקומיים וללא הנהגה ארצית והדרכה מרכזית. רק בשנת תרצ"א יצאה התנועה למרחב, לאחר שמספר חברים שהיו פעילים בסניפים המקומיים החליטו לכנס ועידה ארצית של נציגי התנועה. ועידה זו התקיימה בחול־המועד פסח תרצ"ב בקראקוב שבגאליציה המערבית. השתתפו בה לא רק שליחי הסניפים בחבל אלא גם נציגיהם של סניפי „השומר הדתי" בפולין הקונגרסית, ביחוד מהאזורים הקרובים למקום הוועידה. בוועידה נבחרה הנהגה ראשית וסומנו קווים לפעולה אירגונית וחינוכית. הופיע בטאון בשם „השומר הדתי" ויצאו חוברות הדרכה בשפה הפולנית. לא עברו ימים מרובים והמרכז של „השומר הדתי" עבר לווארשה — בירת המדינה. הוועידה השניה של „השומר הדתי" בפולין התקיימה בווארשה בחודש מנחם אב תרצ"ב, ובה הונחו יסודות לפעולתה הענפה של תנועת „הנוער הדתי" בפולין. בוועידה נבחרו שתי הנהגות: אחת, הנהגה ראשית לתנועה בפולין הקונגרסית, והשניה, הנהגה עליונה לתנועה בפולין רבתי כולה. במשך הזמן נתמזגו ההנהגות האלו ומרכזה העליון והיחיד של התנועה היה בווארשה. על מנהיגיה של התנועה נמנו: ד"ר א. עובדיה (ז"ל), משה קרונה, שלום רוזנבוים (הי"ד), שלום קרניאל (נפל בקרב „כפר עציון"), ד"ר מ. א. קורץ, יעקב בלומברג, י. תירוש, י. לבינוביץ (נפל בכפר עציון), י. בלומברג, ח. חמילניק, א. רובינשטין ומ. רייכרט.

הוועידה בווארשה שימשה מיפגן נאה לתנועה הצעירה. התברר, כי קיים כר נרחב לפעולה אירגונית־חינוכית בקרב הנוער הדתי ברחבי המדינה. כן נתגלו במרכז וגם במקומות כוחות מעולים, המסוגלים להרים את המשא הגדול של העבודה האירגונית והחינוכית. מדריכיה המרכזיים של התנועה באו בעיקר מבין תלמידי בית־המדרש לרבנים „תחכמוני" בווארשה, וכן היו בוגרי גימנסיות, בני ישיבה וכמה מחברי „החלוץ המזרחי". לא ארכו הימים וקם ציבור גדול של פעילים ומדריכים ששיקעו עצמם ראשם ורובם בעבודה החינוכית. האידיאליזם הנלהב של הפעילים הומרץ בהכרה שהתנועה השומרית־הדתית איחרה ואף פיגרה מאחרי תנועות נוער ציוניות מקבילות לה. התנועה פשטה ברחבי המדינה, ברוב הערים והעיירות אורגנו סניפים, ושליחי ההנהגה הראשית יצאו להדריך את הטירונים בעבודה. נערכו כינוסים אזוריים ובכל קיץ אורגנו מחנות קיט לעשרות. רבבות מבני הנוער הדתי השתתפו במחנות אלה. כן אורגנו סמינריונים ממושכים למדריכים, בהם נעשה מאמץ לאפשר למדריכים להשתלם בידיעות יהדותיות וכלליות, בשיטות חינוך והדרכה ובעניני הצופיות, שהשומר הדתי ראה בה ערך חינוכי חשוב.

לא עברו ימים מרובים ופעילי „השומר הדתי" החלו לראות את פרי עמלם לא רק בגידול האירגוני־הכמותי אלא אף בתוכן ובכיוון הרעיוני־החינוכי. כי אכן נתגבש הווי מיוחד בסניפי השומר הדתי. התנועה החמירה מאד עם חבריה והטילה עליהם עול קשה בתחומי ההתנהגות הדתית־המוסרית, ואף על פי כן רכש „השומר הדתי" את לבות חבריו הצעירים בדרישותיו, שכן עלה בידו לשלב את הערכים האלה בחיים שומריים דתיים רעננים וקוסמים. הקן השומרי־הדתי היה מעין אי פרוש ומובדד לחלוטין מההווי המעיק של החיים היהודיים היום־יומיים. באי זה שלטה אוירה ארצישראלית חמה, מלאת תוכן ואידיאלים ושופעת אור וזוהר לקראת העתיד. ל„השומר הדתי" הצטרפו אלפי בני נוער ששפת דיבורם היתה פולנית אולם רבו מהם הצעירים שהשפה העברית היתה שגורה בפיהם. עובדה זו היתה לה משמעות חינוכית מרובה והיא שאיפשרה לקרב את ההווי השומרי־הדתי לאוירה של ארץ־ישראל. בקני „השומר הדתי" התמזגו לחטיבה אורגאנית אחת צעירים דתיים חניכי גימנסיות ובני־ישיבה,

יוצאי פולין, גאליציה וליטא; את כולם איחד הרעיון הדתי הלאומי והרצון להשתתף בהגשמתו.

לא עלתה אף פעם המחשבה בלבותיהם של מנהיגי „השומר הדתי" וחבריו לפרוש מתנועת „המזרחי". כל ימיו נשאר חלק אורגאני של „המזרחי" ותנועת „תורה ועבודה". ראשי „המזרחי" ו„צעירי מזרחי" ראו בעין יפה את גידולו של „השומר הדתי" ואת חתירתו לעצמאות אירגונית־חינוכית ולדרך מיוחדת בהגשמת הרעיון.

„השומר הדתי" לא הסתפק בהצלחתו למשוך אליו רבבות בני נוער ולהדריכם באור תורה ועבודה. הוא שאף ליותר מזה ועלה על דרך החלוציות הדתית. כמעט מראשית צמיחתו של „השומר הדתי" הונח בו כיסוד חינוכו ההתכוננות לקראת עליה לארץ־ישראל. כל חבר התחייב לקיים את מצוות ההגשמה האישית. מתוך מושכל זו נבע ההכרח לעסוק בהכשרה חלוצית מתאימה ושאלה זו הטרידה הרבה את התנועה. ברור היה שדרכי ההכשרה החלוצית, כפי שנתגבשו בלחץ תנאי העליה, אינן מתאימות לצרכיה של תנועת נוער לומד ומתחנך. בקיבוצי הכשרה המוניים עלולים חניכי־התנועה לאבד את כל הערכים החינוכיים, ש„השומר הדתי" היקנה להם ברוב עמל. ממילא הגיעה התנועה לכלל מסקנה, שעליה לארגן קיבוצים שומריים מיוחדים, שבהם יושם הדגש בחינוך הדתי החברתי לא פחות מאשר בהכשרה המקצועית.

פלוגת חלוצים של השומר הדתי, תרצ"ד.

קמה שורה שלמה של קיבוצי הכשרה של „השומר הדתי" שהצטיינו בייחודם החינוכי והיה בהם משום המשך ישיר לחיים בסניף המקומי. קיבוצי ההכשרה השומריים־הדתיים „ראשית" (בזשילונקה שליד וארשה), „עובדיה", (בסלבקוב, באיזור זאגלמביה), „תרי־עשר" (בהלנוכק שליד לודז), קיבוץ בני עקיבא (בקוסוב שבגאליציה המזרחית) עשו מוניטין לתנועה בכלל. מתוך הקיבוצים האלה יצאו מאות חלוצים שעלו לארץ ונקלטו בקיבוצי „הפועל המזרחי". חלוצי „השומר הדתי" בפולין היו ממניחי היסוד של „טירת־צבי" ו„כפר עציון".

בכל הוועידות והכינוסים, במחנות הקיץ, הסמינריונים וקיבוצי ההכשרה לא פסקו הדיונים על דרכה של התנועה, שיטת ההכשרה החלוצית וצורת ההגשמה בארץ ישראל. התעורר בתנועה וויכוח ממושך סביב השאלה אם יש לחנך לקראת הכשרה קיבוצית־דתית דווקא או אף לקראת צורות הגשמה אחרות.

לכל שאלותיה של התנועה ניתן ביטוי בבטאוניו הרבים של „השומר הדתי". החל מהוועידה הראשונה בוארשה פורסם על ידי „השומר הדתי" בטאון עברי נאה בשם „אהלנו" (בעריכתו של משה קרונה). „אהלנו" הופיע בקביעות מדי חודש בחדשו עד פרוץ מלחמת העולם. הוא שימש אכסניה לא רק לפעילי התנועה, אלא גם לסופרים דתיים לאומיים בכלל. התנועה פירסמה גם בטאון בשם „האהלה", שהיה מיועד לשכבה הצעירה, ו„התורן" בשפה הפולנית. בכל הבטאונים לא זו בלבד שנתגבשה דרך התנועה ונתלבנה משנתה, אלא שהתחנכו בהם עשרות סופרים דתיים צעירים. במשך השנים הספיקה התנועה להוציא שורה שלמה של ספרים וכתבי־עת עיוניים (הקובץ „אורחות", כתב־העת העיוני „גווילין", הקובץ „חיינו" בפו־לנית, סידרת חוברות „עת לחשוב" לד"ר ש.ב. פלדמן, ועוד).

עם השואה

כאשר עלה הכורת הנאצי על יהדות פולין, נמצאה תנועת הציונות־הדתית על כל שלוחותיה בעיצומה של עבודה מסועפת. בערב המלחמה ממש השקיעה התנועה הרבה כוחות כדי להגביר את ההעפלה לארץ.

מנהיגי „השומר הדתי" שעשו בג'נבה בקשר לקונגרס הציוני, סירבו להיענות לבקשות חבריהם הארצישראליים שיצילו עצמם ולא יחזרו לפולין האחוזה להבות. כולם חזרו לפולין, כדי להתיצב בראש העבודה ולהיות עם עמם ועם חבריהם בימים הקשים. עד הרגע האחרון ליציאתם משוויץ קיימו החברים דיונים בשאלות אירגון העליה וההעפלה. אולם משחזרו לפולין, הורד בפניהם מסך האש של המלחמה. דרכו בקעו רק קולות עמומים שסיפרו על מאמצים נואשים להחזיק מעמד עד יעבור זעם. קבוצות אחדות של חלוצים דתיים הצליחו להגיע לווילנה שבליטא ולרומניה. בחלקם הגיעו אחר־כך לארץ דרך יאפאן. החברים שנמלטו לליטא אירגנו מיד פעולות הצלה וקיימו קשרים עם החברים שנשארו בפולין. הודות למאמציהם ניצלו עוד חברים. אולם רבים שניסו לעבור את הגבולות נלכדו והוגלו לסיביר. אמונתם היהודית והציונית לא עורערה בסבל הרב של העבודה המפרכת והגלות הרוחנית בערבות סיביר. תוך סיכון רב קיימו קשרים עם התנועה בארץ, ואך נפתח סדק כלשהו מיהרו לעבור דרכו לארץ.

מהידיעות שהגיעו מפולין בדרכי עקיפין משך כל שנות המלחמה נתברר, כי בכל מקום טרחו החברים לשמור על צלמם ודמותם הדתית־הציונית, להשתתף בעבודות העזרה העצמית ולקיים חיים תנועתיים. על העבודה הזאת ניצח עד יומו האחרון הרב ר' יצחק ניסנבוים, שלא רצה לעבור לווילנה על אף הפצרותיהם של החברים שנתאספו שם ויכלו לאפשר לו את המעבר. הוא נשאר על עמדתו עם עמו ותנועתו ושימש סמל ומופת. מהגיטאות ומחנות ההשמדה, מהיערות ומיתרסי המאבק נשמעו עד הרגע האחרון קריאות „אני מאמין". בין קריאות אלו נשמע היטב קול הציונות הדתית.

הנוער הציוני

מאת משה קול

בחודש מאי 1957 מלאו 30 שנה ליסוד קן „השומר הלאומי” בוארשה, הקן הראשון של תנועת הנוער הציונית הכללית בפולין הקונגרסית. כך הונחה אבן הפינה לתנועת נוער, ששמה היה כשמו של אירגון צופי שהיה קיים בקראקוב ב־1926: „השומר הטהור (הלאומי)”, אלא שבמרוצת הימים הושמטה המלה „טהור” ולתנועה החדשה נקבע השם „השומר הלאומי” בלבד. בסוף 1931 התאחדה תנועה זו עם אירגון הנוער הלומד „הרצליה” בוארשה, והאירגון המאוחד נקרא בשם „השומר הלאומי המאוחד עם הרצליה”. אירגון זה התאחד אחרי כן עם האירגון „הנוער העברי” בגאליציה. במועצה שהתקיימה בביסטרה, ליד בילסקו, בספטמבר 1932, הוחלט להרחיב את פעולתה של תנועת נוער זו על פני פולין כולה ולקרוא לה בשם „הנוער הציוני”. בהסכם עם ההסתדרויות האחיות ברומניה־טראנסילבאניה, הונגריה וארצות אחרות, הוחלט שאת השם „הנוער הציוני” תישא התנועה העולמית של הנוער הציוני הכללי.

מקום מושב ההנהגה הראשית של התנועה בפולין, ואחר־כך גם של ההנהגה העליונה לתנועה העולמית, נקבע בוארשה, שבה עמדה עריסתה של התנועה.

הקן בוארשה

בחוברת „למשכן”, חד־יומן לזכר חנוכת אולם הקן בוארשה בסיון תר״צ נמסר, שב־1927 התאחדו שני אירגונים שומריים: „הצפירה” ו„למטרה”, והקימו את הקן הראשון של „השומר הלאומי” בוארשה שראשיו היו: אריה טוב, המהנדס ב. גליצקי וב. קרסנוסלסקי. בחורף אותה שנה התקיימו אסיפת קשישים וקורס מנהלים ונבחרה ההנהגה הראשונה של הקן: שמואל קפלן, דוד טבצ׳ניק וש. טאלר. ב־1928 אורגנה המושבה הראשונה של הקן ובחורף — התערוכה של עבודת החברים. הנהגת הקן נמסרה לאברהם רײנהרץ, שאירגן את מושבת־הקיץ ליד קוזמיר (קאזיומירז שעל הויסלה). אחרי נדודים במעונים שונים הגיע הקן בוארשה ב־יב׳ בסיון תר״צ (7 ביולי 1930) למשכנו הקבוע, וזה הודות לעזרה שהוגשה על ידי הסינאטור ד״ר יוסף דוידסון ז״ל. באותה עת הוקמו בשכונות וארשה קני־מישנה.

הקן הוארשאי היה אחד הקנים הגדולים. הוא היה מקיים מושבות־קיץ בקביעות ותפס מקום חשוב בין אירגוני הנוער היהודי בעיר הבירה הפולנית.

פתיחת הועידה המחוקקת השניה של „השומר הלאומי” בפולין. אולם הקונסרבטוריה — 31 בדצמבר 1931.

מניעים ויסודות אידיאולוגיים

מניעים שונים גרמו להקמתה של תנועת „הנוער הציוני" על שלוחותיה השונות בארצות מזרח אירופה. בתנועת הנוער העברית הצופית „השומר הצעיר" חל במחצית שנות העשרים שינוי מכריע בהשקפות ובשאיפות: גברו בה רעיונות הסוציאליזם המארכסיסטי, והיא התחילה לחנך את הנוער לקראת מפלגה ציונית סוציאליסטית־מהפכנית בארץ־ישראל. היא הכריזה על הקיבוץ כדרך הגשמה ציונית וסוציאליסטית יחידה וחייבה את בוגריה לעליה והגשמה בקיבוצים. אותה שעה עזבה אותה תנועת הנוער הציונית החלוצית את הבית הציוני הכללי והכריזה על עצמאותה כתנועה מחנכת ומגשימה.

באותה תקופה של שנות העשרים החריף מצבו של הנוער היהודי בפולין. התחילו מתבדות התקוות שהיהודים בפולין ייהנו משוויון מלא ולפני הנוער היהודי יהיו כל דרכי החיים פתוחים כמו לפני הנוער הפולני. באוניברסיטות הפולניות הונהג „נומרוס קלאוזוס" בכל הפאקולטות המקנות לבוגריהן דעת שפרנסה בצדה. שערי המשרדים הממשלתיים נסגרו בפני היהודים ורגליהם הלכו ונדחקו מעמדותיהם הכלכליות. האנטישמיות נתנה אותותיה בכל צעדי החיים. באותו זמן פרץ בישוב היהודי בארץ־ישראל משבר כלכלי ששם קץ לעליה הרביעית, שהקיפה שכבות מתרוששות והולכות של המעמד הבינוני.

ברחוב היהודי בפולין נאבקו אז שלושה זרמים עיקריים על נפש הנוער היהודי: א. הציונות, שקראה לעליה ולמלחמה על זכויות היהודים בפולין; ב. ה„בונד" שניצל את המשבר בארץ־ישראל וסתם כבר בתעמולתו את הגולל על הציונות שצריכה היתה לפתור את בעית העם היהודי בכלל והנוער שלו בפרט. הוא קרא למלחמת מעמדות במדינת פולין ולשילוב מעמד הפועלים היהודי כחטיבה תרבותית לאומית בתוך הפרוליטאריון הפולני; ג. הקומוניזם שינק מהיאוש, תקף את הנוער היהודי מחוסר הסיכוי לעלות לא"י וקבע שרק נצחון המהפכה יביא את הגאולה לכל העמים והיהודים והנוער שלהם בכללם.

במצב דברים זה ראו חוגים רחבים בעלי השכלה של הנוער הציוני את דרכו החדשה של „השומר־הצעיר" כמסוכנת לציונות בהשפעתה על הדור הצעיר. הם חששו, ובצדק, שחינוך מבוסס על סינתיזה של ציונות ומארכסיזם — תוך שלילה מוחלטת של הגלות וניתוק הקשרים עם המחנה הציוני הגדול המדריך את יהדות פולין במאבקה, בחינוך ילדיה, באירגון קהילותיה ובהפעלתה כאחד הגורמים המכריעים בבנין הארץ וכאחד המעיינות הכבירים לחלוציות עממית, המגשימה את הציונות בכל התנאים השוררים בארץ ישראל — עלול לסכן את מחנות הנוער הלאומיים ולהפקירם לקומוניזם ולאויבי הציונות. הנוער הציוני לא היה זקוק ל„תוספות מהפכניות" לציונות המגשימה שלו. הוא מצא ברעיון הציוני תוכן עשיר, מחדש, מרענן ורב־סיכויים. הוא עורר לאבטואֶמנסיפאַציה, להתחדשות לאומית ותרבותית, לעליה, להגשמה ולזקיפת הקומה בסביבה המקפחת בגולה כל זמן שחיים בה. התנועה החדשה לא ראתה סתירה בין מלחמה לזכויות היהודים בגולה כל עוד מיליונים יהודים חיים בה ונאבקים על גורלם ועתידם, לבין החינוך המקנה ערכים ציוניים חלוציים לקראת ההגשמה בפועל בשדמות ישראל. הנוער הציוני לא רצה להינתק מכור מחצבתו; הוא חרד לחינוך ששלל את התרבות היהודית שנוצרה בגולה, והתעלם מן העובדה, שהעליה לארץ הותרה לפי שעה רק למעטים. לדעתו חייבה המציאות להגביר את האמונה בציונות ובהסתדרותה ולחשוף את כל זהרן ועושרן הרוחני המבטיח לעתיד מול תכניות ה„בונד" והקומוניזם.

צעירים ציוניים אלה לא יכלו להשלים עם הרעיון, שתנועת הנוער הציוני תחנך למארכסיזם בארץ־ישראל תוך טיפוח רגשות עליונות כלפי התנועה הציונית וכל היקר בהווי העם היהודי. דרך זה הביא את תנועת־הנוער הגרמנית, שממנה הושפע „השומר הצעיר", למשבר ולפרשת דרכים מסוכנת; ואילו אנו רצינו לסגל לעצמנו את המועיל והחשוב לנו שבתנועת הנוער הגרמני ובתנועת „הצופים" האנגלית, ולמזג כל זה עם ערכי תנועת תחייתנו על רקע המציאות היהודית בגולה ולאור סיכויי ההגשמה בארץ־ישראל וציווייה. ביקשנו ללמוד מן הכשלונות של תנועות נוער אחרות, שהרחיקו לכת בהמרדת הדור הצעיר, בלי שיצביעו על דרך לרבים ופתרון־חיים לדור הצעיר ולעם, ולהעשיר ולתת תוכן לחיי הנוער היהודי בעיירות ובערים של פולין, שבהן צפוי היה להתנוונות וליאוש מחוסר סיכוי לעתיד טוב יותר. להקנות ערכי תרבות ואנוש יפים לנוער, לסגל לו את הערכים שנוצרו בארץ־ישראל: הקבוצה, המושב, העבודה העברית, היצירה התרבותית והתחיה הרוחנית, ולחנכו לאהבת העם וההסתדרות הציונית כבית להמוניו — כל אלה נראו לנו כיסודות בריאים, כנכסים עשירי תוכן ואמונה שיש בהם כדי לחזק את כוחו של הנוער הציוני במאבקו עם הטמיעה, הקומוניזם וה„בונד".

האמת הציונית ואמת הנעורים שבהנחותינו כבשו מחנות גדולים של נוער יהודי לתנועתנו. תנועת הנוער הציוני הפכה לאחד הגורמים החשובים ברחוב היהודי בפולין והצילה רבבות בני נוער מיאוש, מקומוניזם ומהתבוללות, חינכה אותם לאהבת עמם, לכיבוד ההסתדרות הציונית, היקנתה להם את ערכי היסוד הנצחיים של עמנו ותרבותנו, והכשירה אותם כחיל חלוצים ציונים ועובדים מגשימים נאמנים בארץ־ישראל. ההסתדרות הציונית הכללית בפולין, שהתרוקנה מנוער והיתה שקועה ברובה בעניני המאבק המדיני, בגיוס אמצעים לקרנות הציוניות ובעבודה בתרבות ובחינוך, ראתה פתאום והנה אלפי בני נוער באים אליה, מכריזים על עצמם כחלק בלתי נפרד מהבית הציוני, מעלים את כבודה וערכה בעיני הדור הצעיר, ורוצים להיות המשך נאמן למחנה זה של ציונות עממית וכללית בארץ־ישראל. המנהיגים וראשי ההסתדרויות הציוניות הכלליות לא תמיד עמדו על ערך המיפנה הגדול הזה בתנועת הנוער הציונית בגולה וגם בארץ־ישראל. בגאליציה חששו מנהיגי הציונות הכללית מפני סטיות „שמאליות" בגלל הרצון שגילו חלוצי התנועה להגשים ציונותם בארץ־ישראל כעובדי אדמה, כאנשי

קבוצה וכחלק מהסתדרות העובדים הכללית. בפולין הקונגרסית הוצע לנו להיות הסתדרות נוער בלבד, לנתק את הקשרים עם הבוגרים העולים, שלא נתפתח להקים תנועה ארצישראלית עולמית. והיו מנהיגים ציונים כלליים שקיוו, כי חלוצינו, שנצטרפו להסתדרות הציונים הכלליים בארץ־ישראל ולהסתדרות העובדים כאחת, ירצו לחדש את הציונות הכללית במולדת הנבנית, יתמידו בדרכם ויהפכו למחנה לוחם בתנועה החלוצית ובהסתדרות העובדים יחד עם העובדים הלאומיים. הם לא תפסו, שחלוצינו כאנשי עבודה ועמל וכחלק מהסתדרות העובדים בארץ, אין סכנה צפויה להם שיסטו סטיות כאלה. היו בין ראשי ההסתדרות הציונית הכללית בפולין אחדים שהאמינו, כי חלוצינו, בהיתקלם במציאות המרה של מלחמה לעבודה עברית והתנגשות עם הפרדסנים, יהיו לסוציאליסטים או מארכסיסטים דוגמת „השומר הצעיר". אלה ואלה ממנהיגי

מועצת האיחוד של התנועה הכל־פולנית בביסטרה 1932

הציונות הכללית לא האמינו באפשרות קיום עובדים ציונים כלליים בארץ־ישראל, שהציונות החלוצית הדימוקראטית בלבד תהיה משאת נפשם. אכן הם נתנו בכך ביטוי לחוסר אמינתם הם ברעיון הציוני הכללי וביכולתו להכות שורש בישוב.

מאז קמו אירגוני הנוער: „השומר הלאומי" בפולין, „הנוער העברי" בגאליציה, „הרצליה" בפולין, „השומר" בטראנסילבאניה, „קדימה" בצ'כיה, „הנוער הציוני" ברומניה, „עקיבא" בגאליציה המערבית עברו שנים, עד שההסתדרות הציונית הכללית עמדה על מלוא משמעות התופעה הברוכה הזאת והושיטה יד אבות לבנים. גם לאחר מכן לא תמיד היתה לנו שפה משותפת עם ראשי הציונות הכללית בארצות שונות. לא רצינו להיות מחנה מילואים של שוקלים ובעלי כרטיסי חבר בלבד, המקבלים עליהם משמעת עיוורת למנהיגים נערצים וציות לתורתם והוראותיהם. אנו נאבקנו על הכנסת ערכי נוער, חלוציות ותרבות עברית להסתדרות הציונית, לועידותיה וכינוסיה. תבענו קשר עם חברינו בארץ־ישראל ועידוד ליצירות החלוציות הראשונות שלהם. רצינו שיראו בהם חלוצי הציונות הכללית כולה, המתאמצים לשנות את פרצופה החד־מעמדי של הציונות הכללית בארץ־ישראל, שעמדה מול מחנה הפועלים והיתה למעשה להסתדרות המעמד הבינוני. כשם שנאבקנו על תחיית הציונות הכללית בארץ־ישראל, כך המשכנו במאבקנו הרעיוני החלוצי בתוך כל ההסתדרויות הציוניות הכלליות בארצות הגולה שבהן נתקיימה הסתדרותנו.

במשך שנים הגדירו מנהיגי הציונות הכללית את עצמם כ„סתם ציונים" שאינם נמנים עם המחנה הדתי הציוני אף לא עם המחנה הציוני הסוציאליסטי. הגדרה זו נראתה לנו כשלילית בלבד, ואילו אנחנו תבענו הגדרה חיובית למהות הציונות הכללית ונאבקנו על כך בועידות ארציות וגליליות של ההסתדרות הציונית בפולין. בסוף שנות השלושים זכינו להתקדמות ניכרת במגמה זו של החדרת רעיונות „הנוער הציוני" לאידיאולוגיה הציונית הכללית, אבל גם אז לא הגענו להשתלבות מלאה ולהבנת יעודנו. לא זכינו להזדהות מלאה של ההסתדרות הציונית הכללית והנוער החלוצי שלה. כשנפלו קירות של אי־ההבנה, נשארו עדיין מחיצות דקות שגרמו לאי־הבנות חדשות, ולפעמים אף ליותר מכן.

הגיעו הדברים לידי כך, שבבחירות לקונגרס הציוני ב1939, ערב מלחמת העולם השניה, הופיע „הנוער הציוני" בפולין הקונגרסית ברשימה נפרדת. ראשי ההסתדרות הציונית לא רצו להכיר בעצמאותו של הנוער הציוני

מועצת „הנוער הציוני" (אחרי הפילוג), וארשה, 1934.

בקרב ההתאחדות העולמית של הציונים הכלליים, שהוקמה ב־1935 בקראקוב. דרישה זו נבעה מההחלטה, שצירינו לקונגרס מכל הארצות, לרבות צירינו מארץ־ישראל, יקימו סיעה עצמאית של הנוער הציוני והחלוצי בקרב ההתאחדות העולמית של הציונים הכלליים. ראשי הועד המרכזי של ההסתדרות הציונית בפולין היו היחידים מבין כל ההסתדרויות הציוניות הכלליות בעולם שלא הסכימו לכך. בפעם הראשונה הגיעו אז הדברים לידי מאבק גלוי בין הנוער הציוני לבין ההסתדרות הציונית. בלי עתונות ובלי אמצעים הצלחנו בבחירות: נבחרו שני צירים לקונגרס. אין ספק שאלמלא מלחמת העולם השניה והשואה שבאה בעקבותיה, היתה עובדה זאת נותנת אותותיה בהתפתחות ההסתדרות הציונית הפולנית.

התנועה קמה והתפתחה ללא הבנה וללא עזרה מצד ראשי ההסתדרות הציונית בפולין. רבים מהם המשיכו לתמוך ב„השומר הצעיר" גם אחרי שתפסנו את מקומנו בין תנועות הנוער הציוניות. ברבות הימים, משסונה היחס אלינו לטובה, החלו לחשוש מפני השפעתנו הגדלה והולכת על ההסתדרויות הציוניות בגולה.

דרך החינוך בתנועה

ההרכב הסוציאלי של חברי „הנוער הציוני" היה רב־גוני. רוב החניכים באו מקרב השכבות העממיות היהודיות ומבתי־הספר של המדינה. הוריהם היו אנשי המעמד הביניני היהודי על סוחריו ובעלי־המלאכה שלו. בגלילות הגבול המזרחי (קראסי וסוחדניא) ובערי השדה נצטרפו לתנועה רבים מהנוער העובד ובני פועלים. לא מעטים היו בין חברי התנועה שלמדו בבתי ספר תיכוניים ואף סיימו אותם, מהם בבתי־ספר ששפת הלימוד בהם היתה פולנית ועברית, ומהם בבתי־ספר ממלכתיים תיכוניים. במחוזות המזרחיים של המדינה היכתה התנועה שורש בבתי־הספר, כעממיים כתיכוניים, של „תרבות". פעילותה של תנועתנו בהסתדרות „תרבות" בפולין הקונגרסית היתה ענפה, והיינו שותפים להקמתם של בתי־ספר עבריים בחלקים השונים של המדינה. בבית־הספר העברי ראינו את בית־הספר הלאומי המושלם. גם מבתי חסידים ואדוקים הגיעו אלינו חניכים שנפשם צמאה לדרור, להתחדשות אנושית ולאומית, והם ראו את עתידם בהגשמה חלוצית בארץ־ישראל.

תנועת „הנוער הציוני" הפכה לתנועה המאחדת בקרבה את רוב שכבות העם היהודי. חבריהם ידעו, שגורל אחד לפועל, לבעל־המלאכה, לסוחר ולאיש המקצוע החפשי היהודי בפולין. הסביבה הנכרית לא הבדילה ביניהם ורצתה לדחוק את רגלי כולם. בקני התנועה נוצרה והתחזקה אחווה יהודית. מושבות הקיץ, שהתקיימו לעשרות ברחבי פולין, הפכו לאיים ארצישראליים קטנים בתוך המציאות האפורה של היהדות המדולדלת. מועדוני התנועה נתמלאו בערבים נוער יהודי דובר פולנית ויידיש, וכולם השתדלו ללמוד את השפה העברית ואת התרבות העברית. כאן חלמו ילדים ובני נוער על עתיד יפה יותר כאשר יתנחלו בארץ־ישראל. נוצרה סביבה חינוכית לאמונה בתחיית העם ובציונות חלוצית. שיטת החינוך במועדוני התנועה היתה זו של חלוציות צופית. הטיולים הקבועים מחוץ לעיר סייעו לליכוד החברתי. הקנים שלנו השתדלו, באמצעות החברים הבוגרים, לקשור קשרים עם ההסתדרות הציונית שבכל עיירה ובכל עיר, להכניס מרוח הילדות

והנעורים לכתלי ההסתדרויות הציוניות ולשתף את הדור הציוני הבוגר בשמחת הדורות הצעירים ובדאגותיהם. הקק"ל על ערכיה החינוכיים היתה לחלק בלתי נפרד מתכנית החינוך של תנועת הנוער הציוני, שקניה הצטיינו בעבודתם למען הקרן הגואלת את אדמת הלאום.

תכנית החינוך היתה לפי הגילים: מ־10 עד 12 שכבת „הזאבים"; מ־13 עד 15 שכבת „הצופים"; מ־16 עד 18 שכבת „הצופים הבוגרים"; מ־18 הבוגרים, הקשישים, החלוצים. היו קנים שהיתה להם אפילו שכבה צעירה מגיל 10, וקראו לה „זאבונים" או „אנקורים". החינוך המעשי היה צירוף של צופיות ותנועת הנוער העברית. לאט לאט הוכשר הצעיר לעצמאות ולתפקידים חלוציים בחייו.

הנוער הציוני היה הראשון שהקדיש תשומת־לב מיוחדת לשכבת הצופים. הקימונו את אירגון „הצופים הבוגרים" לקראת ההגשמה. הנחנו ביסוד חינוכו את עקרון הקבוצה כצורת התישבות. בעזרת ידידים, ובראשם הסינאטור המהנדס משה קרנר ומר רפאל שפר ז"ל, רכשנו ב־1937 את החווה החקלאית צ'אנסטונוב ליד גרויץ. קיבוץ אירגון הצופים בצ'אנסטונוב העפיל אחרי כן לארץ וחבריו הקימו את קבוצת „ניצנים" בחממה יחד עם בוגרי עלית הנוער של „הנוער הציוני".

ספרות התנועה

חוברות רבות נתפרסמו על שיטות החינוך בשכבות החינוכיות השונות. לכל שכבה חינוכית היו בהנהגה הראשית בוארשה אחראים, שדאגו לעבד תכניות ולהכין חומר חינוכי ולהמציאם למחנכי הקבוצות. בכל בטאוני התנועה היו מופיעים מאמרים ורשימות מוקדשים לעניני חינוך, שהסבירו את דרכי הטיפוח של ערכי תנועת הנוער בחיי יום־יום. ב־1930 הופיעה בדפוס „המנהל", חוברת בהוצאת משרד שכבת ה„זאבים", שכללה את יסודות חינוכם, וכן חומר למנהלים, סדרי בחינות וביבליוגראפיה. החוברת הזאת עובדה על־ידי שמואל קפלן ז"ל, חבר ההנהגה הראשית ומנהל משרד „הזאבים", שהיה במשך שנים רבות אחראי לעניני החינוך בהנהגה הראשית. ב־1931 נתפרסמה בסטאַנסיל „איגרת המושבות" מאת ההנהגה הראשית של „השומר הלאומי" ו„הנוער הציוני", שעובדה על־ידי פלוגת „קנאים" של הקן בוארשה, עם מילואים ותיקונים מאת שמואל קפלן ז"ל. „איגרת המושבות" הפכה לדבר שבמסורת, והיתה מתפרסמת שנה שנה עם הוראות מדויקות ומפורטות למחנכים. ב־1938 הופיעה האיגרת בדפוס בהוצאת ההנהגה הראשית של הנוער הציוני ערוכה בידי יהושע גלויברמן.

„דרך השומר הלאומי" היה בטאונה של התנועה החל מ־1927. כשהפך לירחון נקרא: „דרך הנוער הציוני". „בלוי־וייס" היה הבטאון המשותף לכל התנועה החלוצית הכלל־ציונית, כולל „הנוער הציוני" ו„החלוץ הכלל־ציוני". בשנתיים האחרונות שלפני מלחמת העולם השניה הופיע בטאון מיוחד לשכבת „הצופים" בשם „שבילים". הופיעו גם חוברות בשפה הפולנית. ההנהגה הראשית בוארשה פירסמה את החוברות: „די פארמען און ארבעטס מעטאדן פון אונזער בעוועגונג" ליצחק קרפמן; „דפוסים לעבודתנו הצופית והחינוכית" למנחם לנגר; „אנו לקק"ל" לשמעון אנטין; „החינוך בשכבת הצופים הצעירים" לדניאל טננבוים. הירחון „עולם הזאב" היה כלי־המבטא של שכבת הצעירים בתנועה, והופיע בוארשה. במלאות עשר שנים לתנועה, פירסמה ההנהגה העליונה של הנוער הציוני בוארשה חוברת על „הנוער הציוני" מאת משה קולודני, שהכילה את תולדות התנועה ועיקריה היסודיים, דרכי חינוך והסברה, ידיעות על הרכבה הסוציאלי, האירגון לפי הארצות, מספר החברים; וכן ידיעות על החלוץ הכלל־ציוני, על סיעת העובדים הציונים הכלליים בהסתדרות העובדים בארץ וקיבוצי הנוער הציוני, הפעולה למען הקק"ל, החינוך העברי, התרבות וכו'. דינים־וחשבונות של ההנהגה הראשית היו מתפרסמים בקביעות בעברית ולפעמים גם ביידיש ובפולנית. מדי שבוע שבוע היו נשלחים — מהמשרד הראשי בוארשה ברחוב מריאנסקה 8/4 — חוזרים מטעם ההנהגה הראשית לכל קני התנועה, וחברי ההנהגה הראשית היו יוצאים בקביעות לביקורים בכל רחבי התנועה. ב־1937 מנה „הנוער הציוני" בפולין 15 אלף ילדים ובני נוער.

התנועה העולמית בגיבושה הרעיוני והאירגוני

ההנהגה העליונה בוארשה עמדה בקשרים עם התנועה ברומניה שמנתה 6000 חבר, בצ'כוסלובקיה 1000, בהונגריה 1500 ועוד קנים בבלגיה, הולאנד, צרפת, לוכסמבורג וארצות אחרות. יחד עם החלוצים שהיו מאורגנים במסגרת „החלוץ הכלל־ציוני", הגיע מספר חברי התנועה החלוצית הכלל־ציונית בעולם ב־1937 לארבע רבבות.

התנועה הפולנית ידעה גם להתגבר על קשיים שהונחו בדרכה ואשר העמידו לשעה בסימן שאלה את התפתחותה, ואף עשויים היו לגרום להתפוררותה. אחרי האיחוד של התנועה בפולין הקונגרסית עם זו שבגאליציה, שהוקם על יסודות רעיוניים ברורים של ציונות כללית מתקדמת, עממית, חלוצית, ובהנחה שחברי התנועה בארץ־ישראל ייכנסו להסתדרות העובדים, ניסו, בראשית שנות השלושים, מנהיגי הציונים הכלליים בגאליציה המערבית והמזרחית וכן ראשי הציונים הכלליים הימניים בארץ־ישראל, להשפיע על חברים מרכזיים בתנועת „הנוער הציוני" שיעזבו את דרך המלך שלהם ויקימו אירגון עובדים נפרד של פועלים ציונים כלליים בארץ־ישראל. היו אלה שנות ההתקפה של הרביזיוניזם, שרצה להחיש את ההכרעה בין הישוב בארץ לבין ממשלת המנדאט, והבטיח להמונים, שנתיאשו מבריטניה הגדולה, מדינה לאלתר. כצעד ראשון בהכרעה זו, ראה הרביזיוניזם את שבירת הסתדרות העובדים הכללית, זה הגרעין הממלכתי החלוצי היוצר, בתקוה להשליט בהסתדרות הציונית העולמית קואליציה ימנית, שעלולה היתה להעמיד בסכנה את התקדמותו של הישוב לקראת עצמאות בהתישבות, בנין וחלוציות. ציונים כלליים ימניים אלה ביקשו להכניס גם את תנועת „הנוער הציוני" לתוך המאבק הזה. לאחר שנים ספורות של תנועה מאוחדת

ומכיוונת דרכה בפולין כולה, בא הנסיון להעמידנו על פרשת דרכים. אולם נסיון זה נכשל ועתידה של תנועת „הנוער הציוני” הובטח, משהוחזרה לה בפולין הקונגרסית ע צ מ א ו ת ה המלאה. אחרי שנתיים של פעולה מאוחדת נתפרדה החבילה. ההסתדרויות הארציות בעולם נצטרפו לתנועת „הנוער הציוני” בוארשה, להוציא את הקן בוינה שנשאר נאמן לתנועה בגאליציה. ריב אחים זה החליש אמנם את כוח התנועה והוריד את קרנה, אולם הציל את נפשה ואת עתידה. התפתחותה בעולם והתקדמותו של „העובד הציוני” בארץ־ישראל שהוקם ב־1935 כסיעה עצמאית של העובדים הציונים הכלליים בהסתדרות, אישרו את דרכו של הנוער הציוני בפולין הקונגרסית. לפני סיום מלחמת העולם השניה, חזרו החברים שהקימו בשעתו את

ראשי „הנוער הציוני” ו„החלוץ הכלל־ציוני” עם השליחים מארץ ישראל, וארשה 1937.

אירגון העובדים הציונים הכלליים לחיק התנועה, שנתאחדה שוב למחנה אחד של נוער חלוצי ועובדים ציוניים בעולם ובארץ־ישראל.

התנועה בפולין התאוששה מהר מן המשבר הקשה שעבר עליה, ולפני מלחמת העולם השניה אנו מוצאים שוב מחנות גדולים של נוער יהודי בשורותיה.

הכשרה, עליה והעפלה

ב־1927 הוקם הקן הראשון של התנועה בוארשה וב־1929 עלה החלוץ הראשון שלו — ירחמיאל אייכל. מאז התרחבה עבודת ההכשרה של התנועה והוקמו קיבוצי הכשרה בכל רחבי פולין, שהכינו את הבוגרים לעליה לארץ. קיבוץ ההכשרה שימש מקום להתכוננות מעשית לקראת העליה והחיים בארץ, והוא גם איפשר לחברינו הבוגרים שלא היה להם כל מקור של עבודה ופרנסה בעיירות ובערים לחכות בקיבוצים אלה לעליתם.

הסתדרות „החלוץ המרכזי”, שהפכה להסתדרות „החלוץ הכלל־ציוני”, פתחה בפעולה ענפה של הכשרה וחינוך חלוצי לא רק למען בוגרי „הנוער הציוני”, אלא גם למען מאות ואלפים בחורים ובחורות, שהצטרפו בגיל מבוגר יותר לציונות ולחלוציות. נפתח אז משא־ומתן עם הסתדרות „החלוץ” הכללי בפולין בדבר איחוד על יסוד ההנחה, שהסתדרות „החלוץ” לא תהיה מכשיר בידי המפלגות הסוציאליסטיות־הציוניות, אלא תיהפך להסתדרות כללית של חלוצים, ללא הבדל מגמה או זרם. המשא־ומתן לא עלה יפה. „החלוץ הכלל־ציוני” נשאר עצמאי בפעולתו, שותף להסתדרות „הנוער הציוני” ולחלק מן ההסתדרות הציונית הכללית בפולין, והחל מאמצע שנות השלושים גם להתאחדות העולמית של הציונים הכלליים. ברוב הארצות בהן היתה קיימת תנועת הנוער הציוני, היתה מקבלת בערך 12% מרשיונות העליה החלוציים. לפני מלחמת העולם השניה, כשממשלת המנדאט צימצמה את עליית היהודים לארץ, פתחו המפלגות הציוניות בעליה „בלתי ליגאלית”. הנוער הציוני אף הוא עסק בעליה זו ושיגר אניות מעפילים. יש לציין בצער, ש„החלוץ” בפולין סירב להכניס לאניות המעפילים מחלוצי „הנוער הציוני” באחוז מתאים למספר חבריו המחכים בקיבוצי־ההכשרה ובהתחשב עם חוסר ידיים עובדות בקיבוצים בארץ. הנוער הציוני שיתף פעולה באירגון ההעפלה עם „החלוץ המזרחי”. אלק רוזנבוים ז"ל התמסר לעבודת־קודש זאת בוארשה והוביל את המעפילים אל החוף והחבר יעקב דז'יבינסקי, הידוע בכינויו יאנק, היה האחראי באניה. הסיכון שבפירוד בהעפלה הביא להתערבות ההנהלה הציונית ולאיחוד כל הכוחות שפעלו בהעפלה בפיקוח ה„הגנה” בארץ־ישראל. „הנוער הציוני” הצטיין בפעולתו זו, וה־

אחראים לה, ובמיוחד יאנק, זכו להכרה ולאימון. על סף מלחמת העולם השניה אורגנה על־ידי יהודית ברגמן קבוצת נוער שעלתה מפולין לבן־שמן.

ראשוני התנועה וראשיה

בראש ההנהגה הראשית הארצית הראשונה, שמרכזה היה בוארשה, עמד ד״ר פלדשוה (ראובן בן־שם), שנקרא בשנים הראשונות של תנועת „השומר הלאומי״ המנהיג הראשי, כשאהרון קפלן ז״ל משמש סגנו ויעקב רכטמן מזכיר ראשי. ראובן בן־שם ניסה לקרב את התנועה אל הרביזיוניזם ולהקים ברית של נוער ציוני אנטי־סוציאליסטי, אולם הורחק מהנהגת התנועה בישיבה מיוחדת של המועצה הראשית.

ראשוני התנועה וראשיה לא האמינו בסוציאליזם כפתרון לבעיית העם היהודי וראו סכנה במיזוגו עם הציונות; אולם התנועה גם התנגדה בכל תוקף למלחמת אחים בין הנוער הציוני על זרמיו השונים והיתה רחוקה מבית״ר ומהטפתו האנטי־סוציאליסטית, שהיתה פופולארית אז ברחוב היהודי בפולין ובארצות שונות באירופה. התנועה החדשה בחרה בדרכי הציונות העממית המגשימה והשואפת לקיים את הברית בין המחנה הציוני הכללי הגדול לבין מחנה החלוצים העובד בארץ, תוך שמירה על עצמאותו הרעיונית ומאבקו הרוחני בקרב הנוער והעם בגולה ובארץ. עם הרחקת הכוח הדינאמי והיוזם של ראובן בן־שם התיצבו בראש התנועה יעקב רכטמן, שנבחר יו״ר ההנהגה הראשית, אהרון קפלן ז״ל, אריה טוב, רחל נימצביץ, שמואל קפלן ז״ל, אברהם ריינהרץ ואהרן רוזנשטיין, שעבר מפינסק לוארשה. בשנים שלאחר מכן נבחרו רוב חברי ההנהגה מהקנים הגדולים שמחוץ לוארשה ומערי הספר: פינסק, רובנה, לודז, ומקומות אחרים. בשנות השלושים היו רוב חברי ההנהגה הראשית בוארשה מערי הספר. בימי האיחוד עם „הנוער הציוני״ בגאליציה נבחר יצחק שטייגר ז״ל ליו״ר ההנהגה הראשית וחברים שבאו מגאליציה פעלו לחיזוקה. הוקמו מחלקות קבועות לחינוך, הכשרה, עליה, אירגון, מזכירות, גזברות ועוד. להנהגה הראשית היו נציגים קבועים בועד המרכזי של ההסתדרות הציונית בפולין, במרכז „תרבות״, בועד הארצי של קרן הקיימת לישראל ובמוסדות לאומיים וציוניים אחרים.

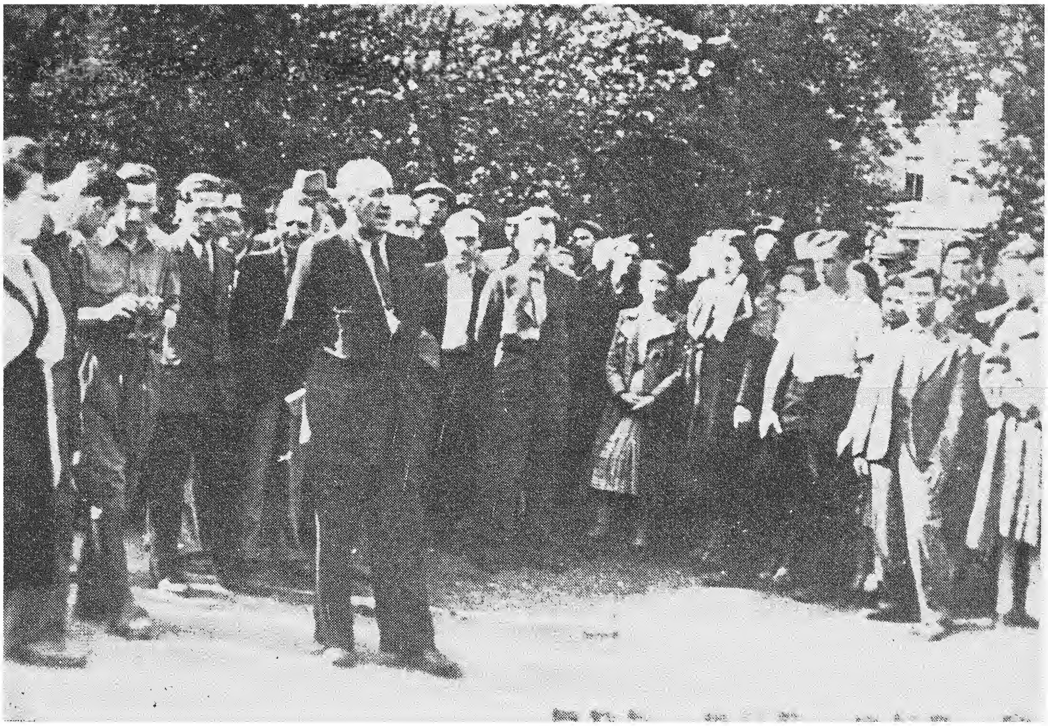
אחדים מן החברים האלה שעמדו בראש התנועה אינם בחיים עוד. מהם שנפטרו בעבודה חלוצית בישראל ומהם שנספו בימי השואה. אולם התנועה שנישאה על־ידי מאות ואלפים אחראים בערים ובעיירות, ראשי קנים, גלילים, קבוצות, גדודים ומחנכים, היתה לתוכן חייהם, מאוויהם ושאיפותיהם של בחורים ובחורות שהתמסרו בכל מאודם למטרה הציונית ולהגשמה החלוצית. הם עזבו את ספסלי הלימודים, הזניחו את הרעיון לרכוש לעצמם מקצוע, והתמכרו כליל לתנועה, לקיבוצי ההכשרה שלה, לפעולותיה בתחומים שונים.

בימי מלחמת העולם השניה

עם פרוץ מלחמת העולם השניה, התחילה נדידתם הגדולה למזרח של האחראים, של קיבוצי ההכשרה, של כל מי שביקש וקיוה לברוח מהנאצים. עם כניסת צבאות ברית־המועצות למזרח פולין הופנה הגל הזה לליטא העצמאית. לשם הגיעו רבים מחברינו והקימו קיבוצי־הכשרה, אולם רק כמה עשרות בלבד זכו להגיע משם באוירונים ובאניות לארץ־ישראל. תקופת העצמאות של ליטא, לאחר כיבוש פולין וחלוקתה בין הנאצים והסוביאטים, היתה קצרה מאד. חברינו שפעלו שם השתדלו לשמור על קשרים ולהגיש עזרה לקני התנועה שבכיבוש הנאצי והסוביאטי כאחד. לאחר שהנאצים פלשו לברית־המועצות נמצאו פולין וליטא כליל תחת המגף של צוררי היהודים ומשמידיהם.

עם שארית הפליטה

ב־1944 עם שחרור חלק מפולין על ידי הצבא האדום, הוקם בלובלין ה„איחוד״ של התנועה הציונית שהקיפה את קומץ היהודים והציונים הנאמנים — אודים מוצלים ממחנות המוות, ממרידות בגיטאות, מקרבות הפארטיזאנים והצבא האדום שיצאו ממחבואיהם ביערות או במקומות סתר אחרים — מכל הזרמים והגונים שמלפני המלחמה. שרידי המנהיגות הציונית לא ראו כל הצדקה לפיצול המחנה הציוני מחדש לפי קוי הפילוג לפני מלחמת העולם השניה או לפי אלה של המפלגות בארץ־ישראל. אולם תנועה ציונית מאוחדת זו ללא מחיצות לא החזיקה מעמד זמן רב ומה„איחוד״ החלו לנשור האגפים הסוציאליסטי והדתי, שהתארגנו מחדש בהשפעת שליחים מן הארץ. בראש ה„איחוד״ עמדו ד״ר אמיל זומרשטיין ז״ל, מצירי ה„סיים״ הפולני לשעבר וממנהיגי הציונות בגאליציה, שנתמנה לשר בממשלה הפולנית החדשה, ואתו מיכאל קוסובר מפעילי ה„תחיה״ בוארשה לשעבר; ד״ר אריה באומינגר, מר גוזיק מהג׳וינט, מ. זונשיין, ד״ר ראובן פלדשוה ממנהיגי מפלגת המדינה לשעבר ואתם: ניסן רזניק, הלל זיידל, דוד מלר ואחרים מראשי הפארטיזאנים ולוחמי הגיטאות. הוקמה ב„איחוד״ מחלקה מיוחדת לעניני נוער וחלוצים שדאגה לריכוזי הכשרה ובתי ילדים. ב־1945 הוקמה תנועת „הנוער הציוני — עקיבא״ כתנועה עצמאית הקשורה עם ה„איחוד״ מבחינה מדינית, אולם פועלת כתנועת נוער וחלוצים עצמאית כאשר לפני המלחמה. שרידי „הנוער הציוני״ ותנועת „עקיבא״ שחזרו לפולין התאחדו ופתחו בעבודה לחדש ימי „הנוער הציוני״. המוני גולים צעירים שחזרו מברית־המועצות ולא היה להם בית, והם גם לא חשבו להישאר בפולין על קברות משפחותיהם, אורגנו במרכזי הכשרה והתפרנסו בעבודת כפיים, בתוספת עזרה מצד הג׳וינט והתנועה. הם עזבו את פולין ברגע שראו אפשרות לעבור למחנות שבמערב גרמניה בדרכם לארץ־ישראל. ילדים יתומים שניצלו במנזרים, ביערות, אצל משפחות נוצריות, ושחזרו עם הגולים מברית־המועצות הוכנסו לבתי ילדים. בהדרכת השליח ליבל גולדברג מיגור ועזרתה של ועדת ההצלה בירושלים הוקמה הקואורדינציה בין כל התנועות להצלה ופדיון ילדים. תנועת „הנוער הציוני — עקיבא״ היתה שותף נאמן בקואורדינציה זו והיתה מיוצגת בהנהגתה בחמשים אחוז. מרכז

בפגישת הקיבוצים של „הנוער הציוני — עקיבא", ורוצלאב, 1946.

„הנוער הציוני — עקיבא" היה בלודז, בשעה שמרכז ה„איחוד" עבר מלובלין לוארשה. היו אלה ימים של גיאות בעבודה. ה„איחוד" ו„הנוער הציוני — עקיבא" היו היחידים בפולין שעמדו בויכוח גלוי עם הקומוניסטים היהודים אתם ישבו יחד בועד המרכזי של יהודי פולין.

ממשלת פולין החדשה הבינה לרוח היהודים ולרצונם העז לעלות לארץ־ישראל, שבה התחיל המאבק הגלוי להקמת המדינה שהתפתח למלחמת שחרור. היא לא הפריעה לתנועת ה„בריחה". ממשלת פולין ידעה שהיהודים אינם שואפים לבנות חייהם מחדש בבית הקברות הגדול של יהדות פולין וכי המוני העם הפולני, המירעלים ברעל האנטישמיות הנאצית והנהנים מחורבנם של היהודים במדינה, לא יחזירו את הרכוש ואת מקומות הפרנסה שתפסו. הפרעות בקילצה ובמקומות אחרים שימשו עדות ברורה לכך, שהמוני העם אינם מוכנים לקלוט מחדש את היהודים החוזרים. הקרבנות הראשונים היו מבין חברינו וחברותינו מקיבוץ ההכשרה שהקימונו בקילצה. ההנהגה הראשית של התנועה שלחה לשארית הקיבוץ נשק מיד אחרי הפרעות ודרשה להתגונן ולא לעזוב את המקום, אולם היא ידעה יפה שהוראה זו כוחה יפה לתקופת מעבר בלבד, כדי למנוע בריחת בהלה וקרבנות נוספים.

„הנוער הציוני — עקיבא" היתה התנועה הראשונה שהקימה מרכזי הכשרה, ובימי ביקור הועדה האנגלו־אמריקאית בפולין, שבאה לראות את מצב היהודים במדינה לאחר האסון הגדול, עמדו חברינו בראש ההפגנות שתבעו זכויות עליה ועצמאות לעם היהודי בארץ־ישראל.

ב־1945 הגיע השליח הראשון של תנועתנו מהארץ, החבר יוחנן כהן מתל־יצחק, שהיה מן המארגנים הראשיים של יציאת היהודים מפולין. בואו היה עידוד עצום לתנועה ולראשיה; הוא בנה מחדש את הגשר בין התנועה בארץ לבין זו שחודשה בפולין.

בסוף הקיץ של אותה שנה התקיים בלונדון הכינוס הציוני הראשון לאחר מלחמת העולם השניה. באנו מארץ־ישראל לכינוס הזה ונפגשנו עם אחינו וחברינו שרידי השואה. הגיעה משלחת יהודית וציונית מפולין ובראשה ד"ר אמיל זומרשטיין ז"ל, חברינו מנדל קוסובר ודוד מלר, וכן נציגים מתנועות אחרות.

בסוף מארס 1946 התקיימה בפאריס הועידה האירופית הראשונה של „הנוער הציוני — עקיבא", שבה השתתפו נציגי תנועתנו בארצות אירופה לאחר השואה. יצחק גרינבוים היה אתנו בכינוס זה, ושם הנחנו יסודות לבנין תנועתנו בכל ארצות אירופה. צירים רבים בועידה זו היו חברינו מפולין, שהספיקו בינתיים לעבור עם קיבוציהם לגרמניה המערבית, לאיטליה, לצ'כוסלובאקיה ולצרפת. מאז הכינוס הציוני בלונדון היה חלקה של תנועתנו ביחד עם „הפועל המזרחי" ו„איחוד" חמשים אחוז בבריחה ובעליה. לאחר ש„הפועל־המזרחי" פרש והפך לתנועה עצמאית היו ל„איחוד" שני שלישים מחמשים אחוז ושליש ל„פועל־המזרחי".

בשליחות בארץ — ערב הנעילה

באביב 1946 הגיעה המשלחת הראשונה של הישוב אל שרידי יהדות פולין. בין חברי המשלחת היו שמואל אפשטיין וכותב הטורים האלה. האוירון הצבאי הצרפתי, שהביא אותנו מפאריס לוארשה, חג מעל עיר הבירה הפולנית ויכולתי לראות ממנו את החורבן הגדול בעיר.

הלכתי אל הגיטו החרב, הסתובבתי ברחובות לחפש עדויות מהעבר הגדול. ידעתי שברחוב „ניזקה" בבית מ. קפלן מהוצאת „תושיה" חי אבי ז״ל בגיטו. חיפשתי ברחוב מאַריאַנסקה, שבו נמצא מרכז התנועה ואני חייתי שנים שם בזמן פעילותי בהנהגה הראשית של התנועה — לא מצאתי זכר כלשהו.

הריפאַטריאַציה מברית־המועצות כוונה כולה לשלזיה התחתית שנכבשה מגרמניה. באתי למקומות האלה וראיתי את קיבוצי ההכשרה לעשרותיהם ואת בתי הילדים הרבים. נפגשתי עם שרידי יהדות פולין, שבאו לאסיפות־עם המוניות ושמעו בצמא את דברי העידוד מארץ־ישראל, כל מה שעבר עלינו בזמן מלחמת העולם השניה, ובעיקר על המאבק וההעפלה. ראיתי את תנועתנו בשיא הישגיה ובאחריות העצומה שנטלה על עצמה: להוליך את היהודים מערבה ודרומה לחופי הארץ. יהודי פולין, שהגיעו למחנות גרמניה ואיטליה, פשטו על פני אירופה והפכו לחזית שניה במאבק המדיני שניהלנו על עצמאותנו בימים ההם בארץ־ישראל.

בשנת 1949 נצטוותה התנועה הציונית בפולין להפסיק את עבודתה. ביקרתי אז בפעם השניה בוארשה וראיתי בשקיעתה של התנועה שם. חברינו מילאו את שליחותם הציונית והחלוצית בהוצאת היהודים ואירגונם עד הרגע האחרון שניתן להם לעשות זאת, ואף מעבר לרגע זה. הם היו נקראים לשיחות ולחקירות במשטרה החשאית, שידעה על חלקם הרב בפעולה הציונית ובבריחה. אולם הם גם לא העלימו את עבודתם וידעו להסבירה ולנמקה. חברנו ד״ר ש. לנגנס זכה להתמנות קונסול ראשון של מדינת ישראל בוארשה לאחר הקמת המדינה.

רוב היהודים שנשארו בחיים בפולין ואלה שחזרו אליה מברית־המועצות הגיעו לארץ־ישראל וזכו להשתתף במלחמת השחרור. מספר ניכר מהם חיכה במחנות בקפריסין, ואף הם נטלו חלק פעיל במלחמתו של צי ההעפלה.

התנועה הרביזיוניסטית (הצה״ר)

ההסתדרות הציונית החדשה

מאת א. רמבה

האידיאולוגיה של הצה״ר (הציונים הרביזיוניסטים) ובית״ר (ברית יוסף תרומפלדור) היתה פשוטה בתכלית: השאיפה להקים מדינה יהודית בארץ־ישראל משתי גדות הירדן. בית הלל היה אומר על כגון דא: זוהי תורה כולה, ואידך זיל גמור. גם את מסקנותיה לא היה צריך לחפש במבוך של רעיונות זרים. גם הן היו פשוטות ומובנות לכל נפש.

בכך נעוץ סוד גידולן הפינומינאלי של הצה״ר ובית״ר, שכבשו חלק גדול מאד של הרחוב היהודי בפולין בתקופה שבין שתי מלחמות העולם.

רעיון המדינה העברית לא נתחדש, כמובן, בבית מדרשם של הרביזיוניסטים. הרצל חרת אותו על דגלו; וגם אחרי מותו עוד היה רעיון זה יסוד היסודות של הציונות. אחרי מתן הצהרת בלפור הגדיר הד״ר חיים וייצמן את הציונות ברוח זו: „כשם שאנגליה היא אנגלית וצרפת — צרפתית, כן תהיה ארץ־ישראל יהודית." אלא שהקשיים המרובים, הטבעיים אגב לכל אתחלתא דגאולה, ריפו ידיים רבות, ורבים מבין ראשי הציונים הנמיכו קומתם, קיצצו את כנפי הציונות ומיעטו את דמותה. רעיונו העיקרי של הרצל נגנז ובמקומו הובלטו אידיאות זרות. הצה״ר החזירה לציונות את תוכנה. חידשה את נשמתה ואת תנופתה.

כאשר פרש ז׳בוטינסקי מן ההנהלה הציונית ב־1922, החליט להביא את רעיונותיו לפני הציבור הציוני הרחב. בשורה של מאמרים ב„רזסוויט" (שהופיע אחרי המלחמה בברלין ועבר לידי ז׳בוטינסקי וחבריו בפאריס), ובשורה של הרצאות במרכזי הגולה היהודית הגדיר את סעיפי היסוד של תכניתו.

התביעה הראשונה שהציע להציג לממשלה הבריטית היתה — חידוש הגדודים העבריים בארץ־ישראל. מתנגדיו הטיחו כלפיו דברים קשים, אמרו שהוא „מיליטאריסט" (מלת גנאי חמורה מאד בימים ההם של אביב הפאציפיסמוס באירופה), אבל הוא הסביר לציבור שה„מיליטאריסמוס" שלו איננו מתכוון לגירוש הערבים או לדיכויים בכוח הנשק, אלא להקמתו של „קיר ברזל" אשר ימנע את הערבים להפריע את מהלך הבנין שלנו.

ז׳בוטינסקי הטעים פעמים רבות, שאין די ב„הגנה" שבמחתרת. קודם כל מטעמים צבאיים, באשר כוח המחתרת המורכב מאנשים המקדישים למלאכה הצבאית רק חלק מזמנם, אינו יכול להיות משוכלל כהלכה. ושנית, מסיבות פסיכולוגיות. דוקא כדי למנוע התנגשות, חשוב מראש להציג את הכוח הצבאי לראווה למען יראו ויראו.

כמסקנה חינוכית מתביעה זו דרש ז׳בוטינסקי את המיליטאריזציה של הנוער היהודי, את הפיכת ההכשרה

הצבאית בארץ ובגולה לחלק בלתי נפרד של התכנית החינוכית הלאומית. למטיפי המוסר האנטי־מיליטאריסטים השיב: „מיליטאריזם של כיבוש ודיכוי — פסול, אבי־מיליטאריזם של החלש לשם הגנה עצמית על חייו ועל בניו בפני תוקפנים ופורעים — שאני. מיליטאריזם כזה קדוש הוא ומוסרי."

הסעיף השני בתכניתו היתה האופנסיבה הפוליטית. ז'בוטינסקי, אשר היה ממיסדי קרן היסוד ומראשוני התעמלנים למענה, טען, כי באוסף כספים בלבד לבנין הארץ לא נתקדם הרבה, ואפילו תהיינה ההכנסות גדולות, אם השלטון המנדאטורי לא יקיים את המוטל עליו ויניח מעצורים בדרך התפתחותו של הבית היהודי הלאומי. לדידו צריך ליצור תנאים פוליטיים מוקדמים לבנין הארץ, כדי שתיהפך למה שנועדה להיות — לארצה של ישראל. דרוש לכך משטר התישבותי, קולוניזאטורי, שלפיו תיצור הממשלה, שהוטל עליה להוציא לפועל את הצהרת בלפור, את התנאים הדרושים לעליה המונית, להתישבות צפופה וליצירת רוב עברי בארץ־ישראל: בטחון, מדיניות חיובית של עליה וקרקע, מכס ומסים, חקלאות ותעשיה. אולם מאחר שהשלטון המנדאטורי נהפך לשלטון אנטי־ציוני, תבע ז'בוטינסקי שהתנועה הציונית תערוך בשיתופם של המוני היהודים „אופנסיבה פוליטית". מטרתה של מערכה זו היתה להשפיע על האומה הבריטית וממשלתה, שישנו את המדיניות העוינת במשטר אוהד וממריץ את בנין הבית הלאומי היהודי.

אלה היו שני היסודות הראשונים שעליהם הוקמה תנועת הצה"ר, שבשנים מועטות היכתה גלים בציבור העברי בעולם כולו, וגם בפולין.

עם התפתחותה וגידולה, כאשר כבשה עמדות חשובות ב„ישוב" בארץ־ישראל, קבעה הצה"ר עמדתה גם לגבי השאלות החברתיות והכלכליות. המסקנות שנבעו מרעיון „המוניזם" והעדפת האידיאה הציונית על פני כל אידיאו־לוגיות אחרות, נתנו דחיפה להכרת הצורך בבוררות חובה לאומית בסכסוכי עבודה בארץ־ישראל, כדי למנוע מלחמת מעמדות העלולה להאט את תהליך הבנין.

הרצון להחיש את תהליך הקמת המדינה העברית, ליצור תנאים לקליטת עליה גדולה ולזרז את קצב התהוותו של רוב יהודי, קבע את הצורך לעודד את היוזמה הפרטית ולסייע בפיתוח התעשיה, שנחשבה כבת־חורגת בתנועה הציונית. ההנהלה הציונית, שהיתה מורכבת ברובה מאנשי השמאל, ראתה את חזות הכל בצורת ההתישבות החקלאית הקולקטיבית, בקבוצות ובקיבוצים, ובטיפוח טיפוס חדש של החברה היהודית. הצה"ר הכריזה, שכל יהודי הוא שווה זכויות במולדת ואין צורך להקים מעמד של מיוחסים.

בשנת 1929 אסרו השלטונות המנדאטוריים הבריטיים על ז'בוטינסקי את הכניסה לארץ־ישראל. בהיותו חי ופועל באירופה, הפכו המוני היהודים בפולין, שכמהו לתחיה ממלכתית, מגבטה פוריה ביותר לרעיונות הצה"ר.

בשנת 1933 התהווה קרע בשורות ההנהגה העולמית של הצה"ר, שנתן אותותיו במהלך התנועה ובכיוונה לעתיד. הגורם לחילוקי הדעות היה היחס אל ההסתדרות הציונית. הבדלי דעות בנידון זה היו קיימים כמעט מן היום הראשון להיווסד הצה"ר, מראשית שנת 1925. הויכוחים התנהלו תחילה בחדרי חדרים, בישיבות ההנהלה העולמית ואחר כך בדיוני ועידות ומועצות, עד שהחריפו והגיעו לפיסגתם במארס 1933.

ז'בוטינסקי יסד את הצה"ר מראשיתה כהסתדרות עצמאית. במשך שנות מלחמתו בתוך ההסתדרות הציונית נתנסה הוא בנסיונות קשים. האכזבות המרות והרבות העמיקו בקרבו את ההכרה, כי אין לקוות עוד לגדולות מהנהלת ההסתדרות הציונית ובמסגרתה, באשר היא נתונה בידי כוחות חסרי אמונה ומעוף. הוא היה אחוז פחד שההס־תדרות הציונית הקיימת לא תביאנו לעולם להגשמת שאי־פות עם ישראל לעצמאות מדינית. הוא נוכח לדעת, כי במשך כל השנים עשתה ההנהלה הציונית עם וייצמן בראשה, שהשלטון בה היא למעשה בידי המפלגה הסוציאליסטית, משגה אחר משגה והוליכה את התנועה מדחי אל דחי. ז'בוטינסקי לא יכול לשכוח את התנגדותה של ההסתדרות הציונית להקמת גדודים עבריים במלחמת העולם הראשונה. פרק זה במאבקו לימד אותו, כי במרץ רב וברצון כביר אפשר להשיג הישגים גם בלעדיה ונגד רצונה. הוא מתח ביקורת על רפיון ידיה וחוסר האונים שלה באירגון וגילוי התנגדות למשטר האנטי־ציוני של האדמיניסטרא־ציה הבריטית בארץ־ישראל. הוא לא פסק מלהרתיע על האסון הגדול הנשקף לעם ישראל כולו בגלל חולשתה זו.

תחילה האמין, שבהסתערות ההמונים הנכספים לציונות גואלת, ביחוד בעזרת המוני ישראל שבגולה האירופית, אפשר להשיג הישגים גם בלעדיה ונגד רצונה. הוא הק־נגרס. ואמנם הצה"ר הלך מחיל אל חיל. סניפיו גדלו ועצמו בתפוצות ישראל, ומספר חברי סיעתו גדל והלך מקונגרס לקונגרס. בית"ר הסתעפה והתרחבה וכינסה תחת כנפיה רבבות נוער המוכן להקריב את חייו למען המולדת. אולם חיש מהר נוכח, כי על אף הגידול הפלאי הזה, אין תקוה לשינוי פני הדברים מבפנים, כי המנגנון השולט בציונות ובישוב הארץ־ישראלי, המעונין להישאר ליד ההגה כדי לשמור על מדיניותו ושיטתו בבנין הארץ, לעולם לא יניח להגה. הוא ישתמש בכל מיני אמצעים, תחבולות ומזימות ולא יתן לחולל מהפכה בהסתדרות הציונית. הנהלת הסוכנות נקטה בימים ההם אמצעי דכוי נגד הצה"ר ובית"ר, כדי לעצור את גידולם המהיר. מהסתדרות בית"ר שללו את הזכות לסרטיפיקאטים, ובפני הנוער הנאמן ביותר נסגרו שערי ארץ־ישראל על ידי אחים יהודים. בתוך שורות ההסתדרות הציונית פתחו השליטים במסע של הסתה נגד הצה"ר והשתדלו להבאיש את ריחו של יוצר הגדודים העבריים בעיני המוני העם היהודי ובעיני אומות העולם.

ההסתדרות הציונית ויתרה על ריבונותה ומסרה את סמכויותיה לידי סוכנות מעורבת, בה ניתנה השפעה למתבוללים ולבלתי־ציונים מכל המינים, שהתנגדו תכליה ניגוד לתקומתו הממלכתית של העם היהודי, אלא שהבטיחו עזרה כספית לבנין הארץ. הצה"ר הזהירה השכם והערב מפני „חתונה בלתי כשרה" זו עם „כלה מכוערת" שאף

נדוניה לא תתן. אך הכל היה לשוא, וייצמן שלט בעזרת מפא"י שלטון בלי מצרים בהסתדרות הציונית. לאט לאט בגרה במוחו של ראש הצה"ר ובית"ר ההחלטה האיתנה לעזוב את ההסתדרות הציונית „הישנה" ולהקים הסתדרות ציונית חדשה של המוני האומה הרבים הכמהים לגאולה שלמה. אבל מר מאיר גרוסמן וחבריו בהנהלה העולמית של הצה"ר התנגדו להצעה זו. הם האמינו עדיין, כי על אף הכל ישנם סיכויים לנצחון הציונות ההרצלאית בתוך הקונגרס. אז בא הקונגרס הציוני ה־17 בבזל וטיפח על פניהם. הקונגרס הזה הצביע נגד ההצעה על המטרה הסופית של הציונות, שהוכנסה על ידי סיעת הצה"ר, וז'בוטינסקי קרע את כרטיס הציר שלו (לא את השקל קרע, כפי שסיפרו, כי אם את כרטיס הציר). באחד מנאומיו בפני חבריו הסביר ז'בוטינסקי את סיבת מעשהו ההפגנתי: „קרעתי כרטיס ציר, ולא את השקל. השקל תלוי אצלי במסגרת על הקיר, עטוף בסרט אבל, כיון שחיללו אותו. חיללו אותו בשלושה כתמים: א) הסוכנות המעורבת; ב) שלטון מפלגה ריאקציונית, שאינה מידה בשיויון כל המעמדות ורוצה לשעבד את האינטרס הלאומי לאינטרסים של מעמד אחד; ג) דחיית הצעתנו בקונגרס בזל על מדינה עברית כמטרה הסופית של הציונות. כל עוד נשארים שלושת הכתמים, יהיה השקל שלי עטוף שחורים."

באותו מעמד החריפו הויכוחים בתוך הסיעה הרביזיוניסטית. גרוסמן וחבריו רצו בכניסת הצה"ר לקואליציה בהנהלה הציונית. ז'בוטינסקי התנגד לקואליציה כזאת. כלום אפשר למצוא לשון משותפת עם אנשים המתנגדים לקביעת המטרה הסופית, המטיפים למדינה דו־לאומית והמנהלים מלחמת מעמדות חריפה בארץ?

הסוכנות כבלה את ידי הצה"ר, שהיה אז אחד הגופים בתוך ההסתדרות הציונית. היא עצמה ניהלה מדיניות־חוץ תבוסנית. ד"ר וייצמן הבהיר בברלין את ההצהרה הידועה על מדינה דו־לאומית, ואילו להצה"ר לא הירשו לנהל מדיניות עצמאית. „זהו נגד עקרון המשמעת" הכריזה ההנהלה הציונית. תנועת הצה"ר לא יכלה לשבת בחיבוק ידיים, כשהאדמה בערה מתחת לרגלי המוני בית־ישראל. נקהלו ראשי הצה"ר בעיר הנמל הצרפתית קאלה, ואחרי דיונים ארוכים מצאו נוסחה של פשרה, שלפיה יכלה ברית הצה"ר לכלול בתוכה גם ציונים המשתייכים להסתדרות הציונית וגם ציונים שאינם שוקלים את השקל. היתה זו פשרה פנימית שלא החזיקה מעמד זמן רב. לפיכך נתכנסה במארס 1933 מועצה מפלגתית עולמית של הצה"ר בעיר הפולנית קאטוביץ. במועצה זו דרש ז'בוטינסקי כי בצה"ר תיקבע הבכורה (פרימאט) של המשמעת הצה"רית, כדי לאפשר פעולה מדינית עצמאית. אך אי אפשר היה להגיע לידי הסכם והמועצה נסתיימה בלא כלום. כעבור יום הצהיר ז'בוטינסקי במינשר ששלח מלודז, כי הטיל על עצמו את האחריות להנהלת המפלגה וקבע משאל־עם בקרב הצה"ר על הנהגתה בעתיד. סיעת גרוסמן סירבה לתת את הסכמתה למשאל־עם וקראה להחרימו, אולם הוא התקיים, ועשרות אלפים מחברי המפלגה הצביעו כי הם רוצים לראות את ז'בוטינסקי בראשם, בהיווכחו שהמוני הצה"ר רוצים בהתמודדות הכוחות לקונגרס הציוני ה־18, שעמד להתקיים בסוף קיץ 1933, התיצב ז'בוטינסקי בראש התעמולה לבחירות. בעצם ההכנות הקדחתניות לבחירות אירע רצח ארלוזורוב והאשמה לרצח הוטלה על תנועת הצה"ר ומנהיגה. עלילה זו אילצה את ז'בוטינסקי להקדיש את רוב זמנו באותו קיץ להסרת המסוה מעל פני המעלילים ולהצלת שלושת החברים החפים מפשע שעמדו בצל התליה.

פולין היתה בימים ההם מושב המרכז העולמי של הצה"ר ומטה הבחירות לקונגרס ה־18. גם מלחמת ז'בוטינסקי בעלילת־רצח ארלוזורוב התנהלה על אדמת פולין, הן משום שהעלילה התחילה בפולין בנאום של מר דוד בן־גוריון, אשר עשה אז שם בשליחות מפא"י, והן משום שהנאשם הראשון במשפט, אברהם סטבסקי, היה יליד פולין. ז'בוטינסקי ניהל את מלחמתו בעל־פה מעל הבימות היהודיות שבערי פולין ובכתב — מעל עמודי ה„מומנט" הוארשאי, שהציג לרשותו את טוריו. גדולה היתה עזרתו במלחמה לטיהור האוירה החברתית בציונות פולין של המשורר אורי צבי גרינברג, שעשה גם הוא בפולין וערך את שבועון הצה"ר באידיש „די וועלט".

הצה"ר בפולין הצליח לרכז סביבו המוני עם רחבים בכל עיר ועיירה וגם אינטליגנציה רבה. בראש הצה"ר בפולין, בתקופת היווסדו, עמד המשורר ד"ר יעקב כהן ואתו שורה של אישים מטובי הציבור הציוני: עורכי דין, רופאים, עתונאים. עם הראשונים שהצטרפו למרכז הצה"ר היו: ש.י. יצקן, המו"ל של ה„היינט" הוארשאי, העתונאים אהרן איינהורן ומשה לייזרוביץ ואנשי עט אחרים. אחד מטובי ראשי הצה"ר בפולין היה הד"ר דוד וודובינסקי (בימי מרד גיטו וארשה עמד בראש הארגון הצבאי הלאומי בפולין). בהנהלת המפלגה בפולין נמצאו גם ד"ר יהושע דרליץ', עו"ד יהושע הלפרן, מהנדס דוד הלפרן, ישראל וואקס, ד"ר ברנרד יוז, עו"ד מארק כהן, עו"ד אלחנן לוין, עו"ד דוד מובשוביץ, ד"ר מיכאל סטריקובסקי, אהרן פרופס, ד"ר ראובן פלדשוה, יוסף קלרמן, המהנדס אפרים קוצנוק, א. רמבה, עו"ד י. שופמן, המהנדס מירון שסקין.

מחנה הצה"ר הקיף את כל חלקי פולין והיה רב־השפעה גם בגאליציה המערבית והמזרחית. בעוד שבפולין הקונגרסית היה קיים שבועון של הצה"ר ביידיש („אונזער וועלט"), בעריכתו של יוסף קלרמן, היה קיים בגאליציה המערבית שבועון צה"רי בפולנית „טריבונא נארודובא" בעריכת הגב' והד"ר יוחנן בדר. בראש התנועה בגאליציה המערבית עמד חבר אישים ידועי־שם מבין האינטליגנציה הציונית: ד"ר יוחנן בדר, מגר. בוכווייץ, ד"ר יעקב דם ד"ר עמנואל טרלר, ד"ר רוזנמן, ד"ר יעקב שכטר. ובגאליציה המזרחית: ד"ר לוסטיג, י. אורנשטיין, מאגיסטר דוד בייקו, ד"ר עמנואל כהן, ד"ר שמשון צ'רטוק, ועוד.

תקופת ז'בוטינסקי בפולין

למן ביקורו הראשון בפולין העצמאית בשנת 1927, ביקר ז'בוטינסקי בארץ זו מדי שנה בשנה. הוא היה בא אל מיליוני היהודים בפולין, שלהבת האהבה לציון יקדה בלביתיהם. תנועת הצה"ר ובית"ר גדלה מחודש לחודש והקיפה אלפים ורבבות. לא היתה עיירה אחת

במדינה שבה לא היה קיים סניף של הצה"ר או קן של בית"ר, וז'בוטינסקי היה שמח להימצא בין אחיו בני־עמו, לעודד את רוחם בחשכת חייהם בגולה ולהכשירם למאבקם המדיני למען ארץ־ישראל יהודית. בשנת 1932 העלה בפעם הראשונה את שם פולין כעוזרת פעילה במאמץ הציוני, לא מאהבת ישראל — אשליה כזאת לא היתה לו מעולם — אלא מתוך האינטרס העצמי שלה, שהרי בפולין חי הקיבוץ היהודי הגדול ביותר באירופה, והאנטישמים אמרו שיש יותר מדי יהודים בארצם.

אחרי תום הועידה העולמית של הצה"ר ב־1932, שלח ז'בוטינסקי את ד"ר א. סוסקין, שהיה אז סגן־נשיא של ברית הצה"ר העולמית, לוארשה, לקשור קשרים עם הממשלה הפולנית. ד"ר סוסקין נתקבל במיניסטריון לעניני־חוץ על־ידי ראש המחלקה לענינים בינלאומיים, הרוזן ראצ'ינסקי. בשיחה שארכה למעלה משעה, נגעו בשאלות המנדאט על ארץ־ישראל והגשמתו. השיחה נסבה על סיכויי הציונות כבעיה בינלאומית המעניינת את כל הארצות, ועל שאלת הפטיציה היהודית למדינות היושבות בחבר הלאומים.

הרוזן ראצ'ינסקי נתמנה שבועות אחדים אחרי הפגישה הזאת כנציג קבוע של הרפובליקה הפולנית ליד חבר הלאומים בג'נבה.

אחרי כן בא ז'בוטינסקי בעצמו לפולין. הוא ניהל אז את מפעל התעמולה הכביר בקרב היהדות למען הפאטיציה ויצר קשרים עם הממשלה הפולנית. לרעיון הפאטיציה התנגדה אז ההסתדרות הציונית. לעגו לו לז'בוטינסקי ולתכניותיו „הפאנטאסטיות". נ. סוקולוב ז"ל, נשיא ההסתדרות הציונית, עשה במאמר ב„היינט" חוכא ואיטלולא מתכנית הפאטיציה ותירגם את המלה „פאטיציה" לז'רגון הרוסי־פולני „פרושאניא". משמעותה של מלה זו היתה בקשה סתם לשלטונות, שאפשר לקבל עליה תשובה חיובית או שלילית וגם להשאירה בלי תשובה כלל. למרות ההפרעות האלו נאספו למעלה מחצי מיליון חתימות על ה„פאטיציה".

ז'בוטינסקי הפך בזמן קצר ל„בן־בית" בפולין, ולא רק בציבור היהודי. אכן שמו גדל גם בספירות העליונות של הממשלה הפולנית.

בעלות היטלר לשלטון, הוזמן ז'בוטינסקי לנאום בראדיו פולין על חוזה וארסאי ועל עתידה של אירופה. מי שאיננו מכיר את התנאים ששררו בפולין של אותם הימים, לא יתפוס את החידוש שבדבר. הראדיו הפולני היה מוסד ממשלתי, ומאחר שיהודים לא נתקבלו בפולין למשרדי הממשלה, לא היתה להם דריסת־רגל גם בראדיו. בשנים האחרונות לפני מלחמת העולם השניה הקדים הראדיו את הממשלה בתעמולה אנטי־יהודית. הוא היה מסתגל, כנראה, לנטיות האנטי־יהודיות של ההמונים. הממשלה שניהלה מדיניות זהירה יותר, לא עמדה בראש המשסים. אולם הראדיו לא העלים את נטיותיו. היה זה הפיצוי

בתחנת הרכבת: ז'בוטינסקי מגיע לוארשה.

שהממשלה ראתה צורך לתת לאֶנדאֶקים וליתר צורדי ישראל על כך, שפולין אינה הולכת בדרכי היטלר.

לפיכך עוררה ההודעה על הופעתו של ז׳בוטינסקי בראדיו פולין הפתעה. רבבות ומאות אלפים יהודים ונוצרים הצטופפו בערב ההוא ליד מכשירי הראדיו להאזין לנאום. בראש הראדיו הפולני עמד אז מר קאזימיר פולאבסקי, ממשפחה עתיקה ורמת־היחס, שהיה ציר פולין בוואשינגטון. הוא הזמין את ז׳בוטינסקי להרצות, וחלק לו כבוד רב. דובר הראדיו הפולני הציג לפני המאזינים את הנואם במלים חמות כסופר, מדינאי וחייל, אחת הדמויות המענינות ביותר ביהדות העולמית. ז׳בוטינסקי דיבר חציו פולנית, וחציו — צרפתית. דיבורו הפולני היה הפתעה שניה. אדם שלא גר מעולם בפולין ושהיה בא למדינה רק לשבועות מעטים, איך למד בזמן כה קצר לנאום בפולנית?

היתה זו הופעתו היחידה בראדיו הפולני. הכיוון האנטישמי הלך וגבר, ומזמן שנכרתה ברית־הידידות בין פולין וגרמניה הנאצית, לא רצו עוד לתת הזדמנות לשום איש, ובמיוחד ליהודי, להאיר את שאלת היהודים לפני ההמונים מבחינה חיובית.

פעולתו של ז׳בוטינסקי בפולין עודרה במשרד החוץ, שהיה רגיש להד מדיניותו בחוגי היהודים בעלי השפעה בין מעצמות המערב, התענינות מרובה ברעיונותיו והצעותיו. משרדי הפנים, המסחר והכספים סייעו, אם בדב או במעט, לנשל את היהודי מעסקיו ולהכביד את עול מסיו לבלי נשוא והנה בא יהודי זר (ומן המפורסמות היא שלא היהודים בלבד, אלא גם הגויים אינם אוהבים שאדם מן החוץ יבוא „ויתחוב את חטמו" בענינים לא לו), שאינני אפילו אזרח בעל השפעה של אחת המדינות המיוחסות, כאמריקה או בריטניה, אלא דוקא בן־בלי־בית, ועודר תשומת לב להצעותיו ורעיונותיו. וכך, בזמן קצר אחרי התחלת פעולתו המדינית של ז׳בוטינסקי, הפכה שאלת היהודים לבעיה במיניסטריונים השונים בפולין שראו אותה כחודגת מן המסגרת הכללית הפנימית.

הרוזן לוביאנסקי, מנהל משרד החוץ הפולני, הפגיש את ז׳בוטינסקי עם הקולונל באק, שר החוץ של פולין, ולפני כן גם הכשיר את הקרקע להתענינותו בנקודת המבט הציונית.

לוביאנסקי שהושפע מאד מז׳בוטינסקי, עורר את תשומת לבו של באֶק לעובדה, שאפשר לנצל את בעיית היהודים המהווים גורם בינלאומי, ולהיראות בפני המערב כשואפים למצוא פתרון הומאני לבעיה מסובכת זו שאין ממנה כאילו מוצא. הוא הזכיר בשיחות דבות לשר החוץ את דעותיו של ז׳בוטינסקי ונתן לבאֶק לקרוא את ספרו של המיניסטר הצרפתי דיימונז Hors de Serie על ז׳בוטינסקי. אז הזמינהו באֶק לשיחה.

שעות ארוכות נמשכה השיחה בין שני המדינאים, בה פיתח ז׳בוטינסקי לפני באֶק את תכניתו לפתרון שאלת־היהודים. מאותה שעה החלה ממשלת פולין לחפש דרכים יותר תרבותיות מאשר נגישות ולחץ כלכלי לפתרון בעיית יהודי ארצה.

ובימים ההם התגלו כבר סימנים בולטים, כי עמנו עומד לפני שואה איומה, העשויה לטאטא את היהודים מאירופה.

האנטישמיים בפולין הרימו רעש והכניסו ל„סיים" את ההצעה על איסור השחיטה היהודית. הממשלה השתדלה להקהות במקצת את חודה של הגזידה והתקינה הצעת־פשרה, שנתקבלה בקושי על ידי הרוב האנטישמי. באוניברסיטה בוארשה ערכו הסטודנטים הנוצדים פרעות בתלמידים היהודים, היכום, השליכים מעל המדרגות ופצעו כ־50 איש מהם, והשלטונות דאו הכרח לסגוד את המכללה, כדי למנוע התפשטותן של הפרעות. בפשיטיק, עיירה שרוב תושביה היו יהודים ושנתפרסמה מאז בכל קיבוצי ישראל, הותקפו היהודים בשוק. ההתעללות הביאה לידי התנגשות דמים. אמנם הממשלה פיטרה את מושל המחוז, אבל יחד עם זה העמידה לדין את הפודעים ואת המתגונדים גם יחד. השופטים המתיקו את הדין לפורעים והכבידוהו לגבי היהודים שהשתמשו בנשק להגן על חייהם וכבודם. נחשול של שנאת ישראל הציף את הארץ.

לפני צאתו לדרך, באפדיל 1936, כתב ז׳בוטינסקי את מאמרו הנרגש „ממעמקים", שבו הציג בגלוי את בעיית האבאקואציה של הגולה. נוגעים עד הנפש הם הדבדים שיצאו מלבו הכואב: „מה יהיה גורל היהודים? אין בדעתי גם ,לתאר' את מצבם בכל תפוצות הגולה, שהרי זה ,משעמם'. הקודא היהודי איננו מגיב עוד על הנוראות המתרחשות חדשות לבקרים. כלום אין זה היינו הך, היכן קרה ,הדבר'? החבל מסביב לצוארנו מתהדק יותר ויותר. עמנו עומד עכשיו לפני בעיית ה,יציאה'. השטח הגיאוגראפי של ארצות מצרים בזמננו מתפשט והולך. ודאי הדבר שניאָלץ להוציא מן הגולה בקרוב מיליונים רבים, ואין אפשרות ממשית לכך מחוץ לגבולות ארץ־ישראל. וזוהי הציונות: פתרון הבעיה לכל אלה שאינם רוצים להשלים עם הגולה. היום כל אלה הם מיליונים אחדים ומחר יהיה מספדם גדול יותר. המלחמה לתכלית זו מן ההכרח שתשא אופי אחד. גם בשטח זה יצאנו מגדר התקוטטות עם הפקידים האנגלים לשם ה׳שאדיול׳ של סאֶרטיפיקאַטים. עם במצוקה גדולה חייב לתכין תכנית גדולה ולהילחם למימושה. תכנית ממשית ומדויקת, מחושבת לכך וכך שנים, לפי האופנה הנוכחית (אופנה נבונה, אף על פי שהבולשביקים המציאוה): במשך עשד השנים הבאות ליישב באדץ־ישדאל שני מיליונים יהודים ואולי עוד יותר." ובבואו לפולין, העלה ז׳בוטינסקי באורח רשמי את תכנית האבאַקואַציה מפולין לארץ־ישראל.

ממשלת פולין הבטיחה את עזרתה, והיא עמדה בדיבורה. עוד בטרם יצא שר־החוץ הפולני מר באק ללונדון, נשלחו הוראות מתאימות מטעם מיניסטריון־החוץ לשגרירה של פולין ליד סט. ג׳מס. השגריר פתח מיד בפעולה דיפלומאטית בדאַונינג סטדיט. עתונאי אחד, בלתי־מפלגתי, שעשה בתקופה ההיא בלונדון והד ההתערבות הפולנית הגיע לאזניו, כתב על מעשהו זה: „בעניני צימצום העליה היהודית התערב הציר הפולני, בא־כוחה של מדינה שהאוכלוסיה היהודית שלה מעונינת, אפשר במידה הגדולה ביותר, בעליה לארץ־ישראל ובבנינו של הבית הלאומי. ייתכן שסיר רוברט ואנסיטארט (ששימש אז כסגן־מיניסטר

קבוע לעניני חוץ) השתומם במקצת, כשנודעה לו מטרת ביקורו של הציר הפולני. אולם כלפי חוץ לא גילה סימני השתוממות. אין הדבר מוטל בספק, שהביקור עשה רושם חזק במיניסטריון הבריטי לעניני חוץ. קרה משהו ללא תקדים, אף על פי שהדבר נעשה בהחלט בגבולות החוק והמשפט: בא־כח של מדינה חברה בחבר הלאומים, דרש זכות־כניסה אל הבית הלאומי בשביל החלק הגדול ביותר של יהדות אירופה. השגריר של אחת המדינות, שהפקידו בידי אנגליה את המנדאט על ארץ־ישראל וערבו באופן סולידארי לפני העם היהודי להקמתו של הבית הלאומי בארץ־ישראל, יצא להגנתו של המנדאט, המתבטל בו ברגע שננעלים שערי ארץ־ישראל בפני היהודים. סיר רוברט ואנסיטארט יכול היה לראות בכך הוכחה לשינוי רדיקאלי בקומפלכס המדיני של עניני ארץ־ישראל, כי בשטח זה אין אנגליה נשארת פנים אל פנים עם היהודים בלבד. ביקורו של מר ראצ׳ינסקי הבליט את העובדה, שאחריות המדינות שאישרו את המנדאט קולקטיבית היא, ושבצד חובתה של אנגליה כממשלת־המנדאט מצויה גם החובה לשמור על מימוש ההבטחות שניתנו ליהודים באישורו של חבר הלאומים"...

בראשית אוקטובר 1936 עמד להתקיים בג׳נבה מושב חבר הלאומים. ז׳בוטינסקי הדגיש בפני ראשי פולין את הצורך להעלות על בימת חבר הלאומים את בעיית ישראל. דבריו מצאו הד, ועדות לכך ישמש מברקו של סופר „מאנצ׳אסטר גארדיאן" בוארשה, שנתפרסם לפני התחלת המושב בג׳ניבה בעתון האנגלי הגדול הזה. כתבו של העתון הבריטי קיבל את האינפורמציה ממקור רשמי פולני. וזהו נוסח המברק: „לפי ידיעות מחוגים יודעי דבר, יביא הקולונל באק את שאלת ארץ־ישראל לפני חבר הלאומים. פולין מתענינת מאד במאורעות בארץ־ישראל ובהשפעתם על צימצום העליה היהודית מפולין. הצעד של השגריר הפולני במיניסטריון־החוץ בלונדון בשבוע שעבר לא הביא, לפי ידיעות אלו, לידי התוצאות הרצויות, ופולין מרגישה שיש צורך לעשות צעד שרישומו יהיה ניכר יותר. מעבר לצד הפוליטי שבדבר, יש לדון בשאלת היהודים, לפי דעת החוגים הרשמיים, כבבעיה אנושית מנקודת־מבט בינלאומית. למטרה זו — מסיים הסופר — באו חוגים רשמיים של פולין במגע עם כמה מנהיגים ציוניים. נשיא ההסתדרות הציונית החדשה נתקבל על־ידי ראש הממשלה הפולנית בשבוע שעבר, והוא הציע לפניו ולפני שר־החוץ תכנית להגירה יהודית רחבה מפולין."

בששה באוקטובר 1936 הועלו בסדר היום של מושב חבר הלאומים בג׳ניבה מצב הבטחון בארץ־ישראל ושאלת היהודים וקשריהם עם ארץ־ישראל. בא־כחה של פולין, המיניסטר המיוחד קומרניצקי, יצא בהצהרה כפולה. הוא הביע את תקוות ממשלתו שבריטניה תמשיך במדיניות הטבועה במנדאט הארץ־ישראלי ובהתחייבויות הקשורות בו לגבי הממשלה המנדאטורית לסייע להקמת הבית הלאומי היהודי. יחד עם זה הצהיר מר קומרניצקי, כי יש עודף עצום של יהודים באירופה המזרחית והתיכונית, והחובה כללית היא לטפל בכל האפשרויות לפתרון בעיה זו. ממשלת פולין סבורה, שהיא צודקת בדעתה, כי מחובת חבר הלאומים למצוא פתרון ומקלט לעודף היהודי בארצות הללו.

בראשית נובמבר 1936 יצא שר־החוץ הפולני ללונדון לפי הזמנת ממשלת בריטניה. מתוך הקומוניקאט היבש שהוצא על ביקורו, אי־אפשר לעמוד על הנושאים שעמדו לדיון בשיחות הדיפלומאטיות, אבל היתה לו הזדמנות לדבר על כל השאלות שענינו את פולין עם ראשי בריטניה הגדולה. ההודעה הרשמית איננה מגלה אף טפח ממה שדובר כי זו לשונה: „בעשרה בנובמבר נפגש שר־החוץ הפולני עם ראש הממשלה בולדבין ועם שר־החוץ אנטוני אידן. בשעה אחת נתקבל אצל המלך ונשאר בארמון לארוחת־הצהרים. השיחות בארמון ארכו שעתיים. השתתפו בהן המלך ועוד ששה מיניסטרים בריטיים (ביניהם אידן ולורד האליפאכס). מצד פולין היו נוכחים המיניסטר באק והשגריר הפולני בלונדון, הרוזן ראצ׳ינסקי. אחרי הצהרים נפגש עם נאוויל צ׳מברלין ועם שר־המלחמה דאף קופר. השיחות נמשכו עד הערב."

טפח מנושא שיחותיו של שר־החוץ הפולני גילתה רשימה, שנתפרסמה באחד העתונים הלונדוניים. בה נאמר: „במלונו חיכו לבואו של המיניסטר באק יותר ממאה עתונאים. בתשובה לשאלות הודיע, שהמשא־ומתן התנהל סביב שאלות אלה: אירגון השלום, בעיית דאנציג והגירת היהודים לארץ־ישראל. אשר לשאלת היהודים בפולין, אמר הקולונל באק, כי בעיה זו חמורה מאד מסיבות כלכליות, אבל אין להסיק מכאן שמדיניותה של פולין היא אנטי־יהודית."

אולם על חשיבות ביקורו של שר־החוץ הפולני בלונדון בקשר לבעיית ארץ־ישראל יעיד אחד מבעלי־הדין עצמו. ימים ספורים אחרי הביקור הזה נתפרסמה ב„גרייט בריטן אנד ניר איסט" (כלי־המבטא החצי־רשמי של מיניסטריון המושבות) תשובה לבאק במאמר בשם „פולין ופלשתינה". במאמר זה האופייני מאד נאמר: „בתוך שאר הדברים נידונה עכשיו בין מיניסטר־החוץ הפולני והממשלה הבריטית גם שאלת המשכה של העליה היהודית לפלשתינה. פולין מעונינת באופן חיוני לשמור באיזו מידה שהיא על מוצא לשלושת וחצי המיליונים של יהודיה, אשר בעקב השינויים הכלכליים שחלו בפולין לאחר המלחמה נחשבים רשמית ל,מיותרים'. אכן אין להניח שהקולונל באק מצא אוזן קשבת אצל הממשלה הבריטית להשקפותיו בענין מיוחד זה. נכון שפולין סיפקה עד עכשיו חלק גדול מן היהודים העולים לפלשתינה. נכון כמו כן שהם הרגישו במידת־מה צורך פנימי ללכת לארץ הקדושה, יותר מאשר מתוך אי־שביעות רצון מגורלם באירופה. אך כל זה אינו נותן להם שום זכות חוקית להחריף את הבעיות של הקיסרות הבריטית ביחסה לשאלה היהודית, הבעיות הנמצאות ברגע זה גופא בדיוני הועדה המלכותית בפלשתינה. אנו יכולים להשתתף בדאגותיה של פולין ביחס ליהודיה וגם להשתתף בצער היהודים הפולנים ודאגותיהם; אולם הניתוח הסופי מראה, כי פלשתינה היא בעיה של הקיסרות, ויש לדון עליה מבחינה קיסרית."

מסע־שיסוי נגד ז׳בוטינסקי נפתח מיד אחרי פירסום

תכניתו. לקחו בו חלק רוב המפלגות שבהסתדרות הציונית: אגודאים, בונדאים, פולקיסטים וסתם מתבוללים. ושמע השיסוי הזה הגיע גם לאזני היאֶבסאֶקים במוסקבה שמיהרו להצטרף אליו. בשנה ההיא פורסמה הודעת הממשלה הסוביאֶטית על הרחבת ההתישבות בבירו־בידג'אן והפיכת האזור האוטונומי היהודי ל„מדינת יהודים" סוביאֶטית. העתון היהודי הקומוניסטי „עמעס", שיצא לתופף בתופים לכבוד הכרזה זו, מצא הזדמנות נוחה להצטרף ל„כלל ישראל" וכתב: „בשעה שמתקיים בנירנברג כינוס הפאשיסטים הגרמנים, שבו פתח היטלר יחד עם שאר תכניתיו על ,הצלת גרמניה' גם מפעל חדש של רדיפת היהודים; בשעה שהפאשיסט היהודי זאב ז'בוטינסקי ממשיך את המשא־ומתן עם האנטישמיים בפולין בדבר ,יציאה' של מיליוני יהודי מפולין, יש להודעה על בירו־בידג'אן חשיבות מיוחדת. מחוץ לגבולות ססס"ר נמשך ללא רתיעה תהליך השמדת היהודים. פרעות שיטתיות ביהודים, תהליך של השמדה כלכלית אכזרית של המוני היהודים נמשכים בעזרת הפאשיסטים היהודים ממחנה ז'בוטינסקי."

אכן היאֶבסאֶקציה לא הוציאה את עצמה מן ה„כלל" אבל היא היתה רק כלי קטן בתזמורת. בעיקר נלחמו בו הציונים, והעתון „היינט" הוארשאי המפורסם היה שופרם. עזר על ידיהם גם שלום אש. הכל היו אחוזי פחד פן תשמש סיסמת האֶבאַקואַציה צידוק הדין לגזירות האנטישמיים. שלום אַש בא אז לוארשה ממקום מושבו בצרפת, ולעתונאי של ה„היינט" הביע את דעתו על תכנית ה„אבאקואַציה" כדלקמן:

„מה שז'בוטינסקי עושה עתה בפולין, עובר כל גבול. בז'בוטינסקי אני רואה את הגוי. אין לו יחס ליהודי החי, כי אם אל האידיאה. הודעתו של ז'בוטינסקי בפני דעת־הקהל הפולנית, כי צריך להוציא את היהודים מפולין, מזיקה לציונות ולאינטרסים החיוניים של עמנו. ,ציונות' כזו, המזדהית עם אֶבאַקואַציה של יהודים, תעורר בכל העולם מלחמת־מגן מרה ביותר, משום שציונות כזו הופכת לכלי־זין מסוכן ביותר בידי שונאינו וחותרת תחת יסודות קיומנו. צריך להיות בעל לב של אבן ומשולל כל רגש אנושי לסבלות בני־אדם, — מכריז אַש בפאתוס — כדי להוציא מן הפה מלים כאלו, כדי למצוא את האומץ המחפיר לבוא בשעת אימים זו בהצעה כזאת לפולין.

שום טליתות רביזיוניסטיות, בהן מתעטפים ז'בוטינסקי וחבריו, לא יוכלו לכסות את החרפה ואת היהירות הגאוותנית והשפלה של גדלות מסנוורת, שהגלישה את המנהיגים האלה במדרון המוביל לשורות שונאינו־בנפש. אוי לאומה, שמנהיגים כאלה לה! המעשה שעשו האדונים האלה הוא פשע, הוא סכין של שונא בלב היהודי."

ששה שבועות ארכה הסערה שפרצה בגלל האבן שהשליך ז'בוטינסקי לתוך הביצה היהודית בפולין. בהרצאתו בפני האינטליגנציה היהודית בוארשה, באגודת הרופאים והמהנדסים, לפי הזמנתם, השיב על הטענה שהושמעה נגדו, כי הוא מנהל משא־ומתן עם ממשלה אנטישמית. הוא אמר: „אני התווכחתי בחריפות עם הציבור הפולני. אני, המכיר את הצללים של ארץ זו ויודע גם את הצד השני של אופי הפולנים. אני שידעתי את יצירותיו של מיצקביץ' בעל־פה עוד בהיותי בן 14 — אומר לכם: קיימת תופעה יוצאת מן הכלל והיא: פילסודסקי 1926. אז, בהימצא העם הפולני על עברי פי פחת, שאליה נתגלגלה גרמניה שנים אחדות אחר כך, בא פילסודסקי עם קבוצת תלמידיו, בא בשתיקה, בלא ריטוריקה. אדם שבודאי איננו אוהב לא את היהודים ולא את הפולנים, אלא אוהב, משרת ולוחם לדבר אחד: יושר. והוא הציל את ארצו, השליט סדר, ונטע בה יושר. אילו הייתי יהודי פולני, הייתי אומר: חביבי, קבוצתו של המרשאל פילסודסקי, תלמידיו הנאמנים, הם סיכוייכם האחרונים למצוא בני־ברית ישרים. אין זה מוטל בספק, שתלמידי פילסודסקי העומדים כעת בראש הרפובליקה הפולנית, רוצים להעמיד כנגד צעקותיהם של הדמגוגים האנטישמיים תכנית הוגנת לפתרון שאלת היהודים בפולין."

לפני צאתו את המדינה, ראה צורך להגיד מלים מספר לקיבוץ היהודי בה. בימה יומית לפרסום דבריו לא היתה לו. נשארה לו הבימה השבועית של מפלגת הצה"ר „אונזער וועלט", ומעל עמודיה פנה בדברי פרידה לאחיו. בלי כעס, אבל בנימה של מלנכוליה על גורל המוני היהודים שאיתרע מזלם ובראשם התיצבו מנהיגים קצרי־ראיה, אמר להם: „עתה נשקפת סכנה (זה היה בעצם ימי המאורעות של 1936—1939 בארץ־ישראל) שאת הצהרת בלפור יעשו ללעג ולקלס, וקודם כל יקצצו את כנפי התקווה שלכם. שליחכם הולך לבקש פרקליטים בעלי ברית, ובשכר זה מתפרצת הסתה פראית ומזוהמת, מלאה שקרים ודיבות.

הבגידה מכוונת, קודם כל, נגדכם עצמכם ונגד אביונים שכמותכם, הנאנחים ונאנקים במדינות אחרות ממש כמוכם אתם בעיירותיכם. אם שונאי ציון באנגליה ובארצות הערביות שמעו מה שנעשה כאן בפולין בששת השבועות האחרונים, הרי ניתנה כאן מכת־מוות לעמדות הציוניות. דבר ,של מה בכך': היהדות הפולנית, והפולנית דווקא, מרשה להכריז בשמה שאפילו בשבילה ציון אינה צורך של המונים! הנימוק החזק ביותר בשיטת ההגנה היהודית, הזעקה שציון פירושה הצלה, ניטל כוחו הימנו.

„אפשר עשה הקב"ה נס: אפשר גם שהמדינאים הפולנים לא שמעו, או לפחות לא היטו אזנם לשמוע. כי אילו שמעו והתיחסו ברצינות, הרי נוצר בשבילם מצב משונה. גם את המנטאליות שלהם צריך להבין כראוי. הם אינם ,שליחינו' ולא יהיו כאלה לעולם. הם ידאגו לאינטרסים הממלכתיים שלהם ולא לאינטרסים שלנו, לפי תפיסתם שלהם ולא לפי תפיסתנו אנו. ואפילו יאמרו בהזדמנות זו מלים אחדות או יעשו איזה צעד לטובתנו, אף כאן התוכן והסיגנון יהיו כפי שיאה להם, ולא כפי שהיה רצוי לנו. ואולם כיום אנו עומדים לפני רגע, שבו נפגשים באמת שני האינטרסים, ונוצרי הגון יש לו ההזדמנות, בו בזמן שהוא פועל לטובתה של פולין, לעשות שירות גם לעם היהודי ולאידיאל שלו. לשם כך צריך להשאיר לו, לכל הפחות, את הרושם שאת התערבותו מעריך הצד היהודי כנסיון כן שכוונותיו הימאניות טהורות. במקום זה עשו הבטלנים הצועקים בשמכם כל מה שאפשר, כדי להרחיק כל גוי הגון מהגנה על חלומו של הרצל..."

אחד הנימוקים של מתנגדיו שהפתיע את ז'בוטינסקי,

היתה השאלה: „מי שמך? מי ייפה את כוחך, יהודי זר, לדבר בשם היהדות הפולנית? הרי אתה רואה שכל העתונים היהודיים בפולין, ללא הבדל של כיוון, מתנגדים לך.” ארגומנטאַציה זאת הדהימתהו ממש. שיהודים לאומיים תלמידי הרצל כביכול, ישתמשו בטענה זו של „יהודים זרים” כמנהג המתבוללים מלפנים — זה היה למעלה מגדר תפיסתו. ז׳בוטינסקי הקדיש חלק רב מחייו למלחמה בהתבוללות היהודית ונדמה היה לו כי ביהדות הפולנית הלאומית היא מתה מזמן ולא תרים עוד ראש. ועתה, מה רב היה התמהון לשמוע דיאַלקטיקה מתבוללת זו בפי ציונים. בדברי־הפרידה שלו נאלץ להסביר ליהודים, שאין הוא מכריז על תכניותיו „בשם היהדות הפולנית”, כי אין זה ענין מקומי פולני, אלא מפעל בינלאומי. „ההסתדרות הציונית החדשה” היא גוף בינלאומי, הנושא ונותן עם המדינות לא בשם ישובי היהודים „שלהן” אלא בשם דורשי ציון. הוא סיים את פנייתו בדברי־אזהרה חמורים לאלה שחיבלו בתכנית ואמר: „האינטרס שלי ויפוי־הכוח שלי מרוכזים מסביב לשיבת ציון; בשטח האחר, בשטח החיים בגולה וזכויות יהודיות בארצות הגולה עצמן, פסקתי מזמן להיות עסקן ציבורי; כאן אינני אלא מסתכל. גם כאן בפולין הנני רק מסתכל בלבד. ואני אמנם מתבונן ורואה מה שנעשה. ואם כבר באים אלי בטענות על ,הנזק׳ שתכניתי עלולה לגרום, כביכול, למצבם המשפטי והכלכלי של היהודים בפולין, הרי מוכרח אני להזהיר: יהודי פולין, אם לא תשימו קץ לשררתם של הבטלנים הצועקים בשמכם, הרי הם, הם ולא אחרים, יכניסו אתכם אל החורבן האחרון מבחינה כלכלית ומדינית, ואף מבחינה גופנית.”

האזהרה וקול־האזעקה הזה הושמעו בנובמבר 1936, שלוש שנים רצופות לפני פלוש היטלר לפולין.

ב־1937 הגיע ז׳בוטינסקי שוב לוארשה. מנהל משרד־החוץ הפולני, הרוזן לוביאנסקי, ערך לכבודו סעודת־ערב חגיגית, שאליה הוזמנו כל האנשים אשר תפסו עמדות־מפתח בממשלת פולין. בתוצאות המסיבה ההיא, שבה הסביר ז׳בוטינסקי את תכניתו, החליטה ממשלת פולין באורח רשמי לתת לו עזרה של ממש.

שגרירי פולין פתחו בפני נציגי הצה״ר את כל הדלתות שניתן לפתחן בחוץ־לארץ. נציגי פולין בחבר הלאומים קיבלו הוראות מתאימות. עליה ב׳, שהתנהלה על־ידי הצה״ר ובית״ר, קיבלה את כל העזרה האדמיניסטראטיבית בפולין. נעשו הקלות במתן דרכונים ואשרות. הנהלת הרכבות הפולנית העמידה לרשות מפעלי עליה ב׳ רכבות סגורות למעבר בלי ביקורת מכס ודרכונים. ניתנה אפשרות לרכוש מטבע זר בשער רשמי למימון ההפלגות מקונסטאנצה שברומניה או מקושטא שבתורכיה. השירות הדיפלומאטי הפולני עזר להסיר את המכשולים שהאינטליג׳נס הבריטי שם בדרכם של העולים: ממשלת פולין איפשרה אפילו להשתמש בדרכונים פולניים בשביל יהודים חסרי נתינות ודרכון לשם עלייתם במסגרת עליה ב׳.

כמו כן התקיים קורס צבאי במרכז האימונים הפולני בשביל אנשי האירגון הצבאי הלאומי. הקורס נתן לאצ״ל את המפקדים הראשונים שהודרכו הדרכה מקצועית. טובי המפקדים של פולין ומדריכי הצבא לימדו את הבחורים היהודים. ואז צץ הרעיון בדבר נחיתה מזוינת בחופי ארץ־ישראל וכיבוש הארץ על־ידי יחידה צבאית יהודית שתגיע מן הגולה.

היה זה בתחילת שנת 1939, בימי ההעפלה הגדולה, כשספינות־מעפילים הלכו ורבו וכל תנועת הצה״ר ובית״ר בגולה התרכזה בפעולת עליה ב׳, שנקראה אז באורח רשמי „עליה בלתי־חוקית”. אז אמר ז׳בוטינסקי, בימי שהותו בפולין, לעוזריו: „אני חושב על תכנית, שהיא קצת פאנטאסטית, אך בכל זאת הגיונית: לארגן גל מרוכז מזוין של העליה „הבלתי־חוקית”; נרכז ספינות מספר נמלא אותן אלפי צעירים מאורגנים ביחידות צבאיות, מאומנים יפה ומצוידים כהוגן, ונעביר בבת־אחת את הכוח הזה לחופי המולדת, שיפלשו לתוכה כצבא־משחרריב. שם יחכו להם כוחות האירגון הצבאי הלאומי, וכוחות יהודים אחרים ישתפו פעולה עם כוחות־הפלישה, ואז במאמץ־בזק אחד וכביר יתפסו את השלטון בארץ ויקימו את המדינה, ומאחוריהם יבואו בקצב רב אותם ההמונים המחכים בחרדה לשעת עלייתם ושערי הארץ נעולים בפניהם. הרי הכוח הצבאי של הערבים חלש מאד ולבריטניה יש צרות משלה ולא תרצה להילחם ביהודים, כשם שאין היא מוכנה להגן עליהם בפני הכנופיות. יש כמובן, סכנות אדירות בדרך זו, ואין בטחון של הצלחה. אך מי יראה דרך הצלה אחרת למיליונים היהודים, היושבים בשטח הסכנה ההולכת וגדלה שבין החומה החומה* לבין החומה האדומה**?”

רעיונו זה של ז׳בוטינסקי החל לקרום עור ובשר, והממשלה הפולנית הבטיחה את עזרתה, להקים מחנות־אימון מיוחדים לצעירים היהודים, שעמדו להשתתף במסע־עליה מזוין זה, ולהדריכם בשימוש בתותחים, במכונות־יריה לסוגיהם ובחמרי־נפץ.

האניה הפולנית הטראַנסאַטלאַנטית הגדולה, „קושטשיושקו” נקנתה, וגם דמי־קדימה שולמו כבר על חשבון הקניה הזאת. זו עתידה היתה להיות האניה הראשית בצי ההעפלה המזוינת. לפי התכנית, צריך היה זאב ז׳בוטינסקי להימצא על אחת מאניות־המעפילים המזוינות, ולאחר שנאסרה עליו מטעם השלטונות הבריטיים הכניסה לארץ — לשוב אל המולדת בדרך זו.

אך לכל הרעיונות האלה שם קץ פרוץ מלחמת העולם השניה ב־1939, שהעלתה לכבשנים ששה מיליון יהודים.

בית״ר

ניצנים של תנועת הנוער שנתפרסמה בעולם כולו בשם בית״ר (ברית הנוער על שם יוסף תרומפלדור) נתגלו בפולין עוד בראשית שנת 1923. הד פעולות הגדודים העבריים במלחמת העולם הראשונה, אשר השתתפו בשיחרור ארץ־ישראל מעול התורכים, לא נדם. בינתיים הגיעה לכל התפוצות קריאתו של זאב ז׳בוטינסקי שהיהודים ילמדי

* היטלר
** סטאלין

להגן בעצמם על כבודם הלאומי. באופן ספונטאני צצו בפולין קבוצות בודדות של אנשים, שרעיונו של ז'בוטינסקי קסם להם. מבלי לדעת על איגודים דומים שקמו בעת ובעונה אחת בארצות אחרות, קמו בכמה מקומות בפולין אגודות שחרתו על דגלן את רעיון חידוש הלגיון. בעיר הבירה וארשה נוסדה אגודה „ברית השחר" (תרומפלדור) על ידי הד"ר קרופיציקי, ד"ר סוכובצ'יצקי, יעקב פרלמן ויקיר גולדברג. אירגונים דומים קמו בלבוב ובעוד ערים ועיירות ברחבי פולין.

בסוף שנת 1923 נוסדה הסתדרות תרומפלדור בריגה שבלאטביה וממנה הסתעפה והתפתחה ההסתדרות העולמית של בית"ר בכל מקום שבו נמצא ישוב יהודי, וההס־תדרות בפולין היתה הגדולה בין חלקי התנועה במספר אנשיה וסניפיה. במשך זמן קצר גדלה והתפשטה ב־600 ערים ועיירות במדינה ומנתה קרוב למאה אלף בני נוער. הרעיון היסודי שהיה מונח בבית"ר היה רעיון הגדודים העבריים, וז'בוטינסקי הצטער תמיד על שבית"ר נולדה במאוחר. „אילו היתה בית"ר קיימת בשנת 1917, היה הגדוד העברי מונה לא עשרת אלפים, כי אם מאה אלף איש, ומקומו בכיבוש ארץ־ישראל היה חשוב עשרת מונים. ואז, אז בטוחני, לא היה מגיע לידי פירוק הגדוד בגמר המלחמה. ואילו לא פורק הגדוד, לא היו פורצות חדשים לבקרים פרעות בארץ־ישראל, והערבים לא היו מקבלים שכר תמורת אירגון הרציחות, וארץ־ישראל היתה שלנו מזמן, אילו נולדה בית"ר עשר שנים קודם לכן." דברים אלה השמיע ז'בוטינסקי פעמים רבות. אבל גם אם נוסדה במאוחר, מילאה בית"ר את יעדה ורשמה את עצמה בדם מיטב בניה בתולדות ימי מלחמת העם היהודי לחירותו. ברית תרומפלדור בפולין היתה המכשיר המעולה ביותר של זאב ז'בוטינסקי לביצוע רעיונותיו והגשמת התקוות שתלה בנוער העברי. משורות בית"ר הפולנית יצא שלמה בן־יוסף (שלום טבצ'ניק), חניך בית"ר בלוצק, שהיה הרוג מלכות הראשון מימי הרומאים בארץ־ישראל הלוחמת. ממחנה בית"ר בפולין יצאו מפקד האירגון הצבאי הלאומי מנחם בגין ועוזריו הראשיים יעקב מרידור וחיים לנדאו. גם ראשי לח"י (לוחמי חרות ישראל) נתן פרידמן ילין, ד"ר ישראל שייב ויצחק יזרניצקי יצאו משורות בית"ר בפולין.

בשנת 1928 נתקיימה בוארשה הועידה הארצית הרא־שונה של ברית תרומפלדור בנוכחותו של זאב ז'בוטינסקי בועידה זו נבחר אהרן פרופס (שהיה מיסדה ונציבה של הסתדרות תרומפלדור בריגה) למפקד הראשי של בית"ר בפולין. עד פרוץ מלחמת העולם השניה ניהלו את בית"ר בפולין בזה אחר זה אהרן פרופס, אייזיק רמבה ומנחם בגין.

רעיון שני של ז'בוטינסקי שהיפרה את בית"ר היה רעיון המוניזמוס. הוא טען שהציונות היא אידיאל מהפכני שצריך למלא את כל נפשו של הצעיר היהודי ואין היא סובלת אידיאלים נוספים, מקבילים או מתחרים, בצדה. מתוך הציונות גופה נובעים כל הציוויים החינוכיים,

הנציבות הראשונה של בית"ר בפולין, 1930.

יושבים: זאב ז'בוטינסקי, אהרן פרופס. עומדים (מימין לשמאל): יוסף כרוסט, ג. אשכנזי, א. רמבה, י. סובה, י. רוזנטל, מ. גולד

פגישת מפקדי הגלילות ז׳בוטינסקי במרכז. הראשונים מימינו: אהרן פרופס, מנחם בגין. וארשה, 1936.

המוסריים והחברתיים, ואין צורך לבקש נוסף עליהם מקורות אחרים, כגון הסוציאליזמוס הבינלאומי. זהו העקרון החשוב ביותר של מוניזם, של „חד־נס". ז׳בוטינסקי הזהיר מפני תוצאותיה הטראגיות של הכפילות הרעיונית, של „שעטנז" האידיאלים בתנועה החלוצית. ב„שעטנז" זה הוא ראה גם את מקור ההתנכרות הגוברת והולכת לאידיאל הציוני ולפנייתו של הנוער בגולה אל התנועה הקומוניס־טית.

נוסף לחינוך הצבאי, הכניס ז׳בוטינסקי תוכן חדש בבית״ר על ידי מושג „ההדר", הקובע את הטיפוס היהודי החדש שינער מעליו את הכיעור של הווי הגיטו ויביע גם בהליכותיו החיצוניות הכרת אצילותו העתיקה. ערך רב היה להלך־הרוח החדש בקרב הנוער היהודי ברחבי הגולה היהודית. הרגשה עמוקה שררה בבית״ר, כי הנה הולכת ומתרקמת יהדות חדשה, היונקת במישרין ממעינות הגבורה והמלכות, ההדר והגאוה של ימי קדם, והיא מתנערת מן הדיכדוך של אלפי שנות שעבוד והכנעה. בית״ר היא „טל מפרה, טל חיים, טל המורד", בשירו של ז׳בוטינסקי.

גידולה ושיגשוגה של בית״ר בפולין לא פסקו אף ליום אחד. זו היתה הסתדרות הנוער היחידה שסיגלה לעצמה את הרוח הצבאית הלכה למעשה, ובעזרתם של שלטונות הצבא הפולניים התקיימו כמעט בכל קן וקן קורסים לאימונים בנשק חם, בעיקר ברובים. בפעם הרא־שונה בתולדות יהדות פולין התקיימו בחוצות הארץ הזאת תהלוכות של נוער עברי שנשא נשק על כתפיו. ההנהלה העולמית של בית״ר (שלטון בית״ר) אירגנה וקיימה במקומות שונים בפולין בתי־ספר למדריכים והכשרה הגנתית, בהנהלתו של ירמיהו הלפרין.

רבות פעלה בית״ר בפולין גם בשטח ההכשרה התרבו־תית. הנוער שהשתייך לבית״ר היה מורכב מצד אחד משכבת מתלמדים בבתי־ספר כלליים, שלשון ההוראה שלהם היתה פולנית, ומצד שני מהמוני העם שלשונם היתה יידיש. הנהגת בית״ר הקדישה תשומת לב רבה להכשרתו הרוחנית של הנוער ולסיגול העברית כשפת הדיבור שלו. שנים אחדות אחרי היווסד בית״ר בפולין, התנהלה כל הקורספונדנציה בין המרכז לסניפים בלשון העברית בלבד, והכינוסים הארציים, הגליליים והמחוזיים התנהלו גם הם על טהרת הלשון העברית. מלבד מספר רב של ספרי לימוד ועזר בעניני הציונות והאידיאולוגיה הבית״רית, כגון: „רעיון בית״ר" לזאב ז׳בוטינסקי בעברית וביידיש, ספרים על הכשרה הגנתית, פרי עטו של ירמיהו הלפרין, ועוד, פורסמה על ידי נציבות בית״ר בפולין שורה שלמה של עתונים וכתבי־עת: „המדינה", דו־שבועון בעברית וביידיש, „מדריך בית״ר", ירחון לעניני האידיאולוגיה והחינוך, „הנשר", עתון לצעירים בבית״ר, „מצודה", בימה מרכזית לבית״ר העולמית — בעריכת א. רמבה.

בית״ר בימי השואה

כבר בשנה הראשונה להקמת גיטו וארשה, אירגנה בית״ר פלוגות מיוחדות שהועברו להרובישוב, כדי להינצל מן הגירושים ההמוניים שהסתמנו באופק. במשך תקופה קצרה התרכזו בעיירה זו מאות רבות של בית״רים. בימים היו עוסקים במלאכות שונות באחוזות שבסביבה ובלילות היו מאמנים את ידיהם בנשק, להיות מוכנים לקדם את פני האויב בבוא השעה.

והנה החלה תקופת ההשמדה ההמונית. בערים ובעיירות נערכו שחיתות ביהודים. הגיעה גם תורה של הרובישוב.

יום אחד יצאה פקודה מאת ה„גֶאסטאַפּו", שעל כל היהודים להתאסף בכיכר אשר במרכז העיר. לבית"רים היה ברור מה היא מטרת הפקודה, והם הזהירו את היהודים שלא יצייתו לה, קראו להם להימלט מבעוד מועד ולהציל את נפשותיהם. אולם יהודי העיר לא אבי לשמוע לאזהרתם ולא האמינו לספורי האימים של הבית"רים. למועד שנקבע על ידי הגרמנים התיצבו היהודים למפקד. הם הוקפו בכוחות חזקים והוצאו להשמדה. בית"רים, אשר לא התיצבו למפקד, עזבו בקבוצות קטנות את העיר. במעטה הלילה הצליחו לעקוף את משמרות הגרמנים ולהגיע ליערות הסביבה.

קשה היה מצב הבית"רים. בלי אמצעים, בלי מזון וכסות וללא קורת גג מעל לראשם, מצאו את עצמם ביער, כשהם מחוסרי נסיון בחיי פרטיזאַנים וברשותם רק כמות קטנה של נשק. ואף על פי כן הסתגלו הבית"רים לתנאי החיים החדשים והתכוננו לפעולות חבלה נגד הגרמנים.

דבר הימצאם בסביבה לא נעלם מעיני הגֶאסטאַפּו, והגרמנים החלו להצר את צעדיהם ולהתחקות על עקבו־תיהם. באחד הימים, לאחר שריכזו כוחות גדולים, שמו הגרמנים מצור על כל הסביבה והחלו להתקדם לעבר היער

מצב הבית"רים מחוסרי הנסיון הקרבי היה נואש. הנשק שברשותם היה קל וזעום והתחמושת זעומה עוד יותר. אבל המוות לא הבעית את הבית"רים. הם ידעו שאין לברוח מפני הגורל המר שפגע בעמם, והחלטתם נחושה: לא כצאן לטבח יובלו. בראש מורם יקדמו את פני המוות תוך קרב עקשני, בו יעמדו עד לנשימתם האחרונה.

טבעת הכיתור התהדקה והלכה. השורות נפרצו. המוות התחיל קוצר את קצירו האיום. השורות נתדלדלו, לא נשארו אלא מתי מעט שהחזיקו עדיין מעמד. אולם התח־מושת הלכה ואזלה, ועוד מעט ויסגור עליהם מעגל המוות...

רק בודדים הצליחו להבקיע לעצמם דרך והגיעו לתוך חימות גיטו וארשה. הם היו הראשונים שהביאו לגיטו את בשורת ההשמדה; הם סיפרו על ההשמדה הטוטאלית של יהודי לובלין, שעד אז, שנת 1942, עוד לא היתה ידועה ברבים.

היתה זו ההופעה המזוינת הראשונה של יהודי וארשה. אלה שנפלו היו היהודים הראשונים שניהלו קרב עם הגרמנים.

בין הנופלים מפקד בית"ר וארשה־פראַגה פ. לנגלבן ומזכיר הקן הוארשאי אָשר פרנקל.

קן בית"ר וארשה של ימי הכיבוש הנאצי, אורגן בדצמבר 1939. עד להקמת הגיטו, הגיע מספר הבית"רים המאורגנים לאלפיים איש ואשה, ובראשם מפקדה שהורכבה ממפקדי קני בית"ר וארשה והסביבה. חברי המפקדה היו: פליקס לנגלבן — פראַגה, אָשר פרנקל — וארשה, יצחק לובלינסקי — לודז', זיגפריד — ורוֹצלאַב, ש. האוס — וארשה. בראש המפקדה עמד פרץ לסקר, היחידי מבין קציני נציבות בית"ר פולין מלפני המלחמה שנשאר בגיטו.

המוני הבית"רים חולקו לגדודים לפי מחוזות מוצאם. עיקר עבודתם היתה פעולת הסברה לאור המציאות החדשה ועזרה הדדית. בהמשך הזמן, הוקם סמינריון מרכזי בו השתתפו שלושים וחמישה מפקדים. בסמינר פותחה עבודה ענפה של לימודים והסברה.

על היציאה להרובישוב החליטו מפקדת בית"ר והנהלת הצה"ר בגיטו, שהיתה מורכבת מהחברים: רודאל — קאֶלצי, קלינגבייל — לודז', ביאַלוברוב — וארשה וד"ר דוד וודובינסקי, ששימש יו"ר ההנהלה. מתכנני היציאה ויוזמיה היו הבית"רים י. ברגד — מהרובישוב והנס ברנדוויין מביאלסקו, שהגיע בסוף 1904 לגיטו וארשה לקשור קשרים עם בית"רי המקום. בימים ההם היה מצב יהודי הרובישוב טוב ללא השוואה עם מצבם של יהודי וארשה, אשר כבר באותם הימים היו מתים בהמונים ברעב ובמחלות.

משהגיעו שרידי הלוחמים מהרובישוב לגיטו וארשה אחרי טילטולי דרך רבים, מצאו את חבריהם הבית"רים ממשיכים בעבודה האירגונית הסדירה, על אף המצב החמור ששרר בגיטו. בימים ההם הוחלט להפוך את בית"ר לאירגון מחתרתי לוחם, שעיקר תפקידו אגירת נשק, אימונים צבאיים וכוננות ליום פקודה כי יבוא. וכך קם האירגון הצבאי היהודי בגיטו וארשה, שנשא את השם ז'. ז. וו. (ז'ידובסקי זביוֹנזאֶק וויסקוֹבי).

בראש האירגון עמד פאול פרנקל ולידו מפקדה מורכבת מהבית"רים: נתן שולץ, ס. הוניגשפרונג, אריה רודאל, אליהו אלברשטיין, יצחק ביאלאָבסקי. נציגי האירגון בועד הלאומי המחתרתי של גיטו וארשה היו: ד"ר דוד וודובינסקי וד"ר מיכאל סטריקובסקי.

המפקדה קבעה את מקום מושבה ברחוב מוראַנובסקה 7—9. באותו בית נמצא גם מחסן הנשק המרכזי של האירגון, שהותקן במקום סתר וממנו הובילה מנהרה אל מחוץ לחומות הגיטו.

כבכל מחתרת, נבדק כל מי שנצטרף לאירגון. תנאי להצטרפות היה: חיים צבאיים בצוותא ומשמעת צבאית חמורה.

נוסף לרכישת נשק ואימונים, הציג האירגון לעצמו כאחד מהתפקידים הראשיים את הכשרת המוני הגיטו להתנגדות והטפה למרד. הדבר נעשה בפעולות הסברה ענפות בכתב ובעל־פה, על ידי קשרים אישיים, ובאמצעות העתון המחתרתי שהאירגון הוציא בקביעות.

האירגון חולק לשלוש פלוגות קרביות. הפלוגה הקרבית הראשונה שכנה בתוך הגיטו המרכזי והורכבה משלוש יחידות; כל יחידה במקום משכן שלה. מפקדי פלוגה זו על יחידותיה היו: אליהו אלברשטיין, נתן שולץ, מאיר טובלוס, יוסף גולדהבר, אריה רודאל (ליאון).

הפלוגה השניה נמצאה באיזור השאָפּים טאֶבאֶנס שולץ ומפקדה היה הבית"רי פנחס טויב. בזמן המרד נתמנה כמפקדה העורך־דין שולמן וחברי מפקדתה היו: פנחס טויב, יצחק בינקורן, יעקב פרלמוטר והאחים אלכסנדר

ויעקב רוזנפלד. הפלוגה על מפקדתה שכנו ברחוב קאר־מאליצקה 5.

הפלוגה השלישית פעלה באיזור בית־חרושת למברשות ברחוב שוויאנטויארסקה וולובה. מפקדה היה שמואל לופטה.

האירגון פתח שעריו גם לפני סתם יהודים, ורבים מאלה שלא היו חברי מפלגות נצטרפו לשורותיו.

באותו זמן עצמו הוקם גם האירגון הלוחם ז'.או.בו. (ז'ידובסקה אורגאניזאציה בויובה), שהיה מורכב ברובו מחברי המפלגות האחרות. אולם גם על פתחו של גיהנום לא חזרו אלה בתשובה, כי כאשר החלו להתנהל שיחות על איחוד האירגונים — הכריזו ראשי ז'.או.בו. שאינם מוכנים לצרף את בית״ר כיחידה מאורגנת, זכות שניתנה לכל יתר המפלגות, אלא מוכנים לקבל את הבית״רים כבודדים. מובן שתנאי זה לא נתקבל על ידי האירגון הבית״רי.

אולם ראשי ז'.או.בו. לא יכלו להתעלם מקיומו של האירגון הבית״רי ז'.ז.וו. שהתפתח וגדל במספר, נתעשר בנשק ונתפרסם בפעולותיו הברוכות. במשך הזמן נתקשרו שני האירגונים בקשרי אהדה, ושיתוף הפעולה ביניהם נתהדק והלך מיום ליום.

מעיני הגאסטאפו לא נעלם דבר קיומם של שני האיר־גונים הלוחמים והשפעתם על תושבי הגיטו שגברה והלכה. היא החלה לחפש דרכים להפר את עצתם מבלי שיוודע כי ידה, יד הגאסטאפו בדבר. והנה יום אחד נודע בגיטו על הקמתו של אירגון מחתרתי שלישי בשם „אירגון היהודים החפשיים", שבראשו הועמד הקאפיטאן לאנצקי. אירגון זה הוציא עלון בלתי ליגאלי ובו קריאה להמוני היהודים להתקוממות מזוינת מידית על אף היותם בלתי מזוינים ובלתי מוכנים להתמודדות עם הגרמנים. מטרת הגאסטאפו היתה להפריח שמועות, לבלבל את יהודי הגיטו ולהכניס אנדרלמוסיה בשורות הלוחמים.

שני האירגונים ז'.ז.וו. ו־ז'.או.בו. פירסמו כרוז משותף לתושבי הגיטו, בו הזהירו מפני המזימות הפרובוקאטיביות של הגאסטאפו ועוזריה, והודיעו שרק שני האירגונים החתומים על הכרוז עומדים בראש תנועת ההתגוננות ויש להישמע להוראותיהם בלבד.

מצב הגיטו התחיל מחמיר והולך. הכל הרגישו שמשהו איום עומד להתרחש, כי שעת המבחן הגורלית מתקרבת בצעדי ענק. הרעב והמחלות עשו שמות ומתים התגוללו בחוצות, כי החברא־קדישא לא הספיקה לאסוף את כל הגופות. יד הגרמנים קשתה והלכה, ונוסף לכך ניתכה פורענות חדשה על יהודי הגיטו: כנופיות פולנים החלו חודרות לתוך הגיטו דרך תעלות־הביוב ולילה לילה מתנפ־לים על היהודים, שודדים את שארית רכושם, אונסים נשים וחוזרים לצד הארי באין מפריע, וחיתתם ומוראם על היהודים *.

מפקדת האירגון של בית״ר גמרה אומר לשים קץ להת־

* עיין המרי והמרד בגיטו, ד״ר יוסף קרמיש, וארשה כרך א'.

פרעויות אלה, ולילה אחד יצאה פלוגה קרבית לקדם את פני הפורעים. לאחר שהפולנים חדרו לתוך הגיטו, סגרו הלוחמים על כל המבואות, ערכו שפטים באנשי הכנופיה וחיסלום עד האחרון שביניהם.

הגאסטאפו ידעה על קיום אירגוני המחתרת, אולם לא העריכה את כוחם ואת נכונות הקרב שלהם. היא זכרה את הגירושים ההמוניים בחדשי יולי—ספטמבר 1942, כאשר הוציאה להשמדה מדי יום ביומו כששת אלפים יהודים (ומספר המושמדים באותה תקופה קצרה הגיע לשלוש מאות אלף איש, שהלכו לקראת המוות כמעט ללא כל התנגדות), והיתה בטוחה שגם הפעם לא תכבד עליהם מלאכת ההשמדה.

ב־18 בינואר נכנסו הגרמנים לגיטו במטרה להתחיל בחיסול הסופי, אולם נתקלו בהתנגדות פאסיבית ואקטיבית מצד המוני היהודים ואירגוני הלוחמים. במשך ימים אחדים ניסו הגרמנים בכל מיני תחבולות ובכוחות גדולים לבצע את תכניותיהם השטניות, אולם ללא הצלחה. אז הבינו הגרמנים, שעליהם לתכנן באופן מיוחד את חיסול הגיטו ולרכז כוחות גדולים לשם כך.

לכאורה נדמה היה שהגרמנים חזרו בהם מתכניתם והשלימו עם קיום הגיטו, אולם חיי הגיטו לא חזרו עוד למסלולם הרגיל. ברור היה לכל שהאסון הוא בלתי נמנע, אם כי נדחה לזמן מה. למתי? — איש לא יכול לנחש. בתקופה זו שבין ינואר ליום פרוץ המרד, הגבירו אירגוני המחתרת את פעולותיהם: רכשו נשק, פיתחו את ייצורו המוגבר של נשק מכל המינים והסוגים בתוך החומות, עסקו באימונים ובהכנת עמדות־הגנה ובונקרים מבוצרים, בהם יוכלו להחזיק מעמד זמן רב ככל האפשר. ברור היה ללוחמים שסיכויי הנצחון מהם והלאה, אולם הם גם ידעו שאין ללכת עוד כצאן לטבח, ואם עלה בגורלם למות — ימותו איפוא כיאה לניניהם של המכבים ומגיני מצדה. לא יחולל עוד הכבוד היהודי.

שומרי האירגונים הלוחמים, שהסתובבו ליד שערי הגיטו, הבחינו בתנועת יחידות גרמניות בסמוך לחומת הגיטו. הלוחמים גויסו מיד ותפסו עמדותיהם הקבועות, ותושבי הגיטו מיהרו אל הבונקרים שהוכנו לאחר ההשמדה בימי הקיץ והחורף של 1942.

ב־19 באפריל, ערב פסח תש״ג, התנגשו הלוחמים לראשונה עם הגרמנים, שחדרו לתוך החומות דרך רחוב נאלאבקי והתקדמו לעבר כיכר מוראנוב. מטחי אש של רובים, מכונות־יריה ורימונים קידמו את פני המרצחים. התפתח קרב עקשני ומר בין הכוחות הבלתי שוים. טאנק גרמני עלה בלהבות. פגרי גרמנים הרוגים התגוללו ברחוב. באותו יום היתה יד היהודים על העליונה. בקרבות היום הראשון נפלו חבר המפקדה אליהו הלברשטיין ועמו עוד שמונה בית״רים. לפנות ערב נסוגו הגרמנים מן הגיטו.

באותו יום עצמו התקיפו הגרמנים את הגוש שברחוב שוויאנטויארסקה—וולובה וגם שם נאלצו לסגת.

אחרי כן גבר לחץ הגרמנים, שהופיעו בכוחות מוגברים של טאנקים ותותחים. מצב הלוחמים נעשה קשה מיום ליום. נותק הקשר בין האירגונים ובין העמדות לבין עצמן. התחמושת אזלה והלכה. החל מחסור במזון ובמים. ואף־

על־פי־כן הדפו הלוחמים את כל התקפות השונא וגרמו לו אבידות קשות.

משראו הגרמנים כי מלאכת החיסול הופכת למלחמה בקנה־מידה רחב וכי הדבר עלול להימשך זמן רב מדי, החליטו לנקוט פעולות הצתה, כדי לאלץ את הלוחמים לעזוב את הבנינים ולאחר מכן גם את הבונקרים, שבהם צפוי להם מוות בחניקה. ואז הגיעה המלחמה לשיאה: היא לא היתה עוד נטושה בין הגרמנים לבין אירגוני הלוחמים בלבד — כל יהודי הגיטו, איש ואשה זקן ונער, הפכו ללוחמים, וכל אחד עמד בגבורה בפני הגרמנים המרצחים. כל בית הפך למיתרס, כל חצר וכל רחוב היו לשדה קרב, אולם כל זה לא הועיל; הגיטו עמד בלהבות ועל מזבחו הועלו קרבן רבבות יהודים...*

ב־29 באפריל, כאשר כל הגיטו כבר עמד בלהבות, החליטה מפקדת האירגון הבית"רי לעזוב את הגיטו הבוער, דרך המינהרה שברחוב מוראַנובסקה 6, ולעבור ליערות, כדי להמשיך משם את מלחמתם בנאצים. תוך סכנות וטילטולי דרך רבים הגיעו הלוחמים ליערות מיכאלין וערכו את כוחותיהם לקראת הבאות.

למחרת היום בשעות הצהרים, הוקפה הפלוגה הבית"רית על ידי כוחות גרמניים חזקים. נתחולל קרב קשה ומר, שנמשך כמה שעות, ותוך כדי כך הצליחו הבית"רים לפרוץ את טבעת המצור. הם החליטו לחזור לוארשה ולהתבצר בבונקר שברחוב גז'יבובסקה 13, בצד האַרי, כלומר מחוץ לחומות הגיטו. גם פלוגת „טאַבאַנס" הצליחה לחזור ב־2 במאי לרחוב גז'יבובסקה 8 ולהתאחד עם הפלוגה שבגיטו המרכזי.

לאחר התיעצות ובחינת המצב, החליטה המפקדה להתחיל בפעולות הצלה של יהודים מן הגיטו והעברתם לצד האַרי. התפקיד הוטל על קבוצה בת שמונה בית"רים עם ליאון רודאל בראשה.

ב־5 במאי הוצאה בשלום קבוצת יהודים ראשונה מבין חורבות הגיטו. ב־6 במאי, בשעת העברתה של קבוצה נוספת הגיעו הדברים לידי התנגשות עם כוחות הצבא הגרמני והמשטרה הפולנית. בקרב נפלו ליאון רודאל ורוב חבריו.

מצב הלוחמים נעשה נואש; אזלו מצרכי המזון, אזלה והלכה התחמושת, ואפסה כל תקווה. הם הצליחו להתקשר עם נציגי המחתרת הפולנית, והללו הבטיחו להעביר את שרידי הלוחמים ליערות לובלין. מועד ההעברה נקבע ל־12 במאי, אולם ביום 11 במאי הוקף הבית שברחוב גז'יבובסקה על ידי כוחות הגאֶסטאַפּו, שהחלו בהתקפה מתוכננת על ה„בונקר" בו נמצאו הלוחמים. הבית"רים עמדו על נפשם באומץ ובגבורה יוצאת מגדר הרגיל והקרב נמשך רוב שעות היום. הגרמנים פנו כמה פעמים בקריאה להיכנע, ותמיד קיבלו אותה תשובה: מטח־אש. אז המטירו הגרמנים לתוך הבונקר רימונים ופצצות תבערה...

אף איש מאלה שנמצאו בבונקר לא נשאר בחיים. כל הלוחמים ובראשם מפקד האירגון פאוול פרנקל וחברי המפקדה נפלו תוך גילוי גבורה עילאית וקידשו שם ישראל.

* עיין שם, שם.

ברית החייל

גם „ברית החייל", שהפכה בתקופה קצרה תנועה רבה עם סניפים במרחבי עולם — שרשיה היו נעוצים בפולין. אמה־הורתה של הסתדרות זו גם היא היתה ברית הצה"ר.

לאחר שהיטלר עלה לשלטון בגרמניה והנאַצים התחילו לזרוע את חידקי האנטישמיות באירופה כולה, ומאידך הלכו ונערמו קשיים כבירים בדרך מפעל התחיה העברי במולדת, הוחלט, לפי הצעתו של ז'בוטינסקי, לארגן במסגרת מיוחדת אנשים בעלי נסיון ושירות צבאיים וגם אנשים המוכשרים לשירות צבאי. היה זה, בעצם, קו־השני של הרעיון הלגיוניסטי מימי הגדודים העבריים.

ביוזמתם של ראשי ה„קבוצה" הוארשאית, ה"ה שלמה ווליצ'קר וד"ר סטריקובסקי, הוקמה בפברואר 1933 מפקדה לאירגון „התאגדות של יהודים חיילים לשעבר וראַזארביס־טים" בהרכב ה"ה: ד"ר סטריקובסקי, ש. ווליצ'קר, אינז' מ. כהן, לויטנאַנט מונדלאק ולויטנאַנט ארליך. מפקדה זו ניגשה לפעולה אירגונית גדולה בפולין כולה, ולקריאתה נענו מערים שונות, שבהן נוסדו „חוגים" של חיילים משוחררים.

במארס 1933 נתקבלו קציני המפקדה היוזמת על ידי ז'בוטינסקי, בו ראתה ה„התאגדות" את מנהיגה ומצביאה, להתיעצות לקביעת תכנית הפעולה של ה„התאגדות". לאחר הפגישה החליטה המפקדה לקרוא ל„התאגדות" בשם: „ברית החייל בפולין ע"ש זאב ז'בוטינסקי", והמפקדה היוזמת נתמנתה כמפקדה הראשית הראשונה של „ברית החייל" בפולין.

התפתחותה המהירה של „ברית החייל" הוכיחה, כי ייסודה היה יצירה שהזמן גרמה. בחדשים מארס—אַפּריל 1933 הוקמו כמאה סניפים של ה„ברית" ברחבי המדינה גם מארצות אירופה הסמוכות לפולין, התחילו להגיע ידיעות על חדירת הרעיון בקרב חיילים לשעבר להתאגד בצורה דומה ולפי תכנית מקבילה לזו של „ברית החייל" בפולין. ההתעוררות הזאת הטילה חובה על ראשי ה„ברית" לכוון את הפעולה ולעשות לפיתוחה של „ברית החייל" העולמית. אינז' מ. שסקין נתמנה למפקד ראשי של ה„ברית" בפולין וירמיהו הלפרין — לנציגו של המצביא במפקדה הראשית.

באוקטובר 1933 התקיים בוארשה בנוכחותו של זאב ז'בוטינסקי הכינוס הראשון של „ברית החייל" בפולין בהשתתפות אלפי קצינים וחיילים מכל קצוי המדינה, נציגים של שלטונות הצבא הפולני, באי־כוח מוסדות מרכזיים ציוניים וכלל־יהודיים בפולין. הכינוס שימש הפגנה אדירה של כוחות „ברית החייל", הן כלפי פנים והן כלפי חוץ, והועיל להתפתחותה המהירה של ההסתדרות הזאת. נוסדו קריות נוספות, ומספרן הגיע ל־400 בערך. על־יד הקריות הוקמו קורסים למדריכים ולמקצועות צב־איים, נוצרו מוסדות כלכליים, נפתחו מועדונים וכו'.

השנים 1933—1934 והמחצית הראשונה של שנת

1935 היו שנות החזון וההסתערות של „ברית החייל".

לאחר הועידה השניה, שנתקיימה במארס 1936, הוקם בוארשה „משרד המפקח הראשי", והוטל עליו לפקח על המפקדות הגליליות ולבקר את הקריות. ביוני 1936 מינתה המצביאות את י. ש. פקר מפקח תרבותי ראשי ל„ברית החייל" בפולין והטילה עליו לנהל את המחלקה לתרבות, עתונות ותעמולה. בדצמבר 1936 מונה י.ש. פקר מזכיר כללי של „ברית החייל" בפולין.

באוקטובר 1937 התכנסה ועידת קצינים ראשונה של „ברית החייל" בהשתתפותם של זאב ז'בוטינסקי ומנהל משרד המצביאות י. בן־ארי, לשם סיכום הפעולות והישגיהן והתויית הקווים לפעולות הבאות. לפי הצעת משרד הפיקוח, הוחלט להקים מחדש מפקדה ראשית ל„ברית החייל" בפולין ולמסור לה את הפיקוד הישיר על הגלילות.

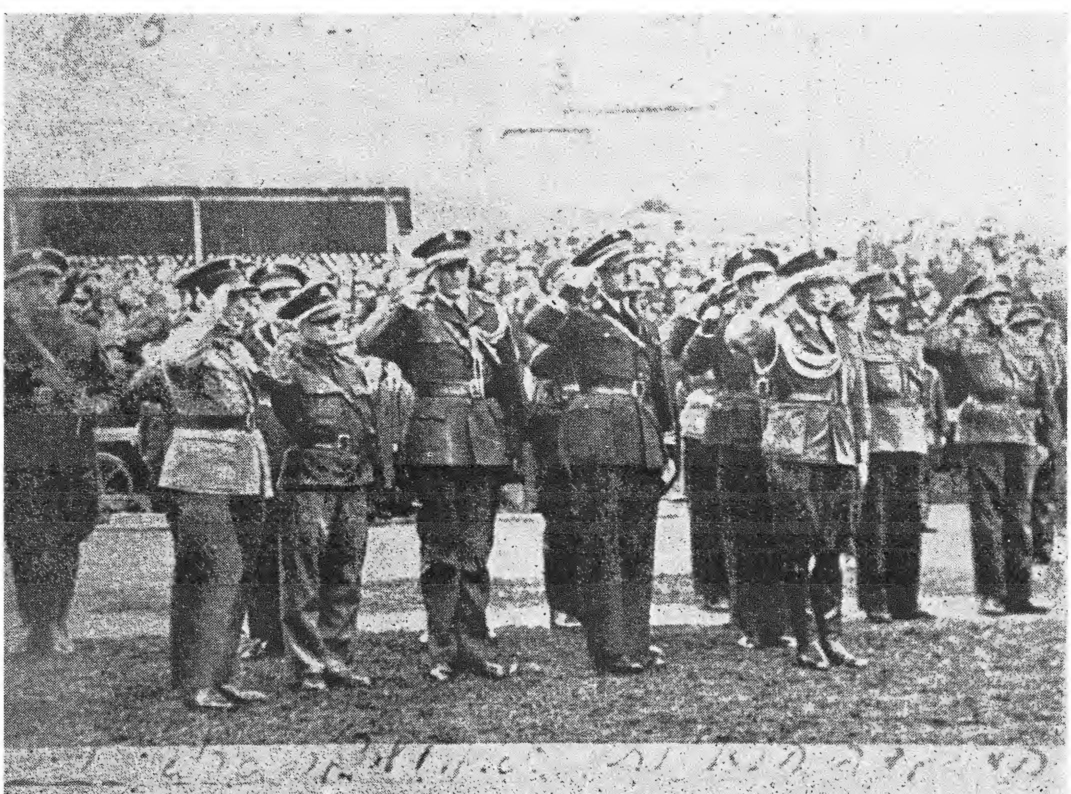
אחרי הועידה נתמנה מ. שסקין למפקד ראשי של „ברית החייל" בפולין והורכבה מפקדה ראשית מהקצינים: ד"ר יעקב ליטמנוביץ, משנה למפקד הראשי; י. יודקא, ר. נפתלי, ד"ר פרבר ול. רוטבאנד. מפקדה ראשית זו, שבחרה למקום־מושבה את העיר לודז' ושהמשנה למפקד ד"ר ליטמנוביץ היה הרוח החיה בתוכה, התחילה בפעולותיה בנובמבר 1937 ועמדה בראש ה„ברית" בפולין עד פרוץ המלחמה בספטמבר 1939.

ה„מעש" ו„ירושלים המשוחררת"

בשנים האחרונות לפני פרוץ מלחמת העולם השניה, כשגברה והתרחבה פעולת אצ"ל וראשי אצ"ל יצאו להכשיר קאדרים באירופה, נכבשה לרעיון המלחמה האקטיבית למען מדינה עברית אינטליגנציה יהודית־פולנית רבת־משקל. הקבוצה, שהתרכזה סביב אצ"ל, הוציאה עתון יומי ביידיש בשם „דער טאָג", בעריכתם של ש. מרלין ונתן פרידמן־ילין, ושבועון פולני בשם „יארוזולימה ויזוולאָנה" (ירושלים המשוחררת), בעריכת הגברת איילה שטרסמן (היום גב' לובינסקי). קבוצה זו הצליחה למשוך אל התנועה חוגים מתבוללים, שעד אז לא היה להם כל מגע עם היהדות.

„וורף"

„וורף" — אלה הם ראשי־תיבות של „וועלט־רעוויזיאניסטישע פרויען" (איגוד הנשים הרביזיוניסטיות ב־עולם). גם נשים לאלפים נסחפו אל מעגל הציונות החדשה. ביוזמתן של הגב' נעמי פון־וייזל והגב' לחמן, הוקם אירגון עולמי של נשים צהר"יות. הסניף הפולני של האיגוד, שהתנהל על ידי הגברות: מרים כהן, רעיתו של המשורר יעקב כהן, ושולמית דראליץ', התפתח חיש מהר, הקיף מאות איגודים ברחבי פולין, ותרם את חלקו בהדרכת המוני בית ישראל ברוח הציונות השלמה.

מפקדת ברית החייל בפולין במסדר. באמצע: מפקד ברית החייל בפולין המהנדס מירון שסקין, נציג המצביאות (המפקדה העולמית) ירמיהו הלפרין.

ברית ישורון

הציונות שהתרכזה סביב זאב ז'בוטינסקי, היכתה גלים בכל שכבות היהדות הפולנית, ובמידה מרובה בקרב היהדות החרדית. עוד בשנת 1929 הוקמה קבוצה מאורגנת של רביזיוניסטים־חרדים בשם „ברית ישורון", שבראשה עמדו: הרב ד"ר ש. טרייסטמן מלודז', ר' אברהם רוזנפלד („באנטשע", העתונאי, חבר מערכת ה„מאמענט"), פרנס הקהילה היהודית בוארשה ארליך ומר י. ש. פקר.

תנופה כבירה ניתנה לציונות הדתית בפולין עם הצטרפותו של מר לוי יונגסטר, שהיה ממיסדי „הפועל המזרחי העולמי" ומצא את דרכו אל הציונות החדשה של זאב ז'בוטינסקי. מר יונגסטר, אישיות דינאַמית ובעלת כוח אירגוני רב, הצליח למשוך למחנה „אחדות ישראל" מאות רבנים בפולין, והפעילים שבהם היו הרב בלומנפלד הי"ד, מראשי בית־המדרש לרבנים „תחכמוני" בוארשה, הרב בקר והרב ברנשטיין. לתנועה הממלכתית־הדתית היתה השפעה עצומה על יהדות פולין, וסניפיה למאות ברחבי המדינה פיתחו פעולה ענפה עד שעלה הכורת על יהדות זו.

„הסתדרות נשים ציוניות"

מאת נ. סמיאטיצקה

ה.נ.צ. היתה עממית ובלתי־מפלגתית. בשורותיה מצאו את מקומן נשים מכל הגילים, מהצעירות עד הקשישות; מכל ההשקפות: שמאליות, פרוגרסיביות, ימניות, דתיות, חפשיות; ומכל המעמדות; מהעניות המרודות של דלת העם והמעמד הבינוני ועד העשירות המופלגות, מעוטות השכלה ובעלות השכלה גבוהה.

בדרכה של ה.נ.צ. נערמו קשיים רבים. הוטל עליה להיאבק לא רק עם היריבים מבחוץ, אלא גם בתוך ההסתדרות הציונית פנימה. האדוקים סירבו זמן רב להכיר בתנועת־נשים, כי „כל כבודה בת מלך פנימה", ו„צעירי ציון" השמאליים ראו בהסתדרות ה.נ.צ. מיוחדת פגיעה בעיקרון של שיוויון נשים ואירגון מעורב.

בשנת 1889 נוסד בעיר לומז'ה בית־ספר ראשון לבנות ע"י המנהיגה הראשונה והוותיקה של הסתדרות־נשים, החברה רבת־הפעלים פועה רקובסקי ז"ל. בבית־הספר למדו הבנות עברית בתרגום רוסי.

בשנת 1890 נפתח ע"י אגודת „בני משה" בוארשה „חדר מתוקן" לבנות ללימוד עברית, בשם „יהודיה" פועה רקובסקי הוזמנה להורות בו.

הפעולה הציונית היתה אז אסורה. בקושי רב הותרה פעולה חינוכית. נפתחו אז „חדרים מתוקנים" ושיעורי־ערב לנוער. בכל אלה נטלה חלק פעיל הח' פועה רקובסקי.

בעזרתו של יעקב לשצ'ינסקי, שהגיע בראשית המאה העשרים לוארשה, הצליחה הח' פועה רקובסקי לייסד אגודה בלתי־ליגאלית בשם „התקוה", שנכנסו אליה התלמידות של הכיתות הגבוהות בביה"ס „יהודיה".

ד"ר הרצל היה הראשון שהשכיל להבין את חשיבות השתתפותה של האשה בתנועה הציונית. בקונגרס הראשון השתתפו 13 נשים — אולם לא כצירות, כי אם בתור משקיפות. אלה היו נשי צירים וסטודנטיות. בקונגרס זה הוכרז על שיוויון האשה בתנועה הציונית ועל זכותה לבחור ולהיבחר לקונגרסים הציוניים ולכל מוסדות התנועה. בתקופת הרצל נבחרו נשים מועטות כצירות לקונגרסים.

באגודות הציוניות שפעלו בימי שלטון רוסיה הצארית מעט היה מספר החברות, ואלה שהשתתפו בפעולה הליגאלית למחצה התרכזו בעבודה למען קק"ל. ברם, החברות לא הרגישו עצמן חפשיות באגודות המעורבות, לא השתתפו כמעט בויכוחים בישיבותיהן ובהופעותיהן בציבור. רובן חשבו, שפעולה זו היא נחלת הגברים בלבד ואף לא בטחו בעצמן. גם יחס הביטול מצד החברים לא הוסיף להן אומץ.

בתוך מצב זה צמח בקבוצת נשים, חברות האגודות הציוניות בוארשה, הרעיון שיש לייסד אגודה מיוחדת לנשים ציוניות בשם „בנות ציון", בה תוכל החברה לקבל הכשרה לעבודה ציבורית ומדינית. האגודה הראשונה נוסדה בוארשה בשנת 1902. בראשה עמדו נשים מן החוגים האזרחיים: מלכה גורדון (אשת הסופר של"ג), איגה רמברג (אשת המלומד הדגול ומייסד כפר־אוריה), גיטל אדין, נחמה סמיאטיצקה, מרקין וכו'.

במשך הזמן התגלו חילוקי דעות בהשקפותיהן המדיניות של החברות, בעלות נטיות ימניות, ובראשן מלכה גורדון, עזבו את אגודת „בנות ציון" ויסדו אגודת־נשים שניה בשם „ציונה". בועד של „ציונה" השתתפו החברות: מלכה גורדון, רמברג, שצקין, מרקין ועוד. שתי האגודות הצטיינו בפעילותן, אירגנו שיעורי־ערב לעברית והצליחו

לצרף אליהן נשים רבות בתור חברות. בימי הכיבוש הגרמני הן יסדו קופת „גמילות חסד" וחילקו הלוואות לפליטים, לבעלי־מלאכה וסוחרים זעירים. כדוגמתן, נוסדו אגודות „בנות ציון" בערי השדה.

עם שיחרורה של פולין נתרחבו פעולות האגודות של נשים ציוניות. הן התחילו מארגנות את הנשים הבלתי־מפלגתיות. לשם זה נוסד קלוב „יידישע פרויען אורגא־ניזאציע" (יפ"א). זו היתה אגודה עממית שהתיחסה בחיוב לציונות, והקימה מחלקה מיוחדת לפעולה למען א"י. בראש הועד עמדו החברות: פועה רקובסקי, ש. רוזנבוים, רייזל שטין, נ. סמיאטיצקה, רייז־צוקרמן, אסתר מרגלית, ר. איינהורן (אשת הסופר היהודי אהרן איינהורן) והגב' סירקין. הקלוב עסק בעבודת תרבות, בעזרה יורידית במקרים של קיפוח זכויות־הנשים ושיוויונן; בעזרה קונסטרוקטיבית ע"י לימוד מקצועי, בטיפול ביתומים, בייסוד קואופרטיבים ומעונות־ילדים. הפעולות הללו נתחבבו על הנשים יותר מכל מיני הסברות. האירגון הגביר את פעילותו ועשה חיל רב. בימי מלחמת העולם הראשונה, הוצפה וארשה פליטים רבים, שבורים ורצוצים, שגורשו מהעיירות שהיו קרובות לחזית, ומחנות ילדים רעבים ועזובים מילאו את רחובות היהודים בוארשה וביקשו נדבות. בהשתתפותו של ה' לוין־אפשטיין, שהשיג דירה מאחד העשירים, נפתח מעון־ילדים עזובים בשם „אשל" מעון זה היה למופת לשאר המעונות שנפתחו אחר כך ע"י אירגונים אחרים.

קמה גם תנועת החלוצות, בעיקר בין השכבות העמ־מיות, ואף בין בנות חסידים מובהקים, שראו בלימוד מקצוע לאשה כתם במשפחה. תנועת החלוצות חוללה מהפכה ברחוב היהודי, והמלחמה בין אבות ובנות היתה נטושה בכל חריפותה. החלוצות התמסרו בכל חום נפשן לפעולתן. הסתדרות הנשים קיימה בכל חטיבותיה פעולות הכשרה מסועפות, בעיקר לנערות. המרכז בוארשה פתח קורסים להכשרת אחיות רחמניות ומטפלות בתינוקות. באחוזות של יהודים ובחוות־הכשרה התמחו החלוצות ביחד עם החלוצים גם בעבודה חקלאית.

גם אחרי הפרעות באוקראינה, בשנת 1919, הגיעו לוארשה פליטים רבים שמגמתם היתה להגר לארצות מעבר־לים. ביניהם היו הרבה בחורות צעירות אשר מרוב בטלה שוטטו ברחובות. „הסתדרות נשים ציוניות" ראתה הכרח להעסיקן בלימוד מקצוע, ומנעה בכך הידרדרות שהיתה צפויה להן.

לימוד מקצוע עזר לצעירות גם בקבלת רשיון הגירה כי הארצות כגון: אנגליה, אמריקה וא"י, אשר פני הפליטים היו מופנים אליהן, דרשו מן המהגרים תעודות מקצועיות, כהוכחה שלא יפלו למעמסה על תושבי הארץ ויוכלו לפרנס את עצמם בעבודה במקצועם. בעזרתו של יו"ר הועד המרכזי לציוני פולין הד"ר קלומל, השיגה ה.נ.צ. מכונות מאת ה„ג'וינט" ופתחה ברחוב קרולאבסקה בי"ס לבנות, בו למדו 200 תלמידות תפירה וגזירה של בגדים ולבנים וכובענות. כן סידרו שיעורי־ע"ב לעברית לבנות.

תלמידות בית־הספר לתפירה וגזירה עם המנהלת גב' סמיאטיצקה

המנהלת של ביה״ס היתה גב׳ סמיאַטיצקה והמזכירה — רפטנבר. הקורס נמשך שנה. בתחילה סירב ה„ציך״ (האיגוד) הפולני לאשר את תעודות־הגמר של התלמידות, אולם לאחר שהוזמן לבקר בביה״ס ונוכח ברמת הלימודים, אישר את התעודות. רבות מתלמידות בי״ס זה הגיעו ארצה והצליחו להסתדר במקצועותיהן יותר מן החברים. במקרים רבים היו הן מפרנסות את המשפחה בכבוד.

לילדי הפליטים סידרה ה.נ.צ. בית־יתומים.

שלושה ימים לפני הועידה הציונית בוארשה, בשנת 1919, נתקיימה ועידה מיוחדת של נשים, שהוזמנו אליה נציגות האגודות בכל הארץ. רובן היו גם צירות לועידה הציונית הכללית. בועידה הוקמה הסתדרות נשים ארצית בשם „בנות ציון״, ועובדה תכנית פעולה שכללה: עבודה ציונית, מכירת שקלים ואוסף־כספים לטובת קרן־היסוד וקק״ל, לימוד עברית, עבודה תרבותית נרחבת, עזרה לחברות בלימוד מקצוע, כדי שתוכלנה לעמוד ברשות עצמן, יסוד בתי־ספר מקצועיים והכשרת החברות לפעולה ציונית. נבחרה מועצת־נשים ארצית, בה השתתפו מואר־שה: רייז־צוקרמן, רייזל שטיין, נחמה סמיאַטיצקה, מלכה גורדון, פועה רקובסקי. מערי השדה: הדסה פרידלנדר ושרה רוזנבוים מביאליסטוק; לאה לוין מפלונסק; גב׳ ברזך מלובלין; אסנה זוטקביץ מלומז׳ה נבחרה למזכירת האירגון. בתחילה סירבו חברי המרכז הציוני להכיר במועצת הנשים הציוניות ולא רצו להשתתף בהוצאותיה למרות הבטחתם, וחברות האכסקוטיבה של מועצת הנשים: פ. רקובסקי, רייזל שטין ורייז־צוקרמן התפטרו מן המועצה לאות מחאה. ההודעה בעתונים על־כך עוררה מבוכה וצער בין החברות בערי־השדה. ישיבת המועצה הארצית המיוחדת שנקראה לדון במצב שנוצר, החליטה לעזוב את החדר במשרד הועד המרכזי, שהוקצה לה מקודם, ולעבור אל המועדון ברחוב פראנצישקאנסקה ולהתחיל בעבודה בלי עזרה ותמיכה מן המרכז. לא עבר זמן רב, ועל אף ההתנגדויות ואבני־הנגף שנערמו בדרכה, הצליחה „מועצת הנשים הציוניות״ להגדיל ולהגביר את פעולתה וגייסה נואמות ותעמלניות למופת. הדרכים היו אז משובשות בפולין, בריונים היו תוקפים את היהודים ומשליכים אותם מתוך קרונות הרכבות, שהיו מלאים עד אפס מקום, ולא פעם היית נאלצת להיאחז ביד אחת במעקה המדרגות, כשידך השניה מחזיקה במזוודה עם התכשיטים שנאספו לקרן־הגאולה. ה.נ.צ. הצליחה להגדיל במשך זמן קצר את מספר סניפיה בערי־השדה עד שבעים ושנים עם אלפי חברות פעילות. ביחוד הצטיין הסניף בביאליסטוק.

לבסוף הכיר המרכז הציוני במועצה וצירף אליו שתי נציגות, את החברות נ. סמיאַטיצקה ואסנה זוטקביץ. „מועצת הנשים הציוניות״ הצליחה גם בעבודתה הפוליטית, והח׳ רייזל שטין נבחרה לפי הרשימה הציונית כנציגתה למועצת עירית וארשה. היא לקחה חלק פעיל בתעמולת הבחירות, ובכל אסיפה פומבית הופיעה גם אחת החברות, ביניהן ד״ר אסתר מנגל, אסנה זוטקביץ, רייזל שטין, נ. סמיאַטיצקה. ועדי הקהילות נבחרו על יסוד תקנות דימוקראטיות של הממשלה. גם לאחר הפיכת פילסודסקי לא השתתפו בהם הנשים, כי בלחץ ה„אגודה״ נשללה מהן זכות הבחירה אפילו במקומות כביאליסטוק ווילנה, שהיו קיימים בהן ועדי קהילות שנבחרו בתקופת „בין השמשות״, לפני שנתבצר בהן השלטון הפולני וחוקת הקהילות הפולניות קיבלה תוקף. המאבק הקשה בעד זכויות הנשים לבחור ולהיבחר לועדי הקהילות לא פסק כל ימי קיומה של פולין המשוחררת. ה.נ.צ. היתה מארגנת הפגנות ואסיפות־מחאה, מפיצה כרוזים, מדפיסה מאמרים בעתונים והכל — ללא הועיל. ממשלות פולין ראו את הקהילה כמוסד דתי והיטו אוזן לדרישות ה„אגודה״, שהיתה מוכיחה שלפי הדין אסור לשתף את הנשים בבחירות יחד עם הגברים. לעומת זאת, בהסתדרות הציונית בפולין ובועידותיה היתה ה.נ.צ. נהנית משיוויון מלא ולנציגותיה ניתן מקום בנשיאות הועד המרכזי, במזכירות וכן בועדות.

רבה היתה הצלחתה של ה.נ.צ. באיסוף תכשיטים וכלי כסף וזהב לטובת „קרן־הזהב״ ליד קרן־היסוד. העבודה התנהלה על ידי אסנה זוטקביץ. „קרן־הזהב״ החליטה על החלפת טבעות קדושין בטבעות עשויות כסף עם כתובת מיוחדת חרותה על הטבעות, המעידה על תרומת הזהב. החברות של „ה.נ.צ.״ נשאו את הטבעות בגאון על אצבעותיהן. באסיפות הנשים לטובת „קרן הזהב״ צבאו המונים על דלתות האולמים שבהן התקיימו. לעתים קרובית הפכה האסיפה לזירת ויכוחים עם מתנגדי הציונות מכל המפלגות, וכאשר הצליחו להתגבר עליהם יצאו המתנגדים מכליהם והתפרעו. לא פעם קרה שהאסיפה נסגרה בשל הפרעות, אולם ל„קרן הזהב״ לא נגרם שום נזק. למחרת נמשך איסוף התכשיטים בבתים וההצלחה היתה גדולה עוד יותר. היה בזה משום תשובה ניצחת למפריעים. בעיירות קטנות אירע שגבאים אדוקים סגרו את בית־הכנסת ולא הירשו לאשה לחלל בקולה את הקודש, והשמאליים הורידו את המנעולים בכח, כדי לקיים מצוות שיווי־זכויות לנשים, שהיא מבטלת התנגדות לציונות. והיו גם מקרים של הלשנה בפני השלטונות על נואמת שהיא קומוניסטית. אנשי השלטון האמינו, ולעתים נאסרה שליחת ה.נ.צ. יום שלם באחת מתחנות המשטרה, ולפעמים היתה דרושה גם התערבות של אחד מצירי הסיים למען שיחרורה.

„ויצו" בפולין

מאת ש. לויטה

בשנת 1925 הוקם בפולין, ביוזמתה של ד"ר סלומיאה לויטה, אירגון „ויצו", כסניף ארצי של „ויצו" העולמית הסתדרות עולמית של נשים ציוניות, שמרכזה בלונדון). „ויצו" שבפולין היתה מיוצגת ע"י 3 חברות: ד"ר לויטה, מריה אפטה, ועדה רייכנשטיין בהנהלה העולמית וגם במועצה שפעלה בין ועידה לועידה.

הסניף הראשון הוקם בוארשה, ובמרוצת הזמן הוקמו בסיוע פעיל של נציגת קהק"ל בפולין, הגב' בלה פבזנר, סניפים בערי השדה, בפולין הקונגרסית ובכל שטח הכיבוש הרוסי לשעבר.

בשנת 1927 אושר אירגון „ויצו" על ידי השלטונות כחברה בעלת־זכות להקים סניפים בכל חלקי פולין, שמרכזה בוארשה.

ב־1930 הוקמו, בעזרתה הפעילה של גב' רוזה מלצר, חברת הסיים הפולני, סניפי „ויצו" בפולין המערבית והמזרחית. סניפים אלה היו קשורים למרכז בוארשה. כעבור שנים מספר הוקמו מרכזים בלבוב, בראשותה של ד"ר עדה רייכנשטיין, ובקראקוב — בראשותה של מריה אפטה.

המועצה הארצית היתה מורכבת מב"כ 3 המרכזים, וגב' לויטה עמדה בראשה.

בשנות 1937—38 מנתה „ויצו" כ־10.000 חברות והיתה האירגון הגדול ביותר בהסתדרות „ויצו" העולמית. מספר סניפיה בכל רחבי פולין הגיע ל־118. האירגון אסף כספים לפעולות „ויצו" בארץ־ישראל, עסק בהכשרת בנות לעבודה תרבותית וחינוכית, לאיסופי כספים לטובת הקרנות הלאומיות, בעיקר הקק"ל, ובמפעלי הכשרה של הציונים הכלליים. „ויצו" בפולין היה אירגון ציוני גרידא, שכל חברותיו היו חייבות לרכוש שקל ציוני דוגמת כל אירגוני „ויצו" בעולם. הדבר איפשר פעולה בחוגים רחבים של הציבור, בכל המפלגות והזרמים. נוסדה חוות הכשרה חקלאית לבנות בצ'אנסטוכוב, אחוזתה של יק"א. המגמה היתה להכשיר את הבנות לא לעבודה פיסית בלבד, אלא גם לעבודה חקלאית מעשית, כדי לעזור להן להתקבל לבתי־ספר חקלאיים של „ויצו" בארץ־ישראל, בנהלל ובעיינות. בוגרות ההכשרה החקלאית עלו ארצה לפי סרטיפיקטים מיוחדים ש„ויצו" קיבלה בשבילן. בפרוץ מלחמת העולם השניה ב־1939 נפסקה פעולה חיונית זו, שתי בנות מההכשרה בצ'אנסטוכוב הספיקו לעלות לארץ־ישראל ולהסתדר בה.

לאחר מלחמת העולם השניה הוקמו מחדש קבוצות „ויצו" בוארשה ובלודז', שאורגנו על ידי שרידי חברות „ויצו" שניצלו מהשואה. לא ארכו הימים והן נאלצו בפקודת השלטונות, להפסיק את הפעולה יחד עם כל האירגונים הציוניים.

חסידות גור חודרת לוארשה

מאת ב. לוין

אופיה העממי והמיסתורי של תנועת החסידות לא עמדו לה לכבוש את הציבור הדתי היהודי בוארשה ואת מוסדותיה הדתיים, כפי שהצליחה לעשות זאת בעיירות שבסביבות הבירה של פולין. החסידות הצליחה לרכוש רבבות נאמנים בקרב יהודי וארשה ולהשפיע במידה ניכרת על צביון חייהם. אולם מעולם לא השיגה את מטרת מנהיגיה להשתלט על הגדולה שבקהילות ישראל באירופה. פעלו נגדה כל הזמן, עד חורבן הגיטו, תנועות עוינות ונוגדות — בתוך הציבור הדתי בעיר.

וארשה לא היתה מרכזה של החסידות — במובן המקובל של המושג — אלא מקום ריכוז לחסידים. עיירות הסמוכות לה, כמו גור, ווּרקה, ראדזימין, גרודזיסק ועוד, נתפרסמו בגלל השושלות של אדמור"ים, שקבעו בהן את מושבם. וארשה נשארה תמיד כעורף של החסידות. גם מנהיגי החסידות שגרו בוארשה נשאו את עיניהם לעיירה השקטה, שהתאימה יותר לאופייה המיסתורי של החסידות. אלה שנקלעו לוארשה שכנו בהקפדה, מסיבות שונות, על שם עיר־מוצאם.

היו גם אדמו"רים אשר חיבבו במיוחד את יהודי וארשה, את העיר הסואנת על אורותיה וצלליה. ר' יצחק־מאיר אלטר, מייסדה של שושלת האדמו"רים בגור, ור' יצחק מוורקה, ראש השושלת של אדמו"רי עיר זו, ראו את עצמם כתושבי וארשה. אף הם העתיקו את מקום מושבם — כשנבחרו למנהיגים רשמיים של כיתות חסידיות — לעיירות הסמוכות לבירה. הרבי מגור גם נטש את חצרו ואת בית־מדרשו ברחוב זשאלאַזנה 57 — אין הכרך נוח לחסידות.

בתקופה מאוחרת יותר, עם קום מדינת פולין העצמאית, העתיקו אדמו"רים רבים את מקום מושבם לוארשה. פגעי המלחמה הביאום לבירה וכאן נשארו. כשקלגסי הנאצים כבשו את וארשה, חיו ופעלו בעיר יותר ממאה אדמו"רים, רובם הגדול — מעטים היו חסידיהם. „אם החסידים לא רצו לנסוע אלינו — נסענו אליהם", היו רגילים לומר עליהם.

ראשוני החסידים בוארשה היו יהודים מן העיירות הסמוכות שהשתקעו בה. השפעתם בקהילה שהתפתחה בצעדי ענק היתה אפסית. הלמדנים והעשירים האישים הבולטים בוארשה שלפני 150—170 שנה לא נמנו על אנשי „הכת" — כינוי מקובל לחסידים בימים ההם. משום כך לא עוררה התנועה, שאף חדרה לפולין, אותה התנגדות, שעוררה בלובלין וערים אחרות. „בוארשה אין כמעט כל השפעה לאנשי הכת, עד שבאמת לא כדאי לעורר מדנים בגלל קהל של בורים שהתלכד סביבם" — כתב באותם הימים אחד הרבנים שלחמו בחסידות.

הציבור הקטן היה גם מפולג ומסוכסך בינו לבין עצמו. מרובות היו הכיתות של החסידים, ובתי־תפילה (שטיבלעך) רבים הוקמו בעיר על ידיהם. לכל אדמו"ר שבמדינה היה בית חסידים משלו בוארשה, והחסידים של רביים שונים רבו ביניהם.

לפיכך לא הרגיש איש בגידולה של התנועה בעיר, אף שגדלה בלי הרף. המון רב מבני דלת העם נתפס לאמונה במנהיגי החסידות.

יחס הזילזול והבוז לחסידות

לא ארכו הימים ורבים מבין החסידים התעשרו ותפסו עמדות חשובות במסחר ובכלכלה. הגבירים נהגו מכביד והערצה כללית. רק עתיר־הנכסים נראה בעיני רבים כמוכשר ומסוגל לנהל את עניני הכלל. סוחר, בעל רשיון לנהל עסקים „בדרגה ראשונה" („פּארוואַיה גילדיה) זכה לא רק לפריבילגיות מצד שלטונות הכיבוש הרוסיים, אלא גם לכבוד בבית־הכנסת וברחוב היהודי, בחצרו של הרבי ובאסיפות ציבוריות. „אין לנו להתבייש בפני המת־נגדים — גם בינינו נמצאים סוחרים מ„פּארוואַיה גילדיה"" התפארו אז חסידים עממיים.

אבל דבר זה לא שינה את יחס הבוז ל„כת" מצד העשירים שבעיר. המתבוללים המשכילים הביטו על החסידים כעל אנשי ה„עולם התחתון" של הקיבוץ היהודי. הלמדנים ו„בעלי בתים" עשירים, שראו את עצמם כפט־רוני העם, התרחקו גם מהחסידים העשירים וגם מהחסידים העניים, אשר, לדבריהם, „הצליחו נוכלים המוצצים את דמם (תרתי משמע) להפוך את הבורים ו„עמי הארצות' כמעט לעובדי־אלילים, והם מפטמים אותם יומם ולילה בסיפורי הבל."

ה„חסיד" נראה כאיש פחות דרגא, „חושיו לקויים ומבולבלים". ה„כת" שימשה מטרה ללעג ולסיפורים סאַטי־ריים. האדמו"רים נחשבו בעיני המתנגדים „כרמאים מקצועיים המצליחים לצבור הון על חשבון הסבל והעוני של מאמיניהם התמימים." את החסידות ראו המתנגדים אז כסמל של בערות בתורה וביהדות. „עם הארץ כחסיד" התהלכה אימרה.

למדני וארשה לא הכריזו על „חרם" רשמי נגד החסידים, כפי שנעשה הדבר בווילנה ובברודי, אולם הם הוחרמו למעשה. איש נכבד, בעיני עצמו או בעיני אחרים, התבייש לשוחח עם חסיד בפומבי. כלי קודש, רבנים, דיינים, חזנים או שוחטים ואף שמשים הצטרכו להוכיח לא פעם שאין להם שיח ושיג עם החסידות.

בפראגה התישב אז רבי ישעיה מוסקט, אישיות חסידית נערצת ומקובלת על ההמונים. סביבו התרכזו מספר חסידים והוא הטיף להתרחק מעניני הציבור, דרש מאחרים לעשות כמוהו ולהסתגר בד' אמות. את יחס הבוז לחסידים ראה כיתרון להם. „זכה אדם להשפלה ובזיון — סימן טוב לו" הסביר, הדבר ממרק את עוונותיו ומיישר את מידותיו".

צניעותה ועממיותה של החסידות בוארשה היו בעוכ־ריה בתקופה שבין שנת תק"נ—תק"פ. היא לא משכה אחריה את הצעירים, בני חסידים ומתנגדים כאחד. סימ־נים של ירידה ואף התנוונות החלו להיראות בשורותיה. גברה המרירות במאבק בין הכיתות החסידיות שנתרבו. חסידי פשיסחה, הכוח הדינאַמי בקרב החסידים, האשימו את יתר החסידים שהפכו את החסידות לתנועה מחוסרת תוכן והשראה, רעיון ומטרה. מאידך, נאשמו חסידי פשיסחה על ידי יריביהם בכל מום רע. ואם מתנגדי החסידות בפולין לא החרימוה, הלכה ונתגבשה בין כל זרם החסידות ההכרה, שיש להטיל „חרם" על חסידי פשיסחה ולאסור אפילו להתחתן בהם.

ואמנם, התנהגותם של חסידי פשיסחה בוארשה עוררה ביקורת חריפה ביותר נגדם מצד החסידים והמתנגדים גם יחד. הם לא התפללו בזמן הקבוע לתפילה לפי ההלכה, והתלוצצו על מנהגים וטקסים חיצוניים שנתקבלו ואף נתקדשו. „העיקר הוא מה שמתרחש בלב ולא מה שנעשה בחוץ" טענו. הם לעגו למתן צדקה בשעת ההלויות, ללימוד־יתר בחודש אליל ולתפילה תוך בכיות דווקא בימים הנוראים, בראש־השנה וביום־כיפור. „תשו־בה יש לעשות בכל ימות השנה, ללמוד צריכים תמיד וצדקה — לתת בכל עת", אמרו.

בתשעה באב ובימי „בין המצרים" לא הראו פנים חמוצות ולא התהלכו בראש מורד. „במסתרים תבכה נפשי" הסבירו. בימי אבלות במשפחה הטיפו לשתוק ולא לבכות, שהרי יש לקבל כל אסון באהבה. מאידך, הירבו לערוך סעודות, לרקוד ולשמוח בכל הזדמנות. לשבועות וחדשים נטשו את בתיהם ונסעו לפשיסחה להסתופף בבית רבם.

הם נאשמו על־ידי מתנגדיהם מבין החסידים והמתנגדים בהוללות ופריקת עול, ובבזיון התפילה. והיו כאלה שהעידו כי חסידי פשיסחה אינם מתפללים בכלל, אינם לומדים, ועושים ללעג את החגים, שמחים בימי־אבל ועורכים חינגאות ימים ולילות ומבטלים את ימיהם ושנותיהם לריק.

החסידות אשר מייסדיה ראו בה את הערובה לקיום היהדות, את מקור ההשראה, את ה„לבוש" לדת — נהפכה בוארשה בתקופה ההיא לפולחן מאובן, מחוסר התלהבות וכוח־משיכה, היתה לתנועה של מבקשי מופתים ונסים, שיעשו על־ידי מנהיגי החסידות — האדמו"רים.

ההתנגדות להשכלה והתבוללות

חסידים נסעו לרביהם כדי לספר להם על סבלם ועל צערם, על חולה ועל חשוך־מרפא, על חוסר־פרנסה וקיום. הם האמינו בכוחו של רבם לחולל מופתים ולהושיעם בעזרת תפילתו. וכל כת הירבתה לספר על גדולת רבה ועל הנסים והנפלאות המתרחשים אצלו.

לרבים לא היתה החסידות אלא עוגן־הצלה בעת פגעים ואסונות, כתובת לעצה וישועה בימי צרה ומצוקה לפרט ולכלל. הדבר שהבדיל ביניהם למתנגדי החסידות היה נוסח התפילה והאמונה בצדיק ושמירת אימרות פיו.

ניצוצות ההשכלה שחדרו מגרמניה בתקופת פריחתה של הריפורמה החלו לפגוע קשה בחסידות. נושאי דגלה האמינו שהריפורמה עתידה להשתלט על יהדות וארשה ופולין. הם לא האמינו בכוחה של החסידות להיות לתנועה רעיונית, לא ראו את שרשיה. הם בכלל לא ראו צורך לרכוש את לב המונים, הם סמכו על קשריהם ההדוקים עם צמרת השלטונות ועל הגושפנקא הרשמית שתינתן למעשיהם. הם דרשו שיאסרו את „בתי־החסידים", שלא יקבלו את אישור הקהילה לקיומם, שיכריחו את המוני היהודים לשנות את לבושם המסורתי, שינהיגו לימודי־חול ב„חדרים", ובכלל שיחליפום בבתי־ספר ושיוקם בית־מדרש לרבנים.

הופעתו של ר' יצחק־מאיר אלטר

בשנת תק"פ התיצב בראש החסידים בוארשה ר' יצחק־מאיר אלטר, בנו של רב עני באמשינוב, עיירה בסביבת ראדום. הוא איחד את החסידים והפכם לכוח מאורגן ומשפיע. הוא היה רבה הראשון ומייסדה של השושלת החסידית הגדולה ביותר — בגור, שעל גדות הויסלה.

ר' יצחק־מאיר נתפרסם כעילוי. ר' ישראל, המגיד מקוזניץ ומראשי החסידים בפולין, סיפח את הילד המחונן למשפחתו, ובהיותו בן תשע „התארס" עם ילדה בגילו, בת אחד העשירים היהודים בוארשה, ר' משה ליפשיץ או חלפן.

בעודו צעיר בן חמש־עשרה הגיע ר' יצחק־מאיר (או ר' איצ'י־מאיר, כפי שקראו לו) לוארשה. הוא קנה לו שם כאחד מגדולי הלמדנים בעיר ואף במדינה. יחס ההערצה לעילוי החריף מצד רבני וארשה ולמדניה לא נפגע מהעובדה שהוא חונך בבית המגיד מקוזניץ. המתנגדים לחסידות היו הראשונים ששלחו את בניהם ללמוד אצל ר' איצ'י־מאיר והם יחד עם החסידים בעיר עמלו להקים ישיבה בביתו.

איש לא פילל, שצעיר זה עלול להיות במרוצת הימים אחד האדמו"רים המפורסמים ביותר בתולדות החסידות. להיפך, חסידים ומתנגדים האמינו שהעילוי הצעיר יקים מרכז של למדנים בוארשה, דוגמת הגאון ר' אליהו מוילנה. בקרב המתנגדים שבעיר נוצרו האגדות הראשונות על אישיותו של ר' איצ'י־מאיר.

עבר מפואר לא היה לוארשה היהודית. אישים תורניים מובהקים לא פעלו בה. ההתפארות הקרתנית של יהודי קרקא ולובלין פגעה בעשירי וארשה, שהביטו על עצמם כעל נציגי הקהילה היהודית הגדולה בפולין. אז התפשטה בעם אגדת ר' איצ'י־מאיר כעילוי של וארשה ושל פולין.

הטפת ר' יצחק־מאיר לחסידות

חלפו שנים מספר (תקנ"ה—תק"פ) ור' יצחק־מאיר נתגלה כעושה נפשות לחסידות. הוא שינן לתלמידיו את תורת החסידות ואחר־כן את ה„למדנות". צעירים, בנים להורים מתנגדים מובהקים היו לחסידים ודבקו באדמו"ר. הראשון שבנו הצטרף לחסידים, היה רבה של וארשה, ר' שלמה־זלמן ליפשיץ (בעל „חמדת שלמה"); אחריו הצטרפו לחסידים מאות צעירים, אשר הוריהם ראו בזה משום אסון והתאבלו מרות על ילדיהם.

הם פתחו בתעמולה עזה נגד ר' יצחק־מאיר, נגד ישיבתו. אולם כבר היה מאוחר מדי. פירסומו של העילוי הצעיר והאגדות שנתרקמו על אישיותו ולמדנותו עשו את שלהם.

המשטרה הרוסית ערכה לא־פעם חיפושים בביתו של ר' יצחק־מאיר. היא חיפשה צעירים, בני עשירים „שנעלמו", והוא הוזהר שיתנקמו בו קשות. מעשים אלה הגבירו את שאיפת החסידים, עם ר' יצחק־מאיר בראשם, להשתלט על יהדות וארשה.

אישיותו של ר' יצחק־מאיר מנעה מן המתנגדים לחסידות את האפשרות להכריז חרם עליה. העדרה של אישיות תורנית, שתעמוד בראש המחנה למלחמה בחסידות ושתרכז סביבה את צעירי הלמדנים, שמה לאל גם את המאמצים למנוע את התפשטותה.

ר' יצחק גזונדהייט, איש נכבד, למדן מובהק ושונא החסידות, ניסה להקים מרכז למדני למתנגדים צעירים, והוא יסד ישיבה. הישישים החרדים התאחדו עם משכילי וארשה ומתבולליה להילחם במאוחד ב„אויב" המשותף — החסידות ונציגה המובהק ביותר — ר' יצחק־מאיר.

מחזה רגיל היה בימים ההם, שמתנגד לחסידות שנודע לו על בנו שברח לאדמו"ר של חסידים, קיים „אבל" אחריו, ישב „שבעה", והדליק נר־נשמה. ידידים וקרובים אף באו „לנחם" את האב ה„שכול". הגדיל לעשות ר' בנימין רבינוביץ, מגיד בבית־הכנסת ברחוב באגנו שאמר שנה תמימה קדיש על בנו, שהיה לחסיד.

פריחת החסידות בוארשה

לחסידות בוארשה הגיעו ימי פריחה ושגשוג. במקומה של החסידות העממית באה חסידות למדנית. צעירים לוהטים ותוססים תפסו את מקומם של חסידים עממיים שהאמינו רק בבעלי מופתים.

נראה כאילו נפסק המאבק המר בין הזרמים המרובים בתנועת החסידות, שמנע את גיבושו של המחנה החסידי הגדול. כחניכו של המגיד מקוזניץ ר׳ ישראל, נמנה ר׳ יצחק־מאיר על חסידי קוזניץ. אחרי פטירתו של המגיד החל לבקר אדמו״רים רבים, כדי למצוא רבי חדש.

האדמו״רים, שהיו להם חסידים בוארשה, התחילו להפציר בר׳ יצחק־מאיר שיצטרף אליהם. ההתחרות גברה והלכה. כל אדמו״ר עמל כמיטב יכולתו וכיבד את העילוי בכל מיני כיבודים. סביב הגאון הצעיר התלכדו אנשי כל הזרמים בחסידות, וכל אחד רצה לראות בר׳ יצחק־מאיר את נציגו.

חסידי וארשה היו לגורם בעיר. אי־אפשר היה עוד לעבור עליהם אל סדר־היום. הם התחילו להתערב בענייני הקהילה. וכשנפטר רבה הראשון של העיר, ר׳ שלמה־זלמן ליפשיץ, דרשו החסידים — שלא על דעתו של ר׳ יצחק־מאיר — שיבחרוהו כרב כולל.

והימים — ימים מכריעים לייצוב דמותה של יהדות פולין. התחזק המאבק בין החסידים לבין המתנגדים וגברו המשכילים והמתבוללים. יתכן, שכשלון ההשכלה וההתבוללות בקרב יהודי פולין בא בגלל שגיאות תכסיסיות גורליות, אבל מאידך נתקלו המטיפים להן בחסידות בוארשה כשהיא מגובשת ומאוחדת, מוכנה למאבק ומונהגת על־ידי אישיות רבת־פעלים.

המאמצים לאסור את החסידות בדרך החוק, נעשו ע״י מתבוללים עוד בראשית צמיחתה. הוגשה קובלנה לנציב הרוסי נגד תורת החסידות, המלעיטה את הבנים רעיונות מסוכנים של „כת החסידים". בהשפעת אנשים שלא נודע שמם, החליט הנציב הרוסי לערוך חקירה פומבית על מהות החסידות. אדמו״רי החסידים לא חסכו עמל ובעזרת שוחד הצליחו לבטל את הגזירה.

מאז לא נעשה נסיון ישר להטיל איסור על החסידות, אולם לא פסקו הלשנות פעוטות־ערך על האדמו״רים והחסידים בכלל. פה ושם נסגרו „בתי חסידים", אבל לא היה בכוחן של פעולות אלה לעצור את התפשטותה של החסידות.

השלטונות הרוסיים ניסו להשפיע על המוני היהודים שיעזבו את אורח חייהם וישנו את לבושם ומנהגיהם ולא יבדלו בדמותם מעם הארץ. פורסמו גזירות על הלבוש המסורתי ועל גידול זקן ופאות. רק ביחס לרבנים לא חלו הגזירות. אולם גוזרי הגזירות התעלמו מן העובדה, שהמונים ראו במנהגים אלה מחיצה מבדלת ביניהם לבין הגויים, מעין סמל לאומיותם היהודית. הם לא פיללו שבין ההמונים הנחשלים והמדוכאים פועם רגש של כבוד עצמי, אשר נפגע קשות ע״י הנסיון לשנות את דמותו של היהודי בתוקף החוק הרוסי.

אי אפשר היה לשלומי אמוני ישראל לתאר גזירה משפילה ומכאיבה יותר מזו, שה„קוזאק" או ה„קאַצאַפּ" יהיה „ריפורמטור" של חיי יהודים. מה לו לאותו עריץ, השיכור, המטומטם, הנוהג באכזריות, ולאמונתו ודרך־חייו של היהודי?

יהודים אשר נאבקו קשה עם המחשבה לגלח או לא לגלח את זקנם, צעירים שלא חשבו מעולם לגדל פיאות — החלו לטפח את זקנם ולגדל פיאות. חבורות של בעלי מלאכה ועמלים, אשר שום מאורע ציבורי לא עניין אותם, נהפכו ללוחמים. „הם מתכוננים להסיר ר א ש י ם ומדברים על זקן ופיאות", טענו הללו.

החסידים מצאו את שעתם. נתגלו לפניהם אפשרויות בלתי־מוגבלות לעמוד בראש המאבק.

וארשה היתה לזירת המאבק העיקרית, ור׳ יצחק־מאיר למפקדם של הלוחמים עם הגזירה.

שאלת לבושם המסורתי של יהודי פולין שימשה נושא לויכוח בין גדולי החסידות. הרבנים וכן רוב־רובם של האדמו״רים לא ראו שום אסון בביטולו של הלבוש המסורתי. „וכי היכן כתוב בתורה שעלינו ללבוש קפּוֹטָאָקים משונים ומעילים עד לאדמה"? שאלו המתנגדים. אולם ר׳ יצחק־מאיר טען, שהלבוש המסורתי מוסיף הרבה להווי היהודי המיוחד הוא מונע את היהודי מלעשות דברים הנוגדים לתורה ולמסורת המקובלת.

הויכוח נפסק בהתערבותם של השלטונות הרוסיים. הרבנים שהתנגדו ללבוש המסורתי נהפכו ללוחמים נלהבים לקיומו. רק ר׳ מ נ ד ל מ ק ו צ ק נשאר נאמן להשקפתו. גם בעיצומו של המאבק הודיע לר׳ יצחק־מאיר שאין הוא רואה כל טעם במלחמה זו ולדעה, שלפי ההלכה יש לראותה בבחינת „ייהרג ואַל יעבור". המוני החסידים נהרו אחרי ר׳ יצחק־מאיר.

המתיחות בוארשה הגיעה לשיאה עם השמועות שהתהלכו בעיר, כי הוחלט להוציא לפועל את הגזירה. איש שנחשד בהשכלה או בעזרה למתבוללים נרגם באבנים. משפחות משכילים לא העזו לצאת בערב ברחובות של יהודים.

בעטיה של המתיחות שגברה והלכה בין המוני העם, נאסר ר׳ יצחק־מאיר והואשם בקשירת קשר נגד רוסיה ובהסתת המונים למרד.

מאסרו של ר׳ יצחק־מאיר עוד הגביר את המתיחות. המוני יהודים מכל השכבות והמעמדות שבתו ממלאכתם והצטופפו ברחובות. שמועות נפוצו בעיר, כי שוטרים רוסיים גילחו את זקנו ופיאותיו של ר׳ יצחק־מאיר. אחרים סיפרו, שבלילה יוציאו קוזאקים בכוח את כל הזקנים ויגלחו את זקניהם. המון נסער ערך הפגנה ליד בנין הקהילה וסקלוהו באבנים. בלחץ המונים לא נערכו הלויות והמתים נשארו בבתים. המתיחות גברה והלכה.

אלפי אנשים התאספו מול בית־הסוהר, בו ישב ר׳ יצחק־מאיר. השוטרים הרוסיים לא ידעו איך לנהוג לפעול נגד ההמונים או להמתין לפקודה. עשירי החסידים פיזרו הון־תועפות כדי „להשפיע" על מכיריהם בין אנשי השלטון הרוסי. לפי בקשת רבני העיר הוציא מפקד בית־הסוהר את ר׳ יצחק־מאיר אל הגזוזטרה של בית־הסוהר

וההמונים שצבאו עליו נוכחו לדעת, שלא גילחו את זקנו ופיאותיו של הרבי.

המתיחות רפתה במקצת. אולם החסידים לא נחו. כל יהודי נאור או מתבולל, עשיר או מקורב לרוסים, קיבל פיתקה ובה נאמר: „להוי ידוע לך שבמקרה והרוסים יפגעו בשערת ראש אחת של הגאון מוארשה והוא לא ישוחרר מיד, הרי אתה, אשתך, ובניך תצטרכו לחיות תמיד בחסותם של קוזאקים מזוינים, אחרת — מיתת־סקילה תהיה אחריתכם."

המאמצים הללו נשאו את פריים. כעבור 20 שעות שוחרר ר' יצחק־מאיר ממאסרו, לאחר שהתחייב לצאת את העיר לתקופה מסוימת. הוא גם הבטיח לשנות את שם משפחתו במקום רוטנברג — אלטר. התיק נגד ר' יצחק־מאיר רוטנברג נשאר פתוח. השלטונות כאילו חיפשו אותו. האשמות נגדו לא בוטלו. אולם נגד ר' יצחק־מאיר אלטר לא נתקבלה שום תלונה.

הגזירה נתבטלה. החסידות כבשה את וארשה. המונים נעשו לחסידיו של ר' יצחק־מאיר שאיווה את גור למושבו.

„אגודת ישראל" בוארשה

מאת נ. זוהר

דברי ימי „אגודת ישראל" בוארשה היהודית, התוססת והמסעירה, כוללים את דברי ימי „אגודת ישראל" בפולין כולה. וארשה, כבירה, היתה למרכז יהודי פולין, וכל הפעולות של „אגודת ישראל" בה פעולות מרכזיות היו.

קדמו לגיבושה של האגודה כמה וכמה נסיונות אירגוניים, שהיו קשורים ביהדות רוסיה כולה, שעה שמדינת פולין היתה כבושה בידי רוסיה הצארית. מלחמתה הגדולה של היהדות החרדית התורנית — מלחמת התגוננות חריפה עם הזרם הגדול של תנועת ההשכלה, התנועה הציונית וההתבוללות — שבראשה עמדו גדולי התורה והחסידות וראשי הישיבות ברוסיה, ליטא ופולין, עוררה את היהדות החרדית להתארגן באירגון ארצי ועולמי גדול. גדולי הרבנים ובראשם: רבי יצחק אלחנן ספקטור מקובנה, רבי חיים עוזר גרודזנסקי מוילנה, הרב אליהו עקיבא רבינוביץ מפולטאבה, האדמו"ר מגור רבי אברהם מרדכי אלטר, האדמו"ר מסלונים רבי שמואל ויינברג ועוד ניסו בשלהי המאה התשע־עשרה לארגן את היהדות החרדית. שם האירגון שהוקם היה „כנסת ישראל". נקשרו קשרים אמיצים עם יוזמי אגודת ישראל העולמית בגרמניה, אולם אימת מלכות הרשע של רוסיה הצארית הפריצה על כל צעד ושעל. לא ארכו הימים והלשנות על האירגון גרמו לחיסולו בפקודת השלטונות.

בתקופה יותר מאוחרת נעשה נסיון בוארשה להקים אירגון בשם „מחזיקי הדת", אבל גם אירגון זה לא אושר מטעם הרשות. האירגון בא בקשרים עם „מחזיקי הדת" בגאליציה, שהוקם על־ידי הגאון רבי שמעון סופר מקראקא, ועם יוזמי אגודת ישראל העולמית בגרמניה. חבורה זו היא שהקימה את „אגודת ישראל" בוארשה.

בראשית שנת תרס"ט התקיימה בוארשה אסיפה חשאית של עסקנים חשובים וגדולי הרבנים, שבה הוחלט להשתתף בועידה מוקדמת ליסוד „אגודת ישראל". לאסיפה, שהתקיימה בהומבורג עילית שבגרמניה בחודש אוגוסט 1909, נבחרה משלחת ובה: הגאון רבי חיים סולובייצ'יק מבריסק, הגאון רבי אליעזר רבינוביץ ממינסק, הגאון ר' אליעזר גורדון מטלז, הגאון רבי חיים עוזר גרודזנסקי מוילנה, האדמו"ר ר' אברהם מרדכי אלטר מגור ועוד מנכבדי היהדות החרדית בפולין וברוסיה. מוארשה השתתפו בועידה: ר' יואל זוגמייסטר, ר' נחום רוזנפלד ור' זיסקינד ביאלר. מטרת הועידה היתה להקים הסתדרות מאוחדת ורפרזנטאטיבית של היהדות החרדית העולמית, אשר תשמיע באזני העולם את עקרונותיה ההיסטוריים ואת דרישותיה על יסוד התורה. לא נתגבשה בה פרוגרמה לכל פרטיה, אולם נקבעו העיקרים היסודיים והם: אירגון עם ישראל הנאמן לדבר ד' בכל מקום ומדינה ומילוי באמצעותו תפקידיו המעשיים של עם התורה בכל תחומי החיים, כגון: חינוך, הפצת לימוד התורה, עתונות וספרות, פעולה כלכלית ומדינית. בועידה נתגלו הבדלים בין היהדות החרדית שבחלקי העולם. חרדי הונגריה הביעו דעתם, שמספיק אירגון הקהילות הארצי החרדי שלהם וכי הם חוששים מאד מפני אירגון עולמי. הרב ח"ע גרודזנסקי דרש לגשת לפעולות בארצות שמעבר לים, אבל הצעתו לא נתקבלה. גדולי התורה דרשו לבל יודגש יותר מדי ענין ישוב ארץ־ישראל שלא יבואו לכלל טעות ולא יזהו את „אגודת ישראל" עם ההסתדרות הציונית, שראו אותה כתנועה חילונית מובהקת. לעומת זאת חשבו רבים מרבני רוסיה, שאין סכנה גדולה ביותר צפויה מזה לטוהר ה„אגודה". גם חלק מחרדי גרמניה, שעסקו כבר באותו זמן במסגרת „התאחדות החרדים" בפעולות חינוכיות

וישוביות בארץ ישראל, חשבו כמוהם. לכן לא הגיעו הדברים בהתיעצות ראשונה זו לאחדות דעות בין חלקי היהדות החרדית לארצותיהם. היה צורך בפעולה רבת היקף ובזמן רב עד שנקראה ועידת היסוד הרשמית של „אגודת־ישראל", שהתקיימה בי"א סיון תרע"ב (מאי 1912) בקאטוביץ.

נציגי וארשה חזרו מועידת הומבורג מלאי התפעלות. כחלק מאירגון ארצי היה עליהם להתיעץ עם רבני רוסיה ועסקניה בדבר מרכז הפעולות וטיבן. נתעוררו חילוקי דעות בין חסידים ומתנגדים בדבר דרכי הפעולה. היה צורך להתגבר על הקנאות הגדולה של הרב רבינוביץ מפיל'טאבה וחבריו, שעוררה התנגדות בשורות האגודה ברוסיה. היו גם הבדלי גישה של החברים בפולין בינם לבין עצמם.

בשנת 1911 הוקמה הסתדרות חרדים, שלא נתקשרה לשום אירגון עולמי. בין מיסדיה היו העסקנים בעלי השפעה בחוגי החסידים והחרדים: שכנה אברך, נחום רוזנפלד, יואל וועגמייסטר, אליהו קירשברוין, אלעזר פריוועס, זאב גוטגלד, נחום לייב וינגוט, ישעיה רוזנבוים, לייבוש דוידזון ועוד. כל הפעולות של ההסתדרות נעשו על דעת האדמו"רים והרבנים ובפיקוחם. הם היו הפוסקים העליונים, ובראשם עמד האדמו"ר ר' אברהם מרדכי אלטר מגור.

ר' אברהם מרדכי אלטר, הצדיק מגור

נעשו נסיונות ליסד סניפים בערי פולין הגדולות ולארגן את היהודים החרדים בצורות שונות, והוחל גם בהכנות לועידת היסוד של „אגודת ישראל", שעמדה להתקיים, כאמור לעיל, בקאטוביץ. הוחלט לשלוח משלחת גדולה, מורכבת מעסקניהם של יהודי פולין הנכבדים ביותר.

בועידת קאטוביץ הופיעה משלחת של צירי וארשה וביניהם: רבנים ואדמו"רים וכן צירים: מלודז, באנדין, פיוטרקוב, קאליש, סוסנוביץ, דומברובה, ועוד.

נסיעה מרוסיה לחו"ל היתה קשורה בימים ההם בקשיים מרובים ובהוצאות גדולות, אולם הצירים לא השגיחו בכך. צירי וארשה עמדו בקאטוביץ על בעיותיה של „אגודת ישראל" כפי שבאו לידי ביטוי בפי מנהיגיה בגרמניה. עולם חדש נפתח לפניהם. ברי, הם נתקלו גם בהבדלי הגישות שבין חלקי היהדות החרדית בארצות השונות ובפולין גופא, בהבדלי שיטות בחינוך ובאירגון; בין צירי פולין, ובמיוחד בין אלה שבאו מוארשה, התבלטו בהתלהבותם חסידי גור שהיו בניהם של מיוחסים ועשירים. רבים מהם הושפעו מדרכי החינוך נוסח פראנקפורט, ואחד משה פפר, מעשירי וארשה, התלהב עד כדי כך מהרצאות מנהיגי ה„אגודה" בגרמניה, שהתפרץ אל הבימה והכריז: „אני מנדב 50.000 רובל ליסוד בית־ספר ריאלי בוארשה לפי דוגמת בית־הספר הריאלי של רש"ר הירש בפראנקפורט ענ"מ". הכרזתו זו הביאה לידי שערוריה בין צירי פולין, שהתנגדו בתוקף לפתיחת גימנסיה ריאלית חרדית. רבים ראו בהצעה זו סכנה גדולה, מעין „פלישת" התרבות הגרמנית לארצות מזרח אירופה בעזרת „אגודת ישראל". רבנים אחדים, ובראשם הגאון רבי חיים סולוביצ'יק מבריסק, דרשו לתקן תקנות מיוחדות למניעת התערבותה של „אגודת ישראל" העולמית בעניני חינוך וקהילות ברוסיה והבטחת הסמכות הבלעדית לגדולי התורה ברוסיה ובפולין לפסוק בעניינים אלה. הנהגת ה„אגודה" עמלה הרבה עד שהצליחה להניח דעתם של הרבנים, שאין בכוונתה להתערב בעניינים אלה בכל מדינה ומדינה בלי לשאול את רבניהם קודם.

צירי וארשה הביאו אתם מקאטוביץ „מטען" הרצאות, שהושמעו על־ידי ר' יעקב רוזנהיים, ר' יצחק אייזיק הלוי (בעל דורות הראשונים), ד"ר הירש מהאלברשטט, הרב ש"ז ברויאר, רבה של פראנקפורט, וגם „תורה שבע"פ" להסברת העקרונות האידיאולוגיים. הדור הצעיר, האברכים החסידים והאינטליגנציה החרדית, התחילו ללמוד את הדברים, שהיו עד אז זרים להם. הם התכוננו לפעולה ולמנהיגות. נחום לייב וינגוט, יהודי פיקח ותוסס, הכח המארגן בקרב מנהיגי „אגודת ישראל" בוארשה, ידע את הסוד, כיצד לאחד כיתות של חסידים עם המתנגדים הליטאיים, והוא שאירגן את השכבה הצעירה והכשירה לפעולה בתעמולה, בספרות ובעתונות, וכן גם בניהול פוליטי.

שאיפתה של „אגודת ישראל" בוארשה באותה תקופה היתה, שה„כנסיה הגדולה" שהוחלט לקיימה בחודש אלול תרע"ד תתקיים דווקא בוארשה. התיעצות מיוחדת התקיימה בנידון זה בבית האדמו"ר מגור, שהסכים לכך. שליח מיוחד, ר' יואל וועגמייסטר, נסע לגרמניה לנהל משא ומתן עם הועד הזמני הראשי של „אגודת ישראל" בדבר הצעה זו. הדבר היה כרוך בקשיים גדולים, שכן צריך היה לפתוח בפעולה דיפלומאטית במשרדי הממשלה הצארית, ו„אגודת ישראל" בוארשה לא היתה מאושרת על־ידי השלטונות ופעולתה נעשתה תחת שם מוסווה. לשם בירור הענין באו במיוחד לוארשה ר' יעקב רוזנהיים וד"ר הירש מהאלברשטאט, שנשלחו לארצות אחדות לשם: א) הקמת הסתדרויות ארציות; ב) בירור אידיאולוגי עם חוגי היהדות השונים; ג) התחלת העבודה בתחומי הדת,

העזרה הסוציאלית, ובמיוחד בעניני הגירה, שגדלה בימים ההם; ד) עניני העבודה הקשורים בארץ ישראל.

בביתו של יואל ווגמייסטר בוארשה, התקיימה סעודה מיוחדת לכבוד האדמו"ר מגור, בהשתתפות ר' י. רוזנהיים וד"ר הירש. בפגישה חגיגית זו הכיר הרבי מגור מקרוב את עסקני ה„אגודה": רבנים ואישים שונים, וביניהם גם השכבה הצעירה, שהתענינה במיוחד בבעיות אידיאולו־גיות. ר' י. רוזנהיים קיים אסיפות אחדות בביתו של ר' חנוך לוין, בהן השתתף גם האדמו"ר מגור, ודעתו הכריעה בכל.

נחום לייב וינגוט ניצל את שהותו של ר' יעקב רוזנהיים בוארשה, לשם חינוך עסקנים צעירים וסופרים חרדים בנוסח אשכנז. במשך ימי שהותו הספורים הירצה ר' י. רוזנהיים בחוג סגור בשורת הרצאות אידיאולוגיות על מטרתה של „אגודת ישראל". בין שומעי ההרצאות נמצאו מי שעתידים היו להיות מנהיגים וסופרים כגון: יעקב טרוקנהיים, משולם קמינר, שמחה פיטרושקה, י. ל. אורליאן ועוד אחדים מלודז ומסביבת וארשה. הוסברו שם בעיות הליכוד האירגוני של חלקי היהדות הנאמנה, ביחוד של יהודי מזרח ומערב אירופה; לימוד התורה והחינוך החרדי; הישוב היהודי בארץ ישראל ותמיכתו; אירגון פעולות עזרה בכל מקרה שיהיה צורך בכך; ריכוז המוני העם היהודי בהסתדרות עולמית נאמנה לתורה, ויצירת ספרות ועתונות חדורה רוח היהדות התורנית. שומעי ההרצאות, ביניהם עסקנים קשישים, הביעו חששות ביחס לפרוגרמה של „התאחדות החרדים" בגרמניה. לא נראה לרבים דבר מיזוג לימודי התורה עם „דרך ארץ" (לימודי חוץ), שרבני פולין התנגדו לו. גם בשאלות העבודה הארצישראלית, הסמכות העליונה של מועצת גדולי הרבנים ועוד נתעוררה התנגדות לדעותיו של רוזנהיים.

אף־על־פי־כן הביא ביקורו זה של ר' י. רוזנהיים התגבשות הפרוגרמה. „מטרתה של אגודת ישראל היא — נאמר בה — לפתור ברוח התורה את כל השאלות שתעלינה על הפרק בחיי כלל ישראל". לשם השגת מטרה זו יוקם אירגון, הרואה בתורה ובמסורה בסיס לקיומו ולנצחיותו של עם ישראל. העם היהודי עומד מחוץ למסגרת העמים הפוליטיים, והוא שונה מהם לפי מהותו. ריבון העם היהודי הוא האלוקים, תורתו היא השולטת בעם, וארץ הקודש היא הארץ המיועדת לעם היהודי בכל הזמנים. על כן התורה היא הקובעת בכל פעולותיה של „אגודת ישראל". רבני פולין, עסקני היהדות החרדית וטובי כוחותיה הכינו עצמם ל„כנסיה הגדולה" שעמדה להתקיים בוארשה. לא היה ספק בכך ש„אגודת ישראל" בפולין לא תקבל את הפרוגרמה של חרדי פראנקפורט בלי שינויים. הזכות לפסוק בעניניס אלה נמסרה לידי גדולי הרבנים ובראשם האדמו"ר מגור.

מלחמת העולם הראשונה הפסיקה את כל ההכנות והפעולות, שפתחו בהן עסקני ה„אגודה" ומנהיגיה. בלחץ הצרפתים, שרוב כוחות האימפריה הגרמנית פלשו אליה דרך בלגיה הנייטראלית ושברו בדרכם לפאריס כל התנגדות, שינה המטה הראשי של רוסיה את תכניתו להפקיר את פולין הקונגרסית ולרכז את כל כוחותיו נגד אוסטריה, שהקדימה ופלשה לדרומה של פולין ונעצרה בקרבת העיר לובלין. חילות רוסיה עברו להתקפה והנחילו תבוסות למחנה האוסטרי המנצח וגירשוהו מפולין. אותה שעה התרכזו שני מחנות רוסיים ופלשו לפרוסיה המזרחית. מחנה שלישי פלש מוהלין לגאליציה המזרחית וכבש את לבוב. ברם, שני המחנות הרוסיים שפלשו לפרוסיה המזר־חית נעצרו על יד האגמים שבה, הוכו על־ידי צבא הינדנבורג ונסוגו לפולין וליטא. הצבא הגרמני פלש לפולין ונפתחו הקרבות על כיבושה, שנמשכו שנה שלמה.

לפני ביצוע התכנית הרוסית החדשה נתפרסם כרוז המצביא העליון הנסיך הגדול ניקולאי ניקולאֵיביץ, דודו של הקיסר. העם הפולני נקרא בו לחדש את ברית גרינוואלד נגד גרמניה והובטח לה לפולין איחוד חלקיה, שנמסרו בשעתם לשלטון הממלכות השכנות, למדינה אוטונומית. אולם הותנה תנאי, שפולין האוטונומית תשמור על שויון זכויותיהם של המיעוטים ועל חופש הדת והלשון שלהם. המיעוטים לא פורשו בשמותיהם, וכך ניתנה לעתונות היהודית ההזדמנות לפרש את הכרוז כמתכוון גם לטובת המיעוט היהודי. נגד „חוצפה" זו קמה העתונות הפולנית הדימוקראטית־הלאומית והאנטישמית־הפרוגרסיבית גם יחד, בטענה, שאין הכרוז מתכוון אלא למיעוטים סלאביים וכי היהודים אינם נחשבים למיעוט הראוי ליהנות מזכויות המבטיחות את שמירת ייחודו. נתחדשה ההסתה האנטי־שמית מימי הכרזת החרם נגד היהודים אחרי הבחירות ל„דומה" הרוסית הרביעית. תבוסותיהם של חילות הרוסים ונסיגותיהם הבלתי פוסקות מפני הגרמנים הלוחצים עליהם, אילצו את המטה הרוסי הראשי לחפש אשמים. הם היטו ברצון אוזן להאשמת היהודים באהדה לגרמנים ובריגול לטובתם, שהפיצה העתונות הפולנית והמפלגות הפולניות שאהדו את רוסיה. רצו בזה, כנראה, גם להסב את תשומת לב המטה הראשי הרוסי ממעשי פילסודסקי וסיעתו, שאירגנה בריגאדה פולנית לצדה של אוסטריה בעלת בריתה של גרמניה. בין שתי האוריינטאציות — הרוסית והאוסטרית־גרמנית — ניטשה מלחמה חריפה. הטירור האנטי־יהודי, שגדל והתפתח עם נסיגות הצבא הרוסי והתקדמותו במקומות שונים לזמן מה, גרם בקרב המוני היהודים לחיזוק השנאה לשלטון הרוסי והאהדה לגרמנים, ההולכים ומתקרבים לוארשה. מיתות בית דין, גירוש בני־תערובות לפנים רוסיה ולסיביר ואף של קהילות שלמות מעיירות שנמצאו בסמוך לקווי החזית, הביאו לידי כך, שהמוני היהודים בעיירות ראו בגרמנים הכובשים את מציליהם. המטה המשותף לצבאות גרמניה ואוסטריה פנה אל יהודי פולין בכרוז, שהבטיח שיחרור משלטון הדיכוי של שושלת הרומאנובים וביקש מהם שיספקו את כל הדרוש לצבאות הגרמנים המתקדמים, ויקבלו תמורתו בכסף מלא.

בציבור היהודי בגרמניה ובאוסטריה ראו בנצחון הגרמנים והאוסטרים הבטחה לשיפור מצב היהודים. בגרמניה הוקם ועד מיוחד לשיחרור יהודי המזרח, שאחר כך היסב שמו ל„ועד למען המזרח". בראשו עמדו שני

ציונים: ד"ר בודנהיימר, ראש לשכת קק"ל, ופרופיסור אופנהיימר, ונלווה אליהם פרופיסור זוברנהיים, מפקידיו הגבוהים של משרד החוץ הגרמני. מטרת הועד היתה להשפיע על גרמניה שתקים מדינת לאומים חזקה, כמחיצה בין גרמניה ורוסיה, שלפולנים יהיה בה רוב קטן והיהודים והגרמנים יחד יהיו הגדולים והחשובים בין המיעוטים שיהנו מאוטונומיה פאֶרסונאַלית. תכנית זו נראתה תחילה לממשלה הגרמנית ולמטה הצבא הראשי, אולם נתקלה בהתנגדות הפולנית, ששאפו לאיחודה של פולין בעזרת רוסיה ובעלות בריתה, או לחידוש מלכותה על־ידי גרמניה ואוסטריה. כולם התנגדו לתכנית „הועד למען שיחרור יהודי המזרח", ולא ארכו הימים והציונים עזבו את הועד הזה פרט לבודנהיימר, שהתפטר מראשות קק"ל. בפולין הצליח הועד למשוך לצדו מבין המפלגות היהודיות את הפולקיסטים עם פרילוצקי, נומברג והירשהורן בראשם.

עם כיבוש וארשה ופולין הקונגרסית כולה הוחלט בין בעלות הברית לחלק את הארץ לשתי חטיבות ולהע־מידן: אחת ברשות גרמניה ואחת ברשות אוסטריה. בכיבוש האוסטרי הונהג משטר דומה לזה שבגאליציה, ואילו בכיבוש הגרמני, שכלל את וארשה הבירה ואורגן כ„גנראל גוברנמנט" עם גנראל באֶזאֶלאֶר בראש, התחיל מאבק בקרב האדמיניסטראציה הגרמנית והצבא בדבר המדיניות כלפי הפולנים והיהודים, שגרר אחריו מאבק גם בקרב הציבור היהודי, בין „הועד למען המזרח" והפולקיסטים שנתמכו על ידו, לבין אגודת האורתודוכסים שנעזרו על־ידי חרדי גרמניה.

בציבור היהודי על כל חלקיו גברה התסיסה. משטר חופש הדיבור והאירגון, הרגשת בטחון הכלל והפרט וריסון האנטישמיות, שגליה התרוממו בשנה הראשונה למלחמה, עוררו את המפלגות היהודיות לצאת מן המחתרת ולהגביר פעולותיהן, ולפתוח במאבק ביניהן לבין עצמן ביחס להשפעתן על ההמונים. ההתעוררות גדלה ביחוד במחנה הצעירים. בבתים רבים של יהודים אדוקים וחסידים הגיעו הדברים לידי מהפכה ממש, שזיעזעה את ראשי היהדות החרדית והוציאה אותם משאננותם. פשטה מלחמה חריפה בין המחנה החרדי והמחנה הציוני על ההגמוניה ברחוב היהודי, בקהילות ובחינוך העם. בחוגי השלטון הגרמני, שפתח בגרמניזאציה של בתי־הספר של היהודים, השתלטה בראשית הכיבוש השפעת „הועד למען המזרח" ובעקבותיה הדעה שיש לחדול מן הגרמניזאציה ולהנהיג את היידיש כלשון הוראה בבתי־הספר העממיים ליהודים, מה שאילץ את הציונים להגן על העברית וזכויותיה.

הקשר בין אגודת האורתודוכסים לבין „אגודת ישראל" בגרמניה נעשה גלוי ומהודק יותר. הנהלת „אגודת ישראל" בפראנקפורט הרגישה בתפקיד ההיסטורי שלפניה, וכי עליה לרכז כוחותיה בעזרה ליהדות החרדית בפולין, שהיא לב היהדות החרדית בעולם כולו, ולהגן עליה מפני הרוחות הרעות המנשבות בציבור היהודי בפולין. היא גייסה את השפעתה בחוגי הממשלה הגרמנית והמטה הראשי של הצבא ומצאה אוזן קשבת. בסתיו 1915, לאחר שנתרחקה החזית מפולין לצפון והסדר בארץ הישב על

כנו, הגיעה לוארשה משלחת מיוחדת של „אגודת ישראל" מורכבת מר' יעקב רוזנהיים, היועץ המסחרי זיגמונד פרנקל ממינכן, אדם בעל השפעה בחוגי הממשלה והצבא, והרבנים ד"ר פנחס כהן מאנסבאך וד"ר אברהם הירש מהאלברשטאט. זיגמונד פרנקל ניהל לפני נסיעת המשלחת משא ומתן עם שלטונות הכיבוש וגרם להצלחתה.

המשלחת נתקבלה על־ידי המושל הכללי, הגראף פון באֶזאֶלאֶר. ר' יעקב רוזנהיים הירצה לפניו על החסידות ותפקיד אדמו"רי פולין, המשמשים הנהגה רוחנית לחלכאים ונדכאים והמוני היהודים בכלל, והדגיש שהיהדות הדתית אינה מפרידה בין הדת והלאום. בפגישה זו הונח היסוד להכרת הנציגות החרדית ולמשא־ומתן שהתנהל אחרי כן בינה לבין מנהלי המחלקות השונות בשלטון הכיבוש.

ד"ר פנחס כהן פנה בראש וראשונה לראש החינוך היהודי בפולין ד"ר האאס, שנמנה עם מפלגת הדימוקרא־טים הגרמנים והתמנותו עוררה חרדה בחוגי אגודת האורתודוכסים. בשיחה ארוכה עם נציגי „אגודת ישראל" הביע ד"ר האאס דעתו, כי יהודי פולין התערבו עם הטאטארים הפראים, והוא רואה כיעודו ההיסטורי להפוך אותם על פיאותיהם וה„קאפוטות" הארוכות שלהם לאנשי תרבות, לפי דוגמת יהודי הריפורמה בגרמניה. כן יש בדעתו לאסור את ה„חדרים" ובתי ה„תלמוד תורה" ולהקים לילדי ישראל בתי־ספר יהודיים־גרמניים על יסוד לימוד חובה. לשם כך נתונה לו הסמכות המלאה, שהרי בימי מלחמה וכיבוש צבאי אי אפשר לשמור על זכויות המיעוטים והגנתן החוקית.

הנה כי כן, נתברר לד"ר כהן ולמנהיגי אגודת האורתודוכסים בוארשה, מה גדולה הסכנה הנשקפת ליהדות הדתית. המגמות של מנהל מחלקת החינוך והשפעתם של ההסתדרות הציונית, שאושרה בתוקף חופש האירגון, ושל „הועד למען המזרח" הגבירו עד למאד את החרדה במחנה ה„אגודה". נתחזק המאבק בקרב יהודי פולין בין המגמה הדתית לבין השפעתן של הציונות החילונית וזו של היהדות הגרמנית הריפורמית. לא נמצאה כל פשרה בין „אגודת ישראל" לבין ההסתדרות הציונית.

ד"ר כהן הצליח במצב מסובך זה להשפיע על משרדי המושל הכללי, שיפנה באופן רשמי להתאחדות החרדים בגרמניה בבקשה, שתשלח לוארשה נציגות קבועה של שני יועצים, רבנים בעלי ידיעות פדגוגיות, לעזור לשלטון הכיבוש בפתרון הבעיות הדתיות־החינוכיות. נתמנו לכך הד"ר פנחס כהן והמומחה לעניני חינוך ד"ר עמנואל קרליבאך, מלומד כשרוני, שהופעתו מלאת הרושם הכשירה אותו במיוחד להגן על האינטרסים הדתיים של היהודים בפני האדמיניסטראציה הצבאית.

נציגים אלה פעלו רבות לביסוסה וחיזוקה של „אגודת ישראל" בפולין. ד"ר כהן קיבל את דעתו המכרעת של האדמו"ר מגור בשאלות אירגונה של אגודת האור־תודוכסים בפולין. מפני טעמים מדיניים חששו עדיין להכריז על האירגון כעל חלק בלתי נפרד מ„אגודת

ישראל" ולהיקרא בשמה. בעזרתם ובעצתם של השליחים הסתער האירגון בתנופה רבה על המוני החרדים והצליח להקים הסתדרות ארצית גדולה, להשרישה בקרב היהודים הדתיים ולהגביר השפעתה במוסדות חינוכיים, כלכליים וסוציאליים, בעתונות ובספרות. מוארשה, מרכז הפעולה, היו השליחים מנצחים על העבודה של ה„אגודה", מופיעים באסיפות פומביות ובנאומים רבי רושם וכובשים לבבות.

בשדה הפעולה החינוכית גבר המאבק לא רק עם הזרם החינוכי של ההסתדרות הציונית אלא גם עם הזרם היידישי, שנתמך על־ידי הפולקיסטים, „פועלי ציון" וה„בונד" שהקימו מוסד מרכזי משותף. בשם מוסד זה הוגש לשלטונות הכיבוש תזכיר בדרישה להנהיג יידיש כשפת הוראה בבתי־הספר של היהודים ולמסור אותם להנהלת הקהילות. ד"ר כהן וד"ר קרליבאך הצליחו במאמציהם להשפיע על שלטונות הכיבוש לשמור על בתי־הספר של החרדים לכל צורותיהם ועל רוחם הדתי־התורני, אולם נדרשו להוסיף לימודי חול, בהתאם לחוק.

סערות הזמן החריפו במיוחד את בעית חינוך הבנות. במשפחות החסידים התבלטו הניגודים הגדולים בין הבנים והבנות. הבנים, בחורי ה„שטיבל" או הישיבה נהגו בהשפעת החינוך הדתי החסידי כשורה, ואילו הבנות, שקיבלו חינוך בבתי־ספר תיכוניים ואפילו באוניברסיטאות, סטו מן הדרך המסורתית. נוצרו מעין שני מחנות שביניהם הבדילה תהום. הדברים הגיעו עד להרס חיי משפחה — ציפור נפשה של היהדות החרדית. ראשי ה„אגודה" התכנסו פעמים אחדות להתיעצות דחופה בענין זה. שוב הדריכו אותם ד"ר כהן וד"ר קרליבאך, ובהשפעתם הוחלט לפתוח בהקדם בית־ספר תיכוני לבנות בוארשה בשם „חבצלת". גדולי התורה והאדמו"רים אישרו את ההחלטה הזאת, אולם הגימנסיה הוקמה כמוסד פרטי.

בראש הגימנסיה עמדו העסקנים האגודאיים: שכנא אברך, יהודי תלמיד חכם בעל שאר־רוח שגם תרבות אירופית לא היתה זרה לו, פיקח ועסקן חרוץ; נחום רוזנפלד ומאיר יואל שוורצשטיין מראשי ה„אגודה" ומנכבדי וארשה ועשיריה. כמזכיר המוסד נתמנה: יצחק מאיר קמינר, ולמנהלו — הרב ד"ר משה אורבאך מברלין, שחזר באותו זמן מארץ ישראל, בה ניהל לפני המלחמה את בתי־הספר של „עזרה" מיסודה של אגודת החרדים בגרמניה. את לימודי הקודש לימדו שלושה מורים חרדים והמנהל עצמו.

חבלי הלידה של בית־הספר התיכוני „חבצלת" היו קשים. התלמידות שלמדו קודם בגימנסיות כלליות נתרחקו מהנוהג הדתי, לשון הדיבור שלהן היתה פולנית, ונתעוררה בעיה חמורה: באיזו שפה ללמד את לימודי הקודש, ביידיש, פולנית או עברית? עסקני היהדות החרדית, הזהירים במצווה קלה כבחמורה ומקפידים על כל סטיה קלה ממסורת אבות ומנהג חסידות, התנגדו בכלל לפתיחת בית־ספר תיכוני. האדמו"רים וגדולי התורה, שראו בסבלן של משפחות נכבדות רבות, הסכימו בכאב לפתיחת הגימנסיה כהוראת שעה ובתנאי מפורש שלא תהיה מוסד רשמי של ה„אגודה". לשון הקודש הטרידה על כן את העסקנים באופן מיוחד. תלמידות הגימנסיה לא הסכימו בשום פנים ליידיש כשפת הוראה וראו בזה משום פגיעה ברמת בית־הספר. מצד שני, חלק גדול מההורים הסבירו לד"ר אורבאך, כי האדמו"ר מראדזין, ממופלאי הדור ומחריפי המוח, שהיה גם הוא בין מייסדי אגודת האורתודוכסים, וכמה מחסידיו אמרו שאין לוותר על היידיש כלשון ההוראה בלימודי קודש. ד"ר אורבאך הציע להורים ללכת אתו אל האדמו"ר מראדזין (האדמו"ר מגור לא היה אז בוארשה וקשה היה להגיע אליו באותם הימים) ולהסביר לו את המצב. משלחת של חסידי ראדזין עם הד"ר אורבאך נתקבלה על־ידי האדמו"ר מראדזין, וד"ר אורבאך הירצה לפניו על הבעיה והוכיח, שאין כל אפשרות ללמד ביידיש את לימודי הקודש, כי זה ישפיע רע על התלמידות, שקשה להסיר מלבותיהן את יחס הכבוד ללשון הפולנית, לשון דיבורן, ואין איפוא אפשרות אחרת מאשר ללמד את לימודי הקודש בעברית. האדמו"ר מראדזין הסכים לד"ר אורבאך ולימודי הקודש נלמדו ב„חבצלת" בעברית.

גם את שאלת כוחות ההוראה לא קל היה לפתור במיוחד בכיתות הגבוהות. המורות בעלות השכלה גבוהה, היו מרננים אחריהן שהן כותבות בשבת. ד"ר אורבאך ושכנא אברך הזמינו את כל התלמידות והמורות לאסיפה סגורה מיוחדת, שבה הסבירו להן כי לא יתכן כדבר הזה, וההנהלה חושבת ברצינות לסגור את המוסד, אם לא ישתנה המצב. המורות והתלמידות ביקשו להתיעץ ביניהן, ואחרי התיעצות של שעתיים הצהירו חגיגית כי הן מקבלות עליהן את כל חומרות דיני ישראל.

ד"ר אורבאך ניהל את הגימנסיה למעלה מחצי שנה ונאלץ מסיבות משפחתיות לעזוב את משרתו ולחזור לגרמניה. במקומו נתמנה ד"ר לוי נימצביץ, פדגוג מומחה, תלמיד חכם, סופר והוגה דעות, והוא ניהל את „חבצלת" שנים אחדות. המוסד התפתח יפה ונחשב לאחד מבתי החינוך התיכוניים המצוינים ביותר בפולין.

עם גמר שנת הלימודים הששית, התעוררו שוב כמה מראשי האגודה ומנהיגי החסידים ודרשו שכיתה שביעית לא תיפתח. הם חששו פן תרצינה התלמידות להמשיך לימודיהן באוניברסיטה ואז כל עמלם יהיה לשוא. ד"ר נימצביץ לא הסכים לדעתם, אבל לא עלה בידו לשכנע את ראשי היהדות החסידית בוארשה. הוא עזב את המוסד ועבר לנהל סמינר חרדי בגרודנה ובמקומו נתמנה מר מרדכי באמברג מקראקוב.

במרוצת השנים חלו שינויים רבים במוסד היפה הזה; נפתחו שמונה מחלקות ותעודות־בגרות ניתנו לתלמידות. כוחות הוראה ממדרגה ראשונה הובאו מחוץ־לארץ. ובפולין גופא נמצאו כבר מורות בעלות השכלה גבוהה שהשפיעו השפעה טובה על תלמידותיהן. עם פתיחת בתי־הספר „בית יעקב" והסמינאר בקראקוב, עבר המוסד לידיים פרטיות, אולם כל הזמן נמצא בפיקוחה של ועדת רבנים, שבה השתתפו מגדולי רבני וארשה ר' שלמה דוד כהנא ור' נפתלי זילברבורג.

שליחיה הנאמנים של אגודת ישראל העולמית, הרבנים ד"ר פנחס כהן וד"ר עמנואל קרליבאך, הניחו את היסוד להתפתחותה של „אגודת ישראל" בפולין. הוקמה בווארשה חברה בשם „עזרה", שדאגה לפתיחת בתי „תלמוד תורה". ואדמו"רים מווארשה וערי השדה השתתפו בה. בינואר 1916 נקראה אסיפת רבנים בהשתתפות הממונים על עניני החינוך היהודי וביניהם הד"ר האאס ויועציו: ד"ר כהן וד"ר קרליבאך, שהכינו תכנית לימודים לבתי „תלמוד תורה" ו„חדרים", ובה הוקצו גם שעות אחדות ללימודי חול, לפי הוראות הממשלה ועל אף התנגדותם של הרבנים והאדמו"רים. באסיפה הורכבה ועדה מיוחדת משלושה רבנים, שלושה אדמו"רים וארבעה בעלי בתים לדיון בהצעת הרבנים ד"ר כהן וד"ר קרליבאך.

בפברואר 1916 נקראה אסיפת מלמדים מבתי חינוך החרדים שבווארשה והמחוז, ובה הירצה ד"ר קרליבאך על שאלות הפדגוגיה וההיגיינה. במרוצת הימים נערכו שיעורים מיוחדים במקצועות אלה וכן קורסים מזורזים למלמדים חדשים, מאחר שהמחסור במלמדים היה גדול.

בתחום העזרה הסוציאלית התפתחה פעולה חשובה בעזרתם המאומצת של קרליבאך וכהן. במיוחד ניתנה עזרה למוסד הווארשאי החשוב הגדול „בית לחם".

ב־22 למארס 1916 אושרה אגודת האורתודוכסים על־ידי שלטונות הכיבוש, אולם היסוסים מדיניים מנעו עדיין מראשי האגודה לקרא אותה בשמה: „אגודת ישראל". על בקשת הרשום לא חתמו אלא עסקנים שניים במעלה.

הכרזת ממשלות גרמניה ואוסטריה בנובמבר 1916 בדבר החלטתן להקים מלכות פולין ולגשת בהדרגה לאירגונה, השפיעה על חלק חשוב מחסידי ווארשה, וביניהם רבנים ואדמו"רים, שראו באגודת האורתודוכסים יצור גרמני, להקים אירגון שני בשם „בנין הנהרסות". מטרתו היתה דומה לזו של אגודת האורתודוכסים. בתקנון האירגון נקבע, שרק יהודים חרדים יכולים להימנות בין חבריו. האדמו"ר מראדזין נבחר לראש האירגון אף על פי שהיה בין מיסדי אגודת האורתודוכסים. לאסיפת היסוד לא הוזמנו ד"ר כהן וד"ר קרליבאך, ובכך הודגש הכיוון הפולני של האירגון; אולם לאסיפה הכללית שלה הוזמנו כמה ממנהיגי אגודת האורתודוכסים ובראשם האדמו"ר מגור כחבר כבוד וכן אליהו קירשבריון. האדמו"ר מגור הביע משאלתו לאחד את שני האירגונים, כי מטרה אחת להן. א. קירשבריון הוכיח שאין טעם בפעולות כפולות העלולות לפעמים רק לקלקל, מה גם כשהגרמנים עדיין שולטים בפולין ולאגודת האורתודוכסים גישה אליהם בעזרת קרליבאך וכהן. וכך נבחרה ועדה לאיחוד שני האירגונים ובראשה האדמו"רים מגור וראדזין. המשא ומתן היה ממושך וקשה ורק במאי 1916 בא האיחוד המלא של שני האירגונים לאגודה אחת — אגודת האורתודוכסים. הבחירות התקיימו בחודש סיון בהשתתפות אלפי חברים, ובאותה עת נתקבל תקנון „האגודה" ותכנית עבודה מקיפה. נבחרה גם ועדה רבנים ואדמו"רים, שתכריע לפי התורה בכל השאלות שתתעוררנה, מעין מועצת גדולי התורה של „אגודת ישראל" העולמית שנבחרה בקאטוביץ. מספר חברי האגודה הגיע אז ל־18 אלף.

בימי הבחירות לעירית ווארשה הצטרפה אגודת האורתודוכסים לועד היהודי המאוחד, שכלל את כל המפלגות, חוץ מן הסוציאליסטיות והפולקיסטים. זה קיבל את הצעת הועד הפולני המאוחד להימנע הפעם ממלחמת בחירות בין הפולנים והיהודים ולהופיע ברשימה מאוחדת, שבה הוקצו ליהודים 15 מקומות. המוני היהודים התיחסו להסכם זה בשלילה ורשימת הועד המאוחד נחלה מפלה בקוריה הששית ההמונית, בשעה שמרשימת הפולקיסטים נבחרו ארבעה מועמדים ובראשם נח פרילוצקי גם במחנה החרדים נתקבל ההסכם באי־רצון מחמת מיעוט המנדאטים שנפלו בחלקם, אולם רצון המנהיגות היה להדגיש את שאיפתה של „האגודה" ליחסי שלום עם הפולנים.

„האגודה" המשיכה בדרכה: נקראו אסיפות רבנים מחוזיות בווארשה ובכל רחבי פולין, שמטרתן היתה עידוד החיים הדתיים, סידור עבודה נורמאלית בקהילות, עזרה לנצרכים, החזקת מושבי זקנים, ריאורגאניזאציה של בתי החינוך והשתדלות בפני השלטונות בענינים שונים, כי בתי כנסיות בערים רבות היו עדיין סגורים מטעם שלטונות הכיבוש. המצב הסניטארי היה בכל רע. אולם רע מכל היה שחיל המצב הגרמני התעלל ביהודים: קיצוץ זקנים, גזיזת פיאות ושמיטת פיאות נכריות מעל ראשי נשים חרדיות לא היו מקרים נדירים בימים ההם. מאחר שבאסיפות שנקראו השתתפו נציגי שלטון הכיבוש, התריעו הרבנים חברי אגודת האורתודוכסים בפניהם על ההתעללות ביהודים, והובטח להם שיושם קץ לה.

באסיפת הרבנים בווארשה, שהתקיימה בנובמבר אותה שנה, השתתפו כ־60 רבנים, נציגי שלטון הכיבוש פרופיסור האראלד וכן ד"ר כהן וד"ר קרליבאך. דנו בה בשאלת הריפורמה ב„חדרים", ומצב בתי־הדין הרבניים והחזקת המוסדות הדתיים והסוציאליים ונבחרה ועדה מורכבת מהרבנים פרלמוטר, כהנא, ד"ר פוזננסקי, הרב נויפלד והרב מראדזימין לעיבוד תכנית מקיפה. הועדה, עם ד"ר כהן וד"ר קרליבאך וכמה מעסקני אגודת האורתודוכסים, עיבדה הצעה בדבר סידורים בבתי־הדין הרבניים, בחינוך, בחירת רבנים והרמת כבודם.

באסיפות רבנים כאלה במחוזות לודז, קוטנה, לובלין וכו' העמדו לדיון, נוסף לענינים הנזכרים לעיל, שאלת סגירת החנויות בשבת וזכות העבודה ביום ראשון; זכויות הרבנים להוציא תעודות לידה, עניני מקוואות והגירה. גם באסיפות האלה השתתפו ד"ר כהן וד"ר קרליבאך ששאפו בעבודתם להחיות את מסורת „ועד ארבע הארצות" ושלטון התורה בחיי היהודים. מכל אסיפה נשלח דין וחשבון מלא לועדת הרבנים המרכזית בווארשה. מקום מיוחד תפסה כבר בימים ההם שאלת מנוחת יום ראשון, שהיתה חובה לכל האזרחים. לפי הוראות הועד המרכזי בווארשה נאספו בכל ערי פולין חתימות לפאטיציה,

להרשות ליהודים הנחים בשבת לעבוד ולפתוח את חנויותיהם ביום ראשון. נציגי הפולנים התנגדו להצעה זו, ואגודת האורתודוכסים, בעזרת ד״ר כהן וד״ר קרליבאך, עשו מאמצים גדולים, ששלטונות הכיבוש ירשו ליהודים לעבוד ביום ראשון. משהכריזו ממשלות גרמניה ואוסטריה על החלטתן לחדש את מלכות פולין, פורסמה חוקה מיוחדת של חברת היהודים הדתית. פרסום ההכרזה והחוקה באותו יום עצמו כאילו בא להטעים, שהחוקה הנה חוקת יסוד יהודית שאינה תלויה ברצון הפולנים.

חוקה זו היתה פרי מאמציהם של ראשי ה„אגודה" ושל ד״ר קרליבאך וד״ר כהן, שהצליחו להתגבר על השפעתו של „הועד למען המזרח", שתמך בדרישות ההסתדרות הציונית והמפלגה העממית בדבר אוטונומיה אישית לעם היהודי בפולין. ראשי הצבא הגרמני והממשל האזרחי העדיפו חברה דתית שהשפעת הרבנים מכרעת בה.

באותו חודש נובמבר 1916 התקיימה ועידה ארצית של אגודת האורתודוכסים, שהשתתפו בה מאות צירים. ישבו בראש האסיפה האדמו״רים מגור וראדזין. כמעט כל רבני פולין, פרט לאחוז קטן, נצטרפו לאגודת האור־תודוכסים, וביניהם גם אלה שעזבוהו אחר כך, כגון הרב ברוט מליפנא, הרב עמיאל מגרייאווה ועוד. בועידה בא לידי גילוי הרצון העז להתמסר לשיפור חיי הדת והקהילות, לאחד את כל היהודים החרדים בפולין במסגרת אורגנית אחת ולאסור מלחמה על הזרם החפשי, המביא הרס ליהדות המקורית. נבחרו בה מוסדות ה„אגודה" והורכבה הנהלה מרכזית מעסקני חסידי גור וצדיקים אחרים. ליו״ר ההנהלה נבחר הרב א. פרלמוטר, לגזבר מר יואל ווגמייסטר ור׳ יצחק מאיר לוין למזכיר. לועד הפועל המצומצם נבררו: הרב שלמה דוד כהנא יו״ר. חברים: י. מ. אלבינגר, בריל זולברג, נחום ליב וינגוט, חיים ביאלר, משולם קמינר ונ. פ. ארליך. ר׳ יצחק מאיר לוין, אז אברך צעיר, הפך במרוצת הזמן ל„טריבון" היהדות החרדית בפולין. הוא היה המקשר בין האדמו״ר מגור לבין הד״ר כהן וד״ר קרליבאך, הלך מחיל אל חיל ונעשה מנהיגה של „אגודת ישראל" בפולין.

בשעתו נוסד בוארשה על ידי אברכים חסידיים מוסד חינוכי בשם „תורה ודרך ארץ", שלימודי חול, שכל הרבנים התנגדו להם, תפסו מקום נכבד בו. מאחר שלפי דעת העסקנים של אגודת האורתודוכסים הרחיק המוסד לכת בריפורמות שלו, סגרה ההנהלה החדשה אותו והקימה את החברה „יסודי תורה", שפתחה בוארשה ובסביבותיה „חדרים" ובתי־ספר בתכנית לימודים אחידה, שעובדה על־ידי המרכז, שבראשו עמד אז משולם קמינר.

התעמולה התנהלה בכלים מודרניים. חוברות בשם: „וואס וויל די אגודת אורטודוקסים" (מה רצונה של אגודת האורתודוכסים) נפוצו לרבבות בוארשה ובכל ערי פולין. הוסברה בה כי אגודת האורתודוכסים היא עם התורה ולא מפלגה ושאיפתה להנהיג שלטון התורה בחיי הכלל. בתורת שכזו, היא נטלה לעצמה זכות להופיע בשם היהדות החרדית, לשלוט במוסדות התורה והחסד, הקהילות ובתי החינוך.

עוד בשנת תרס״ז נעשה נסיון על ידי רבי מנדל אלטר הי״ד, בנו הצעיר של האדמו״ר בעל „שפת אמת" מגור, להוציא עתון יומי בשם ה„קול" דוגמת העתונים המודרניים. הוא מצא בעיר באנדין יהודי תלמיד חכם פיקח וממולח, שהיה מלמד תינוקות, ואלנרמן שמו, והעמיס עליו את התפקיד הקשה של עריכת העתון. באין לו עוזרים ממחנה החרדים, נאלץ העורך לגייס עוזרים מחוגי המשכילים ומורי שפת עבר, וחבר של תלמידי חכמים ויראים קבע את הקו ועמד על המשמר, שלא יימצא בעתון שמץ של פסול. מתפקידו של העתון היה להשיב כהלכה להתנפלויותיהם של החפשיים והמשכילים על קדשי האו־מה. הוא התקיים למעלה משנה ונפסק. בינתיים התחילו העתונים ביידיש לחדור לבתי החרדים, ועסקני היהדות החרדית לא יכלו לעמוד בפרץ נגד עתונות זו באין עתון ביידיש לרשותם. בתרע״ד עלה בידי העסקנים החרדים לקבל רשיון מהשלטונות הרוסיים להוציא עתון יומי בשם „דער יוד", אולם פרצה מלחמת העולם הראשונה וכל התכניות נגנזו.

בועידת נובמבר 1916 הוחלט להוציא עתון יומי ביידיש, אולם העסקנים מהדור הישן התנגדו לכך בתוקף בראותם בזה סטיה מאורח החיים המקובל. אחרי מאמצים רבים הונחה דעתם, לאחר שמנהיגי היהדות החרדית באו לידי הכרה שאין לעצור בעד תהליך המנוסה של הנוער החרדי למחנות החפשיים, אם לא תינתן להם ספרות מתאימה, בעלת כיוון דתי ראוי לשמו ועתון חרדי יומי בעל טעם ותוכן. בח״י חשון תרע״ז הופיע הגליון הראשון של העתון היומי „דאס יידישע ווארט" כבטאונה של אגודת האורתודוכסים, בהשתתפות סופרים מפולין ומחוצה לה. הד״רים כהן וקרליבאך עזרו במיטב יכולתם בסידור המערכת והאדמיניסטראציה, ומרכז „אגודת ישראל" העול־מית בפראנקפורט העמיד לרשות העתון גם סכומי כסף ניכרים. שאלת הכוחות הספרותיים והעתונאיים עמדה בכל חריפותה. רבים מאלה שעליהם חשבו בשנת תרע״ד נמצאו ברוסיה, ועם יהדות גאליציה טרם נקשרו קשרים. בוארשה נמצאו בודדים ראויים לתפקיד עורכים וסופרים וכך נתמנה לעורך נחום ליב ווינגוט, תלמיד־חכם מובהק, שנתפרסם כמנהיג אגודת האורתודוכסים וכסופר בעל ידיעות רחבות ונסיון בעתונאות.

רבני פולין ואדמו״ריה סמכו ידם על העתון והשתדלו להפיצו ולקיימו, כשדעתו של האדמו״ר מגור מכריעה בכל. האדמו״ר הוציא מכתב חוזר מיוחד בענין העתון שבו הוא כתב בין השאר: „זה כמה שעמלתי ויגעתי שיתייסד מכה״ע, שיהיה ברוח היהדות באופן שלא ימצא בו מינות וניבול פה. כאשר כמה מכם שפכו דמעות כמים בביתי על ראותם בניהם ובנותיהם מתנכרים להם ונתונים לעם אחר מסיבות הקריאה בספרי פלסתר ומכה״ע הנהוגים אשר מנפש עד בשר יכלה, וכאשר כעת יוצא מכה״ע בשם „יידישע ווארט", אשר המו״ל הוא מהחרדים ע״ד ה׳ ית׳ ותוה״ק, לזאת הנני לבקש מכם לתמוך במכה״ע הזה בכל מה שאפשר: הן לחתום עליו בעצמו וזהו בהספקת ידיעות נכונות וכן בנתינת מודעות (אנאנסן)

שלא יהיה נזקק להתמכר לקבל מודעות מבתי תיאטראות אשר גם עליהם נאמר „ועם שונים אל תתערב" ובכל אשר המכה"ע יתמך, כך יוכל להיות משוכלל ומתוקן שיהיה אירגאן מיוחד לאחבנ"י החרדים להגן ולדאוג לטובתם בכל הענינים."

מכתב זה גרם להתעוררות גדולה. עתוני וארשה הרגי־שו מיד כי אלפים חדלו לקרוא את העתונות החפשית, ובמיוחד הרגיש בכך ה„מאמענט" הוארשאי, אשר יצא נגד העתון ונגד מכתבו של האדמו"ר מגור ותבע אותו לדין תורה על דבריו החריפים נגד העתונות הכללית. ברם, מאמרו של פרילוצקי ב„מאמענט" עשה את הרושם ההפוך מזה שלו התכוון.

„דאס יידישע ווארט" חינך וגידל דור סופרים וגילה כשרונות בקרב היהדות החרדית בפולין. בעתון זה צעדו את צעדיהם הראשונים משולם קמינר, שהיה אחרי כן עורך „דער יוד", ו„דאס יידישע טאגבלאט", אברהם מרדכי רוגובי, ד"ר לוי נימציביץ, דוד פלינקר, הסופר והמשורר משה פיגנבוים, אייזיק אקרמן ומשה מארק. העתון הצליח איפוא בכל המובנים. מחוץ לקוראיו החרדים היו לו קוראים גם מחוגים אחרים בגלל שירות הידיעות שלו ממקורות ראשונים. אולם עם הצלחתו, התחילו עורכיו וסופריו לסטות מן הדרך והתגלו ביניהם לבין מיסדיו חיכוכים קשים. לאחר כשנתיים בערך החליטה אגודת האורתודוכסים לסלק ידיה מעתון זה, ואז נוסד השבועון „דער יוד" בעריכת משולם קמינר.

בראשית 1917 התחילו להתכונן לבחירות הקהילות בפולין ובמיוחד בוארשה. מועצת הרבנים של ה„אגודה" הוציאה כרוז לכל היהודים החרדים לשכוח את הפילוגים שבין כיתות החסידים השונים ולהתאחד למען נצחונה של היהדות החרדית. המועצה החליטה גם להרשות הקמת אירגון צעירים בשם „צעירי יהודה", שנדרש להעמיד חבר פעילים לעניני הבחירות. בקריאה מיוחדת פנו למתפללים בבתי הכנסיות וה„שטיבלאך", שישלחו באי־כח לאגודת האורתודוכסים. מספר החברים הרשומים ב„אגודה" הגיע אז בוארשה בלבד ל־23 אלף. כן נתקיימו אסיפות נשים גדולות במוסד „עזרת יולדות עניות", שהקיף אלפי חברות. במארס 1917 התקיימה אסיפת בחירות בהשתתפות קהל עצום מכל חוגי היהדות החרדית, שבה נאם ד"ר כהן על כיבוש עמדות ליהדות החרדית ועל קהילה דתית דימוקראטית. הוא התריס כנגד העובדה שבקהילת וארשה רשומים רק 14 אלף בוחרים ודרש להרחיב את המסגרת בהנמכת הצאנז, כדי לאפשר להמוני היהודים להביע דעתם ולקבוע את דרכי חייהם כרצונם הם. מ. קמינר נאם על תפקידי הקהילות, מצבן העגום, וכן על מצב הרבנים. ד"ר קרליבאך נעל את האסיפה בנאום נלהב על דרכה ותפקידה של היהדות החרדית, כחוט השדרה של היהדות.

באותו זמן התקיימה בוארשה אסיפה של באי־כח הקהילות הקטנות, שנקראה ע"י ה„אגודה" והד"רים כהן וקרליבאך. הוחלט בה בין השאר: ללחום עם ההתבוללות והמתבוללים, למתן זכויות של מוסדות חינוך חוקיים ל„חדרים" ולהחזקתם על ידי הקהילות והעיריות.

עד כה ועד כה פשטה מלחמה חריפה בין האגודה ועתונה לבין המפלגות. נתעוררה מחלוקת בין כיתות חסידים שונות והתנהלה תעמולה להקמת איגוד חרדי בלתי מפלגתי. העתונות הציונית יצאה בכרוז ובמאמרים נגד האדמו"ר מגור וקריאתו לטובת אגודת האורתודוכסים ועתונה וקמה אופוזיציה להנהלת אגודת האורתודוכסים בטענה שמקפחים כל מי שאינו מחסידי גור. אז הכריזה ההנהלה על בחירות חדשות לועד המרכזי, וכל הפלגים נדרשו על־ידי האדמו"רים והרבנים לשלוח את באי־כחם לבחירות. חלק גדול מחברי הועד הקודם התפטר מרצונו הטוב, כדי לאפשר לכל חבורה וחבורה להיות מיוצגת בועד החדש. כך הצליחה הנהלת ה„אגודה" לאחד את כל הכיתות של היהדות החרדית בוארשה.

ביולי 1917 פנתה הנהלת ה„אגודה" בתזכיר מיוחד לעירית וארשה ולמושל העיר בדרישה להנהיג שיווי זכויות לגבי כל חלקי האוכלוסיה, לבטל את חוקי רוסיה, להנהיג משטר דימוקראטי בחינוך ובחיים הכלכליים, ובמיוחד יחס הוגן בחיים הדתיים בעיר. תשובת העיריה היתה אוהדת, אלא שההצעות נשלחו למשרד הדתות והמש־פטים בממשלה הפולנית שהוקמה על־ידי שלטון הכיבוש הגרמני.

באותו זמן קראה ה„אגודה" גם לאסיפת רבנים לשם יסוד אגודת רבנים ארצית. על סדר היום עמדו שאלות הדת והמצב המדיני, ארץ ישראל, החינוך ולימודי חול במוסדות החינוך החרדיים, ועוד. הוחלט באותה אסיפה להקים אגודת רבנים ארצית, לשמור על החינוך, ולהושיט עזרה לאגודת האורתודוכסים בפעולותיה.

באותו חודש נתכנסה מועצת גדולי התורה של אגודת האורתודוכסים בנשיאותו של הרבי מראדזין והוציאה חוות דעתה: 1) נגד התנועה הציונית ו„המזרחי"; נגד הציונות בגלל אופיה החילוני ונגד „המזרחי" על שום הזדהותו עם התנועה הציונית ודרכיה. 2) נגד משאל עם בדבר א"י שההסתדרות הציונית אירגנה אז, משום שהמשאל אינו אלא לשם תעמולה ציונית בלבד, ורוב החותמים אינו יודע על מה הוא חותם, והמשאל עשוי רק להזיק לעבודה מעשית בא"י וכן לכלל ישראל. 3) העבודה למען ישוב ארץ ישראל יכולה להתנהל רק על יסודות התורה והמסורת, ובכל צעד העומד להיעשות יש להיוועץ תחילה עם גדולי התורה בכל הארצות.

העתונות החפשית, ובמיוחד הציונית, יצאה בהתקפה רבה על פעולות הרבנים ד"ר כהן וד"ר קרליבאך והאשימה אותם שהם פועלים כסוכני גרמניה. בתשובה לכך, התעורר גל של אסיפות מחאה של החרדים נגד העתונות החפשית, שבהן הובעה הוקרה ותודה לשני הד"רים בעד עבודתם המסורה ליהדות החרדית, שהפכה לכוח מדיני גדול.

ההכנות לבחירות בקהילות התנהלו בכל המרץ. התחיל מאבק חריף בין הציונים לבין ה„אגודה" על צביונה של הקהילה העתידה והמאבק לבש צורה של מלחמת תרבות — „קולטור קאמף" בין הדתיים והחילו־

ניים, בין ה„אגודה" לבין הציונים ו„המזרחי". קבוצה של יהודי וארשה מן המתבוללים פנו גם לשלטון הכיבוש בדרישה להרשות להם הקמת קהילה ריפורמית נפרדת. החרדים יצאו נגד הצעה זו והיא נדחתה.

בועידת ההסתדרות הציונית, שהתקיימה באותה שנה, הכריז היושב־ראש ד"ר גוטליב, כי אין כל דרך לגשר בין הציונים לבין ה„אגודה" השוללת תרבות כללית. המלחמה לעקרונות היהדות מנעה עבודה אחידה גם בענינים כלל ישראליים, בקביעת עמדת היהדות הפולנית לגבי הממשלה הפולנית, ששלטון הכיבוש הגרמני העביר לידיה את הסמכות בתחומי הממשל הפנימי. העתונות הציונית האשימה את „אגודת ישראל" ושליחיה ברצון להנהיג בפולין קהילות נפרדות נוסח פראנקפורט או הונגריה, ופעולתה של יהדות פראנקפורט האורתודוכסית הוצגה כמפלצת וכאסון ליהודי פולין. שאלות מעשיות כגון, אם מוסמך הרב המטיף ד"ר פוזננסקי להוציא תעודות הוראה ובכך לאשר את זכויותיהם של בעלי התעודות לבחיר ב„קוריה" הראשונה לקהילת וארשה כשאר הרבנים, חידשה את המחלוקת בדבר הכרת ד"ר פוזננסקי כרב מוסמך בין שאר רבני וארשה. ה„אגודה" ראתה בד"ר פוזננסקי מעין „רב מטעם" ושללה את סמכותו כרב מוסמך. כן התנגדה ה„אגודה" והרבנים להקמת סמינר לרבנים, שעמד אז להיפתח בעזרת השלטונות הפולניים ושבו היו צריכים לעמוד בבחינות בשפות ובמדעים, דבר, שלדעתם, עמד בניגוד גמור למסורת היהדות.

ב־3 לדצמבר 1917 התקיימה בוארשה, ביוזמת ה„אגודה", ועידת רבנים ארצית בלתי מפלגתית ובה השתתפו כמאה וחמישים רבנים מכל חלקי פולין. בועידה זו אושר התקנון של אגודת הרבנים ותקציבה השנתי. כן דנו בה בחוקת הקהילות ובהצעת הועדה הממשלתית, שהורכבה מה"ה: נתנזון, דיקשטיין ווילנציק. ההצעה זכתה לביקורת חריפה בגלל תכנית הקורסים להשלמה בשביל הרבנים, שאלות חינוך ועוד. מטעם הממשלה הפולנית והמיניסטריון לחינוך והשכלה בירך את הועידה פרופיסור פומורסקי, שהצהיר, כי הממשלה הפולנית רואה ברבנים את באי־כוחם האמיתיים של יהודי פולין. הד"ר־ים קרליבאך וכהן, שנבחרו כנשיאי כבוד, הלהיבו את הועידה בהרצאותיהם וקראו להחזיר עטרת הרבנות המפוארת בפולין ליושנה. הרבנים עמיאל, ליפשיץ, ברוט דרשו סידור עניני הקהילות בהכרעת הרבנים. הרבי מסוקולוב דרש אותן הזכויות לרבנים, מהן נהנים כוהני הדתות הנוצריות. כל הנואמים הביעו מחאתם נגד מפיצי שמועות, כאילו הרבנים מתנגדים לישוב ארץ ישראל. הרב טרייסטמן מלודז דרש לפנות לעתונות הציונית בשם הועידה במחאה חריפה בענין זה, אולם קבע שכל הרוצים לבנות את ארץ ישראל לא על יסוד התורה, מתבוללים גמורים הם. מקום מיוחד תפסה בועידה זו שאלת העגונות, שמספרן הגיע כבר באותם הימים לעשרות אלפים. נבחרה ועדה מיוחדת בראשותו של הרב שלמה דוד כהנא מוארשה, אשר התמסר לענין טראגי זה והצליח בפעולתו. הרב זלוטניק מגומבין דרש להכניס בחוקת הקהילה סעיף בדבר תרומה מתמדת שנתית לבנין ארץ ישראל. האדמו"ר מסוקולוב תמך בהצעה זו והיא נתקבלה בהתלהבות פה אחד. הוקראה פאֶטיציה חתומה בידי עשרות רבנים, שלא יכלו לבוא לועידה ובה הדרישה להעניק זכות בחירה לקהילות ליהודים בגיל 21 שנה ולמחות נגד הגזירה המטילה חובה על הרבנים לדעת את השפה הפולנית.

בדצמבר 1917 נתקיימו בחירות לקהילות קטנות ובינוניות לפי התקנות החדישות שקבעו, כי הקהילה היא דתית והרב הוא חבר בהנהלתה בזכויות מלאות. הבחירות עברו ללא מאבק חריף.

ישיבות העיריה בוארשה עמדו בשלהי 1917 תחת הרושם שעיד מעט והגרמנים יצאו מפולין. סמכויות הממשלה הפולנית התרחבו והלכו; נתמנתה מועצת ראֶגאֶנטים זמניים ומעין מועצה מחוקקת. הרב פרלמוטר ומשה פפר, נציגי ה„אגודה" במועצה זו, מכרו הצהרת נאמנות לממשלת פולין, ואיחלו לה עבודה פוריה ודרשו שיווי זכויות לכל האוכלוסיה וביטול כל ההגבלות והגזירות לגבי יהודים. במצע הבחירות לקהילת וארשה, שנתפרסמה במאי אותה שנה, הובעו הדרישות דלקמן: א. שלטון עצמי מלא לקהילה וקביעת נוהג, שרב ראשי של קהילה יוכל להיות רק גאון וירא שמים; ב. מסירת מוסדות החינוך להשגחת הקהילה והחזקתם בשיתוף הממשלה; ג. הקמת סמינריון לרבנים בפיקוח הקהילה והנהגת לימודי חול בו; ד. החזקת בתי־ספר למלאכה ובתי צדקה וחסד; ה. תמיכה בקרנות א"י והנהגת צאנז צודק לבחירות ודיונים פתוחים לקהל בהנהלת הקהילה, כדי לאפשר ביקורת חפשית של הציבור. מצע זה נתקל בהתנגדות חריפה של אליעזר פריבס ולייב דוידזון, שהסתלקו מאגודת האורתודוכסים משלא נתקבלה דעתם.

ועדת הבחירות, שנתמנתה בשעתה ע"י שלטון הכיבוש והיתה מורכבת ממתבוללים, החליטה לדחות את הבחירות לקהילת וארשה, שעמדו להתקיים באותו זמן. בינתיים נתמנה י. אדלברג ליועץ לעניני היהודים במיניסטריון לחינוך ודתות. גם הוא נחשב למתבולל, העומד על משמר דרישותיהם של המתבוללים ועל שלטונם בציבור היהודי. על מחאת ה„אגודה" נגד דחית הבחירות, נתקבלה תשובה רשמית שהענין נמסר ליהודים והממשלה אינה מתערבת בו.

באותו זמן התחילו הלאומיים הדימוקראטים מתכוננים לתפוס את השלטון בשעה שהגרמנים יעזבו את פולין. הם הטילו את מוראם על היהודים ברחבי פולין, ובעיקר בוארשה. אוירת פרעות הורגשה במדינה. הרב פרלמוטר וסטאניסלאב נתנזון התלוננו בפני ראש הממשלה הפולנית, שהבטיח להם לנקוט את הצעדים הדרושים. משלחת אגודת האורתודוכסים נתקבלה על ידי מיניסטר החינוך ודרשה ממנו לקיים את הבחירות לקהילות, ואם אין אפשרות לכך — למנות קהילה זמנית מבאי־כח כל הזרמים. המיניסטר הבטיח למלא בקשתם.

ביולי 1918 פנתה ה„אגודה" בכרוז מיוחד לחבריה

וליהדות החרדית כולה לפעול למען ארץ ישראל. אחדים ממנהיגיה הודיעו גם על החלטתם לעלות עם גמר המלחמה לארץ ולהתישב בה.

בראשית נובמבר 1918 שוחרר פילסודסקי על ידי הקנצלר הגרמני החדש הנסיך לבית באדן מבית הכלא במאגדאבורג, שנכלא בו בשעתו בפקודת שלטון הכיבוש הגרמני. הוא הגיע ודיכז בידו את השלטון. ממשלת לובלין, שנתארגנה בכיבוש האוסטרי ובגאליציה עם התפוררות הקיסרות האוסטרית־הונגארית, הכידה בפילסודסקי כבראש פולין המאוחדת. נתמנתה ממשלה זמנית של סוציאליסטים ואיכרים מתקדמים ובראשה ממנהיגי פפ"ס מודז'בסקי, ונקבעו בחידות לסיים המכונן בפברואר 1919.

תקופת התעוררות פולנית זו נתלוותה בפרעות ביהודים בגאליציה המערבית ובהתנפלויות על יהודים בוארשה, כשההמונים התחילו פורקים את הנשק מעל חיילים גרמנים, ובצבא הגרמני השתלטה אנדדלמוסיה וגבר הרצון לחזור הביתה.

גם בתוך הציבור היהודי גברה התסיסה וההתעוררות. כל המפלגות הגבירו את פעולותיהן. אגודת האורתודוכסים, שחששה פן יזיקו לה הקשרים ההדוקים שהיו לה עם שליחי „אגודת ישראל" מגרמניה ועם שלטון־הכיבוש הגרמני והממשלות הפולניות ששלטו בחסדו, קראה לעצמה שם חדש: „אגודת שלומי אמוני ישראל". לא ארכו הימים והיא נוכחה לדעת שלשוא היה פחדה. העתון, ששימש אותה בימי הכיבוש הגרמני, נסגר על ידה בשל סטיות שנתגלו בו, ונוסד שבועון בשם „דער יוד", אשר החל להופיע בראשית חודש טבת תרע"ט.

„אגודת שלומי אמוני ישראל" חידשה את פעולתה והשתתפה בכל איחוד בלתי מפלגתי להגנת האינטרסים של יהודי פולין. היא נצטדפה לועד להגנת האוכלוסיה היהודית (קאמיטעט צו פארטיידיגען די יודישע בעפעלקערונג), שנוסד על־ידי אירגונים שונים, וכן שלחה נציגים לועידה המוקדמת שנקראה על־ידי ההסתדרות הציונית לשם כינוס ועידה נבחרת של יהודי פולין, אולם פרשו ממנה לאחר שהצעתם לא נתקבלה. בועידה זו נבחרה מועצה לאומית זמנית, שנצטרפו אליה אירגוני הציונים (ההסתדרות הציונית, המזרחי, התאחדות) וקבוצות שונות של בלתי מפלגתיים, והוטל עליה לייצג את האינטדסים של העם היהודי בפולין. ה„אגודה" הכריזה כי לא תשתתף במועצה, באשר היא מפלגתית ומופיעה בשם כל העם היהודי, שלא ייפה כוחה לכך.

„אגודת שלומי אמוני ישראל" קראה לועידה ארצית לשם קביעת קו מדיני ומעשי בכל הבעיות שעמדו על הפרק, ועל כולן — בשאלת ארץ ישראל. גדולי האדמו"רים והדבנים יצאו בקול קורא נלהב ליהודים חרדים בפולין שישתתפו בבחירות לועידה זו ויצטרפו ל„אגודת שלומי אמוני ישראל". בראש הפעולה הזאת התיצב הרבי מגור, שסלל דרך חדשה לחסידות ונתן בידיה כלים מודרניים. חלק מאדמור"י פולין לא הסכימו לדעתו. גם חסידי גור הזקנים, מימי אביו ה„שפת אמת", לא הבינו דרכו, אולם הוא התגבר על כל המכשולים.

בז' טבת תרע"ט נפתחה הועידה הדאשונה של „אגודת שלומי אמוני ישראל" בפולין באולם תיאטדון קאמינסקי, בהשתתפות קרוב ל־600 ציר מ־302 ערים ועיירות, ובראשם אדמורי"ם ורבנים, גדולי התורה, מכל חלקי פולין הקונגרסית. פתח את הועידה יעקב טרוקנהיים והביע כאבה לדגל פרעות הדמים ביהודי לבוב. הוא סקר את הענינים שעמדו לדיון הועידה, ובתוכם בעיות ארץ־ישראל. באופן מיוחד הסביר את נחיצותה וחשיבותה הרבה של נציגות היהדות החרדית בפולין לכל זדמיה. מר א. קירשברוין הירצה על המצב המדיני של היהודים בפולין ובעיותיה המיוחדות של היהדות החרדית. הוא סקר את עמדתה של היהדות החרדית בימי הכיבוש הגרמני ואת מצב היהודים בפולין המחודשת, הצביע על האנטישמיות המתגברת והולכת ועל המצב הכלכלי הרע, ועמד במיוחד על האחריות הגדולה הרובצת על היהדות החרדית. הוא הסביר את עמדת האגודה במשא ומתן עם המפלגות ועל ההכרח שייבחרו צירים יהודים רבים לסיים המכונן למדינת פולין ששבה לתחיה.

משולם קמינר הירצה על בעית ארץ ישראל, לאור מצבו של כלל ישראל בכל הארצות. הוא קבע שלושה עיקרים: א) יש לעשות הכל יחד עם כל היהודים בועידת השלום לשם השגת ההכרה בזכויות העם היהודי בארץ ישראל; ב) לעשות כל המאמצים, שהחוקה שתוכר בארץ ישראל תהיה מושתתת על יסודות התורה והמסורה, והערובה לכך תהיה עלית המוני חרדים; ג) לדאוג לכך, שעבודת הבנין בארץ ישראל תיעשה בשיתוף עם היהדות החרדית המאורגנת. לשם כך הציע באופן מעשי: לדאוג למיון המוכנים לעלות ארצה לפי מקצועותיהם או נטיותיהם ולעזור להם עוד לפני נסיעתם באינפודמציה והדרכה. להקים מוסד מיוחד לשם בנין הארץ ועלית המונים; יסוד קואופרטיבים, או חברות מיוחדות בדומה להם, וכן חברה אשר תממן הקמת מושבות ותמגע ספסרות בקדקעות; בנק חקלאי וחברות להקמת מפעלים שונים לאלה שיתכוננו משך שנים לעליתם. כן יש להקים קדן ישוב מיוחדת, שתאפשר עליתם של יהודים מחוסרי אמצעים, המבקשים להתפרנס מיגיע כפם. הקרן תדאג לחינוך ילדיהם וסיפוק צרכיהם הדתיים ותעמוד גם לימין הישוב הישן הקיים, אשר הניח את היסוד לישוב החדש וממלא תפקיד של שומרי החומות עד היום הזה. המרצה מצא גם לנכון להדגיש, שהידיעות כאילו ה„אגודה" מתנגדה לארץ ישראל ובנינה אינן אלא השמצות. המיפנה הגדול בשאלת אדץ ישראל בא מפני השינויים וההפיכות בדוד זה בין אומות העולם, וה„אגודה" רואה יד ד', בניגוד לשיטת הציונים האומרים „נהיה ככל הגוים, בית ישראל" ורואים בזה כי „כוחי ועצם ידי עשו את החיל הזה".

הדצאת משולם קמינר עשתה רושם רב על הועידה. בויכוח שבא אחריה הובעה נכונות מלאה לעבודת בנין א"י וכסמל לנכונות זו נתרמו סכומים שונים. ר' יצחק מאיר לוין הודיע את דעת גדולי התורה וכן ענה על

השאלה, שאחדים מן הצירים נגעו בה בנאומיהם, בדבר איחוד עם „המזרחי" והסביר את עמדתן השלילית של ההנהגה ושל מועצת גדולי התורה בנידון.

יעקב טרוקנהיים הירצה על התקנון. לאחר ויכוח נבחר ועד מרכזי בן 30 חבר, 10 מווארשה ו־20 משאר חלקי פולין, וכן ועד מרכזי לעניני א"י. ר' י. מ. לוין הביע את ברכת התנועה לבחירה, ופנה לנבחרים בדברים נרגשים על האחריות הגדולה שקיבלו על עצמם.

על „מערכת החינוך", שהוא יסוד היסודות של עבודת ה„אגודה", הירצה משולם קמינר. הוא הזכיר, כי אגודת האורתודוכסים בועידתה בשנת תרע"ז החליטה על שיפור המצב שיכול לבוא רק אם יוקמו בתי חינוך ציבוריים במקום הפרטיים, שבעליהם דואגים בראש וראשונה לפר־נסתם והגדלת מספר תלמידיהם. והנה ברוב ערי פולין הגדולות הוקמו מוסדות חינוך ציבוריים שהצליחו יפה. הוא הציע לבחור במרכז לחינוך שיעבד בשיתוף עם רבנים תכנית לימוד אחידה לכל בתי החינוך של ה„אגודה" בפולין ויפקח עליהם בעזרת חבר פדגוגים מומחים. אי אפשר יהיה, אמר המרצה, להיפטר מחובת לימודי חול ומן ההכרח להתאימם ללימודי קודש, שלא יסבלו מתוספת זו. על הממשלה להכיר במוסדות של היהדות החרדית כבתי ספר המשחררים מחובת הלימוד בבתי הספר הממשלתיים. המאבק בענין זה לא יהיה קל, אולם אין מנוס ממנו. הסמינר למורים יצטרך איפוא לדאוג גם לחינוך מורים ללימודי חול, שיספקו את דרישות המיניסטריון לחינוך, והממשלה תידרש לתת חלקה בהוצאות הלימודים הכלליים. המרצה דן במיוחד בשאלת חינוך הבנות, שהביא חורבן במשפחות רבות של החרדים. בסיכומו הסביר כ. קמינר, שאין תקווה לעבודת החינוך, אם לא יוקמו אירגונים של הנוער החרדי.

יעקב טרוקנהיים, שדן בהרצאתו בעתונות ובספרות היהודית הכללית הגדולה, קבע שהן אינן נקיות מאפיקורסות ומניבול פה ומשמשות את המפלגות החילוניות. יש לעשות איפוא שבכל בית יהודי ימצא עתון יומי של היהדות החרדית, שבועון וירחון ספרותי ערוכים ברוחה.

בסיכום הדברים הוחלט על הקמת אירגון צעירים בשם „צעירי אמוני ישראל", שהחלטותיו ומעשיו ימצאו בפיקוח ה„אגודה". כן אושרו החלטות בעניני בחירות לסיים, למוסדות המוניציפליים ולקהילות והוצהר שה־„אגודה" רואה עצמה כבעלת הזכות הבלעדית לדבר בשם היהדות החרדית, וברצונה לעמוד יחד עם היהדות החרדית בעולם כולו על משמר האינטרסים והזכויות של היהודים בא"י ולשלוח משלחת של היהדות החרדית לועידת השלום בפאריס.

בבתי־ספר חרדים מיסודה של החברה „יסודות התו־רה", שהוקמו ברחבי פולין, הונהגה תכנית לימודים אחידה שכללה 2 שעות של לימודי חול, לפי החוק. כל המוסדות הללו התנהלו על ידי חברת „חורב", ששימשה מרכז חינוכי של „אגודת ישראל". כן הוקמו מוסדות חינוך גבוהים וביניהם ישיבה בשם „מתיבתא" בווארשה.

הקמת מוסדות לחינוך הבנות נתקלה בקשיים רבים, והגדול שבהם היה חוסר כוחות פדגוגיים, מורות ומנהלות. אותה שעה קמה אשה דגולה בקראקוב, שרה שנירר, ובהתחלה צנועה הניחה יסוד לסמינר למורות ולבתי־ספר לבנות בשם „בית יעקב", שנתקבלו על דעת ה„אגודה" והתפשטו בפולין במשך זמן קצר.

באותו זמן התארגנו צעירים חרדים, רובם ככולם חובשי בית המדרש ובחורי השטיבלאך, בשם „צעירי אמוני ישראל" כחלק בלתי נפרד של ה„אגודה". הם הטילו על עצמם לעמוד לימין עסקני ה„אגודה" ולעזור להם בעבודה המעשית. מחוגי האדמורי"ם והרבנים התנגדו לאירגון זה, כי ראו בפעולתו משום ביטול תורה.

בחודש שבט תרע"ט התקיימה בווארשה אסיפת „מועצת גדולי התורה", האסיפה שמעה בדלתיים סגורות דין וחשבון על ועידת „שלומי אמוני ישראל" והכריעה בכל השאלות שהובאו בפניה. המועצה הביעה את הסכמתה המלאה להחלטות הועידה בשאלת ארץ ישראל, אולם הוסיפה, שאין לגרוע מקופת „רבי מאיר בעל הנס" וכי הכספים המצטברים בקופה זו מיועדים אך ורק לישוב הישן. כן החליטה המועצה לשלוח משלחת מטעם ה„אגודה" לועידה העולמית של החרדים שעמדה להתקיים בציריך והטילה עליה להתיעץ בדרכה עם באי־כח היהדות החרדית באוס־טריה ובהונגריה.

ההסתדרות הציונית, שהקימה מועצה יהודית לאומית זמנית בועידה המוקדמת שהוזכרה לעיל, הזמינה את „אגודת ישראל" ואת יתר המפלגות שלא השתתפו בועידה המוקדמת להתיעצות בדבר הועידה של יהודי פולין. נתגלו ניגודים חריפים, ולא נמצאה הדרך לאיחוד ההסתדרות הציונית עם ה„אגודה" ועם מפלגות אחרות. ה„אגודה" עמדה על תנאי בל יעבור שלה, כי אין להפריד בין הדת והלאום, משום שלדידה התעלמות מהיסוד הדתי כמוה כהתבוללות, כשם שהתבוללות היא התכחשות ליסוד הלאומי. לעומת זאת עמד יוזם הועידה מר יצחק גרינבוים על דעתו, שרק מתוך הסכמה מוקדמת לכך, שחיי היהודים במדינה צריכים להסתדר לפי רצון המוני העם וצרכיהם, אפשר יהיה לקבל החלטות בועידה הכללית לפי רצון הרוב. האסיפה נתפזרה ללא כל החלטות.

הגיעו הבחירות ל„סיים" המכונן. לפי חוקת הבחירות, היו סיכויים לבחור מספר מתאים של צירים יהודים לסיים, אם תתאחדנה כל המפלגות או רובן. ה„אגודה" קראה לכל המפלגות והציעה להקים גוף יהודי לבחירות לסיים נוכח הסכנה הצפויה לכולם, אם ילכו לאיבוד קולותיהם של יהודים רבים. ההסתדרות הציונית התנגדה לגוש טכני גרידא ודרשה הסכם גם ביחס לסיסמאות מדיניות עיקריות. תוצאות הפירוד היו: הקטנת מספר המנדאטים היהודיים לסיים. מרשימת ה„אגודה" נבחרו רק 2 צירים: הרב אברהם צבי פרלמוטר בווארשה (בכלל ארבעה צירים יהודים) והרב משה אליהו הלפרין בלודז (השני היה הציוני ד"ר רוזנבלאט.) בסך הכל נבחרו בפולין הקונגרסית 10 יהודים: 2 חברי „אגודה", 2 פאלקיסטים (בווארשה) פרי־לוצקי והירשהורן, 4 ציונים (בווארשה, לודז, ביאליסטוק, וביאלא), ד"ר וויינציהר, בלתי מפלגתי, בבאנדין־סוסנוביץ

וד"ר שיפר, מרשימת פועלי־ציון, בחאלם. שניים האחרונים וד"ר טהון, שנבחר בקראקוב, נצטרפו לסיעת המועצה הלאומית הזמנית (ד"ר שיפר כמשקיף). כל אחד־עשר הצירים הקימו התאחדות בלתי מחייבת את חבריה ביחס לקבלת דעת הרוב.

תוצאות הבחירות עוררו דברים חריפים בעתונות ה„אגודה" נגד הציונים ו„המזרחי", ובמיוחד נגד יצחק גרינבוים, שלחם ב„אגודה" וראה בה כוחות שחורים. פרילוצקי מ„הפאלקס־פארטיי", אשר בנאימיו המפוצצים בעירית וארשה כבש לבבות רבים, גם הוא העמיד את עצמו ואת עתונו נגד ה„אגודה".

בפברואר 1919 התקיימו הבחירות לעירית וארשה. גם הפעם קראה ה„אגודה" לכינוס כל המפלגות, כדי להגביר את כוחם של יהודי וארשה בעיריה הגדולה ביותר, אבל גם הפעם לא הצליח הדבר, וה„אגודה" ביחד עם מרכז הסוחרים הגישה רשימה משותפת. „המזרחי" ניסה להקים מפלגה חדשה „אחדות ישראל", אירגון אורתודוכסים בלתי מפלגתיים, כדי להביא לידי פילוג בין החרדים, אולם גם זה לא הצליח. בבחירות אלה זכתה רשימת ה„אגודה" עם הסוחרים ב־8 מנדאַטים, הציונים — 5, פאלקיסטים ודימוקראַטים — 5, בעלי־בתים — 1, בונד — 5, פועלי ציון — 2, מתבוללים — 1. שאר המפלגות, „המזרחי" ו„אחדות ישראל" נשארו בלי מנדאַטים.

אחרי הבחירות ניגשו חברי מרכז ה„אגודה" לריאורגאניזציה של המנגנון על יסוד הנסיון שקנו בבחירות, ולהוצאת עתון יומי, שישמש קשר חי וער בין המרכז לבין סניפיו דבר שחסרונו בלט ביותר בשעת הבחירות. כן הוחל בהכנות להקמת המרכז לעניני א"י וריכוז „קרן ארץ ישראל" למימון עליתם של יהודי פולין החרדים, שנרשמו במשרדי ה„אגודה" בוארשה. נבחרה גם משלחת לועידת האגודה העולמית בציריך, אולם בגלל המצב בגבולות לא יצאה המשלחת לדרכה וה„אגודה" הפולנית הביעה את דעתה במכתבים ובטלגרמות. בועידה זו נבחר ועד פועל עולמי, שנכנסו אליו כמה חברים מפולין ובראשם ר' יצחק מאיר לוין. הוחלט בה לשגר משלחת מיוחדת לועידת השלום בפאריס וצורפו אליה גם חברים מ„אגודת ישראל" מפולין. לפי החלטות הועידה בציריך הוטל על המשלחת לדרוש את הזכויות ההיסטוריות על ארץ ישראל לעם היהודי, וגם זכויות ליהודים בכל הארצות שהם נמצאים בהן. כן הוחלט לפתוח בנק מיוחד לפעולות בא"י בלונדון ולארגן עלית יהידים חרדים. הוצהר שהנהלת ההסתדרות הציונית העולמית, המייצגת את העם היהודי בפני בריטניה וועידת השלום, אין לה, לדעת „אגודת ישראל", רשות לכך.

חודש אחרי הועידה יצאה מוארשה לציריך משלחת ה„אגודה" מורכבת מה"ה: שכנא אברך, נחום רוזנפלד ומשולם קמינר ונצטרפה למשלחת „אגודת ישראל" העולמית לועידת השלום בפאריס. שליחי ה„אגודה" מפולין התכוונו לדון גם בענינים הנוגעים ליהודי פולין, ובמיוחד כדי לעכב גירושם של אלפי משפחות מפולין, אשר הממשלה ראתה אותם כ„זרים". היא פנתה אל משלחת פולין לועידת השלום, שבראשה עמד פאַדאַראַבסקי, אז ראש הממשלה. נשלחה טלגרמה מיוחדת לממשלה הפולנית בענין זה, והגזירה בוטלה. המשלחת פנתה גם בתזכיר מפורט לאישי ועידת השלום בדבר מתן זכויות — כולל אוטונומיה תרבותית ודתית — ליהודי פולין כלשאר המיעוטים, ודרשה במיוחד להרשות ליהודים שומרי שבת לעבוד ביום ראשון בשבת, שנקבע ליום מנוחה כללי לפי החוק. העתק מתזכיר זה נמסר גם למר לואי מאַרשאַל, מנהיג יהודי אמריקה.

חברי המשלחת פתחו במשא ומתן עם המשלחת הציונית. בשם ההסתדרות הציונית, השתתפו בו ויצמן, סוקולוב ואוסישקין. בגלל הבדלי ההשקפות והגישה בשאלות אירגון העליה לא"י נפרדו המשלחות והאחדות המקווה לא נתקיימה. המשלחת הציונית פעלה אך ורק בעניני א"י בעוד שחברי משלחת האגודה עסקו גם בעניני היהודים בארצות הגולה והבטחת זכויותיהם.*

המרכז בוארשה ניהל פעולה מורחבת. סניפים חדשים של „אגודת ישראל" ובתי חינוך נפתחו בכל רחבי פולין, אולם הורגש חוסר רב במורים ומנהלים. בתי־הספר של ה„אגודה" קיבלו פקודה מהמיניסטריון לעניני החינוך להנהיג חופשת קיץ בבתי־הספר כנהוג במדינה. ראשי ה„אגודה" הסבירו למשרד החינוך, כי בחדשים ניסן ותשרי סגורים בתי החינוך של החרדים חדשיים לרגל החגים ואין כל אפשרות להוסיף עליהם.

פעולה מיוחדת נקטו ראשי ה„אגודה" וצירי הסיים שלה אצל הרשות למנוע את גירוש היהודים ה„זרים", שנמצאו בוארשה והכבידו לדעת השלטונות על האוכלוסיה שסבלה מחוסר מזון. ראשי השלטון דחו בתוקף את ההאשמה, שהאנטישמיות היא הסיבה לגזירת הגירוש. כן הירבו ראשי ה„אגודה" בהשתדלויות להפסיק את הפגיעות ביהודים: מכות, גזיזת זקן ופיאות על ידי בריונים וחיילים פולניים ממחנה גנראל האַלאר שהשתוללו ברכבות ובחוצות וארשה וערים אחרות. הרבנים פרלמוטר והלפרין ומר קירשברון ביקרו את הגנראל האַלאר וקיבלו ממנו הבטחות לחסל את הפגיעות והנגישות של החיילים ולהעניש את המשתוללים.

בישיבות הועד המרכזי בחודש אייר הוחלט לפתוח ישיבה גבוהה להכשרת רבנים, מנהלים, ומורים מומחים ללימודי קודש וללימודי חול. משרדי החינוך והצבא הבטיחו ארכת גיוס ל־150 תלמידים של המוסד. כן הוחלט לפנות בתזכיר לממשלה בשאלת מנוחת יום הראשון.

בחודש אייר־סיון תרע"ט הגיעה קריאה טלגרפית מהרבנים דיסקין וזוננפלד מירושלים, כי ועד העזרה, המורכב מחברי ההסתדרות הציונית, הפסיק עזרתו ל„תלמידי תורה" וישיבות, וסכנת סגירה צפויה להם. גם מלונדון הגיעה טלגרמה בענין זה חתומה בידי הרב קוק מיפו, הרב ד"ר יונג והרב ד"ר ליכשטיין מציריך. ה„אגודה" בוארשה הפסיקה לשבוע ימים אוסף כספים רגיל וסכום גדול בערך נאסף לטובת המוסדות בארץ ישראל שנשלח ע"י לשכת המרכז של ה„אגודה" העולמית בציריך לירושלים.

* השווה: ההסתדרות הציונית, וארשה כרך א'. לשם הפעולה לטובת יהודי הגולה הוקם ועד המשלחות היהודיות שנצטרפה אליו גם משלחת הקונגרס היהודי האמריקאי שבראשה עמד מאַרשאַל.

אז הוכרז על קרן החינוך של „אגודת ישראל".

שאלות חינוך הוסיפו להטריד את מנהיגי ה„אגודה". בכל חלק מחלקי פולין שררו שיטות חינוך שונות, ושאלת חינוך הבנות היתה שאלה בוערת ממש. הנהלת ה„אגודה" בוארשה, לאחר שהתיעצה עם מועצת גדולי התורה, החליטה לפנות ליועד הפועל העולמי של „אגודת ישראל" בבקשה לעבד תכנית אחידה לבתי־הספר ולעזור בשליחת כוחות הוראה מארצות המערב.

כ' סיון הוכרז גם כתענית ציבור בגלל פגיעות ונגישות ביהודים, שהתרחשו בפולין באותם הימים. צירי הסיים הרבנים פרלמוטר והלפרין חשו ממיניסטר אחד למשנהו, כדי למנוע פרעות. הרב פרלמוטר נתקבל על ידי פילסודסקי והביא לפניו עצומותיו על הפרעות. פילסודסקי הבטיח לעשות הכל לשם מניעת הפגיעות ביהודים והיפנה אותו למיניסטר הפנים, שהבטיח לתת את ההוראות הדרושות. הרב הלפרין נתקבל עוד פעם על ידי הגנראל האלאר במפקדתו בלובלין והתלונן לפניו על חייליו המתפרעים. הסברות הגנראל לא השביעו רצונו של הרב, והוא שיתף פעולה עם יתר הצירים היהודים בפעולה נגד הפורענויות.

תקומתה של פולין העמידה את ה„אגודה" לפני שאלת מיזוג החרדים בעלי אורח חיים ומנהגים שונים באגודה אחת. הדבר נמסר לועדה מיוחדת של מועצת גדולי התורה וגם הוועד הפועל העולמי של „אגודת ישראל" דן בבעיה זו.

ריב המפלגות שהתלקח באותה שעה, ובמיוחד בין ה„מזרחי" וה„אגודה", וגרם לשנאת אחים בעיירות פולין גזל זמן ומרץ רב. גידולה המהיר של „אגודת ישראל" והצלחתה לא נתן מנוח להסתדרויות הציוניות לכל זרמיהן וכן להסתדרויות השמאליות, שקלטו זמן רב נוער משכבות החרדים. ה„אגודה" נאלצה להשיב מלחמה שערה.

בתמוז של אותה שנה הגיעה מארצות הברית משלחת, שבראשה עמד מר הנרי מורגנטוי, שנשלחה על ידי נשיא ארצות הברית וילסון לחקור את מצבם של יהודי פולין. מורגנטוי ניהל שיחות עם כל ההסתדרויות היהודיות לחוד. משלחת ה„אגודה" מסרה לו על המצב, ובפגישה מיוחדת עם הרב הלפרין התעניין מר מורגנטוי בעמדת ה„אגודה" לכל השאלות המדיניות שעמדו על הפרק בפולין.

מורגנטוי ומלוויו ביקרו את האדמו"ר מגור, שנמצא אותה שעה באוטבוצק. האדמו"ר מגור החזיר ביקור למורגנטוי, שנמשך למעלה משעתיים. השיחה נסבה על כל השאלות המדיניות, ובמיוחד עמד הרבי על הרדיפות והפגיעות הכלכליות. מורגנטוי הביע שמחתו על הפגישה עם המנהיג המכובד ביותר של היהדות החרדית בפולין.

באותו זמן בא לפולין בא־כח ה„ג'וינט" ד"ר בוגן, שנתמנה למנהל ראשי של משרד ה„ג'וינט" בפולין. ה„אגודה", אשר לא קיבלה חלקה למען המוסדות שלה, פנתה אליו בתזכיר בשם 600 סניפיה בערים ובעיירות של המדינה, הדגישה את העוול שנגרם לה ודרשה עזרה להחזקת בתי־הספר שלה, שבהם לומדים כ־55 אלף ילדים. במיוחד דרשו שהכספים המיועדים ל„אגודה" יישלחו במישרין אליה ולא באמצעות מתווכים, אשר ניצלו עד כה את תיווכם למטרות מפלגתיות.

אחרי זמן מה הגיע גם סיר סמואל מטעם ממשלת אנגליה לחקור את מצבם של יהודי פולין. הוא נפגש עם משלחת ה„אגודה", שהסבירה לו את עמדתה של יהדות פולין החרדית, וגם ביקר במרכז ה„אגודה".

הפרעות ביהודי אוקראינה בעקבות מלחמת האזרחים שהשתוללה בדרומה של רוסיה זיעזעו את יהודי פולין. יום כ"ז באלול הוכרז על ידי מועצת גדולי התורה של „אגודת ישראל" כתענית ציבור, וה„אגודה" אירגנה אוסף כספים לעזרת יהודי אוקראינה שסבלו מהפרעות. מעונים ונדכאים התחילו זורמים פליטי הפרעות לגאליציה ולווהלין. הם הגיעו בעירום ובחוסר כל, וחיפשו דרך להגירה לארצות הברית ולשאר הארצות מעבר הים. רק חלק מהם רצה לעלות לארץ ישראל. מרכז ה„אגודה" בוארשה אירגן מפעל הצלה למען הפליטים ועזר להם בכלל ולהגירתם בפרט.

מחנות הגנראל דאניקין התקדמו תוך פרעות דמים ביהודים ודיכוי האיכרים והגיעו לטבורה של רוסיה ולמערבה של אוקראינה וכבשו את קיוב. פילסודסקי שלח משלחת אליו לשם משא ומתן בדבר עתידה של פולין. הגנראל הצאריסטי, שראה כבר את עצמו כמנצח והתכונן לקרב מכריע על מוסקבה, ענה, שהוא מוכן להעניק לפולין אוטונומיה רחבה בגבולות האימפריה שתוחזר לקדמותה. בתשובה על כך נכרתה ברית בין פולין ופאטלורה מנהיג אוקראינה, לפיה הסכימה אוקראינה לשלטון פולין בגאליציה המזרחית ובווהלין האוקראינית, ופולין מצידה — למלכות אוקראינה מזרחה לדניפר. עד כה ועד כה נחל דאניקין מפלה גדולה ונסוג דרומה. פילסודסקי עבר להתקפה וכבש את קיוב, אלא שלא ארכו הימים והצבא האדום הנחיל מפלה לצבא הפולני שנסיגתו נעצרה רק בשערי וארשה, שם הוכה הצבא האדום מכה ניצחת ונסוג עד לנהר בארזינה.

ההתקדמויות והנסיגות של הצבאות הפולניים היו מלוות פרעות ביהודים, ואף מעשי רצח. למן הרצח של 35 יהודים בפינסק, שנחשדו על ידי מטה יחידת הצבא הפולני שחנה בסביבותיה בהכנת מרד נגד השלטון הפולני ונדונו למוות על ידי בית־דין־שדה ללא הוכחות מספיקות, ועד נצחונו הסופי של הצבא הפולני בשנת 1921 ותפיסתו את מינסק לא פסקו פגיעות ביהודים, מאסרים ומשפטים, תפיסת בני תערובות, ואף פסקי דין מוות. התעמולה האנטיקומוניסטית היתה מלווה הסתה אנטישמית חריפה. היהודים נאשמו בבגידה, והגיע הדבר עד כדי כך, שאלפים אחדים של חיילים וקצינים יהודים, רובם תלמידי בתי־הספר הגבוהים וביניהם מאות מתנדבים, נכלאו במחנה־הסגר ביאבלוננה בסביבות וארשה. בפלוצק נאסר והוצא להורג הרב שפירא, שנאשם בלי יסוד במתן אותות מגזוזטרת דירתו ליחידות הצבא האדום שנכנסו לעיר.

הקלוב המדיני של צירי הסיים וחברי עיריית וארשה מטעם ה„אגודה" עבדו יומם ולילה להצלת החשודים והכלואים ולהחזרת כבודו של הרב שפירא, שנדון למוות על יסוד שמועות והוכחות משוללות טעם. ציר הסיים הרב הלפרין

לא פסק מלהשתדל ולמחות בפני חברי הממשלה. תוך התרגשות רבה ענה באחת מישיבות הסיים לכומר לוטוסלאבסקי, מראשי המקטרגים בסיים נגד היהודים, שטען כי תורת היהודים מלמדת אותם לשנוא את הנוצרים. התרגשותו של הרב גרמה לו התקפת לב.

בראשית שנת תר״פ נפתחה בוארשה הישיבה הגדולה „מתיבתא”. 16 גומרי בתי־הספר של „יסודי התורה” נתקבלו למוסד החדש, שנועד לחנך רבנים וראשי ישיבה, דיינים ומורים, ועמד תחת פיקוחה של מועצת התורה.

משלחת מיוחדת יצאה לקראקוב לבחון את שיטת בתי־הספר „בית־יעקב”, אשר נפתחו על ידי הג׳ שרה שנירר בקראקוב ובסביבתה. כן פנה המרכז לועד הפועל העולמי של „אגודת ישראל” בבקשה להושיט עזרתו במינוי מנהל כללי למוסדות החינוך של הבנות. הועד הפועל העולמי של „אגודת ישראל” המליץ על אחד מטובי המומחים בהוראה ד״ר שמואל דיטשלנדר ובידו ניתן לארגן את מפעל חינוך הבנות יחד עם הגברת שרה שנירר.

בהתיעצויות של ראשי ה„אגודה” בפולין ביחד עם חברי מועצת גדולי התורה, שהתקיימו באוקטובר אותה שנה, חל שינוי בהרכב ההנהלה, ונבחרה הנהלה משותפת של מועצת גדולי התורה ושל ה„אגודה”: האדמו״ר מגור נשיא, האדמו״רים מראַדזין ומסוקולוב סגנים. מקום מיוחד תפסה בישיבות אלה בחירת משלחת ה„אגודה” לארץ ישראל, שהוטל עליה לבחון את אפשרויות הגירה, השקעות הון, יסוד מושבות וכדומה. בראש המשלחת עמדו האדמו״ר מגור והאדמו״ר מאוסטרובצה, ואליה נצטרפה חבורה שלימה של בעלי תעשיה, בעלי אחוזות חקלאיות ובעלי הון, שהיו מוכנים להשקיע מהונם במפעלים שונים. כן הוחלט לפתוח בוארשה לשכת מודיעין לעניני א״י ומשרד הגירה.

זרם ההגירה מפולין לארץ ישראל גדל בימים ההם. בין הסיבות הרבות שגרמו לכך תפס המצב הכלכלי החמור מקום בראש. החזון הגדול של בנין ציון וירושלים, מסירת המנדאַט על א״י לממשלת בריטניה ומינוי יהודי כנציב עליון, הגבירו את השאיפה בקרב הנוער לעלות ארצה. „אגודת ישראל” לא היתה מוכנה לכך. גם הריב והמדון המפלגתי שהתפתח באותם ימים והתקפתן של ההסתדרות הציונית וה„מזרחי” על „אגודת ישראל” השפיעו לרע על עבודתה. בידי ההסתדרות הציונית היו מרוכזים כל הקרנות העולמיות למען בנין הארץ. כן הוענקה לה הזכות לבחור עולים מוכשרים לעבודה על ידי המשרד הא״י בוארשה ולחברי הנוער של ה„אגודה” לא ניתנה אפשרות לעלות, אם לא היו מאורגנים באחת מההסתדרויות החלוציות שהיו כולן ציוניות. מצב זה גרם שרבים מחוגי הנוער האגודאי נצטרפו ל„מזרחי” ולשאר האירגונים החלוציים של התנועה הציונית וסרו מהדרך אשר סללו להם מנהיגי החרדים וגדוליהם. אז החליטה „אגודת ישראל” לשגר לא״י את אחד מחברי היועד הפועל שלה, חובב ציון נלהב ואיש מעשה, ר׳ פנחס מונדרי ממלאָווה. ראשי הציונים בעירו לא רצו להקל מעליו את הנסיעה, אלא אם כן ישלם סכום גדול לקרנות התנועה הציונית ויחתום על הצהרה מיוחדת. הוא סירב, סידר לו דרכון מיוחד לוינה, ושם קיבל ויזה של תייר לא״י. הוא בחן בארץ כל מיני הצעות בשטחי הכלכלה, החקלאות, המסחר והתעשיה, ובמיוחד את האפשרויות להקמת ישובים לנוער החרדי וקואופרטיבים למלאכה בערים.

בירושלים מצא ר׳ פנחס קומץ קטן של חברי „אגודת ישראל”. כל היהודים החרדים בעיר היו שקועים ראשם ורובם בריב בין ה„ועד האשכנזי” לבין הרב קוק. אנשי הישוב הישן, שלא הורגלו בעבודה מעשית והיו רחוקים מחזון ומעש של „אגודת ישראל”, הביטו על הרב קוק בחשד, לא הבינו לרוחו של ר׳ פנחס מונדרי וחששו שמא יוצא מידם השלטון בארץ הקודש. ר׳ פנחס מילא את שליחותו באמונה וסלל את הדרך למשלחת, שבראשה עמד נשיא האגודה האדמו״ר מגור. ר׳ פנחס היה יוצא ונכנס אצל הרב קוק והתיעץ אתו בכל הענינים, אף על פי שהיה גם מאנשי ביתו של הרב זוננפלד. הוא דן עם שניהם בתוקף על המחלוקת שהביאה לחילול השם ולבזיון התורה, ותוצאתה — חורבן פעולות ה„אגודה” ומיעוט השפעתה על הנוער החרדי בארץ הקדושה. הוא דרש משני גדולי ישראל אלה כי יסכימו לדין תורה בפני גדולים בישראל, שיבואו במיוחד מחוץ לארץ להשליט שלום בחוגי היהדות החרדית בירושלים ולאחדה למען פעולות כבירות למען הישוב ברוח התורה והמסורה. ר׳ פנחס מונדרי השיג את מטרתו, ואחרי שהותו 3 חדשים בארץ נאלץ לשוב לפולין, מאחר שהשלטונות סירבו להאריך את תוקף אשרתו. הוא קיבל מכתבים מהרבנים קוק וזוננפלד, שבהם הביעו שני הרבנים את הסכמתם לדין תורה בפני שלושה רבנים מגדולי ישראל בחוץ לארץ לשם הסדר הענינים בירושלים. הרב קוק רק הביע את משאלתו, שבין שלושת הרבנים לא יהיו אדמו״רים... נראה שטרם הספיק להכיר את טיבם של אדמו״רי פולין וחשש מפניהם. מונדרי מסר דו״ח מלא למרכז ה„אגודה” בפולין ובמיוחד להאדמו״ר מגור, אשר התכונן כבר לנסיעתו עם המשלחת לירושלים לימי הפסח.

ביום י״א אדר תרפ״א התקיימה ישיבת המועצה המרכזית של „אגודת ישראל” בפולין, בנשיאותו של האדמו״ר מגור. נשמעו בה דו״ח מכל מחלקות ה„אגודה” בוארשה וכן דו״ח מפי הרב י״מ לוין על הוועידה העולמית של „אגודת ישראל” בפראַסבורג. הרב למשטיין מסר דו״ח על ההכנות השונות לעבודה בארץ ישראל ועל מצב העינים בה. והציע: 1) לבחור בוועד מיוחד לעבודת בנין הארץ, 2) לשלוח משלחת מיוחדת של מומחים במקצועות שונים, 3) לשגר משלחת גדולי העסקנים לארץ בראשותו של האדמו״ר מגור. הצעתו האחרונה של הרב למשטיין באה בעקבות דרישתו של האדמו״ר מגור לפעולה מוגברת למען ארץ ישראל ועליה לארץ והודעתו שברצונו לקיים מאמר חז״ל „קשוט עצמך ואחר כך קשוט אחרים”, ולכן החליט לנסוע לא״י. הודעה זו עשתה רושם חזק על עסקני ה„אגודה”. אחר ויכוחים שנמשכו יום שלם, הוחלט להגביר את הפעולה למען ארץ־ישראל, אבל לא לחקות את ההסתדרויות האחרות הרואות בבנין הארץ מעשה „גאולה”, שיש בזה משום כפירה באחד מעיקרי הדת, כי פעולת ה„אגודה” מקורה באהבה עמוקה ובהתקשרות לארץ הקודש. האסיפה

הביעה מתוך התלהבות את תודתה להאדמו״ר מגור על רצונו לבקר בא״י בהקדם האפשרי לשם חיזוק היהדות החרדית, בהדגישה את הצורך שגדולי התורה יבקרו לעתים תכופות בארץ.

האדמו״ר מגור העיר, כי הוא נוסע על חשבונו הפרטי ועושה זאת בתנאי שגדולי התורה ורבנים יבקרו מפעם לפעם בארץ ישראל וה„אגודה״ תסייע בידי אלה שאין ידם משגת לשאת בעול ההוצאות.

באותה ישיבה הוחלט גם על משלחת של מומחים במקצועות שונים שתתאחד עם משלחת המרכז העולמי לעניני א״י של אגו״י בוינה ותחקור יחד את תנאי העבודה המעשית והחינוכית. בראש המשלחת נבחר שכנא אברך. כן הוחלט בדבר עבידה מעשית של כל סניפי האגודה בפולין למען א״י.

הרב י״מ לוין הירצה על פעולת ה„סאנטראל ראליף״ האמריקני ו„עזרת תורה״ ואופן חלוקת הכספים בפולין ע״י ועד המתנגד למוסדות החינוך של „אגודת ישראל״ ועל עיוות הדין שנעשה לחרדים בענין זה. המועצה הביעה את מחאתה הנמרצת נגד חלוקה מקפחת זו ונגד הוועד של וארשה, שנוסד בלי ידיעת הרבנים וה„אגודה״ ואינו רשאי לדבר בשם כלל חרדי פולין, ודרשה בחירת הנהגה חדשה מכל החוגים ביחס צודק.

המשלחת בראשות האדמו״ר מגור יצאה לארץ ישראל. בין חבריה יש לציין את משה ווידיסלבסקי וטוביה ביאַלר מלודז, את מאטיל לוין ויעקב הענך סנקביץ כבאי־כח הצעירים, אברהם דוד אייזנר, קופל בנט, השיל שצרנסקי, ועוד. בוינה קיימה המשלחת התיעצויות עם חברי מועצת גדולי התורה שם, עם האדמו״ר מטשורטקוב, ועם חברי הוועד הפועל.

המשלחת נתקבלה בירושלים בכבוד רב. מיד לבואו ביקר האדמו״ר מגור ליד הכותל המערבי ובמקומות הקדושים. אחרי כן החלו ההתיעצויות שבהן דנו על כל הענינים שעמדו באותה שעה על הפרק בחיי היהדות החרדית. במיוחד פעל האדמו״ר מגור להשכנת השלום בין חרדי ירושלים ובין הרבנים קוק וזוננפלד.

ביום הראשון אחרי החג הוזמן האדמו״ר אל הנציב העליון סיר הרברט סמיאל. הוא נתקבל בכבוד הראוי והשיחה ביניהם על ה„אגודה״ ומטרותיה ארכה שעה שלימה. הנציב הבטיח לעזור ל„אגודה״ בכל פעולה טובה, לעמוד לה בקבלת סרטיפיקטים לחבריה, וכן להמליץ לפני הממשלה המרכזית בלונדון במיוחד בענין זה.

אחרי החג פתחה המשלחת בפעולות קונסטרוקטיביות. האדמו״ר מגור ביחד עם חברי המשלחת מר אברהם דוד איזנר קנו בית ומגרש בירושלים, ויסדו חברה בשם „בנין הארץ״. הוצע להאדמו״ר לקנות את המושבה הגרמנית „שרונה״ ליד תל־אביב (היום ה„קריה״). אולם חרדי ירושלים עשו הכל שהדבר לא יגיע לידי גמר. הם רצו בהשקעות בירושלים כי בסביבת תל־אביב אין אווירה דתית שורדת. בין היועצים היו אנשים בעלי פניות משלהם, וכך יצא שבמקום שרונה קנתה החברה בכסף רב מגרש גדול ביפו סמוך לעג׳מי לשם הקמת סדנאות למלאכה זעירה וחנויות. הוסבר למשלחת כי עתיד גדול צפוי ליפו, עיר הנמל, כמקום מסחר ותעשיה. חברי המשלחת התענינו במיוחד בהקמת בית־החרושת לטכסטיל בירושלים והציעו לאנשי ירושלים, שחברי ה„אגודה״ מפולין ישקיעו מחצית הסכום הדרוש ויהודי ירושלים את המחצית השניה. האדמו״ר מגור יצא חזרה לפולין ובארץ נשארו שלושה חברי המשלחת: טוביה ביאלר, משה ווידיסלבסקי והשיל שצרנסקי להמשיך בפעולה.

עם בואו לוארשה נתקיימה ישיבת חברי מועצת גדולי תורה וחברי הוועד הפועל העולמי של „אגודת ישראל״, בה נמסר דו״ח מפעולות המשלחת. האדמו״ר מגור הדגיש את שביעת רצונו מביקורו בא״י ואמר: הגיעה השעה ל„אגודת ישראל״ בכלל וליהודים החרדים בפרט להתחיל בעבודה מאומצת לטובת ישוב א״י. הנציב העליון סיר הרברט סמואל ביקש אותו ואת הרב הורוביץ להבטיח בשמו ליהודים החרדים, שאלה מהם שיבואו ארצה יוכלו לחיות ברוח התורה והמסורה באין מפריע.

נסיעת האדמו״ר מגור לארץ ישראל גרמה להתעוררות בקרב המוני היהודים החרדים בפולין. עם שובו לפולין נתפרסם מכתבו דלהלן לבני משפחתו.

„בעזה״י ז׳ אייר על הספינה.

לבני וחתני ויו״ח ח׳ עליכם יהי׳.

עתה הנני להודיעכם את השקפתי בעניני אה״ק.

הנה פחד ורחב לבבי והתענגתי מזיו כבודה, בקרתי מוסדותיה, וגם הישיבות והת״ת שתחת השגחת החרדים ומצאתי בכולם כי טוב אולם נצרכים לסיוע ועזר מן החוץ וכפי העזר כן יזכו להתרחב. הנני שבע רצון מאד בדאותי כי יכולים גם לבוא אל המנוחה ולהתנהג שמה בדרכי היהדות כאשר הורונו אבותינו. ומי אשר חננו הי״ת בהון, יוכל בלי שום ספק למצא שמה פרנסתו במנוחה שלימה ולשמור היהדות כראוי באין מעצור, אולם גם אלו שאין יכולים ואין חפצים להשתקע באה״ק, דעתי — בכדי לעזור לאחיהם בני ישראל החרדים להתישב שמה — יפרישו כל אחד מהונו סכום מסוים ולקנות לו שם חבל נחלה, והוא נושא פירות גם בעוה״ז. ואולי ע״ז רמזו חז״ל שליש בקרקע — הכונה על קרקע אה״ק, כי במס׳ ערכין דף כ״ט מבואר בגמרא שקרקעות חו״ל המה במו מטלטלי דארץ ישראל. (וע״ד הלצה יש לפרש בזה מה שאמרו חז״ל עתידים בתי ישראל שבחו״ל להקבע ולהטלטל לא״י) — ולכן כספים אין להם שמירה אלא בקרקע, כי על ידי זה תשמר גם שארית ההון שבחו״ל, כמ״ש יברכך ד׳ מציון וכו׳.

ולקשט את עצמי מקודם עשיתי מיד עם החבורה שבאתי עמה ואיזה מיקירי ירושלים — השתתפות על יסוד חבדת מניות (אקציען געזעלשאפט) וקנינו בעיר יפו חלקת אדמה כעשרים אלף אמה לבנות שמה בנינים וחנויות שבמשך שנה יגמדו הבנינים.

לכן אקוה ואבקש שממני יראו וכן יעשו, כי הגיעה השעה לעשות דברים ממשיים בפועל וגדולה מזה הבאתי כמה ענינים והצעות נכבדות עבור אגודת שלומי אמוני ישראל שעלי׳ — להוציאב אל הפועל, ונכון שתהי׳ אסיפה של מועצת גדולי התורה וגם אסיפה הכללית של האגודה בפועל (קאנפארנץ) למען הגדל עבודת הישוב באה״ק בפעולות ממשיות.

ביקרתי את הנציב ה׳ אליעזד סעמואל והבטיח שיסייע להחרדים שיבואו שמה להתישב להיות להם כל הזכויות שנתנו לחברות אחרות והרשני להודיע זאת בשמו, אולם הוסיף תנאי כי יחיו בשלום עם התושבים הנכרים ואמרתי כי מובטחני בזה, וראיתי שצהבו פניו, על שאלתו למספר החרדים של אגודתנו, השיבותי לאלפים (הגם שאני יודע כי מגיע לרבבות יוסף עליהם ד׳ וכו׳.

גם ביקשתי איזה הנחות מיוחדות בשביל העולים המתישבים והבטיח להתיעץ בזה עם המנהל לעניני המשפטים שבמדינה וכפי שיוכל ימלא המבוקש.

ובעת שהלכתי בחוצות ירושלים במקום אשר סבבו התושבים הערבים וגמליהם, כמעט בכל מקום עברי, פנו הדרך ביראת הכבוד. הלואי, שנזכה שתהי' מקצת מזה בכל המדינות, בין תושבי הארץ השקפתי שנוכל להעמיד היחס אתם ולשבת שמה בשקט ובטחה.

בטח כבר ידעתם כי בוויען של האסיפה של מועצת גדולי התורה החליטו שהאגודה תעסוק בעבודה ממשית בכל המקצועות בישוב א"י, מבלי הבט על התנאים הפוליטיים המתחלפים ובאים. וכן הוא באמת דעתי אשר מצות ישוב א"י שנצטוינו בתורתנו הקדושה אינה דבר התלוי בזמן, רק בהיכולת והאפשרות, ולכן גם עתה צריכים להשתמש בהאפשרות של עכשיו ולעבוד בכל עוז כי ברבוי העולים החרדים לארץ־ישראל תגדל השפעתם שמה, וזה יגרום שמירת קדושת הארץ.

כמה פעמים בקרתי והייתי אצל כתל המערבי, אשר אמרו חז"ל כי לא זזה וכו', והבנתי שבגולה בכללות ובפרטות עבור אנ"ש ומשפחתנו שנושע בכל הענינים.

ובענין הקריעה, כפי הנקלט בזכרוני, שצריכים לקרוע עד שיגלה את לבו. אולם מעידים רבני קשישאי שקרעו רק מלבוש אחד. ואמרתי, שאם כן היא, הפירוש עד שיגלה את לבו, הוא, שתהי' הקריעה בהרגשת הלב, כמו שכתוב קרעו לבבכם ואל בגדיכם כמו שכתוב לבי לבי על חלליהם וכו'.

והנה נתערבה שמחתי משמועות המעציבות מיפו, השם ינקום דמם, כמו שכתוב, ונקיתי דמם לא נקיתי, והד' שוכן בציון" — כמו כן השמועה ל"ט מהסתלקות הרב משה אלי' הלפרן ע"ה, בטח השתדלו בהצבת גבול אלמנתו ויו"ח.

בערים אחרות ובמושבות לא הייתי, זולת בחברון, יען בפעם הראשונה בהיותי באה"ק לא חפצתי להיות יותר מד' שבועות, שלא יהי' אצלי ברגילות, כמבואר בחז"ל, שכל יותר משלושים נקרא רגיל. מחברון שבתי בכאב אנוש, כי שברה לבי בראותי, איך שפחה תירש גבירתה: כי במקום מערת המכפלה, שרשאים אנו ללכת, אינני יכולים להלוך רק איזה שליבות בהמדרגות, ומשם והלאה הנערים הערבים שובבים ומקפצים ולא יניחו לאחב"י לגשת הלאה. בחברון בקשו ממני, הרב ועוד אנשים מהחרדים שנשארו במתי מעט אחרי שנות המלחמה, שאשתדל שאחב"י החרדים יתישבו שמה, ולדבריהם עיר הזאת מקום פרנסה במקצועות שונות.

הנני כופל את דברי, אשר על אגודת שלומי אמוני ישראל, לעורר את כל החרדים, שישתדלו להרבות הישוב לאה"ק, הן באיסוף ממון הרבה לטובת קרן ארץ ישראל אצל האגודה, והן לעורר בכלל את החרדים שיניחו חלק מהונם באה"ק, כאו"א בפרטיות או ע"י חברות, באופנים ובמקצועות שונות. אולם נחוץ מאד שיתרכז הכל במקום אחד, וכאו"א מהחברות או הפרטי"ם יפנה למרכז האגודה, בכדי שיתרכז והתאחד כל עבודת החרדים. ועי"ז תגדל השפעת היהדות החרדית, וישוב אה"ק יוסד ברוח תורתנו הקדושה הכתובה והמסורה.

זולת זה תהי' מזה טובה גדולה, כי כאשר יתרכז הכל במקום אחד, אשר מבלעדיו לא יעשה כאו"א על חשבון ודעת עצמו, לא ילך לאבדון קיבוץ הידיעות והכחות, ויהי' מזה טובה גדולה לכל הענין.

יהנה כאשר רציתי להשתדל בדבר חזוק האגודה, נוכחתי, שמניעת התרכזות והתרחבות של אגודת ש"א ישראל בירושלים, הוא: כי מנהלי האגודה בשם, נמשכו בראשם ורובם במחלוקת הרבנים, וממילא האנשים, שאין חפצים לכנוס במחלוקת אינם יכולים להמנות בין אנשי האגודה. ומכל שכן אותם האנשים המחזיקים בהרה"ג ר' אברהם קוק שי'. — והגם כי הציעו לפני מאלו האחרונים שיעשו אגודת שא"י בפני עצמם — עכ"ז לא יכלתי לתן הסכמתי ע"ז להיות אגודות אגודות בתוככי ירושלים בין החרדים, כי אקוה כי נחוץ (ויכול) להיות שורר השלום בעיר ששמה שלום.

ועפ"י האופנים אשר מצאתי שמה לנכון התחלתי להשתדל שיהי' עכ"פ שלום קטוע בהתחלה. והנה בחו"ל היה מושג וציור אחר מנה שהוא באמת. כי ע"פ הידיעות היה נחשב הרה"ג הרא"ק שי' כאילו הי' רב נאור ורודף שלמונים, ויצאו נגדו בחרמות וגידופים. וגם מערכות ה„יוד" ו„הדרך" הביעו לפעמים מידיעות האלו שיצאו מצד אחד. ואולם לא זה הדרך לשמוע רק צד אחד, יהי' מה שיהי'.

והרה"ג ר' אברהם קוק שי' הוא איש האשכולות בתורה ומדות תרומיות, גם רבים אומרים כי הוא שונא בצע, אולם אהבתו לציון עוברת כל גבול ואומר על טמא טהור ומראה לו פנים כאותו שאחז"ל בפ"ק דעירובין על מי שלא הי' בדורו כמותו. ומזה באו דברים הזרים שבחבוריו. והרבה התווכחתי עמו, כי, אם כוונתו רצוי' אבל מעשיו וכו', שנותן יד לפושעים, כל עוד שעומדים במרדם ומחללים כל קודש. ואשר הוא אומר: כי בזה הוא דבוק במדותיו כמ"ש אתה נותן יד לפושעים וכו'. — אני אומר כי ע"ש מתוודים, מפני היד שנשתלחה במקדשך, ובנין נערים סתירה ואפילו בבנין ביהמ"ק כמ"ש ברש"י.

אמת כי הוחלט גם בווין לבל לגרום נזק להבטחות הזכויות שנתנו לנו בא"י, ואפילו ח"ו — לאחרים, כי יבא הטוב מכל מקום. אכל להגדיל התעמלות פושעים ולהחניפם באופן נבהל לקרות להם שלום עליכם מלאכי השרת וכו' מלאכי עליון, זה מרגיז החרדים באופן שא"א לתארו. גם שטתו בענין העלאת הנצוצות הוא דרך מסוכן; כל עוד שאינם שבים מפשע, אז הנצוצות אין מהם ממש, מביא בזה סכנה לנפשות טהורות ונקיות, שיחברו עי"ז לפושעים בכח יפיפיתו של יפת; גם סכנה על העוסק בזה, כאשר הורונו רבותינו זצ"ל. והרי החכם מכל אדם עסק בזה, כדרש המדרש ואהובם לאביהם שבשמים, המה הנצוצות הללו, שנאמר ע"ז „היחתה איש אש בחיקו וכו', ולכן הורונו חז"ל חכמים הזהרו בדבריכם וכו'. ועל החכם מכל אדם אמרו בקשו לגנוז ס' קהלת, הגם שאמרו אח"כ יפה אמר שלמה, ולמה הודיעונו שבקשו לגנזו, והכל ללמוד דעת גם על איש דגול מרבבה.

האריכות דברים קשה להעלות על הכתב ולכן אקצר, כי התחלתי בשלום ופעלתי אצל הרה"ג רא"ק שי' ונתן לי כתוב וחתום בחת"י לאמור, שהגם שכונתו הי' לש"ש, עכ"ז, כאשר שמע שיש ח"ח חלול השם ומיעוט כבוד שמים ע"י לשונות שבספריו, ולזאת למען כבוד שמים הוא מבטל לשונות ודברים הללו.

אח"כ נתראיתי עם הרבנים הזקנים הרה"ג ר' חיים זאנענפעלד והרה"ג ר' ירוחם דיסקין שליט"א שיבטלו את קול השופר והחרם וגדופים, והם מוכנים ומזומנים לחתום ע"ז, כאשר גם הרה"ג ר' אברהם קוק שי' כתב כה"ל. אולם הם מוסיפים, שכתבו כבר מכתבים לרבנים לדון על לשונות הללו אם כשרים לבוא בקהל, אך סביבם נסערה מאוד ובלתי ידיעתם נדפס סביב למכתבם את קול השופר והחרם. אולם גם למחות באלו לא חפצו, כל זמן שלא נתבטלו לשונות הזרים והמרים.

והנה גם באלו הקנאים יש הרבה שכונתם לשם שמים, ובהם רבים אשר כרתי עמהם ברית אהבה, כי חברתם נעימה, אולם מבואר בעקדת יצחק פ' פנחס ע"פ לא ברעש ה' וכו', כי לא יתכן דרך כזה, וכשהי' באים בנחת להרה"ג רא"ק שי' בראשונה ג"כ בטוב הי' יכלו לפעול אצלו לבטל הלשונות הללו ולא הוצרך להיות בזיון ת"ח ולהבות אש המחלוקת. ולכל הצדדים נצרך כעת שיבואו שמה חרדים להתיישב שם. מובן כי נצרך התאחדות כל יראי ה' שמה, למען כי יוכלו העולם שמה להתרכז כראוי ולשמור היהדות לבלי להתערב עם שונים.

לכן התקרבות השלום נחוצה ביותר ואם כי לא גמרתיו עוד, עוד, אבל התחלה עשיתי כאשר יבואו שמה בהמשך הזמן רבנים וצדיקים — כאשר הובטח באסיפה בוארשה — המה יוכלו לגמור גם ביתר הפרטים; כי אני שמעתי מהרה"ג ר' אברהם קוק שי' כי איננו לא ציוני ולא מזרחי, אולם בתור רב כללי מוכרח הוא לקרב בימין, והוא יודע כי איש אחד חרדי שיבוא ויתיישב שמה, עולה יותר מהתישבות אלף חפשיים.

גם כל עוד לא נגמר השלום בשלימות, עכ"ז כאשר יחדלו

הזלזולים משני הצדדים, הנו הרה"ג ר' אברהם קוק מכיר בבית דינם של הרבנים הגאונים, ר' חיים זאננענפעלד שי' והרב ר' ירוחם דיסקין שי' — ועוד חושב את זה לדבר מועיל, יען יש לו מגע ומשא גם עם החפשיים, בתור רב כללי, ולכן טוב שיהי' מי שיוכל לעורר אותו באיזה דבר ולענות על רב. מובן בלי חרפות וגידופים, רק בדרך השלום.

והנה מדברי הה"ג ר' אברהם קוק שי' הנ"ל תכירו מדותיו — כי הגם שרוב מאנשי עיר הקדושה והרבה מהרבנים עומדים על צדו, עכ"ז חולק כבוד לרבנים הזקנים.

נקראתי לאסיפה של אגודת ישראל וגם שמה בקשתי שיעסקו בעניני האגודה ולא במחלוקת, כי אני קורא על האגודה, כנבי' שהיא לשם שמים, שסופה להתקיים, והנה ששנינו ג"כ מחלוקת לש"ש, ומשיב כגון : מחלוקת הלל ושמאי, למדנו דעת, כי לנהג מחלוקת לש"ש צריך שיהיו אנשים גדולים כאלו — אולם בכנסי' שלש"ש אין התנא שואל : איזה כנסי', וכו'. והוספתי בביאור לשון — התו"כ פ' שמיני ששמעתי מפ"ק של אמו"ז בשם זקני החי' הרי"ם על לשון זה אשר צריך להיות רגיל על לשון החסידים ובלבבם לקימם. בפ' : זה הדבר אשר ציוה ה' תעשו, וירא א' כבוד וכו', אותו היצה"ר העבירו מלבבכם ותהיו כולכם ביראה אחת ובעצה אחת לשרת לפני המקום, כשם שהוא יחידי בעולם, כך תהי' עבודתכם מיוחדת לפניו, שנאמר ומלתם כו' מפני מה וכו', עשיתם כן וירא א' כבוד ה'. והפ' אינו מבאר בפירוש מהו זה הדבר שיעשו בנ"י וגם התו"כ מרמז : אותו היצה"ר, ולא פורש מהו, אולם מובא מקודם בתו"כ, מפני מה הקריבו ישראל יותר מאהרן, מפני שיש בידם גם חטא מכירת יוסף ע"ש. והנה אותו יצה"ר הידוע, הוא המרקד ביינינו והוא עון שנאת חנם כמובא בגמרא, ומשה רבינו ע"ה הכין אז בהתחלת השראת השכינה על כל בתי מקדש שיהיו עד היום האחרון, ולכן עתה בעקבתא דמשיחא צדיכים להזדרז למעט המחלוקת והשנאה חנם. וכן שמעתי לפרש המדדש ; אוי לנו מיום הדין וכו', אחיהם של יוסף לא יכלו — לעמוד בתוכחתו, כשאמר אני יוסף וכו'. הרמז שיוסף נתווכח עמם בלשון זה. אמד : הן אמת, אני יוסף עומד בצדקתי ולא נשתניתי ע"י המחלוקת, אולם אני שואל, העוד אבי חי, היא הכנסת ישראל, כי נסתלק מאב"י דוה"ק וגדם בזה חורבן כל בתי מקדש, וכו'. ואז לא יכלו לענות אותו כי נבהלו וכו'.

והנה גם ביתר הפרטים אפשר לבוא לעמק השוה ואזי בהתאחדות כל החרדים לדבר ה' באה"ק יוכלו לפעול הרבה לחזוק היהדות. ומהדברים הנ"ל יוכלו ללמוד גם החרדים במדינתנו להפסיק השנאה חנם ולהתאחד בהאגודה.

חשבתי לנסוע דרך מונקאטש להתראות עם הרה"צ מבעלז שליט"א, מפני ששמעתי שהוא מתנגד להאגודה, אולם בווין שמעתי מהר"ד שרייבער נ"י טעמו ונמוקו וחדלתי מהנסיעה, כי הנני נותן לו צדק בתשובתו, שהוא אינו מתנגד להאגודה מטעם כי לא טובה היא, משום שאז הי' מדעיש עלי' כמנהגו מאז בשעה שהי' רואה איזה דבר שלדעתו יוכל להביא ח"ו איזה נזק להדת, הי' יוצא ברעש וכותב נגד זה בכל תפוצות ישראל. אולם אינו נכנס להאגודה, מטעם כי נחוץ שיהיו מי שיעמוד מרחוק לבקר, אולי יהי' מעשה דבר מה שאינו טוב, כי דרך האנשים שבתוכה לחפות על זה וכשאינו נכנס בה יוכל לענות על רב וכהנ"ל. והנה התשובה נכונה, הגם כי חסד לנו אותו צדיק באגודתנו, עכ"פ טוב הדבר שנגלה לנו טעם הכמוס ובזה אחשוב, כי יכנסו אל אגידתנו עתה אותם הצדיקים, שלא נכנסו מפני שתלו עצנים באילן גדול אבל כשיגלה טעמו, יוכלו לכנוס להאגודה ולסמוך על בקרת אותו צדיק.

שמעתי ע"ד השערורי' שעשו מכתבי עמל להפוך הקעדה ע', לכתוב מה שנדבר באספת ויען — וקל וחומר מה שדברתי בגלוי, הפכוהו מכה"ע החפשיים בירושלים, עד שנאלצתי ליתן הכחשה בשליחות שני הדבנים הנחתמים בשמי. מובן, איך יכלו להפוך מה שנדבר בחדרי חדרים — אמת כי חז"ל אמרו : „כל מלתא דעבידא לאגלוי לא משקרא אינשי", אבל שנאתם להחרדים הוציאתם מגדר האנושי, ומפני דרכי שלום התירו לשנות, והנה הם משקרים, כדי להביא לידי מחלוקת. בעניני בית דין הראשית לא התערבתי עצמי כלל. הנני מסיים מכתבי מעין הפתיחה, כי בעשר קדושות שבארץ ישראל שבמשנה יכולים גם עתה להנות מטובה, הן בעה"ב, הן פירושים, הן חסידים, הן בעלי מדרגה וכו' אולם לבל לנסוע בחפזון (בפרט, אחרי שנשמע שסגדו לעת עתה את הגבולים), אך בישוב הדעת ובהסתדרות, ולהודע מקודם, איך יתפרנס שמה וכמה כסף נדרש, הכל בפרטות, כי אני כתבתי רק בכלל כפי ששמעתי וראיתי. אלה דברי אכיכם, הדורש שלומכם וטובתכם.

אברהם מרדכי אלטער

מכתבו זה של האדמו"ר מגור עשה רושם עז בעולם החרדי בכלל ובפולין בפרט. אלפי חסידים מכל החוגים, חברי ה„אגודה" וגם חרדים שלא נצטרפו אליה, חרשתנים, ובעלי הון, אנשי המעמד הבינוני, קבוצות שלימות נתארגנו לשם עליה לא"י וקניית קרקעות להתישבות. כל אלה פנו למשרדיה המרכזיים של „אגודת ישראל" בוארשה וביקשו עצה והדרכה ואפשרות נסיעה לארץ ישראל. נוסדו כמה קבוצות „הכשרה" של צעירים שהתכוננו לעליה ארצה. אולם שוב באו הפרעות מחוגי התנועה הציונית, שעניני העליה היו מרוכזים בידיהם, והם הניחו לא פעם קשיים בדרך העולים מצעירי „אגודת ישראל", שביניהם היו גם נשואים, באמתלה כי יש צורך בעליית רווקים ולא נשואים. ההסתדרות הציונית, ובמיוחד „המזרחי", נדהמו מהתפתחות ה„אגודה" בפולין, ובמיוחד כאשר זו פתחה בפעולה מעשית לטובת ישוב ארץ ישראל, והן ראו בכך התהרות מסוכנת לעצמן. כל הדרכים היו כשרות בעיניהן למלחמה ב„אגודת ישראל". אנשי „המזרחי" הפיצו שמועה, שהמועצה העולמית של ה„אגודה", שהתקיימה בוינה ערב נסיעתו של האדמו"ר מגור לא"י, החליטה לחתור תחת זכויותיו של עם ישראל על א"י ולעכב את אישור המנדאט. עלילה שפלה זו נתפרסמה עם בואו של האדמו"ר מגור לירושלים בעתונות הא"י, והאדמו"ר מגור הכחיש מיד את הדיבה הזאת בעתונות וכן באה הכחשה חריפה מטעם הוועד הפועל העולמי של „אגודת ישראל". שני חברי המשלחת מפולין הא' ביאלר ווידיסלבסקי שנשארו בא"י עסקו בהכנות לבנין המרכז המסחרי ביפו, וכן בהכנות למפעלים שונים. בדרכם חזרה לפולין ביקרו במרכז העולמי לעניני א"י שליד „אגודת ישראל" בפראנקפורט ודנו על מפעלים משותפים שונים וכן שיתפו את מר הירש מהאלברשטאט בחברת „בנין הארץ". עם שובם לפולין, מסרו דו"ח מלא על פעולתם בא"י ועל תכניות רבות להקמת מפעלים, בנין ישובים חקלאיים, קואופרטיבים ובתי מלאכה וכן בעניני חינוך ועזרה לעולים הבאים ארצה. פקידים מיוחדים עמדו לשירות הקהל הגדול מכל החוגים, שבאו לקבל אינפורמציה על הגירה לא"י, על השקעות הון וקניית קרקעות ומגרשים, וכדומה. התחילה ההפצה של מניות „בנין הארץ" בעיקר בין חסידי גור. נוסדו חברות ליסוד מושבות ומפעלים בארץ ישראל, וביניהן יש לציין את החברה „מנוחה ונחלה" של חסידי סקרניביץ בראשותו של יצחק גרשטנקורן, שיסד את המושבה „בני ברק", וכן חברה שהקימה את כפר חסידים. כל ההתחלות הללו נעשו ביוזמת עסקני „אגודת ישראל". בהיתקלם בקשיים פורמליים מאין ל„אגודת יש־

ראל" האפשרות לתת את העזרה הדרושה, התחילו כמעט כולם לפנות למשרד הא"י של ההנהלה הציונית.

במארס 1921 נבחר על ידי ועד הקהילה בוארשה, שהיה מורכב ברובו ממתקדמים ומתבוללים, הד"ד פוזננסקי לרב. החוגים החדדים התנגדו בכל תיקף לבחידה זו ונימוקם היה, כי רב בקהילה גדולה צדיך להיות גאון וגדול בתורה ויראה ולא איש מדע גרידא. נערכו הפגנות גדולות נגד הבחירה; 20 אלף יהודים: חסידים זקנים, יהודים בגיל העמידה ונוער נלהב התאספו ברחוב המוביל לבנין הקהילה והשמיעו סיסמאות וקריאות בוז. כשההפגנה הגיעה לבנין הקהילה, התפדצו הצעירים לתוך הבנין, הפכו שולחנות והתפדעו נגד ה„דוזארים" (הפרנסים). הללו קראו למשטרה שפיזרה את המפגינים בכוח.

ה„אגודה" והחרדים ראו בבחירה זו ראשיתו של „די־פורם". הם קראו לאסיפות מחאה באולמים גדולים, בבתי־הכנסיות ודרשו מהרבנים שיתפטרו מתפקידם. בישיבות ועד הקהילה, שהתקיימו בענין זה, לא פסק הריב. חבריו החרדים התפטרו מתפקידם, וגדל החשש מפני הפרדת הקהילות, דוגמת הונגריה. פוזננסקי לא התערב בשום עניני דין כרב, לא השתתף בעבודה היום־יומית של ועד הרבנים, ובעקבותיו הלך אחר כך גם פרופיסור שור, שבא במקומו אחר פטירתו.

על בחירתו של ד"ר פוזננסקי כרב בוארשה הודע כחוק למיניסטר החינוך והדתות, והמיניסטר אישר את החלטת ועד הקהילה על אף התנגדות ה„אגודה".

בחול־המועד פסח אותה שנה נפטר ציד הסיים מטעם ה„אגודה" הרב משה אליהו הלפרין מלודז. במקומו בא כציר לסיים מר אשר מנדלסון מלודז.

באוגוסט 1921 נוסד רשמית המשרד הא"י של „אגודת ישראל" שהתחיל לטפל בעניני א"י ובמיוחד בעניני העליה. ובאותה שנה קיבלה אגודת הרבנים סוף סוף — אחרי פניה של משלחת רבנים אל מיניסטר החינוך והדתות פונוקובסקי — אישור רשמי. באותו זמן היו רשומים כחברים בה — 207 רבנים.

באותו פרק זמן מנעו דאשי הקהילה בוארשה מהעתונות האגודאית — כעונש על המלחמה שאסרה העתונות האגודאית על בחירת הד"ר שמואל פוזננסקי כדב בוארשה — את הידיעות שהקהילה היתה מוסרת לכל העתונות. אחרי שהחברים החרדים בקהילה איימו בהתפטרות בוטל „החרם".

בסוף יאנואר 1922 התקיימה ועידת אגודת הרבנים בפולין. בוועידה זו, הדאשונה אחר אישורה הרשמי, השתתפו גדולי הרבנים בפולין. התקיים בה ויכוח חריף בדבד התקנות שהוצעו, וביניהם הסעיף האומר: „חברים באגודת הרבנים יכולים להיות רק רבנים או מ"מ, שאושדו על ידי הממשלה." היו"ר הודיע שבתנאי זה ניתן האישור לאגודת הרבנים. הוועידה דנה במצבם הכלכלי הדע של הדבנים, בשכר עוני־ורעב הניתן להם, ודרשו מראשי הקהילות שינוי מידי לטובה.

בפברואר אותה שנה הודיעה הנהלת ה„אגודה" בוארשה לכל מנהלי „תלמודי התורה", ה„חדרים" ובתי־ספד החרדים את פקודת הממשלה לשחרר את תלמידי ה„חדדים" ו„תלמודי תורה" מחובת לימוד בבתי־הספר הכלליים ולהנהיג 2 שעות ליום ללימודי חול. הוראה זו נחשבה בחוגי החרדים כמהפכה במסורת יהודי פולין החדדים, אשר לחמו משך דודות במגמה להכניס לימודי חול ל„חדדים" ו„תלמידי תורה". הפעם קיבלו את הדין, כי ראו בפשרה זו את המוצא היחידי להמשך קיומו של ה„חדר" וה„תלמוד תורה" בתנאי חובת הלימוד בבתי־הספר של הממשלה שנועדו לילדי היהודים, שהלימוד בהם חינם. כן הונהגו תיקונים סאניטאריים בהתאם לחוק המחייב את בתי־הספר לשכון בדידות או בתים מתאימים לחינוך ילדים.

מדכז ה„אגודה" שהשלים עם דרישות הממשלה, פנה לרבנים ולעסקנים בדבר הריפורמה הזאת ודרש לשים לב בעיקר ללימודי התורה והיהדות, וחובדת מיוחדת פורסמה ביחס ללימודי החול. אחרי זמן מה הוצא ספר שימושי ללימודי חול בבתי־הספר של החרדים, בהתאם להחלטות ועד החינוך המרכזי ולפי הוראות מועצת גדולי התורה.

התפתחותה הגדולה של ה„אגודה" גרמה להגברת המאבק נגדה מימין ומשמאל. במיוחד היה עליה להילחם ב„מזדחי", שתפקידו היה להכשיר את התנועה הציונית בעיני יהודים חרדים. הרבי מלובאַביץ', שישב באותו זמן ברוסטוב אשר ברוסיה, שלח מכתב חדיף להאדמו"רים מגור וראדזין ולמרכז ה„אגודה" בפולין נגד ה„אגודה", מוסדותיה החינוכיים ועבודתה למען אדץ ישראל. הרבי ממינקאטש, הקנאי הידוע, ביקד בוארשה, אצל האדמו"ר מגור וגם ב„מתיבתא", וניהל משא ומתן עם האדמו"ר מגור בדבד כניסת החרדים ההונגדיים ל„אגודת ישדאל" בתנאים מסוימים, ומהם: שינוי השם ל„כנסת הידאים", שעבודת ה„אגודה" באדץ ישדאל תתנהל אך ורק על ידי ה„כוללים", להימנע מלעסוק בענינים קונסטרוקטיביים, ונוסף לכל אלה — שינוי בתקנות. אהר שובו למונקאטש, הפיץ הרבי שם ידיעות בלתי נכונות נגד ה„אגודה" בצידוף חרמות וקללות על ה„אגודיסטען", וגדם למחלוקת בקדב קהילות החרדים שבהונגריה. אחד מראשי הרבנים הגדולים והמפורסמים, הזקן שבחבורה בין רבני הונגריה הגאון ר' ש"ב סופר מעיר בערגסאס ביקש מהאדמו"ר מגוד לא להתחשב בהתקפתו של הרבי ממונקאטש.

לכל מתקיפי ה„אגודה" אלה היו תומכים בפולין וראשי ה„אגודה" נאלצו לטפל בענינים הללו בזהירות רבה. באותו זמן חזד לגאליציה האדמו"ד ר' ישכר דוב רוקח מבאלז, וגם בחוגי חסידיו היו שחיפשו פסול ב„אגודת ישראל" ודאגו להמציא ידיעות משונות לרבם ולהשפיע עליו שיוציא כרוז נגד „אגודת ישראל". נגד האדמו"רים והמתנגדים מימין פעלה ה„אגודה" אחדת מאשד בפולמוס עם הציונים. היא מצאה דרך להודיע לדבי מלובאַביץ', כי פשוט דימו אותו ואיחלו לו לצאת במהרה מהגיהינום הסוביאטי ולבוא לפולין ואז ידאה בעיניו את המצב. ואילו עם הרבי ממונקאטש החליטו לא להתווכח יותר בגלל קנאותו המופרזת והידיעות הבלתי נכונות שהפיץ אחדי חזרו מוארשה, והחרמות שפירסם. לעומת זאת נשלחה משלחת מיוחדת לקבל את פני האדמו"ר מבאלז עם שובו לפולין ולהסביר לו את מטרת ה„אגודה". שעות רבות שמע האדמו"ר על העבודה המעשית והפוליטית של ה„אגודה" בפולין, שאל שאלות והביע שביעת רצונו מהביקור

ומעבודת ה„אגודה״. הוא לא פירסם כל הודעה רשמית, אך הודיע בפימבי, כי הוא רוחש אימון במנהיגיה של ה„אגודה״, הרוצים בחיי תורה ומסורה. כדאי לציין כאן, כי אנשים בלתי אחראים מ„צעירי ציון״ מסרו למשטרה המקומית על סוכנים קומוניסטים שהגיעו לעיירה ונמצאים באכסניה בה דרה משלחת „אגודת ישראל״. אנשי המשטרה מיהרו לאכסניה, וכשראו את אנשי המשלחת ביקשו סליחה ממנה והסתלקו.

ביולי 1922, אחרי בירור וליבון בחוגי מנהיגות ה„אגודה״ וויכוח בעתונות האגודאית, הוחלט להקים הסתדרות „פועלי אגודת ישראל״. הסניף הראשון אורגן בוארשה.

באוגוסט 1922 עלתה על הפרק שאלת הקונגרס היהודי העולמי וה„אגודה״ הוזמנה להשתתף בו. המשא ומתן בשאלה זו ארך זמן רב ולא הביא לידי הסכם. „אגודת ישראל״ עמדה על שלה, כי בשאלות דת אין היא יכולה להסכים להחלטות שיתקבלו ברוב דעות וביחוד בנוגע למעמד הדת בא״י. לעומת זאת, מוכנה היא להסכים להשתתף בוועד שיטפל בבעיות כלכליות ואולי גם מדיניות. עמדתה זו של ה„אגודה״ עוררה ביקורת חריפה בעתונות היהודית הכללית והציונית.

בנובמבר 1922 פורסמה חוקת הבחירות לסיים הפולני. החוקה שללה מיהודי פולין והמיעוטים הלאומיים את האפשרות לזכות בנציגות הולמת את מספרם. לא שהוגבלו בחוקה זכויות היהודים, אך חלוקת אזורי הבחירות בוצעה כך, שברובם — להוציא את הערים הגדולות ואי־אלו אזורים אחדים, בהם מספר הנבחרים עלה על ששה, שנמצאו במיוחד בגאליציה המזרחית — תימנע בחירת יהודים לסיים. באותם הימים יזם יצחק גרינבוים להקים את גוש המיעוטים, שבכיחות מאוחדים יבטל את הסכנה המאיימת על כולם. „אגודת ישראל״ הוזמנה להצטרף לגוש זה. ההיסוסים היו גדולים. גרינבוים וחבריו, ובזמן הראשון גם פרילוצקי, עמדו בראש וראשונה על דרישות הזכויות לשלטון עצמי בלי להדגיש את היחוד הדתי היהודי. „אגודת ישראל״ העולמית, שאתה התיעצה ה„אגודה״ בפולין, היססה להביע את דעתה ל„אגודה״ בפולין הבקיאה במצב. ברור היה שהממשלה מתנגדת לגיש זה, בכל זאת החליטה ה„אגודה״ בפולין להשתתף בו כבאיחוד טכני לבחירות בלבד. אליהו קירשברוין לחם בעד הצטרפות לגוש ובכל להט נפשו התאמץ לשכנע את גדולי התורה והאדמו״רים, שסכנה גדולה צפויה ליהדות הפולנית אם ה„אגודה״ תפרוש. לפי חשבונו היו צריכים לקבל: הציונים 6 מנדאטים, ה„אגודה״ 6 מנדאטים, מזרחי 3, בלתי מפלגתיים 2, התאחדות 1, סוציאליסטים 1. ה„בונד״ יבעקבותיו הסיעות הסוציאליסטיות שבמחנה הציוני לא הצטרפו לגוש. ד״ר שיפר פרש ממפלגתו עקב הצטרפותו לגוש המיעוטים. ה„בונד״ ניסה להקים גוש הסיעות הסוציאליסטיות של המיעוטים ולא הצליח. כולן, פרט לאלה של היהודים, נצטרפו לגוש הכללי. גם הפולקיסטים הלכו בעקבות הסוציאליסטים, אולם הצליחו להציל בוארשה את בחירם פרילוצקי מתבוסת מפלגתם. דרישות הללו גרמו לאבדן אלפי קולות של יהודים. התוצאות היו: 8 ציונים, 5 „אגודה״. (בלודז חסרו 400 קול למנדאט נוסף ל„אגודה״) „מזרחי״ 4 (1 מנדאט יותר משהגיע להם) 1 „התאחדות״ 1 — ד״ר שיפר. בגאליציה המזרחית, שבה החרימו האוקראינים את הבחירות, זכו היהודים — עקב ירידת מספר הקולות שהיו דרושים למנדאט לסיים — ב־15 ציר, ביניהם 9 ציונים, 2 התאחדות, 2 ה„אגודה״, 2 „מזרחי״. ה„אגודה״ בגאליציה היססה תחילה, בגלל המצב הפוליטי וחולשתה שנבעה מריב פנימי, להעמיד רשימה משלה. השפיעו עליה גם השמועות, כי האדמו״ר מבאלז אינו מרוצה מהרשימה היהודית המאוחדת מחשש קינטור הממשלה, ולכן הסכימה לבסוף, על אף מיעוט המנדאטים שהוקצו לה, להצטרף אליה.

אחרי הבחירות פירסמה „אגודת ישראל״ בפולין כרוז בו קראה לחידוש עבודת הקודש בכל תחומי הפעולה, אשר הוזנחו בימי הבחירות. מיעוט המנדאטים שקיבלה לעומת מה שהגיע לה הוסבר ביחס השותפים הבלתי יהודים שבגוש המיעוטים והגוש היהודי הלאומי, יהודגש, שגוש המיעוטים היה טכני בלבד ואינו מחייב קשר פוליטי.

בישיבת המרכז של „אגודת ישראל״, שהתקיימה בעשרים בנובמבר 1922 בראשותו של הרב מאיר שפירא, מסר הרב יצחק מאיר לוין דו״ח על הבחירות, על אי־השתתפות החרדים בווילנה מסיבות מדיניות ועל המצב בגאליציה. א. קירשברוין הירצה על המצב המדיני ועל עמדת צירי ה„אגודה״ בסיים והציע עיקרי מדיניות. אחר ויכוחים ערים בחר המרכז בוועדה פוליטית מיוחדת מורכבת מ־8 צירי הסיים והסינאט ו־9 חברי המרכז. הוחלט להשתתף בעבודת ה„קולה״ (הסיעה) היהודית בסיים הפולני. כן נבחרו 12 צירים לישיבת המועצה המרכזית של „אגודת ישראל״ העולמית, שעמדה להתקיים בבראסלוי.

בישיבה שניה של המרכז, בראשות הסינאטור אשר מנדלסון, נמסר דו״ח על עבודת ה„אגודה״ בשאלות אירגוניות. הוחלט לצרף 3 אישים למרכז והם: אשר מנדלסון, משה דייטשער, וטובי׳ ביאלר. נבחרו גם דירקטוריון לענינים פינאנסיים וועדת ביקורת ונקבע סכום הסיוע לבטאון ה„אגודה״, היומן „דער יוד״.

באותו זמן יצא ר׳ יעקב מאיר בידרמן מוארשה בשליחות מיוחדת לארץ ישראל לפתיחת „ישיבת שפת אמת״ בירושלים וריכז בה את כל בני הישיבה שעלו מפולין ארצה, וכן תלמידים מארץ ישראל. האדמו״ר מגור ראה ביסוד ישיבה זו אחת הפעולות החשובות ביותר שנעשתה בעקבות ביקורו בירושלים. הוא השקיע עמל רב לביסוסה הן בתרומתו הוא הגדולה והן בתרומות חסידי גור מפולין שנענו לקריאתו.

בסיים בא לידי ביטוי האיחוד של יהודי פולין במלחמתם לזכויותיהם. הממשלה הפולנית עשתה מאמצים לשבור את גוש המיעוטים. עלה בידה לפתות את האוקראינים והרוסים הלבנים בהבטחותיה ובעיקרון שקבעה, כי יש להבדיל לטובה את המיעוטים הסלאביים הטריטוריאליים מן המיעוטים המפוזרים שאינם ראויים לזכויות לאומיות. הממשלה תלתה את אשמת אירגון גוש המיעוטים ביהודים ויחסה אליהם נעשה עוין. מרכז ה„אגודה״ דן בעמדתה זו של ממשלת שיקורסקי והחליט להתנגד

לקשר אירגוני כלשהו עם גוש המיעוטים. המרכז ראה סכנה ליהודים בעצם רעיון הברית עם המיעוטים, שתביא בראש וראשונה לשלילת אפשרות של שתדלנות לטובת יחידים שנגרם להם עוול, ובמיוחד ליהדות החרדית. גם צירי היהודים מגאליציה לא הסכימו לעמדת יצחק גרינבוים יוזם הגוש, והתחילו חותרים להתפשרות עם הממשלה מתוך אמונה שבכך יצליחו להבטיח להמוני היהודים הקלות במצבם המשפטי והכלכלי.

לא ארכו הימים ונתברר לאוקראינים ולרוסים הלבנים, שההבטחות שניתנו להם לא נתמלאו. ממשלת שיקורסקי נפלה ואת מקומה תפסה ממשלה שבראשה עמדו נציגי הדימוקראטיה הלאומית. המצוקה הפינאנסית במדינה גברה והלכה אחרי שנקבעה המטבע החדשה, והמסים כבדו על הסוחרים ובעלי המלאכה. במשרד החוץ לחצו על הממשלה שתבוא לידי פשרה עם היהודים, דבר שעשוי להיטיב את הסיכויים לקבלת מילווה בארצות הברית. משנתברר לפרופיסור גראבסקי, שר החינוך והדתות, בשיחה עם יצחק גרינבוים, שהיהודים לא יסכימו לשמש מכשיר בידי הממשלה נגד המיעוטים, פתח במשא ומתן עם ד"ר טהון וד"ר רייך והגיע עמהם לידי פשרה על יסוד הצהרת אימונים של נציגי היהודים בקבלת פנים אצל ראש הממשלה. ה„אגודה", שלא שותפה במשא ומתן, ראתה בתוצאותיו נטיה לטובתה וסיכוי להכרת החינוך החרדי ולהתפתחות החיים הדתיים בקהילות.

בינתיים אירע רצח הנשיא נארוטוביץ, שנבחר בעזרת גוש המיעוטים, וגרם שוב לגילויים אנטישמיים. אירעו התנפלויות על יהודים, נשדדו חנויות, ולפי אומדנה של אגודת הסוחרים הגיעו הנזקים ל־30 מיליון מארק פולניים. ציר הסיים אליהו קירשברוין ביקר אצל ראש הממשלה גנראל שיקורסקי והלה הבטיח להעניש את האשמים ולרסן את ההמון הפרוע.

בישיבת הוועד המרכזי באפריל 1923, עמד הרב י. מ. לוין על המשבר הכספי המחבל בפעולותיה של „אגודת ישראל" בפולין ותבע מאת הסניפים השתתפות מתאימה לניהול הפעולות האירגוניות, הפוליטיות, החינוכיות והסוציאליות. באותה ישיבה נבחרה ועדה של 10 רבנים בקשר עם ההכנות לכנסיה הגדולה הראשונה של „אגודת ישראל" שעמדה להתקיים בוינה. נקבעו הערכות מס לכל סניפי ה„אגודה", והמשתתפים התחייבו לפתוח בתעמולה להגברת ההכנסות וריכוז המס.

באותה ישיבה דנו גם בשאלת השמיטה בא"י ועזרת ה„אגודה" לשומריה.

הקהילה היהודית בוארשה החליטה באותה תקופה לתרום 2 מיליון מארק לקרן־היסוד, אף־על־פי שחסר כסף בקופתה לתשלום המשכורת לפקידיה, ועל אף התנגדות ה„אגודה" לפעולות קרן היסוד בשל תמיכתה בחינוך החפשי.

באותו פרק זמן התקיימה בלבוב ועידת „אגודת ישראל" בגאליציה. מרכז ה„אגודה" בוארשה שלח את הרבנים ר' מאיר שפירא ואהרן לוין — שניהם מגאליציה — להשפיע על מהלך הוועידה ולהביא לאיחוד ה„אגודה" שבגאליציה עם זו שבפולין הקונגרסית וגלילות הספר המזרחי, אך מאמציהם לא הוכתרו בהצלחה.

צירי הסיים והסינאט של „אגודת ישראל" היו פעילים וערים מאד ביחד עם חברי שאר המפלגות. אליהו קירשברוין, כחבר ועדת הבטחון, עמד במיוחד על סיפוק צרכי הדת של החיילים היהודים בצבא הפולני, ולחם בוועדה בתוקף בקצונה הפולנית, שנהגה בשרירות כלפי החיילים היהודים. חברו הרב אהרן לוין, אשר שפתו הפולנית היתה שגורה בפיו במידה בלתי שכיחה לגבי רב אגודאי ועשתה רושם על כל חברי הסיים, פעל כחבר בוועדת החינוך והדתות. במלחמתו שם לזכויות היהודים נהג אמנם ברכות יתירה, אבל ידע גם לתבוע את עלבון לימודי הדת היהודית בבתי־הספר הממשלתיים.

אותה שעה פרצה מחלוקת בין ה„אגודה" וה„מזרחי" בגלל התמיכה של ה„ראליף" האמריקאי בחינוך החרדי. שליח ה„ראליף" מר הרי פישל נאשם בקיפוח מוסדות החינוך של ה„אגודה" והעדפת אלה של „המזרחי". גדולי התורה התנגדו במיוחד לסמינר לרבנים „תחכמוני", שהוקם על ידי „המזרחי", ולתכנית לימודיו המודרנית. הם האשימו את ראש המחלקה התורנית הרב משה סולובייציק, בנו של ר' חיים סולובייציק ז"ל מבריסק, שהוא משמש הוכחה כביכול שהמוסד הוא ישיבה. הרב סולובייציק ענה למאשימיו והשתדל להוכיח שאביו הגדול התנגד ל„אגודה". ר' חיים עוזר גרודזנסקי פירסם בתשובה לכך מכתבים של רבי חיים סולובייציק מהם נראה כמה אמיצים היו קשריו עם ה„אגודה", וכן סיפר על השתתפותו של הרב ז"ל בוועידת קאטוביץ וביסוד מועצת גדולי התורה ועל התנגדותו החריפה לשיטת החינוך החרדי שהיתה נהוגה ב„תחכמוני".

עם התקרבות הכנסת הגדולה של „אגודת ישראל", שנועדה להתקיים באלול אותה שנה בווינה, גברה ההתענינות בה במחנה החרדים בפולין. הידיעות, שבעל „חפץ חיים" מראדין, גדולי האדמו"רים עם האדמו"ר מגור בראש וגדולי התורה מליטא ובראשם הרב רבי חיים עוזר גרודזנסקי מווילנה ישתתפו בכנסת הגדולה, השפיעו על הוועד הפועל של ה„אגודה" שתעשה את כל המאמצים שה„אגודה" מפולין תופיע בקונגרס עולמי ראשון זה של „אגודת ישראל" במספר צירים גדול. למעלה מ־250 צירים, חוץ מאורחים מכובדים, באו אליה מפולין. אגודת הרבנים שלחה גם היא שני צירים, את ראש האגודה הרב מקאליש רבי יחזקאל ליפשיץ והרב פין מסלונים.

בעל „חפץ חיים" והאדמו"ר מגור קראו בנאומי הברכה שלהם להגביר את החינוך התורני ולהקים ישיבות, והאדמו"ר מגור הסביר, שהאגודה היתה נאלצת להסכים לדרישת הממשלה הפולנית להנהיג ב„חדרים" שעתיים ביום לימודי חול, אולם בכל ארץ שאפשר להימנע מחובה זו יש להימנע. נשיא ה„אגודה" בפולין ר' מאיר שפירא הציע להנהיג לימוד הדף היומי בכל תפוצות הגולה וכן להקים את ישיבת חכמי לובלין שתשמש את כל הגולה. שתי הצעותיו נתקבלו בהתלהבות.

צירי ה„אגודה" מפולין הכריעו את הכף נגד קנאי

הונגריה מצד אחד וחרדי גרמניה מאידך בשאלות מדיניות וחברתיות. במיוחד גברה השפעתם של רבני פוליו וצדיקיה במועצת גדולי התורה.

לוועד הפועל העולמי המצומצם של „אגודת ישראל" נבחרו: רבי מאיר שפירא, ר' י. מ. לוין, אליהו קירשברוין, מ. דויטשר, נ. רוזנפלד, י. מ. פריבס, יעקב טרוקנהיים, ר' יצחק תאומים ורבי חיים עוזר גרודזנסקי. בעל „חפץ חיים" והאדמו"רים מגור ומצ'ורטקוב נבחרו לנשיאות מועצת גדולי התורה. נציגי ה„אגודה" מפולין, שתפסו מקום בראש הכנסת הגדולה. נבחרו לכל מוסדות ה„אגודה" העולמית.

בהתאם להחלטות הכנסת הגדולה בדבר בנין א"י, יצא חנוך ווידיסלבסקי מלודז לתהות על ההצעה להקים מפעל טכסטיל גדול בארץ. לפי בירורים קידמים הגיעו שליחי ה„אגודה" מפולין לידי מסקנה, שהתנאים השוררים בארץ אינם נוחים עדיין להקמת מפעל כזה: האוכלוסיה היהודית קטנה עדיין והאוכלוסיה הערבית מספקת צרכיה המעטים במוצרי טכסטיל מסוריה ילבנון. מר ווידיסלבסקי דחה מסקנה זו ועמד על דרישתו להקים בית־חרושת גדול ומשוכלל. הוא הציע לייסד חברת מניות בהון של שלושים אלף לירות שטרלינג. הוחלט לשגר משלחת חדשה וליפות כוחה להחליט במקום החלטה סופית בענין זה.

אחרי הכנסת הגדולה בווינה נועדו נציגי הוועד הפועל העולמי של ה„אגודה" עם חבריו בפולין לברר את האפ־שרויות לפתיחת בנק אגודאי בארץ־ישראל. אותה שעה נוסד מוסד פיננסי בשם „קרן התורה", שתעודתו היתה להרים את קרן התורה בתפוצות ישראל על ידי הקמת מוסדות תורה בכל ישוב יהודי ותמיכה בם. כחברי הדירקטוריון שחתמו על הכרוז לתפוצות נבחרו האדמו"רים מגור ומצ'ורטקוב, בעל „חפץ חיים" ירבנים גדולי תורה עם הרבנים רבי חיים עוזר גרודזנסקי ור' מאיר שפירא בראשם. מגבית גדולה שנערכה בפולין לטובת „הקרן" הוכתרה בהצלחה רבה, וכך נפתחו מוסדות חינוך לבנים ולבנות במקימות שחוסר אמצעים מנע עד אז בעד פתיחתם.

שוב נאלצו חברי ה„אגודה" להתיצב בשער נגד החלטת הנהלת הקהילה בוארשה לבנות בית־מגורים לסטודנטים יהודים בפראגה בחצר בית־הכנסת והמיקוה על שם ר' ישעיה'לי פראַגר. המוני יהודים תושבי פראגה ליד וארשה מנעו בכוח את התחלת העבודה בהקמת הבנין, ואליהו קירשברוין פתח במשא ומתן עם הנהלת הקהילה, שקיבלה סכום כסף מסוים לקניית מגרש אחר, והרוחות שקטו. ושוב נסערו הרוחות כשהופיע בשבת גליון של העתון הבונדאי „פאלקס־צייטונג". הדברים הגיעו לידי מהלומות והתערבות המשטרה, והוועד המרכזי של ה„בונד" נאלץ לבטל את החלטתו להוציא את עתונו בשבת.

בשנת תרפ"ד ביקר רבי מאיר שפירא בלובלין בדבר הקמת „ישיבת חכמי לובלין". הוא הצליח לרכוש את עזרתו של הגביר ר' שמואל אייכנבוים, אשר תרם מגרש גדול במרכז העיר ועליו הוקם בנין בן שבע קומות יפה ומשוכלל. היו בו אולמים מפוארים; באחד מהם נבנה יציע לאורחים שבאו להאזין לשיעורי הרבי, בשני הועמדה תבנית בית המקדש, כדי להקל מעל לימוד סדר קדשים, וספריה גדולה, שהכילה למעלה ממאה אלף כרכים, עמדה לרשות המורים והתלמידים.

אותה שנה יצאה שוב משלחת „אגודת ישראל" בפולין לארץ ישראל, שבראשה עמדו: האדמו"ר רבי אברהם מרדכי אלטר מגור, האדמו"ר ר' יצחק זליג מארגנשטרן מסוקולוב, והרב ר' חנוך לוין מבאנדין. הם נבחרו על ידי מועצת גדולי התורה כבית־דין מיוחד להשכנת שלום בין העדה החרדית האשכנזית ובתי־הדין שלה לבין בתי־הדין של חסידים ופרושים. המשלחת התעכבה בווינה ימים אחדים, והאדמו"רים מגור וטשורטקוב התיעצו ביניהם. הוועד הפועל של „אגודת ישראל" העולמית בווינה קרא להתיעצות יוצאת מן הכלל ודן עם חברי המשלחת על עניני ה„אגודה" בארץ ישראל והפעולות שיש לנקוט.

חברי בית הדין נפגשו מיד לבואם לירושלים עם הרבנים קוק וזוננפלד ועם רבני העדות משני הצדדים. הפגישות היו סגורות ונמשכו לפעמים כשש־שבע שעות בלי הפסק. מצב הדברים היה בכל רע: המחלוקת הגיעה לשיאה והיה צורך במאמצים רבים וגדולים, כדי להביא את היריבים לשולחן אחד. עמדו אז בירושלים לפני אישור הרב־נות הראשית ונתפרסמה הצעת חוקת הקהילות היהודיות ובעקבותיה נתעוררה שאלת בחירת נשים. אש המחלוקת בין חרדי ירושלים נתלקחה ביתר שאת. קנאי ירושלים, שראו בהרב קוק רב מטעם הממשלה, לחמו בו בכל הדרכים. הישוב הישן לא יכול להגיע לאיחוד כוחות, ומשלחת האדמו"ר"ים עשתה כל שהיה ביכולתה כדי לקרב את הצד־דים. היא פתחה באירגון שחיטה אחידה ובתי דין מאוחדים. בהשפעתם כי רבה עלה בידם להרגיע במקצת את היריבים ולהגיע אתם לידי סיכום מסיים. לבסוף הוציאו פסק־דין ארוך ומנומק להסדר הענינים ומסרוהו לפירסום אחרי יציאתם מירושלים.

ביסוד פעולות הבנין הונח על ידי הנהגת ה„אגודה" בפולין והמרכז העולמי עקרון היוזמה הפרטית. אכן אורגנו גם קבוצות לקניית שטחי אדמה ולהקמת מושבה חרדית. בהשפעת המשלחת בארץ נוסדה חברת מניות להקמת בית חרושת לטוויה בשם „מסכת ארג" בהון יסודי של 10.000 לי"מ (הלירה המצרית היתה עדיין המטבע החוקית של הארץ). וליד יעזור נקנו אלף דונם להקמת מושבה על שם „חפץ חיים". כן הונח יסוד לחברת בנין בתים בתל־אביב. סודרו תכניות שונות להשקעות בתעשיה, במסחר ובקניית קרקעות, והוסרו המכשולים שעמדו בדרך בניית מרכז מסחרי ביפו על ידי חברת „בנין הארץ", והוחל בבנין.

באותם הימים בא לארץ האדמו"ר מנחם מנדל לנדא מסטריקוב, חבר מועצת גדולי התורה ונשיאות ה„אגודה" בפולין, שחיפש את הדרך להתישבות חקלאית של קבוצת חסידיו.

באייר תרפ"ד נגמרה הקניה הראשונה על שם „אגודת ישראל", שטח של ארבעת אלפים דונם בעמק יזרעאל על יד בלפוריה. אחרי שנה וחצי עלתה על האדמה קבוצה גדולה של חברי „אגודת ישראל" והקימו את המושבה „מחנה ישראל". שטח זה נמכר בחלקות קטנות וגדולות לחברי ה„אגודה" בפולין, מבלי שידעו אם יש בחלקות

אלה כדי לפרנס את בעליהן. רבים מיהודי פולין שעלו ארצה אחר כך וחשבו לתומם כי יוכלו להוציא פרנסתם מחלקותיהם הזעירות, נתאכזבו מהר. כמה קבוצות של פועלי „אגודת ישראל" ניסו להתישב במקום ולא הצליחו, מפאת התנגדות בעליהן של חלקות האדמה הזעירות למסור להם את אדמותיהם לעיבוד וכן מחוסר התקציב הדרוש להתישבות עובדת. המקום לא יושב עד היום, והאדמה הוחכרה לקבוצה שכנה לעיבוד.

הממשלה שהוקמה אחרי ממשלת שיקורסקי, שתפקידה היה להשקיט את הרוחות שנסערו אחר רצח הנשיא, לא יכלה להשלים עם רעיון „גוש המיעוטים" וקיומו. פחד של מדיניות אנטישמית מוגברת נפל על חלק ממנהיגי היהודים, והם מצאו לנכון להתנער מגוש המיעוטים בתקווה שבכך יביאו להחלשת המדיניות הזאת. הם נקטו שיטה מדינית ריאליסטית שמגמתה היתה להשיג הקלות לאוכלוסיה היהודית, להפר גזירות, ולמצוא שפה משותפת עם הממשלה. מנהיגי ה„אגודה" מצאו לנכון לתמוך בשיטה זו. ב„קולו" היהודי התחיל מאבק קשה על יסודות המדיניות היהודית. הדים ממאבק זה הגיעו לציבור הרחב, ולפיכך קראה „אגודת ישראל" לאסיפת עם גדולה בשאלות המדיניות. שבה הסבירו אליהו קירשברוין ול. מינצברג את עמדתם המדינית של צירי הסיים והסינאט האגודאיים.

המועצה המרכזית של „אגודת ישראל", שנתקיימה בראשות רבי מאיר דן פלוצקי, אישרה את עמדת צירי הסיים והסינאט מטעם ה„אגודה" והחליטה לנהל מדיניות יהודית עצמאית מעשית שלא יהיה בה משום אופוזיציה ולנתק כל קשר עם ה„מיעוטים". כן הוחלט לעזוב את ה„קולו", אם יתקבלו בו החלטות נגד האופי הדתי של הקהילות.

בהחלטה זו נחרץ גורל הפוליטיקה היהודית בסיים הפולני, מאחר שגם צירי התנועה הציונית מגאליציה בראשותו של ד"ר ליאון רייך קבעו, שיש לנהל מדיניות כזאת, ואף אחדים מציוני פולין הרוסית לשעבר תמכו בה. בראש המצדדים במאבק עם מדיניות הפוגעת בזכויות היהודים ומנצלת אותם כנגד המיעוטים עמד יצחק גרינבוים, שלחם בכל כוחו בשיטת המדיניות שנתקבלה.

הוכרז על בחירות להנהלת הקהילות לפי חוקת בחירות חדשה, דימוקראטית. כל המפלגות שהקימו מנגנונים מיוחדים לבחירות אלה פתחו במלחמת בחירות. הציונים ו„המזרחי" החריפו מלחמתם ב„אגודה". סיסמת הסיעה הרדיקאלית בראשותו של יצחק גרינבוים: „מכת מוות ל„אגודה"", נתקבלה על ידי הנוער הציוני והעתונות הציונית כפקודה ממש, ומאמרים חריפים ביותר נדפסו בעתונים נגד „אגודת ישראל" והיהדות החרדית ומגמותיה. אף־על־פי־כן ניצחה „אגודת ישראל" בבחירות אלה נצחון גדול בכל רחבי פולין. „המזרחי" עשה כל שיכול במטרה לפצל את כוחות היהדות החרדית, ואירגן סיעות דתיים בלתי מפלגתיים וכיתות חסידים שונים, כגון חסידי אלכסנדר וראדומסק, שיצאו ברשימות מיוחדות.

גדולי התורה והאד"מורים פנו בקריאה נלהבת לכל היהודים החרדים ללכת לבחירות לקהילות ברשימה מאוחדת. האדמו"ר מבאלז פנה לאנשי שלומו ללכת לבחירות עם הגוש האגודאי. ההסתדרות הציונית פירסמה מצעה, שלפיו הקהילה היא מוסד יהודי כללי לאומי, וכנגדה הכריזה „אגודת ישראל" שהקהילה היא מוסד דתי, ועליה לדאוג בראש וראשונה לענינים הדתיים של היהודים. ה„אגודה" הדגישה שהיא דוחה את הפרדת הדת מהלאום. בכל אסיפות הבחירות בערי פולין התנהלו ויכוחים סוערים, שהיו מלווים לפעמים גם מכות ומהלומות והתערבות המשטרה, ולא הוסיפו כבוד רב לאוכלוסיה היהודית. תוצאות הבחירות בוארשה, שבה גברה התעמולה של המפלגות המתנגדות ל„אגודה" ולרשותן עמדו מנגנון גדול ועתונות מסועפת, הביאו ל„אגודה" נצחון ניכר. בין 50 נבחרי הקהילה היו: נציגי „אגודה" — 15, הגוש הלאומי — 11, „המזרחי" — 5, ציוני פראגה — 2, בעלי מלאכה ציונים — 1, ה„אגודה" בפראגה — 2, חסידי אלכסנדר — 3, „פועלי ציון" שמאל — 2, „בונד" 5, „פאלקס פארטיי" — 3, מוסדות הצדקה — 1.

לא היה איפוא רוב לגוש הציוני ואף לא לגוש ה„אגודה", לכן הגיעו לפשרה: אליהו קירשברוין נבחר ליו"ר מועצת הקהילה והשיל פארבשטיין, ראש „המזרחי", ליו"ר הנהלתה. להנהלת הקהילה נבחרו 7 נציגי „אגודה", 6 ציונים ואחד אחד מה„בונד" וה„פאלקס פארטיי". להנהלת הקהילה צורף בפקודת השלטונות נציג ועד הרבנים, שניתנה לו זכות הצבעה לפי החוק.

בשאר הקהילות הגדולות נשאר בדרך כלל השלטון בידי „אגודת ישראל", פרט לכמה קהילות גדולות בגאליציה שהציונים קיבלו בהן רוב.

היחסים בין ה„אגודה" והממשלה נשתפרו. אליהו קירשברוין הצליח במשא ומתן עם המיניסטר לעניני הצבא הגנראל שיקורסקי להביא לידי סיפוק צרכיהם הדתיים של היהודים בצבא הפולני, אולם אותה שעה נתחזק רצונו של מיניסטר ההשכלה לסגור את ה„חדרים". כן נתחזק המאבק לתיקון חוק מנוחת יום ראשון, שהכביד מאד על הסוחרים הזעירים בשעת המצוקה הכלכלית שגברה בעקבות המדיניות הפינאנסית של ממשלת גראבסקי.

המצב הכלכלי החמור שהשתלט בפולין פגע קשה בפעולתה של „אגודת ישראל". עתונה היומי „דער יוד" חדל להופיע, והעתונות המתנגדת ניצלה הזדמנות זו של חוסר בטאון ל„אגודה". בסניפים גברה האדישות, ושנאת חינם ומחלוקת התלקחה בין כיתות החסידים. רבי מאיר שפירא, נשיא ה„אגודה" והרוח החיה בהנהלתה, עזב מקומו והתמסר כולו להקמת ישיבת חכמי לובלין. ה„אגודה" נשארה בלי מנהל אוטוראטיבי.

גזירות פוליטיות ופינאנסיות קשות פגעו יום־יום ביהודי פולין. העניות גדלה והלכה ורבו המתאבדים לדעת. במיוחד סבלו אנשי מסחר ותעשיה זעירים ובעלי מלאכה, רובם חרדים. מוסדות התורה, הישיבות, תלמודי תורה ובתי־ספר החרדים — סכנת סגירה צפויה היתה להם.

„עליית גראבסקי" לארץ היתה בכל תקפה. יהודי פולין, וביניהם המוני יהודים חרדים, מהם שקנו קודם חלקות אדמה ומהם שאספו את שארית הונם עלו ארצה. אלה נתקלו בקשיים מצד המשרד הא"י בוארשה, שדרש מהם אישורים מאת ההסתדרות הציונית בעירים, כי לא נמנו עם מתנגדיה,

והיו שדרשו גם אישור לכך שהם תורמים לקרנות ציוניות. ה„אגודה" ראתה הכרח לעצמה לפנות לקונסולים הבריטיים ולמשרד החוץ הבריטי בלונדון. „הכשרת הישוב" דרשה מהיהודים שרצו לקנות קרקעות בא"י שיעשו את קניותיהם באמצעותה ולא יעלו את מחיר הקרקעות בהתחרותם. משלחות ה„אגודה" שביקרו בארץ התנגדו לדרישה זו בכל תוקף, בהוכיחם כי קוני קרקעות בארץ לא תמיד פונים ל„הכשרת־הישוב". קבוצת חסידי גור החליטה ליסד מושבה על שם האדמו"ר מגור בעל „שפת אמת" בשם „גבעת יהודה", קנתה חמשת אלפים דונם מאת השיך אבו קישאק ושילמה לו סכומים גדולים. „הכשרת הישוב" האשימה את הקבוצה שהוסיפה על המחיר שהיא הציעה למוכר ותבעה אותה למשפט ציבורי. ברבות הימים נתברר שמרבית הקונים והמועמדים להתישבות לא יכלו לעמוד בהתחיבויותיהם ואלה ששילמו וקיבלו קושאנים מכרו את חלקותיהם ליהודים אחרים. במקום שנועד ל„גבעת יהודה" נוסדו המושבים „הדר" ו„רמת הדר" ובמקום מושב „כפר נצחון" הוקם אחרי מלחמת העולם השניה מוסד לנוער על ידי פועלי אגודת ישראל.

בוועידת מרכז ה„אגודה" לבנין א"י שנתקיימה בפראנקפורט הודיעו על רכישת שטח של 17 אלף דונם (אדמת אולם ומעדר) בעמק הירדן, ליד טבריה, ועל הקמת חברת „הבית" לבנין בתים בא"י. דויד טריטש וי. הולדנר נשלחו מטעם הוועידה לא"י לשם ריכוז הפעולות הכלכליות של „אגודת ישראל". הוחלט על יסוד מרכז פועלי אגודת ישראל בא"י ותמיכתו ועל רכישת כפר „נחליאל" בקירבת רעננה. כן נמסר על משא ומתן עם ממשלת המנדאט ועל ההקלות בעליה שהושגו.

מועצת הקהילה בוארשה נהפכה למעין פרלמנט בזעיר אנפין והתנהלו בה ויכוחים סוערים שעברו את תחומי פעולותיה. „אגודת ישראל" ראתה בקהילות בראש וראשונה מוסד לסיפוק הצרכים הדתיים, ואילו סיעות התנועה הציינית דרשו שהקהילה תמלא תפקיד לאומי חילוני ותדון גם בענינים מדיניים. זו היתה גם עמדתם של חוגי השמאל, „פועלי ציון" וה„בונד", שניצלו את בימת הקהילה להשמעת השקפותיהם הכלליות, שעוררו התנגדות, ריב דברים ושערוריות. נציגי ה„אגודה" עמדו כחומה בצורה נגד ה„התקדמות" החילונית והשאיפה להקים מועצה לאומית, שתעמוד בראש הקהילות. אחרי התיעצות עם מועצת גדולי התורה נמסרה לממשלה הפולנית הצעה לשלול זכות בחירה לקהילות, שהן מוסד דתי, מיהודים שאינם מודים בדת ישראל ובתורת ישראל ומכל שכן מאלה הלוחמים בהן. הממשלה קיבלה את ההצעה ומיניסטר החינוך והדתות פירסם הוראות מתאימות, שעוררו סערה גדולה בציבור היהודי בפולין וביחוד בוארשה ובשאר הערים הגדולות. הממשלה וה„אגודה" לא יכלו לעמוד בפני ההתמרמרות הכללית. יו"ר מועצת קהילת וארשה, ציר הסיים אליהו קירשברוין הציע לוועד הפועל של ה„אגודה" בפולין להקים קהילות נפרדות חרדיות. הצעתו באה כהפתעה לחברי הוועד הפועל, שרובם היו נציגים בקהילות שונות וידעו את המצב לאשורו. נתעורר ויכוח נוקב בין המחייבים והשוללים.

א. קירשברוין יצא במאמר גדול בעתון „דער יוד", שהופעתו נתחדשה בינתיים, בו נימק את הצורך בקהילות נפרדות. הוא סיפר על התפתחות הקהילות החרדיות במערב אירופה והוכיח שיש לנהוג כמותן בעוד מועד, כדי להציל את היהדות החרדית כשהיא עדיין גדולה ולא להמתין עד שתתכווץ כדי עדה קטנה כגון זו שבפראנקפורט. ככל שתקדים היהדות החרדית להיפרד מעל החפשיים, גרס הוא, תתחזק ותתבצר ותארגן את חייה לרצונה באין מפריע. היא הראה על האמצעים המגונים שהחפשיים השתמשו בהם ברחבי פולין במלחמתם ברשימות ה„אגודה", ועל התאחדם לפעמים אף עם המתבוללים במטרה להכות ב„אגודה". בקהילות שבהן היה ל„אגודה" רוב, התאחדו נגדה כמעט כל החפשיים, למן הציונים ועד ל„בונד", בגלל מלחמתה לקהילה דתית, ויש שהגיעו הדברים עד לשפיכת דמים, ופרנסים מטעם ה„אגודה" ראו הכרח לעצמם להתפטר. „הפירוד בשלום" נחוץ, לדבריו, למען חיזוק הדת, שחברינו לדעה במערב כבר השיגוהו, ואלה שבא"י עם הרב הגאון ר' חיים זוננפלד בראש נלחמים במסירות נפש להשיגו. תפילתו היתה שיזכה להיות שליח להגשמת הפירוד לכבוד ד' ותורתו. הוועד הפועל דחה את הצעתו של א. קירשברוין ברוב גדול בנימוק, כי בפולין יש ב"ה ליהדות החרדית די כוחות להגן על עצמה ואין צורך ב„פירוד בשלום".

גם אגודת הרבנים קיימה ישיבה מיוחדת בדבר דמות הקהילה והחליטה לאמור: „אגודת הרבנים בפולין מצהירה שלפי הדת היהודית הקהילה היא בראש וראשונה מוסד דתי ותפקידה הראשי והעיקרי לדאוג לשלמות הצרכים הדתיים של היהדות ולמילוי החובה שהדת מטילה עליה. כל היגיעות, שמגמתן לבטל את הצורה הדתית של הקהילה, נוגדות את המסורת הדתית של היהדות ומתנקשות במוסד הכי קדוש של העם היהודי. לפיכך מחליטה אגודת הרבנים, שהקהילה היהודית צריכה להתנהל לפי רוח הדת ואסור שתוציא לפועל דבר נגדה. אגודת הרבנים קובעת, שחוקת הקהילה המוצעת בסיים על־ידי הסיעה הציונית עומדת בניגוד לדת היהודית ופוגעת בצורתה הדתית. הצעה זו אינה יכולה בשום אופן לשמש יסוד לפתרון בעיית הקהילה ויש לדחותה. אגודת הרבנים דורשת מכל היהודים העומדים על יסוד האמונה לאחוז בכל האמצעים וההשפעה, שהצעה זאת לא תיהפך לחוקה. אגודת הרבנים פונה לממשלה, למיניסטר החינוך והדתות, שבשעת הדיון יתחשבו עם דעת הרבנים, שהם מביעים את דעתם של ההמונים היהודים".

* במאי 1926 ניצח פילסודסקי בהפיכה צבאית והשלטון עבר לידיו. הנשיא והממשלה התפטרו. קמה ממשלה חדשה בראשותו של פרופיסור בארטל, שהיה ידוע כאדם רחוק מיחס עוין כלפי היהודים ומהסכמה לתכנית לדחוק את רגליהם מעמדותיהם הכלכליות. בנאומו בסיים, שלא פוזר, על אף העובדה שהרוב שלו התנגד למנצחים בהפיכה, הצהיר שבדעתו לנהוג עם היהודים כעם אזרחים שווים בזכויותיהם לכל אזרחי המדינה ולמלא אחרי דרישותיהם

* מכאן ואילך הושלם המאמר, מסיבות טכניות גרידא, על ידי המערכת.

הצודקות. לשם כך אין צורך בהסכם בין הממשלה והאזרחים היהודים.

במועצת ה„אגודה", שנתקיימה בחשון תרפ"ו, הירצה ציר הסיים הרב לוין על יחס הסיעה האגודאית ל„אגודה". במשא ומתן עם הממשלה לא השתתפו נציגיה ולא נחה דעתם מתוצאותיו, כי אין גם לקוות לטובות יתירות מהממשלה שאינה מכירה בהסכם. דעה זו נשתנתה במשך הזמן. הציר א. הארטגלאס, שנבחר לראש ה„קולו" אחרי התפטרותו מתפקיד זה של ד"ר רייך בעקבות התנדפות האשליות לגבי ה„אגודה", נהג לצרף אליו בכל פגישותיו עם ראש הממשלה את הצירים א. קירשברוין וה' פארב־שטיין. רצונו הטוב של ראש הממשלה למלא אחרי דרישותי־הם הצודקות של היהודים התגלה בשיחותיו והסברותיו, אולם יחד עם זה נתברר, שאין בדעתו ואף אין ביכולתו לפתור את הבעיות העיקריות של המיעוט היהודי במדינה. תיקוני הקונסטיטוציה לשם חיזוק השלטון והרחבת זכויות הנשיא לעומת אלה של הסיים תפסו את המקום בראש התכנית הממשלתית. מן ההכרח איפוא — טען — להסתפק לעת עתה בשיפור היחסים בלבד, בעקירת העוול הנגרם על ידי האדמיניסטראציה, בביטול גזירות שאינו מחייב שינוי חוקים קיימים או עיבוד חוקים חדשים.

תקופת הסיים התקרבה לקיצה. הוא מילא את תעודתו בהרגעת הרוחות אחרי ההפיכה ואישור תוצאותיה. שלטון הנשיא וממשלתו הוגברו ואילו זכויות הסיים הוגבלו. הת־ארגנה סיעת הממשלה, שפתחה בהכנות לבחירות חדשות עם תום תקופת הסיים, שנבחר בשנת 1922, כשה„אגודה" השתתפה בגוש הלאומי היהודי שעמד בראש גוש המיעוטים הלאומיים. יחסה של סיעת הממשלה לגוש המיעוטים היה שלילי, כמוהו כיחס המפלגות הימניות שמוגר שלטונן. החלטת ה„אגודה" להתנגד לחידושו של גוש המיעוטים נתחזקה לרגל התקרבותה לסיעת הממשלה שגילתה רצונה, כי יוקם גוש המפלגות היהודיות שיחסן לממשלה הוא חיובי. הובטח לנציג ה„אגודה" מקום ברשימת הגוש הבלתי מפלגתי לשיתוף פעולה עם הממשלה, שנקרא סאנאציה (הבראה), במקרה שלא תגיע להסכם עם המפלגות היהו־דיות. כן נקבע שה„אגודה" תופיע ברשימה מיוחדת במחו־זות בחירה שיוסכם עליהם עם ה„סאנאציה", וכך תוכל להעמיד ברשימתה את רבניה, שאי־אפשר לה ל„סאנאציה" להעמידם ברשימתה שלה.

ההסתדרות הציונית לא הסכימה להקים עם ה„אגודה" גוש יהודי שייהנה מעזרת הממשלה וחידשה את גוש המיעוטים, שנכנסו אליו האוקראינים מגאליציה המזרחית. מרשימת ה„אגודה" העצמאית נבחר הרב לוין בוארשה, ואילו א. קירשברוין נבחר מרשימת ה„סאנאציה". לפי רשימת המיעוטים נבחרו שמונה צירים לסיים וחמישה סינאטורים.

ההתקרבות לממשלה הביאה ל„אגודה" תועלת מרובה במלחמתה לשלטון בקהילות. בעיית ה„חדרים" נפתרה באופן סופי לפי הצעתו של א. קירשברוין בדבר הכנסת לימודי חול בלשון הפולנית. משרדי הממשלה המרכזיים נהגו ב„אגודה", מנהיגיה ועסקניה כבמפלגה הראויה לאימון ותמיכה. ניתנו הוראות מתאימות למשרדי השלטון המקומי שיעמדו לימינם, ביחוד בעניני דת והקהילות. ברם, על המדיניות הכללית לגבי יהודים לא השפיעה התקרבות זו כלל.

פרישתו של פרופיסור בארטל מהממשלה והחרפת ההתנגדות של הסיים, שנבחר בשנת 1928, לשלטונו של פילסודסקי דחפה אותו ואת סיעתו במדרון מדיני וסוציאלי ולברית עם האריסטוקראטיה הפולנית, ששמרה על אחוז־תיה הגדולות בגלילות הספר והאמינה במדיניות של יד חזקה לגבי כל המתמרדים. הנהלת ה„קולו" היהודי חזרה לידי נציגי ההסתדרות הציונית, שחידשה את מלחמתה

קונגרס עולמי של „אגודת ישראל", 1929.

בממשלה, אשר הלכה ודחתה את פתרון הבעיות היהודיות עד אין קץ ובינתיים המשיכה — ביחוד בתחום הכלכלי — את המדיניות האנטי־יהודית של הממשלות ששלטו לפני נצחון ההפיכה.

ה„אגודה" עמדה מן הצד והסתפקה במסירת הקהילות לידיה ובתמיכת הממשלה במשימותיה הדתיות. נסיונותיה להביא לידי הקלה כלשהי בגזירות מנוחת יום ראשון לא הצליחו, כשם שלא הצליחו המאמצים לשנות במשהו את מדיניות הנישול הכלכלי. ה„אגודה" התנחמה באפשרות שניתנה לה לעזור בשתדלנותה לטובת יחידים, ולא חדלה לקוות שיבוא יום ויוקל ליהודים בכלל, שהרי ממשלת ה„סאנאציה", — כך טענה — היא הטובה מכל הממשלות שהיו והעשויות לקום. היא ראתה שציוני גאליציה לא נתקרבו לחבריהם מהכיבוש הרוסי לשעבר — אדרבה, הם התחילו לבקש דרך להתפייס עם הממשלה לאחר שנוכחו לדעת, כי הכרזתם בימי הבחירות האחרונות שעמדתם תהא נייטראלית במאבק המדיני עוררה אי רצון.

לא ארכו הימים והסיים שאסר מלחמה על שלטונו של פילסודסקי וסיעתו פוזר, ובשלהי 1930 נקבעו בחירות לסיים השלישי הרגיל. סיעת הממשלה התכוננה בבחירות אלה להנחיל תבוסה שלימה לכל מתנגדיה הפעילים והח־ליטה להשתמש בכל התחבולות, בטירור, בקניית מפלגות קטנות, וכן בזריעת פירוד במפלגות גדולות — ובלבד שתנצח בהן.

ה„אגודה" המשיכה במדיניותה הנאמנה לממשלה, אולם זו האחרונה לא רצתה להגדיל את נציגותה. הפעם שקדה הממשלה על כך, שנאמני ה„אגודה" יצביעו בעד רשימתה ולא ילכו לאיבוד קולותיהם, מאחר שאין היא מצליחה אלא לשבור את המנדאטים של הציונים. המוני היהודים, החנוונים ודלת העם, לא יכלו לעמוד בפני אימת הכבדת המסים, ביטול רשיונות־עסקים וכל מיני עונשים אדמיניסטראטיביים והצביעו בחלקם הגדול בעד רשימת הממשלה. הרשימה הציונית נחלה תבוסה שלימה. מרשימת ה„אגודה" נבחר שוב הרב לוין בוארשה. לפי רשימת ה„סאנאציה" נבחרו מינצברג, במקומו של קירשברוין שנפטר, ווישליצקי כנציג מרכז הסוחרים. לפי החלטת ראשי סיעת הממשלה נשלח ווישליצקי לוועדת המסחר והתעשיה, מינצברג לוועדת החינוך והדתות והרב לוין, שנרשם כבלתי־מפלגתי, לוועדה הקונסטיטוציונית. בכיבוש האוסטרי לש־עבר נבחרו רק ארבעה צירים יהודים בהסכם עם הממשלה. ה„אגודה" נשארה קשורה עם סיעת הממשלה, שהשיגה רוב בסיים, והנהלת ה„קולו" עברה לידי ציוני גאליציה, שנגררו גם הם אחרי הממשלה מתוך טענה, שכל ממשלה אחרת שתקום תהיה גרועה מממשלת ה„סאנאציה".

התקרבותה של ה„אגודה" לממשלת ה„סאנאציה" פתרה פתרון סופי את שאלת ה„חדרים". קם טיפוס חדש של „חדרים" ציבוריים בפיקוח מרכז החינוך של ה„אגודה" שנשמרו בהם הכללים ההיגייניים שקבעה הממשלה וגם לימודים חיצוניים הוכנסו בהם לפי דרישתה. לפי הסטאטיס־טיקה המובאת במאמרו של משה פראגער* הגיע מספר

* די יידישע פרעסע אין ווארשע, פון נאענטען עבר, באנד צוויי.

תלמידי ה„חדרים" האלה ל־71.000 ומספר התלמידות בבתי־הספר לבנות „בית יעקב" ל־38.000; לעומת 12.000 תלמידי בתי־הספר של „המזרחי" — „יבנה", 21.000 תלמידי בתי־הספר של „תרבות", 2.000 בבתי־הספר של שולקולט (יידיש ועברית), 15.000 בבתי־הספר של ציש"א. אם נוסיף למספ־רים אלה 40.000 ילד שלמדו ב„תלמודי־תורה" שונים ו־10.000 בבתי־ספר דתיים שהוחזקו על ידי קהילות שונות, נקבל מספר כולל של 209.000 תלמידים בבתי־הספר של כל זרמי החינוך היהודי שלשון הוראתם היתה יידיש או עברית (בתוכם בבתי־הספר הדתיים 159.000). לעומתם למדו בבתי־הספר הממשלתיים, שנועדו לילדי היהודים ושמרו את השבת, 355.000 ילד. הנה כי כן הצליחה ה„אגודה" בעבודתה החינוכית וביחוד בבתי־הספר לבנות, שעצרו את תהליכי הטמיעה וההתרחקות מאורח חיים יהודי בקרב בנות החר־דים.

גם בעתונות נמצאה סוף סוף הדרך. „דאס יידישע טאגבלאט", העתון היומי האחרון של ה„אגודה" לפני פרוץ מלחמת העולם השניה, קנה לו שם בין עתוני וארשה. עבדו בו סופרים צעירים, בעלי כשרונות ספרותיים, שהיו

הבחירות לסיים ברחוב יהודי

נאמנים לעיקרי ה„אגודה" וקיבלו באהבה את הוראות המשגיח שנתמנה על ידי מועצת גדולי התורה לשמור על סופרי העתון שלא יחטאו בשוגג. הם למדו לכתוב מאמרי פולמוס חריפים ופיליטונים עוקצים נגד היריבים. במלחמת הלשונות בחינוך היהודי הגדילו אמנם את המחנה היידישי, אבל לא מטעם החילוניות שבו, אלא מטעם ה„יידישקייט" המסורתית, שלבושה יידיש ולא עברית זו של בעלי שיטת „התרבות", שפשטו מעל „לשון הקודש" את קדושתה ועשוה חול.

עלייתם בגרמניה של הנאצים עם היטלר בראש סימנה מיפנה ראדיקאלי ביחס אל היהודים לא רק בארץ גדולה זו שנחשבה למרכז התרבות האירופית, אלא בעולם הנאור כולו. לא נשמעה אף מחאה רשמית אחת ממעצמות אירופה או אמריקה, כאשר בוטל שיוויונם האזרחי של יהודי גרמניה, אולם בפולין, שגורשו אליה אזרחיה שנמצאו בגרמניה, הגיבה הממשלה בהתמרמרות ולקחה תחת חסותה את היהודים. ה„אגודה", כמוה כיתר המפלגות ששמרו על קירבה לממשלת ה„סאנאציה", שהיתה טובה, לדעתן, מכל הממשלות האפשריות בפולין, נתמלאה הכרת תודה עמוקה

לממשלה. הציבור היהודי לא רצה להסתפק בעזרה לפליטים שרוכזו בזבונשין, עיירה קטנה שעל הגבול, אלא החליט לצאת ביד רמה נגד התקפת הנאצים, בהכירו שאין זה אלא צעד ראשון שאחריו יבואו צעדים חמורים יותר בהתאם לפרוגרמה הנאצית, שהעמידה את היהודים מחוץ לחברה האנושית. הוקם ועד יהודי ציבורי, שגם ה„אגודה" נצטרפה אליו, שהכריז על חרם כלכלי של גרמניה וסחרה.

הממשלה הפולנית הביטה בעין יפה על פעולת הוועד. אכן מתוך חשבונות ותכניות משלה. על כל פנים חשבה, שבעודדה את היהודים להחרים את סחורות גרמניה, תחזק יותר את נאמנותם לה ותרים קרנה בעולם הנאור ובעיני היהודים בעלי ההשפעה בו. היא גם קיוותה, שהמעצמות יסכימו להטיל על פולין תפקיד מסוים נגד הסכנה הנאצית. אולם לא עבר אלא זמן מועט, והיא נוכחה לדעת, שאותו עולם נאור רואה בגרמניה הנאצית כוח עולה, המוכשר לרסן את ברית המועצות והקומוניזם. התכנית האנטי־נאצית הוזנחה ואת מקומה תפסה תכנית של השלמה עם הרייך הנאצי, ההולך מחיל לחיל. הממשלה גם נוכחה לדעת, שהתעשיה הפולנית לא תיבנה מהחרם היהודי, אדרבה, הסוחרים הגדולים הפולנים דחו את הצעת ועד החרום לשתף פעולה אתו והזכירו לו, שמרכז הסוחרים היהודים הסביר להם בשעתו, שאין טעם לחרם על תוצרת גרמנית והוא לא יביא שום תועלת, כי פולין זקוקה לתוצרת זו ואין לה חליפין.

שינוי מדיניותה של הממשלה הביא להתקרבות בין פולין וגרמניה הנאצית, ובעקבותיה נפסק העידוד של תנועת החרם היהודית. גרמניה הנאצית הוכרזה כמדינה ידידותית ומלחמה כלכלית בה או הפגנה נגדה — אפילו בעתונות בלבד — נחשבו לפשע. יחס זה של הממשלה הרתיע את עסקני תנועת החרם הנאמנים לממשלה, והם התחילו עוזבים את הוועד המנצח על הפעולה.

שיתוף פולין במסע צבאות הנאצים בצ׳כוסלובאקיה חיזקה עוד יותר את השפעתה האנטישמית של גרמניה. השתלטה בפולין מדיניות הנישול של היהודים, שהממשלה הכריזה בגלוי עליה כעל מדיניותה הרשמית. אולם יחד עם זה היא הדגישה שלא תסבול פרעות ביהודים ולא מעשי אלימות נגדם, או פגיעות ברכושם. ברם, עד מהרה נוכחה הממשלה לדעת — והיהודים ראו בחוש — שלא תוכל לרסן את ההתפרעות המאורגנת של סיעות המפלגה הלאומית הדימוקראטית, שסיגלו להן את הרעיונות הנאציים והחלו להטיל אימים על היהודים, לדחוק רגליהם מהמסחר הזעיר ולסתום את מקורות פרנסותיהם. הם הכריזו, שמטרתם להביא ליציאת היהודים, ואם לא יעזבו את הארץ מרצון, יש לחשוב ברצינות על גירושם.

נציגי היהודים בסיים ובתוכם מנהיגי ה„אגודה" לא עברו בשתיקה על המצב, אולם לא נצטרפו לאופוזיציה. את הנאומים שלהם, בהם הדגישו את מצוקת היהודים, היו גומרים בהבעת תקוותם החזקה, שהממשלה תדאג לבטחון היהודים ולתיקון מצבם. אבל הממשלה נזהרה מלכת נגד הזרם. היא חששה שמא יראו אותה המוני העם הפולני כמגנה על היהודים מפני פורעים, והמעניש אותם על פגיעות ומעשי אלימות ביהודים. בראש דאגתה עמדה השאיפה להוכיח להמוני העם שהיא מחפשת דרכים להקטנת מספר היהודים במדינה. היא קיוותה שבמאמצים שונים בכיוון זה בישיבות חבר הלאומים וועדותיו, ובהעמידה פנים לעזור להגדלת העליה לארץ ישראל או תבקש אפשרות ליישב את היהודים במאדאגאסקאר, תחליש את לחץ התנועה האנטישמית ופגיעותיה הרעות ביהודים. מאמציה אלה זכו אמנם מזמן לזמן לתמיכה בעתוניה המתונים של מפלגת הדימוקראטים הלאומיים, אולם הסיעות הראדיקאליות והבריוניות לא הפסיקו, ואף לא החלישו את מסען האנטישמי. אדרבה, הן לא הסתפקו עוד בפגיעות ובטירור, ויצאו בדרישה לאסור את השחיטה לפי הדין היהודי. כי איסור זה הן יביא בלי ספק ליציאה המונית של היהודים החרדים וגם יעביר את המסחר בבקר לידי הסוחרים הפולנים.

הצעת החוק בדבר איסור השחיטה היהודית היה מעשה „רב" ראשון של הסיים האחרון בתקופה שבין שתי מלחמות העולם. הסיים הזה נבחר על יסוד חוקת בחירות מסובכת, שהפכה את „בחירי העם" לממונים על ידי הממשלה. לבוחר נשארה רק הברירה להצביע בשלב הראשון בעד המועמד שהוא רוצה בו, ובשלב השני למסור פתק בעד אחד המועמדים שהממשלה אישרה אותם. המפלגות, הפולניות והיהודיות, שלא נכנעו למעשה זה על אף הכל, החרימו את הבחירות. ואילו בחירי המפלגה השלטת וגרוריה, וכן אלה שלא רצו להחמיץ הזדמנות לזכות במנדאט לסיים ולו גם בחסדי הממשלה בלבד — נכנעו. בראשם עמדה ה„אגודה", ועמה הסוחרים, ציוני גאליציה, סיעת „עת לבנות", „המזרחי" והרביזיוניסטים. השוני הרעיוני שבין הסיעות האלה טושטש, שהרי כולם אושרו על ידי הממשלה ולא העזו למרות את פיה. מהם שראו חובה לעצמם לתפוס את העמדות העזובות והתנחמו באפשרית להמתיק את הדין בהתלוננות על המצוקה והעוול הנגרמים ליהודים ובהבעת התקווה, שהממשלה תראה במצוקתם של המוני היהודים ולא תעשה כ ל רצונם של מבקשי רעתם.

הצעת איסור השחיטה איחדה את כל היהודים במחאות והתנגדות. ה„אגודה" קראה לצום ולתפילות ולהשתטחות על קברי צדיקים, והמפלגות החילוניות — להפגנות ומחאות. אף ה„בונד" לא פרש הפעם מכלל ישראל. אולם מעל בימת הסיים נשמע קול תחנונים ולא קול הזעם הנרדף, העומד על חייו וכבודו. הממשלה לא העזה להתנגד להצעת החוק ולדרוש מהמציעים שיחזרו בהם. היא נזהרה רק מלעבור את הגבול שבין פגיעה ביהודים לבין גרימת נזק רב למדינה על ידי פגיעה אכזרית ביהודים מאמינים שביקשה לקרבם ותחבולותיהם של היהודים למצוא דרך לאספקת בשר על אף החוק, לכן המתיקה את רוע הגזירה ודרשה להקציב מיכסה של בשר כשר ליהודים ולהתיר את המסחר בו בחנויות מיוחדות. דרישותיה נתמלאו על ידי הסיים והסינאט, והשחיטה לפי הדין היהודי צומצמה ולא נאסרה. אפשר היה לראות בחוק המתוקן הוכחה יתירה לאמת זו שעמדו עליה כל נאמני הממשלה בציבור היהודי, כי אכן הממשלה הקיימת היא הטובה ליהודים מכל הממשלות האפשריות. אף־על־פי־כן איש לא העז להכריז על נצחון כביכול של מדיניות ההתפשרות.

אותה שעה נתברר לממשלה, כי הילך ומתקרב הזמן בו

תסיר ממשלת היטלר את מסווה הידידות כלפי פולין ותבוא אליה בדרישות שלא תוכל לקבלן. נעשה ברור, כי מתקרב ומגיע תורה של פולין בתכניותיו של היטלר. פולין עמדה לפני השאלה, היקריבו המעצמות את פולין כאשר הקריבו את צ׳כוסלובאקיה, או יעמדו לצדה בשעת סכנה.

עם מסירת הקהילות לידי ה„אגודה" בעזרת הפקודה של משרד החינוך והדתות בדבר שלילת הזכות לבחור ולהיבחר מיהודים „עבריינים" כלפי הדת, כאילו נתכונן שלטון ה„אגודה" בציבור היהודי בפולין. לא חסר לה אלא עוד נצחון אחד, כדי שתושג המטרה בשלימותה. כיסא הרבנות הראשית בוארשה עמד פנוי זה יובל שנים, ונדמה לה ל„אגודה" שמצאה מועמד מתאים משתי הבחינות, שלה ושל הממשלה הפולנית גם יחד. היא ראתה את הרב לוין מרישא (רזאשוב), שנבחר בוארשה בשנת 1930 ציר לסיים, כמועמד המתאים למשרת הרב הכולל של קהילת וארשה, העשוי — בבוא השעה הכשרה לכך — להגיע גם למשרת הרב הראשי של יהודי פולין. אולם ה„אגודה" נתקלה בהתנגדות מצד חצר הצדיק מבאָלז, שהנאמנות לכל ממשלה פולנית היתה לו ולחסידיו חוק ולא יעבור. אימון הממשלה ל„אגודה" ולאדמו״ר מגור לא היתה בלתי מוגבלת. נציגי ה„אגודה" השמיעו מזמן לזמן תלונות וטענות, מעל בימת הסיים, ואילו לאדמו״ר מבאָלז לא היו כל דרישות וטענות, ואפשר היה לסמוך עליו ועל חסידיו שיעשו תמיד רצון הממשלה. התנגדותו של האדמו״ר מבאָלז להצעת ה„אגודה" בדבר בחירתו של הרב לוין לרב כולל בוארשה נתקבלה איפוא על דעת הממשלה. אפשר היה לראות בכך סימן, שאין הממשלה רואה עוד צורך בשירותה של ה„אגודה".

על מפתן מלחמת העולם השניה הורגשה בציבוריות הפולנית והיהודית מעין התאוששות. המוני העם התחילו מגלים נכונות לחדש את מלחמתם לזכויותיהם שנרמסו בעקביות אכזרית. בציבוריות היהודית נראה סימן לכך, בעליית השפעתו של ה„בונד" בבחירות לקהילות ואף לעיריות שהממשלה לא התערבה בהן. בבחירות האחרונות לקהילות בשנת 1936 נחלה ה„אגודה" מפלה שלימה. לא הועילו אגרות הצדיקים עם הרבי מגור בראש, אל המוני הבוחרים, שישמרו אמונים ל„אגודה" ולא יתנו לחפשים להשתלט על הקהילות בכלל ובוארשה בפרט. בוארשה ובערים הגדולות בפולין ניצח ה„בונד". הוא השיג בוארשה 15 מקומות במועצת הקהילה וה„אגודה" על כל רשימותיה לא השיגה אלא 11, כמספר המאנדאטים שנפלו בחלקן של הרשימות הציוניות.

רב יותר היה נצחונו של ה„בונד" בבחירות לעיריות, שנערכו בראשית 1939, חדשים מועטים לפני פרוץ המלחמה. בוארשה קיבל ה„בונד" 43.639 קולות בשעה שה„אגודה" עם הסוחרים והציונים הימניים (ציונים כלליים ב׳, הרבי־זיוניסטים ו„ויצו") קיבלו 12.628.

האכזבה במדיניותה של ה„אגודה" היתה שלימה.

ה„פולקיסטים" (פאלקס־פארטיי)

מאת ד״ר ר. בן־שם

בעיצומה של מלחמת־העולם הראשונה, בשנת 1915, בעת הבחירות למועצה העירונית בוארשה, קמה המפלגה הדימוקראטית הנודעת בשמה „מפלגת העם — פולקיסטים" אותה שעה נטו דברי האוכלוסיה היהודית, ובעיקר המפ־לגות הציוניות, ה„אגודה" והמתבוללים למיניהם לוויתו־רים כלפי הפולנים. עוד חדש היה זכר המאבק הקשה שהתחולל ב־1912 בימי הבחירות ל„דומה" הרוסית הרבי־עית, בהן גרמו היהודים לבחירת הפועל הפולני יאגילו, נציג ברית הסוציאלדימוקראטיה הפולנית עם ה„בונד", נגד רצונם של באי־כח הבוחרים הפולנים. בעקבות אותן הבחירות הוכרז חרם על היהודים בתמיכת כל המפלגות הפולנית הבורגניות לרבות הסיעה המהפכנית של פפ״ס, שהחרימה את הבחירות ל„דומה" וראתה בפעולת הבוחרים היהודים יחס עוין לפולין. מפלגת הדימוקראטים הלאומיים הפולנים (האֶנדאֶקים) הכריזו על האנטישמיות ודחיקת רגלי היהודים מעמדותיהם הכלכליות כעל תכניתן היחידה לפתרון שאלת היהודים בפולין, אולם עתה, לנוכח הכיבוש הגרמני שפתח במדיניות מקרבת את הפולנים ותקוות השחרור שנתעוררה בלבבות, נתחזקה הדעה, שיש להביא לידי אחדות שלימה לא רק בין הפולנים, אלא לצרף גם את היהודים לברית המפלגות, שיופיעו בבחירות לעירית וארשה הבירה ברשימה מאוחדת. ועד הבחירות הפולני פנה אל הועד היהודי בהצעת הסכם, שלפיו יובטחו למועמדי היהודים 15 מקומות והם יופיעו ברשימה היחידה שבכל קוריות־הבחירה שנקבעו על־ידי השלטונות הגרמ־ניים חוץ מהכללית שבה נקבע הרוב לפועלים.

לא היה לצעד זה כל מטרה מדינית, חוץ מהפגנת השלום בין הפולנים והיהודים בפני הכובש. המפלגות היהודיות לא העזו להתנגד לדרישה זו בראשית הכיבוש ותבעו רק הגדלת מספר הנציגים של יהודי וארשה בהתאם

ליחסם המספרי בעיר ומקומם בכלכלתה. המפלגות הפולניות דחו תביעה זאת בהחלט והיהודים נכנעו.

הסכם זה עורר התנגדות במחנה הציוני, גרם לפרישתם בבחירות של שני ציונים ותיקים: י. א. שלקוביץ (בן אביגדור) ומאיר פרייד.

הופעת המפלגה הלאומית־עממית, שבראשה התיצבו:

נח פרילוצקי

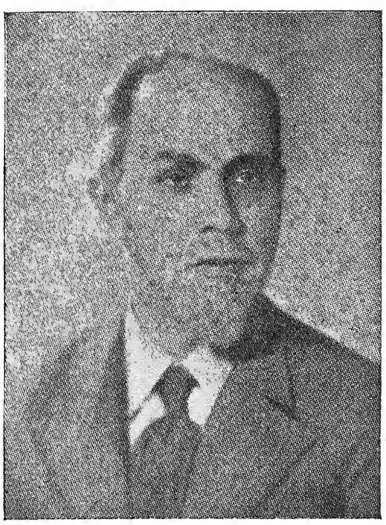
נח פרילוצקי, עו״ד ופילולוג יהודי; ש. הירשהורן, עתונאי ופובליציסט; וולקוביץ, עתונאי; הסופר ה. ד. נומברג ואחרים, עוררה סערה בציבור היהודי. היא הכריזה שההסכם אינו אלא בגידה באינטרס־ים של המוני היהודים, שהבטחת השלום של הפולנים אינה אלא הבטחת שוא, ואין שום תקוה שתופסק דחיקת רגליהם של היהודים מעמדותיהם הכלכליות.

מיסדי המפלגה החדשה הציגו רשימה מאוחדת בקוריה הכללית נגד הרשימה של הועד היהודי ופתחה בתעמולת זוועה נגדו. ההמונים נענו לדרישות המפלגה חדשה והנחילו תבוסה מביישת לועד היהודי, בהעניקם לה 4 מנדאַטים בשעה שרשימת הועד לא קיבלה אף מנדאַט אחד. שכורים מנצחון על הועד והציונים הכריזו המיסדים, שהמפלגה תילחם למיעוט היהודי בהשגת שוויון זכויות ואוטונומיה אישית, ובמיוחד בתחום החינוך החילוני בלשון המדוברת, ביידיש, שעלתה בהתפתחותה והגיעה למדרגת לשון לאומית. ולא נתקררה דעתם עד שהוסיפו גם את הדרישה לבתי־דין יהודים מיוחדים.

השפעת הפולקיסטים גדלה והלכה משנתברר כי עירית וארשה מנהלת מדיניות כלכלית אַנדאָקית מובהקת. פרילוצקי התיצב כנגד הרוב הפולני והוקיע בנאומיו החריפים את המגמה האנטישמית שבמדיניות מגשלת זו. הוא לא התחשב במצב הכיבוש ועורר בכך את חמת האַנדאָקים והפולנים בכלל, שהאשימוהו בכוונת זדון להשחיר בנאומיו את שם פולין בעולם ולהזיק לה במאבק־השחרור שלה. אולם המוני העם היהודי ראו בו את מגינם ומליץ היושר שלהם.

המפלגה ריכזה סביבה את בעלי־המלאכה והסוחרים הזעירים, ובכלל את „עמך" שלא הצטרף ל„בונד". היא משכה אליה את תשומת לבו של „הועד למען המזרח", מיסודם של ד״ר בודנהיימר, ד״ר אופנהיימר ווזובנהיימר, שפעל למען הכרת יהודי פולין כחטיבה לאומית בעלת לשון ותרבות משלהם והשפיע על שלטונות הכיבוש הגרמנים שמשרד ההסברה יתמוך בעתונה היומי של המפלגה. אמנם „רומן" זה לא האריך ימים, כי התכניות של „הועד למען המזרח" לא נתקבלו על דעת קובעי המדיניות הגרמנית בפולין. נתגבשה דעה, כי יש להקים מלכות פולין מכיבושי רוסיה ואוסטריה בלבד בחסות גרמניה. התכנית הדתית של אדוקי פראנקפורט נראתה יותר לממשלה הקיסרית בברלין ולמטה הראשי של צבא הכיבוש. הפולקיסטים נדחו, ומקומם ניתן לחסידי גור ולמפלגה שאורגנה על־ידי השליחים של אדוקי פראנקפורט: הרבנים כהן וקרליבאך. אף העתון נמסר לידיה. בראשית 1916 הכריז שלטון הכיבוש על הקמת מלכות פולין ופירסם את חוקת „החברה היהודית הדתית", כלומר הקהילה היהודית דתית, שבה הובטחה שליטת הרבנים בכל מערכות ההנהלה, אולם יחד עם זה הוטל עליה לדאוג גם לחינוך ילדי היהודים. כך נגוז החלום על מעמד של עם שני בפולין רבת הלאומים.

התנועה העממית התחילה מאבדת לאט לאט את השפעתה המדינית, ואילו השפעתה של הציונות חזרה וגדלה עם הצלחותיה המדיניות בבירות המערב ומפלותיה הראשונות של גרמניה. מקום המפלגה הפולקיסטית בפוליטיקה היהודית בפולין הלך והתכווץ, אולם עדיין ראתה

י. הירשהורן

את עצמה די חזקה לדחות את הצעותיה של ההסתדרות הציונית בדבר הקמת חזית מדינית מאוחדת להשגת הסכם לקראת ועידת יהודי פולין ובחירת נציגות מתאימה לאסיפה המכוננת של פולין הקמה לתחיה, וכן נציגות כלפי האומות המנצחות, שתצטרף לנציגויות היהודים מארצות אירופה המזרחית והתיכונה בועידת השלום.

השפעת הפולקיסטים ירדה מהר ברחבי פולין שנשארו להחזיק מעמד בוארשה בלבד. בבחירות לסיים המכונן

הצליחה המפלגה עדיין להעביר שני צירים, את פרילוצקי ואת הירשהורן, כנגד ציר אחד של ההסתדרות הציונית ואחד של האגודה. אין ספק שהצלחה זו באה לה עקב החרמת הבחירות על־ידי הועד הוארשאי של ה„בונד", שנתפס אז לתקוות קומוניסטיות והאמין שקרובה התפרצות מהפכה סוציאליסטית בפולין, בגרמניה ובאירופה כולה. הפועל היהודי, שנגרר אחרי ה„בונד", לא מצא את רשימתו, ובמספר רב הצביע כנראה בעד הרשימה הפולקיסטית הקרובה לו ביחסה ללשונו המדוברת.

בסיים המכונן לא נכנסו הצירים הפולקיסטים להתאגדות החפשית של הצירים היהודים; הם הקימו סיעה לעצמם, אבל זו קצרה ידה להתחרות עם ה„התאגדות" שהוכרה בפועל כנציגות היהודית. מצבם הורע עוד יותר, כשבוטלה אזרחותו הפולנית של פרילוצקי בתוקף חוק האזרחות, שנתקבל בסיים נגד דעותיהם של היהודים ובניגוד להתחייבותה של פולין בחתמה על חוזי שלום בדבר זכויות המיעוטים הדתיים, הלשוניים והאתניים. בתוקף פסק דין של בית משפט עזב פרילוצקי את הסיים ובמקומו נכנס ה. ד. נומברג. נכחותו של סופר פיקח ובעל כשרון; זה לא נתבלטה בשום דבר. דובר הפולקיסטים בויכוחי הסיים היה הירשהורן, שלנאומיו לא היה כל הד.

הסיעה הציונית היא שניהלה את המדיניות היהודית, והיא שפנתה אל המפלגות היהודיות בדבר איחוד לאומי יהודי, שיתקשר עם איחודי המיעוטים הלאומיים האחרים לגוש אחד, במטרה לעקוף את חוקת הבחירות המתכוונת למעט את דמות הנציגות היהודית ואת זו של המיעוטים לאומיים האחרים שלא יהיה רישומן ניכר. הפולקיסטים המעט שלא נענו לקריאת הציונים, אלא ניסו גם להוציא את דיבת הגוש ולהסית את ההמונים בציונים, המתאחדים כביכול עם האוקראינים הפורעים. המוני היהודים לא נתפסו להסתה זו. בינתיים חזר פרילוצקי, שאזרחותו הפולנית הוחזרה לו על יסוד חוזה השלום בריגה בין ברית המועצות לבין פולין, במנדאט לסיים, אולם השפעתו כנגד ה„קולו" היהודי שמנה 34 צירים (האיחוד הלאומי היהודי בגוש המיעוטים — 19 ציר, ואליהם נצטרפו 15 ציר מגאליציה המזרחית) היתה בטלה ומבוטלת.

בבחירות לסיים השלישי, כשהפלג הפולקיסטי של בעלי־המלאכה נצטרף לאיחוד היהודי הלאומי בגוש המיעוטים, לא הצליחו הפולקיסטים להשיג מנדאט אפילו בוארשה, אם כי התאחדו לגוש אחד עם ה„אגודה", חלק מאגודת הסוחרים והסוחרים הזעירים.

הפולקיסטים עוד המשיכו בקיומם והשתתפו בציש"א (אירגון בתי־ספר, שיידיש, כלשון הוראה, שלטה בהם), אבל גם באירגון זה לא היתה השפעתם ניכרת כנגד זו של ה„בונד" ו„פוע"צ שמאל".

הצטרפות בעלי־המלאכה הפולקיסטים לשעבר והסוחרים הזעירים ל„סאנאציה" חתכה גזר דין מוות מדיני וציבורי למפלגה הדימוקראטית של העם היהודי.

נומברג נפטר לפני פרוץ מלחמת העולם השניה; על הירשהורן עברו אימות הכיבוש הנאצי והוא הלך בדרך כל המוני היהודים בוארשה — למחנה המוות בטראָבלינקה. פרילוצקי הצליח להימלט לוילנה, התפשר עם השלטון הקומוניסטי בתקופת ההגשמה של האוטונומיה התרבותית החילונית ביידיש, ובאוניברסיטה הביאֶלורוסית במינסק ניתנה לו קאתדרה של יידיש. מה היה גורלו לא ידוע. אפשר שנגרר לאחד ה„טיהורים" של שנות השלושים, כאשר הומת הקומיסאר לעניני היהודים דימנשטיין, ואולי נרצח בידי הגרמנים שכבשו את מינסק ב־1941 וערכו בה טבח ביהודים?

„מרכז הסוחרים" ומדיניותו

עפ"י ד"ר י. שיפר ז"ל

הסוחרים היהודים, שהיו מיוצגים למעלה מהמידה בקהילות ובועדי ארצות, לא הקימו אירגונים מקצועיים מיוחדים לשמירה על האינטרסים שלהם. חוקת השלטונות היהודים האוטונומיים והפריבילגיות המסחריות של היהודים, מוכיחות את מידת הערנות של האירגון האוטונומי היהודי בפולין לגבי האינטרסים של הסוחרים.

מצב זה לא נשתנה מעיקרו גם אחרי חלוקת פולין עד תקופת האמנסיפאציה.

עד שנת 1862 בה החלו הריפורמות המפורסמות של ווילופולסקי שפתחו באֶמנסיפאציה של היהודים, רק הקהילה היהודית טיפלה בוארשה בעניני הסוחרים והמסחר היהודי. בסוף המאה השמונה־עשרה נתבטלו הועדים המרכזיים וב־1821 ביטלו השלטונות הרוסים את הקהילה בצורתה בימי האוטונומיה ובמקומה הוקמה ועדת פיקוח על בתי־כנסיות ובתי־מדרשות (Dozor Bożniczy) וכל הענינים הקשורים בהם, כגון החזקת כלי קודש. תלמוד־תורה, בתי־עלמין, טיפול בצדקה לעניים וכו'. אולם לא ארכו הימים והועדים פרצו את תחומם הצר והתחילו שוב מטפלים בכל שאלות חייהם של היהודים. כולל בעיות כלכליות ומדיניות, כנציגות מוכרת של הציבור היהודי. במיוחד הם שמו לב לבעיות המסחר היהודי.

בתקופה שבין 1821—1862 תופס מקום בראש המאבק

להכנסת יהודים ל„מועצת זקני אסיפת הסוחרים בוארשה", שבאה ב־1817 במקום „אחוות הסוחרים של עיר וארשה עתיקה", אשר הוקמה עוד בתקופת פולין העצמאית. בחוקת האירגון הזה מיום 11 בינואר 1817 לא נאמר דבר בזכות הסוחרים היהודים להצטרף ל„אסיפת הסוחרים", שהרי הם לא היו חברים ב„אחווה" ורק בימי כינוס הסיימים הותרה ישיבתם בבירה. ב־13 במארס 1817 הוציא משרד הפנים הוראה בזו הלשון: „ליהודים אסור להשתתף ב,אסיפת הסוחרים', אסור להם לבחור ,זקנים' למשרה זו". אולם האסיפה גם היא החליטה באותה שנה, שאפשר להזמין יהודים כאישים ולזכותם בדעה מייעצת בהתייעצויות בעניני הסוחרים. הוחלט גם לערוך ולנהל רשימה נפרדת של סוחרים יהודים.

הנהלת בתי הכנסת בוארשה, אשר בתקופה זו נאבקה לזכויות האזרח של יהודי פולין, אי אפשר היה לה להישאר אדישה לגבי הגדלת זכויותיהם של הסוחרים היהודים. מ־1829 נשתמרו בארכיונים הוכחות, שהנהלת בתי הכנסת בוארשה פתחה בפעולה רחבה, כדי לפתוח ליהודים את שער „אסיפת הסוחרים". במשרדי הנהלת בתי הכנסת התקיימה בתקופה זו, ביוזמת ההנהלה, אסיפת נציגי הסוחרים היהודים, אשר בחרו מתוכם את המתקדמים: תיאודור טפליץ, הרמן אפשטיין, שמעון כהן ואת השמשון שלמה אייגר (בן הרב עקיבא אייגר) כמועמדים לעמדות שונות ב„אסיפת סוחרי וארשה". בדם, התזכיר שנשלח לאסיפת הסוחרים, בו ביקשו היהודים לאשר את המועמדים האלה, לא הביא תוצאות. האסיפה דחתה את הבקשה בהסתמכה על ההוראות מיום 13 במארס 1817, שאסרו על היהודים להיבחר „זקנים" או סגניהם.

הנהלת בתי הכנסת לא הפסיקה את מאמציה ופנתה לנשיא העיר, ולפנייה זו היו תוצאות חיוביות. עירית וארשה בהודאותיה מיום 13 במארס 1830 מתירה לבחור באסיפת הסוחרים שני „סגני זקנים" יהודים. הנהלת בתי הכנסת כינסה אסיפת נכבדים, שבחרה ממחנה המתקדמים את הסוחרים תיאודור טפליץ והרמן אפשטיין. אולם גם הפעם התעקשה אסיפת הסוחרים ודחתה את המועמדים היהודים על יסוד ההודאה של משרד הפנים שנזכרה לעיל.

מתקופת עשרים השנים שאחרי הכשלון הזה נשארו רק שתי עדויות על נסיונות להכניס יהודים למועצת זקני אסיפת הסוחרים, האחת מ־1833 והשניה מ־1844. ב־1833 חידשה הנהלת בתי הכנסת את נסיונותיה וב־1844 לקח את היוזמה לידיו יושב־ראש ההנהלה מתתיהו רוזן, בנקאי ועסקן ציבורי בעל דעות מתקדמות. הוא היה מקובל לא רק בחוגי היהודים, אלא גם בין הפולנים. גם בשני המקרים האלה לא הושגה המטרה. במשרד זקני אסיפת הסוחרים הוסיפו לנהל רשימה מיוחדת של חברים יהודים, דבר שיצר מעין גיטו בתוך האסיפה. הסוחרים היהודים, שהוזמנו לאסיפות הסוחרים, היו משוללים כקודם זכות הצבעה באסיפות ובחירה למוסדות האסיפה.

המצב נשתנה רק בתקופת האחווה היהודית הפולנית לפני ההתקוממות בינואר 1863. סימן ראשון לשינוי ביחס הסוחרים הפולנים לסוחרים היהודים שימשה קבלת הצעתו של „זקן" האסיפה קסוורי שלנקר ב־17 למארס 1861, לבטל את הרשימה המיוחדת של הסוחרים היהודים. הוחלט לנהל רשימה משותפת של סוחרים יהודים ולא־יהודים, „כדי להוכיח הוכחה ברורה וחד־משמעית של סובלנות כלפי בני דת משה, אשר הפגינו בזמן המאורעות האחרונים בארץ אהדה גדולה לענין הכלל." הרב הכולל המפורסם של וארשה ר' דב בר מייזלס, ראה בהחלטה זו הזדמנות ופירסם כרוז תודה ביום 20 במארס 1861, בו הדגיש שההחלטה מצד אחד מוכיחה על התקדמות ברורה ברוח ההשכלה, המוסר והבנת טובת הציבור, ומצד שני היא משמשת הוכחה לכך, שבני הדת אשר עד עכשיו השפילו אותם ודחום, הוכרזו כרשאים להיות חברים במוסד של סוחרים, הכולל בתוכו אנשים אצילים, טובים ומשכילים.

את מאבק הדורות סיכמו הריפורמות של ווילופולסקי משנת 1862. באחת מפקודות האמנסיפאציה, אשר פורסמו בהשפעת ווילופולסקי, נאמר: „לכל הסוחרים ללא הבדל דת... יש זכות להשתתף באסיפה.. וכן להיבחר בה" (פקודה מיום 5 באוגוסט 1862).

הישיבה הראשונה של זקני אסיפת הסוחרים, שהשתתפו בה סוחרים יהודים שווי זכויות, התקיימה בבנין העירייה בימים 20 ו־22 לאוקטובר 1862. היא נפתחה בנאומו הנלהב של זקן האסיפה קסוורי שלנקר, אשר אמר: „ברגע מכריע זה... לסוחרי עירנו... נפתחה תקופה חדשה".

ביחס לתקופה הקודמת, כדאי להביא אילו דוגמאות נוספות לדאגתה של הנהלת בתי הכנסת לסוחרים היהודים, בעמדה בראש המאבק לשוויון זכויותיהם.

בשנת 1811 הוקם על ידי קהילת וארשה לומבארד, למתן הלוואות בעבוטות וללא רבית לסוחרים ובעלי־מלאכה זעירים. לומבארד זה היה עד 1821 קיים כאגודה עצמאית, בפיקוח הקהילה, אולם אחרי זמן מה נהפך למחלקה בהנהלת בתי הכנסת ונציגיה ניהלוה בתורת ועד מפקח.

הנהלת בתי הכנסת נטלה לידיה את הפיקוח על המסחר בבשר כשר, בקשר לתשלום מס מיוחד שהוטל על יהודים, ודאגה שלאוכלוסיה העניה יסופק בשר במחירים זולים.

ההנהלה טיפלה גם בשאלת בתי מרזח שבידי יהודים, אשר החריפה במיוחד בתקופה זו. היא פנתה לשלטונות בבקשה להפסיק את חיסולם, והשתדלה שיוחלט זמנית להשאירם בידי אלמנות ויתומים של בעלי בתי המרזח. בדרך כלל לא היו לבקשות אלה תוצאות חיוביות. ב־1856 פנתה ההנהלה לנציב ולמועצה האדמיניסטראטיבית וביקשה מהם להכיר במספר בתי המרזח של היהודים בוארשה כנורמלי; ב־1859 פנתה שוב לשלטונות בבקשה להשאיר את האלמנות והיתומים של בעלי בתי המרזח לשנה נוספת במקומותיהם, „כדי להצילם מהתגלגלות מוחלטת לעוני". גם ב־1862 עוסקת הנהלת בתי־הכנסיות בפעולה לעכב את ביצוע התכנית להקטנת מספר בתי המרזח של היהודים.

הנהלת בתי הכנסת דאגה גם לרוכלים היהודים ופנתה בעניניהם לשלטונות בשנים 1842, 1844, 1850, 1859. ב־1844 נאשמו הרוכלים היהודים ש„לא התנהגו באופן

הוגן, כביכול, עם הקונים הבלתי־יהודים". ועל כן אסרו השלטונות את המסחר מבית לבית. ההנהלה פנתה בתזכיר למפקד המשטרה בעיר, ואחר כך כינסה התיעצות של סוחרים ורוכלים שבחרה בועדה בת 23 אנשים ל„שמירה על התנהגות הוגנת של הרוכלים היהודים". באותה שנה היא טיפלה גם בענין „הנשים המסכנות בעלות דוכנים וסלים של מזון ברחובות וולובה ופראנצישקאנסקה, שגור־שו על ידי העיריה ממקומותיהן, שהם בשבילן ובשביל משפחותיהן מקור פרנסה יחיד". ההנהלה החליטה לפנות למפקד המשטרה ולבקשו להשאיר את הנשים ואת דוכ־ניהן במקומותיהן. שנה לפני זה פנתה ההנהלה למושל הצבאי בבקשה להרשות ליהודים דוכנים „בגלל מצבן הדחוק של משפחות עניות אלה".

הנהלת בתי הכנסת טיפלה גם בעניני המסחר בספרי לימוד משומשים ובחפצים משומשים אחרים, שהיו בידי יהודים. כדי למנוע התקפות עליהם והאשמות בניצול לרעה, הוציאה הנהלת בתי הכנסת בשנת 1839 כרוז לסוחרים היהודים, לא לקנות מתלמידים ספרי לימוד וספרים אחרים בלי ידיעתם והסכמתם של הוריהם. ב־1842 יצאה הנהלת בתי הכנסת נגד יהודים הסוחרים בתשמישי קדושה נוצריים, כדי למנוע סכסוכים על רקע דתי. ב־1850 פנתה ההנהלה לשלטונות להגן על המסחר היהודי בחפצים משומשים. באותו פרק זמן היו השלטונות שמים מכשולים ללא ספור בדרכי המסחר הזה.

הנהלת בתי הכנסת התעגינה גם בחינוך דור חדש של עובדי מסחר ותמכה בהשכלה מקצועית. ב־1856 פנו זקני אסיפת הסוחרים של וארשה להנהלת בתי הכנסת בבקשה לקרוא „לסוחרים יהודים לסיים את רישום מת־למדיהם בבית ספר מסחרי של יום ראשון במשך חודש דצמבר". ההנהלה מילאה בחפץ לב בקשה זו.

ב־1833 היתה הנהלת בתי הכנסת מציעה מועמדים יהודים לסרסורים בבורסה של וארשה.

לסוחרים יהודים בוארשה היתה בתקופה זו הגנה מספקת מצד הקהילה והנהלת בתי הכנסת, והם לא הרגישו צורך להקים אירגון מקצועי משלהם. חשוב לציין שבמשך כל תקופה זו היו בקהילה ובהנהלת בתי הכנסת כמעט אך ורק נציגי הסוחרים והבנקאים בלבד. בין 68 חברי הקהילה והנהלת בתי הכנסת הידועים בשמותיהם בשנים 1815—1868 נמצאים רק 7 אנשים בעלי מקצועות חפשיים, כל השאר הם סוחרים עשירים, בנקאים ובעלי תעשיה, ואין ביניהם אף בעל מלאכה אחד.

בתקופה שבין 1862—1906

מאז שנת המיפנה 1862 היתה הגנת האינטרסים של הסוחרים היהודים בוארשה נתונה בידי שלושה מוסדות: א) הנהלת בתי הכנסת, ב) אסיפת סוחרי וארשה, ג) ועד הבורסה הוארשאית, שהוקם ב־1873.

הנהלת בתי הכנסת, ששמה הוחלף בתקופה זו להנהלת הקהילה היהודית, דאגה, כמו בתקופה הקודמת, להגנת המסחר היהודי הקטן והבינוני, וניהלה את פעולות הלומ־בארד.

בתקופה זו תפסה מקום בראש הגנת האינטרסים של הסוחרים היהודים, בעיקר הסוחרים הגדולים, באסיפת סוחרי וארשה ובועד הבורסה. המוסדות האלה היו מרימים קולם כל פעם, שהאינטרסים של המסחר היהודי הועמדו בסכנה על ידי חוקים או הצעות חוקים חדשים. כך עובד ב־1871 על ידי אסיפת הסוחרים תזכיר בדבר איסור ביקורי הסוחרים היהודים מפולין בפטרבורג. צורפה לתזכיר בקשה לפרסם חוק חדש בדבר תעודות הזהוי, שיסלקו את המכשולים שנתקל בהם המסחר היהודי. ב־1885 עיבד ועד הבורסה הוארשאית תזכיר בענין מצבם של יהודי פולין. תזכיר זה נמסר לועדה ממשלתית מיוחדת, שצריכה היתה לבדוק, אם יש לקיים את הפקודות המג־בילות את זכויותיהם של היהודים, שהונהגו ב־1882 ברוסיה, גם לגבי יהודי פולין. מחברי התזכיר הדגישו את חלקם הגדול של היהודים במסחר ובתעשיה והעלו על נס את העובדה שהריפורמות משנת 1862 השפיעו לטובה על התפתחותה הכלכלית של פולין.

הגישה הליבראלית של אסיפת הסוחרים וועד הבורסה לשאלה היהודית היתה לא רק תוצאת הלכי הרוח הכלליים בתקופה זו, אלא גם של פעולתם המבורכת של נציגי הסוחרים היהודים בשני המוסדות האלה.

התזכיר הנ"ל עורר ביקורת חריפה בחוגי הסוחרים והתעשיינים הפולנים. הם טענו שמחברי התזכיר פגעו בכבוד הפולנים והציגום כמשוללי הבינה וכושר בהנהלת ענינים כלכליים. אלמלא היהודים — כך יש להבין מהתזכיר, טענו — היתה פולין נחשלת בהתפתחותה הכלכלית והתעשייתית.

תקופת 1906—1919

בשנת 1906, בימי ה„דומה" הראשונה, בטרם תשתלט הריאקציה באימפריה הרוסית, אושרו על ידי שלטונות וארשה התקנות של אגודת הסוחרים כאיגוד מקצועי. היא ניגשה מיד לפעולותיה, בחרה בנשיאות ובמועצה והת־חלקה לסקציות מקצועיות. לראש האגודה נבחר השל פארבשטיין, מראשוני ציוני וארשה. לא היו לאגודה שאיפות לעלות ולהתיצב בראש מעמד הסוחרים במדינת פולין הרוסית; עוד לא הורגש הצורך לעמוד בשער נגד המתקיפים את המסחר היהודי והשואפים להיבנות מחורבנו. הדאגות היו קטנות, מקצועיות בעיקרן. צריך היה לשמור על הלקוחות בערי „תחום המושב" ומחוצה לו, שיעמדו בהתחיבויותיהם כלפי הסיטונאים, נציגי בתי החרושת בפולין וברוסיה. לשם זה הוקמו הסקציות המק־צועיות, וחבריהן שמרו על אחדותן כלפי הלקוחות, הפזו־רים בערי פולין ועיירותיה וב„תחום המושב". ההתחרות בין הסיטונאים רוסנה, והלקוחות התחילו מפחדים לא לשלם שטרות פן ימצאו חותרים תחת קיומם ממש.

כשחדל אחד הסוחרים בעיר מערי „התחום" לפרוע שטרותיו, היה נקרא לבירור לאחת הסקציות. הבירורים התנהלו ברגיל תוך צעקות וגידופים, שבועות וקללות, עד ששני הצדדים היו מגיעים לידי הסכם, שלפיו יוחלפו ללקוח שטרותיו בשטרות חדשים, אגב ויתור לפעמים קרובות על מחצית החוב, והוא יוסיף לקבל סחורה חדשה. אדם מן החוץ כי נזדמן לבירור כזה, הבין בקושי מה

טיב הצעקות, הויתורים וההזמנות לבוא לבית מסחרו של הסיטונאי ולקבל סחורה חדשה על יסוד שטרות חדשים. כאלה היו דרכי המסחר הוארשאי, ועל אף הפחתת החובות מפעם לפעם לא היו הסיטונאים מפסידים כנראה. אחוז הריווח ודאי היה גדול שהספיק לכסות את ההפסדים.

בימי החרם שהכריזו המפלגות הפולניות, והמפלגה הלאומית הדימוקראטית בראשן, על המסחר היהודי, לא נשמע על פעולות אגודות הסוחרים כנגד זה. נתברר, שהחרם פוגע קשה בחנוונים היהודים שחנויותיהם נמצאות ברחובות הפולנים, אבל קצרה ידו לפגוע במסחר היהודי הפנימי, בין יהודים ליהודים, ועוד פחות מכן במסחר הקשור בתיווך בין המערב למזרח הרוסי, בין התעשיה הפולנית והשוק ברחבי רוסיה שהסוכנים היהודים הגיעו לכל פינותיו. אחרי הבהלה הראשונה שגרמה ההסתה הבלתי מרוסנת כמעט בכל עתוני פולין, והפרוגרסיביים בכללם, שרובם הניפו דגל אנטי־יהודי באמתלה שאידיאל הקידמה אינו סותר את החרמת המסחר היהודי ודחיקת רגלי היהודים, קיבלה אף הסיעה המהפכנית של פפ"ס את רעיון הקמת מעמד בורגני פולני על חורבות הבורגנות היהודית.

בראשית מלחמת העולם הראשונה, בימי גירוש היהודים מעיירות בסביבת וארשה, נזרקה הסיסמה שהפולנים בעיירות ישתמשו בהיעדרם של היהודים ויתפסו את מקומותיהם במסחר ובמלאכה. סיסמה זו הצליחה אך במעט, ועם כיבוש פולין הקונגרסית חזרו היהודים למקומותיהם ועסקיהם. המטרה להקים, או לסייע להתגבשות בורגנית פולנית שתתפוס לאט לאט את מקום הבורגנות היהודית לא נשתנתה אלא נדחתה לזמנים טובים יותר. כאשר תקום המדינה הפולנית לתחיה, ובית המחוקקים שלה, הסיים, כפי שנקרא בימי הזוהר של ממלכת פולין לפני חלוקתה בין שכנותיה, יוכל לחוקק חוקים שיחלישו את עוצמתם הכלכלית של היהודים ויאדירו את כוחה של הבורגנות הפולנית הזעירה, הבינונית והגדולה גם יחד. בימי החרם נוכחו הפולנים לדעת שבלי חוקים מתאימים לא יצלח הדבר.

עם הקמת השלטון הפולני פיטרה הממשלה את כל פועלי הרכבת היהודים, שהוכנסו לעבודה על ידי הגרמנים בשנות שלטונם בפולין הקונגרסית. כן נדחקו היהודים מכל ענפי החרושת והמסחר שנהפכו לקנין המדינה. הסיים ניגש כבר בימיו הראשונים לדון בהצעה, שהוצעה על ידי מפלגות הימין ונתמכה על ידי מפלגת האיכרים הימנית, בדבר מנוחת יום ראשון שתחייב גם את היהודים השובתים בשבת. תעודתו של חוק זה היה להפיק תועלת מנאמנותם של יהודים למסורת השבת, לכפות עליהם מנוחה של שני ימים בשבוע ולסגור בפניהם את השוק בימי ראשון של שבת, כשהאיכרים באים מכפריהם לכנסיותיהם בעיירות ועורכים קניות בחנויות היהודים הפתוחות אחרי שעות התפילה. גם בערים הגדולות השתמשו הפועלים והפקידים ביום מנוחתם וערכו את קניותיהם בחנויות הפתוחות של היהודים, שסחורותיהם היו תמיד זולות יותר מאשר בחנויותיהם הגדולות והמסודרות יפה של הסוחרים הפולנים. סתימת הפדיון של ימי ראשון בשבת וימי החגים הקאתוליים התישה, כמובן, את כוח עמידתם של הסוחרים היהודים והעמידתם לפני הברירה: לוותר על השבת או לסגור את החנויות שני ימים בשבוע.

חוק זה, פרי ראשון של מגמת השלטון הפולני לחזק את המסחר הפולני על חשבון היהודי, גרם לכך, שאגודת הסוחרים בוארשה התרחבה והתפתחה במהירות והקיפה את כל סוחרי פולין. היא פתחה במאבק לדחוק את רגלי היהודים במסחר ולסתום את מקורות פרנסתם. היא הפכה גורם מדיני בחיי העם היהודי בפולין; בתחילתו גורם יהודי חיובי ובסופו — שלילי.

מרכז „איגוד הסוחרים היהודים" בפולין

מאת מ. זיידמן

1939—1919

מרכז איגוד הסוחרים היהודים בפולין הוקם ב־1919. אגודת הסוחרים היהודים בוארשה הורחבה והפכה למרכז אגודות הסוחרים היהודים שנוסדו בערים ובעיירות של פולין העצמאית. הוא נעשה להסתדרות מרכזת את המסחר הסיטוני והקימעוני, את התעשיה שבידי היהודים, וראה את תפקידו בהגנה על האינטרסים הכלכליים של הציבור היהודי במדינה, כחלק חשוב של האינטרסים הכלכליים של המדינה כולה. בתקופה שבין שתי מלחמות העולם הגיע האיגוד לשיא התפתחותו. ב־1939 מנה 330 סניפים ובהם כ־50.000 חברים מבין הסוחרים ובעלי התעשיה היהודים. המרכז הוארשאי העסיק 32 פקידים ו־18 עורכי־דין כיועצים משפטיים של המרכז והסקציות המקצועיות. הסניפים גם הם העסיקו כ־250 פקידים ועו"ד. מנגנון עצום זה עמד לשירות ציבור הסוחרים ובעלי התעשיה היהודים בפולין וכן סייע להתפתחותה הכלכלית של המדינה כולה. מוסדות האיגוד ראו שבהתעצמותה הכלכלית של פולין תלויים גם האינטרסים של היהודים, ומרכז

הסוחרים — בצד אירגוני בעלי־מלאכה וסוחרים זעירים — שימש נציגות חשובה ביותר של החוגים הכלכליים היהודים במדינה שהוכרה גם על ידי השלטונות, שלא יכלו להתעלם מכושר העבודה, המרץ והכשרון של בעלי־העסקים היהודים.

יושב־ראש ראשון של הנהלת האיגוד היה חבר מועצת עירית וארשה הסינאטור אדולף טרוסקיר, שנבחר ברשימת גוש המיעוטים שבו השתתף איגוד הסוחרים. אחריו בא ציר הסיים וצלאב וישליצקי, שהצטרף לאחר הפיכת פילסודסקי למפלגתו ושמר לה אמונים גם אחרי שהתרחקה והתקרבה לימין האנטישמי. וישליצקי יצא נגד טרוסקיר, שרצה להקים גוש לאומי יהודי שלא יצטרף לשום גוש אחר, ודרש לתמוך בממשלת פילסודסקי. בשכר זה הובטחו לאיגוד הסוחרים שני מנדאטים: אחד בסיים לוישליצקי ואחד בסינאט לרפאל שרשבסקי, ראש הבנק הגדול מ.ד. שרשבסקי. וישליצקי ניצח במאבקו: טרוסקיר התפטר ובמקומו נבחר וישליצקי, שכיהן בתפקיד יושב־ראש האיחוד עד 1935, שנת מותו. אחריו נבחר אברהם גפנר, מגדולי הסוחרים, נדיב לב ובעל רגש של אחריות. הוא שימש כיושב־ראש המועצה של מרכז איגוד הסוחרים במשך כל ימי קיומו וכן היה חבר מועצת עירית וארשה. הוא נרצח בידי הנאצים בגיטו וארשה.

סיבות היסטוריות שונות גרמו, שהיהודים תפסו עם תקומת פולין העצמאית עמדות חשובות מאד בחייה הכלכליים ובעיקר במסחר, בתעשיה הקטנה והבינונית וגם במלאכה. הבורגנות הפולנית בשאיפתה להתעצמות כלכלית דגלה בסיסמה „להעביר את המסחר לידי פולנים" ונאבקה בהשפעתם המכרעת של היהודים בענפי המשק השונים. מאבק זה התנהל בגבולות של תחרות מסחרית חוקית ונורמאלית, עד שהחל מסתייע בכוח השלטון והחוק להגביל את זכויות היהודים ולדחוק את רגליהם.

החלק המכריע של התעשיה הגדולה בפולין היה תלוי בהון זר, והוא נשען במידה רבה על המנגנון היעיל של המסחר היהודי הסיטונאי. בתחום זה קשה היה להגשים את שאיפותיהן של קבוצות פוליטיות פולניות שונות לנשל את היהודים מעמדותיהם.

גם בתעשיה הבינונית תפסו היהודים עמדות די חזקות.

ברם, התערבות הממשלה בחיים הכלכליים הלכה וגדלה, והתמיכה שניתנה על ידי המדינה למסחר הקואופרטיבי, עזר לבורגנות הפולנית להשתלט בראש וראשונה על המסחר בתוצרת החקלאית. ואולם ההכרח להתחשב באינטרסים הכלכליים של המדינה כולה, מנעו מזמן לזמן פגיעות ישירות בעמדות היהודים. עובדה זו עזרה למרכז איגוד הסוחרים במאבקה עם השאיפה לדחוק את רגלי היהודים מן החיים הכלכליים, שמצאה את ביטויה המובהק במנגנון גביית המסים שהפך למכשיר מסוכן בידי השלטונות לנישול היהודים מעמדותיהם הכלכליות, במיוחד בערי השדה.

מרכז איגוד הסוחרים שמר על עמדתו כגורם הקובע את דרישותיו היהודיות בהתאם לאינטרסים של המדינה, בתוך כלל בעיותיה המסובכות של המדיניות הכלכלית של הממשלה. ואולם לעתים היה מאבק זה מחריף והולך, בעיקר בשעה שהצעות חוק מצרות ליהודים הובאו לפני הסיים. אז היה תפקיד ההגנה על האינטרסים היהודיים עובר לידי הנציגות היהודית בסיים.

איגוד הסוחרים, שאיחד סוחרים ובעלי תעשיה יהודים בעלי דעות פוליטיות שונות, לא יכול, כמובן, לפעול לפי מגמות מדיניות ברורות, או להתקשר עם מפלגה מדינית מסוימת, אבל ניתן לו לאיגוד להשתתף בגוש יהודי שהקיף כמעט את כל המפלגות היהודיות, כפי שזה קרה בשנת 1922. משנתחלקו הרשימות היהודיות לפי המפלגות, ניתנה לחברי האיגוד יד חפשית.

בשנים האחרונות שלפני מלחמת העולם השניה, כשהשתלט היטלר על גרמניה, הכריז מרכז איגוד הסוחרים היהודים חרם על תוצרת גרמניה, בתגובה על רדיפותיה האכזריות את היהודים. הממשלה הפולנית לקחה אז תחת חסותה את אזרחי פולין שישבו בגרמניה, ולא התנגדה לחרם זה שהביא תועלת רבה מאד לכלכלת המדינה. הוקמו אז מאות מפעלים תעשיתיים חדשים, בעיקר בענפי הכימיה, ששיחררו את פולין במידה ניכרת מן התלות ביבוא הגרמני. אולם הסוחרים הפולנים, שהשפעתם גברה ומספרם גדל, לא נתנו ידם לפעולת החרם בנימוק, שהיהודים לא תמכו בשעתם בחרם שהוכרז מטעמים פולניים לאומיים.

ערב מלחמת העולם השניה גברו סיכויי האנטישמיים לדחוק את רגלי היהודים מהכלכלה הפולנית. השפעת היהודים חוסלה כולה במסחר בתוצרת חקלאית ובהספקת תוצרת תעשיתית לכפר, וכן בכל הענפים הקשורים במונופולים ממשלתיים ובענפי היצוא לחוץ־לארץ. מצב האוכלוסיה היהודית באותה תקופה תואר במשפט קצר, אבל הולם את המציאות, על ידי ראש הממשלה דאז הגנראל סלאבוי־סקלאדקובסקי, אשר השיב למשלחת יהודית — שכללה צירי סיים ונציגי איגוד הסוחרים שקבלו לפניו על מצבה הכלכלי והבטחוני האיום של האוכלוסיה היהודית, על ההתנפלויות ברחובות, ההתפרעויות באוניברסיטאות והמשמרות לפני חנויות ומפעלים יהודים — בדברים אלה: „ובכן מה? גם אלה אמצעים במאבק כלכלי". היה זה פירוש למשפטו המפורסם בסיים: „פרעות לא, דחיקת רגליים בתחום כלכלי — ניחא".

איגוד הסוחרים היהודים בפולין עמד בעקשנות על זכויות היהודים גם בתקופת המדיניות האנטישמית של ממשלות ה„סאנאציה", ואף־על־פי־כן שמר אמונים לממשלה השלטת, בהאמינו כי בכך ימנע צרות רעות יותר.

רכוש יהודי פולין שנשדד בידי הנאצים ובחלקו נפל כרכוש ללא יורשים לידי האוכלוסיה והמדינה הפולנית, נאמד בארבעה וחצי מיליארד דולארים אמריקאיים בערכם לפני המלחמה.

חינוך ותרבות

היהודים בבתי־הספר הגבוהים ואירגוניהם

מאת משה קרנר

האוניברסיטה הראשונה בוארשה הוקמה על ידי אלכסנדר הראשון, קיסר רוסיה ומלך פולין, בשנת 1817, אחרי קונגרס־השלום בווינה, שבו הוחלט להפוך את נסיכות וארשה, שהופרדו ממנה חבלי קראקוב ופוזנאן, למלכות פולין הקשורה בקיסרות רוסיה קשר אישי: קיסר רוסיה הוכתר בוארשה כמלך פולין. האוניברסיטה המלכותית התקיימה עד פרוץ המרד של נובמבר 1830 ונסגרה אחר דיכויו בשנת 1832.

כל ימי שלטונו של הנסיך פאסקביץ נשארה וארשה ומלכות פולין בכלל בלי בית־ספר גבוה, ורק בשנת 1857 הוקמה אקדמיה רפואית כירורגית, משנתברר שחוסר רופאים מסכן את בריאות האוכלוסיה. בשנת 1862, כשגברה התסיסה המהפכנית בציבור הפולני, הצליח מארגראבּיה ווילופולסקי לשכנע את הקיסר אלכסנדר השני, שפתח את תקופת מלכותו בריפורמות גדולות, לצרף אליהן גם תיקונים מרחיקי לכת במלכות פולין תוך תקווה, שהם ימנעו את התפתחות התסיסה להתקוממות חדשה. אז הוחלט להפוך את האקדמיה הרפואית הכירורגית לבית־ספר גבוה בעל פאקולטות אחדות, אולם לכנותו בשם בית־ספר ראשי ולא אוניברסיטה. התקוה למנוע את ההתקוממות לא נתקיימה — היא פרצה בינואר 1863. תלמידי בית־הספר הראשי נצטרפו אל המתקוממים רק בחלקם ונתכבדו על ידי המתמרדים בתשורת בוז (עור ארנבת), בה הוקיעו את פחדנותם. בית־הספר הראשי לא נסגר, נהפך לאוניברסיטה, והלשון הרוסית הונהגה בה כלשון הוראה.

מספר התלמידים היהודים באוניברסיטה המלכותית באותה תקופה אינו ידוע, ודאי לא היה ניכר. מספר היהודים צמאי דעת והשכלה עדיין מועט היה. רובם היו יוצאי ישיבות, שפרצו להם דרך בעמל רב, תוך מחסור ולפעמים גם רעב, ללימודי חוץ, ואף התחילו להופיע בציבור שחי את חייו המסורתיים. בתי־הספר הגבוהים היו פתוחים לפניהם לרווחה, ולא עוד, אלא שלפעמים קרובות מצאו המוכשרים ביניהם תומכים בין הציבור הלא־יהודי, שהיה מקרב את היהודים פורצי חומת האדיקות הדתית וההתבדלות הלאומית. לעומתו, הציבור היהודי היה רואה בהם **פורצי גדר, נשמות אבודות, שדרך חייהם מובילה מעבר** לגבול חיי העם ולשמד. מובן מאליו שחוגי הציבור הלא־יהודי, שקירבו את שואפי ההשכלה בין היהודים, היו ברובם בעלי השקפות ליבראליות ופרוגרסיביות, דורשי ריפורמות ושינויים מרחיקי לכת במשטר הממלכה ובסדרי החיים. צעירי היהודים, תלמידי בתי־הספר הגבוהים, ואף אלה מהם שנכנסו לבית־הספר לרבנים, נצטרפו ברובם לתנועות השיחרור הפולניות. אולם בימי מרד 1830 לא נפתחו לפניהם שערי הצבא המתמרד לרווחה; אצילי פולין, מראשי המרד, עדיין חשבו זאת לחרפה, „שדם יהודי יתמזג בדם פולני הנשפך למען המולדת", כך שרק מעטים זכו להילחם כחיילי הצבא הסדיר. בקושי רב ואחרי מאמצים גדולים מצד הדימוקראטים נפתחו שערי הצבא לפני היהודים והוקמו יחידות יהודיות מיוחדות.

באקדמיה הרפואית והכירורגית הגיע מספר התלמידים היהודים ל־27, מהם 6 בניהם של מורי בית־הספר לרבנים, 2 בני רופאים ויתרם בני סוחרים, פנקסנים ובעלי־מלאכה. בבית־הספר הראשי למדו 11 יהודים בפאקולטה הרפואית. גם בפאקולטה לפילוסופיה נמצא מספר יהודים.

עד שנות השמונים של המאה התשע־עשרה לא קוימו ברוסיה הגבלות כלפי היהודים. בשנות הששים, שנות הריפורמות של „הקיסר המשחרר", אלכסנדר II, אפשר היה לציין עליה ניכרת במספרם. תרמה לכך במידה יתירה „חברת מפיצי השכלה", שנוסדה בשנת 1863 ותמכה בנוער היהודי המתלמד בהענקת סטיפאנדיות. גידול מספר התלמידים היהודים במוסדות הגבוהים ללימוד ולמדע היה כצנינים בעיני החוגים הריאקציוניים ברוסיה, והם התחילו להפש דרכים להרחיקם מהשכלה גבוהה.

באוניברסיטה ובפוליטכניון הרוסיים

הראשון שהציע להגביל את מספר התלמידים היהודים עד ל־15 אחוז, היה הגנראל־גובארנאטור של אודיסה ואחר כך של וארשה, הורקו. בשנת 1882 הגיש דין־וחשבון לצאר הרוסי, ולפיו הונהגו ההגבלות הראשונות באקדמיה הצבאית לרפואה, שבה נקבעה מיכסת היהודים ל־5 אחוזים מהמספר הכולל של התלמידים. ההגבלות בבתי־הספר התיכונים והעליונים, שהונהגו למעשה בשנת 1887, היו כדלקמן:

בתחום המושב (כולל פולין הקונגרסית) 10 אחוזים, ביתר חלקי המדינה — 5 אחוזים, בפטרבורג ובמוסקבה — 3 אחוזים. בכמה מוסדות, כגון במכון לתחבורה, לחשמלאות וטכניקה וכן באקדמיה הצבאית לרפואה הופסקה קבלת היהודים לחלוטין.

האוניברסיטה בוארשה שהוקמה מחדש בשנת 1869 היתה, כאמור, אוניברסיטה רוסית לפי לשון ההוראה שבה. היהודים שלמדו בה במספר לא גדול, הרגישו עצמם פולנים לכל דבר וחלק בלתי נפרד מקהל הסטודנטים.

האירגונים הראשונים של הסטודנטים היהודים קמו רק בשלהי המאה התשע־עשרה עם התרבות מספרם של התלמידים היהודים דוברי רוסית ועם הניצנים הראשונים של תנועת חיבת־ציון. הם פרשו, או לא נצטרפו מלכתחילה, לעזרת אחים הפולנית (בראַטניאַ פומוץ), והתחילו דורשים להקים אירגון נפרד של סטודנטים יהודים, שיעזור לאלה הזקוקים לעזרה. פרץ מאבק קשה. לא רק המתבוללים רצו להישאר באירגון הכללי, אלא גם הסטודנטים האדישים לבעיות ציבוריות. אולם בתוך קהל הסטודנטים הפולנים גברו רגשות לאומניים והם דרשו מהיהודים התכחשות גמורה לעמם. רבים לא יכלו לעמוד בדרישות אלה ופרשו גם הם. יחד עם אירגון העזרה היהודי הוקמו אירגונים בעלי מטרות פוליטיות, ציבוריות ותרבותיות. באוניברסיטה הוארשאית הוקם האירגון הראשון לסטודנטים היהודים בצורת קופה לעזרה הדדית. פעולות ה„קופה" הצטמצמו בהגשת עזרה כספית לחבריה, והשתייכו אליה סטודנטים ללא הבדל השקפות פוליטיות. כשנפתח בשנת 1898 הפוליטכניון בוארשה, נהרו אליו סטודנטים גם מחוץ לגבולות פולין הקונגרסית; היו אלה ברובם לאומיים ובחלקם אף ציונים, ואילו רוב הסטודנטים מפולין הקונגרסית, ובעיקר מוארשה, נמנו עם המתבוללים.

הנוער הפולני של הפוליטכניון הקים אירגון בשם „זיאַדנוצ׳ניא" (התאחדות), שנטה לקבל גם יהודים. בקרב הנוער היהודי היו הדעות מחולקות. אחרי ויכוחים סוערים החליטו הסטודנטים — גם על דעת הלאומניים שביניהם — להצטרף ל„זיאדנוצ׳ניאָ" בתנאי שיוכנס לתקנון סעיף, אשר לפיו יתקבלו לאירגון הסטודנטים חברים ללא הבדל לאום. הצעה זו נדחתה על ידי הרוב של ה„זיאַדנוצ׳ניא". אז החליטו הסטודנטים היהודים להקים אירגון משלהם. היה זה מיבחן הכוחות הראשון בתחום המדיני בין שני חלקי התלמידים היהודים בפוליטכניון הוארשאי. המאבק העז שהתלקח נמשך שבועות אחדים, ובסופו הוקם (בדרך בלתי־ליגאלי, כמובן) אירגון של התלמידים היהודים בפוליטכניון בשם „בראַטאַרסטוו" (אַחוה), שאליו הצטרף גם חלק מהמתבוללים. נוסף לפעולות המקובלות של עזרה העמיד לו האירגון מטרה לטפח פעולות תרבותיות וציבוריות, וכן לייצג את התלמידים היהודים בתנועות הסטודנטים הכלליות בפנים הפוליטכניון ומחוצה לו. יושב־ראש ראשון של האירגון היה העסקן הציוני הדגול יאַן קירשרוט.

בשנת 1900 קמה בוארשה ההסתדרות הראשונה של הנוער האקדמאי הציוני „קדימה". היו בה פעילים העסקנים הדגולים לעתיד: יצחק גרינבוים, יאַן קירשרוט, נחום סירקין, אפולינארי האַרטגלאַס, משה קרנר, נחום רפלקס (ניר), וויניק, אלכסנדר אולסוואַנגר ואחיו יעקב, רוזנפלד, ועוד. באסיפות „קדימה" היו החברים מרצים על ספרי היסוד של הלאומיות היהודית והציונות, שיצאו לאור במחצית השניה של המאה התשע־עשרה או נתפרסמו בעתונות. בויכוחים אחרי ההרצאות התגבשו והתלבנו הדעות. הם ביקשו דרכים להתקרב אל העם, ביחוד לחלק העמל והעובד. אחדים מהם התקשרו עם חוגי פועלים או סתם בחורים שואפי השכלה ודעת, והתחילו מלמדים אותם ומרצים בפניהם על שאלות שונות. מחוגים אלה יצאו עסקני התנועות הציוניות והסוציאליסטיות, הציונות העממית ו„החלוץ".

שנה קודם לכן אירגנה קבוצה של תלמידי האוניברסיטה והפוליטכניון, ובראשם נח דוידסון, מנחם סירקין ואחרים, חברה בשם „ספרות", שהעמידה לה מטרה להפיץ את הרעיון הציוני בין חוגי האינטליגנציה היהודית. באסיפות החברה הזאת השתתפו באי־כוח כל הכיוונים הפוליטיים והציבוריים ונידונו בהן כל הבעיות, שעמדו ברומו של העולם היהודי בפולין ומחוצה לה.

ב„אַחווה" שבפוליטכניון הוארשאי קמו חוגים שונים, שהשתתפו בהם חברים מכל הסיעות והאירגונים הרעיוניים והפוליטיים שהתקיימו אז בציבור היהודי. הפעילים ביותר בין החוגים האלה היו הציונים על כל זרמיהם, למן הימין ועד השמאל הקיצוני. פעולות העזרה לסטודנטים התפתחו יפה במשך השנים שקדמו למהפכה של שנת 1905. הוקם מטבח שהגיש ארוחות טעימות וזולות לסטודנטים שבאו מחוץ לוארשה, ושימש מרכז לחיי החברות של האירגון. ההתעוררות הציבורית, שהלכה וגברה אחר הפרעות בקישיניוב ורצח פלאבה, שר הפנים, שראו בו את הגורם העיקרי להתגברות האנטישמיות והריאקציה ברוסיה, וביחוד אחר תבוסת הרוסים במלחמה עם יפאן, היכתה גלים בציבור הסטודנטים בכלל והיהודים בפרט. בראשית 1905 הכריזו אירגוני הסטודנטים חרם על האוניברסיטה והפוליטכניון תוך תביעות להחזיר לבתי־הספר הגבוהים את הלשון הפולנית כשפת הוראה ובכלל להפכם לבתי־ספר פולניים. בימי המהפכה של 1905 ועד להשתלטותה של הריאקציה שלט החרם על בתי־הספר הגבוהים בוארשה. במרוצת השנים הוא הלך אמנם ורפה, אך עד פרוץ מלחמת העולם הראשונה ופינוי האוניברסיטה לרוסטוב שעל נהר דון, לא בוטל רשמית, ותלמידים פולנים ויהודים רבים התחילו חוזרים אליו. בתקופה זו לא החמירו בהגבלת זכויותיהם של היהודים ומספרם נתרבה.

הסטודנטים היהודים בשנים 1915 — 1939

מאת מ. צילן

בימי הכיבוש הגרמני

גרמניה ואוסטריה, שכבשו את פולין בסתיו 1915, הצהירו, כי אחת ממטרות מלחמתם היא שיחרור פולין מן העריצות של הצאר הרוסי והקמת מדינת פולין עצמאית. בשנת 1916 הן הכריזו על הקמת מלוכה פולנית ואחרי זמן־מה מינו מועצת עוצרים. בסתיו של אותה שנה נפתחו האוניברסיטה והפוליטכניון, כגולת הכותרת של רשת החינוך הפולנית, שבאה במקום בתי־הספר הרוסיים.

בכל אחד משני בתי־הספר הגבוהים הוקמו אירגונים לעזרה בשם „עזרת אחים". תקנונם אושר על ידי הסינאטים האקדמאיים ולכל אירגון נתמנה מבין הפרופיסורים „קוראטוריום" (אפוטרופסות). על ידי כך קיבלו אירגונים אלה רשות לפעול בתוך כתלי בתי־הספר כנציגות חוקית של הסטודנטים. כשהופיעו היהודים להירשם כחברים, התברר שהתקנון מכיל סעיף, שלפיו יכולים להשתייך לאירגון אך ורק סטודנטים שלאומיותם היא פולנית. בשאלון הבקשה להירשם כחבר, היה על המועמד לרשום לאומיותו זו. חוץ ממספר זעום ומבוטל של סטודנטים יהודים, שראו את עצמם כפולנים לכל דבר פרט להיותם „בני דת משה", סירבו היהודים להתכחש ללאומיותם היהודית. הם נשארו איפוא חוץ למסגרת האירגונים המוכרים על ידי השלטונות האקדמאיים ולא נהנו מעזרתם.

קבוצת יוזמים מבין הסטודנטים היהודים החליטה להקים אירגונים נפרדים בכל אחד מבתי־הספר הגבוהים שנפתחו, אולם נתקלו במכשול שלא יכלו להתגבר עליו. בהתאם לתקנון, יכול הסינאט האקדמאי לאשר אירגון של סטודנטים, אם אחד הפרופיסורים הסכים לקבל על עצמו את תפקיד האפוטרופוס של האירגון („קוראטור"). אכן לא נמצא פרופיסור כזה, לא באוניברסיטה ולא בפוליטכניון, שיסכים להיות אפוטרופוס לאירגון סטודנטים, המכריז בפומבי על לאומיותו היהודית. לא נשארה לסטודנטים היהודים ברירה אלא להקים אירגון חוץ למסגרת בתי־הספר, ובשנת 1916 הוקם האירגון בשם: אכסניה יהודית אקדמאית (Zydowska Strzecha Akademicka). אירגון זה, שאושר על ידי השלטונות האדמיניסטראטיביים, לא הוכר על ידי השלטונות האקדמאיים. ל„אכסניה" הצטרפו כל הסטודנטים היהודים חוץ מה„פולנים בני דת משה".

השלטונות הגרמניים ביטלו את ההגבלות הרוסיות, שצימצמו את מספר היהודים באוניברסיטה כדי עשרה אחוזים מכלל תלמידיה, ובפוליטכניון — שהוקם בעזרת הגביר היהודי וואַוואֶלבּאַרג ולפי דרישתו היגדל אחוז היהודים בו — כדי חמישה־עשר.

אין בידינו נתונים על מספר החברים ב„אכסניה" בתקופות שונות, שהיה נתין לתנודות בהתאם למספר הכללי של הסטודנטים היהודים. אולם לא נשגה הרבה אם נניח, כי לפחות 80% מהם היו חברים באירגון זה.

מטרת ה„אכסניה" היתה להגיש עזרה לסטודנטים נזקקים. היא הקימה מועדון ומסעדה, בה קיבלו הסטודנטים את כל ארוחותיהם במחיר מוזל. במועדון היתה ספריה וחדר־קריאה ובו כל העתונות היהודית והפולנית. היה זה מקום מיפגש קבוע ובילוי לסטודנטים בזמנם החפשי. בשביל אלה שלא היו זקוקים לעזרת האירגון, נוסדה קופת גמילות חסדים למתן הלוואות לתשלום דמי לימוד, לרכישת ספרי לימוד ומכשירים וכו'. ה„אכסניה" עמדה על משמר זכויותיהם של הסטודנטים היהודים ונאבקה לשיוויונם. ההכנסות באו מדמי חבר, תרומות ממוסדות ואישים, מקונצרטים, הצגות ונשפים.

בשנת 1916/17 עבר משבר רציני על ה„אכסניה": הסטודנטים הפולנים הכריזו שביתה נגד השלטון הגרמני. בתי־הספר נסגרו לשנה תמימה, והסטודנטים היהודים התפזרו איש איש למקום מגוריו הקבוע.

בימי פולין העצמאית

משבר שני עבר על ה„אכסניה" בשלהי 1918 ובתחילת 1919, אחרי תבוסת הגרמנים והקמת מדינת פולין עצמאית. מספר ניכר של סטודנטים יהודים גויס לצבא הפולני וקבוצה קטנה עלתה לארץ־ישראל. בשנת 1920, כאשר גברה המלחמה ברוסיה המועצתית, הוכרז על התנדבות הסטודנטים לצבא ובתי־הספר הגבוהים נסגרו. כמעט כל הסטודנטים גויסו. חלק גדול מהסטודנטים היהודים המגויסים נכלא במחנה ביאַבּלונה כל ימי נסיגתו של צבא פולין והתקפתו הנגדית, שהוכתרה בנצחון. לפני גיוסם מינו הברי ועד ה„אכסניה" ועד זמני, שמתפקידו היה לשמור על הרכוש ולארגן עזרה לחברים המגויסים.

אחרי המלחמה חזרו הסטודנטים לבתי־הספר וה„אכסניה" חידשה את פעולתה. אותה שעה הוחרפה בעיית הדיור של הסטודנטים מערי־השדה. קשה היה להשיג חדרים, ואלה שעמדו להשכרה — שכרם היה גבוה, והסטודנטים מעוטי היכולת נמצאו במצב ללא מוצא, לעתים עד כדי הפסקת לימודיהם. אז נוסדה חברה בשם Auxilium Academicum Judaicum (עזרה יהודית אקדמאית), שהיתה מורכבת בחלקה מאנשי ציבור ידועים ובחלקה מנציגי ה„אכסניה". החברה ניגשה להקמת בנין גדול (בית יהודי אקדמאי) בפראגה שמעבר לויסלה, לשיכון הסטודנטים בחדרים בני שתי מיטות בשכר דירה נמוך. בבית שהוקם נמצאו ספריה וחדרי לימוד ובידור.

אי השתייכות הסטודנטים היהודים לאירגון המאושר על ידי הסינאַטים של בתי־הספר הגבוהים שלל מהם זכויות והקלות רבות. אירגון הסטודנטים היהודים לא חדל במשך שנים מהפעלת לחץ על השלטונות האקדמאיים להענקת הכרתם באירגון יהודי נפרד במקביל לאירגון הפולנים, שהוכתר בחלקו בהצלחה: בפוליטכניון הוכר אירגון יהודי לעזרה הדדית של סטודנטים יהודים, לאחר שנמצא פרופיסור שהסכים לשמש אפוטרופוס לאירגון. אף־

על־פי־כן לא ויתרו הסטודנטים של הפוליטכניון על חברותם ב„אכסניה". בשאר בתי־הספר נכשלו כל המאמצים בכיוון זה. הלחץ המתמיד הביא במרוצת הזמן להסדר מסוים בין ה„אכסניה" ו„עזרת אחים" הפולנית של האוניברסיטה. שלטונות האוניברסיטה היו רגילים להקציב מדי שנה סכומים מסוימים להלוואות לסטודנטים לתשלום שכר לימוד, כן היו מקטינים שכר זה וגם מעניקים הקלות אחרות. מההקלות וההלוואות ניתן ליהנות רק בהמלצת הנהלת „עזרת אחים". בהתאם להסכם שהושג, היתה „עזרת אחים" ממליצה לטובת הסטודנטים היהודים, חברי ה„אכסניה", לפי רשימות שהוגשו לה על ידיה. היה בהסדר זה משום הישג ניכר בתחום העזרה לסטודנט היהודי, והוא נחשב גם כצעד ראשון לפיתוח יחסים תקינים בין שני האירגונים, היהודי והפולני.

בשנים האחרונות שלפני מלחמת העולם השניה, הוקמו והוכרו על ידי השלטונות האקדמאיים אירגונים של סטודנטים יהודים במוסדות ההשכלה הגבוהה בוארשה הבאים: האוניברסיטה, הפוליטכניון, בית־הספר הגבוה למסחר, בית־הספר הראשי לחקלאות, המכללה החפשית, בית־הספר לריפוי שיניים והאקדמיה לאמנות. האירגונים הוקמו במסגרת בתי־הספר, ומשרדיהם נמצאו בבניני בתי־הספר הללו.

היה קיים גם אירגון ספורטאי של סטודנטים יהודים, אשר נציגיו השתתפו ב„מכביה" הראשונה בתל־אביב.

ה„אכסניה" הוציאה לאור במשך שנים ירחון בשם Trybune Academicka („הבימה האקדמאית"), מוקדש לבעיות הסטודנט היהודי, למאבקו לשיווי זכויות ולבעיות עזרה.

ביוזמת האירגון הוארשאי הוקם בשנים האחרונות שלפני פרוץ מלחמת העולם השניה איגוד־על בשם „איגוד האירגונים של הסטודנטים היהודים בבתי־הספר האקדמאים בפולין".

ה„אכסניה" בוארשה פיתחה גם פעולות תרבות בהיקף רב. היא היתה מקיימת הרצאות עם ויכוחים על נושאים שונים: ספרות כללית ויהודית, בעיות בענפי המדע השונים, בעיות מדיניות וחברתיות, כלליות ויהודיות. ה„אכסניה" דאגה לכך, שעמדת כלל הסטודנטים היהודים לגבי המאורעות החשובים בחיי העם היהודי תמצא את ביטויה. באסיפות המוניות של סטודנטים היו מתקבלות החלטות בקשר להקמת הבית הלאומי בא"י, זכויות היהודים כמיעוט לאומי בפולין, דרכי המאבק של העם כולו ויהדות פולין בפרט, יצירת גוש המיעוטים בפולין וכו'. אסיפות אלה והחלטותיהן תרמו תרומה חשובה ליצירת דעת הקהל וחיזוק במידה מרובה את עמדת המנהיגות היהודית והציונית בפולין. לפעולות אלה היתה השפעה גדולה גם בקרב ציבור הסטודנטים וגרמה שרבים מהם מסרו מאונם ומזמנם לעבודה ציבורית יהודית כללית וציונית.

האירגונים האידיאולוגיים

במסגרת ה„אכסניה" התפתחו ופעלו אירגונים אידיאולוגיים רבים. הגדול ביניהם היתה אגודת האקדמאים הציונים „ירדניה". עם כיבוש וארשה בידי הגרמנים בסוף 1915 יצאה התנועה הציונית מהמחתרת, שבה פעלה בימי שלטון הרוסים, והוקם „המרכז הציוני" שבו התרכז הנוער. במסגרת „המרכז" התארגנה גם אגודת הסטודנטים „ירדניה". יוזמיה ופעיליה הראשונים היו הסטודנטים היהודים מהאוניברסיטה הרוסית בוארשה ובערים אחרות ברוסיה, חברי האירגון האקדמאי „החבר". וכן סטודנטים מאוניברסיטאות בארצות אירופה אשר בגלל המלחמה לא יכלו לחזור למקום לימודיהם.

עם הקמת ה„אכסניה" קבעה „ירדניה" את משכנה בין כתליה. מספר החברים הרשומים, הפעילים ומשלמי דמי חבר, הגיע למאות לעומת עשרות מעטות שבאירגונים אחרים. נוסף לכך היו ל„ירדניה" מאות אוהדים מבין הסטודנטים הבלתי מאורגנים מבחינה אידיאולוגית. אהדה זו היתה מוצאת את ביטויה באסיפות כלליות של הסטודנטים, שהיו מוקדשות לנקיטת עמדה בבעיות יהודיות. רוב עצום באסיפות אלה היה תומך בעמדת „ירדניה". הרוב המכריע בהנהלת ה„אכסניה" ובעלי עמדות־מפתח בה נבחרו מבין חברי „ירדניה" ולפי הצעותיה, וזה שיווה תמיד גוון לאומי־ציוני לפעולותיה.

„ירדניה" ניהלה עבודה ציונית ענפה בין הסטודנטים. היא קיימה קורסים לעברית, ערבית, ידיעת הארץ (א"י), תולדות העם היהודי, הרצאות שונות עם ויכוחים על נושאים יהודיים וציוניים הן בשביל חבריה הן בשביל כלל הסטודנטים, השתתפה והפעילה את חבריה בפעולות למען הקרן הקיימת וקרן היסוד. היא השתתפה גם במאבק של יהדות פולין לזכויותיה והשמיעה את דברה בבעיות התנועה הציונית בפולין ובעולם כולו. חבריה היו פעילים במוסדות המרכזיים והמקומיים, האחראים לפעולה הציונית בפולין. היא טיפחה את רעיון ההגשמה העצמית והקימה מקרבה את אירגון „לגיון העבודה האקדמאי", שמטרתו היתה הכשרת סטודנטים לעליה וטיפול בעלייתם. רבים מחברי „ירדניה" הפסיקו את לימודיהם ועלו ארצה ורבים עלו מיד אחרי גמר לימודיהם. אפשר למצוא אותם בין השרים, חברי הכנסת, הפקידים הבכירים, בהנהגות המפלגות, בקרב הרופאים, עורכי הדין, המהנדסים, המורים ושאר חוגי הישוב.

במרוצת הזמן נתפצלו בתוך „ירדניה" אגודות, שנבדלו בגישתן ובתפיסתן הציונית: „קורפוראציות" של סטודנטים „אורורה" (השחר), „זאלוטיה" (קנאים) „ביתריה", „לבנוניה", „גלילה", וכן קורפוראציות של סטודנטיות: „הצופיה", „אביבה", „שרוניה". קורפוראציות אלה, להוציא את „גלילה" שהיתה רביזיוניסטית, השתייכו לציונות הכללית במובן הרחב של המלה. „ירדניה" היתה אירגון המוני, וכל סטודנט וסטודנטית שחשבו עצמם לציונים, יכלו להצטרף אליה על יסוד הצהרה נתמכת על־ידי שני חברי „ירדניה" ולהשתתף בפעולותיה. לעומתה, היו הקורפוראציות אירגונים סגורים, אכסכלוסיביים, לפי עיקרון של פיתוח יחסי ידידות אישיים בין החברים. מספר החברים בכל קורפוראציה היה מוגבל ל־20—30 איש. המועמד היה מתקבל בהסכמת כל חברי הקורפוראציה אחרי מיבחן של שנה, בה נמצא בפיקוח אחד החברים, אשר הדריך אותו לקראת קבלתו כחבר. בתום תקופת המיבחן היה על המועמד לחב־

רות לעמוד בבחינות שכללו: קריאה עברית, תולדות העם היהודי, תולדות הציונות, הפרובלמטיקה היהודית, המנהגים המיוחדים של הקורפוראציה וסיוף. הקורפוראציות — חוץ מאלה של נשים — הכירו בדו־קרב כשמירה על כבוד העם והכבוד האישי, לפי תפיסתן הן. דגש מיוחד הושם בהופעתם החיצונית: תוארים, הכרוכים בתפקידים בקרב הקורפו־ראציה, וכובעים מיוחדים לכל קורפוראציה, טקסים באסי־פות ופגישות, חרבות, השבעות וכו'. חברי הקורפוראציה שסיימו את לימודיהם, היו עוזבים את הקורפוראציה, אך שמרו על הקשר אתה ותמכו בה.

נוסף לקורפוראציה קמו בקרב „ירדניה" אירגון סטו־דנטים „צעירי ציון", שנבדל בתפיסתו את הבעיות החב־רתיות של הציונות, ואירגון „יבנה" של סטודנטים דתיים, שנמצא תחת השפעת התנועה „תורה ועבודה" (הפועל המזרחי). חברי אירגונים אלה לא ויתרו על השתייכותם ל„ירדניה", אדרבה, הם היו מעונינים להשפיע מהשקפו־תיהם עליה, אולם במידה שהם הלכו והתעצמו, הלכו והת־לכדו, בה במידה הלכה „ירדניה" ונחלשה כאירגון מגובש. התחיל בין האירגונים מאבק, כשכל אחד מהם שואף להט־ביע את חותמו הוא על „ירדניה" שהפכה למעשה אירגון־גג שבצלו מצאו מחסה גם חברי האירגונים המיוחדים גם סטודנטים ציונים סתם, בלתי מאורגנים.

המאבק על השיוויון

כשקמה פולין לתחיה נמצאו, כאמור לעיל, האוניבר־סיטה והפוליטכניון פועלות. השלטון הפולני לא חשב בשנים הראשונות לעצמאותו על חידוש ההגבלות לגבי היהו־דים, שבוטלו על ידי שלטון הכיבוש הגרמני. אולם במרוצת הימים עורר מספר היהודים הגדול, ביחוד בפאקולטה לרפואה ובפוליטכניון, את הסטודנטים לפעולה להנהגת „נומרוס קלאוזוס" לגבי תלמידים יהודים. הסטודנטים היהודים התנגדו כמובן לדרישות האנטישמיות, אולם הסי־נאט של הפוליטכניון הגיב על כך בהחלטה להרחיק מתוך המוסד את מנהיגי תנועת ההתנגדות.

בסיים הפולני הגיש הכומר לוטוסלאבסקי, לפי החלטת הלאומיים הדימוקראטים, הצעה דחופה לחוקק חוק בדבר „נומרוס קלאוזוס" לגבי היהודים. הצעה זו קיבלה רוב בסיים וועדת החינוך התחילה לעבד הצעת חוק, שלפיו תוגבל קבלת יהודים לבתי־הספר הגבוהים. על אף התנג־דותה העזה של הנציגות היהודית נתקבלה הצעת החוק על ידי הסיים בשתי קריאות, אבל נגוזה בהשפעת צרפת, שאל נשיאה, פואנקארה, פנה ועד המשלחות היהודיות בפאריס בענין זה.

ברם, הכשלון בקבלת החוק על ידי הסיים לא ריפה את ידי הסינאטים האקדמאיים והמיניסטריון לחינוך, שנאחזו בתחבולות אדמיניסטראטיביות להגבלת מספר היהודים, ביחוד בפאקולטה לרפואה. ואילו במקצועות, שהעבודה בהם היתה תלויה בממשלה, כגון: פרקליטות, הנדסה וכיוצא באלה, היתה פקודת הממשלה והנוהג בציבור סוגרים בפני היהודים את אפשרויות העבודה. כן הוצרו צעדי הלומדים היהודים על ידי בחינות מיוחדות תוך הנמקה מתקבלת כביכול על הדעת: חוסר מקום באולמים ובמעבדות המחייב בחירת המוכשרים ביותר. כך, בפוליטכניון ובפאקולטה לרפואה היו עוברים את הבחינות בהצלחה לא יותר מ־10% של יהודים. בפאקולטה למשפטים לא היו בחינות מיוחדות, אולם עם גמר חוק הלימודים, צריך היה המוסמך לקבל מינוי מאת מיניסטר המשפטים להתמחות בבית־משפט מסוים, ונתברר, שלא לכל היהודים נמצאו המקומות הפנויים. בדרך זו סגרו בפני המוסמכים היהודים את הדרך לעבודה במקצוע המשפטים והפרקליטות. בשאר הפאקול־טות, כגון: מדעי רוח, פילוסופיה, אמנות ומקצועות שלא הבטיחו פרנסות, לא נהגו בהגבלות באין חשש להתחרות יהודים. אם ביקש מישהו ממוסמכי הפאקולטות האלה משרת מורה או פקיד, ידעו הממונים על פתיחת שערי ההוראה והפקידות מה עליהם לעשות.

גם בקרב הסטודנטים גברה השאיפה למרר חיי היהודים בכתלי בתי־הספר הגבוהים בעלבונות, נגישות ומעשי אלי־מות. מצב זה נמשך שנים ללא כל תגובה של ממש מצד השלטונות של מוסדות המדע העליונים, ושלטונות הבטחון הציבורי גם הם לא התערבו במקרי ההתנגשויות באולמי בתי־הספר הגבוהים. אלה האחרונים הצדיקו, כביכול, את יחסם הסביל בזכויות האוטונומיה אשר למוסדות המדע, האוסרת עליהם להתערב בענינים הפנימיים שלהם. אך מעשי הבריונות של הסטודנטים הפולנים לא הצטמצמו בתחומי האוטונומיה של בתי־הספר הגבוהים — הם עברו לרחובות העיר והתחילו מתעללים ביהודים עוברים ושבים. אולם ברובע היהודי נתקלו המתגרים והתוקפים בהתנגדות של עגלונים, קצבים ופועלים ונאלצו להפסיק את התנפלויותיהם.

אז יצא הנוער הפולני בתביעה להנהיג ספסלים מיוחדים בבתי־הספר הגבוהים לחבריהם היהודים. היהודים יצאו חוצץ נגד דרישותיהם המעליבות של „חבריהם" הפולנים והדברים הגיעו לידי שימוש בכוח והרחקת היהודים מהמקומות שלא „נועדו" להם. היהודים הגיבו על ברוטאליות זו בעמידה במשך השיעורים של הפרופיסורים, אשר רק יחידים מביניהם התנגדו לשפיכת דמים זו. מחאות באי־כח הציבור היהודי, הפניות המרובות לשלטונות, תגובת העתונות, שעוררה הדים גם בחו"ל, גרמו שענין ה„ספסלים" נידון בוועידת הראקטורים, שנתקיימה בשנת 1937. כתוצאה מהדיונים של „נציגי מדע" אלה הוכרז על „תקנות הסדר", שלא היו מעולם כדוגמתן. לפי תקנות אלה אולצו היהודים לתפוס את המקו־מות בצד שמאל של אולמי הלימודים בספסלים המסומנים באות „ב". היהודים לא נכנעו לצו זה ומעשי האלימות לא פסקו, ויש שגרמו לתוצאות טראגיות.

גוויות יהודים

ב־1929 התעוררו לפתע הסטודנטים הפולנים בפאקולטה לרפואה והחלו דורשים, שהסטודנטים היהודים יספקו גוויות של יהודים בהתאם למספרם באחוזים בתוך כלל הסטודנטים בפאקולטה, שכן לא מן היושר הוא שרק גוויות של גויים ישמשו חומר לימוד. הדברים הגיעו לידי כך, שסטודנטים פולנים מנעו לגמרי מהיהודים את לימודי האנטומיה והניתוח, בהתנגדם בכוח למסירת גוויות של נוצרים לניתוח ליהודים. באין מוצא, דרשו הסטודנטים היהודים שהקהילה היהודית תתערב ותפתור את הבעיה תוך התיעצות עם חברה קדישא

והרבנות. אולם חברה קדישא התנגדה בתוקף לויתור כלשהו ביחס לדין והמנהג בהבאת יהודים לקבורה. **פרצה שביתה** בין הסטודנטים היהודים, שפלשו למשרד הקהילה היהודית ודרשו הסדר הענין. אחר דין ודברים הושג הסדר, שלפיו יספקו בתי־החולים גוויות של יהודים לא ידועים, שאין דואג לקבורתם. ואף־על־פי־כן היו אנשי חברה קדישא מופיעים בלילות בחדרי המתים של בתי־החולים ומוציאים משם בחשאי את הגוויות. לאחר שבמשך זמן מה סופקו גוויות של יהודים לפאקולטה, אם גם לא במספר שנדרש על־ידי הסטודנטים הפולנים, שככו הרוחות, ולסטודנטים היהודים ניתן להמשיך בלימודיהם.

ב־1930 החליפו השלטונות האקדמאיים את הסעיף „לאום" בשאלוני הסטודנטים בסעיף „לשון האָם". הדבר נעשה בהשפעת אירגון הסטודנטים המתבוללים (איחוד). אירגון זה, שמספר חבריו היה זעום, עשה מאמצים נואשים להגדיל השפעתו על חלוקת כספי העזרה, שהוקצבו לסטודנטים מתוך תקציבי בתי־הספר בהמלצת האירגונים, לרבות אלה של הסטודנטים היהודים לפי ההסכם שהושג כנ"ל אחרי מאבק קשה וממושך עם אירגוני הסטודנטים הפולנים. „לשון האָם" של מרבית הסטודנטים היהודים (80% לפחות) היתה למעשה הלשון הפולנית. אילו הכריזו על לשון זו כלשונם, היו מחלקים את ההקצבות לעזרה באופן יחסי בין המספר הכולל של הסטודנטים לבין זה של הסטודנטים „בני דת משה". הסכומים שהיו נופלים אז בחלקם של „בני דת משה" היו מתחלקים יחסית בין הסטודנטים היהודים שהצהירו על עברית או יידיש כלשון אמם לבין אלה שהצהירו על פולנית כלשון אמם, ואת הסכומים היו מעמידים כמובן לרשות האירגונים. בדרך זו — סבור היה אירגון המתבוללים — יוכל להשתלט על סכומים גדולים יותר משמגיע לו לפי מספר חבריו ולהושיט לחבריו עזרה יותר גדולה ובאמצעותה — להגדילו. אירגוני הסטודנטים היהודים התחילו בפעולת הסברה מקיפה שבתוצאותיה רשמו 70—80% של הסטודנטים עברית או יידיש כלשון אמם. התחבולה החדשה לא עלתה יפה.

להלן מובאת טבלה, המראה את מספרי הסטודנטים היהודים בכל בתי־הספר הגבוהים בוארשה, שנערכה לפי ספרו של ד"ר שמואל לנגנס: „יהודים ולימודיהם האקדמאיים בפולין בשנים 1921—1938 (מחקר סטאטיסטי)".

הנתונים על האקדמיה הרפואית והכירורגית ובית־הספר הראשי נלקחו ממאמריו של ד"ר רינגלבלום על שני המוסדות האלה בספרו: „פרקי היסטוריה" (קאפיטלען געשיכטע) שיצא ביידיש בבואנוס איירעס, ארגנטינה, בשנת 1953.

הסטודנטים היהודים בבתי־הספר הגבוהים בפולין ובוארשה

	1921/22	1922/23	1923/24	1924/25	1925/26	1926/27	1927/28	1928/29	1929/30	1930/31
המספר הכללי בכל פולין	34.266	38.132	39.255	37.984	37.456	40.734	41.734	43.607	45.486	48.155
יהודים	8.426	9.130	9.579	8.173	7.768	8.198	8.258	8.711	8.796	8.923
אחוז	24,6	24,0	24,4	21,5	20,7	20,1	19,8	20,0	19,3	18,5

הסטודנטים היהודים בבתי־הספר הגבוהים בוארשה

	1921/22	1922/23	1923/24	1924/25	1925/26	1926/27	1927/28	1928/29	1929/30	1930/31
באוניברסיטה	2.362	2.942	2.970	2.207	2.170	2.145	—	2.182	2.187	2.177
אחוז	31,4	32,9	31,5	27,1	25,4	23,7	—	23,8	24,0	23,8
הפוליטכניון	636	572	613	472	388	383	—	401	461	440
אחוז	15,5	15,5	14,2	12,0	10,2	10,0	—	10,6	11,5	10,2
בית־הספר הראשי למשק חקלאי	5	1	2	2	13	12	—	11	14	14
אחוז	0,7	0,1	0,2	0,2	1,5	1,4	—	1,3	1,4	1,3
בית־הספר לאמנות			15	14	24	29	—	30	34	40
אחוז			6,7	5,5	8,0	9,3	—	9,5	9,6	10,8
המכון הממלכתי לריפוי שיניים	352	249	111	124	85	65	—	85	90	87
אחוז	70,4	62,9	41,1	35,4	25,0	18,2	—	19,2	20,0	19,7
המכון הממלכתי לפדגוגיה	7	1	3	3	—	—	—	—	—	—
אחוז	2,7	0,7	2,2	5,7	—	—	—	—	—	—
המכללה החפשית הפולנית	721	491	439	437	181	188	—	158	153	154
אחוז	48,2	29,5	34,8	35,2	25,6	27,7	—	24,7	25,5	22,6
בית־הספר הגבוה למסחר	34	48	70	104	103	166	—	310	283	236
אחוז	4,8	4,8	6,3	6,8	6,6	10,3	—	18,5	17,1	15,0
בית־הספר למדעי מדינה	—	—	—	—	—	—	—	—	—	21
אחוז	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1,9
בית־הספר הגבוה לעתונות	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—

הסטודנטים היהודים לפי הפאקולטות (בפולין כולה)

	1922/23	1923/24	1924/25	1925/26	1926/27	1928/29	1929/30	1930/31
המספר הכללי	9.130	9.579	8.173	7.768	8.198	8.711	8.796	8.923
אחוז	24,0	24,4	21,5	20,7	20,1	20,0	19,3	18,5
משפטים ומדעי מדינה	2.225	2.525	2.056	2.024	2.320	2.892	3.122	3.380
אחוז לגבי המספר הכללי של הסטודנטים בפאקולטה		24,6	22,4	23,0	23,6	26,3	26,2	26,0
רפואה	1.600	1.402	1.016	783	698	695	711	719
אחוז	34,0	30,2	25,4	22,1	18,6	17,9	18,9	18,5
רוקחות		138	154	170	154	75	90	112
אחוז		29,9	31,0	29,7	25,0	11,0	10,5	11,6
וטרינריה		67	65	62	55	37	52	51
אחוז		16,5	15,5	12,9	8,9	5,0	6,0	5,8
ריפוי שיניים		111	124	85	65	85	90	87
אחוז		41,1	35,4	25,0	18,2	19,2	20,0	19,7
מדעי רוח (פילוסופיה)		4.188	3.779	3.703	3.858	3.538	3.178	3.122
אחוז		35,4	30,1	28,6	27,4	25,7	24,4	23,6
חקלאות		18	18	40	49	48	45	46
אחוז		0,8	0,8	2,3	2,8	2,8	2,0	2,0
תחבורה והנדסה		167	150	137	128	161	188	213
אחוז		9,5	8,7	8,6	8,1	9,6	10,9	10,0
אדריכלות		94	81	72	75	80	97	100
אחוז		13,6	12,0	10,7	11,2	10,9	12,2	12,5
מכונאות וחשמלאות		403	321	285	291	290	318	297
אחוז		16,2	15,1	13,5	13,8	14,1	14,3	12,2
כימיה		246	200	161	146	138	156	144
אחוז		25,0	21,9	18,6	16,6	14,8	16,4	14,2
מדידה והנדסה כללית		3	17	46	58	61	50	45
אחוז		1,6	7,4	16,4	16,7	15,0	12,4	10,9
מכרות ומטלורגיה			1		1	—	—	—
אחוז			0,0		0,0	—	—	—
אמנות		35	39	56	75	53	57	60
אחוז		7,1	7,4	9,0	11,6	8,2	9,1	9,6
מסחר		182	152	144	225	558	642	538
אחוז		12,0	8,9	8,2	10,5	16,4	16,3	13,0
אחרים	—	—	—	—	—	—	—	9
אחוז	—	—	—	—	—	—	—	—

רופאים יהודים מפורסמים

מאת ד״ר מ. לנסקי

ההיסטוריונים היהודים בזמן החדש שהתחקו על תולדותיהם של הרופאים היהודים בפולין, קובעים, לפי המקורות שהגיעו אלינו, כי אפשר למצא שמות של רופאים יהודים רק החל מהמאה ה־15. לפי ד״ר גלבר, בתקופה 1519—1565 ידועים רק שלשה־עשר רופאים יהודים, שחמישה מהם פעלו בקראקוב, בירת מלכות פולין בימים ההם. לעומת זאת, מביא ד״ר רינגלבלום* בתקופה זו שמות של ארבעה רופאים יהודים בוארשה, ואלה הם: סלאָבה, אשתו של בנקאי ידוע בוארשה — אלכסנדר, פליכס, טייכר וישראל. אולם ד״ר רינגלבלום אינו מציין תאריכים מדויקים לפעולתם. מהמאה ה־16 הגיעו אלינו ידיעות על רופאים שתפסו משרות גבוהות בחצר מלכי פולין, כגון ד״ר שמואל בר משולם, שבא מאיטליה עם המלכה בונה ספורצה, אשת המלך זיגמונט ה־1, וד״ר שלמה בן נתן אשכנזי, ששימש רופא למלך זיגמונט אויגוסט. זמן מסוים אחרי כן עזב את פולין ונעשה רופא בחצר הסולטאן.

במאה ה־18 אנו מוצאים כבר רופאים יהודים עוסקים ברפואה בוארשה. ד״ר גלבר ערך רשימה של 126 רופאים יהודים, שעסקו במקצועם בכל רחבי פולין, ומהם 18 פעלו בוארשה. ביניהם ראויים לציון מיוחד בגלל חשיבותם בחיי החברה או הצטיינותם במקצועם: ד״ר אליהו אקארד שנולד במוהילוב, למד רפואה בברלין והוסמך לרפואה בשנת 1783. הוא חזר לפולין והתישב בוארשה כרופא למחלות נשים (לפי ד״ר רינגלבלום). לפי הנראה נתקל בקשיים גדולים ולא יכול להשיג משרה מתאימה. ד״ר רינגלבלום מתעכב בפרטיות על תלונותיו של ד״ר אקארד בנוגע ליחס הרע מצד השלטונות הפולנים לאינטליגנציה היהודית, שלא ניתנה לה האפשרות להסתדר בחיים, על אף היותם ראויים מבחינת ידיעותיהם המקצועיות לתפוס משרות מתאימות. בשנת 1788 עזב ד״ר אקארד את וארשה ועבר לרוסיה, עמד שם בבחינות וקיבל משרה בבית־החולים בקיוב. בשנת 1786, בהיותו בוארשה, תירגם לגרמנית את החוברת הידועה, שנכתבה על ידי אזרח אנונימי בפולנית, על הצורך להכניס תיקונים בחיי היהודים בפולין.

ד״ר חיים דוד ברנארד נולד בדזיאלושין. גמר את הפאקולטה לרפואה בברלין. בימי נסיכות וארשה שימש במשך שמונה שנים רופא מחוזי בוארשה. לאחר מכן עזב את וארשה ועבר לפיוטרקוב. פה הושפע מתורת החסידות ונעשה אדוק. המוני חסידים התחילו נוהים אחריו והעלו אותו לדרגת צדיק. נפטר בפיוטרקוב בשנת 1858.

ד״ר אויגוסט פארדינאנד וולף, בנו של ד״ר וולף אברהם עמנואל, שהיה רופא בבית הנסיך סולקובסקי, בעל העיר לאשנו, ואחרי שהמיר את דתו נתמנה לרופא ראשי של הצבא הפולני. הבן פארדינאנד נולד יהודי, אולם בשנת 1780 התנצר, התישב בוארשה ורכש כאן פראקטיקה גדולה. הוא היה בעל כשרונות מדעיים ואירגוניים ובשנת 1809 לקח חלק פעיל בייסוד בית־הספר לרופאים בוארשה. הוא נתמנה פרופיסור למחלות פנימיות באוניברסיטה המלכותית בוארשה, אולם בשנת 1818 פרש מתפקידו בגלל הפראקטיקה הגדולה שהיתה לו, הקים את אגודת הרופאים בוארשה, וזמן רב היה יושב־ראש שלה. פירסם מאמרים וספרים בפולנית, גרמנית וצרפתית. מת בוארשה בשנת 1846.

ד״ר יוסף וולף נולד בוארשה בשנת 1766. הוא הוסמך לרופא בוינה, השתקע בוארשה ופירסם ספרים במקצוע הרפואה בפולנית. בימי המרד הפולני בשנת 1830/3 היה רופאו של הדיקטאטור חלופיצקי. היה פעיל בחיי הקהילה ואחד מנושאי דגל ההשכלה בין יהודי פולין.

ד״ר שמעון סאמלזון נולד בפראנקפורט על האודר וגמר כאן את חוק לימודיו בפאקולטה לרפואה בשנת 1779. היה רופא החצר של הנסיך סולקובסקי בקראקוב, עבר לוארשה, והיה פעיל שם כרופא במשך שנים רבות. נתמנה כרופא החצר של המלך סטאניסלאב אויגוסט פוניאַטובסקי.

ד״ר שלמה יעקב קלמנזון, בן הרב מהרובישוב, נולד בשנת 1722, למד רפואה בגרמניה ובצרפת, והיה פעיל כרופא בוארשה. הוא היה בעל השכלה רחבה וידיעות בפילוסופיה ובספרות. לפי ד״ר גלבר, שימש גם בכהונת רופא החצר של המלך סטאניסלאב אויגוסט פוניאַטובסקי. הוא עיבד תכנית לתיקון המצב החברתי של יהודי פולין והגיש תזכירים בענין זה לממשלה הפרוסית ולמועצת המדינה של נסיכות וארשה. נפטר בוארשה בשנת 1811.

במאה ה־19 וראשית המאה ה־20

בין הרופאים היהודים במאה השמונה־עשרה אין רופאים שקידמו את המדע הרפואי. חסרים היו לכך התנאים הדרושים: פאקולטה לרפואה ובתי־חולים. במאה התשע־עשרה מופיעים כבר רופאים העוסקים במדע, מהם ידועי שם באירופה ובארצות הברית של אמריקה, שביניהם תופס מקום מיוחד פרופיסור לודויק מאוריצי הירשפלד. בתכונתו של איש המדע הנפלא הזה התמזגו אומץ לב וכשרונות יוצאים מגדר הרגיל במקצוע האַנאַטומיה.

פרופיסור לודויק מאוריצי הירשפלד נולד בשנת 1816 (לפי ד״ר רינגלבלום בשנת 1814). בנוגע לעיר מולדתו יש חילוקי דעות: נאדארזין או מוגילניצה. אביו היה שוחט ונקרא בשם הערש פעלד. ממיזוג השם והמשפחה נוצר שם המשפחה הירשפלד. הילד קיבל חינוך מסורתי ב„חדר״ ואביו קיוה לגדולות ממנו בלימוד התורה. בנעוריו למד הירשפלד גם לנגן בכינור. בשנת 1824 העתיקו ההורים את מושבם לוארשה, בפרבר שילץ, מרכז השחיטה של יהודי וארשה. באותה תקופה התחזקה ההשכלה החילונית בין יהודי בירת פלין, שבנקאים וסוחרים גדולים

* ד״ר רינגלבלום: קאפיטלען פון געשיכטע, עמ׳ 184—185.

מביניהם היו נוסעים לרגל עסקיהם לחוץ־לארץ ודבקו בתרבות אירופה. לחוג זה השתייכו, כמובן, הרופאים.

באותם הימים נוסדו בוארשה שלושה בתי־ספר עממיים ליהודים ששפת הלימודים בהם היתה פולנית. מספר התלמידים היה לא רב, — 187 בסך הכל, אולם קיומם עורר תסיסה בקרב הדור הצעיר. לפי דעתו של ד״ר רינגלבלום הושפע הירשפלד הצעיר מהם במידה מרובה. הוא התידד עם בחור צעיר ממשפחת משכילים, ליאון גרוסהייט, ויחד התחילו ללמוד את השפה הגרמנית וגם ראשי פרקים בלימודים חילוניים. שניהם חלמו על מקצוע הרפואה. הירשפלד נתקל בסירוב ההורים, אולם החליט לעזוב את בית הוריו ולנסוע יחד עם ידידו לבראָסלאו. כאשר הגיעו למחוז חפצם נודע להם, כי בכדי להתקבל אל האוניברסיטה יש צורך בתעודת בגרות וכן ברשיון מהמשטרה לגור בעיר. זו היתה אכזבה ראשונה; ואף־על־פי־כן נשאר הירשפלד זמן מסוים בבראָסלאו, כשהוא מרויח את לחמו כמנגן בכינור בגני העיר, לומד לאטינית ועוסק גם בלימודים אחרים. כעבור זמן מה נאלץ לעזוב את בראָסלאו ולחזור לוארשה. שם הוא נושא אשה וכאילו נכנס בעול החיים, אולם תשוקתו להשכלה אינה נותנת לו מנוחה. הוא עוזב שוב את הוריו ואת אשתו ושם פעמיו, פשוטו כמשמעו, לבראָסלאו ומשם לברלין. בבואו לברלין נכנס לבית־החולים לרפא את הרגליים, שנפגעו קשה בהליכה המרובה, ואחרי כן יוצא לצרפת; עובר את הגבול בדרך בלתי ליגאלית ומגיע לפאריס. כאן הוא מרויח קצת כמנגן ומקבל גם תמיכה מהמהגרים הפוליטיים הפולנים, שמצאו מקלט בצרפת. לבסוף עולה בידו לקבל משרה של נער משרת אצל הפרופיסור לאנאטומיה בורג׳ארי.

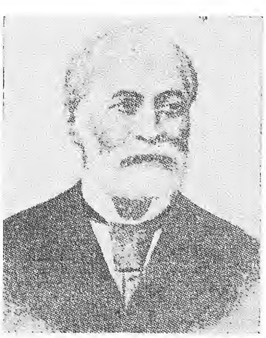
הירשפלד עובד ביום ואת הלילות מקדיש ללימוד האנאטומיה. הפרופיסור מתחיל להתעניין בנער משונה זה, המגלה כשרונות והתמדה יוצאים מן הכלל. אחרי זמן מה מציע לו הפרופיסור משרת עוזר־פריפאראטור להתקנת התכשירים להרצאות האנאטומיה לסטודנטים. הירשפלד משקיע בעבודה זו מרץ וכשרון רב. הפרופיסור מתפעל מהתכשירים של הירשפלד ומציע לו להשתתף בחיבור גדול של האנאטומיה, שצריך להופיע תחת השם Traité complet d'anatomie de l'homme („מחקר שלם בדבר האנאטומיה של האדם״). התקדמותו של הירשפלד במקצוע הרפואה נעצרת מחוסר תעודת בגרות. לעזרתו בא הדיקן של הפאקולטה לרפואה פרופיסור אורפילה, ולפי רינגלבלום — גם הגראף הפולני אנטוני אוסטרובסקי, שנתפרסם באהדתו ליהודים בימי המרד בשנת 1830/31. שניהם פונים אל שר החינוך, ובהשתדלותם מתקבל הירשפלד סוף סוף אל הפאקולטה לרפואה כסטודנט. בשנת 1848 הוסמך לרופא על יסוד הדיסאֶרטאציה De Injections Copillaires ושנה לאחר מכן נתמנה פרופיסור־חבר בבית־הספר השימושי לרפואה (Ecole Pratique de Medicine) בו נשאר על כנו עד 1859. בשנת 1853 יצא לאור ספרו הגדול Traité et Iconographie du Systéme Nerveux („מחקר ותיאור מערכת העצבים״), שבו קנה לו הירשפלד שם עולמי. הספר אושר על ידי המועצה העליונה לחינוך. ב־1866 הופיעה מהדורה שניה של הספר שתורגם לאנגלית ולשפות אחרות. אל הספר נספחו 92 תמונות צבעוניות של מערכת העצבים. הירשפלד התקין בעצמו את התכשירים לספרו וחלק גדול מהם נרכשו על ידי המוזיאון של הפאקולטה. ד״ר פרל כותב, כי קשה למצא ספר לאנאטומיה, שמחברו לא השתמש בכמה מהתמונות המצויינות של הירשפלד.

הירשפלד עשה גדולות וחידש חידושים בעצבי המוח, ביחוד בעצבי הפנים. סעיף אחד של העצב Palatoglossus נקרא על שמו. הוא תיאר תיאור מדויק את עצב התולע לאורך התפשטותו ובשטח מערכת העצבים המרכזית גילה את הצומת התולעי Plexus chorioideus של חדר המוח האמצעי. כמו כן גילה דברים חדשים בהתפשטות העצב הסימפאטי וגם באינאֶרבאַציה של כלי הדם.

בשנת 1859 נתמנה הירשפלד פרופיסור לאנאטומיה באקדמיה הרפואית הכירורגית בוארשה, שנוסדה ב־1857. המינוי אושר על־ידי הקיסר הרוסי אחרי השתדלות נמרצת של נשיא האקדמיה, פרופיסור ציצירין, שהעריך מאד את כשרונותיו של הירשפלד. בשנת 1862 עבר הירשפלד לפאקולטה הרפואית של בית־הספר הראשי Szkoła Główna. הירשפלד הירצה בפולנית, אף כי לא שלט בשפה. את ספריו שהוציא בפולין כתב צרפתית, והם תורגמו מכתב־יד לפולנית.

בשנת 1869 נסגר בית־הספר הראשי ובמקומו נוסדה „האוניברסיטה הקיסרית בוארשה״ והושלטה בה הרוסית כשפת הוראה. ב־1871 כבר התחיל הירשפלד להרצות ברוסית. הוא כיהן במשרה זו עד 1875 ובשנת 1876 נפטר. בתקופת כהונתו בוארשה הוציא בפולנית ספר לאנאטומיה בארבעה כרכים, שתורגם כמעט לכל השפות האירופיות.

ד״ר משה סטודנצקי (1806—1875). רופא עממי, שרכש אימון רב בין השכבות העניות. הוא גמר את הפאקולטה לרפואה בברלין והתחיל לעסוק במקצועו בוארשה בשנת 1834. במשך 40 שנות עבודתו נעשה, לפי ביטויו של היסטוריון יהודי וארשה ד״ר שאצקי, ל„אליל ההמונים״. הוא הוציא חוברות פופולאריות בהיגיינה ורפואה בעברית וביידיש וגם ספר בשם „רופא ילדים״. הוא נפטר עני גדול, והקבורה בוצעה על חשבון הקהילה.

ד״ר ל. נתנזון

ד״ר לודויק נתנזון (1822—1896). אחרי שגמר את הפאקולטה לרפואה בדורפט בשנת 1843, התישב בוארשה. הוא גילה כשרונות גדולים במקצוע הרפואה וגם כשרונות אירגוניים כראש הקהילה היהודית בוארשה. בשנת 1847 — והוא אז בן 25 שנים — יסד וערך את כתב־העת הרפואי Gazeta Lekarska („עתון הרפואה״). ב־1863 נבחר ליושב־ראש ההסתדרות הרפואית הפולנית, ובשנת 1871 ליושב־ראש הקהילה היהודית בוארשה. הוא מילא תפקיד זה 25 שנים, עד יום מותו. ברפואה עסק כגיניקולוג.

בסוף המאה התשע־עשרה ובראשית המאה העשרים פעלו בוארשה רופאים יהודים שהצטיינו במקצוע הרפואה מבחינה מעשית כמבחינה ספרותית־רפואית. ואלה הם:

ד"ר תיאודור הרינג (1847—1925), מומחה למחלות אף, אוזן וגרון. הוא הוזמן ב־1892 לשמש פרופיסור באוניברסיטה באינסברוק שבאוסטריה, אולם דחה את ההצעה והעדיף להישאר בפולין ולהמשיך בעבודתו לטובת הרפואה הפולנית.

ד"ר זיגמונט קרמשטיק (1849—1920), רופא עיניים ידוע, בעל פראקטיקה גדולה. הוא היה הדירקטור האחרון של בית־החולים הישן ברחוב פאַקארנה. היה פעיל גם בספרות הרפואית וחידש בשנת 1897 את הופעתו של כתב־העת הרפואי Gazeta Lekarska.

ד"ר מיקולאי רייכמן (1851—1918), מומר. רופא מומחה למחלות דרכי העיכול. ב־1882 תיאר את המחלה gastrossuccorrhea (שפע של מיץ קיבה) שנקראה על שמו.

ד"ר תיאודור היימן נולד ב־1848 בוארשה, וגמר בה את הפאקולטה הרפואית ב־1878. אחד המומחים הראשונים בוארשה למחלות אף, אוזן וגרון. במשך 23 שנים שימש מנהל מחלקה בבית־החולים הצבאי אויאַזדוב. כתב הרבה מאמרים בכתבי־עת רפואיים במקצועו.

באותה תקופה הופיעה בוארשה גם קבוצה של נוירולוגים ידועי שם, מהם שנתפרסמו גם באירופה.

ד"ר שמואל גולדפלאם נולד בוארשה ב־15 בפברואר 1852. גמר את הפאקולטה הרפואית ב־1875 ועבד בבית־החולים האוניברסיטאי Sw. Ducha עם הפרופיסור לאמבל. חולי עצבים שכבו במחלקה פנימית, כי

ד"ר שמואל גולדפלאם

לא היתה עדיין מחלקה מיוחדת למחלות עצבים. בשתי עבודותיו הראשונות עסק גולדפלאם במחלות דרכי העיכול. היא פירסם אותן בשנים 1879—1881. לאחר מכן התחיל להתעניין במחלות עצבים. הנוירולוגיה נמצאה אז בראשית התפתחותה. ב־1882 נוסע גולדפלאם לחו"ל לשם השתלמות ועושה שנה בצרפת ובגרמניה במחלקותיהם של הנוירולוגים המפורסמים שארקו ווסטפאל. אחרי שובו לפולין התחיל לפרסם מאמרים בבעיות הנוירולוגיה, ופתח מרפאה למחלות עצבים על חשבונו, ברחוב גראַניצ'נה 10, בה קיבלו החולים טיפול חינם. אל גולדפלאם הצטרפו עוד רופאים אחדים, ביניהם ד"ר ויינברג, ד"ר מאירסון, ד"ר סראַבראַני — נוירולוג ידוע ועורך כתב־העת הרפואי בוארשה. שמו של גולדפלאם כנוירולוג הולך לפניו ואל המרפאה שלו נוהרים חולים מכל רחבי פולין. על סמך ניסויים שנעשו במרפאה, מפרסם גולדפלאם מחקרים המוציאים לו מוניטין באירופה. עבודתו היסודית, תיאור המחלה Myasthenia grairs, שנתפרסמה בכתב־העת הגרמני המרכזי לנוירולוגיה (Zentralblatt fuer Neurologie) עשתה רושם גדול. מחלה זו ידועה בשם Erb Goldflam על שם שני הנוירולוגים. לפי פרופיסור וקסלר, מחלה זו תוארה בראשונה בשנת 1877, אולם גולדפלאם קבע סופית את סימניה ב־1893. גולדפלאם כתב גם מחקרים יסודיים על Claudicatio intermittens. בניגוד לשארקו, קבע גולדפלאם שקיים קשר בין מחלה זו לבין מחלת כלי הדם.

כאשר הופיע גולדפלאם בכנס הראשון של הנוירולוגים הגרמנים ידועי שם, שנתקיים בדראַזדאַן בשנת 1909, נתקבל בכבוד רב. הושיבו אותו לצד הנוירולוגים המפורסמים אופנהיים וארב ולקול מחיאות כפיים הכריזו על מחלת אופנהיים, גולדפלאם, ארב.

ידועים לתהילה גם מחקריו של גולדפלאם על עגבת (סיפליס) מוח השדרה, לפי ד"ר שמחוביץ, היה הוא הראשון, שתיאר את המחלה על „שיתוק פריודי משפחתי". מחלה זו נקראת על שמו.

גולדפלאם התעניין בחקר ההחזרים (ראֶפלאֶכּסים) במחלות שונות. שנתיים לפני מותו הדפיס מונוגראַפיה מקיפה על ההחזר של רוסולימו שעשתה רושם גדול. הוא בדק את ההחזר במספר עצום של חולים והגיע למסקנה, שערכו רב מאד באבחנה המוקדמת של Sclerosis multiflex („סקלירוזה רבת המוקדמים"). סמוך למותו עוד הספיק לגמור מחקר על ההחזרים מהעור.

מאילו מקורות שאב גולדפלאם את החומר לתצפיותיו? עד 1922 מצא את החומר בין החולים המרובים שנהרו אל מרפאתו, ואחרי שזו נסגרה עבר הנוירולוג הגדול למחלקה הנוירולוגית של פלאַטאו ועבד שם כ„מתנדב". דרך חיבה קראו לו האַסיסטאַנטים של פלאַטאו ה„מתנדב הצעיר".

גולדפלאם היה יושב־ראש ראשון של אגודת הנוירולוגים בוארשה. הוא עסק גם בעניני ציבור, אירגן את „החברה היהודית לטיפול בחולים נגועים במחלות רוח ועצבים" ובמשך שנים רבות כיהן כיושב־ראש שלה. הוא היה גם ממניחי היסוד של המוסד לחולי רוח „זופיובקה" ב־אוטבוצק, של בית־החולים לילדים על־שם משפחות ברסון ובאומן. יחד עם ד"ר יאנוש קורצ'אק הקים את בית היתומים הנודע לתהילה ברחוב קרוכמאלנה; יחד עם ד"ר גרשון לוין — את ה„חברה לשמירת הבריאות", הידועה בשם „טאז", סניף „אוזע" בפולין; ויחד עם ד"ר פלאַטאו יסד את כתב־העת הרפואי Warszawska Czasopismo Lekarskie. הוא נפטר ב־26 לאוגוסט 1932.

בשנות חייו האחרונות התקרב ד״ר גולדפלאם אל התנועה הציונית. כבר בשנת 1907 גילה התענינות ברעיון יסוד אוניברסיטה עברית בירושלים. כאשר ד״ר וייצמן יחד עם מארטין בובר הגיעו אותה שנה לוארשה לשם תעמולה לטובת הרעיון הזה, התקיימה האסיפה בביתו של ד״ר גולדפלאם. בויכוח שהתעורר אחרי הרצאתו של ד״ר וייצמן, תמך ד״ר גולדפלאם ברעיונו, „לייסד אוניברסיטה באחת מארצות הגולה — אמר — הוא ענין קשה ולא כדאי. יסוד אוניברסיטה בארץ ישראל הוא ענין עוד יותר קשה, אולם כדאי לעשות את המאמץ.״ בשנת 1919 היה ד״ר גולדפלאם אחד ממיסדי „החברה של דורשי האוניברסיטה בירושלים״, והקדיש לה הרבה זמן ומרץ. ב־1925 השתתף בפתיחה החגיגית של האוניברסיטה על הר־הצופים. בשנת 1928 הסכים להיכנס למועצת הסוכנות המורחבת ופעל הרבה לטובת קרן היסוד. יחד עם נחום סוקולוב ויהושע השיל פרבשטיין היה מכתת את רגליו ומבקר אצל הרבה יהודים אמידים ובחירי האינטליגנציה ומתרימם לטובת קרן היסוד. לפי ד״ר הינדס, ניהל ד״ר גולדפלאם שיחות ארוכות עם הסינאטור סטניסלאב פוזנר, מצאצאי שלמה פוזנר, הידוע כאחד מראשוני המשכילים בפולין, והצליח להשפיע עליו ולעורר בלבו התענינות בבנין ארץ ישראל. בשנת 1929 השתתף ד״ר גולדפלאם בכנס הראשון של מועצת הסוכנות היהודית המורחבת בציריך. בצוואתו ציוה להעביר את כל האוסף העשיר של דברי האמנות (תמונות, תחריטים ופסילי ברונזה) והספרים שלו ל„חברת דורשי האוניברסיטה בירושלים״ לשם מטרות מדעיות. גולדפלאם היה בעל לב חם ורגיש. ד״ר יאנוש קורצ׳אק סיפר, כי פעם ביקר ד״ר גולדפלאם בבית היתומים בקרוכמאלנה. היה זה בחג החנוכה, והילדים הציגו מחזה על המכבים. ד״ר גולדפלאם ישב כל הזמן והקשיב, פתאום קם ויצא מהאולם. קורצ׳אק יצא אחריו לראות מה קרה, ומצא אותו נשען אל הכותל ומתיפח מרוב התרגשות.

באישיותו של גולדפלאם התמזגו סגולות נפשיות נעלות עם כשרון יוצא מן הכלל למחקר מדעי, עירנות לצרכי הציבור ולסבל העם היהודי. סוקולוב משווה אותו לאישים הגדולים בתקופת הריניסאנס, לענקי הרוח בתקופת פריחת הפילוסופיה באלכסנדריה, ולדמויות האצילות בתקופתו של שפינוזה באמסטרדאם. הוא מספר גם על חיבתו הגדולה של גולדפלאם למוסיקה, שלא הזניח אף קונצרט אחד בפילהארמוניה.

ד״ר שיפר משווה את גולדפלאם לצדיק הדור, שמסביב לדמותו הולכות ונרקמות אגדות. מקומו של ד״ר גולדפלאם היא, לדעת שיפר, „בשורות הרופאים העסקנים הגדולים אשר בידיעותיהם ובסמכותם המדעית התמסרו לעבודת העם״.

ד״ר אדוארד פלאטאו (1869—1932) נולד בפלוצק, גמר בית־ספר תיכון בוארשה בשנת 1886 בהצטיינות (מדליה זהב) ונתקבל באותה שנה לפאקולטה הרפואית במוסקבה. הוא התמחה במחלות עצבים אצל פרופיסור קוז׳אבניקוב ובפסיכיאטריה אצל פרופיסור קורסאקוב. שניהם היו מומחים ידועים במקצועם. לאחר מכן נסע לברלין לשם השתלמות בנוירולוגיה, ועבד במעבדה של הנוירולוג מנדל והפסיכיאטר עמנואל. בגיל 25 הוציא אטלס של מוח האדם, שתורגם לפולנית, רוסית צרפתית ואנגלית. יחד עם גולדשיידר כתב מונוגראפיה על האנאטומיה והפאתולוגיה של תא העצב. החוקר ניסל יצא בביקורת חריפה נגדה. בשנת 1897 יצא פלאטאו במאמר שנתפרסם ב„צייטשריפט פיר קלינישע מאֶדיצין״, בו הוכיח, על יסוד ניתוחי מוח השדרה שעשה, כי הליפים הארוכים של העצב נמצאים תמיד בשטח ההיקפי במרוחק מהמרכז. הנחה זו ידועה בשם „חוק פלאטאו על תנוחתם האכסצאנטרית של ליפי העצב״.

ד״ר אדוארד פלאטאו

ב־1899 הוציא פלאטאו יחד עם יעקובסון ספר על „האנאטומיה והאנאטומיה המשווה של מערכת העצבים המרכזית אצל בעלי חיים ויונקים״. יחד עם יעקובסון ומינור יסד את ה„שנתון לנוירולוגיה ופסיכיאטריה״ ובשנת 1904 הוציא בשותפות עם החוקרים הנ״ל את הספר „האנאטומיה הפאתולוגית של מערכת העצבים״. ב־1898 הציעו לפלאטאו קאתדרה למחלות עצבים בבואֶנוס איירס, אולם הוא סירב לקבל את ההצעה וחזר לפולין ב־1899. עד שנת 1907 לא היה לפלאטאו מקום עבודה מסוים. הוא התקין לעצמו מעבדה במעונו הפרטי והמשיך במחקריו באנאטומיה של מערכת העצבים. אותו זמן שימש יועץ למחלות העצבים במחלקה הפנימית והכירורגית של בית־החולים היהודי, ובאותה שנה נתמנה בו למנהל המחלקה למחלות עצבים. כשנכנס לעבודה היתה המחלקה קטנה ובה רק עשרים מיטות, אולם אחרי זמן קצר הוקם בנין חדש מצויד בציוד חדיש. מקץ שנתיים התקין פלאטאו את המעבדה הפאתולוגית וב־1912 הקים את המכון הנוירו־ביולוגי והמשיך בו את מחקריו האֶכספֶרימנטאליים. במשך 1904—1912 הקדיש את זמנו לחקר השאֶתות (גידולים) של מוח השדרה ואת מחקריו הדפיס ב־ Handbuch der Neurologie, ספר שימוש לנוירולוגיה של ליבאנדובסקי. ב־1912 הוציא מונוגראפיה על מיגראֶנה. בכרך הראשון של המחקרים מהמכון הנוירו־ביולוגי נדפס מאמר גדול של פלאטאו והאֶנדלסמן על דלקת קרום המוח. מחקר זה, המבוסס על תוצאות ניסויים רבים, הוא קלאסי לפי דעת מומחים. בכרך השני הדפיס

פלאטאו מחקרים אכספארימנטאליים על שאתות ממאירות במערכת העצבים. יותר מאלף ניסויים הונחו ביסוד המחקרים האלה. ב־1924 הוציא מונוגראפיה על מחלת Encephalitis letargica המחקר מיוסד על חומר רב שאסף בימי האפידמיה הגדולה של מחלה זו בוארשה ב־1919. בשנים האחרונות של חייו עסק פלאטאו במחלה Encephalomyelitis disseminata ששררה בפולין, והקדיש לתיאורה שלושה מאמרים, שנדפסו בירחון הרפואי Encéphole בשנת 1929.

פלאטאו נפטר בשנת 1932 אחרי מחלה ממושכת של שאת המוח, שלה הקדיש הרבה מחקרים יסודיים.

ד"ר טאופיל שמחוביץ, נוירולוג ידוע, אחד הרופאים שהיו חביבים ביותר על יהודי וארשה וגר עכשיו בתל־אביב, נולד ב־8 ליוני שנת 1879 בעיירה קטנה סמוך

ד"ר ט. שמחוביץ

לוארשה. בשנת 1898 גמר את הגימנסיה הששית בוארשה וב־1905 — את המחלקה לרפואה של האוניברסיטה הוארשאית. בשעת לימודיו באוניברסיטה התמסר גם לדברי פיוט, וביחוד נתחבבו עליו שירי היינה. אחרי גמרו את הפאקולטה לרפואה נתמנה אסיסטאנט לד"ר פלאטאו במחלקת העצבים של בית־החולים היהודי, ועבד גם במחלקה הפסיכיאטרית. אחרי זמן קצר יצא להשתלמות לגרמניה, ונתקבל לעבודת מחקר במעבדה של הפסיכיאטר המהולל אלצהיימר במינכן. לפי הצעת הפרופיסור, ניגש ד"ר שמחוביץ לחקר מחלת Dementia skirlis („טירוף הזיקנה") מבחינה היסטופאתולוגית. פרי עבודתו היה מחקר גדול, המבוסס על בדיקת 108 מוחות של חולים. המונוגראפיה הופיעה בדפוס בשפה הגרמנית בשנת 1910. במחקר זה הוכיח ד"ר שמחוביץ, כי מחלת „טירוף הזיקנה" מחוללת במוח שינויים פאתולוגיים, שלפיהם אפשר לקבוע בדיוק את אבחנת המחלה. שמחוביץ מכנה אותם בשם „מוקדי זיקנה". מוקדים אלה אפשר אמנם למצוא גם במוח אנשים נורמאליים, שהגיעו לזיקנה מופלגת, אלא שאצל זקנים נורמאליים נמצאים המוקדים במספר קטן, ואילו אצל החולים במחלת „טירוף הזיקנה" מופיעים הם במספר עצום. מסקנותיו של ד"ר שמחוביץ אושרו על־ידי החוקר הנוירולוג הנודע שפילהיימר אשר במאמרו ב־ Handbuch der Geisteskrankheiten („ספר השימוש למחלות הרוח") מהלל את המחקר של ד"ר שמחוביץ. בשנת 1922 תיאר ד"ר שמחוביץ* החזר (ראפלכּאס) מיוחד „אף־עין", המתבטא בזה שאחרי נקישה על קצה האף, העין נסגרת בשלמות או במקצת. הודות להחזר זה אפשר לקבוע את מחלת הכפיה זמן קצר אחרי ההתקף, כאשר הרופא, שלא היה נוכח בשעת ההתקף, נמצא במבוכה בדבר האבחנה. לפי תצפיותיו של ד"ר שמחוביץ נעלם ההחזר בשעת ההתקף ומתגלה שוב רק כעבור חצי שעה. במשך חצי שעה אחרי ההתקף יכול איפוא הרופא לקבוע את מחלת הכפיה על יסוד היעלמות ההחזר. כן עיבד ד"ר שמחוביץ מאתודיקה משלו, לעורר את ההחזר של בבינסקי במקרים שאי אפשר בדרך אחרת להפיק את ההחזר**.

ד"ר שמחוביץ כתב גם על מורסה במוח ועל מחלת אלצהיימר ויחסה ל„טירוף הזיקנה"***. על דלקת קרום המוח כתופעה מאוחרת באלח דם (ספטיצמיה) ממנינגוקוקים, ועוד הרבה מאמרים בנוירולוגיה.

פרופיסור מיאצ'יסלאב מינקובסקי — בעל שם עולמי בנוירולוגיה. בצדק אפשר להכתירו בתואר „הארי שבחבורת הנוירולוגים היהודים בוארשה". פרופיסור מינקובסקי הוא נין להרב רבי יצחק מאיר מקארלין הסמוכה

פרופיסור מ. מינקובסקי

לפינסק, שחיבר ספרים בעניני הלכה, ונצר למשפחה מסועפת של רבנים ידועים במינסק, פינסק ועוד משך כשמונה דורות. ביניהם נתפרסם ביחוד הרב ר' ברוך דוקטור, רב שעסק גם ברפואה. הוא תירגם את ספר הגיאומטריה לאבקלידס לעברית.

---

* ע' Polska Gazeta Lekarska מס. 39, 1922.
** ע' Czasopismo Lekarskie מס. 1, 1942.
*** ע' Encephale מס. 3, 1914.

מיאצ׳יסלאב מינקובסקי נולד בוארשה בשנת 1884, גמר את הגימנסיה החמישית בהצטיינות (מדליה של זהב) בשנת 1902, ונתקבל לפאקולטה הרפואית של האוניברסיטה בוארשה, בה למד עד 1905. בגלל השתתפות באסיפה בלתי ליגאלית של הסטודנטים הפולנים, שדרשו להנהיג את הפולנית כלשון הוראה, נדון מינקובסקי לגירוש מהאוניברסיטה. מינקובסקי יצא לגרמניה, למד במינכן ובבראסלאו, ושם הוסמך לרופא בשנת 1905 על יסוד דיסארטאציה שנתפרסמה ב־„Deutsche Zeitschrift fuer Nervenheilkunde" כתב־עת גרמני לריפוי מחלות עצבים. בשנות 1907—1908 עבד במעבדתו של פרופיסור פאבלוב בפטרבורג. משם עבר שוב לגרמניה ועבד במחיצתו של פרופיסור אוסקר מינקובסקי בגרייפסולד, אחר כך במעבדה של פרופיסור ציהאן בברלין. כאן פירסם ב־1911 ב־Pfligers Archiv der Gesammten Physiologie את מחקרו על הפיסיולוגיה של הראיה. באותה שנה השתקע בציריך ונתמנה אסיסטאנט לנוירולוג הידוע פון מונאקוב, ומשנת 1913 שימש מרצה לנוירולוגיה ב„מכון לאנאטומיה של המוח". מ־1930, פרופיסור מינקובסקי הוא אחד מעורכי כתב־העת Schweizer Archiv fuer Neurologie und Psychiatrie.

משנת 1943 עד 1946 כיהן מינקובסקי כנשיא אגודת הנוירולוגים בשווייץ וב־1949 נבחר לנשיא הכבוד של האגודה. בשנים האחרונות נבחר כחבר־כבוד של האגודות לנוירולוגיה ולפסיכיאטריה בארצות הברית, מכסיקו, צרפת, איטליה, בלגיה, יוון, שבדיה ושל האקדמיה למדעים בפולין.

פרופיסור מינקובסקי תרם הרבה במחקריו להרחבת ידיעותינו באנאטומיה, פיסיולוגיה ופאתולוגיה של מערכת העצבים. בשנים 1911—1913 חקר את הפיסיולוגיה של מרכז הראיה וב־1921 פירסם את מחקרו על התפתחות התנועות וההחזרים ואיתורם במערכת העצבים המרכזית אצל העובר. בשנת 1930 עסק במחקר השינויים במוח במחלת הכפיה וב־1941 פירסם על שאֵתות במוח. מספר העבודות שלו מגיע ל־135.

פרופיסור מינקובסקי עודנו עוסק בחקירות. בשנת 1952 הוזמן להרצות בכנס המדעי הבינלאומי במאדריד לזכר הנוירולוג הספרדי הגדול סאנטיאגו ראמאן קאג׳אל. הרצאתו היתה מוקדשת לחקר הפאתולוגיה של מוח קטנטן מלידה (מיקרוצפליה). הוא בדק בדיקה מיקרוסקופית את המוח הזעיר של אידיוט, ומצא כי תאים ידועים באזור המצח היו מפותחים יותר מאשר אצל אדם נורמאלי, דבר שנראה מעין פאראדוכס. אולם הסתכלות מדויקת גילתה, כי התפתחות זו באה על חשבון גיוון יתר השכבות. מתצפית זו מסיק מינקובסקי מסקנה חשובה מאד, שהמוח יכול למלא תפקיד יעיל רק אם קיים שיתוף פעולה בין השכבות השונות המתפתחות תוך התאמה. בלי הרמוניה זו בין שכבות המוח, תהיה פעילות המוח נפסדת כמו אצל האידיוט הנבדק, אפילו הגיעו מספר התאים במוח לדרגת התפתחות שלמעלה מהנורמה. בשנת 1955 פירסם מינקובסקי מחקרים על הפיסיולוגיה של מערכת העצבים אצל הרך הנולד ואצל התינוק, וב־1957 הופיע מחקרו החשוב על השינויים הנוירולוגיים בקופים, שניזונו במוח של עגל. מחקר זה בוצע בארצות הברית באוניברסיטה של טאכסאס.

פרופיסור מינקובסקי עוסק גם בפעולה ציבורית. במשך שנים רבות שימש יושב־ראש האגודה השווייצארית של שוחרי האוניברסיטה העברית בירושלים (עכשיו סגן יושב־ראש האגודה), ופעמיים ביקר בא״י: בשנת 1925 וב־1950 כציר האוניברסיטה בציריך לחג היובל של 25 שנים לקיום האוניברסיטה בירושלים.

אל קבוצת הנוירולוגים הידועים בוארשה יש להוסיף עוד כמה נוירולוגים ידועים, אשר מסיבות טכניות אין ביכולתי להרחיב עליהם את הדיבור, הלא הם: ד״ר לודויג ברגמן, שהיה מנהל מחלקת העצבים בבית־החולים היהודי בפרבר צ׳יסטה, יחד עם ד״ר פלאטאו, ד״ר מכסימיליאן בירא, ד״ר היגר, ד״ר זלמן ביכובסקי, ד״ר הרמן, מתלמידיו של פלאטאו, עכשיו פרופיסור למחלות עצבים באוניברסיטה הוארשאית, ד״ר מאצקויץ, וד״ר ליאון פרוסאק.

מהרופאים היהודים שלא יכלו לעמוד בפני פיתוי של קאריירה רפואית — של קאתדרה באוניברסיטה, שלא ניתנה ליהודי בתקופת קיומה של פולין העצמאית בין שתי מלחמות העולם — והתנצרו, יש לציין את: פרופיסור לודויג הירשפלד. נולד ב־1884, למד רפואה בברלין, ובשנת 1907 נתמנה אסיסטאנט לפרופיסור דונגרן במכון לחקר הסרטן בהיידלברג, במחלקה לסירולוגיה (חקר נסיוב הדם). יחד עם פרופיסור דונגרן התחיל בניסויים בכלבים לחקר התופעה של הצטופפות (אגליוטינציה) הכדוריות האדומות על־ידי נסיוב. כיסוד לתצפיות אלה הונחה על־ידי דוגרן תצפיתו של פרופיסור ארליך וד״ר מורגאנרוטה, שגילו תופעה זו בניסוייהם בעזים. מחוסר עזים במכון בהיידלברג השתמשו דונגרן והירשפלד בכלבים. לפני זה נעשו תצפיות כאלה באנשים על־ידי לנדשטיינר (יהודי מומר, שקיבל פרס נובל בשנת 1930 בעד תגלית זו). ניסויים אלה הונחו אחרי כן ביסוד תורת קבוצות הדם. הנומאנקלאטורה של קבוצות הדם, שהוצעה על־ידי דונגרן והירשפלד, היינו B.A.O., נתקבלה בספרות הרפואית העולמית. הירשפלד עבד אצל דונגרן בהיידלברג משנת 1907 עד 1912, אחר כן עבר לשווייץ ונתקבל כאסיסטאנט אצל פרופיסור זילברשמידט במכון להיגיינה בציריך. כאן הוא עבד בשטח הבאקטריולוגיה וההיגיינה. במלחמת העולם הראשונה, ב־1915, נוסע הירשפלד לסארביה, כדי להשתתף במלחמה בטיפוס הכתמים שפשה בצבא הסארבי. הוא מתמנה באקטריולוג בבתי־חולים צבאיים, תחילה בוואליאוו ואחרי כן בסאלוניקי. כאן גילה הירשפלד את החידק שכינהו פאראטיפוס C, וגם הכין תרכיב משוכלל נגד טיפוס הבטן, שלא עוררה אצל המחוסנים תגובות חזקות בדומה לוואקצינות הקודמות. הירשפלד ממשיך כאן את עבודתו בחקר קבוצות הדם, ובחזית בודק בדיקות דם רבות אצל חיילים מאומות שונות, מעמי אירופה ואסיה. הודות לבדיקות אלה עלה בידו לקבוע, כי קבוצת הדם A נמצאת בעיקר אצל עמי אירופה, לעומת זאת אצל חיילים מארצות אסיה נמצאה בעיקר קבוצת הדם B.

המאמר על תגלית זו נדפס בכתב־העת הרפואי האנגלי Lancet. בשנת 1919 עבר הירשפלד לפולין והתחיל לעבוד

במכון להיגיינה בוארשה כמנהל המחלקות לבאקטריולוגיה ולסירולוגיה. ב־1924 נתמנה למרצה באוניברסיטה החפשית וב־1926 קיבל תואר דוצאנט והתחיל להרצות על באקטריולוגיה במחלקה הפארמצאבטית. כן טיפל בענינים אדמיניסטראטיביים כממלא מקומו של דירקטור המכון, ד״ר רייכמן לודוויג, שנתמנה למנהל הרפואי של חבר העמים. הירשפלד היה אחד מן המיסדים והעורכים של כתב־העת Medycyna doświadczalna i społeczna („רפואה ניסויית וציבורית״), וגם אחד מן המיסדים של האגודה לביולוגיה. עד 1933 היה פרופיסור הירשפלד מנהל המכון בפועל, אולם כאשר ד״ר רייכמן נשאר בשווייץ, נתמנה במקומו לא הירשפלד אלא דוצאנט שולץ. אכן המחלקה לבאקטריולוגיה ולסירולוגיה נשארו בהנהלתו. בשנת 1928 הופיע ספרו בגרמנית על קבוצות הדם בשם „סירולוגיה קונסטיטוציונאלית״. הספר נתקבל בעין יפה על־ידי הביקורת. ב־1938 הוציא ספר בצרפתית על אותו נושא.

בהנהלתו של פרופיסור הירשפלד במכון להיגיינה עבדו כמה יהודים: אמזל רוזה, שביצעה מחקרים אחדים, יחד עם הירשפלד; נרצחה בידי הנאצים בעבר הארי; ד״ר אניגשטיין, מומחה למחלות טרופיקאליות, שפוטר מהמכון להיגיינה ונתמנה פרופיסור בארצות הברית; גברת ד״ר פייגין ודוצאנט ברוקמן (מומר), רופא ידוע למחלות ילדים, עכשיו פרופיסור באוניברסיטה בוארשה ועורך הירחון למחלות ילדים Pediatria Polska.

אחרי כניעת וארשה בפני הנאצים, הודח פרופיסור הירשפלד מתפקידו במכון להיגיינה, ובפברואר 1941, נאלץ, כיהודי מומר, לעזוב את דירתו בעבר הארי ולגור בגיטו. את חוויותיו בגיטו ובעבר הארי תיאר בספרו Historja jednego życia („תולדות חיי״), שהופיע ב־1946. אחרי שיחרור פולין נתמנה לפרופיסור באוניברסיטה בלובלין.

ד״ר קאזימיר פונק חוקר בעל שם עולמי בתורת הוויטאמינים. נולד בוארשה ב־1884, למד בבארן ובג׳נבה, והוסמך ב־1904. בשנים 1913—1923 תפש משרות גבוהות במכונים לחקר הסרטן באנגליה ובארצות הברית. מ־1923 ועד 1927 ניהל בוארשה את המחלקה לביוכימיה במכון להיגיינה. מ־1927 הוא עובד שוב בארצות־הברית, בניו־יורק. ד״ר פונק הוא אחד ממניחי היסוד לתורת הוויטאמינים. הוא שהמציא את השם ויטאמין, שנתקבל במדע בכל העולם. שמו של ד״ר פונק נזכר יחד עם שני החוקרים הגדולים בענף זה של הרפואה הופקינס ואיקמון. ספרו על הוויטאמינים הופיע ב־1914 בשפה הגרמנית ותורגם לאנגלית. ד״ר קאגאן בספרו Jewish medicine („הרפואה היהודית״) כותב, כי „ד״ר פונק היה בין החוקרים הראשונים שהכירו את חשיבות הוויטאמינים ואופן השימוש בהם בחיי יום יום, וכך הניח את היסוד לתורת התזונה המודרנית״. כבר בשנת 1911 בודד פונק מקליפת האורז חומר גבישי, שלפי ניסוייו מסוגל היה לרפא את המחלה הידועה בשם בריברי. כן קבע פונק, כי ויטאמין קומפלכס ממלא תפקיד בחילוף הפחמימיות, וכי תזונה עשירה בפחמימיות מקילה את התהוות דלקת עצבים מפוזרת (פולינבריט) בחיות־ניסוי — ולהיפך, השימוש בחלבונים נותן את האפשרות לצמצם את כמות הוויטאמין הדרושה לרפא את הפולינבריט. מהראוי להדגיש, כי ההיסטוריונים של המדע הרפואי Castiylioni Garrison מזכירים בספריהם את מחקריו של פונק מתוך הערצה.

ד״ר אהרון סולובייצ׳יק (1865—1942) אחד המנתחים המפורסמים ביותר בין יהודי פולין. במשך 35 שנים היה מנהל המחלקה הכירורגית בבית־החולים היהודי בוארשה, ונוסף לכך ניהל בית־חולים פרטי למחלות כירורגיות. אליו נהרו יהודים מכל רחבי פולין. כושר עבודתו היה מפליא: ב־7 בבוקר היה כבר מנתח בבית־החולים

ד״ר אהרן סולובייצ׳יק

הפרטי ואחרי כן — בבית־החולים היהודי שבפרבר צ׳יסטה. חינך ואימן מנתחים צעירים רבים, שהצטיינו במקצועם, ביניהם ד״ר גולדשטיין, שיהודי וארשה כינוהו „יד זהב״, תוך הערצה לכשרונו הכירורגי.

ד״ר סולובייצ׳יק נולד במאריאמפול פלך סובאלקי. בשנת 1893 גמר את הפאקולטה הרפואית בוארשה ומיד רכש לו שם ככירורג בעל כשרון. בנהלו את המחלקה הכירורגית, השתדל להרחיבה והקים על ידה מוזיאון וגם מעבדה לאנאטומיה פאתולוגית. הוא היה אחד ממיסדי בית־הספר לאחיות על יד בית־החולים היהודי וגם בית־ספר למטפלות בחולים ברחוב פראנצישקאנסקה.

ד״ר סולובייצ׳יק היה ציוני. בשלהי שנות התשעים של המאה שעברה נצטרף לאגודת „בני משה״ מיסודו של אחד־העם.

בשעת כנס הרופאים, שהתקיים בשנת 1928 במקום ההבראה המפורסם צ׳אחוצ׳ינאק, היפלו מארגני הכנס לרעה את הרופאים היהודים, שהוזמנו להשתתף בו. במסיבה החגיגית הוקצה לרופאים היהודים חדר מיוחד קטן ולרופאים הפולנים אולם רחב־ידיים, נהדר ומקושט, אף־על־פי שבאולם זה הספיקו המקומות גם לרופאים היהודים. השנאה ליהודים פעפעה בקרב חלק מהאינטליגנציה הפולנית עוד לפני עליית היטלר לשלטון. היה זה צעד ראשון להגשמת רעיון גירוש היהודים מאגודות המקצועות החפשיים. הרופאים היהודים רטנו, אבל לא ידעו כיצד להגיב. קם ד״ר סולובייי־

צ׳יק וקרא: „חברים יהודים, נעזוב את המסיבה!" כל היהודים קמו ויצאו.

אחרי פלישת הנאצים לוארשה, עבר ד״ר סולובייצ׳יק לוילנה, אולם חזר ב־1941 לגיטו וארשה. בגיל 77 היה עוד פעיל במקצועו. הוא נפטר בגיטו שבועות אחדים לאחר שאשתו הובלה לטרֶבלינקה בימי גירוש יהודי וארשה למחנה מוות זה.

פרופיסור הנריק לונפיש נולד בלודז ב־1894, גמר בית־ספר תיכוני ב־1912, יצא לצרפת ולמד שם רפואה במונפאליֶא עד 1915. באותה שנה חזר לוארשה והתחיל לעבוד בבית־החולים Sw. Ducha במחלקה הפנימית ואחר כך במחלקה הכירורגית. במשך עבודתו משך אליו את תשומת לבו של פרופיסור ארבריק, אותולרינגולוג ידוע, שהשפיע על הסטודנט הצעיר להתמחות במחלות אף, אוזן וגרון. בשנת 1918 התחיל לונפיש לעבוד תחת הנהלתו של פרופיסור ארבריק, ובשנת 1922 גמר את המחלקה הרפואית בוארשה והוסמך לרופא. מיד נתמנה אסיסטאנט במחלקת אף, אוזן וגרון ועבד בה עד 1939. ב־1934 קיבל תואר דוצאנט על מחקרו בדבר גופים זרים בדרכי הנשימה. במשך עבודתו במחלקה רכש לו שם כמנתח מוכשר וחוקר מעולה, והיה ממלא מקומו של פרופיסור ארבריק כמנהל המחלקה, בשעת היעדרו של האחרון בגלל מחלה ממושכת. עם פלישת הנאצים נאלץ לעזוב את המחלקה ויצא ללבוב, שהיתה אותה שעה כבושה בידי ברית־המועצות, אולם חזר לוארשה והיה פעיל בגיטו. בימי הגירושים מהגיטו ב־1942 נמלט לעבר הארי. ב־1945, עם שיחרור פולין, עבר ללודז ונתמנה פרופיסור־חבר ללרינגולוגיה באוניברסיטה שנוסדה בלודז. ב־1949 נתמנה פרופיסור מן המנין. ב־1953 הוזמן כמנהל מחלקת אף, אוזן וגרון באקדמיה הרפואית בוארשה, ועם זה כמנהל המחלקה הלרינגולוגית במכון להשתלמות ולהתמחות של רופאים. משנת 1953 עד יום מותו ב־1956, היה פעיל כיושב־ראש אגודת הלרינגולוגים בוארשה וכעורך ראשי של כתב־העת הפולני Otolaryngologia Polska. פרופיסור לונפיש היה גם חבר המועצה המדעית במשרד הבריאות ובעד עבודתו הפוריה העניקה לו הממשלה הפולנית כמה אותות הצטיינות.

מספר המחקרים בפולנית, צרפתית ואנגלית של פרופיסור לונפיש מגיע ל־52. עבודה רבה השקיע בשכלול הברונכוסקופיה והרחיב את השימוש במיתודה זו במחלות שונות, ביחוד בשחפת ואצל ילדים. בזמן האחרון התעניין בשיקום השמיעה במחלת החרשות (פנסטרציה) באמצעות ניתוח. מלבד עבודתו כמנתח וחוקר, הצטיין פרופיסור לונפיש גם בשטח ההוראה. בין עוזריו היו ששה דוצאנטים ופרופיסורים התופסים עכשיו מקומות עבודה אחראיים במקצועם.

מסיבות טכניות, אין אפשרות להתעכב כאן על עבודתם הפוריה של רופאים יהודים רבים מצוינים שפעלו בוארשה. אזכיר כאן את שמותיהם של אחדים מהם: גרשון לוין (מחלות ריאות), דוצאנט קליין (מחלות דם), לובלינר (דרכי הנשימה) ונתנזון (מחלות נשים). כולם ניהלו מחלקות במקצועם בבית־החולים בפרבר צ׳יסטה. ד״ר מינץ, ד״ר פלוצקר וד״ר ציטרונברג התבלטו כמומחים למחלות דרכי העיכול. דוצאנט שטיין, פאתולוג (מומר), נתמנה אחרי פלישת הנאצים לרופא ראשי של בית־החולים בפרבר צ׳יסטה. מקום מיוחד תופס ד״ר אנאסטאזי לאנדוי (מומר), קליניציסט גדול במחלות פנימיות, שניהל מחלקה פנימית בבית־החולים הפולני בפרבר ווליא. תחת הנהלתו עבדו כמה רופאים יהודים, ביניהם ד״ר יוכבדס, שניהל אחרי כן מחלקה פנימית בבית־החולים בפרבר צ׳יסטה וד״ר הלד. ד״ר לאנדוי קיבל בזמן האחרון תואר פרופיסור על עבודתו הפוריה בתחום המחקר במחלות פנימיות.

מהראוי להזכיר גם את שמותיהם של ברוקמן (מחלות ילדים), הרמן (מחלות עצבים), ונגרקו (מחלות פנימיות) ופייגין (מחלות פנימיות). כולם קיבלו בפולין המשוחררת תואר פרופיסור ומצטיינים בפעילותם במחקר הרפואי. כן יש לציין את שמו של מארצאלי לאנדסברג, חוקר ידוע במחלות פנימיות, שקיבל תואר פרופיסור. בתקופה בין שתי מלחמות העולם היה לאנדסברג פעיל בוארשה, ושם עשה את עבודת המחקר שלו. אחרי שיחרור פולין התישב בלודז ושם נפטר ב־1951.

מלבד הרופאים הנקובים למעלה אנו פוגשים בספרות הרפואית הפולנית החדשה את שמותיהם של ארקין (מחלות עיניים), פנסון (מחלות פנימיות) ואשכנז (מחלות לב?).

מהסקירה הנוכחית מתבלטות העובדות הבאות:

א. הרופאים היהודים תרמו תרומה גדולה להרמת קרן הרפואה בפולין ולקחו חלק גדול בטיפוח הספרות הרפואית הפולנית.

ב. בין הרופאים היהודים שנחנו בכשרונות מתבלט אחוז ניכר של מומרים (וולף, בויארֶץ, לודויג, הירשפלד, לאנדוי, ברוקמן, הרמן, ודוצאנט שטיין), שפרנסתם באה ממקור יהודי. יש להניח, כי הסיבה העיקרית להתנצרותם היתה השאיפה להסיר את המכשולים מן הדרך המובילה לקריירה מדעית. למעלה הבאנו את התלונות המרות של ד״ר אליהו אקארד על היחס הרע אל האינטליגנציה היהודית מצד השלטונות הפולנים. המרת הדת נחשבה כשלב ראשון לשיפור יחס זה של החברה הפולנית אל המדען היהודי.

ג. המעולים בין הרופאים היהודים שנתפרסמו בעולם כמדענים ממדרגה ראשונה (פונק, מיאצ׳יסלאב מינקובסקי) עזבו את פולין והסתדרו בחוץ־לארץ.

ד. בין הרופאים היהודים מוארשה לא זכה אף אחד לפרס נובל לרפואה. לא נמצאה כנראה אוניברסיטה פולנית שתציע רופא יהודי מועמד לפרס זה, אף־על־פי שבין 55 הרופאים שקיבלו עד שנת 1950 פרס נובל היו עשרה יהודים, ורק אחד מהם, ד״ר טדיאוש ריינשטיין, נולד בפולין וכיהן כפרופיסור באוניברסיטה בבאזל.

המכון למדעי היהדות

מאת שבח אדן

הרקע ההיסטורי־תרבותי

ערכה של יהדות פולין בתולדות העם היהודי הוא בתרומתה המכריעה לשמירת יחודו הלאומי והתרבותי של העם היהודי ובטיפוח מתמיד של רצון קיומו. בקרב ישובה היהודי הצפוף לא זו בלבד שנשמרו ערכי היהדות בבתי המדרש הרבים ובישיבות ההומות מתלמידי חכמים, אלא קמו גם תנועות עממיות ששאפו להתחדשות דתית ולחיסון נפשי של המוני ישראל. תנועת ההשכלה וההשתלבות בחיי העם השולט הביאו לידי התבוללות וטמיעה ומאידך — להתעוררות לאומית, לתנועת חיבת ציון והציונות המדיניח על כל כיוונים וגוניה, ובמקביל אליה לתנועה הסוציאליסטית בצורתה הלאומית־המעמדית — ה„בונד". כל התנועות הללו ביטאו בצורה שונה, ולפעמים אף מנוגדת, שאיפה מרכזית אחת: להיאבק על הקיום הלאומי תוך אמונה עמוקה בערכי היהדות, בתחיית העם וגאולתו המדינית. השפעתן גרמה להתפתחות תרבותית בשתי לשונות העם: העברית בכתב והיידיש בדיבור, ובשתיהן התקדמה הספרות תוך התרחבות אופקיה, חידוש צורותיה והתעשרות תוכנה.

במערב אירופה ניתן להבחין בשתי תופעות ציבוריות שנבעו מתנועת ההשכלה: חכמת ישראל והתבוללות קיצונית. למרות הניגוד שביניהן, שתיהן יונקות משורש אחד: חוסר אמונה בעתיד עם ישראל. תבוסנות לאומית זאת הביאה למסקנות שונות. אנשי חכמת ישראל שרצו לשמור על יצירות העבר המפוארות, ביקשו לחשוף את כל גילויי היצירה של הרוח היהודית. הם כפרו בקיום עם ישראל וראו בעצם החיים היהודים רק ביטוי ליצירות הרוח בתחום חייהם המוגבלים של היהודים, ערכים שעליהם רצו לשמור. ואילו המתבוללים רצו במצבה. למען העתיד רצו להינתק מהעבר.

שני יהודים מפולין הניחו את היסודות לחכמת ישראל של המאה ה־19: ר' נחמן קרוכמל מז'ולקוב, שהעמיק לראשונה בתיאור מהות היהדות והבליט את שלבי התפתחותה, ור' שלמה יהודה רפפורט מלבוב, שהניח את היסודות להיסטוריה היהודית. להתחלות אלו היה המשך פורה במערב. המחקר בחכמת ישראל התפתח במיוחד במחצית השניה של המאה ה־19, אבל ליהדות פולין וליטא לא היה אלא חלק זעום בפעולה ענפה זו, שהיתה, רובה ככולה, נתונה לחקר גורמי השינויים לרע במצב העם היהודי, במאבק לעתידו ובנין יסודיתיו.

בית־הספר לרבנים בוארשה

כמה וכמה ניסויים נעשו בפולין לשם השתלבות במאמץ הכללי של החוקרים בחכמת־ישראל. החשוב שביניהם הוא בית־הספר לרבנים בוארשה (1826—1863), ששימש נושא למונוגראפיה מקיפה לא. סויצקי, אחד מבוגרי המכון לחכמת ישראל בוארשה. התכנית לבית־הספר הזה נתפרסמה כבר ב־1817, ובה הוגדרה המטרה: „להעמיד מנהיגים דתיים, שישתמשו בהשפעתם ללמד את החובות האמיתיות כלפי אלוקים, המלך והחברה, לטפח את יסודות המוסר הטהור והבריא ולהורות את יסודות הדת; אבל דת מטוהרת משגיאות וממשפטים קדומים, מזילזול ושנאה כלפי אמונות אחרות." אין פלא שהיהדות המסורתית יצאה בתוקף ובלהט נגד תכנית זו של „דת מטוהרת".

המוסד נפתח ב־1826. מנהלו הראשון היה אַנטוני אייזנבוים. מאחר שלא היה כל מוסד השכלה אחר בפולין, גדל והלך מספר התלמידים; במשך 37 שנים גמרו את המוסד 1200 תלמידים. האוירה ששררה בבית־הספר לרבנים זה גרמה לכך, שאיש מבוגריו לא פנה לרבנות. בוגרי המוסד מילאו אמנם תפקידים חשובים בחיי הציבור היהודי, אולם רחוקים היו מרבנות וממנהיגות דתית ורוחנית.

בשנת 1863 סגרה הממשלה הרוסית את המוסד. בין בית־הספר הזה, ששאיפתו להטמעה היתה ברורה, לבין הציבור הנאמן לערכיו ומסורתו, היתה מחיצה שאי אפשר היה לסלקה. משום כך היתה השפעתו הרוחנית מוגבלת ביותר. הניסויים שנעשו להקמת בית־מדרש לרבנים בגאליציה האוסטרית, לא הוכתרו בהצלחה. מדוע נכשלו הניסויים הללו?

א) יהדות פולין התנגדה מתוך אי־אימון לתנועה, שאחת מהנחות היסוד שלה היתה כפירה בקיום העם היהודי, הנחה שמוכרחה היתה בעצם מהותה להוביל לטמיעה. ב) יהדות פולין, שבה גדלה השפעתם של נאמני מסורת, התנגדה למחקר מדעי של ערכי היהדות. תורת ישראל נמסרה וטופחה בישיבות ובבתי־המדרש תוך התעלמות מוחלטת מאמצעי מחקר מדעיים. ג) הרמה התרבותית הכללית של פולין שעמדה תחת השפעת הכמורה הקאתולית הקנאית לא שימשה גורם מעודד למחקר. ד) המרץ הרוחני של יהדות פולין הופנה למאבק פנימי על בעיות אקטואליות של העם היהודי. בתקופה אחת היתה זאת מלחמה בין הקנאים לבין המשכילים. בתקופה מאוחרת יותר היה זה מאבק התנועה הלאומית על כיבוש העם לרעיון התחיה. אכן יהדות זאת סיפקה את החלק הארי ממנהיגותו החדשה של העם היהודי. ה) חלוקת פולין פוררה את הכוח של יהודי פולין, הואיל וכל חלק נמצא תחת השפעת המרכזים של הארצות הכובשות.

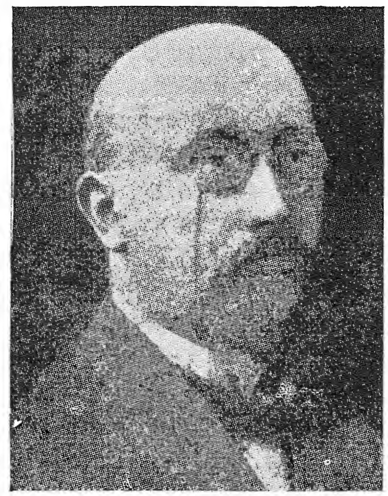
וכך נדדו יהודים מפולין למוסדות תורה במערב, והגיעו משם מלומדים והשתקעו בפולין.

עם התחדשותה של מדינת פולין ב־1918, נפגשו מחדש שלושת חלקי היהדות. התנועה הלאומית גברה. מדע היהדות ומחקרים לא עוררו עוד חשדות, הם נראו כאחד התפקידים הראשונים במעלה. הצורך במוסד מחקר, המטפל בבעיות המדע העברי והמכין את נושאי המדע ומנחיליו, נעשה

אקטואלי ודחוף ביותר. בתקופה זו קמו שלושה מוסדות מחקר וחינוך גבוהים: המכון המדעי היהודי בווילנה (ייוו"א), המכון לחכמת ישראל בוארשה, וישיבת חכמי לובלין.

תולדות המכון ואירגונו

את הרעיון להקים מכון למדע היהדות העלה בציבור הרב ד"ר שמואל אברהם פוזננסקי, רבה של עדת הנאורים

ד"ר שמואל אברהם פוזננסקי

והמטיף בבית־הכנסת הגדול בוארשה. הסמינאריון למורים עברים שנפתח על־ידיו, הצליח לרכז תלמידים רציניים והוציא מחזורים אחדים. הרב פוזנאנסקי שאף להפוך את הקורסים הללו למכון מרכזי למדעי־היהדות. מותו בשנת 1922 מנע ממנו את הגשמת חלומותיו.

בהשתדלותם של ד"ר מרדכי ברווידה וד"ר יהושע טהון אישרה הממשלה הפולנית בשנת 1925 את „החברה להפצת מדעי היהדות בפולין" (Towarzystwo Dla Krzewienia Nauk Judaistycznych w Polsce) והחברה הורשתה להקים את „המכון לחכמת ישראל" (Instytut Nauk Juaistycznych).

בראש החברה עמד ד"ר מרדכי ברווידה, וחברי הנשיאות היו: פרופיסור משה שור, פרופיסור משה אלרהנד, פרופיסור מאיר בלבן והסינאטור רפאל שרשבסקי.

מטרות המכון הוגדרו בחוברת פרוגראמתית שהופיעה ב־1927 ובנאומי הפתיחה של המכון בשנת 1928. הרב ד"ר ברווידה הגדיר את הטיפוס האנושי שישאף המכון לחנכו: „אנשים בעלי השכלה רבה, שתתאחד בהם תורת ישראל עם התרבות הכללית." ובאותה הזדמנות הוא הצהיר: „מכון זה ישמש מקום עבודה לכל זרמי הרוח, לכל סוג עבודה מדעית, עד כמה שתתבסס על חקירה מדעית."

המיסדים הסתייגו איפוא מהאופי התיאולוגי אשר למוסדות דומים במערב אירופה. המכון עשוי היה להיות קודם כל „בית ועד לחכמי ישראל בפולין ומרכז המדע בשדה היהדות." את הנושא המרכזי ראה פרופיסור שור במחקר תולדות היהודים ותרבותם בפולין.

המכון נפתח בחגיגיות רבה בכ"ח שבט תרפ"ח (19 לפברואר 1928) והנואמים ציינו את תאריך הפתיחה כתאריך היסטורי בתולדות התרבות של יהודי פולין. אחר החג באו ימים אפורים. מספר השומעים בשנת הלימודים הראשונה היה עשרים.

בשנתיים הראשונות נתקיימה במכון מגמה אחת: הכשרת מורים לדת ולמקצועות היהדות. בינתיים התברר לראשי המכון, שהלך וגדל בפולין מספר הקהילות המעוניינות ברבנים בעלי השכלה אקדמאית. מצד שני עלו גם צרכים חדשים: הנהלות הקהילות הגדולות וכן הסתדרויות בעלות תוכן סוציאלי היו זקוקות לעובדים מקצועיים בעלי השכלה גבוהה. החל משנת הלימודים 1929/30 נפתחו במכון שתי פאקולטות: א) הפאקולטה לרבנים — להכשרת רבנים ומורים לדת ישראל; ב) הפאקולטה למדעי החברה וההיסטוריה — להכשרת מורים למקצועות העבריים בבתי־הספר התיכוניים ועובדים סוציאליים.

התרוששות היהודים בפולין צימצמה את התמיכה במכון, ובשנת הלימודים 1931/32 נסגרה המחלקה לתורת העבודה הסוציאלית.

בשנת 1936 עבר המכון לדירתו הקבועה שבאחד האגפים של הספריה הראשית למדעי היהדות. עם ההעברה שונה השם מ„מכון לחכמת ישראל" — ל„מכון למדעי היהדות". היה זה בנין מפואר, שנבנה במשך שנים רבות והיה לכבוד ליהדות וארשה. בנין זה הפך בשנים המעטות, שזכה למלא את תפקידו, לבנין הראפּראֶזאֶנטאטיבי של יהדות פולין.

בראש המכון עמד הקוראטריון. בשנת תרצ"ו היה נשיא הכבוד הרב ד"ר מרדכי ברווידה; הנשיא: פאול היילפרין. סגנים: קארל זאקס, שלמה גראף, פרופיסור משה שור. מזכיר: ד"ר מאיר מייזנר; גזבר: אברהם ל.

פרופיסור מ. בלבן

סויקה. בראש חבר המרצים עמד הראקטור. בשנים 1927—1930: פרופ' מ. שור; 1930—1933: פרופ' מ. בלבן; 1933—1934: פרופ' מ. שור; 1934—1936: פרופ' מ. בלבן;

1936—1938: דוצאַנט א. ווייס; 1938—1939: דוצאַנט מ. שטיין.

תקציב המכון כוסה על־ידי הממשלה הפולנית, „בני־ברית" ותרומות אנשים פרטיים. ההכנסות לא היו קבועות ולמן שנת 1931/32 הלך וגדל הגרעון. וכך מציין ד"ר אוסטאַרזאַצר את מצבו הכלכלי של המכון בתקופה זו: „המרצים שהסתפקו במשכורותיהם הזעומות והתלמידים שהיו נתונים לעתים קרובות לרעב ולקור, מאוחדים באהבת מדע היהדות, קיוו להתגבר בכוחות משותפים ולשמור מכליון על הנבט הרך של המדע היהודי בפולין". החל משנת 1933/34 הונהג שכר לימוד. אז פרצה שביתת תלמידים, שנמשכה חדשים אחדים. על אף ההערכה המלאה של הקשיים אשר לשני הצדדים, נצטברה מרירות רבה בלבבות בעקבות השביתה. גביית שכר הלימוד נדחתה לזמן מה ולמחוסרי האמצעים הובטחו הנחות.

ת כ נ י ת ה ל י מ ו ד י ם היתה מחושבת לארבע שנים. במכון יכלו ללמוד תלמידי הפאקולטה ההומאניסטית באוניברסיטה בוארשה, שעמדו בבחינות כניסה במקצועות היהדות. אחרי שנתיים נערכה בחינת המעבר. בתום ארבע שנים נערכו בחינות הסיום.

המקצועות שנלמדו במכון: דקדוק השפה העברית, דקדוק השפה הארמית, תנ"ך (מבוא, טכסטים, פרשנות), תלמוד (מבוא, שיעורים), מדרש (מבוא, טכסטים), פילוסופיה יהודית, קורות עם ישראל לתקופותיו, הספרות העברית לתקופותיה, ידיעת ארץ ישראל; תורת החינוך ומתודיקה של המקצועות העבריים.

במחלקה לרבנות נוספו לכך: דרשנות, העבודה והתפילה בישראל, אַפולוגיטיקה, קדמוניות התלמוד.

במחלקה לתורת הציבור נלמדו מקצועות נוספים כגון: תולדות הכלכלה של העם היהודי, תורת הציבור, אנתרופולוגיה ודימוגרפיה יהודית, תורת הספרנות והמוזיאונים, תורת המשפט העברי, סטאטיסטיקה יהודית וכו'.

ה מ ו ר י ם. המכון למדעי היהדות ריכז מסביבו את מיטב אנשי המדע בשטח היהדות בפולין. מורים רבים הורו בו, ואילו דמותו עוצבה על־ידי מלומדים אחדים שליווהו מהיום הראשון להיווסדו ועד יומו האחרון: פרופ' משה שור, פרופ' מאיר בלבן, דוצאַנט מנחם שטיין, דוצאַנט ישראל אוסטאַרזאַצר זכרונם לברכה ויבדל לחיים ארוכים דיצאַנט אברהם ווייס. מלומדים אלה הזדהו עם גורל המכון, הישגיהם נהיו להישגי המכון והישגי המכון היו גם הישגיהם. רבים אחרים תרמו תרומה חשובה להתפתחותו המדעית של המכון, אלא שעבודתם בו היתה חלקית וזמנית.

בראש קבוצת המלומדים — מיטב הכוחות היוצרים ביהדות פולין — עמד פרופ' משה שור, שהביא למכון פירסום בינלאומי ופראסטיז'ה רבה כאחד ממנהיגיה הרוחניים של יהדות פולין.

משה שור נולד בשנת 1874 בגאליציה, קיבל חינוך מסירתי וכללי נרחב. למד באוניברסיטה בוינה (פילוסופיה והיסטוריה) ובבית־המדרש לרבנים שם. עבודותיו המדעיות הראשונות (ביניהן ספרו על היהודים בפשאמישל, שזכה בפרס האוניברסיטה) היו בשטח תולדות יהודי פולין. בשנת 1902 יצא לברלין ואחר כך לוינה להשתלם במדעי המזרח. בתקופה זו נתפרסמו התגליות החשובות של תל־אל־אמרנה, חוקי חמורבי, תגליות ייב ואלפנטינה. נפתחה לפניו אפשרות גדולה לגלות את הקשרים בין התרבות העברית והתרבות האשורית־בבלית ולתפקיד זה הוא מקדיש את חייו. ב־1910 הוא משמש מרצה וב־1916 פרופיסור באוניברסיטה בלבוב לפילולוגיה שמית והיסטוריה שמית עתיקה.

ספרו בעל שלושה כרכים: „התעודות הבבליות מימי השושלת הבבלית הראשונה" מקנה לו פירסום בינלאומי. בשנת 1923 הוא יורש את מקומו של הרב ד"ר ש. פוזנאַנסקי, וב־1928 נבחר לאקדמיה הפולנית. באותה שנה ניגש יחד עם חבריו ליסוד המכון, שבו הורה תנ"ך, קדמוניות התנ"ך ובלשנות שמית. בשנים האחרונות הוא נתמנה סינאטור כנציגם הדתי של היהודים, והמלומד השקט הפך לעומד בשער ולוחם למען זכויות עמו.

פרופיסור שור מת בבית־כלא באוזבאַקיסטאן ב־8 ליולי 1941.

פרופיסור מ א י ר ב ל ב ן הוא ההיסטוריון בהא הידיעה של יהדות פולין. נולד ב־1876, בלבוב. ב־1920 הוזמן להקים סמינר לרבנים „תחכמוני", וניהל אותו עד 1929. ב־1925 התחיל להורות באוניברסיטת וארשה.

בלבן פירסם ספרים רבים על יהדות פולין: ועד ארבע הארצות, התנועה הפראַנקיסטית (הספר הופיע גם בעברית בשני כרכים), ברק יוסילביץ ותקופתו, תולדות הדפוס, שרידי אמנות היסטוריים של יהודי פולין. ליהודי לבוב, קראקא, לובלין הקדיש שלוש מונוגראפיות מקיפות וממצות, המפליאות בתנופתן ובריכוז ללא תקדים של חומר ארכיוני עשיר.

בלבן יצר אסכולה מדעית של היסטוריונים יהודים בפולין.

פרופיסור בלבן מת בגיטו וארשה בשנת 1942.

דוצאַנט ד"ר מ נ ח ם ש ט י י ן הגיע למלוא התפתחותו תוך עבודתו במכון, שבו הורה מדרש תולדות היהודים וספרותם בתקופה היוונית־רומאית ופילוסופיה יהודית. נולד בגאליציה בשנת 1891. את הדוקטוראַט לפילולוגיה קלאסית קיבל באוניברסיטה בקראקא, ואת הסמיכה לרבנות ב„הוכשולא פיר ויסאַנשאפט דאס יודאנטומס" בברלין. בשנת הלימודים 1928/29 התחיל להורות במכון. הוא ידע להלהיב את תלמידיו לנושאי הרצאותיו ולעודדם להעמיק בהם. בשנת הלימודים האחרונה של המכון נבחר לראַקטור ואותה שנה שימש גם יושב ראש אגודת הסופרים העברים בוארשה.

שטיין היה מומחה לתקופה ההלאניסטית. במיוחד עמל למען החזרתו של פילון לתרבות העברית ופירסם מחקרים רבים על נושא זה. ספרו העברי על פילון הופיע בוארשה בשנת תרצ"ז. תשומת־לב רבה הקדיש ליוסיפוס פלאביוס, שתירגם מכתביו. בשנים האחרונות הקדיש את עבודתו למחקר הרמב"ם והשפעת אריסטו עליו. ספרו, שנכתב פולנית, כתשובה על ספרו של פרופיסור טדיאוש ז'ילינסקי: „האלאַניות ויהדות", הפריך את יסודות התקפתו החריפה של זה על עקרונות היהדות. ידיעותיו העמוקות בשפה היוונית ומקורותיה סייעו להעמיד את המלומד הנ"ל,

שהיה בר־סמכא בינלאומי במקצועו, על טעויותיו בניתוח המקורות.

ד״ר שטיין נרצח באחד ממחנות ההשמדה בסביבת לובלין.

דוצאָנט ד״ר ישראל אוסטאָרזאָצר, צעיר המרצים של המכון, נולד בשנת 1904 בגאליציה והיה תלמידו של הרב מאיר שפירא (מיסד ישיבת חכמי לובלין). התמסר לחקירת המשפט של התלמוד ופירסם מחקרים על המשפט התלמודי. ד״ר אוסטאָרזאָצר נשא בעול הבעיות המעשיות של המכון.

מלומד צעיר ומבטיח זה גם הוא נגדע בימי השואה.

היחידי מקבוצת המורים המרכזיים שזכה לצאת בשלום מהפורענות הוא דוצאָנט אברהם ווייס. יצא מגיטו וארשה ב־1940 והגיע לארצות הברית. בשנת הלימודים 1952/3 הירצה כפרופיסור־אורח באוניברסיטה העברית בירושלים. כיום ממשיך פרופיסור ווייס ב„ישיבה אוניברסיטה" בניו־יורק בעבודתו המדעית־חינוכית.

מבין המורים החלקיים והזמניים ראויים לציון מיוחד: הרב ד״ר מרדכי־זאב ברוידה בתורת הדרשנות, ד״ר אריה טארטאקובר בסוציולוגיה יהודית, ד״ר יצחק שיפר בהיסטוריה כלכלית, ד״ר שמואל אטלס בפילוסופיה יהודית. מורים לספרות עברית שימשו לפי הסדר: ד״ר יעקב כהן, ד״ר ירמיהו פרנקל, מתתיהו שהם וד״ר בנציון בנשלום. ד״ר פ. פרידמן הורה בשנים האחרונות היסטוריה כלכלית וחברות, ד״ר העשל — פילוסופיה יהודית, ד״ר משה גוליגר — לשון ודקדוק.

התלמידים. את אפיו של המכון קבעה במידה רבה גם דמותם של התלמידים. כל תלמיד של המכון היה בעת ובעונה אחת גם תלמיד האוניברסיטה בוארשה. לא קל היה לעמוד בהתחייבויות בשני בתי־האולפנא הללו בבת אחת. כמעט כל התלמידים נאלצו לדאוג לפרנסתם. עצם היות סטודנט „שומע המכון" היה סימן לכשרונות מעולים, חריצות רבה וגישה רצינית ללימודים ולערכי היהדות (מובן שהיו גם יוצאים מהכלל).

בין התלמידים אפשר היה להבחין בשני סוגים: מעוטם היו בוגרים יותר, חובשי בית־המדרש שהוסמכו להוראה ועמדו אחר כך בבחינות הבגרות כתלמידי־חוץ ובאו לאוניברסיטה ולמכון. אלה היו בעיקרם יוצאי גאליציה, שהביאו אתם מטען רציני מאד של ידיעות בתלמוד. הם למדו ברובם במחלקת הרבנים. ואילו הרוב היו בוגרי בתי־ספר תיכוניים, בעיקרם מפולין הקונגרסית וגאליציה ומחבלי־הספר המזרחיים.

דרכו של המכון

מה ציין את דרכו של המכון למדעי היהדות בוארשה?

א. אופיו הלאומי־העברי. אנשי המכון ראו את עצמם כעומדים בשורות התנועה הלאומית. טיפוח מדעי היהדות, הנחלתם לצעירי ישראל ועידוד המחקר בהם — נראה למכוני המכון כקטע בעל חשיבות מכרעת בחזית הכללית של מאמצי האומה לחדש ימיה. שפת ההרצאה של רוב המרצים וכן שפת הדיבור היום־יומית במכון היתה בדרך כלל עברית.

ב. סובלנות רוחנית. ההכרזה בפתיחת המכון, שהמוסד „ישמש מקום עבודה לכל זרמי הרוח" — לא היתה הכרזה סתמית. איש לא חקר אדם לדעותיו, אם רק היו בתחומי ההכרה הלאומית. התלמידים באו מסביבות רוחניות שונות, וביניהם היו מיוצגים גם הקצוות של העולם הפוליטי היהודי: „השומר הצעיר" ו„אגודת ישראל".

ג. עידוד יצירה עצמית ומחקר עצמי. המכון פירסם ספרים וקבצים ובהם מחקרים רבים. זו היתה הספריה המדעית היחידה במדע היהדות בפולין.

ד. המכון היה חוליה בשרשרת השלטון העצמי היהודי בפולין.

ואחרון אחרון —

ה. האוירה המיוחדת ששררה במכון, אוירה ידידותית ואינטימית. זה היה ביתם הרוחני של כל העובדים והלומדים. ובעיקר גדל ערך המקלט הרוחני הזה משהחל גואה נחשול האנטישמיות בפולין בכלל ובאוניברסיטאות בפרט.

עד היום נושאים אתם הבוגרים והתלמידים המעטים ששרדו את זכר הימים הנפלאים ההם, ימי לימוד ושקידה, ימי חלומות ותכניות, ימים של ידידות וריעות אמיתית.

יאנוש קורצ׳אק המחנך ואיש המוסר

מאת פולה אפנשלאק

אם תשאל ילד פולני בשנת 1958, מי היה יאנוש קורצ׳אק? — יענה ללא היסוס, כי היה סופר פולני ומחנך ילדים פולנים. לעומתו יענה ילד בישראל, כי יאנוש קורצ׳אק היה יהודי, מחנך ילדים יהודים וציוני. המחלוקת הזאת מעידה על ערכו הרב של הסופר, המחנך והמעונה. אנו, שהיכרנוהו אישית משנים רבות, יודעים ללא ספק שכולו — לא רק מוצאו, או עובדת מותו מות־קדושים — כל מהותו היתה יהודית.

הנריק גולדשמידט — זה שמו האמיתי של יאנוש קורצ׳אק — נולד בשנת 1878 בוארשה, במשפחה זעיר־בורגנית יהודית אמידה, טיפוסית לזמנה. הוריו נמנו עם חוגי האינטליגנציה המתבוללת.

קווים דומים בחיי הרוח של האינטליגנציה באירופה כולה נתגלו בשלהי המאה התשע־עשרה. הרומאנטיזם פינה מקומו לפוזיטיביזם בספרות, והפוזיטיביזם סלל את הדרך לסוציאליזם, אמנם לא תמיד סוציאליזם מדעי, מושתת על הנחות כלכליות. בפולין חדרו לתוך חוגי האינטליגנציה זרמים אשר המקור ההומאניטארי גבר בהם על הסוציאליסטי. לא על מלחמת־מעמדות דובר בהם, אלא על־כך, שחלק מסוים בחברה מקופח ויש לעזור לו בכל מחיר. נאבקו בשיכרות ובאנאלפביתיות, בחוסר היגיינה ובחוסר הבנת הסיבות והנסיבות, ברדיפת משוגעים ואסירים לשעבר, נאבקו בבערות בכל גילוייה, בריאקציה דתית ומדינית. המורה, הרופא והסופר ראו את עבודתם המקצועית כשליחות, והיו נכונים למסור נפשם למען המקופחים. צריך לזכור כמו כן את האווירה בקרב האינטליגנציה הפולנית והיהודית — אינטליגנציה אזרחית, שהרי אחרת לא היתה אז כלל בנמצא, כי בתי־הספר התיכוניים והגבוהים סגורים היו לפני מעמד העובדים — כדי להבין את הרקע לצמיחתה ועיצובה של אישיותו של קורצ׳אק. בחירת המקצוע והיחס אליו היה פועל־יוצא של השקפת־עולם כללית שהיתה משותפת בימים ההם לגברים ונשים צעירים.

ובכן — מרד במוסכמות המשפחה הבעל־ביתית, מרד בילדות שבעה ואנוכית, מרד על ההשלמה עם העוני, הבערות, האכזריות, אי־הצדק.

מרד זה מצא את ביטויו באחד מסיפוריו הראשונים „ילד הטרקלין" בו השתמש לראשונה בפסיבדונים „יאנוש קורצ׳אק".

זה לא היה רומאן ספרותי ממש, אלא רומאן אידיאולוגי, מגמתי. בתקופה, שבה הפרוזה הסיפורית שירתה תכופות מטרות דידאקטיות, שימש הרומאן למחברו אספקלריה של העולם הבורגני בימים ההם בפולין, ובוודאי גם בארצות אחרות באירופה, בהן האנוכיות הזעיר־בורגנית עמדה מול השאיפות ההומניטאריות של הדור הצעיר. אילולא היה קורצ׳אק כה צעיר וכה רציני בביכורי יצירתו הספרותית היה „ילד הטרקלין" ודאי סאטירה טובה. הגורם האוטו־ביוגראפי מילא תפקיד חשוב במוטיבים שלה, ויש טוענים כי הסיפור הוא בבואה נאמנה של בית משפחתו וסביבתו, בה חלפו ימי שחרותו, הסביבה אשר הולידה בו את המרד באנוכיות, הסנוביות וצרות־האופק של הזעיר־בורגנות הפולנית־היהודית ההיא.

מחייו המשפחתיים של המתבודד הגדול קורצ׳אק לא שרדו הרבה עקבות; ידוע כי בגיל צעיר מת עליו אביו, שהיה חולה זמן רב ונמצא במוסד סגור, מחוץ לביתו. אפשר כי עובדה זו, אשר הסתירוה היטב, השפיעה על עיצוב אופיו של קורצ׳אק ועל החלטתו לא לבנות לעצמו בית ומשפחה. יתכן כי כך אמנם היו הדברים, אך אין זה ודאי, שהרי אפשר גם להניח, שהחלטה זו נבעה מנימוקים אידיאיים צרופים בלבד, מתוך השאיפה לחיות בצוותא עם משפחה אחרת, רחבה יותר, משפחת ילדים זרים, משפחת היתומים. הן יתכן כי דווקא משום־כך התקשר קורצ׳אק ליתומים ורק אליהם (הוא ניהל שני בתי־יתומים גדולים) — כביכול, גורל אחד להם: מה הם חשוכי משפחה אף הוא כך.

ברם, אל נקדים את העובדות. ברור שמקצוע הרפואה היה היחידי שקורצ׳אק יכול לבחור לו. מובן, לא כרופא מודרני השואף לקאריירה, אלא כרופא שביכולתו להביא מזור וסעד בתוקף המדע ובכח האהבה; להציל חייהם של חולים אומללים, של חלכאים ונידחים, ובראש וראשונה — של חסרי־הישע, הילדים המסכנים.

בברלין, ואחר כך בשווייץ ובצרפת, למד קורצ׳אק רפואה. הביוגראפים שלו — והם רבים כיום — מפנ״ם את תשומת־הלב לכך, שאת דייקנותו בעבודה קנה בברלין ואת מעוף־הסופרים — בפאריס. הוא גויס בימי המלחמה הרוסית־יאפאנית, והיתה לו ההזדמנות להכיר מקרוב — בשעת שהותו בסיביר — את אכזריות המלחמה והמשטר הצארי. ביצירתו הספרותית לא נותרו סימנים לכך, כי קורצ׳אק נמנע מלהזכיר פרטים אישיים, הן בשיחה הן בכתובים. לא אהב לדבר על עצמו, מאס בכל פירסומת אישית. ממנו, מעצמו התחיל בהגשמת שיוויון בחברה.

הוא שב לוארשה, נגרף בגלים הגואים של ההשפעה הסוציאליסטית בקרב האינטליגנציה והחל לתור שדה־פעולה שבו יוכל לפעול ככל האפשר תוך התערבות אישית. העלובים שבעלובים, המקופחים שבמקופחים היו היתומים היהודים — עמהם החליט קורצ׳אק לקשור את חייו.

קורצ׳אק היה ממיסדי בית־החולים היהודי לילדים. הוא רכש לו פראקטיקה כרופא טוב ומוכר, מקורי בשיטותיו ובגישתו לילדים. אבל קסמו לו ביותר הספרות והעבודה הרפואית־פדגוגית בין היתומים, ואלה לא עלו בקנה־אחד עם הפראקטיקה הפרטית. לא ברצון נענה להזמנות המרובות שבאו מבתי יהודים עשירים.

בשנת 1909 התגורר קורצ׳אק בדירה צרה, בלב הגיטו

היהודי, ברחוב פראַנצ׳ישקאנסקה, בבית־היתומים שניהלה חברתו הנאמנה בעבודה לעתיד־לבוא, סטאֶפה וילצ׳ינסקה. צר היה הבית, צר מהכיל את המועמדים שהתדפקו על שעריו. בתקופה ההיא העסיקו את קורצ׳אק לא רק עבודתו הפרטית, בית־היתומים ובית־החולים. יעודו כפדגוג החל לגבור על יעודו כרופא. רצונך — האחד השלים את השני. בקיץ היה יוצא עם הילדים למחנות, ובמגע היומיומי עמהם ניתן לו לא רק לאסוף אינפורמציה, תצפיות ונתונים הדרושים לחיבור ספרים ויצירת שיטה חינוכית משלו, אלא גם למצוא פורקן מלא לצרכיו הרוחניים.

זה היה השוני והייחוד שבאישיותו, השמים פדות בינו לבין שאר מחנכים, פדגוגים ורופאים. קורצ׳אק היה מ א ו ש ר בחברת ילדים. יחסו לילדים לא היה כיחס הפדגוג, איש ההלכה, הרופא הפרופסיונאל, או הפילאנתרופ שגמר בלבו „לעזור" לילדים. הילדים חשו זאת, הרגיש בכך קורצ׳אק עצמו, וכל מי שראהו בימי בחרותו במושבות־הקיץ ידע, כי אוהב הוא את החיים בקרב הילדים. רק מתוך השראה של אהבה יכלו להיווצר הספרים, הפשוטים ומובנים כל כך והקרובים כל כך ללבו של כל ילד, כמו „מושקי, יוז׳קי, סרולקי" ו„יוז׳קי, יאַנקי ופראַנקי". קורצ׳אק היה יוצא במשך שנים רבות למושבות־קיץ עם ילדים פולנים ויהודים והיה מגן על עולמו זה, אשר לא ידע הבדלי גזע, לאום ומעמד. אמנם, ברגע מסוים היה אנוס לשוב ולבחון את השקפותיו לנוכח המציאות שהיתה אחרת. ה„יוז׳קי וה„מושקי" נבדלו זה מזה לא בשמותיהם בלבד.

זו היתה התקופה הספרותית הפוריה ביותר של קורצ׳אק. נסיונו הסיפורי הראשון לא הניח את דעתו. מרוכז ללא שיור בבעיות של עולם הילדות, החליט להקדיש את עטו לעולם זה. הופיעו ספריו „התהילה" ושני כרכים של „המלך מתיא". לא רבים היו ספרי הילדים בפולין שרכשו להם פופולאריות כספריו אלו. לא זו בלבד שנהפכו לחלק בלתי־נפרד של כל ספריית־ילדים, אלא היוו גם חוויה אינטלקטואלית של כל ילד וילד בגיל בית־הספר. „התהילה" ו„המלך מתיא", כשאר חיבוריו של קורצ׳אק, נודעת להם חשיבות אידיאולוגית, סגולית ומגמתית. זהו חזיון נדיר, שהרי בדרך כלל ספרות לילדים אינה אלא ספרות משעשעת. אף סיגנונם אופייני למחברם: רציני ופשוט. „המלך מתיא" מגמותיו מהפכניות כמעט — הן הן המגמות שקורצ׳אק ביקש להחדירן לעולם הפדגוגיקה.

קורצ׳אק היה סבור תמיד, כי גיל הילדות אינו רק „גיל המעבר", הכשרה לחיים ה„אמיתיים" המתחילים בגיל הבגרות, כי אם גיל בפני עצמו, שחשיבותו אינה פחותה מגיל הבגרות או הזיקנה. הוא נאבק ביחס המקובל אל הילדים, אשר שולל מהם זכויות רבות באמתלה ש„יקבלו הכל לכשיתבגרו". אוטונומיה לגיל הילדות, זכותו של הילד לכל שנהנה ממנו האדם המבוגר ממש עד לשלטון, לְשלטון במדינה (כמובן, בהשאלה ובאגדה) — זאת תבע קורצ׳אק, באלה הלהיב את הילדים, ובזה קסם לילד בסיפוריו על „המלך מתיא", הרצופים חן ובינה.

חלפו שנים רבות של התקופה הטרום־היטלריסטית, אותן עשה קורצ׳אק בוארשה. הוא היה לדמות פופולארית מאד ברחובותיה, אהובה ומכובדת — אכן, יחידה במינה: אדם אהוב ונערץ על־ידי יהודים ופולנים כאחד. כיום נראה הדבר כמעט כנמנע, שקורצ׳אק השכיל לכבוש לעצמו דרך פשוטה, ללא פשרות אישיות — גשר המחבר שני עולמות עוינים: הפולני והיהודי. דומה, כי היה יחידי שצעד על גשר זה.

ברחוב קרוכמאַלנה קם בית־יתומים גדול, כמעט הישג חיים לקורצ׳אק. שם התגורר, שם עבד והתערב אישית בענינים הפעוטים ביותר, הנוגעים לילדים — ובה בשעה ניהל גם בית־יתומים שני, לילדים פולנים. כיבדוהו גם שם, אולם אנחנו ידענו, כי לבו — ברחוב קרוכמאַלנה.

בזמן ההוא חיבר הרבה ספרים לילדים אשר גם הגדולים קראום כפי שקוראים את אנדרסן. תהילת־סופרים שלו התפשטה על פני הארץ כולה. הוא יסד עתון לילדים, שהופיע כתוספת לעתון הנפוץ „נאַש פשאֶגלונד" וקרא לו „מאַלי פשאֶגלונד" (הסקירה הקטנה) שנכתב בידי ילדים ודן בעניניהם בלבד. שנים על שנים, לא זו בלבד שכתב ועבר על כתבי־היד, אלא גם השתתף בישיבות המערכת, שהיתה מורכבת מעתונאים־ילדים. קורצ׳אק דרש שהעתון „מאַלי פשאֶגלונד" יופיע יום־יום, בהתאם להשקפתו שביססה בעת ההיא, כי ראויים הילדים לשיווי־זכויות ולכל היתרונות מהם נהנים המבוגרים — אפילו לעתון שלהם („המלך מתיא"). בראדיו הפולני היה משמיע שיחות שבועיות, שאף הן זכו להצלחה רבה.

כל עוד ניתן לו הדבר, ביקש קורצ׳אק להאמין — ביחוד לעת תום מלחמת־העולם הראשונה — כי הרעיונות שהכריזו עליהם המפלגות הסוציאליסטיות אינם רחוקים מהגשמה. הוא עצמו שימש מופת חי לכך, שאפשר מתוך הרמוניה פנימית לעמול למען כל הילדים, פולנים כיהודים, ולכתוב בשבילם. הוא ניסה להתרחק מהמאבק המדיני שהיה נטוש בוארשה ולא הצטרף לשום מפלגה פוליטית. אך נבצר ממנו להתעלם מן המציאות. לא היה יכול שלא לשמוע סיפוריהם של ילדים שהוכו ברחוב, לא היה יכול שלא לחוש את גל האנטישמיות הגואה. וברחוב היהודי הלכו וגברו הלאומיות והציונות, וכן גדל מספר הילדים חניכיו של קורצ׳אק, אשר מצאו את דרכם האידיאית ותוכן חייהם בתנועות נוער ציוניות.

קורצ׳אק התוודע לתנועת „השומר־הצעיר" והכיר את ארץ־ישראל של הימים ההם. ומכאן — ביקור בארץ־ישראל לראות את חניכיו. אין תימה איפוא שהתנועה הקיבוצית מיד כבשה את לבו. חיי השיתוף, חיים בחיק הטבע, יהודים אחרים — כה שונים מיהודי הגלות, והעיקר — היחס לילדים ומקומם בקיבוץ. הרי כל אלה אימתו את רעיונותיו, את שיטתו. הוא החליט להתישב בארץ־ישראל, אלא שתקפוהו חששות בשל אי־ידיעתו את השפה העברית. אכן כתב שיתגורר בעיר העתיקה בירושלים ובמהרה ילמד את השפה. מכתבים רבים שכתב לחניכיו וידידיו מעידים שהציונות נעשתה קרובה ללבו בפרק־חייו זה.

עוד לפני פלישת הגרמנים לפולין נעשה קורצ׳אק דמות אגדתית. בשנים שקדמו לשואה העולמית והיהודית, הוא היה בפולין ובוארשה בין האנשים המעטים שדובר עליהם ביראת־כבוד מופלגת בכל החוגים. כבר אז סיפרו עליו אנקדוטות, ציטטו את ספריו ואמרותיו. כבר אז היו גאים

עליו. הוא היה בר־סמכא בשדה הפדגוגיקה. בפגישות המרובות ובכינוסים לא נראה כלל, לא השתתף בחייה החברתיים, הפוליטיים והציבוריים של הבירה הפולנית, וביחוד מאס בחוגי הבורגנות היהודית.

נמוך קומה, פניו חיוורים, עיניו כהות ועצובות, לגלגניות כלשהו, זקנקנו אדמוני ומשופד, מצחו גבוה ומוגבה על־ידי קרחתו. בצעירותו עטה שכמיה, כמוהו כרבים מן הצעירים בדורו, אבל אחר־כך נהג רשלנות בבגדיו, התהלך בחליפה דהה ונעליים מרופטות, כאילו ביקש להביע במראהו בוז למוסכמות. בביתו לבש את בגד־החול שלו — מדי מחנך, וסינר ירוק ששני כיסים לו.

אמרו עליו שהיה תמהוני. מובן שלא הלם את מסגרת ההרגלים, הדעות הקדומות ואורח־החיים הבעל־ביתיים. היו יראים כלשהו ממבטו החודר, החושף צביעות, שקר ומוסכמות — הבז לנכסים חמריים. מבט זה שלעתים קרובות היה לגלגני ומלא בוז למבוגרים, רוכך ונתמתן כאשר ניצב לפני קורצ׳אק ילד. כשם שהיה מחמיר תמיד עם גדולים כך היה לעולם סלחני כלפי הילדים.

תקופת הכיבוש הגרמני עשתה אותו לדמות בת־אלמוות, לא רק בדעת הקהל הפולנית והיהודית אלא בעולם כולו פסטאלוצי של הגיטו התעלה מעל לפדגוגים מפורסמים, סופרים ורופאים. עמידת הגבורה שלו ביטאה את אצילות רוחו, את הבוז שלו למוות ואת נאמנותו הרעיונית, העידה על האור שבתוך החשיכה והרקבון המוסרי שבמציאות המלחמתית.

במאמצים פיסיים ופסיכיים על־אנושיים קיים קורצ׳אק בימי המלחמה את בית־היתומים ברחוב קרוכמאַלנה. במו־ידיו אסף תרומות להחזקת הילדים והיה עמם בתקופות הקשות ביותר. בשעת חיסול הגיטו, כאשר היתומים הובלו למקום הרצח, דחה קורצ׳אק הצעת הגרמנים לעזוב את וארשה ולהימלט על נפשו. יחד עם הילדים צעד דרך רחובות וארשה — באחת התהלוכות הטראגיות ביותר בהיסטוריה של עולמנו — למקום שמשם יצאו רכבות המוות. ועמם יחד נכנס לרכבת.

במשך זמן מסוים נפוצו שמועות, כי הציל את עצמו. רק אלה שלא הכירו את קורצ׳אק היו עלולים להאמין לשמועות אלה. מותו של קורצ׳אק היה סיום הכרחי לחייו: הוא לא יכול לנטוש את הילדים. הוא מוכרח היה להישאר בוארשה.

העיר וארשה, אף כי כיום היא פולנית בלבד, לא שכחה את קורצ׳אק. בית־היתומים ברחוב קרוכמאַלנה, אשר שוקם ונחנך בשנת 1956, נושא את שמו של קורצ׳אק. גם מועדוני־ילדים רבים בפולין נושאים את שמו. עשרות ילדים בני בלי־בית נקראו בשמו.

אך לבו של קורצ׳אק לא יפעם עוד בבית־הילדים הפולני שחודש ברחוב קרוכמאַלנה, בוארשה. קורצ׳אק, היה יהודי, רופא ילדים יהודים שניספה עם משפחת הילדים היהודים בין עמו. כאן, בישראל, צריך לקום בית־יתומים גדול לזכרו!

היסטוריונים של וארשה

מאת ד״ר מ. גלבר

א. ד״ר יצחק שיפר (1884—1943)

ד״ר י. שיפר

ד״ר יצחק שיפר הופיע על בימת ההיסטוריוגראפיה היהודית יחד עם ד״ר בלבן. בעוד אשר הפרופיסורים שור ובלבן היתוו את הדרך לחקירות ארכיוניות של קהילות יחידות וטיפלו גם בבעיות האוטונומיה היהודית בפולין, יצא שיפר הצעיר לחפש דרכים חדשות לגמרי. הוא התחיל את עבודתו ההיסטורית בסקירה על תולדות היהודים בטארנוב, ובה הבליט כבר שלא תולדות הקהילה מעניינות אותו, אלא השאלה, כיצד התפרנסו היהודים ועד כמה הושפעו בהתפתחותם מתהליכי הכלכלה של המדינה בכלל ומפרנסותיהם בפרט.

גם שיפר הגיע להיסטוריוגראפיה — כבלבן וההיסטוריונים של הדור השני בפולין — בהשפעתה של הרומאנטיקה הציונית. האהבה למדע בלבד לא היתה יכולה להשפיע עליהם להתמסר לחקירת העבר שלנו. דווקא אהבת העם והתשוקה להכירו מכל הבחינות, והאמונה בעתידו כעם עצמאי בארץ ישראל עוררו את בלבן, את שור ואת שיפר לעסוק במחקר ההיסטורי.

שיפר נמנה עם מייסדי תנועת פועלי־ציון בגאליציה ובאוסטריה. תפיסתו ההיסטורית היתה מאַרכסיסטית. הדחיפה הראשונה לחקור את התהליכים הכלכליים בתולדות עמנו באה לו מהשאיפה, שבאותה תקופה היתה משותפת לרבים שחיפשו בסיס מדעי לאידיאולוגיה הציונית. גם באירופה המערבית והמרכזית, וביחוד בוינה, שבה למד אז שיפר באוניברסיטה, התחילה להתפתח ההיסטוריה הכלכלית הסוציאלית. בוינה לימדו אז הקלאסיקנים של תורת הכלכלה, עם הפרופיסור פיליפוביץ׳ ובאֶהם באוואֶרק בראש, ש־

היתוו כיוונים חדשים למדעי הכלכלה וביססו אותם גם לפי תוצאות המחקר ההיסטורי. השפעתה של האסכולה הוינאית בכלכלה ובהיסטוריה הגבירה את שאיפתו של שיפר להת־מסר לחקירת תולדות הכלכלה היהודית.

במקצוע זה היתה ההיסטוריוגראפיה שלנו עניה מאד. היו ידועים רק מחקריו של לוי הרצפלד (1810—1884) על תולדות המסחר היהודי בימי קדם ומחקרו של גיאורג קארו: „ההיסטוריה החברתית והכלכלית של היהודים בימי הביניים ובזמן החדש” (Social und Wirtschafts Geschichte der Juden im Mittelalter u. in der Neuzeit) בו תיאר, על יסוד ראַגסטים של ארנוניות, את חיי הכלכלה של היהודים בגרמניה. מחקרו לא הושלם ונשאר דבר מקוטע. זה היה כל מה ששיפר מצא לפניו.

את שיפר הציוני עניינה במיוחד הבעיה, מדוע נעשו היהודים עם־סוחרים ורוכלים בלבד, וכיצד הם צברו הון, הנקרא „הון יהודי”, שהביא לידי התפתחות הקפיטאליזם. התקופה שבה ניגש שיפר לחקירת בעיות אלו עמדה תחת הש־פעת תורתו של סומבאַרט וספרו „הקפיטאליזם החדיש”, בו העריך באופן מיוחד את השפעת ההון היהודי על עמי אירופה. סומבאַרט קבע רק את ההשפעה, מבלי להתעמק בחקר תכונתו ומגמתו הכלכליות של העם היהודי בשלהי התקופה העתיקה וראשית ימי־הביניים. גם הוא הסתפק בקביעה, שהיהודים אינם אלא יורשי הצידונים כעם סוחרים.

לפי סומבאַרט הצילו היהודים האמידים, שנמצאו באימ־פריה הרומאית, את רכושם בכסף, זהב, תכשיטים, וחפצים יקרים, מתוך העולם העתיק השוקע לתוך ימי הביניים. דעה זו היא בניגוד לדעתו הכללית על הכנסות נקיות מקרקעות, אחרי ניכוי הוצאות הייצור וריבית ההון החוזר, שנצטברו במשך הדורות בידי בעלי האחוזות.

אין להניח דעתו זו של סומבאַרט ביסוד הבנת התפת־חותם הכלכלית של היהודים, הואיל ובתקופת המעבר לימי הביניים אנו נתקלים בבעלי קרקעות יהודים רק במקרים יוצאים מן הכלל. מאחר שהחל מתקופת הפיאודאַליזם הותר ליהודים רק במקרים נדירים ובלתי־רגילים לרכוש אחו־זות, בא סומבאַרט לידי מסקנה, שההון שבו עזרו היהודים להתהוות הקפיטאליזם הועבר מימים עברו, ואינו תוצאה של ראַנטה צבורה.

במחקרו המדעי הראשון „ראשית הקפיטאליזם אצל היהודים במערב אירופה בהתחלת ימי הביניים”, שהוא עוד היום אחד מעמודי היסוד של תולדות הכלכלה היהודית. הצליח שיפר לערער, על יסוד חומר היסטורי עשיר, את דעתו של סומבאַרט. הוא היה הראשון, שעסק בפרוטרוט בבחינת ההרכב הכלכלי של היהודים בימי שקיעת האימפריה הרומאית ובתקופת המעבר לימי־הביניים, ובא לידי מסק־נות מבוססות, שבאימפריה הרומאית לא היוו היהודים מבחינה כלכלית מעמד מיוחד כלל. ההרכב הכלכלי שלהם לא היה שונה משל יתר האוכלוסיה. הם חיו חיים כלכליים תקינים ואין למצוא איזו עובדה או הוכחה לכך, שהיהודים נטו לעסוק במסחר ובעסקי־כסף יותר מן הרומאים או היוונים. אדרבה, בראשית ימי־הביניים אנו נתקלים ביהו־דים בעלי אחוזות גדולות בדרום ספרד ולומבארדיה, ואין להכחיש את השתתפותם בשינוי צורות המשק החקלאי של הרומאים לעבודות אַגריה. כשהיהודים האזרחים הרומ־איים נהפכו לזרים והתחילו לנדוד בין עמים חקלאיים, נאלצו להתמסר למסחר, כי הקמת מעמד בעלי־מלאכה היתה כמעט בלתי אפשרית עד המאה השתים־עשרה. משום כך אין לומר, כי „רוח הסחר היהודי הטיפוסי” הביא את היהודים למסחר.

ללא מדריך וללא דוגמה ניסה שיפר לסקור את הבעיות הכלכליות בהן נגע סומבאַרט. כאשר ניגש לחקור תקופה מסוימת ומוגדרת זו של ראשית ימי־הביניים, לא עמדו עדיין לרשותו עבודות ההכנה לתיאור תקופות ומקומות שונים, לכן אמר לחקור רק מרכז אחד.

בדייקנות מדעית מתאר שיפר את תהליך מכירת הא־חוזות הקרקעיות על־ידי היהודים ומנתח את דרכי ההת־פתחות של מסחרם בתוצרת המזרח, כדי לספק את הביקוש של עמי אירופה המערבית לתוצרת מותרות ועבדים, ומברר את הסיבות שהניעו את היהודים לעבור ממסחר בסחורות לעסקי־כסף ואשראי. אחת הסיבות, שהיהודים עברו לעסקי כסף, רואה שיפר בהתפתחות המסחר באירופה המערבית מתוך המלאכה, בזמן שהיהודים — להוציא יהודי איטליה — לא היה להם קשר למלאכה. עסקי כסף אצל היהודים אינם קשורים איפוא בעברם או בדתם, אלא בהתפתחותם ההיס־טורית. הלחץ התמידי שהכביד עליהם הוכיח להם, כי אין תרופה נגדו אלא הכסף. הכסף נעשה לכלי־זין שלהם נגד העמים, השואפים לטרוף ולגזול אותם, כי „הנוצרים”, אומר רב אחד בסוף המאה האחת־עשרה, „הם אנשי חמס ורק הכסף משנה את צורתם”. בפתגם זה יש לחפש את ההנמקה, מדוע היהודים עברו לעסקי כסף.

אחר שנדפס מחקרו זה, פירסם שיפר עוד כמה מאמרים לתולדות הכלכלה היהודית. בשנת 1911 יצא לאור ספרו הגדול, שקיבל בעדו את פרס וואַוועלברג באוניברסיטה של לבוב, „מחקרים על תנאים כלכליים של יהודי פולין בימי־הביניים”.

מחקר זה הוא רק אחד הנדבכים בתולדות הכלכלה היהודית הכללית, שהיה בדעתו לכתוב פעם. בהמשך עבו־דות ההכנה נוכח שיפר לדעת, שמן ההכרח לעבד תחילה חלקים חלקים את ההיסטוריה הכלכלית של מרכזים יהו־דים בודדים, ואחר כך להקים מהם את בנין ההיסטוריה היהודית הכלכלית הכללית, העולמית.

בספרו זה נתן שיפר, על יסוד חיפושים רבי־עמל בארכיונים בקראקוב ובלבוב, תיאור מקיף של התנאים הכלכליים בהם חיו היהודים בפולין בימי הביניים ושל מעמדם כגורם כלכלי בחיי המדינה. עיקר מחקרו הוא הסינתיזה, שבעזרתה הצליח לשפוך אור על כמה פרקים בלתי בהירים בתולדות ישראל בפולין וביחוד בתקופת־הבראשית לקיומם בה. זכותו הראשית של שיפר היא, שנגע לראשונה — שנים מספר לפני בלבן, שאך הרחיב את מסקנותיו — בבעיית ההגירה היהודית לפולין וקשרה בכוזריה כנקודת מוצא. הוא תהה על כושרם הכלכלי של המהגרים.

על יסוד מחקריו של ההיסטוריון הפולני סטאניסלאב זאקרז'בסקי „בעיות היסטוריות” שהצביע על תנאים דו־

מים בממלכת פולין בתקופת הפיאַסטים ובכוזריה, חקר שיפר עד כמה מקיפה ההגירה היהודית לפולין יהודים או מתייהדים מכוזריה. באינטואיציה שלו הוא מצא, שנדידת הכוזרים הפכה את פולין לא רק למקום־מעבר בין כוזריה להונגריה, אלא גם הניחה בה יסוד לצמיחת ישוב יהודי — לפי שמות מקומות, כמו ז׳ידובו (Żydowo) על־יד גניזנו, הנזכר בשנת 1205, קוזאַרוב (על נהר ואַרטה), ועוד. יש להניח איפוא, שאותם מהגרים הקימו כאן ישוב יהודי וזרם ההגירה בא משני כיוונים, הדרומי דרך הונגאריה והצפוני דרך גאַליציה המזרחית. שיפר מציין, שטיפוס העיירה הפולנית מקורו בכוזריה, הנחה שהורחבה ובוססה על־ידי ד״ר אב. נ. פולק בספרו המקורי „כזריה״. לרשותו של שיפר עדיין לא עמדו אז המקורות המאשרים הנחה זו. לפי החומר שנמצא בידיו היה משוכנע, שהיהודים שבאו מכוזריה היו חקלאים ומטרתם היתה התישבות חקלאית. לעומתם היו המהגרים האשכנזים סוחרים, ובעיקר סוחרי־עבדים.

את דעותיו על התחלת הישוב היהודי בפולין ביסס שיפר שנים מספר אחרי שפירסם מחקר קטן על „ראשית היהודים בארצות פולין ורייסין״ והוכיח, שההגירה ממערב התחילה שנים מועטות לפני 1300 ובאה על־פי־רוב מגרמניה דרך צ׳כיה, מוראַביה ושלאַזיה, והדבר ניכר לפי שמות היהודים, שפתם, שמקורה גרמני, והפריבילגיות שניתנו ליהודי פולין בדומה לאלה שהיו ליהודים בערי גרמניה, שמקורן באיטליה.

בספרו „מחקרים״ הקדיש מקום רב לחידושיו על ההתישבות החקלאית של היהודים ברייסין, והוכיח את קיומם של ששה כפרים בפולין הקטנה, כפר אחד בקויאבי, וחמישה כפרים בגאליציה המזרחית.

ובכן, בעיית סוחרי העבדים והתפתחות עסקי האשראי של יהודי פולין במאות הארבע־עשרה והחמש־עשרה, שתוארו על יסוד החומר התחוקתי והסינודאלי וגם ביאור המנהגים של בתי־הדין קשורה בהגירה ממערב. בספרו האיר שיפר באור חדש לגמרי את התהוות החיים הכלכליים של היהודים, אשר נוסף על עסקי כספים חדרו גם לתחומים בעלי חשיבות גדולה, כגון: חכירות, מכרות, מכסים, מטבעות. הם שהניחו את היסוד להצטברות הון בידי היהודים, שהיו במאה השש־עשרה והשבע־עשרה הנציגים הראשונים והיחידים של הקפיטאליזם בפולין, אמנם לא בצורות שבהן בא לידי ביטוי באירופה המערבית.

ב„מחקרים״ הניח שיפר את היסוד לתולדות הכלכלה היהודית בפולין ואיפשר להיסטוריונים שבאו אחריו להרחיב את המסגרת ולהעמיק את ידיעותינו על המצב הכלכלי בימי־הבינים ובראשית העת החדשה. היום, אחרי 30 שנה ויותר, אנו יכולים לקבוע, שהמדע ההיסטורי לא הצליח להרחיב את המסגרת במידה גדולה ומקיפה יותר מכפי שניתנה לנו על־ידי שיפר. הוא ראה את תעודתו לא בחקר הכלכלה היהודית בפולין לבד — מטרתו העיקרית היתה לתאר את דרכי השתלשלותה של הכלכלה היהודית בכללותה. את מחקריו הראשונים ראה רק כאבני יסוד לבנין שעליו להקים. עשרים וחמש שנים חיפש, אסף וליקט את החומר לתולדות הכלכלה; למעלה מ־10000 פתקאות ורשימות הספיק לרכז בידיו. נוסף לחומר הארכיוני, עבר על כל המונוגראפיות של הערים והארצות, ספרי־מסע, דברי־הימים, אוספי רֶגֶסטים ותעודות לתולדות היהודים הפזורים ברחבי העולם. מבחינת המיתודולוגיה, הוא חקר לא את התנאים הכלכליים בלבד, אלא התחקה גם על שרשי הגורמים הפוליטיים, התרבותיים, לרבות המנהגים, של היהודים למקומות פזוריהם.

בחיבורו „תולדות הכלכלה היהודית״, שיצא ביידיש בארבעה — ובעברית בשני — כרכים, בא שיפר לספק צורך מדעי, להרחיב את המסגרת שסומנה בספר הביכורים שלו „ראשית הקפיטאליזם אצל היהודים במערב אירופה״, ולבסס את תולדות הכלכלה כענף מחקר מיוחד של ההיסטוריה היהודית. הוא ניגש לעבודתו לא כחסיד התפיסה המטריאליסטית ההיסטורית. מעולם לא כפר שיפר — כפי שנראה הדבר בשאר תחומי עבודתו המדעית — בהשפעת גורמים אידיאיים על דרכי ההתפתחות ההיסטורית. אמנם, הוא ראה באינטרסים הכלכליים אחד המניעים הכבירים בחיי בני אדם. כל הגורמים והכוחות הפועלים בחיי יום־יום של האדם, פועלים גם בחיי האומה והאנושות כולה. שיפר, שהתחיל במחקריו הראשונים במטרה לבסס את תפיסת־עולמה של תנועת הפועלים הציונית, הגיע בעבודתו המדעית לידי הכרה, ש„תפיסת ההיסטוריה המטריאליסטית״ לפי תורת קארל מארכס ותלמידיו, אינה דרך החקירה הבטוחה והיחידה, אלא אחת מדרכי החקירה.

חיבור זה, שנצטבר בו חומר עשיר ורבגוני, נעשה למחקר חשוב למרות הליקויים הרבים שבו. שיפר ניסה לתת לנו ספר שאצל עמים אחרים היו מטפלים בעיבודו חבר חוקרים מומחים, מומחה מומחה ונושא שלו המיוחד. עניות המדע לחקר תולדות הכלכלה היהודית מעמידה את חיבורו של שיפר בראש המחקרים המצויים בידינו. מכיוון שלא ידע את השפה העברית, השתמש שיפר במקורות העבריים במידה קטנה, ודווקא בחקר תולדות הכלכלה היהודית אין לזלזל בחומר שנצטבר בשו״ת ובספרי־מוסר ודרוש הכתובים עברית, שאפשר לשאוב מהם ידיעות ופרטים חשובים העשויים להשלים את התמונה של השתלשלות החיים הכלכליים בארצות הפזורה, כמעט בכל תקופה ותקופה. אמנם החיים הכלכליים של היהודים משולבים במסגרת הכללית של הכלכלה בארצות מושבותיהם, אך יש שהכלכלה היהודית חורגת ממסגרת חיי העם השולט בארץ.

ביחוד הדגיש שיפר — אולי במידה מופרזת קצת — את חשיבות החקלאות בכלכלה היהודית בימי־הבינים, אם גם הסיח דעתו מן הרעיון שהביע בספרו הראשון, כי ההון היהודי נצטבר מהכנסות מרכוש קרקעי. שיפר נמשך לעתים אחרי האינטואיציה שלו והניח הנחות, שקשה להוכיחן בתעודות הנמצאות בידינו. הוא הסתמך לעתים קרובות על תופעות בודדות, כגון: כורמים יהודים בצרפת הדרומית, בספרד, בסיציליה, או החזיק בדעתו שהיהודים עסקו במסחר־עבדים רק על סמך העובדה, שבידיהם רוכז רכוש רב של קרקעות והיו זקוקים לעבדים בעבודתם. אין להכחיש, שמסחר־העבדים היתה תופעה שכיחה אצל היהודים, אבל חשיבותה אינה מגיעה בשום פנים למסחר העבדים של המושלמים או אפילו הנוצרים.

חקירה מקיפה הקדיש שיפר להתפתחות הבנקאות בין היהודים. החשובים בה הם הפרקים הדנים על פולין. הוא מצא בארכיונים חומר עשיר ורב והביא המון פרטים בלתי־ידועים, המרחיבים את הכרתנו ההיסטורית הרבה מאד. בחיבורו זה הגיע רק עד שנת 1500, וחבל מאד שלא הספיק לעבד את ההמשך עד סוף המאה השמונה־עשרה כפי שהיה בדעתו לעשות.

את המשך עבודתו המחקרית בתחום הכלכלה יש לראות בספרו: „תולדות המסחר היהודי בארצות פולין", שבו עשה את הנסיון הראשון לתאר את תולדות המסחר, שהוא הענף החשוב ביותר בכלכלה היהודית בפולין, מראשיתו ועד שנת 1936 הספר דן בעיקרו בבעיה, באיזו מידה היה ליהודים חלק מכריע בסחר פולין ומה היה מעמדם בסחר־חוץ. חומר חשוב לתולדות המסחר הפנימי הצטבר החל מן המאה השש־עשרה. בחיבור מצויים פרקים רבי־ערך גם על התפתחות המלאכות בקרב היהודים.

להשלמת התמונה יש להזכיר, שבפעם הראשונה נתן לנו שיפר תמונה בהירה על הפוליטיקה המסחרית של מוסדות האוטונומיה היהודית, שהוא פרק בלתי־ידוע בתולדות הכלכלה היהודית. הוא מוכיח, עד כמה היו החיים הכלכליים קשורים במוסדות האוטונומיה, שהסדירו את כל חיי הציבור היהודי. שיפר בחיבורו זה הצליח לשפוך אור על פרשת ההיאבקות הקשה עם העירוניים בפולין, שדרשו להגביל את מסחר היהודים עד כדי גירושם מן הערים. המלכים והאצילים, שראו ביהודים מקור־הכנסה עיקרי לעצמם, הגינו על היהודים. כך פרש שיפר לפנינו יריעה רחבה של תולדות המסחר היהודי בחלקי פולין אחרי החלוקות ובפולין העצמאית המחודשת.

יש לציין את ניתוחו החודר והחריף ואת אופקיו ההיסטוריים הרחבים של שיפר. ניתוחו מגלה גם את ההתפתחות ההיסטורית של ההווי היהודי בשלמותו. האינטואיציה שלו וחדירתו למעמקי הגורמים ההיסטוריים מבליטות את התמונה ההיסטורית עד כדי שלמות וגיוון בלתי־משוערים, שעה שהוא מנתח את התפתחות הכלכלה היהודית ומשתדל להסבירה במסגרת התנאים הכלכליים הכלליים, כפי שהיא נראית לו.

הכלכלה לא היתה תחום המחקר היחידי שלו.

מתוך חקירותיו על הכלכלה, שיפר בא גם לידי בדיקת תפקידם של הגורמים התרבותיים־הרוחניים בחיי היהודים בפולין. הוא נתן לנו גם ספר רב־ערך לתולדות התרבות היהודית בפולין בתקופות אלו. לא רצה לתאר בספרו רק את החיים הרוחניים־הספרותיים, אלא ביקש לתת תמונה מקיפה מחיי התרבות המבוססים על היחסים ההדדיים בין היהודים לבין עם הארץ וצורות החיים התרביתיים החיצוניים כגון: הבית וכלי־הבית, ההלבשה והקישוט, חיי החברה, עלילות, אמונות תפלות וכו'. החומר שנמצא בידו מנה מאות כתבי־יד, רשימות ארכיוניות בספרי ערים ומחוזות. הוא ניסה לראשונה גם לחדור לתוך הקשרים ההיסטוריים של יידיש וספרותה ומעמדן בחיי הציבור היהודי. ביחוד העשיר שיפר את ידיעותינו על יחס הכנסיה הפולנית אל היהודים לפני הריפורמציה ואחריה. היא פרש לפנינו את פרשת הוויכוחים של „הכנסיה הלוחמת" עם היהודים ואת תוצאותיהם. עד סוף המאה השש־עשרה מצא רק יהודי משומד אחד שהתם את שמו יאַן שלמה, ממוצא (לאום) יהודי ופולני (natione Judaeus et Polonus). מתוך החומר הגנוז באבק הארכיונים גילה שיפר טיפוסים מעניינים, המוכיחים שבקרב היהדות הפולנית נמצאו כבר בעת ההיא, ערב הריפורמציה, אנשים בעלי־השכלה חילונית מקיפה, עד שבמקרה אחד קבע סופר ברגש של ביישנות: „אני מתבייש שיהודי יודע כל כך הרבה". (me impudet audire Judaeum talia scire)

מעניינת ביחוד תרומתו של שיפר לתולדות יחס היהודים אל ההוּסיטים, שמצאו, כידוע, בפולין אוהדים רבים בקרב האצילים הבינוניים. השפעת ההוסיטיזם חדרה לפולין באמצעות יהודים צ'כיים, שגורשו על־ידי זיגמונט מלך וקיסר וברחו לפולין, והתישבו על־פי־רוב בקראקא ובווהלין. זמן קצר נהנו מחירות. בימי הקאַנצלאֶר זביגניב אולֶשניצקי השתלטה ריאַקציה חמורה, שתוצאותיה היו שליליות לגבי מצב היהודים.

גם בספרו זה השכיל שיפר לגלות דברים שנעלמו מעיני יתר ההיסטוריונים, אשר לא רצו, או חששו לגשת לחקר עניינים „עדינים" את שיפר עניינו דווקא בעיות החורגות ממסגרת חקירה רגילה, וחידושיו שינו לא אחת דעות מקובלות בהיסטוריוגראַפיה שלנו. והרי החומר העומד לרשות ההיסטוריון בחקר תולדות חיי התרבות בפולין של ימי־הבינים דל הוא, ושאלות־ותשובות, שמהן שאבו בשפע ד"ר גידמן וברלינר בחקר תולדות יהודי המערב, כוללות בנוגע לפולין רק ידיעות מועטות והחומר הארכיוני הוא חד־צדדי. בכל זאת הבין שיפר לצרף ידיעה לידיעה ולקבל תמונה בהירה.

כאמור, עניינה את שיפר ביחוד התפתחות הלשון המדוברת והספרות שנוצרה בה. לבעיית אלו הקדיש מחקרים וספרים אחדים ובהם הראה עמקנות בלשנית וחדירה למקצוע, שעדיין לא נחרש מבחינה מדעית מודרנית.

כן יש להזכיר כאן את „תולדות אמנות התיאטרון והדראמה היהודית" (געשיכטע פון יידישער טעאַטער־קונסט אונד דראַמע), למן זמנים קדומים ועד שנת 1750, שיצאו בשלושה כרכים בשנים 1923—1928. במחקרו זה ביקש שיפר לתאר את האמנות התיאטרונית אצל היהודים כאחת הצורות שבה התבלטה תודעת הכלל היהודי. הוא ראה בתיאטרון — מבחינה סוציאלית־פסיכולוגית — את המקלט, שאליו ברחו היהודים מפני החיים היום־יומיים.

המלומדים, המטפלים בבעיות הגזע, קבעו כביכול, שליהודים חסר הכשרון להתרכזות רוחנית מפאת מזגם הסוער. לדעתם, זוהי הסיבה שהיהודים לא היו מוכשרים ליצור תיאטרון ולכתוב מחזות המצריכים התרכזות רוחנית. אחרים ביקשו להסביר את היעדר תיאטרון יהודי בנימוקים דתיים. שיפר לא רצה ולא יכול להסכים לתיאוריות אלו. לפי דעתו, התיאטרון אצל המוני ישראל שימש מעין השלמה לחייהם הדתיים. עם, אשר בימי גלותו היה אנוס לעתים לשחק תפקיד על בימת החיים, הרגיש, בלי ספק, בצורך ליצור תיאטרון על כל אבזריו.

שיפר התעמק שנים רבות בבעיה, איך התפתח התי־

אטרון העממי, שהציג מחזות של משורר עממי עלום־שם ובשפה המדוברת בפי ההמון. מסיבה זו שם את גבול חקירתו באמצע המאה השמונה־עשרה, שהרי אחר כך, בתקופת האֶמנציפּאַציה, משתנה טיבו של התיאטרון והמחזה היהודי: הם נעשים חילוניים.

בספרו זה, המבוסס על המון מקורות (מכולם נזכיר כאן רק את ה„יודישע מערקווירדיקייטן" לשודט), נתן תמונה של החיים התרבותיים והחברתיים בכמה מרכזים יהודים. באיטליה, בהשפעת הרנאַסאַנס, ביחוד במנטוא ובפיראַרה; בגרמניה — מנחם בן נפתלי ארנדורף; בצ׳כיה — שלמה מפראג; בפולין — היצירות הדראַמתיות של אנוסי ספרד; בפורטוגאל, במאה השבע־עשרה — זכות, „יסוד עולם", „אסירי תקוה" ליוסף פזא דה לא וואגא, אנטאניא אנריקאץ גאמאץ — „קלדרון" היהודי, שחיבר 22 מחזות ובתוכם 4 מחזות תנכיים.

שיפר לא הסתפק בתולדות התיאטרון בלבד; הוא הקדיש פרקים גם להתפתחות כל הגורמים לקיומו והתפתחותו. הוא מספר על חיי החברה בגיטאות, על התפתחות ההופעות של לצים, לודרים, סייפים, מנגנים, מורי ריקודים, רקדניות; על הצגות תיאטראליות של בחורי ישיבות ומשחקי־מיסתורין. הוא מתאר את הגיטאות בימי־הבינַיים ואת המשחקים הידועים בבית־הכנסת באמסטרדם, וכן הופעות של להקות זמרים נודדים בפולין בקונצרטים בקאַמפנו ובלנציצה ונשפי־מחולות בבתי־ריקודים בגיטאות גרמניה, צ׳כיה, שלֶזיה ופולין.

בחוגי המלומדים בעלי המקצוע היה זה לפלא שחוקר תולדות הכלכלה מתמסר לחקירת התיאטרון היהודי עם פּורים־שפּילערס (שחקני פורים) והצגות של „יוסף הצדיק".

באינטואיציה שלו הרגיש שיפר שבהיסטוריוגראפיה שלנו שולטים מושגים מסולפים על חיי היהודים והמוניהם בגיטאות. הוא רצה לחדור לעומק האמת ולהיוודע אם אמנם נכון הוא, שעם ישראל חי בתקופות הגולה לפני האמנציפּאַציה רק על התורה והעבודה, שקוע בהגיוני־הדת בלבד ומתייחס בשאט־נפש לכל דבר חילוני וטבעי בחיי האדם. בחקירותיו על התהוות התיאטרון היהודי בא שיפר לידי מסקנות, שהוכיחו את אמיתת ההנחה, כי יהודי הגיטו חיו גם חיים חילוניים, בעלי גונים כלל־אנושיים, ושׁלטו בהם התאוות של כל בני־אדם. נמצא בגיטאות גם עולם תחתון על כל התופעות, בהן נתקלים בחיי כל עם ועם.

שיפר לא אהב חד־צדדיות במחקר ההיסטורי. הוא עסק בתחומי היסטוריה שונים ובכל אחד מהם הצטיין בתפיסה רחבה ובחדירה עמוקה ויסודית לתוך המקורות.

גם תרומתו לתולדות האוטונומיה היהודית חשובה מבחינת מילוי החסר. במחקריו: „תוספות לתולדות ועדי מדינות בפולין" (Beitraege zur Geschichte der partiellen Judentage in Polen); „ההרכב של ועד ארבע ארצות; „רשומות (Regesty) פולניות לתולדות ועד ארבע ארצות"; „החורבן הפינאנסי של מוסדות האוטונומיה המרכזיים והגליליים בפולין העתיקה (1650—1764)" — הבהיר שיפר, על סמך חומר ארכיוני חדש ובלתי־ידוע, כמה פרקים מעורפלים בתולדות האוטונומיה היהודית בפולין העתיקה.

שיפר תרם גם תרומה חשובה לתולדות הרעיון הציוני ביהדות פולין.

פרופיסור שמעון אשכנזי פירסם פעם מאמר על מאסרו של שד"ר מארץ־ישראל, פלוּנסקי שמו, שבא בשנת 1821 לפולין, והשלטונות הרוסים ראו אותו כסוכן מסוכן, שבא לחתור תחת ממשלת הצאר. אשכנזי קרא לו בלעג „הציוני הראשון בפולין". נפגע שיפר וניגש לאסוף חומר היסטורי, כדי להוכיח לפרופיסור אשכנזי המתבולל, כי לעגו הוא לעג שוא, שכן היה קיים כל הימים קשר רוחני בין היהדות הפולנית לבין ארץ־ישראל.

במחקר היסטורי מעניין: „יהודי פולין—ליטא וא"י", סקר שיפר את ההשתתפות של יהודי פולין וליטא בתנועות משיחיות, במפעלי עזרה לעניי א"י וכן בעליות לא"י.

יקשה לפרט כאן את כל המחקרים של שיפר, בהם העשיר את תולדות יהודי פולין בתגליות ארכיוניות חדשות ובתפיסות מקוריות פוריות. ובאיזו ידיעה עמוקה של הענין וחדות עין ביקורתית טיפל שיפר ביחסים שבין הכנסיה הקאַתולית, הדיסידאַנטים והיהודים בפולין בתקופת הריפורמאַציה! מן הראוי להזכיר גם את סקירותיו הגניאַלוגיות של משפחות בני־טובים יהודיות בוארשה, וכן אין להתעלם מן המחקרים, המבוססים על חומר עשיר לתולדות היהודים בפולין וליטא, שפירסם בכרך העשירי של ההיסטוריה היהודית בהוצאת „מיר" הרוסית בפאַטאֶרבורג בשנת 1912, בשני הכרכים של האוסף ההיסטורי: „היהודים בפולין המחודשת" (בפולנית), ובהמון ירחונים, רבעונים, ועתונים בהם פירסם מאות מאמרים, סקירות ומחקרים לתולדות יהודי פולין.

בשנות חייו האחרונות פירסם ספר על „יהדי פולין הקונגרסית בתקופת המרד של שנת 1831" ובו תיאור מקיף, כתוב בכשרון ניתוח פוליטי, על היהדות הפולנית והיחסים ההדדיים בינה לבין האיכלוסיה הפולנית.

ספרו האחרון, שיצא לאור חדשים מספר לפני נפלו למשכב בסוף שנת 1938, הוא על „בתי העלמין של היהודים בוארשה", שבו התחיל בשורת פירסומים על הקהילה היהודית בבירת פולין ותולדותיה. בספר זה נמצא פרק מעניין על תולדות המינהל הקהילתי של יהודי פולין מסוף המאה השמונה־עשרה ועד הימים האחרונים.

שיפר ראה את תפקידו כהיסטוריון להפיח רוח חיים בעבר הקבור במיסמכים השמורים בארכיונים. הוא ראה ביהודי קודם־כל את האדם, בהיותו רחוק מכל גישה מיטאַפיסית־תיאולוגית. לדעתו, חלו על הקהילות היהודיות בערים ובארצות כל החוקים השולטים בכל חברה אנושית. הוא השתדל להראות לנו את היהודי במאבקיו יום־יום, ולתאר את האומה היהודית כחילונית, כמוה ככל אומות העולם. הוא ומאיר בלבן השתדלו להחיות לפנינו את העבר כפי שהיה, לדעתם, על אורותיו וצלליו, בלי להתאימו לאיזו אידיאולוגיה שהיא.

שיפר, שהיה בעל מזג דינאמי, לא יכול להסתגר בארבע אמות של חקירות מדעיות בלבד. החיים על בעיותיהם הבוערות עניינו אותו יותר מסיכומי המדע, והיו תקופות בחייו שהשקיע את כל כוחותיו בפעולה ציבורית, בה הצטיין כציוני נאמן ומסור.

שיפר העסקן, המארגן, העתונאי, הפובליציסטן, הנואם בחסד־עליון על בימת הפרלמנט הפולני, בקונגרסים ציוניים; האישיות הלוחמת לעמו, המורה והמחנך, היה בין יוצרי צורות חיים חדשות בציבור היהודי בפולין שבין שתי המל־חמות, וברוח היצירה שפיעמה בו החייה לפנינו את העבר ואת מאבק עמו.

ב. ד"ר עמנואל רינגלבלום — היסטוריון

ביוזמתו ובהשפעתו של ד"ר שיפר הוקם בשנת 1923 „הסמינריון האקדמאי לתולדות ישראל", בו השתלמו תלמידי אוניברסיטה בתולדות ישראל. בסימנריון שימשו כמדריכים ד"ר רפאל מאהלר וד"ר עמנואל רינגלבלום. היסטוריונים צעירים, בעלי כשרון, כתבו מחקרים על נושאים שונים בתולדות היהודים בפולין, שניתן להם פירסום בקובץ הסמינריון: „ההיסטוריון הצעיר", ואחר כך — בשני כרכים של „דפים להיסטוריה" (בלעטער פאַר געשיכטע). מחקרים אלה תרמו תרומה חשובה להיסטוריוגראפיה היהודית, בהיותם מבוססים על־פי־רוב על תעודות מן הארכיונים הפולנים, שנמצאו בהם פרטים בלתי־ידועים מהמאות השבע־עשרה, השמונה־עשרה והתשע־עשרה, וגם לתולדות היהו־דים בערים ווארשה, לובלין, פלוצק, קוטנא.

ד"ר רינגלבלום לא הביא אתו מבית־אביו ידיעות ביהדות. מתוך הכרה ציונית בא לעסוק בהיסטוריוגראפיה היהודית ובעמל רב סיגל לו ידיעות בתולדות היהודים והיהדות.

מיתודולוגיה למד רינגלבלום באוניברסיטה של ווארשה מפי ההיסטוריונים הפולנים הידועים: פרופיסור יאַן קוחאַ־נובסקי ומארצאֶלי אַנדלסמן. הוא היה גם מתלמידיו של ד"ר יצחק שיפר בתולדות הכלכלה היהודית, וממנו קיבל גם את שיטת המחקר בהיסטוריה. בשנת 1927 הוסמך כד"ר לפילוסופיה על יסוד עבודתו „תולדות היהודים בווארשה בימי־הביניים"

על יסוד תעודות תיאר רינגלבלום את המצב המשפטי־הציבורי ואת חייהם הכלכליים הפנימיים של יהודי ווארשה בתקופה שלפני 1527. את התהליכים ההיסטוריים ראה כמאבק חברתי של ההמון היהודי עם תקיפי הקהילות על זכויותיו ועם הכוחות החיצוניים, שתמכו בתקיפים וניצלום על־פי־רוב להנאתם.

ספרו נתקבל על־ידי ההיסטוריונים הפולנים בביקורת זעומה מתוך טענה, שלא הביא הוכחות מספיקות בדבר רדיפות היהודים.

כוונתו היתה להמשיך את המחקר ולכתוב ספר על תולדות יהודי ווארשה עד שנת 1795. הוא גמר בכתב־יד את החלק השני, המקיף את התקופה 1527—1795, אולם פירסם ממנו רק פרקים אחדים בירחון היהודי־הפולני Mies'ęcznik Żydowski וב„כתבים היסטוריים", של ייוו"א. בחיבוריו: „תכנית ומאמצים לפרודוקטיביזאציה של היהודים בפולין בתקופת המלך סטאַניסלאַב פּוניאַטובסקי", „לתולדות הספר והדפוס היהודי במחצית השניה של המאה השמונה־עשרה", — הביא פרטים חדשים לתולדות ההשכלה היהודית, בתארו את תפקיד היהודים כמדפיסים, מוכרי־ספרים ומפיצי השכלה בפולין.

בשנת 1937 פירסם ד"ר רינגלבלום את ספרו: „יהודי פולין במרד קושציושקו". בניגוד להיסטוריונים שהדגישו את חלקם של יהודים יחידים, כגון: ארנסט לונינסקי (שמו היהודי: דייכס), הביוגראף של ברק יוסלביץ', שהרים על נס את גבורתו של ברק כהוכחה לשאיפתו להתבוללות, מתאר רינגלבלום את השתתפות המוני ישראל בהגנת ווארשה כאנשי מיליציה ומשמרות, חופרי סוללות, כפעי־לים בשירות הריגול והאספקה לצבא. גישתו היא סוציאלית וכלכלית, והוא דן בראש ובראשונה בעניינים כלכליים ומדיניים, ושם את הדגש במאמץ המלחמתי של המוני ישראל.

נושא מיוחד לחקירותיו היה חלקם של יהודי פולין ברפואה והיגיינה. בשורת מאמרים, שפירסם בירחון „הרפו־אה הסוציאלית"* תיאר, על יסוד מקורות ארכיוניים ופיר־סומים, את הרפואה היהודית במאות השמונה־עשרה והתשע־עשרה.

מאמריו על תעשיות־הבית, על שוליות של בעלי־מלאכה, על מלבושי היהודים, על קבצנים וחלכאים במאה השמונה־עשרה, לפי תעודות בתי־הדין — מגלים תחום מחקר, שכותבי תולדות יהודי פולין לפניו לא נגעו בו.

ד"ר רינגלבלום, שבתפיסתו ובעבודתו המחקרית יצא בעקבות מורו ד"ר שיפר, היה רחוק מכל דוגמאטיות. הוא התנגד לתפיסה של ההיסטוריונים, שלא רצו להכיר בהש־פעת הדת והתנועות הרוחניות על תהליכי ההיסטוריה של העם היהודי. לפי השקפתו מילאה הדת תפקיד גדול בקיומנו הלאומי, והכוחות הרוחניים השפיעו גם השפיעו על „תהליכי" ההיסטוריה שלנו.

פרק מיוחד בפני עצמו הם חייו ופעולתו בימי השואה, פרק של קידוש־השם וגבורה נפשית עילאית. בימי השואה לא שכח ד"ר רינגלבלום את תפקידו כהיסטוריון יהודי, והוא עודד רבים לאסוף ולרשום ידיעות על המתרחש בחיים. בעצמו ניהל יומן החל מאוקטובר 1939, בו רשם כל מה ששמע וראה יום יום. יומנו הוא אחד המקורות הנאמנים על חיי יהודי ווארשה בגיטו לסבלותיהם ומאבקם עם הנאצים המכלים בהם ומוציאים שלבים שלבים אל הפועל את תכניתם השטנית להשמדתם.**

* „סאָציאַלע מעדיצין", ווארשה 1931—1938.
** עיין „במחיצתו של ד"ר רינגלבלום" לר. אוירבך, להלן.

במחיצתו של ד"ר רינגלבלום

מאת רחל אוירבך

כל מה שעשינו יחד — ד"ר עמנואל רינגלבלום וצוות עובדיו — עשינו כשאנו שרויים עם המוות פנים אל פנים. צברנו חומר על הכליון היהודי ומיהרנו מאד, כדי להחיש את השלמת התיאורים ולהטמינם במהירות האפשרית, שמא לא נזכה להישאר בחיים עד לאחר המלחמה — עד השבוע הקרוב, עד למחרת היום. כך לימדנו רינגלבלום.

פעלנו מול פני המוות, אך עשינו את מלאכתנו גם מתוך חזון של קיום. אזרנו כוח משום שהאמנו שהעם היהודי יתקיים; שלאחר מפלת היטלר יבואו היהודים ויכפגו אל תוכם את יסורינו האיומים ואת מאבקנו עם הכליון. האמנו, שהיהודים אשר יישארו בחיים יזעזעו בכאבם ומחאתם את האנושות כולה, שקרבן המיליונים שלנו לא יישכח ולא ייסלח, שהוא ירפא ויגאל את העולם מהליכה שוב בדרכים העלולות להביא לשואת עמים חדשה. האמנו, כי הקרבן יביא לעמנו פדות מן המצב אשר הביא לאבדן ההמונים.

על שום מה האמנו בכך, שמן הרע תצמח טובה? מן הסתם ביקשנו להאמין בכך. אלו מן התקוות שלנו נתקיימו, ואלו לא נתקיימו? לעתים יקרה, כי צריך לחפש נחמה בסקירת העבר של ימי־האימים ההם שהיו כה גדושים דינאמיקה אדירה, גדלות נפשית עצומה — בד בבד עם תופעות השפל — ותקוה גדולה.

פגישות בשנים 1939—1943

הדברים שאמסור כאן יהיו צרור זכרונות על מגעי האישיים עם עמנואל רינגלבלום במשך ימי הכיבוש. אך אני רוצה להעיר מראש, כי לא הכרתי את רינגלבלום מקרוב לפני המלחמה. היתה זו לי הפתעה ממש, כאשר התעניין אז בגורלי ונתן את דעתו עלי בהזדמנויות שונות. יכולתני לומר בבטחון, כי בכל צעדי החשובים במשך שנות הכיבוש הוא מילא תפקיד. בסתיו 1939 הוא רתם אותי לעבודת העזרה הסוציאלית, מסר לידי הנהלת בית־תמחוי עממי, וכך גרם במישרין שלא אצא ללבוב, לשם הזמינה אותי משפחתי הקרובה, ואשאר בוארשה. כך העמידני במקום, שהיה, כנראה, שדה־התצפית הטוב ביותר להתבונן ממנו בתהליכים המוזרים והטראגיים שנתחוללו בהמונים היהודים, בקרב אותם יהודים מפולין ומשאר ארצות שגורשו מבתיהם ולחמו מלחמת יאוש על קיומם ברעב, במחלות ובגזירות למיניהן.

אחר־כך, בסתיו 1941, שוב נזכר בי רינגלבלום והטיל עלי כתיבת תיאורי המציאות של הגיטו. בחורף 1942/43 הטילו עלי הוא ושמואל וינטר גביית עדויות וכתיבת ספר על מחנות המוות בטראבלינקה. הוא גם שליווני בברכת הדרך בשעה שעברתי אל הצד הארי. הוא סייע בידי מתוך סדנתו בשיחה טלפונית לבוא במגע עם אדולף ובאשה ברמן, אשר בלא עזרתם הייתי בלי ספק אנוסה לשוב אל הגיטו, ושם הייתי בוודאי נספית תוך כמה שבועות.

עדיין רואה אני לנגד עיני, את דמותו התמירה כאילו היה חי, שומעת אני את קולו, את מבטאו האופייני, כאילו היה כבד־לשון במקצת. מרחפות לנגד עיני כל הפגישות וזכורות לי כל שיחותי עמו בשנים ההן.

שלהי ספטמבר 1939, לאחר כניעת וארשה, ערב כניסת הגרמנים. אני רצוצה וחסרת־אונים, מלאת יאוש. גם בלי פרוטה בכיס, ללא אמצעי מחיה. והנה באה אלי המשוררת רייזל זשיכלינסקה, שעבדה ב„ג'וינט", וסיפרה לי כי רינגל־בלום מחפש אותי, מבקש שאבוא אליו. אחרי הפגזת הבנין ברחוב יאסנה 11, עבר ה„ג'וינט" לרחוב ויאלקה. על רינגלבלום סיפרו, כי במשך כל ימי המצור, בימי ההפגזה הכבדה ביותר — אפילו באותו יום ב' של ה־25 בספטמבר — היה מתייצב לעבודה יום יום. כשבאתי, כבר היו בידי רינגלבלום עיקרים מוכנים בכתב. ראשית, סיפר לי, נת־קבלה החלטה שמוסדות הג'וינט חייבים להעסיק אנשי אינטליגנציה רבים ככל האפשר — להציל את האקטיב. שנית, וזאת סיפר לי בהזדמנות אחרת, כי — לא הכול יוכלו להימלט; הגרמנים מגרשים את היהודים משטחי המערב. יש כבר מחנה פליטים עצום בוארשה ואי אפשר להשאיר את האנשים ללא עזרה. הוא שלחני אל מעון אגודת הסוחרים הזעירים ברחוב לאשנו 40, שאארגן שם בית־תמחוי עממי יחד עם מזכיר האגודה הזאת צלאל. קיבלתי סכום כסף והתחלתי לטפס יחד עם שיינה פאט ומרים אורלאסקה על חורבות ושרידי מיתרסים, לדלג על־פני שוחות נגד טאנקים שלא כוסו. אנו מחזרים על פתחי בתיהם של בעלי עסקים, מחפשים כלי־בישול, צלחות, כפות, מצרכי־מזון. ממחסן הג'וינט מביאים שק מלא אורז, סוכר, שזיפים, דגים מלוחים, וביום אחד באוקטובר, בעצם יום כניסת הגרמנים, מוציא המטבח את 50 הארוחות הרא־שונות. הלקוחות הראשונים באים ממשפחת הסופרים. עם הקמת בתי־תמחוי מיוחדים לסופרים ועתונאים, נהפך המטבח שלי לבית־תמחוי עממי כללי. 2000 הארוחות האחרונות חולקו כבר בימי הגירוש, בסוף יולי 1942. לפני שנהפך ל„מטבח־השאפ" עבר לרשות הפירמה הגרמנית וו.צ. טאבאנס. אני עבדתי שם עד הסוף. במשך קרוב לשלוש שנים עמדתי בתוך תוכן של צרות יהודיות וחויתי את גורל ההמונים היהודים מתוך פרספקטיבה שקרובה ממנה לא תיתכן עוד.

עוד פרט קטן אחד נשאר בזכרוני מן הסתיו הראשון של המלחמה. לאחר ההפגזות של ספטמבר לא נותרה אף זכוכית אחת בחלונות וארשה. החורף מישמש לבוא ובאחת הפגישות עם רינגלבלום דובר על סתימת החלונות הפרו־צים. „תעלי אלי". — אמר רינגלבלום — „אצלי כבר קבעו

לבידים בחלונות ונשאר לביד מיותר אחד. אולי תוכלי להשתמש בו." דירתו היתה ברחוב לֶאשנוֹ. בבואי לשם יום אחד לפני־הצהרים, פתח לי את הדלת ילד בהיר־שיער כבן תשע—עשר. איש מלבדו לא היה בבית, אך הוא קיבלני כאדם מבוגר. הוראה היתה בידו למסור לי את הלביד. הוא עזר לי בידידות ובאדיבות רבה לשאת את הלוח עד לרחוב. היה זה א ו ר י, בנו היחיד של עמנואל רינגלבלום, שלאחר כמה שנים פקדו יחד עם אביו הגורל היהודי. מה רב היה הדמיון בינו לבין אביו!

בסוף החורף, או בראשית האביב של 1941, שוב נזדמן לי להיות בדירתו של רינגלבלום. הגיטו קיים היה כבר ל־מעלה מחצי שנה. הרעב, הרוכלות ברחוב, הקבצנות, הטיפוס, ריכוזי הפליטים, מגיפות־המוות ההמוניות — כל אורח־החיים ההמוני של הגיטו נכנס למסלול. תקופה טראגית אחת הגיעה לקיצה, ואנו עמדנו על סף תקופה חדשה, עוד יותר טראגית מקודמתה. ושוב בא אלי שליח מאת רינגל־בלום. שקועה הייתי למעלה ראש בעבודות בית־התמחוי, אך מצאתי שעת־פנאי ללכת אליו. נודע לי על קבוצת „עונג שבת", הקיימת כבר זמן־מה. רינגלבלום הזמינני להשתתף בעבודה, סיפר לי על תחרות הנערכת עתה בין אנשי־עט לקראת יום־השנה השני לפרוץ המלחמה. ובפש־טות של אדם המתיחס ברצינות לכל דבר, הוא מדבר שוב על עיקרים, על תנאי־עבודה. הוא העמיק עד כדי כך לחשוב על הענין, שכבר עיבד אפילו תקנות להבטחת זכות־מחברים לאלה, אשר מהם הוא מזמין עבודות על חיי הגיטו. שכר־סופרים שיקבלו, אמר, אינו אלא מעין גימלה לצורך הקלת העבודה. הזכות לפרסם פעם את הדברים נשארת קניינו של המחבר. אין לגלות דבר, אמר בחיוך, יש לשמור את הענין בסודיות רבה.

יש לבחור נושא. אני בוחרת לי כנושא את בית־התמחוי שלי — אכתוב על אנשים, על משפחות ועל קהילות שלמות, שעברו בבית־התמחוי ואשר אחוז כה גדול מהם כבר מתו ברעב ובטיפוס. כדאי לכתוב גם על עובדי המטבח, אפילו על ספקי המצרכים — „אוכלי־חינם", על כל הלקוחות שנתרכזו מסביב לבית־התמחוי, שיש בהם מן האופייני לתקופה העוברת עלינו. אני חשה תשוקה לגשת תיכף ומיד לתיאור החוויות והתצפיות שנצטברו אצלי במשך כל הזמן בלא שעלה אפילו על דעתי לתארן בכתב. רינגלבלום היה רוצה שאכתוב עבודה ביקורתית על יצי־רתם הספרותית של הסופרים היהודים בתקופת הכיבוש. מתברר, כי חלק מן העבודות מצוי ברשות הקבוצה והן מועתקות במכונת־כתיבה. הרשת היא מסועפת.

נקל להתלהב למשימה, אך קשה יותר לבצעה. אכן, רינגלבלום לא סמך על מה שהוסכם בינינו, ושלח אלי „ממריץ" בדמות אליהו גוטקובסקי — אחד המזכירים של הארכיון החשאי. גוטקובסקי, מורה לשעבר בבית־ספר תיכון, פליט מלודז׳, היה יהודי יקר וחבר נלבב. עד מהרה נעשה לקוח של בית־התמחוי שלנו. כך הייתי רואה אותו יום יום והוא היה ממריצני עד כדי כך, שבין אם רציתי או יכולתי ובין אם לא רציתי ולא יכולתי, התחלתי לספק לו חומר. את מלאכת הכתיבה הייתי עושה בלילות, כלומר לפנות בוקר, שכן בשובי בערבים הביתה לא הייתי מסוגלת עוד לשום עבודה. עם שחר, בשעות השקטות, כאשר הכל עדיין שקועים בשינה — זהו הזמן היפה ביותר לעבודה רוחנית...

„אתה הפכתני שוב לסופרת", הייתי אומרת לו, ספק בהלצה ספק ברצינות, בעת פגישותינו.

והפגישות היו דווקא בקשר לענינים צדדיים. כל אימת שהייתי זקוקה ל„פרוטאקציה" בשביל מישהו מבין לקוחות בית־התמחוי שלי, היה רינגלבלום תמיד הכתובת הקרובה ביותר שלי. והוא הדין כשנתגלע איזה סכסוך עם מרכזי המטבחים.

ואף הוא היה שולח אלי מפעם לפעם אדם עם פתק לשם קבלת צלחת מרק. פעם הוסכם שאתחיל לחלק יום יום 10 צלחות מרק „בלתי ליגאליות" לאנשים שיבואו ובפיהם הסיסמה: „וואַסר" שלחם (אז עדיין לא היכרתי את וואַסר). זה היה חלק מ„שכר הסופרים" שניתן לאנשים אשר היתה להם שייכות לארכיון.

פרצה המלחמה הגרמנית־סוביאֶטית ואחריה המלחמה הגרמנית־אמריקאית. מימי הקיץ והסתיו של 1941 אזכור קודם־כל את חגיגת־היובל של הפולקלוריסט שמואל להמן, ללא השתתפות בעל־היובל, ששכב כבר אז על ערש־דווי. אזכור את נאומו של רינגלבלום, אזכור את הלווייתו של להמן ואת נאום־ההספד של רינגלבלום.

בראשית החורף של 1941 נקשר הקשר עם השטחים שהיו כבושים בידי הסוביאֶטים. כלפני שנתיים, התחילו שוב המ׳ני נודדים יהודים לזרום דרך העיר. הפעם היה כיוון הזרם הפוך. גם כמה סופרים חזרו מלבוב, ביניהם יהושע פרלה. אזכור פגישה אחת עם פרלה אצל רינגלבלום. אז הבנתי — במה שנוכחתי לדעת רק לפני כמה שנים, כאשר ב„דפים להיסטוריה" הווארשאיים נתפרסם תיאור הגירוש משנת 1942 בידי פרלה, — כי רינגלבלום הפעיל גם את פרלה בחוג „עונג שבת". התיאור נחשף יחד עם החלק השני של הארכיון.

אבל בינתיים היה עלינו לעבור עוד את החורף של 1941/42, על הבשורות השחורות בדבר ההריגות ההמוניות בנשק חם שנערכו בשטחים הכבושים, על הידיעות המח־רידות בדבר מכוניות־המוות של חלמנו. אחר כך את האביב השחור של 1942, ההריגה הראשונה שבוצעה אור ל־18 באפריל.

זה היה העונש ללא משפט, שהוטל על חמישים וכמה עסקני עתונות המחתרת. ברשימה, שנערכה בידי סוכני הגאסטאפו היהודים נכלל גם רינגלבלום.

מזה זמן ממושך התנהל באסיפות הליגאליות־למחצה של ייקא"ר (אירגון התרבות היהודי) ויכוח על הרצאתו של רינגלבלום „קידוש־השם בהיסטוריה היהודית". הנפש החיה בייקא"ר היה העסקן הצעיר, הסטאטיסטיקן מנחם לינדר. אותו יום ששי עמד מועדון־הוויכוחים להתכנס בחדר־האוכל של בית־התמחוי שלנו. לאחר חלוקת הארוחות הוכן האולם לקראת האסיפה, השולחנות הוסטו לצדדים, הכיסאות הועמדו מול הבימה...

ובאותו יום ששי וגם למחרתו בשבת נזדמן לי לפגוש את רינגלבלום. הוא הגיע ראשון לאסיפה. ואף נכנס והספיק

לומר לי כמה מלים, נכנס גם מרדכי מזאה, מנהלה לשעבר של הלהקה הווילנאית. חיוור ומבוהל לחש משהו על אוזן רינגלבלום — ואף רינגלבלום החוויר כסיד.

„האסיפה לא תתקיים" — הם אמרו לי ויצאו.

אותם הסוכנים שערכו את הרשימה אף הזהירו כמה מן האנשים. מסתבר שרינגלבלום ומזאה היו בין אלה שהוזהרו. לאחר הלילה ההוא לא לן רינגלבלום בביתו במשך תקופה ארוכה. אלה שלא הוזהרו נלקחו אותו לילה מבתיהם, נעצרו כביכול, ואחר צאתם מן הבית נורו והושארו ברחוב. ביניהם היה גם מנחם לינדר. אותו לילה חיפשה אחת מקבוצות־התליינים את לינדר במטבח שלנו.

כעבור זמן קצר הגיעתני ידיעה חשאית, כי עוקבים אחרי התנועה בבית־התמחוי לסיפרים שברחוב אורלה, בשני המטבחים שבראשם עמדו עסקנים מן הבונד, וגם במטבח שלי. זמן מה אף אני לא לנתי בביתי. המצב בגיטו נעשה יותר ויותר מסוכן. הטירור — ה„טרום־טירור" — נמשך עד ה־22 ביולי, כלומר עד פרוץ האקציה הגדולה. ואף־על־פי־כן לא נפסקה פעולת „עונג שבת". רק למראית־עין הפיצו שמיעה ש„עונג שבת" פורק. כעבור זמן קצר חודשה העבודה. החוג רק צומצם והסודיות הוגברה ביתר שאת. שוב בא אלי גוטקובסקי, לא למטבח כי־אם הביתה.

שוב באתי אל רינגלבלום ברחוב לאשנו ושוב הגיע בידו אל פיו: אסור לשוחח עם איש! נשארתי בחוג־המשתתפים המצומצם. לילה, לילה הנני רושמת את מאירעות היום, את הלכי־הרוח הדראמתיים, המקרים הנוראים והידיעות האיומות עוד יותר. גם ניחושים ושמו־עות... אלה הם „40 ימי הגיטו", ערב הגירוש, ערב הכליון...

במשך שני חדשי אַקציית־הגירוש לא ראיתי את רינגלבלום. אזכיר כאן שתי פגישות שהיו לי עמו אחר־כך. האחת, בפרק הזמן שבין המרי והמרד, השניה — האחרונה — בצד הארי. המגע היחיד שהיה לי עם רינגלבלום בימי הגירוש היה באמצעות גוטקובסקי, אשר לקח אצלי בסוף השבוע הראשון של האַקציה תיק גדול מלא כתבי־יד, כדי להטמינם יחד עם חומר הארכיון.

אחר האַקציה היה שרוי כל אחד מאתנו, אלה שנותרו בחיים, במקום אחר. באותם הימים הייתי פעם בסדנה של אלכסנדר לנדוי, ששם היו גם ואסר וגוטקובסקי. רינגלבלום שהה אז יחד עם ישראל ליכטנשטיין בסדנה של הלמן בנובוליפקי 68 — הבית שבמרתפיו הוטמן הארכיון.

נובמבר—דצמבר 1942

עקרתי מ„מחוז—טאבאנס" לרחוב לאשנו, לתחומי הגיטו המרכזי. כאן היה מגעי עם הארכיון באמצעות שמואל וינטר. רינגלבלום היה בא אל מוסד־האספקה של וינטר בלוויית חייל גרמני, כביכול לשם סידור עניני האספקה של הסדנה שלו. שניהם נדברו לרתום אותי לעבודת גביית־עדויות על טראבלינקה. במוסד־האספקה כבר הספיק וינטר לקבל תחת חסותו את יהושע פרלה, יוסף קירמן ואת י.י. פרופוס. נתקבלתי לבית־החרושת לדבש וסוכריות, שמנהלו גרינברג היה כתב לשעבר של ה„פאלקסצייטונג" ב־דאנציג. מדי כמה ימים היו משחררים אותי מן העבודה.

ב„בלוק" שלי התגורר בחור בשם אברהם קז'פיצקי, אשר ברח מטראֶבלינקה, ואני גביתי ממנו תיאור מדויק וממצה של מחנה־המוות. הלך והצטבר כתב־יד של למעלה משלוש מאות עמודי־מחברת על הנושא „אדם שנמלט מטראֶבלינ־קה". דובר אז על פירסום הדברים בצורת חוברת במגמה לדרבן את המרי. האַקציה השניה שמה לאַל את התכנית.

הפעם הייתי מוסרת את כתב־היד לוינטר, יום יום כמה עמודים. לא תמיד הספקתי לקרוא את אשר כתבתי. אחר־כך הייתי שומעת מפי וינטר חוות־דעת של רינגלבלום, שקרא כל דבר שהיה מקבל לארכיון.

כאן, בחדר־ההמתנה של וינטר, כשבאתי להיפרד ממנו לפני עברי לצד האַרי, פגשתי את רינגלבלום. הוא סיפר לי, כי עבודת הארכיון מכוונת עתה בעיקר לצרכי תנועת המרי, ושהאוספים יובטחו למען העתיד. „הם יוגנו מפני אש ומים" — אמר. היכן יוטמנו האוספים — לא אמר לי על כך נודע לי רק כעבור זמן, בהיותי כבר כצד האַרי. אך הוא אמר לי, כי מקום־הסתר עשוי להיסגר ולהסתוות כל רגע וכי על המיתחם כבר נשלחה „אגדה" לצד האַרי.

המלה אגדה היא ביטוי „מקצועי" מאוצר המונחים ההיסטורי ופירושה תיאור אופיו של מיסמך היסטורי וכן תיאור הזמן והמקום, שבו נמצא המיסמך. אך בשמעי אז בשעת פרידה, את המלה הזאת יוצאת מפי רינגלבלום, קיבלתיה לפי פשוטה: אגדה...

רגע אחד חשתי עצמי שרויה בזמן מאוחר הרבה, כאשר כל שאירע ונעשה בימים ההם ייהפך בעיני דור יהודים שנותרו בחיים — אגדה.

היה זה בראשית מארס 1943. אז לא שיערתי בשום אופן, כי דווקא רינגלבלום, שהיו לו סיכויים גדולים להי־שאר בחיים, ייהפך כה מהר לדמות אגדית באגדה הגדולה והאיומה שלנו.

ביוני—יולי 1943 הגיעה על כתובת פולנית גלויה שהודיעה, כי רידזבסקי (השם המושאל הפולני של רינגל־בלום) נמצא בטראבניק, ויש לחלצו משם ולהעבירו לואר־שה. נשלחו אנשים עם איגרות, הוצא כסף, אך הם שבו בידיים ריקות. לבסוף הצעתי לשלוח את פועל־הרכבת הפולני תיאודור פאייבסקי, אשר בחודש מארס חילץ אותי ממקום־עבודה בתחנת־הרכבת פאלצוביזנה ובחודש אַפריל, כבר בימי המרד, הוציא משם את יונאַס טורקוב. במרוצת הזמן נהפך תיאודור לקשר קבוע ושליח המועצה להגשת עזרה ליהודים. יחד אתו נוסעת נערה יהודית צעירה ואמיצה הקרויה „אמילקה" (ריי:ל קוסובר) ושני השליחים הללו מצליחים ובאחד מימי אוגוסט הראשונים הם מביאים את רינגלבלום לוארשה. באחד הימים ההם נפגשתי עם רינג־גלבלום.

באחד הימים ההם... היו אלה הימים שלאחר נפילת מוסוליני. אחזתני התלהבות, כמו את וארשה כולה, ואני לא חדלתי מלדבר ולשגות בדמיונות על תוצאות המאורע הזה. עסקתי אז כרגיל ב„עסקי": סחרתי בספירט, בסבון, אפילו בשועלי־כסף, שהייתי מגדלת בתחומי הגן הזואולוגי. בין השאר סחרתי גם בגרביים וכל ידידי ה„אַריים", האמי־תיים והמדומים, היו קונים מיצרך זה רק אצלי.

קיבלתי הזמנה מרחוב ראַדזימינסקה 2: זוג גרביים לעלמה סטאַכה, גיסתו של אותו תיאודור פאַייבסקי, פועל־הרכבת שהביא את רינגלבלום. את כתובתה של סטאַכה ידעו כבר כמה וכמה יהודים מחוגה של „אמילקה". אף אני לנתי כבר אצלה כמה לילות, לאחר ש„נשרפה" דירתי. עתה באתי עם הגרביים, ומצאתי את סטאַכה בבית. אך הרגשתי שאין היא מרוצה מבואי: מקבלת אותי במטבח. אינה מזמינה אותי לחדר, ואני מבינה שמבקשת היא להיפטר ממני במהירות האפשרית. בעמדי כבר לצאת, נשמע פתאום צלצול מוסכם בפרוזדור. סטאַכה נתנה בי מבט והחליטה לפתוח.

ברמן!

ואז נודע לי על סיבת פגישתנו הבלתי־צפויה. רינגלבלום הוא כאן! פה, בחדר השני. אם אמתין קימעה, אוכל לראותו. משיצא ברמן כעבור זמן מה, הוא רמז לסטאַכה שאפשר להניח לי להיכנס אל האורח.

רינגלבלום שמח מאד ובמשך חצי שעה הספקנו לשוחח על אלף דברים. הוא שח לי על הרווחה שחש בשני חדריה הצנועים של סטאַכה לאחר תנאי המחנה, ומנה את שמות השחקנים ועסקני־ציבור שנשארו בטראבניק: אייזיק סאַמברג, שמחה פאסטל, מאַכס ברין, והמנהיג הבונדאי זישה פרידמן. הוא סיפר לי, כיצד עובדת המחתרת בטראבניק. ברשות האירגון יש כבר קצת נשק, והוא השתלט שם על המחנה במידה כזאת, שאל המשלוחים היוצאים לסובי־בור, כביכול לחפור שם כבול ולאמיתו של דבר להיסול, הם מכניסים דווקא את הסוכנים והמנוולים שיש להיפטר מהם. רינגלבלום היה גאה על האירגון במחנה; בוודאי היה לו חלק רב בהקמתו.

לבסוף חקרני רינגלבלום על המתרחש בוארשה. סיפרתי לו בהתפעלות על ענין מוסוליני והמטרתי עליו אינפורמציה משידורי הראדיו החשאיים. „עתה קרה הדבר אשר לו ציפינו כל העת, שניבאנו אותו בלא שנהיה בטוחים כי המציאות בכל זאת לא תטפח על פנינו, כפי שכבר קרה לא אחת בימי המלחמה הזאת. עתה ספג הפאשיזם מהלומה כהלכה בעצם חוט־השידרה שלו. להלכה הכול כבר נעשה. כל השאר לא יהיה אלא תוצאה ממה שקרה זה עתה..." ציטטתי מאמר מלפני המלחמה בשם „אין היטלר בלא מוסוליני". לבסוף סיכמתי, כי בנפול היטלר, שוב לא נזדעזע כל כך, שכן עתה נשתחררנו כבר מן הספיקות. עתה יודעים אנו כבר בביטחה, כי הדבר בוא יבוא.

„הוי," — השיב לי רינגלבלום — „הוי כמה יזדעזע אז מחדש כל אחד מאתנו היהודים! יזדעזע אישית, ועוד יותר מאשר עתה, משום שאז יוכל כל אחד מאתנו לומר, שהוא עצמו ניצל באמת. כזה הוא טבע האדם..."

והוא צדק. יכולנו להיווכח בכך, אלא שלמרבה הדאבה, הוא עצמו לא זכה לאותה שעה גדולה.

גורלו של רינגלבלום

רינגלבלום עזב את ראדזימינסקה. לאן? — זאת עמדתי להיוודע רק אחרי שמונה חדשים בנסיבות טראגיות ביותר. **מזמן לזמן הייתי שואלת לשלומו אצל ברמן. פעם** ניסיתי לפנות אליו בדבר תכנית של עבודת תיעוד, אך נראה שמכתבי לא הגיע אליו, כי לא קיבלתי תשובה ממנו. בשלהי 1943 חיבר רינגלבלום יחד עם ברמן דין־וחשבון על הפעילות התרבותית ועל גורלם של אישים ידועים בגיטו וארשה. ההרצאה נשלחה לחוץ־לארץ בידי שירות־קשר של המחתרת הפולנית והיא משמשת עד היום מקור לאינפורמציה ביאוגראפית. כעבור זמן, כאשר ברמן נאלץ מחמת מקרה של סחטנות להגביל לזמן־מה את פעולותו, התחילו לדרוש מרינגלבלום שייצא ממקום־מחבואו וישתתף בפעולה הפוליטית בצד הארי. רינגלבלום שהיה גבה־קומה ובהיר שיער, נציג טיפוסי כביכול של „הגזע הצפוני", יכול להתהלך בעיר ללא חשש. אך היו שתי סיבות, שבגללן לא נטש את הבונקר, אשר בו ישב יחד עם אשתו ובנו. ראשית, היה שקוע שם בעבודותיו: הוא כתב חיבור על העזרה הסוציאלית העצמית היהודית בוארשה ופרקים על עסקנים יהודים שניספו וגם על אנשי ס"ס שפעלו בוארשה. מלבד זאת עיבד שם תקנות לחקר היסטורי של התקופה, חיבר הוראות מיתודולוגיות, ניתח וקבע שיטה לתחומים השונים. עבודה זו, כמוה כחיבור על העזרה הסוציאלית היהודית, היתה שיחזור והמשך העבודות שכתב בגיטו.

סיבה שניה שבגללה נדחתה שוב ושוב יציאתו מן הבונקר היה הקושי להיפרד ממשפחתו. אשתו יוז'ה היה לה מראה „לא טוב". עברו עליה אימות לאין שיעור כאשר יצאה לגיטו לפני ההתקוממות ואחר־כך עברו חדשים עד שזכתה לראותו שוב בחיים. עתה לא יכלה להתרגל למחשבה שיינתק שוב מעל המשפחה, אף־על־פי שהיה בניגוד לכללי ה„טכניקה" של החיים בצד הארי, אשר לפיה אסור היה להחזיק משפחות שלמות ביחד. היה זה חוסר־זהירות להחזיק אישיות כה חשובה כרינגלבלום ב„מלינה" שבה ישבו מלבד משפחתו עוד 30 יהודים, אשר לא כולם ידעו להתנהג בתבונה במסיבות השעה. חדשים רבים עמדה מוכנה בשביל רינגלבלום דירה באיזאבלין שעל־יד וארשה, שבסופו של דבר, נכנס לתוכה — וניצל — עסקן אחד מגיטו וארשה, אלא שבימים ההם אפשר היה להיכשל על־ידי זהירות לא פחות מאשר מחוסר־זהירות.

רינגלבלום דחה שוב ושוב את צאתו מן הבונקר, עד שבאחד מימי ראשית מארס 1944 — יום שבו השתוללה רוח קרה ועזה — נחרדו שרידי היהודים בצד הארי מידיעה מרה. מתחת למשתלה של גנן ברחוב גרויאצקה 81 הוצאו 36 יהודים, אשר ישבו שם במחבוא שהותקן בזהירות רבה. בין היהודים הללו היו עמנואל רינגלבלום עם אשתו יוז'יה ובנו אורי בן ה־12.

על גורלו אחר־כך מהלכות גירסות שונות. יהודי הבונקר הובלו לפאַביאַק.* בתחומי בית־הכלא הגדול נמצאו סדנות שבהן עבדו בעלי־מלאכה יהודים, שחלק מהם ניצל בימי המרד הכללי בוארשה, באוגוסט 1944. אחד מ„לוחמי החורבות" בגיטו וארשה יוסף להמן ופליט מטראַבלינקה אהרון צ'יכוביץ', שעבדו אחר־כך בפאַביאַק, מספרים:

משנודע ליהודים שעבדו בסדנות שד"ר רינגלבלום

* בית־כלא בוארשה ברחוב פאַביה, מכאן שמו.

הובא לשם, התחילו כבר למחרת היום לעשות מאמצים להעבירו אל הסדנות כמומחה, כביכול. להמן מספר, כי בעברו בימים ההם בחצר עמוס איזה משא, שמע לחישות בעד הסורגים: „רינגלבלום נמצא כאן, רינגלבלום נמצא כאן." פעולתם של בעלי־המלאכה היהודים הוכתרה בהצ־לחה. אשתו של רינגלבלום וילדם נורו כנראה יחד עם קבוצת היהודים שהוצאו מן הבונקר, אך הוא עצמו עוד נשאר כמה שבועות בחיים בין יהודי הסדנות. הוא נורה בשעת נסיון בריחה שנכשל. אכן לא ברור אם ניסה מיד לברוח, או שנפל קרבן למעשי־דיכוי לאחר שנתגלו תכניות־בריחה של אחרים.

העתונאי י. הירשהויט, שלאחר המלחמה היגר מפולין לצרפת ואחר־כך לאמריקה, מתקן את הגירסה הנ"ל כך:

בסוף 1943 הובא הוא, הירשהויט, לפאַביאַק כפולני, כביכול, יחד עם קרבנות אחרים שנחטפו ברחוב, והגיע אחרי גילגולים רבים, הודות לפקיד פולני מלשכת בית־הכלא, אל הסדנות היהודיות. משהובא לשם רינגלבלום, שהירשהויט הכירו אישית, הוא נטל על עצמו לבוא במגע עמו בדבר הצלתו. בעזרת שומר משוחד של בית־הכלא הוא הגיע עד לתאו של רינגלבלום. לדבריו היה רינגלבלום מיואש לגמרי ולא הגיב כמעט על תכניות ההצלה. הוא הבין, כי אפילו יצליחו לחלץ אותו, הרי לאשתו ולילדו אין כל סיכוי להצלה. ואכן, מאחורי גבו של ילדו יפה־התואר והמוצלח, שאל בקריצת עיניים: „ומה יהא עליו?" האשה היתה במדור לנשים, שנקרא „סרביה". ברור איפוא שרינ־גלבלום לא היה נוטש את משפחתו כדי להציל את חייו שלו בלבד. אלא שעוד ביום השלישי לאחר שהובאו היהודים מרחוב גרויאֶצקה אל הפאַביאַק, הם הוצאו להורג. בני־העם שעבדו בסדנות והיו נכונים לסכן את חייהם כדי להציל את העסקן האהוב לא יכלו עוד לעשות מאומה. *

ברור, גם מחוץ לכתלי הפאַביאַק נעשו מאמצים גדולים להצלת רינגלבלום. קשרי הוועד להצלת יהודים בצד הארי ואלה של הגורמים הפוליטיים היהודיים היו מסועפים מאד. בימים ההם אפשר היה לעשות הרבה בכסף, אבל ענין 36 היהודים נתפרסם יתר על המידה. הדבר היחיד שעוד הספיקו לעשות היה העברת „גריפס" (מכתב חשאי מבית־הכלא), שבו ביקש רינגלבלום מאת ידידיו שיספקו לו — מנת־רעל. אף את הבקשה הזאת לא יכלו למלא.

הבונקר ברחוב גרויאֶצקה נתגלה ב־7 במארס. אם נכו־נות הן שאר הידיעות, נערכה הוצאתם להורג של רינגלבלום יחד עם משפחתו ושאר היהודים על חורבות הגיטו ב־10 במארס.

כך נרצח בעידו במיטב שנותיו יוצר הארכיון החשאי של הגיטו, ההיסטוריון היהודי והמנהיג העממי הנאמן והמסור ד"ר עמנואל רינגלבלום. לא פסח עליו גרזן הפשע ההמוני עצום־הממדים. מכונת רצח־העמים הגרמנית השיגה אותו כשם שהשיגה את המוני עמו.

ביוזמתו, מתוך מהותו העניינית, הצנועה והפעלתנית, מלהבת־האש הפנימית הלאומית והאנושית הגדולה עלה מפעל לאומי גדול. חייו ופעליו הם עצמם יצירה, יצירת־מופת לדורות של נוער יהודי, אנדרטה של הומאניזם יהודי, של חיוניות יהודית תרבותית צעירה ורעננה לנצח. ואם לשלמות התמינה בימים טראַגיים כל כך עוד חסרה הנימה של טראַגיזם אישי, אם לפאתוס של דמות כזאת, לאגדת החיים הללו עוד חסר היה כתר־קדושה — הרי הוכתר גם בכתר זה. בשבילנו, אלא שנותרו בחיים, זהו פצע שלא נגלד עד היום הזה.

העבודה שהתחיל בה רינגלבלום בימי הכיבוש, נמשכת עתה בידי יחידים ומוסדות במדינת ישראל ובשאר ארצות. אף־על־פי־כן לא נתמלא עד היום החלל שחולל התליין ביום הקר ההוא של ערב־אביב בשורותינו הדלילות גם בלאו הכי. הדבר קרה על סף השיחרור. הצבא האדום כבר עמד בתחומי פולין. בכל החזיתות נרדפו הגרמנים על צוואר. לא ראינו כפרה על האבידה, עד היום הזה לא מצאנו נחמה.

ארכיונו של רינגלבלום

אחר כך כבר נתגלגלו המאורעות מעצמם. גורל וארשה, שהיה גם גורלם של אלפי יהודים חבויים, היה חתום. אחר חורבן גיטו וארשה בא חורבנה של וארשה כולה, כך גזרה ההיסטוריה. ניירות נקברו, ניירות הוצאו שוב מן האדמה, חלק החומר אבד בימי המרד. הארכיון שהיה בצד הארי ניצל בחלקו. לעתים ניירות מאריכים ימים מבני־אדם.

כשנה וחצי חלפו למן שיחרור וארשה ועד להתחלת העבודה בחשיפת הארכיון. כאשר התחלנו, הירש ואסר ואנוכי, — שני עובדי ארכיון־הגיטו היחידים שנותרו בחיים — לכתוב תזכירים אל המוסדות המחודשים של הציבור היהודי שהת־לכד שוב בפולין ודרשנו לגשת לחישוף הארכיון מתחת לחורבות הגיטו לשעבר, ראו אותנו תחילה כבעלי־הזיות. נאלצנו לנהל מערכה קשה. ואין תימה, עצם מציאת איזו חורבה של בית מסוים היתה משימה קשה ויקרה למדי, מה גם שתכניות העיר נשרפו בימי המרד. כדי להגיע למרתף שמתחת למרתף הבית בנובוליפקי 68, אשר לפי ידיעות הירש ואסר נקבר שם רוב החומר של הארכיון, נחוץ היה לפנות הריסות עצומות. רק ביום־השנה השני למותו הטראגי של רינגלבלום בא מיפנה בשאלת חישוף הארכיון.

מלבוב הגיע לוארשה כרפּאַטריאַנט המודד הרמן סובל, שניגש לעבודות המדידה על־פני החורבות ברטט שבקדו־שה. לאחר שורה של נסיעות מלודז' לוארשה ומשא־ומתן עם הוועד המרכזי, נתקבל סכום ניכר להוצאות החפירות מאת ועד הפועלים היהודי בארצות הברית אחרי ביקורו של יעקב פאַט בפולין. הוקצב סכום מיוחד לצורך החפירות.

בשלהי אוגוסט 1946 הוחל סוף סוף בעבודה בהנהלת המהנדס הפולני מייצ'יסלאב פלשצ'ינסקי. הוחל בפינוי שטח של שמונה מטרים מרובעים מהררי ההריסות במקום שבו עמד פעם האגף השמאלי של הבית ברחוב נובוליפקי 68. לאחר שפונה פתח בצורת פיר, שדרכו אפשר יהיה לרדת אל מרתפי הבנין, הגיעו החופרים אחרי כמה ימים עד ליסודות הבית. הקמרונים שמעל למרתף עוד היו

* בהוצאת הספרים „דאס פוילישע יידנטום" בבואנוס־איירס הופיע ספרו של י. הירשהויט „לילות בפאַביאַק". בספר זה מצוי תיאור נרחב של פגישת הירשהויט עם רינגלבלום.

שלמים בחלקם. נקבו חור בקמרון וקבעו בו צינור לצורך איוורור; קדחו מעין מינהרה, תמכו את הקירות בסמוכות, והעבודה התקדמה לאט לאט. ב־18 בספטמבר הגיעו החופרים אל המרתף שמתחת לאגף השמאלי. אכן היה זה המרתף הנכון! דקרו ברומח — והגיעו למכסים עשויים ברזל. עוד בו ביום נחלצו משם שמונה תיבות מלאות חומר היסטורי. למחרת היום נמצאו שתי תיבות נוספות.

באחת התיבות מצאתי חלק גדול מכתבי שכתבתים בשנות המלחמה ולפניה ואשר מסרתים בשנים 1941—1943 לידיהם הנאמנות של החברים לצורך הטמנתם. הבשורה בדבר חישוף האוצר נתפשטה בעולם כולו ועשתה רושם רב בכל חוגי התרבות היהודים. כשפתחו את התיבות נסתבר כי על אף כל אמצעי הזהירות שננקטו, נרטב החומר והעלה עובש. בהתאם להוראות המומחה לשימור מיסמכים במוזיאונים הממלכתיים הפולניים פרופיסור ליאונארד, הוקמה בבנין הוועד היהודי בוארשה, ברחוב שיאננה 60, מעין מעבדה לשם הפרדת החומר הניזוק, איוורורו, ייבושו וחיטויו. כעשרה מעובדי הוועדה ההיסטורית היהודית בהנהלת ד"ר לאורה אייכנהורן עבדו במשך שבועות וחדשים במיון האוצר הארכיוני, תיקונו, שימורו, ואחר־כך ברישומו והעתקתו. 15—20 אחוז מהחומר, בעיקר חלק גדול מהתצלומים הלך לאיבוד. כל השאר — כאלפיים יחידות בערך — עבר לרשות הוועדה ההיסטורית, שלאחר מכן נהפכה למכון ההיסטורי היהודי הפועל עד היום בהנהלת ב. מארק. חלק מן החומר, וקודם־כל רשימותיו היומיומיות של ד"ר רינגלבלום, פורסם ברבעון „בלעטער פאר געשיכטע" („דפים להיסטוריה") וכן בצורת ספר.

לאחר שעמדנו על תוכן התיבות, טענו שנינו, הירש ואסר ואני, כי עשר התיבות האלו עדיין אינן כל הגניזה, כי חסר החומר משנת 1942. לאחר ההצלחה של ה־18 בספטמבר נעשה היחס אל תביעיתינו חיובי. שוב הוחל בחפירות ברחוב נובוליפקי 68 וברחוב שביאנטויארסקה 34, מקום שם הוטמן חלק מן החומר בבונקר של האירגון הלוחם ערב התקוממות הגיטו. * לא נמצא שם דבר! נתברר, כי שאר חלקי הארכיון אבדו לעד.

ושוב חלפו שנים. רק לאחר שהירש ואסר ואנוכי כבר היינו בישראל, הגיעה לפתע בדצמבר 1950 מפולין ידיעה כמעט בלתי־צפויה: בעת חפירת יסודות לגושי־בתים חדשים ברחוב נובוליפקי לשעבר, נתקלו פועלי־בנין פולנים בשני כדי־חלב סגורים הארמאטית, שהיו מלאים חומר היסטורי.

נמצאו עדיין בפולין יהודים שקיבלו לידיהם את האוצר החדש הזה. גם הפעם נפוצה הבשורה על־פני העולם היהודי כולו. ושוב קרה מקרה מופלא בחיי: בחומר הארכיוני שנתגלה נמצא חלק ניכר מכתבי־היד שלי; בין השאר גם העדות המפורטת של אברהם קז'פיצקי על טראבלינקה — כתב־יד בן 350 עמודי־מחברת. הודות לחברים שנשארו בפולין, ניתן לי לקבל את כתבי־היד שלי לכאן, לישראל.

גם אחר הגילוי משנת 1950 קבענו, ואסר ואני, שאפילו עתה טרם נחשף הכל. נמצא אמנם חומר שהוטמן במארס 1943, דברים השופכים אור על ההכנות למרד המזוין וחשיבותם רבה לגבי תולדות האירגון היהודי הלוחם, אך חסרים עדיין המיסמכים שהוטמנו בשנת 1942. מן הכתבים שלי חסר צרור שלם של חומר, ששלחתי להצפינו לפני צאתי מהגיטו לצד הארי בפברואר 1943. החומר נארז, בלי ספק, בכל הזהירות הדרושה ונמסר בנאמנות לאמא־אדמה. אך הייזכו גם שרידים אחרונים אלה של הארכיון לראות אור שמש? הנזכה עוד אנחנו לראותם פעם?

באחד מימי הסתיו הפולני, ביום זהוב־ארגווני ועגום של שנת 1946, עמדתי באולם רחב־הידיים של הוועד היהודי ברחוב שיאננה 60, כשעל־גבי לוחות־עץ ארוכים פרושים לצורך איוורור ניירות של ארכיון־הגיטו. כל החלונות היו פתוחים, אבל בחלל עמדו הטחב וריחם החריף והמחניק של הניירות הניזוקים. אולם על אף ריח הקבר שנישא מן הניירות, הורגשה בהם נשימת חיים עשירים ואינטנסיביים. רוב מחברי הכתבים שנפרשו כאן לא היו עוד בין החיים, אך מרצם, שכלם ורגשותיהם התוססים מילאו את החלל.

המון סידרות־בטאונים של עתוני־גיטו, שפורסמו בשכפלות בלשונות יידיש, פולנית ואף עברית, ביולטיני־ראדיו ועתונות חשאית שהוגנבו מהעבר ההוא של החומה. גם טפסי ה„האמר" הגרמני, וביולטינים של „ראדיו־החופש" הגרמני, שהרי היה ד"ר רינגלבלום כה להוט אחר כל הד של המרד הגרמני הפנימי... אבל מה אפסיים וטובעים בים הבאסטיאליות הגרמנית היו הדים קלושים אלה. הנה דו"חים על מעשי־הזוועה הגרמניים בערי־השדה, והנה דו"חים שנגבו אצל פליטים. אשה יהודיה כותבת אל אחיה בוארשה, שהיא ובני־משפחתה ושאר היהודים הם בדרך — ואינם יודעים לאן הם נוסעים...

ואילו בוארשה כבר יודעים גם יודעים לאן הם נוסעים. הנה מונח כאן הדו"ח של ה„קברן" בחלמנו 1942 ובו ידיעות מפורטות ומדויקות על ה„ארמון" בחלמנו, על מכוניות־הגאזים הסגורות הדוהרות בכביש בכיוון ליער הקרוב...

ובתוך החומר הנה גם מוצגים שאופי אחר לגמרי להם. מי עוד יהין להאשים את יהדות פולין כי הלכה כצאן לטבח?! מעודם לא היו ההמונים היהודים לא־מיואשים כל כך, מעודם לא הוכיחו את חיוניותם כל כך כאשר הוכיחוה דווקא בשעת כליונם.

פוטנציאל עצום של פעילות ציבורית ושל רצון־חיים אדיר אצורים בניירות אלה שהוצאו מקברם. אך מעל לכל יש בהם אות ועדות למרץ, לאמונה בערכו הגדול של עמנו.

המון חוברות ויומנים על פעילות ועדי־הבתים — האירגון שהיה בניהולו הישיר של רינגלבלום. כמות עצומה של חומר הנוגע למוסדות המסועפים של עזרה סוציאלית, אשר בהסוואתם נעשתה גם פעולה מפלגתית ותרבו־

* בחצר הבית השרוף והמופצץ ברחוב שביאנטויארסקה 34 מצא הירש ואסר מיד לאחר השיחרור דפים מפוזרים ושרופים למחצה מיומנו של שמואל וינטר שנכתב בחורף 1942/43. נראה ש„שאברוניקים" (בוזזי משכנותיהם העזובים של היהודים), לאחר שנתגלה הבונקר, חיפשו בו חפצי־ערך והוציאו ממנו את הניירות, אשר בדרך זו אבדו בחלקם.

תית ענפה. הגוף ההמוני היהודי המעונה ברעב והנידון למוות נאבק בכוח־התנגדות שאין לשערו על קיומו הפיסי, על שיעור־קומתו המוסרי, על שלמותו הפנימית. לא מתוך יאוש והכנעה הגיבה הציבוריות היהודית — כמיה כהמוני העם היהודי בוארשה ובפולין כולה — על המצב הנורא שהוטל לתוכו למן היום הראשון של הכיבוש הגרמני.

החומר העצום מוסר תמונה מפעילות המוסדות היהודים, שלקיומם נרתמה כל האינטליגנציה היהודית. הוא כולל מחקרים רבים על בעיות השעה; עבודות סטאטיסטיות על האוכלוסיה היהודית בימי הכיבוש; דו"חים על מפעלים, על קורסים חשאיים; טכסטים של שירים שחוברו והושרו בגיטו, על הסארקאזם שבהם לגבי הגרמנים ומשתפי־הפעולה אתם, הבדיחות השונות, הקאלאמבורים והנבואות על התבוסה הגרמנית הבלתי־נמנעת; פזמונים חדורי בטחון, שהושרו בפי בני־אדם מורעבים עד מוות כמעט. כל אלה הם תעודות ההתקוממות הפנימית הגדולה והעזה, שהתקוממה יהדות פולין נגד הרדיפות האכזריות, נגד ההתנקשות השטנית בקיומה. מה שנלקט ונאסף אל הארכיון בעצם ימי המאורעות, עולה בכוח־הבעתו על החומר שנוצר בשנים שלאחר־מכן. מוצגי הארכיון שרדו כעקבות אחרונים של חיים במאבקם עם המוות — סרט־קול שקלט את זעקת־המחאה האחרונה של מובל לגרדום, סרט־קולנוע שהנציח את התנועות וההעוויות האחרונות של שרוי בספינה שוקעת, בבואה של עולם שירד ושקע במצולות.

חוזרת אני לנקודת־המוצא, אל זכר האדם אשר יצר את השמורה הזאת של כוח ונאמנות לאומית, שמורה הידועה כיום בעולם בשם ארכיון רינגלבלום. על רינגלבלום נכתבים היום רומאנים ודראמות ולא רק בידי מחברים יהודים. הוא בנה את אגדת העם היהודי בימי המסה הקשים ביותר והוא עצמו נהפך לדמות מרכזית באגדה הגדולה והנוראה שלנו.

ספרות, עתונות, אמנות

וארשה – מרכזה של ספרות אידיש

מאת ד. ב. מלכין

כיובל שנים שימשה וארשה מרכז הפעולה וההשפעה של ספרות יידיש, שממנה נסתעפו ונתמשכו פעולות והש־פעות בתחומיה השונים והמרובים של התחיה התרבותית בקרב המוני העם שבגולת אירופה ובשלוחותיה בכל רחבי עולם ובמרחקיו.

במחציתו הראשונה של יובל השנים היתה וארשה המרכז היחידי לספרות זו, אם כי באותו זמן כבר נתפתחה ספרות יידיש התפתחות רבה בכמותה ומופלאה באיכותה בארצות־הברית של אמריקה הצפונית; ואילו במחציתה השניה של תקופה זו — מלאחר מלחמת העולם הראשונה עד פרוץ השואה — כשהמרכז הצפון־אמריקאי נתעצם ונתגבש עד כדי הקמת בימות ספרותיות רבות־ערך משלו ויצירת אסכולות חדשות רבות־השפעה, ואף נוצר בתנופה מהפכנית־ממלכתית המרכז הסוביאטי לתרבות יידיש והת־חיל לחיות את חייו המבודלים, — גם אז, במחציתו השניה של יובל שנות קיומו הוסיף מרכז־וארשה להיות ראש־וראשון במרכזים.

וארשה היתה מרכזה של ספרות יידיש עוד בהיותה כרך של פרובינציה ברוסיה הצארית, הארץ שהיתה בימים ההם מקום חייו של מחצית העם היהודי ומקור חיותו הרוח־נית של רוב העם לתפוצותיו. מרכזים שונים היו אז בחיי הרוח של יהדות רוסיה: וילנה, אודיסה, אף פאטערסבורג, הבירה הצארית, ואילו המרכז לספרות יידיש נוסד ונתקיים בכרך של הפרובינציה הפולנית, בוארשה. ועיר זו הוסיפה לשמש באיצטלת המרכז הספרותי גם לאחר שהיתה שוב לבירת פולין העצמאית. שלושה מיליון יהודים חיו בפולין, בתבניתה המחודשת, אך השפעתה הרוחנית של בירת תפוצה זו חרגה ועברה הרחק אל מחוץ לגבולותיה; רישו־מיה היו ניכרים בכל תפוצות ישראל.

בסוף שנות השמונים של המאה התשע־עשרה עלתה וארשה לגדולה זו, ובפרוס שנת הארבעים במאה העשרים כבר עמדה בחורבנה, הוא חורבן גולת ישראל שבאירופה, והקיץ הקץ. כליה נהרצה על חיי ישראל באותה גולה שהקי־מה את המרכז לחיי היצירה הספרותית בלשונה היהודית, לחיי ספרות יידיש.

ומשהורד הגרזן על ראשה של גולת ישראל זו ובמחץ־יד הושם קץ לכל מה שהיה ונתהווה ועדיין קיווה להיות ולהתהוות, נתרכזו שוב החוטים, חוטי הקיום היהודי והמא־בק הנואש לקיום זה — וממילא גם חוטי היצירה היהודית לענפיה הרבים והשונים — בוארשה היהודית, שהיתה מעתה „גיטו־וארשה". שיזורם וריקומם של חוטים אלה לא פסק עד היום האחרון, יום עלייתה הטראַגית של יהדות פולין, על כף ירידתה אלי קבר, הוא יום מלחמת המרד, מרד גיטו־וארשה, שנרשם לדורות בידי עד־ראיה, המשורר יצחק קצנלסון, בשירתו „דאָס ליד פון אויסגעהרגעטן יידישן פאָלק".

יצחק ליבוש פרץ

בהופעתו הווארשאית של י. ל. פ ר ץ, הסופר העברי, שמסוף שנות השמונים הקדיש את כוח יצירתו ורוב עשייתו לספרות יידיש, החל המרכז החדש לפעול ולעורר את הספ־רות היהודית לחיים רבי־תנופה ועתירי השפעה ובשירת העדות של י צ ח ק ק צ נ ל ס ו ן, המשורר והפדגוג העברי, כלה אותו מרכז ו„סיים" דרך חייו.

הספריה היהודית, ה„אידישע ביבליאָטעק" של י.ל. פרץ, אותם קבצים של יצירת יידיש בעלת תודעה והכרה של ערכה ונחיצותה, היתה בשורת־ההתחלה בראשית שנות

התשעים של המאה התשע־עשרה (לאחר כמה התחלות־של־התחלות בשנות השמונים האחרונות), ו„שירת העם היהודי שנרצח", שירת העדות אשר ליצחק קצנלסון סתמה את הגולל.

בין שנים אלה עבר יובל השנים של היות העיר ואַרשה המרכז לספרות יידיש, זו יצירתה של גולת אירופה שממנה נסתעפו ונתמשכו, כאמור, פעולות והשפעות בתחומיה השונים והמרובים של התחיה התרבותית בקרב המוני העם שבגולת אירופה ובשלוחותיה בכל רחבי עולם ובמרחקיו, — למן העתון והתיאטרון ועד בית־הספר והשכלת העם ועוד ועוד ענפים בתרבות ובאמנות היהודית, שהושפעו במישרין ובעקיפין מן הספרות שנוצרה ויצרה בלשונו המדוברת של העם.

נסיונות לייסד עתונות ביידיש נעשו בוארשה למעלה מכיובל שנים לפני יובל זה. בשנת 1823 התחיל להופיע העתון „בעאָבאַכטער אַן דער ווייכסעל" („המשקיף מעל גדות הויסלה"), שיסוד הלשון היהודית שבו היה אמנם יותר באות מאשר בניב, אך היה בו מכל מקום משום הכרה בדרך חייו הרוחניים של העם שאינו נזקק ללשון המדינה וקולט את הוויות העולם ומגיב עליהן כדרכו ובלשונו. הנה כן הועידה ההיסטוריה לאחד ממטיפי ההתבוללות הנמרצים ומראשי חלוציה, אַנטון אייזנבאום, את התפקיד להיות הפותח פרק זה של עתונות יידיש, זו שהגיעה ברבות הימים לשיאים של תפוצה והשפעה.

העתונות היהודית, לצורותיה השונות, היתה רובה ככולה עברית בלשונה, זו לשון הספרות הענפה למדי כבר במאה התשע־עשרה. אולם הנסיונות המועטים להוסיף על ההוצאות העבריות כתבי־עת ומאספים ספרותיים בשפה המדוברת בפי העם בישרו תקופה חדשה ויצירה חדשה — תקופת היצירה הספרותית ביידיש.

מנדלי מוכר־ספרים, ראש־וראשון בפרוזה העברית החדשה בימים ההם, זכה בתואר זה גם בספרות יידיש (שנקראה אז בפי מעריציה „הספרות הז'אַרגונית" ורק לאחר זמן נדחק ה„ז'אַרגון" מפני ה„יידיש" ללא הזכר עוד), עם הופעת סיפוריו בלשון זו.

שלום־עליכם, שכינה את עצמו בשם „נכדו של מנדלי", הרחיב את תחומיה של לשון יידיש ושל ספרותה כאשר לא עשה איש לפניו. מיזוגם של היסוד העממי והיסוד האמנותי בסיפוריו העיד על אוצרות גנוזים במטמוני נפש העם והפגין את גילויים ביצירה הספרותית הבאה לשמה והראויה לשמה. שלום־עליכם הוסיף על פעולת־היצירה אף פעילות־של־מעשה ואין ספק, שהמאסף „אידישע פאָלקס־ביבליאָטעק", זה הקובץ הספרותי הגדול ששלום־עליכם ערכו והוציאו־לאור ושיתף בו מטובי הסופרים היהודים באותו זמן (מנדלי, י. י. לינעצקי, י. ל. גורדון, דוד פרישמאַן, יעקב דינעזאָן, י.ל. פרץ, ועוד ועוד), שימש נקודת־מוצא לדרך חדשה בספרות יידיש. אפשר לחזור על הערכתו של י.ד. ברקוביץ („הראשונים כבני אדם", א', כ"ב) ולקבלה כהלכה היסטורית: „מאספו של שלום־עליכם היה, בעצם, המבשר הראשון של ספרות אידית החדשה, זו שהתיצבה מתוך הכרת תפקידה בחיי העם על דרך היצירה היהודית האמנותית, — ההתחלה הנועזה, שעלתה יפה והרעישה את הלבבות".

אולם כל הנסיונות האלה לא הגיעו לכלל יצירת מרכז ספרותי אחד, יציב וקבוע.

מרכז זה נוסד בוארשה ומחוללו היה **י. ל. פרץ**, שהוציא בתחילת שנות התשעים את המאסף החדש „די יודישע ביבליאָטעק", ששלושת כרכיו (בשנים 1891—1895) כבר שימשו חוליה ראשונה במסכת היצירה ביידיש החדשה.

שנות השמונים המאוחרות שימשו ראשית להתהוותו של המרכז החדש.

בשנת 1888 * התחיל להופיע בוארשה ספר היסטורי־ספרותי בשם ל ו ח י ה ו ד י ־ ו ר ש א י („היסטאָריש־ליטעראַריש בוך" א"נ ווארשעווער יידישער קאלענדאר). העורך והמו"ל של המאסף החדש ה. עפעלבערג שיתף בהוצאתו מטובי הסופרים של אותו זמן: י. ל. פרץ, ע.נ. פרענק, י. ח. זאגאראדזקי, דוד פרישמאן, עזרא גאָלדין, ועוד. אותה שנה לאחר הופעת המאסף של ה. עפעלבערג, ה„קאלענדאר", התחיל הסופר היהודי הנודע מ ר ד כ י ס פ ע ק ט א ר, שנשתקע בוארשה שנה קודם לכן, להוציא את המאסף „הויז־פריינד" (עד 1896 הופיעו ארבעה כרכים), שריכז את היצירות המעולות של הסופרים החדשים ביידיש.

הוצאות אלה ודומות להן שימשו, כאמור, התחלות־של־התחלות לראשיתו הקבועה של מרכז־וארשה, מיסודו ובהנהגתו של י. ל. פרץ, מרכזה של ספרות יידיש לדורות.

י ע ק ב ד י נ ע ז א ן, מחבר רומאנים סנטימנטאליים־מוסרניים שכבשו רבבות של קוראים, שעבר לוארשה כבר בשנת 1885 — מזה, ו ד ו ד פ י נ ס ק י, אז סופר צעיר רב־תנופה ורחב־דעת שבא לוארשה „מן העולם הגדול" בשנת 1891 — מזה, נתלוו לי. ל. פרץ בדרך פעולתו החדשה, וכך הונח היסוד לחוג הפרצי שהיה במשך הזמן למרכז. מאנשיו הראשונים של המרכז החדש היה גם מרדכי ספעקטאר, שביקש לו, אמנם, תמיד דרכים לפעולה עצמאית כעורך וכמו"ל, אלא שגם פעולותיו המיוחדות נצטרפו לאותה פעולה כללית נושאת החידוש והבשורה.

שנת 1889, בה עבר י. ל. פרץ מעיירת־מולדתו זאַמושץ לוארשה, לאחר שהבאלאדה שלו „מוניש" וסיפורי היידיש הראשונים שלו („ונוס ושולמית", „המלמד החלמאי") פורסמו ב„יידישע פאָלקס־ביבליאָטעק" לשלום־עליכם, ראויה להיחשב כשנת יסודו של מרכז וארשה. אותה שנה הוציא יעקב דינעזאן את קובץ הסיפורים הראשון של י. ל. פרץ ביידיש („באקאַנטע בילדער") שהיקנה לו מיד שם של סופר יהודי חדש ומחדש.

מעתה מתפתחת ומתרחבת פעולה ספרותית ענפה של מרכז המושך אליו מקרוב ומרחוק סופרים צעירים וחדשים, וכן משפיע על סופרים ותיקים וידועים (כדוד פרישמאן, נחום סוקולוב, ועוד) להתקרב ולפעול בתחום החדש של ספרות יהודית מודרנית בלשונו המדוברת של העם.

המאסף „די יידישע ביבליאָטעק" שי. ל. פרץ הוציא יחד עם יעקב דינעזאן היה, כאמור, המיפנה המכוון בדרך החדשה; והמאסף „ליטעראַטור און לעבן" (הספרות והח־

* התאריכים והפרטים ההיסטוריים השייכים לתקופה זו מובאים לפי תולדות היהודים בוארשה („געשיכטע פון יידן אין ווארשע") לד"ר יעקב שאצקי.

חיים), שהוא הוציא בשנת 1894 יחד עם דוד פינסקי, חיזק את המרכז החדש.

הד רב עוררו החוברות „יום־טוב־בלעטלעך” (עלוני־חג), שי. ל. פרץ הוציא בשנים ההן (1894—1896) יחד עם דוד פינסקי ומרדכי ספעקטאר. הן הרחיבו את תחום ההשפעה של הסופר היהודי, שחדר בצינורות אלה אל תוך חוגי הפועלים, שעמדו אז בסימן ההתארגנות, ראשית תנועת הפועלים היהודית. ומרדכי ספעקטאר, שפרש ממפעל זה והתחיל להוציא „וואָכענדיקע בלעטלעך” (עלוני־חול), הרחיב עוד יותר אותו תחום־השפעה של המרכז הפרצי.

שנות התשעים של המאה התשע־עשרה שימשו איפוא שנות הכשרה ונסיונות לביסוס המרכז החדש, שמשך אליו סופרים צעירים וכתבי־יד מכל קצוי התפוצה היהודית, אשר ביקשה דרכים וכלים לביטויה הספרותי, ובשנים הראשונות של המאה העשרים כבר היתה ניכרת השפעתו גם במרחקים.

במרכזו של מרכז זה עמד י. ל. פרץ, שכתובתו הפרטית שימשה — לפי עדות כל בני התקופה ההיא — ה כ ת ו ב ת לספרות החדשה ולסופריה. מעל לכתובותיהן של מערכות כל כתבי־העת, שנתרבו חיש מהר, היתה כתובת אחת, הכתובת הראשית של המרכז: רח׳ צ אָ ג ל אָ נ ה מספר 1, מקום דירתו של י. ל. פרץ, שבכל שעות לפני־הצהריים שימש, כידוע, פקיד במחלקת־הקבורה של הקהילה היהודית, ואילו משעת צהריים ועד חצות־לילה היה רבה ומנהיגה של עדת המאמינים בתחיית התרבות היהודית העממית, אשר מצאה את ביטויה הנמרץ והתוסס בספרות יידיש המסתעפת אז ומתרחבת מיום ליום.

הרבה סגולות היו לו לי. ל. פרץ שבכוחן נעשה הוא דוקא הרוח החיה במרכז החדש, וכדאי לציין אחדות מהן.

פרץ היה היהודי־הפולני הראשון, שעלה לגדולה ספרותית בוארשה, אשר ראשי המדברים ביצירתה הספרותית היו, רובם ככולם, יוצאי מחוזות לא־פולניים (שכּוּנו בשם הכולל „ליטוואַקים”). הם הביאו עמם את מטענם מנכר וניסו לסדרו בפולין, שישובה היהודי התעורר אז מתרדמת דורות.

אכן, נ ח ו ם ס ק ו ל ו ב היה ילד־שעשועיה של תנועת ההתעוררות בין יהודי פולין, אולם הוא הקדיש כל כוחו וחילו לעתונאות, ומלבד זאת עזב את ארץ מולדתו עם הגיעו לפירסום ונשאר יהודי־פולני מרחוק.

במדרגה דומה לזו של י. ל. פרץ עמד ד ו ד פ ר י ש מ א ן, שאף הוא עסק בכל סוגי הספרות, אלא מלבד היותו שנים רבות סופר ע ב ר י בעיקר, הרי גם בכתיבתו העברית, כשם שבכתיבתו ביידיש — שהיה בה פורה עד למאוד — צידד עצמו, מטעמים שונים ומסיבות שונות, מן העורקים המרכזיים בחיי־המעשה ובמעשי־הספרות ולא יכול לשמש מנהיגו של־דור, אם כי השפעתו היתה מרובה.

י. ל. פרץ נשאר — גם אחר עלותו לגדולה — בארץ־מולדתו ובתוך עמו. יתר על כן: ככל שעלה שמו כן גדל בו רגש האחריות והניעו למצוא דרכים מיוחדות להגדיל את שמה של הספרות שהוא נמצא עומד בראשה, ולהאדיר את חיי היהדות והיהודים ששימשו בה נושא ועיקר.

י. ל. פרץ היה מעורה ביותר במהלכי החיים היהודים שמחוץ ליצירה הספרותית והעבודה התרבותית־רוחנית. הפובליציסטיקה שלו — בפאֶליטון הסאטירי וברשימה האקטואלית־פוליטית — מקיפה את כל שטחי החיים החברתיים והציבוריים. ולדבריו של הסופר הידוע היה ערך מיוחד, כשם שהיקפו הפובליציסטי הרב העשיר את יצירתו הספרותית והכניס בה חיוניות נוספת.

קירבתו של י. ל. פרץ לתנועת הפועלים היהודית ומלחמתו לייחודה היהודי של תנועה זו קשרו אליו אותם המונים שהיו יסוד־מסד לעלייתו של הקורא החדש, זה אשר ספרות־יידיש לא היתה לו תוספת ביתית לסיפוקו הרוחני שמצא בספרות העברית או בספרויות אחרות, אלא הספרות האחת והיחידה שבה הוא ביקש ביטוי להוויתו ולחוויותיו. קירבה זו שנתגלתה מפרץ בשנות התשעים הראשונות, שנות ה„יום־טוב־בלעטלעך”, ונחלשה בסוף ה־מאה הקודמת ובתחילת המאה העשרים, שנות התרכזותו בשיאי יצירתו הסיפורית־אמנותית, „חסידית” ו„סיפורי־עם”, נתחדשה — בהיקף רחב יותר, בקירבה אל חוגי הקידמה ברחוב היהודי — בשנת 1905, ימי המהפכה הרוסית הראשונה וימי הפרעות בתחום־המושב, אשר יחד עם יאוש ודכאון שהביאו לתוך שורות האינטליגנציה המהפכנית, עד כדי התבדלותם והסתגרותם של חלקים חשובים ממנה בתוך תחומי אמנות־לשמה, הביאו גם במקומות אחרים — ווארשה היהודית היתה מן הערים החשובות ביותר ביניהם — לתחיה ציבורית ולפעילות מוגברת בעיקר בשטח התרבות.

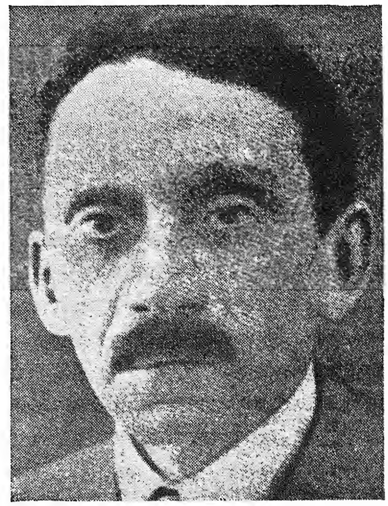
י. ל. פרץ כבר היה אז — בשנת 1905 — לאחר יצירת רוב סיפוריו ומחזותיו שהגדילו את שמו כסופר־אמן וחיזקו את סמכותו כמנהיג רוחני של המרכז החדש של הספרות החדשה.

י. ל. פרץ הכניס לספרות היהודית — מדעת ובכוונת מתכוון — את הרומאנטיזם בתיאור העיירה, אותה עיירה שב„סיפורי־מסע” שלו תיאר את ניוונה וחדלונה בצבעי מנדלי כמעט. הוא ביקש למצוא את המאור שבעיירה, את „האור הגנוז” בחשכתה, ונלחם לדרך זו מלחמה עקשנית ונמרצת.

כבר בראשית המאה הופיע הראשון, שנועד להיות הראש בין הולכי דרך זו, ש ל ו ם א ש, ש„העיירה” ו„ר׳ שלמה נגיד” שלו, אלה שירי־התהילה לעיירה היהודית־פולנית, היו כעין כיבוש מכריע במלחמת־פרץ.

שלום אש, הרומאנטיקן הראשון, כאמור, בדור החדש, לא היה הראשון בחבורה של דור זה, שהופיעה לידו של פרץ ובהדרכתו. ה. ד. נ ו מ ב ר ג, הסופר העברי השנון והספקני, בן העיירה היהודית־פולנית שכל כתיבתו אמרה נוסח־אירופה, נסתפח אל נחלתו הרוחנית של פרץ והיה לאחד מרבי־ההשפעה בספרות־אידיש ובחיי הציבור היהודים. כי גם הוא כרבו נתערה בעסקי־ציבור ואף בפוליטיקה יהודית והפאֶליטון הפובליציסטי שלו היה בעל ערך רב. שני לו היה א ב ר ה ם ר י י ז ע ן, איש העיירה הביאֶלורוסית, שבמסיבתו של פרץ נתפתח כשרונו, כשרון של מספר ומשורר, והיה לאחד הסופרים הפופולאריים והמקובלים ביותר. ואם כי נומברג הספקני ורייזען הריאליסטי לא

קיימו את מצוות רבם כהלכתה, הרי ניכרת ביצירתם ההשפעה הפרצית בצורות שונות. לאותה חבורה יש גם לשייך — אם כי בהבדלי מקום וזמן ושיטה — את המשורר־המחזאי

ה. ד. נומברג

הסימבוליסטן הרך א. ו ו י י ט ע ר ואת המספר הנאטוראליסטי התוקפני י. מ. ו ו י י ס ע נ ב ע ר ג, ש„העיירה" שלו שימשה כעין תשובת־מחאה כנגד „העיירה" של שלום אש; כביכול „עיירה כמות שהיא" לעומת „עיירה נאה וחסודה". מבית־מדרשו של פרץ בא גם המשורר־ההוגה מ נ ח ם ב א ר י י ש א, שיצאו לו מוניטין כבר בהיותו בארצות־הברית.

ואין שמות אלה אלא מעט מן המעט — אמנם, מן החשובים ביותר — מן החבורה המציינת את צמיחתו של דור־„פרץ".

פרץ ואנשי חוגו לא הסתפקו ב„ספרות־שבכתב" והרחיבו את שטח פעולתו של המרכז החדש במפעלי „ספרות־שבעל־פה": כינוסים מוקדשים לשאלות של ספרות ותרבות נתקיימו בצורות שונות: הרצאות, ויכוחים, נשפי שאלות־ותשובות („קעסטל־אָוונט", שקנו להם שם), ערבי־סופרים לקריאת יצירות חדשות ולהערכתן, ועוד ועוד. הכינוסים הפומביים הקהילו רבים מבין האינטליגנציה הלאומית־העממית ומפרחי־ההשכלה ומשורות הפועלים וכן מלומדי בתי־הספר הגבוהים הכלליים, שנמשכו אל אורה וחומה של השלהבת היהודית שעלתה מחוגו של י. ל. פרץ ונתפשטה בין המוני בית ישראל שבוארשה. כלי אירגוני לפעולה ענפה זו שימש האיגוד היהודי לאמנות ותרבות „הזמיר" שמשך שנים רבות היה בו י. ל. פרץ הרוח החיה.

פעילות זו חרגה אף מתחומה של הספרות ונתפשטה לשאר תחומי היצירה היהודית, הציור והפיסול, המוסיקה היהודית, ובמיוחד, התיאטרון היהודי.

הרבה עשו י. ל. פרץ וחוגו — והרבה בעזרתו של ד"ר א. מוקדוני, המבקר התיאטראלי הנודע, מייסד ביקורת־התיאטרון היהודית הראויה־לשמה, שבא לוארשה ב־1908/9 ונכנס מיד לעבודה ספרותית בעתונות המקומית — בשטח התיאטרון היהודי. אסיפות־עם וכינוסי־חובבים עוררו התענינות הקהל היהודי בתיאטרונו שחיפש דרכים מן המיצר הפרימיטיבי־שעשעני שהיה נתון בו למרחב אמנותי. אף נעשו נסיונות מעשיים ליצירת בימות חדשות לתיאטרון היהודי החדש.

מסורת זו של יציאה מבין כתלי המעבדה האמנותית אל הקוראים והצופים והמאזינים — כי הפעולות הללו הלא חרגו, כאמור, מד' אמותיה של הספרות בלבד ועסקו בעניני האמנויות האחרות — אשר נקבעה בראשית המאה בבית־מדרשו של י. ל. פרץ ומקורביו נשמרה ואף נתחזקה גם לאחר תקופת־פרץ, כשהכתובת הפרטית „צאֶגלאנה 1" הוחלפה בכתובת קולאֶקטיבית „טלומאַצקה 13", מקום שבתה של אגודת הסופרים והעתונאים היהודים בוארשה, שקיבלה על עצמה את עולו של המרכז לספרות־יידיש והתאמצה לשאת בו מלאחר מלחמת העולם הראשונה עד ימי השואה — זו הכתובת הקולאֶקטיבית שמכל מקום שימשה א כ ס נ י ה למרכז החדש.

חצי היובל, משנת 1890, בערך, עד 1915, שנת מותו הפתאומי של י. ל. פרץ, — תוך פעילות רבה, ספרותית, תרבותית, וכן עסקנית־חברתית למען הקל מעל סבלות היהודים במערבולת המלחמה, — היה זמן כינונו וביסוסו של מרכז־וארשה.

גורם ראשי בהתפתחותה של ספרות־יידיש ובייצובה של וארשה כמרכז לה שימשה העתונות היהודית שנתרכזה בוארשה ושגשוגה עלה על כל המשוער. עתונות זו, היומית והשבועית — על אף כל סטיותיה ואפילו, במקרים מסוימים, חטאיה המכוונים למשוך המוני קוראים גם באמצעי העתונאי הקלוקל — התחילה לטפח מראשית הופעתה בקהל את היצירה היהודית בלשון המדוברת בפי קוראיה ואת יחסם של אלה לספרות ולסופרים.

מבין חלוצי טיפוחה של הספרות היפה בעתונות יש לציין את שמו של אחד ומיוחד, הוא הד"ר יוסף לוריא — מי שהיה לאחר שנים מנהל מחלקת החינוך של ההסתדרות הציונית בארץ־ישראל — שעשה את השבועון הציוני ביידיש, „דער יוד", שהופיע בעריכתו בראשית המאה בוארשה, כלי ביטוי נאמן ובעל רמה גבוהה לספרות היפה ביידיש.

גורם זה, העתונות כצינור לספרות, הביא לסופרים וליצירותיהם, חיש מהר ובקביעות, המונות של קוראים, שהתחילו באלפים והיו מיד לרבבות ובמשך זמן קצר הגיעו עד מאות־אלפים.

סופרי־יידיש הגיעו לקריאה בעלת ממדים שאין לשער כמותם — מלבד מקרים יוצאים מגדר הרגיל — בצינור השכיח של ספר או קובץ ספרותי.

כבר בראשית המאה השתתפו טובי הסופרים היהודים — לא רק אנשי וארשה ולאו־דוקא שוחרי־יידיש — בעתונות היהודית שהופיעה במרכז זה.

והמסורת שנקבעה אז, בידי העתונים היומיים „היינט", „דער פריינד" (עתון יהודי בלתי־שכיח לפי רמתו הפובליציסטית והמצפונית, שהעתיק את מושבו מבירת רוסיה, מסט. פאֶטאֶרסבורג, אל וארשה, המרכז היהודי, וכרמתו הכללית כן היתה גם רמתו בדברי־ספרות), עתוניו של

מרדכי ספעקטאר לשמותיהם השונים — „פרייטאָג״, „אונזער לעבן״, „די נייע וועלט״ — „מאָמענט״ ואחרים; מסורת זו של הבאת דברי־ספרות מן המובחר והעלאת בעיות ספרות למדרגה של בעיות אקטואליות המעסיקות את העתון היומי על עורכיו וקוראיו, אף היא נשמרה ונתחזקה בחצי היובל השני, לאחר מלחמת עולם א׳. והמוספים־לספרות וגליונות־יום־ו׳ של העתונים היומיים — מן הישנים נשארו „היינט״ ו„מאָמענט״ ונוספו עליהם חדשים: „פאָלקס־צייטונג״, עתון ה„בונד״ ו„טאָגבלאַט״, עתונה של אגודת־ישראל — היוו פאָריאָדיקה ספרותית קבועה ויציבה, המכניסה לתחום ענייניהן של הספרות והאמנות מאות אלפי קוראים.

מסורת זו נשמרה גם בשבועונים המרובים. בטאוניהן המרכזיים של המפלגות השונות בקרב יהדות פולין, ובתוך ריתחת הפולמוס הפוליטי וכובד הבירורים האידיאולוגיים הוקצה ת מ י ד מקום נכבד — על הרוב דף מיוחד — לדברי־ספרות ואמנות ולבעיותיהן.

כן נהגה גם עתונות הפרובינציה, עתונות יומית ענפה ועתונות שבועית מסועפת, שהשפעת מרכז־וארשה היתה חזקה בה.

קוראי עתונות יידיש היו ממילא, על ידי מסורת זו, לקוראי ספרות־יידיש.

וקוראי עתונות יידיש של מרכז־וארשה — בעיקר, במחצית היובל השניה, בהיות וארשה שוב לבירת פולין, והמרכז — מרכזה של יהדות פולין — משמע: כל יהודי פולין, מלבד שכבות דקות של מתבוללים וגרוריהם.

העתונות שימשה יסוד לספרות במרכז־וארשה.

מלחמת־העולם הראשונה שזיעזעה את יסודותיה של גולת אירופה ושידדה את כל מערכותיה: הגיאו־פוליטיות, הכלכליות, התרבותיות, וכו׳ וכו׳, העלתה את מרכז־וארשה על דרך חדשה.

„יהדות־רוסיה״, זו חטיבת־הענק שבתפוצות ישראל בזמן החדש, נתפלגה ונתפוררה, ומשמע שמה היה מעתה כפשוטו: היהדות שבגבולותיה החדשים של ברית־המועצות. לא עוד יהודי ווהלין, ליטא, פולין, ובסאראביה והארצות הבאַלטיות, כל אלה הפכו ל„יהדויות״ עצמאיות, כיד העצמאות הטובה על המדינות בהן התגוררו וחיו בשעת חתימתם של חוזי־וארסאי וריגה ולאחריהם. לעומת זאת גדלה ונתרחבה „יהדות פולין״, עם גידולה והתרחבותה של מדינת פולין המחודשת.

יהדות פולין, פירושה היה מעתה, היהדות הפולנית שהיתה קיימת בפרובינציה הוארשאית של רוסיה הצארית, זו הקרויה „פולין הקונגרסית״, לרבות חלק גדול של יהודי ווהלין וביאַלורוסיה וליטא ומחוזות גרמניה בפוזן ובשלאַזיה, וכן יהודי שתי הגאליציות, המזרחית והמערבית, כלומר, חלק הארי של יהדות אוסטריה לשעבר; ונוסף על כל אלה — המוני הפליטים מרוסיה, פליטי פרעות ומלחמות־אזרחים ומערבלי־מהפכה, המונים שזרמו בלי הרף ונתחברו — מי חיבור־של־קבע ומי חיבור־של־ארעי, עד ההגירה אל מעבר לים — אל יהדות פולין.

יהדות פולין לא היתה עוד אותה יהדות הומוגאָנית במנהגיה ובלבושה ובאורח־חשיבותה ורגישתה מתמול־שלשום, שה„ליטוואַקים״ פלשו אליה ועוררוה מתרדמתה — בעיקר היה הדבר בעתונות — ועוררו בה כוחות עצומים משלה. יהדות פולין היתה מעתה יהדות גדולה בכמותה וססגונית באיכותה, יהדות של שלושה מיליוני יהודים, מחולקים במחוזות שונים ומשתייכים כל הימים למרכזים שונים — וילנה מזה ולבוב מזה, למשל — שבגזירת הגורל נתאחדו ונתמזגו ליהדות אחת, שבראשה נמצא עתה מרכז־וארשה אשר אך אתמול היה מרכז ספרותי בלבד, והיום הנהו המרכז לכל, מרכז פוליטי וכלכלי וציבורי.

בתחום זה של ספרות ואמנות, כבתחומי פעולה אחרים, לא קלה היתה הדרך לגשר בין נוסח־וילנה לנוסח־לבוב, למשל, אך למרבית האפתעה של בעלי הנוסחאות השונות קיבלו — אף אם לא תמיד קיימו (ובתחום זה היה הדבר לברכה דווקא) — כולם את נוסח־וארשה.

אותה כתובת קולאקטיבית, שהופיעה אחר המלחמה, כאכסניה מוכרת למרכז־וארשה, „אגודת הסופרים והעתונאים היהודים — טלומאַצקה 13״, הכניסה בצל קורתה את בעלי כל הנוסחאות, באי כל המחוזות והארצות, וחידשה את שלטונו של מרכז־וארשה ביתר שאת.

מאכסניה זו, „טלומאַצקה 13״, נישאו ויצאו אל המוני הקוראים כל הבשורות הספרותיות החדשות על ביסוסיהן האסתיטיים והפוליטיים ועל הצהרותיהן ההופכות סדרי עולם וקובעות אחרים במקומן.

מן ה„מזרח״ הופיע אז משורר תוסס וגועש, פ ר ץ מ א ר ק י ש, שזעק את זעקת הפרעות באוקראינה וצעק את צעקת האוקטובר הרוסי, ומן המערב בא משורר מהורהר ונואש, א ו ר י צ ב י ג ר י נ ב ר ג, שבכה את בכי הפראות של התרבות האירופית וקרא את קריאת האין־מוצא. מסביב לאלה ולהוצאותיהם הספרותיות, קבצי־הבשורות, „כאליאסטרע״ של מארקיש ו„אלבאטראס״ של גרינברג, נתקבצו כל שואפי החדש ונואשי הישן, ומבלי־משים ריעננו וחידשו את עלומיו של מרכז־וארשה.

לא הרי נוסח האחד כנוסח השני ולא הרי נוסח השניים כנוסח השונים שנצטרפו אליהם אז — אמן הנובילה הניאוריאליסטית י. י. ז י נ ג ע ר, למשל, מזה, ומשורר המסתורין הפילוסופי א ה ר ן צ י י ט ל י ן מזה, ושלישי להם, שוב, למשל (כי השמות האלה החשובים לגופם באים כאן בעיקר כשמות מסמלים ומייצגים טיפוסי סופרים ומשוררים), א ל ת ר ק א צ י ז נ ה, מודרניסטן קיצוני הנוטה לקלאסי ביסודו — אך הצד השווה שאיפשר לכולם לדור במחיצה אחת היה נוסח־וארשה. זה היה הנוסח של מרכז־וארשה שהכיר בגורלו המיוחד, לעומת שני המרכזים הגדולים האחרים שנתהוו ונתגבשו בינתיים: מרכז ניו־יורק ומרכז מוסקבה.

ניו־יורק היתה רחוקה ומסוגרת — מבחוץ, בתוקף חוקי ההגירה החמורים — ומוסקבה היתה רחוקה עוד יותר, כי מסוגרת מבפנים, בתוקף מגמות ההתבדלות שנתבררו והודגשו יותר ויותר. וארשה קיבלה על עצמה, מדעת ובהכרח, את עול המרכז־לכול, הפתוח כלפי חוץ והרחב מבפנים.

בוארשה פעלו עדיין אחדים ממנהיגי המרכז מן התקו־

פה הקודמת, תקופת פרץ. ה. ד. נומברג, שבתקופה החדשה הקדיש את כל מרצו וזמנו לעתונאות ולעסקי־ציבור, השפיע לא מעט על שמירת „כלליותו" של מרכז־וארשה. ועצם היותו של הלל צייטלין, אחד המופל־אים שבסופרים היהודים, מעורה ומעורב בקהל המרכז, הכריע לצד זה של שבת אחים גם־יחד, אף אם בקומם ובלכתם יגבר הפירוד.

האכסניה החדשה של המרכז המחודש היתה פתוחה לכל הזרמים והמהלכים בספרות ובאידיאולוגיה פוליטית, למן שרידי הרומאנטיזם הפרצי ועד הופעות הניאו־נאטו־ראליזם, פוטוריזם מהפכני ופסיכולוגיזם מעודן, ימין קי־צוני, שמרני־פילוסופי או דתי־אדוק, ושמאל קיצוני, בין אם פוליטי־קומוניסטי ובין אם אידיאולוגי־חפשי, נפגשו יחד באכסניה זו ועשו יחד למען קיומה.

הכל הכירו בה והכל נמשכו אליה. אף אלה שמטעמים שונים נלחמו בה והתעללו בה.

דוד ברגלסון בא להיות אורחו של מרכז זה, כשם שבאו אליו שלום אַש וי. אופאטושו; מ. קולבאק בא להיפרד ממנו בדרכו לרוסיה כשם שבא להיפגש

(מימין לשמאל): ה. ד. נומברג, ד"ר ח. זיטלובסקי, שלום אַש, י. ל. פרץ, אברהם רייזין.

עמו ה. לייוויק; מצא בו מקום י. דייטשער, האידיאולוג המארכסיסטי־קומוניסטי אז (הידוע עתה כמו־מחה לעניני ברית־המועצות באנגליה), כשם שמצא בו מקום י. י. טרונק, האידיאליסטן הבונדאי־יהדותי; המשורר בעל־המשמעות ואיש־המשמעת מלך ראוויטש מצא שם לשון משותפת עם המרדן הזועף י. מ. ווייסענבערג; משורר צנוע ונחבא אל הכלים, כלי שירתו הלי־רית־דתית, ישראל שטרן נתחבר אל הליריקן הפינו־מנאלי ביצירתו וה„מרעיש־עולמות" בהופעתו איציק מאנגר, ולסופר־המסתורין, והוא ריאליסט מובהק, י. באשעוויס. וכל השמות האלה, שהם הרבה־מאוד לגופם, אינם שוב אלא מעט־מן־המעט כדי להזכיר, ולו ברמיזה בלבד, את הנוסח של מרכז־וארשה, זה נוסח האחדות־של־ניגודים, שנציגו הטיפוסי ביותר היה אולי „שומר־החותם" של אותה כתובת, המספר והמשורר ז. סעגאלאָוויטש.

„טלומאַצקה 13", הסמל הגשמי של מרכז־וארשה, כינס לא רק סופרים ועתונאים. מעון המרכז היה מעונם הרוחני — ולא זה בלבד! — של כל האמנים היהודים וכן של עסקני־ציבור ומדינאים.

אותו קשר שנקבע במרכז זה מראשית ימיו בין העתו־נות לספרות, הוא אשר הקל מעל זיווגם של אנשי התחומים הנפרדים זה מזה, כביכול, ואין ספק כי השפיע הרבה על שני הצדדים גם יחד, השפעת־גומלין של אנשי מרכז אחד, הנושאים בעולו ובאחריותו.

מרכז־וארשה היה מרכז המרכזים גם מבחינת ההוצאות הספרותיות המיוחדות. רבים היו כתבי־העת באותה תקופה גם בשני המרכזים הגדולים האחרים, וכן בעוד מרכז אחד שכבר הראה אז סימני התגבשות עצמאית, הוא מרכז ארגנ־טינה — שלאחר מלחמת העולם השניה וחורבנם של שני המרכזים האירופיים הריהו מתחרה, התחרות יפה, יוצרנית, עם מרכז ארצות־הברית על הבכורה. אולם השבועון הספרו־תי הקבוע והיציב והכללי הופיע בוארשה, הוא „ליטעראַ־רישע בלעטער" בעריכת נחמן מייזל, אשר נוסף על שאר זכויותיו בשדה החקר הספרותי, תעמוד לו זכות יתי־רה זו של הבטאון הספרותי היהודי, שהקיף ארבע פינות עולם יהודי בספרות ובאמנות, ושמר על היסוד של מרכז־וארשה.

בוארשה הופיע הירחון ((של „קולטור־ליגע") המיוחד לביקורת ולמסה ספרותית „ביכער־וועלט" (אל עורכיו הראשונים של הירחון, מ. זילבערפאַרב, י. כמור־נער וח. ש. קאזשדאן נספחו אחר כך ד. ב. מאל־קין ואלטער קאציזנע), שרמתו ויחודו הספרותי עשאוהו בימה מרכזית בספרות־יידיש.

במשך כמה שנים הופיע שבועון ספרותי נוסף „וואָכנ־שריפט פאַר ליטעראַטור" (תחילה בעריכתם של ד. ב. מאלקין וח. ש. קאזשדאן, ועם הגדלת תבניתו בא יעקב פאַט, שהיה עורכו); שבועון זה העלה לא מעט שמות חדשים אל דוכנה של ספרות־יידיש.

אף המחנה הקומוניסטי היה מוציא כתבי־עת מיוחדים לספרות שריכזו את אנשיהם ואוהדיהם לבימה מיוחדת.

י. מ. ווייסענבערג, יריבו של שלום אַש בדרך הספרותית, שהפך ברבות הימים יריבה של דרך־המלך בספ־רות יידיש, הוציא בטאון ספרותי מיוחד „אינזער האָפענונג", בכתיב הפגנתי „אַנטי־ליטוואקי". ואם כי מבחינה מסוימת היתה הוצאה זו כעין קוריוז בתולדות הספרות, מן הדין לציין: גם בימה זו הוציאה לאור דור חדש ומחנה חדש של פרחי־ספרות, שאחדים מהם עלו במשך הזמן למדרגה נכבדה.

מזמן לזמן — אך ללא הפסקות ניכרות — הופיעו בוארשה קבצים, „אַלמאַנאַכים", של ציבור הסופרים כולו ושל פלגים וזרמים וצעירים. מאספים ספרותיים אלה שיתפו סופרים, ידועי־שם וגם מתחילים, מן הבירה ומן הפרובינציה הפולנית וכמו כן מן ה„פּעריפעריה", כלומר, מן הארצות הקרובות והרחוקות שמרכז וארשה השפיע עליהן.

אף הירחון הספרותי שקנה לו שם ומקום טוב בספרות בתקופה שלפני מלחמת־עולם א', „די יידישע וועלט", שהו־פיע אז בוילנה, בעריכתו של ש. ניגער, עבר בתקופה שבין שתי מלחמות־עולם לוארשה והמשיך במסורת הטובה מימים עברו.

גם בכתבי־עת לספרות, כבסופרים, אין אנו מציינים אלא מעט מן המעט, מבלי להזכיר אפילו את השמות בלבד של אותם הקבצים הספרותיים המרובים, של כלל הסופרים

ושל קבוצות מקבוצות שונות, שהשפעתם היתה גדולה עד למאוד.

באותה תקופה, במחצית־היובל השניה לקיומו של מרכז־וארשה, נתרכזו כמעט כל בתי־ההוצאה החשובים שבספרות־יידיש, ובראשם „הוצאת ב. קלעצקין" הוותיקה מוילנה ו„קולטור־ליגע". שיסודה היה בקיוב וחודשה בואר־שה בידי חלק מאנשי־קיוב שהגיעו לשם. בתי־הוצאה אלה ורבים נוספים אליהם, גדולים וקטנים, הוציאו ל„שוק־הספרים" היהודי ספרי מקור ותרגום בספרות יפה ובמדעי החברה, — מאות ספרים מדי שנה בשנה.

וכאמור, מרכז־וארשה לא הסתפק בספרות־שבכתב. יסוד ה„תורה־שבעל־פה" נשמר וגבר והלך. הרצאות ושיחות וויכוחים בעניני ספרות ואמנות בין הסופרים והאמנים לבין עצמם ובינם לבין קהל הנהנים והמקבלים היה לחם־חוקם של אנשי מרכז־וארשה. מדי שבת בשבתו היו יוצאים סופרים־מרצים לעשרות להביא את דבר הספרות ובעיותיה אל קהל הקוראים למושבותיו. שומעים למאות היו באים לאסיפות אלה, והיו גם כאלה — משפטים ספרותיים על נושאים חשובים במיוחד, או „אקדמיות", נשפי־כבוד מוק־דשים לסופרים ידועי־שם או אהובי־הקוראים — שכינסו שומעים לאלפים.

מרכז־וארשה יצר נוסח משלו, בפעולתו ובפעילותו. וארשה שיהדותה היתה מושרשת מדורי־דורות אך גם מקובצת ממקומי־מקומות, היא רק היא היתה עשויה ליצור מרכז בעל נוסח זה.

מרכז וארשה שהיה — ואיננו עוד.

כחצי יובל שנים חי מרכז זה במרכז ובחצי יובל כמו נתקפלה כל ההיסטוריה של אותה גולה, על עליותיה, הפנימיות והחיצוניות, עד למרומי־מרומים ועל ירידותיה, אף הן פנימיות וגם חיצוניות, עד למעמקים — עד הירידה האחרונה, ירידת־הכליה של השואה.

משוררו האחרון של מרכז זה, משורר אחריתו, יצחק קצנלסון ז"ל כה יגיד, באותו „שיר העם היהודי שנרצח:

„לא תערסל עוד אֵם תינוק עוּלָה, לא ימותו עוד יהודים
כי לא יולדו עוד,
לא יושרו עוד שירים נלבבים של יהודים משוררים,
של סופרים גדולים, לא עוד, לא עוד!
ותיאטראות של יהודים לא יהיו עוד, לא צחוק ישמע
שם, אף לא תראינה דמעות,
ואנשי מוסיקה וציור יהודים, בארטשינסקים, לא יהיו
יוצרים עוד בצער ובשמחה ובחיפוש דרכים חדשות".
לא עוד. לא עוד.

העתונות העברית

(סקירה ביבליוגראפית)

מאת יוחנן פוגרבינסקי

מסקירתי הביבליוגראפית „העתונות העברית", שבאה בכרך וארשה א', עמודים 479—494, הושמטו שני פרקים, והריני נותן אותם כאן, בכרך ב'. הפרקים הם: „קבצים לעת מצוא" ו„עתונות הילדים", שאגב וארשה היתה המולדת שלה.

„קבצים לעת מצוא"

או קבצים חד־פעמיים, שהופיעו בוארשה החל משנת 1875 עד 1939.

הקובץ הראשון הוא „בית האוצר", שהכיל סי־פורים שונים, על־פי־רוב מתורגמים. מ„בית האוצר" הופיעו שלושה קבצים במשך השנים 1875—1876 בעריכת המו"ס א. י. שפירא.

הקובץ השני החד־פעמי הוא „המאסף" בעריכת הד"ר י.ל. קנטור, שיצא לאור כתוספת ל„האסיף" לשנת תרמ"ז. המו"ל למעשה של הקובץ הנ"ל היתה חברת „מפיצי השכלה" ברוסיה. בקובץ זה נדפסו התרגום הראשון „מחזון הסיביליות" (החזון השלישי), שנעשה בידי הלאכסיקוגראף והבלשן הידוע יהושע שטיינברג, והתרגום הנאה מהפואימה „יהודה הלוי", שנעשה בידי ש.ז. לוריא. המאסף הופיע בשנת 1886.

לסוג זה אפשר לייחס גם את הקובץ „שיבת ציון" בעריכת א. י. סלוצקי, שבו באו תשובות מגדולי הרבנים בדבר ישוב א"י. הקובץ הזה עשה בשעתו רושם כביר בחוגי האורתודוכסיה, ועזר לא מעט לצירופו של חלק ממנה לתנועת „חיבת ציון" ואחר כך גם לציונות המדינית. הקובץ „שיבת ציון" יצא לאור בשנת 1891.

בשנת 1893 נדפסו בוארשה שלושה קבצים, שמגמתם היתה חיבת־ציונית אורתודוכסית, בעריכת הסופר זאב יעבץ: „ירושלים", „פרי הארץ" ו„גאון הארץ".

מר ש.ב. שוויעצברג ניסה להוציא ילקוט ספרותי קבוע, ולשם זה התקשר עם הסופר הצעיר י.ל. פרץ, והלה הוציא

קובץ חד־פעמי בן שני גליונות דפוס בשם „ה ח ץ", שבו באו בעיקר סיפורי פרץ ורשימותיו, מלבד כמה דברים לא־גדולים ובעלי ערך מועט מסופרים אחרים.

בשנת 1894 הוציא לאור הפאליטוניסט הידוע הנ"ץ (נ.ה. ניימנוביץ) קובץ בשם „ה נ י צ נ י ם" בכיוון ציוני־ספרותי.

באותו זמן הוציא גם הסופר הצעיר גרשם באדר שני קבצים זעירים בשם „לקט פרחים" (1895) ו„זר פרחים" (1896) למקרא ולשעשועים.

לעומת קבצים זעירים אלה היה „ה ז מ ן" שהוציא לאור הסופר עזרא גולדין קובץ ספרותי־מדעי חשוב. בקובץ זה השתתפו ח. נ. ביאליק, שאול טשרניחובסקי, יהודה גרזובסקי, ש. רוזנפלד וכו'. בתור תוספת ל„הזמן" ניתן ספר מיוחד של המבקר והסופר יוסף קלוזנר בשם „ר ו ח ו ת מ נ ש ב ו ת" — ניתוח מקיף של שני ספרי „הפרדס".

קובץ גאה בתוכנו היה „ה א ב י ב", שנועד לבני הנעורים. החומר שבא בו היה מנופה ומשובח. הוא זכה לכמה מהדורות, חזיון בלתי רגיל בימים ההם. עורכו היה י.ח. רבניצקי שהראה כבר קודם לכן את כוחו בעריכת שלושת ספרי „הפרדס". ה„אביב" הופיע בהוצאת „אחיאסף" בשנת 1899.

בשנת 1893 מלאו שלושים שנה לקיום „ה צ פ י ר ה" ונחום סוקולוב הוציא בעריכתו תשורה לחותמי „הצפירה" בשם „ה מ א ס ף' לשנת השלושים". באוסף זה באו בין השאר גם קיצור תולדות „הצפירה", ביאוגראפיה מפורטת של מ. ז. פייארברג, ומאמר מלא ענין של א. ש. הרשברג על „טיפוסים מעסקני חובבי ציון הראשונים".

קובץ סיפורים נאה הוציא העתון היומי „ה צ ו פ ה". נתפרסמו בו הסיפורים, שזכו בתחרות לספרות יפה שהכריז עליה העתון הנ"ל וקיבלו פרס. אגב, זה היה הפרס הספרותי הראשון בספרותנו העברית. בין הזוכים היה הסופר הצעיר המתחיל — י. ד. ברקוביץ, שקיבל את הפרס הראשון.

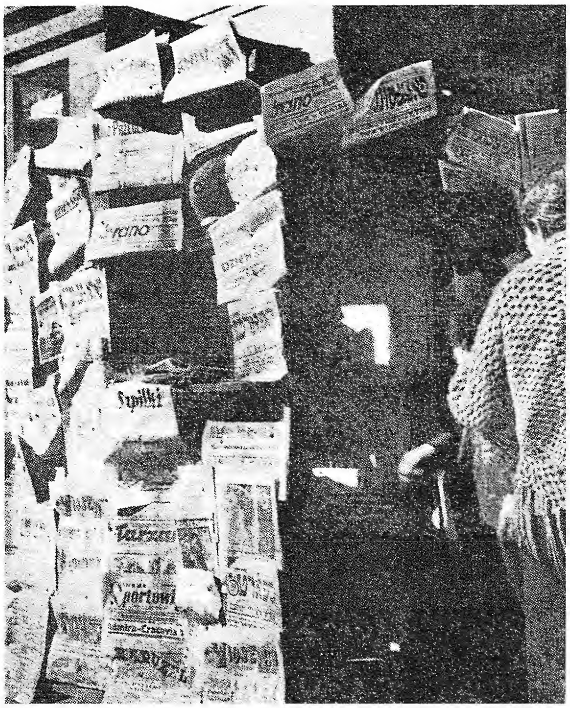
בתרס"ד מלאו עשרים וחמש שנים לעבודתו הספרותית של נחום סוקולוב. חבריו ורעיו הסופרים הגישו לו שי „ספר יובל" בן 540 עמוד מלא וגדוש במאמרי מדע. בין השאר נדפס בו ספר שלם של ח.י. בארנשטיין: „מחלוקת רב סעדיה גאון ובן־מאיר בקביעת שנות ד"א, תרפ"ב־תרפ"ד" המחזיק 180 עמוד. בספר היובל הנ"ל השתתף גם תיאודור הרצל ברשימה קטנה. באו בקובץ בין השאר גם דבריהם של מרטין בובר, ד"ר ש.א. הורודצקי, ברתולד פייבל, דוד פרישמן, ד"ר שמואל קרויס וכו'.

הוצאת „אחיאסף" פירסמה בשנת 1906 „ח ו ב ר ת ל ד ו ג מ א" של „אוצר היהדות". שעמדה להוציא לאור בעריכת ד"ר יוסף קלוזנר. ב„חוברת לדוגמא" זו, שהחזיקה כמאה עמוד, באו מחקריהם של הפרופיסורים פרץ חיות, ד"ר י.מ. אלבוגן, פרופיסור ניימרק, אחד העם ויוסף קלוזנר.

בעריכת דוד פרישמן יצאו לאור בשנים 1907—1909 ארבעה קבצים מוקדשים ביחוד לספרות יפה ולביקורת בשם „ס פ ר ו ת".

בשנת 1908 הופיע אלמנך מיוחד של חברת „הזמיר".

בשנת 1912 מלאו חמישים שנה להופעת „הצפירה" ובקשר למאורע זה הוציאה מערכת „הצפירה" ספר יובל

קיוסק לעתונים בוארשה

מיוחד בעריכתו של נחום סוקולוב בשם „ס פ ר ה י ו ב ל ש ל ה צ פ י ר ה". בקובץ לא גדול זה באו מאמריהם של סוקולוב, ח.נ. ביאליק ואחרים על תולדות העתונות העברית.

בעריכת סוקולוב הופיע גם „ל ו ח ז כ ר ו ן" שהיה מוקדש ליובל „הצפירה".

בתרע"ב נעשה נסיון ע"י הד"ר יעקב כהן להוציא קובץ מוקדש לדברי ספרות ואמנות בשם „ה ע ב ר י ה ח ד ש". העורך קיווה להכניס במאסף זה לספרותנו משהו חדש. הוא הכריז בהקדמה בפאתטיות רבה, כי „העברי החדש" „הולך ובא, הוא מוכרח לבוא... ושירת הגאולה בפיו. אשר עינים לו יראה ואשר לב לו להבין ישמע".

העברי החדש צריך היה להיות ראשון לשורת מאספים בשם זה, אך למעשה היה הוא ראשון וגם אחרון. הוא החזיק כשנים־עשר גליון דפוס ובו השתתפו טובי הסופרים העברים בזמן ההוא: ז. שניאור, י. ל. פרץ, יעקב כהן, י. נ. שמחוני, אשר ברש, אברהם בן־יצחק, יצחק אפשטיין, ש"י איש הורוביץ, בעל מחשבות, יצחק שמי ודוד פרישמן.

קובץ בעל כיוון אורתודוכסי יצא לאור בעריכת הרב יהודה מרדכי אלבינגר בשם „ה ל ב נ ו ן".

אחרי שנפסקה הוצאת הירחון „ש ח ר י ת", שיצא לאור בעריכת ד"ר ש. אייזנשטדט הופיע קובץ חד־פעמי באותו שם בשנת 1914.

לרגל יובל העשרים וחמש לעבודתו הספרותית של דוד פרישמן הוציאה „מרכז־תושיה" את כל כתביו ב־16 כרכים, והכרך השבעה־עשר כלל את מאמרי ההערכה והביקורת על יצירתו הספרותית.

בעיצומה של מלחמת העולם הראשונה הוציאו יזידי

בן־אביגדור ספר לא גדול מוקדש להערכת פעולתו המולי״ת והספרותית. בקובץ זה היה גם מדור ביידיש.

בעריכת פ. לחובר יצא לאור קובץ ספרותי לא גדול בשם „ערכים״.

בשנת 1920 החל להופיע קובץ לנוער חרדי בשם „דגלנו״.

לכבוד ביקורו של נחום סוקולוב בוארשה בשנת 1923 הוציאו הציונים קובץ לא גדול „לנחום סוקולוב״. באו בו מאמרים, רשימות, זכרונות וכו׳. העורך היה יוסף הפטמן.

בתרפ״ד התקיימה בוארשה תערוכת הספרים העבריים שיצאו לאור בשנים תרע״ד—תרפ״ה. לכבוד התערוכה הוציאה חברת „תרבות״ קובץ בשם „הספר העברי״ בהשתתפותם של יעקב פיכמן, אהרן צייטלין וי.נ. שמחוני.

אוסף מאמרים שונים בעברית, פולנית ויידיש מוקדש לפתיחת האוניברסיטה בירושלים הוצא לאור על־ידי הועד המיוחד לעניני האוניברסיטה בשנת 1925.

בצורת חוברות הופיע לעתים תכופות הקובץ „עלים״, שהכיל דברי ספרות, בעריכת י. וויינגרטן. החוברת הראשונה יצאה לאור בתשרי תרפ״ו.

„קובץ זכרון לכבוד ש. א. פוזננסקי״, מלא וגדוש בדברי מדע מחוקרים וסופרים חשובים הופיע בשנת 1927. בקובץ כחמש מאות עמוד בפורמט גדול, חלקו בעב־רית וחלקו בלועזית. הוצא לאור על־ידי ועד „בית הכנסת הגדול שברחוב טלומצקה״ וארשה.

בשנת 1930 יצא לאור מאסף חשוב לתולדות „החלוץ״ והעליה השלישית בו חומר אוטנטי על תולדות „החלוץ״. הוא הופיע בהוצאת „החלוץ״ וקרן הקיימת לישראל.

באותה שנה נעשה נסיון להוציא לאור מאסף ספרותי לא גדול בשם „ניסן״, שנערך בידי המשורר יעקב פיכמן על „שיר השירים״. בקובץ גם מדור לילדים עם תמונות ומראות מן החיים בא״י. המאסף הופיע בהוצאת „צנטרל״.

החל מתרצ״א ועד תרצ״ז הופיעו כמה כרכים מלאים מחקרים ודברי מדע חשובים בשם הכללי „כתבי המכון למדעי היהדות״. החומר ניתן בעברית ובפולנית גם יחד. שניים מהקבצים הללו היו מוקדשים לד״ר מרדכי זאב ברודא והפרופיסור משה שור, מי שהיה רב ומטיף בוארשה ופרופיסור לאשורולוגיה. הוא נתמנה לסינאטור על־ידי נשיא הריפובליקה. עם פלוש הגרמנים לפולין עבר ללבוב ובה נאסר על־ידי שלטונות ברית המועצות ומת בבית הכלא באוזבאקיסטאן. בכרכי „כתבי המכון״ נתפרסמו מא־מריהם של אברהם וויס, עתה פרופיסור בישיבה אוניברסיטה בניו־יורק, ושל פרופיסור בלבן, שמת בגיטו וארשה.

בתרצ״ח נעשה נסיון אחרון להוציא לאור מאסף עברי לא גדול מוקדש לדברי מחקר, ספרות ושירה בעריכת יהודה ווארשאביאק בשם „תשרי״. רק קובץ אחד הופיע בשם זה.

מלבד הנ״ל, שהתעכבתי עליהם במיוחד מפאת חשי־בותם הספרותית, הביבליוגראפית והמדעית, יצאו לאור עוד מאספים או קבצים:

בעריכת א. ל. בן־אביגדור וש. ל. גורדון הופיעה חוברת בשם „חשכה״; חוברת „ישראל״ בעריכת א. ז. רבינוביץ; „יגדיל תורה״ (קובץ רבני תלמודי־פלפולי לזכר מהר״י מימון), שהופיע חוברות חוברות; „גלעד״ (כיוון אורתודוכסי); „אהל מועד״ (מאסף רבני לחידושי תורה, הלכה ואגדה, שו״ת להלכה ולמעשה) בעריכת פנחס אליהו הערבסט. הקובץ הופיע חוברות חוב־רות במשך שלוש שנים (תרפ״ח—תר״ץ); „כרם חמד״, קובץ תורני המכיל חידושים, אגדה ופלפולים (תרפ״ט); „קהל דוד״ מוקדש לחידושי תורה ואגדה בדרך פרד״ס על תנ״ך, גמרא ומדרשים, יצא לאור חוברות חוברות בעריכת דוד אצ׳אפ (תרפ״ח—תרפ״ט); „מדריך למו־רים״ בעריכת צבי זוהר וראובן ארזי (תרצ״ג); „יומן הפקודות וההוראות של נציבות בית״ר בפולניה״ (תרצ״ד); „שריון״ בטאון המפקדה הראשית של „ברית החייל״ בעריכת י. כרוסט (1934); „יבנה״ — גוילין למחשבות התורה והעבודה ובו מדור בפולנית בהוצאת „השומר הדתי״ בעריכתם של יהודה יפת ומשה קרונה (תרצ״ז).

עתונות הילדים

וארשה היתה המולדת של עתונות הילדים בעברית. עד הופעת „עולם קטן״ לא היה עתון עברי לילדים קיים ברוסיה ובפולין אם כי בא״י נעשה נסיון להוציא עתון לילדים כתוספת ל„האור״ בשם „עולם קטן״ עוד בתרנ״ג.

בתרס״ב נעשה על־ידי הוצאת „תושיה״ נסיון להוציא עתון לילדים כתוספת ל„האור״ בשם „עולם קטן״ כבר גורדון וא. ל. בן־אביגדור. „עולם קטן״ היה השבועון לילדים הכי מפואר והכי נאה. המערכת, ההנהלה וההוצאה היו בוארשה אבל הוא נדפס בדפוס פישר בקראקוב, כי באותה תקופה קשה היה לקבל רשיון להוצאת עתון עברי נוסף לאלה שהופיעו. „עולם קטן״ שימש דוגמה ומופת לכל עתוני הילדים שהופיעו אחרי כן. הוא הופיע בהידור רב, בשפע של תמונות, בחלקו מנוקד ובחלקו לא מנוקד בשביל גיל יותר מבוגר, וכל כוחות היצירה הספרותיים המעולים שלנו נמשכו לשבועון זה. כבר בגליונותיו הראשונים אנו מוצאים כמשתתפים את י. ל. פרץ, ד. פרישמן, ש. טשרני־חובסקי, ש. בן־ציון ויהודה שטיינברג. התחילו בו את עבודתם הספרותית המשוררים ז. שניאור, ד. שמעוני ויעקב כהן. השפעתו היתה כל כך גדולה על הקוראים הצעירים שהם למדו בעל־פה רבים מהשירים שבאו בו, ושירי פרישמן הידועים בשם: „אגדות״ ו„בשביל המשיח״ היו לומדים בבתי־הספר מתוך גליונות העתון.

„עולם קטן״ החל להופיע בראשית תרס״ב (סוף 1901), החזיק מעמד במשך שלוש שנים וגם זכה להיות הסנדק להופעת ירחון נאה בשם „הנעורים״, שהתקיים במשך שנה שלמה. גם בו השתתפו טובי הסופרים העבריים.

השבועון לילדים השני היה „השחר״, שהופיע ב־וארשה בשנת 1911 בעריכתם של מ. קרינסקי ומ. בן־אליעזר. גם השבועון הזה הצטיין בצורתו הנאה ובתכנו המעניין, אך לא הצליח להתבסס, ורק 37 גליונות הופיעו ממנו. גם בו השתתפו הרבה סופרים חשובים. המו״ל גיסה

להוציא גם מהדורה מיוחדת לילדים בשם „בן השחר" אך גם נסיון זה לא הצליח.

בשנת 1914 נעשה נסיון להוציא ירחון לילדים כתוספת ל„הצפירה" בשם „הצפירה לילדים" בעריכתו של דוד פרישמן. הספיקו להופיע רק שמונה גליונות ועם פרוץ מלחמת העולם הראשונה נפסקה הופעתו.

רק בשנת 1924 נעשה נסיון חדש להוציא בוארשה שבועון לילדים. התחיל בו המורה והמשורר א. לייבושיצקי, שהוציא את „הכוכב", ירחון בהיקף גדול. כל גליון היה מחולק לשניים: חלק לקטנים וחלק ליותר מבוגרים. הירחון התקיים שנתיים ובשנת קיומו השניה ניסה העורך להוציא תוספת מיוחדת לקטנים יותר בשם „בן כוכב". אך עם הפסקת הירחון הגדול נפסקה גם התוספת לקטנים.

בראשית תרפ"ח החל להופיע שבועון הגון לילדים ולנוער בסיועה של חברת „תרבות" בשם „עתון קטן". הגליון הראשון יצא לאור ב־18 לנובמבר 1927, אך לא הצליח להגיע לתפוצה גדולה. העתון נסגר בשנת 1928.

אחרי שנסגר „עתון קטן" ניסד שבועון מצויר לבני הנעורים בשם „שבלים". בשנתו הראשונה יצאו ממנו רק 21 גליון ובשנתו השניה 18 גליון. בתרפ"ט נפסקה הופעתו.

אחר שנפסק גם השבועון „שבלים" ניסתה הסתדרות הנוער „השומר הצעיר" בשנת תרצ"א להוציא עתון בשביל „שכבה א'" בשם „מדורתנו". גם נסיון זה לא הוכתר בהצלחה.

כעבור חמש שנים, בשנת 1936, נעשה שוב נסיון רציני על־ידי חברת „תרבות" בפולין להוציא לאור דו־שבועון מוקדש לילדים ולבני הנוער בעריכתם של ש. רוזנהק ואלחנן אינדלמן. הפעם האירה ההצלחה פניה באופן יחסי לשבועון זה שנקרא „עולמי". אז נוסף לו עתון שני בשביל הגיל הצעיר יותר בשם „עולמי הקטן". הצלחת שני העתונים היתה גדולה, והם החזיקו מעמד במשך ארבע שנים רצופות, כלומר עד סוף סיון תרצ"ט. מ„עולמי" הופיעו 69 גליונות, ומ„עולמי הקטן" 59 גליונות. בתרצ"ט הופיע גם עתון שלישי בשם „עולמי הקטנ־טן", אך ממנו הספיקו לצאת רק 8 גליונות. כל שלושה העתונים שיצאו לאור על־ידי מערכת אחת ומו"ל אחד נסגרו, כאמור, בסוף סיון תרצ"ט, ערב פרוץ מלחמת העולם השניה.

עוד נסיון אחד נעשה בוארשה על־ידי מו"ל פרטי להוציא לאור שבועון עברי מצויר לנוער בשם „חברי". עורך השבועון היה סופר אחד בשם א. הכט. השבועון נסגר עד מהרה מחוסר חותמים. גליונו הראשון הופיע בד' תשרי תרצ"ז.

היהודים בתעשיית הסרטים*

מאת י. מ. ניימן

יהודי פולין הצטיינו במעוף. אפילו בעסקי־חולין הכניסו את ההתלהבות החסידית. בהיותם רגישים לכל חדש בעולם הגדול, היו הם הראשונים שנטלו על עצמם את הסיכון שבחדש ולא נרתעו מנסיונות נועזים.

והוא הדין בתעשיית הסרטים בפולין, שמרכזה היה בוארשה.

הפולנים נוטים לתבוע לעצמם זכות ראשונים בשטח זה.

החוקר ד"ר יאווּשאוויצקי מבליט בסקירתו (שהיתה לעיני בדפוס סטאַנסיל), שעוד בשנת 1898 המציא הפולני קאזמיארזש פרושינסקי מכשיר שקרא לו: „פלאַאוגראַף" וצילם את הדמות האגדתית של המכשף, „פאן טווארדוב־סקי". הוא התחיל יחד עם הצרפתי לומיאר והאמריקאי אדיסון, אך בפולין המשועבדת לא היו האפשרויות הטכניות לממן את התגלית.

הראינוע הראשון, שקראו לו „אילוזין", הופיע בשוק הישן בלודז' בקיוסק לגזוז, בצירוף של פאנופטיקום. היוזמים והמפיצים היו האחים קזשאמינסקי. בשנת 1908 יוצר הסרט הפולני הראשון, בהשתתפותו של הקומיקן אנטוני פארטנר. סרט זה נשמר עד עכשיו במוזיאון הממלכתי בפאריס — פאטא.

אבי הסרט הפולני היה היהודי אלכסנדר הארץ (מת בשנת 1928). הוא היה במאי בעל כשרונות; בנה מעבדה והניח את היסודות לתעשיית הסרטים. יחד עם חיים (האנריק) פינקלשטיין יסד את החברה „ספינקס", שהתחילה את פעולתה בשנת 1913 והמשיכה לפעול עד פרוץ מלחמת העולם השניה.

חיים פינקלשטיין היה אחיהם הצעיר של מייסדי ה„היינט" בוארשה, נח ונחמיה פינקלשטיין. על־ידי „ספינקס" נוסדה חברה־בת, שהשתתף בה עורך ה„היינט", ש. י. יאצקאן. הם מסרו לי, שלפני פרוץ מלחמת העולם הראשונה צילמו באודיסה את מנדלי־מוכר־ספרים וסביבתו. יתכן שסרט זה גנוז באחד המוזיאונים בברית־המועצות. כן ביצעה חברה זו את הסרט הדוקומנטארי הראשון בשם: „מצרים, ארץ־ישראל". משלחת מיוחדת יצאה למלאכת הצילום. לא הצלחנו להיוודע, אם תעודה זו נשמרה בארץ,

---

* ראה הערה מאת העורך להלן, עמ' 393—394.

ולוואי וסקירה זו תשמש עידוד לחיפושים. סרט זה מחיי ארץ־ישראל יוצר עוד בשנת 1913, וחשיבותו רבה עד מאד.

התעשיה הפולנית בחרה בכוונה תחילה גם בנושאים יהודים כגון: „מאיר יוזאֶפוביץ'", לפי הרומן של אוז'אֶשקובה, „השופטים" של וויספיאנסקי ואחרים.

חלוץ התסריט הפולני היה הסופר א. ל. יעקובוביץ (עקביא), החי אתנו בארץ, שנתפרסם כחוקר הלוח העברי, עורך פירוש לתנ"ך, עורך האנציקלופדיה בהוצאת „יזרעאל" וכו'. הוא כתב את התפקיד הראשון בשביל פולה נאֶגרי (אפולוניה כאלוביאֶץ), שזכתה לתהילה בהוליבוד, היתה אחת הדמויות המחובבות ביותר בסרט הבינלאומי, והצטיינה גם כרקדנית. אלכסנדר הארץ גילה אותה. עד כמה היו להוטים אחריה באמריקה, מוכיחה עובדה זו: ביום שנרצח נשיאה הראשון של פולין, נארוטוביטש, (על שנבחר בקולות צירי היהודים והמיעוטים הלאומיים), שלחו עתונאי חוץ־לארץ מברקים מפורטים. מאמריקה נתקבלה תשובה: יש „מאורע" חשוב יותר: פולה נאֶגרי התחתנה, והעתונאים נדרשים לקבל ראיון עם אמא שלה, שהיתה מדלת־העם...

לפני פרוץ מלחמת העולם הראשונה יוצרו כמה סרטים יהודיים, בהשתתפותה של אסתר רחל קאמינסקה. בסרטים פולניים השתתפה היהודיה ברונישובנה. הצנזורה הצארית חיבלה בפולין המשועבדת בכל יצירה מקורית. ההסרטה הדוקומנטארית עברה למחתרת. בשנת 1910 נתקיימו משפטים בפולין, שהסעירו את הרוחות, כגון: משפט הכומר מאַצוֹך, רוניקאר וביספינג. מייסדי חברת „ספינקס" הסתכנו וצילמו את מהלך המשפטים, על אפה וחמתה של הבולשת הצארית.

עם פרוץ מלחמת העולם הראשונה כמעט שהשתתקה תעשיית הסרטים. היא הסתפקה בכמה קומדיות טרקליניות משעשעות. כמה מומחים ברחו לרוסיה וניסו, בתנאי מלחמה, להמשיך בתעשיה. הבמאי והמארגן של התיאטרון הפולני המודרני, ארנולד שיפמן, יצר בתקופה זו שלושה סרטים ברוסיה.

ייצור הסרט הפולני התחיל לגלות סימני התאוששות בפולין העצמאית, אך התנאים המדיניים והכלכליים לא איפשרו תעשיה מורחבת, אם גם היו ברשותה מומחים ושחקנים מעולים.

בפולין המדולדלת והמפגרת היה בשנת 1938 קולנוע אחד על כל 42.500 תושבים, ואילו בצ'כיה היה קולנוע אחד על כל 10.000 תושבים. רק בשנת 1938 נתקבל חוק לעידוד היצירה המקורית. בתי הקולנוע חויבו להציג לכל הפחות עשרה אחוזים מן התוצרת המקומית; וחוק זה העלה את תנופת תעשיית הסרטים.

הסרט היהודי היה הראשון שחדר מפולין לחוץ־לארץ והכניס מטבע קשה. בכל מרכזי הגולה היה ביקוש לסרטים הללו, ומשום כך התחילו גם חברות פולניות לטפל בהם לשם עסק. כך עזרו, בעקיפין, היהודים להתפשטותה של התרבות הפולנית בעולם (כשם שפסנתרנים וכנרים יהודים הפיצו את המוסיקה הפולנית).

„עליית גראבסקי" לארץ גרמה לכך, שארץ־ישראל הפכה לשוק ניכר לסרט־הפולני (השוק הארצישראלי תפס את המקום ה ש נ י בייצוא הפולני, אחרי אמריקה. התנאים הכלכליים הללו גרמו, שפולין היתה הראשונה שייצרה סרטים עלילתיים על נושאים ארצישראליים, בהשתתפותם של חברי „הבימה", וכן סרטים דוקומנטאריים מורחבים.

בשטח זה כבר נתגבשה במקצת מסורת בתקופה ה א י ל מ ת של הסרט הפולני, שעה שהוסרטו: „חיי היהודים בוארשה", „ארץ־ישראל החדשה", ואחרים. האם נשתמרו התעודות הללו? ממקור מוסמך נודע לי, שלפני כמה שנים נמכרו סרטים כאלה להיתוך, כחומר־גלם, בעד פרוטות עלובות מתוך חוסר־הבנה וידיעה שב„חומר גלם" זה גלומות תעודות היסטוריות.

הסרט היהודי, ובמקצתו העברי, יוצר כחלק אינטגראלי של הסרט הפולני הכללי.

הבמאים, הצלמים ובעלי התעשיה, — גם ה מ ת ־ ב ו ל ל י ם — היו מוכרחים, מטעמים עסקיים גרידא, לטפל בנושא היהודי, כדי לדרבן את הייצוא של תוצרתם. ייזכרו כאן, בראש וראשונה, חלוצי תעשיית הסרטים, שעסקו בשטח זה מ ט ע מ י ם י ה ו ד י י ם ל א ו מ י י ם.

זאב מארקוויטש המנוח (מת בתל־אביב בשנת 1951) היה יוזם ההסרטה של: „פתיחת האוניברסיטה בירושלים", ה„מכביה" ו„טיול בתל־אביב ובהתישבות העובדת". הוא הצליח להעביר את הסרט מפולין ולמסרו לרשות האוני־ברסיטה העברית. האוניברסיטה שומרת על התעודה הזאת ומשתמשת בה לצרכי תעמולה.

הוא היה גם היוזם של הסרט „סברא", בבמויו של אלכסנדר פורד ובהשתתפותה של חנה רובינה ושחקנים אחרים מ„הבימה". אם כי הסרט הזה הוא פרימיטיבי, הרי נשתמרו בו גישושים מעניינים וקטעים דוקומנטאריים מימי העליה ההמונית מפולין.

זיגמונט טורקוב ביים סרט אילם של ח. בוים בשם: „תקיעת כף" „אֵם התיאטרון היהודי", אסתר קאמינסקה, התבלטה בו בתפקיד ראשי. כמה שחקנים מובהקים גילו בו את מיטב יכולתם (כותב השורות הללו השתתף בו באפיזודה, כבחור־ישיבה). לא ידוע אם הסרט נשתמר. כעבור שנים הופיע נוסח שני, בליווי מוסיקה מקורית, בבימויו של הנריק שתרה (שפירא) וזיגמונט טורקוב (דיאלוגים: י. מ. ניימן).

האחים יצחק וישראל גוסקינד יסדו בשנת 1932 מעבדה בשם „סקטור", וכל תהליכי הייצור היו מעשי ידי יהודים במאה אחוז. החברה נוסדה במתכוון, כדי ליצור תא עם צוות של מומחים שיוכלו לעבור בקלות לארץ־ישראל. מטרה זו נתגשמה בחלקה. האחים גוסקינד הצליחו להגיע ארצה דרך ברית־המועצות, שאליה ברחו עם פלוש הנאצים לפולין. כאן יסדו עם שותפים את החברה „קולנוע גבע", המפתחת יומן ישראלי. חברה זו מכינה את הסרט על חייו של נשיא המדינה המנוח, חיים וייצמן, בהשתתפותו של פאול מוני בתפקיד הראשי. נשיא המדינה המנוח נתן את אישורו לתסריט, המבוצע על־ידי מומחים מהוליבוד.

חברת „סקטור" יצרה בפולין כמה סרטים דוקומנ־טאריים, כגון: „השומר הצעיר" סרטים על ערים בפולין

והאוכלוסיה היהודית: וארשה, ווילנה, לבוב, קראקוב, ביאליסטוק ולודז׳. הסרטים הללו, שערכם ההיסטורי גדול לאין ערוך — זכר לקהילות יהודיות שהושמדו ואינן — נשתמרו במקרה בידיים פרטיות בניו־יורק, ויש לדאוג לכך שהעתקים יימסרו לארכיונים מרכזיים בישראל ובתפוצות.

בשנת 1935 נוצר ביוזמת חברה זו הסרט המדבר היהודי הראשון, בשם „על חטא". קבוצה של פליטים מגרמניה שהגיעו לפולין השתתפו ביצירה זו. ביניהם: הבמאי אלכסנדר מארטן, (טננבוים), הצייר יאנקל אדלר, השחקן קורט קאטש ואחרים. מחבר התסריט: י. מ. ניימן. מוסיקה: הניך קאהן. הקומיקאים דז׳יגן ושומאכר מילאו בסרט זה תפקידים ראשיים. השתתפו בו השחקנים אברהם מוראַבסקי, רחל הולצר, רות טורקוב (נכדתה של אסתר רחל קאמינסקה) ואחרים. זה היה הסרט היהודי הראשון שהוצג בברודווי על־יסוד עסקי, ומשום כך נתן דחיפה לשיכלולה של תעשיית הסרטים היהודית באמריקה. הוסרטו „גרינע פעלדער" („ילדי השדה") מאת פרץ הירשביין, „יעקב הנפח" מאת דוד פינסקי, „דער ווילנער בעל־הבית׳ל" מאת מארק ארנשטיין, „טוביה החולב" מאת שלום עליכם, בבימויו של מוריס שווארץ, וסרטים אחרים.

הון יהודי ושחקנים הגיעו מאמריקה לפולין, ותוך שיתוף־פעולה עם כוחות מקומיים יוצרו בוארשה הסרטים: „אידעל מיטן פידעל" עם מאלי פיקון, „א בריוועלע דער מאמע", מאת הסופר אשראוויץ׳ עם מישה ולוסי גרמאן (דיאלוגים: י. מ. ניימן), בעיבודו של אלתר קאציזנה, וסרטים אחרים. כל הסרטים הללו מצאו שוק בארץ, תחילה בסיכרוניזאציה עברית וכעת, עם זרם העליה ההמונית, גם ביידיש.

„הדיבוק" של ש. אנסקי בויים על־ידי מיכאל וואשינסקי, דיאלוגים: א. קאציזנה, מוסיקה: הניך קאהן. בהתחשבות עם התנאים הטכניים, סרט זה הוא הישג גדול בתעשיית הסרטים בפולין. המייצר פניגשטיין השקיע בו עמל והון. בעיקר מצטיינות המערכות ההמוניות.

נסיון נועז נעשה בהסרטת „ביערות פולין" מאת יוסף אָפּטושו. בתפקיד הרבי מקוֹצק השתתף נכדו, הסופר מ. ב. שטיין (בורנשטיין). פרופיסור מאיר באלאבאן היה המומחה שדאג והקפיד על התאמה לרוח התקופה. מומחה צבאי עזר בעיצוב דמותו של בֶּראק יוסילביץ׳ ומערכות המלחמה. החסידים התנגדו לסרט והממשלה הפולנית התחשבה בתביעתם, ומחשש של פגיעה בדת, כביכול, הושמטו כמה קטעים. בגלל חבלת הצנזורה העויינת יצא הסרט מסולף.

דז׳יגאן ושומאכר המשיכו ב„פורים־שפילער" מאת משה ברודרזון, ואחרי מלחמת העולם השניה יצרו בפולין העממית סרט על הילדים שניצלו מן השואה. בתקופה הראשונה היתה הממשלה הפולנית ליבראלית ביחס לארץ־ישראל. תעשיית סרטים יהודיים, הדורשת אוכלוסיה גדולה, נשתתקה וכנראה שאין סיכויים לחידושה, חוץ מאשר בדוקומנטאציה, מתוך מגמה תעמולתית. אך הבה נחזור לתקופת הזוהר של הסרט היהודי בפולין.

להערכה בינלאומית זכה הסרט הקצר הדוקומנטארי „מיר קומען אָן", מחיי הילדים העזובים והחולים בסנטוריום על שם ווֹל. מֶדֶאם במיאֶדזאֶשין, על־יד וארשה, את התסריט כתבה הסופרת הפולנית וואנדה וואסילאֶווסקה. ביום: אלכסנדר פורד. מוסיקה: הניך קאַהן. סרט זה הקדים את התוצרת הניו־ריאליסטית של התקופה החדשה באיטליה (כגון, „גונבי אופניים"). יש דמיון מפתיע בגישה ובמגמה. בסרט היהודי היתה נימה סוציאלית מובהקת, וחיי העוני ואי־הצדק המשווע הובלטו בו ללא כחל ושרק. במקום שחקנים מקצועיים, הופיעו בפני המצלמה ילדי ישראל פשוטים מן הרחוב היהודי ומשחקם היה טבוע בחותמה של האמת. הצנזורה הפולנית, בימי הסאנאציה, הטילה איסור על הסרט, על אף כל המחאות של החוגים הפרוגרסיביים, והוא הוצג במחתרת, ובבירות העולם, בניו־יורק, פאריס וכו׳. העתונות המקצועית הבליטה את ערכה האמנותי של היצירה שעלולה היתה לפתוח אופקים חדשים. אך היד הזידונית בלמה את התפתחות התעשיה, דיכאה אותה באיבה. אם נוצרו כמה דברי טעם, הם פרצו את חומות הדיכוי, והכשרון שהושקע בהם לא הלך לאיבוד. בשטח זה יש לציין: „לאגיון אוליצי", מחיי מוכרי העתונים הצעירים בוארשה, מאת אלכסנדר פורד; „מלודי לאַס", מתקופת המרד של התלמידים הפולנים נגד הרוסיפיקאציה של השלטון הצארי. סרט זה בויים על ידי יוסף לייטאס, הממשיך עכשיו בייצור בישראל. „גאון הבמה", בהשתתפותו של לודוויק סולסקי שבגיל תשעים וכמה עוד רקד „קראקוביאק" על הבימה הפולנית בוארשה.

נציין את היהודים המשתתפים כעת בתעשיית הסרטים בפולין, לפי השנתונים יקרי המציאות שהיו לנגד עיני.

מייצרים: אלכסנדר הארץ, ד"ר ליאופולד גלייזנר, מארק ליבקאוו, ליאו פורבארט, מרי הירשביין יצחק וישראל גאסקינד, י. סלאפאק, י. פאניגשטיין, יוסף רוזן, יוסף גרין (מניו־יורק) וחיים (האנריק) פינקלשטיין, שהרחיב את התחומים וקשר קשרים עם ארץ־ישראל עוד לפני מלחמת העולם הראשונה.

כותב תסריטים הצטיין במיוחד הסופר אנטול סטרן, שישב כמה שנים בארץ, ויצירתו מחיי ההתישבות על חוף ים־המלח, „בית הערבה", זכתה לפרס בינלאומי (הבמאי: אלכסנדר).

צלמים: סאוואָרין שטייורצל, סטאניסלאוו וואהל, אדולף פורבארט ויעקב יאנילאוויץ, הממשיך בפעולתו בארץ.

מהנדס לקול: י. גאווזא, — בנו של העתונאי הוותיק ומנהל הספריה של בית־הכנסת ברחוב טלומצקה בוארשה.

במאים: אלכסנדר פורד, האֶנריק שארה (שפירה), גארדאן יוליוש, טריסטמן ליאון (אחיו של עורך „נאש פזשאגלונד", שאול וואגמאן), אלכסנדר מארטאן (טננבוים), מיכאל וואשינסקי, ליאון פרובארט, קונראד טאם, ובשטח הסרט היהודי: זיגמונט טורקוב.

מוסיקה: ווארס (ווארשאווסקי), הניך קאַהן ואחרים.

בסרט הנסיוני הצטיינו וואהל וטאמארסאָן שייסדו את החברה „סטארט”.

במחקר: ל. בלווישטיין, בספרו: „ההשפעה החינוכית של הסרט” (1946).

בשנים 1928/29 הופיע ביידיש הבטאון „פילם־וועלט”. המו”לים: האחים גאסקינד.

בין השחקנים הצטיינו היהודים: נורה נאי, שיאלאנסקי (נאשאלסקי), זניטש, דורה קאלינובנה, וולאדיסלאוו גאדיק ואחרים.

אחרי מלחמת העולם השניה נעשה נסיון בפולין העממית להמשיך בתעשיה יהודית. דז׳יגאן ושומאכר יצרו את „אונזערע קינדער”, בהשתתפות הסופרת רחל אוירבאך הנמצאת בארץ והבמאי הצעיר טארמו. צולם סרט דוקומאנטארי: „מיר די לעבען געבליבענע” („אנחנו שנשארנו בחיים”). נזדמן לי לראות את הסרט. זוהי מעין שירת־הברבור לזכר היהודים בפולין. לא אשכח תמונה מזעזעת: הצייר יצחק ברוינר יצר בגיטו לודז׳ בובות וביניהן „ריקשה” — יהודים רתומים לעגלת־משא. מכל החיים התוססים של למעלה משלושה מיליוני יהודים בפולין נשתמרו בלבושם ודיוקנם המקורי והמסורתי כמה בובות, מוצג בארכיון, צילום חולף ומרפרף בסרט. רק צל צילן של צלליות מבזיקות לרגע. האם אלה יישמרו?

נחמה פורתא: הכשרון היהודי שהושקע בוארשה אינו הולך לאיבוד. כמה מניצולי השואה ממשיכים בארץ, והם מנסים, תוך מאבק והתלבטויות, לשזר את החוט הרוחני של יהדות פולין לתוך הריקמה של החיים התוססים ומתחדשים בארץ.

נושא כליו של שופן

מאת נ. סוקולוב

(קטע מזכרונותיו על משפחת ברגסון)

שם המשפחה ברגסון — נכון יותר בערעקסאָהן — התחיל מר׳ בער בנו של ר׳ שמואל זביטקובר. לבער היו שלושה בנים: יעקב, ליאופולד ומיכאל. הכרתי את מיכאל, כשהגיע לגבורות. הוא נולד בשנת 1818 בוארשה. בשנת 1925 ניתנה לשלושת האחים זכות „לגור בכל מקום שירצו וללבוש מלבוש יהודים”. מיכאל לבש בהיותו צעיר „קאַפּו־טה” ארוכה.

הוא גדל להיות מוסיקאי. מהקאַפּוטה ורכושו ברח אל ה„כליזמרים”, כך נהגה לומר אחותו פערל־מירה — ובת־אהב באותו ה„כליזמר” הגאוני, שקראו לו שופן, באותה המוסיקה המתוקה והשרויה בחלומות, בה שרה נשמתה של פולין שירה הרמונית על יסוריה ותקוותיה. בנה של תמר׳לה היה נושא כליו של בנם הגאוני של אב צרפתי ואם פולניה, שצד האם גבר בו. וארשה באותם הימים לא היתה מסוגלת לקבל עדיין מיזוג כזה. יצא איפוא מיכאל בנו של ר׳ בער לחוץ־לארץ.

כך אירע שצעיר וארשאי זה, נכדו של ר׳ שמואל, בעל שתי החביות של זהב, ובנה של תמר׳לה העשירה הצדקנית, אחיה של — מאמא ואבא — של פערל־מירה ואביו של ישכר־בער, בעל המליצה העברית, היה הראשון שפרסם שמו של שופן באירופה. פסנתרן בעצמו וקומפוזיטור, שעוד טל הנעורים לא נמחה מעל מצחו, נדד לצרפת, לאיטליה, בלגיה ואנגליה והיה מסביר ומפרסם ניגוני שופן, מוסיקה זו של עולם אחר, עמוקה ורכה, זיווג של תהילים

נחום סוקולוב, אשתו ובתם הבכירה

ושל נבלי פולין; שירת שיבלי שדות פולין ושל גיבורים שנישבו, געגועי נודדי פולין; הימנונים פורחים, שירת פרחים ונשמות, סודות ומצבי רוח. הסבא פיזר מטבעות זהב לפדיון שבויי פראגה היהודים, אמא הכתירה וקישטה את בתי הכנסת בוארשה, אחותו נישאה ללמדן ליטאי גדול ובנה היה כותב שירים בעלי כך וכך יתדים וכך וכך תנועות — והוא, מיכאל, היה מכניס את זביטקעוו ושופן למוסיקה העולמית. הוא היה מרבה בנסיעות, עמל והתעסק במוסיקה עד שהגיע למדרגה של דירקטור הקונסרבטוריון בבריסל. עבד בו שנים רבות ועבר לצרפת, לאיטליה ואנגליה, הצטיין כמנגן־וירטואוז ועוד יותר כקומפוזיטור. חיבר שתי אופי־רות גדולות (לואיזה די מאנטור, סלוואטור רוזה), אטיודות, הימנונים, מארשים, התידד עם גאוני עולם המוסיקה שבדורו ולעת זיקנתו נשתקע בלונדון. אשתו היתה יהודיה אנגלית, בתו השניה של ד״ר לווינזון. הקים ביתו בלונדון, בה הכר־תיו בשנת 1896.

הוא התגעגע אחרי וארשה. שאלני מה מראה „המקום״ (העיר העתיקה), תחת עמודי התיאטרון הגדול, על יד שער הברזל ובשילץ (אזור הוויסלה). הוא דיבר פולנית בסיגנון מליצי גבוה, בשגיאות דקדוקיות ובנגינה צרפתית. גם קצת יידיש וביטא את ה„ר״ כווארשאי, חציה ריש וחציה חית. דמותו של אמן אריסטוקראט עד קצה ציפרניו. כשדיבר על שופן חזר להיות צעיר, הסמיקו פניו ועיניו היהודיות, הפולניות־יהודיות, נתמלאו התלהבות ובערו כגחלי אש. סיפרתי והוספתי לספר על וארשה והוא התעניין במיוחד במושב הזקנים שברחוב ווליא, בו שלט בן־אחיו, מיכאל נשיאנו (נשיא קהילת וארשה), שלטון פאר, והת־מדתו בעבודה גברה על הכל. הוא שאל על סדנאות ללימוד מקצוע, בהם היה בן־אחיו השני שמואל נשיא הועד שלו והיה מכנסו לישיבותיו ברחוב דלוגה ב„חברת עוזרי־מסחר בני דת משה״ (איגוד פקידי מסחר בני דת משה) בו שיתפתי פעולה שנים אחדות.

בשנת 1898 נפטר במנוחה, כאילו ישן את שנתו, בביתו הזעיר בלונדון, שפרדסבורע. ביום שלפני מותו עוד ניגן את „נוקטורן שופן — סיפרו לי מכירים. אשתו האריכה ימים אחריו.

ציירים ופסלים יהודים

מאת יוסף סאנדאל

את תולדות האמנות הפלאסטית היהודית בוארשה אפשר לחלק לשתי תקופות: א) מסוף המאה השמונה־עשרה ועד 1914; ב) תקופת פולין העצמאית בין שתי מלחמות העולם.

מסוף המאה השמונה־עשרה ועד 1914

שני קווים אופייניים ציינו את האמנות היהודית בואר־שה: השפעת האמנות הפולנית, ובעיקר מורה הצייר וויציך גרסין היהודי — על צורותיו הדתיות והחילוניות.

בין חלוצי האמנים היהודים בוארשה יש לראות את דוד פרידלנדר (סוף המאה הי״ח וראשית המאה הי״ט), שהיה צייר, פסל ואדריכל. בבית־העלמין בוארשה נשתמרה אחת המצבות העתיקות ביותר, המושכת אליה תשומת־לב מיוחדת בפיתוחיה וקישוטיה: האוהל שעל קבר ברוך שמיאלביץ׳, בנו של שמואל זביטקובר ואבי־זקנו של הפלוסוף הנרי ברגסון. הפיתוחים מתארים את עשרו של המנוח, בניינים, טחנות־רוח, אגם ועליו גשר, כביש וחורשות. בפינה רואים גם בית קברות יהודי מוקף חומה. פרידלנדר הובא, כנראה, מפרוסיה על־ידי אשתו של שמואל זביטקובר, יהודית, שמוצאה מפראנקפורט־על־האודר, שנמצאה אף היא באותה תקופה בתחומי פרוסיה. במחצית השניה של המאה הי״ח היתה ידועה בוארשה משפחת מינרהיימר — עושי חותמות וחרטים. בעבו־דתו של ראש המשפחה אברהם המשיך שמואל (1760—1844). בנו של שמואל — שלמה (1803—1879) אף הוא עושה חותמות, היה מטביע מדליות בשביל הבנק הפולני וב־1854 קיבל אות הצטיינות בעד עבודתו. מבין עבודותיו יש לציין פורטראט־תחריט של גראף פאליכס לוביאנסקי.

שלמה מינרהיימר חידש בפולין את אמנות־החריטה בעץ והקים בית־ספר לאמנות, שנתפרסם גם בין האמנים הפולנים.

הצייר היהודי הראשון בוארשה היה אלכסנדר לאסר (1814—1884), אחד ממייסדי „אגודת שוחרי האמ־נות בוארשה״ (זאכאנטה). מוצאו ממשפחה מתבוללת, שהיו לה קשרים עם התנועה המהפכנית הפולנית. הוא חונך בליצאום הוארשאי והשתלם בציור אצל טובי הציירים הפולנים. אחרי המרד של שנת 1831 יצא לאסר לדראזדאן להשתלם בציור היסטורי ולחפש שרידים מהעבר הפולני (שניים ממלכי סאכסוניה היו גם מלכי פולין במאה הי״ח). ב־1836 עבר למינכאן ונשתקע שם לעשר שנים. במינכאן צייר לאסר תמונה מההיסטוריה הפולנית „הגנת טראמבו־בלה״ (בשנת 1675 בפני התירכים). זו היתה עבודתו הראשונה, שנושאה היה מאורע צבאי היסטורי. בשנת 1846 ביקר לאסר באנגליה, הולאנד, צרפת ואיטליה. בכל

מקום היה מחפש בארכיונים חומר היסטורי, שיש לו מגע עם תולדות פולין. בניראָנבאַרג גילה תעודות חשובות ביחס לאחד האמנים הגדולים בפולין של ימי הביניים ויט סטאבוש. באותה שנה חזר לאסר לפולין והשתקע בוארשה. הוא השתתף באופן פעיל בחיי התרבות הפולנית, וביתר מרץ — ב„תנועת האחווה" בין היהודים והפולנים בשנים שקדמו למרד של 1863. בשנת 1869 סיים לאסר ארבע תמונות של מלכי פולין — מפעל חייו.

המרד הפולני בשנת 1863 עורר את לאסר לצייר תמונה, המסמלת את האחווה בין היהודים והפולנים בשעת לוויה של חמשת קרבנות הפגנה, שבה נראים ליד הכמרים הקאתולים הרבנים היהודים. הנושאים היהודיים משכו את לאסר רק במדה שהיה להם קשר לתולדות פולין: הוא צייר את אסתר ליד מלך קאזימיר הגדול, את מתן הפריבילגיות ליהודים במאה הי"ג על־ידי מלך פולין, את דיוקנו של חייל יהודי בצבא קוסציושקו. אלכסנדר לאסר מת בשביעי למארס 1884.

לאמן וארשאי אפשר לחשוב גם את הנריך רדליך (1840—1884), אחד מחרטי המתכת הגדולים באירופה. הוא נולד בלאסק, עיירה על יד לודז׳, למשפחת אורגים עניה. למד בוארשה, דראַזדאן ומינכאן. בשנת 1870 חזר לוארשה. הוא חרט במתכת את תמונותיו של יאן מאַטייקו — צייר פולני גדול. בעד עבודותיו אלה קיבל פרס ראשון בתערוכה הבינלאומית בפאריס ב־1874 ונתמנה לפרופיסור באקדמיה לאמנות בפאַטאַרסבורג. אולם הצלחותיו אלה לא הבטיחו את פרנסתו ורדליך נאלץ להגר לפאריס, בה מת ב־1884.

לאותו דור של מרד 1863 שייך גם אלכסנדר סוכאצ׳אבסקי, ששמו היהודי הוא לייב סאנדר (1843—1923). אביו שלח אותו לבית־המדרש לרבנים בוארשה, אולם הנער עבר לבית־הספר לאמנות הפלאסטית. הוא השתתף באופן פעיל במרד של 1863 והוגלה לסיביר לעשרים שנה. רק ב־1883 חזר לוארשה. חייו בסיביר השאירו רישומי זוועה שסוכאצ׳אבסקי מבטא אותם ביצירותיו (הפרידה מאירופה, הנמלט וכו׳). תערוכותיו בבירות אירופה הצליחו מאד, אולם סוכאצ׳אבסקי חי בתנאים חמריים קשים ביותר. עיריית לבוב הקציבה לו פאנסיה ואחר מותו עברו תמונותיו למוזיאום.

שני האחים שמעון ויהושע בוכבינדר שייכים אף הם לדור הוותיק של ציירי פולין היהודים. שמעון נולד בשנת 1850 בראדזין, למד בוארשה ובוינה. זמן מה היה גם מנהל האיפירה בוינה ובשובו לוארשה נתמנה למנהל האמנותי של השבועון „טיגודניק אילוסטרובני". תמונותיו הן בסיגנון הולאנדי ומוקדשות לנושאים היסטוריים פולניים וגם יהודיים (היהודי המתפלל, הסוחר היהודי וכו׳). בסוף ימיו עבר שמעון בוכבינדר לברלין ולמינכאַן.

אחיו יהושע נולד במארדי בשנת 1839, הושפע מאסכולת דראַזדאַן של „נצרתיים" וצייר כמעט רק תמונות דתיות־נוצריות. הוא קיבל לידיו את ההנהלה האמנותית של „טיגודניק אילוסטרובני" אחרי אחיו. צייר פורטראֶטים רבים של אנשי שם בני זמנו.

מכסימיליאַן פאַיאַנס נולד בשנת 1827 בשארדז ומת בשנת 1890 בוארשה. עבד בוארשה ובפאריס. ב־1853 חזר פאיאנס לוארשה ופתח מפעל ראשון לכרומו־ליטוגראפיה. הוא הקדיש את חייו לליטוגראפיות: פורטראטים וציורים מקוריים.

בין הפורטראטיסטים של המאה התשע־עשרה יש להזכיר את סטאניסלאב היימאן, שנולד בוארשה בשנת 1843, ולמד בוארשה, דראזדאן ומינכאן. הוא צייר גם תמונות מחיי היהודים (הסוחרים היהודים בסערת שלגים), ערך כמה תערוכות בחו"ל, ומת בוארשה בשנת 1919.

מאוריצי טראַמבאַך (1861—1941) נולד בוארשה, למד בה, ואחר כך בקראקוב ובמינכאַן, והושפע מאד מסיגנון האסכולה המינכאנית. תמונותיו המפורסמות הן: המהלומה, השומרוני הרחמן, יענקל הצימבליסט. טראַמבאַך השתתף בתערוכה כלל־פולנית בקראקוב ב־1887 יחד עם עוד ציירים יהודים כשמעון בוכבינדר, ליאופולד הורוביץ, מאוריצי גוטליב ישמואל הירשנברג. אחר כך השתתף בהצלחה גם בתערוכות בפאריס ובתערוכה העולמית בסאן־פראנציסקו (1894), שבה קיבל מדליה של זהב בעד תמונתו: השומרוני הרחמן. ב־1909 עבר טראַמבאַך ללודז. מצבו הכלכלי, על אף הפירסום העולמי של תמונותיו, היה חמור. נוסף לכך, התנועה האנטישמית, שהתחילה מתפתחת בפולין בראשית המאה החולפת, החרימה את טראַמבאַך כמעט לחלוטין. טראַמבאַך פנה לנושאים יהודיים, והשתתף בתערוכת הפסלים והציירים היהודים בוארשה (1911).

בתקופה שבין שתי מלחמות העולם סבל טראַמבאַך מעוני ומאנטישמיות. כשהוצע בתור מועמד לפרס, דחתה אותו עיריית לודז. השלטונות גם סירבו להעניק לו פאַנסיה. מאוריצי טראַמבאַך מת בגיטו לודז ב־1941.

בן דורו של טראַמבאַך היה אדולף אדוארד ברנשטין (1869—1932). הוא למד בוארשה ובה הציג לראשונה את תמונותיו ב־1903. ב־1905 נאלץ לברוח מפולין בגלל השתתפותו בתנועה המהפכנית. הצטרף בברלין לחבורת „הסצסיה" של מאַכס ליברמן. יצירותיו הן לרוב תמונות נוף ופורטראַטים ונתפרסמו בעתונות המצוירת של זמנו בגרמניה ובפולין.

יעקב ויינלס נולד ב־1860, ולמד בוארשה ובמינכאן. בחזרו לוארשה התישב ברובע היהודי וצייר תמונות מחיי היהודים בלבד. הוא הפותח את דור הציירים היהודים לא רק לפי מוצאם אלא גם לפי הכרת שייכותם לעם היהודי. הוא צייר גאלריה שלמה של טיפוסים יהודים, תמונות מחיי הרחיב וכו׳. הוא מת בשנת 1933.

אחר לגמרי היה מוריץ מינקובסקי, שנולד ב־1881 בוארשה. בעקב מקרה אסון בגיל חמש נשאר הצייר חרש־אילם כל ימי חייו — אולם זה לא הפריע אותו בעבודתו. הוא למד בקראקוב והשתקע בוארשה. בשורת תמונותיו על נושאים יהודיים, בעיקר על הפרעות בביאליסטוק ב־1906, העלה מינקובסקי את הפולקלור היהודי לרמה אמנותית גבוהה והצליח להראות את היופי והייחוד של חיי ההמונים היהודים בפולין. ב־1923 ערך מינקובסקי תערוכה של 100 תמונותיו. קירבתו של הצייר לתנועת הפועלים

היהודית השפיעה על יצירותיו. ב־1930 נסע מינקובסקי לארגנטינה ושם נהרג בתאונת דרכים. תמונותיו נמצאות במוזיאון על שמו בבואנוס איירס.

בן דורו של מינקובסקי היה יוסף גאבוביץ (1862—1939). הוא למד בפטארסבורג ובפאריס והיה צייר ופסל. הציג את תמונותיו בוארשה, לודז ומוסקבה והצטייז בפסליהם של שופן, מוניושקו וד"ר זמנהוף. גאבוביץ מת בוארשה ב־1939 חדשים אחדים לפני פרוץ מלחמת העולם השניה.

בין הפסלים היהודים של סוף המאה התשע־עשרה הצטיין אברהם אייזנברג (נולד ב־1879). יצירותיו היקדשו בעיקר לנושאים יהודיים (החולצה האחרונה, המלחמה ללחם, מחוסרי גג, חולים, אמהות וכו').

אליהו נודלמן, אף הוא פסל, נולד ב־1882. כבר בתערוכתו דראשונה כבש כשרונו את לב המבקרים והצופים. הוא היגר לפאריס ושם היה לאחד הפסלים הידועים ביותר בזמננו.

האמנים היהודים בין שתי מלחמות העולם

משה אפלבוים (1887—1933) היה בנעוריו צייר שלטים בקאליש. בגיל שבע־עשרה יצא לוינה והתחיל ללמוד שם באקדמיה לאמנות. בגלל חוסר אמצעים נאלץ לנדוד באירופה והתפרנס מציור פורטראטים בבתי־מרזח. זמן מה עשה בהולאנד, אחר כך עבד ולמד באנגליה. בתערוכתו הראשונה בלונדון עשה רושם רב. נושאי תמונותיו — פועלי אנגליה ומהגרים יהודים מפולין. אחרי מלחמת העולם הראשונה הוא חזר לוארשה ועבד כמורה בבתי־ספר למלאכה, צייר תפאורות לתיאטרון היהודי וכתב מאמרים על נושאים אמנותיים. זכותו הגדולה של אפלבוים בכך, שהעלה את הדרגה האמנותית של הציור היהודי בפולין. תמונותיו החשובות הן: התזמורת היהודית, מנגני רחוב.

סטאניסלאבה צאנטארשוואר שייכת לסוג ציירים אחר לגמרי. מוצאה ממשפחה אינטליגנטית והיא למדה בוארשה ובצרפת. היא הושפעה מאד מהכיוונים המודרניים של הציור ויצירותיה הן בחלקן ריאליסטיות ובחלקן מודרניות. במשך עשרות שנים היא היתה פעילה בחיי האמנות היהודית בפולין, ובעיקר בחברת הסיוע לאמנות היהודית. עם פרוץ מלחמת העולם השניה היא נמלטה לביאליסטוק ושם נפטרה בגיטו.

אדם הרשאפט נולד בוארשה בשנת 1886. מקצועו היה גראפיקה אמנותית. נושאי הגילוף שלו היו בעיקר מראי נוף וטבע. הוא נפטר בגיטו וארשה.

יוסף בודקא, אף הוא גרפיקאי, נולד בפלונסק ב־1888 ומת בירושלים ב־1942. הוא היה אחד האילוסטראטורים הטובים לסופרים הקלאסיים היהודים. אחרי מלחמת העולם הראשונה התישב בברלין והתקשר עם הרמן שטרוק. עם עליית היטלר לשלטון חזר לפולין ומכאן עלה ארצה. יצירותיו מצטיינות בלירִיות רבה.

מאלה מוטאר נולדה בוארשה, בשנת 1876, למדה שם, ואחרי מלחמת העולם הראשונה היגרה לפאריס, גם בהיותה שם לא ניתקה את קשריה עם פולין והיתה שולחת את תמונותיה לתערוכות בוארשה, ביניהן — פורטראטים של אמנים וסופרים, כמו הירשנברג ואנרי בארביס.

לודויק מרכוס נולד בוארשה בשנת 1883 ולמד בקראקוב ובפאריס. בציוריו ביקש לבטא את הכוח המופשט. הושפע מן הפילוסופיה של ברגסון ובמרוצת הזמן נעשה בן־בית בחוגים האמנותיים־הפילוסופיים הגבוהים ביותר של פאריס.

גםהנריק ברלוי, שנולד בשנת 1894, חי בעיקר בצרפת. אחרי שלמד בוארשה נסע ב־1909 לפאריס. אחרי מלחמת העולם הראשונה חזר לפולין. ביצירתו האמנותית מורגשות סתירות: מצד אחד הן רוויות פולקלור יהודי ומצד שני — סיגנון זר לחלוטין. ב־1927 חזר שוב לפאריס ונתפס לנטוראליזם.

ליאון קאמיר (קאופמן) נולד ב־1872. למד בוארשה ובמינכאן. בשנת 1898 נסע לפאריס והתפרסם כפורטרטיסט. מת בפאריס ב־1933.

דוד האלבריכט נולד ב־1880 בוולוצלאבאק. מוצאו ממשפחה רבנית. בימי נעוריו עזב את ביתו אחרי מות אביו. עבד כאורג בבתי־ההרושת בלודז וגמר שם בית־ספר תיכוני כתלמיד־חוץ. הוא נסע לאודיסה ללמוד שם אמנות. לאחר ביקור במינכאן ובפאריס — התישב בוארשה. הציג כמה פעמים את תמונותיו. ערב מלחמת העולם הראשונה בא הצייר לברלין וישב בה עד 1925, כאשר יצא למסע במזרח הרחוק הוא ביקר במונגוליה, בסין וביאפאן. ב־1930 הציג האלבריכט את תמונותיו שצייר במסעו במוסקבה ובאותה שנה — גם בוארשה. הוא מת במוסקבה בשנת 1933. תמונותיו מצטיינות בריאליזם ובהעמקה פוליטית.

האמנים היהודים בוארשה בימי כיבוש הנאצים

קבוצת אמנים התארגנה בגיטו בכעין „שופ" ברחוב מילנה 9, בו נמצאו מכבר בתי־המלאכה של הפסלים אברהם אוסטשגה וזיגמונט מאיאר והצייר ולאדיסלאב וינטרויב. אחרי התחלת הגירושים ניצלו האמנים את מחסן האבנים והשיש שהיו בחצר ליצור אבקה לשם ניקוי מתכות ואבני השחזה. כקואופרטיב יצרני, קיבלו האמנים „פנקסי־עבודה" מהגרמנים, אולם גם אלה לא הועילו. בזמן הגירוש ההמוני הראשון נלקחו האמנים ממקום עבודתם והובאו יחד עם שאר היהודים לתחנת־הרכבת ומשם — למחנה ההשמדה. בתוך המשלוח הזה נמצאו האמנים וינטרויב, רוזנטל, הירש קונא, מכסימיליאן אליוביץ, שמחה טראכטר, טדיאוש טראמבאץ (בן אחיו של מאוריצי טראמבאץ), שמואל פינקלשטין, ורבים אחרים. באותם הימים נורה ומת ברחוב רומן קראמשטיק. הציירת הגדולה של העוני היהודי ראגינה מונדלק נפטרה במחבואה באותם הימים.

והנה כמה פרטים ביוגראפיים מחיי האמנים היהודים, אשר נפלו קרבן בידי תליני היטלר בגיטו וארשה:

מכסימיליאן אליוביץ, נולד ב־1890 בפלוצק, למד שענות ויחד עם זה ציור. למד באקדמיה הוארשאית והתמסר לציור פירטראטים, שהצטיין בהם.

רומן רוזנטל נולד בלודז בשנת 1897. חוץ מציור

עסק במוסיקה והיה פסנתרן מעולה. ציוריו הצטיינו בצב־עים חמים ובאופטימיות רבה. שנים אחדות היה מזכיר אגודת הפלסטיקאים היהודים. הוא היה הצייר היחידי שסידר תערוכה בגיטו וארשה.

אהרן בלאופוקס נולד בוארשה. הוא עבד אצל הפסל גליצנשטיין, התמחה תחילה בעבודות פסיפס וערבס־קות ואחר כך עבר לציור.

ולאדיסלאב וינטרויב נולד בלוביץ׳ ב־1891 ולמד בוארשה ובפאריס. היה אחד מציירי התאורות הטובים ביותר (הלילה בשוק העתיק לפרץ, אוריאל אקוסטה, ועוד).

הירש קונא שייך לדור צעיר יותר. בתערוכת 1938—1939 הציג תמונות אחדות מחיי הפועלים.

הנריך רבינוביץ השתתף בשנת 1930 בתערוכת הציירים הפולנים הליבראליים, שפרשו מחברת „זאכאנטה" כשהשתלט בה הימין הריאקציוני. צייר הרבה פורטראטים ותמונות ז׳אנר.

יוסף שליווניאק נולד ב־1899 בקיוב. עסק בעיקר בתבליטי מתכת על נושאי פולקלור יהודי. עבודו־תיו חדורות רוח רומאנטיקה ריאליסטית וזכו לתהילה רבה. נפטר בגיטו וארשה.

פליכס פרידמן נולד ב־1897 בוארשה ולמד בה ובפאריס. תמונותיו מצטיינות בריאליזם ועממיות חמה. יש בהן שמץ של סאטירה. צייר גם פורטראטים ותמונות נוף. היה פעיל בתחום חברתי ואירגן תערוכת תמונות של הציירים היהודים מפולין. בגיטו פעל רבות באירגונים ציבוריים. חלה בשחפת ובזמן הגירוש איבד את עצמו לדעת, בשכבו בבית החולים.

אברהם אוסטרזגה נולד ב־1889. פסל מצבות, אחד המודרניסטים הראשונים ברחוב היהודי. הוא בנה את אהלו של פרץ, דינהזון ואנסקי. הציג את עבודותיו בזאכאנטה וזכה לעתים קרובות בפרסים.

גאלה סאקשטין, ציירת וגראפיקאית, נולדה בוארשה ב־1907. בת סנדלר עני, נאלצה בגיל צעיר לעזוב את בית הוריה ולעבוד כעוזרת בית. בעזרת הצייר קונא קיבלה סטיפנדיום ללימוד באקדמיה האמנותית בקראקוב. הציגה לראשונה את עבודותיה ב־1937. בתוך הארגזים של ארכיון רינגלבלום נמצאו עבודותיה מתקופת הגיטו. לתמו־נות היתה מצורפת כעין צוואה, בה מסכמת האמנית את חייה הקשים.

ראגינה מונדלק נולדה ב־1887. בנעוריה היגרה לברלין ובעזרתו של ליברמן התחילה ללמוד אמנות. ב־1906 סידרה בסאלון של קאסירר תערוכת עבודותיה בהצלחה יוצאת מן הכלל. חזרה לוארשה. נושאי תמונותיה הם בעיקר טיפוסים יהודים מדוכאי עוני, רוכלות מודאגות,

רוכלת צעירה

סבלים הכורעים תחת משאם, ילדים יתומים — העובדים במקום ללמוד. למרות ההצלחה הרבה היו חיי הציירת קשים מאד. בגיטו חלתה וגורשה לטראבלינקה באחת האקציות הראשונות, למרות מאמצי רינגלבלום להצילה.

בנימין רוזנפלד היה בגיטו כמעט לדמות אגד־תית בתכניותיו לבנין בונקרים. אדריכל לפי מקצועו, עסק הוא גם בפיסול וציור. השתתף באירגון ההגנה בגיטו ובעיקר בהברחת נשק מהצד הארי. נפל, כנראה, בזמן המרד בגיטו.

המאמר על „היהודים בתעשיית הסרטים" נועד לספר וארשה כרך א׳, אולם מחוסר מקום נדחה לכרך ב׳. בינתיים עברו שנים, והמאמר מופיע עתה אחר פטירתו של המחבר בשנת 1956.

יחזקאל משהניימן נולד בלודז וקיבל חינוך מסורתי. הוא נכנס לבית־ספר למלאכה, שבראשו עמד המהנדס יאן קירשרוט, מראשוני הצעירים שמרדו בהתבוללות ונצטרפו לציונות. בעל נפש עדינה, התחבב קירשרוט על תלמידיו, וניימן זכר אותו ולא פעם הזכירו בשיהותיו אתי. אחרי גמרו את בית־הספר נתפס ניימן לעתונאות ביידיש, תחילה בלודז, שהופיעו בה שני יומונים, ואחר־כך בוארשה. הוא עבד ב„היינט" לאחר התמזגו עם „דאס יידישע פאלק" הציוני, והצטיין בפאליטוניו וברשימותיו הספרותיות. עדינות רוח היתה שפוכה על כל מה שיצא מעטו. הוא היה מה שקוראים ביידיש „א שטילער מענש". לא שהיה אדם שקט, חרישי, שלא הרים קולו. אדרבה, הוא ידע להתרגז ולהתרעם, אלא שכנה בו נפש עדינה שסלדה ממלים מפוצצות וצעקניות, מסיגנון חריף. הוא ידע לעמוד על דעתו והוא מצא לו את דרכו בספרות בביקורת שנשאר נאמן לה כל ימיו. קולו לא היה רפה, הוא היה עדין.

בימי הרז׳אצ׳פוספוליטה המחודשת נתפס לאומנות הסרט, חלם על סרט יהודי והשתתף בפעולות שנעשו בכיוון זה. עם פרוץ מלחמת העולם השניה הצליח להינצל מוארשה, הגיע לארץ ומצא לו מקום עבודה ב„דבר". גם בארץ שיתף פעולה עם אלה המתאמצים להקים מוסד הסרטה גדול לסרט האמנותי היהודי, הישראלי. מאמרו הקצר על חלקם של היהודים בהקמת תעשיית סרטים פולניים ועל הנסיונות שנעשו ליצירת סרט יהודי מעידים על חלקו במאמצים אלה ובשאיפות דומות במדינתנו.

יהי זכרו ברוך ושמור כסופר עדין נפש וטעם.

דמויות מוסיקאים יהודים בוארשה

מאת מ. ש. גשורי

א. מנחם קיפניס וזמרה זליגפלד

השיר העממי היהודי בוארשה ובפולין

בראשית הפעולה להפצת השיר היהודי העממי התעוררה כמעט מאליה השאלה העיקרית הראשונה: היש ליהודים נגינה עממית מקורית, שתוכל לשמש בסיס לנגינה אמנותית אמיתית? ותוך חתירה לתשובה על שאלה זו צפה גם שאלה שניה לא־פחות חשובה: מהי בכלל נגינה עממית? מן ההכרח איפוא להקדים כמה דברים לפני גשתנו אל הנושא עצמו.

אלפי שנים יצר העם היהודי את שיריו וניגוניו. כל ימיו לא פסק העם ליצור שירים וניגונים, אם דתיים ואם חילוניים, שלתוכם שפך את יסוריו ודאגותיו, שמחותיו, הודיותיו ותהילותיו. חוקרי הנגינות טיפלו במידה מסוימת רק בסוגים אחדים של הנגינה היהודית העתיקה, בטעמי המקרא ובניגוני התפילות, ובחלק מהם אף העמיקו חקר, ואילו השירה העממית נשארה ללא טיפול אמנותי עד ראשית המאה העשרים. השפעות רבות ושונות הושפע השיר היהודי העממי במשך אלפיים שנות גלותנו, אבל אופיו המזרחי העתיק נשתמר בו, ויש קשר בולט בין נעימותיו לטעמי המקרא העתיקים ולניגוניהן של התפילות. קשה לקבוע את ה„גיל" של השיר העממי היהודי, ובפרט מתי החלו היהודים לשיר ביידיש. דבר זה הוא נושא למחקר מיוחד.

בהקדמה ל„שירי עם יהודים" (ביידיש) בהוצאת מרק וגינזבורג נאמר כי השירים ימיהם כימי השפה, ולפי התוכן של כמה מהם, המספרים על מאורעות בתקופות שונות, יש לשער שהם עתיקים מאד. ידוע שהמוני העם הבּיעו תמיד את אמונתם בשירים וניגונים. אמהות יהודיות יישנו את ילדיהן בשירי־ערש עצובים, לבביים. בשירי־אהבה סנטימנטאליים היו אוהבים שופכים את רחשי לבותיהם, ובניגוני החסידים באה לידי ביטוי התלהבות האמונה, שאין בכוח המלה המדוברת להביעה, ואילו הניגון פורץ ממעמקים ובוקע שחקים.. המוני העם היהודי יצרו במשך דורות מנגינות מגוונות. השירים היהודים לא הושרו בארמונות ובהיכלות תפילה, לא נשמעו הדיהם בכרמים ועל פני מרחבי שדות, — רק בבתי תפילה צרים של חסידים, בבתי־מלאכה חשוכים של חייטים וסנדלרים, ובמאפיות מפי שוליות ואופים ועוזרות במטבח. במרתפים ומגורי עמל ועוני עמד ערש השיר היהודי.

ואם היהודים לא ידעו זמן רב להעריך את שירתם העממית ואת היופי האצור בה ובצליליה, השכילו לנצלם עמים אחרים. המלחין הרוסי המפורסם מוסורגסקי השתמש באוראַטוריה שלו „יהושע בן נון" בניגוני חסידים. גיאורג שוהמן, מלחין גרמני ידוע, השתמש בכמה מנוסחאות התפילה היהודית באוראטוריה „רות" שכתב, והוא גם ציין כי לקח זאת מתוך „שירי ציון" לזולצר.

עם התפתחות תנועת ההשכלה והתחיה הלאומית בארצות הגולה, חלה התעוררות גם בשטח השירה והניגון העממי היהודי. ה„חברה למוסיקה יהודית עממית", שנוסדה בפאטאֶרסבורג בשנת 1908 ניגשה לאיסוף ניגונים ושירים עממיים והניחה יסוד לבנין המוסיקה היהודית הלאומית. במשך שנים רבות נאספו ונרשמו שירים, פזמונים וניגונים עממיים בידי בודדים ומשלחות, שעברו על פני רוסיה ופולין הרוסית של אז. החברה פעלה בפאֶטאֶרסבורג ובמוסקבה, ואחר כך נוסדו סניפים גם בקיוב, חארקוב ואודיסה. בליקוט החומר המוסיקאלי והשירי, על־ידי המשלחת האתנוגראפית מיסודו של הברון גינזבורג, השתתפו ז. קיסלגוף, יואל אנגל ואחרים. החומר הרב שנאסף נחקר ונמסר לידי מלחינים יהודים לשם עיבוד והירמון.

המלחינים נתגלו בעבודתם בבעיות הטיב של הנגינה העממית היהודית ובמיבנה סולמיה, אופייה ורוחה המיחדים, שדרשו אפני הירמון חדשים מתאימים. נתחוור שההירמון האירופי המקובל, שבו השתמשו מוסיקאים שונים עד אז, אינו מתאים. השירים והניגונים החסידיים תבעו דרכי עיבוד חדשים. ה„חברה למוסיקה יהודית עממית" הציבה לה למטרה ללמוד ולחקור את המילוס היהודי ולסגל לו צורה ובנין על יסודות מוסיקאליים תרבותיים שיהלמו את הרוח המקורי של השירים. אז הושמעו לראשונה שירים עממיים יהודיים בעיבוד אמנותי, ואחרי שיצאו לאור נהפכו לנכסים תרבותיים מוסיקאליים.

בשיר העממי האשכנזי לא היו מחיצות בין יהדות רוסיה ופולין. אותן הנעימות, אותו החומר, הלבוש והצבעים, שנבעו כולם ממקור אחד — חייהם של המוני העם. אך החברה הפאֶטאֶרסבורגית פעלה ברוסיה בלבד ובחקירת השיר העממי היהודי בפולין לא עסקה כלל. והנה נתגלה אמודאי, שנולד מחוץ לגבולות פולין, מנחם קיפניס, שידע לרדת למצולות היצירה העממית בפולין ולדלות משם מחרוזות פנינים יקרות. קיפניס נטל על עצמו את כל העבודה של החברה הפאֶטאֶרסבורגית: נסע ואסף, רשם וליטש, מיין ותיקן, ולבסוף ביצע את העבודה העיקרית —

פירסום השירים העממיים תוך ביצועם בקונצרטים פומ־ביים בערים ובעיירות של פולין ותחום המישב היהודי.

קיפניס האספן, הזמר והמפיץ

בפולין הרוסית קמו עם נשוב רוחות חדשים ברחוב היהודי אגודות זמרה בשם „הזמיר", שמגמתן היתה לאו־מית עברית, ומאידך — בהשראת ה„בונד" — אגודות לזמרה בעלות מגמה סוציאליסטית־עממית־יהודית. מכאן נתפשטו האגודות גם בארצות אחרות ומעבר לים. קיפניס לא הסתפק בשירים לאומיים בלבד. הוא הבליט בעיקר את השיר האינדיבידואלי של הפיעל והאמן היהודי, ואף הצליח.

בפעם הראשונה הופיע קיפניס בביצוע שירים יהודיים ביובל העשרים וחמש של העתון העברי „הצפירה". השי־רים עשו רושם גדול, ורוחו של נחום סוקולוב היתה נוחה מאד מהם. קיפניס קיבל אז הזדמנות להשמיע את שיריו בריגה ובערים באלטיות אחרות. בריגה הוא נתקבל על־ידי הסופר הד"ר י. ל. קנטור, עורך העתון היומי הראשון בעברית „היום". היה זה מסע נצחון לשיר היהודי.

היו שהתפלאו להעזתו של קיפניס להופיע בלבוש המקובל בקונצרטים באירופה ולשיר ביידיש בפומבי את שירי העוני של וארשה.

בשנת 1913 הופיע קיפניס באחד מנשפיו הראשונים בוארשה, שנערך באולמי הראדוטים, ששימשו לקונצרטים ונשפי־מסכות מפוארים. באולם הגדול נתכנסו משמנה וסלתה של החברה היהודית בוארשה: מתבוללים ולאומיים, רופאים, עורכי־דין, גבירים, אמידים ופשוטי עם. רבים מהמתבוללים חששו מאד מהרוחות הלאומיים שנשבו ברחוב היהודי, אולם הסקרנות וזכרונות הילדות גברו והם נמשכו ובאו אל הקונצרט. רטט של התרגשות אחז את הקהל כשנשמע השיר „הפילוסוף" ו„בים בום". אכן רבים גם נחרדו: מה יאמרו הגויים? היתכן שבאולם הראדוטים אשר בכיכר התיאטרון הגדול ישירו שירי־עם יהודיים? אך קיפניס המשיך לשיר, וככל שהמשיך הלך והרחיב את הפרץ בחומת הבושה מפני המלעיגים. לאט לאט החל הקהל: הרופאים, עורכי־דין, הגבירים וכל השאר לשיר עמו יחד. מאז קיבל השיר היהודי העממי שיווי זכויות באולמי הקונצרטים בפולין בכלל ובוארשה בפרט. קיפניס העז וניצח, והוא פתח את השערים לפני המוני העם לשמוע וללמוד את שיריו.

השיר העממי היה עדיין בבחינת חומר גלמי. בפא־טארסבורג כבר עבדו בעיבודו ובליטושו, אך בפולין טרם ניגשו להלבישו מחלצות אמנותיות, טרם נתנו לו צורה הרמונית כדי להתאימו לבימה. במסעיו על פני ערים ועיירות אסף קיפניס את שירי העם, רשם אותם בתוי־נגינה, אף התקינם והכשירם. אוצר גדול של תרבות מוסיקאלית עממית בא לידו, והוא נתן דחיפה נמרצת למוסיקאים יהודים, כליאו ליוב, מתתיהו בנסמן ואחרים לעבד את השיר העממי ולתת לו צורה ולבוש הרמוני מתאים.

זכות גדולה עמדה לו לקיפניס שהוא היה גם המבצע על הבימה. ערך רב היה להופעותיו על הבימה לגבי התפתחותו התרבותית של השיר העממי וניגוניו. כאספן מנוסה ובעל שמיעה חדה קלט הוא את הקולוריט המקומי של כל שיר ושיר וגם ידע להשמיעו מעל הבימה כפי שרשמו, בלבביות ובפשטות.

אכן, במסעיו על פני העולם היהודי קיפניס לא רק אסף אלא גם הפיץ את שירי העם. מפיו נודע ליהודי ליטא, כיצד שר היהודי בפודוליה, ויהודי ווהלין למדו ממנו נעימות של יהודי פודלאסיא. הוא הלך וקשר בחוט־זהב של השיר העממי היהודי את קיבוצי היהודים שבליטא, פולין, אוקראינה, לאטביה, רומניה ועוד. כל שיר עממי שהושר בפיו איבד את אופיו המקומי והפך לקנין של כלל ישראל.

במשך הזמן נמצאו לקיפניס מתחרים: זמרים עממיים יהודים ניסו כמוהו להפיץ את השיר היהודי ולפרשו לפי הבנתם. אך קיפניס היה המקורי והעצמאי ביניהם, וקשה היה לחקותו. הוא היה בעל תרבות רבת צדדים, שנספגה לנשמתו והיתה לחלק ממנה, דבר נדיר אצל הזמרים היהודים באותם הימים. השירים ששר יחד עם רעייתו הזמרת זמרה זליגפלד בקונצרטים בערי פולין ורוסיה ובארצות שונות של אירופה, חדרו לכל שכבות האוכלוסיה היהודית, עד למרתף האומן ומטבח העוזרת, והמתיקו להן את חייהם מלאי הדאגות והיגון.

קיפניס היה זמר במקהלת האופירה הוארשאית, והיה מקבל ללא קושי מיוחד חופשה לשם הופעותיו בקונצרטים בערים אחרות מבלי שתיפגע אפילו משכרתו. ב־1917 הופיע לראשונה, ובהצלחה רבה, בפילהארמוניה הברלינית, בה השמיע שורה של שירים ביידיש. מיד אחר זה הופיע יחד עם רעייתו באולם בליטהנר בברלין, וגם בלייפציג. את ההכנסות מהקונצרטים הללו מסר למטרות צדקה, לידי הרב הברליני ד"ר הילדסהיימר.

קיפניס ישב בוארשה למעלה מארבעים שנה והיפרה בכשרונו את חיי התרבות היהודית בפולין, אף עזר הרבה בפיתוח מוסדות תרבות, מקהלות עם, תיאטרון יהודי, וכיוצא בזה. הוא פעל גם בהפצת השירים העממיים בדפוס. מאוספי שיריו הופיעו שני ספרים: „ששים שירים עממיים יהודיים" ו„שמונים שירים יהודיים" עם תוי־נגינה (הוצאת א. גיטלין, וארשה, 1918 ו־1925), שנפוצו בעולם באלפי טפסים. באמריקה בלבד נמכר קובצו הראשון במספר של 12000 טפסים. האוספים של קיפניס שימשו חומר למלחי־נים יהודים והיו לחלק בלתי נפרד בכל נשף של נוער. גם זמרים נוצרים ואמני אופירות שרו משיריו.

קיפניס הפיח בשיר החילוני רוח קדושה ורגש לאומי והוא שימש אספקלריה לחיי יהודי פולין ורוחם. השיר העממי והשירה הדתית נתלכדו והיו לאחדים בנגינה והביאו לידי התרוממות הנפש, להתעוררות, להתלהבות. אף בשירי ערש ושירי צחוק מצא קיפניס ניצוץ של קדושה ומוסר.

האמנות העממית היתה תמיד מעיין לאמנות הלאומית. כל אמנות לאומית שואבת מהיצירה העממית, הנותנת ביטוי אמיתי לגאון העממי. השיר הפרימיטיבי העממי היהודי עלה בזמן קצר בוארשה ובפולין למדרגת אמנות אמיתית ומצא את דרכו למוסיקה הכללית.

קיפניס המבקר והסופר במוסיקה היהודית

קיפניס נתפרסם גם כמבקר חריף וחוקר הנגינה היהודית. הוא היה אחד החוקרים החשובים בשדה החזנות והשירה החסידית, וערך תרבותי והיסטורי רב למחקריו על חזנים ומנגנים, שעוררו ענין רב בציבור. הוא היה אחד הראשונים המעטים שגילו את המוסיקה החסידית. החסידות לא טרחה לעשות אזניים לניגוניהם. קיפניס הביע את התפעלותו מרבי אהרן הגדול, הצדיק מקארלין־פינסק, שהיה כח יוצר במוסיקה החסידית ומבלי לדעת תוי־נגינה חיבר הרבה נוסחאות וניגונים, שמהם נתקדשו אצל החסי־דים ונקראים „הניגונים הקדושים". קיפניס בטוח היה, שהצדיק מקארלין לא הקשיב לנגינות זרות ולא הושפע מהן, וכל מה שיצר העלה ממעמקי נפשו הוא, על כן חיבוריו הם מקוריים ועממיים. הוא ייחס ערך רב לניגוני פסח של קארלין, החדורים, לדעתו, רוח הופש חסידי, כוח דראמתי וחריפות הביטוי. קיפניס קבע, שניגוני קארלין הם עשירי תוכן, ונוגעים בטוגים המקוריים במיתרי הנש־מה היהודית.

במשך נדודיו נזדמן לו לקיפניס להכיר נגינות חסידים גם של שושלות אחרות, כמו חב"ד, בראצלאב ואחרים. הוא פירסם בעתונים שונים מניגוני הפסח של קארלין והוציאם ממעגל הצר של שושלת חסידות אל הציבור היהודי הרחב.

מאמרו הראשון בביקורת מוסיקאלית נדפס ב„המליץ" הפטארסבורגי בשנת 1902. בשורת מאמרים בשם „סיגנון זמרתנו" הוא דן על הסיגנון והסולם במוסיקה היהודית. מאמריו גררו פולמוס ארוך ב„המליץ" עם החזן החוקר פנחס מינקובסקי ואחרים ועוררו הדים בכל העולם המו־סיקאלי היהודי. כן פירסם הוא ב„הצופה" הוארשאי שורת מאמרים בשם „פלשתים עליך ישראל" וביקורת על מוסיקה ותיאטרון בשם „בת קול". מן הצורך לציין, כי קיפניס היה בעל ידיעות רבות לא רק במוסיקה הכללית היהודית בלבד, אלא גם בספרותנו הישנה והחדשה.

לאחר שנים, כשמ. קרינסקי החל להוציא בוארשה את השבועון „רומאן־צייטונג" (1907—1908) מסר את עריכת המדור המוסיקאלי לידי קיפניס שפירסם בו את עבודותיו המוסיקאליות הראשונות ביידיש על חזנים, זמרים, מלחינים ואמנים יהודים נודעים. מאז, כל מאמר ביקורת מפרי עטו לא רק שנקרא, אלא נלמד כהלכה. על אף אמרות מבדחות ופתגמים שמילא בהם את מאמריו, נחשבו הם כהערכה מקצועית מוסיקאלית ממדרגה ראשונה. קיפניס עזר במאמריו לטפח אצל הדור הצעיר של חזנים וחובבי נגינה יהודית חוש טעם ליפה ולטוב. הוא השתתף במאמריו גם בשבועונים „שטראַהל" ו„תיאטר־וועלט" (1909) לאַפּאַ־לבאַרג, שבהם פירסם שורת מאמרים על חזנות וחזנים. הוא נכנס למערכת ה„היינט" בוארשה, ובה התחילה פעולתו רבת ההשפעה בספרות המוסיקאלית. זלמן רייזין מציין את קיפניס ב„לכסיקון הספרות והעתונות היהודית" (ביידיש) כיוצר ראשון של ביקורת מוסיקאלית

קיפניס כתב גם סיפורים על משוררים וחזנים. היה זה נושא חביב עליו. בשנת 1912 הוציא ספר בשם „מוסי־קאים יהודים נודעים"* עם תמונות רבות. לא רק זמרים יהודים היו מעוניינים בביקורת של קיפניס, אלא גם אמנים גדולים של אומות העולם. הזמר האיטלקי הידוע באטיסטיני, מלך הבאריטונים, תירגם לאיטלקית כל מה שקיפניס כתב עליו בעתונים. כך עשו גם אמנים פולנים מפורסמים.

קיפניס עזר לבעלי כשרונות רבים במוסיקה להגיע למטרתם. כל מי שהרגיש בו נטיה לנגינה וחלם על קאר־יארה כחזן או זמר הלך לוארשה לשאול בעצת קיפניס, ולא אחד מהם הגיע לפירסום עולמי בעזרתו ובהדרכתו.

בשנת 1907 יסד א.ב. בירנבוים, החזן והמלחין הידוע מצ'אנסטוכוב, בעזרתם הפעילה של פינחס מינקובסקי וא. מ. ברנשטיין מווילנה, אגודת חזנים ברוסיה ובפולין. בוועידת החזנים, שהתקיימה אז בוארשה נבחר קיפניס פה אחד כמזכיר ההנהלה, אך הרשות הרוסית לא נתנה רשיון לקיום אגודה כזו. קיפניס נשאר בקשר מתמיד עם בירנבוים והיה לידידו ויועצו הנאמן.

קורות חייו של קיפניס

תאריך לידתו של קיפניס אינו ידוע. לפי ה„לכסיקון" של רייזין נולד ב־1878 באושומיר (ווהלין) לאביו ישעיה, שהיה יהודי למדן, מפורסם בבדיחותיו, חזק בגופו וברוחו, ובעל חזקה למכירת נרות בעיירה. עודו ילד שר מנחם אצל חזני ווהלין הידועים. חינוכו היה מסורתי, והוא למד בחרי־צות ש"ס ופוסקים. הוריו, ממשפחת רבנים, רצו לגדלו לרב בישראל, אך לבו של מנחם נטה לחזנות, כי גם משפחתו התברכה בחזנים ידועי שם. בן שמונה נשאר מנחם יתום מהוריו, והוא גדל אצל אחיו הבכור פייסה החזן (אבי הסופר לוין־קיפניס בתל־אביב). עד גיל ארבע־עשרה למד תורה מפי המלמדים הטובים ביותר שב„תלמוד תורה" של הקהילה, ואף עזר לאחיו לשיר בבית המדרש הצ'ארנובילי ובנשפי שמחה. לאַלט שלו יצא שם, והחזנים מהעיירות הסמוכות שילמו לו בעין יפה בעד עזרתו בימים הנוראים. בהגיעו לגיל חמש־עשרה אבד לו קול נעוריו. אז עזר לאחיו לעשות נרות חלב. אחר כך עבר אל האח השני, שגר במושבה גרמנית בווהלין, והיה נוסע בכפרים וקונה מהאיכרים את תנובתם, חמאה וביצים, וכשנזדמנה לו עגלה, לא היה מואס לפשוט בידיו את עורה. אחרי שחזר אליו קול גברי טנור, נתקבל למקהלת בית־הכנסת בז'יטומיר. שם למד ראשית יסודי המוסיקה וגם לימודים יהודים וכלליים. משם עבר לזוויהיל ושר יחיד אצל החזן הנודע ר' ברוך מילר. כאן הכיר את הסופר מ.ז. פייארברג וש.ז. זצר. מזוויהיל עבר קיפניס לברדיצ'ב וזמן רב השתתף במקהלות של ניסן באַלזאר (ספיבאַק) וזיידל רובנאַר. הוא היה מלווה את זיידל רובנאַר במסעיו על פני ווהלין, פודוליה, חבל קיוב, באַסראַביה וגם ליטא ופולין. בשעות הפנאי התמסר ללימודי חזנות, ואף השתלם בלימודים כלליים בעברית. הוא לימד את חבריו המשוררים, שביניהם היה המלחין המפורסם משה מילנר.

בוארשה נוסד אז בית הכנסת חדש לליטאים בשם

*) הוצאת ספרים „לכל", וארשה.

„עדת ישורון", שאליו הוזמן החזן הנודע משה ז׳רניצקי מאודיסה. ז׳רניצקי אירגן מקהלה טובה, ששרה מיצירות זולצר, ליבאנדובסקי, נובאקובסקי, ואחרים, אולם חסר לו טנור ראשון. הוא נסע לברדיצ׳ב להביא משם טנור טוב. משמשע את שירתו של קיפניס הצעיר, החליט להזמינו. אך ויידל רובנאר נהג לקחת ערבון בשטרות מכל משורר במקהלתו, שיהיה בטוח כי לא יעזבוהו לפתע פתאום. כשנודע לזיידל מה רצונו של ז׳רניצקי, פנה למשטרה וביקש לעקל את חפציו של קיפניס והזהירו שלא יעזבנו. ז׳רניצקי חזר לוארשה וסיפר את הדבר לנגיד גדול, הצורף ר׳ איציקל זוסמן, שהיה מבקר מפעם לפעם בברדיצ׳ב. ר׳ איציקל קיבל עליו להביא את קיפניס. משנודע למשוררי זיידל שזוסמן לקח את קיפניס, ארבו לו, ואחדים מהם אף נסעו עמם ברכבת מרחק כמה תחנות. קיפניס הסתתר מפניהם תחת ספסל, וכשנוכח שעזבו את הרכבת, יצא ממקום סתרו.

שירתו של קיפניס במקהלה ב„עדת ישורון" עשתה רושם רב על המתפללים. כעבור חצי שנה קרא קיפניס בעתונות מידעה מטעם מנהל האופירה הוארשאית כי מבוקש טנור ראשון. הוא ניגש למבחן בבנין התיאטרון הגדול בוארשה, כשזקן קטן עוטר את פניו — טיפוס יהודי מברדיצ׳ב... הוא טרם ידע אז לשיר „אריות" של אופירות, לכן שר את חיבורו של זיידל רובנאר „ועונה לעם ישראל בעת שועם אליו". בוחניו הופתעו מטעם קולו, והוא נתקבל כטנור ראשון ושר שם במשך שש־עשרה שנה. בתקופת כהונתו באופירה שר גם ב„עדת ישורון" אצל החזנים ז׳רניצקי, מנדלביץ ואליהו זלודקובסקי וגם בבית־הכנסת ברחוב טלומאצקה עם המנצח הנודע ליאו ליוב והחזן גרשון סירוטה. חיבתי לחזנות היתה טבועה בו מילדותו, ותמיד היה אומר, שהחזנות היתה מקור ראשון לשירת התפילות, כשם שניגוני החסידות היו — לדעתו — מקור השיר ביידיש.

את השכלתו התיאורטית קיבל קיפניס בקונסארבטוריון הוארשאי, שאליו נכנס מיד עם בואו לוארשה. אחרי שנת לימודים אחת נאלץ להפסיק מחוסר פנאי, אבל השתלם בהארמוניה אצל מתתיהו בנסמן. הוא הקים בוארשה מקהלה מעולה, שבה השתתפו המשוררים הטובים ביותר של כל בתי הכנסיות בוארשה, והופיע בה בהצלחה רבה.

בטבת תרצ״ד (ינואר 1934) חגג העולם המוסיקאלי היהודי בוארשה: חזנים, משוררים, זמרים, מנצחים ומוסיקאים, את חג יובלו המוסיקאלי־ספרותי ה־25 של קיפניס. נוסד ועד־יובל מגדולי העסקנים ואישי התרבות בוארשה, לודז, וילנה, ביאליסטוק, וב־6 לפברואר התקיים באולם הגדול של ה„קולוסיאום" „מיסדר"־אמנים, שהשתתפו בו הד״ר י. גוטליב (פתיחה), החזנים גרשון סירוטה ומשה קוסביצקי, המקהלות של דוד אייזנשטדט, א. דוידוביץ ומ. שניאור, הכנר פלידרבוים, זמרים ידועים מהאופירה הוארשאית והברלינית — ואף בעל היובל עם רעייתו הופיעו בתכנית. האולם היה מלא מפה אל פה, ומספר המשתתפים הגיע למעלה מ־6.000 איש ואשה. כל העתונים היהודים וגם לא־יהודים הקדישו מאמרי־הערכה לבעל היובל והרימו על נס את פעלו הגדול למען השיר העממי היהודי. אכן היה זה יובל המוסיקה היהודית, שהיתה לנכס אצל חוגים רחבים בעם.

הזוג האמנותי זמרה זליגפלד ומנחם קיפניס

לא פחות ממנחם קיפניס נשאה בעול השליחות להפצת השיר היהודי רעייתו זמרה זליגפלד. גאה היתה על שירי העם והתמסרה לתפקיד של זמרת עממית. בקולה הסופראן הנהדר, יכלה בנקל לבחור בקאריארה יותר נוחה מבחינות רבות וגם מכניסה יותר, אבל היא עמדה בנסיון ולא הכזיבה, ונשארה נאמנה כל ימי חייה לעם היהודי ולתרבותו. זכורות הופעותיה הראשונות בתקופת הכיבוש הגרמני בפולין במלחמת העולם הראשונה, כאשר הלהיבה את הקהל בשיריה „הוא הבטיח לי", „לטייל הלכנו", ועוד. למן אותו ערב ראשון שהופיעה ב„מרכז" (מועדון הציונים הצעירים) נתפרסמה כזמרת עממית ממדרגה ראשונה.

כשרונה היה רבגוני, ובשיריה השרתה הלכי־רוח שונים. בשיריה הליריים־רומאנטיים עלתה מכמה בחינות על קיפניס, מורה ומדריכה. באינטרפרטציה שלה הזימה את טענותיהם של זרים, ובהם גם של מוסיקאים מתבוללים יהודים, שהשיר היהודי הוא חיקוי של שירי עמים שונים. אחרי ששמעו אותה, הודו גם מתנגדים מוסיקאים, שהשיר היהודי הוא מקורי ובעל יופי מיוחד.

יחד עם זמרה זליגפלד השמיע קיפניס את השיר העממי היהודי מעל הבימה בנשפי קונצרטים שערכו בארצות אירופה והשרישוהו בביצועם האמניתי כיצירה יהודית אמנותית מושלמת. הסופר ז. סגלוביץ כתב עליהם בספרו „טלומאצקה 13", שזוג זה היה מתווך אמיתי בין העם למשורריו. לעתים היו מזמינים אליהם מכירים וחובבי יצירות העם, וקיפניס היה מראה להם מאוצרותיו שחיכו לתיקונם ופירסומם בפה ובכתב. רבים משירי האוסף שלו הפתיעו בעמקותם, בחן היהודי שלהם ובלבביותם. הכל היו יוצאים מביתם מעודדים ובפיהם ברכה לאוספים.

מקום לידתה של זמרה זליגפלד לא ידוע. היא היתה, כנראה, וארשאית מלידה לפי הרגלי חייה ומנהגיה, ועוד יותר לפי ביטויה הוארשאי הטיפוסי בניגונה המיוחד. היא היתה הבכורה להוריה. אביה היה בעל „חדר" חצי־מתוקן ברחוב צ׳אפלה. מטבעה היתה זמרה אשה שקטה, עממית ולבבית, ללא שמץ יוהרה או שאפתנות. קיפניס הוציאה מעולמה הצנוע והשקט לעולם הצלילים והפכה לאמנית עם שאיפות אמנותיות, והוא שעזר לה לרכוש שם של זמרת עממית ומפרשת מצוינת של השיר העממי היהודי.

קיפניס הכיר את זמרה במקהלת מ. שניאור. קולה ומוסיקאליותה ציינו אותה מכל שאר המשתתפות במקהלה. אחרי שעזב את האופירה הוארשאית בימי מלחמת העולם הראשונה, החליט קיפניס להתמסר לקונצרטים של השיר העממי היהודי, והזמין את זמרה זליגפלד שתילווה אליו. אחרי מות אשתו הראשונה נשא אותה לאשה, ומאז הופיעו יחד על הבימה והביאו עמם את השיר העממי לכל תפוצות היהודים.

זמרה הופיעה על הבימה תמיד בחברת בעלה, ורק לעתים נדירות — היה זה בשנים האחרונות שלפני המלחמה — היתה מופיעה יחידה בקונצרטים. אז התחיל כוכבה

דועך. כח הצלחתה היה, כנראה, תלוי בקיפניס וכשרונו המוסיקאלי.

בעקבות הזוג קיפניס החלו גם זמרים יהודים אחרים מארצות אירופה להופיע בשירים יהודים עממיים, דבר שלא נהגו לעשות עד אז. וחזנים רבים, בעלי שם עולמי, שעד אז הופיעו על הבימה רק ביצירות חזניות, אף הם החלו להכניס לתכניותיהם ממיטב השיר העממי היהודי. הצלחתם של הזוג קיפניס היתה מלאה.

בשנת 1939, כחצי שנה לפני פרוץ מלחמת העולם השניה, ביקרו קיפניס ואשתו בארץ־ישראל. בכל מקום בואם מצאו ידידים משכבר הימים, והרגשתם היתה כי בתוך „עמך" שבפולין הם יושבים ונהנים מאהבת ההמונים. ידידים הציעו להם להתישב בארץ ולהמשיך בעבודתם האמנותית־העממית, וקיפניס ואשתו גם חשבו על עליה לא"י, אלא שמכשולים טכניים וגם חוסר ידיעת השפה העברית הפריעו. הם שבו לפולין. שבועות אחדים אחר־כך פרצה מלחמת העולם השניה האיומה...

מספרים, שאחרי שהנאצים הפציצו את וארשה והפכו את הבית בו גר קיפניס ברחוב ואליצוב לעי שממה, ראו אותו מהלך על החורבות ומחפש לא כסף ותכשיטים אלא את שרידי עשרו הרוחני, אוספי השירים העממיים, כתבי־יד וצילומים, שנצטברו אצלו בעבודה שקדנית וחרוצה.

בגיטו עבד קיפניס במוסדות יהודים, באגודות הסופרים, ועוד. רעייתו היתה מופיעה בקונצרטים של שירים עממיים, שנערכו מזמן לזמן בגיטו. קיפניס מת מיתה טבעית בשנת 1942 משטף דם במוח. חברים, ידידים ומעריצים ערכו לו הלויה כיאה לו והספידוהו על קברו בבית העלמין ברחוב גאנשה.

אחרי מות בעלה שמרה זמרה זליגפלד על אוסף השירים שלו כעל אישון עינה. היא קיוותה שמיד עם תום המלחמה תוציאם לאור. אולם — עם אחד ה„משלוחים" מן הגיטו נשלחה גם זמרה זליגפלד, חביבת ההמונים היהודים, לטראבלינקה. עם ההמונים שעליהם האצילה יחד עם בעלה עונג והתרוממות רוח הילקה את גורלה.

ב. מתתיהו בנסמן, מלחין ומנצח

בחבורה הוארשאית של אוהדי המוסיקה היהודית הצטיין מתתיהו בנסמן. הוא היה ללא ספק מגדולי פלאי המוסיקה, הן מבחינת הגיל שבו נתגלה כשרונו, הן מבחינת השלימות שאותה השיג במוקדם. ילדותו המפליאה היא שמשכה בעיקר את תשומת־הלב, אחר כך עוררה התפעלות יצירת הבגרות שלו. בדומה לילדי־פלאים יהודים רבים, אף הוא הוזנח חינוכו, כי לא נמצא בציבור היהודי איש שידאג להתפתחות כשרונו הגדול. מאחר שחינוכו המקצועי היה לקוי, נתקפח כוח הממציא שלו, ומה שרכש במאמציו לא הספיק. אלה שעמדו במחיצתו והכירוהו מקרוב התפעלו ממקוריותו כמלחין, מהמצאותיו והישגיו במוסיקה, מכשרונו הגדול שהיה טבוע בו מלידה, מתפיסתו שנתגלו בה ניצוצות של גאונות מתפרצת לפעולות נועזות ובלתי רגילות, למרחבים ולעולמות בלתי ידועים.

מתתיהו בנסמן נולד בשנת 1872 בניקולאיאב, בדרומה של רוסיה, לאביו ר' שלמה מלמד. בשחר ילדותו נתגלה כעילוי במוסיקה, אך במקום מגורי אביו נבצר ממנו לפתח את כשרונו המוסיקאלי, והוא עבר לאודיסה. בגיל 12 חיבר רומאנס רוסי בשם „יוז'ניה אוצ'י" (עיניים דרומיות), שעורר תשומת לב אצל נבוני דבר. באודיסה ראהו אנטון רובינשטיין, שתלה בו תקוות רבות, והתחיל ללמד אותו את יסודות המוסיקה. אולם בנסמן הצעיר, שנעזב לנפשו בלי אמצעים ומקורות פרנסה, נשללה ממנו האפשרות ללמוד בשיטתיות ובשלווה, והוא נמשך בעלומיו לתיאטרון הזול ונעשה מנצח בתזמורת. כאן נפתח לפניו לרווחה עולם הזמרים, הנוגנים, הזמרות והרקדניות... אולם שאיפתו לגדולות לא נתנה לו מנוח, והוא עזב את אודיסה ויצא לוארשה. כאן הוא למד אצל הפרופיסור והתיאורטיקן רוגוזסקי והמשיך לחבר רומאנסות, קאנטאטות וסרינאדות לכלים שונים, וגם רבעיות לזמרה בעברית וביידיש. במשך הימים נתאספה סביבו קבוצת נוער (שניאור, סנדלר, שלוסברג, מ. קיפניס, קומוק, ואחרים) שראתה אותו כמורם למוסיקה. בין המורה לתלמידים נוצרה מעין השפעת גומלין: בני הקבוצה למדו מפי המורה מה שהיה ביכלתו להקנות להם, ואילו הוא עצמו הושפע מהם השפעה לאומית־יהודית. הקבוצה עודדה אותו ביצירתו ובעיבוד שירי־עם יהודים. מתוך השפעה זו העשיר בנסמן את המוסיקה היהודית ביצירות שונות, שבוצעו מעל הבימה. וארשה היהודית היתה איפוא לבנסמן תחנה חשובה ומכריעה ביצירתו, והיא שביצרה בו את „הנקודה היהודית".

כח דמיונו עלה על ידיעותיו התיאורטיות. בחיבוריו — בצורתם ובסיגנונם — ניכר מיעוט השכלתו המוסיקאלית. הוא לא אהב את המלאכותיות, מכאן — שנאתו את המודרניזם המיותר, את הכרומטיות עם הדיסונאנסים הכבדים, כפי שהיה מכנה זאת. כל פראזה מוסיקאלית שיצר צילצלה בסיגנונו הוא, קלה בצורה ועשירה בדמיונה.

יצירתו זרמה בשני אפיקים: המוסיקה היהודית והכללית. פעולתו ב„הזמיר" ועבודתו בשדה הנגינה העממית קשרו אותו למוסיקה היהודית; אישיותו, הרגשתו והשקפתו הקוסמופוליטית — למוסיקה הכללית. ושניהם ינקו ממקור אחד: נפש ענוגה ורגשות עמוקים וכנים.

וארשה לא סיפקה את שאיפותיו הגדולות, והוא נסע לאיטליה, למילאנו, גן־העדן התחתון של המוסיקה. שם שאב ממעיינות הרוח האיטלקית, כתב אופירה בשם „אופירה נובה" וחיבר אוראטוריה בשם „ל'אנונציזיונה", שהוערכה לטובה בפי המומחים המוסיקאליים הגדולים פוצ'יני וגאלינאני. האוראטוריה שלו בוצעה בהצלחה רבה בקונסרבאטוריון על שם ואֶרדי במילאנו. יצירותיו אלה פירסמוהו באיטליה, אולם לא ביצרו את מעמדו הכלכלי. הוא אהב והעריץ את איטליה, אולם נאלץ לחזור לאודיסה. וכאן התחילה הטראגדיה שלו, טראגדיה של כל אמן במוסיקה, שלא הספיק בעלומיו לבחור לעצמו שיטה ודרך. התנצחו

בו הסיגנון האיטלקי, הרוח הרוסית ומשהו יהודי, בלתי נודע, שהיה מושרש בנשמתו, ירושת אביו ר' שלום מלמד מניקולאיאב. בנסמן החל לכתוב אופירה על הליבראטו „היהודי" לצ׳יריקוב, שאז, בתקופת הפוגרום הקישינובי, היה דבר אקטואלי. הוא עסק גם ביצירות מוסיקאליות אחרות: קונצרטים וסונאטות. אך עול כבד של דאגות חמריות (ונוספה עליהן גם פרנסת שתי אחיותיו ואחיו) העיק על רוחו היוצר. לא יצאו ימים רבים, והוא נראה שוב, הפעם בלוויית משפחתו, בוארשה. והפעם מצא כאן יותר ממה שפילל; גם דאגת הפרנסה הוקלה מעליו.

בנסמן מעולם לא הלך בדרך הכבושה בידי אחרים. הוא לא פנה עורף לעמו כדרך מוסיקאים יהודים שחיפשו חסות תחת כנפי עמים שונים, הזניחו את עמם ואת אוצרות נגינתו. בנסמן היה ונשאר בן נאמן לעמו אף בעת צרה. הוא התעניין בבעיות המוסיקה היהודית, ניסה לחדור לעומקה, להבינה ולהביעה כהבנתו, מה שעורר ויכוחים בינו לבין חבריו. לא תמיד היה הצדק עמו.

בנסמן נהפך בוארשה למלחין יהודי. הוא חיבר בזה אחר זה שירים בעברית וביידיש לקול יחיד ומקהלה. שירו „עורו ציון" הפך להימנון ראשון בנשפי הציונים ומסיבותיהם בוארשה בשנים הראשונות לתנועה הציונית. כזה היה גם מזלם של חיבוריו „שיר הזורע" ו„בת אוריה". ואז התחילו להבחין בו סימני כניעה לגורלו: הוא הפסיק לשאוף לגדולות ונצורות, מצא סיפוק בקטנות. הוא נתמנה למנצח על מקהלת „הזמיר", שנוסד אז בוארשה.

הקונצרט הראשון של „הזמיר" בוארשה היה גם יום חגו. במוצאי־שבת, ליל חנוכה הראשון (דצמבר 1907), התקיים קונצרט זה ב„עמק השווייצי". האולם הגדול היה מלא. כאלף איש מכל שכבות העם באו לשמוע קונצרט יהודי. „הזמיר" היה אז בבחינת „ילד שעשועים" של האינטליגנציה הלאומית־היהודית בוארשה, והקונצרט הראשון בא אחר שנה של סכסכנות ואי־סדר בהנהלת המוסד. על אף הכל, הושגה המטרה ונוצרה פינה יהודית לאמנות ולמוסיקה. השמחה היתה שפוכה על כל פנים, שמחה יהודית, קורנת־רוח יהודית אסתיטית. כל חובבי אמנות שקיוו כי „הזמיר" יקים פינת־אמנות לשם פיתוחה והפצתה בקרב השדרות הרחבות של העם היהודי, כל אלה שהבינו כי תפקיד „הזמיר" הוא לעורר את הנעימה היהודית שהוזנחה בגלות, ללטשה, לשכללה ולפארה וגם להציגה, בירכו ברכת „שהחיינו" בקונצרט זה.

הערב נפתח בשירת „הזמיר" למקהלה ותזמורת (המוסיקה למאירבר מהאוברטורה „סטרואנזה"). אחריו בא „שיר המכבים", המלים לא. ליובושיצקי, המוסיקה לבנסמן. כן בוצע השיר העממי „דער פאראם" (הרפסודת) לאליקום צונזר שעובד על־ידי בנסמן. המלווה בפסנתר היה מ. שניאור. כן הושמעו שירי־עם שונים ו„אם המכבים" מהאופירה „המכבים" לאנטון רובינשטיין.

התזמורת הצטיינה בשני דברים עיקריים: „פירמורס" לרובינשטיין ו„מארש החתונה" למנדלסון־ברתולדי. ועל כולם עלו יפה „הללויה" לליבאנדובסקי בשירת המקהלה, „שיר הזורע" לבנסמן, „צלילי ערב" לרובינשטין והשיר העממי „הקושיה הישנה". בנסמן, כמנהל „הזמיר", לא חס על כל עמל, כדי להביא בזמן קצר את המקהלה והתזמורת, שהורכבו מחובבים בלבד, לידי ליכוד אמנותי רב, וזכה להערכה מצד הקהל שערך לו תשואות רבות והשפיע עליו זרי פרחים ומתנות. גם הד"ר גרשון לוין, יו"ר „הזמיר", זכה להערכה על פעולתו הרבה. הצלחת הקונצרט עודדה את רוחו של בנסמן.

הקונצרט השני הגדול של „הזמיר" נתקיים שלושה חדשים לאחר מכן. התכנית הכילה בתוך השאר את „בריאת העולם" להיידן ואת „הללויה" לליבאנדובסקי. רושם נמרץ עשה שירו של בנסמן „שיר ערש," שהמוסיקה שלו הצטיינה במקוריות ועממיות. ואחרון אחרון חביב — הסימפוניה „פלשתינה" לבנסמן שנמשכה 12 דקות. סימפוניה זו היתה הסנסאציה של הנשף. היא היתה עשירה ברעיונות מוסיקאליים עמוקים, מקוריים, רבי תוכן ועדינות. בחלק הראשון, „אנדנטה מודירטו", עיבד בנסמן באופן מצוין את הנעימה של „שיר הזורע" ובה פניני צלילים אמיתיות, כגון הרביעיה הלירית־דראמתית לכינור. גם סיומו של החלק הראשון „מארש של פלשתינה", הכתוב בחמישה רבעים, היה יפה מאד ועשה רושם גדול. החלק השלישי „קרידו די פלשתינה" היה נהדר והצטיין ברכותו. הנעימה דה־מול עובדה בו בהארמוניה פוליפונית מודרנית.

מבחינה מוסיקאלית־טכנית דיו בסימפוניה זו של בנסמן כל הסממנים המעידים על טיב היצירה המקורית רבת הרושם. אך נמצאו מבקרים שאמרו, כי שמה אינו הולם את תוכנה, והרעיונות המוסיקאליים שלה חסרים רוח המזרח. אולם בנסמן צייר את פלשתינה בצלילים לפי תפיסתו והרגשתו הוא. לא את א"י העתיקה על בית מקדשה, שדותיה הקדומים ו„שיר הזורע" העתיק שיווה הוא לעיניו בשעת כתבו את יצירתו. ב„קרידו די פלשתינה" הוא מתגעגע על ציון, והגעגועים בולטים מאד במוטיבים של דה־מול, כשנפשו יוצאת לציון. הוא מתאר בה את בית־המקדש החדש שייבנה במלוא זהרו ופארו, והוא קורא את העם לציון בתרועות חצוצרות. אכן אמצעיו לא הספיקו, הם היו חלשים, בלתי עממיים.

ידוע, שווארדי, כשעלה בדעתו לכתוב את האופירה „אאידה" נסע במיוחד למצרים לשמוע ולספוג אל תוכו נעימות עממיות מצריות, ורק אחר־כך ניגש לכתיבת יצירתו. בנסמן היהודי לא נסע לארץ־ישראל לתור את הארץ, לראותה ולהאזין לנעימות המזרחיות המתהלכות בה, ולספוג רשמים בטרם יגש לתיאורה המוסיקאלי. לא עלה איפוא על דעתו להכניס ל„מארש פלשתינה" הדים מהנעימה העממית „עוד לא אבדה תקוותנו" בצורה מעובדת יפה, כמיטב יכלתו של היוצר. בתשובה למבקריו, אמר בנסמן, כי וארדי היה איטלקי, ונסיעתו למצרים היתה הכרחית, לשם קליטת הנעימה ההולמת את יצירתו. ואילו הוא עצמו יהודי, שנולד בבית מסורתי וספג לקרבו את הנעימות המסורתיות של בית־הכנסת. רבי לוי־יצחק מברדיצ׳ב לא יצא מעולם את גבולות רוסיה, ובכל זאת יצר את ניגוניו ברוח ובצבעים מזרחיים, היא הרוח המסורתית.

אכן גם המבקרים לא גרעו מערכה הגדול של הסימפוניה „פלשתינה", שהגיעה למעלת סימפוניה במלוא מובן

המלה. גם הם מצאו בה קטעים מצוינים, צלילים סימפוניים, כגון עליית השחר בהרים — שאיפה לאור ולתחיה.

מוארשה עבר בנסמן ללודז ולערים אחרות קטנות יותר, כמו צ׳אנסטוכוב ושאֶדליץ, אולם וארשה ולודז היו הערים שלהן הקדיש את מיטב כוחותיו, בהן כיהן כמנצח על המקהלה, נתן שיעורים באימון הקול, תורת המוסיקה והארמוניה. חלומות נעורים ומאוויים אמנותיים שנתעוררו בו מחדש גזלו את מנוחתו, והוא החל לשכך את המאבק הפנימי בין המציאות לחלום הנעורים בטיפה המרה ואיבד את כושר היצירה שלו. נסתלקה ממנו רוח הקודש.

הוא היגר לאמריקה ומת בניו־יורק בשביעי לאפריל 1922 במצוקה ועוני.

ג. מ. שניאור, מלחין ומנצח

שיחק לה המזל לוארשה היהודית שלא במתכוון באו אליה אנשי סגולה ממרחקים והעניקו לה מכשרונם ופריון יצירתם, אפילו לא זכו לעידוד והבטחות לעתיד...

מ. שניאור נולד בחארסון. תאריך לידתו אינו ידוע. הוא היה איש צנוע, לא רדף אחר הפירסום והכבוד, והפר־טים המעטים שנתקבלו עליו — לא מפיו נתקבלו. הוא לא אהב לדבר על עצמו.

ידוע רק שעוד בימי נעוריו בא לוארשה ולמד מפי הפרופיסורים רוגוזסקי ונוסקובסקי. שתי עיניו השחורות שבערו תחת שפע שערות שחורות כפחם, סמירות וארוכות ומפוזרות משני עברי ראשו, שירדו לו על צווארו, משכו את תשומת לב כל רואיו, ופרצופו היהודי־המונגולי עוד הגדיל את הרושם.

בשנת 1906 החל שניאור להתפרסם בחוגי חובבי המוסיקה היהודית בוארשה כמורה למוסיקה, כפדגוג מצוין של תורת ההארמוניה והמוסיקה. אחרי מ. בנסמן היה שניאור המחנך מנצחים צבאיים לרוסיה הגדולה. בחדרו, בקומה הרביעית ברחוב אלאקטוראֶלנה 5, אפשר היה למצוא צעירים רבים בעלי שאיפות שונות: צעיר שלמד חזנות ושאף להשתלם בהארמוניה; תלמידי הקונסרבאטוריון הוארשאי, שעמדו לפני סיום חוק לימודם והיו זקוקים לעזרה לקראת הבחינות; פסנתרנית, שלמען „הדיפלום" היו דרושות לה ידיעות בתיאוריה והארמוניה; ואפילו „קוזאק", שלמד מוסיקה ושאף להגיע לדרגת מנצח על תזמורת גדוד הקוזאקים — כולם באו לשאול עצה מפיו. היה שניאור המורה והמדריך רץ מתלמיד אחד לשני, מסביר, מתקן, מעיר, מתעצבן, ואינו בוש להכות על הידיים בשל אקורד בלתי נכון... שמו נתפרסם ומשך אליו תלמי־דים גם מחוץ לוארשה. מערי השדה החלו נוהרים אליו צעירים שרצו לקשור את חייהם עם המוסיקה.

והתקופה — תקופת התאכזבותה של האינטליגנציה היהודית בוארשה מתנועת ההתבוללות וההתבטלות הלאו־מית. הנוער המוסיקאלי החל להשתחרר מהשתעבדותו לצלילים נכרים ולחפש דרך חדשה. בנסמן היה הראשון שפתח דרך להתחדשות המוסיקה, ושניאור נמנה עם תלמידיו הטובים שנמשך אחרי מנגינותיו לשירים עממיים. תלמידיו הצעירים עקבו בחרדה אחרי הנעשה אז בפאֶטאֶרבורג ב„חברה למוסיקה יהודית עממית", שמטרתה היתה שיחרור הנגינה היהודית העממית מכבלי ההארמוניה האירופית ועיבודה האמנותי. שניאור הרגיש בשינוי היסודי שחל עם התאמת ההירמון לנעימה, בהתאם לאופייה המוסיקאלי ומהותה הפנימית של הנעימה היהודית, בעלת ניגון מזרחי. ישיבתו של שניאור בוארשה היהודית הפיחה בו נשמה יתירה שהלמה את רוחו המקורית. הנוער היהודי בוארשה הכירו והעריצו.

הוא עבר לפעולת ניצוח. לא קלה היתה ההחלטה. רבים היו ההיסוסים אם אמנם יש לו הכשרון לכך, וזמן רב עבר עד שהתגבר עליהם. מנחם קיפניס הוא שהושיט לשניאור את שרביט הניצוח.

בשנת 1908 מסרה הנהלת „הזמיר" בוארשה (שהשתתפו בה: ד"ר גרשון לוין, נחמיה פינקלשטיין, ליאון לויטה, ש. קרינסקי ואחרים) לקיפניס למצוא מנצח מתאים למקהלת „הזמיר". ליאו ליוב, המנצח הראשון, עזב את משרתו, ושאלת מנצח חדש עמדה על הפרק. נתברר, שאין בוארשה מנצחים ראויים לשמם. אמנם, המוסיקאי הנודע אפרים שקלאר מריגה ואחרים מחוץ־לארץ היו מוכנים לקבל את המשרה, אולם הנהלת „הזמיר" לא יכלה לשאת בעול החזקת מנצח בעל משפחה מחוץ־לארץ. שאלו בעצתו של קיפניס, והוא שם עינו בשניאור. ביום בהיר אחד בא לדירתו והודיע לו שהנהלת „הזמיר" החליטה למנותו למנצח על המקהלה שלה.

הופעתו הראשונה של שניאור כמנצח היתה באולם „פילהארמוניה". הושרו „הללויה" להאֶנדל, „הבט משמים" ל׳ילבאֶרטס ושירי־עם. ה„הללויה" בוצעה במקהלה ובתז־מורת יחד בניצוחו של שניאור. אולם הפילהארמוניה היה מלא, האוירה היתה חגיגית. אנשי המקהלה, בחורים ובחו־רות, מילאו את הבימה, וסביבם התזמורת. עם סיום השיר פרצו מחיאות כפיים סוערות וקריאות „ביס". גבוני דבר העידו, שהיה זה קונצרט יהודי מוצלח ביותר בתקופה ההיא.

מאז כיהן שניאור כמנצח על מקהלה יהודית גדולה בוארשה ושמו נקשר במוסיקה היהודית קשר לא ינותק. זמנים שונים עברו עליו, ובהם גם קשים. בתוהו ובוהו של שביתות, של מלחמה ומהפכה — תמיד ראו את שניאור שקוע במחשבות ועסוק ביסוד מקהלות. מקהלות רבות היו לו בוארשה ובהן מאות זמרים. הוא ניצח לא רק על מקהלת „הזמיר", גם על „מוזה" של „פועלי־ציון" וגם על זו של ה„התאחדות". ושוב עבר ל„הזמיר". שניאור לא אהב פעולות זעירות, הוא שאף תמיד לגדולות בהרגשתו המוסיקאלית. הנה הוא בראש המקהלה בפילהארמוניה מבצע את החלק האחרון — בעברית — של הסימפוניה התשיעית לבטהובן, והנה הוא מבצע את „ליל ולפורגיס" למנדלסון. על אף היסוסיו בראשית עבודתו כמנצח, נתגלה כמנצח היהודי הפעיל ביותר בוארשה.

הוא היה פעיל גם כמחבר שורת יצירות מקוריות

ורציניות שבהן קנה לו שם. נעימתו לשיר „שלוש תופרות" לפרץ פירסמה אותו כיוצר מנגינות. ה„אֶלֶאגיה" שלו למלים של הורביץ מצטיינת בעמקותה, וכמוה גם יצירותיו האחרות, כמו „יחזקאל" (המלים של פרץ), „יחי העם", „הדמעה האחרונה".

וארשה היהודית לא מילאה את חובתה לאמן זה. היא לא סיפקה מקום לחזרות בשביל מקהלתו העממית היחידה בעיר, בעוד שבלודז, ואפילו בסטאניסלאב וקולומיאה, מילאו הקהילות חובה זו ללא כל תביעה.

בסוכות תרפ"ב (אוקטובר 1921) נערך בוארשה קונצרט מוקדש לעשר שנות פעולתו המוסיקאלית של שניאור בהשתתפות מקהלה מעורבת של מאתיים איש. במאי 1928 חגג שניאור את יובל העשרים לפעולתו כמנצח על יצירות מוסיקה יהודית, שהוחג בפאר בנוכחות סלתה ושמנה של וארשה המוסיקאלית.

שניאור לא אחת ידע טעמה של דחקות. אך מי שם לב לדברים קטנים כאלה? והוא המשיך בפעולתו הברוכה. אכן וארשה העריכה וכיבדה אותו כאמן שלה.

לעת פרוץ מלחמת העולם השניה עמד שניאור במלוא פריחת כוחותיו וכשרונו. עם חדירת גדודי הנאצים לפולין, לקח שניאור את מטה הנודדים לידו ועבר לשטח הרוסי. משה גרוסמן, סופר יהודי מוארשה, שעבר לשטח הרוסי ותיאר — בספרו ביידיש, שתורגם לעברית — את יסוריו וגילגוליו במשך שבע שנות הימצאו ברוסיה הסוציאליסטית, מספר מה שעבר על שניאור שם. והרי קטע מדבריו של גרוסמן:

„בביאליסטוק, ב־1940, תחת שלטון הסובייטים, חי שניאור בטוב והרגיש עצמו במצב מרומם. לא היה צריך לדאוג למחייתו ולא לאולם לעריכת החזרות עם מקהלתו החדשה. עמדו לו תשומת לבם ויחסם הטוב של עסקני האמנות הסובייטים, שבאו ממינסק וממוסקבה. פעם גם הופיע עם מקהלתו בראדיו בשירים יהודיים ורוסיים. שניאור היה אז מזהיר בלהטיו, שעה שעמד עם שרביט המנצח בידו והפיק צלילי קסם מהמקהלה.

בפרוץ המלחמה הגרמנית־סובייטית עלה בידי שניאור להימלט אל העורף הרחוק, לאסיה המרכזית הסובייטית. כאן סבל רעב ומחסור. כרוב הפליטים, התהלך קרוע, מזוהם, שוטט בשווקים ליד דלפקי הירקות והפירות, חיפש שריד גזר על הארץ, תר אחר מכרים, שיכבדוהו אולי בעגבניה, בתפוח. בשוקי אסיה קיים מנהג, שכל קונה רשאי לטעום מן הדבר שהוא מבקש לקנות. מנהג זה ניצלו הפליטים הרעבים, שהיו לוקחים משהו לטעימה, רוצים כביכול לקנות. ברם הרוכלים הבחינו עד מהרה בתחבולה זו והכינו להם מקלות. ומשניגש אחד הפליטים מסוג טועמי חינם, שלא היה קשה להכירם, היו מכים במקל על ידיו. גם שניאור ספג לא פעם מכות כאלו, אולם לא המכות הרגיזוהו, אלא המקל עצמו... קרה שפליט, חרף המכות, היה חוטף גזר או עגבניה, נותנם לתוך פיו ובורח. גם שניאור חטף פעם משהו מעל אחד הדלפקים, אולם לא גזר ולא עגבניה — כי אם את מקל הרוכלת... תפס את המקל וברח. הרוכלים רדפו אחריו. הוא נפל והם הוציאו את המקל מידיו. הדבר עלה בידם בנקל, כי שניאור כבר היה חסר אונים לעמוד בפניהם. הרוכלים חזרו אל דלפקיהם, ואילו שניאור נשאר שוכב תחתיו. הוא לא קם עוד.

הידיעה פשטה חיש בין אנשינו. נמסרו הפרטים הקטנים על מותו בשוק. מקהלה משלו לא היתה קיימת עוד, שתוכל ללוותו בשיר אֵבל.*

כך נגמרו חייו הטראגיים של מ. שניאור, במרחקים, עזוב מידידיו ומעריציו, רעב וצמא. אולם זכרו שמור לעד בתולדות המוסיקה היהודית בוארשה היהודית, שאף היא היתה ואיננה עוד.

* ראה: משה גרוסמן „בארץ האגדית הכשופה", הוצאת נ. טברסקי בע"מ, חלק שני, עמודים 343—344.

ד. המנצח זדזיסלאב בירנבוים

הוא פתח בכינור כילד־פלאים והרעיש את בירות אירופה וסיים בניצוח בעמדו בראש התזמורת הסימפונית בוארשה, ונגינת חייו באמצע נפסקה — בטראגדיה.

בעולם המוסיקה היהודית בוארשה היה בירנבוים תופעה מיוחדת. היה בו מהוד המסורת ומיפעת ההמשך. במרוצת עשר השנים שעמד בראש התזמורת הסימפונית נעשו הקונצרטים שניצח עליהם נכס צאן ברזל במוסיקה של וארשה. קשה היה לבני וארשה לתאר לעצמם את עולמם המוסיקאלי בלי בירנבוים ובלי ניצוחו, שהתחיל בו בשנת 1911, אחרי שסייר בעולם והחליט להשתקע בוארשה.

ניצוחו לא היה מלאכה בלבד, עבודה מיכאנית בניהול התזמורת במסגרת הריתמוס, כפי שזה אצל רוב המנצחים. היה בו בניצוח שלו מאמץ אמנותי גדול, יצירה מלאה התפעלות, משל היה יוצר מחדש את הקונצרטים והסימפוניות. ידיעה מוסיקאלית עמוקה ומסועפת, חוש עדין לאמנות טהורה, מזג סוער ועקשני, רצון כביר לחדור לעמקי היצירה עד היסוד בה — כל אלה עזרו לו לחשוף בניצוחו ביצירה המוסיקאלית את מלוא כוחה ושלימותה.

בירנבוים היה מנצח בחסד עליון. בשרביט הניצוח שלו השתלט על התזמורת וניהלה בביטחה. אף פעם לא הורגשו בניצוחו קור־רוח או כבדות. גם בשעה שמצב רוחו לא היה טוב עליו, תמיד היתה התזמורת משולהבת תחת שרביט ניצוחו.

בירנבוים היה חריף ובקי במקצועו. כלמדן־עילוי התופס הכל היה הוא תופס כל יצירה שניגש לנצח עליה. הוא ידע ביסודיות את כל הספרות המוסיקאלית למן יצירות המוסיקה העתיקה ביותר עד לחדישה ביותר. תמיד הפתיע בהמצאותיו המקוריות, בקצב שלו המקורי, וידע לעמוד על דעתו בעקשנות ללא חת. כמוסיקאי בעל דמיון, היתה לו גישה מיוחדת ליצירות בראהמס. אך זה לא מנע ממנו מלהיות פרשן מצוין של צ׳יקובסקי ובטהובן, שעל הסימפוניות שלהם היה מנצח (ביחוד בשנותיו האחרונות) בעל

פה. ניצוחו על הסימפוניה החמישית והששית לצ׳יקובסקי הצטיין תמיד בעצמיות שקשה לבטאה במלים. והוא הדין ביחס לסימפוניה התשיעית של בטהובן.

אחרי מותו נשאר חלל ריק, וחובבי המוסיקה הוארשאים לא יכלו זמן רב למצוא בביצוע הסימפוניה התשיעית מה שהביע בירנבוים. עד שבא לוארשה המנצח הגרמני הידוע אובנדרוט והחזיר לסימפוניה זו את התיקון של בירנבוים. טעם מיוחד היה ליצירות בביצוע של בירנבוים, טעם שחסר אצל מנצחים אחרים משוללי השראה, שיש עמה משום משק „כנפי כרובים" מעליהם בשעת ניצוחם.

בתשוקה ובהתלהבות מיוחדת היה מנצח על הפואימות הסימפוניות של ריכארד שטראוס. בשעה שביצע ביצוע־בכורה בוארשה את „חיי גבור" לשטראוס, ראו את בירנבוים כמרחף בעולמות העליונים. היה רושם, כאילו התעלה האיש מעל הארץ והריהו מרחף מעל פני ים עמוק וגועש תחתיו.

בירנבוים היה ידוע במאווייו הסוערים, בתקיפות דעתו בעמידתו על קוצו של יוד. לא פעם נסתבכו העניינים בשל יחסו זה. אך בשעה שעמד ושרביט הניצוח בידו לפני התזמורת, נשכחו תהפוכותיו, עקשנותו, והוא חזר להיות חביב הכל. כולם חיבבוהו, לא רק בשל התרוממות הרוח שהעניק בניצוחו — הם התחממו כנגד איר אישיותו האמנותית הנעלה.

וארשה לא היתה התחנה הראשונה של בירנבוים. הוא נולד בקראקוב, בשנת 1877. סבו ליברמן, אבי אמו, היה מורה לעברית ואיש משכיל מן הטיפוס הישן. הוא מת בוארשה חמש שנים לפני נכדו, וזדזיסלאב אמר קדיש על קברו. עודו ילד, גילה בירנבוים נטיות גדולות לכינור, ואחרי לימוד קצר הופיע בוארשה בגיל תשע כילד פלאים בהצלחה מרובה. אחר כך למד אצל האמן הידוע יוסף יואכים, שהיה כנר בעל שם עולמי, ואצל איסיי. כאשר סיים את חוק לימודיו, הוזמן ככנר ראשון בתזמורת הסימפונית בהאמבורג. שם ניסה לראשונה לקבל לידו את שרביט הניצוח, ומאז התמסר כולו לאמנות זו. בשנת 1906 הופיע בקונצרטים באמריקה, ואחר כך כיהן שנתיים בערך כמנצח על התזמורת הסימפונית בלוזאן אשר בשויצריה, ויחד עם זה כפרופיסור בקונסרבאטוריון המקומי. משם בא לנצח על האופירה בברלין ונשלח שנית לאמריקה על ידי ריכארד שטראוס לנצח שם על האופירה שלו „סלומה". בשנת 1911 הגיע לוארשה, שבה קנה לו מיד שם טוב כמנצח סימפוני גאוני. במשך עשר שנות ישיבתו בעיר זו הספיק לחנך דור צעיר של חובבי מוסיקה ולהכניסם להיכל אמנות המוסיקה היותר גבוהה, וחסד זה זכרה לו וארשה תמיד, עד לתקופת השואה...

אכן, הכל ראו לא רק את בירנבוים המנצח הגאוני, אלא גם את בירנבוים היהודי. כי בירנבוים לא הסתיר את יהדותו מעולם, כשם שעשו זאת מוסיקאים פחות מוכשרים ממנו. והוא סבל לא מעט בשל יהדותו. מי איננו זוכר את תקופת ההסתה והחרם של הפולנים כנגדו? זכורים עוד הימים, כששחקן דיגאס הפולני סירב לשיר באחת מהופעות־הכבוד של בירנבוים, בשלחו הודעה שהוא חולה. בירנבוים קרא אז מעל הבימה: מחלה וארשאית? הוא לא חשש להבליט את שמחתו כיהודי, כשראה מנצח יהודי טוב. כשהמנצח הגרמני הנודע אוסקאר פריד הגיע בפעם הראשונה לוארשה, שח בירנבוים לאחד המבקרים המוסיקאליים: בוא ואראך מה גדול וטוב הוא המנצח, שהוא יהודי. והוא אמר זאת בחיוך ובפנים קורנות משמחה.

בירנבוים, שהיה בעל ידיעות בשפות, עסק גם בתרגומים. הוא תירגם את סלובאצקי ומיצקביץ׳ מפולנית לגרמנית.

בירנבוים חלה במחלת עצבים קשה. טראגי היה הרגע, כאשר באמצע ניצוחו על „שחרזאדה" לרימסקי־קורסאקוב באולם הפילהארמוניה, ציווה פתאום לבעל החצוצרה לתקוע סתם. הקהל צחק. גם בירנבוים פנה לקהל בצחוק ומחא כפיים... ואז ראו שלא הכל כשורה במוחו. בתנועות הבלתי בטוחות באמצע ניצוחו עשה רושם כאילו היה שיכור, אבל סיים את הסואיטה באופן מניח את הדעת, והובל לביתו. אכן לא בלי התנגדות: הרי עלי עוד לנצח על החלק השני, אמר. אמרו לו כי החלק השני בוטל.

עוד זמן מה התהלך בירנבוים בוארשה כשהוא שקט ברוחו, אך עיניו היו כבויות: על פני האמן הגדול ריחף צל האבדון. בירנבוים נלחם במחלתו הקשה, הרגיש שהוא מאבד את שליטתו על עצמו. ידידיו ומעריציו קיוו שבברלין, במוסד להחלמת חולי־רוח, ישוב לאיתנו ושלוות רוחו, והוא נסע לברלין, שם נמצא בפיקוח אמו ואחותו שגרו שם. פעם יצא מהבית ולא חזר עוד. היה זה י״ב בתשרי תרפ״ב (14 לאוקטובר 1921). שבועיים חיפשוהו ולא מצאוהו, ואז משוהו ממי הנחל שליד גרונוואלד. בן 44 היה במותו. הידיעה על התאבדותו הלמה כרעם את מוקירי שמו של בירנבוים בכלל וביחוד בוארשה.

קבוצה קטנה בת חמישים איש מהחבורה הפולנית שבברלין השתתפה בהלוויתו לבית העלמין היהודי אשר בווייסאנזאי. רבעית של גברים מבית הכנסת שרה בטאכסט עברי את ה„אלגריטו" של הסימפוניה השביעית לבטהובן, ודמעות על קברו הרך שפכו שלושה אמנים צעירים מוארשה: סטיפן פרנקל, פייטלברג הצעיר ופליידרבוים.

בירנבוים לא נשתכח מלב בוארשה. שמו הוזכר בכל הזדמנות מוסיקאלית. היו ששאלו: היימצא מי שיוכל למלא את מקומו בפילהארמוניה הוארשאית? ידענים ענו בשלילה, כי אף אחד מהמנצחים שהיו אז בוארשה, אפילו מבין אלה שהתחרו בו בגלוי ובסתר, לא היו בעלי ידיעות מרובות ורבגוניות כמוהו, וכולם כאחד חסרים היו אותה שלהבתיה שבערה בלבו של זדזיסלאב בירנבוים.

אחרי מותו נוכחו גם מתחריו ומתנגדיו שאכן נשאר אחריו בוארשה חלל ריק, והאבל היה כללי, כי יקר היה האיש לוארשה היהודית והפולנית כאחד.

ספורט - „מכבי" בוארשה

מאת ז. פוגל

תנועת „מכבי" קמה על חורבות השלטון הרוסי בפולין, שבשום פנים לא רצה לאשר תנועת נוער כלשהי ובמיוחד תנועות נוער יהודי. כאשר הצבא הרוסי עזב את פולין באוגוסט 1915, הוקמה האגודה היהודית לספורט „מכבי" שחלמו עליה מזמן.

בראש המייסדים עמדו ה"ה זליג רוסצקי, משה גורדון, חיים קורנגולד, יצחק שבו, מארק גארפינקל וראובן שקלאר. שתי קבוצות נתאחדו במפעל: קבוצה ציונית, שראתה ב„מכבי" לא רק אגודה להכשרת יהודים צעירים „בעלי־שרירים" כמאמר נורדוי, אלא גם מכשיר לחינוך לאומי ציוני; וקבוצה של אנשי מעשה ספורטאים, שראו הכרח

מארק גארפינקל

לעצמם להתיחד באירגון יהודי, כי הרגישו שאין להם מקום באגודות הפולניות.

האגודה התחילה בפעולותיה בבנין הגימנסיה החמישית הממלכתית לבנים ברחוב קושיקובה בוארשה. לאחר שהקבוצה הגיעה למסקנה כי הגיעה השעה לצאת אל המוני הנוער, פנתה לזליג ויצמן והציעה לו להיות יו"ר ראשון של תנועת „מכבי", וקיבלה את הסכמתו. יש לציין שבפולין הקונגרסית, שהיתה תחת שלטון רוסי, היה צורך לעורר בין הנוער היהודי הבנה לערכם הלאומי של ההתעמלות והספורט.

בהנהלה הראשונה היו, נוסף לקבוצת המייסדים, גם אביו של זליג רוסצקי, בנימין מינץ (מייסד „בצלאל", חברה להוצאת העתקים של ציורים ופסלים מעשי ידי אמנים יהודים ידועי שם ובעל חנות ראשונה לאמנות יהודית ועתיקותיה), רודולף פרייזרברג, זיידר בייט, סולומון אדלברג, יהודה רוזנגרטן, ד"ר ליפונר, ד"ר הורביץ וד"ר פרבר. המפקד הראשי והראשון היה ד"ר פרבר.

הפעולות התחילו מיד, וד"ר פרבר הכין הופעה פומבית ראשונה, שהתקיימה באוגוסט 1916 בבית־הספר לבנות ברח' נובוליפסקי 11, לשם גם עבר המרכז מהגימנסיה שברחוב קושיקובה. לימין ד"ר פרבר עמדו שמואל וויינברג, סגל ומיטלמן.

לא עמדו אז עדיין איצטדיונים לרשות התנועה הספורטיבית היהודית, וההופעה נתקיימה בחצר בית־הספר. חברי „מכבי" הפגינו יכולתם בהתעמלות על גבי מכשירים ובתרגילים חפשיים. ההופעה נתקבלה בהתלהבות עצומה על ידי הציבור וההתעניינות בפעולות האגודה הלכה וגברה. אחר ההופעה הזאת דרשו השלטונות הגרמנים שה„מכבי" יעזוב את הבנין, והוא מצא לו דירה חדשה במקום שלישי, ברחוב דלוגה 29.

פרשת הזוהר בהתפתחות ה„מכבי" התחילה במקום זה. בצבא הגרמני שירת איש, ששמו לא ישכח מקרב חברי „מכבי" בפולין שנשארו בחיים, הוא אלברסקירך, קצין גבוה בצבא הכיבוש. ספורטאי נלהב, הוא התחיל לטפל באהבה רבה באירגונו והדרכתו של הנוער היהודי, שנתמסר לספורט. הוא העלה את רמת ההתעמלות לדרגה כה גבוהה, שהאגודה תפסה את המקום הראשון בפולין בהתעמלות על גבי מכשירים. בין האגודות הפולניות הוותיקות כמו „סוקול", לא היתה אף קבוצה שעמדה על רמה דומה לזו שאליה העלה אלברסקירך את חברי „מכבי".

כמעט שנתיים היתה אגודת „מכבי" פעילה בדירתה ברחוב דלוגה 29. היא הרחיבה את מסגרתה ורכשה חברים רבים שהקדישו מזמנם, ידיעותיהם ומרצם ללא כל תמורה לעבודה הספורטאית. הם שמשכו בעבודתם המסורה את הנוער מקרוב ומרחוק, והטביעו את החותם הלאומי על פעולות האירגון הספורטיבי היהודי הראשון בפולין בתקופה זו. הופעות ספורטיביות של „מכבי" נתקיימו בפארק אגרי־קולה ואלפי אנשים באו לחזות בהן, ועשרות צעירים היו מצטרפים מפעם לפעם לאגודה בהשפעתן.

בתקופה שלאחר כך, כשקמה מדינת פולין העצמאית, לא הספיק כבר המקום הקודם, והאגודה עברה למקום חדש, יותר רחב, ברחוב דלוגה 40. עד פרוץ מלחמת העולם השניה נשאר מרכז האגודה בבית זה, ששימש קודם אולם לחתונות ולפניו שכנה בו חברת הפקידים בני דת משה. פצצות הגרמנים הנאצים החריבו את הבית בימי מצור וארשה.

בימי השתוללות האנטישמיות בשנותיה הראשונות של המדינה הפולנית שימשה דירת ה„מכבי" מרכז להתגוננות האקטיבית ברחובות היהודים. באולם ה„מכבי" התקיימו אסיפות ותרגילים של חברי ההגנה, בה השתתפו חברי „מכבי" ו„השומר הצעיר". בראש ההגנה עמדו רוסצקי, שקלאר וכותב השורות האלה. זכורני שנשלחתי למועצה

הלאומית היהודית ברחוב נאלאֶבקי 2 א, ובכיסי אקדוחים, כדי להילוות ליצחק גרינבוים לישיבת הסיים הפולני, ושקלאר בראש קבוצת עשרה אנשים הגן בגבול הרחובות היהודים מפני חיילי גנראל האַלאֶר, שהשתעשעו בגזיזת זקנים של יהודים. באחד מאותם הימים נמצאתי מאמן קבוצה של 50 איש באולם „מכבי", כאשר הודיעו לנו כי שקלאר עם קבוצתו נתונים בסכנה גדולה. בבגדים ספור־טיביים כמו שעמדנו, לקחנו מקלות־נבוט ויצאנו לרחוב ביאלינסקה קרן נאַלאבקי. ראינו את הקבוצה עומדת נגד חיילים רבים. נצטרפנו אליה והתקפנו את החיילים. היו בינינו פצועים אחדים, ורבים מן החיילים אף הם נפצעו. לבסוף נסתלקו החיילים ואנו חזרנו למרכז „מכבי".

בתקופה זו הגיע מספר חברי הסקציה להתעמלות ליותר מאלף.

בזמן מלחמת הפולנים עם רוסיה המועצתית בשנת 1920, הופסקו הפעולות הספורטיביות וכל הנוער גויס לצבא. את עניני האגודה ניהל אז ועד נשים, שבראשן עמדו יאג'ה ראמט, סטאניה אייזנברג, האלה מרדכי, ועוד. עם תום המלחמה חזרו הגברים ונתנו דחיפה חדשה לפעולות האגודה. בשנת 1923 נדחתה ההתעמלות על גבי מכשירים הצידה מפני הטיפול באתלטיקה קלה, שחיה, אגרופנות, כדור־סל, כדור־עף וכו'. הוקמו סאקציות של כדור־רגל ושחיה, שבהופעתן הראשונה באותה שנה משכו אליהן את לב יהודי וארשה. בסאקציית הכדור־רגל היו פעילים ברלינרבלאו, קלייד, גרינשטיין, גורקה, פסובסקי וכו'; בסאקציית השחיה — דיידרבייט, שקלאַר, פוגל, מדרס (שנודע אחר־כך כגנראל גרוש), ראַגינה אייזנבארד, מ. הסכין, עליזה מדרס ועוד; בסאקציית האתלטיקה הקלה פעלו אבנצ'יק, פסמנטיר, פרואק ופומפיאנסקי.

במשך הזמן תפסו הסאקציות הנ"ל מקומות מכובדים בספורט הכללי בפולין והשיגו מקומות ראשונים כאלופי וארשה או פולין.

לא היה קל לספורטאים היהודים להיכנס לחיים הספורטיביים הכלליים בגלל הופעתם הלאומית המובהקת. הדגשת הלאומיות היהודית לא נתקבלה ברצון על־ידי תנועת הספורט הפולנית, שהממשלה דאגה לה והשפיעה עליה. צריך היה להבקיע את החומה שהעמידה הממשלה בין אגודות הספורט הכללי לבין זה של היהודים. התנועה היהודית הספורטיבית הוכרה רק לאחר שגברו היהודים על מתנגדיהם בהתמודדויות באיצטדיונים ואולמי הספורט.

המוסד המיוחד שהוקם בפולין לספורט התחיל לתמוך בתנועת „מכבי" ומזמן לזמן היה עוזר במענק כספי ובסיפוק מאַמנים. באירגונים הספורטיביים התחילו להופיע נציגים יהודים ובמשך הזמן גם לתפוס מקומות חשובים ולהיבחר ליושבי־ראש וסגנים באירגונים הספורטיביים הממלכתיים.

באותה תקופה התחילה מתפתחת תנועה ספורטיבית בין הפועלים, שבראשה עמד ד"ר מיכאלוביץ. התנועה הספורטיבית היהודית באה לידי הסכם עם תנועת הפועלים ושתיהן עזרו זו לזו בכל.

רבים מאנשי „מכבי" עזרו להקים קבוצות ספורטיביות אחרות, ואף היו הראשונים שדרשו להכניס שיעורי התעמלות בבתי־הספר היהודים. חברי ה„מכבי" שגמרו את בית־הספר הגבוה לספורט בוארשה היו מאמנים בשעות אחרי־הצהרים ללא תמורה באולמי הספורט של „מכבי".

בראש ה„מכבי" עמד ד"ר בוריס פרבר, שניהל את התנועה במשך שנים רבות עד 1939. הוא שידע למצוא את הכספים הדרושים לפעולה ולהתגבר על כל הקשיים שצצו לפנינו. לימינו עמדו חברי הועד, שעמלו יחד עמו להצעיד את האגודה קדימה בעבודתה. רובם ככולם מצאו את מותם בתוך המוני היהודים שניספו בשואה הגדולה.

פרקי הווי

סימטה אחת (רחוב גנוינה)

(זכרונות)

מאת פאול טרפמן

היא היתה לי עריסה ואומנת, היא גידלתני וטיפחתני, זו סימטת גנוינה, אשר כמוה כיהודי חרד האץ בערב שבת אל המיקווה, היא אצה־רצה לה מרחוב גזשיבובסקה יעד לשוק מירובה. בסימטה זו חלפו עברו עלי שנות משחקי הילדות, שם ידעתי צער ושמחה, שם ראו עיני את קרני־האור הראשונות של חיים יהודיים, שם חדרתי לתוך תוכם של מכתרי מאבק־הקיום היהודי, בין חומותיה החילותי לתפוס את מקור היסודים והשמחות היהודיים ושם ליויתי את יהדות ווארשה למנוחת־עולמים, אלי קבר.

עתה, כאשר העולם ההוא של ילדותי נתכסה עננים עשנים, משיושב אני כאן בנכר וזכרוני משוטט־תועה בתורו אחרי אות, אחר סימן קל שבקלים מן הימים ההם, צפה לנגד עיני סימטתי האהובה והנלבבת, שבה חייתי את שנות נעורי.

סימטת גנוינה היתה מפורסמת בווארשה בשל רבניה ואדמו״ריה, סוחריה העשירים, הקבצנים, הגנבים, היצא־ביות ורועי־זונות, הסבלים רוכלי־רחוב שכולם היו בין יוצרי החיים היהודיים בווארשה של הימים ההם, באותו רובע של בירת פולין שנקרא בשם „ליד שער הברזל״.

די היה לדלג דילוג אחד, וכבר עברת את כל רחוב גנוינה — כה קטן וקצר היה. ממש „פיהוק של רחוב״. כל גופו היה שבעה בתים, שלושה־עשר מספרים — אלא שעצום ורב היה גוף זה מבחינת החיים היהודים התוססים שבו. ממש כיורת של יצירה יהודית, ואף של תופעות־חיים אפלות מגונות.

יהודים מווארשה כולה, פולנים מרובע זשוליבוז׳ ומקושיקובה, יהודים מנאדאז׳ין ובלוינה, מלאמבארג ומקולו, הכול הכירוה, את סימטת גנוינה. הסוחרים הסיטונאים והסוחרים הזעירים מן העיירות הסמוכות, שהיו באים לווארשה בכוסות כחושות רתומות לעגלות מרופטות, לא יכלו לעבור מבלי לערוך ביקור בסימטה הזאת, שהתפרקדה במשבה לאורך השוק וויאלופולה. אפילו מי שלא היה לו כל עיסוק ברחוב גנוינה, אך בא לקנות כלי־אלומיניום ברחוב פטאשה, או כלי חרסינה וחרס ברחוב ז׳ימנה, או גם פירות מארצות הדרום ברחוב פז׳יכודניה, חייב היה, על־פי חוק בלתי־כתוב, לערוך ביקור ברחוב גנוינה.

הרחוב שוקק והומה, כדרך שיכול להיות רק רחוב ברובע יהודי, המשמש מרכז עצבים של המסחר והמלאכה. רחוב גנוינה לא ידע שינה מה היא. הלילה — לא היתה לו כאן כל שליטה. ביום היו בתי־המסחר גדושים לקוחות, סבלים, שכיתפו על גביהם האדירים שקים, ארגזים, גלילי בדים, בתים שלמים... המדרכות היו דחוסות למן עלות־השחר עוברים־ושבים, מוכרי כעכים ומי־סודה, רוכלים הסוחבים בידיהם סלים מלאי בטנים, גרעינים, מחברות, נרות, אגודות־ערבות ושאר מציאות, שהוצעו לכל דורש במנגינות־חשק של הסוחרים הקרועים ובלואים יושבי־הקרנות אשר פיארו את סחורתם לעילא ולעילא. כאן ייבב יהודי מערי־השדה וספד לצרורו שהנה הנה באותו הרף־עין נעלם כלא היה; שם התחנן גביר שירד מנכסיו וביקש נדבה; קצת הלאה מזה חירף וגידף סייס את חברו בכל קללות התוכחה ובקרן־הרחוב ערך „מאַנטה״, שוטר פולני, צייד על רוכל יהודי. יהודים לבושי קאפוטות, שחבשו לראשם כובעים זעירים „מאצ׳ייובקות״ וגלויי־ראש, נשים לבושות פאר או שמלות פשוטות, בגדים שהשיגום בפשיטת־יד ולבושות בלואים, זאטוטים מזוהמים או נקיים, מטופחים או דלי־בשר — הכול בכול אפשר היה לראות כאן.

ובפנים, בתוך שבעת הבתים, סערו חיים יהודים, על כל נגוהותיהם הבהירים ותופעותיהם האפלות, על חכמתם וגאוניותם הסוחרית, על הבקיאות בהוויית העולם, על כל המצוות והעבירות, שהצטיין בהן הקיבוץ היהודי הגדול והמושרש ביותר במזרח־אירופה, בווארשה.

בבית בעל החצר היחידה שברחוב גנוינה 1 עמדה אפילה תמידית, אפילו בימי תמוז. בקומה הראשונה משמאל שכן כבוד הרב הנודע בווארשה, ר׳ שכנא ריצ׳יבול ז״ל. הוא היה יהודי זקן ובעל הדרת־פנים, שזקנו הלבן ירד לו על פי מידותיו, ונוהג היה לעבור את החצר מתוך חיוך של מאור־פנים כלפי התינוקות

אשר התיחסו אליו ביראת־כבוד הראויה. פניו עטו מזה שנים רבות עצבות סתומה. בקיאותו ולמדנותו יצאו להן מוניטין הרחק מעבר לתחומי רחוב גנוינה. כמו היום אראהו כשהוא הולך בכיוון רחוב גז׳יבובסקה, אל לשכת בית־הדין, ששכנה בבנין הקהילה היהודית ואשר הוא היה בה חבר נכבד; עוד היום אראה את פניו, הגחונים על־גבי ספר, אשר כמוהם כנר־תמיד בחצר האפלולית של הבית מספר אחד.

באגף הימני של החצר עמדה כאם מיניקה חנות־המכולת של ר׳ פלום, יהודי כחוש ומצומק, מטופל בילדים הרבה, שהיה מאכיל בהקפה לקוח אביון, ומעולם לא תבע איש את פרעון החוב. ילדיו היו מושכים תמיד את אמם בשולי שמלתה, כשהם ממררים בבכי ובצעקות. יהודי טוב היה ר׳ פלום, אדם ללא מרה, לב טוב לו ויד של גביר אדיר, אף־על־פי שדלותו היתה מגיעה „מהודו ועד כוש".

בקומה השניה היה קול־התורה מכניס קצת רוח־חיים בבדידות. כאן היו קפלן וקורנפלד מלמדים לתינוקות יהודים של בית־רבן חומש ורש״י, גיאוגראפיה וחשבון. „החדר המתוקן" של קפלן־קורנפלד קנה לו שם כמוסד־החינוך הלאומי המשובח ביותר בסביבת גז׳יבוב.

בחזית הבית גרה רופאת־השיניים הידועה אפרת, אשה גוצה, ולה בעל קיפח ובנים כנמרים. היא היתה מהלכת בין לקוחותיה העניים כאם המטפלת בילדיה. היא ריפאה, ניחמה ולעתים אף תמכה בפרוטה, העלתה ארוכה לאלפי שיניים חולות, שהיו לועסות יום־יום לחם יבש, עצמות זולות ללא בשר ודגים־מלוחים בגרוש. אפרת זכתה כאן לפופולאריות רבה, מכל הרחובות שבין קרוכ־מאלנה וגנוינה, עשיר ועני היו באים אליה לעקור את שיניהם הרקובות.

דממה שררה בחצר הזאת, דומיה ושקט, משל מלאך־המות בכבודו ובעצמו זרע כאן צלמוות. מזמן לזמן נסתלק אדם מן העולם, ילד נולד, בחור התחתן, ואז נשמע קול בכי, מהומה, שמחה.

לעומת זאת היו שוררים שאון רעש ברחוב גנוינה מס׳ 3. חצרו של קארל שימשה אכסניה לעגלות מעריי־השדה. ממלכת מרתפים גדולים גדושי כרוב כבוש, מליחים, כלי־מטבח, זפת, נוצות, ומשולה היתה למנוע גושם ונושף, שהנה הנה הוא עומד להתפוצץ מעודף קיטור. מכאן יצא דור של חסידי הרבי מגור, כאן היה במשך שנים הרבי ר׳ אהר׳לה מקוז׳ניץ סוטר את חסידיו ומשליך בעד החלון את כובעיהם. מי שרצה לשתות בשבת בירה ללא תשלום במזומנים היה בא לכאן אל ר מנשה הפונדקאי, מי שביקש למצוא רכוש שנגנב ממנו היה בא אל מלכ׳ל „פאַסר" (סוחר ברכוש גנוב) שעמד על המשמר בשערו של הבית „מספר שלושה" עמידה של מלך השומר על ממלכתו. כאן התגורר יקל גנב עם בניו הגנבים, שלא נטפלו אלא לגבירים בלבד והיו מחזירים מנה אחת אפיים לסטודנטים האֶנדקים, כל־אימת שנתחשק להם לבוא לרחוב גנוינה ולפרוע ביהודים. כאן התגורר אחד רבי מגאליציה, שפרנסתו היתה על יהודים פשוטים, כאן נהג שררה מלך הסבלים — הרשל בן־בלי־בית, שתסס כולו הומור וחוסר־דאגה. לתלות דג־מלוח על גבו של יהודי בן־עיירה, לשפוך ליהודי חסיד מים אל גב־כותנתו — למעשים כאלה היה הרשל בן־בלי־בית ושותפיו, נטע הגיבן ואברהם פלטה, מומחים מאין כמוהם. אלה עמי־הארצות יהודים, בורים והדיוטות, בני־סוגו של נוח פאנדרי, שכאבו בכאב כל צרה יהודית ורקדו בכל השמחות היהודיות. והאצולה של „גנוינה שלושה" — הוולפשטיינים, סוכני בתים בוארשה מזה עידן ועידנים; הקאמיינים, גבירים אדירים וסוחרי מכולת גדולים; הגס־טלים, חסידי גור נשואי־פנים ועשירים גדולים, וקראטקה, אנשים קמוצי־יד שכמידת עושרם כן מידת קמצנותם. ואולם את חלק־הארי ברחוב גנוינה תפסה הדלות — סבל שתפן, יצאנית חיוורינית, דוכני „חסד׳לעך", שעסקו בממ־כר „שלושה בעשרה גרוש". ובהגיע השבת הקדושה או חג־הפסח, היו החומות המזוהמות מתקשטות חגיגיות יום־טובית, ראשי התינוקות רוחצו, ועל הכול, על עשיר ודל, היתה שרויה שכינת נצח ישראל, שהם היו סמלים בחיים לה. מי שלא ראה יום־טוב בגנוינה שלושה, באותו בית שטיפח וגידל בחיקו שלושה דורות יהודים וארשאיים, לא ראה יום־טוב מימיו.

בית־הכנסת של פריבס תפס את כל הבית גנוינה מספר חמישה. מצד הרחוב היו שם כמה חנויות־קמח של הגולדמנים, מסחר נרות וצבעים של פריד ומנדרובסקי, ושוקולאד של גולדברג. ואילו בפנים החצר התפרקד ברוב הדר בית־הכנסת ובית־המדרש של ר׳ ישעיה פריבס, סוחר־הברזל העשיר, שעל שמו נקרא בית־הכנסת. בבית־תפילה זה התפללו השמנא והסלתא של יהודי הסביבה כולה, ולשם באו „לומר" קדיש אברכים „מגורמנים", שכל ימות־השנה לא „תחבו את חוטמם" לתוך בית־כנסת. ליד כותל־המזרח ישבו הגבירים ואילו ליד הדלת — קבצנים, סבלים ועגלונים. כאן היו מתגלעים מחלוקות, קטטות, סיכסוכים. בחצר בית־הכנסת היה סוג של מתפללים נוהג לדון במאורעות המדיניים העולמיים וכפעם בפעם היה יוצא יהודי רגוז וגוער „שקצים, פושעים — להתפלל ולא לשוחח!" בית המדרש שימש מקום־מקלט למחוסרי קורת־גג, בעלי־מום, פושטי־יד, אלא שהללו היו אנוסים לעזוב את בית־התפלה בשעה עשר בערב ולאוץ לרחוב דז׳יקה אל ה„קירקס" הנודע, שבו ניתן להם לישון כל הלילה במחיר גרושים אחדים. בבית־המדרש קיים ר׳ איטשה־מאיר את ה„ישיבה" שלו, אשר בה עסקו למעלה מששים בחורים מעריי־השדה יומם ולילה בלימוד התורה. ובהגיע ערב יום־הכיפורים היו מצטלצלות בחצר הגדולה קופסות־צדקה והיו בולעות אל קרבן נדבות להכנסת־כלה, ל„בית־לחם" או סתם לטובת משפחה „הגוועת ברעב". וכל הקופ־סות היו מתמלאות על גדותיהן. יהודים היו נותנים נדבות, לא רק הקאמיינים והגסטלים, אלא בעלי ה„חסד׳לעך" ואף הדלים שבדלים היו תורמים תרומותיהם אם אך השתכרו לפת־לחם. בימי חג ומועד היו בית־הכנסת ובית־המדרש מלאים וגדושים מתפללים עד שהקירות חישבו להיפרץ. וכי מי בוארשה לא ידע את גנוינה חמישה, את בית־הכנסת של ר׳ ישעיה פריבס? השליט הכול־יכול של בית־המדרש היה, כביכול על־פי רצונו של

הקב"ה בכבודו ובעצמו. ר' מנדל'ה השען, שבימות־החורף הקרים היה עוסק בתיקון שעונים לאורה של מנורת־קארביד בחנותו הקטנטונת בשוק וויאָלופולה, ואילו בימות־הקיץ היה יחד עם בתו מוכר באותה חנות עצמה מי־סודה עם כוס מיץ, בשני גרושים הכוס. בהיותו יהודי בעל מידות טובות, שתמיד חבש את הכיפה מתחת לכובע הקטנטן וחגר את אבנטו אפילו בימות־החול, זקנו הלבן ירד לו על פי מידותיו, קומתו תמירה, וזימזום של זמר בפיו — היה ר' מנדל'ה לוחם כנמר עם בעלי השררה של בית־הכנסת, ששאפו להטיל מרותם גם על בית־המדרש הקטן. ואולם ר' מנדל'ה היה לו משען חזק, תומכים מרובים, שעל־פי פקודת מלכם היו מוכנים לעבור באש ובמים. העם היה עם ר' מנדל'ה — הגברים עם שליטי בית־הכנסת. אנחנו, הילדים, היינו לצד גוש־בית־המדרש, כלומר לצדו של ר' מנדל'ה השען, גבאי בית־המדרש של גנוינה חמישה. מבית־המדרש לא היו מבריחים אותנו, שם עמדו תמיד נגוהות של בין־השמשות ובחסותם היינו עורכים משחקינו ואת מעשי־הקונדס שלנו; במוצאי־שבת היו „מכבדים" גם אותנו בפרוסות עוגה או בדג־מלוח מסעודת מלווה־מלכה, שר' מנדל'ה היה עורך ברוב חשיבות פאטריארכאלית מדי שבוע בשבוע.

צלליהם מרחפים עתה מסביבי. הן, פושטות־היד הסומות, הנכה קטוע הידיים והרגליים, הקבצן שהיה נגרר על ארבעתיו, פושטי־היד הבריאים, הולכי־הבטל, אשר כולם ביחד היוו את צבא־האביונים, שמדי יום ביומו היו מתיצבים בשורה, בלא לתת מעבר לשום מתפלל, אלא אם־כן הכניס תחילה מטבע של שניים או חמישה גרושים לצלחת הקבצנים. גנוינה חמישה, מקום משכנם של עשירים, אדוקים, חפשיים, בריונים, סתם עמי־הארצות וקבצנים, פושטי־יד לאין שיעור, חצר זו של בית־הכנסת היתה נתח של היסטוריה יהודית של וארשה החסידית־נגידית־אביונית.

בשחרית של ימי־קיץ לוהטים־מהבילים שהיו כה אופייניים לרובעים היהודים, היתה סימטת גנוינה מקיצה מחמת שיעול רם וצלצלני. אז היתה גנוינה מתנערת משנתה העמוקה, שבשום אופן לא היתה בחזקת שינה. יוסל החבית, או כפי שהיה ידוע בשמו — „יוסל השמן", היה מעורר בדרך זו את היהודים ידועי־עייפה לעמל־יומם. יוסל השמן היה בעל בית־מרזח בשער הבית שבגנוינה מספר שבעה. שני קיטונים זעירים היו בבית־מרזח זה של יוסל — ומרובים היו המאורעות ההיסטוריים והמבקרים נשואי־הפנים שעברו בין כתליו. תמיד עמדה בה אפלולית ונישא ריח־הקבע האופייני של מאכלים זולים, אך עם זאת שימש פונדק זה סניף של משרד־המלחמה הפולני... „אידז'יאָמי דו יוסקה" — הבה נלך אל יוסק — היתה סיסמתם של שרי־הצבא הגבוהים הפולנים על משקל הסיסמה „אידז'יאָמי נא וורוגה". בבית־המרזח בן שני הקיטונים של יוסל ניתן לפגוש את הגנראל וויאֶניאבה־דלוגושבסקי — בנה הגיבור של פולין משנת 1918, שגרירה ליד הוואַתיקן והשיכור הראשון במעלה בכל הריפובליקה. מכאן היו מוציאים לא אחת במצב של בגילופין גנראלים, דיפלומאטים ומדינאים רמי־מעלה. אצל יוסל התארחו פעמים אחדות וואלרי סקלאדק — ראש־ממשלתה של פולין, מיידז'ינסקי — איש־פארלאמנט מובהק וממנהיגי קבוצת הפולקובניקים. כאן, ברחוב גנוינה שבעה היו נסיכים ורוזנים פולנים מן הדרגה העליונה מסירים מעליהם את כתרי שושלותיהם ומופיעים בטבעיותו המעורטלת והגסה של שלאכצ'יץ מתהולל. פונדקו של יוסל השמן שימש בית שני לקברניטי ספינת המלוכה הפולנית בתקופת ערב מלחמת העולם השניה. ויוסל, בעל־בשר, עגלגל, שעל כרסו אפשר היה לצאת בריקוד, טרח ברוח טובה מסביב לאורחיו נשואי־הפנים, היה טופח להם על שכמם, מספר בדיחות מפולפלות ועורך בכף ידו הבצקה את החשבונות הארכניים... על יוסל השמן היתה וארשה שרה שירים ופזמונים. בצל־קורתו היו אנשים רמי־מעלה מוכנים לשלם בעין יפה מחירים מופקעים, והכל היו שמחים על שניתן להם לבקר בפונדק המפורסם ורב־התהילה שברחוב גנוינה שבעה.

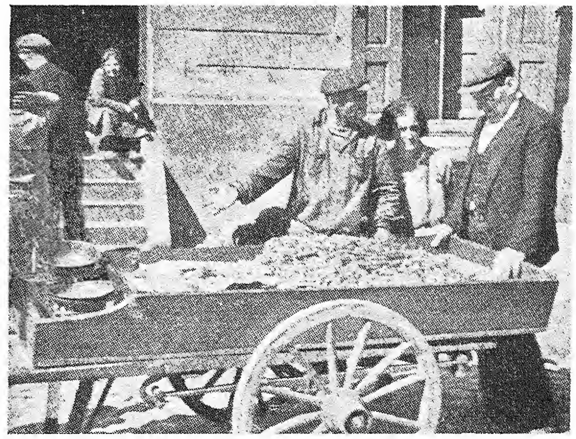
ביום ו', ערב־שבת בין השמשות, ניתן לראות ברחוב גנוינה שבע מאות סירים של חמין, „טשאלנט" כפי שכינום הבריות, שעמדו ערוכים כטורי חיילים בחוץ מחוסר מקום במאפייתו של גדליה הנחתום. כל רחוב גנוינה היה מביא את סירי הטשאלנט אל גדליה, שדמותו התמירה, זקנו הארוך ובניו הגברתנים, שלא רווה מהם נחת הרבה, היו מפארים את תנור־האופים שלו. ומשירדה שבת־מלכתא לרחוב גנוינה, היו הסירים נעלמים בתוך לוע התנור החלול של מאפיית גדליה, שנחשבה בין בתי־הנחתום הגדולים בסביבה. ובהגיע שבוע הפסח, היה גדליה מהלך כשר־צבא בין הגבלים, העורכים, המגלגלים והנאמנים, שהיו מרוויחים כאן לצרכי החג. יהודי יקר היה גדליה בראנדשטטר. יהודי בעל זקן ופיאות, אף־על־פי שלא היה מתמצא הרבה באותיות הקטנות. אך בדמותו, בכל מראהו היה קשור ודבוק אל הסימטה שלנו במידה כזאת, שכאשר נסתלק גדליה הנחתום לעולם־האמת, היה רחוב גנוינה כגוף שניטל ממנו אבר מאבריו.

והמיקווה שברחוב גנוינה שבעה, ה„חדר", השטיבל של חסידי גור, היהודים האביונים והאמידים — כפיל־דמות של הבית גנוינה שלושה, אחיו הצעיר ממנו.

והיה אם המשכתם בדרככם, הייתם מגיעים לבית מספר תשעה על לולי־התרנגולות הגדולים שלו; והלאה מזה, הבהיקה חנות הנקניקים המפורסמת של אסתר'ל לאוטר־שטיין, שדמותה הענקית היתה מטיילת ועוברת יום־יום, פעמיים ביום, בצעדי־מלכות על־פני המדרכה הצרה. גנוינה אחד־עשר, חצר יאנאש, שוק שבו יכולתם לקנות מכל טוב — דגים, חיים ומתים, בשר, קמח, חמאה, כלי־מטבח וכלי־שולחן, יין, ומה לא? כאן היו מצווחים, צורחים ושואגים, מחרפים ומגדפים ומיד מתפייסים, והכל בקולות רמים ואדירים עד כדי כך, שיכולתם לדמות בנפשכם כאילו כל חצר יאנאש — מים רותחים ניתכו עליה. כאן היו „פועלים" הגנבים של רחוב קרוכמאלנה, הסבלים מכל הסביבה ותגרנים ורוכלים מכל הסוגים והמדרגות.

בית־העסק האחרון שברחוב גנוינה היה שייך למ. ב. פרונט, סוחר גדול של צרכי־אוכל־נפש המובאים

מעבר לים, גביר אדיר, שהלקוחות היו עומדים אצלו ומתחננים ממש על נפשם שימלא את הזמנותיהם מהר, ככל האפשר. הסחורות של פרונט יצאו להן מוניטין בשל טיבם המעולה. פרונט ובניו ובנותיו, כל המשפחה כולה, היו נמנים עם חוגי האצולה הוארשאית.

עגלת רוכל („חסד־לעך") בוארשה ר. וישניאק

וכמה משפחות היו חיות ומבלות שנים על שנים ברחוב גנוינה כמו עכברים בחוריהם, בעליות־הגג ובמרתפים, ואיש לא ידע עליהם מאומה? — איש לא ראה את מאבקן על פת־הלחם היומיומית, איש לא חש בענות־רעבן ולא התענין בגורלן.

דמויות־לילה בסימטת גנוינה

משעצם היום את עיניו, כאשר רקיעי־התכלת עטו דוק אפל־לילי, יצאה גם סימטת גנוינה והתחילה מכינה עצמה להניח לעצמותיה העיפות והיגעות לאחר עמל־היום המפרך.

בשעה שבע בערב נתקפה סימטת גנוינה מין איצה־ריצה, צווחה וטריקה, דפיקות של דלתות החנויות ומנעוליהן, והכל יחד נתפגש ונתמזג בסימטת גנוינה הצרה, אשר רעשה געשה לפני ששקעה בתרדמת־הלילה.

שוטרים היו חוזרים על פתחי בתי־העסק ומזכירים לבעליהם, כי הגיעה שעת הנעילה. הם היו נוהגים לחמוק אל תוך החנות גדושת הלקוחות, ורק אז, בהיותם כבר בפנים, היו פוערים פיהם בגערות על בעל־הבית, הלמאי אינו שומר את חוקי המדינה ומעז, חוצפה יהודונית, למכור סחורה לאחר „שעת המשטרה". והיה אם התנצל בעל־העסק לפני השוטר בעל־פה בלבד, היה השוטר פותח בדרשה על מסכת זכויות־האזרח וחובות־האזרח, על מוסר לאומי ואף לא שכח לצטט תוך־כדי־כך סעיפים שלמים של החוקה־הקונסטיטוציה; ואולם אם קיבל דמי לא־יחרץ לקניית בקבוק „ז' ביאלון גלובסון" היתה בו ברגע משתררת הבנה, נוצרה אידיליה בין שומר־המלוכה הפולני לבין האזרח היהודי החוטא והסוטה.

רוכלי־הרחוב היו מקפלים את מרכולתם, מי את מזוודתו עם שאריות הבדים, מי את המיכל־הבאלון של מי־סודה ואת בקבוק המיץ, מי את הסידורים, הציציות וה„מנחה ומעריב'לעך", מי את סל הגרעינים והבטנים, מי את הדלי עם המלפפונים הכבושים או המליחים הפגומים, מי את הדוכן על גלגלים העמוס כל מיני „מציאות".

העגלונים היו צוררים את מספוא הסוסים, את שקי שיבולת־השועל והשחת, ותוך שריקות ונפנופי־שוטים היו מזרזים את נותני־לחמם לאוץ בדהרה הביתה.

המדרכות היו הומות מבני־אדם. הסוחרים של חצר־יאנאש, של הוויאֶלופלה, משוק מירובה, יהודיות מפוטמות ורחבות־גרם, שתרמילים גדושי כל־טוב נתונים להן תחת בית־שחיין, היו רצות־חופזות בכיוון לבתיהן ובדרך חוטפות שיחה ידידותית עם שכנה, או מתקוטטות ואף־מעיפות סטירות לחי לבנות־תחרותן.

חנות־הנקניקים של לאוטרשטיין היתה מחשבת להתמוטט מרוב דחיסות, כה מרובים היו אותה שעה הלקוחות שנצטופפו בתוכה. היו אלה אבא־אמא שקנו נקניק מבותר לפלחים למען ילדיהם, שעוד שעות קודם־לכן היו מתלקלקים לעצם המחשבה על הנקניק עם הכעכים החמים המזומנים להם.

כמו בערי ימי־הביניים, שעל חייהן ניצחה החצוצרה, זצוצרתו של הוד־מעלתו ראש־העיר, כך היה שומר־הברית מטעם העיריה בוויאֶלופולה תוקע בקרן־הצוצרה, בהזכירו לקונים ולסוחרים כאחת, כי הגיעה השעה לעקור רגליהם משם. וההימנה לעקירה היה בה מין כוח ועוצמה, שהבריות היו ממש רצים, ולא אחת היו תוך כדי מרוצה שומטים בדרך, מרוב חיפזון, כיכר־לחם או צרור סחורה. היו גם אשר שכחו לנעול את המנעול — כה רב היה כוחה של החצוצרה. איש היה מאיץ ברעהו, מסייע בידו לנעול את דוכנו, שכן מי שיצא מן הוויאֶלופולה רבע שעה אחרי שבע, כבר היה משלם קנס — חמישים גרושים. וחמישים גרושים היו במשמע חצי־יום פרנסה.

מן החצרות היו העגלות מערי־השדה יוצאות לדרכן הארוכה הביתה, שנמשכה לא אחת לילה תמים. מעומסות סחורות, מצופות יריעות־אברזין של הפירמה „זמש" וקשורות בחבלים שזורים, עבים, היו העגלות נערכות בטור ארוך, כשיירות במדבר, כדי להפליג לדרך בצוותא. הן עשו כך במתכוין, משום שבדרכי־המלך של פולין היו מזדמנים להן לא אחת אורחים בלתי־קרואים, שתחילה היו מרביצים מכות־רצח אכזריות בסוחרים ואחר־כך שודדים מהם את הסחורה. עוד משעה ארבע היו העגלות מתכנסות מחצרות שונות בוארשה בחצר של גנוינה מכפר שלושה, כמוהן כציפרי־נוד, המתכוננות לדרך ארוכה. ובינתיים, עד למועד היציאה לדרך, בשתררו שם רעש ומהומה נוראה, צהלת סוסים שנתפטמו כל היום, עמידה על המקח עם הסבלים, שגבו בחפזה את שכר יומם. בשעה שבע היו זזות ממקומן, בהשאירן מאחוריהן גלים גלים של דומן־סוסים, שקים ישנים ויריעות־נייר קרועות.

בבית־הכנסת של פריבס ברחוב גנוינה חמישה היתה דחיסות מחניקה מקיפה את האלמימר, את הספסל ם ואפילו את העמוד וארון־הקודש. מדי ערב בערב היו עשרות מניינים עורכים את תפילתם. אומרי־קדיש מכל הסביבה

היו מתאספים כאן לעבודת יומם האחרונה למען שוכני העפר. בבית־המדרש היו מתאספים חבורות־לומדים קטנות, שהיו בולעים דף גמרא או פרשת חומש עם רש"י. בפינות בית־הכנסת היו ילדים עורכים משחקיהם, פושטי־יד היו נוחרים בקול, מוכרי־כעכים היו פודים פדיון והשמש היה לוגם כוסית עם איזה בעל־בית מכובד. לעתים היה מופיע שוטר בתוך בית־הכנסת בשעת התפילה, מחפש את מוכרי־הכעכים, שהיו מסתתרים מפניו בסמוך אל ארון־הקודש. והוא, איש־השרד הפולני, היה לא פעם עונה „ברוך הוא, ברוך שמו" ו„אמן", בהפגינו על־ידי כך את הלויאליות שלו כלפי האזרחים היהודים. עד כדי־כך גדלה השפעתם של דמי „לא־יחרץ" של היהודים.

ובינתיים, בעיצומה של המהומה הזאת, היו „בודקי הכיסים", הגנבים הצעירים, גובים את שכר יומם נטולי־הפרנסה. שעת בין־הערביים היתה להם מיטב העונה. בתוך הבהלה והמרוצה, בשעת ריצתם הנהפזת של אוכלוסי גנוינה, היו נפתחים לגנבים לרווחה מעיינות האפשרויות ולא צרור או ארנק־כסף אחד היו נודדים אז אל מלינות־הסתר שלהם ברחוב קרוכמאלנה או גנוינה. הם עבדו בשים־ראש, פעלתנותם נתחלקה בדקדקנות לתפקידים שונים. אחד היה יורק על העובר־ושב, השני היה מראה ברוב אדיבות לאותו עובר־ושב על הרוק שדבק במעילו, שלישי כבר היה עומד וממתין עד שה„קרבן" יניח מידו את צרורות הסחורה ורק אז יחטוף כחתף את השלל, ימכרנו אחר־כך לרביעי, אשר ישגרנו הלאה אל מקום־החלוקה הנסתר. בכיים ויללותיהם של הקרבנות היו מתמזגים בתוך התנועה הכללית של הרחוב, עם צעדיהם של המתרוצצים, עם קירקוש העגלות החופזות ולבסוף נעלמים יחד עם היום החולף.

כשירדה החשיכה, נדלקו פנסי־הרחוב. בחלונות הבתים הופיעו קרני־אור של מנורות־נפט, של גברשות־גאז או של נורות־חשמל מודרניות. שומרי־הלילה יצאו למשמרתם. החצרנים התחילו מטאטאים במטאטאיהם הארוכים את האשפה שנצטברה אחרי תנועת היום.

רחוב גנוינה כאילו שבק חיים. חשכת־הלילה חבקה בתוכה כבכפפות־ברזל את ההמשך של רחובנו. אך אור־היום לא כבה לחלוטין. מן המרתפים ועליות־הגג התחילו עתה להישמע פסיעות אחרות, צעדה, שביום היתה מוטלת מוכה ופצועה ורק עם רדת הלילה היתה קמה לתחיה.

לאורך המדרכה היתה זוחלת עקלקלות מנגינה עצובה וצרודה:

— כעכים, בייגעלעך, הוי, כעכים חמים קנו־נא אצלי!

מן הצד שממול ליווה קול טנור חולני את הזמר הלילי בקריאות צורמניות, בדומה לחריקות של עץ:

— שלושה באגורה, ששה בעשרה גרוש, חטפו ואכלו, כרסמו את הכעכים הפריכים!

משתפסו רוכלי־הכעכים את „עמדותיהם" על־גבי המדרכות, כבר ידעו אלוהים ואדם, כי אשמורת־הלילה הראשונה ירדה על מרצפתה של גנוינה.

הם עמדו לרוב מתחת לפנסי־הגאז שברחוב, או ליד חלון־ראווה של חנות, שמשם שאבו את האור, משל ביקשו לנכוך על עיניהם האדומות והחשכות קצת אורה, ולו יהי אור יום מלאכותי. שכן ביום היו ישנים באיזה מרתף או בעליית־גג רעועה ורק בהתקרב הלילה היו מקיצים ויורדים ממשכבותיהם, מתנערים מחלומותיהם המשונים כמסיוט קשה. הכעכים „של ערב" היו כל עולמם שבו חלפו עליהם שנות ילדותם, שנות־הנעורים ואחר־כך — ש פולי־המורד של חייהם.

מוכר כעכים „בלתי ליגאלי" בוארשה... א. קאציזנה

בין מוכרי הכעכים נמצאו גברים, נשים וילדים.

הילדים, לבושי בלואים, רגליהם יחפות, היו בימות החורף מקרטעים מרגל לרגל, ואילו בימות־הקיץ היו מת־פשטים כמעט עירומים, וכך היו שוהים עד שעת־לילה מאוחרת, כשסחורתם עדיין לא נמכרה. אם נתמזל המזל באחד הימים, כי אז היו פונים הביתה בשעת חצות, וכיכר לחם נתונה להם תחת בית־שחיים, בידם כמה בצלים ושני דגים מלוחים — מתנה לאבא־אמא, שהיו מתענים בבית במחלת־השיתוק או בשחפת. אלא שימים של מזל היו נדירים מאד. על כן ה ו אנוסים להמתין עם סחורתם עד עלות־השחר, שעה שמבית־המרזח של יוסל „חבית" היו יוצאים האדונים השתויים או כשפועל היה רץ עם שחר לעבודתו ובדרך היה חוטף כעך.

יגעים ותשושים מן המסחר הלילי היו הילדים האומללים צונחים ליד קיר ושוקעים בשינה, בחיקם של חלומות מתוקים, מרקיעי־שחקים. משניעורה סימטת גנוינה משנתה, היתה מוצאת אותם, את הילדים המנוענעים בורועות השכול, ששנתם הטילתם על האבנים הקשות.

הנשים, מוכרות־הכעכים, היו מגירות את עיניהן

בדמעות על־גבי סליהן. האחת — בביתה בעל משותק, ילדים מנוונים, שניה — בעלה מת, או ברח עם אשה אחרת והיא, „מוכרת הכעכים", נטלה על שכמה את העול הכבד של המפרנסת. פעמים קרה שידו של שוטר היתה משיגה את „הפושעת" הזאת, ושומר־החוק היה מפזר את הכעכים ברחוב, רומס אותם ברגליו ולבסוף גם רושם לעבריינית תשלום קנס — לא פעם היתה המציאות המרה מציירת ברחוב גנוינה תמונה טראגית של אשה, המורטת שערות־ראשה, הצובטת נתחי בשר־חי מגופה הכחוש גם בלאו הכי, המפילה עצמה על הארץ ומטיחה ראשה בלוחות המלט של הרחוב, כאילו הם הם האשמים, שהשוטר חמס אותה באורח אכזרי כל־כך, בגטלו את תקוותיה יחד עם החיים עצמם. בשעה כזאת, ברגעים תהומיים אשר כאלה היה נהי היללות מתמזג עם אפילת הערב, זמרתם של מוכרי־הכעכים נאלמה דום ודממת בית־עלמין נשתררה על הצללים החיים ידועי־הסבל.

בין מוכרי הכעכים היה מספר הגברים מועט מן הנשים והילדים. גבר שעמד עם סל־כעכים, חזקה עליו שהוא נמנה עם „מי שהיו". סבל לשעבר, שקיפח את בריאותו בסחיבת ארגזים או שקים כבדים; מוכר־עתונים לשעבר, שקרון חשמלית קיטע את שתי רגליו, בשעה שדילג בזריזות חתולית מקרון לקרון, במכרו הוצאה מיוחדת או עתון־ערב; בעל־בית מכובד לשעבר, שבשעות היום התבייש לסחור ברחוב והיה מליט את פניו הסומקים מבושה בחשכת הערבים; אב לבנים לשעבר, שבניו גירשוהו, פשוטו כמשמעו, מן הבית — ביתו; כל אלה, פרי השכול והבזיון היהודי, היו מושיטים את הכעכים בפנים סמוקות מבושה על שום שהם, הגברים, לא היתה להם ברירה אחרת אלא לעסוק בפרנסה „נשיית" כזאת.

הם עמדו שם כולם כמצבות חיות של טראגדיה גדולה, של מציאות שנתרסקה ונכרתה, קיפחה את דמותה והושלכה אל תהום היאוש והדלות.

בדומה לבר־מינגים" הקמים מקברותיהם, מפרכסים את לחייהם הכבויות בסומק של חיות ויוצאים לטייל בעולם החיים, כך היו חורגות מחורי־מגוריהן נשים צעירות, שפרנסתן היתה על גופן הכחוש, הלאה וחסר־הדם.

היה עולה מהן ריח של זיל־זולות, של בושם מחניק וצורם את הנחיריים. על פניהן בלט הפרכוס — השחור העבה על העפעפיים, סומק של דם על השפתיים ועל הלחיים כביכול, צחור־הקמח על החוטם, המצח והצוואר, המוות של בית־קברות מתחת לזר הפרחים המלאכותיים ושחפת, מחלות מין ומוקדים של נגעים ממאירים בפנים בתוך הגוף.

כצבא חיילים היו יוצאות בצעד קצוב אל פרנסתן הלילית, קרואות על־ידי אות בלתי נשמע, אות הפריצות שלידתה בחיק הרעב.

הן היו פונות אל נקודות שונות, לרחובות מרחובות שונים, אל מרתף או לחדר רעוע, ששם היה מחכה להן הפטרון האכזרי, בעל קובת־הזונות.

הן היו הולכות — הן, המאושרות, שעדיין עמדה להן בריאותן למצוא להן מגן, אפוטרופוס ובעל־בית.

האחרות היו נשארות בשערי הבתים של גנוינה, היו מתגוללות על המדרגות, בין העגלות, מאחורי בי־אשפתות. הן היו מפחדות להלך דרך חירות ברחוב, שכן השוטר היה „נוטל מהן את הנשמה", לא הניח לחיות, לא הירשה להן להתענות ביסוריהן. הן היו מציצות החוצה מתוך השערים, בשריקה או רמז היו מזמינות „ידיד". לגברים לבושים כהלכה לא ניסו אפילו להציע את אהבתן משום שידוע ידעו, כי הן עניות מדי, שגופן דל יתר על המידה בעסיסי־חיות משיוכלו להציעו לאחד מן החברה הטובה יותר, שהפרוטה מצויה בכיסו. אך לעתים רחוקות היו לקוחותיהן משלמים להן במזומנים. שכרן היה לרוב כיכר לחם, נתח של נקניק, נופך חמאה, או בקבוק יין־שרף — מתנה שלא תסולא בפז ואשר נועדה לחממן ולשלהב את גופן הקפוא. את הצידה היו נושאות מיד, לאחר ה„פגישה" המוצלחת, הביתה לילדים, או אל אבא־אמא הזקנים, שתחילה היו מרססים את הלחם בדמעות מלוחות ומרות ורק אז התחילו לאכלו.

תמורת פת־לחם הן היו פושטות את גופיהן לפושטי־יד, לברנשים מן הסוג הגרוע ביותר, שגופיהם היו שורצים חיידקים של מחלות ממאירות אשר חכמת הרפואה עוד לא הספיקה לעמוד על טיבן. ברגשי גועל ועלפון־הלב היו מבצעות את מלאכתן, אך גם ברגש של קורת־רוח וסיפוק, שהן מאכילות לשובע אבא או תינוק משלהן, או אף את קיבתן שלהן עצמן. תושבי גנוינה הסכינו אל דמויותיהן של היצאניות ואל מקצוען, עד שבעת פגשם על־גבי המדרגות את הזוגות המסתוריים, לא היו נבהלים כלל וכלל ואיש־איש היה ממשיך לו בדרכו במעלה המדרגות הביתה, כאילו לא קרה דבר במעגל הירידה התהומית.

כמעט כל אַחת מהן, מן היצאניות של רחוב גנוינה, מוצאה היה ממשפחה הגונה, שפעם היתה מתפרנסת מעמלה הישר על פת־לחם, שבה היו לומדים בהתמדה דף משניות או מגדלים את הילדים כיהודים ואנשים טובים וישרים. והנה באו החיים, הגורל העגום של הבתים והמשפחות האלה, ודירדרו את הילדים אל עברי פי־התהום של כליון — חמרי ומוסרי. קרובים היו באים ומטיפים מוסר, משאירים מטבע, שלא יכלה להספיק בשום אופן לזמן רב, לתיקון בדק הבית שהתמוטט. אבא־אמא היו מגרשים לפעמים את הבת החוטאת, היו מתביישים בה, קורעים קריעה אחריה, אולם כאשר המצוקה והרעב היו תוקפים את גופיהם ביתר שאת, היו מתפייסים אתה בדמעות ועוק־בים בדומיה אחרי טיוליה הערביים.

דמויות־לילה אומללות של רחוב גנוינה, גופים ועצמות מורעלים, שבפרנסתכם הטראגית מילאתם שליחות נעלה, מצווה גדולה של קיום אבא או אמא — כלום היה בחיים היהודים ההם כדי לטהרכם אי־פעם?

נקניקיות מעושנות נחשבו בשכבות היהודיות העניות בוארשה כמאכל לאומי. נקניקיות מעושנות, מבושלות במים רותחים, מתובלות בחרדל עם כעך או עם „קאיזרקה" (מין לחמניה) — היה זה ממש מחיה נפשם של חלק גדול מיהודי וארשה, אך גם חוגי העשירים היו נהנים הנאה מרובה מן המעדן הזה.

הם „ראשי השיבוטא״, היו נעצרים ביוהרה גאוותנית ברחוב ליד דודון מעלה־אדים או נכנסים לתוך בית־מסחר לנקניקים ומתלקקים בסעודת נקניקיות, בדומה לאורחיו לבני־העור ונשואי־הפנים של מושל קולוניאלי, הנוטלים חלק בסעודת־ערב אצל מושל כושי שכן, באחת הפינות הנידחות של אפריקה.

על־פני רחוב גנוינה, כבשאר רחובותיה של וארשה, היו מתרוצצים יהודים מכוסי זיעה, בעלי ידיים מפויחות, אשר בדודוניהם המוסקים והמעלים עשן היו מכינים את „הנקניקיות השמנות והמרטטות״, בידו האחת הדוד שנר־התמיד של עצי־פחם היה מרתיח בו את המים, וביד השניה — סל מלא כל טוב, כיכר לחם טרי ממאפיית שטרוס, חרדל, פלפל, מלפפון כבוש, כמה בקבוקי „סינאלקה״ — הכל מוכן ומזומן להפיק את רצונו של הוד־מעלתו הקונה.

בשעות היום לא היו רואים אותם אלא לעתים רחוקות. כפעם בפעם היה משתפך קול זמרתם, שפיזר תשבחות עד לב השמים:

— הנקניקיות הרותחות, השמנות, הבשריות של דאמאזר, של שיבק, של לאוטרשטיין...

ביום היתה סחורתם נבלעת בפי סבלים, עגלונים, זבנים של חנויות. בלילה ארבו מוכרי־הנקניקיות לזוגות נאהבים ומורעבים, בשעת לכתם הביתה מראינוע או מתיאטרון. האורחים הליליים, מבקרי מועדוני־ריקודים למיניהם, קאבארטים, „פינות״ מסתוריות, היו נחשבים בין הלקוחות הנאמנים של סחורתם. הם היו ניצבים ליד דודוניהם בפינות הרחובות גנוינה־גז׳יבובסקה, גנוינה־קרוכמאלנה, גנוינה־מירובסקה — הדודון עומד לו בצל ליד הקיר ואילו הם עצמם „שולחים מבטים״ לכל עבר, אם אין שוטר בא, חלילה. כגחליליות ביער אפל, כך היו הדודונים מאירים בערבים ובלילות את רחוב גנוינה בשלהבות בהירות גוססות, שבאורן המבליח היו מפתות וקוראות לאדונים רעבים, שלא הספיקו לשבור את רעבונם במסעדה מכובדת, מחמת השעה המאוחרת.

גורלם של מוכרי הנקניקיות היה משופר לאין־עריך מזה של מוכרי הכעכים. בלילות הקרים יכלו לחמם את ידיהם ורגליהם ליד ארובת הדודון. הם היו חובקים את ה„עסק״ שלהם, את החנות הרותחת שלהם כדרך שילד מחבק את אמו ומתרפק על חמימותה, בהעתירו עליה ברכות, בגניחות של נחת. וכאשר מוכר נקניקיות לא היה בן־בליעל, היה חולק קצת מחמימותו גם למוכר כעכים, שעמד לידו מרעיד מקור.

— יש לך? — היה פולט מפיו את השאלה קונה שתוי למחצה, שרגליו עדיין הילכו בקצב של ריקוד.

— וודאי שיש לי, הסתכל נא וראה, את התותחים היקרים שלי, וכי אלו הן נקניקיות, הרי זה נקניקים שלמים, הלוואי וכה אחיה יחד אתך, וכמה הם חמים, שמיד תתחיל להזיע ותחמם את עצמותיך הקרות והמסכנות...

— תן איפוא שלושה זוגות, אל תרבה בדיבורים, וגם חרדל תן ושתי פרוסות־לחם אל תשכח.

ואז היה הרוכל, מעשה להטוטר, מתחיל שולה מן הדוד הפתוח שש נקניקיות מחוברות, בעודן תלויות באוויר היה מורחן בחרדל חריף ומגישן בקידה ללקוח השמח בחלקו. יבסיימו לשרת את הלקוח, היה הרוכל שוב מתיצב לשמירה הלילית, בהסתכלו אנה ואנה אם אין ה„מאַנטה״ (השוטר) מגיח מקרן־הרחוב.

בתי העשירים בוארשה, שברחובות קושיקובה, שדרות־אויאַזדוב, שוסטאַגו שאַרפַניה (הששה באוגוסט) נושאים עליהם בגאווה פסלים מפסלים שונים, שהעשירו את נופם בגיבורים מימי הרנסאנס ועוד תקופות היסטוריות, היו בתים שעל זיזיהם מתחת לגג היו מרחפים אראלים ומלאכים, על בתים אחרים היו אפולו או קופרניק, קאז׳ימירז הגדול או פאולוס בנויים בתוך הכותל ומתוך כוכים מעוגלים היו שולחים מבטים חולמניים כלפי מטה, אל הרחוב ואל המתרחש בו.

גם רחוב גנוינה ידע פסלים כאלה, אך לא יצוקים מברונזה או מביטון, כי אם נלושים בשר־אדם, שאפשר היה להתפעל מהם רק לעת־לילה, ואשר, שלא כהללו, הסתכלו בעולם במבטים רועפי דמע, משובצים בתוך פרצוף שחילחל ממנו מקור כמעט בלתי־נתפס של יאוש וקובלנה. היו אלו דמויות חיות, פסלים חיים שהצינה ריתקתם אל הקירות, לחצתם אל דלתות החנויות הנעולות, הצמידתם אל שערי־הבתים, שכך התגוננו מפני רוחות־הזלעפות הליליים. באפילה ששררה מסביב כמעט אי־אפשר היה להשגיח בהם, משום שגופיהם נתמזגו כמעט עם חומותיה של סימטת גנוינה. ערבים ולילות שלמים, אם רק לא הופרעו, היו נוהגים לעמוד עמידה של בר־מינְנים למחצה, כגופים קפואים, כחנוטים מצריים על אדמתה של וארשה, כמו נתחי חיים קרושים. שוטרים עברו, שומרים נטרו את רכוש זולתם, ואיש מהם לא השגיח בפסלים הליליים של רחוב גנוינה — כך נתמזגו עם הלבנים והסיד. רק בהופיע עובר־אורח, היו מוציאים מקרבם משפטים קטועים, שהושרו בנעימה של יבבה:

— סיגאאאריות, סיגאאאאריות, סיגאאאאריות...

ושוב נתעטפה החומה בדממת־אלם.

עובר־האורח הביט סביבו, חיפש את בת־הקול המסתורית, הסתכל ארוכות באפילה, אך לא ראה איש. ושוב נזדמר הצל ב„סיגאאאריות, סיגאאאריות, סיגאאאאריות״... רק אז היה עובר־האורח המאחר בלילה, בעקבו אחר הקול, משגיח ברוכל־הסיגריות, שכך היה מנסה למכור את הסיגריות שבפיטומן עבד יום תמים.

דוכני ה„פולסקי מונופול טיטוניובי״, מונופול הטאבאק הפולני, שפיארו את כל רחובותיה של וארשה, ואשר מכרי סיגריות בקמעונות, היו ננעלים בשעת נעילת החנויות — בשעה שבע בערב. ואכן קרה, שמעשנים תאבי־עישון היו מתרוצצים כמטורפים ממש, בבקשם להשיג סיגריות כדי להחיות את הנפש. הלב נתכווץ ממש למראה מעשן מאוכזב, שנשאר עומד ליד חנויות או דוכני הטאבאק הנעולים. ולמכור סיגריות לא היו רשאים אלא נכה־מלחמה, שהממשלה שילמה להם בכך את גמול זכויותיהם, או סתם ידידיהם של פקידי־ממשלה גבוהים, שידידותם התבטאה במתנה „בעלת משקל״, בצורת דוכן־מכירה של תוצרי־טאבאק.

כמעט שהיה מן הנמנע שיהודי יקבל רשיון לסחור בטאבאק.

ואכן, היו נכי־החיים, הניזוקים ופצועי גורלם האישי, מרימים את נס המרד ויוצאים עם חשכת הלילה, מדי ערב בערב, להתמודד עם הגזירות האנטישמיות של רשות־הטאבאק האדירה.

ימים תמימים היו רוכלי־הלילה הללו מפטמים תרמילי סיגריות. ולא הם בלבד, גם ילדיהם ונשיהם היו יושבים אל המלאכה ליד השולחן, כדי להתקין מיכסה של כמה מאות סיגריות. בהשלמת שלוש־מאות או מחצית־האלף, היה הכיס מתמלא ריווח של שני זהובים, שחולקו בדייקנות של חוט השערה לכל מיני הוצאות של קיום הנפש במשך היום. הבריא והזריז שבמשפחה נתמנה למוכר. מלבד תריסר כשרונות אחרים, זקוק היה „הבעל־דבר" גם לכשרון של פסל, כדי שיידע להפוך את גופו לפסל לילי, שביקש לחמם את חומות־וארשה הקרות־גולמניות. ולקצב צעדו של השוטר, פעם תמיד לב בהול, לב שאחרי כל אשמורת־לילה כזאת היה פועם ברפיון של עלפון, בליאות וחוסר־אונים.

— סיגאאאריות, סיגאאאריות, סיגאאאריות — סרינאדת־הלילה של הדלות המרודה ברחוב גנוינה...

מי הכירם, מי ידע דבר על מוצאם, מי נתן אי־פעם דעתו על חייהם, מי טיפל בהם, לבו של מי נתפעם להירהור על גורלם, מי ריחם עליהם, העיף פעם מבט עליהם — על הערימות של בשר ועצמות, שמיטותיהם היו מדרגות החנויות תחת כיפת הרקיע, או מדרגות הבתים, המדרגות הלחות והמעופשות, שעליהן הם ימו את שנתם כל ימי חייהם כעל מיטב השטיחים הרכים. השינה הטורדת היתה מנענעתם בחלומות מתוקים מדבש עד שהיו מתרפקים על המדרגות הלהות והמזוהמות כמאוהבים, שקועים בחזיונות־אהבה, המתרפקים על כלי־המילת של משכב בוגדני. לא פעם, כאשר פעמיך נשאוך הביתה, היית מפריע את שנתם. הפיגות את חלומם, את שמחתם היחידה, היית פוצע עד זוב דם את גופם. הם היו שוכבים על המדרגות, בחשיכה, ואתה, שלא השגחת בהם, היית דורך בגסות על גופותיהם בדרכך אל דירתך הנוחה והחמה. היית מפריע את שנתם, הם לא העליבוך חלילה בשל כך, לא גידפוך, ורק חלומם היה מפיק מעין געייה, שנישאה השמימה. היתה זו זעקתה של נשמה הגוועת בעווית, יללה של חיה פצועה.

ואלה אשר ישנו ברחוב, על־גבי מדרגות החנויות, בהסתתרם מפני הגשם תחת זיז של בית, הללו היו אומללים וסחופים פי־כמה וכמה אפילו מישני חדרי־המדרגות. שנתם היתה כבדה, שנת עופרת. נשימתם היתה בשארית הכוחות, בהפיקם את כל זוהמת־האוויר שהיום היה מבליעם. לא נראה ראשם, לא נראו רגליהם, או אבר מאברי גופם. הם היו מכוסים באיזה מעיל או מקטורן שתחתיו היו מתפתלים ומתכרבלים כנחשים בשעת השרת הקליפה.

הם היו נרדפים מבית־מדרגות אחד למשנהו, מבית לבית. כאשר וארשה הכריזה על מלחמה בלכלוך, היתה מהלומה ראשונה יורדת עליהם, על ישני הרחובות. אסור לזהם את המראה החיצוני של וארשה, אסור לישון ברחובות, זה מזיק לבריאות, שהרי אדם חייב לנוח בתוך בית, באיזו דירה. רשות־התברואה הממשלתית היתה משכנעת את הציבור, כי יש לישון במיטות. אלא, הללו שום בית לא היה בנמצא למענם. איש לא דאג להם, איש לא ראם חוץ מן השוטרים ימנקי־האשפה, שנתקלו בגופותיהם בשעה שמטאטאיהם היו מערמים את האשפה לערימות. והיה אם היזו מים על הרחובות, היתה מנה גדושה של מים ניתזת על גופותיהם, במתכוון; בשמור נוטרי הלילה על החנויות, היו קודם־כל מסלקים את הנוודים חסרי קורת־הגג, שנחשבו בעיני הנוטרים כגנבים ללא יוצא מן הכלל; בצאת השוטרים לשמור על הסדר, היו רושמים בפנקסיהם במקום בראש ובכתב בולט כי ישני הרחובות חייבים לציית לחוק־המשטרה ויש להטעימם מפרגול־הגומי למען יידעו. הם ישנו ברחובות, ביקשו לישון, אך מעולם לא ניתן להם להירדם, לזאת דאג החוק של הריפובליקה. מה טראגי היה גורלם! לא נודע להם אלא באותם רגעים, כאשר הקיצום באכזריות משנתם, בהיותם מחוממים למראה לחמניה או ככר לחם חמימה שנראו להם בחלומם, ואז נאלצו, כמוהם כתינוקות שניעורו בבהילות משנתם, להתנער מחלומם המתוק ולנטוש מתוך אנחות־כאב את מקומם המחומם וללכת לחפש איזה מקום־מנוחה חדש לעצמותיהם הדואבות. ומסביב שרר ליל אופל, קור ורוח. בשעה שהעירום, הם לא היו מוחים, לא קיללו כדרכם, אלא פרצו בבכיה כתינוקות שניטל מהם שד אמם.

הנה הן דמויות־הלילה של רחוב גנוינה.

שונים היו חייהם, שונים הרגליהם, שונות דאגותיהם ושונים נצחונותיהם וכשלונותיהם. כל אורחם־ורבעם ודרכי סבלותיהם היו אחרים משל גיבורי־היום אשר במציאותה של וארשה.

אלמונים, בני־אדם שהלילה שימש להם תחפושת, בני־אדם שמעולם לא זכו לרשות הדיבור במאבק על החיים והקיום.

בית ברחוב נובוליפיה

מאת דוד כנעני

הרחוב שלנו, רחוב נובוליפיה היה בלב הרובע היהודי, לפי כל מהותו — גשר בין שכונות יהודיות מפורסמות, באופיין ובצביונן. בקצהו האחד גבל הרחוב בכיכר פשיאַזד, צומת רחובות וסימטאות, שכולם מאוכלסים יהודים ומרליכים אל מרכזי סחרה ומרכולתה של פולין היהודית; בקצהו השני הפליג אל רחובות הפולנים ופרבריהם, כמו ז׳לאזנה ווליה; וכנהר־מידות רווה מנחלים ויובלים של סימטאות־צדדין — קארמאֶליצקה וחנויותיה הרבות, סמוֹצ׳ה הדלה, מילנה השוקטת. הרחוב ינק השפעה כפולה — מדלותה ועממיותה של סמוצ׳ה, שמוניטין יצאו לה בלשונם העסיסית של פרחחיה ותגרניותיה מכאן, ומרכולתן ורחבותן של ביאֶלאנסקה, לאֶשנוֹ ונאלאֶבקי מכאן, והוא עצמו כתחום־ביניים שאופיו מפוקפק.

הרחוב, עיקרו היה בתי־מגורים. מועטות בו חנויות — רק לסיפוק צרכיו הפשוטים של אדם: חנויות־מכולת, סדנאות סנדלרים וחייטים, מכבסה, מחסני־פחם, זעיר שם זעיר שם חנות לצרכי־כתיבה (דיסטריבוציעס), שבה יכולת לקנות משרוך־נעל ועד גומי־ערביקום. והרי לפניך סחרו של הרחוב שלנו.

הרחוב שלנו — ספק רחוב ספק סימטה. רחוב — שהרי משני עבריו גושי־בתים בני שלוש, ארבע ואפילו שבע קומות, ובכל בית לא פחות מארבעים עד חמשים משפחות מישראל; סימטה — שהרי טראם לא עבר בו, והוא מואר בפנסי־גאז ולא באור־חשמל, וריצופו אבנים עגולות, וכל עגלה העוברת בה מעוררת קולות ובנות־קול שהדם עומד שעה ארוכה בחללו של רחוב.

הרחוב שלנו צר היה, רצועת שמים אפורים תלויה ברפיון מעל לראש, אור החמה מסתנן בקושי מבעד חומות הבתים הגבוהים. רק לעת ערב היו קרני־השמש מזהיבות את גגות־הפח המשופעים ונצנוצי־האורה מרצדים באפלולית הדחוסה. בימות־החורף היה הרחוב כמצטמצם והולך מחמת ערימות־השלג המוקרח והמזוהם שנצטבר בצדי המדרכות. אולם בבוקרי ימות־החמה היה מתבשם לפעמים מתנובתה של עגלה כפרית, מריחם של פירות ופרחי־שדה.

„הרחוב שלנו", משכנם של אלפי יהודים, אחד ממאות הרחובות של יהודי וארשה שנעשו גלי־עצמות ועיי חרבות.

הבית שלנו, ברחוב נובוליפיה מס׳ 15, היה אחד מאלפי הבתים היהודים בוארשה, אפור ואלמוני. חלונותיו משקיפים ממרחקי זמן ומקום. ואף־על־פי־כן דומה שגוון כל־שהו מבליטו ומוציאו מן האלמוניות האפורה והמטושטשת. יש ודאי מבין תושבי וארשה הזוכרים בית זה בזכות מערכת עתון „אונזער עקספרעס", שקבעה כאן את דירתה לפרק־זמן קצר. רבבות־רבבות נהרו אל הבית הזה, במשך עשרות שנים, אל מרפאת חברת „אחיעזר", היא „בראַטניאַ פּאָמאָץ". מהבית הזה נטוו חוטים לישוב הישן בארץ: כמה שנים היה כאן מרכז לקופות רבי מאיר בעל הנס; שד"רים, עסקנים וסתם יהודים נצרכים יוצאים־ובאים בו. מאות תלמידים קנו תורה ב„חדר המתוקן" של אסתרזון הליטבאק, עד שלא הפך בית־ספרו לבית־מלון. מאות ואולי אלפים מהעולים ארצה, ומן המהגרים לאמריקה, עשו ימיהם ולילותיהם האחרונים ב„הוטל" שנמצא בו.

אבל לא המוסדות הם שקבעו את צביונה של חצרנו. ביתנו בית־מגורים היה, עשרות משפחות יהודיות ישבו בו ישיבת־קבע, רובן דרו בו מזה עשרים עד שלושים שנה, נולדו והשיאו בניהם בחדרים אלה. כתלי־דירתם היו עדים לכל מסלול־חייו של אדם, מן העריסה ועד לגסיסה.

הבית היה ישן, עמד על תלו כששים עד שבעים שנה, ותבניתו טיפוסית לבתים בוארשה: חצר סגורה ומסוגרת מארבעת עבריה; „ארגז" קראו לבית כזה. ארבעה חדרי־מדרגות בפינות, מלבד כניסות־החזית הרחבות יותר ומצוחצחות יותר. המדרגות עשויות עץ, וכן המעקה המשופשף והמצולק היורד מהקומה השלישית ועד למטה; כאן היינו מתאמנים בספורט הראשון שלנו: גלישה מהירה במעקה. חדר־המדרגות היה תמיד שרוי באפילה־למחצה, ולעת־ערב היה תוקף אותנו פחד ילדותי, פחד קדמון, כשהיינו נאלצים לעלות לחדרינו בקומה שניה. אמא היתה עומדת שעה ארוכה בפתח החדר וקוראת בשמנו ואנו עונים לה בקול חרד, עד הגיענו בשלום, לאור ולחום, אל אמא. כמעט כל הדירות היו בנות שני חדרים ומטבח, פרוזדור ד׳ על ד׳ ובו בית־שימוש מאחורי מחיצת־קרשים, וכרגיל גם סל־הכבסים והגרוטאות. דירה כזאת היתה נחשבת ל„בעלביתית" מאד.

תנור־חרסינה גבוה, עד לתקרה המסוידת, מחבר את שני החדרים, והסיד מתקלף ודבק בבגדו של המתחמם לידו. תפארתו של הקיר — מרבד קטן, תוצרת „בצלאל": הרצל החוזה על גשר הריינוס. מלבד זה שתי תמונות ליטוגראפיות זולות („האם הכבולה", ואיכר יהודי, נוסח ליליין, חבוש מגבעת רחבה ועטור זקנקן, חורש בצמד סוסים ב„קולוניה" בארץ־ישראל), שעון שמטוטלתו מבריקה ובצדה ארון עם מראה גדולה (פאר הרהיטים), שולחן עם הרבה כיסאות וספת־קטיפה ירקרקת. בחדר־המשכב של ההורים גם ארון־ספרים, ובו בין השאר כל כתבי ביאליק, כמה כרכי תלמוד בהוצאת האלמנה־והאחים ראָם, „החסידות והחסידים" להורודצקי, שלום־עליכם ביידיש, הרומאן הפולני, „המצורעת", תנ"ך, „חוק־לישראל", כתבי שילר בגרמנית באלף־בית גוטי, כריסטומטיה רוסית ישנה ו„ספר־האגדה".

הרצפות עשויות עץ ומשוחות אדום. עקרות־הבית, או הבנות הבוגרות או העוזרות, היו ממונות על מירוקן עד שיבריקו באודם עז, במשחת „יאַשנאַי סלוֹינצא" (בהיר

מהשמש). בימים כתיקונם היו מורחים את הרצפות מדי שבועיים, ביום ה׳ בשבת, — חוק ולא יעבור. נכנסת לחדר ואין הרצפה מבהיקה — וידעת כי הגיעו מים עד נפש. זוכרני יגונה הכבד של אמא, כאשר פעם אחת הספיקה הפרוטה להברקת מחצית הרצפה בלבד; (המחצית השניה הבלתי־משוחה ממש זעקה אלי בקולי־קולות). במטבח היו כיריים בנויים חרסינה או הימר, ומותקנה בו הספקת־גאז מרכזית, לבישול ולמאור. החשמל דחק רק לאט־לאט את הגאז הנוח פחות.

זכורני חוויית־ילדות גדולה, התקנת החשמל בדירתנו — איך נסו צללים עתיקים, צללים־תושבים, כל רהיט לבש צורה חדשה והעין למדה לראות את עולם־הדברים מבראשית. היה בזה אחד־מששים מגילוי ארץ חדשה.

החצר סגורה מכל עבריה, שער־כניסה יחידי לו, מין פאֲלוש נמוך וצר. במרכז החצר — „הגינה", שגדר־כלונסאות ירוקה שומרת על עץ יחיד, עץ שחפן שאינו מוריק. לידה ארגז־האשפה. ביום היו מחטטים בו החתולים, התינוקות והסמרטוטרים, גויות וגויים זקנים, לבושים בלואי־סחבות, שפרנסתם על איסוף העצמות והגרוטאות. אחת בשבוע, באישון לילה, היה בא איכר עם עגלתו הכפרית ומרוקן את הארגז. הדיירים סוגרים בכעס אשנביהם וחלונותיהם עד יעבור ריח. בעינינו, התינוקות, לא ארגז־אשפה היה זה, כי אם בית־גנזים. אוצרות בלומים בו של גרוטאות ושברי־פחים, פסולת ומפולת בתי־המלאכה שבמרתפי־הבית. רק אנו ידענו לעמוד על כל יקר־ערכו. הרבה רזים נעלמים, כידוע, מעיני הבוגרים, וגלויים רק לפייטנים ולתינוקות.

אותנו חינכה החצר. יותר מבית־הספר, יותר מהורים ומורים. כאן קנינו נסיון־חיים ראשון, כאן חברנו בחבורות וערכנו קרבות, כאן חלמנו חלומות ורקמנו אגדות, אימנו ידינו במלאכות, חונכנו חינוך פוליטי, קלטנו זרעי־כפירה בתורת־אב. מכאן יצאנו לרחוב, ואף הפלגנו למרחקי הכרך, ל„יענע גאסן" (אותם הרחובות); כאן נפקחו עינינו לראות מראות־חיים ססגוניים, קשים נוגעים־ללב.

פגישתנו הראשונה עם האמנות היתה בעד לחלונות־הראווה שברחובות הרחוקים, המהודרים, עם הצצה מעבר לגדר שהקיפה את ה„אילוזיון" (ראינוע) „טריאנון", בו נאבקו בשבע סאֶריות, אֶדוה פולו עם הרי פיאֶל, עם נגינת הכליזמרים והמאַרשים הרועשים בחתונות שבחצרות. הרעב לחיים נתעורר עם קריאת ספריו של קארל מאי, „מסתרי פאריס" לסי ו„זכרונות לבית־דוד". לקחנו אותם בספרייתו של ברסלאו הזקן ברחוב נובוליפקי 6.

תנועת־הנוער עדיין לא כבשה את הרחוב היהודי, כפי שהיה הדבר בשנות השלושים. אולם כבר נראו ה„שומרים" הראשונים, ה„סקאוטים". הבטנו עליהם בקנאה, בתמהון, ובקינטור ילדותי. הם הביאו עמם ריח שדות ונהרות, תחושת מרחבים, קומה זקופה, שירים בלשון־קודש. לאט־לאט נכבשנו, ילדי הבית, למיצעד הנאה של הנעליים המסומרות, להצדעה האלגנטית „חזק ואמץ", לצניעות הליכותיהם, לחלום־ההגשמה של השומר־הצעיר. אבל עד לאותה השעה היתה החצר בית־גידולנו, חינוכנו, משחקנו.

רק למדנו לעמוד עמידה זקופה ולהלך על שתיים — וכבר ירדנו לחצר לשחק.

הבית המה מתינוקות בני כל הגילים, מפעוטות ועד נערי בר־מצוה ולמעלה מזה. רוב המשפחות היו להן ארבעה עד ששה ילדים, החדרים קטנים וצפופים, האם צופה הליכות־הבית, האב טרוד בעסקי־פרנסה. עם תום הלימודים ולעתות־חופש נתחברו כל הילדים בחצר חבורות־חבורות. ביתנו היה מרכז לנערי הרחוב כולו. אולי משום שהיינו רבים נאספו אלינו המעטים, ואולי בזכות ארגז־האשפה שלנו, הנ"ל.

אותו ארגז־פלאים היה כאבן־השואבת, תל שכל הפיות מגלגלים בו וכל הידיים ממשמשות בו. במרתפי הבית היו בתי־מלאכה לתוצרת־גומי, למנורות וקישוטי־פח, מחסן בקבוקי־תרופות ומחסנים אחרים. פסולת בתי־המלאכה נצטברה בארגז זה. איסטניס ובן־טובים היה עומד על פתח־הארגז, בוחש ומעלה אוצרות, במקל ארוך שקצהו כפוף. מי שלא היה מפונק, היה צולל לעומקו של הארגז ומעלה מלוא חפניים אוצרות. היתה זו סחורה עוברת לסוחר, בסחר־החליפין של ילדים. מי ימנה את מספר כפתורי הנחושת, הקרן והפח, שמילאו כיסינו בזכות ארגזנו זה? ולא רק כפתורים. אפילו קופסאות־של־סיגריות היקרות ביותר, הן הקופסאות הריקות, הצבעוניות, מקארטון נוקשה, שבאיסופן טרחנו שתי עונות שלימות, ממש חירפנו נפשנו מתחת טראמים ועגלות, הרחקנו נדוד לרחובות־הנוצרים הזרים והקוסמים ברחבותם וביופיים, אל פתחי בארים ותחנות־רכבת. שער הקופסאות „גראנד פרי" „ואנדה" או „ארגו" היה נמוך; שער קופסאות תוצרת חו"ל ששמותיהן משונים, היה גבוה ביותר. מי שזכה לאסוף קומפלט שלם — עשיר כקורח היה ולא יחסר מאומה.

אבל „רוח המקום" של ביתנו שכן במעמקי־הבית סביב המרתפים הריקים וציבורי־הגרוטאות, שבהם נרקמו אגדות־ילדותנו. כאן היינו מפליגים לפינות מרוחקות, לבנו הולם וידנו נתונה ביד חברנו. האחד מחזיק נר — לחפש את האוצר הטמון. לפתע נגלתה לנו דלת־ברזל ועליה ציור של גולגולת־אדם ועצמות שלובות — מקום חיבור־החשמל — ואנו נמלטים בבהלה על נפשנו, כדי לחזור למחרת תוך חלחלה מתוקה. כאן ישבנו צפופים, דמומים ומפוחדים. בחוץ יורד הערב והצללים מצטופפים ואנו מקשיבים לסיפורי מעשיות על גזלנים, רוחות ואוצרות־זהב. כאן למדנו לדעת, כי עמוד־האבק המתאבק ונע במהירות על פני הרחוב — שדים שוכנים בו. נסה לתקוע בו סכין, ודם יזל ממנו. ומעשה ברבה של מוגאֶלניצה שנקלע לתוך עמוד האבק, נשא אותו הרוח ועקבותיו נעלמו עד היום הזה. כאן למדנו תכסיסי־מלחמה במזיקין, רוחות ופורענויות האורבים לו לאדם: חלמת חלום רע, חייב אתה להגיד מיד בהקיצך שלוש פעמים: א חלום איז א נאר, גאָט איז א־האר (חלום — שוטה, אלהים הוא אדון). ומעשה וחלמתי חלום רע, הקיצותי ובבלבול־החושים החלפתי את היוצרות. משעמדתי על טעותי המחרידה, נדרתי בו־במקום לתת את דמי־הכיס שלי (5 גרושים — לקניית „לאנדרינקעס") נדבה לעניים, להקפיד בתפילת שחרית ולצום בתשעה־באב. זמן רב רבצה עלי תחושת

העוון. כאן במרתף נודע לי, כי השבועה בטלה־ומבוטלת ואין לה שום תוקף כלל, אם בשעת־מעשה יושב או עומד הנשבע ברגליים משוכלות. אסור לעבור או לקפוץ על תינוק רובץ על הרצפה — הוא לא יאריך ימים. נגיעה בחטוטרתו של גיבן או בכומר היא סגולה למזל־טוב. חתול שחור העובר בדרכך, שבע פעמים אם זוררת בבוקר, — יום של פורענויות צפוי לך. כאן במרתפים שיחקנו משחקי גנבים, שוטרים, מחבואים. לכאן ברחנו מחמת רצועתו של השוער הרודף אחרינו.

היחסים בינינו לבין השוער הם פרשה בפני עצמה. שוער בית־חומה בוארשה (שום יהודי לא זכה למשרה זאת) היו לו כמה וכמה תפקידים: לדאוג לנקיון החצר, חדרי־המדרגות והמדרכות, לתלות דגל ביומא־דגנוסיא, לסגור בשעה עשר בלילה את השער, להסיק בשבת תנורי הדיירים היהודים, ביום ששי לקבל פיונטקובה (דמי יום ששי) ובראש־השנה של הנוצרים „נובורוצ'נה" (דמי השנה החדשה) תוך השמעת נוסח מסורתי, בלשון פולנית־עתיקה, ולשמש סוכן־חרש למשטרה. לנו, לילדים, דומה היה שראש תפקידיו הוא להילחם בנו.

לעת־ערב היה גובר קול משובתם של התינוקות לבלתי־נשוא. תחילה ניסו הדיירים להשקיטם בגערות ונזיפות; לא הועילו — גזרה כל אם על בניה לעלות „תיכף ומיד" לחדר; לא הועילה — החלו לשפוך מהחלונות מים על ראשי המשתובבים; לבסוף היו מאיצים בו בשוער מכל הצדדים לשים קץ לרעש. היה יוצא השוער, פאניאָ אַדאמיאָ או פאניאָ וויציכו, חגורת־עור עם אבזם־ברזל בידו, ורודף אחרינו. אנו רצים סביב הגינה והוא אחרינו, אנו מחפשים מחבוא במסתרי המרתפים והוא אחרינו. פחד גדול נפל עלינו, והיה בו מפחד הצפור הנמלטת מציידיה, מפחד החטא שעונשו משיגו, ומפחדם של ילדים יהודים קטנים בגולה. יש והשוער תופס אחד מאתנו, גוררו החוצה, מרביץ מכות, ואנו מתפתלים ומיללים ונשבעים, כי אין עוול בכפנו, שהרי רק לתומנו עברנו בחצר. אנו צוחים והוא גודש קללות עד שמזכיר את ה„מאַץ'" והיינו נאחזים בה במלה־טריפה זו כבעוגן־הצלה: „הוא העליב את אמנו! הוא מנבל פיו על אמנו היקרה!" היה השוער נבוך ומתבלבל, מתחטא ומפלבל בעיניו ובין כה־וכה יצאנו בשלום. פעמים רבות חזר החזיון הזה, וכל פעם היה השוער נופל בפח. ואנו מתגאים ב„ראשנו היהודי".

השוער היה בעינינו הנציג העיקרי של עולם ה„גויים", של השליטים, אב טיפוס שלהם. שכנו בלבה של וארשה, ולמעשה בגיטו סגור. בין עשרות המשפחות דרי־ביתנו ישבה רק משפחה נוצרית אחת ויחידה, גרמנית־למחצה; האב סוהר בבית־כלא, האם כובסת, בנים שיצאו לתרבות־רעה. והבית בית־מריבה, צעקות שיכורים ומכות ועוני. וכך, מחוץ לשוער, לשוטר, לאָגזאָקוטור (מוציא־לפועל) הנודע־לאימים, לדוור וכמה ריבות כפריות, משרתות בבתים, לא ידענו כלל את עולמם של הפולנים. והיה זה רקע נוח לתחושת שנאה, עלבונות והתנשאות כאחד.

אפילו בית־החולים האָבאנגלי הסמוך הגביר תחושתנו זאת. משונה, אך זה היה מקום־המיפגש היחידי עם ה„גויים" הרבים. הילכו בו נזירות חבושות שביסים לבנים, צלב צהוב וכבד על צווארן, שמלות ארוכות וקודרות. מפרק לפרק נפתחו שעריו ויצאה לווית־המת, כומר צועד במתינות בראשה, גברים לבושים חגיגית ונשים שעיניהן דומעות. יש וגם תזמורת ניגנה. והיתה זאת הוכחה מובהקת לעליונותנו, לטיבנו היהודי המעולה וללב היהודי החם. שהרי אם מת איש יהודי ברחובנו נתמלא הבית קול בכי וצעקות ואימים, נשים מרטו שערות־ראשן, שכנות שיתפו עצמן ביללה בפה מלא, והצער הופגן בגודש, בפומבי, בקול־צעקה. ואילו כאן — שקט ובכי עצור. תזמורת! וסיפרו שלאחר ש„הם" שבים מבית־הקברות הריהם עורכים סעודה ושותים. כמו בשעת שמחה אצלנו!

במה שיחקנו ובמה לא שיחקנו בחצרנו? שיחקנו במשחקים שהם מורשת דורות, וגם ילדינו בארץ ישראל לא שינו מנוסחם ולא כלום. הרי הם המשחקים בכדור, במחבואים וב„אָגעלע", בגנבים־ושוטרים ובהברחת־גבול, ב„פאלאנט וקליפע", ב„טאטעלע פיאַק" וב„דופניק", ב„קר־קסו" וב„צאַנטראקו". עם הילדות יחד (כנערים בושנו, כמובן, לשחק עם נערות) ב„קלאסי", ב„קרולו, קרולו וויסילאַם צ'י וואָיסקאָ", (המלך, צבא שולחים אליך) ב„צ'ארני לוד" (עם שחור) ועוד.

בספורט לא עסקנו, במיוחד לא בספורט מאורגן. היינו משחקים בכדור־רגל עשוי סמרטוטים באמצעו של הרחוב, או במגרש־החביות של אבי חברנו מלך קאָגוט. לרוב עשינו את סימטת־מילנה השוקטת למגרש שלנו. לאחר מגבית (של שנתיים ימים) זכינו לרכוש במשותף כדור ממש, עם פנימייה מעור ומשאבת־אויר ואפילו מישחת ציף־איקס לתיקון התקרים. שמחנו בו עונה שלימה שמחה רבה. אם נזדמנו לסימטה טאקסי או עגלה — הסתלקנו אנו וסילקנו את ה„שער", ומיד חזרנו למשחקנו המלוהט. בענין רע אבד כדורנו: בעיטה עזה העיפתו מעבר לחומת גן־הפירות, שנשתמר באורח־פלא בלב הכרך הגדול. הרבה פעמים הוצאנו את הכדור שנפל לגן, אך פעם אחת טיפס על החומה נער שעיניו חולמות — ונגלה לו עולם אחר: אילנות שנופם ענף, תפוחים כחלחלים וסומקים בין העפאים, רוח דובבת שיר־מזמור. עמד וקלט את המראות ואת השלווה — וזו הפעם לא הצלחנו להציל כדורנו מידי בעלי־הגן וכלביו העזים.

ידענו את זריקת הכדור ממדרכה למדרכה מעל לראשי עוברים־ושבים. את הטיפוס בהרים למדנו בחורף, בהליכה זהירה על ערימות־השלג הנוקשות שניצבו לאורך כל הרחוב. דרגה גבוהה יותר היתה הטיפוס במורדות־האבן שליד הוויסלה, או ב„גבעה" שבגן־קראשינסקי, שהיתה בעינינו הר גבוה ועצום, היפה לכל משחקי־החורף. והיכן למדנו להחליק על קרח? ב„סקוואַראק" היא גינה קטנה בפינת הרחוב; היינו שופכים קילוח דם של מים שקפאו והיו למסילה, ומחליקים על עקבינו.

בסתיו היינו מאספים ערמונים ומשחילים אותם על חוטים ארוכים, וכל המאריך במחרוזת הרי זה משובח. הערמונים נאספו בגני־הציבור ובבית־העלמין היהודי שברחוב גאָנשה. בית־המוות לא עורר בנו פחדים. הוא היה יפה ונעים בזכות העצים העבותים. אך המוות הלך בעקבותינו:

בשל ערמונים קיפח חברנו את חייו; מגזוזטרה שבקומה הראשונה שילשל הוא את מחרוזת־הערמונים אל הנערים העומדים בחצר, נפל על המדרכה, נחבל בראשו ומת. זמן רב רדפו אחרי פניו החיוורים וארשת הכאב והתמהון הילדותי שבהם.

הגן שלנו היה גן־קראשינסקי, הגן **היהודי** הדל והצנוע בגני העיר. ייזכר לטובה ולחסד. חבל כי איש בספרותנו לא שר עליו כראוי לו, לאותו בית־יוצר להווי עממי ולתרבות עממית, מקום־מיפגש יחידי עם הטבע לרב־בות יהודים. הוא היה המשכם של הנאלאבקי, ולמעשה היפו־כם. נופם של נאלאבקי היה החפזון, הפרנסה, שחור־לבושם של גברים, שטר ה„כמו" ושטר־ה„כמעט", גלילים כבדים של מאנופאקטורה, קטלוגים מסובכים של סדקית, חריפות־מוחין ומלחמתה־של־סחורה. **הגן** המה מנשים, ילדים, זקנים, הולכי־בטל, אנשים שבשולי מהומת־הפרנסה, זוגות נאהבים. כרי מוראנוב הקרובים והנרחבים נכבשו לדלת־העם שעל גבול הלומפנפרולטריון, למזמוטי־אהבים של שוליות־חייטים או לכדורגל של נערים; וכך נשאר גן קראשינסקי פינת הירק, העץ, אגם־המים והאוויר־הצח לוארשה היהודית. כאן שכן הפאר־לאמנט העממי: שלושה יהודים קראו בשותפות עתון־יומי אחד, ויכוחים סערו בענייני דת ופוליטיקה, גרינבוים ופרילוצקי, גזירות גראב־סקי ומשפט שווארצבארד. בחור־ישיבה שסרח שינן דקדוק שפת פולין, ומשכילים־אחרונים הוכיחו בלהט כי משה־רבנו ביקע את הים ב„עלעקטריע". כאן שמעתי במו־אזני כי הסוציאליזם מבקש להלאים את הנשים וכי בקרוב יגע כוכב־שביט בזנבו באדמה ויבוא קץ לעולם. מכאן עקבנו אחרי המאורעות הגדולים: חגיגת יהודי וארשה לכבוד אישור המאנדאט הארצישראלי בסן־רימו, לווייתם העממית רבת־המשתתפים של אסתר קאמינסקי או ביינש מיכאל־ביץ'; הפגנה פתאומית ושירה רמה של קומוניסטים. הבו גודל לגננו!

בחורף נטלו ראש משחקי ה„חדר": טארניטשקע (לוטו של מספרים) וריץ'־ראץ', פתרון חידות־ציור ותשבצים מתוך „בן־כוכב" לליובושיצקי, „שבלים" ו„מוי פשיאצ'יאל" הפולני. זו היתה גם שעת־המשחק עם הילדות, משחקים מעודנים יותר, כמו „הרווק הזקן", „הטלפון המקולקל" „פוס־טה מעופפת" וכו'. נערות — הווי מיוחד להן, שלא היה לנו חלק בו. אזכור רק את האלבום הקטן והוורוד של אחותי **פנינה** ז"ל, כריכתו קטיפה ושוליו מוזהבים, שחברותיה היו רושמות בו מיני חרוזים מסוג

Jeśli chcesz doznać szczęścia i cudu
Bądź wierną córą izraelskiego ludu.

(אם רצונך להיות מאושרת וראויה לנס, היי בת נאמנה לעם ישראל).

כשלא בידיעתם של אבא ואמא שיחקנו אפילו בקלפים: בעשרים־ואחד וששים־ושישה, אקא־ופיטשא־פאי, שמאנ־דאפער ואולי גם פוקאר. וגדולה סכנתם של משחקי־האזארד. בני־טובים כמונו כל כך היינו שטופים עונה אחת בקלפים, שרועים להנאתנו על כרי מוראנוב, עד שאיחרנו לבוא הביתה לסעודה־המפסקת בעצם ערב יום־הכיפורים, ודי בזיון וקצף.

ההיה זה פיתוי־חטא יחידי שארב לנו? בערבים, בחשיכה היורדת ומאפילה, הסתכלנו בסקרנות חריפה בנערות הרחוב, זונות יהודיות, שיצאו מתוך בית־זונות עלוב, שנמצא בשכנות קרובה ביותר לבתי־אב הוגנים, לשחר אלי טרף. לא ידענו אל־נכון למה נערה מפורכסת גוררת בכוח בחור לבוש־ארוכות, הבורח ממנה בבהלה או נכנע לה, ולשם מה נלווים אליה בשתיקה ובהצצה־לצדדין אנשים מבוגרים, לפעמים אף דרי־רחוב שהכרנום. סברות שונות הילכו בינינו. איני זוכר אם קשרנו מעשה זה עם ענין החסידה המביאה תינוקות לאמהות בחצרנו. אך ידענו — וחזקה היתה עלינו מצוות הורינו — כי אסור לעמוד במחיצתן, כי אסור ליקרב אליהן, כי נגיעתן מטמאת. לא אחת עברה במפתיע אשה כזאת, לא־צעירה לימים, ניסתה להעביר ידה בליטוף על חלקת־ראשנו, ואנו נרתענו בפחד. קשה עוד יותר היתה סצינת־הרחוב, התכופה למדי: האלפונס בועט וסוטר ומכה מכות־רצח אחת הנשים וזו צווחת בקולי־קולות, בלשון שמנה ופיקאנטית, שהיתה מעשירה מאוד את הז'ארגון שבפינו.

סוג חטאים אחר היה חטא האפיקורסות, אלא שבתחום זה היו האיסור וההיתרים מבולבלים, בלתי עקביים. היה זה הזמן „הקלאסי" להתפוררות ההווי הדתי והמסורתי. התמורה ניכרה על כל צעד. עוד זאטוטים רצנו אחר כל מעשן־סיגריה בשבת וקראנו אחריו בריתחה ובהתמרמרות „גוי"; שנה או שנתיים לאחר־מכן כבר הילכנו בגילוי־ראש, לועגים ללובשי טלית־קטן ומפליגים על פני הוויסלה בשבתות. שהרי היה זה מחזה רגיל: חוזר בעל־בית בשבת עם תיק־טליתו מבית־הכנסת ובקרן רחוב קונה את ה„נאש פשאגלונד", או מתיר לעצמו באחרון־של־פסח להקדים באכילת חמץ. כבר נפתחו זעיר־פה זעיר־שם חנויות בשבת, והמונים יוצאים באותו יום ל„ליניא" — קייטנות של יהודים בקו־הרכבת וארשה—אוטבוצק. באותה שעה, שעת סעודת־שבת, כשישבנו עם אבינו, ר' **ברוך הנדלסמן** והנעמנו שירי־ציון מתוך ספר־השירים הידוע, הוצאת שפירא — „שם במקום ארזים", „נומה פרח בני מחמדי", חושו אחים חושו" — אותה שעה עמד החזן בסלסוליו ב„מניינו" של בעל־הבית, אותה שעה ניגן הגרא־מופון שממול שלאגאר חדש — טאנגו מילונגא או „אוי אוי דער רבי געהט", — אותה שעה עצמה חזרו שניים או שלושה נערים מהגימנסיה הפולנית וילקוטם על שכמם. חדש וישן שימשו בעירבוביה. עולמות רוחניים שונים ואף נוגדים נתרכזו על פיסת־אדמה צרה.

בתי־כנסת רבים היו בסימטתנו, וכמעט שלא היה בית בלי „מנין" פרטי. בשבתות היו כולם גדושים מתפללים, בימות־חול פקדום רק זקנים ואומרי־קדיש. לכשגדלנו מילאנו אנו, הילדים, תפקיד נכבד בהחזקתם: ברצון הסכמנו למצווה חטופה, למלא את המנין החסר לעת מנחה־מעריב. היה בכך משום גאווה־נסתרת ואישור־מחדש למעמד־בגרותנו הצעיר שלאחר בר־מצווה, כיפורים לחט־אים שחטאנו במשך יום־קיץ ארוך, ואף בקשת מקלט במקום־קדוש לאחר הרהורי־מינות שנתעוררו, ולא הירפו עוד. רינה עצבה של „והוא רחום יכפר עוון" נוססה בחלל

בית־הכנסת הקטן, על מנורות־הנחושת הכבדות וארון־הקודש הצנוע, השמש הזקן והמתפללים המעטים.

בשבתות ובחגים ליווינו את אבינו לבית־הכנסת הציוני „שערי־ציון" ברחוב פאַביה 12, המפורסם במנהגיו הדימו־קראַטיים. זה היה אחד „המבצרים" של הציונות הכללית בוארשה, ודווקא במהדורתה המתקדמת־יותר, סיעת „על המשמר". ייסדוהו עוד ה„ליטבאקעס" בימי חובבי־ציון (שהיו ראשונים להפצת רעיון חיבת־ציון בפולין), ובין מתפלליו אישים ידועים כמו אברהם פודלישבסקי, ש. י. יאצקאן מבעלי ה„היינט", נח שפירא, ר' משה פלד־שטיין, ד"ר פלדמן, המורה והמטיף חזן, ועוד. לא היו נהוגים פה כבודים של עליה, כותל־המזרח וגבאות. לתורה קראו את המתפללים על פי תור של א"ב, בין ל„שני" ובין ל„ששי". את מקומות־הישיבה הגרילו, ובראש בית־הכנסת עמד ועד נבחר ב„בחירות חשאיות". ביום־הכיפורים היה כל הקהל מסיים לעת־נעילה את התפילות בשירת „התקוה" בהברה אשכנזית־פולנית, ה„קערה" מיועדת היתה רק לקק"ל, וכל נער „בר־מצווה" נשא דרשה נמלצת בלשון־קודש וקיבל מתנת־הקהל — ספר־תנ"ך נאה. חזנים שכי־רים לא עברו לפני התיבה, וכוח־המשיכה של בית־הכנסת מיוסד היה על שיחת־חולין של המתפללים (לעת קריאת התורה, כמובן) בעסקי ארץ־ישראל וחדשות ממנה, וכן ויכוחים חריפים בין אנשי „על המשמר" לבין אנשי „עת לבנות". לספרייתו הקטנה היו באים לעת־ערב אברכים משכילים, לדפדף בכרך ישן של „הצפירה", בקומפלט „התקופה", מורה־נבוכים או „יהדות ואנושיות" של קלויזנר. בשנים האחרונות כמעט שלא נראה בו נער, חלק ניכר מהמתפללים כבר עסק במסחר אף בשבת. השקיעה העידה על עצמה בסימנים הרבה.

אבל קצב־החיים המסורתי בחצרנו נשתנה רק לאיטו. ימים לפני פסח נפתחו החלונות־הכפולים שסגרו על החדרים כל החורף והחצר אמרה ערב־חג: בעלות־בית כובסות, מצחצחות, צובעות ומנקות. בחג השבועות עוד מביאים ירק הביתה לקישוט, ואפילו בוזקים מעט חול על רצפת המטבח, זכר הנוהג בעיירה. בראש־השנה ויום־הכיפורים עוטה החצר כולה שלווה, פחד, כובד־ראש. כשהייתי עדיין תינוק הוקמו בחצרנו 7—8 סוכות משותפות, לכל דרי־הבית, ואנו טרחנו בשמחה בקישוטן. אלה היו ימות־המיבחן לעקרות־הבית, הפגנת יכולתן הקולינארית בפני יושבי־הסוכה. כל נער נצטווה למסור לאמו דין־וחשבון מדויק, מה בישלה השכנה וכיצד הגישו המאכלים למסובין. כעבור שנים לא שרדה אלא סוכה אחת־ויחידה, ואף היא ריקה־למחצה.

הישיבה המשותפת בסוכה היתה כמעט המגע החברתי היחיד הקבוע בין דיירי־הבית. מלבד שכנים קרובים, דירה בדירה נוגעת, לא היו ביקורים ולא יחסים הדדיים. היתה זו שכבה שכל חייה וכבודה במשפחה פנימה, שומרת על סודותיה הפעוטים. אם הגיעו עד ככר לחם — צבטו הלחיים שיעלו סומק, ואם פקדה הרווחה את הבית — נשמרו מעין־הרע ומגובה־המסים. הגברים היו טרודים בעסקיהם, הנשים מזדמנות רק באטליז, בשוק ובחנות־המכולת. דיירי הבית היו מתכנסים לשעה קלה בשעת חתונה או „ברית" אצל שכנים, או להבדיל לעת אסון בחצר, ללוויית־מת וניחום־אבלים. ההווי המשותף של חצרנו נרקם בזכות התינוקות, המשרתות וארחי־פרחי.

המשרתות באו לוארשה מן העיירות הקטנות, לעבוד כמה „זמנים", להיות לעזר למשפחותיהן העניות או לאסוף נדוניה. קשה היה גורלן וקשים תנאי־עבודתן; לא משכורת הגונה, לא ביטוח סוציאלי כלשהו, לא עיסוק של־כבוד. כינויין „קוכטע", ומעמדן החברתי שפל ביותר, על גבול העולם־התחתון. ה„רייפערקעס", תכופות סרסורות לדבר־עבירה, היו מתווכות בינן לבין עקרות־הבית. הבנים שבגרו היו שולחים בחוצפה ידיהם לחיקן, „חתנים" היו מזדמנים עמהן שעה ארוכה וחשודה בחדר־המדרגות האפל. לא מעטות מהן יצאו לתרבות־רעה ונראו בפינות־הכרך ליד פנסי־הגאז. אבל רובן מצאו את בן־זוגן, רוכל או שוליה של בעל־מלאכה. אם המשפחה אשר בביתה שירתו היתה אימרת „מבינות" על החתן ואופיו, עוזרת להן להינשא לאיש ואף שומרת על הקשר לימים באים, כשנולד תינוק והמצוקה הלכה וגברה. המשרתות היו הטלגראף של החצר, נושאות החדשות וההערכות והרכילות.

הווי־החצר האמיתי נוצר בזכות האורחים־לשעה.

ראשון היה בא תגר הגרוטאות והבגדים המשומשים ונוסח קריאתו האחד והנודע: האַנדל! האַנדל! אחריו בא הזגג ותיבתו על גבו: שויבן! שויבן! אחריו היהודיה הזקנה: אַלטע ברויט, אלטע חלה, אלטע פּאַרדאַרטע שטיקלעך ברויט! אחד אחד וניגונו הקבוע.

בשעה מאוחרת יותר, כשהחלונות כבר פתוחים, המצ־עים מתאווררים בגזוזטראות, ראשי בתי־האב יצאו לפרנסת־יומם — התחילו להופיע משוררי־החצר, הטרובאדורים המנוונים של הכרך. היה בא אותו אברך, כנראה בן־טובים לשעבר, משקפיים שחורים על אפו, בגדיו סדורים ונקיים, בלתי־שפוי בדעתו, ופותח בקול ערב ונוגה: „די גאנצע וועלט איז אַ פינצטערע שטיב און אַלעס אין איר נישט מער ווי א חלום"... מפסיק שירתו באמצע וגוזר: „וואר־פט'ס אַראָפּ פון דריטן שטאָק". מטבעות־נחושת ומטבעות־כסף עפות מכל העברים, והוא לעולם אינו מטריח עצמו להרימן, עד שילד לא יתחבן לתוך כיסו. היה בא הקבצן הגידם, מציג לראווה את מומו ושר בקול־בוכים משירי־המלחמה: „שווארצע קראהען זענען געקומען צו פליהען, אוי וויי". באה הגויה הישישה וצורחת „א ייד צי זיין איז טייער", ובזכות היידיש שבפיה באה על שכרה. היו באים משוררי וארשה, אימפרוביזאטורים של שירים מענייני־דיומא: על הדליקה ברחוב גאנשה שבה נשרפו חיים חמישה ילדים, על הרוצח היהודי פאריזנברג שרצח את ידיד־נפשו, על שטייגר שנחשד בהטלת פצצה על נשיא פולין, על יתומי אוקראינה המסכנים. היו באים יהודים סתם, לא קול ולא לחן בפיהם, שרים ומגמגמים כנפחדים ומבוישים, ללמדך כי אין זו אומנותם, ודאי „יורדים" מהעיירות הרחוקות שמחמת המצוקה באו לקבץ על־יד. היה בא הגוי שתום־העין בעל תיבת־הנגינה והעכבר הלבן המנחש בגורל. אלה היו סוליסטים, הולכי־יחיד, ובדרך־כלל לבה של החצר גס בהם.

גדולה היתה התעוררות בחצרנו כשהופיעו עושי־הלהטים,

על הרוב שניים־שלושה אנשים, לרוב פולנים, ועמהם אשה ותינוק. היו פורש ם מרבד שחוק, סובבים חיש־מהר חישוק של־ברזל ועליו כוס־מים והמים אינם נשפכים, מפתלים גופם הגמיש, מקימים פיראמידות, עוברים על ראשם את החצר לארכה, בולעים חרבות ופולטים סרטי־צבעונים מגרונם — מעשי־להטים פרימיטיביים. והילדים עושים להם לוויה גדולה דרך חצרות ורחובות. שיא הסנסאַציה היו ה„ליאַלקאָס", אב־טיפוס של תיאטרון־הבובות המודרני: גוי מקים סוכה ד׳־על־ד׳, ומעליה מזדקרים ראשי־בובות המציגים כעין מחזה, כמו ריב בין חמות וכלתה, איכר המערים על השד, השודד רינאַלדו רינאַלדיני, ועוד. כאן חייב התשלום מ ר א ש, ולא — קיפל הגוי סוכתו ונסתלק.

בשבת לא נראו כל אלה בחצר. השבת קודש היא ל„גוט־שבת־יידעלעך", והוא מנהג שנתפשט בשנים מאוחרות יותר. לראשונה היו מופיעים בעלי־בתים נכבדים, עוסקים בצרכי־ציבור מטעם „לינת הצדק", מושב־זקנים או בית־יתומים. היו באים ומכריזים בנוסח וניגון קבועים: גיט שבת יידעלעך, גיט שבת! ברענגט׳ס אראָפּ און גיט׳ס אראָפּ און טראָגט׳ס אראָפּ און ווארפט׳ס אראָפּ: פלייש, פיש, חלות, ברויט, ציקער, אייער, איינגעמאכט׳ס — ומכל המבואות מופיעים ילדים ומביאים אחד אחד לפי נדבת־לבה של המשפחה או זורקים מן החלונות אל הסל הרחב. במשך הזמן נתנוון המנהג ונעשה עסק, והמקבצים היו מגלגלים את רוב התרומות לכיסם. יש ובשבת או בחג היה מופיע אחד הנכבדים, מכריז ומודיע, כי בעיירה פלונית פרצה דליקה ותושביה היהודים נשארו בחוסר־כל. בן שעה מועטה היו כלים המוכנים לכך מתמלאים כל טוב.

ענין לעצמו היו הקבצנים והעניים. היו מהם שדרכם בכבוד, דרך סוחרים כביכול. נשים וגברים היו מביאים הביתה „פּאַריזער פּאַפּיר", מין סרטי־נייר וורודים וריחניים להבריח את הריחות הרעים, או ציציות לארבע־כנפות, או פול מבושל או הגדה של פסח ומגילה לפורים. עיקר כוונתם היה לסעוד לבם בתבשיל חם, ולאסוף שיירי־לחם לתינוקותיהם. הם היו מקבלים מחיר כפול־שמונה בסחורותם. היה בא היהודי ממארקישוב, סוחר־לשעבר, מתישב בהרחבה ומספר סיפורי־מעשיות נפלאים, משתף אותנו בעסקיו ומחשב עמנו חשבונות כמה שנים עליו עוד לערוך גלות עד שיקבץ כך־וכך זהובים ויחדש ימיו כקדם. בשבת בצהריים, תמיד בשעה קבועה, בא היהודי האדמוני, עטוף קאפוטה עבה בחורף ובקיץ, אוכל ממאכלי־שבת; ובערב־שבת לפני הדלקת הנרות היה מתפרץ המשוגע „שלנו", שער ראשו פרוע, מזוהם, יחף וערום בחורף כבקיץ ורק מכנסיים לבשרו — מבקש דבר אחד בלבד: אַ שטיקעלע צוקער. שכנים היו מזהירים זה את זה לנעול את הדלת. כשלא ניתן לו מבוקשו, היה פורץ למזווה ולארונות, בולש והופך הכל.

השכנים — פסיפס מנומר של מקצועות ומשלחי־יד, אמונות ומפלגות, הליכות־חיים וגורלות. רוב רובם — חנוונים, לבלרים, בעלי־מלאכה זעירים. גביר החצר היה בעל־הבית לשעבר; בשנים האחרונות ישב בביתנו רק ישיבת־ארעי. בשל סכסוכי־ירושה הניח את כל הדירה המרווחת, בת שמונה חדרים ושני מטבחים, אחד למאכלי־בשר ואחד למאכלי־חלב, בידי בתו. עשיר מופלג, מחסידי־גור המובהקים, בעל־בשר וגברתן, מדקדק בקלה כבחמורה. בין מתפללי־המנין הקבועים בביתו היה גם החלבן ר׳ משה. אף הוא מחסידי־גור, יהודי כבן ששים. ריחיים על צווארו — עול פרנסת המשפחה, אשה ובת שהזקינה בבתוליה, ועול־הטיפול בבן־היחיד השחפן, אשר קול שיעולו היה טורד, את השכנים משנתם. זכורני יום־חורף עז, החלונות „הכפולים" מכוסים כפור לבן, הצינה חודרת עד לסחוסי־עצמות. אותו יום הביא בעל־הבית את הקומורניק (המוציא לפועל) לסלק את החלבן מדירתו, בעוון פיגור בתשלום שכר־דירה. המטלטלים התגוללו בחצר, השחפן במיטתו מוטל היה בתוך השלג. כנוהג בעולם התערבו שכנים והחזרום לחדרם הקטן בקומת־הקרקע. למחרת היום נצטווה השוער לסלק את מזוזות החלונות והדלתות, לעקור את לוח־הברזל שבכיריים, להפסיק את הגאז ולסתום את הארובה — וכך הניח לו לחלבן. כעבור שבוע ימים נכנסה לדור בדירה זו המשפחה הנוצרית היחידה שבחצר.

בת היתה לו לבעל־הבית, דמות יוצאת־דופן, אצילה ומקופחת־גורל. מבעד לווילאות הכבדים היו פורצים לחצר שני מיני קולות: גיהוקה המרעיש־שחקים של הבת וקול מריבות־ירושה. מגודלת־שיער ובעלת־שפם (העבירה על שפתיה מיין־ההבדלה — היינו אומרים), קולה דק וצרחני, פאה נכרית לראשה וספרי־לועז נושרים מחיקה. בעלת השכלה גבוהה, שלטת בשפות הרבה, אדוקה מאוד במצוות ומתפללת שלוש פעמים ביום. פעמיים נישאה לאיש, ומיד לאחר החתונה נתגרשה. בחצר התלחשו כי יש דברים בגו... בודדה היתה מטיילת בחדרים המרווחים הרבים, הריקים, שקול תינוק לא הצהיל אותם. הירבתה לעשות צדקה ומעשים־טובים, עמדה בראש מפעל מפורסם, ודרך־נדיבותה מתן־בסתר. הרבה משפחות בחצר ידעו לספר על עזרתה בעת־צרה.

גרו בחצר עוד שתיים־שלוש משפחות של „חסידים". ילדיהם כבר הרגישו רגשי־נחיתות לגבי שאר חבריהם־לחצר, הגימנאזיסטים, דוברי־הפולנית, לובשי מכנסיים קצרים. זו היתה „עליונות" תרבותית. והיתה גם עליונות סוציאלית: כולנו היינו בני שכבת־מעמד אחת, ולא ניכר שוע בפני דל, ובכל זאת ידענו במעומעם, שיש עליונים ותחתונים, שלא הרי בעל־מלאכה כהרי סוחר, ולא הרי הסנדלר כהרי החנווני... כל ניבול־הפה ששגור היה על פינו וכל מעשי־המשובה שעשינו — זקפום הורינו לחשבון בניו של החייט השכן ורוע השפעתם. ומה גדול היה צערה של סבתא, כשנודע לה כי עתידים אנו לעלות לארץ־ישראל ולהיות בה פ ו ע ל י ם!

חייט זה, אחיו של זמר יהודי מפורסם באירופה, גם קולו היה ערב להפליא. בהיות רוחו טובה עליו היה נותן קולו בשיר, שר זמירות־עם חמודות, שוליותיו עוזרים על ידו וכל החצר קולטת את השירה ואינה רווה. אבל הא ש היה נותן עינו בכוס וידו בקלפים, והתינוקות רעבים ללחם, אף כי ידיו ידי־זהב של אומן. והבית מלא תמיד קולות־מריבה.

חצר קטנה כזאת וכמה פגעים בה! בפינה מרוחקת דרה משפחה שאביה נפל יום אחד למשכב, שותק ונתעוור. האיש, במיטב ימיו, יושב כמאובן על שרפרף בחצר, מתחמם בחמה ובוהה בעיניים פקוחות לחלל העולם. מסביבו סואנים החיים, והוא ככלי אין־חפץ־בו. רעב היה לאנשים ומתרגש עד דמעות, אם גדול או קטן מסיחים עמו, או קוראים לפניו את ה„היינט". והנה בנה־הבכור של אלמנה אחת, שהשכילה לנהל בית למופת, גידלה את בנה, היקנתה לו דעת, נתנה אומנות בידו — וערב אחד חוזר הבן הביתה, נשאר תקוע ליד השער, מבטו צמוד לנקודה נעלמת ואיננו זז ממקומו שעה ארוכה. דעתו נטרפה עליו. היו פרחחי־הרחוב מתקלסים ומתגרים בו, מיידים בו אבנים וקוראים: זלמן־קישקע בים באַם באַם. האם חוזרת לעת־ערב, נוטלת בשתיקה אצילה את הבן בידו ומכניסה אותו לחדרה. והנה בנות בוגרות, שנותיהן מרובות ונדונייתן מועטת, עומדות ליד פתח־השער, ומסיחות עד אחר־חצות עם „חתנים", אברכים מגוהצים ומעונבים. שנים חולפות ולא נכנסו עדיין לחופה. הרבה דמעות שפכו אמהותיהן. נר מהבהב חיכה לילה־לילה לבתולות אלה. לאורו נמסר בפעם האלף־ואחת הדין־וחשבון העגום לאמא... ועוד שתי משפחות אשר בנן ובתן הצעירים נחבשו לשנים ארוכות בבית־הסוהר באשמת קומוניזם, האבות והאמהות בהולים אחת לחודש לראיון הקצר, להביא את ה„ואַלובקוֹת" (חבילות מזון ומיצרכים לאסירים). והנה הסבתא הישישה, אשר מחמת מחלה חשוכת־מרפא קפצה מחלון חדרה שבקומה השלישית. עוד רואה אני את שלולית־הדם מגופה שנתרסק, והעין הבודדה שנמצאה מתגוללת בחצר ליד ארגז־האשפה.

תחום־חיינו הפנימי ביותר היה כמובן בית אבא ואמא, בית־ההורים. כאן ינקנו השפעה ממקורות שונים ומורכבים מאוד. אבא ואמא באו בעלומיהם לוארשה אחר מהפיכת 1905 מהעיירה אופולה ליד לובלין, ובבית התרוצצו מסורת של עיירה ומציאות של כרך גדול. מוצאו של אבא מבעלי־בתים „יפים", סוחרי מאנופאקטורה ובני־תורה; „ראשי־ברזל", בעלי מרץ עצום ובעלי חשבונות, למעלה מאחד־בששים של מנחם־מנדל, אשר בסחרם היה יותר מאהבת המסחר־לשמו מאשר בקשת־רווח. לא הגיעו, כמובן, לגדולות. שלשלת־היוחסין של אמא ז"ל, מרת ע ט ל ה נ ד ל ס מ ן לבית רוזנפלד, מגיעה עד למהרש"ל מלובלין וכמה־וכמה רבנים נודעים לשם. ב־2—3 דורות אחרונים נעלמו כליל תלמידי־החכמים ופינו מקומם ליחוס אחר: חנוונים ולבלרים ביערות־פולין. בית־הורי נמנה עם בתי־האב הטיפוסיים בזעיר הבורגנות היהודית בוארשה: שכבה שעל גבול האמידות, אשר העניות לא ניוולתה והעשירות לא העבירה אותה על דעתה. דומה כי גלגולי משפחתנו משקפים יפה את התהליכים והתמורות שנתגלגלו בהם יהודי פולין אחר מלחמת־העולם הראשונה. ישן וחדש שימשו בה בערבוביה: למדנות ובורות, מלאכות מסורתיות ופרנסות חדשות, יורדים וגבירים, שומרי־מסורת וכופרים־בעיקר, עניים מרודים, אינטליגנציה גבוהה, סוחרים, פרוליטארים, ציונים, בונדאים, חסידים־לכיתותיהם, קומוניסטים, חלוצים...

דודי ובני־דודי עגנו בשלל עיסוקים שונים — מוכרי־כעכים ברחובות־עיר ועתונאים, רופאים וצורפי־זהב, אורגים וסבלי־רחוב, חרשתנים ובעלי־מלאכה ופנקסנים ומהנדסים — ייצוג נאמן של דיפרנציאציה סוציאלית חדשה ביהדות פולין. אי־שם עימעמה עוד ההכרה של היחוס הבעלביתי הרם, שפירנסה רגש־עליונות ושימשה מעצור לשינוי אורח־חיים, — ונדחקה־והלכה מפני תחושת חשיבות סוציאלית אחרת. זכרונות־משפחה עתיקים שימשו בערבוביה עם קולות חריפים וסולם־ערכים חדש. היידיש עוד שלטה בכיפה, הפולנית כבר עמדה לרשת אותה, והעברית נשארה מקודשת, אצילה, חגיגית. בנותן־טעם בלשון היתה הרוסית השגורה בפי דור הקשישים, לרוב רוסית משובשת, ונוספה עליהן הגרמנית, שהביא אבא ממסעי־סחרו. להשפעות תרבותיות רבות פתוחה היתה סביבה זאת, מהרבה מעיינות שאבה. זו היתה מזיגה של דתיות בלתי־מחמירה עם תחושה לאומית טבעית, עממיות עליזה שכבר טעמה מטעם ההשכלה והגימנסיות הפולניות, ספיחי גאווה בעלביתית ואמונות־טפלות לצד מרי ספונטאני על עוול סוציאלי. וראש־לכל היה זה בית ציוני.

כל ימיו היה אבא, ר' ברוך הנדלסמן, בהול על פרנסתו, רוב זמנו טרוד בנסיעות ונעדר מביתו. אף־על־פי־כן לא החמיץ שום שעת־כושר, אם קטנה ואם גדולה, להקנות לבניו אהבה לארץ־ישראל. בשבתות — ליווינו אותו ל„שערי ציון", במוצאי־שבת ל„פינה העברית" שברחוב פשיאַזד 5. היו מתכנסים שם אברכים בעלביתיים ומסיחים עברית של־מאפו בהברה אשכנזית, עורכים מסיבות־רעים, שרים „העבודה היא חיינו מכל צרה תצילנו" ודנים בחדשה מהארץ. שום מאורע ציוני חשוב לא עבר בלי הד בביתנו. במאורעית תרפ"א בכו כל בני־הבית בדמעות חמות, ולעת פתיחת האוניברסיטה קושט חלון־הבית, הפונה לחצר הפנימית, במרבד הנ"ל עם הרצל ליד־הריינוס. השכלה כללית קנינו בגימנסיות „יהודיה" ו„לאור", או בבית־ספר „תרבות". על ההשכלה העברית שקד אבא עצמו: נצטווינו לשמוע פרק במשניות או בעין־יעקב בישיבת־נובוגרודק, והוא עצמו לימד אותנו תנ"ך ושירי ביאליק. על כל פרק בישעיהו או שיר־ביאליק שלמדנו בעל־פה נתן שכרנו, לפי שער יציב, בלתי־תלוי בחילופי שער המטבע: זהוב לפרק, זהוב לשיר. רק „המתמיד" עלה כפליים, מחמת ארכו, והפרק „נחמו נחמו עמי" פי שלושה — בזכות נחמתו.

הבית היה פתוח לרווחה לרבים; שני חדרים קטנים, ובמשך השנה לנו בו וסעדו בו ונתארחו בו עשרות ומאות אנשים; וראה זה פלא: חמישה ילדים גידלה אמנו, כל עמל הבית על שכמה, ואף־על־פי־כן בטוב־לב של צדקת היתה דואגת לעשרות האורחים. היו באים הדודים מעיירותיהם לדרוש אל הרופאים, בעסקי ירושה ומסחר, לבקש תחבולה כיצד לשחרר בן מהצבא, להשיג אַפידאַיוויד לאמריקה או סרטיפיקט לארץ־ישראל, להתייעץ בדבר שידוך לבת־בוגרת. היו מביאים עמהם פולים או אווז מפוטם אי ככר־חמאה, וריח של עיירה נודף מהם וממושגיהם. היו באים בעלי־מלאכה זעירים, סרסורים וסוחרים־ספקים להציע סחורתם, „לגמור חשבון", לדחות שטר, לעשות „רגולאציה" שלאחר פשיטת־רגל. המשא־ומתן נמשך

שעות ארוכות, והצדדים נהנים מעצם המיקוח, מה„המצאה", מההנמקה הפיקאנטית — תענוגם של יהודים־סוחרים. תכו־פות היה מתקיים בביתנו „דין־תורה" בין סוחרים (אבא היה נחשב „חכם־המשפחה" ומומחה ביישוב סכסוכים), הקולות בוקעים עד לב השמים, הבוררים מגלים כל גודל חריפותם, והילדים לומדים פרק בהלכות חיים וסיבוכיהם. חג היה לילדים כשנזדמן הביתה הדוד משה רוזנפלד. עמו באו לבית צחוק רם ולבבי, מתנה ובדיחות־הדעת ופולמוס סוער. הוא היה בונדאי עוד מנעוריו ואחר כך קומוניסט, דיבר סרה בעשירים ובכלי־קודש, התסיס והסעיר וזרע זרעי־כפירה. זאת היינו סולחים לו, אלא כחומה עמד בינינו לעגו לארץ־ישראל, „דאס געפייגערטע לאנד" — קודש־הקדשים בביתנו. לעתים רחוקות יותר, לעת שמחת־משפחה, הזדמן הדוד אברהם, הידוע בכינויו הספרותי „באַנטשע שוייג", פליטוניסטן והומוריסטן ומחבר קומדיות שהוצגו בתיאטרון היהודי. וראה זה משונה: מלבד עיסוקו בהומור, מי שחייב לספק כל־וכך בדיחות ופליטונים לרבבות קוראי ה„מאַ־מענט" — והאיש מהלך תמיד קדורנית, ידוע־חולי וטרוד בחיפוש מתמיד אחר „נושא". דיברו עליו באירוניה, אך לעצמו־של־דבר היה הוא ה„עלי שבמכתש", גאוותה המוס־תרת של המשפחה. והיו באים דודים ואחיינים, מהם אביונים ומהם אמידים, מהם נוסעים לרבי ומהם אינטלי־גנציה חפשית, רובם „יהודים מכל ימות השנה" ומיעוטם מציק להם כל ימיהם חלום שלא־נתגשם. יוצאי־דופן היו הדוד אביש והדודה ליבה, כאילו לוקחו מסיפור של קאגאנובסקי או סגאלוביץ'; דומה, כי כבשו שיא עולמי: שלושים שנה היו נשואים זה לזה, וכל אותו זמן לא החליפו מלה ביניהם. ה„ברוגז" התחיל מיד למחרת החופה, ועשרות בשנים רתוקים היו זה לזה בחוטים פאתולוגיים משונים.

זה היה עולמם של המבוגרים שרק שמץ מנהו קלטה אזננו.

במרוצת השנים עברה נקודת־הכובד בחיינו מהחצר ונעריה אל בית־הספר. והרבה בתי־ספר ידענו.

פחתו־והלכו הילדים שקנו תלמודם ב„חדרים". האבות נהגו לשלוח את בניהם עד לגיל תשע—עשר ל„חדר", לספוג קצת „יידישקייט", ולאחר־מכן — לבית־הספר העממי הכללי, בשפת פולין. אבא, יליד דור־ביניים, מעולם לא היה מרוצה מהחינוך הניתן לבניו; כאן אין השכלה כללית וכאן אין יהדות, בית־ספר זה לוקה בציונותו וזה בעממיותו. ועל כן למדנו ב„חדרים", בבית־ספר מתוקן של הליטבאק אסתרזון שבחצרנו, בבית־ספר „המזרחי", ב„תחכ־מוני", ב„תרבות", בבית־ספר עממי, בגימנסיות. ואחרי שסיימתי את בית־ספר „מזרחי" והוחלט כי ראוי־וכשר אני להיות דוקטור — התחלתי ללמוד ב„אסכולה". אחר שנתיים עברתי לגימנסיה „לאור" ואותה סיימתי. כאן עברו עלי רוב שנות נעורי.

חמש־שש גימנסיות לבנים היו בוארשה, ששפת־הוראתן פולנית, תלמידיהן יהודים וכן רוב מוריהן. בתי־הספר התיכוניים הממשלתיים היו סגורים בפני יהודים (זכות זו להתקבל בבית־ספר תיכוני ממשלתי בעיר הבירה לא עמדה אלא ליחידי־סגולה בלבד), ואבות מישראל שדאגו ל„תכלית" לבניהם — רופא, מהנדס או עורך־דין לעתיד־לבוא — היתה פתוחה לפניהם רק דרך אחת: גימנסיה ליהודים בשפה הפולנית. בתי־ספר אלה נועד להם איפוא תפקיד בלתי־מבוטל: להקים שכבה של אינ־טליגנציה י ה ו ד י ת. ספק אם מילאו תפקידם זה כהלכה, שכן המוסדות היו בחזקת עסק פרטי של בעליהם. שום פיקוח מצד ציבוריות מאורגנת לא חל עליהם, שום אידיאה חינוכית לא האירה להם. מטרתם היתה מטרה לשמה: ת ע ו ד ת ־ ה ב ג ר ו ת. אמנם, ניכרו גוונים ובני־גוונים: מזה „ספויניה" שכמעט עברה גבול בתי־ספר יהודיים: נהגו בה לימודים בשבת ומנוחה ביום א', פאטריוטיזם פולני לעילא־ולעילא, חינוך של ערב־משומ־דים; ומזה הגימנסיה „חינוך", שהקפידה על רמת־לימודים ועל מקצועות היהדות, ואפילו על תעודת־בגרות מיוחדת לעברית. דומני שהגימנסיה „לאור" היתה מכמה בחינות הנחותה בכולן; היא היתה הצעירה שבהן, זכויותיה הממ־שלתיות מוגבלות, משטרה החינוכי רופף ותלמידיה מבתים אמידים פחות.

ב„לאור" היה „קצת מזה וקצת מזה": מידה של פאטריוטיזם פולני רשמי לפי הוראות המיניסטריון להשכלה מזה וקב אחד של הרגשת ייחוד לאומי־יהודי מזה; חובה ללבוש מדים או כובע של בית־ספר — ואי־הקפדה על מילויה; נסיון לארגן מועדון־ערב לתלמידים מזה, והעלמת־עין מן האיסור להשתייך לאגודות־נוער מזה; מורים שהטילו אימה בקפדנותם וזרותם ולעומתם מורים שהשתדלו לקשור ידידות לתלמידיהם; שיטה של ציונים ועונשין ובחינות — ושימת־לב לכשרונות אישיים ומשא־ומתן בין מורים לתלמידים.

אמת ניתנה להיאמר, כי הרוח ששררה בגימנסיה היתה ילד ליגאלי של הסביבה — של ההורים, המורים והתלמידים — ותאמה את כוונותיהם ואת האינטרסים שלהם. אם רווחה ביקורת, היא באה על־פי הרוב מצד האבות שבניהם פיגרו בתלמודם, ומצד התלמידים המפגרים. עיקרה של ביקורת — לא רמת־החינוך ולא שיטת־הלימודים, כי אם בחינות־הבגרות. שכן מן הנסיון ידענו, כי בשעה הנכספת והמכרעת ביותר קובע הרבה המקרה: „פרימר־סים" נכשלים ובינונים־שבבינוניים זוכים לתעודה מצוינת. אם היינו מתווכחים עם מורינו, מקטרגים על „בית־הספר הריאקציוני" ומשיגים עליו השגות — אמת היא שמאחורי כל אלה רבץ הפחד, שמא יינעל השער לחיים, הווה אומר לאוניברסיטה.

במשך שנות־הלימוד עצמן היה יותר קל. נער בעל אינטליגנציה בינונית מובטח היה לו שבמאמץ מסוים יתקן בסוף השנה את שהזניח במשך שנה תמימה. בעלי בתי־הספר היו מעוניינים שלא להפסיד תלמידים; המורים ביקשו להוכיח, כי השנה לא עברה לבטלה; והתלמידים — לא להישאר חס־וחלילה שנתיים בכיתה. ומה עוד, שלעומת שיטת הבחינות והציונים והתעודות והעונשין של המורים עמדה שיטת־הערמה (בדוקה ומנוסה, בת עשרות שנים) מיסודם של התלמידים.

אלף־דרכים־ודרך היו פתוחים לפני הנערים: לרשותם עמדו ה„מפתחות" הידועים, קונטרסי־הרצאות על כל

נושא ספרותי והיסטורי, תרגומים וניתוחים של טכסטים לאטיניים, גרמניים וצרפתיים. מי מורה ויטרח לאסוף את כל ה„מפתחות" ולהשוותם עם עבודותיהם של תלמידיו? היו סטודנטים באוניברסיטה, שבשכר מועט הכינו במשך ערב אחד כל נושא שנדרש; היו סרטי־נייר ארוכים וצרים לצורך עבודות־הבחינה בכתב, והזריז עיין בהם באין־רואה ונמצאו לו הנוסחאות המתימטיות והכימיות. על פני חפצים שונים שבכיתה צוירו פתרונות ודגמים, תאריכים ושמות, ואף ה„לחשנות" לא פיגרה חלילה. הדברים האלה אמורים, כמובן, בנערים אשר „מוח בקדקדם", המסוגלים לפתח רמז קל לכדי אמירה מלאה, להיאחז בנושא צדדי ולדוש בו ולהאחיז עיניים. והרי אלה מרביתם של תלמידי הכיתות הגבוהות. ומעיד אני על חברי כיתתי — מתוך ידיעה אינטימית מאוד — כי רבים לא נטלו ספר בידם, לא ציירו מפה, לא למדו ולא שנו וזכו בציון „בלתי־מספיק" מדי „שליש"; אך משנתקרב סוף השנה, שקדו על נוסחאות, תאריכים, מחלקות זואולוגיות, יסודות כימיים — ובבחינה האחרונה (אשר מועדה ידוע מראש) השיגו ציון „טוב" או „טוב מאוד". כך כיפרו על כל עוונותיהם, והשיגו ממוצע שנתי של „מספיק". למחרת היום שוב נשתכח מהם כל תלמודם.

אלה היו פעולות פארטיזאניות, של יחידים. והיו גם מעשים מתוכננים בידי הכיתה כולה, עזרה הדדית וסולידאריות־למופת. זוכרני את הפנקס הקטן והשחור של המורה לפולנית בכיתה ששית, הפנקס הגורלי. מורה זה היה מדבר בפאתוס רב ובמליצות רמות על „חופש, אחווה ואושר־הנעורים", פיו לא חדל מלמלל פסוק מלהיב משל מיצקביץ' או סלובאצקי — אלא שכל דיבורו כבתוך חלל ריק: היינו אֲנונימים בעיניו ובקושי זכר את שמותינו; וציוניו מבוססים היו על הבחינות, שבחן אחת לחודש־חודשיים ועל חשבון ההפרעות והאיחורים. פעמיים בשנה היינו איפוא מתקנים את „המעוות": בתום השיעור מקיפים אותו, מגלים לפתע עניין רב במיבנהו של שיר, אחד „מומחה" סוחב את הפנקס, רושם בו ציונים חדשים (ובלתי־מופרזים) כדרוש, ובאותה הפסקה עצמה היינו דופקים על דלת חדר־המורים ומחזירים מתוך התחסדות רבה את האבידה לבעליה. וזכורני מעשה־רב אחר: ידענו שעבודות־בכתב שלנו, שנעשו בכיתה תחת עינו הפקוחה של המורה, ואשר ציוניהן עשויים היו להכריע בגורלנו, מונחות בחדרו של הרופא. תלמידים אחדים נכנסו אל החדר „להיבדק", הקימו מהומה ובשעת־מעשה החליפו את העבודות המפוקפקות בטובות מהן, שהוכנו מראש. היה בכך משום הנאה שבמעשה קונדס, אך הדבר נעשה מתוך מסירות חברית והסתכנות שבממש. מכל מקום, הוכחה להישגינו הלימודיים לא היתה כאן.

שיטה אחרת מבוססת היתה על פעולות־הסחה: לעשות הכל כדי שהמורה לא יגיע לידי המיבחנים בשיעור. בהפסקה, כשנודע שרבים מהתלמידים לא שיננו תלמודם, נתארגנה המזימה, כשהיא מותאמת למורה, אופיו וחולשותיו האנושיות. היו מורים שברצון נגררו אחרי „רכילות" פשוטה, סיפורי־מעשיות מבתי הורינו, עסקים ושידוכין; היו מורים, מהצעירים שבהם, שברצון נתפרקו לשעה קלה מה„פראסטיז'ה הפדגוגית, הקשיבו להלצה וסיפרו הלצה, והכיתה עולזת בנצחונה. והיו מורים — מאלה שטיפחו בלבם חלום קאריירה־מדעית שלא נתגשם — שנמצאה להם שעת־כושר להוכיח כל רוחב ידיעותיהם וחריפות־המוחין שלהם. כשהחל השיעור, הרים אחד הנערים שתי אצבעות, כחוק, והיקשה קושיה גדולה ומסובכת, מן הענין או שלא מן־הענין. המורה מתרץ קושיתו, אלא ששום תשובה, שום דברי־הסבר לא הניחו את דעתנו; פתאום נעשינו כולנו קשי־תפיסה, מתפלפלים ומשיגים. ועד שעמד „האדון הפרופיסור" על המתרחש, וכבר צילצל הפעמון, סימן לסיום השיעור, והיתה הרווחה.

מאליו מובן, כי כל אלו השיטות יעילות היו רק לגבי מורים מועטים ובזמנים נדירים. שהרי לא העלית על דעתך כי מורים מסוימים יכרו אוזן קשבת לשאלתך, אפילו העניינית ביותר. מוטב היה שלא ירגישו בקיומך כלל. כל אותו שיעור ישבת במתיחות־עצבים (שאינה יפה, כידוע, ללמידה) וכל מבט בך עשאך גל של עצמות.

כך היה בשיעוריו של המורה לפולנית בכיתות הנמוכות — האדון הפרופיסור דמברובסקי. גוי גברתן, משופם ורחב־כתפיים, מראהו כשוער ביתנו. הייגו כחגבים בעיניו. שנה תמימה לימד אותנו יצירה אחת־ויחידה: „פאן טאדיאוש" למיצקביץ'. אם מסוגל מורה־לספרות (ורבים מסוגלים לכך) להמאיס יצירות יקרות־ערך על תלמידיו — הוא היה האיש. הוטל עלינו לגלות בקיאות ביצירה זאת כיהודי ב„אשרי", לדעת כל פרט ולדרוש תלי־תלים של טפלית על כל תג שבו. כשקראנו ו„ניתחנו" את התיאור הנהדר של המַטאצ'ניק" (יער־עד) בליטא, היה מורנו מסלסל בשפמו ופונה לפלוני תלמיד: „אמור לי, רוזנברג, מה עושה עץ במאטאצ'ניק?" הלה אימץ מוחו והשיב בזהירות כמה וכמה תשובות נסיוניות. אבל מורנו הסביר לו בניחותא: „אם אינך יודע שעץ ביער עומד — גולם אתה והרי לך בלתי־מספיק". רק פעם אחת־ויחידה זכיתי לקבל ממנו ציון „טוב", להפתעתה העצומה של הכיתה, בזכות „למדנותי" הרבה: הוכחתי לו כי למוזג ולכליזמר המפורסם שבספר, יענקל, נולד לא בן כי אם נ כ ד (!), באשר יהודים אינם נוהגים לקרוא בן בשם אביו החי. היה זה בשביל המיצקביצ'ולוג בחזקת גילוי מרעיש ומדהים, ואני נתעליתי בעיניו מאוד־מאוד.

לא העזנו להפריע גם לדירקטור ט., שהורנו זואולוגיה וכימיה. ד"ר ט. הצטיין בהומור, ידע להתהלך עם הנוער ובקי היה להפליא בכל דרכי־העקיפין של תלמידי בית־רבן. בעצמו חניך „השנים ללא־חטא" לקורנל מאקושינסקי, היתה הרצאתו משולבת במילי־דבדיחותא, אשר נימה „חברה־מנית" נשמעה בהן, וכל מכותיו במקל־נועם. אחר השיעורים רשאי היית לשבת בחברתו, לשוחח שיחה חפשית על דא ועל הא, לקטרג על מורים ובית־הספר, והוא כאחד העם הזה. אבל בשעות הלימודים — חמור וקפדן ורודה בנו בתבונה. ט. היה איש־מדע רציני, בעל אוסף בוטאני חשוב, סייר בארצות וחלקי־תבל רבים, נזדמן אפילו לפלשתינה וראה עיירה אחת תל־אביב. סיפוריו ותיאוריו היו מרתקים ביותר. בן למשפחה מתבוללת, מן הטיפוס של האסימילאנטים היהודים־פולנים

בשלהי המאה הי״ט, האמין בתום־לב בפולין ובעליונותה התרבותית וחושד ותמיה לכל גילוי של לאומיות יהודית. בימים הראשונים לכהונתו כמנהל הגימנסיה תלש מעל הקיר כרוז של קק״ל. פרצה שערוריה אשר טושטשה אך בקושי. ומעשה שהיה: בשיחה פרטית אתנו התחיל לקטרג על היהודים, וטען שרועי־זינות אך ישראל נינהו... העזנו ואמרנו לו: „מה דמות יש לבית־ספרנו, אם אדם זר כמוך מחנך ילדים יהודים...״ לשבחו יוגד כי קיבל את ההערה בשתיקה של־כבוד. עבודתו בסביבה היהודית קירבתו אט־אט לבעיותינו, ועם הזמן התחיל אפילו מתיחס באהדה לציונות.

זכור המורה למתימטיקה, גוץ ושמן, שעיניו סדקים צרים, כביכול מעיף מבטים גנובים בכל העולם כולו ועל שפתי־פיו חיוך רע ואורב לכשלונך. קשה להבין כיצד מסוגל אדם מבוגר לראות עצמו כשווה־בשווה לילד או נער, להיאבק עמו או לדון אותו כדיין מחמיר. היה בו משהו מהסאדיזם, והבחנת בעליל בהנאתו מכל מענה כושל, את התנועות האיטיות והברורות בהן היה משרטט את הסיפרה 2 — צ ו ן בלתי מספיק.

ועוד זכור המורה לפיסיקה: רשע מרושע, שיכור מובהק, שחטמו סומק ועיניו מעורפלות תמיד. לא היה מומחה גדול במקצועו ורווחה שמועה, כי הוזמן לבית־ספרנו רק בזכות קשריו במשרד־החינוך. מרצה המשעמם את שיעורו, מסמן בספר את הקטע שיש לחזור עליו, מובילנו בשתיקה למעבדה ועושה את הניסויים כמי שכפאו שד. לא ידע סליחה מהי, חולשה מהי; דיין פורמאליסטן וגס. ראש הנאותיו היה שיבוש במבטאנו הפולני, שנתן לו הזדמנות לעקוץ את יהדותנו.

אבל היו גם מורים, והם ה ר ו ב, מסוג אחר לגמרי. מהם בעלי אידיאות פדגוגיות מתקדמות, מהם חלושי־אופי, מהם אדישים ביסודם לכל המלאכה הזאת. הנה העלמה מ., צעירונת, טובת־לב אבל לא טובת־מראה. בשיעוריה שרר שקט מתוך ר ח מ נ ו ת. אפילו גדולי החוצפנים לא תמיד יכלו להחליט בלבם להרע לה: עמדה כנגדנו נבוכה, מסמיקה ודמעות בעיניה — אחות מבוגרת־קצת וטוכה, שלא נאה להקניטה. היתה מרצה לפנינו על האידיאות החינוכיות שלה, מלטפת ראשינו, מציעה שנקרא לה בשמה הפרטי — אפרוח שבקע אך זה עתה מקליפת־האוניברסיטה וכל־כולה „אידיאות״. עלה בגורלה ללמד מקצוע שהוא מן המשעממים ביותר — לאטינית. כדי לגוונו היתה מספרת על הרומאים ואורח־חייהם או שרה משירי־הז׳אקים בימי־הביניים. היא שרה בקולה הדק והערב, יושבת ישיבה חפשית בין התלמידים — ושניים מהנערים עולים על הקתדרה, הופכים את כיסא־המורה המכובד כשרגליו למעלה ומתופפים לקצב Gaudeamus igitur ועוד שירי סטודנטים להנאת הכיתה כולה ומבוכתה של העלמה־המורה.

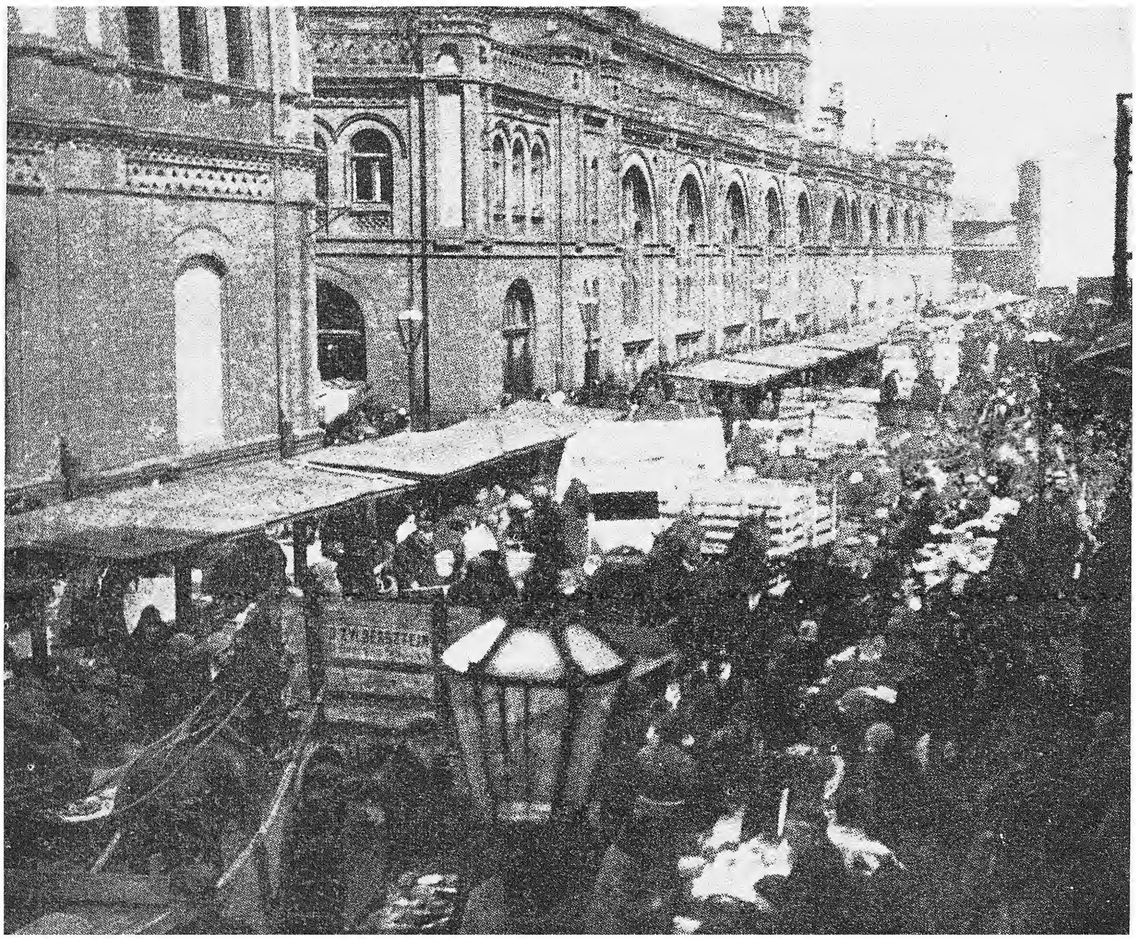
נראה, שהמזל שיחק לנו בנוגע למורי לאטינית, שכן המורה שמילא מקומה של העלמה היה ד״ר קאזימיאז׳ ד״ר פלוצינסקי, כפי שקראנו לו בזכות שני הדוקטוראטים שלו. יום אחד נכנס לכיתתנו פולני רזה וקרח, ענוב עניבה לבנה (!) לצווארונו — ובעודו עומד על הסף פלט צעקה גדולה ואדירה: „ש ק ט !״ אחר ניגש לקתדרה והתחיל קורא בשמותינו. התלמיד קם, וד״ר פ. סוקר אותו שעה ארוכה מכף־רגלו ועד קדקדו ומוסיף הערה לגלגנית על שמו או מראהו. ישבנו מפוחדים, ושלושים זוגות עיניים בחנו אותו בעיון. לפתע־פתאום גער בנו: „מה אתם, נערים או בולי־עץ? שלושים תלמידים בכיתה — ושקט כזה. איני סובל זאת!״ הוא התחבב עלינו במידה בלתי־רגילה. היינו מספרים לו את כל „סודותינו״, והוא סועד אותנו בעצותיו. ציניקן מובהק ורשלן, לבו לב זהב, חובב טיפה־מרה, מסובך בחייו הפרטיים. לשיעורים איחר תמיד. היה פותח ספר במקום שפתח, מתחיל להרצות ומיד נגרר אחרי הנושא שהכיתה מעוניינת בו אותה שעה. קונם עלי אם אדע, מה למדנו במשך ארבע שנים. הוא היה מטייל בין הספסלים, מעיר הערה לפלוני ואלמוני, מתקן כלאחר־יד תרגום של אובידיוס או ורגיליוס, — וכל תלמיד ותלמיד עוסק בשלו. אבל דיה מ ל ה אחת שלו (אם היה חשש לביקורו של המבקר או מחנך־הכיתה) ומיד נשתרר בכיתה שקט גמור. הוא עצמו היה מזלזל במקצועו שלימד, ובהוראה בכלל, ולא הסתיר זאת מפנינו. רק סוג אחד של תלמידים לא חיבב: צרי־מוח וקשי־תפיסה. אלה היו לרוב בני אמידים, שהוריהם התעקשו כי בניהם יהיו „בכל מחיר״ דוקטורים. פ. ליגלג עליהם, מדבר על לבם שילמדו „סנדלרית״ ומכנם בשמות־גנאי, גם מכשילם בבחינות. לא ייאמן אם אספר, כי בגמר השנה היו אחדים מתלמידיו יושבים יחד עמו, ומדיינים בצ׳ותא את מי מהנחשלים יש „בכל־זאת״ להעביר לכיתה הגבוהה. בזכות שתדלנות זאת היו הנחשלים מזמינים את כל הכיתה לגלידה, הכל לפי הישג־יד הוריהם.

לבושתנו יוגד, כי בדרך־כלל נכנענו יותר למורים הפולנים מאשר ליהודים. ואם נזדמן מורה פולני ש„רכבנו״ עליו, היה זה לפלא בעיני עצמנו. היינו מפריעים אותו תוך הרגשה סתומה, כי דיה גערה אחת ונאלם דום. אלא שהגערה לא באה. אל המורה לפיסיקה (המורים היו מתחלפים לעתים קרובות מאוד, כמעט מדי שנה־שנתיים), ו ז ־ נ ו י ק שמו, לא היינו פונים אלא בלשון „אדון פרופיסור ג נ ו י ק״ (= טינופת), כשאנו מבליעים את ההברות או מתקנים בצורה פרובוקאטיבית את הטעות. והוא נעלב ואינו עולב.

אולם כל רשעותנו, רשעות מפורסמת של נערים צעירים, שפכנו על ראשיהם של כמה מורים ל„דת ישראל״, היא הלשון העברית. אשמים היו מורים אלה, אשמים אנחנו, אבל בראש־וראשונה אשם היה הרוח ששרר בכתלי בית־הספר.

מתוך 35 שעות־הוראה בשבוע, היו 7 בלבד מוקדשות למקצועות־היהדות, והם: תנ״ך, עברית ותולדות־ישראל. לימודי־היהדות עמדו בדרגה אחת עם התעמלות, ציור ונגינה — הווה אומר, רשות ולא חיבה. הכל ידוע שבורות במקצועות אלה אינה נחשבת בעיני איש, שהיא לא תכריע במעבר מכיתה לכיתה ולא תשפיע על תעודת־הבגרות. היה הסכם־של־זלזול כללי. אחרי 8 או 9 שנות־לימוד קראו מרביתם של התלמידים בקושי משפט עברי, או טכסט מנוקד; רובם לא ידעו כללי־דקדוק מן הפשוטים

ביותר או לכתוב עמוד אחד בלא שגיאות. עד היכן הגיעו הדברים, יעיד קוריוז זה: בשנה האחרונה איבדה הגימנסיה את הזכויות הממשלתיות בגלל השפעה קומוניסטית חזקה שנתגלתה בין התלמידים. ועדה מיניסטריונית באה לבחון אותנו בבחינות־הבגרות, כשמורי בית־הספר נוכחים בהן. איש מחברי הוועדה לא היה בקי ב„דת ישראל", ולבוחן נתמנה מורנו שלנו. בתשובה לשאלותיו היו אחדים מהתלמידים מתרגמים לפי שיטת „עברית בעברית" — פסוק אחד בספר ישעיהו ע"י הקראת הפסוק השני. בסופו של דבר כולם זכו בציון המחייב ב„דת" — טוב מאוד.

כיכר מירובסקי — ה„האליאַס" המפורסמות ערב יום־טוב. א. קאציזנה

יחס זה אל לימודי היהדות היתה לו גם סיבה אחרת: בתפקיד זה שימשו תכופות אנשים בלתי־מתאימים להוראה. מי שלא נכח בשיעורו של ד"ר ז. או י.ק. לא ראה מחזה עלוב בימיו. הכיתה — עדר פרוע של בריונים קטנים, המון היוצא־מכליו, איש הישר בעיניו יעשה. נכנס ק. ומיד מקבלים פניו בצווחת־פרא: „קובוש!" איש אינו קם. המורה ניגש לקתדרה והיא מלוכלכת, סיכות נעוצות בכיסא, אבקת־עיטוש מפוזרת בתוך דפי־היומן, הלוח מלא שמות־גנאי ו„חכמות": כל נער עוסק בשלו. רצונך, אתה מרים שתי אצבעות ובלי לחכות למתן־רשות אתה יוצא ל„צרכיך", הווה אומר לטיול של רבע שעה; רצונך — אתה מעיין בספר בריש־גלי; רצונך — אתה פותר חידות־תשבץ ונועץ בקול רם בחבריך. המהדרין — מייצרים „אוירוני" נייר או סיכות מחודדות ומעיפים אותם על פני החדר. רצוי כמובן, מול פני מורנו. מורנו אובד עצות, מפלבל בעיניו, משפשף משקפיו, ולפתע מסתער על נער פלוני ומאשימו שזרק בו „אוירון". דין־ודברים, טענות ומענות, האשמות והכחשות. מופיעים עדים נאמנים הנשבעים בנקיטת־חפץ, שדווקא נער זה הוא התם והישר בין כל ילודי־אשה. שאר התלמידים, לשם סולידאריות עליזה, רוקעים ברגליהם, צווחים ושרים במקהלה. גיהינום! אפילו הנערים שהעברית יקרה להם, לא יכלו להתגבר על יצריהם ולהחמיץ הזדמנות כשרה כזאת. פעם הזמין ק. נערים אחדים לשיחה והבטיח לתת ציוני „טוב" בשלושה מקצועות, אם נשפיע על הכיתה לשנות דרכ־ה. אנו דרשנו „טוב מאוד" והמשא־ומתן נפסק ללא תוצאות. ק. היה אומר: „כל אחד מכם — מלאך, כולכם יחד — מלאך־חבלה". הפתגם היה נכון בחלקו השני.

חוש מופלא להם, לילדים ולנערים, כשהם מקובצים יחד, לעמוד על אופיו של בוגר. אחרי שיעור אחד, או שניים, ידענו את המורה על בוריו וכיצד להתהלך עמו — להרים ראש, להעריצו או לבזותו. יחס בלתי־אַפקטיבי בין נערים למורים כמעט שאינו בנמצא. לא הועילו לו

למורה לא השכלתו, לא חכמתו, אפילו לא טוב־לבו ביחסו לבריות — אם חסרו לו בטחון־עצמי וכוח־ריכוז, אם לא היה בחזקת אבטוריטה בעיני תלמידיו. סצינה אחת נחרתה בזכרוני: בא מורה חדש לעברית, ב., בנו של סופר עברי ותיק. צעיר מאוד, למד עדיין באוניברסיטה, ואנו לו בחזקת כיתת־בכורה. התכוננו לקבלת־פנים ראויה־לשמה. נכנס ב. ופנה לקתדרה. מיד נשמע קול־רעם מהספסלים האחוריים ו„אוירון" עף לעומתו. המורה הצעיר נשאר עומד על עמדו, החוויר והסמיק, ובקול־אדירים נצטעק: „ש ק ט!" מרוב תדהמה נדהמנו. הרגשנו בחוש, כי מורה „חלש" לא יעז לפתוח פיו בצעקה כזאת, שכן יתבייש בפני חבריו המורים. והיה בו ב„שקט" זה נימה של איום ונימה של בטחון־עצמי, נימה של נקמנות וקולו של אדם הרגיל כי יקשיבו לו. משנשתררה דומיה, עמד עוד דקות אחדות מול שלושים זוגות עיניים, והצליף בני מבט של כעס, מרוכז, מצווה ומכניע, כמאלף חיות־בר. במשך דקות אלה השליט מרותו על הנערים לאורך־ימים. הוא נשאר „חבר טוב" של הכיתה והתהלך עמנו בתבונה רבה.

על הרבה מורים ומורות סיפרתי, אבל לא סיפרתי על העיקר: מי מהם זכור לטוב גם בשנות הבגרות. אין להתאונן על אכזריותם או קפדנותם היתירה של מרבית מורינו. להיפך! נהנינו מחופש רב. אלא שמועטים מהם היו בחזקת אישים מחנכים. הם הלעיטונו תורה „רשמית" תורת־אנשים־מלומדה, לא יצאו מגדר מקצועם ותלמודם היבש, „מעמוד 140 עד 150", לא צירפו את הפרטים לשלימות גדולה, לא רמזו שמאחורי הנוסחאות, התאריכים והשמות משתרעת ארץ־הפלא של המדע ומרחבי־החיים. והרי אנו, הטובים שבנו, רעבים היינו לדמות־מופת, לחזון, לאישיות שתורנו דרך ותנהג בנו ברצינות. שניים ממורינו זכורים לטוב:

ד"ר ו י נ ק ל ר, מורה ל„דת" בכיתות הגבוהות בזכותו נעשו תולדות ישראל והספרות העברית קרובות ללב. מי שאזנו היתה קשובה, נמשך אחרי הרצאתו השוטפת והפקחית, הדולגת מענין לענין אבל שומרת על מרכזו של הנושא; מתבל את החומר הלימודי היבש במקרים מעניינים וקוריוזיים, פותח בכוזרים ומספר על זיופו של חכם קראי או על גירסתו של גומפלוביץ' בדבר מוצאם של יהודי מזרח־אירופה; מרצה על ערי ימי־הביניים ומהפך אגב־בדיחותא ביחוסם של בתי־האבות בישראל וגלגולי הלבוש היהודי המסורתי, ממנו נודע לנו לראשונה על טכסטים יהויסטיים ואלוהיסטיים, על שיטות בביקורת המקרא, והוא — המורה ל„דת" — נתן לרבים מאתנו, שנתלבטנו בעניני דת ואמונה, את האישור האחרון לספיקות, שנהפכו לבסוף לאפיקורסות גמורה.

על ד"ר אלכסנדר הרץ, מורנו בכיתות הגבוהות להיסטוריה כללית, אקדמות־לפילוסופיה וידיעת־פולין רווחו בבית־הספר שמועות ואגדות לרוב. מבחינה רוחנית היה משכמו ומעלה גבוה מכל שאר המורים. לגיוניסט „שמאלי" לשעבר, סוציולוג, עורך אחד הירחונים התיאורטיים, לא מן הפופולאריים שבהם, זר לגמרי ליהדות ובעיותיה ונוטר כרמי זרים. פדגוג למופת. היינו ממש תלויים בשפתי־פיו, גומאים יחד עמו מרחקי זמן ומקום, ועוקבים אחרי דמויות של אישים ושיטות־מחשבה. אותה שעה „גילינו", אחדים ממנו, את יסודות המארכסיזם. הוקסמנו מבהירותו העילאית ונשתכנענו מאמיתותו, ופינו לא חדל מלמלל אדיקות בתורה, גם כשמחשבותינו מחשבות־בוסר. הרץ לא היה חסיד המארכסיזם, אבל הודה בכמה מיסודותיו. תוך כדי הבהרת מושגים בסוציולוגיה, בהיסטוריה ובפילוסופיה היה מכריח אותנו — אם כתנא־דמסייע ואם כתנא־דפליג — להעמיק חשוב ולהרבות דעת. ודרך־דיבורו שקול ומיושב, מלא ידידות ועין־טובה. וראה זה פלא: אותם הנערים, שהציונים לא נחשבו בעיניהם והלימודים הרשמיים היו להם מוקצה מחמת טפלות — התחרו זה בזה לשמוע שבח מפיו, לעשות לילות־כימים על הרצאה. גדול כוחה של הערצה. וכל זה לא רק משום רוחב ידיעותיו (ממנו למדנו על ע י ק ר י הפיסיקה, המתימטיקה או הספרות יותר מאשר אצל המומחים־לדבר), אלא קודם־כל משום יחסו הרציני אלינו. הרגשנו שבעיני שאר המורים, אף הטובים שבהם, לא היינו אלא תלמידים; ואילו בעיניו היינו גברים צעירים, העתידים מחר־מחרתיים לעמוד יחד עמו או כנגדו במערכה מדינית ורוחנית. על־כן נהג בנו כמי־שיודע שכולנו מתלבטים זה דורות באותן בעיות עצמן. ברצינות רבה הקשיב להשגותינו, השגות נערים בני ט"ז — י"ז, כיבד את דעתנו גם כשנגדה את דעתו, הטיל עלינו מצוות ופתח לפנינו את דרכי החשיבה האובייקטיבית. הרבה תודות שמורות לו על כך.

אין ספק שהתפתחותנו הרוחנית לא היתה משנה כיוונה ולא מפחיתה מאינטנסיביות שלה גם אילולי פגישותינו עם ד"ר וינקלר וד"ר הרץ. העולם „נולד" יחד עמנו, ואנו, בני השבע־עשרה, א נ ו ס י ם היינו לגלותו. לעמוד על טיבו, להשתיק את הרעב האינטלקטואלי החריף שהציק לנו. אלא שמורינו קיצרו לנו את הדרך. הם הטילו עלינו לחבר חיבורים מבוגרים, להשליט במחשבתנו דיסציפלינה מדעית, שלחונו לספריות הציבוריות — האחד ל„ספריה היהדותית" ברחוב טלומאצקה, ליד ה„סינאגוגה" הגדולה, והשני — לספריה העירונית ברחוב קושיקובה.

רבבות יהודי וארשה ידעו את ה„סינאגוגה הגדולה", השונה כל כך מבתי־כנסת אחרים בפארה, ברחבותה, בריח הפולניות שנדף ממנה גם כשכיהנו בה כרבנים ומטיפים פוזנאנסקי או שור. היא היתה מפורסמת בפולין בזכות החזנים סירוטה וקוסיביצקי, ובעיקר אולי בזכותו של השמש גונשור, שעמד כחומה בצורה בפתחה ולא נתן ל„יהודי־סתם" ליכנס ולשמוע אל הרינה ואל התפילה. אבל מעטים מאוד ידעו את האוצרות הכבירים הצפונים בחדרים הקטנים הסמוכים לה, — בספריה. מלבד חכמים וחוקרים שישבו בחדריה הפנימיים — נזדמנו לאולם־הקריאה הצר והאפל, כמה מורים, קצת סטודנטים, בחורי־ישיבה, שבלים בודדות ונשכחות מתקופה שחלפה, ונערי „השומר הצעיר" שבאו לכאן להכיר את עמם. כי רק כאן ניערנו מעל עצמנו את עם־הארצות והבורות שהקיפה את הנוער היהודי הלומד. רק כאן, בוארשה הגדולה כולה,

יכולת להשיג ספר מחקר רציני בעברית, כרך ישן של „השלוח", ספר מארץ־ישראל. כאן נגלה לנו מחדש עולם־התנ"ך במחקריהם של קיטל וּוֶלהאוזן, ופסוקים שגורים על פינו שינו ממשמעותם האינטימית; כאן הופתענו להכיר עושרם של ימי הבית־השני אצל שירר, ישבנו בלהבים ומאושרים למקרא ניתוחיו החריפים של בורוכוב, לנועם־הרצאתם בתולדות הציונות של אדולף ביהם ויצחק גרינבוים, כאן נתעמקה עממיותנו עם הכרת תנועת־הפועלים היהודית מ„רויטער פנקס" וזכרונותיו של מֶדֶם, עם דעת חיפושיו של דור קודם ב„מכתבים על היהדות" לדובנוב ו„על פרשת דרכים" לאחד־העם. והרי לא היו אלה אותיות מתות. הרבה עולמות רוחניים קסמו לנו, הרבה זרמים פוליטיים נאבקו על נפשנו. החיים בחוץ סאנו ותבעו, ואנו תירגמנו מיד תורתנו הלכה למעשה.

אך ראשונה במעלת־ההערצה היתה הספריה ברחוב קושיקובה, ה„קושיקובקה". לראשונה נזדמנתי שם במצוות מורי הרץ, לכתוב הרצאה על „קונט ויסודות הפוזיטיביזם", ומאז באתי יום־יום, במשך שנים, אל אולמיה היקרים. חריף היה הרעב לדעת — וגדול היה כוחה של הספריה לספק אותו: בעין יפה, בעצה טובה, בשלוות האהילים הירקרקים. ליד השולחנות הנוחים בטלו המחיצות בין צעיר וזקן, יהודי ופולני. לא פעם פתחת בשיחה עם אורח קבוע בבית הזה, והוא משוחח עמך כשווה עם שווה, ורק כעבור זמן נודע לך כי איש־מדע מפורסם הוא. כאן היה עולם רחב וגדול ומשתרע לכל הכיוונים, לכל המקצועות לכל פינות־החיים. תחילה באו הפופולאריזאטורים הנפלאים — קרזשיביצקי בסוציולוגיה, נוסבוים בביולוגיה, קאוטסקי במארכסיזם, ירוזאלם בפילוסופיה. ואחריהם... וכי אפשר להאריך במנין שמותיהם של גדולי רוח, ששתינו בצמא דבריהם — ולא שתינו אלא ככלב שלקק מן הים. מיום ליום שינה העולם צורתו, נעשה מובן יותר וסתום יותר, נתון לחוקיות ומתחמק מדעת חוקיותו, וחוויה אינטלקטואלית עזה מסעירה אותך עד שורשי הנשמה. ארוכה היתה הדרך ברחוב מארשאלקובסקה שהובילה לרחובות היהודים, וכל אותה דרך הילכת גאה, מוסער, מדוכא על מיעוט ידיעותיך, נושא נפשך לעולם טוב. וזכורה לטוב הספרנית הפולניה, שתמיד הגישה את הספרים בנחת ובנועם, ומעולם לא רגזה כי מחליף אתה ספרים רבים בערב אחד ולא זירזה אותך לצאת גם כשנשארת מאוחר בערב יחידי באולם, וכבר צילצל הגונג...

ברוכה השפעתם של מורינו הנ"ל, אך עזה שבעתיים השפעתם של התלמידים־החברים. שהרי כל מורה, אפילו המקסים ביותר, הוא בן דור אחר — ואילו בעיני בן־גילך נראים החיים באור הנעורים.

רוב־רובם של תלמידי הגימנסיה שלנו באו מבתים עניים, או לכל היותר אמידים־למחצה. ב„לאור" היה משטר־הלימודים חמור פחות, ועל כן נתקבצו בה גם כמה בני־עשירים שבדרך־הטבע היו נפלטים כבר בכיתות הבינוניות. כשהגענו לכיתה ששית או שביעית עסקו רבים מבינינו בקורפטיציות, כלומר, הוראת תלמידים נחשלים בכיתות הנמוכות, והוראת סודות הדקדוק הפולני לשוליות בעלי־מלאכה, למשרתים־בחנויות, או לנערות שהגיעו לפרקן וקצת השכלה תועיל לשידוך הגון. כך קיימנו עצמנו בבית־הספר ואפילו סייענו לפרקים בידי הורינו. עמדנו במלחמה קשה עם הנהלת בית־הספר ועושי־דברה — השמשים. מכאן ההיעדרות התכופה למשך ימים ושבועות, האיחורים הרבים, התחבולות להשתתף בלימודים.

בשעה 8 ננעלו דלתות בית־הספר. כבר נכנסו פנימה כל התלמידים שהיו בידיהם כרטיסי־כניסה שמיים, — אדומים למשך השנה כולה, ירוקים לשלושה חודשים לבנים ליום אחד. היית עומד ליד הדלת ואורב להזדמנות, שהשמש יסתלק למלא שליחות שהוטלה עליו, ואז אתה פורץ ורץ דרך המסדרון הארוך, דופק על דלת הכיתה ומבקש היתר־כניסה. אם אותה שעה הרביץ תורה אחד המורים „הטובים", היה מעלים עין ומקבל את ה„נימוק" לאיחור; ולא — חזרת מבויש כלעומת שבאת. אם ידעת כי בשעה ראשונה מלמד אחד מחמיר, היית מתחבא במלתחה בין הבגדים ומצפה לשעה כשרה. לעתים שקדה הכיתה כולה על התכנית. בעלי הכרטיסים הקדימו לבוא.

רחוב מילא, רוכלי רחוב — ר. וישניאק

השליך אחד בעד החלון את כרטיסו ואתה נוטלו ומנסה לפלוש — בתנאי מפורש שאינך מועד לדבר־עבירה בעיני השמש. לעתים, בשעת קריאת הרשימה השמית בבוקר, היו חבריך עונים בקול „יש" גם כשנעדרת; לעתים היו משמרות מיוחדות מזהירות בשעת ההפסקה כי קרב ובא מחנך־הכיתה עם רשימת המפגרים בתשלום שכר לימוד; טוב אז להתחבא מתחת לספסל, עד יעבור זעם. היה בכך משום עלבון, אבל בלית־ברירה קיבלנו את כל הפרשה הזאת בהומור ולא שמרנו טינה למנהלים ולמורים. כמוהם כמונו, גם מורים צריכים פרנסה... ובפרט שלא נהגו בנו בגסות, דאגו לקורפטיציות, ונמצא כר נרחב למיקוח, הנחות ומשא־מתן. האבות היו חותמים בראשית השנה על שטרות, וכמובן לא עמדו בהתחייבותם; לבסוף היינו באים לעמק־השווה...

חלוקת הקורפטיציות היתה אחד משטחי־הפעולה העיקריים של „ההנהלה העצמית", הוא ועד תלמידי בית־הספר. אותו ועד (וכן ועדי־הכיתות) נתארגן, דומני, ביוזמתם של מורים אחדים, מן הצעירים והמתקדמים שבהם; אלא שלא האריך ימים, כשם שלא הצליח הנסיון לארגן בתוך בית־הספר מועדון־ערב לתלמידים, חוגי־קריאה וחוגי־השתלמות, או נשפים משותפים עם תלמידות הכיתות

המקבילות של אחת הגימנסיות ל ב נ ו ת. במתיחות רבה ציפינו לכל פגישה עם בנות, אנו נערי בית־ספר חד־מיני. הקירות קושטו במודעות ססגוניות, ובלאטינית דוקא, כמו „סורסום פאָדאס" ו„נוֹן סכּולאם סאֶד ויטאֶם דיסצימוס" — אלא שכל מסיבה כזאת נסתיימה במפח־נפש, גם לאחר צלילי הג׳ז הרועשים, הפוסטה המעופפת, הבדיחות הדו־משמעותיות, והנסיון לפלירט מסורבל. בית־הספר חסר היה כל אידיאה, וכך גם הפגישות שאורגנו. מן הניסויים הפדגוגיים נשארו רק כשריד דל ה„חנות" לצרכי־כתיבה, חלוקת שיעורים לנצרכים, קופת־הכיתה ועל פי מנהג ישן — הנשף המסורתי, מאה־ימים לפני בחינות־הבגרות („סטודניובקה"). הסיבה הנוספת (ואולי היסודית) לכשלון הנסיונות הללו היה חוסר היכולת לעמוד בהתחרות עם אירגוני־הנוער.

בשנים 1925—1928 נעשו הצעדים הראשונים באירגון הנוער היהודי בגימנסיות וארשה. במרוצת הזמן, עם ייצוב המסגרות, החרפת המשבר הכלכלי ונעילת האוניברסיטאות לפני היהודים, גברה פעילות האירגונים וההתחרות ביניהם. כמעט כל התלמידים (להוציא את מעט „נוער הזהב", שהיה שקוע באהבים קלוקלים, קולנוע, ציד־נערות וטרזנות), משהגיעו לכיתות הגבוהות נטו לאחת המפלגות, לאחת ההשקפות הפוליטיות. בקוטב האחד נמצא ז.מ.ס., הוא אירגון הנוער הסוציאליסטי, אחת השלוחות הקומוניסטיות, ובקוטב השני — „מסדה" מיסודם של הרביזיוניסטים, אשר עשו אז את צעדיהם הראשונים ופרצופם עדיין לא ברור. ראשי שני האירגונים היו חברים לכיתתי, וידעתי מקרוב את צמיחתם, התפתחותם, חיפושי־הדרך שלהם. בין הקטבים — תנועות־הנוער הצופיות, הציוניות, וביניהן מתבלטים באצילות הליכותיהם נערי השומר הצעיר. בכיתתי לא היה לה לתנועה זו במשך שנים רבות אף נציג אחד. השפעתה — וכן השפעת שאר אירגונים חלוציים — החלה גוברת אחרי מאורעות תרפ"ט והתחלת העליה החמישית. רישומן של הפרעות והגנת־הגבורה של הישוב היהודי בארץ היה אדיר: כרבע מחברי כיתתי הצטרפו לתנועות ציוניות־סוציאליסטיות, ואפילו הפסיקו לימודיהם על סף בחינות־הבגרות ויצאו להתכשר בדרכים שונות לקראת העליה ארצה.

עד שהכרענו סופית על דרכנו הרעיונית — היינו חברים בחוגים שונים, אפילו של אנארכיסטים. במשך הזמן החריפו חילוקי־הדעות, סערנו והסתערנו בפולמוסים מרים שהשאירו מישקע של רוגז וטינה ועלבונות. ואף־על־פי־כן לא הופר שלום־הבית. ה„חבורות" וקשרי־הידידות לא חפפו כלל את החלוקה המפלגתית, אלא נתגבשו לפי קו של נטיות אישיות ותכונות־אופי. כוחם של נעורים!

בשבתות עוד נזדמנו לבית־הכנסת עם אבותינו, ובמצוותם; בימות־החול — לחוגי־מחתרת, מועדוני־נוער, ספריות ציבוריות, משתתפים בהפגנות, כרוזים נושרים מחיקנו, טרודים בגאולת־העולם. מי שנהירה לו האמביוואלנטיות החזקה המציינת את גיל ההתבגרות, לא יתמה שהרומאנטיקה האידיאליסטית משולבת בהרגלים זעירבורגניים עלובים וטהרת־המידות מזוגה בניבול־פה בארבע־חמש־שפות, שעשוי היה להעלות סומק גם בלחיו של קוזאק. בית־ספרנו היה מוסד לנערים בלבד, ולרובנו היתה פגישה עם נערה בחזקת חלום רחוק. היה רק פלירט־עיניים אילם עם נערות שנקרו לך בדרך לבית־הספר, ואתה ו„היא" (אשר את שמה לא ידעת) כיוונתם את השעה להיפגש יום־יום באותה קרן־רחוב, בלי להחליף מלה. והרי היית מאוהב בחמש־שש נערות בבת־אחת.

האביב התרונן בעצמותינו, גם כשהגנים עמדו בשלכת. ולנו קראה ההרפתקה. כבר בחודש מאי, לעת הפשרת השלגים, השכחנו מלבנו את הניאו־קלאסיציזם, טאנגנס וחוקי־האופטיקה ויצאנו לשחות בסוכות־השחיה שבחופי הויסלה. שכרנו סירות והתאמנו בחתירה, ופעם אחת אפילו נגרפנו לשבולת אדירה וכמעט אבדנו. הצילוני פועלים פולנים שחשו לעזרתנו. מובן כי למחרת היום שבנו למקום הסכנה. והעיר גדולה ויפה ומלאת מנעמים; שחריות־למוסיקה בפילהארמוניה, הצגותיו של יאראץ׳ באטאֶנאום ושל פאול בארטוב בתיאטרון היהודי בנובושצי (מחיר הכרטיס 30 פרוטות בגאלריה. באמצע ההצגה אתה עובר לשורות ראשונות. קהל אסיר־התודה והנלהב ביותר בעולם). והיו הגנים ההדורים, ומראות־פולקלור עשירים בשווקים העירוניים, ושכונות־העוני באננופול או בוולינסקה, והכיכר העתיקה, וקאתדראלות — מראות, מראות, ורעב אין־קץ להן, תאווה לחיים, געגועים לארץ־ישראל, חזון עולם יפה.

פראגה של ווארשה

מאת יעקב גור-אלי

הנהר וויסלה חילק את וארשה לשני עולמות מנוגדים: וארשה המיוחסת, בירת המלך ומרכז הארץ, מצדו המערבי, ופראגה הפלביית ושכונותיה מצדו המזרחי. הגשר הגדול שחיבר את שני הגושים האלה, לא גישר בין חלקי הבירה והיתה פראגה כעיירה חשוכה על־יד הבירה.

אחרי סיפוח מלכות פולין הקונגרסית לקיסרות רוסיה וביטול הגבול ביניהן, נהפכה פולין לארץ מעבר בין רחבי רוסיה לבין אירופה התיכונה והמערבית ומרכזה של וארשה המערבית התחיל לשגשג מכל הבחינות; ואילו פראגה נשארה גם אז נחשלת מאד.

פראגה היהודית טיפלה בהבאת תבואות מכל המינים, עצים, בשר חי ושחוט, דגים חיים וקפואים וכל מיני חמרי־גלם מרוסיה בשביל התעשיה הפולנית, בשביל גרמניה והמערב בכלל. יהודי פראגה ניצלו את העובדה שהרכבות מרוסיה היו מגיעות לפראגה ונעצרות בה. אולם אחרי שהוקם גשר שני מעל לוויסלה למעבר הרכבות, ירדה פראגה בערכה גם כתחנת פריקה לסחורות מרוסיה, ואלה עברו ישר על פני הגשר למחוז חפצן.

במרוצת הזמן התבלטו ההבדלים שבין יהודי פראגה לבין יהודי וארשה יותר ויותר, באופי, ברוח, במנהגים ואורח־חיים בכלל. יהודי פראגה, שנאחזו בקרונות הרכבות מרוסיה, טיפלו בפירוק הסחורות ובהעברתן וקיבלו את שכר טרחתם, ואילו וארשה המערבית, וביחוד יהודי נאלאבקי שסחרו בסחורות שהגיעו מרוסיה, התגנדרו והתנפחו לעומת יהודי פראגה, והביטו עליהם מגבוה. בכל מקרה של פגישה בין סוחרים או קרובים היה על הפראגאים לכתת את רגליהם ו ל ע ל ו ת לווארשה, לאזור נאלאבקי, ואיש לא ראה משום רבותא בכך, כי אך דבר טבעי הוא; ברם אם קרוב וארשאי י ר ד לפראגה, היה בזה משום מעשה שבנטיית חסד רב. והוא הדין לגבי יתר חלקי וארשה המערבית. אפילו תושבי „המקום", כלומר „העיר העתיקה", כגון, „השילץ", המקומות המרופשים והמאוסים ביותר, היו מביטים על יהודי פראגה מלמעלה למטה, אף כי גם הם ישבו בשפלה ובעמק על גדת הנהר, אלא מצד מערבו. לא כל שכן כיכר „גז׳יבוב" והרחובות המובילים אליה. זה היה עולם בפני עצמו, בחינת „שמן זית", מערב שבמערב. ולב היהודים מגז׳יבוב גבה בגאווה הפולנית הטיפוסית. הם נהגו קלות ראש אפילו כלפי גרי נאלאבקי הליטבאקים...

יהודי פראגה היו מרבים בקניות יום־יום בגז׳יבוב: חמרי־ברזל ובנין, מכשירים וכלי־מתכת שונים ונהגו בהם כאילו היו לקוחות מעיירה רחוקה. בחלקי וארשה החדשים, שתושביהם היהודים היו מאלה שהתעשרו בנאלאבקי ובגז׳יבוב ונמלטו משם על מנת לשבת בין הגויים, כמו מארשאלקובסקה והסביבה משני עברי שדרות ירושלים

ותחנת הרכבת הווינאית, לא היה יהודי מפראגה נראה כלל.

הפראגאי ביקש תמיד הזדמנות לעלות לווארשה לקנות דווקא שם את אשר הוא צריך, אם כי יכול לקנותו בלא טלטולי דרך בפראגה גופה. ביחוד העדיפו הגברות לקנות שם בדים, אריגים, רהיטים, מנורות וכלי בית, וחתונות של פראגה היו נערכות בוארשה לשם הידור מצוה ובעיקר לפרסומי מילתא.

יהודי מפראגה כשהיה צריך לעלות לווארשה, היה פושט צורה ולובש צורה: מחליף את מלבושיו, נועל נעליים במקום מגפיים — שכן במגפיים ראו משום „פריצות" ו„תרבות רעה" — מצחצח אותם, מיישר את הצווארון, סורק את הזקן והפיאות ויוצא לדרכו.

הנסיעה לווארשה באותם הימים של שנות השבעים למאה התשע־עשרה לא היתה קלה ונוחה ביותר. ה ה אמנם טראם משוך בסוסים, אבל יהודי פראגה לא הירבו להשתמש בו, מחמת החידוש שבו, והעדיפו לנסוע באומניבוסים סגורים, שטילטלו את נוסעיהם טלטלת גבר על פני כבישים סלולים אבני גויל. הנסיעה באומניבוס ארכה לפעמים יותר מההליכה ברגל.

בזמן שתושבי וארשה נהנו כבר מסידורי המים בבתים, ממאור גאז ושאר הנוחיות, היתה פראגה עדיין כעיירה עזובה ונידחת. את המים סחבו בדליים מבארות רחוקות, שמספרן בכלל היה מועט, ומשפחות אמידות השתמשו בשואבי מים מיוחדים. בתי פראגה היו רובם ככולם בתי־עץ נמוכים ורעועים, ללא מדרכות על ידם, וברחוב הראשי „טארגובה", שכביש סלול אבני גויל חצה אותו באמצע, היו ילדים משחקים על החולות שמשני עבריו.

חיי היהודים כאן זרמו להם באפיק מיוחד של עיירה פולנית טיפוסית: קאפוטות ארוכות, פיאות משתלשלות ויורדות עד צוואר ולמטה הימני, כובעיות מבד שחור ויארמולקות מתחתיהן, ומגפיים לרגליהם. הנשים חבשו לראשיהן המגולחים מצנפות ושביסים צבעוניים.

לאט לאט נתגלו פרצים: זעיר פה זעיר שם הופיעו נשים, שהתירו לעצמן לחבוש פאות נכריות, אך חלילה לגלות שער משלהן.. זכורני מקרה יוצא מן הכלל בילדותי: אשתו של הספר לבקוביץ העזה להופיע בראש גלוי בשערותיה הצהובות — ופראגה היתה כמרקחה. הרבנים גזרו תענית ציבור ובכל בית היתה תאניה ואניה.

ילד שמלאו לו שלוש שנים היה נמסר למלמד דרדקי ו„עוזריו". מתפקידו של ה„עוזר" היה לאסוף את הרכים מבתי הוריהם ולהובילם אל החדר, ולפנות ערב להחזירם הביתה. שנת הלימודים היתה מחולקת ל„זמנים" — עונות, מתשרי עד ניסן ומניסן עד תשרי. ובתקופת

החגים, שבין „זמן" ל„זמן" היו המלמדים יוצאים לסובב בעיירה למשוך תלמידים לחדריהם ל„זמן" הקרוב.

ה„חדרים" נמצאו על־פי־רוב במרתפים מרופשים או בצריפים רעועים, חשוכים, כי שכר הדירה שלהם היה נמוך ביותר. ה„חדרים" שימשו גם דירה למלמדים ומשפחותיהם. פיקוח רשמי מטעם השלטונות טרם היה בארץ, וההורים לא מיחו, כי לא ראו במצב זה שום רע.

המלמד הדרדקי הראשי בפראגה בימי ילדותי היה ר' גציל הישיש, בעל זקן לבן ארוך, פנים ארוכות ורזות, שהרכיב משקפיים כהים. היו לו שני עוזרים: ליבוש ויוסף. אחרי פטירתו של ר' גציל ירשו הם את הזכויות לחינוך הדרדקי. ה„חדר" הזה נמצא במרתף, שמולו היתה מאפיה של חלות ועוגות.

בימי הקיץ היו הילדים מתגוללים כל היום באשפתות החצר ומשחקים בכדורי בוץ או מטפסים על מדפי המאפיה. מפעם לפעם נקרא אחד הילדים, לפי התור, על ידי ה„עוזר" אל ה„חדר" לעבור עמו על לוח „האלף־בית". ה„עוזר" היה קורא בקול את האותיות והנקודות כשהילד חוזר אחריו פעמים מספר. פעם ביום היה הרבי משנן את האותיות עם הילדים ובשעת שינון מפיל סוכריה אחת מלמעלה. לילד הוגד, כי הסוכריה נפלה משמים ישר לילד — מתנת אלהים לילד שנפשו חשקה בתורה.

בהגיע הילד לגיל חמש, היה מתחיל בלימוד ה„חומש" וכונה „נער החומש". המעבר היה מאורע חשוב מאד במשפחה והוא נחוג בחדר.

החגיגה הרשמית היתה נערכת ביום שבת, אך גם במשך כל ימות השבוע שלפני השבת רבתה מאד התכונה בבית. עם ההכנות למשתה היה הבית נהפך לבית־חרושת של שקיקי נייר ססגוניים. בתעשיית השקיקים היו משתפים את החברים של „חתן" החגיגה שעות מספר ביום. את השקיקים האלה היו ממלאים כל מיני ממתקים, צימוקים, חרובים, תאנים, תמרים וכיוצא באלה.

אחרי התפילה ב„שטיבל" היו מתאספים בבית הורי החתן כל המתפללים, השכנים והשכנות, קרובי המשפחה ודידים לקידושא רבא והכיבוד כיד המלך: יין, יי"ש, „לקח" דובשניים ועוגיות של שבת, דגים מלוחים ורקיקים, דגים ממולאים או כבושים בחומץ, פשטידה שהוצאה מתנור המאפיה ובירה מהחבית. ו„חתן החומש" יושב בראש השולחן, לבוש קאפוטת אטלס או משי ארוכה וחגור אבנט משי, ועל ראשו יארמולקה ומעליה כובעית של קטיפה שחורה — כגבר יהודי לכל דבר.

התחלת הלימוד בחומש היתה בפרשה הראשונה של הספר „ויקרא", ולכן נסבה הדרשה של החתן על מצוות הקרבנות, על יצחק אבינו, בנו של אברהם אבינו, שהיה מוכן להקריב עצמו קרבן לשם על הר המוריה, מקום בית־המקדש בירושלים הקדושה.

אחרי־הצהרים היו מתאספים חברי החתן ל„חדר" ואז התחילה חלוקת השקיקים על ידי הנשים, שהיו בוחרות לכל אחד מן הנערים בצבע השקיק שהלם אותו במיוחד, לדעתן. לשמחת הנערים שזכו בשקיק מצבע זהב או כסף לא היה קץ.

מאותו יום נכנס הילד לתקופה חדשה ודאגה חדשה החלה להטריד את האב: לאיזה „חדר" למסור את הילד ב„זמן" הקרוב. „תקופת החומש" היתה קצרה מאד, כי לא עברו ימים מרובים ועל הילד היה להתחיל כבר בלימוד הגמרא, שהרי זה היה העיקר.

מספר המלמדים בפראגה לא היה רב וגם אלו לא התפרנסו מהמלמדות בלבד; על פי רוב היו עסוקים עוד באילו פרנסות לוואי. כמעט כל „חדר" שימש גם בית־מלאכה; באחד ייצרו שרוכי נעליים, בשני עסקו בציפוי כפתורים, בשלישי השחיזו סכינים ומספריים, או עשו פקקים, שקיקי נייר לחנויות המכולת, וכיוצא באלה. אחדים מן המלמדים עסקו גם במקצוע השדכנות ומכירת כרטיסי הגרלות יהודיות של „גור", „אלכסנדר" לטובת האדמו"רים, „ברתשווייג" של גרמניה, ועוד.

הורים אמידים ובעלי הבנה היו מחפשים בנרות אחרי אברכים בני־תורה ומכניסים אותם לבתיהם. שניים שלושה אבות היו מחזיקים באברך אחד ונוהגים חלוקה ביניהם: חודש ימים היה זה אוכל על שולחנו של אחד ובביתו היו מתקיימים הלימודים, ובחודש שלאחריו היה הבחור עובר לביתו של השני ואתו התלמידים, וחוזר חלילה.

ההורים היו מפקחים על מהלך הלימודים והתנהגות התלמידים. הם היו פטורים מדאגה שמא יתרוצצו הנערים וישתובבו בחוצות ויבזבזו זמנם בדברי הבל וריק, כי כל רגע היה קודש לתורת ה'. אכן היה עליהם להשגיח שלא יבואו הנערים במגע עם תלמידיהם של אברכים האדוקים ב„שטיבל" של צדיק שאין הוריהם מכירים בו.

האברכים המלמדים היו על פי רוב מבאי ה„שטיבלך" בעיירותיהן והמליצו עליהם הרבנים או הגבאים שלהם. הנה כי כן היתה קורת רוחם של ההורים מלאה: גם עושים רצון הרבי וגם בטוחים שבניהם לא ינהו אחרי חסידות זרה ועוינת.

ל„ישיבות" לא היו נוהגים יהודי פולין לשלוח את בניהם ודבר כזה לא עלה אפילו על דעתו של מישהו מתושבי פראגה. הישיבות נמצאו בדרך כלל בעיירות ליטאיות, ויהודי פראגה פחדו מאד מאווירן. הם ידעו כי מגידי השיעורים בישיבות הם למדנים וגדולי תורה, ואף־על־פי־כן לא נתנו אמון רב ביראת שמים שלהם. בחשדנותם בליטאים עלו יהודי פראגה על יהודי עיירות אחרות בפולין. הם הכירו מקרוב את יוצאי ליטא ורוסיה, שהקימו את מרכז נאלאֶבקי האדיר, ומהם למדו גזירה שוה על כל ה„ליטבאקים"...

סדר הלימודים אצל מלמדי חומש והתחלת גמרא היה כדלקמן: בבוקר תפילה בקול ומתוך „הסידור", החל ב„מה טובו" וכלה ב„שמע אחד", בהשגחת הרבי. אחרי התפילה נטילת ידיים וברכה על הנטילה בשעת נגיבתן ואחריה ברכת „המוציא" על צדת המזון, שהוצאה מכיס הבגד או ממטפחת. גמרו לאכול, שוב נטלו את הידיים במים אחרונים לשם „ברכת המזון" בקול ובצוותא מתוך הסידור. אחר כך התחילו הלימודים בחומש: ביום ראשון בשבת היה הרבי קורא ומתרגם ומסביר והתלמידים עוקבים במחווים על פני החומש. אחריו היו התלמידים חוזרים בקול בצוותא עם הרבי על הפרשה (בשנה הראשונה היו לומדים רק את הפרשה הראשונה של פרשת השבוע ואת

פירושי רש"י למדו בעל פה). בשאר ימות השבוע היה כל תלמיד, לפי התור, חוזר על אותה פרשה עם פירוש רש"י. התלמיד שהסיח את דעתו מתלמוד חברו ונתפס בקלקלתו, היה סופג מלקות ברצועת הרבי. במקרים כאלה היה הרבי מקבל הנאה כביכול. היתה זו הזדמנות מאין כמוה לבדיחות דעת, ובעיקר ל„גביית חוב" על גורלו המר, מצבו הדחוק, „מיחושיו" המרובים והמריבות בינו לבין אשתו הרבנית. את כל חרון אפו ומרי רוחו היה שופך ברצועתו ללא הבחנה על כל חלקי גופו של התלמיד שסרח. וילד שלקה, משחזר הביתה מוכה ומעונה, לא מצא נוחם ועידוד גם אצל ההורים. צערם היה רב לא בגלל המלקות שספג בנם כי אם על גורלם המר, שבנם הוא שהסיח את דעתו מן התורה הקדושה.

עד גיל הבר־מצווה היו הנערים מועברים ממלמד אחד למשנהו כגון: הרצקה, עושה הפקקים והעקבים לנעלי נשים, אברהם בר „המגריל", יוסלה החסיד, ואחרים. ולומדים גמרא, תוספות ו„פשטליך", ואילו גיל הבר־מצווה היה מקנה לנער זכות לעבור אל ה„שטיבל" ולקבוע שם את עתותיו לתורה על אחריותו הוא. לבחורים יותר מבוגרים הותר גם להיכנס לבית־המדרש המרכזי ולמלא שם כרסם בש"ס ובפוסקים. בית־המדרש היה „בייטראלי" ללא חשש של השפעה מצד זרמים חסידיים אחרים, כי הבחורים המבוגרים היו כבר „יציבים" בדעותיהם והליכותיהם החסידיות.

גם ב„שטיבל" וגם בבית־המדרש היה הנוהג, שהגדול מחברו היה מלמד את הצעיר ממנו ומשגיח עליו שלא יבטל זמנו בדברי הבל ורעות רוח.

יחד לומדים

הנערים לא ראו ברכה רבה בלימודיהם. כולם היו „לומדים מעצמם", ללא יד מכוונת של „למדנים" תלמידי חכמים. כשהתקשה אחד בהבנת הסוגיה בגמרא, שאל את חבריו, אבל בדרך כלל לא העמיקו בלימודם, שכן היה זה לימוד התורה לשמה, לשם שמים, ודי היה להם שיצאו ידי חובתם בכוונתם הטהורה בלבד.

ב„שטיבלך" היו הבחורים והנערים הצעירים לוקחים חלק בשיחות על החסידות בכלל ועל האדמו"ר שלהם בפרט. ואיש לא נמנע מלדבר סרה באדמו"רים אחרים בנוכחות הצעירים שטרם שימשו כל צרכם. ה„פוליטיקה" החסידית היתה נתונה בידי האברכים, שהיו מפקחים על הצעירים ומקפידים על כל הליכות חייהם.

ביחס ללימוד הבנות לא היתה הקפדה יתירה. כמה וכמה מבין מלמדי־דרדקים היו עוברים בשעות פנאי על הבתים עם „סדור" תחת בית־שחיים, שבתוכו נמצא המחווה („טייטל"), ומלמדים את הבנות קריאה בסידור לשם התפילה והתחינה. את המבוגרות שביניהן לימדו גם כתיבה תמה, ותשומת לב מיוחדת היתה נתונה לידיעה לרשום כתובת ברוסית ובפולנית על גבי מעטפה. ונמצאו גם נשים „מלומדות" שנטלו לעצמן תפקיד זה של „חינוך" הבנות והדריכו אותן בקריאה ב„צאינה וראינה" ו„קו הישר".

בשנות השמונים של המאה התשע־עשרה נתחדש חידוש גדול בגידון זה. לפתע הופיע בפראגה יהודי בשם שאול דניאל, שהצליח לרכוש תעודה רשמית של מורה למתחילות ופתח בית־ספר („שקולה") בדירתו. הוא היה יהודי חרד, אבל לבש „קצרות" וחבש מצנפת לראשו, ואף „סידר" קצת את זקנו ופיאותיו. אך כל זה נמחל לו, והבנות נמסרו לבית־ספרו ללא חשש. ברור, „בשקולה" הזאת השתמשו אך ורק המשפחות האמידות וה„נאורות", ש„הפקירו" את בנותיהן בנימוק, שעליהן לנהל את העסקים עם הגויים ולדבר בשפתם, למען יוכלו בעליהן לעסוק בתורה. בבית־הספר הזה עמדו באחד החדרים של הדירה מכתבות משוחות בצבע שחור ובהן חורים לדיותות, ועל אחד הקירות היו תלויות שתי תמונות גדולות של הצאר והצארית של רוסיה. הונהגה שיטת המחברות הנקיות והמשורטטות לכתיבה תמה ולתורת החשבון, ומכל מקצוע למדו מעט: מעט רוסית, מעט פולנית, ומעט אשכנזית וחשבון. הצעירות שגמרו את חוק לימודן ב„שקולה" הזאת נחשבו ל„אריסטוקראטיות" והיה בכך משום סגולה לשידוך הגון. אחרי נשואיהן לבעלים שכל שפה, חוץ מלשון הקודש והיידיש המדוברת בפיהם, היתה זרה להם, היו הן, הנשים ה„מלומדות", מנהלות בשעת הצורך את המשא ומתן המסחרי עם ה„גוי", הפקיד והפריץ, וה„גויים" היו דווקא מתענגים על כך... הבעלים היו כאלמים בחנויותיהם, ועיקר תפקידם היה לשמור על הקונים שלא יגנבו.

רבני פראגה שהסתופפו בצלם של אדמו"ר־ים, השפעתם לא היתה ניכרת בחיים הציבוריים במקום. אפילו הגדול שבהם, ר' ישעיה'לה, שהיה מפורסם בשעתו כתלמיד חכם גדול, השפעתו היתה מוגבלת למדי. הוא הדבר ביחס לאלה שבאו אחריו: ר' יששכר מימון ובנו ר' יהושע'לע. לעומת זה היתה פראגה מפורסמת ב„גיבורים" שלה.

פראגה היתה מספקת בשר לוארשה ולכל הסביבה. יום יום היו מגיעות רכבות רבות עם פרים שמנים וכבדי משקל, שעל שמם נקרא הרחוב הרחב ליד תחנת הרכבת המזרחית־צפונית „וולובה". רחוב זה שימש בשעתו שוק גדול מרכזי למסחר הבהמות. כל הבהמות הגסות הובאו לשוק זה, שהיה מגודר בגדרות עץ, ובו נמכרו הן לסוחרים ולקצבים. שוק הפרים גבל עם שוק החזירים; ובבית המטבחיים

המרכזי בשביל וארשה והסביבה שנמצא בפראגה, היה מדור מיוחד גם לחזירים. חלק גדול מתושבי פראגה, יהודים ונכרים, עסקו במסחר הבהמות ובהעברת הבשר בשעות הלילה לשווקים המיוחדים במקומות רבים, ומהם — לאטליזים הפרטיים. עבודה זו דרשה מטבע הדברים אנשים אמיצי לב, בעלי שרירים חזקים, הרגילים אצל דברים המעוררים בחילה. אנשי וארשה היו משום כך מכנים את הפראגאים: „פרי פראגה".

הקדירה דבי שותפי, הן בבית המטבחיים הן בשווקים, בין היהודים והגויים גרמה לעתים קרובות לעלילות, להתנגשויות ולדיני דברים בין הצדדים. לא עבר יום בלי תואנות, מרירות וגם חשבונות דמים. לשבחם של היהודים יש לציין, שמעולם לא טמנו ידם בצלחת, והקצבים הגויים נוכחו בכל פעם לדעת כי האגרוף היהודי איננו נופל במאום מאגרופיהם שלהם. הדי התגרות האלה היו מגיעים אפילו ל„שטיבל".

יום יום היו נשמעות שיחות על מעשי גבורתם של הקצבים היהודים ופועליהם, ומימרה היתה רווחת, כי הגיבורים בבתי המטבחיים נבדלים מפשוטי עם בזה, שלכל אחד מהם, מעל למתניהם, יש „חשוקים מסתוריים". יש שנולדו בחישוק אחד בלבד, ויש שזכו בחישוקים כפולים, ואילו במעלה הגבוהה ביותר עמדו בעלי החישוקים המשולשים, אלה הענקים שהפילו חתיתם על הכל, על היהודים ועל הגויים גם יחד. כדי להכירם ניתנו בהם הסימנים דלהלן: ראש מורכן ונטוי קצת הצידה, הכובע שמוט במרושל, ומתחת לעין השמאלית קמט, הזע תמיד ואינו נח רגע. זיע בלתי פוסק זה של הקמט מושך אחריו את העין, הנראית כמפלבלת. השפתיים קמוצות והידיים מאוגרפות... הצעירים ב„שטיבל" נתחשק להם מפעם לפעם לפשוט את קאפוטותיהם, להפשיל את כתנותיהם וטליתותיהם הקטנות כדי להסתכל במתניהם שמא נתגלגלה זכות לאחד מהם ונאצלו לו ממרום החישוקים. והיו כאלה שחשו לפתע פתאום בקרבם רוח של גבורה ומיהרו לאגרף את ידיהם...

פעם זכו אמנם בחורי ה„שטיבל" לראות עין בעין בקרבם אברך בעל חישוקים כאלה. אברך זה התחתן עם בתו של חסיד ותיק וכל הסימנים החיצוניים שלו העידו עליו שהוא מבעלי החישוקים, אבל לא ידעו לאיזו מעלה הוא משתייך, וזה הגדיל עוד את ההסתודדויות סביבו. לבוש היה קאפוטה ארוכה חגורה באבנט משי, על ראשו היתה כיפה ועליה כובע של קטיפה, והוא היה מתפלל בפינה בדביקות רבה ולימודיו — בניגון המקובל. אולם סיפרו עליו, כי הוא אליבא דאמת נמנה עם בעלי החישוקים ולא מעטים שקצים „חזירניקים" כבר חשו פה את נחת זרועו... ואכן, כשהסתכלו היטב בשירטוטי פניו, אפשר היה להבחין בעינו השמאלית המפלבלת שמתחתיה בולט הקמט הבלתי רוגע, וכל קווי פרצופו העידו כמאה עדים על דמו הרותח בקרבו, אלא שהודות לחסידותו הוא נאבק כגיבור עם היצר שלו ומשתלט עליו. הרי סוף סוף התחתן עם בת חסיד ויושב ב„שטיבל" — ואולי הוא חזר בתשובה ?...

בעל תשובה כזה אכן היה בפראגה. את מרדכי מנדל הכירה כל פראגה. יומם ולילה היה יושב בבית המדרש מעוטף בטלית ומעוטר בתפילין ומתאבק בעפר כל הלומדים והמתפללים. מנחם מנדל היה ידוע עוד מנעוריו, מפורסם במעשי הגבורה שלו בכל הסביבה. גברתן היה שהשתייך למעלת בעלי החישוקים המשולשים. במשך ימי חייו התוססים לא עבר עליו יום ללא תגרה, וקרבות עד לשפיכת דם התחוללו בינו לבין „הגויים" שבבית המטבחיים, בינו לבין חבריו היהודים, ובינו לבין כנופיות של בריונים.

כנופיות רבות ושונות שכנו בפראגה: מהן שעסקו בגניבות וגזילות בממדים נרחבים ממחסני הסחורות של מסילות הברזל וסוחרים פרטיים; מהן שטיפלו בבתי בושת ומהן שעסקו בכייסות בשווקים, ברחובות, בקרונות הרכבות ובטראמים. רשתם היתה פרוסה על פני וארשה, מעבר לוויסלה. היו אלה אירגונים חזקים שהמשטרה והז'נדארמריה פחדו מפניהם ובאין ברירה עשו אתם יד אחת... בכל מקרה של גניבה בעלת ערך רב, אפשר היה לפנות למרדכי מנדל שהיה מראה כפעם בפעם את נדבת לבו ומחזיר לבעליו את הגניבה.

כלום בחל מרדכי מנדל, מלך הבריונים, בהרפתקאותיו ובחבורתו ונאחז בקרנות בית המדרש? מה ראה כי עשה זאת? איש לא ידע את הסיבה.

הוא היה גבה קומה, רחב כתפיים, ידיו כמטילי ברזל, עיניו רושפות ומפלבלות בלי הרף, ושערות ראשו כחוטי פלדה. שנים רבות הפיל חתיתו על כל ילוד אשה בפראגה, ומיום שחזר בתשובה שינה את טעמו: זקנו השחור כעורב גדל מהר, פיאותיו ארכו והשתרבבו, ומכורבל בקאפוטה ארוכה ורחבה מאד היה מתישב על יד אברכי המשי שבבית־המדרש הגדול ומקשיב בפה פעור ומתוך יראת הכבוד לכל מלה היוצאת מפי הלומדים, המתפללים ומגידי התהילים.

מרדכי מנדל לא היה יוצא מחצר בית המדרש, ושם היה אוכל מה שנשים רחמניות היו מגישות לפניו. בוקר בוקר היה טובל במקווה שבחצר בית המדרש, ובכל שני וחמישי היה צם. הגה לא היה מוציא, ורק אנחות עמוקות היו מתמלטות ממנו מפעם בפעם, ואז היו נחירי אפו מרטטים, ידיו מתאגרפות וראשו מורד. לרגעים היה קם, מפנה פניו לצד מזרח, עוטפם בטליתו הגדולה ופורץ בבכי.

הילדים, שלא העזו אף פעם לגשת אליו, כי בהעיפו עין עליהם מיד פרחה נשמתם, היו ברגעים אלה של חולשה אצלו צובטים איש את רעהו ומתלחשים כי ודאי זכר עתה מרדכי מנדל את העבירות שלו ואת חטאיו, ועושה תשובה...

במרוצת הזמן התאושש מרדכי מנדל קצת, אור חדש הוצת בעיניו ופניו לבשו ארשת של שלווה.

הוא זכה להיות לנושא כליו של הרב דמתא. בשבתות ובמועדים היה חובש מזנבת („שטריימל") לראשו, והיה מתערב בין הבריות כחסיד ותיק ומובהק. כוחו לא תש, אף על פי ששנים על שנים עינה וסיגף את גופו כחוזר בתשובה. בשבתות, בין מנחה למעריב, כשהיה מי מן הזקנים מספר על שמועה ששמע כי השקצים מתכוננים להכות ביהודים, היה מרדכי מנדל מרגיע אותו ומבטיחו שכל עוד הוא חי וכוחו אתו, לא יצא אף אחד מן השקצים שלם מתחת ידו, ואל ליהודי פראגה לפחד מפני הבריונים

הללו. בשנותיו האחרונות נרגע מרדכי מנדל עוד יותר, והחל יוצא מתחומי בית המדרש ומסתובב בחוצות פראגה לקבץ נדבות בשביל כל דכפין וכל דצריך, וכל מר נפש היה פונה אליו כאל מושיע וגואל.

נוסף לטחנת הקמח היו בפראגה עוד שני בתי חרושת: אחד לכלי אימל „וולקן" והשני לזיקוק יין שרף וליקרים. בבית חרושת „וולקן" היו כל העובדים גויים, אף־על־פי שכל לקוחותיו היו יהודים. לעומת זאת, בבית החרושת לתעשיית היי"ש, פקידים וסוכנים רבים היו יהודים. שני שותפים היו לבית החרושת: אחד גרמני נוצרי בשם פאֶצ׳קה והשני פולני בשם טרושל. יוזם תעשיית היי"ש בפארגה היה הגרמני, אולם כדי להבטיח לעצמו את החומר הגלמי מבתי המשרפות שהיו כולם בידי בעלי האחוזות הפולנים, נאלץ להכניס לתוך העסק שותף מגדולי היחוס הפולני, שהיה לו קשרים רבים עם הפריצים. בוארשה היו קיימים מזמן בתי־חרושת כאלה, וכולם בידי יהודים. על פי רוב היו בעלי האחוזות מחכירים בתי משרפותיהם ליהודים, שהיו מעדיפים למכור את היי"ש הגלמי לתעשיינים יהודים, או אפילו היו שותפים להם. גם המסחר במשקאות היה כמעט כולו בידי יהודים. משום כך, למרות שהשותף הפולני, טרושל, היה שונא ישראל מובהק, היו שותפים אלה נאלצים לקבל מנהלים וסוכנים יהודים, כדי להפיק רצון לקוחותיהם.

על הגרמני פאֶצ׳קה היו החסידים מספרים מספרים. פאֶצ׳קה היה מעורב בין החסידים לקוחותיו ובקי בשמות כל האדמו"רים וחצרותיהם, ולפני כל יומא דפגרא היה מצייד את לקוחותיו הנוסעים אל הרביים שלהם במתנות יי"ש וליקארים. פעם פנה לקוח אחד אל פאֶצ׳קה בבקשה שיתן לו משופרא דשופרא בשביל הרבי שלו. שאלהו פאֶצ׳קה: „לאיזה רבי אתה נוסע?"

„לאלכסנדר" — השיב לו החסיד.

חייך פאֶצ׳קה ואמר: „אילו נסעת ל„סאדיגורה" הייתי מעניק לך כהנה וכהנה..."

„הרבי מסאדיגורה נפטר רחמנא ליצלן", — ענה החסיד.

קימט פאֶצ׳קה את מצחו וקרא בתמיהה: „הא כיצד? גם רבי נפטר?"

השיב לו החסיד: „מה אתה תמה כך, הרי גם אלהיכם מת..."

בראשית המאה העשרים התחילה מנשבת רוח אחרת בפראגה. במשך זמן קצר מאד שונו פניה גם מחוץ וגם מפנים. במידה רבה גרם לכך שיגשוג המסחר עם רוסיה. הדי השפע הרב שבנאלאֶבקי הגיעו לפראגה ולכל העיירות הסמוכות לה מצד מזרח. באה התעוררות, האנשים פקחו עיניהם והחליטו לחרוג מד' אמותיהם ולקפוץ לתוך הים הסוער של המסחר עם רוסיה. רבים מבני פראגה התחילו לעבוד בוארשה, אולם בגלל הקשיים להשיג דירה ובתי־מלאכה בעיר הקימו תעשיות שונות של גאלאנטריה בפראגה. גדלה הדרישה לדירות וזו נתנה מיד אותותיה: התחילו להקים בתים למכביר, בתי מידות, והשלטון העירוני התחיל לדאוג לשיפור פני הרחובות והמדרכות. הרחובות המרכזיים — טארגובה, וילאֶנסקה — לבשו צורה אחרת לגמרי, הכביש באמצע נהרס ובמקומו ניטעו שדרות עצים ופרחים, ומשני הצדדים נסללו שני כבישים: אחד לטראם והשני לעגלות משא. באותו פרק זמן הגיע לקיצו גם טראם־הסוסים, והחשמלית, שתפסה את מקומו, החלה לעשות את קפיצות הדרך בין פראגה לוארשה. במשך שעה אחת בלבד ניתן להגיע בחשמלית לוארשה ולחזור לפראגה. הותקנה גם רשת המים, ועקרות הבית שוחררו סוף סוף ממשיכת מים בדליים ממרחקים. גם מנורת הנפט פינתה מקומה תחילה לגאז ואחר־כך לחשמל. הרחובות הוארו, והתקרבות זו בין פראגה לוארשה, שגדלה ורבתה מיום ליום, השפיעה הרבה על החיים הפנימיים והתרבותיים של הפרבר. האוכלוסיה גדלה והסתעפה, באו אליה רבים מן העיירות הסמוכות, רובם צעירים קלי תנועה ולא אדוקים ביותר.

תנועת ההתמרדות נגד שלטון הצאר שלא פסחה גם על פראגה, ביחוד עם פרוץ המלחמה בין רוסיה ויאפאן, היתה גורם שני לשינויים באורח החיים של יהודיה. בוקר, בוקר הוצפו רחובות פראגה בעתונים רבים ושונים וגם „הצפירה" ביניהם. הרוחות נסערו והדם רתח, וההתעוררות פרצה גם ל„שטיבל"ים. פתאום נתבטל האיסור על קריאה בעתון והוא חדר לתוך כל „שטיבל" ובית־מדרש. השנאה לרוסיה הצארית, שהיתה כבושה בלבבות, גרמה שאפילו חסידים קשישים וותיקים היו באים יום יום, ולפעמים פעמים אחדות ביום, לחטוף „חדשות" מפי האברכים והצעירים. העיניים נפקחו לרווחה והאופקים נתרחבו. כאילו מן השמים נפל ההיתר להפסיק את ה„לימוד" ולנהל שיחות ערות על המדיניות בעולם הגדול ועל התסיסה ברוסיה, ובצמאון רב בלעו את הידיעות „המשמחות" על מפלות הצבא הרוסי והנצחונות המפתיעים של היאפאנים. האברכים מצאו הזדמנויות להתפאר בידיעותיהם על מהלך הקרבות בחזית המזרח הרחוק ותכסיסים המחוכמים וה„גאוניים" של היאפאנצ׳יקים ה„ממזרים"... הם ידעו לספר על כל מבצר ומבצר וביחוד על „פורט־ארטור". פרטי המפה של החזית היו נהירין להם לא פחות מן הר"ן דנדרים, הרשב"ם של חזקת הבתים או הריו"ט אלגזי מבכורות.

שמו של נחום סוקולוב, עורך „הצפירה" וכותב יום יום את „דברי הימים" שלו, היה לשיחה בפי כל. לנחום סוקולוב התיחסו בחינת „ויחד"... ידעו שהוא שנה ופירש, אולם קרוב ללבם, חד מן החבריא. אמנם יצא לתרבות רעה, אך ריח התורה לא פג ממנו. הרי הוא העילוי שלהם, מיוצאי ה„שטיבל" בווישגרוד שעל הגדה הימנית של הוויסלה. החריפות במאמריו ובפיליטוניו בערבי שבתות של „אורח לשבת", חידודי הלשון והתבלינים של מימרות תלמודיות ואימרות צדיקים וחסידים היו מבדחים את דעתם ומיסבים להם עונג. הוותיקים היו נכנסים ושואלים: „נו, מה בפיו של „נחום?" סוקולוב לאו דוקא. נחום זהו נחום שלנו, אחרים גרסו אפילו נחומ׳קה...

היו מבין הצעירים שרצו בוקר בוקר ברגל מפראגה לוארשה, לרחוב מארינסקה, למערכת „הצפירה", לקנות שם את גליון העתון, דוקא שם, בבית מגוריו של סוקולוב,

בתקוה, כי בהזדמנות זו „יחטפו" מבט על נחום סוקולוב ודרך אגב — גם על יתר העובדים.

אולם הקריאה בספרים היתה עדיין בהסתר ובגניבה. כל ספר שנזדמן לצעירים, בעברית, אידיש או בשפה לועזית, מעין קדושה היתה חופפת עליו. להשגת הספרים לקריאה עמדו שלושה מקורות לרשותם:

א) כורך הספרים. זה היה קצת משכיל, שקנה כל מיני „מציאות" של ספרי קריאה ואיכסנם בחדר הכריכה שלו. בחורי ה„שטיבל" ובית־המדרש באו בקשרים אתו אגב תיקון ספרי הציבור או כריכת ספרי קודש פרטיים. כל ביקור אצל הכורך נוצל להשגת ספרים לקריאה, והם לקחו מכל הבא ליד שנבלע על ידם כבכורה בטרם קיץ. שעות הקריאה שלהם היו כרגיל בלילות, על משכביהם, אחרי שהמשפחה כולה שקעה בשינה.

ב) הספריה הידועה של ר' אברהם צוקרמן ברחוב נאלאבקי, מרכז הפגישות של סופרי וארשה באותם הימים. באמצע הלימודים בגמרא ובפוסקים היו הבחורים נעלמים לשעה־שעתיים, על פי רוב רצים ברגל וחוזרים עם ספר מוצנע מתחת לקאפוטה. ביחוד צדו את לב הבחורים הרומאנים האמריקאיים ביידיש, בני עשרים־שלושים כרך. ההרפתקאות הנפלאות והגירויים הארוטיים משכו אותם וניסכו אל קרבם יין משכר...

ג) הספריה הגדולה והמרכזית שבבית־הכנסת ה„אשכנזי" ברחוב טלומאצקה. מנהל הספריה היה אז הסופר גבזה, שגילה יחס מיוחד לבחורי פראגה אלה הצמאים לדבר השכלה. הוא פתח לפניהם יום יום את דלתות הספריה לשעות ספורות לקריאה במקום, והם ריוו שם את צמאונם. שם הם זכו גם לראות בעיני בשר שלהם סופרים ותלמידי חכמים שבאו לוארשה הבירה. המנהל גבזה לא מנע מהם גם את ההדרכה שלו בקשר ל„מוקדם ומאוחר" וקצת הסבר על הסופרים והמבקרים בספריה. הריצות האלה „להתם" היו מתארגנות בגניבה, ואיש מן הצד לא ידע מעולם בצאתם ובבואם...

באותו פרק זמן ישב בוארשה יהודי יקר ומלבב בשם מ. לדרר, שהיה מסור בכל לבו ונפשו לרעיון הציוני, להפצת השפה העברית והתרבות בכלל בקרב הנוער. יומם ולילה עסק ביסוד קבוצות ואירגונים שונים, קואופרטיבים למלאכה, לתעשיה זעירה, וכדומה. במיוחד שם לבו לבחורי החמד של ה„שטיבל" ובית המדרש ועשה כל שהיה ביכולתו לרוות את צמאונם להשכלה ולהכניסם תחת כנפי התנועה הציונית. לשם כך אירגן את האינטליגנציה הציונית מן השכבה הצעירה, בוגרי בתי־הספר התיכוניים וסטודנטים באוניברסיטה של וארשה, והיה שולח אליהם תלמידים מחוגי החסידים שירצו לפניהם. עסקו בעבודה זו ניר־רפלקס, סטודנט צעיר באותו זמן, וחבריו באגודת הסטודנטים הציוניים „קדימה" שחיפשו ומצאו בה דרכם אל „העם".

בעת ההיא יסד ד"ר שמואל פוזננסקי, מטיף בבית־הכנסת שבטלומאצקה, את הסמינר למורים, וגם הוא התמסר לבחורים אלה. רבים מבין אלה שנהנו מפעולות האירגון, או למדו בסמינר, שימשו אחר כך מורים בבתי־הספר המתוקנים ובאלה מיסודה של „תרבות" שנוסדו עם כניסת הגרמנים לפולין בימי מלחמת העולם הראשונה. גם חברי אגודת „שפה ברורה", שש. ל. גורדון טיפל בהן, עזרו בהרבה להרמת הקרן של הנוער הציוני בפראגה.

במרוצת הזמן קרו גם מקרים רבים שבשעות הערב היו נעלמים לפתע הבחורים מן ה„שטיבל" לשעה קלה — כדי „לחטוף" פגישה עם בחורה במקום שנקבע מראש. ובדיוק באותה שעה היתה הבחורה נעלמת „כמות שהיא" מבית הוריה, והפגישה יוצאת לפועל „על רגל אחת" בנשיקות ולטיפות גנובות ומבוהלות, כשהשניים רועדים בכל אבריהם ונחפזים לקבוע את מועד הפגישה ליום המחרת. וההסתלקות מהמקום אף היא בחפזון, זו לביתה וזה — אל ה„שטיבל", מבולבל וסמוק, הלב פועם בחזקה והעיניים תיעות. וב„שטיבל" הריהו „מתגבר כארי" ויושב אל השולחן, פותח את הגמרא וממשיך בלימודו בניגון המסולסל, כאילו לא קרה דבר...

התסיסה וההתמרדות נגד המדיניות הצאריסטית, התבוסות בחזיתות המלחמה והנסיונות למהפכה חדרו גם לפראגה ורבים נסחבו בזרם האדיר. בשעת ההפגנות היו ז'אנדארמים מופיעים רכובים על סוסיהם בחרבות שלופות ותופסים המוני צעירים חשודים, עורכים „סריקות" בבתים ובמקומות עבודה רבים, וגוררים את העצורים אל הפאַביאַק או בית סוהר אחר. הראשון שהרים את „נס המרד" בפראגה היה חסיד אחד בשם ר' גוטמן גוטוביזנה. ר' גוטמן היה איש מוכשר מאד, תלמיד חכם וחריף, אלא שהיו מרננים אחריו כי אין תוכו כברו: חשדו בו שמעיין הוא בספרי הנדסה, אוהב ציור ושרטוט, חכמת המדידה ואדריכלות. והוא אמנם בחר אחר כך במקצוע האדריכלות ואף הצטיין במקצועו, אלא שבמרוצת הזמן נשתקע הרינון, והוא הועמד שוב בחזקת כשרותו והיה לדוגמה בהתנהגותו. בחיצוניותו היה תמיד מצוחצח ומגוהץ, מסגרות משקפיו עשויות זהב, וצווארון כותנתו ענוב בעניבה שחורה, אבל גם גידל את פיאותיו והתפלל בדביקות רבה. בשבתות ובמועדים היה מביא גם את המזנבת שלו אל ה„שטיבל", ועטרת הכסף הרחבה שבטליתו הבהיקה והתבלטה מבין כל שאר הטליתות. לעתים היה מזמין אחר התפילה את המתפללים לקידוש לביתו. כן היה חשוב בחצר הרבי, ששם העריצוהו וכיבדוהו. פתגמי דאורייתא שלו, שבהם היה מתבל את שיחותיו, היו נשמעים לכל החסידים הותיקים בקורת רוח רבה. והנה בבוקר בהיר אחד הלמה כרעם את הכל הידיעה שר' גוטמן זה יצא לתרבות רעה, עזב את אשתו ומתגורר אצל אהובתו הגויה... לא הועילו גם שידולי הרבי בכבודו ובעצמו ותחנוניו אליו שיחזור בתשובה, כי אהבו מאד. הסער שהתחולל ב„שטיבל" אין לתארו; כאבלים התהלכו יושביו והעולם כאילו חשך בעדם.

„המרד" שהתחיל ב„שטיבל" ובבית המדרש הגיע לבסוף גם אל הבתים של הורי הבחורים. המעשה הנועז הראשון של צעירי פראגה היה: אירגון גלוי של הצעירים בשם „פרוגרס". נמצאו צעירים, שעשו מאמץ כביר ליסוד ספריה ציבורית ולהביא מרצים ציונים ממרכז הצעירים בוארשה. הם ניצלו את ההזדמנות שבאה לידם: מערכת

„הצפירה" קיבלה בזמן ההוא רשיון לפתוח בתי מסחר לספרים ועתונים בכל אתר ואתר בפולין, והסניף השני אחרי וארשה נוסד בפראגה. בחנות הזאת נמצאה הספריה של „פרוגרס" ובה היו נפגשים החברים יום יום לשם שיחות, דיונים, ויכוחים ושאילת ספרים. באירגון זה השתתף החבר נטע הרפז.

בד בבד נפתח גם בית תפילה ציוני מיוחד, ומאז התחילה התנועה הציונית בפראגה. בימי הכיבוש הגרמני במלחמת העולם הראשונה נפתח אולם ציוני נהדר. מעשה זה היכה גלים בכל העיר ומספר החברים והאוהדים הלך הלוך וגדול. פראגה הציונית נשתלבה בהסתדרות הציונית, שפתחה בפעולות מאומצות גלויות ורשמה דפים יפים בתולדות התנועה הציונית על כל פלגיה, מאבקיה ונפתוליה.

„כליזמרים" יהודים

מאת מ. ש. גשורי

בסוף תקופת ימי הביניים קמו בין יהודי ארצות אירופה חבורות נוגנים בכלים, שניתן להם ביידיש כינוי משונה: „כלי־זמר". הם היו מנגנים בכלים שונים בחגיגות משפחה, מסיבות שמחה, בבתי־הכנסת בחנוכה, בהושענא־רבא, ובהכנסת ספרי־תורה להיכל. רובם של נוגנים אלה לא ידעו קרוא וכתוב תוי־נגינה, לא למדו תורת המוסיקה. אך היו ביניהם בעלי כשרון ואמנים גדולים, שמצאו דרכים שונות לשליטה בכלי, ומהם שהשיגו אפילו טכניקה גדולה ויעילה. להקותיהם — או תזמורותיהם בלשוננו היום — כללו על־פי־רוב כינורות, קלארנטים, קונטראבאסים, תופים, מצלתיים, ועוד. בלי תזמורת כזו לא היה אדם מישראל משיא את בנו או בתו, ופעמים היו גם „פריצים" מזמינים אותם לחגיגותיהם, כי נגינתם של ה„כלי־זמרים" היהודים היתה לרוב רווית רגש ומצודדת לב, ובסביבות טירותיהם וארמונותיהם לא נמצאו נוגנים אחרים כלל. ה„כלי־זמרים" היהודים כבשו לבבות, ומהם שעלו לשיא הפירסום בחצרות נסיכים ואצילים.

לא קלים היו חיי ה„כלי־זמרים", לא מבחינת הפרנסה שהיתה דלה ולא מבחינת המצב החברתי, שכן נמנו הם עם פחותי אדם. א. וולף כותב ברשימותיו,* כי סתם כלי־זמר הוא עני ובדחן — עני שבעניים. היה מי ששאל את רבי יאיר חיים בכרך, בעל הספר „חות יאיר" (1628—1701), והוא צורבא מדרבנן, „אם הרשות בידו לנגן בכינור לפני חתן וכלה בהליכתם לחופה, או במשתה של מצוות חתונה, או אסור לו לבזות את עצמו". מסתבר איפוא מדברי השואל כי יש לחשוש לבזיון התורה, אם צורבא מדרבנן יעשה עצמו „כלי־זמר". ואמנם הנשאל הורה לאיסור.**

הנוגנים היהודים כבשו להם את מעמדם המקצועי תוך התחרות עם הנוגנים הנוצרים.

בראשית המאה השש־עשרה החלו המוסיקאים הגויים בפולין להקים להם אירגון מקצועי, צאָה. פעולתם הראשונה היתה: להכריז חרם על הנוגנים היהודים. הם השפיעו על מלך פולין, שיוציא פקודה לטובתם. בעטיה של גזירה זו הוצאו הנוגנים היהודים מהאיגוד המקצועי וננעלה בפניהם הדרך לנגן לפני הנוצרים, אולם גם על הנוגנים הנוצרים נאסר לנגן בחתונות וסעודות של יהודים. המנגן הנוצרי שיעבור על האיסור יענש בפעם הראשונה ב־3 ליטרות שעווה לטובת האיגוד, ובמקרה שני או שלישי — יוצא מהאיגוד, כחבר בלתי ראוי ומושחת.

תנועת חרם זו לא הצליחה. בשנת 1629 נתפרסמה בלבוב תעודה שבה נאמר: „הצאָה הנוצרי מרשה לחברי הצאָה היהודי לנגן בחתונות ובמסיבות של נוצרים, וכן הוא מרשה לצאָה היהודי לשכור לעצמו נוגנים נוצרים, במקרה שיהיה צורך לנגן בשבת או בחג יהודי, שאז אסור ליהודי לנגן". תמורת רשיון זה התחייבו הנוגנים היהודים לשלם לטובת עיריית לבוב שני זהובים פולנים. מאותו מיסמך גם נודע לנו, שהאיגוד של הנוגנים היהודים מנה אז עשרה חברים, ושאחדים מהם עסקו במקצועות אחרים, כגון שעונות, כובענות, וכיוצא בזה. נוגני האיגוד היהודי ניגנו בכינורות, צלצלים תופים ובאַסים. אך היו מאמני הנגינה היהודים שעמדו מחוץ לאיגוד, כמו יצחק ה„ציטרנ־מייסטר", ויוסף ה„הארפענשפילער" ***. תעודות שונות מספרות על נוגנים שעבדו גם במקומות אחרים ועל הקשר ביניהם לבין החזנים.

החתונות, שנהגו בתהלוכות לבתי־הכנסת, עוררו התנגדות הכנסיה הקאתולית. בשנת 1743 הוציא ההגמון בפשאמישל תקנה האוסרת על תהלוכות: „היהודים צועדים ברחובות ובידיהם לפידים ו„הבדלות", להקות נוגנים מנגנים, מזמרים ויורים לתיאבון; מוחאים כפיים וצוהלים." — — „ללהקות הנוגנים מותר לנגן רק בבתים, במקום שעורכים

* „פאהרענדע לויטע ביי דען יודען 1900".
** שם, סי' ר"ה.
*** ראה מ. בלבן: „ז'ידזי' לבובסצי נאַפרז'אֶלומיאֶ וויאֶקו".

וחוגגים את החתונה, ואין לסבול שבחתונות של יהודים ינגנו מלבד כליזמרים יהודים גם נוגנים בני הדת הרומית או הרוסית.״ *

בסוף המאה השבע־עשרה הכניס השר בוגוסלאַב לשצ׳ינסקי את כליזמרי ליסה שבגליל פוזנן תחת חסותו. הוא הורה למועצת העיר לא להניח לנוצרים להפריע את הנוגנים היהודים בפרנסתם. זכות זו אישרה אחר כך והושלמה בשנים 1702 ו־1710. לפי הזכות משנת 1710 ניתנה רשות לנוגנים היהודים לנגן גם בחתונות ובחגי טבילה של הנוצרים.

זכות דומה לזו הוענקה גם לנוגנים היהודים בלובלין. הודות להשתדלותם של שרים אחדים אצל המלך ניתנה זכות זו ב־25 לאוגוסט 1654 לכליזמרי לובלין בכתב. בתעודה זו נאמר: „אנו מרשים למנגנים היהודים בלובלין לנגן הן בעירנו לובלין הן במקומות אחרים בחתונות ובמסיבות אחרות ללא הבדל בידי מי ייערכו ובאילו כלים ינגנו. לנוגנים הנוצרים אסור להפריע אותם בפרנסתם. אנו מודיעים זאת לכל אלה שעליהם לדעת זאת, וביחוד למועצת העיר וכל יתר המשרדים אשר בלובלין.״ **

פרנסי הקהילות היהודים לא ראו בעין יפה את הקשר בין הכליזמרים לבין החזנים. בשנת 1721 הוציאו פרנסי קהילת פוזן תקנה נגד החזנים, המופיעים במקהלה ושרים ניגונים חילוניים, כגון אַריות ומאַדריגאַלים, שהיו חביבים ומקובלים באותה תקופה.

כליזמרים יהודים בוארשה

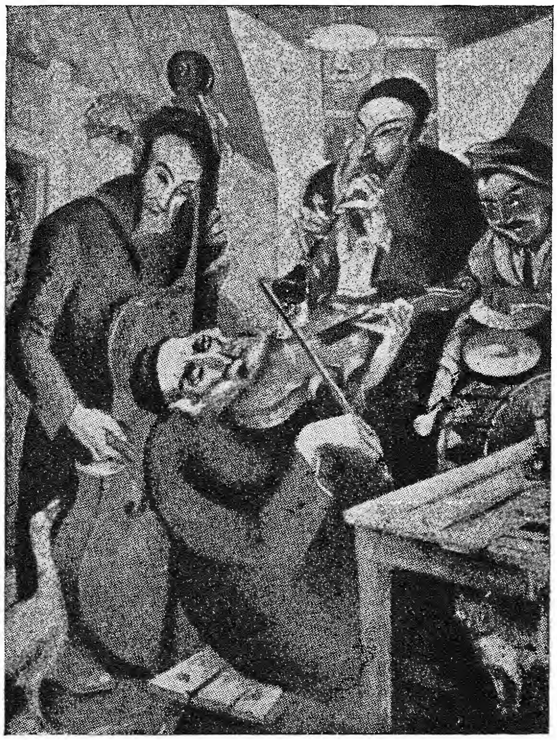
עוד לפני שהורשו היהודים לשבת בוארשה, היו מזמינים אליה כליזמרים יהודים לחתונות של נוצרים, ולא מפראגה השכנה אשר מעבר לוויסלה בלבד, אלא גם ממקומות רחוקים. בשנים 1527—1764 היו מרשים לליצנים יהודים, שהוזמנו לחתונות נוצריות, להיכנס לוארשה.

ב־21 ליוני 1674 התקיימה בוארשה חתונת הסטולניק קאזימיר קלוצקי. הובאו מנגנים, ליצנים ועושי־להטים מ־18 אומות, ומביניהם הצטיינו היהודים. אחד ממשוררי החצר, שהיה נוכח בחתונה כזו, כותב בהתפעלות: „שם רקדו צועני וקראי ויהודים והראו להטים שונים. אף התורכים היו מלאי התפעלות״. הצועני והקראי נזכרו בלשון יחיד, שכן היו שם, כנראה, רק צועני אחד וקראי אחד, ואילו היהודים נזכרו בלשון רבים.

הצרפתי פראַנסואַ דה לה פונטיין, שהוזמן על ידי סטאניסלאב אויגוסט פוניאַטובסקי לשמש רופא החצר, כתב בספרו, שמעטות הן האומות המתמכרות במסירות ורכות כזו לילדיהן כמו היהודים. עם זה אינו יודע שמחה או נגינה, ואף לא ריקודים ושמחות בכלל, פרט לחתונות, שאז שוכח היהודי את עצמו.

בפראגה, הפרבר של וארשה, גדלה השמחה וההתלהבות בחתונות. המנגן על הבטנון, המתופף, הכנר והמחלל בחליל היוו את התזמורת.

בשנת 1793 אנו מוצאים בפרבר זה תזמורת יהודית בהרכבה המלא, שהגיעה מפוזן. אחר שנתיים, בשנת 1795, מחה הצאַח של מנגני וארשה נגד „כליזמרים״ יהודים הפעילים בחתונות של יהודים בטענה, שהנגינה בחתונות היא מונופולין של הצאַח ***.

כליזמרים יהודים

בסוף המאה השמונה־עשרה וראשית המאה התשע־עשרה גרו היהודים בוארשה בבנינים צרים, שהוקמו בשטח שבין נובוסאַנאַטורסקה וסאַנאַטורסקה, וגם בסימטאות צרות ומלוכלכות, שנמשכו מסאַנאַטורסקה עד למקום שנקרא אחר כך בשם ביאַלאַסקה. למרות הדלות ששררה בסימטאות חשוכות אלה, נשמעו בהן צלילי נגינה וזמרה בהזדמנויות שונות: אם בהכנסת ספר־תורה חדש לאחד ה„מנינים״ ואם בהולכת בנים ובנות לחופה דרך הסימטאות עד למנין שבו התפלל המחותן.

בתקופת הכיבוש הפרוסי (1796—1807) גברה עבודת הכליזמרים. הפרוסים היו מעוניינים שוארשה תחיה חיים „קלים״, ולוארשה הגיעו מנגנים רבים, ביניהם להקות כליזמרים מפוזן, שלאַזיה ופראג. ללא קשיים מיוחדים ניתנו רשיונות לבתי מרזח, ובהם שמעה וארשה לראשונה נגינת רחוב גרמנית. אולמים לריקודים רבים נפתחו לרווחה, ובעיר נראו כלי מוסיקה חדשים: תיבות הנגינה (קאַטאַרינקה), שהובאו מטירול הרחוקה.

בתקופת נסיכות וארשה (1807—1813) התישבו בה אמנים שונים מחוץ לארץ, וביניהם גם מנגנים יהודים, שעוררו התפעלות רבה בקהל השומעים. פשטה השמועה, כי הם מרוויחים כסף תועפות בנגינתם, וזו גרמה להתנפלויות של שודדים על להקות נוגנים שונות.

* ראה מ. שור: „ז׳ידז׳י וו. פשאֶמישלו״.
** העתק מכתב הזכות הרשום בארכיון של לובלין.
*** ראה רינגלבלום: „פון נאענטען עבר״, על חיי יהודי וארשה במאה השמונה־עשרה.

חייל פולני מאותה תקופה כותב, כי בוארשה חיים יהודים השרים שירי תיאטרון הדישים ביותר ומנגנים בכינורות. הם מהלכים מכיכר ציבורית אחת לשניה ומהנים את האורחים, וזה נותן להם הכנסות הגונות. ופעם, באחד מימי קארנאבל, נמצאו יהודים כאלה הרוגים ושדודים.

בקרב הנוער היהודי חלה תסיסה בשנים 1815—1831. עם התגברות ההתבוללות וההשכלה בציבור היהודי, נתגלו סימני מרד במקובל. לא הרחק מכיכר מוראנוב נמצא גן בירה, שאליו נהרו בראשון בשבת בני נוער לרקוד ולבלות בנעימים. אולם בשבת היה הגן ריק. מה עשה בעל הגן? הנהיג גם בשבת ניגונים וריקודים ונתמלא הגן בחורים ובחורות יהודים. אז גדלה חשיבותו של הכליזמר היהודי בגני השעשועים שבוארשה וכליזמרים הובאו מליטא וצ׳יכו־סלובאקיה.

מתקופת הכיבוש הפרוסי יש לנו עדות של המלחין ארנסט וילהלם הופמן. הופמן זה שימש מרצה לכינוי שמות משפחה ליהודי וארשה. הוא כינה כליזמרים בשמות משפחה מוסיקאליים, לפי מקצועם: מילודיסט (מילודיה — נעימה), מהלזאק, פידלאר, צ׳אליסטה, מוזיקום, צימבאליסט. המ־שורר הגדול אדם מיצקביץ׳ הנציח באפופיאה שלו „פאן טדיאוש" שם אחד הצימבאליסטים היהודים, שהיו מזמינים אותו למסיבות אצילים וחגיגות.

להקות הנוגנים בוארשה הורכבו ברובן ממשפחות, שחילקי ביניהן את הנגינה בכלים חשובים. המקצוע היה עובר מאב לבנו, ואמנות הנגינה במשפחה היתה נמסרת מדור לדור. שרשיה של תרבות מוסיקאלית זו טרם נחקרו.

הפולנים לא הצטיינו אז בנוגנים משלהם, שיוכלו לעמוד בהתחרות עם היהודים, שחדרו לבתי האצילים ואנשי החברה הגבוהה בוארשה, לגינות הקיץ ומקומות השעשועים. פולני אחד כתב בשנת 1829, שלהקות נוגנים יהודים מצטיינות בניגוני ריקוד וביחוד בניגוני פולונאזים ברוח פולנית אמיתית.

ועד הקהילה, ובראשו הרב הכולל, הלמדן הגדול רבי שלמה זלמן ליפשיץ (1765—1839), מחבר הספר „חמדת שלמה", ניסה למנוע את הנוער היהודי מלבקר במקומות שעשועים וריקוד. הוא פנה לעיריית וארשה (1827) בתלונה על הנוער היהודי, הנוהג בחילול שבת וחג בגני שעשועים ובתי מרזח ונעדר מבתי־הכנסת. העיריה נתנה אוזן קשבת לתלונת הרב, ומאז ועד פרוץ המרד של 1830 נערכו בכל שבת וחג חיפושים אחרי בחורים ובחורות יהודים, שהיו הולכים לגני העיר ומשתתפים שם בריקודים. הקהילה הוארשאית נלחמה גם במקומות הריקוד בחורף, באכסניות ומרזחי בירה, שאפשר היה לשמוע בהם נגינת נוגנים יהודים ושירת מוסר של בדחנים יהודים. בניהם של אלה זכו להתפרסם בעולם באמנותם וביצירותיהם. הם נתמכו על ידי הגבירים שעלו לגדולה בתקופת פאסקאביץ׳ וחדרו לחברה הפולנית הגבוהה.

בחוץ־לארץ היו מהללים מאד את תרבות המוסיקה של יהודי וארשה. העתון „אללג. צייטונג דאס יודאנטום" משנת 1838 הדגיש, שהתזמורות היהודיות בוארשה תופסות מקום ראשון בחברה ובציבור של הבירה.

מעשירי יהודי וארשה הצטיין הרמן אפשטין כחובב מוסיקה נלהב וידיד מושבע לאמניה. אמני נגינה גדולים מחוץ לארץ שבאו לוארשה, השמיעו את ביכורי נגינתם בראש וראשונה בטרקליניו של הרמן אפשטין. ניגנו בהם אנטון רובינשטיין, הגאון הצעיר במוסיקה מברדיצ׳ב, והמ־מלחין הרוסי גלינקה. ממנו, מאפשטיין, באה להם ראשית פירסומם.

בין הפסנתרנים הוארשאים הצטיין אז שמעון לנדובסקי, שנתמך על ידי מתיאס רוזן. בשנת 1842 הוא ערך בוארשה את הקונצרט הראשון שלו. גם המנצח על להקת מנגני התיאטרון „רוזמאיטושצ׳י" בוארשה היה אדם שטורם היהודי (1801—1872), בנו של כליזמר יהודי.

ליאופולד ליבאנדובסקי (1833—1896), יוצר המאזור־קות העממיות הפולניות, היה ממוצא יהודי. אמו רוזאליה וולפסון היתה בת לודביק וולפסון, סוכן הבנק הפולני וחובב נגינה גדול. הוא שקנה את ההרמוניום הראשון בשביל בית הכנסת „האשכנזי" (דייטשע שול) שהוקם בוארשה ותמך בחזן ובמשוררים. בתולדות המוסיקה הפול־נית תופס ליבאנדובסקי ב־400 ניגוני הריקודים שלו מקום חשוב מאד כמפיץ הריקוד הפולני וניגוניו.

מרדכי פייארמן (1810—1895) נחשב כמנגן וארשא אחרון במצלתיים ואמן בשליטה על כלי זה. משוררים פולנים נודעים כשימאנובסקי וארשט כתבו עליו שירים והפיצו תהילתו.

הכליזמרים. בין שישבו בוארשה הבירה ובין שישבו בערים אחרות בפולין וברוסיה מילאו תפקיד גדול בחיי החברה היהודית בגולה. מהם עוד חיים בקרב שארית הפליטה בארצות פזוריה. גם בארץ־ישראל עוד נשמעים לעתים ניגוניהם הלבביים.

הכליזמרים בחתונות

החתונה היהודית העממית צורה אחת היתה לה ב־וארשה וביתר ערי פולין ורוסיה, ולא היה הבדל בין זו שבעיר לזו שבכפר. מאז ומעולם הוחגה החתונה ברוב פאר ושמחה, והנגינה והריקוד תפסו בה מקום בראש.

שמחת החתונה היא שמחת מצווה, ולכן נערכת היא ברוב עם ובהדר, והנגינה בה נחלקת לשני חלקים: א) החלק הדתי בטכס החופה ו„שבע הברכות" מבוצע על־ידי החזן, השר ביחידות או בלווית מקהלה או הנוכחים. ב) החלק החילוני מבוצע על ידי להקת נוגנים.

ניגוני החתונות הכניסו שפע אור וחמימות, נחמה ועונג בלבבות המשתתפים המדוכאים והכורעים תחת עול סבלם היומיומי. צלילי הניגונים הישרו עליהם שמחה, יישרו את גבם וקראו להם להתרומם מעל לחיי צער והדלות.

הנגינה בחתונה התחילה בניגון „פתיחה". זו באה לעורר ולשמח ולרמוז על שמחה של מצווה. אחריה באו „ניגוני קבלת פנים" למחותנים, לאורחים, לקרובים הנכ־בדים, לרבנים, לפרנסים וכדומה. היו אלה ניגוני לכת בקצב מסוים דוגמת מארשים צבאיים. דברי הבדחן, שהטיף מוסר לכלה, נתלוו בניגונים בכיניים, ואם קרה מקרה ומרוב התרגשות התעלפה הכלה או אחת הקרובות —

היו ממהרים לנגן „דבר שבשמחה". מבית אבי הכלה ועד לבית־הכנסת היו מוליכים את הכלה אל החופה בלווית ה„קאפאלה". כש„חברה" אוחזים אבוקות דולקות בידיהם. בחזרה מן החופה, הוליכו את החתן ואת הכלה ביחד בליווי ניגוני שמחה והיו מרקדים לעומתם.

אחרי „מרק הזהב" של הזוג החדש והכרזה על „מתנות הדרשה" מצד הכלה לחוד ומצד החתן לחוד, היה קם ה„פראמייר" וכינורו בידו לנגן את „מנגינת החתונה", תערובת של עמקות ופשטות, ארג צלילים עמוקים עמומים, משל אור וחושך משמשים בערבוביה. הכינור התחנן, צחק ושר, וכל הבית נמלא שמחה. דומה היה: הכל מתרוממים עם הניגון. אחר כך בא „ריקוד המצווה" שבו רקדו הרב, הדיינים, המחותנים, בני המשפחה, ומטפחות לבנות, או אדומות, בידיהם. אחריהם רקדו החתן והכלה, יד אל יד. אחרי שהזוג נעלם מהאולם, המשיכו לנגן ולרקוד כל מיני ריקודים.

הלהקה שאבה רווחים הגונים מהמנהג שנשתרש בעם, לפיו היתה רשות לכל אורח „לקנות ריקודים". מנהג זה לא נעם לבעל החתונה האמיד, ולעתים קרובות עורר ויכוחים בין האורחים והנוגגים, שלא רצו לוותר על מנהג זה ששימש מקור ראשי להכנסותיהם וגם נחשב לכבוד בעיני האורחים המזמינים את הניגונים.

ענינים אלה שימשו, כנראה, גם גורם להתהוות לשון מיוחדת לנוגנים לשיחות ביניהם. מלבד זה היו הנוגנים נוהגים להתלוצץ על אורח או מחותן, על רבים מהנוכחים ועל התנהגותם בשעת ריקוד או נגינה. לשון זו נקראה בשם „שפת הכליזמרים".

כמעט כל עיירה ידעה לספר מעשיות ואגדות על נוגניה, אך עלתה על כולן ווארשה היהודית, שאיכסנה נוגנים מפורסמים, מהם שעלו לגדולה, מהם בעלי כשרונות גדולים ובעלי נשמה מוסיקאלית, שבתנאים אחרים היו מביאים תועלת רבה לתרבות המוסיקה.

„נשואי תערובת"

מאת יחיאל הופר

חתונה „פולנית-ליטאית" של בני המעמד הבינוני האמיד בבית-הכנסת הגדול ברחוב טלומאצקה, בשנת 1890.

החתן הליטאי ביקש לערוך את החופה בבית־הכנסת הפרטי, אשר קבלן ליטאי עשיר הקים בביתו ברחוב סמולנה. הורי הכלה, בני פולין, דרשו לערוך את חתונת בתם היחידה ב„סינאגוגה" שברחוב טלומאצקה. הם אמרו להדגיש בכך את נאמנותם לחוג היהדות הפולנית־הוארשאית המתקדמת, ועם זאת לרמוז לחתנם הליטאי על סיגנון ביתו ואורח־חייו לעתיד.

בשעות שלאחר צהרי יום קיץ נאה וחם, בעוד הרחבה שלפני בית־הכנסת היתה שטופת אור שמש, כבר דלקו — לכבוד החתונה שעמדה להיערך כאן — שתי מנורות־ארד גדולות בעלות שבעה קני־גאז כל אחת, שהועמדו על כנים משני עברי מדרגות השיש הרחבות, שהובילו אל עמודי החזית הגבוהים ואל האכסדרה של בית־הכנסת.

השמשים, עטופים בגלימות־בד וחבושים כיפות שחורות וגבוהות, הלכו והטרידו מעל המדרגות את קהל הסקרנים שהסתופף שם והזין את עיניו בשני טורי המרכבות שהגיעו אל הרחבה, באורחים היורדים מהן, בחתן ובכלה ובכל התכונה הגדולה מסביב. כי בימים ההם עריכת חופה ב„סינאגוגה" היה בה משום מאורע נדיר.

המרכבות הלכו והגיעו משני כיוונים. אלו של צד הכלה, שיצאו מבית הורי הכלה ברחוב נובוליפקי, עשו דרכן על פני כיכר התיאטרון ורחוב באליאנסקה וחנו ליד מדרגות בית־הכנסת; ואילו אלו של צד החתן הגיעו מולם, מצד רחוב לאשנו.

המרכבות היו בבעלות פירמות נוצריות שהשכירון כשכירים לשעות מסוימות, ורכביהן האלגנטיים עבדו אך כשכירים. אלה מהם שנהגו בסוסים לבנים רתומים למרכבות מרופדות בבד אטלאס לבן, שבהן הוסעו הכלות, לבשו מכנסיים וזיגים בצבע הרכום־בהיר שכפתוריהם מוזהבים, חבשו צילינדרים מבד אטלאס בהיר ונעלו מגפי לאכה. האחרים, שנהגו בסוסים חומים רתומים למרכבות מרופדות בבד כהה, שבהן נסעו הקרובים והאורחים, לבשו מכנסיים כהים וזיגים בצבע ערמון, חבשו צילינדרים כהים ונעלו מגפי עור חומים. בגדי־חג אלה היו רכוש הפירמה, רק השפם הפולני הארוך, שנתמתח לרוחב הפנים מאוזן עד אוזן ואשר כל רכב היה מחויב לגדלו, היה קניינו הפרטי.

מן המרכבה הרתומה לסוסים צחורים שנעצרה לפני הסינאגוגה, ירדה הכלה לבושה שמלת־כלולות עשויה אטלס לבן, מהודקת בחלקה העליון ורחבה למטה, שובל ארוך נסרח אחריה על פני הקרקע וגלימת חולד־הרים קצרה עוטה את שכמה. על ראשה נוצצת העטרה, המקיפה את שערותיה שעין הנחושת להן, והינומה ארוכה ולבנה העוטפת את פניה משתרבבת ויורדת מטה. אחריה, יורדים מן המרכבה הוריה. האב לבוש זיג שחור וחבוש צילינדר

שחור, והאם — בשמלת טאפטה בצבע צהוב־בהיר שתחרימים שחורים עוטרים את שוליה, והשובל הארוך, בדומה לזה של הכלה, נח על יד ימינה העדויה צמיד. ההורים, גבוהי קומה ובעלי גוף, נראים בגיל העמידה, רעננים מאד, והם מובילים את בתם דרך גאווה, בעדנה ועצב כמוס. לא מילתא זוטרתא היא להורים יהודים־פולנים מתקדמים, ספוגי תרבות פולנית, להשיא את בתם לאברך ליטאי.

החתן הוא מן ה„ליטבאקים" שבאו לפולין בחוסר כל, אלא שבהתמדתם, חריצותם וכשרון המסחר שלהם עשו רכוש גדול. אף כי נשא את נפשו לאורח־החיים המרווח של היהדות הפולנית, לא יכול להיגמל מן התכונות הליטאיות של שקיעה בחשבונות ופעלתנות יתירה, שזרה היתה לרוחה הרומאנטית של העלמה הפולנית־היהודית וסביבתה. הוא היה עשיר מאוד ונמנה עם אלה שמזלם מאיר להם פנים תמיד. כך נאותו הורי הכלה להשיא את בתם המתבוללת והרומאנטית ל„ליטבאק" העשיר, הסוחר הנמצא תחת השפעה רוסית, אף דיברו על לב הכלה, וקיבלו את הסכמתה.

ה„ליטבאקים" שהשתקעו בפולין שאפו להתערות ולהתאזרח בקרב יהדות הבירה, לעלות בגרם המעלות החברתי. דבר זה ניתן להשגה על ידי השתדכות עם המשפחות היהודיות־הפולניות המתקדמות. „ליטבאקים" אלה היו קבלנים, סוכנים למשלוח סחורות, סוכנים־נוסעים, ספקים, עורכי־דין בלתי־מוסמכים, אולם למעלת חרשתנים וסוחרים גדולים או באנקאים יכלו להגיע רק משעלה בידם בידם להתקשר בקשרי חיתון עם משפחות יהודיות־פולניות מושרשות. והבחורות והבחורים הליטאים התקשרו ברצון עם הפולנים. בחורים ליטאים אלה, שברגיל היו מתחתנים בגיל מבוגר, קסם להם הברק והגימוסין האירופיים, שבהם הצטיינו הנערות מבתי היהודים־הפולנים האמידים; והבחור הפולני היה שובה את לב הנערה הליטאית בנועם הליכותיו וברוחו הרומאנטית המעודנת. הוא היה ותיק ומעורה בארץ זו, ולא אנוס היה לעשות את דרך החתחתים של בחורי ליטא שמקרוב באו. כך עלה בידי הבחור היהודי־הפולני — ביחוד בוארשה הבירה — לעשות רושם על הבחורה הליטאית, כי הוא בן לעולם המעשה שבו הכסף מטהר ממזרים ונפשו שואפת לגבהי מרומים.

קלסתר פני החתן דנן היה טיפוסי „ליטאי". פניו הצרים והכחושים נראו אך מעט מתחת לשולי הצילינדר הגבוה. לבוש זיגו השחור, שהיה תלוי ברפיון על כתפיו המשופדות, התקרב, כשהוא מרהיע ברגליו, אל מדרגות השיש הרחבות של הסינאגוגה. ניכר בו שאין הוא חש את עצמו חפשי כאחד זקן ורגיל בהליכות החברה שלתוכה נפל, והחיוורון שכיסה את פניו הטעים הטעמה יתירה את הקמטים שנחרשו סמוך לאפו וסביבות פיו.

בקרב הקהל שהסתופף שם, נמצאו אנשים שהפיצו את האמת על מסכנותו של החתן בעבר ואגדות על עשרו עתה. יודעי־הכל סיפרו פרטי פרטים על האהבה הגדולה בין העלמה היהודית־הפולנית והאברך הליטאי, לרבות אימרות וקטעי שיחות אינטימיות ביניהם.

בפנים בית־הכנסת דלקה נברשת גדולה בת עשרות מנורות־גאז, שהשתלשלה וירדה מאמצעיתו של הבנין העגול כמעט, הבנוי בסיגנון מאורינטני־למחצה. מסביב, על הכתלים, דלקו המנורות, בנות שני הקנים. האולם היה גדוש קהל אלגנטי שלשונו היתה הפולנית, ואך מיעוט קטן דיבר רוסית. נראו כאן באנקאים ואשראיים ידועי־שם, מנהלים, פקידים בכירים, מלווים פרטיים, חרשתנים, סוחרים סוכנים, ואפילו „משרתים' מכירים עם נשותיהם הלבושות מחלצות־פאר מודרניות ויקרות ביותר.

המקהלה, המעורבת מגברים ונשים, פצחה בשירה בליווי הארמוניום, והחזן אף הוא נצטרף כשקולו עולה ומתבלט בבהירות מעל לשאר. על הבימה נפרסה החופה.

וכשנשא ד"ר יצחק צילקוב, מטיף הסינאגוגה, את דרשתו בשפתו הפולנית המליצית שה„ליטבאקים" הבינוה אך בקושי רב, נראה החתן מדוכדך מאד. לפתע הרגיש את עצמו מוקף „פולנים", סביבה חדשה, זרה לו ולרוחו, וביתו בליטא עלה על לבו...

אחרי החופה נסעו רוב הקרואים לדירת הזוג הצעיר ברחוב לאֶשנו, בה הוכנה קבלת־הפנים החגיגית. בראש נסעו החתן והכלה, אחריהם בני המשפחה הקרובה, ואחרי אלה — האורחים, בסדר קבוע מראש: הסוחרים החשובים, האינטליגנציה, מנהלי הבאנקים ופקידיהם הבכירים, ולבסוף — כל השאר. אחרונים עזבו את הסינאגוגה הורי הכלה, שניצחו על הטכס, שלא לפגוע, חלילה, בכבודו של איש מן האורחים.

בפתח האולם הגדול של הדירה הערוכה בפאר רב ניצבו החתן והכלה והקבילו את פני הבאים. החתן, שדעתו כה חלשה עליו, נראה כאן, בביתו, מאושש, זריז ומסביר פנים, נותן הוראות ומנצח על הכל. אחרונים הגיעו הורי הכלה. אז אחז אבי הכלה בידי החתן והכלה וכולם פנו אל האולם פנימה. באותו רגע פתחו המלצרים את הדלתות לחדרים הסמוכים, ולעיני הכל נתגלו שולחנות ערוכים כיד המלך. הקהל הוזמן אל ה„שולחנות המתוקים" כשהמלצרים עומדים עליהם לשרתם, למזוג לאיש ואיש לפי טעמו ממיטב היינות והליקרים ולכבדו מן המגדנות והעוגות אשר אהב.

משטעמו האורחים מן המובחר שהוגש להם, החלו צלילי מוסיקה בוקעים מהאולם הגדול — הזמנה לקהל לצאת במחולות. התזמורת של הוואגהאלטרס, המפורסמת בימים ההם, ניגנה את ריקודי הוואלס הווינאי והמחול ההונגארי שבוצע בקבוצות של ארבעה ארבעה זוגות, וגם ה„פולקה" וה„קאדריל" לא נפקד מקומם.

לכבוד החתונה העשירה השקיעו הוואגהאלטרים בנגינתם את מיטב ידיעותיהם וכשרונם, שנאצל להם מאביהם ואבי אביהם, הכלי־זמר הכנר אשר ניגן לפני פאגאניני.

חלה הפסקה, והקהל הוזמן להתכבד מכל טוב אשר מלאו „השולחנות המלוחים", בטרם יפתחו בסעודה הגדולה, שהיתה לשיחה בפי כל החוגים הפינאנסיים של וארשה. האורחים המכובדים מילאו כרסיהם מעדני מלך, כשהכלי־זמרים מנעימים להם במנגינתם, זמרים — בשירתם, ובדחנים מבריקים חרוזיהם להפיק רצון מהם. שעה ארוכה

עמדו בחלל צליל כוסות־הבדולח המשיקות וקריאות ההידד לחיי הזוג המאושר.

עם דמדומי שחר החל הקהל להתפזר. שוב ניצבו החתן והכלה בפתח הדלת של האולם הגדול, כשהם נענים ליוצאים בנענוע ראש לאות תודה על הברכות והאיחולים.

למחרת היום נערכה סעודה חגיגית לקרואים רמי־מעלה ונשואי־פנים, פולנים ורוסים מחוגי הפינאנסים בבירה, וביניהם אחדים שמעמדם מנע מהם להופיע בפומבי בחתונה ולהבליט את קשריהם עם אבי הכלה. המוזמנים היו גברים בלבד חוץ מן הכלה ואמה (קרובי החתן ואורחי משפחת הכלה סעדו בחדר צדדי). מובן שהאווירה כאן היתה שונה לחלוטין מזו שבנשף. הנושאים לשיחות שמשו ענינים כלכליים ופוליטיים אם כי באלה האחרונים לא נגעו אלא ברמז.

והימים ימי משבר לרעיון הפוזיטיביסטי הפולני. שוב החל הרומאנטיזם להשתלט על הלבבות והמוחות של בני־הנוער הפולני, שהלך והאדיר את הלאומיות הפולנית ועורר את האנטישמיות, וגם פתח שערים לרעיונות סוציאליסטיים, שהחלו לזרום לפולין ממערב וממזרח. אולם בקרב החוגים הפינאנסיים הפולניים עוד היו לפוזיטיביזם חסידים, ונציגי שלושת הלאומים אשר איכלסו את שטחי פולין הקונגרסית לשעבר: הפולנים, הרוסים והיהודים — של פולין וליטא גם יחד — אם גם ניהלו את שיחותיהם בלשונות שונות מצאו כאן ביניהם שפה משותפת.

חתונת בת־חסיד עם אברך מתקדם בשנת 1910

בבית קרובי המשפחה העשירים של הכלה, יתומה מאמה, רבה התכונה לחתונה שעמדה להיערך באולם שכור ברחוב מוראנובסקה, בוארשה. הכלה, שעמדה כבר בשלהי שנות העשרים שלה, היתה ממשפחה אדוקה וחסידית. צניעות ופרישות של דורות גרמו שנפשה שקקה במסתרים. החתן, שהיה גדול ממנה בעשר שנים התאהב בה ממבט ראשון. רעננותה ועומק תחושתה שבו את לבו, והוא העריך את רגשיתיה הרדומים המייחלים לאיש שיבוא ויעוררם.

אבי הכלה היה חסיד מחסידי וורקה, אדוק וקנאי. עצם הרעיון שחתנו עלול להיות חפשי בדעותיו וללבוש בגדים אירופאים כ„אשכנזי" גרם לו צער רב. הרבי שלו, ר' בינמ'ל וורקאר או ר' בינמ'ל אוטבוצקאר, כפי שכינוהו חסידיו, המציא דגם של כתונת הש״ם: שרוולים ארוכים, שנשנצו סביב כפות הידיים והצוואר... ואיך יוכל הוא להשיא את בתו לאפיקורס שכזה?!

האיש שהתאהב בבתו לא זו בלבד שלבושו „אשכנזי" היה, אלא אף מגולח וחפשי היה. בתחילה יראו לגלות דבר לאבי הכלה ואפילו על אירוסיה לא סיפרו לו. אך משהלך והתקרב מועד החתונה, דרשה הכלה לגלות את איזי אביה ולהניעו שיבוא אל חתונתה הוא, בנו ובנותיו. אחד מקרוביה יצא ללודז' וסיפר לאביה על השידוך. אכן לא הזכיר, חלילה, כי ענין של אהבה הוא, וכי נקשרה נפש הבחור בנפש בתו, שכן מלה „אהבה" זו דייה היתה כדי לעורר את חמתו ולפסול את הענין כולו. החסיד שמע את דברי קרובו וידע במי מדובר, כי ידוע היה החתן בלודז' כבעל פירמה עשירה. הוא ידע גם כי חפשי האיש בדעותיו ונמנה עם „מבלי עולם" הלודז'אים. הוא שיווה לנגדו את פניו הכחושים החיוורים־ירקרקים של ר' בינמ'ל אוטבו־צקאר וביקש לזעוק — לא! אך זכר את גילה של בתו הבכירה והירהר בלבו: מי יודע, אולי אסור לו לחרוץ את גורלה?! הבליג וגמר בנפשו לנסוע לאלכסנדר לשאול את פי הרבי.

טראם הוביל מלודז' לאלכסנדר, שבה שלטה שושלת הדנציגרים שהמשיכה את נוסח וורקה בחסידות. ר' ישראל־יצחק, המכונה „הרבי הבינוני", רבה של אלכסנדר, היה „משכמו ומעלה", אבל שחוח גב, כתפו הימנית שמוטה, ופניו שהזקינו לפני זמנם מכורכמות וללא חתימת זקן. כשהיה מזדקף מלוא קומתו, היו פניו נטולי הזקן והעטורים שתי פיאות שיבה מטילים אימה. ברם, נעים־הליכות, פיקח וחכם מחוכם היה הרבי.

אבי הכלה מסר לרבי פתק כתוב בבליל של לשון־קודש ויידיש ובו ענין השידוך כולו. שעה ארוכה הסתכל הרבי בפתק; עיניו לא משו מהמלים „בראנדל בת צפורה בת עשרים ותשע." והיהודי עומד ומצפה למוצא פיו. פתאום נשא הרבי את עיניו וסקר את היהודי בכיפת־הקטיפה שמתחת לכובעו והחגור אבנט משי. מבטו של הרבי היה חדור צער וחכמה כאחד, והוא פנה אל היהודי בשתי מלים: העלם עין...

מקורבי הרבי סיפרו לאבי הכלה, כי לפני ימים מספר קרה מקרה דומה. חסיד מוארשה בא אצל הרבי ותינה לפניו את צרת לבו, כי אינו יכול להשיא את בתו מאחר שחשקה נפשה בחתן מודרני. אמר לו הרבי: סע מיד הביתה ועשה רצונה לפי הנהוג היום, שמא למחר תבקש חתן של יום המחר.

משמשמע אבי הכלה את תשובתו הקצרה אך רבת־המשמעות של הרבי ואת סיפורי מקורביו, שב לביתו, צרר את קאפוטת המשי והמזנבת, לקח עמו את בנו ושתי בנותיו ויצא לוארשה, לחתונת בתו הבכירה.

בין הראשונים שהגיעו אל האולם היתה להקת הכלי־זמרים הידועה של מלזאקס, שבמשך דורות ניגנה בחתונות בוארשה. אחר כך, משפרצה הקריאה: הכלה באה! הכלה באה! מהרו הכליזמרים לחדר המדרגות להקביל את פניה במארש המסורתי שנתגלגל באמצע ל„מארש הנצחון" מהאופירה „אאידה". היה זה מעין פשרה כביכול בין מסורת ל„אירופאיות". אחר כך ניגשו ל„הושיב" את הכלה.

הריצפה מן הפתח עד לכורסת הכלה באולם הגדול היתה מרופדת בשטיח־פלוסין עבה ומשני העברים הועמדו שני טורים של עצי תומר, שהושאלו מהגן הבוטאני. הכורסה היתה בעלת גב גבוה ומרופדת בקטיפה אדומה, ואליה הובילו מדרגות אחדות, שמעליהן התחברו כפות התמרים וסוככו על הכלה, שפניה היו רעולים בהינומה וראשה עטור זר פרחי תפוחי־זהב.

עד כה ועד כה החלו האורחים להתאסף. ליד הכניסה לאולם ניצבו בחורה — נציגת הכלה — ובחור — נציג

החתן לקבל את פני הבאים. בהגיע אורח מצד הכלה, הציגה אותו נציגת הכלה לפניה צעיר, ששילב זרועו בזרוע האורח והובילו אל הכלה לברכה; ובהגיע אורח מצד החתן, הציגו הצעיר לפני הצעירה, והיא שילבה זרועה בזרועו והובילתו אל הכלה להביע לה את איחוליו.

שעה ארוכה טופפו הבחור והבחורה אילך ואילך לאורך האולם כשהתזמורת מנגנת, החום והשאון גוברים והולכים, והקידות ולחיצות־הידיים נמשכות לאין סוף. בינתיים פתחו הכליזמרים בריקוד הונגארי וצעירים וצעירות שילבו ידיים ויצאו במחולות — עד שהגיעה שעת כיסוי הכלה.

המחותן החסיד בקאפוטת המשי החדשה שלו ובאבנטו מסביב למתניו, עם כובע הפלוסין השחור הגבוה הרוכב על כיפתו בדומה לצינור נתון בתוך צינור, הרגיש עצמו כנטע זר בחברה משונה זו של „אשכנזים". הוא ישב באולם הגברים ליד יהודים לבושים בגד עליון משונה, קאפוטה־לא־קאפוטה מקטורן־לא־מקטורן, חבושים כובעיות־בד שחורות, זקנקניהם הגזוזים שיוו לפניהם מראה משל היו עטורים חישוקי פח. הלאה מהם ישבו אנשים מגולחים למשעי בחליפות וחזיות לבנות ומגבעות לראשיהם. כפעם בפעם היה המחותן קם ויוצא אל האולם הגדול שבו ישבה על כיסא־הכבוד בתי הבכירה. כאן היה לבו האבהי של החסיד הקנאי מתרכך למראה בתו הכלה שההינומה עוטפת אותה כענן קל. בתוך החבורה „הטמאה" הזאת — הירהר — זוהי הנשמה הכשרה היחידה. ראתה הכלה את פני אביה ולבה נצבט בקרבה. אכן דמעותיה מתחת לצעיף המשי יותר משהיה בהן משום תפילה על מזלה, היה בהן משום סבל על צער אביה.

חתונה

סמוך לעריכת החופה באו לכבוד המחותן חסידים מבתי־כנסת של וארשה. עם הופעתם נסתלקו להם „האשכנזים" מן האולם, ואבי־הכלה מצא את עצמו שרוי בחברתו הוא. קם, שינס מתניו באבנטו, האיר פניו, משל חש לראשונה כי מחותן הוא, והלילה ליל הכלולות של בתו.

פתח הבדחן החסידי לשמח את החתן ה„אשכנזי", כשהוא מרבה בדברי מוסר ותוכחה ומשתדל לכבוש את לב החתן בהמצאות מבריקות — לשוא, החתן לבו קשוח, ואין הדברים נוגעים לו כלל. „עצם יבשה", מהרהר בלבו

יהודי — מ. אליוביץ

הבדחן המאוכזב. זו לו הפעם הראשונה מיום שהוא עוסק בבדחנות שנתקל בחתן שאפילו דמעה אחת לא יזיל לשמע דבריו.

כל אותה שעה ישב המחותן סומך ראשו בידיו ומליט את עיניו. והבדחן אינו מרפה, הוא ממשיך לדבר על יום־הדין הגדול, משווה את יום־החופה ליום הדין ומרבה בהטפת מוסר. החתן — עיניו תלויות בשפתי הבדחן, אבל זה אינו עושה כל רושם... ראה המחותן כי אך לשוא ישחית הבדחן אמריו, רמז לכליזמרים, ואלה ב„משיכה" אחת חזקה קטעו את הטפתו.

הרב מסדר הקידושין, שזקן שיבה היה יורד לו על פי מדותיו, ישב והסתכל כפעם בפעם בחותן ובחתן — מ ן „שעטנז" כזה לא ראה מימיו. אכן זמנים חדשים באו — הירהר — ואין מה לעשות, וזכר בנותיו שלו שהגיעו לפרקן העיב את ארשת פניו היפים.

עתה נכנס הבדחן לאולם הגדול לשמח את הכלה. המחותן לחש לו משהו על האוזן — לא הניח לו, כנראה, להרחיב בדברי מוסר. הכלה היתומה מאמה די היה לה בדברים אחדים של הבדחן שיפרוץ סכר הדמעות שלה. לפי בקשת האב היא גם צמה כל היום, והיה צריך למעט בדברים ולקרב את גמר הצום.

אחרי החופה הובאו החתן והכלה לחדר הייחוד.

מחדר הייחוד באו החתן והכלה לאולם הגדול, שבו ישבו הנשים והחלק המתקדם של הגברים. קומץ מגולחי הזקן, שישבו עם החתן עד לחופה בהדר הגברים, התחמקו אט־אט משם לאולם הגדול. כך נותרו באולם הגברים הקטן מלבד החותן החסיד ובנו קומץ חסידי אלכסנדר ואוסטרובצה, ידידי המחותן וכמה יהודים זקנים, שאם

גם לא היו חסידים, היו יהודים בעלי זקן ויהא זה גזוז או מסורק... ועליהם עומד לשרתם המלצר איטשה, זה היהודי בעל הזקן המכסיף שכיפת שמונה הקצוות על ראשו, והוא משמש מלצר בכל החתונות החסידיות בוארשה.

משהרגיש עצמו המחותן משוחרר מקרבתם היתירה של החתן בעל הצילינדר והפראַק ומבני לוויתו מגולחי הזקן, והוא מוקף חסידים ויהודים סתם, חלפה המועקה שהעיקה עליו כל הזמן ונשמה חדשה ניתנה בו. זחה דעתו ואורו עיניו. הלכו ונטלו ידיים, היסבו לשולחנות ובירכו על החלות והגלוסקאות שהובאו מה„ליטבאק", האופה הידוע מרחוב נאַלאֶבקי, והחלו באכילת הדגים הממולאים, שחסידי אוסטרובצה הנעימוה בדברי תורה משל רבם. המחותן שלנו מנע פיו מדברי תורה, כי בוורקה לא נהגו כך, אלא לעתים נדירות מאוד. על וורקה אמרו: „אין אומר ואין דברים בלי נשמע קולם„ ובכל זאת בכל הארץ יצא קולם." ופשוטי החסידים לגמו מן היי"ש ונתנו בשיר קולם:

„נישט געדאווענט, נישט געלערנט
דעם בורא־עולם נישט דערצערנט"..

ואף־על־פי־כן לקחו דברי התורה החריפים והמבריקים של הרבי מאוסטרובצה את לב המחותן והוא הקשיב רב־קשב אליהם, עד שנכנס הבדחן לתוך דבריהם והחל לחרוז את חרוזיו שלו. גם ר' אהרל'ה קאָסטאנמכר עורר את להקתו לפתוח בניגוני הרבי ממודז'יץ, שנתלוו בנקישות של כפות ומזלגות בכוסות ובצלחות. קולותיהם היפים, הרחבים והעמוקים וצליל כלי המתכת הלהיבו את הקהל, שנטש את השולחנות ויצא במחול חסידי.

הקהל רקד ואילו המחותן שקע בהרהורים, עד שהרגיש כי המחול שוכך והולך, ואז הסיט את הכיסא, הזדקף מלוא קומתו וקפץ לתוך מעגל הרוקדים. הפריד בין שני בחורים ושם זרועותיו על כתפיהם, וברקיעה ברגל הלהיב את הרוקדים והמחול השתלהב שוב ביתר עוז. רקדו ורקדו עד שקרא הבדחן:

„וירד השם בתוך האש
למען דערלאנגען דאס פלייש!"

ומנות גדושות של בשר תרנגול־הודו, כיסנים ממולאים בשר בקר ופשטידות הובאו, והמחותן בקולו הלבבי העמוק החל בניגון הוורקאי „ברוך אלהינו שבראני לכבודו"...

נסתיימה הסעודה. בטרם יברכו את ברכת המזון, קמו המסובים מאצל השולחנות ויצאו בריקוד והשירה בקעה שחקים.

גם באולם הגדול נסתיימה הסעודה, והכליזמרים הלכו וכיננו את כליהם למען הקהל שזימן עצמו למחולות. הוחל בריקוד הצ'ארדש. לפתע, לפי רמז, נסגרו הדלתות המוליכות אל האולם, ובחורים צעירים צצו כשומרי סף בפתחי הדלתות. בחור יפהפה, שחום וחכלילי עיניים מיין זינק אל זקן הכליזמרים ופקד: וואלס! וואלס! הכליזמר היסס, לא ידע מה לעשות. ההוראה היתה חמורה: לא לנגן וואלס! אך קולו המצווה של הצעיר ובקשותיהן של הנשים, שהחרו החזיקו בקולותיהן הגבוהים: וואלס! וואלס! בילבלוהו והביאוהו במבוכה. כעבור רגע התעודד ורמז ללהקתו: וואלס ווינאי.

אחד החסידים שיצא לשוטט בין האולמים הגיע עד האולם הגדול ורצה להציץ לתוכו, אולם מצא את כל הדלתות סגורות ומסוגרות. הפליאו הדבר מאד: הכליזמרים מנגנים, הקהל רוקד, למה אם כן נעלו את הדלתות? תפס בידית אחת הדלתות וביקש לפתוח אותה, אך מישהו מנע בכוח בעדו מבפנים. ניסה בדלת שניה — לשוא. סקרנותו הלכה וגדלה, והוא החל להתרוצץ למצוא סדק להציץ בעדו פנימה, עד שמצא דלת סמויה שלא היתה נתונה להשגחת שומרים. פתחה לאט לאט והציץ: מול הדלת, על הדוכן, יושבת התזמורת ולפניה מלזאק הכליזמר. לחי שמאל שלו, העטורה בזקנקן צרפתי לבן ומשופד, נחה על קצה הכינור ויד ימין מוליכה את הקשת על גבי המיתרים בדריכות רבה, והוא כולו מתנועע כחסיד בשעת התפילה. האולם גדוש זוגות נשים וגברים מתחבקים, רחמנא ליצלן, והגברים מטלטלים את הנשים אילך ואילך, ואלה ואלה רוקעים ומנענעים בזרועותיהם, הפנים משולהבים והעיניים דולקות...

אימה נפלה על החסיד. סדום ועמורה! הלמה מחשבה בראשו. ברעדה סגר מאחוריו את הדלת וחזר לאולם החסידים. שם קרא הצידה את קרובה העשיר של הכלה ובקול חנוק גימגם: רבי יהודי, דברים נוראים מתרחשים באולם הגדול. רחמנא ליצלן... סכנת נפשות... הצילה נא!

הקרוב מיהר ופרץ לתוך האולם, וחיוור מכעס זינק לעבר הכליזמר הראשי: פאַניאָ מלזאק, מה מתרחש כאן? חוצפה היא ועזות פנים לנגן את אשר אסרתי!

הוואלס נקטע לפתע, הזוגות נאלמו דום מבלי דעת מה קרה, עד שהחתן הסביר לקרואים, על מה זה ולמה זה אסור לרקוד וואלס. הכליזמרים פסקו לנגן, וה„ליטבאקים" החלו להתבדח על חשבון החתן שחשקה נפשו בבת חסיד דווקא. „עוד תראוהו לובש ,איטשה־מאַרקה', ואפילו שטריימל" התלוצצו.

במקום השמחה והעליזות החל מתפשט השעמום, כשהנשים שולפות ממחטותיהן להבליע בהן את הפיהוק. לאט לאט החלו זוגות פורשים לבתיהם, והאולם הגדול הלך ונתרוקן.

ואילו אצל החסידים עלה הריקוד ונשתלהב ביתר עוז.

שואה וחורבן

החדשים הראשונים בכיבוש נאצי

(זכרונות)

מאת א. הרטגלס

בראשון לספטמבר 1939 הודיעו עתוני הבוקר בוארשה, שקלגסי היטלר עברו את גבולות פולין. אפשר היה לראות בוארשה מטוסים חולפים, אך איש לא חשב שמפציצים כבר מן האוירונים האלה נקודות בקירבת הבירה. נדמה היה שאלה הם תרגילי מטוסים פולניים. רק אחר כך נודע שהופצצו בית־היתומים היהודי באוטבוצק והאוכלוסיה בסביבות וארשה.

באותו יום הגיעה ידיעה מדהימה על פקודתו של סטאלין לצבא האדום, שיכנס לגלילות הספר המזרחיים של פולין ויתפוס עמדות עד לגבול שייקבע אחר כך „לשם הגנה על האוכלוסיה והבטחת בטחונה". משמעותה של הפקודה היתה ברורה לכולנו: היה זה הסכם בין גרמניה לרוסיה בדבר חלוקת פולין, בדומה לזה שנכרת ע"י אותן הממלכות בשלהי המאה הי"ח. היה ברור, שאם לא תבוא עזרה בלתי צפויה לפולין — היא תאבד. ליהודים היתה מעין נחמה בידיעה זו: אפשר יהיה לבריח מפני המרצחים הגרמנים למקום מפלט. לא עלה על דעתנו באותם הימים, שמקום המפלט יהפך לנמלטים לגיהינום, שידרשו מהפליטים היהודים ויתור על האזרחות הפולנית ואת המסרבים יאסרו בהמונים ויכלאו בבתי־מאסר, במחנות עבודה, ויגרשום לישובים וליערות בריפובליקה קומי, שעל שפת אוקינוס הקרח; שלא יבחינו בין גברים לנשים, בין זקנים לילדים, ותמורת עבודתם תשולם בלחם רעב ומרק לחץ. כל זה לא עלה על דעתנו באותם הימים. האמנו, שסיסמאות נגד האנטישמיות של היטלר היה בהן ממש ולא היתה כוונתן להוליך שולל את העולם כולו.

בשלישי בחודש הגיעה הידיעה שאנגליה וצרפת הכריזו מלחמה על גרמניה. שמחה רבה השתררה בוארשה. המוני עם הפגינו לפני בתי הצירויות ולא השגיחו במפציצים גרמנים, שטסו מלמעלה וזרקו פצצות. אולם לשוא היתה שמחתם של התושבים. ממשלות שתי המעצמות לא מהרו לשלוח עזרה אלא חיפשו תחבולות לגמור את הענין בדרך שלום.

לאחר השלישי בספטמבר נמשכה הפצצת וארשה ולא נפסקה אף ליום אחד. כל בעל־אמצעים או רכב, כל צעיר, שכוחותיו היו אתו, עזב את העיר וברח. באו אלי ידידים, פנו אלי נציגי ההסתדרות הציונית והציעו שאברח. „המכונית מחכה", אמרו. אשתי הפצירה בי: „ברח, אני אשאר" — אמרה — „ואשמור על הבית. אנשי היטלר לא יעשו לי רע, ואתה הלא רשום ברשימה השחורה שלהם". לא רציתי. „מה שיעבור על הכלל", אמרתי. „יעבור גם עלי. שמי לא רשום ברשימה השחורה".

וכך היה המעשה ברשימה השחורה: בפברואר 1939 נקראתי ללונדון לועידה ציונית. המשרד הא"י סידר בשבילי את הדרכון והאשרות. בקונסוליה הגרמנית התחיל הפקיד, כששמע את שמי, לחפש באיזו רשימה. מצא תיק, שהיה רשום עליו „ענין הרטגלס, סודי". קרא לפקיד המשרד הא"י ואמר שיחכה. כשיצא, פנה אל הפקיד יהודי, שהסתובב במסדרוני הקונסוליה, ושאל אם לא יסכים לתת כמה עשרות זהובים, כדי שהתיק יעלם. הפקיד הסכים, שילם את הסכום שנדרש, והתיק נקרע. המשרד הא"י הודיע לי על־כך, ואני סיפרתי זאת לאשתי, זה היה מקור חששותיה היא ובטחוני אני.

בשביעי בספטמבר 1939 כותרה וארשה. הממשלה ברחה כבר ברביעי בו. התחיל המצור. כל היום זרקו מטוסי־הגרמנים פצצות על העיר או הפגיזוה בתותחים. כל הלילה התפוצצו רימונים, נהרסו בתים, נחרב כל מה שנפגע. בפצצות־התבערה התלקחו שריפות. המצור נמשך שלושה שבועות: לא הרגשנו מחסור. המזון בביתנו הספיק לנו: אפשר היה גם לקנות כל מיצרך, רק המחירים עלו קצת. החשמל נפסק רק בשלהי המצור, וכן גם הטלפון בביתי. אספקת המים נפסקה בעיר בשבוע השני של המצור, אולם בקירבת המקום היתה באר, והמשרתת היתה מביאה מים בדליים. הבריכה בגן הסאכסי, מימיה נוצלו כולם. אנשים רבים נפלו בפגיעת רסיסי פגזים בעת נשיאת המים לבתיהם או עם סידור קניותיהם בחנויות. רוב האוכלוסיה ישבה במיקלטים ימים ולילות. אני, אשתי והמשרתת לא ירדנו אף פעם למיקלט. מתושבי ביתנו עברו כמה משפחות למיקלט והעבירו אתם מכלי הבית: מיטות וכיוצא באלה. מאימת שריפה הרסו את הקיר המשמש מחיצה בין הבתים השכנים, ונפתחו פתחים שהובילו מרחוב לרחוב. דרי הבית נתקרבו אלו לאלו והיו נכנסים לדירתי מהקומות העליונות ובשעת הצורך היו עוברים דרך דירות של מכרים, שלא לעבור ברחוב בשעת הפצצה.

אשתי לא יצאה מן הבית בשעת ההפצצה: אני הייתי הולך תחת מטר רסיסי־פגזים בכל יום ללשכת הבנק לפקדונות, שעבדתי בו כיועץ משפטי, — המרחק מביתי לבנק היה קילומטר וחצי. הייתי נפגש שם עם המנהל ווידיסלבסקי שגר בקירבת המקום, שהיה זקוק לעצתי לעתים קרובות. הייתי מכנס שם לישיבות את חברי הועד המרכזי הציוני, שנשארו בעיר, והייתי מקבל את עסקני הציבור, שהיה להם ענין אלי או לי אליהם. ברוב המקרים ישבתי עם ווידיסלבסקי. חברי הועד המרכזי, שהוזמנו לישיבות, מהם שפחדו לצאת מבתיהם, ומהם שהיו חוזרים מן הישיבות כשחלקי קירות הבתים נופלים מכל הצדדים ורסיסי החלונות מתפזרים מסביב. הם התפלאו שאיני מתירא משום פגע רע, אולם אני האמנתי שמפני מזלי לא אברח. אם נגזר עלי מוות או נכות — שום אמצעי זהירות לא יצילוני. כל אשר שמעתי רק חיזקני באמונתי זו. הנה, למשל, בתו של סינאטור טרוסקר עברה עם ילדיה למיקלט. שהיה סמוך למקום מגורי — נפל פגז למיקלט וכל יושביו ניספו תחת חורבותיו, ואילו ביתם לא נפגע כמעט, וכל אלה שנשארו בדירותיהם ניצלו. העורך־דין מושקאט עבר גם הוא עם אשתו ובנו למיקלט. הבן הלך פעם למעונם להתרחץ ובאותו רגע פגע בו רסיס־רימון, שחדר דרך החלון, והרגו. לא נתאמתה הדעה, שמיקלט במרתף בטוח יותר מכל דירה, וכי זו שבקומת הקרקע בטוחה יותר מן הדירות שבקומות הגבוהות.

אחרי הפסקת ההפצצה ראיתי בית ברחוב מארשאלקובסקה 25, שפצצה פגעה בו. בקומת הקרקע נהרס הקיר באמצע ונשארו שלמים שני קירות הפינה והבית כולו נשען עליהם כעל עמודים. קומה ב׳ לא נפגעה ברוחב של שני חלונות מכל צד; קומה ג׳ נפגעה רק באמצע, ברוחב של חלון אחד; קומות ד׳ וה׳ לא נפגעו כלל. בית אחד ברחוב מארשאלקובסקה, בין שביאנטוקרז׳יסקה וקראָדיטובה, לא נפגע אלא בחלקו, שנמצאו בו חנויות הפונות אל הרחוב. בבית אחר, ברחוב קושיקובה, לא נפגעה החומה הפונה אל הרחוב, אולם כל הבית מבפנים נהרס. גרתי ברחוב מארשאלקובסקה מספר 81, הבית השכן מצד אחד נפגע, נהרס ונשרף. הבתים הקרובים משני הצדדים נפגעו וחלקיהם הפונים לחצר נהרסו. הבית שגרתי בו נפגע רק בחלקו שבחצר השלישית, והנזק לא היה גדול.

שומרת־הבית הזעיקה פעם את כל הגברים לעלות אל העליה שבחצר השלישית, שהתיקרה התחילה בוערת שם מפצצת תבערה, שאפשר היה לכבותה רק בחול. הלכנו כולנו תחת מטר כדורים ורסיסים. רק אחד השכנים, פועל מסילת־הברזל, סירב והיה מתהלך כל הזמן ומסכה נגד־גאזים תלויה לו בחגורתו. „כלום זה ביתי" אמר, „יבער לו ויישרף". עברו רק יומיים והנה נצטלצל אצלי הפעמון. פתחתי את הדלת, ולפני אותו הפועל פצוע בפניו, שותת דם. ראיתי שאין זו אלא פגיעת־רסיס קלה ופרצתי בצחוק „שלשום", אמרתי לו, „סירבת לעזור לכבות דליקה, שהתחילה בבית, ועכשיו אתה מרעיש שמים בגלל פצע קל שנפצעת? ולא יכולת לצלצל בדירה בקומה הראשונה בה גר הרופא, ועלית לקומה שניה וצילצלת לעורך־דין? נלך אל הרופא". לקחתיו בידו והובלתיו דרך דירות ומדרגות עד לדירת הרופא ומסרתיו בידיו. שבתי באותה הדרך. נעדרתי מחדרי עשר דקות, והנה במשך הזמן פגע רסיס־רימון בזגוגית של חלון חדרי מאחורי הכיסא שישבתי עליו, פגע במשענו ובשולחן הכתיבה, במקום שהיה מונח ספר שקראתי, חדר בדלת המובילה לחדר־השינה ונתקע בכורסה שעמדה בו. רסיס אחר, שחדר לחדרי בעד החלון, פגע בדלת של חדר־השינה, קרע את כלי־המטה ונתקע בארון־הבגדים. אשתי, שהיתה אותה שעה בחדר בני על־יד המטבח לא שמעה כלום. אלמלא המקרה עם הפועל הפחדן, היה הרסיס שפגע בספר מריצץ את קדקדי. ובכן, איך לא אאמין במזל, בגזירה שנגזרה ואין להשיבה? כלום כל הדברים שסיפרתי אינם אלא מקרה בלבד?

נרשמתי למשמר האזרחי, אולם בכל ימי המצור הייתי חסר עבודה. הייתי בא בכל יום למפקדת הרובע. גם מפקדי, משומד שגר בשכונתי, לא עבד. בשישי בספטמבר התנדבתי לחפור תעלות בחצר ארמון־ראדזיביל ברחוב ביאלאנסקה. עבדתי שעות מספר. מעל לראשינו טסו בלי־הפסק אוירונים גרמניים וירו במקלעים, אולם לא כיוונו אלינו. עבדתי גם בהקמת המיתרסים, שנבנו משברי־בטון, ולא השתמשנו בהם. כשנכנסו הגרמנים לווארשה, הרסו אותם ותיקנו את הרחוב. התבוננתי כפעם־בפעם איך החיילים, שעמדו על המשמר, היו מסתתרים בשער הבתים מפני יריות, ואותה שעה אני עמדתי על הגזוזטרה של דירתי והסתכלתי ברחוב. המיתרסים גזלו ממני מראה יפה. בכל יום ויום היו טאנקים, היחידים שהיו ברשות מגיני ווארשה, עוברים את הרחוב ביעף ממש, בדרך ממוקוטוב למוראנוב והיו מראים לקהל המצטופף על המדרכות את הדגלונים של הגרמנים, שנפלו בידיהם, וזוכים לתשואות.

האיום בכל ימי־המצור היה יום ב׳, 25 בספטמבר. היה יום יפה וחם, השמים בהירים, וענן קל לא נראה עליהם, אף־על־פי־כן שרר ביום חושך כמו בלילה. משבע בבוקר היו 350 מפציצים גרמניים זורקים בלי־הפסק פצצותיהם על העיר. גל אחרי גל היה זורק את כל מטען פצצותיו, חוזר לבסיסו בזאלישיה במרחק 15 קילומטרים מהעיר, וגל מפציצים חדש בא להמשיך בהפצצה. עמודי־עשן של הבניינים הבוערים, ענני־אבק של הבתים המתפרקים ונופלים, התרוממו על פני ווארשה כענן כבד, שקרני השמש לא יכלו לחדור בעדו. הרעש היה גדול ואיש לא שמע את קול רעהו. ההגנה מפני מפציצים נפסקה זה מזמן — בהפצצות קודמות הכחידוה הגרמנים לחלוטין...

למחרת ההפצצה האיומה התחילה הרעשה חזקה, לא קלה יותר, של הארטילריה הגרמנית. פגזים ורימונים התפוצצו ברעש מחריש אזניים. ווארשה נשרפה ונהרסה. בבוקר ה־27 בספטמבר שררה שתיקת מוות, שהטילה עלינו אימים לאחר שני ימי הרעש. פשטה שמועה, שפתחו במשא ומתן על כניעה. בחצי הלילה, כשעמדתי בשמירה בשער צילצל שוטר־עובר וביקש שאתן לו להיכנס להתחמם קצת. פתחתי לו, והוא סיפר שההסכם בדבר כניעת וארשה כבר נחתם, והמשטרה הגרמנית תפסה את בית־העיריה. עתוני־הבקר הודיעו שהמצור נגמר. יצאתי לבקר את אחיותי, שאחת מהן גרה ברחוב חמאָלנה והשניה — בלאָשנה, ולראות, מה קרה בדירות חברתה של בתי והעו"ד

צילאן, שהיה עוזרי. צעדנו בין חורבות־הבתים ואשתי התיפחה בקול. גם אני עצרתי בקושי את דמעותי. מה היה לוארשה היפה? ארבעים אחוז של הבתים הפכו חורבות, בתים רבים העלו עשן, על כבישי הרחובות התגוללו פגרי סוסים וקבוצות אנשים היו חותכים מגופותיהם נתחי־בשר שותתים דם. בין החורבות נראו חלקי גופות רטושים.

ב־29 בספטמבר הופיעו ברחובות קצינים גרמניים ראשונים. תושבי העיר הראו להם ברצון דרך וליוו אותם. לחרפתי הגדולה עלי לקבוע, שבין המשוחחים עם הקצינים והמתיהרים בגרמנית הרהוטה שבפיהם, ראיתי יהודים לא מעטים ואף יהודיות, שהתהלכו עם הקצינים שלובי־זרוע. אחדות מהן הכרתי. באותו יום יצאה לטיול העוזרת שקיבלנו בימי המצור. היא היתה בת תשע־עשרה, חיננית ואינטליגנטית קצת; בימי המצור, כשישבתי לפי פקודת ועד־הבית ליד החלון, כדי לראות אם אין פצצות תבערה נופלות על הגג, אהבה לשבת על ידי ולשוחח אתי על היטלר ועל פולין, והיא דיברה דברים של טעם. לא עבר רבע־שעה והיא חזרה ונפלה בזרועות אשתי ממררת בבכי. „מה ראיתי, גברתי, מתביישת אני שהנני פולניה. במלון ‚פולוניה' יושבות הגבירות שלנו הדורות בלבושן ואינן מתביישות לרקוד עם קצינים גרמניים. איך אוכל לחיות לאחר חרפה כזאת?”

כבר שמעתי סיפור מלא־זעם של פועל, מרובע הפועלים וּוליא, שנשים ובחורות קיבלו את פניהם של הגרמנים בפרחים. הוא היה פולני וסיפר על הפולנים בלבד. בבוקר 28 בספטמבר, לאחר שהכניעה כבר נחתמה, הלכתי עם אשתי לרחוב זלוטה לראות את מכרי. לא רציתי לעבור ברחובות שצעדו בהם גדודי חיילים גרמניים, ועברתי דרך התחנה של מסילת־הברזל הראשית שנהרסה. מרחוק ראיתי המון סקרנים וביניהם בחורות הדורות־לבוש, והן פולניות־נוצריות, הזורקות פרחים על החיילים, הצועדים בכביש ומלבבות אותם במבטיהן ודבריהן. היהודים פחדו להיראות ברחוב וישבו סגורים בבתיהם. לקראתנו הלכה אשה פולנית אלגנטית, והיא פנתה אלינו בשאלה: „בודאי בחרתם בדרך זו כמוני, שלא לראות מקרוב את הגרמנים?” ענינו בחיוב. הוסיפה הגברת האלגנטית: „הביטו, איך היהודים מברכים ברחוב את הגרמנים!” אמרתי בשקט: „אולי תלך הגברת ותבדוק, כמה יהודים נמצאים ברחוב? אני אחכה ואתן לגברת בעד כל יהודי עשרה זהובים. כפי שאני רואה מסתובבים ברחוב פולנים טהורים, קאתולים ופאטריוטים”. האשה לא ענתה, הסמיקה והלכה לה.

בימים הראשונים לכניסת הגרמנים שרר שקט בוארשה. פשטה שמועה שהגיעו פלוגות גאסטאפו, וברחובות הופיעו גם קבוצות של אנשי ס. ס. והתחילו חוטפים יהודים לעבודה — ביחוד אנשים קשישים, בעלי־זקן ולבושי קאפיטות. חבורות של „שקצים”, נוער־הרחוב, הקיפו את החוטפים, ובקריאות „יוד” יוד” הראו על יהודים עוברים ברחוב. התחילו גוזזים את זקניהם של יהודים. לא הייתי עד לפציעתם בשעת המעשה, אולם ראיתי במו עיני ברחוב מארשאלקובסקה שלושה קצינים, שלא נמנו עם הגאסטאפו אלא עם הצבא הסדיר, קשישים, וביניהם אחד בדרגת רב־סרן, שעצרו יהודי זקן. אחד מהם הוציא מכיסו מספריים קטנים, שהכין, כנראה, למשחק זה, וגזר חצי־זקנו הלבן של היהודי. קצין בעל סימנים של סרן עמד מן הצד וצילם את המחזה. רצו, כנראה, להכין תמונה משדה הקרב למשלוח למשפחותיהם, כדי לחזק את רוחם.

אותה שעה התחילו מגיעות מעיירות הסביבה ידיעות על התעללות ביהודים, מכות ואף מקרי־רצח ושדידת רכוש. ברחובות וארשה הופיעו יהודים פליטים, שגורשו מעיירותיהם, עמוסים שרידי המטלטלים והסחבות שהצילו. הם מצאו להם מיקלט בבתי־כנסיות ומדרשים ובפרוזדורי־הכניסות של הבתים. מפיאטרקוב, ראדומסק, וטומאשוב הודיעו, שהקימו בהן מעין גיטאות. הידיעות לא היו מדויקות, וקשה היה להתקשר עם עיירות אלה. יש שהגזימו במספרים ויש, שמרוב פחד, העלימו עובדות. הרושם היה שבערים אחדות רוכזו היהודים ברובעים מיוחדים, אבל לא סגרו עליהם. הגיעו גם ידיעות, כאילו גם את הפולנים מרכזים בחלקי עיר מיוחדים, והכל נעשה לפי תכנית. כל עיר מחולקת לשלושה רובעים: רובע מסודר יפה לגרמנים ושני רובעים לפולנים וליהודים לחוד. הדברים נסתבכו בידיעות על סיפוח לודז והסביבה, קאליש וסוסנוביץ וסביבותיהן לרייך, וצורפו אליהן גם פלוצק ומלאבה וסביבותיהן, ואילו יתר השטח במדינה יהווה את תחום הגנראל־גובארמנט של וארשה. מזה הסיקו, שיגבילו את היהודים בזכויותיהם רק בחלקים שיסופחו לרייך, ואילו בשאר חלקי הארץ לא יחול שום שינוי, והשערוריות ברחובות אינן אלא תוצאות האנדרלמוסיה של התקופה הראשונה.

בוארשה ובכל יתר המקומות בפולין הופיעו „פולקסדויטשן” — גרמנים לפי הלאום. לא גרמני פולין הידועים, אלא דווקא אנשים, שראו עצמם ונחשבו על ידי אחרים כפולנים, בעלי שמות משפחה פולניים, דוברי פולנית, מתפארים באבות־אבותיהם, שנימנו עם המורדים, פעילי הלאומנים־הדימוקראטים, וביחוד של ה„סאנאציה”. בן לילה גילו איזה דוד גרמני או דודה שזנתה אחרי גרמני, ונתגלו כגרמנים לפי הלאום. הללו שרצו בהמוניהם ואיש לא שיער שמספרם רב כל־כך. לא היה בית שלא נתגלה בו, שאחד הדיירים הוא „פולקסדויטשה” שרץ לשלטונות הכיבוש ובידיו ניירות מן המוכן שהוא בן העם הגרמני. ועדויות שבימי המצור נתן סימנים לצבא הגרמני. בבית מגורי קבענו לא פעם, שמישהו ירה מאקדח על הגג ומיד ענו לו יריות מגגות אחרים, ואז נראו מטוסים גרמנים מתקרבים בכיוון הבתים הללו. חיפשנו בעליות־הגג ועל הגגות ולא מצאנו איש. אולם היריות, התשובות עליהן, והופעת המטוסים היו עובדות של ממש.

ויש אשר קרה גם ההיפך: פולקסדויטשים נתגלו כפאטריוטים פולנים. חברנו מנחם ליפשיץ מטומאשוב הצליח להגיע לוארשה. הוא סיפר לנו, שכומר גרמני בעירו, שייצג בשעתה את רשימת המיעוטים הלאומיים, והיה מתהדר בגרמניותו ומדבר תמיד גרמנית, לבש „מצ'ובקה” (כובע של המתקוממים הפולנים בשנת 1863) בזמן שגדודי הצבא הגרמני חדרו לעיר. הוא היה עונה פולנית לשאלות חיילים גרמנים והתחיל גם מטיף בכנסיה בלשון זו. בסופו

של דבר אסרוהו הגרמנים וגירשוהו. ברם, טיפוס יותר מצוי היה מסוגו של עו"ד ונדורף, שהגרמנים מינוהו לנציגם הראשי במועצת עורכי־הדין. הוא היה חבר לסיעה קיצונית של הלאומנים־הדימוקראטים, שראוהו כפאטריוט לאומי וגם בממשלה הסבירו לו פנים. הוא נתמנה קטיגור בקראקוב. רק אחר־כך נתברר, שהוא היה קצין הגאֶסטאפו, ובימי חופשה וחגים היה יוצא לגרמניה ומשתתף בתמרוני הצבא. עם כניסת הגרמנים לבש מדים של קצין ס. ס. וענד סימן דרגתו.

בימים הראשונים של מצור וארשה הקימונו ועד אזרחי יהודי. הנהלת הקהילה האחרונה לפני המלחמה לא נבחרה אלא נתמנתה על ידי מושל העיר. היו"ר מוריצי מייזל היה אדם פיקח, ידע להלך עם כל ממשלה והיה משולל השקפות מדיניות. עם פרוץ המלחמה ברח מוארשה, לפיכך הציעו המפלגות להקים ועד מיוחד, ושלחו אליו את נציגיהן. גם אני נבחרתי לועד זה. נתעוררה שאלה, אם כדאי לצרף את חברי ועד־הקהילה הממונה, שמעטים מהם נשארו בעיר, וביניהם היו אנשים חשובים. גם המהנדס צ׳רניאקוב היה אחד מהם. הכרתיו מימי לימודי באוניברסיטה. הוא היה איש מוכשר, משולל כל אידיאל מדיני וציבורי, אבל אדם הגון. לאחר שסיים את הפוליטכניון נתקרב אל המתבוללים ונתמנה פקיד גבוה בממשלה. כשהמועצה הלאומית היהודית הגבירה את השפעתה וגדלה פעולתו של ה„ג׳וינט", התחיל מתקרב אל המחנה היהודי הלאֻמי. זמן מה היה יושב־ראש באגודת בעלי־המלאכה, שנמנו עם המחנה הלאומי והציוני והתנגדו לבעלי־המלאכה, שעמדו תחת השפעתו של מנהיג הפולקיסטים פרילוצקי. הוא עבד הרבה לטובתם, אולם הדגיש בעבודתו זו את הצד החיצוני: את ההופעות תחת דגל בעלי־המלאכה, את ההשתתפות בהפגנות רשמיות. אותה שעה עזב את המשרה הממשלתית ועבר לג׳וינט, ונתמנה מנהל מחלקת־השיקום בבנק הקואופרטיבים. הוא חלם להיבחר להנהלת הסוכנות המורחבת מטעם ה„ג׳וינט", כפי שסיפר לי, בדברו על תכניותיו. לאחר חיסול בנק הקואופרטיבים, קיבל סכום ניכר כפיצויים, השקיעו בעסק של שותפות והפסידו. שוב קיבל משרה טובה במוסד חצי־רשמי והתקרב לסאנאציה. אותה שעה נתמנה על ידי מושל וארשה כחבר להנהלת הקהילה היהודית.

היינו מתכנסים בכל יום, כשהפצצת העיר היתה קלה. צ׳רניאקוב היה נוהג לאחר לישיבות. פעם, בשעת ישיבה, צריך הייתי ללכת לעיריית וארשה, בפרוזדור לחדר ראש־העיר גנראל סטארז׳ינסקי, שהיה אותו זמן מפקד העיר, נתקלתי בצ׳רניאקוב. סטארז׳ינסקי היה ממקורבי פילסודסקי וצ׳רניאקוב הכירו מימי נעוריו. לשאלתי, מה מעשהו במשרד סטארז׳ינסקי, ענה גלויות, שהוא משתדל שימנהו נשיא הקהילה. למחרת הראה לי צ׳רניאקוב בשמחה תעודת מינוי רשמי לנשיא הקהילה. לאחר יומיים גברו ההפצצות ונפסקו ישיבות הועד.

עם כניעתה של וארשה עבר הועד לבית־הקהילה ברחוב גרז׳יבובסקה 26. עמדו לפנינו שני ענינים דחופים והם: עזרה לנפגעי ההפצצה ולמגורשי העיירות שחיפשו מיקלט בוארשה, והבאה לקבורה של הגופות, שנמצאו לרוב בין חורבות הבתים, וכן ריפוי פצועים, שנמצאו בבתי־חולים.

באחת הישיבות הראה לי צ׳רניאקוב את כרטיסי הביקור החדשים שלו, עליהם היה כתוב בגרמנית: „סינאטור מהנדס אדם צ׳רניאקוב, יו"ר הקהילה היהודית בוארשה". תמהתי ושאלתי, מדוע הדפיס את הכרטיסים בגרמנית, והוא ענה, שברצונו להשתמש בהם בפגישותיו עם השלטונות הגרמניים, כראש־הקהילה. לשאלתי, מדוע כתב שהוא סינאטור בשעה שאיננו, הסביר לי שברשימת המועמדים למינוי סינאטורים נמצא שמו אחרי הפרופיסור שור שנתמנה. כיוון שהלה עבר לכיבוש הרוסי, היה הוא תופס את מקומו באופן אוטומטי, אלמלא ברחה הממשלה הפולנית מן הארץ. בעיקר יש צורך בכך, כדי שהגרמנים יתייחסו אליו ביתר כבוד.

ב־14 לאוקטובר — איני בטוח ביחס לדיוק בתאריך — ישבנו באולם הגדול של הקהילה. נכנס השומר והודיע שהגיעו גרמנים. צ׳רניאקוב נעדר אותה שעה, וגם חברים אחרים לא היו נוכחים. המשכנו בישיבתנו. לפתע פרצו ברעש אל האולם קצינים אחדים של הגאֶסטאפו. ביניהם היה אחד שחרחר ויפה־תואר (נודע לנו אחר כך שהוא אובארשארפיהרר או שטורמפיהרר, לא הספקתי ללמוד את דרגותיהם של אנשי ס. ס.) באץ. בלי שאלות, הרעימו עלינו כחיות ממש: „ררראוס" (צאו!). קמנו כולנו ויצאנו למסדרון. לאחר זמן מה הודיעו לנו השומרים, שהגרמנים דרשו את המפתחות של כל הדלתות, סגרו את החדר שעמדה בו קופת־ברזל, ידרשו את מפתחות הקופה. השומרים ענו, שהם בידי ראש הקהילה. לשאלה מי הוא ראש־הקהילה ואפה הוא, השיבו שעוד מעט יבוא. רצינו לחכות לו, אולם הגרמנים פרצו מן החדר ובאיימם עלינו בשוטים שבידיהם הרעימו שוב: „לצאת מן הבנין. תיכף ומיד, לכו הביתה!" יצאנו אל הרחוב והנה צ׳רניאקוב הגיע. הוא חזר מבית־החולים. סיפרנו לו הכל. הוחלט בינינו שנלך כולנו לבתינו והוא ילך אל הגרמנים ולמחרת נתכנס שוב בתשע בבקר. אם יקרה לו לצ׳רניאקוב דבר רע, יודיעו לנו השומרים, ואז נדון ונחליט מה לעשות.

למחרת היום, בתשע בבוקר, נתכנסנו כולנו באחד החדרים. חדר הישיבות היה סגור, כי את המפתח לקחו אנשי הגאֶסטאפו. צ׳רניאקוב סיפר, שהם לקחו 9.000 זהובים שמצאו בקופה והטילו עליו להקים מועצת־זקנים בת עשרים וארבעה חברים וכמספר הזה ממלאי־מקום, והוא יהיה יושב־ראש המועצה. ניגשנו להכין רשימת חברי־המועצה. מיד נתחוור, שהפעם משתדל כל אחד להתחמק מכבוד ההשתתפות בה. כשנבחר הועד האזרחי, היו הכל נדחקים אליו. המפלגות עמדו על זכותן לכל מקום נוסף על המספר שנקבע להן. גם יצחק־מאיר לוין, שר בממשלת־ישראל כעת, ביקש שישחררוהו מן המועצה, ובאמת הוא היה צפוי תמיד לסכנה בלכתו ברחוב, בגלל זקנו והקאפוטה שלו. לא הסכמנו לבקשתו אך לא התנגדנו שימעט לבוא לישיבות. גם אני ביקשתי שישחררוני מפני הסכנה הצפויה לי בגלל מאמרי נגד היטלר, שנדפסו בעתונים, אולם צ׳רניאקוב ואחרים לא הסכימו לכך והוחלט שאכנס

לועד, אלא שארשום שמי כמו בתעודת הלידה, מכסימיליאן ולא אַפולינאַרי, כפי שנהגתי לחתום את מאמרי. בתור ממלא־מקומי נבחר העו״ד כהנוביץ. הכנסתי לרשימת ממלאי־המקום גם את חברי עו״ד יעקב גאמארגיקוב, שלא השתתף בעבודה ציבורית, ועשיתי זאת לפי בקשת אשתו, אשר חשבה שעל ידי זה יינצל מנגישות הגרמנים. בשעה שתים־עשרה היתה הרשימה מוכנה. הופיע באץ, בלווית אחדים מאנשי גאסטאפו, ומסר לידינו תעודות־מינוי חתומות על ידו. בתעודות היה כתוב שם הממונה להיות חבר מועצת־הזקנים, שתעודתו למלא את — פקודותיו של באץ. למחרת, כשבאתי לקהילה, הראה צ׳רניאקוב לי ולאחרים מגירה ובה עשרים וארבעה כדורי רעל, בכלי מיוחד, כדור לכל אחד מאתנו, וגם את המקום, שבו החביא את המפתח למגירה. בשעת הצורך יוכל כל אחד למצוא את הרעל ולהשתמש בו...

יום אחד נדהמו יהודי וארשה לשמועה שיהודי אחד, גנב, ירה, בבית ברחוב נאלאֶבקי, בגנב פולני והרגו. סיפרו, שפרץ ביניהם ריב על חלוקת השלל. הבית, שקרה בו הדבר, הוקף על־ידי אנשי גאֶסטאפו וכל הגברים שנמצאו בו — מספרם הגיע, לפי זכרוני ל־51 — נאסרו והובאו למקום בלתי־ידוע. בין הנאסרים היו אנשים, שלא גרו באותו בית, אלא באו לבקר אצל מכירים ונשארו ללון אצלם מחמת שעת העוצר ליהודים, שהגיעה תוך כדי ביקורם. למחרת היום צרו מהבוקר על בית־הקהילה נשים בוכות וצועקות ותובעות, שהנהלת הקהילה תשתדל לשחרר את בעליהן ואחיהן האסורים. כשישבנו בחדר־הישיבה והתיעצנו מה לעשות, פרץ לתוכו באץ בלווית אנשי גאֶסטאפו אחדים, ובהצליפו על מגפיו, ציוה עלינו לקום. הוא הודיע לנו, שהפולני שנהרג היה סוכן גאֶסטאפו, והרוצח, שנמלט והסתתר, צריך להימסר לידיהם. מושל־וארשה הטיל על האוכלוסיה היהודית עונש בעד הרצח סכום של 250.000 זהוב, ואם לא ישולם הסכום כעבור יומיים, בתשע בבוקר, ולא נמסור את הרוצח לידי הגאֶסטאפו, יוצאו להורג כל הנאסרים. דרשנו את פקודת המושל בכתב, אבל באץ התחיל צועק בשצף קצף, בהוצ או אקדח ובאיימו עלינו, שלנו, היהודים, צריכים להספיק דבריו של גרמני, קצין ס. ס., ואם לא די לנו בהם, יצרף לגופות המוצאים להורג גם את גופותינו שלנו. רק אחר כך נודע לנו שבאץ השתמש בשמו של המושל בלי ידיעתו. באין ברירה ענינו, שנשתדל לאסוף את הסכום, אולם מפקפקים אנו אם נצליח לעשות זאת בזמן הקצר שנקבע. מה שנוגע לרוצח הודענו בתוקף, שאין ביכלתנו למסור אותו. באץ נרגע בינתיים ואמר, שהגאֶסטאפו בעצמו יחפש את הרוצח, ואם לא נספיק לאסוף את הכסף במשך יומיים, יוסיף לנו ברוב חסדו עוד יום אחד. את הסכום אין בכוחו להקטין, כי הוא נקבע על ידי המושל הצבאי.

כשיצאו אנשי הגאֶסטאפו, הודענו לנשים מה אמרו לנו ומה ענינו. גדלו הבכי והצעקות, ולבותינו התפקעו ממש לשמעם. ערכנו רשימת האנשים שנפנה אליהם בדבר הקונטריבוציה וחילקנו את התפקיד בינינו. הלכתי יחד עם ד״ר מילייקובסקי. נכנסנו לדירתו של ד״ר סולובייצ׳יק, מנתח מפורסם בעיר ומצאנו אותו במיטתו, חולה. כששמע לשם מה באנו, אמר לאשתו שתמסור את כל הכסף המזומן הנמצא בבית. לפי פקודת הגרמנים אסור היה ליהודי להחזיק בביתו יותר מאלפיים זהוב. גב׳ סולובייצ׳יק פתחה את הארון ומסרה לנו את הכסף, אלפיים זהוב. כשהבענו תודתנו, ענה ד״ר סולובייצ׳יק, שמחובתו הוא להודות לנו. והגברת ניגשה אלינו ונשקה לנו על מצחנו לאות תודה, ששיתפנו אותם בתשלום הקונטריבוציה.

בתשע בבוקר, ביום השלישי, חסרו לנו ארבע מאות זהובים בלבד לסכום הדרוש. אנשי הגאֶסטאפו ויתרו ברוב חסדם על הסכום החסר וקיבלו את הכסף, שהכינונו בשבילם, אולם לא שיחררו את הנאסרים. עברו עוד שני ימים, ולאחר הפצרות רבות גילו לנו, שהנאסרים הוצאו להורג בליל הרצח. אנשי הגאֶסטאפו ידעו על־כך, כמובן, כשדרשו את הכסף כתרומה להשאירם בחיים. נצטווינו להודיע למשפחות, לאן עליהן לפנות כדי לקבל את הגופות.

התחילו מגיעות ידיעות על מעשי־זוועה של הגאסטאפו. אסרו את החרשתן הישיש קניגשטיין. לא נודע לנו, מה דרשו ממנו ומה עשו לו, אולם מצאוהו תלוי בקאסינה של אוטבוצק. נכנסו למשרדו של סוחר אחד והתעללו בו בדרשם כסף ממנו; הוא הביאם לעליה, בה לפי דבריו נמצא מחבוא לכסף, וכשהגיעו לקומה הרביעית, פרץ אל החלון וקפץ ממנו ונהרג בו במקום. היו פורצים לדירות ומתעללים בנשים שמצאו בהן. נתפרסמה בעיר התעללותם בעורכת־הדין פיכניק והפליטות שנמצאו בביתה, ביניהן נערה צעירה פרידברג. לא אנסו — אלא השתיקו בהתעללות הסאדיסטית את תאוותם לראות ביסורי הנשים, אחוזות בושה ואימה.

הגנרל סטראז׳ינסקי המשיך לכהן כראש עיריית וארשה, והיהודים ראו בזה סימן לנטיות ליבראליות של הגרמנים, שהרי סטארז׳ינסקי פקד על הגנת וארשה, קרא יום־יום את האוכלוסיה להתגוננות וחירף את היטלר, ואף־על־פי־כן אין הגרמנים פוגעים בו, כלום אין זה סימן שמתחשבים הם בדעת תושבי וארשה, שמספר היהודים בתוכה גדל, כי נוספו פליטי עיירות הסביבה, והגיע עד 40%? הסיקו מכאן, שלא יפגעו ביהודים. הידיעות בדבר הקמת גיטאות ליהודים בערים שונות לא הפילו פחד: אך היהודים נאלצו לעבור מרובע לרובע. צורת המעבר היתה קלה יותר מפינוי האוכלוסיה בפקודת הממשלה הפולנית בימי המלחמה. תושבי וארשה ראו נדודי המונים בתוך העיר בימי המצור. שני גלי אנשים היו משתפכים דרך מארשאלקובסקה עם קרני השמש העולה ועד שעת עשר בבוקר, שבה היו מתחדשות, כרגיל, הפצצות העיר בתותחים ובמטוסים, — גל אחד ממוקוטוב למוראנוב וכנגדו גל שני ממוראנוב למוקוטוב. נשים, ילדים לבושים מכל שבא לידם וחבילות על כתפיהם, ולצדם גברים רתומים לעגלות קטנות טעונות כלי בית — כולם הלכו בכיוון אחד, כעדר בקר, ולא הביטו אחורנית, הלכו עייפים, מדוכאים. כששאלת איש שבא מאחד הכיוונים, לאן הוא הולך ומדוע היתה התשובה שהוא בורח מהפצצת מוקוטוב או שאלצי (פרברי וארשה); בתיהם נחרבו, ואין גג על ראשיהם, ומגמתם — וואליה, או חוטה, אפשר ימצאו שם מקום לגור בו. ואילו הבאים לקראתם היו עונים, שבלילה נהרסו

בתיהם בפאוונזקי, במלוציני, בוואליה ומגמתם — מוקר־
טוב, אולי ימצאו מחסה בו. היו אלה מראות גיה־נום ממש.
כלום אפשר להשוותם עם המעבר מרובע לרובע בעגלות
שנשכרו, תוך שקט, וכשאין פצצות ופגזים מתפוצצים
מסביב? ואף נדמה באותם הימים הראשונים, שהשכנת
האוכלוסיה ברובעים מיוחדים תבטל את סכנת ההתנגשויות
בין יהודים ונוצרים, תאפשר לראשונים לסדר את משקם,
להגדיל את מספר העובדים ביניהם. הרובעים, שהיהודים
הועברו אליהם לא נסגרו, כפי שסיפרו, והחיים הכלכליים
החדשים התחילו מתפתחים בהם. הפליטים שבאו מלודז,
שיבחו את רומקובסקי הישיש, את מרצו, מסירותו ויוזמתו
— אותו רומקובסקי שהפך להיות סמל של עבד־הגרמנים,
שהיה לרועץ ליהודים ומוסר „מיכסות" בשביל תאי־הגאזים
בטראבלינקה ואושווינצ'ים.

מדאיגות יותר היו הידיעות שהביאו פליטים, והן אוש־
רו אחר־כך בעתוני הגרמנים „לודזער צייטונג", ו„ואר־
שאווער צייטונג", בדבר הקמת ישוב נפרד ליהודים
(ראזארוואט) בחבל לובלין, בסביבות פולאב, שעוקרים שם
יערות, בונים צריפים ומפנים את האוכלוס ה הכפרית לשם
זה. בעתונים רמזו, שיקימו בשטח, שגדלו מאה וכמה
עשרות קילומטרים מרובעים, מספר ערים וישובים יהודיים,
ולשם יעבירו את האוכלוסיה היהודית כולה, ויקום מעין
איזור יהודי אוטונומי שיפרנס את עצמו. לשמע הידיעות
הללו, היו שהביעו חששות, שמא ייחנק בשטח קטן זה,
כדגים מלוחים בחבית, אבל היו שקבעו שאפשר יהיה
להתקיים גם בשטח כזה, אם נעבד את האדמה באופן
אינטנסיבי, נקים תעשיה, שאת מוצריה נמכור מחוץ
לאיזור היהודי, ותמורת יצוא זה נארגן יבוא של מוצרי
מזון. מובן שהגשמת תכנית זו היתה מביאה לידי העברת־
כפיה של היהודים ממקומות מגוריהם הנוכחים ומחייבת
תמורות בפרנסות. אף־על־פי־כן נמצאו אנשים שהתלהבו
לתכנית הזאת, ראו באיזור היהודי המוצע בירו־בידג'אן
חדש, שתוכנן על ידי הגרמנים. נמצאו גם חולמים על
משרות וכהונות נכבדות באזור האוטונומי היהודי. כל זה
היה מיקסם־שוא ומדוחים. רק הארכיונים של גאסטאפו
יוכלו להסביר מה היה טיבה וכוונתה של התכנית באמת.

הגיעו לוארשה עורכי־דין מלובלין, זיידנמן ושאץ
לשם התיעצות אתנו. גם הם סיפרו על עקירת יערות, על
פינוי האכרים והקמת צריפים בשטח גדול. הם לא ידעו
יותר ממה ששמענו בוארשה.

סטארז'ינסקי התחיל בהקמת משמר אזרחי. לפי התכ־
נית תפקידו היה צריך להיות של מיליציה ולא של מש־
טרה (המשטרה הפולנית לא היתה פעילה אותה שעה).
במיליציה ראו יסוד לאירגון מחתרת נגד גרמנים. צ'רניא־
קוב מיהר להתיצב לפני המארגנים ודרש שיצרפו גם אותו
כנציג האוכלוסיה היהודית. דחוהו והסבירו לו, שהוא כראש
מועצת זקני הקהילה אינו אלא ממונה גרמני. אם לא
נבעה הדחיה מטעם אישי או יחס אנטישמי, מעיד הדבר,
עד כמה לא התמצאה הציבוריות הפולנית במצבם של
היהודים. דחית מינוי גרמני גררה אחריה פסק־דין של
מוות. ברם, קבלתו נתנה את האפשרות היחידה לעזור
ליהודים.

באותו זמן ניגשו הגרמנים להקמת המשטרה הפולנית,
הידועה לשימצה בשם „משטרה כחולה", לפי צבע מדיה.
שוטריה נתפרסמו לא רק בין היהודים כסוכני הגאסטאפו
ועוזריו בכל פשעיו ומעשי הזוועה, אלא גם בין הפולנים
כמרגלים לטובת הגרמנים ומסייעים להם במלחמתם במח־
תרת הפולנית. אולם בתקופת בראשית לא היתה רעה.
הוכנסו אליה שוטרים לשעבר, שהוחזרו להם זכויותיהם.
היתה לי הזדמנות להכירם.

בסוף נובמבר הביא אלי אחד מחברי הציונים שתי
נשים ממררות בבכי. הן היו פליטות מהסביבה, אחת מהן
היתה קרובתו של חברי. הן הגיעו בערב הקודם לוארשה
יחד עם בעליהן ועוד כמה גברים, לא מצאו מקום־לינה
ונכנסו לאחת החורבות. באותו הלילה ערכה המשטרה מצוד
על אנשים חשודים, מצאה את קבוצתם, שלא היו בידיה
תעודות־זהות, ואסרה את הגברים. לפי הפקודות היה מחו־
בתם של השוטרים למסור אותם לגאסטאפו והדבר היה
יכול להיגמר ברציחת כולם. צריך היה לנסות להצילם כל
עוד נמצאו בידי המשטרה הפולנית. הלכתי אל מפקד
משטרת־הרובע בו נאסרו והודעתי את שמי. המפקד, אדם
צעיר, שפניו לא העידו על אינטליגנציה יתירה ביקשני
לשבת וענה שהוא שמע עלי. הוא עבר לפני ימים אחדים
לוארשה מאחת העיירות, בה שירת כמפקד המשטרה.
סיפרתי לו על על הענין שהביאני אליו. הוא קרא מיד את
הקצין וציווה לשחרר את שני היהודים שנאסרו. הקצין
נדהם קצת והסביר, שחושדים בנאסרים שהם חברים לכנו־
פיית גנבים. המפקד שאלני, מה דעתי, וקרא לי בשם
„אדוני הציר" אף שלא הודעתי כי הייתי חבר־הסיים, וכבר
עברו תשע שנים, שלא השתתפתי בעבודתו. הסברתי,
שאיני מכיר את האנשים, אולם חברי, שהביאם אלי, אמר
שהם אנשים ישרים, והוא לא היה מטעה אותי. המפקד
פנה לקצין, ששמע את דברי, וציווה לשחרר את השניים.
הוא הוסיף עוד שישאלם בדבר יתר היהודים, שנאסרו
אתם יחד, ואם הם יבטיחו, שהללו גם הם אנשים ישרים —
ישחרר את כולם. והסביר: אין תפקידנו לספק לגרמנים
יהודים, יחפשום בעצמם. הוא קרא, ליתר הקצינים והורה
להם בנוכחותי, שתפקידם להילחם בפשעים ולא באלה
שעוברים על פקודות הכובשים. עמלים אנו למען פולין
ולא למענם. אם הם נלחמים ביהודים זה ענינם. ילחמו
בהם בארצם, אצלנו מחייב החוק הפולני.

בו ביום באו אלי הנשים והודו לי. היהודים שנאסרו
באותו לילה שוחררו. זו היתה דמותה של המשטרה הכחולה
בתקופת בראשית, לפני שמילאוה „פולקסדויטשים" וסיל־
קו ממנה את כל האנשים הישרים, ובמקומם קיבלו פוש־
עים, לפני שהרעילו את נשמות החלשים ברעל האנטיש־
מיות.

אותו יחס הדגיש באותם הימים ראש מועצת עורכי־
הדין ליאון נובודבורסקי. מוצאו היה ממשפחת פראנקיסטים,
שמשפטנים רבים יצאו מתוכה. פניו היו של יהודי, ואילו
השקפותיו של דימוקראט־לאומי. הוא הצטיין באדיבותו.
הוא היה אחד המחברים של ההצעה להגביל את קבלת
היהודים לעורכי־דין, אולם כשפנו אליו השלטונות הגרמ־
ניים והציעו להוציא את היהודים מחברת עורכי־דין, ענה

להם בלי פחד: „אם יהיה צורך בכך, נעשה זאת בעצמנו בפולין החפשית. אולם אם זוהי הצעתם של הכובשים לא רק לא נמלא אחריה, אלא נילחם בהוצאת חברינו היהודים מחברתנו״. תשובה זו היא אחת הסיבות שהורידוהו מכהונתו ובמקומו מונה קומיסאר, אותו ונדורף, קצין ס. ס. שהזכרתיו.

ברביעי בנובמבר 1939, שחל בשבת, אחר־הצהרים, הודיעו לכל חברי המועצה וממלאי־מקומם, שיתכנסו במשרד הקהילה היהודית בענין דחוף. בשעה הקבועה, בארבע, התיצבו כמעט כל החברים וממלאי־מקומם, פרט לסגן שווארץ שהיה נכה וחולה קשה, ועוד 2—3 מבין ממלאי מקום. דקות מספר אחרי ארבע הגיעו קציני גאסטאפו מחלה. „אין זה מעניין אותנו״ —ענו הקצינים — בחיוב. הקצינים ספרו את הנוכחים וקבעו שחסרים חמישה או ששה אנשים. צ׳רניאקוב הסביר, שהנעדרים לא הופיעו מפאת מחלה. „אין זה מענין אותנו״ — ענו הקצינים — „כל חברי המועצה וכל ממלאי־מקומם צריכים להיות נוכחים״. נתנו זמן של עשרים דקות להביא את החסרים. צ׳רניאקוב שלח את השומרים לרחוב, שיביאו יהודים מבין העוברים והשבים במקום הנעדרים. לאחר 24 דקות נוכחו באולם 48 איש. נכנסו אנשי גאסטאפו ובראשם באץ. הוא ציוה לקום ולהסתדר בשתי שורות: חברי המועצה בשורה הראשונה, ומאחוריהם סגניהם. אחר כך קרא לפנינו בקול רם וזועם את פקודת המפקד הצבאי הגנראל פון נוימאן נוירוד, המטיל על כל האוכלוסיה היהודית בוארשה לעבור, מפני סכנת הטיפוס, לא יאוחר מיום ג׳, השביעי בנובמבר, לרובע מוגן, כלומר לגיטו, שאת גבולותיו היתווה לפנינו באופן בלתי־מדויק. העונש על אי־מילוי הפקודה הזאת תהיה קונטריבוציה ניכרת, ולפי־שעה מאסרם של ממלאי־מקום חברי מועצת־הזקנים כבני־תערובות. כשגמר את קריאת הפקודה, היכה בשוט שבידו בשולחן ויצא. נשארו שני קצינים. אחד מהם פקד על הסגנים, שיצאו למסדרון, ושם הקיפום חיילי הגאסטאפו שהתחילו דוחפים בהם בקתות רוביהם לרחוב, ויעלו למשאיות צבאיות.

נקל לתאר, כמה הדהים אותנו כל המאורע. עמדנו אובדי־עצות ומיואשים; המצפון נקפנו על גורל היהודים שהבאנו מן הרחוב, שבאשמתנו היה צפוי להם מאסר ואולי מוות. שני הקצינים שנשארו אתנו, פתחו בשיחה ידידותית: אחד התחיל להרגיענו וניסה לשכנענו, שאיומי באץ אינם רציניים כל־כך. אם לא נספיק לעבור למקום המוגן בשביעי בנובמבר יוסיפו בלי־ספק — עוד יום אחד. דבריו עשו רושם של לעג. התחלנו מסבירים לו, שצריך יהיה להעביר לגיטו יותר ממאתיים אלף איש, ואי אפשר לעשות זאת במשך שלושה ימים. קיבלנו תשובה, שבימי מלחמה מפנים אנשים בקצב מהיר והזמן של שלושה ימים נקבע להעברת האנשים ולא של המטלטלים. כל העובר לגיטו יקח אתו רק את ההכרחי ויתר רכושו יעביר לאט אחר כך. כשביקשנו לעורר את תשומת לבם לכך שיחסרו כלי־רכב להעברת רכוש של 50.000 משפחות אף במשך חודש ימים, חייכו וניחמו אותנו, שהדבר יסודר באיזה אופן שהוא. השיחה עשתה עלי רושם, שמטרת המיבצע היא להביא לידי כך, שהיהודים ישאירו בדירותיהם את רכושם ללא שמירה ולאו דווקא שיעברו לגיטו. לא יכולתי להבין, למה כל הטורח הזה, שהרי כל גרמני יכול היה לקחת כל אשר רצה מרכושו של יהודי ואף את חייו. העמדנו שאלות חדשות. איך אפשר להודיע בזמן קצר כל כך ל־50.000 משפחות, שעליהם לעבור לגיטו ואיך נוכל לחלק ביניהם את הדירות. ביחוד, שמחר ביום א׳ לא נוכל להדפיס את המודעות והן יופיעו ברחובות ביום ו׳ לנובמבר, בשעה חמש בערב, שעת התחלת העוצר ליהודים. לאמיתו של דבר נשאר רק יום אחד למילוי הפקודה. כאן כאילו הרדה אחזה את הקצינים, והם הודיעו לנו בהחלטיות, שאסור לפרסם את פקודת המפקד הצבאי במודעות שיודבקו על קירות הבתים. בי ברגע הרגשנו, שמשהו איננו בסדר. פנינו אז לקצינים בבקשה, שיציירו על מפת וארשה את גבולות הגיטו. כל אחד מהם הוציא מכיסו את המפה שלו, אנו הבאנו את שלנו. לתמהוננו הרב נתגלו לעינינו רק מקומות אחדים, שצוינו בהם הגבולות בעפרונות בצבעים שונים, ולא נראה כלל, איפה נגמר הגיטו והיכן מתחיל האיזור הארי. ועוד יותר גדל תמהוננו, כשראינו שהמקומות לגיטו שנקבעו היו שונים במפות. הראינו זאת לקצינים והדגשנו, שאי־אפשר לדעת לפי המפות, מאין ולאן יש להעביר את היהודים. אנשי הגאסטאפו נבוכו, לא עלה כלל על דעתם, שנרגיש בהבדלים. הם העלו חיוכים טפשיים על פניהם ובטוב־לב מעושה הרגיעונו, שהכל יסתדר באיזה אופן שהוא. נפרדו מאתנו בידידות והלכו. כשיצאו, קבענו שנתכנס למחרת, בשבת בבוקר, במשרדי הקהילה ובינתיים יתקשר צ׳רניאקוב, למרות מנוחת יום הראשון, עם קצין ס. ס. בישוף הממונה על באץ.

בדרכי הביתה, יחד עם עורך־דין רוזאנשטאט, סרנו לביתו של עו״ד כהנוביץ, כדי להודיע לאשתו, מה קרה לבעלה ולהרגיעה. העירונו אותה משנתה, כדי לספר על המאורע. היא שמעה את הידיעה בשקט סטואי מתמיה. חבר אחד מסר ידיעה לגב׳ גאמארניקוב. מה גדול היה סבלה, כשקבעה שהיא עצמה הכניסה את בעלה בצרה, שהרי אלמלא השתדלותה, לא היה נבחר כממלא־מקום ולא היה נאסר.

למחרת, בחמישי לנובמבר, בשבת בבוקר, התאספנו כולנו באולם הישיבות בבית־הקהילה. נעדרו רק אחדים וביניהם עורך־דין טמפל, שהצליח לעבור יחד עם אשתו אל שטח הכיבוש הרוסי. בלילה נדדה שנתי, התיעצתי עם אשתי לאן נעבור. הרגעתיה שהצעת־הגיטו לא תצא לפועל, ומשהו אינו בסדר, כנראה, בה. ליהודים, שהיו סגורים בבתיהם נודע על פקודת הגיטו בדרך בלתי־מובנה, וכשבאנו בשבע בבוקר לבית־הקהילה נתקלנו בהמוני נשים וגברים, ששמו מצור על הבית, כמעט חסמו את רחוב גרז׳יבובסקה, ובקושי רב יכולנו להידחק אל הבית. צ׳רניאקוב יצא אל ההמונים המתמרמרים והצועקים וניסה לשכנע אותם, שאין עדיין מקום ליאוש, שאפשר יהיה לבטל את רוע־הגזירה או לדחות לזמן מה את הוצאתה לפועל, וכי המועצה נתכנסה להתיעץ על דרכי ההשתדלות. ההמונים הקשיבו לדבריו, אבל לא נתפזרו.

בישיבה הדגשנו כולנו את אי־הדיוקים המתמיהים שבפקודה ואת פחד הקצינים מפני פירסומה בכרזות ברחובות העיר. הוחלט שצ׳רניאקוב יבקש ראיון אצל הקצין בישוף. מיד התקשר אתו טלפונית והלה הסכים ברצון לקבלו בלשכתו, למרות יום המנוחה. צ׳רניאקוב נסע ואנו חיכינו לשובו. לאחר שעה חזר יסיפר, שלפי דעתו של בישוף, פעולתו של באץ היא בלתי חוקית, אלא שאין ביכולתו להתערב. אם כי הוא ממונה על באץ, במפלגה דרגתו גבוהה משלו. הוא יעץ שנפנה למפקד הצבאי הגנראל פון נוימאן־ניירוד ונספר לו על הכל, והגנראל יבטל את הפקודה בדבר הגיטו. בו ברגע טילפן ללשכת המפקד וביקש שיקבל משלחת של באי־כחנו למחרת, בתשע בבוקר. החלטנו שתלך משלחת שישתתפו בה צ׳רניאקוב, קרנר, ד״ר וייס, שושקס ואנכי. קרנר הודיע, שהוא לא ילך אל הגרמנים, על כן הוחלט שילכו רק ארבעה נציגים שהסכימו להתיצב לפני המפקד הצבאי. נדברנו להיפגש בפרוזדור של בית מפקד־העיר. קרנר הודיע, שגם הוא מוכן להשתתף בשליחות, אבל לא אל הגרמנים. הוסבר לו, שאם ברצונו להשתתף במשלחת הרי זו תלך אל מפקד הצבא הגרמני בלבד, ואם ברצונו לפנות למישהו אחר, יקבע בעצמו אל מי לפנות. קרנר הציע ללכת אל הנסיך לובומירסקי, נשיא הועד האזרחי, שהיה כבר אז במצב של התפוררות. הצעתו נתקבלה. יצאנו מבית־הקהילה והודענו על החלטתנו להמונים, שחיכו לנו ברחוב. הם התפזרו, אולם עד שעת העוצר נמשכה נדידתם של יהודים אל הגיטו העתיד לקום. בכל מיני כלי־רכב ובעגלות־יד הסיעו את רכושם, רהיטים, כלי־מיטה ונשאו ילקוטים וחבילות על כתפיהם.

כשחזרתי הביתה מצאתי יהודים רבים צובאים על דירתי, מצטופפים על המדרכות. הכנסתי אותם לחדרי, סיפרתי להם הכל והשתדלתי להרגיעם. אך יצאו אלה ואחרים נכנסו, ולא היה בי כוח להיענות לכולם. אז התנדבו שכנתי ד״ר פיצלה ובת־אחותי סטאפה כהן למלא את מקומי. הן עשו את עבודתן באמונה, ומן היום ההוא עד עזבי את וארשה, בעשרים לדצמבר 1939, עזרו לי, ובעזרתן יכולתי לענות למאות אנשים, שבאו אלי להיוודע, מה נשמע, מה מתרחש, ולהיוועץ אתי. לצערי שתיהן אינן עוד בחיים: את ד״ר פיצלה רצחו הגרמנים וסטאפה כהן הסתתרה בצד הארי, נדבקה במחלת־הריאות ומתה בה.

לפני תשע בבוקר הופענו בבית־המפקדה של העיר. המהנדס שושקס נעדר ולא הופיע כלל. הגנראל קיבל אותנו בסבר פנים יפות ושיחתנו עמו נמשכה שעה שלמה. הוא היה קצין פרוסי טיפוסי, בעל פנים מעוררי אהדה, עטור שערות־שיבה והדור במראהו האריסטוקראטי ובעינו המונוקול, כמנהג אנשי המעלה בפרוסיה.

צ׳רניאקוב הירצה לפניו על ענין הגיטו וביקש לבטל את הפקודה בגלל קשיי הוצאתה אל הפועל: היא תגרום להריסת קיומן של רבבות משפחות, וגם סכנת מגיפה כרוכה בה בעקב הצטופפות המונים בשטח צר. הגנראל שמע בשקט ופניו הביעו תימהון. „לא הוצאתי בכלל פקודה כזאת״ — אמר — „כאן אי־הבנה. הן זו בארבאריות!״ צ׳רניאקוב חזר מלה במלה על הודעתו של באץ, שהסתמך על פקודתו של גנראל פון נוימאן־ניירוד, וד״ר וייס ואני אישרנו את העובדה. אז הזמין אותנו הגנראל לחדר שלישו, הורה לו שיכבדנו בקפה וסיגריות, וביקש אותנו שנחכה בסבלנות עד שיברר את הדבר. הבירור נמשך זמן ארוך. צילצלו טלפונים, ונשמע קולו המורם של הגנראל. באץ נכנס לרגע לחדר במרוצה, הביט עלינו במבט־זעם ועבר לחדרו של הגנראל בלווית קצין־הגאֶסטאפו, שניסה להרגיענו בדבריו, שהכל יסתדר איך־שהוא. עברו דרך החדר עוד אנשי גאֶסטאפו וקציני צבא. הגנראל הציץ אלינו פעמים אחדות וביקש שנזדיין עוד בסבלנות. שעה נמשך הבירור עד שטילפן הגנראל אל שלישו, שיכניסנו אל חדרו. כשנכנסנו קיבלנו הגנראל בעמידה, כשפניו אדומים כדם ועל ידו עומד קצין גאֶסטאפו, רם־קומה והדור־מראה, לבוש מדים שחורים ובעל דרגה גבוהה. הגנראל היסב עיניו ממנו וגימגם: „כן, היתה כאן אי־הבנה. אמנם נתתי הוראה, אבל לא כזו. לכו אדוני הביתה והודיעו לאנשים שאין פחד. לא צריך לעבור לרובע יהודי לא מחר ולא למחרתו. ובכלל צריך להמתין לפקודתי המיוחדת, שתפורסם כנהוג. זה לא יעשה עכשיו. כולם יכולים לשבת בדירותיהם בשקט.״

כך נגמרה השיחה. הלכנו אל הקהילה ברגש הקלה. ברור היה שלא במתכוון גרמנו לסיכסוך בין הצבא והגאֶסטאפו, וכי הצבא ניצח. הגנראל רגז שהשתמשו בשמו שלא בידיעתו, ואילו הגאֶסטאפו לחצה עליו, שלא יחתור תחת כבודו ומשום כך הודה הגנראל על חטא שלא חטא. זו היתה סיבת גימגומו. הענין חוסל הפעם. אפשר שעוד יחזור, אולם לא במהרה.

למחרת שיחתנו נודע לצ׳רניאקוב מפי הקצין בישוף, שבאץ נסע לברלין מלא חימה, כדי להגיש תלונה על הגנראל, אך הוא היה בטוח שבדו־קרב זה ינצח הגנראל. בברלין ינזפו בבאץ ואולי יקראו אותו לחזור מוארשה.

להמונים שחיכו לפני בית־הקהילה הודענו שגיטו לא יקום הפעם. ההמונים התפזרו. כך הודעתי גם לאנשים שבאו אלי. ההבדל היה רק בזה שאלי הוסיפו לבוא יום־יום, כל ימי שבתי בוארשה להיוודע אם לא חל שינוי במצב.

קרנר חזר מביקורו אצל לובומירסקי וסיפר, שהנסיך התרגש מאד בשמעו על ענין הגיטו והבטיח, שאם יהיה ביכולתו לעזור יעמוד לנו. לצערנו, לא היתה לו אז, ולא אחר־כך, כל השפעה בענינינו.

רבים הסיקו מסקנות מן המאורע, שבכל זאת אפשרי הדבר שהגיטו יוקם והתחילו עוברים מן הרחובות האריים אל הרובע היהודי כל עוד אפשר היה למצוא דירות שם.

ממלאי־מקומנו במועצת הזקנים שוחררו בו ביום, בערב, אולם גאמארניקוב נאסר שוב למחרת על ידי הגאסטאפו. הוא לא עסק בענינים מדיניים או ציבוריים: ודאי הלשין עליו סוכן גאֶסטאפו שיש לו כסף, והדבר היה נכון. מבית הכלא לא יצא עוד. ימים אחדים לאחר עזבי את וארשה, הוא מת במחלת הכיב שגברה בתנאי בית־הכלא.

הגרמנים שלטו בוארשה וידם כבדה עליה מיום ליום. נחשול היהודים שגורשו מהעיירות גבר והציף את הבירה.

רבו המאסרים, גברה ההתעללות בעוברים־ושבים ברחובות והתפרצויות־הלילה לדירות, גברה הפקעה רשמית של רהי־טים ומטלטלים, גזילות בלתי־רשמיות נשארו ללא עונש. רצח יהודים שיצאו מביתם והיעלמם של אלה שנחטפו ברחוב, היו מעשים בכל יום.

בו בזמן המו רחובות וארשה ומלאו רעש. אמנם הטרא־מים נעלמו, ורק שני קווים קצרים מהם תוקנו, אולם הו־פיעו „ריקשות" בצורה של „פלאטפורמות" (עגלות בלי־דפנות) משוכות בידי בני אדם, להעברת מטענים כבדים. המסחר ברחוב פרח, נערים יהודים מכרו סיגריות: „יונא־קים" (צופים) פולניים מכרו ממתקים וקראו לעוברים לקנותם בזול. לפעמים היו חיילים גרמנים, בעזרת „שקצים", גוזלים מהם את סחורותיהם ואת כל הפדיון היומי. התחילו אוסרים אנשים מבין האינטליגנציה היהודית והפולנית. נאסרו גם חברי המשרדים של הכנסיות האוואנגליות. על קירות הבתים הופיעו הודעות רשמיות על אסירים שהוצאו להורג. הסוחר היהודי לוכסמבורג נורה, באמתלה שהשתמש בנשק נגד הגרמנים. הודבקה הודעה ברחובות־העיר, שאיי־מה בעונשים חמורים, אם האוכלוסיה לא תגלה את מקום מחבואו של חבר פפ"ס קוט, ממוצא יהודי, שהתנקש באחד מראשי הגאסטאפו והצליח. נפגשתי ברחוב עם צירי־סיים לשעבר, חברי פפ"ס נידז'אלקובסקי, דיבוא, ברליצקי, שהיו לבושים כפועלים ופניהם מלוכלכים, שלא יכירום. רק צ'א־פינסקי (ציר־הסיים מטעם פפ"ס) היה מתהלך ברחובות לבוש כמנהגו ומכיסי מעילו הנפוחים ביצבצו עתונים. בשלושים לאוקטובר ראיתי פתקים בכתב הקטוגראף, ש־הודבקו על ההודעות החדשות לאוכלוסיה הפולנית של הגנראל־גוברנטור פראנק (תוכן ההודעות פגע, אגב, מאד בכבוד הפולנים). התקרבתי וקראתי תשובה קולעת: מאר־של פילסודסקי היה עונה על כגון דא — ישקוני כולם ב...

פתקים כאלו היו מופיעים כפעם־בפעם ומשמרות גרמניים היו יורים והורגים במדביקים. באחד הפתקים, שהודבק ב־15 לדצמבר, היה כתוב, כפי שעודני זוכר: „לגברות מהחברה הטובה, הנפגשות עם גרמנים בטרקלי־נים, מודיעים בזה, שיש עוד מקומות פנויים בבתי־בושת". המחתרת הפולנית הצטיינה עוד בהומור...

הגרמנים החרימו את כל מכשירי הראדיו. מי שנמצא מכשיר ראדיו בדירתו — אחד היה דינו למוות. אני הייתי מקבל בכל יום ידיעות־ראדיו. בנו של שומר ביתנו, שהיה בעל־בית וחבר פפ"ס, העריץ אותי והיה שואל בעצתי כעורך־דין. ציוניותי לא הפריעה לו כלל. כפעם־בפעם היה נכנס אלי ושואל לדעתי על בעיות וספיקות שהטרידוהו. הוא וחבריו החביאו מכשיר־ראדיו באחד הבתים ההרוסים ברחוב זלוטה והיה מביא אלי את תוכן הידיעות, ואנחנו קראנון יחד והתווכחנו עליהן.

אחותה הצעירה של העוזרת ששירתה בביתנו 21 שנה, היתה קומוניסטית בעלת הכרה. אמנם, לא נכנסה למפלגה, אך בשיחות טענה תמיד נגד אי־הצדק השורר בעולם בחלוקת הרכוש, נגד ניצול הפועלים, ושיבחה את רוסיה המועצתית ומשטרה. בימי המצור עזבה אותנו, וכשחזרה אלינו כעבור זמן־מה, נשמעו בפיה דעות עוינות. בסופו של דבר הודיעה, שמגיע לה כסף מאתנו. אשתי הסבירה לה, שכל מה שהגיע שולם לה, שהרי עזבה את ביתנו מרצונה הטוב, והיא ענתה: „כלום הגברת חושבת, שאיני יודעת אילו מאמרים כתב האדון על היטלר?" אשתי נדהמה וגירשה אותה בכעס. הבינותי שלא היא, שלא ידעה קרוא וכתוב, החליטה לבוא בטענות ולאיים עלינו בהלשנה, אלא אחותה, שהיתה אינטריגאנטית וידעה, מה טיבם של מאמרי, שנדפסו ב„נובי דז'אֶנניק", שהופיע בקראקוב. לאחר זמן מה הודיעה לנו אחת העוזרות, שעבדו בביתי, שהאחיות שאלו אותה איפה משרדי הגאסטאפו. הן סיפרו לה שברצונן להודיע על המאמרים שכתבתי, כדי שיאסרו אותי, ואז יקבלו כל סכום שידרשו ממנו. אימה נפלה על אשתי ואני הייתי אובד־עצות.

כשהיינו כבר בטריאסט נודע לנו מאחותי, שנשארה בווארשה, ששתי האחיות ביקרו בדירתי, שבה גר מכירי ד"ר גרודזנסקי. כשנתגלה להן שיצאנו את וארשה, הלכו לגאסטאפו. לאחר ימים אחדים הגיעו אנשי גאסטאפו לדירתי וחיפשו בה, עקרו חלקי ריצפה, קרעו את הטפיטין מעל הקירות, וגידפו את ה„יודא" שרימה אותם וברח. העוזרת ואחותה פנו אל אחותי בטענות ובאיומים והיא נתנה להן חמש־מאות זהובים, מהכסף שמסרתי לה.

פעם עברתי ברחוב קושיקובה ועל שרוולי „הטלאי היהודי" שהגרמנים ציוו לא להיראות בחוץ בלעדיו. קבוצת פועלים עבדה בתיקון הכביש. אחד מהם צעק אלי: „מהו סימן זה, איזה צבא הוא מסמל?" עניתי לו: „אין זה סימן צבאי. הגרמנים ציוו על היהודים לשאת סימן זה". התרעם הפועל והתחיל מגדף: „רצונם להשפילכם בסימן זה. כלום אין היהודי בן־פולין כמוני, כמו אחרים. לא ניתן לעשות עיוול ליהודים". הוא הלך אחרי ולא פסק מלגדף את הגר־מנים. חרדתי והסתכלתי לכל צד, אם לא נראה איש גאס־טאפו או „פולקסדויטש" ברחוב. רע ומר היה סופנו, אילו היו שומעים את גידופיו. לאשרנו, לא נראה איש ברחוב. כשנתקרבנו לשדרות שוכה, רחוב שבו נמצאו משרדי גאס־טאפו, ביקשתי את הפועל שיעזוב אותי. הוא התרחק וצעק: „בפצעי הנוצרי, לא נשכח לגרמנים את מעשיהם, לא נסלח להם וננקום בעד העיוולות שגרמו ליהודים."

באותו יום ובאתו רחוב קושיקובה, שחזרתי בו בדרכי הביתה, ניגש אלי פולני הדור בלבושו, בעל פנים אינטלי־גנטיים והתחיל טוען נגדי שלא התנגדנו לצו הגרמנים בדבר ענידת הטלאי המבדיל בינינו לבין הפולנים ומפריע להתנגדותם. אמרתי לו: „לאדוני קל לומר כך, שהרי אינו יהודי".

ב־14 לדצמבר חיכו לי בביתי רבים לשאול עצות ממני. מהם שפנו אלי, כרגיל, כאל עסקן ציבורי וביקשו עצה או ידיעה, אולם נמצאו ביניהם גם אנשים, שביקשו עצה של עורך־דין. יש להעיר, שכל אותם הימים היתה עבודתי כעורך־דין מרובה למדי, אך שונה, כמובן, משהיתה קודם. נמניתי עם עורכי־הדין הטוענים בבתי המשפט ללקוחותיהם. העבודה במשרדי היתה מועטה, אם כי שכרה היה מרובה; אולם בחרתי בעבודה בבתי־הדין. באותם הימים כבר היו בתי־הדין הפולניים סגורים, ועבודתי נתרכזה בעריכת חוזים, בבוררות בסיכסוכים, בעצות איך להתאים את ניהול העסקים לפקודות שלטונות־הכיבוש

וכו׳. מתוך צער עלי לקבוע, שהיהודים היו מרבים לנהל עסקים עם שלטונות הצבא הגרמני, ואף עם הגאֶסטאפו, לא רק בשם שותפים פולנים, אלא גם במישרין. השלטונות הגרמניים לא היו דוחים את היהודים הפונים אליהם בהצעות עסקיות. במקרים רבים היו שותפים נסתרים להכנסות העסקים; ביניהם גם קציני גאֶסטאפו, שלקחו שוחד מהיהודים והיה להם חלק בהכנסות עסקיהם.

בין הממתינים לי היתה אשה, שנראתה כאילו ארכה לה השעה. לא הכרתיה; ניגשתי אליה ורציתי לומר לה, שעליה להזדיין בסבלנות. אולם היא הקדימה אותי, קמה ופנתה אלי. היא סיפרה לי כי היא אשתו של קשטאן, מזכיר המשרד הא״י, שהיה מזכירי בועדה נגד מעילות בחלוקת רשיונות עליה. על שאלתי, מה עניינה ואם היא יכולה לחכות קצת, ענתה שמנהל סניף חברת האניות „אדריאטיקה" פורייסקי, שעמד בקשר עם המשרד הא״י, קיבל הוראה מירושלים לסדר את נסיעתם של 18 איש, בתוכם אני ואשתי, קשטאן ומשפחתו. היא באה לקבל ממני את הדרכונים ומבקשת למסרם לה מיד, כי היא הולכת אל קרנר לקבל ממנו את דרכונו. הלכתי אל אשתי והודעתי לה, והיא הסכימה מיד שנסע לא״י. מסרתי לגב׳ קשטאן את הדרכונים ולמחרת היום הלכתי עם קרנר אל פורייסקי. הוא סיפר לי שבמשרדי הגרמנים מסדר בשבילו את העני־נים בשכר הגון „פולקסדויטש" אחד, שאפשר לסמוך עליו. על שאלתנו, במה יעלה הענין כולו, ענה שאינו יודע, כי אין הוא לוקח בשבילו מאומה ויעשה את חשבון ההוצ־אות אחרי שיקבל את התעודות הדרושות. הוא ביקש שנבוא אליו אז עם הכסף. לדעתו לא יעלה הסכום על 1000 זהובים לאיש.

פנינו מיד אל החברים וערכנו רשימה של שתי קבוצות, שיעלו זו אחר זו, ואם מישהו מהקבוצה הראשונה לא יוכל לנסוע, ימלא אחד הנרשמים בקבוצה השניה את מקומו. הכנסנו לרשימה הראשונה את חברי הועד המרכזי: ד״ר שיפר, קירשנבוים, בלוך מנהל הקק״ל, כהנוביץ מזכיר המועצה הלאומית, גוטלנד ממזכירות הועד המרכזי, ועוד; ברשימה השניה — את מזכירה השני של המועצה הלאו־מית ואחרים. שיפר היה באותה שעה חולה במחלת־לב קשה וחשבנו שלא יאריך ימים. טופס אחד השארנו בידי קירשנבוים ואת השני הבאנו לפורייסקי. מסרנו לו את שתי הרשימות ואמרנו לו לסדר את נסיעתה של הקבוצה הראשונה מיד לכשיקבל הוראה מאתנו. קבענו שבשם הקבוצה יעמדו אתו בקשר קירשנבוים ובלוך, והם גם ימסרו לפני נסיעתם מי ייצג את הקבוצה השניה.

ב־18 לדצמבר הודיע לי פורייסקי שאכנס למשרדו. הלכנו אני וקרנר וקיבלנו את הדרכונים ובהם — אשרות איטלקיות, היתרי־יציאה גרמניים, שלפיהם נוכל לעבור את הגבול־לאיטליה, עם הערה, שאם לא נעבור את הגבול עד חצות יום שני בינואר, יפקע תוקף הרשיונות שבידינו. לתעודות צורפו כרטיסי־רכבת במחלקה השניה עד קאטו־ביץ. לפי החשבון עלה הכל בסכום של מאתיים זהוב לכל אחד מאתנו.

לפי עצתו של פורייסקי הלכנו מיד אל „משרד קוק" לקנות כרטיסים מקאטוביץ לביטוס ומשם לארנשטיין, תח־נת גבול של אוסטריה ואיטליה. שילמנו כאן 200 זהוב בעד כל אחד. את הכרטיסים מקאטוביץ לביטוס יכולנו לקנות תמורת כמה זהובים בקאטוביץ, אבל לא היה לנו כסף לכרטיסים עד הגבול האיטלקי. ניתן לנו לקחת עשרים זהוב לאיש בלבד, ובמה נקנה כרטיסים מן הגבול האוסטרי לטריאֶסט? חשבנו, אולי המשרד הא״י בוינה יסדר בשבילנו הכל, הלא פורייסקי יודיע לו שיצאנו לטריאֶסט.

למחרת היום סידרתי את עניני הפרטיים. בינתיים הגיעה אחות אשתי מלודז עם בתה. היא סיפרה שהצליחה לצאת את העיר אחרי שנתפרסמה פקודה, שעל היהודים לעבור לבאלוט. אחד מפקידי הועד המרכזי הביא לי שני כרטיסי־רכבת מארנשטיין לטריאֶסט ושילמתי 400 זהוב במחירם.

בעשרים בדצמבר 1939 הגיע אלינו קרנר ובידיו שתי מזוודות. לאחר ארוחת־בוקר לקחנו אני ואשתי מזוודות קטנות וקרנר את מזוודותיו והלכנו ברגל לתחנת מסילת־הברזל. חיכינו זמן רב לרכבת. על שרוולינו היה „הטלאי היהודי", אולם איש מפקידי התחנה לא שם לב שנכנסנו לקרון המחלקה השניה שבו נסענו כולנו יחד: אני ואשתי, קרנר, גב׳ רייס, אשתו של יו״ר המשרד הא״י עם שני ילדים, קשטאן עם משפחתו, שפר מנהל המשרד הא״י עם אשתו וילדיו, ופקיד המשרד הא״י לחובר עם משפחתו. הגענו לתחנת פוריי אחרי צ׳אנסטוחובה, הגבול בין חבל הגנראל־גובאֶרנמנט ווארשה לבין חלקי פולין שסופחו אל הרייך. לפני תחנת הגבול זרקנו את הכסף הפולני שנשאר בידינו, שלא יפול בידי הגרמנים.

הביקורת בתחנה נעשתה בדייקנות, אך באדיבות. לאחר שעברנו את התחנה הסירונו את הטלאי מעל שרוולינו. בקאטוביץ צריכים היינו לחכות שעות אחדות לרכבת אחרת. נכנסנו לחדר ההמתנה של המחלקה הראשונה. (בסוף יולי של אותה שנה ישבנו בה אני ואשתי בדרכנו לווארשה. שירת אותנו מלצר צעיר. בקאטוביץ גרו גרמנים רבים ובערבים היו מתכנסים בחדר־ההמתנה של המחלקה הראשונה. כשהיה אחד מהם פונה אל המלצר בגרמנית, היה זה עונה פולנית ברוגזה ואומר שאינו מבין גרמנית ומבקש לדבר אליו פולנית). גם כעת שירת אותנו אותו מלצר. כשאשתי פנתה אליו בפולנית, ענה הפעם ברוגזה: „איני מבין פולנית, בבקשה לדבר גרמנית."

במסעותי ישבתי הרבה פעמים בחדר זה של בית־הנתיבות. ראיתי שולחן קבוע של „המייסטרים" ממכרות הפחם, לבושים מדים שלהם. הם היו שותים בירה ושרים: „עוד לא אבדה פולין" ו„הדגל האדום". בתקופת פילסוד־סקי, שרו במקומם את שיר הלגיונות של פילסודסקי „אנו, הבריגאדה הראשונה". גם הפעם ישבו על יד שולחנם, והם היו לבושים אותם המדים, שתו ושרו. הפעם „גרמניה, גרמניה מעל לכל" ושיר של הורסט־וסל.

התפלאתי שבאוירה הזאת פנה אלינו הסבל בפולנית. ודאי הכיר מי אנו. המבטא בפולנית גילה את יהדותנו. נתתי לו כסף שיקנה לנו כרטיסים. הוא שב והחזיר לי את הכסף ואמר: „בין קאטוביץ וביטוס לא יבקרו את הכרטיסים. אני אכניסכם לקרון גם בלי כרטיסים, למה

לשלם להם." וכך עשה. העבירנו דרך היציאה ולא שאלו ממנו כרטיסים. הכניסנו אל הקרון ובירך אותנו בידידות לדרכנו.

בתחנת הייברברג חיכינו שעות אחדות לרכבת מברלין לווינה. לא הספיק לנו הכסף הגרמני ונכנסנו לחדר ההמתנה של המחלקה השלישית. היא היתה מלאה חיילים. משפחת קשטאן ולחובר מצאו להם מקום על יד שולחן ארוך סמוך לדלפק. ראינו שמתכנסים חיילים על יד השולחן ומתגרים בשתי המשפחות וצעירי משפחת קשטאן עונים להם. מספר החיילים התרבה והלך. ישבנו על־יד שולחן קטן באמצע האולם. גב' קשטאן ניגשה אלינו ואמרה בלחש: „נצא החוצה. נדמה שמיד תפרוץ שערוריה". היא חזרה וחמקה ליד הקירות. אולם אי־אפשר היה כבר לצאת מן האולם, כי החיילים חסמו את כל המעברים. בינתיים נעשתה חליפת־הדברים צעקנית יותר, נרגזת יותר. מן הדלפק הגיע מלצר בריצה אל רב־סמל, שישב גם הוא באמצע האולם, ליד שולחן שלישי מאתנו, ולחש לו משהו באזנו. הלה קם והרעים בקולו: „ראוס"! (צא! מכאן!) הייתי בטוח, שנתן אות לחיילים להשליך החוצה את היהודים. טעיתי — החיילים הם שברחו מיד מן האולם ונשארו רק רב־הסמל עם מרעיו, שישבו אתו ליד שולחנו. כעבור רגע יצא גם הוא החוצה אל החיילים. לא עברו חמישה רגעים והוא חזר ואחריו נכנסו החיילים אחד אחד אל האולם. קבוצת החיילים שהתגרו במשפחות קשטאן ולחובר ניגשו אליהם ומשורותיהם יצא החייל הצעיר, שהיה ראש המתגרים, ופנה לבן הקשיש של קשטאן וביקש ממנו סליחה בשם חבריו והוסיף, שלא יזכרו לרע את התגרותם של החיילים הגרמניים, שהרי היו קצת בגילופין. הדבר נגמר באידיליה ממש.

הגיעה הרכבת מברלין. נכנסנו לקרון של המחלקה השניה ותפסנו מקומות בשני תאים סמוכים זה לזה. גב' רייס הודיעה למשרד הא"י באיזו רכבת נגיע לווינה. כשהגענו, קידמו את פנינו שני מנהלי המשרד ד"ר רוטנברג וד"ר גרין. הם טיפלו בנו בלבביות רבה ודאגו לכל צרכינו. אכן, הם היו ידועים במסירותם ובטיפולם בפליטים אשר עברו דרך וינה. ד"ר גרין נרצח אחר כך בידי הגאסטאפו, וד"ר רוטנברג עלה לארץ ונפטר בתל־אביב.

הכניסו אותנו למלון, שבכניסתו נראה שלט גדול ועליו כתוב: „הכניסה ליהודים אסורה בכל חומר הדין". נכנסנו לחדרים שהוכנו בשבילנו ואחר־כך הלכנו למסעדה, שהיה בה מקום לריקודים. גם בכניסתה בלט שלט עם אותה כתובת. איש לא שם לב אליו, והמלצרים נהגו בנו כמו בכל האורחים. נודע לנו שבתחנת ארנשטיין צפויה סכנה לפליטים: הבדיקה שם מדוקדקת מאד ויש שמורידים נוסעים מהרכבת, יש שמרשים להישאר בתחנה ולקבל אשרות חדשות ויש שמחזירים לוארשה.

למחרת היום הביאונו לתחנה הדרומית והכניסונו לרכבת ההולכת לטריאסט.

הגענו לארנשטיין. פקיד־המכס שעבר בקרונות בלווית איש גאסטאפו שאל רק אם יש משהו המחייב תשלום מכס. הוא קיבל מכולנו תשובה שלילית והסתפק בה. כשראה את מזוודותינו הקטנות ונודע לו שהן שלנו, שאל אם הרשיון להוצאתן נרשם בדרכון. משאמרתי כי לא ידעתי שיש צורך ברשיון מיוחד, ענה ברוגזה: „זה רע מאד, צריך היה לרשום את הדבר בדרכון." אך השאיר את המזוודות ויצא.

עמדנו בתחנה עשרים רגע. איש הגאסטאפו שב והחזיר את הדרכונים לנוסעים ולנו לא החזיר. חכינו עוד עשרה רגעים, והדרכונים לא הוחזרו לנו. הרכבת החלה לזוז לאט לאט, עברנו את הגבול, והדרכונים נשארו בידי איש הגאסטאפו. לאחר זמן מה נכנס פקיד המכס, ניגש אלינו ומסר לנו את הדרכונים, שלא נרשם בהם כלום, ובחיוך נפרד מאתנו. לטריאסט הגענו בלילה. קיבל את פנינו פקיד המשרד הא"י שהביאנו לבית מלון הגון, ומסר לכל אחד מאתנו מאה לירות איטלקיות להוצאות. שם נשארנו לחכות עד שקיבלנו את רשיונות העליה.

היהודים בצבא הפולני

מאת מ. צאנין

תפקידו של החייל היהודי בצבא הפולני, לפני מלחמת־עולם השניה, מעמדו החברתי־מדיני וחלקו בקרבות טרם נדונו על־ידי היסטוריון. ההיסטוריונים הפולנים לא הבליטו את ה„פרק היהודי" ואילו בשביל היהודים היה הענין קרוב מדי מלשמש חומר להיסטוריה. לפיכך נשאר השטח שדה־בור. אין לטורים הבאים כל פרטנסיה להערכה היסטורית, והכוונה כאן אינה אלא לספק חומר ולדון במצבו של החייל היהודי במלחמת פולין־גרמניה, מה־1 בספטמבר 1939 ועד לכניעתה של וארשה והתפוררותו של הצבא הפולני.

פולין, אשר היתה בין שתי מלחמות־עולם מדינת מיעוטים לאומיים, בנתה את צבאה על יסודות לאומיים בלבד. שני שרשי היניקה העיקריים של הצבא הפולני היו: הלגיונות של יוזף פילסודסקי וצבא המהגרים של הגנראל האלר. כשם שהלגיונות נקטו בשעות הכרעה קו אנטישמי וכלאו במחנה יאבלונה את האינטליגנציה

היהודית שבצבא, כך שררה בצבאו של הגנראל האלר רוח של התעללות ביהודים. גייסותיו שלא השלימו עם קיום יהודים בצבא, התנגדו לקיומם בפולין בכלל וביקשו להשמידם.

דמות הצבא הפולני עוצבה לפי מסורת הלגיונרים במלחמתם לעצמאותה של פולין וכדוגמת צבא־האלר במלחמתו עם ברית־המועצות ב־1920. מסורות אלו קבעו את גורל החייל היהודי עד להתמוטטותה של פולין. אך אין ספק, שעוד בשנים הראשונות לעצמאותה נטמן הזרע, אשר הצמיח כעבור עשרים שנה את האסון: את תבוסתו של הצבא הפולני על־ידי חיל־השריון הגרמני תוך ימים מעטים.

תנועת העצמאות הפולנית, שמקורה במחנה הסוציא־ליסטי והצטרפה לה הבורגנות הזעירה, היה לה הד חזק בקרב חלקים גדולים של האינטליגנציה היהודית במחנה הסוציאליסטי היהודי. אולם הצמרת הצבאית העליונה התנגדה למן הימים הראשונים לצרף יהודים לסגל־הקצונה ואפילו לצבא בכלל. עקב דרישות המלחמה עם ברית־המועצות נקראו גם יהודים לשירות צבאי, אך ברבות הימים נתגבשה מגמה נגד שירות היהודים בצבא. נגד הפלית היהודים בזכותם האזרחית הראשונית, שהוב־לטה בכליאת אלפי יהודים במחנה יאבלונה בעיצומה של המלחמה ברוסיה המועצתית בלי להוציא מהכלל אף אלה מהם שהתנדבו לצבא, נאבקו בעוז המועצה־היהודית־הלאומית וציריה בסיים. המאבק הפסיק את הרחקת היהו־דים מכל המחנות, אולם הכלואים ביאבלונה לא הוחזרו אל הצבא ושוחררו אחר הפסקת הקרבות.

בענין יאבלונה אפשר שפעלו גם שאיפות כאלה אבל איש לא העז להזכירן אפילו ברמז. האיכרים והפוע־לים היו מתנגדים להצעה כזו שהרי בניהם היו נאלצים למלא את מקומותיהם של היהודים!

המפקדה הפולנית הצבאית ועמה הריאקציה הפולנית כולה לא חשו שהפליה זו טומנת בחובה סכנה גדולה לצבא הפולני גופא. מעשה יאבלונה לא נשכח וזכרו פעל לרעתו של הצבא ולכושרו הקרבי.

המון־החיילים של הצבא הפולני היה מורכב מארבע קבוצות לאומיות; פולנים, יהודים, ביאלורוסים ואוק־ראינים. היסוד הפולני שבתוכו היה ברובו המכריע איכרים נחשלים, שהרבה מהם היו אנאלפאבתים למחצה או לגמרי. נחשל יותר מהם היה היסוד הביאלורוסי שהפולנים ביקשו להטמיעו בקרבם ולמנוע מהם השכלה. הביאלו־רוסים היו נטולי הכרה לאומית ונתונים להשפעות קומו־ניסטיות. לעומתם היו האוקראינים אנטי־פולניים בשל מטרותיהם המדיניות־לאומיות באוקראינה הפולנית. היסוד המשכיל בין המוני החיילים בצבא פולין היו היהודים.

כחייל בבאטאליון־המחץ הנפרד השלישי, שחנה בחוי־ניץ סמוך לגבול הפרוסי, היתה לי אפשרות כמשרטט־דיאגרמות להכיר מקרוב את כל החומר הפסיכוטכני של הדיביזיה השמינית, שבראשה עמד הגנראל בורטנובסקי, שהבאטאליון השלישי היה חלק ממנה ושיקף את הדיביזיה כולה. בנתונים הפסיכוטכניים של הדיביזיה הצטיירה תמונה של הצבא הפולני כולו, ובדיאגרמה של הנתונים הפסיכוטכניים, שהיו, כמובן מאליו, מהסודות הצבאיים הכמוסים ביותר, התבררה המדיניות של המפקדה הפול־נית, שהיתה בעוכרי הצבא.

הדיאגרמה של הנתונים הפסיכוטכניים הוכיחה כי במקום הראשון בכל המיבחנים הפסיכוטכניים עומדים היהודים, אחריהם באים הפולנים, אשר אך בקושי השיגו את מספר הנקודות הממוצע של היהודים. אם היהודים השיגו 60—100 נקודות, הנה הפולנים האינטליגנטים ביותר בקרב המוני החיילים השיגו רק 60 נקודות. אכן, נמצאו יהודים מעטים, שנקראו בצבא אופרמות־בטונים, שבקושי הגיעו עד 30 נקודות, ולעומתם היו פולנים שהשיגו 70—75 נקודות.

מטה הדיביזיה ואחריו המטה הכללי לא הסיקו מסק־נות ממשיות מעובדות מנקרות־עיניים אלה. בכל הדיביזיה השמינית לא היה אפילו תת־קצין יהודי אחד, אם כי ביחידות מסוימות הגיע אחוז היהודים ל־35!

ולא רק במיבחנים פסיכוטכניים הצטיינו היהודים, אלא גם בקליעה ובכושר צעידה, באוריינטאציה טופוגרא־פית ובמיכאניקה של הנשק. לאימונים בתחרויות צעידה מהירה לטווח־ארוך בין הגדודים של הדיביזיה השמינית צורפו יהודים לצוותים. החיילים היהודים שאפו להיות החלוץ במסעות אלה. המטה ניצל אמביציה זו לדרבן את האחרים בצעידתם, אך עם תום האימונים של הצוותים נפסלו היהודים ולתחרויות נשלחו רק פולנים.

היהודים היוו 12% בערך בין תושבי המדינה, אולם בחיל־הרגלים הם הגיעו לעשרות אחוזים. סיבת הדבר נעוצה במדיניותו של הצבא הפולני. במקום למיין את החימר החיילי לפי הצרכים הממשיים של הצבא ולהועיד לכל אחד תפקיד ביחידה, בה אפשר לנצל ביעילות יתירה את האינטליגנציה, הכושר הפיסי והשכלתו של היהודי — נקט הצבא מדיניות־מיעוטים.

לגבי היהודים שלט חוק ה„נומרוס־קלאוזוס" בחיל־האוויר, חיל־הים, בחטיבות השריון, בחיל־הקשר וחיל הטכנאים (בנין, גשרים, חבלה, מניחי מוקשים וכו'). מספר זעום של היהודים שירתו בחיל־הפרשים ומעטים בחיל־התותחנים. הוי אומר: ליסודות האינטליגנטיים לא היתה גישה לכלי נשק, בו נדרשת אינטליגנציה רבה של החייל.

לפי התקנון של הצבא הפולני היה על כל בוגר בית־ספר תיכון להירשם בבית־ספר לקצינים. כלפי יהודים גומרי בתי־ספר תיכוניים נקטו מדיניות מיוחדת. אלו שרשמו את לאומיותם היהודית נמנו עם „מעבר־למיכסה" ולא נתקבלו לצבא הפעיל. משום שלא בטחו בנאמנותם לא נתקבלו בדרך כלל לבית־ספר לקצינים, ואם נתקבלו — צורפו לחיל־הרגלים והועברו לחיל־המילואים. בשנים האחרונות היתה מדיניות זו מסקנית ביותר: בבית־הספר הוכשלו היהודים כמועמדים לקצונה וצורפו לחיל־הרגלים כטוראים פשוטים. לרוב שירתו היהודים בפלוגות־סאניטא־ריות, ואם השתלמו ברפואה שירתו כרופאים. באימוני חיל־המילואים מילאו הרופאים היהודים בדרגת קצינים את תפקידם המקצועי, ואף פעם לא כקצינים בפלוגות קרביות.

לכן היה אחוז היהודים בחיל־הרגלים גבוה ביותר, בו בזמן שביחידות טכניות לא היה יהודי בנמצא.

מצב זה היה בעוכרי הצבא והסגל הפיקודי. לפני האינטליגנציה הפולנית היו כל האפשרויות לקאריירה ולמעמד חברתי והיא ביכרה לפעמים קרובות מקצועות אזרחיים, שסכויים טובים בצידם. עם הקצונה נמנו — מלבד אנשי חיל־המילואים לפי חוק שירות הצבא — אלה שהמקצוע הצבאי מצא חן בעיניהם, קציני הצבא הסדיר וביניהם כמה וכמה שנכשלו בבחינות אקדמאיות, סטודנטים של הסמינר לכמרים שסרחו ונתפשו במעשים שאינם הולמים את יעוד־הכמורה: שיכרות, זנות וכד׳.

במידה שדור הקצינים הקשיש עמד על דרגה גבוהה בידיעת תורת המלחמה וההשכלה הטכנית בימי מלחמת העולם הראשונה, בה במידה היה דור הקצינים הצעיר שקוע בענינים חיצוניים של הצבא: אלאגנציה מופרזת, בילויים והתנשאות־ריקה. גיזרת המדים וברק המגפיים — ערכם היה רב יותר מידיעות צבאיות והשכלה טכנית מעמקה. בעת שהיטלר הכין את חטיבות־השריון וחיל־האוויר שלו, הידר הצבא הפולני את קציניו בגלימות ומדי־פאר. אכן הצרה היתה בכך שדור הקצינים הקשיש והמוכשר העריך את המסורת הקרבית משנת 1920 ואת ה„נס על גדות הוויסלה" (במלחמה עם הסובייאטים) כסוד איתן לצבא הפולני ולא העריך נכונה את התמורות הטכניות שחלו בצבא הגרמני.

בפרוץ המלחמה, ב־1 בספטמבר 1939, ולמעשה לפני־כן בשעת הגיוס הכללי, נתגלה מצבו הטראגי של הצבא לאמיתו. במחסני־האפסנאות בלטו ההזנחות, החבלות וההרס. וביחוד הזדקר לעין המחסור בכוחות אינטליגנטיים בתפקידים אחראיים.

במשרדי הרישום ובאפסנאות הועסקו תת־קצינים של חיל־המילואים, שוכני הכפרים, שמעלתם היחידה היתה שהיו פולנים. בתנאי קרסקטין תקינים, בשיגרת היומיום, השכילו איכשהו למלא את תפקידם, אולם בתנאי גיוס־כללי, בהם נדרש להקים דיביזיות מוכנות לקרב במשך יום, איבדו תת־קצינים אלו, מחוסרי האינטליגנציה, את עשתונותיהם. כשם שלא יכלו להשתלט על תפקידם קצינים מקצועיים שלא הוכשרו כל צרכם לקראת הגיוס הכללי, כן גם במשרדים ובמחסנים שרר תוהו ובוהו, וחיילים יהודים בעלי אינטליגנציה שהו שלושה־ארבעה ימים בקסרקטיניהם, יחד עם כל ההמון, וחיכו לציודם הצבאי.

מקרה אופייני אירע בגדוד ה־13 של חיל־הרגלים, שחנה בפולטוסק. בגדוד זה היה אחוז היהודים גבוה ביותר, אולם אף תת־קצין יהודי לא מהצבא־הסדיר ולא מחיל־המילואים לא נמנה עמו. במשך שלושה ימים לא השכיל הגדוד לארגן את חלוקת הציוד והנשק. פלוגה שקיבלה בגדים, לבנים ונעלים, נאלצה לחכות יומיים לרובים ולתחמושת. פלוגה אחרת קיבלה את הנשק, אבל חיכתה יומיים למדים. באנארכיה זו מצא אחד הקצינים המיואשים כמה בחורים יהודים ששירתו כטוראים פשוטים, שלפי מקצועם היו זבנים ברחוב נאלאבקי, והפקיד בידיהם את המחסן, כדי להלביש את הפלוגות. הם ביצעו את משימתם תוך שעות ספורות, ולא היה מקרה שבו קיבל חייל שתי נעליים שמאליות או מדים שלא לפי מידתו. אבל להפקיד מחסני־נשק בידי יהודים, דבר זה לא נתקבל על דעתו של קצין פולני. לכן ישבו החיילים לבושי המדים וציפו לנשקם שלושה ימים.

ועוד מקרה אופייני:

נהוג היה בצבא הפולני לצרף קבוצת קלעים לכל פלוגה של חיל־רגלים. ברם, גם כאן „עשו פוליטיקה", ובלי להתחשב בעובדה שהיהודים מצטיינים בקליעה למטרה, היה חלקם בפלוגת הקלעים קטן ביותר. עם פרוץ המלחמה היתה בשימוש בצבא המצאה פולנית מקורית — רובה אנטי־טאנקי פשוט במיבנהו אך קולע למטרה. לפי תקנון המלחמה, היה חייב להיות בכל פלוגת חיל־רגלים לפחות רובה אנטי־טאנקי אחד בידי קלעי מצטיין. בבאטאליון של הגדוד ה־13 הפקידו את הרובים רק בידי פולנים, אך עם צאתם לחזית נקראו כל הקלעים לבדיקה לפי כרטיסיהם האישיים, בהם נרשם כושרו של כל חייל וחייל, ולהפתעת הכל נלקחו הרובים האנטי־טאנקיים מהפולנים ונמסרו לידי היהודים. החיילים היהודים ידעו גם ידעו כי אין זה גילוי אהבה שאינה תלויה בדבר מצד קציני הבאטאליון, ש„אזרו עוז" בצאתם לחזית להתעלם מן „הבעיה־הלאומית" ומסרו את הנשק החדיש לידי חיילים מצטיינים. ובכל זאת לא מנע הדבר מן החיילים היהודים לשמוע הערות אנטישמיות של קציני המטה בדרכם לחזית. וכשהגדוד עבר את פלונסק בדרכו לפרוסיה המזרחית, הסיתו קציני־הפיקוד נגד היהודים המקומיים שיצאו לקראת החיילים הצועדים לברכם ובידיהם כדי חלב במקום מים.

הרוח הקרבית היתה אז גבוהה הן בין הפולנים והן בין היהודים. הפולנים התהללו כי תוך שלושה ימים יצעד הצבא הפולני לעבר ברלין והפיחו בכך רוח פאטריוטית רוממה. ואילו לגבי החיילים היהודים הענין היה ממשי יותר: היטלר הכריז מלחמה על העם היהודי; אכזרות ההיטלריסטים ידועה היתה כבר אז — הבשורות המרות שהגיעו עם גל הפליטים מגרמניה ונאומי היטלר בראדיו לא ניבאו טובות ליהדות פולין, ולכן הלך החייל היהודי לקראת המלחמה בהכרה מלאה כי זו מלחמתו. ברם, במשך ימים מעטים חלה תמורה יסודית במוראל החיילים. לחזית הלכו ברגל וצעדו רק בלילות, כי ביום שלטה האוויריה הגרמנית שהפציצה כל טור צבאי. עייפים מצעידה ממושכת ועמוסים ציוד מלא על כתפיהם, שמשקלו על הנשק והתחמושת הגיע לשלושים ק"ג, ישנו החיילים במשך היום בגרנות שבכפרים. אספקת המזון היתה לקויה ומטבחי־השדה לא הספיקו להכין את האוכל לחיילים, לפיכך סעדו בלילות, לפני הצעידה הממושכת. הליכה בלילות על קיבה מלאה עיצבנה את החייל והתישה את כוחו, וככל שארכה הצעידה כן התרחקו מברלין. אמרו כי לברלין יגיעו כעבור שלושה ימים, והנה צועדים כבר הלילה השלישי ואפילו הגבול מהם והלאה, ולחזית עוד רבה הדרך...

באחד מלילות הצעידה נודע על הסכם סטאלין־היטלר. ידיעה זו הונחתה על ראש הפולנים כמהלומת פטיש. כיבוש ברלין לא קסם עוד. הידיעה השפיעה גם על החייל

היהודי, אך לא הגדילה תבוסנותו בדומה לזו של החייל הפולני. החייל הביאלורוסי שנטה לקומוניזם איבד כל ענין במלחמה.

בעייפות גופנית, עצבנות מתישה ואכזבה בציוד הגרוע הקבילו הדיביזיות הפולניות את פני המלחמה. מטה־הצבא לא עמד אז עדיין על תכסיסי חיל־השריון הגרמני. כידוע, עיקר התכסיס היה בפיתוי, כיתור, וחיסול. כדי לפתותם, הניחו הגרמנים לפלוגות הפולניות לזכות בנצחונות, שנסתיימו בהשמדתן.

כדי לתת מושג ממה שקרה, אתאר כאן קרב שבו הייתי עד:

ב־3 בספטמבר 1939, ב־7 בבוקר לערך, כבשה הדיביזיה השמינית, שבראשה עמד הגנראל בורטנובסקי, קר־חזית. החיילים צוו לחפור חפירות. בגלל אפיסת־הכוחות לאחר צעידת־לילה ומחמת האדמה היבשה בחום־היום, ארכה החפירה שעות מרובות, תחת שמים לוהטים, כשהחיילים לבושים מדי־צמר חורפיים. החפירה בוצעה תחת תצפית קפדנית של כדורי־תצפית גרמניים שהיו תלויים מול החזית בגובה רב.

כשהחפירות היו מוכנות והחיילים שכבו לנוח, פתח חיל־התותחנים הגרמני באש שכוונה מתוך כדורי האוויר. הפגזים הגרמניים, שנפלו תחילה הרחק מחפירות, התחילו פוגעים בדיוק במטרה, וכל פגז חיסל בבת־אחת כמה חפירות.

לא נותר למפקדים הפולנים אלא לפתוח בהסתערות אף־על־פי שלא נראה גם חייל גרמני אחד בשדה. ההתקפה הצילה את הדיביזיה מאש התותחים הגרמניים וללא התנגדות הלכנו והתקדמנו, כאילו היה זה „מארש־הנצחון". האש הגרמנית נשארה מאחור, ובהתנגדות הגרמנים לא נתקלנו כמעט. קו החזית הוזז כ־5—6 ק"מ קדימה, משמע, חיל־התותחנים הגרמני נסוג. עם רדת הלילה נעצרה ההתקפה, נשלחו סיורי־בטחון, וכל הדיביזיה נחה בשדה. הגיעו מטבחי־השדה וחולק מזון לכל היום. החיילים היו עייפים וטל־הלילה הרדימם בשינה שלווה.

בחצות הלילה, שעה שאף המשמרות הקידמיים ביותר נרדמו, פתחו הגרמנים בהתקפת־השריון. היה זה גיהינום נע, חומת אש קמה והלכה לקראתנו. היערות מסביב עלו בלהבות ושמי הרקיע הוארו בראקיטות כחולות. על החיילים הישנים הומטר גשם הלהביורים, ובהיעקרם משנתם נתפסה הדיביזיה כולה תוך שתי דקות למנוסת־בהלה. הקצינים שברחו על סוסים ואופניים נקצרו באש הלהביורים, והחיילים הבורחים החלו להשליך מאחוריהם את הרובים, הנעליים, הכובעים והתרמילים, וערומים ויחפים נסו מהמערכה, רצוא ונפול. רעש־האימים של הטאנקים הגרמניים דירבן אותם כבתחרות־מירוצים, והשדות כוסו גוויות חיילים וציוד מלחמתי.

ובתוך המבוכה הזאת לא היה אפילו קצין או תת־קצין שינסה להשתלט על המצב ולארגן התנגדות. חיילים יהודים עשו כן ביוזמתם הם. במיוחד הצטיין אחיה של המשוררת ביידיש רייזל שז'יכלינסקי. הוא קרא להיעצר ולתפוס את החפירות שמהן נפתחה ה„התקפה" האומללה. לעזרתו באו שני חיילים יהודים נוספים. הם צעקו: „כלום עד ווארשה תנוסו? היעצרו! דיינו בקצינים שברחו!" מובן שלא השתלטו על הבהלה ואת המנוסה לא עצרו, וכנראה שילמו בחייהם באותו לילה. והדיביזיה ניגפה כליל.

ההתפוררות של הדיביזיה השמינית של חיל־הרגלים, המצוינת בצבא פולין, היתה ראשית ההתמוטטות של הצבא הפולני כולו. שרידי החיילים של דיביזיה זו נמלטו בכיוון מודלין־וארשה, ששם כבר לא היתה למעשה חזית, פרט לקרבות סביב מבצר מודלין.

לאחר הלילה הגורלי, בשעה חמש לפנות־בוקר, עמד הגנראל בורטנובסקי בפאתי היער שבור ברוחו ובגופו וקיבץ את שארית הדיביזיה המיבסת. אף קצין אחד לא היה עמו. הקצינים נהרגו או נסו בבהלה לעבר מבצר מודלין.

החיילים אשר קיבץ הגנראל ביער דמו לאסירים שברחו, ולא לחיילים אשר לפני שתים־עשרה שעות ערכו התקפה מוחצת על צבאות גרמניה. ברובם המכריע היו אלה יחפים, בלי כובעים ותרמילים, ללא נשק ותחמושת. הכל השליכו אחרי גוום ונסו. בין החיילים היהודים שנתאספו לא נמצא אף אחד אשר השליך את נעליו וכובעו ולכולם כאחד היו הרובים ותחמושת. אף היה ביניהם אחד אשר סחב את הרובה האנטי־טאנקי הכבד (10 ק"ג) במנוסתו כל אותו הלילה ולא השליכו.

הגנראל עצר כל חייל שעבר על פניו וחקרו. אותו בוקר הצטיירה לפניו תמונה נאמנה של תוצאות המדיניות של מפקדת הצבא הפולני. בורנשטין, גרינברג, פלדמאן — אלה את הרובים לא השליכו. סקולסקי, גריניייביץ, ופאצ'ינסקי לא רק את רוביהם, כי גם את כובעיהם השליכו.

כעבור ימים מעטים פגע גורל זה בדיביזיות פולניות אחרות. משום שהייתי מהראשונים שחזרו לוארשה מהחזית, ב־4 בספטמבר, ניתנה לי האפשרות לחזות במצבם של שרידי דיביזיות אחרות, שהצליחו להבקיע להם דרך לוארשה. ראיתים ב„ציטאדל" ובשאר מקומות בעיר ובפרבר פראגה, בהם רוכזו חיילים נעים־ונדים שאיבדו את יחידותיהם.

מן החיילים המקובצים צריך היה להרכיב פלוגות חדשות. בנקודות הריכוז נאספו חיילים ששירתו בסוגי נשק שונים, והמרכזים דמו למקומות־מיקלט לעוברי־אורח משוטטים, כי לרוב החיילים חסר הנשק ולא היה עוד במה לזיינם. בידי חיילים יהודים היה על פי רוב נשק, לכן צורפו מיד עם בואם ליחידות חדשות ויצאו שוב לקרב. זוהי אחת הסיבות למספר המועט של החיילים היהודים שנותרו בחיים. אותה שעה נשארו החיילים הפולנים במקומות ריכוזם עד להגנת וארשה עצמה, ושם בילו את זמנם במשחקי קלפים וישנו „שנת־ישרים" „בעד כל הימים", אם האוויריה הגרמנית הניחה להם לישון. מצב זה — יש להודות — לא נשאר ללא תשומת־לב מצד הקצינים הפולנים. מפקדת־העיר פנתה תכופות לריכוזים אלה בתביעה לספק אנשים למשמרות, אולם נדרשו חיילים חמושים ומצוידים בקובעי פלדה, ואם היו כאלה בריכוזים — הם היו יהודים. אך מפקדת העיר וארשה היתה בעלת מסורת אנטישמית, ומשמרותיה היו משמרות למופת,

נקיים מיהודים. ולפתע, בימי המלחמה הנוראים נשלחים למפקדת העיר של הבירה הפולנית חיילים יהודים. בצווי־הקריאה מופיעים שמות של בורנשטיינים, פלדמאנים, גרינברגים — צלילים בלתי ערבים לאזני קציני המפקדה. אבל מצאו תחבולה גם כנגד זה: אם דרשה מפקדת־העיר חיילים למשמרות, נלקח הנשק מידי יהודים ונמסר לפול־נים, לאלה שהשליכו את נשקם בשדה־הקרב.

כך נהפכו מקומות־הריכוז למיקלט גם לחיילים יהו־דים, אך החיילים היהודים לא ראו כל תכלית בישיבה ובמשחק הקלפים, לכן ביקשו להשתחרר, בפרט לאחר שהאוויריה הגרמנית בחרה מקומות אלה כמטרה לפצצו־תיהם. ועם הקריאה לאזרחי וארשה, בשביעי בספטמבר, לנטוש את הבירה שגם הממשלה ברחה ממנה — התפרקו מקומות הריכוז מעצמם, כי לא היתה עוד תועלת בחיילים מחוסרי נשק.

בזאת לא תמה פרשת החייל היהודי, כי החל המצור על וארשה. לקריאה הראשונה לחפור שוחות הגנה נגד הטאנקים הגרמניים התיצבו החיילים היהודים עם האוכלוסיה האזרחית לעבודה. ברחובות יהודיים קארמא־ליצקה ונובוליפקי הוכנו שוחות ההגנה מהר יותר מאשר ברחובות הפולניים. היתה זאת מלחמת היהודים. וכאישור לכך זרקו הגרמנים את פצצותיהם הראשונות על השכו־נות היהודיות. פרשת הצלת שוכני הבית היהודי הראשון שהופצץ (ברחוב מילנה) היא פרשה עטורת־הוד של החייל היהודי.

דברים אלה אינם באים להפחית במאומה מגבורתה של האוכלוסיה הפולנית, אשר במחיר יקר הדפה את הטאנקים הגרמניים מפרברי וארשה הנצורה. הכוונה רק להדגיש את הכוח העצום של החייל היהודי, אשר לא נטש את הקרב ולא השליך את הנשק בשום תנאים.

בהגנת וארשה חייבים להפריד בין כוונות ההקרבה של האוכלוסיה האזרחית לבין תפקידו של החייל. הפועלים הפולנים, גברים ונשים ונוער, הגינו על בירתם בכל כלי־הזין שהיה מצוי תחת ידם, ואילו החייל הפולני היה מושחת עד היסוד. אך למרות הכל נשאר היחס לחייל היהודי ספוג אנטישמיות זואולוגית. אכן, הוא נמצא קרוב ביותר אל חבריו הפולנים, והם יכלו לשפוך עליו את חמתם על אשר אירע.

האבידות הנוראות שגרמו הפצצות הגרמניות, אש הארטילריה, והמוראל הירוד של החיילים גרמו לעריקה המונית, ווארשה נפרצה למעשי שוד. למרות שהמוות ארב ברחובות, שוטטו בהם קבוצות חיילים הוללים. ואם חנות של מכולת או של דברי־ערך לא נפרצה בהפגזה, די היה בהשלכת רימון על סבכת החנות כדי לחדור לתוכה. ואם נשלחה חוליית־סיור ממקום אחד למשנהו, „התעכבה לרגע" באחת החנויות ללגום לגימת יי"ש הגונה או לשים בכליהם, כי הרי ממילא יהיה הכל בעוד דקות לתל־חרבות. בין כנופיות השודדים האלה לא נמצאו חיילים יהודים. על אף האווירה הכבדה שאפפה אותם ביחידותיהם, על אף הקרב נטול־תקווה — נשארו החיילים עד הרגע האחרון על משמרתם. הם נלחמו עד הסוף אם היה במה להילחם. בתקופה האחרונה לפני כניעת וארשה, לא הירשה לעצמי החייל לירות אף 10 כדורים ליום.

כאילו להפגין את אורך־רוחם בקרב, החלו היהודים לנטוש את יחידותיהם רק עם חתימת תעודת־הכניעה. לפי תנאי הכניעה היה חייב המטה הפולני לפרק את היחידות מנשקן ולאספו ולמסור את חיילי־היחידות, לפי כללים צבאיים, לשבי הגרמנים. גם כאן ניחשו החיילים היהודים באורח אינסטינקטיבי כי הם יהיו הקרבנות הראשונים של הגרמנים, וככל אשר יכלו נטשו את היחי־דות המפורקות, החליפו את בגדיהם בלבוש אזרחי והתערבו בתוך המון הפליטים, שנהר לוארשה ערב המצור.

לא לכולם ניתן להתחמק מן השבי הגרמני. היחידות חנו בפרברי־העיר, ושם לא היתה חזית; רחוקים ממקום ישוב יהודי לא בנקל יכלו להשיג בגדים אזרחיים, ולבקש את עזרת האוכלוסיה הפולנית של הפרברים גם אי אפשר היה להם.

מטה הצבא הפולני ביקש לקיים את תנאי הכניעה בהגינות ומשטרת־השדה הצבאית שמרה לבל יברחו החיילים ממקומותיהם, לכן נמלט רק קומץ קטן של חיילים יהודים שהצליח להציל עצמו מהשבי הגרמני. לנשארים נפער תופת חדש אחרי שעברו את הגיהינום.

מיחידות אלה שהיו בשבי הגרמני, נותרו מתי־מעט בין שארית־הפליטה מפולין. המעטים מילטו את נפשם בנטשם את השורות ברגע מסוים. על החייל היהודי השבוי חל החוק שנגזר על השבוי הסובייטי, והוא — השמדה מהירה בכל אמצעי מיתה משונה. לא שמעתי על מקרה אחד, שחייל יהודי שבוי מן הצבא הפולני יגיע למחנה שבויים, כי בדרכם למחנה עברו „סלקציה" ונמסרו לידי ה„זונד־באהאנדלונג", מושג שאינו טעון פירושים.

בשנת 1947 בעת ביקורי בפולין, פגשתי במזריץ, בין היהודים המעטים שנותרו, יהודי, שנפל כחייל פולני בשבי הגרמני. עלה בידו להימלט מן השורה. תיאורו את התלאות שסבל תוך ימים ספורים שיקף אך במעט מן המעט את חיי היהודים תחת הכיבוש הגרמני.

פרשת היהודים בצבא הפולני מאז היווסדו ועד לחיסולו הוא אחד הפרקים הדראמתיים וההירואיים בתולדות היהודים בגלות־פולין. כשם שהיו היהודים לברכה בחיים האזרחיים — בכלכלה הפולנית, במדע ובספרות — כן היו לברכה בצבא הפולני. אבל המדיניות שנקט השלטון הפולני כלפי היהודים בחייהם האזרחיים, שלטה גם בצבא, ובמשמעת צבאית ופקודות הוגשמה מדיניות זו במסקנויות — לרעתו הוא. במו ידיה החלישה המפקדה הפולנית את כוח הצבא מבחינה מוסרית ופיסית, בדיוק כאשר עשה השלטון האזרחי בתחומי החיים האזר־חיים במדינת פולין לפני מלחמת העולם השניה.

על חורבות וארשה היהודית

מאת דוד פלינקר

מסילת הברזל הווינאית

בוארשה שוב הומים החיים ותוססים. ידיים חרוצות מקימות את ההריסות, בונים, יוצרים ומתכננים תכניות לעתיד. אולם בוארשה היהודית, בחלק זה שבו נתרכזו שרידי היהודים, שוררת דממת־מוות, ועיניים יהודיות רואות בכל פינה, בכל רחוב ובכל סימטה רק קבר־אבות ענקי בלבד.

הנה המינהרה של בית הנתיבות המרכזי בוארשה, או כפי שהיהודים קראו לו: „מסילת הברזל הווינאית", מסילת הברזל הראשונה בפולין, שהיהודי יאן בלוך בנה אותה. באמצע המינהרה אין מעבר; פסים שנעקרו, שברי־תקרה תלויים, קרעים של גושי בתים סוגרים על הדרך.

עומד אתה ולעיני רוחך צפות ועולות תמונות של וארשה מלפנים: הנה מגיעה רכבת, מתנפחת. בחפזון נפתחות דלתות הקרונות והמונים המונים ממלאים את המינהרה, בדרך אל היציאה. הנה הולכים חרשתנים יהודים מלודז עם נציגיהם המסחריים, תיקי־עור תחת בית־שחיים, ופניהם משולהבים בטירדות־עסק. עוד מעט ויעלמו מאחורי חלונות הראווה הגדולים ברחובות מארשאלקובסקה, בילאנסקה, נאלאֶבקי, ינהלו משא ומתן בדבר הזמנות חדשות ויגבו חובות. בצעדים נחפזים ממהרים הסוחרים מערי־השדה. הרבה, הרבה עליהם לסדר במשך היום בוארשה הסואנת ולחזור עם ערב לבתיהם. והנה יהודים מגודלי זקן ופיאות, בקאפוטות ארוכות ושחורות ולראשיהם כובעיות קטנות; בידם האחת הם נושאים מזוודה והשניה מחזיקה ביד נער קטן, אף הוא לבוש קאפוטה ארוכה ורחבה, פיאותיו המסולסלות מתנדנדות עם כל ניע ועיניו נרעשות, סקרניות ובולשות. יום חמישי לפנות ערב, ויהודים אלו מבקשים את קרון־הטראם מספר 3, שיסיעם למוקוטוב, אל „הרכבת הקטנה" — ה„קולאֶיקה" המפורסמת, המוליכה חסידים מכל פינות הארץ ליום השבת אל הרבי מגור... הכרזות הצעקניות ברחוב מארשאלקובסקה והאורות הססגוניים מכים את העיניים בסנוורים. חלונות הראווה קוראים, משדלים, תובעים ומבטיחים מותרות, שעשועים, תענוגות. ריחות בושם חריף מתערבים בריח הבנזין של המכוניות המחליקות על פני האספאלט המבריק. על פני ההמונים העוברים ושבים נסובה ארשת של שלווה. לפתע — קול נפץ מלווה צליל זכוכית מתרסקת. ההמון נבהל ועוצר נשימתו. פני רבים מביעים חלחלה, רוגז, השתוממות... בריון זרק אבן לחלון הראווה הגדול של האחים הירשפלד. כלום היתה זאת אזהרה, אות למה שעתיד להתרחש?...

נותני הטון במארשאלקובסקה, אילי הקולנוע, האחים ליהמאי, האפלבוימים, ההירשפלדים, נציגי התעשיה הגדולה של ביליץ, בעלי הפירמות היהודיות הגדולות, שסיפקו לפולין מותרות ושעשועים, נתרגשו, דאגה העיבה פניהם — אך הם המשיכו בעסקיהם ובעניני יום־יום שלהם.

לפנים ניכרה יהדות מארשאלקובסקה רק בימי ראש השנה ויום כיפור, כאשר כל בתי המסחר הגדולים והמהודרים נראו לפתע סגורים לתמהונם של התושבים הנוצרים. אחר כך הזכירו ניפוצי זגוגיות לעתים קרובות, שהרחוב מארשאלקובסקה איננו אלא המשך של נאלאֶבקי. ועכשיו?

חורבות קודרות, דמויות לפיות עקורי שיניים, עומדות ללא סימן היכר למה שהיה כאן. היכן הוא הירשפלד, שאליו היה „נוער הזהב" של וארשה אוהב לסור בערבים? לאן נעלם אפלבוים שסיפק פרוות לגברות של האריסטוקראטיה הפולנית ועשירי היהודים, לשחקניות המפורסמות של התיאטרון הפולני ולכלות החינניות מבתי החסידים העשירים מכיכר גז'יבוב?

חורבות, חורבות, חורבות...

בסימטת הספרות והאמנות

הצעדים נעצרים. קימרון שער הרוס מוכר כל כך... כאן רחוב שוויאֶנטוקז'יסקה („הצלב הקדוש") חוצה את המארשאלקובסקה. המבט פונה ימינה. כאן נצטהל לפנים צחוקם העליז של ילדים. מכל הרחובות זרמו לכאן ילדי בתי־ספר בערב שנת הלימודים החדשה. בחנויות הקטנות והצרות מכרו ספרי לימוד חדשים והחליפו ספרים ישנים, והילדים היו עליזים כל כך ומאושרים מהמסחר המוזר הזה עם החנווניות היהודיות הזקנות העוטות פיאות נכריות, שהכירו את הילדים בשמותיהם וכיבדו אותם בממתקים...

בלי משים צף ועולה בזכרון שמו של אבא גוטנייר, המומחה המפורסם לאמנות, שלאנטיקוואריון שלו יצא שם באירופה. גדולי הציירים הפולנים, מאספי עתיקות, סופרים ופרופיסורים מבקשי הוצאות ראשונות של ספרים ותמונות של ציירים מפורסמים היו ממבקריו התדירים של אבא בבית־מסחרו. באים היו לא רק לקנות או למכור משהו או להזין את עיניהם בעתיקותיו, אלא גם לשוחח עם אבא גוטנייר שבעצמו היה צייר, אך בעיקר נתפרסם כאחד מיודעי האמנות המעטים באירופה. הסבא של סבא שלו גם שמו היה אבא, והוא היה היהודי הראשון שקיבל רשיון לגור ולסחור בוארשה. ונינו, בעל אוצרות האמנות הגדולים, סיפר, לא בלי רגש של גאווה, למכיריו האריסטוקראטים על סבו, שהיה מהלך בחצרות וארשה ושקו על שכמו וקורא: „האנדל, האנדל!" (קריאת הקונים חפצים ישנים).

עד היום האחרון שלפני הסערה היו יהודים זקנים אפורי־פנים מהלכים כך בחצרות וארשה וקוראים: „האנדל, האנדל!" זמן־מה לפני המלחמה העתיק נינו של קורא „האנדל, האנדל!" הראשון בוארשה את עסקו לרחוב מאזוביצקה הסמוך, אבל מאחורי הדלפק עוד עמדה

אמו הזקנה ופיאה נכרית גדולה לראשה ושוחחה עם מלומדים זקנים על אמנות...

כל חנות ברחוב שוויאנטוקז'יסקה היה אוצר בלום של אמנות. שם גם אפשר היה למצוא ספרים יקרי־מציאות. כשההיסטוריון המפורסם שמעון אשכנזי היה זקוק לאיזה ספר נדיר, היה בא אל „החנוונים" היהודים שברחוב זה. כאן, בחנויות האפלוליות, בילה שעות רבות הפרופיסור באלאבאן, וכאן נפגש הפרופיסור משה שור עם חבריו הפרופיסורים הנוצרים מהאוניברסיטה הוארשאית. וכשבא נחום סוקולוב לוארשה בעניני ציבור, אהב להתחמק מעיני כל לשעות ארוכות, וידידיו כבר ידעו כי הוא משוחח עם באומקולר הישיש, בעל הזקן הארוך, בחנותו שברחוב שוויאנטוקז'יסקה.

ברחוב מארשאלקובסקה נמצאה הוצאת הספרים המהוללה של מורדקביץ'. לא מוציא־לאור סתם היה מורדקביץ'; הספר שהוא הוציאו לאור, היה אות כבוד למחברו. הוא היה המו"ל וידידו האישי של הסופר הפולני הגדול כטאפאן ז'ירומסקי. אכן היה מורדקביץ' מושרש עד היסוד בתרבות הפולנית המתקדמת, אולם נשא את יהדותו בגאון. ומן הראוי לציין שמורדקביץ' קיבל על עצמו להיות סוכן שבועון ציוני בפולנית שיצא בלבוב ונצטרפה לו מערכת לעניני הציונות בפולין הקונגרסית. במערכת זו השתתפו ד"ר רונדשטיין, נח דוידזון, יאן קירשרוט, יצחק גרינבוים — כולם עודם צעירים לימים ועושים צעדיהם הראשונים בשדה העתונות והעסקנות הציונית.

וסמוך אליו מו"ל יהודי אחר, מסוג אחר וממשקל אחר. מי לא הכיר את משה פרוכטמן גזוז הזקן, את החסיד המאזריטשי ומו"ל „חיי" לל. טרוצקי? מה ענין חסידות של מאזריטש אצל טרוצקיזם? קושיה זאת היקשתה גם המשטרה החשאית הפולנית ושמה עין על החסיד המאזריטשי המוזר, שאך שנים אחדות לפני המלחמה התחיל ללבוש „קצרים".

ובאותו רחוב מארשאלקובסקה — „ספינכס". זה היה שמה של חברת הסרטים הראשונה בפולין, שמיסדה ומנהלה היה יהודי ממשפחת פינקלשטיין, מו"ל ה„היינט", והוא שהעלה למרומי הפירסום את „כוכבת הסרט" הפולנית הראשונה יאדוויגה סמוסרסקה...

אך לשוא נבקש את אוצרות האמנות, את היהודים השקטים, בעלי הזקנים הארוכים והמכסיפים, ואת היהודיות הזקנות, עוטות הפיאות הנכריות הגדולות, שניהלו בשפה פולנית רהוטה שיחות ארוכות על אמנות עם הרוזנים, הסופרים והאמנים הפולנים. איש מכל אלה האחרונים לא זכר אותם ביום צרה ומצוקה, איש מהם לא חש לעזרתם להצילם מידי אויב צמא דמים...

המבט פונה לימין. אותה סימטה, אבל חלק זה קנה לו את פירסומו בזכות משהו אחר לגמרי. בשבת, בבית־המדרש אשר כאן, נפגשים אולי בזמן התפילה יהודים משני חלקי הרחוב, אך הללו הם כבר אנשים מסוג אחר לגמרי. יהודים אלה אין דעתם נתונה לאמנות ומעט מאד יודעים הם על ספרים יקרי המציאות, ואך לחינם תשאלום אפילו „בחרם" על אבא גוטנייר ועל אוצרותיו. אכן

בנותיהם המשכילות משוחחות כבר על ז'ירומסקי ורצית בפנים משולהבים אל התיאטרון הפולני, בו מציג שיפמן, יהודי כמובן, את מחזהו החדש של ברנארד שאו (לא לונדון, אלא דווקא התיאטרון של שיפמן בוארשה זוכה להצגת הבכורה!...) אבות ובנים. יהודים רחבי כתפיים וסמוקי פנים ובעלי ידיים גדולות וגסות — להם דאגות אחרות: מוכרחים הם לעמול קשה, כדי שבנותיהם תוכלנה ללכת אל הארזה ואל אפלבוים, „המלבישים" את וארשה — את וארשה ה„גויית". מספר הבתים האלה הוא כעשרה בסך הכל, אבל „כל הגויים" של וארשה מווליא ומשוליאץ, ואפילו מהעיירות הסמוכות, יודעים שכאן הקונפאקציונרים היהודים המפורסמים. אמנם, שונאי ישראל המציאו את גזירת יום ראשון בשבת, המחייבת סגירת כל החנויות, אך כלום יכולים הפועלים והפקידים הנוצרים לקנות את מלבושיהם ביום אחר חוץ מאשר ביום השבתון, אחרי שצילצולי הפעמונים של הכנסיות דועכים והקהל זורם החוצה? אבל סוחרי הבגדים למדו כבר לעקוף על הגזירה, והריהם משלשלים מתן בסתר לשוטר, ולעת מצוא גם לקומיסאר, זאלה ואלה „עושים חיים"... ויהודים מלבישים את הפועלים הפולנים מווליא, ואפילו את פקידי המיניסטריונים — ותפח רוחם של שונאי ישראל!

המשומד האדיר ששנא משומדים זעירים

לאט נגררות הרגליים, וכבר עומדים אנו בקצה רחוב מארשאלקובסקה, ליד עסק הלוטאריה (שטרי הגרלה) של ואלאנוב. היהודי ואלאנוב מצא חן בעיני יהודים וגויים כאחד. כולם אמרו פה אחד, כי „גורלותיו נתברכו במזל", ומכל עבר מיהרו לקוחות אל חנותו. לא הרחק משם התנוסס ארמונו של קרוננברג, היהודי הראשון שהנהיג את גידול סלק־הסוכר בפולין. לאחר זמן עזב קרוננברג את עמו ודתו. אבל אוי ואבוי היה לפקיד יהודי ממשרדיו, שהודיעהו בכל הכבוד שגם הוא השתמד.

— מה?! — צעק קרוננברג ביידיש — משומד! סור מעל פני!

זכות ההשתמדות לא עמדה לו, והנה עתה עומד הארמון מנותץ ושומם.

הכיכר שהנציחה זמנית שמות גדולים

ממול משתרעת הכיכר הסאכסית. בתקופת העצמאות הפולנית נקראה כיכר פילסודסקי ובימי הכיבוש הנאצי שונה שמה ל„אדולף־היטלר־פלאץ". כאן נערכו הפאראדות הצבאיות וכן ההפגנות ההמוניות. בשנים האחרונות לפני מלחמת העולם השניה היה כל יהודי שומר נפשו מתרחק מכאן בעת ההפגנות. יחד עם סיסמאות פאטריוטיות נשמעה בקולות גוברים והולכים הקריאה: „יהודים לפלשתינה!" ולא פעם ביקש ההמון להוכיח על גולגלות יהודים רצוצות כי אבן הגיעה שעתם ללכת.

בימי ספטמבר ראשונים של שנת 1939 השתתפו היהודים באין מפגיע בהפגנות הפאטריוטיות שנערכו בכיכר זו. הנואמים בהתלהבותם נשבעו, כי מכאן ואילך לא יוכר עוד לא־יהודי לפני יהודי, אשר יד ביד ילחמו יחדיו

באויב המשותף. אבל כולם עמדו על דם יהודי וארשה ולא מעטים מהם נתנו יד לצורר האיום.

רחוב קרוֹלאֶבסקה, הרחוב של הבורגנות היהודית המבוססת, שעזבה את שכונות היהודים מבלי לנתק לגמרי את הקשרים עם החיים היהודים התוססים, איננו עוד. רק שתי שדרות עצים נשארו כעדות אילמת לחיים שחלפו ואינם.

מקדש כוהני הממון

אתה מתעכב ליד בנין הרוס־למחצה: שרידי היכל הבורסה ברחוב קרולאֶבסקה. כאן מלכו לפנים הנתנזונים, הלאנדואים ושאר אילי־הממון היהודים, שיהדותם היתה עליהם למשא. הבורסה היתה מבצר לא רק לאנשי הפינאנ־סים היהודים, אלא גם להתבוללות היהודית. קשה היה ליהודי מגודל זקן ומדבר יידיש לחדור לבורסה ולבצר לו מקום בה. בשנים האחרונות שלפני מלחמת העולם השניה „כבש" הרחוב היהודי צעד אחר צעד גם את המבצר הזה. באו הגבורים מגז׳יבוב ומנאַלאֶבקי, והנתנזונים ראו בחלחלה, כיצד הולך ה„שלטון" ונשמט מידיהם. מס־פרם פחת והלך ובעלי־דעה עיקריים נעשו היהודים, שיה־דותם הזדקרה מקלסתר פניהם, מדיבורם ומדרך התנהגותם; ובין העמודים שלפני השער כבר התהלכו אפילו יהודים מגודלי־זקן וארוכי־קאפוטות שמצאו את לבם לדבר יידיש בקול רם... והיה בצאת נתנזון הישיש מהבורסה נחפז להסב ראשו הצידה.

עתה אין עוד על מי להתמרמר, ואין מי שיתמרמר. רק הבנין ההרוס־למחצה מזכיר נשכחות מימים עברו.

במקום מתן שטרי הגאולה

צעדים אחדים מכאן עומד שלד של בית, קרולאֶבסקה 16, בית המשרד הארצישראלי. יומם ולילה המו כאן המו־נים שעלו וירדו במדרגות־העץ הרחבות. את מי לא ראו כתלי הבנין הזה? יהודיות זקנות שעטו פיאות נכריות, ישישים בעלי זקני־שיבה ועיניים עששות, סוחרים וחרשת־נים, שנמאס עליהם לעמול למען אחרים ולספוג תמורת עמלם רוק וגידופים. ועל הכל נוער, נוער! מכל הערים והעיירות באו לכאן ובפי כולם דרישה אחת: סרטיפיקט! ואילו ניתן פה לקירות ההרוסים של הבית ברחוב קרולאֶב־סקה 16 היו מספרים על בני־אדם לאלפים ולרבבות, שציפו שנים על שנים ל„זכיה הגדולה" — לסרטיפיקט. אך רק ספורים זכו בגורל. כמה דמעות נשפכו על המדרגות הללו, כמה חוטי־תקוות נקרעו שם, כמה צרות יהודיות נצטברו במקום הזה!...

לפעמים, בלילה, אפשר היה למצוא כאן על המדרגות צעיר עם מזוודותיו, שאך תשובה אחת היתה בפיו:

— אין לי לאן ללכת. מכאן רק דרך אחת בשבילי — לארץ־ישראל!...

אבל על הדרך לארץ־ישראל עמדו שומרים זרים קשוחי־לב, אשר לא רצו לדעת על צרותיהם של היהודים, אשר אטמו את אזניהם משמוע ענות יהודים, והם חסמו את כל הדרכים העולות ציונה, ולנוער היהודי עם האבות והאמהות והסבים והסבתות נשארה רק הדרך היחידה שפתח לפניהם הצורר הגדול לטראֶבלינקה ומאידנק, אושבינצ׳ים ובאֶלז׳ץ...

לבה של וארשה היהודית

קשה לנתק את המבט ממה שנותר מכיכר גז׳יבוב, לבה של וארשה היהודית החסידית. כאן, בבית מספר 10, היתה חצרו של פריבאָס. סביבתו התרכזה וארשה החסידית־הנגדית. כאן, בכיכר גז׳יבוב, הוקמו המחסנים לסחורות ברזל, שהפיצו את תוצרת תעשיית המתכת בכל הארץ, ומסביב לבתי־המסחר הגדולים היו בתי־מדרש ו„שטיבלך" בהם נשמע קול התורה יומם ולילה.

העשירות של ר׳ ישעיה פריבאָס וגבירים חסידים אחרים נמצאה בירידה עוד לפני השואה, ואת מקומם של אלה החלו תופסים המיליונרים היהודים מהדור החדש: גאָפנאֶר, גלאָס, גראָף, צוקרמן, וואלאנובסקי שהתקרבו לפולנים, אך זכר הזוהר של חצר פריבאָס נשתמר. גז׳יבוב פרשה כנפיה על הרחובות טבארדה, פאָנסקה, פרוסטה, צ׳אָפלה, ועל שאר הסימטאות שמסביב. עסקים גדולים נעשו בגז׳יבוב, ללא רעש, ללא בהלה, ללא התרוצצות. בבתי הגבירים שרר שקט אצילי וארונות הספרים הטביעו חותמם על בתיהם פנימה.

וממול חצר „אולריך". אמרו עליה בוארשה, שיהודי יכול לחיות בה כל חייו מבלי שיצטרך לצאת אל הרחוב, שכן כל צרכי הגוף אפשר היה להשיג בחצרו של אורליך, ואף בית־מדרש ומיקווה לא נעדרו. ביום ד׳ ערב סוכות, בו נכנעה וארשה בפני הנאצים, אחזה אש בבית היראה ההיסטורי העתיק „כל הקדושים", שהיה גובל עם בית־הכנסת שבחצר אולריך. נמלטו הכמרים לבית־הכנסת, ודיברו בחרדת־קודש על הנס שאירע למקום זה. ואילו דרי חצר אולריך החסידים לא התפלאו כלל על הנס החדש. הם סיפרו שזכותו של מיסד שושלת האדמו״רים מגור, שדר בה בשעתו, הגינה עליהם...

ובצד השני נמצא ה„פצ׳ייאַיב" המפורסם, שז׳ירומסקי הנציחו ביצירתו הגדולה „פז׳אַדוֹיוֹשניה" (טרם אביב). זה היה השוק לרהיטים חדשים וישנים ולגרוטאות ברזל. באמצעו של שאון סחר־מכר זה עמד בית־המדרש הישן הגדול, ושם היה הגבאי מראה לך בגאווה את עמוד התפילה, שלידו התפלל רבי לוי יצחק מברדיטשוב בעת שהותו בוארשה. אז בירך אוהב ישראל גדול זה את בית־המדרש, שכל זמן שיהיו יהודים בוארשה לא תהיה לאש שליטה עליו וקול התורה לא יפסוק ממנו.

וסמוך לו — ה„באזאר" (בנין השוק) של בורובסקי, שנמשך עד פאנסקה 24. הרוכלים והרוכלות בשוק זה לא היה להם אולי כל מושג על כך, שמעל לשאון תגרנותם נמצא משכן־אמנות. בורובסקי, בעל השוק, חתן לבית פריבאָס, היה לא רק צייר חובב, אלא גם מצנאט, שנתן בביתו דירות ואולפנים לידידיו הציירים והפסלים, דלי הממון ועשירי הכשרון. כאן חי ויצר גם הפסל היהודי המפורסם קראטקה, שי. ל. פרץ היה עולה אליו כמעט בכל יום.

בכיכר גז׳יבוב ערכו שני סוציאליסטים צעירים, היהוד קוויאַטק והפולני יוזף פילסודסקי, ערב מהפכת 1905, את

ההפגנה הגדולה המזוינת הראשונה, הידועה בתולדות פולין בשם „יום ד' הדמים", בה נשמעו מלים רמות ונשגבות: „למען החירות שלנו ושלכם"... אך בימי חורבנה של גז'יבוב היהודית לא נמצא מי שיבוא לעזרת יהודיה...

קשה להמשיך לרחוב טבארדה ומאריאנסקה משמאל ולגראניצ'נה משער הברזל. מפולת של אבנים ולבנים סוגרת את הדרך לבית־הכנסת של נוז'יק. בחצר טבארדה מספר 4 היה בית־כנסת שני בגדלו לבית־הכנסת לנאורים בו הטיף דרשותיו הנלהבות ד"ר קלומל הצעיר. בבית הסמוך לו שכן משרדה של הוצאת „אחיאסף", שהגדילה לעשות למען הספרות העברית, התרבות והציונות. מולה, בסימטה המקשרת את טבארדה עם פאנסקה, בית „הצפי־רה", בו שלט סוקולוב, וחינך דור להשכלה ותרבות עברית ולציונות. ובגראניצ'נה 9 — משרד הועד המרכזי של ההסתדרות הציונית בפולין, שבו סערו ויכוחים וניטשו „קרבות" בבעיות המדיניות בפולין, ששבה לתחיה, ובא"י, שהתחילה להיבנות ולהתמלא יהודים.

מושב אלופי מאות אלפי ישראל

אין דרך אל בנין הלבנים האדומות ברחוב גז'יבובסקה מס' 26, בנין הקהילה היהודית, שבו סערו רוחות משול־הבות כל ימי קיומה של וארשה היהודית. אולם היו גם זמנים, כאשר בבנין־לבנים אדמדם וחסר סיגנון זה שררו „נימוסי פולין האצילית" ממש. היה זה בתקופה שה„אש־כנזים", ראשי המתבוללים, היו בעלי הדעה בקהילה. הבארנסונים, הבארגמנים, הנתנזונים, הדיקשטיינים, וה־קירשרוטים, כל אלה המיוחסים הגדולים, גבירים אדי־רים, היו נכנסים בוקר בוקר אל בית הקהילה, והשמש, גוי במדי־שירות, היה מזדרז ופותח להם בקידה עמוקה את הדלת, והאדונים האלגנטיים, בעלי הזקנקן הצרפתי המטופח יפה, או מגולחים למשעי, היו עולים מתון מתון במדרגות בית־הקהילה.

באותו פרק זמן היו הוויכוחים ב„חדר הפרנסים" מת־נהלים בנחת „כמי השלוח ההולכים לאט". היו אלה שיחות שלוות בלשון פולנית נמלצת, ורק יוסף קירשרוט, ה„כפתור ופרח" של חבר עורכי הדין הוארשאי, היה מרשה לעצמו להפליט מזמן לזמן דבר־חידוד. אז היו האדונים המכובדים מכווצים את גבותיהם הגבוהות, אך לא מונעים את עצמם מחיוך קל, כי למרות הכל „יש לו אספרי" לקירשרוט זה...

ליד ה„אשכנזים" הגדולים ישבו בנו של ר' ישעיה, הגביר החסידי, ר' אליעזר פריבאס ור' יואל ווגמייסטר, המקורב לחצר הרבי מגור והשתדלן אצל „פוניא".* אך שני הפרנסים החסידים לא החליפו את קאפוטותיהם הארוכות ב„מלבוש נכרי"...

ובפנים, באגף המשרדים, ישב י. ל. פרץ, שהיה ה„נאמן" על בית־העלמין, כשהחיוך מרחף תמיד על שפתיו העבות. הוא היה מפליט אפיגראמות עוקצניות על חשבון המיוחסים הגדולים, ובנוכחותם של ר' אליעזר ור' יואל היה אוהב להטיח גם בדיחה מפולפלת בדבר חסידים. אבל

* ביטוי של זילזול כלפי השלטונות הרוסים.

בערבים, במעונו שברחוב צאגלאנה, היה מתבשם ממעשיות העם החסידיות שיצר וכתב בעצמו...

באותו זמן ידע „הרחוב" אך מעט מאד על מה מדברים „פני העדה", אך עם זאת הוקמו בוארשה בתי־יתומים ובתי־חולים ובתי־ספר למלאכה ובתי־תלמוד־תורה ובתי־כנסיות ומדרשות.

אחר כך באו זמנים חדשים. חומות ה„מדינה" שברחוב גז'יבובסקה החלו להתמוטט בפני ההסתערות של התנועה הלאומית היהודית הצעירה עליהן. וכשנבחר לפרנס ר' לייבוש דוידזון, נכד הרב הוארשאי, למדן ומשכיל וציוני, ונוסף לכך גם גביר, נפל פחד על השליטים הזקנים, בעלי החזקה הבלתי מעורערת...

גם ה„מהפכן" לייבוש נבהל מפני מהפיכת הצעירים, והוא ור' אליעזר פריבאס ניסו יחד בשארית כוחותיהם להציל את בית־הקהילה מהסתערות הרחוב, אך לשוא — המבצר ברחוב גז'יבובסקה נכבש בסערה, גינוני הג'ימוסין המעודנים נעלמו, ו„עמך" השתלט על הקהילה. אגודאים בכובעיות חסידיות, ציונים בחליפות אפורות של ימות חול ובונדאים בלבושי פועלים נעשו השליטים. ר' אליהו קירשברוין, ר' יעקב טרוקנהיים, ד"ר יהושע גוטליב, ר' משולם קמינר, בייניש מיכאלביץ והנריק ארליך, ר' השיל פארבשטיין ור' אליהו מאזור לקחו בידיהם את רסן השל־טון, ונאומים סוערים חוצבי להבות נישאו ביידיש במועצת הקהילה.

סמוך לפרוץ המלחמה התערב „הצד השלישי", הממש־לה, בעניני היהודים הפנימיים וה„פרלמנט" היהודים פוזר. מאוריצי מייזל נתמנה לקומיסאר הקהילה, והעתונות היהו־דית מימין ומשמאל נסערה.

אך הנה פרצה הסערה הגדולה והאיומה מכל הסערות, ואדם צ'רניאקוב נתמנה בשעה טראגית על־ידי סטארז'ינ־סקי, מושל וארשה בימי המצור, לראש הקהילה. הוא קיווה להציל בצייתנות את וארשה היהודית מציפרני המרצחים, אולם בראותו שהגיע עד קצה הגבול, עד למסירת המוני יהודים למות, הקריב את עצמו...

עתה חוסמת מפולת את הדרך אל המקום, בו עמד לפנים בנין־הלבנים האדמדם חסר הסיגנון...

במקום קול חתן וקול כלה

אנו חוזרים לרחוב גראניצ'נה, רחוב השענים היהודים. לכאן היו באים מחותנים אחרי כתיבת „תנאים" לקנות שעון זהב גדול וכבד לחתן ושעון־צעצוע זעיר משובץ אבנים טובות לכלה. בטראנסאקציות מסוג זה היו ממעטים לדבר על השעונים ומחיריהם ומאריכים ב„מעלות הטובות" של החתן והכלה...

בגראניצ'נה 11, שרפו — כאילו אך זה עתה — את הארכיון של סינדיקאט העתונאים היהודים, לבל יפול בידי המרצחים. בבית הסמוך הקימה ה„אגודה" לפני שנים מספר את „המפקדה הראשית" וניסתה לשפוך את שלטונה על הרחוב היהודי. עתה נמחה ה„רחוב" ואיננו.

ולפתע — נאות מדבר, „שער הברזל". על מקום זה כאילו חסו מלאכי החבלה. מימין מצל הגן הסאכסי, ולידו

נשאר עומד על תלו הבנין של בנק שרשבסקי. את כל הנדוניות שלהם היו היהודים מביאים ומפקידים אצל שרשבסקי, ושם היו חתן וכלה נפגשים לראשונה, בעת החתימה על התעודה. החתן היה מיסב את ראשו הצידה כמתבייש והכלה המסמיקה היתה חותמת ביד רועדת.

כל עוד ר' דוד שרשבסקי הזקן היה חי, לא עבר טקס זה ביובש־של־חולין. הוא היה מברך את החתן והכלה היוקדים באודם ביישנות, ברחבות במזל־טוב ונכנס בשיחה עם המחותנים על היחוס של שני הצדדים גם יחד. ואילו בניו כבר היו רחוקים מענינים אלה: רפאל היה ממהר אל הסינאט כשהוא עסוק בפוליטיקה ובעניני הכלל ומיכאל היה טרוד בעסקי בנק גדולים. אך הפקדת הנדוניות בבית שרשבסקי לא נפגמה על ידי כך והתנהלה כבימים הטובים הראשונים.

ומשהגיעו מחותנים אל הרחוב היו עוברים מיד אל הארונסונים שממול לבחור אריגים „אנגליים ממש" למל־בושי החתונה. וכאן, בחנות זו, היו נפגשים מחותנים מוארשה ומלודז' ומערים אחרות, נעשות היכרויות חדשות ומדיבור לדיבור מתחילים לגלגל — בשידוכים חדשים...

במרחק צעדים מספר משם, לפני אותו „שער ברזל" עצמו היו עמודים ומעליהם שכן כבוד „האולם הווינאי". איש לא יכול לעלות על הדעת שחתונה חסידית נגידית תיערך באולם אחר. תמיד היה כאן יריד של כלי־זמר, בדחנים, משמשים בסעודה וסתם יהודים. ערב ערב היתה „תזמורת שילץ" מנגנת ומרכבות שוטפות ומביאות חתנים וכלות, מחותנים וקרואים. וב„סאלונים" המוצפים שפעי אורות הבהיקו אבנים יקרות, רישרשו שמלות משי ארוכות־שובל, ובאולמות מסביב ישבו יהודים לבושים בקאפוטות משי ואטלס ועטורים „שטריימלים" ועישנו סיגארים יקרים בעוד הם ממתינים ל„הטלת הצעיף". והנה מגיח מבין העמודים הסבל הזקן משה, בגדיו מאובקים בקמח ובידו חבל עבה. הגבירים החסידים מחייכים לעומתו ואומרים בנחת: „המצווה של משה הסבל"...

ומשה הסבל אינו מביט אל שום אדם, הוא הולך ישר אל החתן, ובכל חתונה הוא אומר אותן מלים עצמן: „שמע־נא חתן, אל תזוח דעתך משום שאתה יושב על כיסא החתן. גם אני ישבתי על כיסא כזה, ועיניך הרואות מה נשאר לי: החבל!"...

גומר משה הסבל את מימרתו, אינו מעיף מבט על שום אדם, וחוזר ויורד אל חבריו הסבלים.

„גמרת לומר, משה?" אומרים הם אליו, „בוא ונפרוק מעל המשאית".

ידי יעקב כנגד ידי עשו

וכולם הולכים שמאלה, אל השוק המירובסקי („האלא מירובסקה"), שם גועשים ורותחים חיי עמל ותגרנות, בליל קולות וריחות, והשוק אינו נלאה מלמלא את חובתו, לכלכל את קיבת וארשה.

הסוחרים ליד השער לשוק המירובסקי היו לועגים לחרם, שהוכרז על המסחר היהודי. אך לפעמים היתה מת־פרצת כנופיית בריונים דרך הגן הסאכסי ומתנפלת בשא־גות על שער הברזל. אכן, כל זמן שהסתפקו בצעקות — יצעקו להם עד שיחר גרונם, ירעו עד שיסתאבו. אפילו כשהיו זורקים אבן ראו היהודים צורך להבליג, גלות היא גלות. אבל כשגדלה חוצפתם של בני הכנופיה והם התחילו לפצוע גולגלות של יהודים, או אז יצאו לקראתם הסבלים היהודים מגז'יבוב ומגנוינה ומשער הברזל והפליאו את מכותיהם בהם...

ובערב שלאחר יום כזה היה יוסל באצ'קה, בעל המס־באה שלפני שער הברזל, מזמין אליו את הסבלים: „הלילה" היה אומר להם, „אתם אורחי! שתו יהודים ולמדו אותם לקח, את בני־עשו!"...

„ואתה, יוסל," — היו הסבלים פונים אליו וחובטים לו דרך חיבה על כתפו — „גם אתה לא עמדת בחיבוק ידים, אה?!"

„מילא", היה יוסל מתנצל בענווה, „כשמזדמנת מצווה כזו לא תקיימנה?" — ויוסל באצ'קה ממלא את הכוסות הגדולות וקורא בקול מבוסם: „הלילה אורחי אתם יהודים"...

בסביבת שער הברזל היה יוסל באצ'קה מפורסם לא פחות מה„אולם הווינאי". ביום היו מתחממים במסבאתו הסבלים היהודים, ובלילה, בשעות המאוחרות שלאחר חצות, כשבתי המשקה האחרים היו נעולים, היו באים אליו הקומיסארים של משטרת וארשה ושותים אתו „לחיים" ברחבות־גרון. אך לא פעם היו הקומיסארים בכבודם ובעצמם נושאים משם רגליהם בחיפזון, כשבא אל יוסל אורח חשוב מהם — „הגנראל". היה זה הגנראל הפופולארי בוארשה וויאניאווה דלוגושבסקי שהתיידד עם אנשי הבו־הימה, פייטנים ואמנים, ובשעות לילה מאוחרות היה מביא את כולם ללגימה עמו אצל „ידידו" יוסל באצ'קה.

כל זה היה ואיננו עוד ודממת־מוות נשתררה בסביבה...

גוש של מרץ יהודי

הרגליים מתעכבות ועומדות ברחוב הסינאטורים. כן, הנה היא הגאלריה הלוכסמבורגית. אחד הבנינים המפו־ארים בעיר, שהוקמו בהון יהודי ויוזמה יהודית. עמוק־עמוק מתחת לגאלריה בעלת גג־הזכוכית נמצא הקולנוע „ספלאנדיד". לפני בחירות היו המפלגות היהודיות מנהלות בו ביניהן „קרב" עקשני. ציונות, אגודה, בונד — על נושאים אלה התלקחו באולם הזה ויכוחים עזים וסוערים!... על הבימה הזאת עמדו דוברי יהדות פולין, יצחק גרינבוים, ר' איצ'ה־מאיר לוין, הנריק אהרליך, נח פרילוצקי... וכשהגיעו ימי הבחירות של שנת 1930, בה החליטה ממש־לת ה„סאנאציה" לשבור את כוח הציונים ולמנוע את בחי־רתו של גרינבוים, נתגלתה פתאום סכנת „התמוטטות" לתיקרת ספלאנדיד וליתר האולמים הגדולים ששימשו מקום לאסיפות בחירות המוניות... לאסיפות יהודיות אחרות לא היתה צפויה סכנה זו. גם רבי מאיר שפירא, מקימה של ישיבת חכמי לובלין, דיבר מעל בימה זו לאלפי צעירים מגודלי פיאות, משולהבי־פנים ובעלי עיניים יוקדות.

וממול — סנאטורסקה 22. כתובת יהודית מרכזית, אגודת הסוחרים היהודים בפולין. בראשה עמדו אדולף טרוסקאר, ואצלב וישליצקי, אברהם גאפנר. שלושה טיפוסים שונים של וארשה היהודית.

יומם ולילה המו המסדרונות והחדרים ברחוב סנאַ־טורסקה 22. מכל קצווי הארץ באו משלחות וכל אחת צרור הצרות שלה. מכאן טילפנו ורצו אל המיניסטריונים השונים, מכאן השתדלו ללא ליאות לבטל רוע גזירות או לרככן לפחות. והתוצאה? אכן אלה היו אך זעומות, גם אחרי שנצטרפה אגודת הסוחרים לסיעה השלטת ושמרה לה אימונים — עד לביקורם של שליחי היטלר ועד ימי המלחמה.

בחדרי אגודת הסוחרים שמענו לראשונה, עם כניסת השבת, את הבשורה המרה על זבונשין. אז דיבר אברהם גאַפנר אל חבריו הגבירים היהודים שבוארשה: אנחנו חייבים לעזור לאחינו, כאילו אנחנו בעצמנו יושבים בזבונשין...

משם, מאותו בית־פינה שברחוב הסינאטורים, נשקף המראה אל כיכר התיאטרון ובנין העיריה הישן. בבנין זה ניסו חברי המועצה היהודים לעצור את מגיפת האנטי־שמיות בוארשה. לשוא היה מאבקם במשך עשרים שנה. ההתקפות של שונאי ישראל הלכו וגברו אחרי שנות הפוגה מועטות.

רק מתי מספר ידעו, שהבנין ההיסטורי של עיריית וארשה הבירה היה ממושכן כחוק לחסיד קוצק הידוע ר' משה חלפן, חותנו של הרבי הראשון מגור. הדבר קרה לפני ה„פּוֹבסטאַניה" (ההתקוממות) בשנת 1863. המתקוממים היו זקוקים לכסף ופנו, כרגיל במקרים כאלה, אל יהודי. ה„פריצים" הכירו את ר' משה חלפן. הם עמדו אתו ביחסי מסחר משכבר הימים ואליו באו בהצעה שיממן את המרד... ר' משה היסס, הוא ידע את כוחו של הצאר. אולם הרבי מקוצק פסק לחיוב, וחסידו מסר למתקוממים את הכסף הדרוש. נחתמה תעודה כחוק, שבית העיריה ממושכן לר' משה חלפן עד שישולם לו החוב.

הרבי מקוצק ורבי יצחק מאיר גיסו נאלצו לברוח מפני המשטרה הרוסית לברודי שבאוסטריה והיה צורך לשלם בעדם פדיון נפש לשרי הצאר...

כשפולין שוחררה, קיבלו אצילים רבים בחזרה את הרכוש ואת האחוזות שהוחרמו עקב ההתקוממות והוענקו לגנראלים של הצאר. אך ליורשי ר' משה חלפן לא הוחזרה פרוטה, משום — שאיחרו את המועד להגשת התביעה...

אנו פונים לרחוב ביאַלאַנסקה, רחוב־מעבר בין וארשה היהודית לפולנית, בין נאלאֶבקי לכיכר התיאטרון. הבתים והעסקים היו של יהודים, אולם למולם נמצא הבנק הממלכתי של פולין, ארמונו של הנסיך יאַנוש ראדזיביל. כשהבנות היפות של נאלאֶבקי עוברות לביאַלאַנסקה הן מתחילות לדבר פולנית, היו מתלוצצים בוארשה.

ברחוב ביאַלאַנסקה נמצא התיאטרון היהודי „נובושצי", בו הופיעה אידה קאמינסקה עם להקתה. אולם שם לא רק הציגו מחזות. סוקולוב, ז'בוטינסקי, סטיפן וייז, כל שליחי א"י וגם דברי הציונות הפולנית הופיעו בנאומים על בימתו.

וליד בנין התיאטרון — „מלון קראקובסקי". במלון זה נתקיימה האסיפה של כל אדמו"רי פולין ורבניה עם חפץ חיים בראש. משם הלך חפץ־חיים יחד עם האדמו"רים מגור, מאלכסנדר ומסוכאצ'וב לארמון הממשלה שבפרבר הקראקובי ודיבר אידיש אל ראש הממשלה בארטל. וכשהסינאטור מנדלסון רצה לתרגם את דבריו לפולנית, הפסיקו ראש הממשלה ואמר: אין צורך, לב מבין ללב...

האמנם הבין לב ללב? אכן, לבו של בארטל היה טוב ליהודים, אולם הוא נתקל בכוחות חזקים ממנו ויורשיו בשלטון נגררו אחרי האנטישמיים שבמפלגת האנדקים (הדימוקרטים הלאומיים) וסיעותיהם.

ובתים מספר הלאה המסעדה פיקאדילי. בערבים ראו בה את „וארשה היהודית כולה": צירי הסיים, חברי מועצת העיר, סופרים, עתונאים, חרשתנים, סוחרים גדולים, עסקנים וסתם יהודים שהיו „מסיבבים גלגל" כולם נזדמנו כאן, ב„פיקאדילי". הנושא ליד כל שולחן היה כמעט אחד: צרות יהודים, מאבקים, טיכוס עצות ותיחבול תחבולות נגד הרשע. והמלצרים שהגישו אל השולחנות, היו מאזינים בהקשבה ועל פניהם ניכר מיד, אם הם מסכימים למדבר או מתנגדים לו...

ובסמוך רחוב טלומאצקה עם בית־הכנסת הגדול, אי כמו שחסידי וארשה קראו לו: בית־הכנסת ה„אשכנזי". לבית־כנסת זה היו מטיפים וחזנים מפורסמים. די להזכיר את שמותיהם של צילקוב, ד"ר פוזנאנסקי ופרופיסור משה שור, ואת גריצהנדלר, סירוטה וקוסוביצקי. לפנים היה בית־הכנסת בטלומאצקה מצודתה של האריסטוקראטיה היהודית המתבוללת, והיהודי הפשוט לא יכול, וגם לא שאף, לתפוס מקום בו. החסידים נמנעו אפילו מעבור על מפתנו. בימים הנוראים היו המונים מקיפים את בית־הכנסת, כדי לשמוע את סירוטה והשמשים נלחמו במסירות נפש ממש בלחץ הרחוב. אך לאט לאט נשתנה שם בית־הכנסת הגדול שברחוב טלומאצקה: עלו בסולם הגבירות יהודי נאלאֶבקי וגז'יבוב, ו„ליטבאקים" וציונים דחקו את רגלי ה„מיוחסים" המתבוללים.

עם חורבן הגיטו נחרב גם בית־הכנסת הגדול. עתה גדלים שם עשבים גבוהים, המשתרגים עד לבנין המפואר של ה„מכון למדעי היהדות" שנותר לפליטה.

צעדים אחדים הלאה — טלומאצקה 13, מועדון הספרות והעתונות היהודית. זמן מועט לפני המלחמה עבר המועדון מבנין זה לדירה אחרת, אולם השם „טלומאצקה 13" נשאר, כי שם „התחיל הכל". כשבא סופר ותיק לפולין היסס קצת ובכל זאת סר לטלומאצקה 13, אף כי ידע שה„צעירים" לא יעתירו עליו מחמאות. שם „מלך" נומברג. שם היה משכנו הקבוע של הרשיל'ה הקטן. שם ניסה סגלוביץ להכניס גינוני־נימוסים וסדר. שם היה הרב הצבאי הראשי והמלומד קולונל ד"ר מיזס אוטם את אזניו משמוע מלה חריפה ובלתי מצונזרת על הממשלה והיה עונה ב„קונגרס דייטש" איך האבע ניכטס געהערט (לא שמעתי אף מלה...) שם סער הלל צייטלין נגד השקרנות והזדון שבעולם והשביע את כוחות הרוח שיעשו צדק לעם ישראל הסובל יסורים שאין להם סוף. שם היה המשורר עדין הגוף והנפש, ישראל שטרן, מפסיק לפתע שיחה מעמיקה על השירה היהודית, מסתלק לו לקרן־זוית ו„חוטף" תפילת־מנחה. שם היה מופיע מזמן לזמן הקפדן הגדול וייסנברג ואז היה לא אחד מאותם ש„כבר הגיעו" נושא את רגליו... שם היה איציק מאנגר מפייט את הרומאנסים הנפלאים שלו ובינתיים נושא עיניים להשיג — גמילות־חסד. שם

היה פרץ מארקיש מקסים ב„אדמוניותו המהפכנית” ובעיניו השחורות היוקדות את הבנות המהודרות וה„שמאליות עד לאימה” של עשירי ישראל. שמה הביא ניימן, האציל בין הסופרים, את מוצקובר הצעיר, בעל הפנים הלבנים של בחור ישיבה, והכריז עליו בפאתוס: הנה צץ פרח חדש בגן השירה היהודית... שם „הסתובב” י. י. זינגר בעל השפתיים המהודקות, ובעיניו האפורות־הקרות היה מצפה לשעתו שתבוא לכשישתיק בהצלחתו הגדולה את כל מבקריו. שם היה הציוני יהושע גוטליב משחק שח עם הבונדאי הימלפארב ובשעת מעשה אומרים זה לזה „דברים כמתלהמים”. שם שקקה והמתה חבורה של כשרונות צעירים שעוד לא „הגיעו”, שהתכוננו לתהפוכה הגדולה שתנפץ את כל „האלילים הספרותיים תשושי הזקנה הנגועים בהסתיידות העורקים”. ושמה באו צעירים וצעירות יהודים נלהבים, שהיו מסתכלים תוך התלהבות ב„כוכבים” של הספרות והעתונות היהודית המתהלכים, צוחקים, ומדברים כבני בשר ודם...

שם ידעו אנשי העתונות היהודית, על אף כל חילוקי הדעות והמאבקים הפנימיים להקים חזית אחידה, כשהיה צורך להגן על כבוד יהודי וזכויות היהודים. שם היו מתנהלים עד סמוך לעלות השחר ויכוחים חריפים ומרים בין ציונים לבונדאים, בין „ימניים” ל„שמאליים”, בין חובבי שפת־עבר ליידישאים...

כל אורח בעל שם ספרותי חשב לו לזכות גדולה, כשניתן לו שם להשמיע את דברו. על הבימה ברחוב טלומאצקה 13 הופיעו גם סופרים לא־יהודים, בעלי שם עולמי. ובמרירות זכרנו בזמן האחרון את הסופר הגרמני אוארס, שנעשה אחר כך עבד להיטלר. לפני כן הכריז בטלומאצקה 13 על חיבתו לעם היהודי...

אכן, שקקו לפנים חיים יהודיים ברחוב טלומאצקה ובהמשכו רחוב לאשנה עם התיאטרון היהודי השני, רשת בתי־ספר, אגודת הסוחרים הזעירים, מערכת „דאס יידישע טאגבלאט” האורתודוכסי, ולא רחוק משם, בחלודנה 8, מערכת ה„היינט” הציוני — היה ואיננו עוד.

חול וקודש בנאלאבקי

קשה להסב את העיניים מקטע חומת הגיטו, שמאחוריה ניבטים כפצעים פתוחים שרידי רחוב נאלאֶבקי שנחרב. לנאלאֶבקי לא היה „יחוס” תושבי גרז׳יבוב הוותיקים והיציבים נהגו זילזול בו והיו מפקפקים, אם אפשר בכלל לחשוב את נאלאֶבקי כחלק מוארשה. בגרז׳יבוב קראו לנאלאֶבקי „אותם הרחובות”.

תושבי גרז׳יבוב הכירו איש את רעהו מה„חדר”, מה־„שטיבל”, מבית־המדרש ומקשרי המסחר שנמשכו ביניהם מדור לדור. הם ידעו את האיש ואת מוצאו, הכירו את הסבא ואפילו את אבי הסבא שלו. ידעו על עסקיו, על שידוכיו ועל התנהגותו. בגרז׳יבוב היה הגביר גביר והקבצן — קבצן. ואילו בנאלאֶבקי היה הכל טרי, חדש, „מפרפר”. לא היה קשר עם ה„אתמול”, הכל היה — היום, הרגע, הדקה. איש לא הכיר את האנשים שעלו פתאום לגדולה ולא שמע עליהם. איש לא ידע מי היה האב, ומה מוצאו של הסבא. וכך קרה שעשיר נאלאֶבקי נעשה פתאום „יורד” ו„יהודי מלמד” נהפך בן לילה ל„תקיף” נורא על כל סביביו.

היה בעל־בית יציב מגרז׳יבוב מעקם את חוטמו כשהציעו לבתו היפה שידוך עם תושב מנאלאֶבקי, והיה שואל את השדכן בתרעומת: — מה? „מאותם הרחובות” ?...

אך יהודי נאלאֶבקי הביאו אתם מהעיירות הקטנות עצבים רעננים ובריאים, מרץ שופע ומוחות חריפים ומלאים תכניות נועזות והמצאות משונות ואמונה עמוקה בכוחות עצמם. ואליהם, אל יהודים קרתניים אלה, נצטרפו שותפים מתאימים, ה„ליטבאקים”. כך קראו בוארשה לא רק ליהודי ליטא בלבד, אלא גם לאלה שבאו מרוסיה. אחרי גירוש מוסקבה, בשנת 1891, „הציפו” ה„ליטבאקים” הללו את וארשה. הם הביאו עמם מיחמי־נחושת גדולים ולהקות שלמות של בנים ובנות מגודלים ודיברו יידיש ב„חיתוך־דיבור” קשה ומוזר כל כך, שתושבי וארשה הוותיקים אטמו את אזניהם משמוע אותם.

ותנועותיהם — תנועות של רחבות, כאילו הכל שייך להם. וכשדיברו — נדמה שהם צווחים, ואחרי כל מלים אחדות תוקעים את ה„ווּבשצ׳אָ” (בדרך כלל) הרוסי. וגם לבושם נראה מוזר, חציו יהודי וחציו גויי: קאסקטים גבוהים ומין מלבוש משונה, ספק קאפוטה יהודית, ספק מעיל. לא יהודים ולא „אשכנזים”... ולבית־המדרש באים בלי יארמולקה ובלי אבנט. ומי יודע, אולי אף לרבי אינם נוסעים ?...

הם התמודדו בנאלאֶבקי עם היהודים שבאו מהעיירות הפולניות והתחילה התחרות של מרץ, תנופה ורוח־יוזמה.

הם, תושבי נאלאֶבקי, לא היססו לעבור את „התחום” של וארשה כשכניהם המיוחסים מגרז׳יבוב וטבארדה. הם לא חיכו ללקוחות שיבואו אליהם, אלא היו יוצאים אל השטחים הנרחבים של רוסיה רבתי, ומגיעים לסיביר, לאורל, עושים היכרות עם הרי קאווקאז הנפלאים, ממלאים את האכסניות הרוסיות הגדולות במוסקבה ובפטרבורג, בחארקוב ובקיוב, בסאראטוב, בטאשקאֶנט ובסאמארקאנד, ומציעים למכירה כל אשר יחמדו עינו ולבו של האדם הרוסי.

הם ידעו גם לגלות את אוצרות הטבע של אדמת רוסיה בברלין, בפאריס ובלונדון. הם, יהודי נאלאֶבקי, נעשו גשר בין המזרח למערב, והם שאירגנו את היצוא ואת היבוא של האימפריה הרוסית העצומה. אולם יהודי נאלאֶבקי לא רק מתווכים היו, הם הקימו גם מפעלי תעשיה חדשים. הם למדו להכיר את הטעם ואת צרכיהם של העמים היושבים ברחבי רוסיה הגדולה וידעו לספק את משאלותיו של ה„סיביריאק” ויושב הטאַיגה הקרה והרחוקה.

הגרז׳יבוב היה מפורסם בחצרותיו, ואילו חצרות בנאלאֶבקי היו עיירות שלמות בנות אלפי תושבים, חצרות — סימטאות, חנויות, ועשרות בתי־תעשיה בקומות הבנינים.

והנה בא משבר. מלחמת העולם הראשונה. המהפכה הרוסית. פולין חזרה והיתה מדינה עצמאית. נאלאֶבקי נותקה משווקיה ולקוחותיה הגדולים. לפי כל חשבונותיהם של אנשי כלכלה וסוציולוגים הקיץ הקץ על הנאלאֶבקי.

אולם יהודי נאלאֶבקי אינם מלומדים בסוציולוגיה ואין להם מושג מגזר־הדין שאנשי המדע חרצו עליהם. והם מתחילים לגלות שווקי־מסחר חדשים, לממן את התעשיה הגדולה של „מאנצ׳סטר" הפולנית ולהגיע עם סחורותיה עד הודו. לנאלאֶבקי ולגאֶנשה באים סוחרים מכל קצווי פולין, וביניהם נציגי פירמות גדולות ממערב־אירופה, ו„שפאֶדיטרים" (סוכנים) יחפזון והמון שוקק אץ־רץ לעשות עסקים, אין פנאי.

וגרז׳יבוב לא עוד עיקם את חוטמו על ה„גדולים החדשים" מנאלאֶבקי. גרז׳יבוב מרגיש שעליו להזדרז, כדי להשיג אותם, והוא מחיש את הקצב, אסור לפגר.

אך יום אחד בשבוע ה„סמבטיון" נח. משתרר שקט ברחובות הרועשים. תריסי בתי־העסקים מוגפים. ברחוב מופיעים אנשים אחרים. אותם היהודים ובכל זאת אחרים. פנים שלווים, פנים מזוככים. בכל החלונות מאירות נברשות גדולות ובהן נרות שבת גדולים. נעלמו הרחובות של עמל יהודי, של עבודה ומרץ יהודים, ונדמה לך כי אחד הוא הרחוב וכל הבתים בו אינם אלא בית־מדרש אחד, „שטיבל" אחד, שמתוכו בוקעים ועולים ניגוני תפילות ערבים.

ברם, אם נזדמן לך לסור באחד מימי החול אל אחת החצרות שבנאלאֶבקי ונוכחת לדעת, כי גם בשעה שנאלאבקי זו שקועה לכאורה ראשה ורובה במסחר ובעסקים, פורשים יהודים לבית־המדרש, מי להתפלל, מי לעיין ב„עין־יעקב" ומי ללכת בעומקה של הלכה. וצעירים למאות, בניהם של אנשי העסקים, היו יושבים יומם ולילה בבתי־מדרשות וב„שטיבלעך", רחוקים מכל השאון והמהומה, ועוסקים בתורה.

במרוצת הימים נזדמן לי לראות רבים מהצעירים הללו בעת הפיכת עולמם, מפוזרים ונודדים על פני המדינה. הם לא שינו את אָרחם ושמרו על לבושם המסורתי גם בנדודיהם בירכתי תבל. מהם שלמדו תורה שם בבונקרים, נלחמו בימי מרד גיטו וארשה בנשק ביד והלכו לטראֶבלינקה ושיר המשיח בפיהם.

אזור נאלאֶבקי היה גם המבצר של איש העמל היהודי. בחצרות נאלאֶבקי, פראנצישקאנסקה, קארמאליצקה, גאֶנשה, זאמאֶנהוף, דז׳יקה, דז׳אֶלנה, נובליפקי, מילה, בוניפראטורסקה ועשרות סימטאות אחרות עבדו עשרות אלפי פועלים יהודים, רובם מאורגנים באגודות מקצועיות ובמפלגות סוציאליסטיות וציוניות־סוציאליסטיות. הם היו מן המחמירים בדיני הסוציאליזם בשעה שהסוציאליסטים הפולניים היו נוהגים להקל. באחד במאי היו מופיעים העתונים הפולניים, ואילו אגודת עובדי הדפוס היהודים אסרה על הופעת העתונות היהודית. ושנה שנה היה חוזר ונשנה המשחק העלוב: הפועלים היהודים פונים אל חבריהם הפולנים בהצעה לצאת בהפגנה משותפת באחד במאי, והחברים הפולנים משיבים, אם גם במבוכת מה, לאו.

ומאבק קשה היה נטוש בין העובד היהודי לבין מעבידו היהודי; שביתות היו פורצות לעתים והסיכסוכים מחריפים והיצרים מתלהטים. העתונות היהודית האזרחית לא עמדה, חלילה, מן הצד. היא ניהלה פולמוס חריף עם „פולקס־צייטונג" הבונדאי. אך בעימק לבם ידעו שני הצדדים, הפועל היהודי ובעל הסדנה היהודי גם יחד כי גורל אחד להם. אכן, משהונחתו מהלומות וגזירות על ראשי היהודים, ירדה עצבות על כל בתי היהודים בנאלאֶבקי, והפועל היהודי יחד עם „מנצלו" הביטו אין אומר ואין דברים איש בעיני רעהו והבינו כי שותפות הגורל מחייבת אותם להחזיק מעמד. ובשעה הגורלית־הטראגית שהשיגה אותם בין המצרים, כשמסביב סגר עליהם עולם אדיש ואילם, החזיקו הם איש ברעהו עד הרגע האחרון, עד הנשימה האחרונה.

„בית הנתיבות היהודי" לחיים ולמות

ישימון של אבנים, גרוטאות ברזל, מלבני מלט, עפר ואפר, רק פה ושם מזדקרים שלדי בתים.

הנה שריד הבנין, שנקרא „קראמי נאלאֶבקובסקה", ובו חנויות שונות, וביניהן חנות הספרים המפורסמת של גיטלין, שגדלה יחד עם הספרות היהודית. לפנים, בימי ההשכלה, כש„הצפירה" היתה העתון העברי היחידי ועתונים ביידיש היו בגדר אסור, נמצאה באותו מקום חנותו של אליעזר יצחק שפירא ואחר כך של צוקרמן. לא נותקה השלשלת. היתה לגיטלין קירבה אינטימית אל „הר הצופים" בירושלים והספריה הלאומית. וכמו אלה שקדמו לה שימשה גם חנותו של גיטלין בית ועד לסופרים. היו יוצאים ונכנסים בה פרץ, ביאליק, אש, נומברג, ואחרים.

בקירבת מקום — כיכר קטנה ובה קבוע באחד הקירות לוח־זכרון על השתתפות היהודים במרד הפולני נגד הצאר. בימינו — יהודי וארשה, שעמדו שנים במערכה נואשת, פנו בקריאות לעזרה אל המחתרת הפולנית ותשובת הרוב היתה: אתם אינכם יכולים להמתין ואילו אנחנו מוכרחים לחכות...

וממול — פאסאז׳ סימון, גוש בתים גדול בוארשה, נאלאֶבקי 2. שם נמצאה רשת שלמה של מוסדות יהודים. שם שכן הוועד הלאומי וההסתדרות הציונית, הג׳וינט, ה„מכבי"; שם נמצאו „בית־לחם", ה„קולטור־ליגה" ומערכת ה„ליטעראַרישע בלעטער"; שם שכן „הזמיר" בימים שפרץ התעניין בו, והוא היה משמיע את האילתורים שלו, ובו נערכו ויכוחים ספרותיים סוערים ו„נשפי־תיבה" * משעשעים. וכשגירש המצביא הראשי ניקולאי ניקולאייביץ׳ את היהודים מהעיירות בראשית מלחמת העולם הראשונה, וברחובות וארשה נראו העגלות המלאות פליטים, הפך פרץ את „הזמיר" למעון ילדים.

צעדים אחדים הלאה — גן קראשינסקי, הגן היהודי. לגן הסאכסי היו היהודים ממעטים ללכת בשנים האחרונות מאימת הבריונים שהיו מיידים אבנים בהם. אך לגן שבנאלאֶבקי לא העזו הבריונים לבוא. היה זה הגן של ילדים יהודים וזקנים יהודים, שישבו על הספסלים תחת עצי־הקאסטאניה עתיקי היומין ושוחחו ב„עניני דעלמא". עד ערב היה מצטלצל בגן צחוק הילדים כשאמהותיהן עוקבות אחר כל צעד שלהם. לא ידעו אז האמהות היהודיות המסכנות, שהילדים העדינים, האמונים עלי תפנוקים, עתידים

* תשובות על שאלות ללא חתימה, שהוטלו לתוך תיבת השאלות שבמועדון.

בקרוב להיות מציליהם מחרפת רעב. כשהם מתגנבים דרך חורים וסדקים בחומת הגיטו אל הצד הארי (מי חשב על צד שכזה?!) להביא כיכר לחם הביתה. הן לא העלו על דעתן שילדיהן עומדים להיות מוטענים כבהמות על משאיות שתביאינה אותם אל כיכר־המעבר — הפרוזדור לגיהנום של טראֶבלינקה...

אכן לבן ניבא ולא ידע מה ניבא... היהודים לא חדלו לדבר ולחשוב על ארץ־ישראל. רבים מיהודי נאלאבקי נמנים עם בוני תל־אביב וחיפה, הכפר והקיבוץ, הם נמצאים בעמדות הקדמיות ובפינות הנידחות ביותר של ישראל.

אתה נעצר במקום. כאן, כאן פרצו לתוך נאלאֶבקי הרחובות פראנצישקאנסקה עם בתי־המסחר הגדולים לעורות וגאֶנשה עם מחסני הטכסטיל הענקיים. מעגל של רחובות וסימטאות יהודיים מקיף כאן את נאלאבקי וממול, מעבר לרחוב זאמאֶנהוף, נשקף אל נאלאבקי הבנין הצהוב של בית־הסוהר עם חלונותיו הקטנים. את בית־הכלא הזה הפכו המרצחים לבית־הקהילה היהודית בוארשה. מועצת היהודים של גיטו וארשה גורשה מבנין־הלבנים האדום שלה בגרז'יבובסקה לבית זה. בין חומות כלא זה הקודרות נחתם גורלה בדם חבריה האחרונים, שנורו בפקודת מרצחי יהודי וארשה.

הסימטאות והרחובות הללו היו מיושבים יהודים, רק החצרנים היו נוצרים, והם היו באים בלילי שבתות לדירות היהודים לכבות את האור, ובחורף — להסיק תנורים ובשכר זה קיבלו חוץ מ„פיונטקובה" (דמי יום ו') גם „המוציא" (פרוסת חלה טריה וטעימה) וכוסית יי"ש...

בערבים היה רחוב זאמאנהוף הומה מזוגות צעירים מטיילים. „בורסות" של מפלגות פועלים היו כאן, בכל פינה, בימי שלטון הרוסים, ובימי העצמאות הפולנית נהפך הרחוב למרכז פעילות לכל המחנות המדיניים, שביניהם נתחלקו הפועלים היהודים. בית הכלא לחשודים בפשעים מדיניים, שפנה בחזיתו הקדמית לרחוב דז'אלנה ובחזיתו האחורית לרחוב פאביה, היה מטיל צילו הקודר על הרחוב. גם בתקופת העצמאות הפולנית, כמו בתקופה הרוסית, היו בימים קבועים צובאים עליו נשי הכלואים, כלותיהם ואחיותיהם, ובידיהן חבילות ומכתבים למען יקיריהן, שנכלאו וחיכו למשפט. כאן, בחצר בית הכלא, היו בימי הכיבוש הגרמני־הנאצי מוציאים להורג את הכלואים לאחר שעינו אותם עינויים אכזריים בחקירות הגאֶסטאפו.

ברחובות אלה קבעו אדמו"רי וארשה מושבם, ובימי שבת היו נמשכים לרחובותיה חסידים מכל פינות העיר, ועד שעה מאוחרת אחרי „מלוה־מלכה" בקעה מכאן שירה חסידית. כאן היה גר הרבי מראדזימין, שהיה עוסק גם בעניני הכלל. וכשדנו בסיים בהצעת החוק לחייב את היהודים לשבות ממלאכה ולסגור את חנויותיהם בימי ראשון בשבת, בא הוא פעם אל הסיים עטוף ב„ז'יפיצה" של אטלאס ו„שטריימל" לראשו. קמה מרוצה והתקהלות בבנין הסיים: שמשים, פקידים וצירי הסיים באו לראות את הדמות האֶכזוטית בעיניהם, ואילו הרבי הראדזימיני לא שם לב אליהם והמשיך בשיחתו ביידיש עם הציר דיאמאנט, ממנהיגי הסוציאליסטים הפולנים. דיאמאנט המתבולל, שבין „חטאות נעוריו" נמנתה ציונות והשתייכות לחוג סטודנטים יהודי־לאומי, הבטיח לרבי להשפיע על חבריו הסוציאליסטיים בפרלמנט, שישתדלו להקל מחומרות החוק והודה לרבי בקידה עמוקה על ברכותיו... הבטחתו אמנם לא נתקיימה, כי בישיבות הסיעה יצא כנגדו חברו פרל והכריע לטובת החוק.

לא ארכו הימים וגרז'יבוב ונאלאבקי נתערבו יחד. ה„ליטבאקים" „התבוללו" מהר ביהודי וארשה והם מצדם סיגלו לעצמם כמה וכמה מתכונותיהם של הליטבאקים. עם הזמן נשתקעו הניגודים והנוער היהודי לא ידע עוד דבר וחצי דבר מכל האנטאגוניזם ששרר לפנים בין אבותיהם.

לנאלאבקי כבר היתה השפעה מכרעת על גרז'יבוב. באזור זה נמצאו מערכות העתונים היהודים: בנאלאֶבקי 38 שכן ה„מומנט", והלאה ממנו ה„אכספרס"; ובשכנות בנובוליפקי — ה„נאש פשאֶגלונד"; בנובוליפיה ה„פאלקס־צייטונג" של ה„בונד" וה„היינט" בחלודנה. העתון היהודי נעשה גורם מכריע בחיי היהודים בוארשה. גדל האימון בסופריו, והקורא היה נענה מרצון לקריאת עתונו ועל אחת כמה וכמה לקראת העתונות כולה. ברגעים קשים היו יהודי וארשה לא פעם מסכנים את קיומם למען הכלל היהודי.

בחדשי הקיץ המתה תחנת דאנציג הסמוכה מרוב יהודים. יהודי וארשה היו יוצאים בקיץ אל ה„קו": אוטבוצק, פאלאניץ, שווידר, מיכאלין. בכל יום ששי היה נערך מעין מצור על הרכבות בבית־הנתיבות הדאנציגאי, מצור של אלפי יהודים. סוחרי נאלאֶבקי וגרז'יבוב חשו אל נשיהם וילדיהם שבקייטנות, ועל הקייטנים נוספו אלפי חסידים מכל פינות הארץ, שנסעו ליום השבת אל רביהם, שהתישבו בשנים האחרונות באזור אוטבוצק.

זה היה „קו הרכבת היהודי". שם, בקרונות, ניהלו היהודים ויכוחים נלהבים על „ציונות" ו„אגודה" ו„בונד" ועל כל הבעיות האקטואליות במדיניות היהודית. אחרי כל רגעים מספר של נסיעה היתה הרכבת נעצרת ונשים וילדים מלובשים בגדי שבת, פניהם קורנים מטוב לב, ציפו בתחנה לבעליהן ולהוריהם.

בקיץ 1942 נפל בגורלו המר של רחוב נאלאֶבקי לשמש דרך עינויים ל„אומשלאגפלאץ", לכיכר־המעבר, בו רוכזו המוני יהודים ממתינים לרכבות המוות. לבית הנתיבות הדאנציגאי לא הובילום משום מה. רכבות המוות הוצאו אל הכיכר שבה נמצאו לפנים מחסני סחורות גדולים. כאן, הוטענו יהודים, גברים נשים וטף, בקרונות־משא עד כדי מחנק, ומכאן יצאו רכבות לטראֶבלינקה.

הגיטו הצר אסף את כולם: את המתבוללים ממארשאלקובסקה ומוכרי המלבושים משוויאֶנטוקז'יסקה; בעלי הבתים המכובדים מקרולאֶבסקה והחסידים מגרז'יבוב ומטבארדה; הסוחרים הגדולים מסאנאטורסקה, המלומדים מהמכון למדעי היהדות והסופרים מטלומאצקה 13, היהודים בעלי המעוף מנאלאֶבקי והאדמו"רים מרחוב פאביה. את כולם אסף הגיטו, לו גם בצפיפות איומה, מתוך תקוה לימים טובים יותר, תקוה שהכזיבה עד מאד.

ומתי יבוא המשיח?...

רק קומץ, קומץ זעיר של יהודים עוד נשאר בוארשה כלוא בבתי־החרושת של הגרמנים. כל היגון היהודי הצטבר בלבותיהם של אלה; הכאב, הצער והיסורים נקבו כליות ולב וצרבו את הפצע השותת דם. הכל מסביב זעק לנקמה. והנה התנער קומץ יהודים זה והחריד את המרצחים הבטוחים בשאננותם. כל חצר, כל בית, כל מרתף בנאלאֶבקי ובזאמאֶנהוף נהפך למבצר יהודי, והיהודים המורעבים והמעונים עד מוות מכים במרצחיהם ונוקמים את כבוד עמם המחולל ואת דם אחיהם ואחיותיהם הטבוחים. ואז אפפו להבות את גיטו וארשה.

וארשה היהודית עלתה בלהבות אש כעולה תמימה.

ואחריה נשארו רק חורבות... ישימון של חורבות...

מועצת היהודים בגיטו - „יודנראט״

מאת נחמן בלומנטל

„והמאבק בין הגאֶסטאַפּוֹ לבין היהודים — כפי שמספר בזכרונותיו א. הרטגלס — נסתיים בנצחונם של... היהודים. הודות לשתדלנות היהודית ובעזרת נציג הוואֶרמאַכט בוטלה גזירת הגיטו. התקפת הגאֶסטאַפּוֹ בוארשה נסתיימה בכשלון!״

ואולם הנצחון הזה טמן בחובו את גרעיני הכליון שבא אחר־כך; הוא עורר בקרב היהודים את הרושם, כי ברייך השלישי אמנם שוררים צדק ויושר, וכי עבירות מסוימות על החוק מצד יחידים ומוסדות נעשות על דעת אותם יחידים ומוסדות עצמם ללא ידיעת הרשויות המוסמכות במדינה, השקודות על שמירת הסדר והחוק בה. רושם זה נתחזק עוד יותר הודות לתעמולה הזריזה של הגרמנים — הן של הרשויות המרכזיות בברלין—מינכן, והן של שלטון הכיבוש בפולין, — שהרייך השלישי הוא „מדינה של חוק״, שבה שולטים החוק ורצון „הפיהרר״, וכל מה שנעשה בה טעון הסכמה מצד המפלגה והמדינה המבצעות רצונו של ה„פיהרר״. אפילו את „בעיית היהודים״ — כתב העתון הקראקובי, הבטאון המרכזי הרשמי בגנראל־גובאֶרנמנט, — לא תנסה גרמניה לפתור בדרך של פוגרומים, כדרך שעשתה פעם רוסיה הצארית החשוכה, כי אם בדרך של חוק וסדר, אשר בה גם „יובאו בחשבון האינטרסים של היהודים עצמם״. וכידוע, היהודים הם „שומרי סדר ונאמנים לחוק״. מצד שני הגביר נצחון יהודי זה את האמונה הנושנה, שגם אצל הגרמנים אפשר יהיה להשיג ביטולן של גזירות אנטי־יהודיות, כדרך שקרה כבר לא אחת בגלותנו הארוכה. ואכן היתה אמונה זו אשליה מסוכנת...

וכאשר כעבור שנה בערך, ביום־כיפור תש״א, הופיעה הפקודה הרשמית של מנהל המחוז — הרשות המינהלית הגבוהה ביותר בוארשה — להקים גיטו, היא פגעה כרעם ביום בהיר בכל האוכלוסיה היהודית, שלא היתה מוכנה לכך. ושוב לא היתה כל תקווה או אפשרות להניע איזו שהיא רשות מוסמכת שתעשה משהו לטובת היהודים הזוהר, החשק, הרצון והיכולת של הוואֶרמאַכט ירדו מבחינה זאת פלאים במשך אותה שנה; ומצד שני עלתה במידה ניכרת קרנם של הס״ס, המשטרה (הגאֶסטאַפּוֹ) ועל כולם — בשל בכל הרייך הרעיון של השמדת היהודים. וזאת לא רק בחוגי המשטרה, כי אם גם ברשויות הממשלתיות המרכזיות בברלין. ואולם אז עדיין לא יכלו לדעת זאת היהודים שבאזורים הכבושים. הם עדיין הישלו את עצמם, כי יש כאן איזו אי־הבנה, כי עוד יש אפשרות לבטל את הגזירות על־ידי השתדלויות וכו׳. אך עד מהרה נתבדו כל התקוות האלו.

עם הכרזת הגיטו בוארשה רשם ד״ר עמנואל רינגלבלום ביומנו כי ידיעה זו חשפה לעין כל את אזלת־ידו של ה„יודנראַט״, שלא היה מוכן לכך לחלוטין, והדבר נודע לאנשיו כמו לכל יהודי פשוט, מן ההודעה בראדיו. יתירה מזו, רינגלבלום מספר, כי כמה ימים קודם להכרזה חזר ראש ה„יודנראַט״ צ׳רניאַקוב מביקור במשרד המחוז והביא משם הבטחה מרגיעה מטעם הגורמים המוסמכים, כי בוארשה לא יוקם גיטו. חברי ה„יודנראַט״ בירכו את צ׳רניאַקוב על... הצלחתו. כבר יום אחד לפני הכרזת המוסדות הגרמניים המוסמכים על הקמת הגיטו הודיע ה„יודנראַט״, כי בוארשה אינה קיימת כל סכנה של הקמת גיטו.

רינגלבלום בעיני רוחו מכנה בקשר לכך את צ׳רניאַקוב אדם חסר־ישע, וכדומה, ואולם למעשה יש לנו כאן המחשה טיפוסית של התפקיד שמילא ברייך השלישי ה„יודנראַט״ מעיקרו. בייצגו כביכול את עניני היהודים, היה כאילו אוטונומי, ואילו למעשה עשה — ביודעין או בלא־יודעין — אך ורק את רצון השליטים הגרמניים. לשם כך נוצר, וזו היתה משימתו היחידה. לא כל העסקנים היהודים, חברי ה„יודנראַטים״ (על המוסרים והמלשינים אשר עבדו את הגרמנים בכוונה תחילה — אין מה לדבר), הבינו זאת מיד

וחלק ניכר מהם לא הגיעו לכלל הבנת הדברים עד לסוף המר שלהם ושל כלל ישראל.

ה„יודאֶנראַט" קיבל את מינויו וסמכותו מידי השלטון הגרמני ולא היתה כל אפשרות של נסיגה או של התקוממות גלויה. לאט לאט נידרדר והלך מדחי אל דחי עד שהגיע גם קצו שלו — וכל אותו זמן היו חבריו משוכנעים שהם מסייעים להצלת יהודים, אפילו יעלה הדבר להם בחייהם.

ומיד באה אשליה: מי יודע, טענו, שמא יהיה כך יותר טוב: היהודים יהיו שרויים בינם לבין עצמם, ללא סכנה מתמדת להיפגש ברחוב עם שונאי־ישראל מקרב האוכלוסיה המקומית והלא־מקומית... שהרי לזרים תהיה הכניסה לגיטו אסורה.

גיטו

מכאן הסתבר האיסור לצאת מן הגיטו באיום של קנס כספי אשר עד מהרה נהפך לעונש־מוות מידי בית־דין לשעת־חירום (הכל על דרך החוק!), ואחר־כך גם ללא „דיון משפטי"... והיו יורים ביהודי באמצע הרחוב או אף בתוך ביתו ללא גינונים רשמיים כלשהם...

ואם כבר הונהג הגיטו — „יחידה אֶכסטריטוריאלית", הרי מתבקשות ממילא המסקנות המובנות מאליהן: הגיטו חייב לייצר ע ר כ י ם כלכליים בשביל שלטון הכיבוש הגרמני, כדי לקבל תמורתם מצרכי־מזון לכלכלתו הוא. ומי איפוא יהיה הקובע את היחס הצודק בין שני הגורמים אם לא רשות ממשלתית גרמנית, מוסד גרמני חוקי, הנושא את השם „טראַנספֶרשטאֶלה" (Transferstelle), אשר יקוים כמובן על חשבון היהודים, שהרי עבודת המוסד הזה היא לטובת היהודים ולמענם הוקם! ובכלל, כל דבר הנעשה בקשר עם היהודים, מבוצע בידי יהודים או בעזרתם, אפילו חומות הגיטו...

ולמען חיזוק בסיסו הכלכלי של הגיטו, חייבים היהודים לספק „תוצרת" מפרי עבודתם, ומכאן הלהיטות אחרי השגת עבודה במקומות־עבודה ג ר מ נ י י ם מחוץ לתחומי הגיטו („פלאַצוּבקוֹת") או בבתי־חרושת ג ר מ נ י י ם („שאַפּים") בגיטו גופא. אמנם, למן ההתחלה (מאז 1939.10.26) נהוגה בגנראל־גובאֶרנמנט חובת־עבודה ליהודים, אבל כאן, בגיטו, רואים בעליל, כיצד מועיל ה י י צ ו ר ליהודים עצמם, שהרי תמורתו משיגים הם מצרכי־מזון או לפחות... צלחת מרק בשעת העבודה. ואכן מקפיד ה„יודאֶנראַט" שהיהודים ימלאו את חובת־העבודה „לטובתם הם"...

נוסף לכך — גם „תופעות הטבע" הבלתי צפויות לגבי היהודים כמובן, שהרי לגבי הגרמנים אלה הם אמצעים מתוכננים להפחתת האוכלוסיה היהודית ב ד ר ך ה ט ב ע): רעב ומגיפות, העושים שמות בגיטו היהודי.

מכל הפניות שפנה ה„יודאֶנראַט" אל השלטונות לשם הקלת מצוקתם של היהודים, רק אחת הביאה אולי תוצאה ממשית: השלטון הסכים לספק לגיטו כמה טונות שיבולת־שועל לשם טחינתה לגריסים. אכן לא היה בכך כדי להאכיל את כ ל הרעבים, לעומת זאת הספיק הדבר להוכיח ליהודים ולעולם כולו, כי אין כוונה להרעיב את היהודים... ומצד שני עלתה קרנו של ה„יודאֶנראַט" בעיני היהודים עצמם, שכן ברור — אין הוא נטול השפעה בחוגי השלטון... ושוב כאן „נצחון יהודי", שלאמיתו של דבר לא צפן בחובו אלא... מפלה.

עד שהדברים הגיעו לידי כך ש„היודאֶנראַט" חותם על הגזירה להעביר את יהודי הגיטו... בגיטו אין אפשרויות קיום, אין עבודה ואין הכנסה, ואילו בעולם הגדול!... אכן יש לעשות הכל כדי לצאת ממקום־הפורענות ולחפש את המזל במקום אחר. ובפרט כשהיהודי המורעב מקבל אפילו שלושה קילו לחם וקילו ריבה כצידה לדרך. והרי יש בכך משום סימן לישועות ולנחמות הצפויות ליהודים שם, ב מ ק ו מ ו ת - ה י י צ ו ר החדשים, אי שם בערבות אוקראינה הפוריות, או ליד סמולאֶנסק או פינסק! ואמנם נרשמים אלפי יהודים מרצונם הטוב להעברה, ומוסדות היהודים, ה„יודאֶנראַט" ומוסדות הביצוע שלו, שירות־הסדר היהודי, נותנים את עזרתם לכך.

בהתחלה אין איש יודע כי ה„העברה" פירושה כליון ומחנה־מוות, וכאשר מישהו משמיע פירוש כזה, אוטמים אוזן ומשתיקים את המצפון, כי עז הרצון להשלות את עצמם שדבר כזה לא יתכן, כי גרמניה היא בכל זאת מדינה תרבותית, בכל זאת אירופה, והעולם כולו אף לא ירשה כדבר הזה... ואם אין רוצים לנסוע — נו, הרי לשם כך קיימת משטרה גרמנית, אנשי־ס"ס גרמנים ועוזריהם: אנשי־ס"ס אוקראינים, ליטאים ולאטבים וגם... המשטרה היהודית... שכל אחד מאנשיה חייב לספק יום יום חמש „גולגלות"... או אז נופלת על היהודים אימתה ופחד והם מתחילים לחפש דרכים למלט את נפשם, איש איש על חשבון זולתו...

משלוחי היהודים מן הגיטו נמשכו עד שבלעו כשלוש מאות אלף נפש. ויהיה הדבר מזעזע כאשר יהיה, הכרחי לציין, כי ההודעה הראשונה על הגירוש, שפורסמה ב־1942.7.22 על־פי דרישתו המפורשת של „המיופה־כוח לעניני הגירוש" האפלא, חתומה בידי ה„יודאנראט" של הגדולה בקהילות היהודיות באירופה, של העיר הידועה במאבקה העקשני והגאה על זכויות העם היהודי — וארשה.

הודעה זו אומרת, „כי על־פי פקודת השלטון הגרמני יועברו כל היהודים המתגוררים בוארשה, ללא הבדל גיל ומין". ההודעה מפרטת גם את סוגי היהודים שיש להם

הזכות להישאר בוארשה, ומאיימת על משוללי זכות זו בעונש־מוות במקרה שיישארו בוארשה אחר תום מועד ההעברה. כן נאמר הלאה, כי כל „מפונה רשאי ליטול עמו 15 קילו מרכושו, כל חפצי־ערך, כגון כסף, זהב וכיוצא בזה". ולסיום — „יש לקחת צרכי אוכל־נפש למשך 3 ימים". מסתבר, כי זמן שלושת ימים תימשך הדרך עד שהיהודים המפונים יגיעו למקומותיהם החדשים.

כלום יש להניח שכל חברי ה„יודאָנראַטים" ידעו כי פירוש ה„איבּערזידלונג" באוצר־המלים הגרמני־היטלריסטי הוא הליכה לכליון ואף־על־פי־כן קראו את האוכלוסיה היהודית לעבור מוארשה?! אין אנו מעיזים אפילו להעלות על הדעת השערה כזאת; על כל פנים לא לגבי הימים והשבועות הראשונים...

ושמא נאמר, ש„היודאָנראט" לא ידע מאומה ואפילו לא שיער, מה פירוש הוצאת כל היהודים (מאות אלפים!) מבלי שיודיעו לו להיכן הם מובלים?! גם זאת קשה לנו לשער!

ואכן בין שתי בעיות אלו מיטלטלת ההיסטוריוגראפיה של הימים ההם: ידעו או לא ידעו? אשמים או לא אשמים?

וכבר ביום הראשון שולחו ששה אלפים יהודים ומעלה!

למחרת היום מאבד את עצמו לדעת יושב־ראש ה„יודאָנראַט" המהנדס אדם צ׳רניאַקוב. כפי שנמסר בדין וחשבון מיום 1942.11.15, אשר העבירה בסתר המחתרת היהודית בוארשה ללונדון: „הוא עשה את מעשהו במצב של התמוטטות נפשית לאחר שקיבל הוראה מן המיופה־כוח לעניני הגירוש לספק את המשלוחים הבאים במספר 7000 ליום שישי, ה־24 ביולי, ו־10,000 לשבת, ה־25 ביולי".

את ההנחה הזאת הקושרת את מותו של צ׳רניאקוב עם העלאת מיכסת המגורשים על־ידי הגרמנים מפריך יצחק קצנלסון בפואימה הידועה שלו „השיר על העם היהודי שנהרג": „הכה רבים מן הששה — העשרה? ולששה אתה מוכן?"* יש כאן יותר, כפי שאומר המשורר, משום גילוי רצון להשתחרר מהרגשת אשמה, לטהר עצמו מן החטא, שהעיק על מצפונו. והטענה השניה: צ׳רניאקוב הוא מעט מדי יהודי; שכן את היהודי הורגים, ואין הוא מקפח את חייו במו ידיו. כי קשה לעמוד בפני העוול עד הסוף... מאשר להשתחרר ממנו על־ידי בליעת רעל.

צ׳רניאקוב, שעוד קודם לכן ניקרה במוחו המחשבה שמא תגיע השעה ולא יהיה כל מוצא אלא להתאבד, עשה את מעשהו ברגע של דכאון נפשי, משראה בעליל להיכן הביאה הדרך שבה הלך...

ברשימות שנכתבו בגיטו וארשה ביולי 1942 מספר פרץ אופוצ׳ינסקי את הפרט האופייני הבא: „בעת הריגת המאה ועשרה (יהודים שהוצאו מבית־הכלא ברחוב גאנשה — נ.ב.) התרוצץ צ׳רניאקוב במשרדו אנה ואנה, כשהוא אחוז התרגשות גדולה. בבית היתה רוח פרצים. אז ניגשה אליו גברת כבודה ויעצה לו לעטוף את צווארו בסודר, כי היה מצונן. על כך השיב צ׳רניאקוב: ‚מה אַת מפחדת, גברתי, שיאחזני השבץ? ממילא יאחזני...'"**

בחוגי תנועת ההתנגדות היהודית הפעילה טענו נגד צ׳רניאקוב: „חובתו היתה — נאמר בדין וחשבון הנ"ל — לאחר שהגיע לכלל הבנת ההתפתחות הבלתי־נמנעת של הטראגדיה, לקרוא את הציבור להתנגדות פעילה וסבילה לכובש. קריאה גלויה ונועזת כזאת היתה אולי (ההדגשה שלי — נ.ב.) מוציאה את ההמונים היהודים מתרדמתם. למרבה הדאבה נסתבר אפילו קרבנו הגדול ביותר של היושב־ראש צ׳רניאקוב, קרבן חייו, כחסר־תכלית והוא אבד בתוהו־ובוהו של המאורעות, שבאו בקצב מסחרר בזה אחר זה."

קיימת שאלה, האם היתה לו לצ׳רניאקוב האפשרות לבוא במגע עם ההמונים הרחבים, האם היתה לו האפשרות לקרוא למרד, האם הגרמנים ומקורביהם היהודים נתנו לו את האפשרות הזאת?!

עובדה היא, כי בשעה שמתם היה עדיין מוטל לפניהם הסכימו עוזריו הקרובים של יושב־ראש ה„יודאָנראט", כפי שמתאר בצורה ציורית כל כך המשורר קצנלסון „לעשרת אלפים ליום"! ולמחרת מותו של צ׳רניאקוב הופיעה מודעה חדשה, חתומה בידי ה„יודאנראט", שהשילוח נמשך והוא נעשה לטובת האוכלוסיה היהודית עצמה: „טובתם העצמית והכללית של היהודים בוארשה דורשת, שהאנשים החייבים בהעברה — יפנו מרצונם הטוב למקום ההתכנסות"...

כך נהג ה„יודאנראט" אחר התאבדות היושב־ראש שלו...

וההמונים היהודים הוסיפו לזרום אל מקום־ההתכנסות, כדי להישלח משם אל תאי־הגאזים של טרבלינקה, או התרוצצו אחוזי בהלה, בלא לדעת כיצד יצילו את נפשם, ואיש לא בא להשיא להם עצה...

את מקומו של צ׳רניאקוב תפס המהנדס מארק ליכטנבוים, „ברנש קטנוני וגס־רוח, שלא היה ראוי לתפקידו" — נכתב עליו בדין וחשבון הנזכר.

ואולם יושב־ראש זה או אחר, „יודאָנראט" זה או אחר, בעת ההיא שוב לא יכלה להיות לו כל השפעה על מהלך המאורעות. הוא עצמו היה שרוי בבהלה ולכל היותר דאג להצלת המשפחות של חבריו ושל פקידיו. ואילו המשטרה היהודית היתה מבצעת בעיניים עצומות את הפקודות שקיבלה מן המיופה־כוח לעניני הגירוש.

עם תום הגירוש היתה התמרמרות האוכלוסיה היהודית נגד ה„יודאנראט" והמשטרה היהודית כה גדולה, שמעמדם ירד מטה מטה, וההתקפות עליהם נעשו תכופות וגלויות מיום ליום... השלטון הממשי בגיטו עבר אז לידי גורם חדש, כדברי ליכטנבוים באזני הגרמנים: „בגיטו קם שלטון חדש: אירגון היהודי הלוחם". ומשרתי המשטר הנאצי, חברי ה„יודאָנראט" ואנשי שירות־הסדר (המשטרה היהודית), על מפקדיהם וה„יושב־ראש" שלהם, במידה שלא הומתו בידי הנוקמים מבין חברי האירגון היהודי הלוחם, ניספו יחד עם הקרבנות, אשר תחילה הם עצמם, במו ידיהם, סיפקום למכונת־ההשמדה הגרמנית...

* פרק ה׳ (מן ה־1943.10.29), תרגום לעברית מאת מ. ז. וולפובסקי.
** ארכיון רינגלבלום 1300 .1

ה„יודאַנראט״, שמונה על ידי השלטון הגרמני והיה בתחילה מורכב מאנשים ידועים ברחוב היהודי בשל פעילותם הפוליטית ציבורית, הלך והתרחק יותר ויותר מן הציבור היהודי. הוא נהפך למוסד ביורוקראטי, שבמרוצת הזמן הגיע מספר פקידיו לחמשת אלפים ואנשי שירות־הסדר שלו לאלפיים, ולא היה מסוגל אלא לקבל את הפקודות, שתכפו והלכו מצד השלטון, ולבצע את „חוקי־הסדר״ ביצוע מהיר ככל האפשר. בצדק נאמר איפוא בדין וחשבון הנ״ל של המחתרת היהודית, כי ה„יודאַנראט״ „לא שיקף כלל וכלל את הלכי־הרוח שרווחו בקרב האוכלוסיה.״

אם עוד קיווה מישהו בתחילה שה„יודאנראט״ ישמש מוסד מתווך בין היהודים לבין שלטון הכיבוש, שידאג גם לייצג את האינטרסים של היהודים ויוכל להשיג פה ושם איזה הישגים חיוביים, הוא נתאכזב עד מהרה אכזבה מרה. על כן נתעוררה השאלה, מה לעשות? הרוב היה בדעה, כי יש הכרח לסבול ולהמתין עד שהודות לנצחונותיהן של בעלות־הברית יחול שינוי במצב. שכן — וזאת יש להדגיש — איש לא האמין עוד בנצחון הגרמנים, חוץ אולי מיחידים שביקשו לנצל את המצב לטובתם. יש לקבוע בכל ההחלטיות, כי משתפי פעולה מרצון או מתוך הכרה לא מצא „המשטר החדש״ בקרב היהודים.

השיטה של התנהגות סבילה לגבי הכובש והמתנה למה שיביא העתיד מצאה לה נימוקים בנצחונותיהם הממושכים של הגרמנים, שעוררו את הרושם, כי כל התנגדות פנימית נטולה כל סיכוי של הצלחה כל עוד הגרמני הוא כה חזק. מצד שני השפיע גם היחס הכללי של העם הפולני והמחתרת הפולנית, שאף היא לא רצתה להסתכן באבידות־שווא וציוותה להמתין למיפנה במצב הצבאי־מדיני של גרמניה. ואולם במרוצת הזמן התחיל להתארגן אירגון מרי שקרא להתנגדות פעילה. שורותיו של אירגון זה אמנם נתרבו והלכו, אולם יש להודות כי לממדי אירגון המוני הוא לא הגיע מעולם, פרט אולי לחדשים האחרונים לקיום הגיטו, בימי מרד אפריל 1943, כאשר ההמונים עזרו בדרך כלל לאירגון היהודי הלוחם בפעולותיו.

אז נפתחה תקופת הגבורה של גיטו וארשה, שעלה בלהבות המרד.

בתי־הספר בגיטו

מאת נחמן בלומנטל

בתי־הספר היהודים הרשמיים נסגרו בידי השלטונות הגרמנים כמה חדשים אחר כיבוש וארשה, והלימוד בהם נאסר לחלוטין. בניני בתי־הספר הללו נמסרו למטרות אחרות. במקומם הוקמה רשת חשאית של בתי־ספר ליד מטבחים עממיים, בתי־יתומים של „צנטוס״ וכו׳. חוץ מזה נתקיימו כל הזמן כיתות פרטיות חשאיות, אשר למדו בבתים פרטיים. במרוצת הזמן קמה גם גימנסיה פרטית ליד אירגון־הנוער „דרור״, שפעלה במשך שנתיים. תנ״ך לימד בגימנסיה זו המשורר יצחק קצנלסון, שניהל גם חוג דראמתי של התלמידים והעלה במשך התקופה ההיא כמה הצגות ביידיש ובעברית. בגימנסיה הושם הדגש בחינוך האידיאולוגי, והנוער חונך ברוח חלוצית. רבים מקרב הנוער הזה השתתפו אחר־כך בתנועת המחתרת, פעלו באירגון הלוחם ולא מעטים מהם נפלו עם נשק ביד. כמו כן קמה גימנסיה שניה „תרבות״, בהנהלת מר נתן עק, עם עברית כשפת הוראה.

באוגוסט 1940 קיבל ה„יודאַנראט״ מאת הרשויות הגרמניות רשיון לפתוח בתי־ספר עממיים כלליים לילדים. ליד ה„יודאַנראט״ הוקמה מחלקה לחינוך, שהתחילה לדאוג להשגת מקומות־דיור בשביל בתי־הספר — דבר שבתנאי הגיטו לא היה קל כלל וכלל — למורים, לתכניות־לימוד וכיוצא באלו. בכל הענינים האלה טיפלה וועדת־חינוך, שהורכבה מנציגי מפלגות שונות, אשר קיימו לפני המלחמה בתי־ספר משלהן. בכל בתי־הספר היתה קיימת תכנית־מינימום מחייבת של חינוך לאומי, חוץ מזה היה לכל בית־ספר גוון משלו. ליד כל בית־ספר קם פאַטרונאַט משלו, שדאג לילדים. באפריל 1941 התחילו ללמד בבתי־הספר המועטים של ה„יודאנראט״. שנת הלימודים הראשונה בגיטו נסתיימה בספטמבר 1941. באחד באוקטובר 1941 נפתחו בתי־הספר עם 3200 ילדים (לפי נתונים רשמיים); בסוף אפריל 1942 היו כבר 16 בתי־ספר ובהם 6500 ילד. גם שפת־ההוראה לא היתה אחידה בכל בתי־הספר: עברית, יידיש או פולנית, אבל גם בבתי־הספר שלשון הוראתם היתה פולנית, היתה קיימת חובת־לימוד הלשונות עברית ויידיש. יוצא מן הכלל מבחינה זו היה בית־הספר לילדי מומרים. בין בתי־הספר היו עבריים־ציוניים מטיפוס בתי־הספר של „תרבות״, בתי־ספר יידישאיים־חילוניים משני הסוגים: ציש״א „שול־קולט״, בתי־ספר דתיים, שבהם לימדו גם עברית וגם יידיש, וכן בתי־ספר פולניים (מן הטיפוס הישן של „שאבאסובקי״).

התלמידים גילו חריצות והתמדה מיוחדים בלימודיהם, ואכן התקדמו במידה שהפתיעה את המורים.

בשביל ילדי בתי־הספר אורגנה גם אספקת תוספת־מזון: קפה ולחם בדבש. כן היה קיים בשבילם פיקוח רפואי־תברואי.

הילדים במוסדות הסגורים (פנימיות) או סגורים־למחצה למדו בתוך מוסדותיהם.

בתי־הספר היו מארגנים הופעות אמנותיות משותפות של תלמידיהם, אשר עוררו התפעלות רבה בשל רמתן הגבוהה. חגיגה אחת כזאת נתקיימה בחנוכה, בדצמבר 1941, השניה — בל"ג בעומר תש"ב. בשל דרישת הקהל היה צורך לחזור על ההופעות כמה וכמה פעמים בזו אחר זו. בתכנית היו כלולים קטעים במגמה אנטיפאשיסטית בולטת.

בתי־ספר אלה לא האריכו ימים. דומה שהם לא שימשו לשליטים הגרמנים אלא כאמצעי להסחת דעת היהודים ממה שעתיד היה להתרגש ולבוא עליהם. „אַקציית" הגירוש הגדולה שמה קץ לבתי־הספר ואף לרוב הילדים עצמם. אבל גם אחר הגירוש, כאשר בגיטו לא נותרו אלא ילדים מועטים, רובם „בלתי ליגאליים", עוד הוסיפו להתקיים מועדוני „צנטוס" שבהם התנהלו לימודים תקינים במידת האפשר. „רשת בתי־הספר בגיטו תישאר אחד הדפים המפוארים בפעולותיו של ‚צנטוס', של אירגוני בתי־הספר ושל חבר המורים היהודים — בימי הכיבוש ההיטלרי הרצחני", כותב אחד ממנהליו לשעבר של „צנטוס" בפולין.

מלבד כיתות־הלימוד החשאיות, שמספרן והיקפן לא ניתן אפילו לאומדן כלשהו, ובתי־הספר העממיים הליגאליים, היו קיימים בגיטו במשך זמן רב בתי־ספר או קורסים טכניים, מקצועיים, שהשלטונות הגרמניים אף נתנו להם את הסכמתם החלקית. בחסות הקורסים הטכניים הליגאליים התנהלה פעולה נרחבת פי כמה: למדו מקצועות שלא ברשות, כמו היסטוריה יהודית, ואף נערכו קורסים אוניברסיטאיים תקינים לרפואה, ועוד. בדרך כלל לא התענינו השלטונות לדעת מה מלמדים וכיצד.

ב־15 באוגוסט 1940 קיבל ה„יודאנראַט" רשות לפתיח קורסים ללימוד מלאכות, וב־3 בספטמבר כבר פעלו קורסים למסירות וחשמלאות. השלטונות הגרמנים עוד היו מעונינים אז בפועלים יהודים מאומנים.

בדין וחשבון רשמי של ה„יודאנראט", שנערך בשביל השלטון הגרמני, נמסר כי במשך השנה (15.5.1941—15.5.1942) נתקיימו בגיטו 100 קורסים ובהם למדו 4300 תלמידים.

בכל הקורסים האלה ביקרו רבים מאד מבין בני־הנוער. נתבטאה בכך לא רק השאיפה להתחמק מחטיפה לעבודה, אלא בעיקר הכמיהה לקנות דעת. הנוער, המנצל כל הזדמנות ללמוד משהו, לא היתה לו בתנאי הגיטו דרך אחרת. בכך מסתברת העובדה, שעל אף התנאים המכבידים: חוסר הסקה, חוסר ספרים וכו', היה הנוער לומד בחריצות רבה והתקדם בזמן קצר יפה מאד.

במשך שנת 1941 נתקיימו הקורסים הבאים לגברים: מסגרות כללית, מסגרות־הרכבה, חרטות, מיכאניקה של אוטומובילים, מיכאניקה חשמלאית, מיכאניקה אופטיקאית, נגרות, ייצור ממתקים.

קורסים לנשים:

חייטות, בגדי־ילדים, תפירת־לבנים, מחוכים, כובעים, סריגה, כפפות, פרחים מלאכותיים.

קורסים מעורבים לנשים ולגברים:

כימיה כללית, תעשיה כימית זעירה, עובדי מעבדות בבתי־חרושת, צביעה, גראפיקה, שרטוט אדריכלי, שרטוט־מכונות, עבודות משרד וכתבנות.

כל הקורסים הללו נועדו למתחילים. ואולם בסוף אפריל 1941 נפתחו קורסים למתקדמים במסגרות מיכאנית, חשמלאות וחייטות. גומרי הקורסים קיבלו עבודה בתעשיית־הגיטו. התוצרת יצאה, כמובן, כולה אל מחוץ לגיטו.

כדי לספק את הצורך בספרי־לימוד התחילה הנהלת הקורסים להכין טאֶכסטים מודפסים בשכפלה. כל הקורסים האלה הוחזקו על־ידי „אורט", ומנהל ה„אורט" י. יאשונסקי שימש גם כיושב־ראש הוועדה לחינוך מקצועי ליד ה„יודאַנראט".

בגיטו היו קיימים גם קורסים לחקלאות, שנמשכו משׁשה שבועות ועד לתשעה חדשים. קורסים אלה נוסדו והוחזקו בידי „אורט" והחברה היהודית לתמיכה בחקלאות „טופורול"*. התלמידים למדו חקלאות לא רק להלכה, אכן ניתנה להם גם האפשרות להשתמש בידיעותיהם למעשה במגרשים ש„טופורול" קיבל לפיקוחו. „טופורול" היה שולח גם תלמידים־מדריכים אל כל אלה שברשותם היו כברות אדמה והם ביקשו לנצלן למטרות חקלאיות. בעיקר היו שותלים שם ירקות. הקומיסאר של הרובע היהודי התנגד לכך ורגז על שבמקום תפוחי־אדמה שותלים עגבניות!

מלבד זאת היה „טופורול" מדריך גם בגידול שפנים, בניהול מדגרות וכוורות. שאר תכניותיו, כמו גידול עופות, גידול־עזים ועוד לא זכו להגשמה. „טופורול" הספיק עוד להקים מחמצה לכרוב ובית־חרושת לריבה. לכל העבודות האלו היו מכשירים את הנער בקורסים לחקלאות. אירגון זה השתדל גם לשלוח צעירים לעבודה חקלאית מחוץ לגיטו, בחוות ואחוזות שונות.

בינואר 1940 נפתח מחדש בית־הספר הדו־שנתי למטפלות ליד בית־החולים היהודי בצ׳יסטה (בתקופת קיומו האחרונה שוכן זה ברחוב גאֵנשה 6). בית־ספר זה יחד עם התלמידות של המחזור ה־29, האחרון, חוסל באַקציית ינואר 1943.

נוסף על בית־ספר עתיק־יומין זה נפתח בגיטו קורס חצי־שנתי למטפלות, אך קורס זה לא זכה להשלים את עבודתו מחמת הגירוש של יולי 1942.

נתקיים בגיטו גם קורס לרוקחים וקורס לכימאים.

היו גם נסיונות להפוך את הקורסים הקיימים לבתי־אולפן גבוהים. עסקו בכך הפרופיסורים היהודים והמומרים של בתי האולפן הגבוהים הפולניים, שנכלאו בגיטו. את הקורסים הטכניים, שנוסדו בראשית 1942 ואשר אליהם

* ראשי־תיבות של „טובאז׳יסטבו פופייראֶניה רולניצטבה". החברה נתקיימה מאז 2 ביולי 1941.

נתקבלו רק תלמידים בעלי תעודות-בגרות, ביקשו להעמיד על רמת הקורס הראשון של הפוליטכניקום.

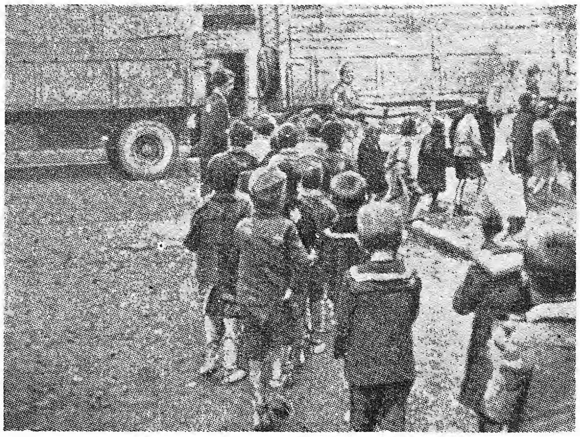
ה„קורסים להכשרה סאניטרית למלחמה במגיפות", שנוסדו במאי 1941, התפתחו כמעט לפאקולטה תקינה לרפואה, שהורו בה פרופיסורים בעלי שם עולמי. בבית-ספר זה למדו כ־500 תלמידים והוא נתקיים עד לאקציית-הקיץ של 1942.

סמוך לגירוש הגדול נפתח, במאי 1942, מכון פדגוגי עם מחלקה למדעי היהדות, בהנהלת הרקטור לשעבר של המכון למדעי היהדות בוארשה, ד"ר ע. שטיין, ומחלקה למתימטיקה ולמדעי-טבע, בהנהלת ברונו ווינאבר, לשם הכשרת מורים לבתי-הספר בגיטו.

קץ לכל ההישגים והתכניות הללו הושם עם הגירוש הגדול של קיץ 1942, אשר חיסל הן את בתי-הספר, הן את חבר המורים והן את התלמידים. מכל אלה לא נותרו אלא יחידים מתי-מספר.

עבודת הפדגוגים היהודים בגיטו היתה חדורה מסירות-נפש. הם השקיעו את כל מרצם, כוח-עמידתם וחריצותם בעבודת-הקודש שלהם והשתדלו בכל כוחותיהם לשמור על הילדים מן ההשפעה ההרסנית של הכיבוש הגרמני בכלל והחיים בגיטו בפרט. הפדגוגים ביקשו להגן על הילדים, ליצור למענם תנאי-קיום נורמאליים בתנאי-הקיום הבלתי נורמאליים, הבלתי-אנושיים, ועשו כל מאמץ שהילד לא יופרע בהתפתחותו הנורמאלית. ובהגיע שעת הכליון — לא נטשו המורים את תלמידיהם.

„המחנכים היהודים נפלו על משמרתם. מן הידיעות שהגיעו מערי-השדה מסתבר, כי הם ידעו יפה מה עשו בכל מקום ביתומים שבבתי-היתומים. מוסדות אלה הלכו תמיד ראשונים למוקד, ואף-על-פי-כן לא נרתעו המורים והעובדים הטכניים של המוסדות מלהישאר על משמרתם עד הרגע האחרון. בתחילת אקציית-הגירוש הצליחה הנהלת ,צוטוס' להשפיע על יושב-ראש ה,יודאנראט' צ'רניאקוב ועל מנהל שירות-הסדר שמוסדות ,צנטוס' לא ייפגעו. אחר-כך, כאשר המיכסה גדלה והלכה מיום ליום, חוסלו בזה אחר זה מוסדות שלמים, והילדים הוצאו עם כל צוות העובדים. כך נשלח ל„אומשלאג-פלאץ" (כיכר המעבר) הפדגוג המפורסם והסופר רב-הכשרון יאנוש קורצ'אק

ילדי גיטו וארשה בדרכם האחרונה

(ד"ר גולדשמידט). הוא יחד עם עוזרתו הקרובה הפדגוגית סטפה וילצ'ינסקה צעדו בראש תהלוכת-הילדים — כפי שמספרים — בשירה על שפתיים אל הקרונות שהובילום לטראֶבלינקה. על פי דרכו צייד ד"ר קורצ'אק גם הפעם את ילדיו בכמה חביות מים לדרך.

כך קרה גם למנהל פנימיית-הילדים המופתית ברחוב מילנה 18, שלא נטש את ילדיו עד הרגע האחרון ויחד אתם הלך אל ה,אומשלאג-פלאץ' ומשם לטראֶבלינקה. חייבים אנו להרכין את ראשינו לנוכח מארטירולוגיה זו חסרת-התועלת אך ההכרחית אולי של מיטב מחנכינו."*

אנו מצדנו יכולים להוסיף עוד שורה שלימה של שמות פדגוגים יהודים אחרים אשר לא נטשו את ילדי-טיפוחם וניספו יחד אתם (מרת רוטבלאט, הזוג דומברובסקי, קונינ-סקי, יאנובסקי, ורבים רבים אחרים).

* רינגלבלום, דצמבר, 1942.

„עונג שבת"

מאת נחמן בלומנטל

כשמדובר על המרד הרוחני, אין לפסוח על הארכיון החשאי, שנוסד ונוהל במשך כל זמן קיומו בידי ד"ר עמנואל רינגלבלום. ברשימה ממצה בשם „עונג שבת", שנכתבה בשלהי 1942, מוסר לנו רינגלבלום עצמו על קורות התופעה התרבותית היחידה במינה הזאת. כבר באוקטובר 1939 התחיל רינגלבלום לאסוף חומר לתולדות מלחמת העולם השניה, והיה רושם ערב בערב את אשר קלטו אזניו במשך היום. כיון שהיה מנהל הסקטור החברתי ליד „ייסא" (העזרה הסוציאלית העצמית היהודית) היה בא במגע עם אנשים רבים מוארשה ומערי-השדה הקרובות והרחוקות, שהיו פונים לעזרה אל המוסד הזה, ומהם היה מקבל ידיעות בשפע. רינגלבלום השתדל גם להשפיע על אחרים שיעשו כמוהו וירשמו יומנים, וכך אירגן סביבו קבוצה שלימה של עוזרים. התיעצויות הקבוצה הזאת היו

בית הכנסת ברחוב טלומאצקה לפני הריסתו

נערכות בשבתות, ומכאן השם החשאי „עונג שבת" שניתן לאירגון הארכיון החשאי ופעולותיו. קבוצת „עונג שבת" אספה לא רק תעודות רשמיות, ממוצא גרמני ויהודי כאחד במקור או בהעתקים (קצת העתקים מתעודות גרמניות נעשו, כנראה מטעמי מחתרת, באותיות עבריות), אלא גם יומנים כתובים בידי אנשים שונים, חילופי־מכתבים פרטיים, תצלומים אופייניים של הרחוב היהודי, ואפילו שירים או חיבורים שנכתבו בידי ילדים על נושאים אקטו־אליים. שום דבר שהיה בו כדי לשמש חומר ביום מן הימים להיסטוריון לצורך תיאור התקופה המזועזעת לא הוזנח. בארכיון רינגלבלום נמצא כרטיס לחשמלית, שנועד לנוסע יהודי, הזמנה לכוס־תה של מוסד מן המוסדות בגיטו, אריזת נייר של סוכריה בגיטו עם הכתובת „הכל שווים" וכיוצא באלו. דאגו ששום דבר לא יחסר כאן.

מלבד עבודת האיסוף הטהורה, השתדל „עונג שבת" לדבר על לב אנשים שירשמו את חוויותיהם. חזר אדם ממחנה ריכוז, אירע לאיש איזה מאורע בלתי רגיל, נתבקש להעלות בעצמו על הנייר את אשר עבר עליו, ואם לא היה ביכולתו לעשות זאת בעצמו, גבו ממנו עדות. ולמען יהיה התיאור אובייקטיבי ומלא נגבו כמה וכמה עדויות על אותו מאורע עצמו. סופרים ואנשי־מדע נתבעו למסור כת־בות מיוחדות או עבודות מדעיות. האירגון קבע נושאים בצירוף תאַזיסים והערות מתאימות והציעם לאנשים מתאי־מים לעיבוד. נושא אחד כזה, „שנתיים וחצי" (של מלחמה), היה צריך להקיף את תולדות יהודי וארשה באותו פרק זמן. התאַזיסים לעבודה הזאת היו מפורטים מאד והקיפו תחומים שונים: החיים הציבוריים, בתי־ספר, חייהם ופעלם של אנשי האקטיב התרבותי היהודי בימי המלחמה, יחסים בין יהודים לפולנים, המשטרה היהודית, שחיתות וירידה מוסרית בגיטו, מצב הענפים הכלכליים השונים, הבריחה, על הנוער, על הנשים וכו'.

„תוך כדי מהלך העבודה — כותב רינגלבלום — רכשנו נסיון רב בנוגע לדרך הביצוע של עבודות מעין אלו. מחברים רבים כבר הספיקו להתקדם הרבה בעבודותיהם, אלא שבינתיים, כאשר השנתיים וחצי עמדו ליהפך ל„שלוש שנים" של עבודה, ירד אסון חדש על יהודי וארשה — אסון שעלה לנו ב־300,000 קרבנות — הגירוש".

מלבד העבודות על נושא זה, מצויות בארכיון רינגל־בלום כמה מאות מונוגראפיות על ערים, אשר נערכו בידי הפליטים הרבים מאותן הערים שנקלעו לוארשה. כן אפשר למצוא כאן חומר על מחנות־עבודה ובכלל על כל מאורע חשוב שנתרחש בגיטו וארשה או בתחומי פולין הכבושה.

את מטרותיה של קבוצת „עונג שבת" מגדיר רינגל־בלום כך: „,עונג שבת' שאף לתת תיאור של כל צדדי החיים היהודיים בימי המלחמה. המגמה היתה למסור תצלום

יהודים מעיירות שגורשו לגיטו וארשה

מה שעבר על ההמונים היהודים, של חוויותיהם, מחשבותיהם וסבלם. שאפנו לכך, שכל מאורע, כגון קורותיו של אחד הישובים, יתואר בידי מבוגר וצעיר, בידי יהודי חרד, שבשעת מעשה מכוון את לבו אל הרב, בית־הכנסת, בית־העלמין ושאר מוסדות דת, ובידי אדם חילוני המדגיש בתיאורו מומנטים אחדים, לא פחות חשובים... הכל היו חדורים הבנה לגבי חשיבות העבודה שנעשתה, הבינו עד כמה חשוב הוא בשביל הדורות הבאים שיישאר זכר לטרגדיה של יהודי פולין. היו כאלה שהבינו, כי החומר הנאסף משמש גם עתה לצורך מסירת אינפורמציה לעולם על מעשי־האימים הנעשים נגד האוכלוסיה היהודית."

לצורך אחרון זה היה ארכיון־רינגלבלום מוציא ביולטין מיוחד לעתונות בפולנית וביידיש ושולחו אל מערכות עתוני המחתרת בגיטו עצמו ומחוצה לו, כן אל האישים המרכזיים במחתרת הפולנית. ביולטינים אלה אף הגיעו אל מחוץ לגבולות פולין ומסרו על העינויים הבלתי־אנושיים שנגרמו ליהודים הנתונים בעול הכיבוש הנאצי.

„מן הנמנע למנות את כל התחומים שהקיפה פעולת ,עונג שבת׳. הם כה רבים ורבגוניים, כשם שרבים ורבגוניים הם חיינו". הוא ביקש להקיף שטחים רבים, אלא שלא בכולם הצליח למצוא את העובדים המתאימים. אולם אפשר לומר בפה מלא, כי אין לך שום תופעה חשובה בחיים היהודיים בשנות המלחמה שלא מצאה את בבואתה בחומר של עונג שבת.

החומר של ארכיון־רינגלבלום נקבר בגיטו ווארשה בשני מקומות: במרתפי הבית נובוליפקי 68 וברחוב שביאֶנטויארסקה 34. עד כה לא נחשף אלא חלק ממה שנקבר ברחוב נובוליפקי (בשני שלבים: בסתיו 1946 ובדצמבר 1950). שאר החומר לא נמצא לפי שעה, אף־על־פי שנעשה הרבה בכיוון זה.

מלבד העבודות שנעשו מסביב ל„עונג שבת", עסקו גם אנשי־מדע אחרים, שלא היו קשורים עם ארכיון־רינגלבלום, בעבודותיהם בגיטו, אלא שכמעט כל העבודות האלו ירדו לטמיון. חוץ מכמה יומנים לא נשמדו אלא עבודותיהם של כמה רופאים יהודים על הרעב בגיטו, שהוברחו בשעתו לצד האַרי ופורסמו אחר תום המלחמה.

חוץ מארכיון־רינגלבלום, המרכזי והגדול ביותר, היו בגיטו וארשה ארכיוני־מחתרת אחרים, שהוחבאו מעין האויב ונחשפו בחלקם אחר המלחמה. בין הארכיונים האלה יש להזכיר את ארכיון „דרור", שמקומו היה ברחוב דז׳יאֶלנה 34, עם כתבי יצחק קצנלסון, עתונות המחתרת, ועוד.

ואולם הרבה מן הארכיונים הפרטיים הלכו לאיבוד, משום שלא נותר בחיים שום איש שיוכל למסור על מקום הימצאם. מספר האנשים שהשתתפו בהסתרת ארכיון כזה היה מטעמים מובנים מועט ביותר ואילו החורבן היה כה גדול שגרף את הכל. איש לא העלה על הדעת, שהחורבן עלול לקבל ממדים כאלו ולהביא כליה הן על האנשים, הן על ערכי־תרבות עצומים.

אלינו לא הגיעו אלא פירורים מן העבודה הספרותית הגדולה שנעשתה בגיטו וארשה, וזאת, לרוב, הודות לעבודת „עונג שבת", שעמד בעוד מועד על מזימות האויב והצליח להטמין חלקים גדולים מאוצרותיו לבל יפלו בידי זדים ועריצים.

מסביב לשאלת פעולת התרבות בגיטאות קיימת פלוגתא. אין ספק שבגיטאות התנהלה פעולת תרבות מסועפת ונעלה מכל ספק הוא שהישגי התרבות בתחומים שונים, במדע ובאמנות לכל צורותיהם, היו גדולים מאד. אך חילוקי הדעות אינם מתגלעים אלא בשעה שמגיעים לשאלת ההערכה של פעולות תרבות אלו. ההיו הן ביטוי של התנגדות לאויב של „ואף־על־פי־כן"... והיה בהן כדי לחזק את ההתנגדות הזאת, או שמא לא היו פעולות תרבות אלה אלא אמצעי להרדים את ההמונים היהודים, לתפוש אותם בלבם באשליה זו על אוטונומיה יהודית כביכול וכו׳. בכך — טוענים בעלי הדעה הזאת — מסתברת העובדה, שהשלטון הגרמני לא הפריע בדרך כלל לעבודה הזאת, הביט עליה כעל משחק־ילדים, בטרם יושמדו. שהרי אילו ראו הגרמנים בכך סכנה לעצמם, ודאי שלא היו מרשים פעולה מעין זו. אף אין להניח, כי לנוכח מציאותה של רשת מלשינים מסועפת לא ידעו הגרמנים על הפעולה הזאת, בפרט כשפעולות התרבות היו לרוב פומביות ונהנו מהן דווקא ראשי השררה, אנשי „המגפיים", כפי שכינו אותם בגיטו וארשה, אנשי־המשטרה, אנשי־היודאֶנראט, השלושה־עשר, בעלי ה„שאַפּים", שהיו בעלי המעמד האמיד. שהרי התשלום בעד כניסה לפעולות אלו היה גבוה למדי.

ואולם בלי להיכנס לפלוגתא הזאת מן הראוי להדגיש, שהופעות התרבות, ללא קשר עם התפקיד שמילאו בעיצוב הלכי־הרוח בגיטו, ראויות להערכה חיובית כשלעצמן. מבחינה סובייקטיבית עמדו לנגד עיני עסקני התרבות ויוצרי התרבות בגיטו וארשה אידיאלים נשגבים, בבקשם לשרת את העם, לא להניח לו ליפול, לעודדו, לעורר בו את התקוות לנצחון קרוב של הצדק. אגב, דווקא עסקני התרבות בגיטו וארשה היתה להם שייכות קרובה לתנועת־המחתרת וחלק ניכר מקרב פעילי התרבות שיתפו פעולה עם האירגון היהודי הלוחם: ד״ר עמנואל רינגלבלום, מנחם לינדר, יצחק גיטרמן, יצחק קצנלסון, שמואל וינטר ואחרים.

המשטרה היהודית

קטעים מתוך היומן

של ד״ר רינגלבלום

למשטרה היהודית יצא שם רע עוד מלפני הגירוש. בניגוד למשטרה הפולנית, אשר לא נטלה חלק בחטיפות למחנות־עבודה, עשתה המשטרה היהודית את המלאכה הבזויה הזאת. היא הצטיינה בהתנוונות ובשחיתות איומה. אך לשיא ההסתאבות הגיעה בעת הגירוש. אף מלה של מחאה לא נשמעה מאנשיה על התפקיד המתועב שמילאו בהובילם את אחיהם לטבח. המשטרה הוכשרה ברוחה למלאכה מזוהמת זו ועל־כן עשתה אותו בשלימות.

הכול תוהים עתה על החידה, כיצד קרה הדבר, שיהודים, רובם אנשים משכילים — עורכי דין לשעבר (רוב הקצינים מלפני המלחמה היו עורכי־דין), השמידו במו־ידיהם את אחיהם? כיצד קרה, כי יהודים סחבו בחוצות נשים וטף, זקנים וחולים, תוך ידיעה ברורה, כי מובלים הם לטבח. יש אומרים שכל חברה זוכה למשטרה לגירוש היהודים. אולם, העובדה בעינה עומדת, שברוב ימי הגירוש עברה המשטרה על המיכסה הקצובה לאותו יום, בטענה כי מכינים „עתודות" ליום הבא. פרצופי השוטרים שביצעו את ה„אקציה" לא ביטאו כל צער וכאב על מלאכתם הנאלחה; אדרבה, אפשר היה לראות ביניהם שבעי־רצון, עליזים, מדושנים, עמוסים ביזת יהודים, שבזזו יחד עם האוקראינים.

אכזריות המשטרה היהודית עלתה תכופות אף על אכזריותם של הגרמנים, האוקראינים והלאטיים. לא מחבוא אחד נתגלה על־ידי המשטרה היהודית שביקשה להיות plus catholique que le pape. (יותר קאתולית מן האפיפיור) ולשאת חן בעיני הכובש. הקרבנות שנמלטו מידי הגרמני נצודו בידי השוטר היהודי. במשך שעות ארוכות הסתכלתי במצעד הקרבנות ל„אומשלאגפלאץ* וראיתי

המשטרה היהודית

כצלמה וכדמותה ושנגע זה — סיוע לכובש בטבח 300.000 יהודים — נעוץ בחברה עצמה ולא במשטרה, שאינה אלא בבואה לחברה, ממנה היא צמחה. אחרים מצביעים על העובדה, שלמשטרה התנדבו חדלי־אישים, שביקשו בכל האמצעים לבלות את הזמן הקשה, ולדידם קידשו כל האמצעים את המטרה והיא — לעבור את ימי המלחמה חי ולו גם במחיר חיי־אדם.

ביחס הפקרות זה הצטיינו כולם, מן הצמרת ועד לדרגות הנמוכות ביותר. אין פלא איפוא, שהמשטרה היהודית ביצעה בקנאות יתירה את פקודות הגרמנים יהודים רבים, שהצליחו להגיע למקום בו עמדו המשוחררים, והם נסחבים בכוח על־ידי שוטרים יהודים חזרה לקרונות. עשרות ואולי מאות אבדו במשך שתי השעות מידי השוטרים היהודים. וכן היה בשעות המצוד. אלה שלא השיגה ידם לפדות את נפשם מידי השוטרים בכסף נסחבו לקרונות או לשורות המיועדות ללכת ל„אומשלאג־פלאץ".

המחזה שהייתי עד לו ברחוב דז'יקה 3, מול „האומ־

* מקום ריכוז המוני היהודים בימי האקציות, שמשם נשלחו בקרונות למחנות המוות.

שלאגפלאץ", ביום שכל שוטר חויב לספק 5 נפשות (זה היה כמה ימים לפני סיום האקציה) יחרת כסמל המציין את המשטרה היהודית בוארשה. ראיתי שוטר יהודי מוביל בידו ל„אומשלאגפלאץ" אשה קשישה ועל כתפו הוא נושא גרזן, בו פרץ את הדירות. בהתקרבו ל„אומשלאגפלאץ" בו ניצב המשמר, נכלם השוטר ושמט את כלי־זינו, הגרזן, מכתפו והחזיקו בידו. בימים ההם נראו שוטרים, לרוב יחידים, סוחבים ילדים, נשים וגברים, ל„אומשלאגפלאץ". את הנחשלים הובילו ב„ריקשות".

השוטר היהודי הבליט במעשיו אכזריות פראית, בלתי־מובנת ממש. מניין צמחה תאוות הרצח בקרב היהודים שלנו? מתי גידלנו מאות רוצחים אלה, החוטפים בחוצות העיר ילדים ומשליכים אותם לעגלות המיועדות ל„אומ־שלאגפלאץ"? רגילים היו להשליך את הנשים בידיהן וברגליהן לתוך עגלות „קאן־און העלער"* או למשאיות רגילות. בלי רחמים ובפראות נהגו באנשים, שהתנגדו ללכת מרצונם החפשי לקראת מותם. הם לא אמרו די בבלימת התנגדותם, אלא העניש את „האשמים" בחומרה יתירה. כל יהודי מוארשה, כל אשה וילד יודעים לספר על אלפי המקרים של אכזריות ופראות בלתי־אנושית של המשטרה היהודית. הנותרים בחיים לא ישכחו את העובדות האלו, ושלם ישולם להם כגמולם.

מלבד המשטרה סייעו בגירוש, מרצונם החפשי, גם אירגונים וקבוצות. מקום בראש תופסים אנשי ה„עזרה־הראשונה" של גאנצווייך, בעלי הכובעים האדומים, כצבע הדגל הפולני. כנופיית נוכלים זו, שלא הגישה עזרה רפואית אפילו ליהודי אחד, צימצמה את פעילותה בהוצאת תעודות וכובעים תמורת אלפים, טבין־ותקילין. התעודות והכובעים ועזרתו של גאנצווייך סייעו להשתחרר ממחנות־העבודה והגנו מפני צרות ומסים. מלבד זה, באיצטלה של מדי „העזרה הראשונה" ניתן לבצע מעשי רמאות ומזימות בשטח הסאניטארי (הלשנות, מקרי־טיפוס... וכדומה). כנופיית רוצחים־נוכלים זו התנדבה לעבודה ה„נקיה" של שילוח יהודים לעולם הבא, והיא שהצטיינה במלוא האכזריות ואיבוד צלם־האדם. כובעיהם האדומים כוסו בכתמי־דם של המוני יהודים אומללים.

מלבד כנופיית „העזרה הראשונה" סייעו באקציה פקידי הקהילה וכן ה„עזרה הראשונה" של ק.א.מ.

השנאה למשטרה**

כל עוד נמשכה האקציה (כך קראו לטבח של יהודי וארשה) נאלם הציבור דום. האנשים נתנו להוביל עצמם כצאן לטבח. ידועים לי סבלים ממחסני „צנטוס", גברתנים שלא אחת הוכיחו את כוחם בשעת־סכנה, שהובלו כצאן בשעת האקציה. והוא הדין לגבי רוב הגברים והנשים שנלקחו ל„אומשלאג". כחידה יישאר הדבר לעולמים — הפאסיביות הזאת של האוכלוסיה היהודית, אותה גילו גם כלפי המשטרה היהודית. עתה, כשהציבור נרגע קימעה ומסכמים את אשר אירע, מתעורר רגש הבושה על חוסר ההתנגדות אף למשטרה היהודית. כשנזכרים במי שאשם בטבח ההמוני, מגיעים למסקנה שאשמה רבה תלויה במשטרה היהודית, ויש סברה, שהאשמים היחידים הם השוטרים היהודים. ועכשיו נוקמים בהם. בכל הזדמנות מזכירים להם את פשעם, ואילו כל שוטר טוען, כי הוא חף מפשע, וכי מעולם לא השתתף באקציה, אלא היה אחראי למוסד זה או אחר ויש שהציל אנשים מה„אומ־שלאג". אחרים חטפו, אך לא הוא. מהשיחות הללו מסתבר, כביכול, כי אלה שנטלו חלק בטבח נשלחו למחנות שוניב או לטראֶבלינקי, בעוד שידוע לנו כי ההיפך הוא הנכון. ה„הויראקים", אלה המנוולים ומתועבים מבין המשטרה, נשארו בין 300 השוטרים המופקדים היום על השמירה בגיטו, והזריזים פחות, שלא היה בידם די כסף ופרוטקציה נשלחו לטראֶבלינקי או למחנות אחרים כריאלנסק(?) או ללובלין.

כפי שציינתי לעיל, הגיעה שעת חשבון־הנפש, עת להרהר במה שאירע. מבקשים לקחת נקם באשמים. יד מסתורית בוחשת הכריעה את לווקין, האשם העיקרי בגירוש. על כל צעד ושעל פוקדים על השוטרים את עוונותיהם בימי הגירוש. רודפים את המשטרה היהודית ככל שהיד משגת. מלבד היהודים מפגינים גם הפולנים את שנאתם לשוטרים היהודים. אלה מהם שעבדו לשעבר במוסכי הטראם נרדפים על ידי הפולנים, וברמברטוב הם נרדפים אפילו על־ידי חיילים גרמניים. בסדנאות רבות מחאו נגד קבלת שוטרים לעבודה. באחת הסדנאות הוחלט להרחיק מהעבודה את השוטרים לשעבר. ידוע לי ששוטרים לשעבר חובשים את כובעיהם עד לעמדת המשמר, כי בתוך הגיטו הכובע הוא חשוב, ומחוצה לו הם מסירים אותו מתוך יראה מפני זעם הציבור הפולני השוטם את שומרי־הסדר היהודים על תעלוליהם בשעת הגירוש. צעיר אחד הכיר ברחוב שוטר, שחטף את הוריו והתנפל עליו. בסדנתו של האֶלמאַן תמך ועד־העזרה בחולה שוטר לשעבר. ההתמרמרות נגד הוועד היא „אין לשער", וכך על כל צעד ושעל. שוטרים לשעבר נרדפים בכל אתר ואתר.

מזכירים את תעתועי המשטרה היהודית בימי הגירוש. מספרים על מקרה זה: ברחוב לאֶשנו 50 נהרג יהודי. הוא שכב לפני השער. באו שני קברנים בעגלה לקחת את הגוויה. באותו יום שוטטו השוטרים כמטורפים, כי כל אחד מהם חייב לספק חמש נפשות, ולא — איימו לקחת אותם על משפחותיהם. בלי להרהר הרבה חטף אחד השוטרים את שני הקברנים בהפקירו את הגוויה ברחוב. מקרה אחר אירע ברחוב לאֶשנו 24. צעיר אופה, כבן 16, היכה שוטר, שרצה לקחת את אמו. הבחור קרע את בגדי השוטר. הוא נלקח לחצר המפקדה הראשית, שם הולקה 25 מלקות ומת.

מקרה לא פחות אכזרי אירע בשעת הגירוש. שוטר נכנס, או נכון יותר פלש, לאחת הדירות. כל הדיירים התחבאו אי־שם ורק עולל כבן 3 חדשים נותר בעריסה. בלי לחשוב הרבה נטל השוטר את התינוק והביאו לגרמני, שעמד בחצר וניהל את האקציה. הגרמני התמלא חימה

---

* פירמה שעסקה בהובלת מתים לבית הקברות היהודי ברחוב גאֶנשה.

** התאריך הרשום ביומן 1942.12.5.

על הקרבן שזה מביא לו, הרביץ לשוטר מכות נאמנות ובתינוק ירה. על מקרה זה שמעתי ממקורות שונים מהימנים ביותר.

על מעשי התעתועים של השוטרים מסופרים דברים מזעזעים ביותר. בעיניהם לא היה קיים בן־אדם אלא „גולגולת", Tepek (מלשון Teb בפולנית) שתמורתה אפשר לקבל כופר־נפש. הפדיון היה בכסף, יהלומים, זהב וכד'. מחיר הגולגולת היה שונה. בתחילה 1000 — 2000 זלוטי, אחר כך האמיר המחיר ועלה עד 10.000 זלוטי. גובה הסכום נקבע לפי גורמים שונים, כי המשטרה היהודית נאלצה לא פעם לשתף בעיסקה „יונא־קים" (למעשה היה ה„זונדארדינסט" אחת הפורמאציות של הגיטו שרובו היו „פולקס־דויטשה" וכפופים למרותו של קומיסאר הגיטו) לאטים או אוקראינים, שהופקדו על ה„אומשלאגפלאץ". המשטרה היהודית לא ידעה רחם במעשיה, ולו גם לגבי איש המכובד ביותר. אם לא היה לו דמי־כופר או קרובים, שישלמו את הסכום הנדרש, נשלח ל„כיכר־המעבר". ידועים מקרים שמלבד הכסף דרשו השוטרים מנשים תמורה בגוף של האשה. לידידי קלמן זילברברג מוכרים מספרי השוטרים ושמות הנשים, ששילמו בעד שיחרורן בגופן. לשוטרים היה חדר מיוחד בבית־החולים למטרה זו. בשעת הגירוש אי אפשר היה להכיר את השוטרים; הסיתו אותם בלי הפוגה נגד ה„מתמרדים", איימו עליהם כי נשותיהם וילדיהם ילקחו ל„כיכר־המעבר". והיו גם מושחתים מקודם. החטופים ל„אומשלאג", ובפרט הנשים, גילו התנגדות. כל זה יצר אווירת אימים בשביל השוטרים, שהשתוללו וביצעו את הזוועות.

ניגודים מעמדיים בגיטו וארשה

מאת ד"ר יוסף קרמיש

אין ספק שהניגודים הסוציאליים בגיטו העמיקו כתוצאה מגורמים שונים לעומת השנים שלפני המלחמה.

מי שהציל רכושו ועשה רכוש בגיטו

שואת־המלחמה הביאה עמה טישטוש מסוים של המעמדות החברתיים: החורבן וההרס לא פסחו גם על השכבות האמידות; מקל־הנדודים נפל גם בחלקם של עשירים ובעלי־נכסים. ה„אגואיזם האנושי, שהאמין בכל־יכולתן של קופות משוריינות וכספות", — כותב מסאי הגיטו יהודה פלד — „ספג מהלומת־מוות... כבניני־קלפים נתמוטטו האשליות, ההשקפות המאובנות, הרגלים נוחים"...

אף־על־פי־כן הצליח חלק קטן של שכבת האמידים לשעבר להציל משהו מרכושם. נשארו מחסני סחורות גדולים, שבעליהם חדלו לשלם את החובות אשר רבצו עליהם, והסחורות הוטמנו במקומות־סתר ושימשו נושא למסחר, לחילופים בסחורות אחרות, בממון, בתוצרים ולמתן שוחד למי שנחוץ. אל הגבירים הקודמים, שהצילו חלק מרכושם, נוספה בימי הגיטו שכבה של גבירים חדשים, בעיקר ספסרים, רמאים ומבריחים אשר התעשרו על עסקי ההברחה המסוכנים אך מכניסי הרווחים, וכן מעסקים עם גרמנים. הם רכשו להם הון — כדברי כתב בונדאי [1] — „מדמם ודמעותיהם של אחרים", ומבחינה כלכלית היה מצבם טוב לאין ערוך משל הרוב המכריע, שהיה חסר־אמצעים כלכליים. יחד עם הגבירים החדשים נהנו מנתחים שמנים של שוחד וחיו חיי ביזבוז והוללות גסים אלפי מלשינים, סחטנים ואנשי העולם התחתון, שעבדו במוסדות ה„יודנראט", במשטרה היהודית, ב„שלושה־עשר" [2] בגאסטאפו וכיוצא באלה. אל היסודות האסוציאליים הללו נזקק ה„יודנראט" כל־אימת שהשלטון דרש ממנו לקיים את הדרישות המחוצפות השונות, לרבות מלאכות בזויות, והודות לכך יכלו הברנשים השונים לטפס אל משרות רמות. שום סאקטור וחלק של החיים הציבוריים בגיטו לא היה משוחרר מן הנגע הזה. התנאים הבלתי־נורמאליים והבלתי־אנושיים של חיי הגיטו גרמו להתפתחותם של כל מיני טיפוסים, „אנשי־מגפיים", כפי שכינו אותם, אנשי־אגרוף שאפתנים, אשר לשם עשיית רושם על אוכלוסי הגיטו לבשו מעילי־עור חדשים ומגפי־עור מבריקים, על־פי האופנה הגרמנית.

מאז ה„אוסזידלונג" (הגירוש) הגדולה בקיץ 1942, התחילו לנעול מגפיים סוגי אנשים אחרים לגמרי, אשר התיצבו בראש ההיארארכיה הסוציאלית בגיטו, היינו מנהלי הסדנות, השאפים, ראשי המדברים במחלקות השונות של הסדנות האלו, שעשו הון־תועפות במסחר ב„מספרים", [3] השותפים בעניני האספקה, ובכלל כל אלה שהתבססו בסדנות וחיו חיי־שפע מניצולם של אחרים.

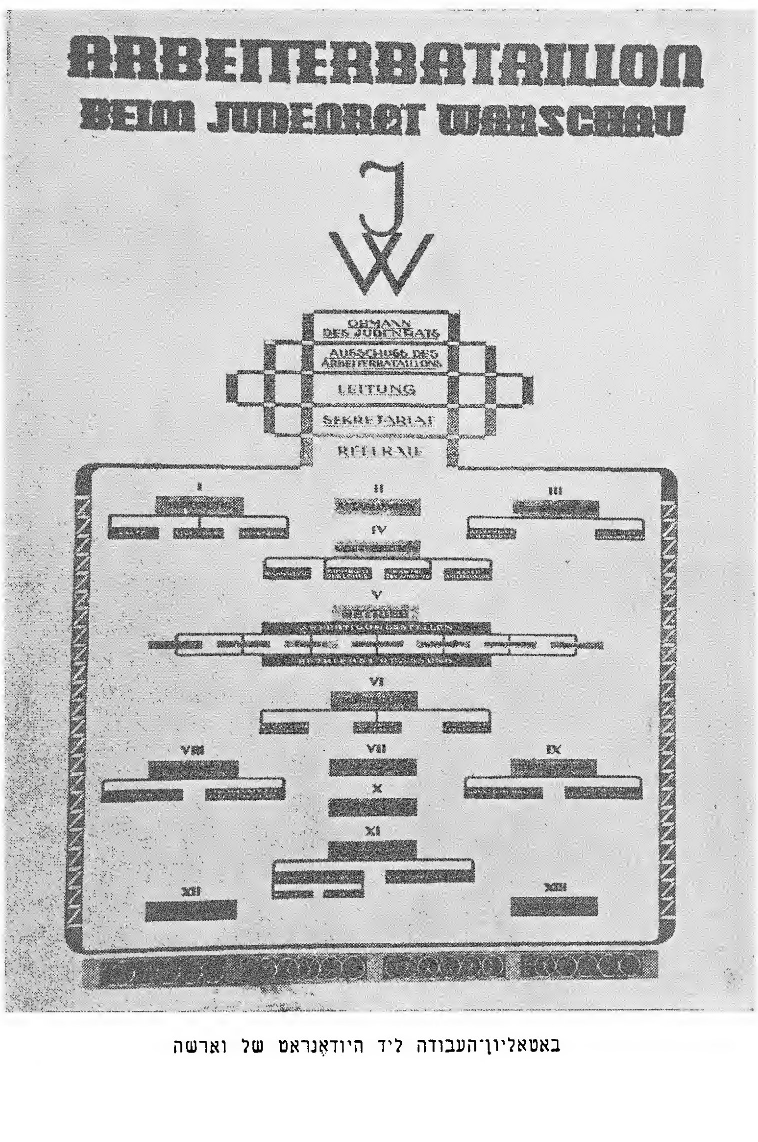
1. „צייט־פראגן" מס' 3, דצמבר 1941, ע' 33.
2. המשרד למלחמה בנשך ובספסרות — סוכנות של הגאסטאפו, שלא היתה תלויה ב„יודנראט".
3. תעודות־זכות־לחיים ליהודים שנותרו באורח חוקי אחר ה„גירוש" הגדול.

עד לגירוש הגדול נוספו בגיטו בלי הרף בתי־קפה, מסעדות ומועדוני־לילה, ששיגשגו בעיקר הודות לביקוריהם התכופים של בעלי הגוף החדשים. בחלונות־הראווה של האחים סטודניה, לופאטא, בוימוביץ' ועוד הוצגו דברי־מאפה משובחים, במסעדות — אווזים, תרנגולי־הודו ומאֲיונזים, אף־על־פי שליד הכניסה של בתי־הקפה והמסעדות האלה היו שרועים אנשים נפוחי־כפן. „נחוץ היה ללחום", — סיפר אחד מעסקני הגיטו הידועים — „כדי לאלץ את הסוחרים שיסלקו מחלונות־הראווה את דברי־המותרות, את העוגות המקושטות, הפירות התת־טרופיים, ראשי־הקארפיונים, האווזים הצלויים וכו'." ואולם פניותיה של עתונות המחתרת היהודית הסוציאליסטית לשים קץ לנשפי־החשק, למועדוני־הקלפים ובתי־הבושת כדי להקל במשהו מעל הצפיפות הגדולה בגיטו, שבו שימשו אפילו חורבות כמקומות־מגורים לחסרי קורת־גג מערי השדה — לא נשאו כל פרי.

ה„יודאֶנראט", רשות־הביצוע המעשית והמסדירה של הפקודות הגרמניות בגיטו, נהפך בעל־כרחו לכלי־מכשיר לדיכוי האוכלוסיה היהודית. על־פי הרכבו הסוציאלי היה הוא קשור לרוב עם השכבות האמידות ונתן חסותו קודם כל לשכבות אלו בשעת הגזירות הרעות, שילוחים אל המחנות, לעבודה קשה במקום, וכדומה. השכבות האמידות התגוננו מפני מדיניות־ההשמדה הגרמנית בעזרת השוחד. השחיתות ומתן דמי־לא־יחרץ היו תופעה כללית, שפשתה בתוך חוגי השלטון הגרמניים וכן בקרב היודאֶנראט" ומוסדותיו.

חובת העבודה

ל„יודאֶנראט" היתה הרשות לשחרר מחובת־העבודה, ותמורת שיחרור זה הוא גבה תשלום מיוחד. השעיר לעזאזל היה תמיד האדם העני, שלא עמדו לרשותו לא כסף ולא פרוטקציה, ואנוס היה להתיצב מדי יום ביומו לעבודה כשהוא רעב ותשוש. הגרועה ביותר היתה עבודת־הכפייה בשדות־התעופה, כגון בפולאֶנטי, במרחק כמה קילומטרים מוארשה, ששם היו מחזיקים את הפועלים במשך 4—6 שבועות. שם היו ממטירים על הפועלים היהודים מכות נוראות, הטילו עליהם את העבודות הקשות ביותר בתנאים שאין לשאתם, ואכן רק יהודים מעטים חזרו משם. שם נורה בין השאר בנו הצעיר של אהרן איינהורן, עורך ה„היינט" לשעבר.

באטאליון־העבודה ליד היודאֶנראט של וארשה

בתחילה היה ה„יודֶנראט" מספק לשלטון כ־400 פועלים ליום, אך מחודש לחודש עלה מספר זה. בינואר 1940 הגיע מספר הפועלים הללו ל־1651 בממוצע, בפברואר ל־4272, ובמארס עבדו 7193 פועלים ליום.

טראגי לאין ערוך היה המצב במחנות־העבודה, שמטרתם הממשית היתה השמדתם ללא רחם של הפועלים היהודים. עד להקמת הגיטו בוארשה, היינו עד לנובמבר 1940, יצאו אל מחנות־העבודה בסביבת לובלין 11 משלוחים ובהם 3536 פועלים. במשלוחים הללו נכללו בעיקר העניים ביותר, שהרי מי שרק היתה לו אפשרות כלשהי השתדל לפדות עצמו מן המחנה.

הייצור, היצוא והמסחר

„בבית־הכלא ההיטלריסטי המחריד אין שיווין בין קרבנות תורת־הגזע," — כתב כתב־העת החשאי „הגבאר־דיה החדשה". — „הבורגנות היהודית אין לה אפשרויות של חופש פעולה כלכלית. ואולם בתוך המסגרת המעוּותת, שיצר בשבילה הכובש, היא קובעת את הקווים המעמדיים באֶגואיזם האכזרי ביותר, בדרכי־הסתר של המסחר הבלתי־חוקי ובכל מיני תככים וניצול פרוטקציה וקשרים. בהשתלטה בעזרת הכובש על המוסדות, מגינה הבורגנות היהודית על האינטרסים שלה על חשבון בריאותם וחייהם של ההמונים הרחבים."

עובדת כליאתם של היהודים בין חומות הגיטו, בידודם מן האוכלוסיה המקומית נוצרה לאמיתו של דבר, כדי לשים לאַל את סחר־החליפין בין האוכלוסיה היהודית והלא־יהודית. היצרן נותק מן הצרכן והקשרים נעשו קשים מאד. אבל החרשתנים והסוחרים היהודים וכן בעלי־המלאכה עשו הכל כדי להתגבר על המכשולים וההגבלות של השלטון הנאצי ולהשיג את חמרי־הגלם הנחוצים, כדי ליצור ענפי פרנסה אשר הקונה היחיד בהם היה הסוחר הנוצרי.

מלבד המאפיות (הרשמיות והחשאיות), טחנות, בתי־חרושת לריבה, ממתקים, מברשות (ייצרו 25,000 מברשות ליום!) התחיל הגיטו לייצר עד מהרה חפצי סידקית, ארנקי־עור, כפפות, אירגן סדנות לחפצי־סריגה, לטכסטיל, לבנים, תוצרי־חוטים, רהיטים וכיוצא באלה. בשורה שלימה של תוצרים (מתכת, חפצי־עור, ועוד) תפס גיטו וארשה מקום בראש. הקשר עם העולם החיצוני היה מסועף עד כדי כך, שחמרי־גלם שונים, אשר היו מופיעים מפעם לפעם בצד הארי, היו מגיעים מיד אל הגיטו. היו זמנים שהייצור בגיטו הגיע לממדים עצומים.

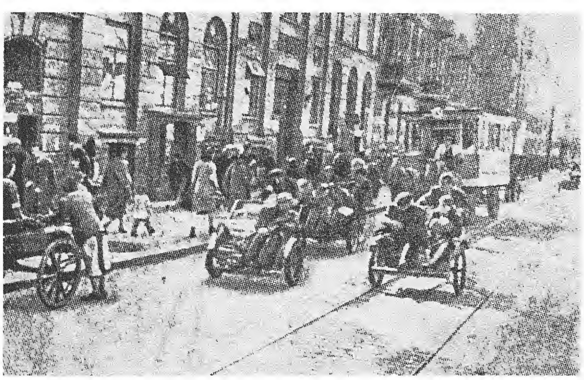
היהודים לא היו תמימים עד כדי כך שימסרו את תוצרתם ל„טראַנספּארשטאֶלה" [4] הרשמי לפי המחירים הרשמיים, בשעה שהתחשיבים שלהם היו מבוססים על מחירי השוק החפשי. את ה„טראַנספּאֶרשטאלה" לא עברו כמעט אלא תוצרי הסדנות (לרוב של חייטות, סנדלרות, פרוונות וכו', שהתנהלו בידי פירמות גרמניות בלבד). היצוא הרשמי של מוסדות „התעשיה" בתחומי הגיטו הגיע באמצעות הטראַנספּארשטאלה בנובמבר 1941 למעלה מ־1,700,000 זהובים; ואולם היצוא הרשמי לא היה אלא חלק מועט של חילופי הסחורות. רוב היצוא התנהל בדרכי ההברחה. יש לאמוד את היצוא הבלתי־ליגאלי בעשרה מיליונים זהובים ויותר לחודש (שהגיטו נהנה ממנו כדי 30—40 אחוז). היצוא הבלתי־ליגאלי של הגיטו כיסה בדרך זו במידה מסוימת את הגרעון העצום במצרכי־מזון. בלעדי זה היתה אוכלוסיית הגיטו גוועת ברעב תוך זמן קצר ביותר.

היצרן ובעל־המלאכה היהודי ידעו להתגבר בזריזותם ובכוח־המצאתם על המכשולים, החומרות ואכזריות הדיכוי הגרמני. הם עבדו בהפסד אך החזיקו מעמד איכשהו ובעצם עובדת קיומם היה משום הוכחה, כי הייצור היהודי לא יניח שימחוהו כליל מתחומי כלכלת המדינה.

הדלות והמחסור

הוא הדין בהמוני היהודים, שאחוזים היו כמיהה עזה לחיות ולבלות את האויב, וחשפו מנבכי הווייתם מרץ־חיים אדיר במאבקם על קיומם. נתונים ללחץ האפליה הכלכלית, עברו ההמונים היהודים תהליך של התרוששות נוראה אשר גררה אחריה אפיסת־כוחות פיסיים גוברת והולכת. מאות אלפי אנשים [5], כלואים מאחורי חומות־כלא ממש, בבית־הכלא הענקי שבעולם, מנושלים ממעמדם, רדופים ומשוללים כל זכויות־אנוש, חיו בפחד־תמיד להיחטף ברחוב לעבודה במחנות, מפני חיפושי־פתע, שוד עלבונות והשפלה, בעודם שרויים בדלות ובמצוקה שאין לתארן.

ההמונים היהודים לא הניחו תחילה שישברו את רוחם, ולאחר כל מהלומה, יותר נכון בין מהלומה לחברתה, זנקו

התחבורה בגיטו וארשה — ריקשות.

שוב לחיים. חלק ניכר של האוכלוסיה התקיים זמן רב על חיסול רכוש ומכירת חפצים. תחילה היו יהודים מוכרים את מלבושיהם, רהיטיהם, אחר־כך לבנים, כלי־

---

4. משרד גרמני, שהוקם על־פי הוראת מושל מחוז וארשה, מיום 14 במאי 1941, ודרכו עברו כל קשרי הכלכלה עם הגיטו.

5. כל האוכלוסיה היהודית בוארשה מנתה בסוף ספטמבר 1941 425,000 נפש. הבוליטין הסטאטיסטי של ה„יודֶנראַט" מוסר לגבי ה־15 במארס את המספר המשוער של 445,000 נפש. הגרמנים אמדו בימים ההם את אוכלוסי הגיטו יחד עם יהודי הגיטו של הצד המערבי של מחוז וארשה בחצי מיליון נפש בערך. לפי הנתונים של ה„יודֶנראַט" היו בגיטו בסוף אפריל 1942 400,000 נפש.

מיטה, עד שהגיעה שעתם של כלי־מטבח. רושם קורות הגיטו בכתבו על התופעה הזאת הביע את צערו, שהיהודי או היהודיה חסרי האמצעים לא יהיה להם במה לבשל קצת תבשיל ובמה לכבס את הכותונת האחרונה. סימן המצוקה הקיצונית של יושבי „נקודות" הפליטים (בתי־מחסה משותפים) ניתן לראות בכך, שמחמת דלותם „מוכרים הם אפילו את ציפיות הכרים והכסתות וישנים בתוך הנוצות בלבד. הללו שרויים כבר מעבר לשולי הכליון".[6]

אף־על־פי שעם הקמת הגיטו ניטל מן היהודים השוק לחפצים ישנים (זה שהיה מכונה וולובקה), השתגשג מאד בתחילת החורף של 1941 המסחר בחפצים משומשים, והוא גדל מיום ליום עד כדי כך, שהכיכר למסחר זה בגיטו התפשט על־פני רחובות נוספים, תחילה לכיכר פאריסובסקי ואחר־כך לרחובות סמוכים. התנהל סחר־חליפין ברהיטים, בגדים ונעליים ואף תכשיטים תמורת לחם. מכרו כל אשר להם אלה אשר עם הקמת הגיטו קיפחו את מקור פרנסתם. הרוכלים היו יהודים שירדו ממעמדם, סוחרים לשעבר, בעלי־מלאכה, אינטליגנציה עובדת, בעלי־בתים וכיוצא באלה. על כל שלושה יהודים שמכרו את חפציהם מחמת הרעב נוסף רביעי, שעשה מסחר בחפצים אלה. קם סוג חדש של סרסור ברחוב הפולני כמו ברחוב היהודי: מתווך בין המוכר היהודי לבין הקונה הפולני. רוב המתווכים היו פולנים, שניתנה להם האפשרות להיכנס אל רובע־המגורים היהודי (מטאטאי־רחובות, בעלי רשיון לעבור את „הגבול", נהגי־חשמליות, גובי תשלומי החשמל או הגאז, גובי־מסים וכו'). חוץ מזה היו חודרים לגיטו סתם נוצרים, לרוב נוצריות, מצוידים בשקים, שהיו קונים את החפצים המשומשים למכירה בוולובקה או בכיכר־קֶארצאלי שבעבר הארי. לפי „משאל הצריכה בגיטו וארשה", שנערך בידי ארכיון־הגיטו החשאי, נמכרו בסתיו 1941 בממוצע בגדים ורהיטים בשווי של 20 מיליון זהובים לחודש. הודות לכך עצר חלק מאוכלוסי הגיטו כוח להתקיים זמן־מה עד... שהיהודים מכרו הכל.

הגולים, הפליטים ודיורם

חלק ניכר בקרב הדלות היהודית היוו 150,000 הפליטים והגולים,[7] היינו שליש מכל אוכלוסי הגיטו, שהובאו משבעים וכמה מקומות, בעיקר ממחוז וארשה, וכן מכמה וכמה מקומות בפולין המערבית והצפונית, שנספחו אל הרייך, כגון קאליש, וולוצלאבק, פוזנאן, ורבבות היהודים מלודז'. רוב מנין ובנין של הפליטים והגולים נהפכו בגיטו וארשה לנטולי מעמד, משוללי מקורות מחיה. „בעלי מלאכה, פועלים ושאר אנשי בעלי־ערך, שבעיירותיהם היו אנשים פרודוקטיביים — הגיטו הפכם לאבק־אדם ופסולת, למועמדים לקברות־המונים" (רינגלבלום).

את הדוחק בבתים הפרוליטאריים ברחובות מילה, סטאבקי, סמוצ'ה, וולינסקה וזאמֶנהוף אין לשער. הגולים

יהודי עיירות בסביבות וארשה גורשו לגיטו

והפליטים חסרי קורת־גג סודרו במה שנקרא „נקודות": בבתי־מדרש, בתי־ספר ומועדוני האגודות המקצועיות.

התזונה והרעב

סתימת מקורות ההכנסה לפני האוכלוסיה היהודית וקיצוב המזונות הזעום, שלא היה בהם כדי לספק את כמות הקאלוריות המינימאלית לקיום כוח־החיות, העמידו את המוני האוכלוסיה העניה מול מוות ברעב. לכך יש להוסיף שאחוז ניכר מבין השכבות הדלות והמרוששות ביותר אנוס היה לוותר אף על קיצוב המזונות הזעום („התלושים"), משום שלא היה בידם הכסף לקניית המיצרכים הקצובים. אלה התקיימו בעיקר על המרק שחולק להם בבתי־התמחוי. אחת התופעות העגומות ביותר בגיטו היה המסחר בתלושים. „מנהלי החנויות היו בבחינת עלוקות, שניצלו את מצבם של חסרי־האמצעים...

יהודים מגורשים מהסביבה נכנסים לגיטו וארשה

וקנו אצלם חלק מתלושי־הלחם ואת כל תלושי הסוכר" (רינגלבלום).

מן המשאל שנערך בגיטו וארשה בחדשים מאי—יולי 1941 מסתבר, כי למעלה מ־60% מן האוכלוסיה אנוסים

6. ארכיון־רינגלבלום, יומן מס' 1307 (רשימה מיום 17 במאי 1942).
7. במשך שנת 1939—1940 בלבד הגיעו לוארשה כ־100,000 גולים ופליטים. במשך הרבע הראשון של שנת 1941 גורשו לוארשה יהודי החלק המערבי של מחוז וארשה, שבו גרו כ־70,000 יהודים.

היו להזדקק אל העזרה הסוציאלית היהודית ונהנו מן ה„מרקים" בבתי־התמחוי. בתי־תמחוי אלה לא יכלו להיענות לכל הנזקקים, אפילו בימי פעולתם האינטנסיבית ביותר. הערך התזונתי של המרק היה זעום ביותר, בין 170 ל־277 קאלוריות. באפריל 1941 חולקו 59314 מנות מרק ליום בממוצע, ביולי 1941 — 117,500. בסוף ספטמבר הגיע המספר ל־1330,000 מנות ליום בקירוב. אחר־כך ירד המספר, לא משום שפחת מספר הנזקקים,

קור ורעב בגיטו

כי־אם מחמת מצבו הקשה של ועד העזרה היהודי. אך בינואר 1942 עוד חולקו כ־80,000 מנות־מרק ליום. העזרה הסוציאלית העצמית (ייס"א) הספיקה אמנם בשנת פעולתה הראשונה להושיט סיוע לשליש ומעלה מן האוכלוסיה היהודית (ל־160,000 נפש בערך). ואולם לא היה ביכולתה אלא „לקיים את האנשים זמן קצר בלבד... האנשים נידונו בין כה וכה למוות." — כותב ד"ר רינגלבלום. — (עזרה זו) מאריכה את הסבל, אך אינה מביאה גאולה, שהרי אילו רצתה להושיע ממש, היתה זקוקה אז למיליוני זהובים לחודש וסכומים אלה אינם ברשותה. ישנה עובדה שרירה וקיימת, שלקוחות בתי־התמחוי גוועים והולכים, אם הם מתקיימים על מרק ופת חרבה קצובה.

בסוף 1941 היה הרעב בגיטו בבחינת תופעה המונית. על כך מעידים מקרי המוות הרבים בבתי־החולים ובבתי־היתומים, על כך יעיד גם חומר־האדם הקליני הספציפי עם סימני הרעב שלו. גדל מאד גם מספר פושטי־היד ברחובות. מיום ליום גדל מספר המתים שגוועו ברעב באמצע הרחוב.

מגיפת הרצח מחמת רעב ומוות־ברעב — לא היתה חצר שלא היה בה לגיון־רעבים של מגורשי ערי־השדה, חסרי קורת־גג שבתיהם נשרפו, או מגורשים ממקומות שונים — הטביעה בגיטו מוקף־החומות חותם של עיר „בין השמשות", ללא היום וללא מחר, של עיר גוועת, שבה נמצא בכל קרן־רחוב שניה מוסד לעריכת לוויות.

מחמת הרעב, המצוקה, הקור, מחלת־הטיפוס, הדוחק והזוהמה — הגיטו היה בחורף שנת 1941—1942 ללא אספקת־מים, ללא אור חשמלי וללא ביוב[8] — התפשטה מגיפת הטיפוס אשר בלעה קרבנות לאין־ספור, לרוב ילדים. וכתוצאה מן התנאים האנטי־סאניטאריים השתוללה בקיץ 1942, סמוך ל„אקציית הגירוש", מגיפת הדיזנטריה.

המחלות והמגיפות

אחר בואם של משלוחי־הגולים החדשים (פברואר—מארס 1941) התפשטה מגיפת טיפוס־הבהרות באביב 1941 ובסוף הקיץ ובסתיו הגיעה לממדים נוראים. בשנת 1941 נרשמו 15,449 מקרי טיפוס־בהרות (לעומת 1758 מקרים ב־1940). אך למעשה היה מספר מקרי טיפוס־הבהרות ב־1941 38,000 בערך.

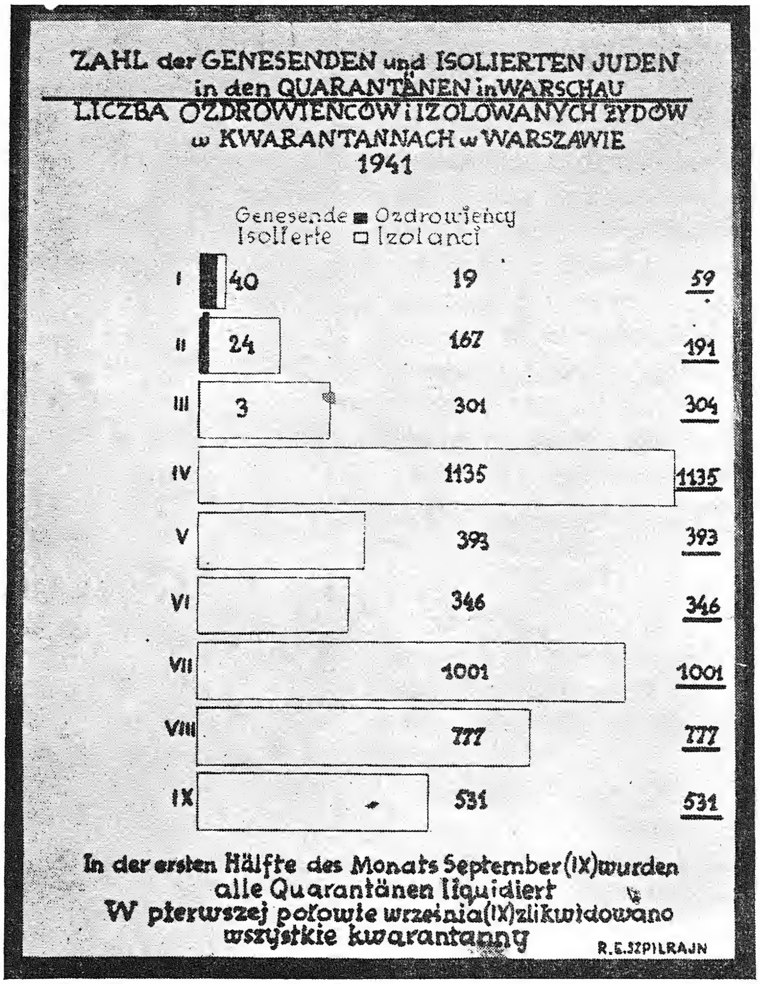
שיטת המלחמה בטיפוס־הבהרות גרועה היתה מן המחלה עצמה. במקרה של טיפוס־בהרות היו מבודדים את כל הבית ואתו עוד שני בתים שכנים. על היקף הפעולה „הסאניטארית" האכזרית יעיד מספר 179 הבתים המבודדים ביוני 1941. לגבי מאות משפחות היתה זו דחיפה אחרונה לתהום היסורים והאבדון. כמו משאר הגזירות, השתדלו יושבי הגיטו להינצל גם מגזירת־הבידוד בעזרת השוחד, וכל נטל הבידוד נפל קודם־כל על השכבות העניות, שלא היו להן האמצעים לשחד את מבצעי הפעולה.

אחד הפרקים המזעזעים ביותר ב„מלחמת הגרמנים בטיפוס־הבהרות" היה ה„חיטוי" („בית־אידוי"), שלא היה אלא לעג לעקרונות האלמנטאריים של הרפואה המונעת. „חיטוי" זה המעט שלא בלם את התפשטות טיפוס־הבהרות, אלא הגביר את הפצתו. בתי ה„אידוי" היו קני המגיפה וגרמו למחלות ולמותם של מאות ואולי אלפי אנשים.

למען האמת יש לקבוע, כי בסבלם ויסוריהם של תושבי הגיטו, בפרט של השכבות העניות, כתוצאה מן החיטוי, היה חלק גם למבצעים — היהודים והפולנים — את הוראות הגרמנים; פלוגות החיטוי (הפולניות והיהודיות), המשטרה היהודית, חלק מן הרופאים היהודים בוועדה הסאניטארית ומחלקת הבריאות של ה„יודאנראט".

לשם מלחמה במגיפת־הטיפוס אירגנה מחלקת הבריאות של ה„יודאנראט" מחלקות סאניטאריות ומחלקות־חיטוי מיוחדות, שלרשותן עמדו שוטרים יהודים, והללו הטילו מוראם על הגיטו. הם השתמשו בשיטות חבריהם הפולנים; בודדו בתים שלמים, חסמו את הקירות, הובילו למרחץ

8. אופוצ'ינסקי, כרוניקה של גיטו וארשה, מאי 1942.

מספרי היהודים המחלימים והמבודדים בקאראנטיני וארשה, 1941

את העניים, שרפו את הלבנים וכלי־המיטה שלהם, ואילו את העשירים היו משחררים מכל החובות האלו תמורת בצע כסף. אכזריותם לא נפלה מזו של הגרמנים, והם עשו עושר רב על חשבון אסונם של היהודים העניים.

העתונות החשאית פירסמה כל הזמן מספרים על התפשטות המגיפה והתמותה ההמונית. היו בתים עניים, כגון ברחוב ווֹלינסקה, שבהם מתו משפחות שלמות. „קורה לרוב", — רשם ד"ר רינגלבלום ביומנו — „שבבית מת האיש האחרון ונשאר שוכב כמה ימים עד שהשכנים מרגישים את הסרחון העולה מן הגוויה". ברחוב ווֹלינסקה 7 נשארו 10 דירות ריקות לאחר שמתו כל תושביהן. לא אחת מתו משפחות שלמות תוך יום אחד או תוך ימים אחדים. „תינוקות עד גיל שנתיים מתים כולם, פשוט משום שחסר חלב ליונקים ולאמהותיהם" (רינגלבלום).

התמותה

חלק ניכר מן הגוועים ברעב היו פליטים מערי־השדה, שהיו אובדי־עצות בסביבה זרה. כדי לקבל מושג מה גדולה היתה התמותה ב„נקודות"־הפליטים, ניקח לדוגמה את ה„נקודה" ברחוב סמוֹצ'ה 47. בחדשי פברואר—מאי נרשמו שם 69 מקרי־מוות ל־456 דיירים בממוצע, היינו 155% מכלל הדיירים. היו „נקודות" שבהן היתה התמותה עוד יותר גבוהה, כגון ב„נקודה" הגדולה ברחוב סטאבקי 15. בחדשי מארס־יולי 1941 מתו שם 207 איש ל־673 דיירים בממוצע, היינו 36.2%.

רבה היתה התמותה גם בבתי־המחסה המיוחדים לילדים. ניקח לדוגמה את בית־המחסה הגדול ביותר לילדים ברחוב לֶשנו 127. מן ה־4 ביולי ועד ל־15 באוגוסט 1940 היו שם 47 מקרי־מוות ל־470 ילדים, כלומר, 10%. בשנת 1941 היתה התמותה באותו בית־מחסה (שעבר ב־25 בנובמבר 1940 לרחוב דז'ֶלנה 39) גבוהה פי כמה: ל־600 ילד בממוצע היו במאי 178 מקרי־מוות וביוני — 155.

אחוז גבוה מאד של מקרי־מוות מחמת רעב נתנו „נקודות" הפליטים והגולים כפי שמראים המספרים הבאים: בחדשי מאי—יוני 1941 היה חלקם של הפליטים במקרי־המוות בכלל: מתפיחות ברעב — 66%, משחפת — 12%, מטיפוס הבהרות — 6%, מסיבות אחרות — 16%. באותו פרק זמן מתו בקרב הגולים מתפיחות ברעב 83.1%, משחפת — 3% ומסיבות אחרות — 13%.

לפי הסטאטיסטיקה הרשמית של ה„יודאַנראט" הגיעה התמותה בגיטו בחדשי יולי—אוגוסט 1941 למעלה מחמשת אלפים (5550—5560). בשנת 1941 נרשמו 43,137 מקרי־מוות, משמע כ־10% מן האוכלוסיה, וברבע הרביעי בלבד 13,781 מקרים, היינו 14% לשנה לעומת — 1.2% מקרי־מוות לשנה בשנים 1931—1935. השלטון ההיטלריסטי עקב בתשומת־לב רבה אחר סטאטיסטיקת התמותה בגיטו ועשה ככל שהשיגה ידו כדי להעלות את התמותה.

היהודים האמידים יותר יכלו להרשות לעצמם להביא את קרוביהם לקבר ישראל; העניים היו זונחים את יקיריהם ברחוב, ליד השער ואפילו על גבי המדרגות... את המתים היו אוספים קבוצות קבוצות, מטילים אותם לתוך ארונות ומובילים לבית־העלמין היהודי, ששם היו קוברים אותם עלומי־שם בקברי המונים. במרירות רבה כתב ד"ר רינגלבלום, כי „בבית־העלמין נעשים דברי נבלה: קברי ההמונים, הצורה הגסה של קבורת העניים, השלכתם לתוך הקברים כמו פגרי כלבים."

כתופעת־לוואי של הדחקות והמצוקה בגיטו שאין לשערן, נרשמו עובדות של תזונה בחתולים ועכברושים ואפילו בבשר של גוויות־אדם. מקרים כאלה לא היו בודדים. פרוטוקול על עובדה כזאת (האשה רבקה אורמן בת ה־30 מרחוב קרוכמאלנה 13, שאכלה את בשר ילדה המת ברק אורמן) נרשם בידי המשטרה היהודית מן האזור ה־2, חלודנה 15. מקרים דומים אירעו ברחוב שליסקה 53 וסולנה 30.

„בכל בית" — כותב עד־ראיה בדין וחשבון שלו לד"ר רינגלבלום על ביקוריו אצל דלי העם ברחוב ווֹלינסקה, שעשו רושם של עדה נדונה לכליון — „שאני נכנס לתוכו, הריני נתקל בנפשות גוססות, כל יום מביא קרבנות חדשים".

תהליך ההשמדה ניצח. „היסטוריון העתיד ודאי לא ימצא בלכסיקון האנושי ביטוי אשר יגדיר את הגיהנום של היהודים בשנת ההתפרעות ההיטלריסטית האפלה [9]."

הילדים

מחנות של ילדים עירומים, יחפים, נפוחי־כפן וגוססים שוטטו ברחובות. גדל לאין שיעור מספר היתומים משום שראשונים מתו המבוגרים, בעיקר הגברים. לא פחות מ־75% מבין הילדים (בקרב אוכלוסיה של 400,000 יהודים היו קרוב ל־100,000 ילדים עד גיל 15) נזקקו לעזרה. המרכז לסיוע לילדים „צנטוס" [10] לא היה לאל ידו להקל מעל מצוקת הילדים האיומה. הילדים היוו רוב במחנה הקבצנים פושטי־היד שגדל מיום ליום. ברחובות נראו פושטי־יד בני 4 ו־3. אחד מעובדי ארכיון הגיטו החשאי רשם, כי „על כל ארגזי־האשפה בחצרות הגדולות צובאים ילדים כעכברים, כולם שולים משם את קליפות תפוחי־האדמה." הסופר הנודע יהושע פרלה כותב על בעיה כאובה זו בכרוניקה שלו „חורבן וארשה" לאמור: „על המדרכות, בביבים, בחצרות, בכל חור וסדק, ישבו קבצנים — זקנים וצעירים, נשים וילדים, רובם ילדים, ילדים, ילדים! מגיל 3 ועד 15—16. כולם חיברו שירי־קינה וזמירות־קינה. הקינות האלו נישאו מבוקר עד ערב בקולות שונים מרחוב אחד למשנהו, מחצר לחצר, מבית

ילדים בגיטו וארשה

לבית. לא כולם היו קבצנים מקצועיים; הרעב, הדחקות, המצוקה הביאו אלפים ורבבות משפחות למדרגה עגומה זו."

הדיכוי הסוציאלי

הדיכוי הסוציאלי של ה„יודאַנראט" בלט במדיניות המזוועת של מסים עקיפים, שנפלו בעיקר על שכם דלי העם תשושי־הכוח ומזי־הרעב. העשירים, שעשו עסקים גדולים, היו משוחררים ממסים כמעט לגמרי.

הנה כן הנהיג, למשל ה„יודאַנראט", מס מיוחד על תלושי־הלחם. עתונות המחתרת בגיטו יצאה בחריפות נגד הטלת מס של 60 גרושים לקילו על הלחם הקצוב לפי הנוסח „הכל שווים" — תחת להטיל מס זה על העשירים והאמידים. „הכל חייבים לתרום ליצירת מלאי (של מצרכי מזון), דל ועשיר בשווה. חייבים לתת אלה השותים לשכרה יום יום באלפי זהובים, בדיוק כפי שנותנים אלה המקבצים נדבות ברחוב, מתגוררים ב,נקודות', מתנפחים מרעב, שהרי בגיטו... הכל שווים [11]..."

---

9. „דרור", גליון 4, תשרי תש"א.
10. עיין במאמר על עזרת הילדים מטעם „צנטוס".
11. „יוגנט־שטימע" („קול הנוער"), גליון 8/11, ספטמבר 1941.

גם על התרופות הוטל מס בשיעור של 40% לטובת ה„יודאַנראט". אך מס זה פגע קודם כל בעניים, שלקו במחלות יותר מאחרים. „נחוץ כסף למלחמה במגיפות, מטילים מס שווה של 2 זהובים על כל תלוש־לחם וכו' " — כותב במרירות ד"ר רינגלבלום, בציינו כי דוגמות כאלו אפשר להביא לעשרות. בקשר למס הזה ביקש „יוגנט שטימע" (אוקטובר 1940) לדעת, במה ניתן להסביר את העובדה, כי „בהטלת מס 2 הזהובים על תלושי־המזון ליהודים נוקטים את עקרון ה,שיוויון', — שיוויון במובן זה, שהן היהודי המתגורר במרתף הן המתגורר בדירת־מותרות משלם אותם 2 זהובים.[12] על שום מה אין שיוויון בהליכה לעבודת־כפייה, ששם נשקפת הסכנה של מוות ברעב?"

ה„יודאַנראט" הוארשאי נקט עמדה סוחרית נלוזה, שמסים ישירים אין לשלם אלא מהכנסה, בעוד שבתנאי הגיטו נחוץ היה לבסס את מודד המסים על רמת־חיים, כדרך שהבינו אנשים בעלי הגיון בריא. „אם אוכל מישהו לחם לבן, בשר, סועד פעם את לבו בבשר־אווז במסעדה", טען בצדק אחד מעסקני הגיטו — „היינו־הך הוא ממה הוא מתקיים: מבית שמכר או מיהלום שהחליפו בכסף, עליו לשלם מסי סכדי לקיים את העניים."

מדיניות המסים לא היה לה אח ודוגמה בתולדות הדיכוי היהודי. „מסתובבים בלי־הרף במעגל־קסמים של עוול סוציאלי" — כך ניסח אחד מעסקני הגיטו בצורה קלאסית את המצב הסוציאלי בגיטו. כתב־העת החשאי „דער וועקער"[13] („המעורר") מסתמך על פירסום סטאטיסטי רשמי של ה„יודאַנראט" הוארשאי כדי להוכיח את הדבר. בשנת 1941 היו ל־„יודאַנראט" ההכנסות הבאות:

הכנסות כלליות (מס הקהילה)	805,000	זהוב
תשלומי המועברים	412,000	"
תשלומי בתי־חולים ומגיפות	900,000	"
מכרטיסי המזון	4,507,000	"

הנה כי כן נתכסה תקציב הקהילה בידי דלי העם. העשירים, שעשו בימים ההם עסקי־זהב, היו משוחררים מן המסים כמעט לגמרי.

„באורח ציני ובגלוי מודים," נאמר בכתב־העת הנ"ל, שראה במס־האספקה של ה„יודאַנראט" ,אות־קין' — שמן הגבירים לא לקחו אלא 805,000 זהובים, לעומת 4½ מיליון זהובים ומעלה שנלקחו ממחוסרי־האמצעים, מן העניים ביותר..."

חלוקת מצרכי מזון

האוכלוסיה היהודית הדלה קופחה גם בחלוקת מצרכי־המזון. המוסד שעסק באספקת המזונות בגיטו ה„ז.ז." („זאַקלאַד זאופּאַטריוואַניה", שפירושו „מוסד האספקה") היה בידיהם של סוחרים עשירים והוא עשק את האוכלו־סים באורח שיטתי. „האספקה בגיטו היא עוול אחד המשווע עד לב השמים. יהודים מקבלים לחם על־פי תלושים (מחצית המנה שמקבלים הנוצרים) וסבון, אבל חולפים שבועות ואין מקבלים אפילו את מנת־הלחם הזעומה, משום שפקיד גרמני פלוני מסרב לתת רשיון־מעבר, או משום שתנים פולנים או מושקים יהודים עושים עסקים שחורים בהרעבת ההמונים."[14]

כתב־עת זה פירסם טבלה נוספת על חלוקת הכרטי־סים לאוכלוסי הגנראל גובארנמנט:[15]

קבוצה לאומית	תלושי־מזון בקאלוריות לנפש ליום	מחיר הקאלוריה
גרמנים	2,310	0.3 גרושים
בני חו"ל	1,790	0.8 "
אוקראינים	930	1.3 "
פולנים	645	2.6 "
יהודים	184	5.9 "

במסרה על החלוקה „ההוגנת" של מצרכי־המזון לא שכחה המערכת להעיר, כי באשר למספר האחרון יש לנכות מן הקאלוריות את המצרכים שנגנבו בדרך וכי על המחיר יש להוסיף את התוספות והתשלומים הנקבעים בידי „אנשי חסדנו" מבין אנשי שלומנו. במאמר „מיוון־המצולה היהודי הוארשאי"[16] גילה הכותב ללא היסוסים את מעשי־התרמית והגניבות של ה„ז.ז.", אשר כתוצאה מהם קיבלה האוכלוסיה היהודית ריבה או דבש חמוצים, לחם קלוקל או כרוב רקוב. „כנופית תנים יהודית מאנשי שלומנו המדברים באורח צבוע ובאנחה כביכול על הילד היהודי, על המצוקה היהודית — מוצצת את הדם, שודדת עד הסוף את המוני היהודים בגיטו וארשה."

מובן שהיהודי שנאלץ לחיות רק על האספקה הלי־גאלית נידון למות ברעב תוך זמן קצר ביותר.

מחלקת ההסקה ומשרד הדירות

מחלקת־ההסקה ליד ה„ז.ז." שדדה מן האוכלוסיה היהודית את קצת הפחם אשר הגרמנים קצבו לה.

על משרד הדיור של ה„יודאַנראט הוטלו האשמות כבדות. מאחר ששטח הגיטו הוצר כמה וכמה פעמים והצפיפות גדלה והלכה, החמירו ביותר שאת תנאי הדיור העלובים. כך, למשל, בספטמבר 1941 גורשו למעלה מחמשת אלפים משפחות יהודיות מדירותיהן (ברחובות שיננה, אוגרודובה, חלק מז'אַלאזנה, ועוד). במקום לחלק דירות לגולים ולנשרפים היהודים שגורשו מבתיהם, עשה משרד הדיור עסקים בדירות, בהקצותו את מיטב הדירות לפקידי ה„יודאַנראט" ולשוטרים אשר החליפו את דירותיהם הגרועות בטובות ונאות יותר. „בזמנים כתיקנם", — כתב במרירות „דער וועקער"[17] — היתה הכנופיה החולשת על משרד הדיור מושלכת בלי ספק לבית־הסוהר בעוון מעשיה."

חלק ניכר באחריות למצב הזה הטילה המחתרת

12. לפי נתוני ה„יודאֶנראט" שוחררו באפריל 1941 מתשלום 2 הזהובים בעד כרטיסי המזון 127,263 מבין 443,583 נפש (30.3%) ובאוקטובר שוחררו 139,348 מבין 394,786 (35.3%).
13. גליון 8/23 מן ה־8 במארס 1942.
14. ה„בוליטין" החשאי, גליון 12, 2 לינואר 1941.
15. גליון 14(24) מן ה־20 בדצמבר 1941.
16. „דער גלאָק" („הפעמון") גליון מן ה־29 ביוני 1942.
17. גליון 4(28) מן ה־8 בפברואר.

היהודית על ה„יודאנראט" ומוסדותיו, אשר „נוצרו כדי להעמיק עוד יותר את השיפלות, את הביצה המוסרית של הגיטו" (איינהורן). ברשימותיו כותב רינגלבלום במרירות רבה על פעולת ה„יודאָנראט", „שאינה אלא עוול אחד המשווע עד לב השמים לגבי דלת העם, ואילו היה אלוהים בעולם, היה מחריב בקולות וברקים את קן הרשעות, הצביעות ופשיטת־העור."

מובן איפוא יחסו העוין של איש־העם היהודי אל ה„יודאָנראט", שהתבטא בלשון העממית: „הגרמנים רוצחים אותנו, הקהילה ממיתה אותנו בעינויים."

המשטרה

העתונות החשאית הקדישה מקום רב לתפקיד הבזוי והעגום שמילא שירות־הסדר היהודי, המשטרה,[18] היסוד המושחת ביותר בגיטו, שמלכתחילה נהפך למבצע הממשי של כל ההוראות הגרמניות, למכשיר ישיר של ההשמדה. השוטרים היהודים, שביניהם היו גם בריונים אכזריים, סחטנים משפל־המדרגה וגנבים, גילו כמעט כולם כלפי אחיהם בני עמם יחס שחצני, מחוצף ואכזרי. כל גזירה חדשה של ה„יודאנראט", כפי שמדגישה העתונות, נהפכה בידי המשטרה היהודית למקור־הכנסה לעצמה. שפלים במיוחד היו מעשי־הסחטנות של השוטרים בקביעת קרבנות חדשים למחנות העינויים. בימי „מרחצי האֵדים" הם פשטו את העור באכזריות שלא נפלה מזו של מעני היהודים[19]. „מי אמר שבידי המשטרה היהודית אין נשק?" — כתב אחד מכותבי רשומות הגיטו. — „האגרופים המטופחים יפה על־ידי שחיתות וסחטנות משתלטים בנקל על הקבוצות הזעירות של ילדים מורעבים, הנופלים לארץ כקיסמים אחר מכה ראשונה, בפרט כשמכים אותם באַלות־גומי."[20] לתהום העמוקה ביותר של שיפלות הגיעה המשטרה היהודית בעת הגירוש בקיץ 1942, בבצעה בלהיטות רבה ביותר את פקודות הגרמנים. „אכזריותה של המשטרה היהודית" — כותב ד"ר רינגלבלום — „עלתה לא אחת (בשעת ה„אקציה") על זו של הגרמנים והאוקראינים."

העתונות החשאית הוקיעה את מעשי התקיפים היהודים החדשים „הברנשים נעולי המגפיים, לבושי המעילים בעלי הגיזרה המיוחדת." „התקיפים היהודים הישנים, ששלטו בעבר שלטון בלי מצרים בגיטאות היהודים — היו בהשוואה עם המנהיגים של עכשיו ידידי־העם."[21] כתב־העת „מאָרגן—פריי" („מחר—חירות") כתב על השוטרים היהודים „גיבורי האַלות חבושי כובעי־פורים" לאמור: „אתם אויבינו, אתם עומדים לצד אויבינו לחיים ולמות, אין לנו אליכם אלא רגש של גועל ובוז."[22]

העתונות החשאית איימה גם על „העסקנים היהודים" של ה„יודאָנראט" „כי ייתבעו לאחריות ביום החשבון הגדול, אשר בוא יבוא" על שורה שלימה של מעשי עוול זועקים עד לב השמים שנעשו כלפי דלת העם, ובעיקר על שום שלא עשה ולא כלום כדי להציל ממוות את המוני היהודים בוארשה, ועל „האָגואיזם המעמדי הגס של הגבירים היהודים בימי החורבן האיום".[23]

העזרה הסוציאלית בגיטו

למרבה הדאבה היתה גם העזרה הסוציאלית בגיטו, — מוסד צדקה שנשא אופי ציבורי ועבודתו נעשתה בהתנדבות — מבוססת על אי־צדק, שהרי בלתי־צודקת היתה השיטה הנלווה של ניכוי חלק מסוים ממנת־הלחם הקצוב לטובת העזרה הסוציאלית. העניים מ„נקודות"־הפליטים, שהיו מטופלים בילדים מרובים נפוחי־כפן, נתנו בדרך זו למען מוסדות הצדקה יותר משנתנו הגבירים, בעלי משפחות קטנות יותר. יצא איפוא, כפי שהעיר בצדק העסקן רוגובוי, „שאפילו המעשים הטובים הנעשים אצלנו, בנויים על עוול וסבל של האומללים ביותר, העניים שבעניים, של אלה אשר הגורל המר התאכזר להם ביותר". ברוח זו כתב רינגלבלום: „אפילו העזרה הניתנת לדלת העם מתכסה בידי דלת העם עצמה."

יש להצביע על המס המשווע של 20 גרושים שהטילה העזרה הסוציאלית על מנות המרק (מדי יום ביומו חולקו כ־120,000 מנות) לאוכלוסיה חסרת האמצעים. מס זה נועד לכיסוי הגרעון של מנות המרק שחולקו חינם או כמעט חינם. „נשאלת השאלה" — טען בצדק „יוגנט־שטימע"[24] — „אם אין עוד מי שיכסה את הגרעון הזה אלא רק העלובים הנהנים ממנות המרק האלו?"

תהום שבין אכילה לרעב, בין חיים למוות

הנה כי כן לא נעצר תהליך הפיצול המעמדי בחברה היהודית בחיי בית־הכלא של הגיטו. אדרבה, הניגודים הסוציאליים העמיקו בתנאי הגיטו ביתר שאת ונהפכו לתהום שבין אכילה לרעב, בין חיים למוות.

ביומנים, ברשימות ובכרוניקות שנכתבו בעצם ימי המאורעות, מוקדש מקום רב „לניגודים המשונים השוררים בגיטו בין חיי המותרות של הלומפן־בורגנות שקמה מקרוב מצד אחד, לבין המצוקה, הרעב והדחקות מצד שני, כאשר מצד אחד מוטלים מתים ברחובות, ומצד שני נהנה קומץ אנשים משפע ותענוגות" (רוזן).

„הגיטו עושה רושם מזעזע ביותר" — כותב כרוניקן אלמוני בגיטו — „במספר הרב של פנים כחושים וחיוורים. רבים מעוררים את הרושם, כאילו היו מוטלים כבר שבועות בבור־קבר. הם מבהילים עד כדי כך, שמעוררים בנו רעד אינסטינקטיבי. על רקע שלדי־האדם, פשוטו כמשמעו, והחשיכה והיאוש הכלליים הניבטים מעיני כל, מעיני ההמון הגדול והאפור, מעורר רושם מבחיל מספר מסוים, אמנם קטן, של נערות ונשים צעירות, הלבושות בהידור רב מדי. החליפות החדשות, השערות המסולסלות והצבועות המסורקות בתסרוקות נאות, הלחיים המפורכסות והשפתיים הצבועות אדום דוקרות ממש את העיניים. אני

---

18. ראה לעיל, על המשטרה מתוך יומנו של רינגלבלום, עמ' 553—558.
19. ראה אופוטשינסקי, כרוניקה של גיטו וארשה, מאי 1942.
20. „סיפורו של יום אחד", 26 במאי 1941.
21. „דער וועקער", גליון (27) מן ה־2 בפברואר 1942.
22. גליון האחד במאי 1941.
23. ראה את כתבי־העת החשאיים „ביוליטין" גליון (13) 3, פברואר 1941, גליון (19)9 מן ה־20 באוגוסט 1941, „יוגנט שטימע" גליון 3 במארס 1941, „יוטאָשניה" גליון 5.
24. גליון (11)8, ספטמבר 1941.

מהלך ברחוב. עוקב אחר גילויי המותרות החולניים ומתמלא בושה. הרושם הוא של בגדי־משי לבושים על־גבי תכריכים... גרמנים, בעיקר הטובים שבהם, מסתכלים בתדהמה על הגבירות המפורכסות שלנו". [25]

השתוללות השעשועים (למשל, בפברואר 1941 נערך ב„מילודי פאלאס" נשף־חשק ותחרות של הרגליים היפות ביותר), ששרצו בהם כל מיני אנשים מן העולם התחתון, עברה כל גבול וגרמה שבצד האַרי תיווצר תמונה מסולפת של הגיטו. „הגיטו רוקד" היו אומרים שם, בלי לנתח

ילד בגיטו

ביתר העמקה את הסיבות לתופעה הזאת. ואילו הגרמנים מצדם ניצלו את ההתנהגות הבלתי־מרוסנת הזאת למטרותיהם שלהם. הם עשו צילומים, כיצד משתעשעים היהודים (למשל, בדצמבר 1941 ברחוב שיננה 16), הם צילמו גם מודעות עם הכתובת „נשף־חשק של קארנאבאל".

ה„ביולטין", בטאון־המחתרת של ה„בונד", ציטט את הידיעה הבאה, שהופיעה בבטאון האַנדאקי החשאי „זנאַק" תחת הכותרת „הריקוד בין המתים". „על־פי מספרים סטאטיסטיים שהצלחנו להשיג, מתים בגיטו כ־7,000 יהודים לחודש. רובם גוועים ברעב ובקור. במחלת הטיפוס בלבד מתים 300 יהודים לחודש. בחוצות אפשר לראות שלדי־אדם עטופים סמרטוטים, ולידם בבתי־קפה הדורים, משלמים היהודים העשירים 29 זהובים בעד כוס קפה או כוסית יין. לצלילי התזמורת של גולד ופטרסבורסקי בבית־הקפה „מריל" נערכה זה לא כבר תחרות־ריקודים שהפרס הראשון בה היה 1900 זהובים. לתחרות התיצבו 50 זוגות רקדנים. באמת שעשוע מאקאברי, ריקוד בין מתים." [26]

„יהודי וארשה זכו לשם איום בין שאר היהודים; רק בוארשה עלול לקרות מעשה מעין זה, שמצד אחד יהיו מסעדות ומועדוני ריקודים, ומצד שני יתגוללו גופות של גברים, נשים וילדים מתים" — אמר מנהל ג'וינט לשעבר גיטרמן בנאום פומבי שהשמיע באסיפה מיום 15 בינואר 1942 בדבר הצלת היהודים הנאסרים בעוון חציית גבולות הגיטו. בצורה דומה התבטא א. איינהורן שסבור היה, כי „במצב כזה אין אפשרות קיום אלא לבעל־אמצעים. לעני לא נותר אלא לוותר על החיים." גם ההיסטוריון ד"ר רינגלבלום והסופר פרלה כתבו בהתמר־מרות רבה על „האופי הקאניבאלי של הבורגנות היהודית" ורקבונה. „הה, ריבונו של עולם!" — זעק בצער הסופר י. פלד. — „עיר שקועה ברשעות עומדת לפניך ואות־קין טבוע במצחה. כל יהודי — קין, רוצח אחיו." אך לשווא היו דברי תפילתו, „שתעלה שמש החסד, האהבה והצדק של נידונים לכליון ביחסיהם איש לרעהו."

אכזריות, גניבות וגזילות

אחת התופעות המעציבות בגיטו היתה ההתנוונות הגמורה של רגש הרחמים והאדישות האכזרית. „האכזריות מתגלית על כל צעד ושעל ברחובות" — אמר א. איינהורן. — „עוברים בשיוויון־נפש ליד מחזות וגילויים, שבמקום אחר היו מעוררים זעזוע עמוק ביותר."

מעולם לא רבו כל כך אצל יהודים הגניבה והגזילה כמו בימי הגיטו. „אי אפשר למסור לבעל־מלאכה יהודי לעשות או לתקן איזה דבר," — התאונן אחד העסקנים היהודים — „משום שאין בטחון לקבל את החפץ בחזרה."

שחיתות המידות הוסברה בחוגים יהודים מסוימים בכך, שלפני אנשים רבים עמדה הברירה ללכת בדרכים עקלקלות או לגווע ברעב. תחת שלטון היטלר היה ליהודים אסור הכל, וכל יהודי אנוס היה איפוא לעבור על החוק. היה זה בית־ספר מצוין לרשעות ושחיתות ביחסים שבין אדם לחברו ובין היחיד לכלל.

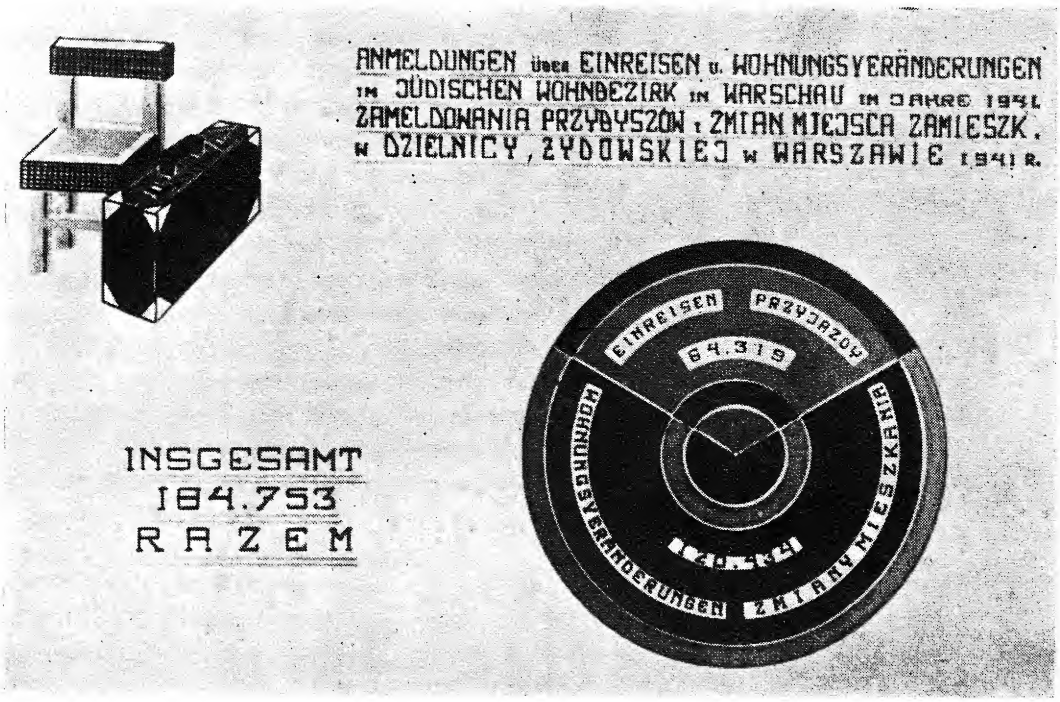
בימים שבהם נחשפו האינסטינקטים השפלים והרעים בכל מערומיהם, נתגלו יהודי ערי־השדה כטובים יותר. „אצל הללו" — אמר הלל צייטלין — „עדיין לא נעקר רגש הרחמים היהודי הישן: יהודי הפרובינציה מוסרים את נפשם, חוסכים מפיתם ושולחים חבילות־מזון אל קרובים, מכירים ואפילו אל זרים בוארשה."

האור שבחשכת הגיטו

ואולם כדי לתפוש היטב את תמונת חיי־הגיטו בוארשה, אין לדון אך ורק על סמך התופעות השליליות

25. ארכיון רינגלבלום, כתב־יד מס' 1307.
26. גליון 14(24) מן ה־20 בדצמבר 1941.

שנתגלו ברחוב. העסקן הציוני הנודע ד״ר מיליקובסקי עמד על העובדה הוודאית, שהמכוער ביותר בחיי הגלות מתגלה לאור היום בגיטו בצורה מרוכזת, אך בצדק הבחין הוא בין שתי שכבות עיקריות בציבוריות היהודית. „כל הציבוריות היהודית בגיטו״ — הגדיר הוא בצורה ציורית — „דומה כאלו הושלכה לתוך יורה רותחת השפותה על אש גדולה, על מדורת צרותינו. בתוך המים הרותחים ניתן לנו להבחין בין שתי שכבות: עליונה ותחתונה. העליונה רותחת ותוססת, מופיעות בה אפילו בועות־מים. השניה — רותחת אף היא, אך לאט ובשקט. בלטה לעיניים בעיקר השכבה הראשונה, משום שזו געשה יותר מכולם, אף־על־פי שלא היתה הגדולה והחשובה שבהן״. לדעת ד״ר מיליקובסקי היה דווקא בשכבה השניה כדי לתת בבואה נכונה של פרצוף הגיטו האמיתי. בשכבה הזאת של אוכלוסי הגיטו אפשר היה למצוא תופעות צנועות

רישומים על כניסה ושינויי דירות ברובע היהודי בוארשה

אך חשובות מאוד, עזוות, קורנות ומשמחות, כגון רגש־הרחמים שבא לידי ביטוי בפעולתם של תאי־היסוד של החיים האירגוניים היהודיים בוועדי־הבתים, שהודות להם הוגשמה בחיים המידה היהודית האמיתית, מידת רחמנים וגומלי־חסדים. מלבד זה נעשתה עבודה שקטה וצנועה באירגון בתי־התמחוי לסוגיהם השונים, פנימיות לאלפי ילדים, קורסים להכשרה מקצועית לנוער היהודי המתבגר, קורסים רפואיים וכיוצא באלו.

בעומק הירידה המוסרית והניגודים המעמדיים החריפים בגיטו יש להבליט את העובדה, שאין הכרוניקה המשטרתית בגיטו יודעת לספר על שום מעשי־שוד המוניים, ביזה, התנפלויות, וכדומה. השלטון הגרמני מצדו עשה הכל כדי להחליש בקרב אוכלוסי הגיטו את רגש הסולידאריות הלאומית ולהביא למעשי־אלימות ולפשעים על רקע השנאה המפעפעת. הגרמנים עשו הכל כדי לקומם את יהודי וארשה נגד הפליטים והגולים. „הכלב השוטה יש בו כוח שטנים כזה, שיכול הוא לשסות אח באח, בן באביו, שיעוטו איש אל אחיו כזאבים״ — כתב א. פרלה, אשר לדעתו כלאו הגרמנים את היהודים בגיטו בכוונה ברורה שישמידו איש את אחיו. כך העריך את כוונת האויב גם איש־רוח אחר בגיטו, א. איינהורן: „כפו על היהודים קירבה פיסית כדי להגביר ולהעמיק בהם את הריחוק הרוחני, את הזרות ואת השפל המוסרי.״

המשומדים בגיטו

הנה כי כן חדורים היו לרוב שנאה ליהודים מומרי הגיטו, היינו לא רק המומרים בני הדור הראשון, כי־אם גם היהודים למחצה ולרביע עד דור רביעי (בהתאם לחוקי נירנברג), אנשים בעלי תסבוכת רוחנית קשה, שמתוך אונס נעשו „יהודים בעל־כורחם״ והושלכו לגיטו באכזריות. קשה היה להם להשתתף בחייהם ובסבלם של המוני היהודים, לאחר שכל ימיהם שאפו הם להתרחק מאלה האחרונים, להינתק מהם סופית ולעולם ועד. בגיטו נעשו המומרים קאתולים אדוקים, בבקשם להדגיש בדרך זו את בדילותם מן הממונים היהודים. במידה מסוימת היו הקאתולים בעלי זכויות יתר. היו, למשל, בתי־תמחוי מיוחדים למומרים, שהוחזקו בידי העזרה הסוציאלית היהודית. ה„יודאנראט״, שישבו בו מתבוללים מסתתרים ומנסווים, שהתיחסו בבוז ליידיש, לתרבות יהודית ולהמוני העם היהודים, העדיפו בפירוש את המומרים ומסרו להם את מיטב העמדות.

חומה של שנאה, דעות קדומות וזרות לשונית של דורות נוצרה גם בין יהודי גרמניה ששוכנו בגיטו לבין האוכלוסיה המקומית. כעדותם של כרוניקני הגיטו על יהודי גרמניה, שהם זרים, חסרי־בית, חסרי ישע — „עם כל הכאב הכרוך בכך, יש לומר כי לא היו סימפאטיים ביותר. הם ראו עצמם כגרמנים, מאסו ביהודי המזרח, גידפום וכל־אימת שעבדו במפעלים גרמניים והיו שם בעלי דעה כלשהי, היו ממטירים מכות על היהודים המקומיים" (פרלה, חורבן וארשה). קרבנות ראשונים של „אקציית הגירוש", שנפתחה ב־22 ביולי 1942, היו היהודים הגרמניים. יחד עם אלה „גורשו" דרי ה„נקודות", כדי לשחרר כביכול את הגיטו מן היסודות הבלתי־פרודוקטיביים. מיד אחר־כך הגיע תורם של שאר שכבות האוכלוסין.

האסטרטגיה הגרמנית

השיטות הנפשעות עד אימה של מנגנון־ההשמדה הגרמני לגבי הגיטו תואר בידי רינגנבלום במחקרו „האסטרטגיה המלחמתית של הגרמנים לגבי יהודי וארשה": „רימו את הציבור בנוגע להעברת האוכלוסין למקום אחר. קוממו את הוארשאים נגד הפליטים, שיחררו כביכול מן היסודות הבלתי־פרודוקטיביים. לשירות־הסדר הובטחו חייהם וחיי בני־משפחותיהם, אפילו של דודים וחותנות ואחי גיסים. אחר־כך הבטיחו ל„שאָפּים" להפלותם לטובה לעומת מקצועות אחרים. אחר־כך הבטיחו ל„שאָפּ" אחד לעומת משנהו. אחר־כך לנשים וילדים בתוך השאָפּים" עצמם. אחר־כך לפועלים חזקים לעומת חלשים, „שאָפּים" טובים לעומת גרועים — חותמות אדומות. בלי הרף צימצמו את המעגל — רימו כסדר שה„אקציה" נגמרה, כדי למנוע מרידה. זכו באהדת הציבור הוארשאי וה„יודאָנראט" נגד הפליטים ודלת־העם. זכו באהדת בעלי ה„שאָפּים" (הגנת מפעלים) למאבק עם הבלתי־ליגאליים (כלומר חסרי ה„מספרים" — תעודות־חיים) נשים וילדים". אופייני הדבר, שהמשטרה היהודית ומשפחות השוטרים נשארו ולא נגעו בהם לרעה עד גמר ה„אַקציה"; בסופו של דבר הוטענו אל הקרונות נשי השוטרים ואפילו 1300 השוטרים עצמם.

בתקופה הראשונה הביאה המדיניות הזאת — שלא נרתעה משום דבר והשתמשה באמצעים השפלים ביותר כדי לשבור את היהודים מבחינה חמרית, פיסית ורוחנית ולהביא להתפוררות גמורה של חיי העם היהודי — להפקרות ולשלטון האגרוף בגיטו. „מדיניות זו" — כפי שקבע אחד מחוקרי הגיטו — „החניקה כל גרעין טוב של החיים האוטונומיים ועשו את הציבור היהודי ללעג ולקלס בעיני העולם החיצוני". בתנאים אלה היה פירושו של כל מאבק עם הביצה המוסרית בגיטו מלחמה בגיטו, מלחמה בסדר ובהנהגה ההיטלריסטיים שלא עמדה לנגד עיניה אלא מטרה אחת: סבל ומוות לאוכלוסיה היהודית הכלואה בגיהנום של הגיטו.

אילו ניסה ה„יודאָנראַט" לפעול משהו לטובה ולנצל את שלטונו כביכול להשגת האמצעים הנחוצים לכך, היה הגורם המכריע מפריע וגוזל את האמצעים האלה. אכן היודאָנראַט" יכול היה להקל במקצת את המצוקה בתקופה הראשונה של ההשמדה הגרמנית ולהציל חלק מסוים של היהודים שנידונו למוות ברעב; אך לשם כך הוא חייב היה להטיל מסים גדולים על השכבות האמידות ולהתנגד למדיניות הגרמנית, דבר שהוא לא היה מסוגל לו מבחינה נפשית, כי בראשו הועמדו אנשים שהאמינו כי להציל אפשר רק חלק קטן על חשבון הרוב הגדול. והמיעוט רצה לתת מעט ככל האפשר ו„לקחת" הרבה ככל האפשר.

בתי־חולים יהודיים בוארשה

מאת ד"ר ראובן בן־שם

א. בית־החולים ל„בני דת משה" בצ'יסטה

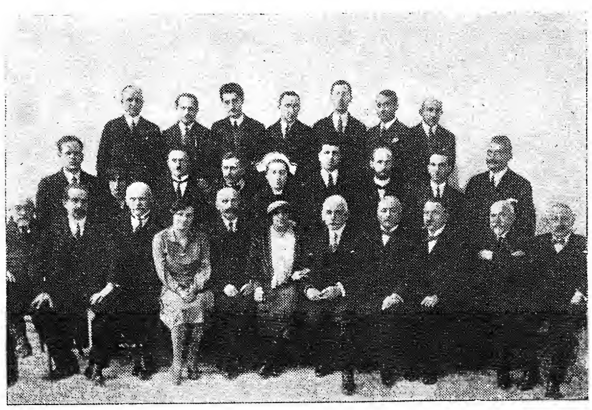
בית־החולים היהודי הגדול „לבני דת משה" (Szpital Starozakonnych) בוארשה, בפרבר צ'יסטה, משמש עדות נאמנה לשלושה קוים אופייניים ליהודי פולין: לרגש האחווה היהודית, שפעם בלבות יהודים מכל השכבות והסוגים, ואף המתבוללים למחנותיהם; לרגשי רחמים, חמלה ועזרה הדדית; ולהתבדלות דתית וחברתית.

בשנת 1837 נוסד ברחוב פוֹקוֹרני בית־חולים יהודי, שהתפתח במשך הזמן ומספר מיטותיו הגיע תחילה עד 250, ואחר כך, במחצית השניה של המאה ה־19, עד 400. אולם גידול האוכלוסיה היהודית בוארשה עלה על קצב התפתחותו המהירה של בית־החולים, ששימש גם מרכז רפואי ליהודי הסביבה הקרובה והרחוקה. ילכן הלכה וגברה הדרישה להתאים את המוסד לצרכי הזמן, והנהלת הקהילה, שקיימה את בית־החולים, חיפשה פתרון שיהא הולם את המציאות ודרישותיה. בשנת 1880 נתקבלה הצעה למכור את המגרש ואת הבנין ברחוב פוֹקוֹרני להנהלת המצודה הוארשאית ובכסף שיושג תמורתם להקים בית־חולים יהודי מרכזי גדול. הגורמים הממשלתיים והצבאיים הסכימו להצעה, אבל מכשולים מבחינה משפטית ביורוקראטית שמו

לאַל את התכנית. הדוחק בבית־החולים גדל מיום ליום, הגיע עד מחנק ומנע כל אפשרות לעבודה סדירה.

בשנת 1886 החליטו הרופאים של בית־החולים לגשת לבנין בית־חולים חדש. משלחת רופאים, ובראשם ד״ר גולד־סובל וד״ר קרמשטיק, התיצבה לפני ראש־הקהילה בוארשה ד״ר לודביק נתנזון וביקשה לסייע בידיהם בבנין בית־חולים ראוי לשמו, שישמש את צרכי הקהילה היהודית המתפתחת וגדלה מיום ליום. אכן לא עלה בידם לשכנע את ראש הקהל בצורך הדחוף של הבנין עד שהופעל עליו לחץ מצד האינטליגנציה היהודית. בהשפעתה שינה ראש הקהילה את דעתו והציע לקהילה לאשר את תכנית הרופאים.

ב־23 בינואר 1887 קרא ועד הקהילה לאסיפה מיוחדת למטרה זו, ובאותו מעמד נאסף סכום של מאה אלף רובל. בשתי אסיפות, שנקראו בזו אחר זו, נאסף סכום נוסף של מאה אלף רובל. ב־4 ביולי של אותה שנה הודיע ראש העיר וארשה לראש הקהילה, שמיניסטר הפנים הירשה לקהילה לאסוף ארבע מאות אלף רובל לשם הקמת בית־חולים יהודי חדש, וקבע את מועד גמר הבנין לשנת 1890. ברם, הקהילה נאלצה להאריך את המועד שנקבע ולהגדיל את הסכום שהורשתה לגייס. בשנת 1887 מונתה ועדה לבנין בית־החולים, בהשתתפות שלושה גורמים; מטעם בית החולים היהודי הישן בפּוֹקוּרנה: הרופא הראשי ד״ר יוחנן קינדרפרוינד והקוראטור של בית־החולים סלומון לוונטאל; מטעם ועד הקהילה היהודית: יוסף קירשרוט ויעקב לוונ־ברג; מטעם מיועצת הקהילה: סלומון איזנמן, ד״ר זיגמונט קרמשטיק, שמעון לנדאו, הנריק לוי, לעוועק לאטהע, ד״ר

משמאל לימין (יושבים): ד״ר גולדפלאס, ד״ר פלאטאו, גב׳ ברקמן (מדריכה בבית־הספר לאחיות), לובלינר, גרינוואלד, ד״ר שווייצר (מנהל בית־החולים), לוקסנברג, ד״ר נתנזהון, ד״ר סולובייצ׳יק, ד״ר לובלסקי.

לודויק נתנזהון, מכסימיליאן פוזנאנסקי, ישעיהו פריבאָס, הנריק וולברג ויואל ווגמייסטר. ב־23 באפריל 1894 נורתה אבן הפינה בפרבר צ׳יסטה, וחגיגת הפתיחה הרשמית נער־כה ב־22 ביוני 1902.

המגרש, שעליו הוקם בנין בית־החולים, השתרע על שטח של 67000 מטרים מרובעים, מזה תפסו בניני־המשק שטח של 10000 ממ״ר. בית־החולים הוקם מלכתחילה לפי חישוב של 500 מיטה, אבל בשנה הראשונה לקיומו כבר הגדילו את מספר המטות ל־535.

בית־החולים הכיל: שתי מחלקות כירורגיות 120 מי־טות; מחלקה גינקולוגית 31 מיטות; מחלקה למחלות עור ומין 64 מיטות; מחלקה למחלות הריאות ודרכי־הנשימה 42 מיטות; מחלקה למחלות מידבקות 60 מיטות; מחלקה למחלות פנימיות 64 מיטות; מחלקה למחלות רוח 114 מיטות; מחלקה ליולדות 10 מיטות; בסך הכל — 535 מיטות.

מלבד בניני המחלקות נבנה בית לאדמיניסטראציה ובו משרד הקבלה והמיון, מטבח, מכבסה ואולם המכונות. כן הוקם תא לחיטוי, בית־מגורים לאנשי השירות, חדר המתים ומיבנה לעגלות וסוסים. בנין בית־החולים עלה 1.192.495 רובל.

במשך הזמן גדל בית־החולים והתפתח מאד. בשנת 1903 הציע הקוראטור של בית־החולים, המהנדס וייס־בלאט, להשתמש בעזבון של י. ברנשטין לטובת בית־החולים לשם הגדלתו, על ידי הוספת בנין לחולי־רוח, שמספרם היה רב. אחרי השתדלויות אישרה עיריית ואר־שה את ההצעה והקציבה מצידה סכום נוסף של 100.000 רובל למטרה זו. בשנת 1911 הוקם בנין לאישפוז 80 חולים ואחר כך, ביוזמתם של הרופאים החוקרים הד״ר שוויצר והד״ר פלאטאו, הוקמה בו המחלקה לריפוי פיסיקאלי, הרא־שונה בוארשה ובפולין כולה. הסכום שחסר לגמר הבנין והמחלקה נאסף מתרומות יחידים.

באותה שנה תוקן עוד מעוות שהיקשה על עבודת בית החולים ויעילותו. מפני המרחק לרחובות היהודים לא היקמה מרפאה, שבה יוכלו החולים לקבל עזרה רפואית בלי להזדקק למיטות בבית־החולים. חוסר המרפאה גרם, שרוב המיטות נתפסו על ידי חולים לימים מועטים והפחיתו מאד את אפשרות קיבולו של בית החולים לגבי חולים קשים. תודות ליוזמת הרופאים ותרומות נדיבים נבנתה המרפאה למרות החששות שהחולים לא יבואו אליה יום־יום. כבר בימים הראשונים נהנו ממנה יותר ממאתיים חולים בממוצע ביום. תרומות נדיבים יהודים הספיקו גם לצייד את המרפאה במכשירים נאותים ולשכללה כראוי.

בעת מלחמת העולם הראשונה (1914—18) נפסקה אמנם הבניה, אבל לא פסקו פעולות הריפוי. הרופאים, הפקידים ואנשי השירות גויסו בחלקם, אולם מאמצי הנש־ארים מילאו את החסר, ומהלך העבודה כמעט שלא הופרע כל הזמן.

בסוף המלחמה פתחה עיריית וארשה משרד להכנת הצעות להקמת מוסדות ציבוריים. הקוראטוריון של בית־החולים, ובראשו המהנדס ווייסבלאט, הגישו תכנית להג־דלת בית־החולים בעוד 280 מיטות, כלומר, 180 מיטות לביתן הכירורגי ועוד 50 — 50 מיטות למחלקות הפנימית והגיניקולוגית. עם הסרת המכשולים הפורמאליים הכלליים החליטה העיריה להעניק לבית־החולים אשראי בסכום, שיאפשר את הגדלת המחלקה הכירורגית ב־180 מיטות. בשנת 1920 נבנו קומה נוספת לבנין המרכזי ועוד 2 אגפים. נוסף לכך הושג אשראי ממקורות שונים כדי הרחבת המחל־קות הגיניקולוגית והפנימית. כך גדלה יכולת האישפוז ב־50 מיטות לכל מחלקה. בשנת 1924 הפכו את הביתן הגיני־

קולוגי למחלקה ליולדות והוסיפו אגף מיוחד למחלות שיגרון. אכן, גדלה הדאגה להגדיל את המחלקה לחולי־רוח, שמספרם היה ניכר והצורך בטיפולם נעשה דחוף ביותר. בשנת 1929 הצליחו, בהלוואות שונות, להגדיל את מספר המיטות במחלקה זו עד 200. אך גם אלו לא הספיקו, והנהלת בית־החולים היתה חסרת אונים לעזור לכל המתדפקים על דלתותיה.

בגלל סידוריו, שכלולו, הנהלתו, מסירות רופאיו ומומחיותם, רכש לו בית־החולים שם טוב בבירה ומחוצה לה. הדאגה לשכלולו המתמדת לא פסקה אצל הרופאים והעסקנים. אחד הדברים שהעיק על לבם היה המחסור באנשי שירות מקצועיים ומומחים. מאז היווסד בית־החולים לא היה הטיפול בחולים משביע רצון מחמת המחסור במטפלות ואחיות מקצועיות. אמנם כל בתי־החולים בוארשה סבלו ממחסור זה.

אחרי מלחמת העולם הראשונה פתח הצלב־האדום בית־ספר לאחיות, ללא הבדל דת ולאום, כדוגמת בתי־ספר כאלו הקיימים בארצות הברית של אמריקה, אולם לבית־החולים היהודי לא הוקל על ידי כך, כי בית־הספר של הצלב האדום היה למעשה סגור בפני אחיות יהודיות, על־אף כל ההצהרות של הנהלתו ומייסדיו. בשנת 1921 ניגשה ועדת רופאים בכירים של בית־החולים, בראשותו של הקוראטור המהנדס ווייסבלאט, לפתוח בית־ספר לאחיות, ללא הבדל דת ולאום, בבנין בית־החולים בצ׳יסטה. העיריה הקציבה סכום חד־פעמי למוסד זה, ומיניסטר הפנים אישר את התקנון ואת התכנית. בבית־האדמיניסטראציה של בית־החולים הוקצה אגף בשביל בית־הספר, ומספר הנרשמות היה כה רב, שהיה הכרח לבנות קומה מיוחדת לבית־הספר ולפנימיה לאחיות. הקצבתו של הג׳וינט בסכום 10000 דולר לבית־החולים איפשרה את פתיחת בית־הספר, והקצבותיו הנוספות מזמן לזמן הקלו מעל ההנהלה את אחזקתו ושיכלולו של בית־החולים היהודי.

בשנת 1929 הופיעה בעתון הרשמי „מוניטור" הוראה, שלפיה הורשה לבית־החולים היהודי לספח שטחים הנמצאים בשכנותו. צרכי האוכלוסיה היהודית בוארשה ועליית ערכו וקרנו של בית־החולים היהודי השפיעו על השלטונות, והם העניקו לו זכיון של בר־מיצר, עד להפקעה.

בשנת 1938 היה מספר המיטות בבית־החולים 1174 לעומת 535 בשנת 1902. הפיקוח והאדמיניסטראציה עברו לידי עיריית וארשה. עוד בשנת 1908 התחילה העיריה לטעון לזכות בעלות על בית־החולים שנבנה בתרומות יהודים והקהילה דאגה לו כל הזמן. ברם שלטון הקהילה לא נלחם בהשתלטות זו. לבית־החולים נתמנה מנהל שאושר על־ידי העיריה ולידו הוקמה מועצה, ובראשה — קוראטור. המועצה היתה מיעצת בכל הענינים הנוגעים לאדמיניסטראציה וניהול בית־החולים. גם המועצה וראשה היו טעונים אישור של העיריה.

בגלל הכשרתם המקצועית הגבוהה, מומחיותם ומסירותם לחולים, נהנו הרופאים מהערצת האוכלוסיה היהודית, ולא מעטים היו המקרים שחולים לא־יהודים ביקשו להתקבל לבית־החולים בצ׳יסטה וליהנות מטיפול רופאיו. רופאים מפורסמים הקדישו את כל זמנם ויכולתם לבית־החולים ושם הכירורגים והגיניקולוגים היהודים נישא על שפתי האוכלוסיה היהודית והלא־יהודית במדינה.

מספר החולים שעברו בבית־החולים ונהנו מטיפולו בשנת 1935/6 היה 12069, ובשנת 1936/7 היה 14212, היינו 4% ויותר לגבי האוכלוסיה היהודית בווארשה.

מספר ימי מחלה של החולים היה בשנת 1935/6 330,215 ובשנת 1936/7 — 331,642.

התקציב השנתי של בית־החולים הגיע לסכום של 2,200,000 זהובים פולניים. העיריה השתתפה בתקציב זה בסך 1,300,000 זהובים. תשלומי החולים הגיעו ל־300,000 זהוב; קופת־חולים הכניסה 400,000 זהוב; השאר הושלם ממקורות שונים (תרומות, עזבונות והכנסות שונות). בבית־החולים היו עסוקים 488 איש, בהם: מנהל, 21 פקידים אדמיניסטראטיביים, 43 רופאים, 176 עוזרים (כולל 146 אחיות) 152 מטפלים ועוזרים טכניים, 90 איש במשרות טכניות ומשק.

בית־החולים שימש לעתים מוסד יחידי להשתלמות רופאים יהודים ולהתמחותם המקצועית. בראש כל מחלקה עמד רופא ראשי, אורדינאַטור. כל האורדינאַטורים היו רופאים מפורסמים, מדענים נודעים גם מחוץ לפולין. הם נחשבו לפרופיסורים, ורק היחס העוין של הפאקולטות לרפואה באוניברסיטאות הפולניות מנע את מינויים לפרופיסורים. ליד כל אורדינאַטור עבדו כמה אַסיסטנטים ומספר רב של רופאים, מהם ותיקים, מתחילים, מתמחים ומשתלמים. מספר הרופאים הצעירים היה רב, כי בתי־חולים פולניים היו סגורים בפניהם והם נאלצו לעבור את שנות השירות והנסיון בבית־החולים היהודי.

ואלה שמות הרופאים שעמדו בראש המחלקות (אורדינאַטורים), ראשי העוזרים (אַסיסטנטים) או מתמחים שקיבלו את השלמתם המעשית בבית החולים:

המחלקה הכירורגית הראשונה אורדינאַטור — ד"ר אלכסנדר ורטהים. אַסיסטנטים: ד"ר זלמן רפפורט, ד"ר שמחה טוגנדטל, ד"ר זלמן פודליפסקי, ד"ר יזשי רובינשטין־יזירסקי, ד"ר ברוך לנדאו. רופאים: ד"ר בוגומיל אנדלמן, ד"ר ין רוזנבלט, ד"ר ברנשטין, ד"ר שמואל וואלר, ד"ר הירש רוטר, ד"ר לבק צויבוים, ד"ר מיכל ליפונר, ד"ר משה סולובייצ׳יק, ד"ר שמואל קוטוביץ. אחיות המחלקה היו: הגב׳ נינה נידיטש, הגב׳ יוליה סבל.

המחלקה הכירורגית השניה: אורדינאַטור — ד"ר דוד כהן (קאהן). אסיסטנטים: ד"ר קונרד שפילמן, ד"ר דוד בוסל. רופאים: ד"ר איגנצי פרכ׳טולד, ד"ר יוזף אניספלד, ד"ר בנימין שפיגלמן, ד"ר שמעון לוינזוהן, ד"ר יצחק קוגל, ד"ר ינוש פומפר, ד"ר ארטור גלאסמן, ד"ר הרמן זיסקינד, ד"ר יזשי פרישמן, ד"ר מכס קאַגל, ד"ר אליעזר פופקא, ד"ר לודויק אפשטין, ד"ר פסח רימן, ד"ר אדוארד לוקסנבורג, ד"ר שמעון קנוט.

המחלקה הכירורגית השלישית: אורדינאַטור — ד"ר שפר. אסיסטנטים: ד"ר לזש פליגל, ד"ר מיצ׳יסלב

צינזשר, ד״ר מאוריציו ברנדוויין. רופאים: ד״ר לודויק גולדקורן, ד״ר פבל גולדשטין, ד״ר דוד אמסטרדמסקי, ד״ר סטניסלב הרצנברג, ד״ר יוסף סולוביייצ׳יק, ד״ר מיצ׳י־סלב פרום, ד״ר אברהם אטלסברג, ד״ר בנימין פרלמן, ד״ר חיים מינסניק, ד״ר יוסף שטוקגולד. אחיות: פליציה שניידרמן (מנהלת בית־הספר לאחיות), גב׳ כאבינה גלוצר. גב׳ סטנקביץ, גב׳ שויגר, גב׳ איסרליס.

המחלקה הגיניקולוגית: אורדינאַטור — ד״ר הנריק אלטקויפר. רופאים: ד״ר יולין מושקוביץ, ד״ר פשסלב ברגר, ד״ר נפתלי טלרמן, ד״ר רחל קרושצ׳ור, ד״ר אדולף פולישוק, ד״ר מרק סגל, ד״ר ליאון וינקלהקן, ד״ר אלינה ברובדה, ד״ר שמעון גלאטשטרן, ד״ר ברנרד פשי־בורסקי, ד״ר גרגזם אלווין, ד״ר יצחק שכנרוביץ, ד״ר סלומון מרמור, ד״ר מינקה ברג, ד״ר ארנולד ניסנזוהן, ד״ר פבל ברנדט, ד״ר רומניה כסקלביץ, ד״ר יוסף צלמיסטר, ד״ר אדם פינקלשטין, ד״ר יאן טננבוים, ד״ר יוסף בלאס, ד״ר בלומנקופף, ד״ר מרק רובינשטין, ד״ר בנימין רוזנטל, ד״ר טוביאש גיטלר, ד״ר ישראל רוזנצויג, ד״ר נחמה רוזנברג, ד״ר הורביץ, ד״ר הלל ברן, ד״ר בנימין לנדסמן, ד״ר בנו שפפר.

המחלקה הלרינגולוגית: אורדינאַטור — ד״ר ברוניסלב קרבובסקי. אסיסטנט: ד״ר יוסף יבלונסקי.

רופאים: ד״ר בנימין ציטלין, ד״ר אלתר נתן, ד״ר ויקטור קירשנבלט, ד״ר נורברט יורושילסקי, ד״ר מרדכי לנדה, ד״ר אלכסנדר פלאמנבוים, ד״ר משל וולפזוהן, ד״ר אלכסנדר ליפשיץ, ד״ר הנריק פישבוט, ד״ר איזידור זונאבנד. אחיות: גב׳ הלנה פרידמן, גב׳ שרה רובין, גב׳ סלומה רוזנבלט.

המחלקה למחלות עור ומין: אורדינאַטור: — ד״ר יוסף מרלנדר. אסיסטנטים: ד״ר הלנה גבאי, ד״ר אפרים ויסנברג. רופאים: ד״ר יזשי קוהן, ד״ר סופיה גרוסגליק, ד״ר בלה גינזבורג, ד״ר גישה קפלן, ד״ר איזק מילמן, ד״ר יוסף מדזורובסקי, ד״ר איזק וקסלר, ד״ר שמעון גורביץ, ד״ר קרול ברנדמן. אחיות: גולדשמידט, רזניק. חובשים: (עוזרים מרפאים) ציגלר, פינקובסקי.

ב. בית־החולים לילדים ע״ש בוימן־ברסון ברחוב שליסקה

על פי יזמתה של גב׳ ד״ר הלר־ברוידה נתחדשה הפעולה הרפואית של בית חולים זה בשנת 1923. בתוצאות מפעל כספי גדול, שהכניס קרוב למיליון זהוב, הותאם בית־החולים לדרישות המדיצינה וההיגיינה החדישות.

החל משנת 1930 ניהלה הגב׳ ד״ר הלר־ברוידה בית חולים זה.

גורלו של בית־החולים

(דין וחשבון)

מאת האחות סאבינה גרפונקל גלוצר

הימים האחרונים של אוגוסט 1939 היו מלאים דאגה בבית־החולים היהודי בצ׳יסטה. רוב הרופאים גויסו לצבא ויצאו לגדודיהם, ביניהם גם רופאי מחלקתנו, המחלקה הכירורגית השניה: ד״ר פיבל גולדשטין, ד״ר יוסף שפר, ד״ר הרצברג, ד״ר פרלמן, ד״ר פליגל, ד״ר ליפס, ד״ר פרוב, ד״ר אטלסברג ורבים אחרים — הלכו ולא חזרו עוד...

הגיע יום האחד בספטמבר 1939. היה זה יום תורנותנו, תורנות המחלקה הכירורגית השניה. מהבוקר התלחשו שביום יתקיימו תמרוני ההגנה האנטי־אווירית, וכאשר החלפתי את בגדי בשעה 14 ואמרתי ללכת הביתה, נשמעו התפוצציות חזקות. חשבתי שהחלו התמרונים שעליהם דובר כה הרבה, אולם הודעה טלפונית הוציאה אותנו מטעותנו. מנהל בית־החולים ד״ר שטבאלץ הודיע לד״ר אמסטרדמסקי, שקיבל ידיעה מד״ר אורזחובסקי, מנהל בתי חולים, שהגרמנים מפציצים את שכונת וולה, בלי הכרזת מלחמה. אזור ההפצצה היה קרוב לבית־החולים וכל הפצועים כוונו אלינו. במחלקה שררה התרגשות רבה, כל אחד חשב על ביתו שלו. נשארתי והתחלתי בהכנות לכל מיני ניתוחים. הרופאים במחלקתנו היו מעטים: ד״ר אמסטרדמסקי, שמילא את תפקידו של אסיסטנט ראשון, גב׳ ד״ר קרושצ׳ר וגב. ד״ר ברוד, שהעברו אלינו מהמחלקה הגיניקולוגית, וד״ר בראנדוויין שלא הספיק לנסוע לגדודו הוזעק על ידי הטלפון. צופר מכונית העזרה הראשונה הודיע לנו, שקרבנותיהם הראשונים של המלחמה ושל האכזריות הנאצית נמצאים כבר בתחום בית־החולים, ואחריהם יגיעו עוד ועוד. קשה היה לבחור את מי לנתח תחילה — היה צריך לנתח את כולם. הניתוח הראשון היה קטיעת רגל לבנאי מקילו ואחרי זה באו ניתוחי ידיים, רגליים, בטן, חזה וכו׳, שסועים...

עבדנו בלי הפסקה יום ולילה. רק אני וגב׳ ד״ר קרושצ׳ר השתחררנו, כדי לגשת לבתינו להרגיע את ילדינו. מיום זה נהפך בית־החולים לגיהינום. התקפות האוויר, שנמשכו ללא הפסק, הביאו לנו פצועים רבים, חיילים ואזרחים.

הגרמנים שמו להם למטרה להחריב את בתי־החולים, ביניהם גם את בית־החולים שלנו. למזלנו, היו הפצצות נופלות על־יד הבנינים. פעם חדר פגז גדול לחדרו של ד״ר אמסטרדמסקי ועבר לרגליו. ברכנוהו על צאתו בשלום מפגע זה, אולם לא עברו אלא דקות מספר ופצצה חדשה פגעה במחלקה הכירורגית והחריבה את כל אולמי הניתוחים. איחדנו את כל שלוש המחלקות הכירורגיות למחלקה אחת וסידרנו אולם ניתוחים משותף במחלקתו של ד״ר וורטהיים בקומת הקרקע.

הפצועים, ובעיקר החולים, היו מפחדים פחד רב מפני התקפות אוויר. כל התקפה על בית־החולים או בקירבתו היתה מעוררת אימה ורצון לברוח מיד, ואפילו קטועי רגליים היו מתפרצים ורוצים לברוח. האחיות, שעבדו במסירות רבה, הצליחו בעמל רב להחזיק את החולים במיטותיהם.

הימים היו מלאי אימה וכאב. החזית התקרבה והלכה לוארשה מצד וולה, וללא הפסק היו מביאים פצועים חדשים. מספר הרופאים והאחיות הלך ופחת, כי הפחד מפני כיבוש וארשה על ידי הגרמנים, ובמיוחד מפני כוונותיהם כלפי היהודים, גרם לבריחתם של רבים מהרופאים והאחיות. יומיים לפני כניסת הגרמנים לוארשה ברחו באין מטרה מנהל בית־החולים ד״ר שטבהולץ ורבים מהרופאים ומפקידי המשרד. את התפקיד הקשה של מנהל בית־החולים קיבל על עצמו ד״ר רוטשטד הישיש.

העבודה במחלקתנו רבה מאד: שלושים עד ארבעים ניתוחים ליום, ולמקרי הזקוקים לתחבושות אין מספר. כל בית־החולים נהפך למחלקה כירורגית. מחלקות נוספות נהרסו בפצצות.

יותר מכל סבלנו בעקב הפצצת המטבח. עבדנו בלי חשמל, בלי גאז ובלי מים. הגברים היו מביאים את המים ולחיטוי המכשירים היינו הולכות למכבסה. ב־26 בספטמבר נתמרטטו העצבים עד לקצה גבול הסבל בגלל העבודה המרובה, ומפחד העתיד הצפוי לפולין וביחוד ליהודים בימים הקרובים.

נתקיימה ישיבת הרופאים: היה הכרח להחליף את ד״ר רוטשטד אשר חלה מעומס העבודה שהיה למעלה מכוחותיו. כמנהל בית־החולים בחרו את ד״ר זמנהוף, רופא־עיניים ידוע בוארשה. האורדינאַטורים של בית החולים ד״ר אמסטרדמסקי וד״ר וורטהיים היו מעודדים את העובדים וקוראים לרופאים שיחזיקו מעמד. נוסף לכל הצרות גבר הרעב ממנו סבלו גם החולים וגם הרופאים. אכן הגרוע ביותר היה עוד לפנינו...

ליל 27 בספטמבר... בית־החולים ער, כולו מחלקה כירורגית. הוא נושם בכבדות תוך יסורים לאין נשוא. כל המיטות, כל מטר מרובע של הרצפה תפוס על ידי פצועים וחולים, חיילים ואזרחים שמספרם הגיע ל־5000 ומעלה. איני יודעת מתי התחילה המשמרת שלי ומתי תיגמר. אנו יושבים באולם ומחכים לפצועים ולניתוחים: ד״ר אמסטר־דמסקי, גב׳ ד״ר מיסטר, האחיות ניידיץ ומבל, אני ושתי משרתות נוצריות גוגוצ׳ינסקה וקוחארסקה. דממה. החזית נמצאת ליד בית־החולים בבית־החרושת העירוני לגאז. שם לוחם, בכוחותיו האחרונים, החייל הפולני האמיץ. כל שעל אדמה הנכבש על ידי הגרמנים רווה דמו.

בשתיים אחר חצות הודיעו לנו מהמשרד כי הגרמנים נכנסו לוארשה. היאוש תקף את כולנו, אולם שמרנו על שקט חיצוני. אינני יודעת מדוע אמרתי ראשונה: „עתה יפתח הגיהנום לפנינו", וד״ר אמסטרדמסקי השיב לי: „אל יאוש — כל היהודים לא יושמדו. היטלר יוכל להרוג מאות אלפי יהודים, אולי ביניהם נהיה גם אנחנו, אני ואת, אולם העם היהודי לא יושמד. הוא יעבור את תקופת היטלר ועל כן צריכים אנו להתחזק ולהציל את מי שאפשר להציל..." הורדתי את ראשי ופרצתי בבכי מר. המשרתת הנוצריה קוחארסקה שביקשה לנחמני אמרה: „למה תבכי, מולדתי מוטלת לרגלי היטלר בזמן שמולדתך עוד לא נפגעה" (היא התכוונה לארץ ישראל). עניתי לה, שברגע היסטורי זה אני מבכה את מולדתנו המשותפת. במשך כל הזמן הזה עבד ד״ר אמסטרדמסקי במסירות רבה ללא מנוחה כלל.

קולו של סניטאר, שהביא פצוע חדש, הפסיק את שיחתנו. התחילו שוב להביא פצועים. התכוננתי לניתוח בזמן שהאחיות ניידיץ ומבל הזריקו לפצועים זריקות לוורידים. כמעט כל הפצועים שהובאו איבדו דם רב.

הכובש הגיע אלינו בדמות רופא צבאי גרמני בליווי שני קצינים גרמנים. הייתי אז במשרדו של מנהל בית־החולים וטיפלתי בענין זכוכית לחלונות באולם הניתוחים, שזגוגיותיהם נופצו בלילה שעבר. היתה לי הזדמנות לשמוע את דברי התעמולה הגרמנית הצבועה: הרופא הצבאי הגרמני ביקש את מנהל בית־החולים לקרוא לכל הרופאים, שכן ברצונו למסור להם הודעה: שהצבא הגרמני כבש את פולין — והוא הצביע על המפה הגיאוגרפית שהיתה תלויה על קיר במשרד — ובעוד ימים מספר יפרוץ לצרפת. „בית החולים שלכם" — המשיך הגרמני „יימצא תחת חסותי. איננו רוצים להרע לאיש. לא אתערב בעניניכם הפנימיים". אולם במהרה התברר שכל זה אינו אלא שקר גס, כי שעתיים לאחר צאת הרופא הצבאי הגיעו אלינו אנשי גאַסטאפו שלקחו מאתנו את ד״ר זמנהוף, אשר לא חזר עוד. בו בזמן אסרו בדירתו הפרטית גם את אשתו ואחותו, אף הן רופאות. המעשה הזה דיכא אותי. הייתי כמוכת־הלם, בלתי מוכשרת לעבודה. ד״ר זמנהוף היה אחד מרופאי העיניים היהודים בפולין המוכשרים ביותר. מחלקתו בבית־החולים ברחוב צ׳יסטה עמדה על רמה גבוהה מאד, והוא במסירותו הרבה היה מביא לעתים לבית־החולים מכשירים ומיתקנים יקרים שקנה בכספו.

אחרי מספר ימים החליטו הגרמנים שבית־החולים היהודי יהיה בית־חולים לאוכלוסיה אזרחית בלבד. הם שלחו מכוניות וצבא והתחילו להוציא את החיילים הפצועים, ולהביא במקומם אזרחים חולים. במשך שבוע ימים נמשכה נדידת חולים זו. ימים שלמים החלפתי תחבושות, יחד עם הרופאים ד״ר אמסטרדמסקי, ד״ר מייסטר, ד״ר וואלר וד״ר וורטהיים ועוד רופאים צעירים שנשארו במחלקתנו.

אך נגמרה העברה זו והנה יצאה פקודה חדשה: בית־החולים בצ׳יסטה חוזר להיות בית־חולים צבאי מחוסר מקום בבתי־חולים אחרים, כביכול. שוב התחילה נדידת חולים. החולים האומללים סבלו מאד מאד, כי הרופאים לא יכלו להתמסר לריפויים. היו אלה ימים קשים לי מאד: לא היו לי שום ידיעות מבעלי, אשר גויס להגנת וארשה. בדירתי, שניצלה בנס, חיכתה לי ילדתי לילקה בת ה־9, ואליה נצמדו מחשבותי כל שעות היום. הפחד, שבזמן עבודתי יבואו לדירתי גרמנים ויגרשוני, לא עזבני אף לרגע. מקרים כאלה קרו תכופות אותה שעה. נוסף לכך סבלנו מתנאי אספקה קשים וגם כסף לא היה לנו, כי הנהלת העיר הגרמנית לא שילמה שום שכר לעובדי בית־החולים היהודי. כל זה העיק עלי מאד, אולם בתי הקטנה היתה מעודדת אותי: „אמא" — היתה אומרת לי — „עליך להחזיק מעמד, אל תעזרי לגרמנים. הם עושים הכל, כדי לשבור אותנו".

היום, כשאני כותבת את השורות האלה, ילדתי איננה עוד. שום דבר בעולם לא יכול לעודדני...

לאחר העברת החולים והפצועים ובטרם הספקנו לרשום את הפצועים החדשים, נתקבלה פקודה גרמנית חדשה: בית החולים בצ׳יסטה יהיה בית־חולים ליהודים, ועל כל החולים והפצועים והעובדים הארִיים לעזוב במשך ימים מספר. משחק בלתי פוסק זה עם חולים ופצועים היה מביאנו עד לטירוף דעת ממש. התחילו להביא אלינו את כל החולים והפצועים היהודים מבתי־חולים אחרים.

באותה שעה נתמנה ד״ר שטיין כמנהל בית־החולים במקום ד״ר זמנהוף, שעד אז עבד כפרוסאקטור בבית־החולים ע״ש ישו. לבית־החולים שלנו הגיעו עוד רופאים, שהורחקו מבתי־חולים אחרים, ביניהם גם ד״ר סטאניסלאב שייניצק, רופא מוכשר מאד ואדם בעל לב. לבו הרגיש לא יכול לכל הזוועות הנאציות והפסיק לדפוק ברגע שבאה מפלת היטלר. כבוד לזכרו.

כך התחיל בידוד בית־החולים היהודי מבתי־חולים אחרים וניתוקו ממחלקת בתי־החולים בעיריה. היה זה הצעד הראשון ליצירת גיטו וארשה. בו בזמן החלו לקום ברחובות וארשה חומות מבדילות בין רחוב לרחוב. לא ידענו עדיין למה ישמשו חומות אלה. ימינו היו עוברים תוך עבודה קשה ועגומה, ורק מזמן לזמן זכינו לשמחה, כשהיו חוזרים מן הצבא אחדים מהרופאים המגויסים. כך חזרו ד״ר הרמן, ד״ר שייאוביץ, ד״ר אטלסברג, ד״ר פרלמן, ד״ר בוסקובסקי, וגם אחדים מאלה שיצאו לנדודים בדרכים רחוקות כמו ד״ר לנדה ואחרים. כולם ניגשו לעבודה תוך מסירות ללא גבול. עובדי בית־החולים עם האחות הראשית פריד בראשם עבדו בגבורה ממש במשך כל התקופה הזאת, בתנאים קשים מנשוא: לא היו לבנים, לא היתה מכבסה; חסר לנו אוכל, כי לא היה מטבח מתאים, ואף שכר לא קיבלנו. לעומת זאת היו לנו חולים רבים, יהודים הזקוקים לעזרתנו. התחילו להביא יום־יום סוג חדש של פצועים: יהודים שנפצעו בידי גרמנים בגלל היותם יהודים. היתה זו שאלת כבוד לנו לעזור לרופאים ובכוחות משותפים להציל את אלה אשר אפשר עוד להציל. תנאי העבודה של האחיות היו למטה מנורמאליים: עייפות עד־מוות, הן נאלצו ללכת ברגל לבית־החולים מחוסר תחבורה, ונוסף לכך להיאבק לקיום משפחותיהן וילדיהן.

כך נסתיים הסתיו של 1939 והתחיל החורף הקשה ואתו מגיפת הטיפוס... בתקוותם שהמגיפה תקבל ממדים גדולים, הכריזו הגרמנים על בית־החולים שלנו כעל בית־חולים למחלות מידבקות ומינו רופא משלהם, ד״ר שטרומפ, לאפוטרופוס, ורופא ארי ד״ר סיקורסקי מפוזן לקומיסאר, שנהג כלפי הרופאים והעובדים בהגינות. ד״ר שטרומפ אסר על העובדים לעזוב את בית־החולים. הופיעו משמרות משטרה שאיימו עלינו בעונשים קשים אם נעבור על איסור זה. אולם התנאים ששררו לא איפשרו לנו לשמור על האיסור: לגברים, רופאים ועובדי בית־החולים, היה קל יותר לשמור על הפקודה מאשר לנשים, כי כמעט לכל הרופאות והאחיות היו ילדים ומשק־בית ואי־אפשר היה להשאירם לזמן רב ללא השגחה. כל אחת מאתנו מצאה לעצמה דרך משלה להתגבר על הגזירה. האחות מבל מצאה חלון קטן שפנה ישר לרחוב, וכל יום היתה קופצת דרכו והולכת לבתה הקטנה. אחרות היו עוברות את הגדר ליד חדר־המתים. אני הייתי צריכה מדי פעם, בצאתי ובבואי, להחליף את בגדי. כאחות בחדר־הניתוחים היתה לי זכות גישה למשרד, שנמצא ליד הכניסה הראשית. עד המשרד הייתי הולכת במדי אחות כשמעילי מכסה עליהם; ובפרוזדור, ליד המשרד, היה לי מקום מחבוא שבו הייתי מחליפה בגדי ויוצאת כפולניה־ארית שבאה לסדר ענין במשרד. לא פעם עצרני השוטר שעמד ליד השער ואמר שלא ראה אותי בהיכנסי. היה קשה גם לחזור לבית־החולים: הייתי חוזרת כארית ופונה למרפאה אל אחד הרופאים. שם, בחדר ריק, הייתי לובשת את מדי האחות ועונדת את הסרט היהודי ועוברת למשרד ומשם לבית־החולים. כך לחמנו בפקודות הגרמנים. אולם האסון התקרב בצעדים מהירים. נהרסו כוחותינו ונעלם השקט הנפשי.

והנה הגיע יום־הדין: הוכרז על הקמת הגיטו. בבואי באותו יום לבית־החולים נודע, שרמקולים הכריזו ברחובות על הקמת הגיטו. אולם ההכרזות היו בכוונה מבולבלות; איש לא ידע מאילו רחובות צריך לצאת, ולאילו רחובות צריך לעבור. גרתי ברחוב ז׳ילנה 29, שעליו הוכרז כמה פעמים כי הוכלל בתחומי הגיטו, או הוצא מתחומיו. לבסוף נשאר הוא מחוץ לתחום הגיטו. נפל איפוא בחלקי, כבחלקם של רבבות אחרים, לחפש פינה בגיטו וגם את הכסף הדרוש לשכירתה. סוף־סוף מצאתי דירה ברחוב שליסקה 46, ביחד עם משפחת בורנשטיין, שכני היקרים.

בית־החולים נשאר באופן זמני מחוץ לתחומי הגיטו. אחדים מאתנו קיבלו תעודות־מעבר מידי ד״ר שטרומפ, שהצליח לקבלן ממפקדת ס.ס. , אולם רוב העובדים נשארו ללא תעודות־מעבר ונאלצו לעבור לגור בבית־החולים.

לא היה הדבר נעים להתהלך עם תעודות־מעבר אלה, בעיקר כשהסרט היהודי ענוד על הזרוע. כנופיות של פרחחים ברח׳ וולסקה היו מיידים בך אבנים ומשמר הגבול בגיטו היה נוהג באופן שונה ומשונה, ולא פעם היה מתעלל בעובדי בית־החולים ומכריח אותם לעשות „התעמלות" וגם מכה בהם. גם עלי עברו הרפתקאות שונות. פעם,

כאשר חזרתי מבית־החולים מאוחר בלילה עמד ליד השער ז׳אַנדאַרם וסרט ס.ס. על זרועו. כאשר הראיתי לו את תעו־דת־המעבר שלי לקחה, נתן לי מכה וציווה עלי להישאר בצד האַרי. קל להבין את הסכנה שהייתי נתונה בה מאחר שלא ידעתי לאן ללכת, וברחובות וארשה הסתובבו אז משמרות רבים. הורדתי את הסרט היהודי מעל זרועי וכפול־ניה־אַר׳ית התחלתי ללכת ממשמר למשמר ולהתחנן שיתנו לי להיכנס אל הגיטו שהשארתי בו עוד חפצים בדירה יהודית וברצוני לקחתם. השוטרים הפולנים, שחשדו בי שהנני יהודיה, לא נתנו לי להיכנס. מאוחר בלילה עברתי תוך סכנת נפשות דרך גדר־התיל.

למחרת היה עלי ללכת לבית־החולים. שם הורגש מח־סור גדול באחיות לחדר־הניתוח והייתי צריכה לבוא לעבודה בכל מחיר. הפעם שיחק לי מזלי; השוטר הראשון שפניתי אליו והסברתי לו שהנני אחות בבית־החולים ועלי ללכת לעבודה אמר לי: „את אחות ואני אח — תעברי מהר, שחברי לא יראו אותך.״

כך הגעתי לבית־החולים. לפי פקודת ד״ר שטרומפ נכ־תב פרוטוקול שבטעות נלקחה ממני תעודתי, והיא הוחזרה לי.

מצב זה נמשך עד פברואר 1941. בתקופה זו עברו עלינו טראגדיות גדולות. הגאֶסטאפּוֹ אסר כמה מן הרופאים, ביני־הם את ידידי הגדולים ד״ר פרלמן וד״ר שטראסברג. היתה זאת מכה קשה מאד בשבילי.

גם ד״ר אמסטרדמסקי סבל מאד על אבדן ידידיו, אולם היה הכרח להמשיך בעבודה גם בתנאים שנעשו קשים עד למאד: במחלקות היה קר, באין תנורים מוסקים, והאוכל מועט, החולים מתרבים והולכים מיום ליום, ומספר העוב־דים פוחת והולך, כי לא כולם יכלו לעמוד בתנאי עבודה אלה. אולם אנו, הרופאים והאחיות, שהעבודה בבית־החולים מילאה את כל חיינו, התאמצנו להמשיך להתגבר על כל המכשולים ולעשות את הבלתי אפשרי ממש. אין בכוחי לתאר את המאבק העילאי של קבוצה קטנה זו של העובדים בבית־החולים.

הגיע הזמן כאשר נאלצנו להעביר את בית־החולים לגיטו. בית־החולים לילדים, שנמצא בבנין בית־הספר בפינת רחוב לאֶשנוֹ וז׳אלאזנה, הועבר לרחוב סטאבקי 6, ובמקומו הועבר בית־החולים למחלות מידבקות למבוגרים, שלוש מחלקות כירורגיות והמחלקה הגיניקולוגית. המחלקה הפני־מית והמחלקה לחולי־עצבים הועברו לרחוב לאֶשנוֹ 1. כך נאלצנו להעביר את החולים במכוניות העזרה הראשונה בחורף, בקור הגדול ביותר, אפילו בלי כיסוי מספיק.

בפקודה על העברת בית־החולים נאמר, שמותר לנו לקחת רק את הדברים ההכרחיים — לפי הערכת השלטונות הנאציים — לבית־החולים לחולי טיפוס, שהוקם לפני שעברנו לגיטו. לא היה שום ציוד, וקשה היה לרכשו בתנ־אים ששררו אז. סיסמתנו, סיסמת האחיות היתה להוציא ממחסני בית־החולים כל מה שאפשר. בזמן חיסול המחלקה הכירורגית בצ׳יסטה והעברתה לרחוב לאֶשנוֹ נסענו, האחות איזראֶליס ואני, עם כל מכונית עזרה ראשונה והיינו מעבי־רות את המכשירים הכירורגיים היקרים בכרים שנתנו מתחת ראשי החולים. בזמן בדיקת המכוניות על ידי שוטר צבא־גרמני היו החולים מצמידים בכל כוחם את ראשיהם לכרים, שרופדו בצמר־גפן ובמכשירי־ניתוח, ואנו היינו אומרות לגרמנים כי חומם של החולים גבוה מאד. כרגיל, היה די במלים אלו להבריחם מיד מן המכונית. כך היתה כל אחת מאתנו מצילה את רכוש מחלקתה. לאחר שהמחלקה הכירור־גית הסתדרה במקומה החדש, הוברר שהצלחנו להעביר את כל הדרוש ויכולנו להמשיך בהצלת קרבנות השוד הגרמני.

בגיטו השתולל טיפוס. יום יום היו מביאים לבית־החולים עשרות חולים. התברר שהבנין ברחוב לאֶשנוֹ אינו מספיק, ושוב החלפנו את מקומנו. בית־החולים לילדים חזר לרחוב לאֶשנוֹ וחולי טיפוס הועברו לסטאבקי. כל מעבר ומעבר היה גיהינום ממש לעובדים בבית־החולים לחולי־טיפוס, שהיו צריכים לעבור בדרכם משמרות גרמנים. בין האחיות מילאה את תפקידה הקשה האחות אודס, שתוך הקרבה וענווה רבה היתה הולכת יום־יום למחלקתה.

כך לחמנו כדי להציל מן האנשים כמה שאפשר יותר. המגיפה קצרה את קצירה וכדורי השוטרים הצבאיים הנא־ציים, שעמדו על משמרותיהם או השתוללו ברחובות ואר־שה, היו מספקים למחלקה הכירורגית פצועי בטן, חזה, ידיים ורגליים. היהודים שימשו מטרות נעות לכדורי המרצ־חים, ובין קרבנותיהם היו ילדים רבים, שהיו מתגנבים דרך התיל לצד האַרי, כדי לקנות שם אוכל בזול ולקיים בו את משפחותיהם.

אני זוכרת שני נערים, שני אחים, אחד בן 12 והשני בן 9. הביאו אותם יחד, הגדול היה כבר בלי רוח חיים והקטן פצוע פצעי מוות. והילד בן 9 קרא תוך אנחות... „ובעד מה? בעד ראש כרוב צריך להקריב חיים!״ מלים אלה היו קורעות את לבותינו. הרופאים והאחיות עשו הכל כדי להציל את חייו, אולם הכבד הקרוע לא ניתן לריפוי והילד מת.

בבית־החולים הכירורגי היו שלוש מחלקות. במחלקה הראשונה עבד כמנהל ד״ר ורטהיים, שעוד בילדותו פרש מן היהדות, אולם הנאצים הזכירו לו את מוצאו והכריחוהו לחיות אתנו. הוא עבר יסורי גיהינום ממש. שמו היה מפורסם מדי ולא היה יכול למצוא מחבוא בצד האַרי. כל הזמן איים עליו אחד משומרי בית־החולים „אומגה״, שבו עבד ד״ר ורטהיים שנים רבות כאחד מבעליו. בסופו של דבר ניספה, כנראה, בעטיו של שומר זה.

במחלקה השניה עבד כמנהל ד״ר אמסטרדמסקי, ובמח־לקה השלישית — ד״ר בורקובסקי. בכל מחלקה עבדו רופ־אים רבים; במחלקה מס׳ 2 עבדו: ד״ר שטיימר, ד״ר מייס־טר, ד״ר ניבוז׳ה, ד״ר בירנבאום, ד״ר פולק, ד״ר פוגל ועוד מספר רופאים צעירים, ביניהם ד״ר גולדשטיין. במחלקה מס׳ 3 עבדו ד״ר ברנווין, ד״ר שטוקהמר, ד״ר שביצר, אורולוג מרקוספלד ורבים אחרים. במחלקה מס׳ 1 עבדו ד״ר רוטהאוב, ד״ר טננברג ואחרים, שאת שמותיהם איני זוכרת. לכולם היתה עבודה רבה. ד״ר שטיין ניהל את המחלקות לכירורגיה ולמחלות מידבקות. במחלקות אחרות עבדו ד״ר שנביץ (גיניקולוגיה), ד״ר הרמן (עצבים), ד״ר שייניץ ורבים אחרים. במחלקה למחלות מידבקות עבדו

ד״ר בילנסקי, ד״ר גרוסבלט, ד״ר מונבס ואחרים, שאת שמותיהם איני זוכרת עוד.

כך היה בית־החולים בצ׳יסטה לחלק בלתי נפרד של הגיטו.

היתה זאת, כאמור, תקופה של השתוללות מגיפת הטיפוס. יום־יום היו מתים עשרות ואפילו מאות יהודים, והמגיפה הפילה חללים גם בקרב צוות העובדים והמטפלים בחולים. התמותה היתה כה רבה, שהשתדלו לחפור קברים בודדים והחלו קוברים את המתים בקברי אחים. נוסף למאות קרבנות הטיפוס מתו בגיטו יום־יום אנשים ברעב.

החיים בגיטו נעשו קשים מיום ליום. הגרמנים התחילו לפרוץ בלילות לדירות, מוציאים מהן אנשים בודדים או קבוצות שלמות והורגים אותם בחצרות. עלה וגאה גל המאסרים באמתלה של בני תערובות. בו בזמן נאסר ברחוב המנהל שלנו, ד״ר דוד אמסטרדמסקי ז״ל, ובמחלקתנו השתרר דכאון כבד. את מקומו של ד״ר אמסטרדמסקי מילא בכבוד ד״ר שייניצר.

ימים רדפו ימים, והנה פורסמה פקודה חדשה: כל היהודים שאינם עובדים חייבים לעזוב את הגיטו ולהיכנס למחנות עבודה, כביכול. הוקמו בגיטו בתי־מלאכה גרמניים שבהם יעבדו בעלי מקצוע יהודים, ורק הם ישארו בוארשה. בן רגע הפכו כל היהודים — גברים, נשים וילדים — לבעלי מקצוע: עורך־דין נעשה — לסנדלר ומהנדס — לעושה־מברשות.

הגרמנים החלו להחרים מכונות וציוד אחר בגיטו, כדי להקים את בתי־המלאכה, וציוו על הקהילה היהודית להגדיל את מספר השוטרים היהודים. הכל נעשה בקצב מסחרר. התחילו מדברים על חיסול הגיטו הקטן, שנמצא ברובע הדרומי והקיף את הרחובות פאַנסקה, שאָננה ושליסקה. ברחוב שליסקה גרתי גם אני עם משפחתי. נוספה צרה חדשה: לא ידעתי לאן ללכת; לא היה לי קרוב בגיטו הגדול, כי כל משפחתי גרה בגיטו הקטן.

בית־החולים קיבל אותי עם משפחתי. מאז ומתמיד היה זה ביתי השני, ועכשיו נכנסתי לגור בו יחד עם בתי ובעלי, שעבד במחלקת האספקה היהודית. גרנו באולם המעבר לחדר הניתוחים וישנו על אלונקות. נעשינו מחוסרי בית.

הגרמנים ראו את בית־החולים כמוסד חיוני לשם טיפול בעובדי בתי־המלאכה, ולמעשה היה זה מוסד שטיפל בקרבנות ההשתוללות הגרמנית שלא פסקה. הגרמנים טיילו ב„ריקשות" ברחובות הגיטו וירו באנשים כמו בחיות בשעת הציד. מכל סימטה ירו השוטרים הצבאיים הגרמנים ביהודים עוברים ושבים ברחוב, באמתלה שהללו רצו לעבור את גבולות הגיטו. וכך, תוך מאבק קשה, התחיל חיסול הגיטו.

ב־18 ו־19 ביולי 1942 התחילו להתלחש בגיטו על פקודה שניתנה למשטרה היהודית להתיצב כולה, ביום 19 ביולי בבוקר. במהרה נודעה גם מטרת ההתיצבות הזאת. היה זה היום הראשון של המצור בגיטו. המשטרה היהודית סגרה רחוב אחרי רחוב ושליחיה החלו לבקר בבתים ולהוציא אנשים שלא היו להם תעודות של עובדים בבתי־המלאכה. בראש וראשונה הוציאו את הזקנים והילדים והביאום לכיכר־המעבר („אומשלאגפלאץ") כדי לשלחם, כביכול, למזרח.

הגרמנים החלו בחיסול בתי־זקנים ובתי־יתומים. בית־החולים שלנו, הרגיש לכל שינוי במצב היהודים, החל לקבל סוג חדש של חולים: זקנים שמצאו בו מקלט כדי להציל את חייהם. הגרמנים טרם נגעו אז בבית־החולים, ואולמותיו ופרוזדוריו התמלאו עד אפס מקום.

אולם השקט לא נמשך זמן רב. האפוטרופוס הגרמני של בית־החולים הודיע לנו, שלדעתם חלק מעובדי בית־החולים הוא מיותר. השלטונות הרפואיים הועמדו לפני בעיה איומה: נדרש מהם לקבוע מי נחוץ ומי לא. אנשי הס.ס. דרשו להגיש לאישור רשימת עובדים מוקטנת. הרופאים ד״ר שטיין, ד״ר בורקובסקי וד״ר שייניצר וכמה מאנשי המינהלה מילאו את הפקודה תוך יסורים קשים. הם השתדלו להשאיר עובדים כל כמה שאפשר יותר. כרגיל במסיבות כאלו, לא נמנעו מעשי־עוול טראגיים. כל מחלקה מסרה את מספר חוליה ועובדיה. הגרמנים בדקו את הרשימות והודיעו שבקרוב יהיה צורך להפחיתן עד לחצי.

מספר היהודים בעיר פחת והלך מיום ליום. בתים רבים עמדו כבר ריקים. והנה, כאשר יקרה בזמן סערה שהשמש מופיעה לרגע, — היתה אצלנו השמחה גדולה כאשר באותם הימים הטראגיים בהם נשלחו רוב תושבי הגיטו למות, שוחרר ד״ר אמסטרדמסקי מבית־הסוהר.

חיי התרכזו בבית־החולים ובמוסד האספקה של הגיטו שבו עבד בעלי. בזמן המצור הייתי הולכת לבושה במדי־אחות אל בעלי ומביאה אותו ואת בתי בת ה־12. בתי, שהיתה גבוהה מכפי גילה, התלבשה כמבוגרת, מפני שילדים היו אז בסכנה גדולה. הייתי מלבישה אותה מדי־מטפלת ומעסיקה אותה על ידי באולם הניתוחים, והיא היתה עובדת מתוך הבנה והקרבה רבה מאד.

יום אחד קיבלנו פקודה למסור לגרמנים רשימת עובדים, ילדיהם וגילם. פחד גדול נפל על כל ההורים. לא ידענו לאיזו מטרה דרושה להם רשימה זו. אמרו שאת הילדים בגיל 12 ומטה יקחו, וילדים קשישים מגיל 12 יעסיקו בבתי־המלאכה. הפחד הפך את חיי לגיהינום. חדלתי לקחת את בתי לעבודה במחיצתי, והיא הסתתרה בשטח בית־החולים.

עבדנו יחד תוך יסורים גופניים ונפשיים, כמשפחה אחת לטובת היהודים שמצבם היה קשה יותר. בזמן ה„סלאקציות" היו הגרמנים לוקחים את החולים בראש וראשונה. דאגתנו העיקרית היתה לתת לחולים כל מה שהיה ביכולתנו. באספותינו עם האחות הראשית, האחות פריד, היינו מבררות את האפשרויות להסתיר את החולים שיכלו להתהלך. היו אלה חולים מסוג מיוחד. מהם שקפצו מהרכבות בזמן הגירושים ונפצעו קשה בראשיהם, בפניהם, ברגליהם ובידיהם, ומהם שנורו ברחוב על־ידי ס.ס. ואוקראינים. אלה האחרונים היו פצועים, בעיקר, בבטן או בראש; רובם מתו מיד אחרי בואם לבית־החולים.

הרופאים ד״ר בורקובסקי, אמסטרדמסקי, מייסטר, שטוקהמר, ברנדוויין, וואלר, מרקוספלד וכן רופאי מחלקת־הפנים ומחלקת מחלות מידבקות: ד״ר מונווס, דאטנר, אפלבאום,

גרוסבלט ואחרים עבדו כמעט בלי הפסקה. גב׳ ד״ר בראודה־הלר הקימה וניהלה מחלקת־ילדים קטנה לדוגמה. קשה היה תפקידו של מנהל בית־החולים ז״ר שטיין, שהיה חייב למסור כפעם בפעם דין וחשבון על מספר החולים והעובדים, כי קשה היה להחליט איך לערוך את הדין וחשבון, ולא להמיט שואה על בית־החולים ועל העובדים.

תפקיד קשה ואחראי מילא האפסנאי של בית־החולים מר שכטהולץ, שהיה מוכן להקריב הכל לטובת המוסד. בזמן ה„סאלאקציות" היה משתדל להסתיר מספר רב ככל האפשר של אנשים והיה מבקרם מזמן לזמן במחבואיהם, כדי לנחמם ולהודיעם שעוד מעט ויוכלו לצאת מהם.

וכך היו עוברים עלינו הימים בפחד מתמיד ודאגה למשפחה, לקרובים ולמכירים. כולנו היינו למשפחה אחת. אחרי העבודה היינו מתכנסים, רופאים, אחיות ומטפלות, בדירת האחות פודליפסקה, שגרה ליד המחלקה הכירורגית וסוקרים את המצב. דיברנו על כך שהגיע הזמן לעבור לצד הארי ובינתיים היינו ממציאים מחבואים חדשים בשביל החולים, כדי להמעיט ככל האפשר את מספר האנשים שיפלו בידי הרוצחים להובילם ל„אומשלאגפלאץ".

ב־15 בינואר 1943 לפנות ערב הודיעה לי האחות פריד, שעלי להיות תורנית הלילה במחלקה הכירורגית בהנהלת ד״ר אמסטרדמסקי. התורנית בקומה העליונה היתה האחות איסראֶליס.

בכל מחלקה שכבו 100 חולים. כמה מאות חולים שכבו במחלקה הפנימית ובמחלקה למחלות מידבקות. בשעה 10 בערב קיבלתי את המחלקה לידי.

כאשר התחלתי בעבודה, ראיתי שאין לי שום עזרה על אף העובדה שהעבודה קשה מאד. הלכתי למשרד, שבו ישב בתורנות מר קושנר, עוזר האפסנאי של בית־החולים, וביקשתיו שישלח לי לעזרה את הנערה הצעירה בת 16 סאֶבצ׳יה (שם משפחתה נשמט מזכרוני). חזרתי למחלקתי והתחלתי להכין את החולים לקראת הלילה ולהציע את מיטותיהם. החולים היו שואלים אותי שאלות מדאיגות: „אחות סאֲבינה, האם לא תהיה ,סאֶלאקציה׳, ומה יהיה אז אתנו, את אלה שאינם יכולים ללכת ולא יוכלו להסתתר?" הכאב תפס את גרוני, ובלבי הרגשתי שהפחד עולה ומחניקני. ידעתי היטב, מה פירוש ה„סאֶלאקציה" בשביל החולים. לפני עיני רוחי היו עוברות כמו בסרט קולנוע, ה„סאֶלאקציות" הקודמות.

לאולם החולים נכנסו אנשי גאֶסטאַפּו עם אקדוחים ביד אחת ומגלבים בשניה. הם הצביעו במגלב על הקרבנות ואילצו את העובדים להורידם ממיטותיהם אל העגלה. מי שיכול ללכת נצטווה ללכת בכוחותיו. לא הניחו להם ללבוש בגד, ובמאמץ של יאוש היינו מטילים עליהם שמיכות ויורדים אתם יחד.

כרגיל, לקחו יחד עם החולים גם חלק מן העובדים והנשארים נשארו לחכות ל„סאלאקציה" הבאה. איש לא קיווה להישאר בחיים, ואף־על־פי־כן הרוח המתמרדת ציוותה עלינו לעשות הכל כדי להינצל. בלבי נאבקו שני כוחות אדירים: חובת האחות, המצווה לחיות ולמות יחד עם החולים והעובדים של בית־החולים, ורגש האימהות הגוזר עלי לחיות בכל מחיר, כדי להציל את בתי.

בלילה זה, בשעה 12, שמעתי דפיקות חזקות על הדלת; הלכתי לפתוח, וכרוח רעה התפרץ השוטר היהודי ברוניסלאב גירשלק. היה זה אחד השוטרים שלא היה מעמיס יהודים על עגלות. הוא היה מודיע לנו על כל סכנה קרבה, וגם עכשיו הוציא אותי אל הפרוזדור, כדי שהחולים לא ישמעו, ואמר: „גב׳ סאבינה, ידיעה רעה, היום ב־5 בבוקר עומדים להסל את הגיטו עד הסוף. הודיעי זאת מיד לד״ר אמסטרדמסקי ולמשפחתך, כדי שיסתתרו במרתפים ובכל מקום אפשרי." שאלתיו מאין לו הידיעות האלה, והוא סיפר שאחד מקציני הגאֶסטאפו, המתיחס בהגינות אליו, מזהירו, כרגיל, על סכנה, והוא שמסר לו את הידיעה. נתבלבלו מחשבותי ולא ידעתי במה להתחיל, אולם מיד התגברתי והתחלתי לפעול. רצתי אל ד״ר אמסטרדמסקי, שגר על־יד המחלקה, הערתיו וסיפרתי לו את אשר שמעתי. הוא קם מיד ממיטתו, התלבש והלך למשרד, ואני אתו. במשרד מצאנו כבר את ה״ה קרושצ׳ור, שטבהולץ ואחרים, וביניהם השליח גורביץ, שגם להם הודיע ברונק על הסכנה. גורביץ היה בחור צעיר, זריז ואמיץ־לב להפליא. הוא אמר שעליו לבדוק את הידיעה; לקח סיגריות לכיסו, עלה על האופניים ונסע למשמרות. אני חזרתי למחלקתי, קראתי לאחות איסראֶליס והתיעצתי אתה מה לעשות. החלטנו להודיע בסוד על הסכנה לחולים המתהלכים, כדי שיוכלו להסתתר, ואילו לאחרים לא יכולנו לעזור.

האחות איסראֶליס ואני פעלנו כאילו לא קרה דבר. אולם פעולה שנהגנו לעשותה בזמן משמרת־לילה לא עשינו הפעם: תמיד היינו מכינות בלילה תה חם בשביל החולים לכשיתעוררו משנתם לפנות בוקר — הפעם לא עשינו זאת. חולים מופתעים שאלונו מה קרה, מדוע לא קיבלו תה? האחות איסראֶליס אמרה להם, שהעצים רטובים ואי־אפשר להעלות בהם אש. בשעה 4 לפנות בוקר נתנו מודדי חום לחולים, כדי להעסיק במקצת את מחשבותיהם. השארתי את סאֶבצ׳יה באולם החולים ורצתי אל המשרד. בינתיים כבר חזר השליח שלנו מן הסיור. הוא סיפר שדיבר עם ז׳אנדארמים במשמר, ואלה אמרו לו ששקט בגיטו ואין להם שום פקודה להיכנס לגיטו. גורביץ הבטיח לשומרים שמיד יחזור, יצא מן הגיטו וראה שבמרכז העיר מתאספים האוקראינים.

התחלנו להכין מקלטים במרתפים. בשעה 4.30 רצתי הביתה. בדרך נכנסתי למוסד האספקה ושחתי להם על השמועה. טילפנו משם למפקדת שירותי־הסדר, והתשובה היתה שבגיטו שקט ואין הם יודעים מאומה. פקידי המוסד אמרו לי שאילו היה עתיד להתארע משהו, היו הם הראשונים לדעת על כך.

הלכתי לדירתי שבה גרו עוד 3 משפחות: הגזבר הראשי של מוסד האספקה עם אשתו, בתו עם בעלה שפירא, ופקידת המוסד לוצינה גולדבאום עם אמה. סיפרתי לכולם את החדשות ויעצתי להם לקום מיד ולהסתתר, אולם איש מהם לא רצה להאמין לי. הם אמרו לי כי ראש הקהילה ליכטנבוים אמר להם ש,סאֶלאקציה׳ לא תיערך עוד.

מיואשת נכנסתי לחדרי וסיפרתי הכל לבעלי. הלבשתי

את הילדה ולקחתי את שניהם לשטח בית־החולים. בדרך פגשנו אחד מחברי בעלי ויעצנו לו להסתתר. הוא שמע בקולנו.

בשטח בית־החולים כיוון אותנו שטבהולץ למרתף, שהכניסה אליו היתה בסולם. הכנסתי את ילדתי ואת בעלי, כבר מצאתי שם רבים מעובדי בית־החולים עם משפחותיהם.

אני חזרתי למחלקתי; ניסיתי לשלוט ברוחי ולמלא את כל חובותי הרגילות כלפי החולים שלא יכלו לקום. אחרים הסתרתי בכל מיני מקומות וחזרתי למרתף.

במרתף הסתתרו רופאים רבים: ד״ר מרקוספלד עם משפחתו, ד״ר טננברג עם אשתו, ד״ר ברנדווין עם משפחתו ד״ר גרוסבלט עם אשתו, חולת הטיפוס, ורבים אחרים.

היו שם שלושה אולמות מלאים עד אפס מקום. בפינה אחת ישבנו האחות איסראֶליס, רובינשטיין עם אשתו וילדו, ואנחנו. היינו חייבים לשמור על שקט מוחלט. נשימה חזקה בלבד היתה עלולה להישמע בעד הקירות הדקים. הגרמנים השתוללו בכל שטח בית־החולים, לקחו את החולים ושאלו איפה יתר עובדי הבית. שטבהולץ היה מלווים באומץ־לב ומסירות מאין כמוה ומסביר להם שיתר העובדים גמרו את עבודתם והלכו לבתיהם, ומשם בודאי כבר לקחו אותם.

כשלא השגיחו בו, היה ניגש למקלטנו ומספר לנו את החדשות. החדשות היו איומות. בין היתר מסר לנו שלקחו את החולים עם האחות פריד, את בעלה, את האחות פרוז׳נ־סקה ועובדים רבים אחרים.

ישבנו וחיכינו, כל אחד עם מחשבותיו שמא זאת היא שעתנו האחרונה. במקלט נמצאו ילדים רכים רבים, שלא תמיד שמרו, כמובן, על השקט, וכל רעש היה כרוך בסכנה איומה לכולנו. הרופאים ציוו לתת לילדים מנות של מור־פיום, ואני נאלצתי ללכת מתינוק לתינוק ולהזריק להם מורפיום.

דממה מוחלטת שררה במקלט. פתאום שמענו מעל לרא־שינו צעדים כבדים וקול חזק שואל בגרמנית: מה שם? לבותינו עמדו מדפוק, ואמהות חיבקו את ילדיהם. והנה נשמע קולו השקט של שטבהולץ שלנו: „שם נמצאים אול־מות לקבלת חולי טיפוס.״ נשמנו לרווחה. הגרמנים ברחו במהירות. לאחר שעה קלה נשמע קול יריות ברחוב, ושוב נשמעו צעדים כבדים, שונים מהקודמים. נשאו יהודי שלא נזהר ויצא לרחוב — נתפס ונרצח.

במרתף זה ישבנו שלושה ימים ושלושה לילות, מיום שני, 16 בינואר 1943, בבוקר עד יום חמישי, אחר הצהרים. אז בא שטבהולץ, הסיט את דלת מחבואנו והודיע לנו, שאפשר לצאת מן המקלט, אבל אין לעזוב את שטח בית־החולים מפני שבאזור מוראנוב עוד נמשכת פעולת החיסול.

בעלי עם הילדה הלכו לדירתנו, ואני חזרתי למחלקתי. במחלקה שררה דממה איומה. המיטות היו ריקות או תפו־סות, אך לא היו בהן חולים — רק גופות נרצחים. מאחורי עמדה האחות איסראֶליס ושתינו בכינו בכי מר. עברנו בין המיטות והעצמנו את עיני הנרצחים, עיניים מלאות אימה, ולכל אחד לחשנו שהאלוהים, אם ישנו בשמים, ינקום את נקמתו.

בערב חזרתי לביתי, ושם ראיתי מראה זוועה אחד נוסף על מה שראיתי באותו יום: כל שכנינו שלא רצו להאמין לי שמתקרב חיסול הגיטו נלקחו. על יד מיטתה של גברת הורוביץ החולה עמדה נעל אחת — כנראה שלא נתנו לה לנעלה. על יד מיטת בתה התגלגלו חלקי בגדיה — לא הניחו לה ללבשם. כל הדירה היתה שדודה והרוסה.

חזרתי, יחד עם בעלי וילדתי, לבית־החולים והלכנו לדירת האחות פודליפסקה ובכינו מר על אלה שנלקחו מאתנו והתייעצנו לפתוח את בית־החולים או לא. רוב הנוכ־חים שם היה מיואש וטענו שאין טעם לפתוח שוב את בית־החולים. כלום נרפא חולים, אמרו, כדי שהגרמנים יבואו ויקחו אותם או ירצחום במקום? אולם היו גם אחרים, שראו חובה לעצמם לפתוח את בית־החולים ולהגיש עזרה עד שעתם האחרונה. ביניהם הייתי גם אני.

החיים הוכיחו שלמרות הכל יש עוד צורך בנו. למחרת התחילו להגיע לבית־החולים חולים חדשים מבין אלה שקפצו מן הרכבות או נורו בידי הגרמנים ולא נהרגו. ושוב עמדנו, קבוצה קטנה של רופאים ואחיות, למלא את חובתנו הנעלה.

אתה שעה התמרד לבי נגד הפאסיביות והחלטתי להציל את ילדתי בכל מחיר, אף במחיר הפרידה, על אף העובדה שבלעדיה חיי לא היו חיים. בצד הארי גרה בת־דודתו של בעלי, שהיתה אשתו של קונסול־הכבוד היוגוסלאבי. טילפנתי אליה וביקשתי להציל את ילדתי. היא ובעלה הבינו לרוחי ונענו לי. לאחר ימים מספר הייתי צריכה לקבל הוראות איך לבצע את תכניתנו. כל הזמן נאבקתי עם ילדתי שסירבה ללכת בלעדי, ולכל הפצרותי היתה עונה במשפט אחד: „אינני רוצה להיות יתומה מאושרת לאחר שהורי יירצחו על ידי הנאצים.״

אחר יומיים קיבלתי הודעה טלפונית שעלי לשלוח את החבילה. העברת ילדתי לצד הארי היתה כולה איפוא בידי. בתי לא שינתה את דעתה, אולם לבסוף הסכימה לתכניתי משהסברתי לה, שבחוץ תוכל לעשות גם למען הצלתנו אנו. המאבק עם בתי נמשך שבועיים.

היהודים אשר הלכו לעבוד בבית הנתיבות המזרחי היו צריכים לקחת את בתי אתם. באותה דרך הוציאה גם האחות ביליצקה את בתה. ביקשתיה להשגיח על בתי בדרך. הגיע ליל הפרידה. התפללתי לאלוהים שיציל את ילדתי. ליויתיה עד למשמר ברחוב דז׳יקה, ובעלי והאחות איסראֶליס ליווה מרחוק עד למשמרות. פתאום שמעתי יריות מצד המשמרות. חיכיתי לבעלי ולידידתי. היא באה ראשונה והובילה אותי לבית־החולים. אימצתי את כוחותי האחרונים וחזרתי לעבו־דתי. פרט לבעלי לא נשארה אתי כל נפש מקרובי. את אמי וחמש אחיותי עם בעליהם וילדיהם כבר רצחו הנאצים מזמן, ועכשיו, כדי להציל את היצור היקר מכל, שלחתיה בעצמי הרחק ממני. גדול היה הכאב מנשוא, הלב התכווץ מפחד ולא מצאתי לי מקום.

וכך המשכנו בעבודה. אני הייתי מטילה עבודה על החולים, שהיו רוחצים ומטאטאים במחלקה, כי הכנופיות, שהיו מתפרצות מזמן לזמן לבית־החולים, היו רוצחות קודם־כל את החולים שלא עשו מאומה. עדיין היו נוהגים כבוד בבית־החולים: יחידות ס.ס., ס.א. והמשטרה שסגרו על רחובות וגושי בתים בסביבתנו, לא היו נכנסות לבית־

החולים. אולם ברחוב לאָשנוֹ, ליד בית־החולים, התחילו מתרבים והולכים המקרים של תפיסת עוברים־ושבים, וביניהם גם רופאים ורופאות ועובדים של בית־החולים, ושליחתם ל„אומשלאַגפלאַץ.״ תיחבלנו תחבולה להוציא את הנעצרים מכיכר־המעבר: המכונית של בית־החולים התחילה להלך בין בית־החולים למחלות מידבקות, שנמצא ליד הכיכר, לבין בית־החולים למחלות כירורגיות שברחוב לאָשנוֹ, וקבוצת אחיות קיבלה רשיון להביא מים לנעצרים הממתינים לתורם ברכבת. האחיות האלה הצניעו מתחת למדיהן מדי אחיות ומטפלות ומוציאות בעזרת אלה רופאים ורופאות, ולפעמים גם עצורים אחרים, להובילם לניתוחים, כביכול, בבית־החולים. אך למותר לומר שחייהן של אחיות אלה, כחייהם של הניצולים, היו נתונים כל שעה בסכנה גדולה.

באחד הלילות בספטמבר קיבלנו ידיעה שעד למחרת בצהרים יחוסל בית־החולים כליל. נצטווינו להביא את כל החולים לרחוב סטאבקי 4 במכוניות של הקהילה היהודית. החולים שיכלו להתהלך היו צריכים לבוא ברגל. היה זה מראה איום: שורות ארוכות של חולים עטופים בשמיכות צועדים לאיטם לקראת המוות. העובדים צוּוּ להתיצב ברחוב זמנהוף 19. האחות איסראֶליס ואני עמדנו וארזנו את המכשירים. הסברנו לד״ר אמסטרדמסקי, שהמחלקה שלנו חייבת להתקיים, ואם לא נמות נפתח בית־חולים יהודי בכל מקום שנימצא. צעדנו ברבעות דרך רחובות ריקים אל רחוב זמנהוף 17.

ביום זה הפרידו בפעם הראשונה ביני ובין בעלי. אני לקחתי את בתי אתי לרחוב זמנהוף. בעלי קיבל פקודה להתיצב יחד עם עובדי מוסד־האספקה במקום אחר. ברחוב זמנהוף חיכינו כולנו לגורלנו, כשאנו יושבים על צרורותינו. בשעה 3 ניגש אלי ד״ר אמסטרדמסקי וביקשני לנסוע לרחוב סטאבקי, שם שוכבים כל החולים שלנו ברחוב, ללא טיפול וללא תחבושות. לא יכולתי לסרב לבקשתו ונסעתי שם יחד עם בתי * ועם האחות איסראֶליס והמטפלת רובינשטיין.

ברחוב סטאבקי שכבו החולים ברחוב, בבוץ, כשפצעיהם מגולים ובלתי חבושים. כמה מן העובדים לשעבר בבית־החולים למחלות מידבקות סחבו את החולים אל הבית פנימה להשכיבם על הרצפה באולמות שכבר לא היו בהם מיטות. אנו הצטרפנו לקבוצה הזאת, וכך סחבנו את החולים במשך כל הלילה, ובבוקר התחלתי לסדר את אולם הניתוחים. בבוקר 10 בספטמבר 1942 הגיעו אלינו ד״ר גולדשטיין, הסטודנט בלין וד״ר וולר ועוד רופאים אחדים והביאו אתם את הידיעה, שבראנד, הממונה על חיסול הגיטו פקד להשאיר חלק מן העובדים הרפואיים בחיים, כדי שיטפלו בפועלים העובדים בבתי־המלאכה.

בשעה 12 באו אלינו ד״ר בורקובסקי וד״ר אמסטרדמסקי והודיעו לי, שאני וילדתי לא נקבל „תעודות־חיים״, כי ההמון גזל מידי ד״ר שטיין, מנהל בית־החולים, חלק מן התעודות. החלטתי ללכת אל הקהילה, אף־על־פי שכל הרחובות היו מלאים משמרות ס.ס., כדי לקבל משם „תעודת־חיים״ בשביל ילדתי ובשבילי. את הילדה השארתי ברחוב סטאבקי תחת השגחת האחות איסראֶליס. הלכתי ברחובות במדי־אחות עם תעודת־עבודה ותעודת ד״ר שטרומפּ ביד ועברתי על־יד משמרות ס.ס. והמשטרה. רק המשמר ליד הכניסה אל הגיטו עיכב אותי. אמרתי להם שהשלטונות הגרמניים שלחוני אל הקהילה, כדי להביא משם תעודות־חיים בשביל העובדים הרפואיים.

הגעתי אל הקהילה. האיש הראשון שפגשתי היה בעלי. הוא חיפשני שם מן הבוקר ונבהל מאד כאשר נודע לו שבאתי בלי הילדה. לא חשבתי הרבה ובאותה דרך חזרתי לקחת את ילדתי. המשמר ברחוב דז׳יקה שוב עצר אותי. הסברתי ששכחתי ניירות ועלי להביאם מבית־החולים ב„אומשלאגפלאץ.״ באתי לשם והלבשתי את ילדתי מדי־אחות, נתתי לה כרטיס־עבודה ביד ואמרתי: „אנו הולכות אל אבא ועלינו לעבור ליד משמרות גרמניים. היי אמיצה, הביטי ישר לפניך ואל תסתכלי לצדדים. עשי מה שאני אעשה.״ גם הפעם עברנו בשלום.

כאשר הגעתי שוב אל הקהילה הלכתי מיד אל ד״ר שטיין. הוא אמר לי, שאין באפשרותו לעשות מאומה. לא נכנעתי, הרצון להציל את ילדתי לא נתן לי להיכנע. ההצלה באה באופן בלתי־צפוי. מחצר הקהילה התחילו לצאת קבוצות ראשונות שנצטוו להישאר בגיטו היהודי החדש. ביניהם היו גם עובדי מוסד האספקה יחד עם בעלי. הוא ראנו בקבוצה של הנועדים להישאר וניגש אלינו. משראה זאת בראנד, ניגש אלינו ושאל: מה פירושו של דבר זה? אמרתי לו שזה בעלי, שיש לו תעודת־חיים ושאני עם ילדתי רוצים להצטרף אליו. הוא הסתכל בילדתי, הרים את ראשה, ופתאום הכניס את כולנו בין השורות של הנדונים לחיים.

התחלתי להאמין שכוח עליון שומר עלינו. הלכנו אל מוסד־האספקה ברחוב זמנהוף 11, ומשם אל מכירי הטוב השופט קוברינר, שהיה חבר הקהילה. הוא הבטיח לי שיעשה הכל, כדי להשיג בשבילי ובשביל ילדתי תעודות־חיים. הלכתי לדירת בעלי ברחוב גאֶנשה 25.

בבוקר התחילה המשטרה היהודית לחפש אנשים שלא קיבלו את תעודות־החיים. תפסו גם אותנו. לא הועילו שום הסברות, שבמשך שעה אנו צריכות לקבל את התעודות ושלבעלי כבר ישנה התעודה. מפקד־המשטרה פירסט רצה למצוא חן בעיני הגרמנים ולספק להם קרבנות במספר הגדול ביותר. הם הביאונו אל המגרש שלפני בית־הסוהר הצבאי לשעבר, בקרן הרחובות גאֶנשה ודז׳יקה, שם מצאנו כבר כמה מאות מן הקרבנות. בעלי בא יחד אתנו ורק בקושי הצלחתי לשכנעו שנוכחותו רק תקשה עלינו את הבריחה שהתכוננתי לה יחד עם ילדתי. בעלי רץ אל השופט קוברינר להודיע לו על הקורות. הוא ירד מיד, כדי להציל אותי ואת ילדתי, אולם בינתיים נשתנה המצב: ברחוב גאֶנשה הופיע בראנד בכבודו ובעצמו ואתו מפקד המשטרה היהודית פירסט. האחרון סירב להיענות לכל הבקשות של בעלי ושל קוברינר וענה להם, שאני עם ילדתי נלך ראשונות.

התחלנו לצעוד בכיוון ל„אומשלאגפלאץ.״ החלטנו, אני וילדתי, ששום כוח בעולם לא יפריד בינינו, שירצחו אותנו

---

* כמה מקומות בדין־וחשבון סתומים הם, וכן יש מוקדם ומאוחר, אבל הדברים נמסרים כפי שהגיעו לידינו. המערכת

יחד, אם לא נצליח לברוח. הילדה בת ה־12 אמרה לי: „אמא, נדמה לי, שאינני חיה כבר."

היתה לי תכנית בריחה מוכנה: אמרתי לנצל את העובדה שהשער ל„אומשלאגפלאץ' נמצא ליד שער בית־החולים ולברוח, יחד עם ילדתי, משורות הצועדים ולקפוץ אל בית־החולים. וכך עשיתי, אולם שוטר יהודי רדף אחרינו והחזירנו ל„אומשלאגפלאץ."

האנשים ב„אומשלאגפלאץ" ידעו שהם הולכים לקראת מוות תוך עינויים, אשר העולם עוד לא ידע כמותם. קשה היה לראות את יאושם, יאוש של אין אונים ואין מוצא. החלטתי שוב לנסות ולברוח. התקרבתי לקיר, שהיה בגובה קומה אחת, שהפריד בינינו לבין בית־החולים. הצלחנו לקפוץ לעבר השני של הקיר, אולם בזמן הקפיצה הזאת שברתי את רגלי, והילדה נקעה רגל. התברר, שאי־אפשר להיכנס לבית החולים בדרך זו. האנשים, שהיו אז במטבח לא הכירונו ופחדו לפתוח את החלון ולתת לנו להיכנס. אולם אז הבחין בנו אחד העובדים הוותיקים של בית־החולים והתחיל לצעוק אלינו, שנחזור ל„אומשלאגפלאץ," כי שם יש דלת קטנה, והוא יפתחנה ויתן לנו להיכנס. למרות הכאבים האיומים ברגל, עברנו שוב את הקיר וחזרנו ל„אומשלאגפלאץ." אולם כאשר הגענו לאותה דלת ראינו שחייל גרמני מאיים ברובה על המציל שלנו. גרמני זה היה בחור צעיר והוא צעק אלינו שנסתלק. אמרתי לו שאני אחות ועלי לחזור לבית־החולים. הוא ענה לי שמכאן אין חוזרים עוד לשום מקום. אז החלטתי לבקשו בשם כל הקדוש לו לתת לי להציל את ילדתי, הורדתי מהאצבע את טבעת־הקידושין ונתתיה לו, הוצאתי מכיסי 70 זהובים שהיו לי ונתתים לו. הוא הסתכל בילדה, קיבל הכל ונתן לנו לעבור. גרמני זה הינו אדם, ריחם עלי — אמרה ילדתי.

בבית־החולים מצאתי ידידים רבים ומכירים. החלטתי להישאר אתם יחד. מחלונות בית־החולים ראינו את ה„אומשלאגפלאץ": המוני רעבים, צמאים ומלוכלכים סוחבים על גביהם חבילות כבדות ועולים אל קרונות־המוות, אחרים שוכבים על האדמה ומחכים לתורם. אני וילדתי התחלנו לעבוד באמבולאטוריון שבקומה הראשונה. יחד עם האחיות איסראליס, פרידמן ונייליביז'ן היינו מגישות מים לשתיה לאומללים ב„אומשלאגפלאץ" ומצליחות כפעם בפעם להציל נפש אחת. היינו יוצאות שתיים — ברשיון השוטר הצבאי שעמד על המשמר — עם דלי מים וחלוק של אחות נוסף, וחוזרות שלוש אחיות לבית־החולים.

ב„אומשלאגפלאץ" היו הלילות איומים ביותר. אז היו מגישים את הרכבות ומעמיסים עליהם אנשים כבהמות. כל עובדי בית־החולים ידעו שאותו גורל מחכה גם לנו. עמדנו כולנו בחדר אפל שלא יראונו מן החוץ וכמכושפים הסתכלנו בעצורים המוצאים. דמעות זלגו מעינינו שלא יכולנו להסיבן מעל האנשים שנעשו כה קרובים לנו, קירבת נפש ממש.

עמדתי בהחלטתי להישאר בבית־החולים עד הסוף המר, אך בעלי שבר החלטתי זו. יום אחד הגיע אלינו מן הגיטו החדש עם תעודות המוסד לאספקה ועם תעודות־החיים שלו. הוא סידר 12 איש בשורות, ביניהם אותי ואת ילדתי, האחיות איסראליס, פרידמן, דזיובס עם ילד בן 6 שנים, רופאים ר־4 מטפלות והובילנו לגיטו דרך כל המשמרות — „קבוצת אספקה" של בית־החולים ב„אומשלאגפלאץ."

הגיטו החדש כלל אז 3 רחובות: פאביה, גאנשה וחלק מרחוב זמנהוף. מיד אחרי בואנו לגיטו, הלכתי עם ילדתי והאחות איסראליס אל ידידנו ד"ר מרקוספלד. הוא, ד"ר שטיין, מנהל בית־החולים שלנו, ד"ר מילייקובסקי, מנהל מחלקת הבריאות, האחות הראשית פריד וכל הרופאים והאחיות, שהיו אתי בבית החולים שמחו מאד לבואנו. הם קיבלו אותנו בהתלהבות רבה והגישו לנו את „תעודות־החיים" שלנו.

בעיר היו אומרים שכל זמן שרופא אחד ואחות אחת ישארו בחיים, הם יארגנו בית־חולים יהודי. לא היה ידוע עדיין אם רחוב פאביה יישאר בגיטו וכבר הקימונו חדרי חולים בו. רוב העובדים של בית־החולים היהודי בצ'יסטה כבר לא היו בחיים, אולם המעטים שעוד נשארו נשאו אותו שם בגאווה.

בית־החולים שלנו נמצא בדירה של שלושה חדרים. אנו, האחיות איסראליס, מבל פרוז'ינסקה, איצקוביץ, ועוד, התחלנו לקבל שם חולים שבאו מבתי־המלאכה. עבדו שם גם הרופאים ד"ר בורקובסקי, ד"ר אמסטרדמסקי, ברנדוויין, וואלר, שטוקהמר, מרקוספלד וגב' מייסטר, אולם המקום היה צר מהכיל את כל הבאים לבקש עזרתנו, וד"ר שטיין ניסה לקבל, בעזרת קובלינסקי, שהיה המתווך בינינו לבין השלטון הגרמני, לפתיחת בית־חולים יהודי ברחוב גאנשה 6. קיבלנו לבסוף את הרשיון וניגשנו לעבודה, להכשיר את הבנין העזוב לתפקידו החדש. כולנו השתתפנו ברחיצת החלונות, הדלתות, הרצפות ובתי־השימוש. איש לא התרעם על העבודה, ואנו הקימונו כמעט את כל המחלקות: מחלקה פנימית, מחלקה למחלות מידבקות, שתי מחלקות כירורגיות ומחלקת ילדים.

מספר החולים הלך וגדל מיום ליום, במיוחד במחלקה הכירורגית ובמחלקה למחלות מידבקות. אנו הסתכלנו בפחד ובדאגה בחולים אלה — לא ידענו מתי יבואו אנשי ס.ס. ויקחום ל„אומשלאגפלאץ." בדרך כלל היו לוקחים רק את החולים, אבל לפעמים גם את העיבדים.

בשעה שאני כותבת את הדברים האלה עולים על לבי ימי חנוכה של 1942, כאשר ביקרו אצלנו אורחים נכבדים: המהנדס ליכטנבוים, ראש־הקהילה, וההיסטוריון ד"ר בלבן. כל החולים שיכלו להלך התאספו באולם אחד שבו הדליקו האורחים את נרות החנוכה. ד"ר בלבן דיבר על כוחו של העם היהודי, שהיסורים אינם שוברים אלא מחשלים את רוחו, וגם היסורים של התקופה הנוכחית לא יביאו כליה על העם היהודי. הוא הישווה את העם היהודי לבית־החולים שלנו שמדי פעם הוא קם מחדש.

אכן, המציאות האיומה לא נשתנתה: יום יום היו תופסים מאות יהודים ברחובות ומוציאים אותם ל„אומשלאגפלאץ." עבדתי כאחות באולם־הניתוחים וגם באולמות החולים, כי נשארו אחיות מעטות מאד ומטפלות לא היו בכלל, ובמקומן באו נשי הרופאים בעלות תעודות־חיים. העבודה הכבידה עליהן מאד, אבל הן מילאו אותה באמונה.

גרתי עם משפחתי בקירבת בית־החולים ברחוב פראנ־

ציסקאנסקה 30 בבית מוסד האספקה. נדמה לנו שהגיעה תקופה יותר שקטה; הגרמנים היו מבטיחים לנו שלא ימשיכו עוד בגירושים. על יד מוסד האספקה הקימונו בית־ספר עממי ובית־ספר תיכון בשביל ילדי הגיטו הקטן. בית־הספר התיכון עמד על רמה גבוהה, ובו למדה גם בתי.

יום אחד ביטלו הגרמנים את מקום הריכוז ב„אומשלאג־פלאץ" ושיחררו משם את כל היהודים אשר טרם גורשו. היו שחשבו זאת לסימן טוב, אולם אני ידעתי שאין זו אלא אשליה ושום דבר לא נשתנה לטובה. אדרבה, נפל משהו חדש בגיטו: ידיים סמויות מן העין החלו מחסלות את מפקדי־המשטרה היהודים בעד התנהגותם כלפי שרידי האוכלוסיה היהודית. נהרג גם פירסט המפורסם, אשר שלח אותי ואת ילדתי ל„אומשלאגפלאץ", נהרגו גם שמרלינג, שנקרא באלבו היהודי, עורך־הדין לייקין ורבים אחרים.

[כאן נפסק הדין־וחשבון הנמצא בידינו. הגיעו, כנראה, ימי המרד. הכותבת עברה לבדה לצד הארי — בתה ובעלה נרצחו. מה קרה לה בצד הארי לא ידוע לנו. המערכת.]

הגיטו בימי ה„גירוש"

מאת חיה אלבוים דורנבוס

בטרם הודבקו „הכרוזים השחורים" על הקירות בדבר הגירוש, נפוצו בשורות רעות ומשונות בעיר; התלחשו על מסיבות מותו של צ'רניאקוב. השמועות נישאו כאות אזהרה בכל הגיטו. חרדה, מגור ואימת מוות הציצו אליך מכל פינה. וכשידיעת האימים זעקה מקיר באותיות השחורות, יצאו המונים אל הרחובות, התרוצצו אילך ואילך, מיואשים, נפחדים, כנדונים למוות. מהם שרצו להיות יחד עם קרוביהם, מהם שחיפשו מחבוא או דרך ליציאה מן הגיטו. היתה ריצה מהומה ומבוכה. נשים וילדיהן בזרועותיהן, אנשים וחבילות על גבם — הכל רצו מבוהלים, אחוזים אימת־מוות.

רחוב קארמֶליצקה היה סתום מאדם רב, ואני ואמי נתקענו ללא מוצא. אנו נחפזות ללכת! עוד אתמול הבטיח ראדזימינסקי (חייט מכר, שותף לסדנת־חייטות מאושרת כחוק) שיסדר לאמי תעודת־עבודה גרמנית, תמורת ארבעים דולאר זהב. התחננתי שיתנו לנו לעבור — אך לשוא, כי כל אחד רץ לדרכו, למטרתו. הכל רוצים להתחמק מן הדוחק וכולם דחוקים, ואנו בתוך ההמון. העפתי עין באמי ונבהלתי: פניה צהובות, פני מת. הרדיד הירוק שמוט קצת על ראשה, ושתי קווצות של שיער כסוף מזדקרות על מצחה. אתמול עוד לא ראיתין, את שערות הלובן. האם בן לילה זרקה בה שיבה?

— אמא, אמא, נפרוץ לנו דרך בכוח, שמא נאחר את השעה. הביטי, ראי: מרחוב לֶאשנו באים אנשי־המשטרה היהודית אלינו, הם מקיפים אותנו!

— חיה'לי, מהרי ושובי, שמא יחטפונו.

פתאום קמה מהומה, והדוחק והלחץ גוברים. הסימטה הצרה מלאה צעקות ורעש. חוטפים.

לכל השערים מסביב נדחקים הנמלטים, הרחוב מתרוקן כמעט. תשושי כוח מתגוללים על הארץ. הנחטפים הוקפו על ידי כיתת משטרה „שומרי־סדר". גם אותי ואת אמא תפסו ידיים אלימות והרי אנו מובלות להצטרף אל החטופים.

— חיה'לי, הצילי את עצמך לפחות, הימלטי על נפשך!

— אמא, הירגעי. יש אתי כסף, דולארים, אל תפחדי!

קבוצתנו גדלה והולכת מרגע לרגע. אנשים מצטדדים ומסתודדים עם שוטרים בודדים, והללו מעמידים פנים כאילו אינם נותנים לאיש לצאת, אך ראיתי כמה מהם

החוטפים והחטופים

מתחמקים ונעלמים בקצה רחוב לֶאשנו. פלוגת שוטרים נוספת מגיעה למקום, ביניהם פרלשטיין שכננו.

— פרלשטיין — קראתי — הצילנו־נא!

פרלשטיין, קצין משטרה, קרא לאחד השוטרים וציווה לשחרר אותי ואת אמי.

אני מחזיקה בזרוע אמא, ושתינו רצות בכל כוחנו לעבר רחוב אורלה, אל ראדזימינסקי.

אחרי שעה אנו חוזרות הביתה „מובטחות", כשאמי

מחזיקה את תעודת־העבודה בידה. הרחובות כמעט ריקים מאדם. ברחוב נאלֶבקי מעכבים אותנו שוב שני שוטרים יהודים המחזיקים מקלות־גומי בידיהם. אמא מחזיקה בידיים רועדות את „תעודת החיים" שלה ואני מראה להם את תעודתי שלי. זכות עבודתו של בעלי מגינה עלי (עוד התחשבו בתעודות כאלו בימים הראשונים). הם מחזירים לנו את התעודות בלי אומר ודברים. כשהתרחקנו מהם, חבקתני אמא: „חיה'לי, את מלאכי, את מחסה לי, ילדתי שלי".

בלילה, בשעה מאוחרת, באו במרוצה חמי וחמותי, ובאלצ'ה עם הילדים. חמי מתלחש חרש, תוך נשימות קטועות, עם ישראל.

הדלקתי את המנורה הקטנה והורדתי את התריס האטום. כל אחד תופס לו מקום באשר הוא.

תמרה הפעוטה מתעוררת משנתה ושואלת בלחש: „למה כולם באו אלינו, היום קרה דבר רע?"

כל היום נזהרתי שלא תשגיח בפחד ובחרדה שירדו עלינו. הילדה בת ארבע והיא כאדם מבוגר, ספוג צער ונסיונות. ילדיה של באלצ'ה סיפרו לה על הסכנה הנשקפת ליהודים. עיני תמרה נפקחו לרווחה, תמהות ונבהלות.

חמי בוכה חרש. פאלוש בן העשר וחנה בת השבע נלחצים אל אמא, נפחדים כצפרים בשעת שריפה.

— מה יהיה אתנו, ילדים? — מיילל חמי — אנו אבודים, שום דבר שיגן עלינו, אפילו לא תעודת־עבודה כלשהי אין לנו.

ראיתי שידי אמא רועדות, אין ביכולתה לכפתר את שמלת הילדה.

— סבתא, אל־נא תרעדי — אמרה הפעוטה תוך חיבוקים. — אני אתפלל לאלהים, והוא יגן על כולנו.

דמעות זולגות על פני חמי. אמא והילדים יושבים על המיטה. פני אמא מתוחים, נראית זקנה כל כך. רק חמותי ובאלצ'ה יושבות שקטות, נוקשות, כאילו הדבר אינו נוגע להן.

ישראל מתייעץ בי, כיצד להשיג תעודות־עבודה לכל בני־המשפחה.

לפנות בוקר חזרו ההורים ובאלצ'ה והילדים הביתה. אני וישראל הלכנו אל ראדזימינסקי וכמעט שהצלחנו לסדר הכל.

ביום השלישי ל„אַקציה" כבר נעדרו רבים מביתנו. כבר לא חזרו שכננו דוידזון ואשתו הצעירה, שהיתה בהריון בחודש השמיני. הלכה ללא שוב גברת פריימן האצילה, עם כלבה „טרוט" החביב עליה. אַניאַ, היפהפיה מטומאשוב, שלחה פתק: „הצילו!"

נעלם פורמאנסקי מביאַלסק. אשתו והילד שלהם לא חדלו מלבכות. טאדז'יק בן השש־עשרה, הצנוע והחיוור, שעיניו האדימו, היה רץ כל פעם אל השער, מצפה לאחותו הבלונדינית התמירה בת התשע־עשרה, שלא ראוה עוד. דינה סקוֹרוּפה, הבחורה הטובה והעדינה מז'ורומין, לא עצרה כוח לחכות לסוף „הרגיל" וקפצה מחלון הקומה השלישית. אביה, שהעלה הביתה את גוויתה הרסוקה, לחש חרש, בעלותו על המדרגות, ללא דמעה: „חזקת ממני, בתי שלי, יפה עשית!"

ועוד, ועוד. חדלו מספור, לא השגיחו בנעדרים. החצר מלאה בכי, דלתות נפרצו, חפצי־ערך התגוללו במדרגות. ברחובות שמלאו צרורות חפצים מדולדלים, כלי־מיטה ונוצות, התגוללו גופות מתים.

והערבים היו איומים מכל: היריות הבודדות והתכופות המתערבות בזעקות־חרדה ויללת תנים, וקולות הנהי המהדהדים ומשווים לנגד עיניך את הידיים השלוחות לשמים בבקשת רחמים — ורחמים אין... המוות מציץ מכל פינה, מכל שער, ואימת הפחדים מחניקה את הזעקה בגרונך. הנה פילחה שריקת כדור חדה את האפילה ואחריה החרו־החזיקו שריקות הקטרים המסיעים את קרונות־המוות לטראבלינקה...

הרבנית מלוקוב, שהתגוררה בביתנו, לא יכלה, כנראה, להשיג את האמת הפשוטה של המאורעות. היא היתה מתרוצצת בפנים מאירות ולוחשת מפה לאוזן לכל אחד: „ילדים, לא שריקת קטר היא זאת — זה שופרו של משיח! הנה יבוא אלינו! קדושים אנו, שזכינו לרגע זה. הבה, יהודים, נרקוד ונשיר ,אז ישיר'!" וכך היתה מפסיעה בחצר, ראשה מורם ועיניה נשואות אל השמים.

אי־שם נשמע בכי חנוק. צעדי הגרמנים הידהדו מעבר לחומה.

טוֹליאַ, השכן מן הקומה השניה, הסוחר במטבע זר, תקפו הפחד ונשתגע למחצה. אמו הישישה לא פסקה לבכות, והגדילה עוד את אימת הבן המבוהל.

טוֹליאַ זה נרשם למשטרת־העזר וענד סרט־לבן על זרועו. אתמול ראיתיו בשעת ה„אַקציה" — לא אוכל לשכוח את התמונה.

כשרציתי לצאת בעד אחד השערים, בקרן נובוליפקי וקארמאֶליצקה, ראיתי עגלה גבוהה עמוסה יהודים שנחטפו וסביבם אנשי המשטרה היהודית. העגלה עמדה במרחק עשרים מטר. גרמנים לא השתתפו ב„אַקציה" הזאת. אף כי היתה בכיסי „תעודת העבודה" נשארתי במקומי, בשער הבית.

שני שוטרים משומרי העגלה סחבו צעירה כבת תשע־עשרה, תמירה ויפת־תואר: פנים עדינים, ראשה שחור־תלתלים, ועיניה — אש יוקדת, רושפות זעם! פתאום התפרצה מידיהם. כנמרה מזנקת נשתהתה רגע, פרשה ידיה ככנפי טחנה, ובכוח רב פגעה בשני השוטרים שכרעו נפלו תחתיהם כחיילי־צעצועים. אולם מיד התאוששו: האחד תפס בשערותיה והשני קרע לסוטתה מעליה, והיא — מכה, בועטת, שורטת ונחלצת מידיהם. מבעד ללסוטה הקרועה ניבטים שני שדיים מעוגלים כחטובים משיש. איומה בגבורתה! ענק לוחם, יורה ברקים ומוחץ שונא.

שני שוטרים, מן השומרים על העגלה, חשים לעזרת חבריהם. המאבק מתחדש, כמו קרב־חיות בג'ונגל; התפרצות פראית, הלמות מקלות־הגומי מהדהדות בדממה

המתוחה ברחוב. כלבנים הנושרות מהריסות קיר מתמוטט. שמשון הגיבור, בדמות אשה, הוציא מקל מידי אחד השוטרים ומוחץ סביבו.

החטופים בעגלה מסתכלים בעיניים קמ:ות. מהם משתמשים במצב — קופצים ובורחים. שני השוטרים חוזרים במרוצה אל העגלה. הבחורה מעורטלת למחצה וזבת דם בורחת אל רחוב קארמאֶליצקה.

פתאום הופיע טוליאַ, כאילו מן האדמה עלה. הוא נתן מכשול ברגלו לפני הגיבורה הנמלטת, והיא נפלה, כעץ גדוע. הד נפילתה נישא הרחק, הרחק...

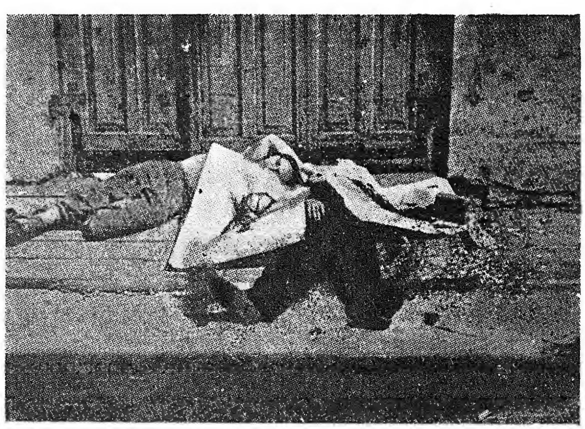
טוליאַ כורע ומחזיק בכוח בבחורה. שני שוטרים קושרים רגליה. עקודה, תשושה, היא נסחבת ברגליה, אל העגלה...

אגב ריצה אל רפאל, בקרן סמוצ'ה ונובוליפייה, שמעתי קול קורא אלי: „האַלוֹ, האַלוֹ!" עמדתי, ומיד ראיתי בהתקרב עגלה עמוסה חטופים. מתוך העגלה צעקה ושיוועה אלי ביאושה אֶדז'ה הלפרין:

— האַלוֹ, רוצי אל חוה שלי והגידי לה שנחטפתי, שתצילני! חוה עובדת במרפאה, דז'אֶלנה 17.

אחד השוטרים תפסני בזרועי: „אויסווייז!" (תעודה!). „תעודת-החיים" מוכנה ומזומנה בידי תמיד. השתחררתי ורצתי אל חוה.

מרפאת הנשים תפסה את כל הקומה השלישית של בית-החולים. במדרגות הקומה השניה נתקלתי בשתי גוויות של נשים שנהרגו ביריות, שתיהן בכתנות-לילה. האחת — פניה מכוסים בתחרים-כותנתה. נראה שנורתה בדרך מנוסתה, ובנפלה במדרגות התהפך גופה ונשאר מונח, ראשה שמוט ורגליה למעלה. פניה הצעירות נשארו נאות גם אחר מותה. עיניים שחורות ופקוחות למחצה נוצצו בדוק-ערפל. תלתל-שער נדבק כרקמה דקה אל לחייה, שהמוות העטה עליהן צל צהוב-כחול.

ברחוב הגיטו אחרי ה„אקציה"

נסוגה מפחד ביקשתי לברוח מן המקום, אך באזני הידהד קולה של אֶדז'ה: „שתצילני!" דממת המוות האיומה מסביב מעידה, שכאן כבר לאחר ה„אַקציה" ואין עוד סכנה...

דלת המרפאה פתוחה. על המפתן נתגלה לעיני מחזה אימים: ממולי ארבע מיטות, בכל מיטה — אשה הרוגה. רצתי וצעקתי בקול: „חוה, חוה" כשהד עונה לעומתי: „ח—ו—ה, ח—ו—ה!"

מסביב הרוגות ביריה, מהן שראשיהן נתרסקו. בחדר הלידות, על השולחן — אשה הרוגה, בעצם לידתה. למרגלותיה — גופה פעוטה מכחילה צמודה בטבורה לאמה... ליד השולחן ממש, על הארץ — חוה. על לוח-לבה קרישה של דם, כאגד תות מעוך. שיניים חרוקות בפה אדום פעור...

ביקשתי לצאת, לברוח, להימלט על נפשי, אך כבחלום-זוועות רצתי מדלת אל דלת, רגלי כבדות, כיצוקות מעופרת...

באחד החדרים — שלוש שורות של עריסות גבוהות, ובהן גופות נוקשות. לאחת מהן אגרפון קמוץ מורם. על הריצפה כורעת, כבשעת תפילה, אחות בחלוק לבן, קרושה, נוקשה.

וכך מחדר אל חדר, מחזה-בלהות אחד: נשים מעורטלות למחצה, במעמד שונה: שתיים — ילדיהן נלחצים אל לבן; אחת עומדת אחורי הפרגוד, בין הכיור והארון, נשארה תקועה...

אימת-מוות תקפתני. חיפשתי מוצא, ושוב נקלעתי לאותם החדרים, באין מוצא. זיעה קרה כיסתני ושערותי סמרו. לא חדלתי מרוץ, וכמו במערה של מלאך המוות הרגשתי שמכאן לא אצא עוד — לעולם...

ביקשתי לצעוק, אך יד חזקה וסמויה חינקה את הצעקה בגרוני. קול צעדי שלי נשמע איום ומחניק. הנה, נדמה לי, אשה צעירה ממכירותי רומזת אלי ממי-טתה, והנה שניה קוראת אלי ומזיזה לאט את ידה המצהיבה...

בדחף של כח מיסתורי התקרבתי אל כל מיטה ומיטה, ניגשתי אל כל אשה ואשה, העצמתי את עיניהן, ליטפתי את ידיהן וכיסיתי את פניהן. הרגשתי שנפלתי בשביין, והן קשרוני אליהן באלפי נימין ללא התר...

תוהו-ובוהו השתלט בראשי. לא הפתיעני גם קול הילל שנישא פתאום מאחד החדרים.

עקרתי ממקומי והתחלתי ללכת לפי הקול, שנשמע בתוך הדממה האיומה כקול שוועת-נכאים אין דמיון לו. ליד אחת המיטות כרע על ברכיו אדם צעיר תשוש-כוח, מנשק ליד אשה גרומה, קשוחה, ובוכה, מיילל, מתריס... הוא בא למרפאה לבקר את אשתו ואת הרך הנולד...

אהרון-לייב, בעלה של באלצ'ה מתגורר אצלנו. פלוני הבטיח לו להשיג, במחיר חמישים דולאר, מקום עבודה בסדנה של מברשות. הסדנה נמצאת בקירבת הבית, ברחוב שוויאֶנטו-יאֶרסקה.

היום התקיימה „סריקה" ואהרון-לייב התחבא בשולחן מתקפל. כחתול, זקוף-גב נדחק בגופו, כשהוא קורס על ארבע, אל המיטה ה„אמריקאית" שקיבלה צורה של שולחן. המשטרה לא מצאתו. לעומת זאת נתן אחד השוטרים „עינו לרעה" בכרטיס העבודה של אמא. „זהו

זיוף" — הפליט, ושם את התעודה בכיסו — „בואי אתי!"

זינקתי אל „איש־הסדר" ורציתי להסביר לו שאמא עובדת בתיפור כפתורים בסדנה של טיבֶּנס, ועבודתה במשמרת־לילה, אבל הוא הצביע במקל־הגומי על הדלת ואמר בשקט, ברורות: „בואי!" היצעתי לו כסף, ולא נענה. אחזתי בשרוולו ודרשתי להחזיר את תעודת־העבודה, והנה נחתה מהלומת מקל כבדה על גבי.

אמא והילדה פרצו בצעקות איומות. תמרה'לי בוכה, ואמא, ברצותה להגן עלי, יצאה מן הבית במרוצה. השוטר — אחריה, ואני — אחריהם. ראיתי שהוא מוליכה אל העגלה.

מיהרתי אל פרלשטיין, שדירתו באגף־הימין של הבית. „אֵלי בשמים, לוּ רק אמצאנו עוד!"

— פרלשטיין, אנו זקוקים לעזרתך!

סיפרתי לו הכל במהירות, הוא יצא אל העגלה.

— הנח לאשה זו. החזר לה את הפתק — אמר אל הבריון בדרך ידידותית.

— תעודת־העבודה דרושה לי, היא נחוצה בשביל חותנתי — שמעתי את תשובתו החרישית.

— אשיג לך טובה מזו — חייך פרלשטיין לעומתו.

אמא שוחררה, כולה רועדת. בבית הוצאנו את אהרן־לייב ממחבואו. הוא נעשה נוקשה, שרוי בעלפון. בערוב היום הבאתי את אמא לסדנה של ראדזימינסקי. השוער לא נתן לה להיכנס, עד שנתתי לו שוחד — שתי קופסאות של סאחארין.

ישראל חוזר מעבודתו הביתה בריצה, עובר ביעף על פני החצר, מדלג כמה מדרגות בבת־אחת, כדי להגיע הביתה במהרה. אין שקט ברוחו, שמא נעדר אחד מן הבית... אנו מתגוררים ברחוב שוויאֶנטו־יאֶרסקה, ארבע־תנו: אהרן־לייב, תמרה, ישראל ואנוכי. בסדנת־המברשות עדיין לא נתפנה מקום... ואהרון־לייב נאלץ להסתתר כל אימת ש„אַקציה" מתחילה.

תמרה'לי נושאת את תעודתה (כבתו של עובד חיוני) על צווארה, קשורה בסרט. יודעת היא שכל חייה תלויים בתעודה זו. פעם התעוררה בלילה בקול יללה נוראה:

— אמא, איבדתי! יתפשוני! התעודה איננה, נשמטה מעל צווארי!

נרתיק־התעודה נשמט ממנה, וכשמצאתיו ליד מיטתה ונתתיו בידה, התאנחה אנחה כבדה ולא יכלה עוד להירדם.

— אמא, אמא, קחיני אליך. התשמעי, מה נורא הלילה, התשמעי את קול היריות?

— הירדמי, תמרה'לי, עצמי עיניך.

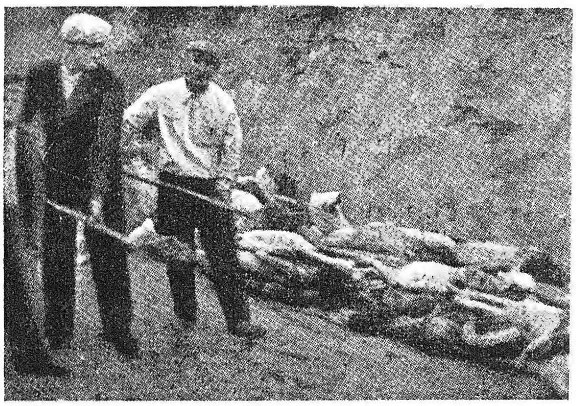
— אמא, כשאני עוצמת את עיני, הלילה מחשיך יותר, מפחיד יותר. קחיני־נא אמא, אליך.

כשהיא שוכבת לידי, היא מוסיפה:

— עתה לא אירא עוד, עתה אני בטוחה, אמא'לי!

ישראל לא הלך היום לעבודתו. קֶניג, בחור מוולו־צלאבק, שהוא ראש־הקבוצה, נתן לו רשיון־בכתב לחופ־שת־יום. בדעתנו לעבור לדירת הוריו של ישראל, ברחוב פרוסטה, שנהיה כולנו יחד. ראדזימינסקי הבטיח להכניס את אהרן־לייב לבית־המלאכה. אמא מרגישה כאילו עזבנוה. הפחד לשלומנו גורם לה עינויים. אכן, טוב שנהיה יחד. יארע אשר יארע, טוב שיבוא על כולנו יחד.

אהרן־לייב מצא בדירה עזובה של אחד השכנים שקיק מלא תפוחי־אדמה זעירים, כמושים ומצומקים, כשזיפים שנתייבשו. תמרה'לי שמחה שתאכל תפוחי־אדמה. אהרן־לייב קולף בזהירות יתירה את הקליפה, שלא יחתוך, חלילה, בתפוח. אני שמה כפיסי־עץ בכיריים ומבעירה בהם אש. ישראל מאיץ בי: „השעה מאוחרת, מהרי בואי, חיה'לי!"

בגיטו אחרי ה„אקציה"

עמוסים צרורות ותעודות־העבודה בידינו אנו הול־כים יחד, אני וישראל, לעבר רחוב פרוסטה. משהגענו עד טבארדה, נשמע קול־שריקה חדה. קמה מהומה, ואנשים התחילו משליכים צרורותיהם ובורחים, נדחקים אל השערים, מחפשים להם מחבואים. כדורים מתעופפים, קולות גרמנים רצחניים ובכי יהודים נישאים באוויר. אחד שנפגע, קורא לעזרה בקול רפה.

אנו מקשיבים ממחבואנו, בין ארגזים, חביות ריקות וקרשים ישנים. אני מאזינה בנשימה עצורה אל היריות הבודדות, אל שעטת רגליים למאות של הפלוגה היוצאת לדרכה. בדממה, הנשמעת בחוש, עונה הלב בהלמות חזקה.

ישראל יוצא ראשון בזחילה, אחריו אנוכי. הרחובות נתרוקנו, מתו, והם מהלכים אימה. אין מנוס מ„סריקה" גרמנית. הם חוטפים גם „חיוניים" כטוב בעיניהם. הגרמנים נותנים צו, והמשטרה היהודית מכריזה בקולי קולות שכל דיירי הבית ירדו אל החצר. כל הנשאר בבית — ירה יירה. בשעת ביקורת הם קורעים לעתים את תעודות־העבודה המובחרות. „ימינה" או „שמאלה", הכל תלוי בדבר, איזה צד — „למוות".

אנו יוצאים מן השער בלאט. כל מספר צעדים — גופת אדם הרוג. אנו רצים לאורך הקירות להגיע מהר

לרחוב פרוסטה. נראה שה„אקציה" הקיפה את כל שטחו של הרובע.

אני ממהרת אל אמא שלי וישראל — אל הוריו. אמי נפלה על צווארי בבכי, לא יכלה להוציא הגה מפיה. שפתיה רעדו, כאשר ירעד הגוף מקור. בסדנה היתה „סאלֶקציה" ואמא הסתתרה תחת ערימת מעילי־צבא. רבים מן העובדים, ביחוד הקשישים ביניהם, נלקחו. „מה גדולים רחמי אלהים, שעודני רואה את פניך, חיה׳לי!"

ישראל בא מזועזע: „מבית־המלאכה לקחו את אביו!"

באנו במרוצה אל ראדזימינסקי. קיבלנו ממנו תעודה, שאבא „חיוני" בתור מגהץ. „בית־המלאכה זקוק לו". משם מיהרנו אל ה„אומשלאגפלאץ" — „כיכר־המעבר", ברגל. „ריקשה" לא היתה בנמצא בסביבה. רצנו מהר מסוסים. לו רק נגיע בזמן, לפני חתימת הקרונות!

בכניסה אל „כיכר המעבר" חסמו שוטרים יהודים את הדרך לפנינו.

— הושיעו לנו — התחננו לפניהם — כל מחיר תקבלו מאתנו. אבא, אבינו כאן! הנה תעודתו לפניכם!

— הירגעו — אמר האחד, לאחר שקרא בתעודה — אני יכול להוציא את אביכם ולהביאו אליכם מיד. כמה תתנו?

כמה תרצה?

— לכל אחד מאתנו עשרים דולאר־זהב, ולגרמני — עשרים לחוד. הכסף מראש.

ישראל נותן עשרים דולאר, יותר אין בידו. לאחר שאבא ישוחרר נשלם את העודף.

— לאן נביאנו? — שאל האחד.

— שוויאֶנטו־יאֶרסקה 30 — עונה ישראל. — אבא מכיר את המקום.

— נשארנו עומדים על יד הבית, בו חילקו לחם וריבה למתנדבים למשלוח מרצונם. אמרנו, נחכה, ואם רימונו, הרי צריך לחפש דרך אחרת.

הגיעה ריקשה ובה קצין־משטרה יהודי. שמענו את מוביל הריקשה מספר: „ברחוב שוויאֶנטו־יאֶרסקה נערכת אחת הסריקות המיוחדות על־ידי הגרמנים. מה רבים ההרוגים, איום ונורא!"

רדופי אימה רצנו הביתה.

אוי, הילדה, אהרן־לייב, האם הספיקו להתחבא? בדרך מצאנו ריקשה, אך נדמה לנו שהיא מאיטה בנסי־עתה; שילמנו שכר הובלה, קפצנו מעליה והלאה — במרוצה. רצנו ללא נשימה, והראש סחרחר. תמרה׳לי, צפורי!

פראנצישקאנסקה. נכנסנו לרחוב וולובה. רובה נטוי יורט לנו את הדרך. גרמני גבה־קומה, רחב־גרם, מסתכל בנו בעיניים רצחניות.

— אנו רוצים להצטרף אל הטראנספורט יחד עם בתנו, שנשארה „צו הוזא" (בבית). תן לנו לעבור — התחננתי לפניו.

הוא היטה את הרובה הצידה ונתן לנו לעבור. פתאום ראינו על הארץ, לרגלי הגרמני, בצד צינור־הביוב, יפהפיה, בלונדינית. על הכביש — דם. נכנסנו במרוצה לרחוב שוויאֶנטו־יאֶרסקה. שוטר יהודי אחז בנו וסחבנו אל השער:

— משוגעים, לאן תרוצו? יתפשוכם. בית זה כבר „טוהר", התחבאו! חבל על חייכם!...

— ילדתנו, ילדתנו נטושה לבדה בבית, תנו לנו ללכת, אין ברצוננו להישאר כאן וילדתנו אינה אתנו.

הוא ניסה עוד להשפיע עלינו:

— יתכן, שהילדה התחבאה ותינצל, אולם אתכם ודאי יקחו הגרמנים.

הבקענו לנו דרך. לפני ביתנו — תור אנשים ארוך, עומדים ברבעות. הנה שמעון פלדמן עם אשתו ושני ילדיו. נדחקנו אל החצר; שכנינו נתחלקו לשתי קבוצות, ומספר גרמנים ושוטרים יהודים שומרים עליהם. בקבוצה הגדולה, באמצע החצר, אהרן־לייב, וחבילה גדולה על גבו. בקבוצה השניה, מאחורי הקיר תמרה׳לי, נושאת ילקוט־גב על כתפיה הענוגות, הילדותיות. קומתה גבהה משהיתה. מה גדלה, מה נשתנה תוארה, נתבגרה. שותקת, ללא ניע. רצתי אל הילדה, ישראל — אל אהרן־לייב. תמרה׳לי אחזה בידי:

— אמא׳לי, אני בין הניצולים. את אהרן־לייב הם לוקחים. עזרי לו, דברי אל הגרמני! ראי, אבא עומד שם. יבואו נא אבא ואהרן־לייב אלינו במהרה!

היא דיברה בלחש, בלי להתבונן בי. ישראל רצה להיחלץ מן הקבוצה ההיא, אבל אחד הגרמנים גער בו בקול־פרא: „אני יורה בך, כלב!"

ישראל מראה את תעודת־העבודה לשוטר היהודי. הלז מדבר אל הגרמני, שוטח את הגליון לפניו, מחזירו לישראל ומראה לו באצבע. ישראל מתקרב אלינו. אהרן־לייב נשאר באותה קבוצה, לבדד, נבוך. פניו אפורות כאפר, שפתו שמוטה באין־אונים, עיניו מתמלאות דמעות.

— מארש! — קורא הגרמני.

לאט־לאט יוצאת הקבוצה מן החצר ומצטרפת אל ה„משלוח" המחכה בחוץ. כמשותקים אנו עולים במדרגות; ישראל נושא את הילדה, ואני — את ילקוט־הגב שלה.

— אמא׳לי, לולא אהרן־לייב גם אני הייתי ב־„טראנספורט". הוא זרק את ילקוט הגב אל הקבוצה שעָמדה אצל הקיר ואמר לי: „תמרה׳לי, רוצי שמה ואל תשובי אלי! אבא ואמא יבואו מיד ויקחו אותך אל סבא. תני נשיקה לחנה׳לי ולפאלוש שלי; אמרי לדודה באלצ׳ה שתשמור על הילדים ולא תשכח גם את עצמה!"

באנו הביתה. הכל מסודר: על הריצפה, ליד המטבח, מונחות עטופות בנייר קליפות תפוחי־אדמה דקות, כמשי, ובסיר — תפוחי־אדמה מקולפים, זעירים כאגוזים, שלא נוקו ולא נשטפו במים.

תמרה׳לי פרצה בבכי:

— אהרן־לייב קלף את תפוחי־האדמה, והוא לא יאכל מהם. אנא, אמא, הצילי אותו!

שלושתנו ישבנו חבוקים. הילדה אינה מרפה ממנו. פתאום שמענו צעדים כבדים בחצר, ואחר־כך במדרגות, ומיד — דפיקות על הדלת;

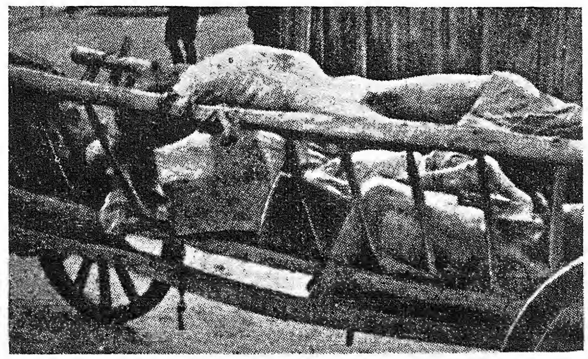
— ילדים, פתחו!

אבא בא עם שני השוטרים שליווהו!

— אבא, אבא רחימא!"

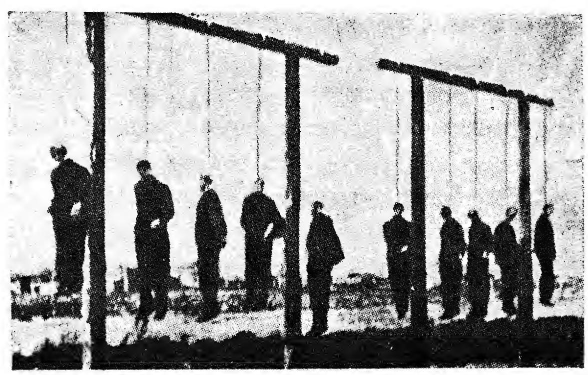
אך יצא אבא הביתה, לרחוב פרוסטה, והנה נשמע בכי־תמרורים של מלכה ממול, שלא מצאה בשובה את בתה היחידה, בת השש.

מלכה התרוצצה בחצר כצפור בכלוב בוער, המטיחה כנפיה אל סוגר אחוז־אש, ומבקשת רחמים לפני שתפרח נשמתה. היא קרעה שמלתה מעליה ושני שקיקי־שדיים צמוקים, שחורים, נראו משתרבבים ויורדים, בדומה לכרוזים השחורים והקרועים למחצה שעל גבי הקירות.

בגיטו אחרי ה„אקציה"

שערותיה הארוכות, שלא עבר עליהן מסרק, נסתמרו על ראשה, ובידה הרזה והמאוגרפת לקרב החזיקה בדל מלפפון. מלכה זעקה בקול צרוד: „שרה'לי, ילדתי המתו־קה, היכן את? הן ירמסו אותך בתוך ההמון הרב; הן יחפה ללא־נעל יצאת! אפילו את בדל־המלפפון לא לקחת אתך. אתמול הוצאתיו מפיו שיהיה לך היום לאכול. פעוטתי הרעבה, צפורי הרעבה, היכן את כעת?!"

תליות

היא הטיחה ראשה בקיר, זעקה בקול אין אונים, ושוועתה שעלתה מתהום היסורים נשארה תלויה באויר, ללא עזרה, ללא תקווה.

פתאום ניגשה אל יואל בעלה, שהיה סרוח כצרור סחבות בפינת החצר, וקראה:

— קום, נלך אל ילדתנו, לא נעזבנה, קום מהר!

מלכה ויואל רצו אל „כיכר־המעבר". מצאו בכיכר־מוראנוב את ילדתם תלויה על עץ, בין שאר ילדים. יואל התיר את החבל מעל ילדתו, והנה פגע בו כדור גרמני. מלכה חזרה הביתה וגופת ילדתה המתה בזרועותיה.

מלכה „דרה" בפרוזדור לפני בית־השימוש, שהיה סגור בקרש, מאין מים בצינורות. על הריצפה היו מונחים כלי־מיטה מזוהמים, וליד הקיר עמד ארגז מסומר, ששימש כארון. שם, על ערימת הסחבות המזוהמת, צנחה האם וילדתה המתה לחוצה ללבה.

כל יום, כל שעה, אורב המוות. ישראל נלקח אל הקסרקטין בגיטו הגדול. אנו, כל המשפחה, מתגוררים בגיטו הקטן, ובכל פעם מחליפים את דירתנו. סדנתו של ראדזימינסקי חוסלה. מקצת מהעובדים עברו אל טיבאֶנס, הנשארים — לטרֶאבלינקה. ראדזימינסקי עובד כחייט אצל טיבאֶנס; אשתו ושני ילדיו גרות אתנו יחד.

ראדזימינסקי צייד את משפחתו במיטב התעודות. את אמא וחמי הצלחתי לסדר בסדנה של טיבאֶנס. אמא — כוחותיה עוזבים אותה ונפשה מדוכאת. לקתה בגיהוק, פניה הצהיבו, ומראה כנר של שעווה.

זה שמונה ימים לא ראיתי את ישראל. הכל מקנאים בי בשל מקום־עבודתו, ואני איני יודעת עליו כלום. אמי המסכנה אינה סרה מן הילדה, אין ברצונה לשבת בבית־המלאכה. בשעת „אַקציה" כל הנמצא בבית מבקש לו מחבוא: הילדה בסל, בין הכבסים המזוהמים; אמא — בבית השימוש, במשקע קיר מוסווה; חמותי, באלצ'ה וילדיה — בעליית הקיר שבפרוזדור.

על אף סכנת־המוות האורבת בכל מעבר בין הגיטו הגדול והקטן, הצליח ישראל לקפוץ אלינו לשעות מספר.

כולנו יושבים בחדר, שמראהו לו כמחסן של צרורות וחבילות. עלינו להחליף את מקומות־המגורים בלי הרף, לכן הננו תמיד במצב־הכן ואיננו פותחים את החבילות והצרורות. ישראל מושיט לי תמונה של ר פ א ל, שמצאה על סף דירתו. מכל חמש הנפשות במשפחתו לא נשאר איש בחיים. ישראל מצא את הדירה פרוצה וריקה; המיטות, הריצפה — הכל היה מכוסה בנוצות. בבוקר של אותו יום נתקיימה שם „אַקציה", שרק יחידים מכל הבית ניצלו ממנה.

הסתכלתי בתמונתו של רפאל ולפני עיני עלו דמויות אשתו ושלושת ילדיהם הנחמדים. כמה צרות עברו על רפאל במשך שנים, עד שגידל את בנו בכורו, שנפגע ברגלו והיה זקוק לריפוי מטריד. הוא השתעשע בתקווה לראות שכר עמלו בחגיגת בר־מצווה של יחידו, הבן־יקיר לו, „הקדיש", כפי שרגיל היה לומר. לעתים היה מדבר בגאווה על שתי בנותיו, בהירות־השער ותכולות־העיניים, שני פרחי „זכריני" שלו. „נדוניה? לאו דווקא. עוד יוספו לי!"

האם לא הפרידו לפחות ביניהם לפני מותם? מי אומר קדיש עליהם?!

שניים מן המשטרה היהודית תפסו בחור בעל „ריקשה". הנער התחנן לפניהם, בכה, רצה למסור להם כל כספו, אבל הם לא הואילו אפילו לדבר אתו. שוער הבית, אף הוא יהודי, ניגש אל הבחור, לקח את כספו והבטיח לשחררו. ברגש זה פנה אל השוטרים והציע למסור לידיהם שלוש נפשות אחרות במקום הבחור. השוטרים שמחו מאד על ה„עיסקה" והסכימו. השוער הביאם אל המרתף, שבפינתו, בין החביות, התחבאו אשה ושני ילדיה. יללת החטופים מילאה את החצר כאב וסבל, שגם הכתלים נדמה הורידו דמעות עליהם, אך קריאת האומללים לעזרה היתה כקריאה במדבר.

ישראל שאל את השוער בשאט-נפש, כיצד יכול לעשות את הרעה הזאת, והלה ענה בשקט, שהאשה והילדים היו גוועים ברעב בלאו-הכי, ואילו סיכויי הבחור הצעיר להישאר בחיים מרובים...

במחלקתי, בית-המלאכה של טיבֶאנס, אני אחת המומחות להצמיד בתפירה אמנותית ברדסים לסגינים הבהירים-ירוקים של החיילים. הרצון לחיות מראה נפלאות. מימי לא ניסיתי לתפור במכונה בגדי-גבר, והרי אני מומחית...

כל העובדים אצל טיבֶאנס מרוכזים, יחד עם משפחותיהם, בקטע הצר של בית-המלאכה, המקיף את רחוב פרוסטה וקצוות טבארדה ופאנסקה. למעשה מרובה מספר האנשים בבית-המלאכה מהרשומים בו. סגן-המנהל מכניס תמורת תשלום את „האנשים האמידים" („רייכע לויטע") ובכל סלֶקציה הוא מסגירם ראשונים למשלוח.

שורות של פועלים כפופים, ערימות חלקי-מעילים גזורים, חבילות מעילים תפורים. הלמות מכונות-תפירה. אוויר דחוס ומסריח. החלונות מוגפים ואטומים מפני ההפצצות התכופות, המנורות שופכות אור חיוור מתחת לתקרות, אור מוות. פני הכל מכוסים באבק, עייפים, מהם נפולים מהם נפוחים; רגליהם צבו, הצהיבו, כבצק תפוח ושמן.

אשה בהירת-שער שומטת ראשה אחורנית, מקיאה למרחוק ומזהמת כמה סדינים שנגמרה תפירתם. איש אינו מפסיק עבודתו. נשמעת המיה חרישית: „מה יהיה?!" מפקח על העבודה מוציא את האשה החוצה. היא לא תשוב עוד.

המנהל „יאן" מתפרץ לחדר כמו שד. פניו מעוּוָתים, והוא כפרא מצליף על ימין ועל שמאל, וצורח: „לעבוד! לעבוד, לעבוד, הארורים!"

כאש-להבה פגעה בראשי: דם ניגר על פני.

הפעמון צילצל: חצות-לילה, „נאַכטמאַל" (ארוחה). הכל מיישרים עצמותיהם העייפות ויורדים במדרגות אל אולם-האוכל. על שולחנות ארוכים ערוכות צלחות-פח (כל אחד חייב להביא את הכף שלו). מרק פיגולים: כוסמת עבשה מעורבת באטריות שהשחירו, והריח — ריח כבסיב. הבאתי כד, אקח אתי את האוכל הביתה.

לידי יושב בחור צעיר שפניו פני מת, וראשו נשען על השולחן. שכנתו גוררת את צלחת האוכל שלו ממקומה, והוא אינו רואה.

שוב צילצול ממושך, נוגה. לעבוד! הרגליים כושלות, כבדות, משתרכות על המדרגות. שוב שרוולים, ברדסים, סגינים. גזרי אריג נעים ממכונה למכונה. מאות מאות רגליים רוקעות מנגינת יגון אין סוף.

בשעה 6 מצלצל הפעמון; העבודה נגמרה, המנורות כבו. באו המנקות, ומנהל העבודה מעביר את העובדים תחת ביקורת, החצר מלאה אדם.

מדוע אין השערים נפתחים? רגש מבשר רעה מכרסם בלב. עיניים עייפות, עכורות מביטות אלו אל אלו. כל צל מטיל אימה. השעה שבע, שבע וחצי, שמונה פחות רבע — השער נעול.

פתאום נשמעו קריאות-פרא בגרמנית. מהומת שטנים. השער נפתח כברוח-סערה והתפרצו לתוכו ששה אנשי ס.ס. עם אקדוחים ומגלבים בידיהם. קולות-הפרא והצריחות משתקים את כושר המחשבה, עושים לאַל כל רצון להתנגד, להציל את הנפש.

— אלע ראוסס! (כולם לצאת!) — נפלה הפקודה. מן המסדרונות מגיחים אנשים ונשים. הבית כבר

החוטפים והחטופים

התרוקן, והחצר הגדולה מלאה אדם. נשים מחווירות ומיוגעות צובטות לחייהן שיראו צעירות ורעננות יותר. זוגות נצמדים, משלבים ידיים.

— ימינה! שמאלה! שמאלה!

עלה בדעתי שבידי עדיין כד-האוכל שלקחתי בלילה להביאו הביתה. מבלי משים אני מניחה את הכד על הקרקע, מרחיקתו ברגלי. גם אני צובטת לחיי, עד לידי כאב. מוטב להיראות רעננה, מוורידה.

— שמאלה! שמאלה!

שתי נשים מתחבקות: האחת מבוגרת, השניה צעירה, יפהפיה; אם ובתה.

— שמאלה!

קשה עליהן הפרידה, האם מתחננת:

— רבקה'לי, הישארי!

— שמאלה!

האם רצה לצד שמאל. הבת רצה אחריה: „אמא היקרה!" ושוב הן מתחבקות.

מתח — יריה, פליטת־אש, יללה איומה: „רבקה'לי, ילדתי!"

בו ברגע חזרה אלי מחשבתי. אמא שלי, תמרה'לי, מה אתכן? האם לא פגעה ה„אַקציה" בכן? האם רק לסדנה של טיבאֶנס התכוונו, או שמא גם לכן, חלילה, שם בשכונת המגורים??!

— שמאלה! —

שריקה קטועה, זינוק־עשן, אחד אוחז בראשו, צועד קדימה, מתמוטט ונופל.

כדורים שורקים. מבחוץ, מרחובות רחוקים וקרובים מהדהד קול דלתות נפרצות, חריקת תריסים נעקרים ושמשות מנופצות. ועל הכל — יריות, יריות בלתי־פוסקות מ„שם", כל יריה — מוות בה.

— ר א ו ס ס! (לצאת!)

שורות, שורות ארוכות של נדונים למוות, שניים־שניים. אחריהן ארבעה אנשי ס.ס. הכל נעשה במהירות, בבטחון, לפי תכנית קבועה.

מדוע כה קהה שכלי? מדוע כה התרוקן ראשי? למה נבצר ממני לחשוב, לעשות דבר?

הנה „יאַן" המנהל. היכן היה עד כאן? הן אתמול קיבל כופר־נפש רב בעד כל יהודי והבטיח להגן עליהם. השאלות באות מכל צד, והוא אינו נותן כל תשובה. לאן ילך עם צרור המפתחות בידו? הוא מצווה על שומר המפעל לפתוח את השער. מכונית־משא עומדת בקירבת השער.

זעקת־פרא פורצת מפי אנשים לעשרות: הילדים!

— את הילדים הם לוקחים מאתנו! את הציפרים שלנו!

מבנין צדדי, בו שוכן בית־הילדים של אבות עובדים, מוציאים את הילדים. הרבה ילדים: גדולים, קטנים, פעוטות. הגדולים שבהם עולים בעצמם במדרגות על המכונית. הקטנים מושלכים לתוכה בידי הגרמנים, כראשי־כרוב. בכיה, געיה, יללה.

— ציפה'לי, ציפה שלי — מתפרצת אחת הנשים ורצה אל השער. כדור קלוע בבטחה מפילה ארצה. החבטה החרישית של ראשה בכביש עלתה באזני כקול רעם אדיר.

— מאמינקא, מאמינקא מוֹיאַ! (אמא, אמא שלי!) — צווחה ילדה אחת, ברצותה לרדת מן המכונית.

לידי עומדת אשה צעירה זהובת־שער וקורעת בגדיה מעליה. בשקט ובמהירות היא קורעתם לגזרים, קצף על שפתיה ועקשנות ניבטת מעיניה הפראיות הירוקות. מעורטלת למחצה, התחילה מטפסת על קיר־החומה, בקירבת השער. כמעט שהגיעה עד התיל למעלה וקראה: „בתיה, בתיה'לי, קפצי מן המכונית! הביטי, הנה אני באה אליך!"

צחוק־שטנים גרמני ליווה את קריאתה ואחריו — יריה. היא נשארה תלויה על חוטי־התיל, מעל הקיר, אחוזה בסבך שיירי שמלתה.

כשנפתחו שערי בית־המלאכה רצו הכל הביתה. ברחובות — הרוגי יריות, צרורות בגדים, נוצות. הרגליים צועדות על שברי זכוכית. אימה. הדממה גואה והאויר מלא רשעות אנשים ושנאת־פרא.

הביתה! מהר הביתה! ושמא ריק הבית?

הנה חצר ביתנו, טבארדה 28, על ערימת־אשפה גדולה, בין שברי־רהיטים, סמרטוטים, סירים, כובעים שרוע שכני האדוק, וידיו פרושות כלפי שמים. קינתו „אלי, אלי, למה עזבתני" מטילה עלי אימה ופחד, ודאגה לגורל יקירי...

כל הדלתות פתוחות. אני מדלגת על המדרגות. אין נפש חיה בתוך הבית. אני קוראת: „תמרה'לי, אמא'לי!" שמא התחבאו, שמא יראות הן לצאת ממחבואן? אני רצה ממחבוא אחד לשני: „אמא, תמרה'לי!" הד עונה בחלל לעומתי ונשאר תלוי בדממת־היגון.

על השולחן, בתחתית־של־זכוכית שיירים של תה. ליד התחתית פרוסת לחם ובה סימני נגיסה — שיניה הזעירות של תמרה'לי. נראה שמארוחתה עקרוה. על הכיסא — הדום הפוך למעלה. בתוך כרים מונחת הבובה של תמרה'לי עטופה במגבת. בפינה סנדליה של ילדתי שעקביהם מעוקמים ושרוכיהם הותרו; על המיטה — מעילה השחור של אמא; על המעיל — שתי שערות שיבה.

כרוח מתפרצת רצתי אל „כיכר המשלוח". שם, ברחוב ניסקה, מעמיסים את החטופים בקרונות־של־בהמות. בכל קרון מאה וששים יהודים. עוד לפני הגיעם אל „המטרה" נושרים רבים מהם ומתים. אני רצה, דולגת על גופות חללים.

ברחוב לאֶשנה, נשען אל עמוד פנס כר ארוך, נאה, ובתוכו תינוק בן כמה שבועות. ראשו, ליד רקתו, מפולח בכדור. טיפות דם נוטפות, כעיטור אדום, על פני לובן הכר.

ברחוב ניסקה, בהתקרבי אל כיכר־המשלוח, ראיתי את הפעוטות מבית־החולים לילדים שברחוב שליסקה. מוקפים זקיפים, יחפים, כותנות לעורם, הם מצייתים והולכים לכל אשר יוליכום. גשם קל, טורדני, דולף. חלק מן הילדים עטופים במגבות, אחרים — מכסים בכתנותיהם את ראשם „להתגונן" מפני הגשם... מרעידות רגליהם הרזות, הכחולות, מרתיתים עכוזיהם הקטנים והחשופים...

בראש המסע — שתי אחיות של בית־החולים, בסינרים לבנים. כל אחת מהן — שני תינוקות בזרועותיה...

בעד שער המשלוח ראיתי מרחוק את אמא ואת פעוטתי על זרועותיה. הכרתין במטפחת האדומה שעל ראשה של תמרה'לי. אמא חשבה, כנראה, שבאתי להצילן, והיא יצאה עם הילדה מתוך השורה והתחילו לרוץ אלי. אחד האוקראינים עיכב בעדן והיכה אותן בקת הרובה. שמעתי צעקת־אימים מפי הילדה. אמא נפלה והגנה בגופה על תמרה'לי, נכדתה היחידה. השכיבה עצמה על הילדה, כתרנגולת המגנה על האפרוח שלה.

רציתי להתפרץ אליהן, למות אתן יחד. אך שוטר יהודי, שרצה להצילני, הנחית על ראשי מכה במקל הגומי שבידו. איבדתי את הכרתי. כשהתעוררתי, לא יספתי עוד לראות את יקירי.

על פני כיכר־המשלוח הסתובבו שוטרים פולנים

ויהודים בשקט ובכובד ראש. מרחוק נראו גרמנים ואוקראינים צועדים בשורות.

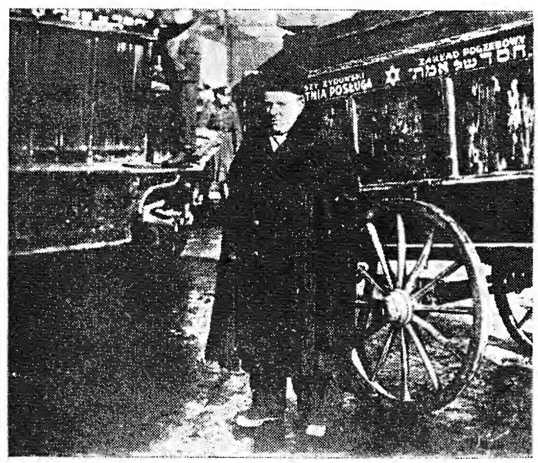
בראשי הפצוע והעייף עלתה מחשבה, כמוה כדג במים עכורים, שישראל יבוא הביתה אחרי עבודתו, ומשלא ימצא אף אחת מאתנו, ילך גם הוא לאבדון. כשיכורה, ותעודת־העבודה בידי, אני נגררת אל שער־המשמר, בקרן לאֶשנה ורחוב הברזל.

מה רב כוחו של אדם! אולי, מתוך רצוני העז להישאר בחיים, בא הרעיון על ישראל לעזרתי? אולי כדי שתהא לי אחיזה שתצדיקני בעיני עצמי?

הסתתרתי בפינת שער, שלא יבחין בי הזקיף שעל המשמר. עמדתי זמן ממושך וחיכיתי לראות בבוא ישראל וקבוצתו אל הגיטו.

הזקיף צועד אילך ואילך, והאקדח בידו, על פני השטח הקטן ליד השער, כעיט בכלוב. אי־שם נשמע קול־יריות בודדות. בעד סדק־השער ראיתי את רחוב־הברזל וקרן לאֶשנה שנתרוקנו וגוועו.

עגלה שחורה עברה ליד שער־המשמר לאסוף את גופות ההרוגים. שני יהודים במדים שחורים רתומים

עגלת „חסד של אמת" בגיטו

לעגלה (סוסים לא היו כבר בנמצא בתוך הגיטו), רק מיוחסים זכו „לאושר" של כובע שחור: גבירים, משכילים, או אדוקים מאד הבטיחו לעצמם „משרה" כזאת.

בו ברגע נראה ברחוב הברזל בחור צעיר ותעודת העבודה בידו.

„קאָם הער!" (גש הנה) — קורא לו הזקיף.

הבחור, צנום ונפחד, נער כמעט, רץ ומושיט בידו את תעודתו. הגרמני מצווה עליו להניח את התעודה על הארץ ולקרוא לעגלה שתבוא.

התקרבה העגלה. הגרמני מצווה על הבחור להיכנס פנימה, במקום בו שרועים כבר כמה מתים. משנכנס הבחור כמעט כולו לתוך העגלה, ירה בו הגרמני בגבו. שני היהודים, הרתומים כסוסים, בורחים עם העגלה. רגלי הבחור נגררות וקצות־סוליותיו חובטים בכביש. קילוח של דם עוטר את הרחוב...

השעמום תקף, כנראה, את הרוצח, והוא „חמד לו לצון".

הגיע חילוף משמרות. גרמני גבוה וצנום, בעל עיניים מלאות דם, ממלא את מקום קודמו. הוא מביט אל השער בו התחבאתי. גופי נעשה שטוח, כמודבק אל הקיר. דלת השער מסתירה אותי.

הזמן מתמשך בלי רחמים. נעשיתי נוקשה, כמקל. הזקיף יורה לתוך חלונות הבית ממול. לבסוף — נשמע הד עמום של צעדים לעשרות. הלב מתפעם. קבוצה ראשונה של פועלים מתקרבת ובאה, אך בעלי אינו ביניהם. הקבוצה באה בליווי כמה גרמנים, ובכל־זאת עובר כל יהודי תחת ביקורת הזקיף. כל אשר נמצא אצלו מצרכי אוכל מסולק הצידה. גורלו נחתם.

באה קבוצה שניה. ישראל בין אנשיה. ראשו מזדקר מתוך המון הפועלים הצפופים; פניו רזים ועצובים, ידיו מורמות, כשל שאר העובדים, בחכותו לביקורת. ראיתי שאצבעות ידו השמאלית כפופות, והוא מחזיק בהן דבר־מה. פחד תקפני, והתפללתי לאלהים שאותו ישאיר לי לפחות.

הוא עבר את הביקורת. מיד נלוויתי אליו. עיניו הגדולות והעצובות נעשו גדולות ונפחדות משהיו. הוא אחזני בזרועי ושאל במהירות.

— לקחו? את מי?

— כמעט את כולם...

— תמרה'לי?!

— גם אותה...

בכיו המר והאיום של ישראל מהדהד ברחוב קארמאֶליצקה שנתרוקן, לשם באנו ועמדנו. הוא מרטיט, רועד, ונופל כעוף לאחר שחיטתו. הוא מחבק ראשי וגועֶה בבכי. נשארנו יחידים ברחוב, אין רעש, אין סימן של חיי אדם. בית־קברות, שגם אלהים שכחו. אין למי להתפלל ולבקש עזרה. הכל מסביב עצר נשימתו מפחד. השערים הריקים והשחורים נראים כפיות פעורים של הבתים שנרצחו. צר העולם ומחניק.

ביד ישראל נראית עגבניה קטנה ואדומה. אתמול התחננה הילדה: „אבא'לי, כבר שכחתי מה מראה לעגבניה. הבא לי חתיכונת של עגבניה".

מבין אצבעותיו של ישראל ניגר דם־עגבניה, שנלחצה ביניהן.

איני יודע כמה זמן עמדנו כך חבוקים ומקוננים. אני התעוררתי ראשונה:

— ישראל, נלך אל פרלשטיין. אולי הוא יציל את הילדה!

אנשי המשטרה היהודים ומשפחותיהם שוכנו ברחוב דז'אֶלנה.

תמרה'לי היתה חביבה. מאד על משפחת פרלשטיין, והם פיכרו ידיים בשמעם שנלקחה אל הטראנספורט. פרלשטיין, שהיה בבית אותה שעה, הסיר כובע־שוטרים שלו, מסרו יחד עם תעודותיו לישראל, ואמר:

— רוץ מהר אל כיכר־המשלוח והגד לקצין התורני, שילדתך נמצאת עם היהודים שנחטפו. מובטחני שיחזירו

לך את תמרה׳לי, שהרי למשפחת השוטרים ניתנת הגנה, והקרונות עדיין לא זזו. הטראנספורט יצא רק בלילה, עם חצות.

ישראל חטף את כובע־השוטרים בידיים רועדות ואמר לי לחכות בדירתו של פרלשטיין. כשהיה כבר סמוך ליציאה, הוסיף השוטר הערה „של מה בכך":

— שכחתי לאמר לך, ישראל, שעליך לחטוף בדרך איזה אדם מבוגר או ילד שימלא מקומה של תמרה׳לי, כדי שמספר הנפשות בטראנספורט לא יגרע!

ישראל נשאר כמאובן על עמדו; לא הבין, לכאורה, במה המדובר. אך מיד הסיר את כובע־השוטרים מעל ראשו והניחו על השולחן יחד עם התעודות.

— הילדה היחידה — נשמע קולו החנוק — הילדה היחידה שאני רשאי להביאה קרבן, היא ילדתי, ילדתי שלי!

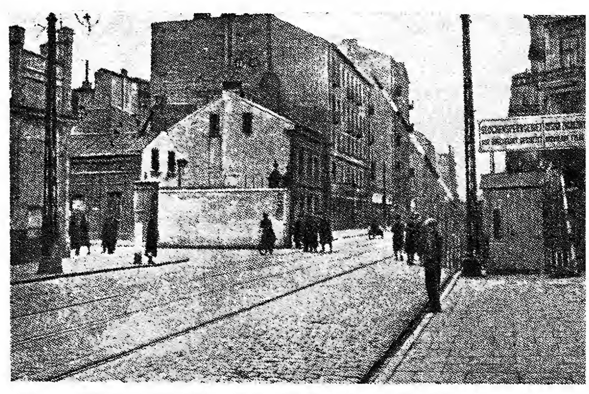
מחרישים יצאנו לרחוב המבעית. אחר שעה ארוכה הודעתי לישראל על רצוני להיחלץ מן הגיטו. „עוד היום" — החלטתי — „מיד, ושנינו יחד".

— היום? לא — היתה תשובתו בלחישה. — לא אוכל לעזוב את אבא ואחותי לבדם, להפקירם סתם. אם הצילו עצמם עד היום, עלי לבוא לעזרתם.

— אלכה איפוא לבדי, ואכין לכם מקום. אני לא אוכל להישאר עוד. לא אוכל עוד, לא אוכל עוד...

ראשו שמוט, ידיו תלויות בחלל, כשרוולי בגד ריק, נשאר ישראל עומד במקומו; וכך עזבתיו, פצוע, מיותם, ויצאתי מן הגיטו. יצאתי תמורת כופר־נפש בסכום גדול. שוטר יהודי היה המתווך ב„עיסקה" עם הזקיף הגרמני, והרוויח בכך. עסק, עסק...

ברחובות האפלים והריקים של הצד הארי, שגבלו בחומת־הגיטו, עמדו אוקראינים מזוינים, במרחק מטרים

בשערי גיטו ווארשה

אחדים זה מזה. הייתי עטופה במטפחת רחבה, ומראה כפרית לי. היו אתי שמלונת של תמרה׳לי, שלבשה לפני יום אחד, שתי שערות שיבה של אמא, תמונות, כתבים, זכרונות, תכשיטים וסכום כסף הגון. בלי כסף — אמרתי — קשה יהיה להינצל. טוב שהקדמנו והבאנו לוארשה חלק מן הסחורה שהיתה בחנותנו בפלוצק.

הודות לזה חיינו כל הזמן בתנאים נוחים פחות או יותר. בגיטו נשארה סחורה רבה גם במרתף אצל סטאך, ארגז מלא אריגים יקרים, שהבאנו אצלו בטרם סגרו הגרמנים את הגיטו.

סטאך היה אחיו של שכננו בפלוצק, ולאַדק. עשינו עמו „טובות" פעמים אחדות. כשיצאנו לוארשה נתן לנו את כתובת אחיו. הוא כתב לו: „יהודים אלה עלינו להציל ואפילו נסכן את עצמנו". סטאך צחק: „יושב לו שם ולנו כותב שנסכן הכל". אולם כשהתקרבנו נעשה סטאך ידידנו בנפש. סטאך פועל פשוט, גנן, בעל לב טוב. כשנתתי לו אריג למעיל רצה לשלם. חזר על כך פעמים אחדות: „אשלם מה שעלה לכם". „תנו לי את הילדה, היא תהיה בטוחה אצלי, תלך אתי אל הכנסיה. אחר המלחמה תוכלו להמיר שוב אמונתה", היה מציע לי בכל הזדמנות. אולם ישראל לא רצה להיפרד מהילדה.

סטאך אינו יודע קרוא וכתוב, אולם יחסו עושה רושם שהוא חבר מחתרת פועלית. ואולי דיבר כך סתם, ועכשיו לא יכניסני לביתו? אפשר בשעת ההכרעה תיפול עליו אימת המוות — ויתחרט? ואם אובד — גם ישראל יאבד. אולם ביכולתי להצילו.

איך יתכן שאני יכולה לחשוב בבהירות כזאת?

„היאבקי בכליון, חיה שלי, הצילי את עצמך ואת ישראל. אל תיפלי ברוחך", התחננה לפני אמי ימים אחדים לפני היום האיום וביקשה שנעזוב את הגיטו.

היתה שעת־שמונה בערב. עד שמונה וחצי התנועה ברחובות מותרת לפולנים. כל הנמצא ברחוב אחר שעת העוצר, ללא רשיון, עלול ליהרג ביריה.

אבדתי דרך, ובמקום ללכת שמאלה, בכיוון לרחוב קושצ׳אֶלנה, מקום מגורו של סטאך, הלכתי ימינה, בדרך לבית־הקברות הפולני, ברובע פובונזקי. לפתע קורע את דממת הלילה קולו של אוקראיני: „סטוֹי" (עמוד). עמדתי ושאלתיו בנעימות, מה השעה וכיצד אוכל להגיע לעיר העתיקה.

— נאֶ זנאַיוּ — ענה בכעס והיפנה גבו אלי.

בשמונה וחצי הייתי ברחוב ווֹלסקה, שם מצאתי „ריקשה". בעל הריקשה הסכים להביאני אל רחוב קושצ׳אֶלנה בשכר „דירה" (עשרה זהובים). אף־על־פי שהייתי נותנת לו ברצון מאה זהובים, עמדתי על המיקח, בדברי בניב איכרים, שלא יעלה על דעתו החשד שיהודיה אני.

לאשרי היה עוד פתוח שער־הבית אצל סטאך. כשנכנסתי אל הצריף הקטן והחמים, שהחיים התנהלו בו בשלווה, הצטלב סטאך, כאילו רוח־רפאים הופיע לפניו. פראניה אשתו, שמטה כף שניגבה. שלושתנו עמדנו תוהים ונבוכים.

— יאֶזוס מריה, מה רע מראך, גברת הלנה! התעורר ראשונה.

— האוכל ללון אצלכם? — שאלתי בלחש.

סטאך הוציא את הצרור מידי והגיש לי כיסא. כעבור רגע פנה אלי:

— מה פירוש ללון? ומה תעשי מחר, גברתי הלנה? והיכן בעלך, אמא, הילדה? כל משפחתך?

— שמע־נא, פאַן סטאַך — עניתי לו — פסק־דין של מוות אני נושאת אתי, אך אחרים אין לי כל רשות לדון לכך. מחר אצא לאחד הכפרים, אולי אמצא שם עבודה. בעלי עודנו בגיטו. אמי וילדתי, אָם בעלי — אינם עוד בחיים.

סטאך הליט פניו בידיו ובכה:

— את תישארי אתנו — אמר לאחר שהבליג על רגשותיו, וגם את בעלך אכניס אלי. אני ופראניה כעפר אנו לרגליכם. אם ב כ ם מותר לירות, יקח האופל גם א ו ת נ ו. אכן, תקוותי לאלהים שיגן עלינו. הנה, צורבת עיני השמאלית, סימן מובהק שטוב יהיה לנו.

התרגשתי לשמוע את הדברים האנושיים שלא פיללתי להם. אפילו דבר קטן כהגשת מים חמים לרחצה השפיע עלי מאד. בדרך הדמים יש גם בקטנות, כנראה, כדי להקל מעל קשיי גורל.

פראניה ערכה את השולחן, הגישה לחם, חמאה, שמנת. על הכיריים הימהם הקומקום. הגחלים הלוחשות בכיריים הפיצו חמימות נעימה. לא הבנתי, כיצד אפשר לחיות בשלווה כזאת! במרחק כמה רחובות משתולל מלאך המוות, בתים שנתרוקנו עומדים באפילה, אנשים נבעתים, רעבים, מצורעים ומיואשים מסתתרים במרת־פים, בחורים ובסדקים, בארגזי־אשפה ומאחורי פרגודים כפולים. וכאן, כאן כה שקט, כה נקי. היתכן?!

פראַניה מדברת אלי, מקרבת אלי אוכל ומדברת בקול חרישי ורך. איני יכולה לזוז, ידי ורגלי כגליל־מוך. יד אנוש מלטפת שערותי. בבית־הקברות שבלבי זע משהו. מבול־של־דמעות מתפרץ מעיני...

פראַניה וסטאך נותנים לי יי"ש בכפית, אחת ועוד אחת; הם משכיבים אותי על הספה הצרה, המוצעת סדינים נקיים. פראניה מכסה אותי ואני שוכבת כמו בנוצות. כמה שבועות עברו מאז שכבתי במיטה?!

הסדין הלבן גורם כאב צורב! אמא, תמרה'לי, היכן אתן כעת? שם, בקני החרב, מרחפת שארית הפליטה תוך אימת־מוות, ואני — משתרעת על מצע רך ומבריק!!...

חיי יום־יום בגיטו

מאת הלנה שרשבסקי

הבוקר מוקדם עדיין, לא סעדנו עוד, סטפאניה לא פשטה עדיין את חלוק־הפסים הירוקים־שחורים — וכבר נכנסה גב' צוקר, מוכרת בשר־סוסים.

— לא, — אמרה סטפאניה — היום נקנה אצל „הללו".

— גב' צוקר — קראתי לה — האם תזכרי מה שביקשתי ממך? בקשי־נא מעיל בשביל בתי הבכירה.

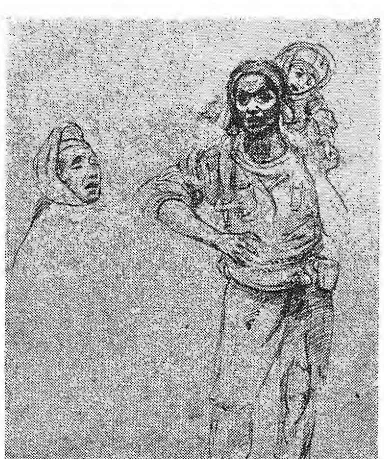
אחרי הארוחה נכנסים „הללו" דרך המטבח.

בעלי כבר הלך אל הקהילה. נינה — לרחוב קורזא, שמשרד היועץ רוזנשטט עבר לשם; אירנה — אל בית־החולים ברחוב גאַנשה.

לקחתי מברשת ויעה, טאטאתי את חדר־הבנות וסידרתי את המיטות. פתחתי לרווחה את דלת הגזוזטרה, הנשקפת על כיכר־המעבר (ה„אומשלאגפלאץ").

ליד הקיר עומד שולחן של עץ־אשוח אפור, עליו מונחים ב„סדר" ספרים, שנמצאו בחצר, בדירה שנתרוקנה מתושביה או ברחוב ממש: איינשטיין — „העולם באספק־לרייתי", הנס שבוב — „תולדות לילה אחד", גיבס — „הנהר האדמוני ומלתעות הנחש", סטרוג — „הצלב הצהוב".

טדזיו גליקסברג עובד כעת במכון לאיסוף חפצי־ערך, שמתפקידו לאסוף ולמיין בשביל הגרמנים כל מה שנשאר בדירות היהודים שגורשו. טדזיו הולך עם קבוצתו ברגל או נוסע במשאית אל הגיטו הקטן ומביא משם ספרים וכתבי־עת באנגלית לרוב. הוא מתעניין ביחוד בכימיה ואוסף ספרים ועתונים במקצוע זה. כשמזדמן לידו ספור או ספר־שירים, הוא מביאו לנינה.

טיפוסים מגיטו וארשה   רומן קראמשטוק

הקהילה שלחה לרחוב עגלות לאסוף ספרים בעברית ואידיש בדירות שנתרוקנו. פקידים שנתמנו במיוחד לכך, מיינום וסידרום בקפדנות על המדפים.

— הן כבר באו, כבר הגיעו — קראה סטפאניה.

נכנסתי למטבח, שתי נשים עמדו בפתח. האחת חבושה כובעון צר על ראשה, השניה — המבוגרת מחברתה, עומדת בגלוי ראש. הצעירה עבדה לפני המלחמה כפקידה במחסן כלי־חרסינה של „וארשביאק ושו׳" ברחוב מירובסקה. אמה, בעלה וילד בן שבע אבדו לה. הגרמנים הוציאום בשעה שלא היתה בבית. עוד נפש אבדה לה, אך לא הודתה בכך.

— אבדתי את אמי, בעלי וילדי — הפליטה בשפתיים מהודקות והביטה נכחה.

השניה עמדה קודרת, מחרישה. אך פעם, כשבאה לבדה, בלי חברתה, אמרה:

— גם תינוקת בת עשרה הדשים בין הנפשות שאבדו, אך אינה יכולה להוציא זאת מפיה, בשום פנים אינה יכולה לדבר על כך.

כעת התגוררו יחד. הן הכירו זו את זו באחד הימים בחדר צר, שהסתתרו בו מפני הגרמנים, ותפסו על־פי „חזקה" מקום במרתף של מס׳ 44 ברחוב מוראנובסקה. מלבד בשר־סוסים מכרו גם חמאה או גבינה.

ובכן, אנו קונים בשר־סוסים אצל נשים אלו, ובשעת תשלום מסיחה סטפאניה עם הצעירה:

— הנודע לך כבר על מספרה בסביבה זו?

היא יודעת את הכתובת.

— ברחוב מילא. לא בצד השמאלי של דז׳יקה, אלא בצד הימני של הרחוב. תלך־נא גברתי ישר ישר ברחוב מילא, עד שתגיע לבית שנהרס. שם, ליד אותו בית, גר הספר.

מיד אחרי הסעודה הלכה סטפאניה אל הספר, ולאחר שעתיים חזרה ותסרוקת חדשה לה, וסיפרה:

— בחדר שהסתפרתי בו, עמדה אשה והתקינה קרפיון על התנור התבשל סיר־מרק. האשה גרדה במגרדת כמה תפוחי־אדמה, התקינה מהם אטריות והוסיפה אל המרק. אחר כך כיבדוני בצלחת־מרק. הרגשתי אצלם ממש בבית.

במשך ימים מספר בישלה כל יום מרק־אטריות של תפוחי־אדמה טריים, אלא שחזרה לתבשיל של גזר וכדורי ריבה ממולאים, מאכל שהיינו רגילים בו, גם אנו וגם משפחת גליקסברג.

אנו אוכלים בצוותא ליד השולחן המרובע הגדול. אין אנו שמים מפה אלא שעוונית בלבד. הם אצל השולחן מזה, ואנו — מזה. רישארד סועד אצל הוריו.

עדה, שעברה עם משפחת גליקסברג מרחוב לובצקי, מביאה כלי מלא מרק מהביל, ומעמידה על מיכסה אותו התנור שאבד ונמצא. התנור משמש גם רהיט־עזר לסטפאניה בקניותיה.

מתישבים אל השולחן. סטפאניה — בראש, לידה, בעלה מזה, וד״ר שטיינספיר מזה. לצדו — טדזיו, לצד מר גליקסברג — סטפאנק.

ד״ר שטיינספיר מתאכסן אצל גליקסברג, והוא רופא מפורסם כמומחה לאיבחון־מחלות ולטיפוס־הבהרות. בחיי יום־יום הוא שתקני ואדם בלתי־נעים. תמיד הוא מביא אתו אל השולחן קופסת־פח שהוא מחזיק בה סוכר. לא פעם התיעצה בי סטפאניה:

— כמה עלי לדרוש ממנו בעד האוכל? יום־יום הוא שואל ואיני יודעת מה להשיב לו.

אף אני לא ידעתי. בתו היתה רופאה, גרה בנובי־מיאסטו על־יד וארשה. לא מזמן ילדה ילד. גם חתנו היה רופא. תמיד חשב על בתו ועל הרך הנולד.

כמוהו גם אנו, לא עבר יום ושעה שלא חשבנו בדאגה על בתנו הבכירה וילדה, שהסתתרו בצד הארי.

— היום טילפנה אל הקהילה — סיפר בעלי — ושאלה: האם כבוד המהנדס מדבר?

— האת היא — עניתי — האם הפעוט בריא, הכבר יש לו מעיל?

— כן, כבר יש לו מעיל, קניתי בשוק של מירובסקה, אלף זהובים שילמתי. הצוארון — עור־קופים מלאכותי, האריג עשוי חוטים בהירים־זהובים.

הם דברו בקטנות, דברים של מה־בכך. פחדו שמא יאזינו לשיחתם.

כשהיינו דרים ברחוב ואליצוב, ביוני 1941, חלה נכדנו בן־הארבע בדלקת־ריאות קשה. בתנו נסעה אתו לאוטבוצק, שאז ניתן לנסוע שמה ברשיון מיוחד.

כשהתחילו הגרמנים, בספטמבר 1942, לחסל את הגיטו באוטבוצק, הצליחה בתי להתחמק ברגע האחרון בעגלה סניטארית עד וארשה. במבואות העיר ירדה ונסעה בכרכרה לרחוב נובי־זיאזד אל המורה מן הגימנסיה, יאנינה פוניאטובסקה, מרת פוניאטובסקה, אשת פרופסור מן האוניברסיטה, התייחסה לבתנו ולילד בלבביות רבה, ועזרה לה בכל דבר: נתנה עצות, הדריכה כיצד להתנהג שלא לעורר חשדות ועזרה לה ברכישת תעודות אריות, היא נרשמה בשם מריה שווינציצקה, מן העיירה מרקי.

פרופיסור סטאניסלאב פוניאטובסקי טייל יום־יום עם הילד, החזיק בידו ושוחח אתו ארוכות. הנער היה יפה, בהיר־שערות, ממולח ומבין דבר.

באותו בית, בדיוטה עליונה, דרו שתי אחיותיו של פרופיסור פוניאטובסקי — וואנדה וזופיה לובצקי.

הפרופיסור וגם אשתו השתייכו לחוג מחתרתי, לכן חששה גב׳ פוניאטובסקי שסוכני־חרש משגיחים על הבית ויעצה לבתי לעבור אל דירת האחיות.

האחות הבכירה היתה פקידה בעיריה, הצעירה — עבדה כספרנית באוניברסיטה. פרופ׳ מאיר בלבן, שעבד בפקודת הגרמנים במחקר מדעי, היה בא בכל יום מן הגיטו אל הספריה, לפי רשיון־מעבר. הוא היה גר ברחוב מוראנובסקה, בחצר ביתנו. בגיל 68, היה חולה־לב וכבד־אוזן.

כספרנית, הכירה וכיבדה מרת לובצקה את פרופ׳ בלבן מלפני המלחמה. היא דאגה לשלומו, יעצה שלא ילך יחידי ברחובות, ביקשה שישגיח על בריאותו. בשובה הביתה היתה מספרת לבתי, שראתה אותו ועל מה שוחחו ביניהם.

כך התגוררה בדירת לובצקי, היה לה שם חדר לעצמה,

ושילמה 250 זהובים לחודש שכר־דירה, כפי שדיירים ארים היו משלמים להן, והיא היתה מבשלת בעדה ובעד הילד.

לעתים היתה הולכת לבית־קפה, ותמיד לבית־קפה אחר, או לחנות, שלא הכירוה בעליה, והיתה מחייגת את מספר הטלפון של מועצת הקהילה היהודית:

— האם כבוד המהנדס מדבר?

— אה, הגברת, השלום לבנך?

הדאגה לבת ולילדה היו לחם־יומנו ברחוב מורא־נובסקה מספר 42.

כיצד יסתדרו החיים בדירתנו, שאנו מרגישים בה בדידות כזאת? כל חפץ, כל רהיט מזכירים לנו את משפחת גליקסברג, ילדיהם, ד״ר שטיינספיר ורישארד.

כשאנו יושבים אל השולחן, במקומותינו נשב, קצה־השולחן שלהם נשאר פנוי; הכסאות עומדים, כאילו חיכו להם. הרי מקומותיהם הם.

כשהיו יושבים כאן אל השולחן, היו לפני עיניהם של הדוקטור וטדזיו המזנון השחור של בית־אַלתר, שהיה דומה לשלושה ארונות־מתים מחוברים יחד. והנריך גליקסברג וסטפאנק היו יושבים מול התנור הגבוה עד התקרה ועטור כרכוב נוסח באַרוק. וכאן — מקומה של מרת סטפאניה, פה ישבה בעטיפת צמר ירקרק־זהוב — מעשה ידי עדה, שהיתה מומחית במקצועה. השמלה היתה פרופה למעלה בסיכת־זהב דמות שבולת.

כשאני עוצמת עיניים, נדמה לי שהם קמים מכסאו־תיהם וצועדים אל המטבח. בחדר האפל היא עומדת לפני הארגז שהכיל את המטמון, שהיתה מרבה להראות לי. אני רואה והנה היא מרימה בזהירות את הכתר, — כן, את כתר התורה, ואת הגביע של כסף עתיק־נוסח, עם פיתוחים של צפור ועלי גפנים.

כעת הגיע תורנו ולא נדע, אם נשמותיהם יגמלו לנו טוב, או שמא ימשכונו אחריהם ואם אנו נאבד כמוהם.

בעלי הולך אל משרד־הקהילה. גם אירנה ונינה הלכו. וכשאני מתהלכת לבדד בחדרים הריקים והקרובים אני יודעת שלא אכניס בהם חיים וחמימות ללא עזרה. אלך־נא אל סאבינקה שתבוא אלינו.

אני הולכת אל בית מספר 44. בקצה החצר מובילות מדרגות אל המרתף, בכניסה שלוליות, ורגלי בוססות בבוץ, כמו באגם־מים. האם מאוס עלי בוץ־רקבון זה? הרי זו מצודת־מגן של סאבינקה, הבחורה בת 19 השנים!

— האם סאבינקה כאן? — שאלתי את אמה, שכל הזמן היא שוכבת במיטתה.

— איננה כעת — היא משיבה — וכשאיננה שעה אחת, אני חושבת למות מדאגה. לא, היא לא תיכנס אליך, גברת. רצוני שתשב במרתף.

ליד הכותל המזרחי עומד יהודי עטוף בטליתו. אני שואלת בלחש, בהצביעי עליו:

—התמיד כך?

— תמיד כך — היא משיבה.

אני נכנסת אל בעלת חנות־המכולת באותה חצר. הייתי נוהגת להיכנס אליה יחד עם סטפאניה, והיינו קונות שם חמאה או גבינה. החנוונית נמצאת שם, ואתה שתי בנות ובן.

— האם כולכם כאן? — שאלתי — וכיצד ניצלתם?

— בתיבת הקמח — היא משיבה — כולנו ניצלנו, תודה לאל. רק נער בן 12 אבד לי.

בהסתכלי מסביב, ראיתי ליד השולחן את בנה של מוכרת־הירקות מרחוב פרוסטה, שהתגוררה בגיטו הקטן. הם היו ארבעתם — שלוש אחיות ואח אחד. הצעיר בהם היה בן 15.

בזמן שלקחו את אמא והאחות — הוא מספר — רצתי אחריהן מרצוני, אהבתי מאוד את אמא.

והחנוונית מוסיפה לספר:

— בחצרנו שכבה אשה, חולה בטיפוס־בהרות, ולה בן — שוטר. כשבאו הגרמנים לקחתה אל האומשלאַג, הלך אתה יחד. הבן הצעיר הקריב את נפשו למען אמו החולה ללא־מרפא, שלא יכלה להינצל ממוות.

והנה באה שעתי לדבר:

— גברתי, בדרכי לכאן נתקלתי בישישה בת מאה שנה, ויתכן, למעלה מזה. היכן הסתתרה זקנה כזאת?

היא ענתה:

—ישישה זו שכבה שלושה ימים בחדר מלא נוצות. כשמצאוה, חפנה מלח בידה. את המלח מצצה בפיה וכך התכלכלה וחיה.

חזרתי הביתה. כשבעלי בא אמרתי לו:

— עלינו למצוא עצה בעצמנו. סאבינקה לא תבוא.

— נשוחח עם מוכא שיסיק את התנור אצלנו. נשלם לו במצרכי מזון — היתה תשובתו.

— מוכא אמר לי שגנבו משני המרתפים אצלנו את תפוחי־האדמה — כולם; מן הפחם נשאר מעט.

— המעט ההוא יספיק לנו,

הירהר קצת והפליט:

—מארישה מוסיפה לטלפן לאיגוד הרוקחים בקהילה. האם רישארד בבית? — היא שואלת. אמרו לה שרישארד איננו. היום הודיעו לה אחרת: רישארד נסע, אך ישנה תקווה שיחזור.

— בוודאי תנחש כעת, שרישארד איננו — אמרתי.

— ידוע לה הדבר בוודאות — ענה לי. כשטילפנה אלי בשתיים, לא הזכירה עוד את רישארד, אף במלה אחת.

— ועל מה דיברה?

— דרשה, שנעבור. תעודות ודירה מובטחים. נשב ונטכס עצה. נחוץ שתמהרו לעבור אל הצד האַרי ומיד.

— ואתה, אבא? — שאלה נינה.

— אני אשאר כאן, לפי־שעה צאנה שתיכן בלבד.

בערב, עם שהלכנו לישון סיפר לי:

— אדוורד המסכן. טילפן אלי היום ושאל על ויטולד. כשאמרתי לו שאיננו, צעק ובכה ליד הטלפון.

התהלכו שמועות, שהגיטו יצטמצם עוד. בביתנו תגור מרת לייקין במקום היועץ גרודזינסקי. שער הבית נפתח לרווחה ומשאית עמוסה רהיטים נכנסה לחצר.

— מי הם הבאים? — שאלתי דרך האשנב את קורנפלד, העומד בחצר.

— מרת לייקין — השיב לי. — מרת לייקין.

אחרי שנרצח לייקין, חלה הילד במחלה קשה. היא הלכה לבית הקברות, אל קבר בעלה. השומר ראה מרחוק שהיא רכונה על הקבר, וידיה רועדות מבכי. והילד מת.

מי ייכנס כעת לדירתם של גליקסברג? אנו מתייעצים, ברצוננו שיבוא אחר במקומם; הריקנות והדממה בחדרם מעיקים עלינו, אבל הגרמנים השאירו את הגיטו בגבולות שקבעו לו, ואיש אינו עובר אלינו.

— הנה, הנה — אומרים אנשים — כמה נשארנו? אולי שלושים אלף נפש. יש אומרים, עשרים אלף; ולדעת אחרים — רק עשרת אלפים.

— כעת ישאירונו בוודאי, ולו רק כלפי חוץ.

עדה, הממונה במקום, תפסה את חדרו של ד״ר שטיינספר. ביום שהביאה אלינו את החפצים, בשעה 6 בערב, דפקו בדלת ונכנס בעל־חברתה של בת־הרופא, העובד בבית־המלאכה „סירייסקי, סלוצקי ווישניבסקי״.

— האם הדוקטור נהרג? — הוא שואל.

— כן, נהרג — השיבותי.

עמד במבוכה, נראה שברצונו לאמור דבר. לאור הנר ראיתי שעיניו יוקדות.

— האם הדוקטור לבש כומתה? — שאל.

— כן — עניתי — הוא חבש כומתה.

— והיכן הכרים שהיו לו?

— הכרים? — שאלתי, תמהה לשאלתו — מרת שטרלינג לקחה אותם למעלה.

אחרי שתיקה של רגע, פתח ואמר:

— בכומתתו היו לו לרופא חבויים שלשים אלף זהובים ובכרים — חמשה־עשר אלף.

— ובכן — אמרתי — בבקשה. ילך־נא אל מרת שטרלינג. הבוקר לקחה את הכרים אתה.

— האם באמת חבש את הכומתה? חזר ושאל — ושמא כובע אחר חבש?

— לא, — עניתי — רק את הכומתה חבש לראשו.

התפלאתי. רק הוא ואשתו בלבד היו ידידים לרופא, זולתם איש לא היה מבקר אצלו. למה אינו שואל לנסיבות מותו של ד״ר שטיינספיר? מדוע אינו אומר עליו כלום?

ליד הארגז המכוסה מפה הוא עומד, צלו נע על הקיר ככתם גדול. עיניו מבריקות, והוא דומה לאדם שתקפתו קדחת.

וכך הוא מדבר אלי:

— ידידים אחרים לא היו לדוקטור. לא הסתיר ממני דבר. האם לא הזיזו את הדרגש? הוא אמר לנו, שנמצא בו מקום־סתר, ואם אסון יקרה לו... אראה לגברתי את מקום־הסתר, ותהא זאת הוכחה —

לקחתי נר בידי והלכתי לפניו באפלת החדר של ד״ר שטיינספיר. החזקתי את הנר ברמה, הוא פתח את הדרגש, הזיז את הלוח בקצהו והוציא מן המחבוא חבילת דולרים של זהב.

— אני לוקח זאת — אמר והסתכל בי.

— למה הוא שואל? — הירהרתי — האם יש לי זכות לעכב בעדו?

— אדוני — אמרתי לו — יש ילד יתום מבתו; ודאי ידוע לך הדבר. השאר לי התחייבות, שתשמש בכסף כדי למצוא את הילד ולטפל בחינוכו.

הוא כתב התחייבות בהן־צדק לחפש ולמצוא את הילד ולגדלו.

בערב, כשהראיתי את כתב־ההתחייבות לבעלי ולמרת קופצ׳יקר, הם לעגו לי.

למחרת בא עם אשתו. נשארה עוד בחדרו של ד״ר שטיינספר, אחרי הגזל, אפודתו החמה מאריג כהה.

— אני לוקחת את האפודה הזאת — אמרה אשתו. — בעצמי התקנתיה בשביל הדוקטור. אפילו אצל החייט הייתי אתו. האם לא נשאר עוד דבר?

— נשאר מעילה של אשתו — אמרתי, — שהיה תלוי על מסמר בקיר, ומרת שטרלינג לקחה אותו. וסנדלים נשארו, אותם לקחה ארנה בת־דודתי, זו שעובדת במכבסה, את פיז׳מת הפסים לקח פיוטר פלד.

— את האפודה אקח אני — אמרה, והסתכלה בי, לדעת תגובתי.

הם הלכו, ולא ראיתים עוד.

באחד הערבים נכנסו אלינו אנשי הבית. מהם שהכרתי, מהם שלא ראיתי. הכרתי את קורנפלד, לוין, מוכא, את השאר ראיתי בפעם הראשונה: שניים בשם וולפוביץ, קופצ׳יקר ורוזנטל, אותם הכרתי.

הם אמרו שיאספו כסף לבנות בונקר.

— אני לא אשתתף — אמר מוכא. — אני אתחמק אל הבונקר של שומר בית־הקברות, מתחת למטבח של היועץ; אפילו מיטה כבר שמתי שם במרתף. המדרגות משותפות לנו.

— אתה לא תשתתף — אמר אחד הזרים — אבל האחרים ישתתפו. אנו בונים בונקר בדיוטת־הקרקע בדירתו של השומר השני של בית־הקברות, שנהרג עם משפחתו. כבר הוצאנו רבוע של ריצפת־החדר. כעת צריך להקים קיר בין הפרוזדור והמרתף.

בעלי סילק את חלקו.

למחרת הביאו ערימת לבנים, מלט וסיד. סידרו את הלבנים בחצר, ליד החלון, והעבירון אל המרתף. ראיתי נשים זרות, שעזרו לשאת את הלבנים. הירהרתי מתוך דאגה; הנה גר איש־גאסטאפו יהודי בדיוטה ג׳ של חזית־הבית, אך שניים מן החלונות נשקפים אל החצר. גם פרופ׳ נוסיג גר בחזית־הבית, וחלונותיו גם הם בצד החצר. לעתים ראינו את מזכירתו הבלונדית, אפשטיין, יושבת אל החלון. וערימת לבנים מונחת בגלוי ליד החלון.

למחרת בערב באו וסיפרו:

— אנו עושים בונקר. הפרדנו שלושה מרתפים. סולם כבר הוצב, ספסלים הובאו, העברנו חשמל. אם יהיה זרם, גם אצלנו יהיה אור. לו היה חם קצת! הישנם שטיחים?

— ישנם שטיחים מבית גליקסברג שהוצאו — אמרנו והכנסנום לחדר הריק. בעברי בחדר ראיתי שכולו נהפך אפור, העלה אבק, כמתכת שהחלידה. באמצע עדיין עומדת

שידה. ליד הגזוזטרה מונחים שני שטיחים פרסיים, האחד בהיר כעין הקפה.

— ניקח את שני השטיחים — אמרו והעמיסו את השטיחים על שכמם ויצאו.

— איני מכירה אנשים אלו — אמרתי. — הופיעו אנשים שלא ראיתים כלל, אלא היום, אנשים „ללא מספרים".

— לא — אמר קופצ'יקר — הם הם מהנדסי הבונקר ם. קופצ'יקר חובש כעת תמיד כובע „מצ'יובקה".

— התדע מה מראה פניו של קופצ'יקר החובש מצ'יובקה? אמרתי לבעלי.

— כזקן־כפר — ענה לי.

— הוא אשר חשבתי.

היינו מכבדים את האורחים הבאים אלינו מכל אשר בבית. היינו פותחים קופסאות מן המובחר, אפילו שתי קופסאות של חלב־משומר, שעד כאן שמרנו עליהן. כבר אין לנו אימון שבנה של בתנו יהיה בגיטו. הצידה אינה דרושה לנו עוד.

בערב אנו מטכסים עצה.

— ילדים — אמר בעלי — הכרחי, שתעברו אל הצד הארי. אירנה ונינה יסתלקו בהקדם. עוד הערב נארוז מקצת מן החפצים בשקים, ואצווה לזרקם מעבר לקיר. יש כתובת של שוער־בית ברחוב פאנסקה, משם תקח מארישה את החפצים אל קפטל או אל קראסנודמבסקה. פיין יסדר זאת למעני.

שותק רגע ומוסיף לדבר:

— התראיתי היום עם אותו מר נוייאר, שעליו כתב במכתבו אולק מסינג. הוא בגיטו ברחוב בוניפראטורסקה, בבית־החרושת של נעליים „דיא". בבית־החרושת עובדות נשים אריות. כל יום הן חוזרות בשעה חמש הביתה. הגרמנים שבמשמר סופרים את הפועלות, שתיים מהן ילונו הלילה בבית־החרושת, ובמקומן תעבורנה אתן. גם קופצ'יקר מתעניין בכך, מפני שאחותו גם היא רוצה לעבור.

אירנה משיבה:

— מרת קורנפלד אמרה לי, שעומדים לפתוח את בית־החולים מחדש. אין ברצוני לצאת, ואני מעדיפה להישאר ולעבוד בבית־החולים.

איננו שמים־לב לדבריה ולא עונים לה. הריני אומרת לנינה:

— ומה סיפר היום אולק נימצוביץ? האם יבוא שינוי לטובה?

— לא אמר דבר על כך — השיבה. — שוב הזכיר מקום־מחבוא ברחוב וישניובה והשפיע עלי לעבור אליהם.

— ובכן, ניגש לאריזה, בשם אלהים — אמר בעלי. — מחר אסלק את הכסף לידיו של נוייאר, העומד בקשרים עם מנהל־העבודה. מארישה מטלפנת בכל יום שתעברו. אולק מסינג טילפן, שידועה לו כתובת של הדירה. הוא יחכה לכם ברחוב ביאלאנסקה.

התחלנו לארוז את החפצים לתוך השקים: החליפה האחרונה של אבא, מעיל־הגשם שלו, כרים אחדים ושמיכות, כותנות מספר של אבא ורישארד, חלוק חם של רישארד, שישאר לנער משל אביו, אולי יעשה לו מזה מעיל. שני השטיחים הפרסיים הקטנים שנשארו לנו לפליטה — גם הן ילכו לשק. הכנסנו גם שני כרים של אדוורד, שנשארו אצלנו. סירי־אלומיניום, הראשונים שהעלינו, אחדים הם משל סטפאניה. יתכן שיהיו דרושים לנו מעבר לגיטו.

אחד השקים הוא שלנו, השני — לקחנו מחדרו של ד"ר שטיינספיר; משם לקחנו גם מזוודה ריקה, שהבנות ארזו בתוכה שמלות ומעילים. האם נוכל לקחת גם את היומנים של אמא? אלהים אדירים, לא נוכל לקחתם, יש להשאירם בגיטו.

קורנפלד בא, צעדיו נשמעו; הוא נכנס לחדר הבנות, במקום שעומדים שקים ארוזים וקשורים בחבל.

— הבנות עוברות אל הצד הארי — אמר בעלי.

— וגברתי? — שאל קורנפלד והסתכל בי — הצילי עצמך גם את, אם תוכלי. את דומה במראך לרוסיה ולא יהודיה. באתי להגיד לכם, שהגיעו ידיעות מן המגורשים.

— א לו ידיעות? שאלנו בתמהון.

— בנו של העו"ד גולדפארב קפץ מתוך הקרון של הרכבת. רגלו נקעה והוא הגיע אל רופא מכיר בפראגה. בביתו נח ימים מספר וחזר אל הגיטו לבית־המלאכה של שולץ. ממנו הידיעות האלו.

— ומה עוד? — שאלנו.

— אומרים שמן הרכבת קפצו ונהרגו אירנה הורביץ ובעלה, פופובר הצעיר.

כשהסתלק שאלתי את הבנות:

— מה תגידו לקורנפלד?

השיבה האחת:

— העין, האוזן והמצפון של חצר־מגורינו. איני יכולה לשכוח את בן־דודו, שברח מן המחנה בלובלין בדצמבר. הוא סיפר לי, שיהודים לבושים שם בגדי־ליצנים, בגדי־פסים, כדי להשפילם במיוחד. התזכרוהו? ידו קפאה בקור בשעת מנוסתו.

למחרת, עם בוקר, קראנו את מוכא הפקיד ואמרנו לו:

— מר מוכא, הנה שתי המזוודות. במזוודה הקטנה — מכתבי בתי, בגדולה — הדרכונים, תעודות־הרכוש, הדיפלומה של בעלי, תעודות־הבגרות, תמונות, כתבי־משפחה, יקח־נא מעדר ויטמין במרתף את שתי המזוודות האלו. הבנות הולכות אתו.

הרימותי את מיכסה המזוודה והכנסתי פתק ועליו כתוב: „מי שימצא כתבים אלו, ימסרם־נא לאחד ממשפחת שפילפוגל או שרשבסקי, נגד פרס".

הן הלכו עם מוכא אל המרתף. הוא חפר בקרקע, הניח את המזוודות בחפירה ויישר את האדמה עליהן.

בשעה ארבע התכוננו לצאת. כל אחת לבשה 3 כותנות, שתי שמלות, מטפחות, אבא ליווה אותן עד בית־החרושת „דיאה".

— להתראות — הן אמרו לי. — תבואי אלינו.

נשקתי להן, והלכו. לאזני מגיע קול צעדיהן על המדרגות. האם הסתכלו בפעם האחרונה במראה שבתוך

המסגרת־של־קטיפה? האם הסתכלו בקופה של משפחת אלתר? הנה כבר הלכו, ואינן עוד.

בו בלילה היתה אזעקה. מיד קמנו והתלבשנו. קופצ׳יקר דופק בדלת, ויחד ירדנו אל הבונקר שבדירת שוער בית־הקברות.

בחדר הגדול והריק מאין דייר מפוזרים על הריצפה כרים וכסתות ועומדים שקים מלאי בגדים. מן הצד מונח מלבן שהוצא מן הריצפה, דרך החור יורדים אל המרתף.

קופצ׳יקר ובעלי עומדים לפני חור־הכניסה. „ומה הלאה" — הם שואלים את הסדרן המדריך את הבאים ונכנסים.

— אחרון היורדים — הוא מבאר להם — יחזיק במלבן, בעודו עומד על מדרגות הסולם, במלבן המכוסה כסת, ויורידנו — והכסת תסתיר את פתח־הכניסה.

אף אני ירדתי בסולם אל המרתף. אחרי ירד רוזנשטאט הצעיר, אחיינו של היועץ, ותרמיל גדול על גבו. לבדו נשאר, אחרי אבדן הוריו, אחותו וגיסו. הוא ירד בקושי, תרמיל־הגב הפריע לו. למטה הראה לו הסדרן את המקום עליו ישב.

אחריו ירדו שתי ישישות בנות שמונים, בזהירות, זו אחר זו. הן הציבו רגל מתוך גישוש על מדרגות הסולם. ירידתן נמשכה זמן רב, אך הכל חיכו בסבלנות, איש לא דחק בהן. הרי את חייהן הן מצילות, ורבה ההבנה לערך החיים. כל אדם זכאי להציל עצמו.

בתוך הבונקר צריך לדבר בלחש. שלשה חדרים שם, ובהם ספסלים מסביב, שמבוגרים וילדים יושבים עליהם. לעיני — שני נערים קטנים, יושבים בשקט על הספסל. אני מראה לישישות את מקומן. הן יושבות מיד, בלי אומר ודברים, מתכרבלות ונרדמות מיד.

נכנסתי אל המרתף. על ריצפתו היה מונח השטיח הפרסי הבהיר של גליקסברג. על הספסל — רוזנטל ובתו, ולצדם — פרופ׳ נוסיג, איש־הגֶאסטאפו היהודי. מתוך בהלת האזעקה, ירד אף הוא אל הבונקר. ישב בשקט כמו האחרים, איש לא שם לבו אליו. הירהרתי תוך פחד: אם לא ימסור לגרמנים על מקום הבונקר?

הלכתי גם אל החדר השלישי; גם בו ספסלים לאורך הקירות, ונשים, שרובן אינן ידועות לי, יושבות עליהם. בוודאי נמצאות ביניהן הפקידה ואמה, שבאו אלינו לדירה העליונה בבנין ועד־הקהילה. בתוך הבונקר רוב האנשים הם מאותו בית־מדרגות שיוכלו להסתתר במהירות.

נוכחתי לדעת, שאין זו אלא אזעקת־אזהרה. בכל זאת עומד אחד עד המשמר בדירת הורביץ, והוא מתחלף כל שעתיים. מתפקידו של המשמר להשגיח על הנעשה ברחוב, הכל לפי תכנית ההגנה העצמית.

עליתי בסולם. בעלי הושיט לי יד ויצאתי מן הבונקר. השעה — שלוש. חזרנו הביתה ושכבנו לישון. האחרים נשארו כל הלילה בתוך הבונקר.

„האירגון הלוחם היהודי" התנקש בפרופ׳ נוסיג. הוא נורה בדרך הילוכו ברחוב. לאחר זמן מה ראיתי דרך החלון משאית גדולה, ואת מזכירתו שנתנה פקודות לאנשים אשר הורידו רהיטים. מזכירתו השניה — אפשטין — עוברת גם היא אל הצד הארי.

בעלי חזר ומספר:

— מארישה צילצלה. אולק מסינג חיכה להן ברחוב ביאֶלאנסקה והביאן לקפטל, לנו אצלו ומשם הלכו לדירה ששכרה. היא נמצאת ברחוב כלודנה. את המספר לא הודיעה, כמובן.

נגשתי אליו ואמרתי לו:

— ואתה? התעבור גם אתה, ואימתי?

— הרגעי — השיב לי — אני אמצא לי דרך. בשעות כאלו המשפחה היא רק למעמסה.

— בראנד אמר שאין אתה נחוץ — עניתי לו. — יצאה הגזירה עליך ובמקרה ניצלת. איני רוצה להיות שם לבדי.

לא ענה. הסתכלתי בו והירהרתי: איך נשתנה הזדקן; מה רזה הוא, ועד כמה לא הולמת אותו חליפתו. אינו שם־לב לעצמו — היה לבוש אפודתו החומה הישנה של אדוורד, הרפודה צמר־גפן.

בערב בא נוייאר ובעלי שילם לו 700 זהובים בעדי קופצ׳יקר משלם אותו סכום בעד אחותו.

— אני מפחדת מפני הצד הארי — אמרתי — חוששתני שלא אלך.

קופצ׳יקר עונה לי:

— מה מאד רציתי, שגם אשתי תוכל להציל עצמה, ולו רק למען בתנו, המתגוררת בצרפת.

הגיע השוטר פיין.

— ומה נשמע? — שאל בעלי.

— אשתי וילדי כבר עברו. כעת אני מעביר את המטען, אפילו מערכת כלי־חרסינה אעביר לשם.

בערב, כשהלכתי לישון, הירהרתי: רק שלשתנו כאן בדירה זו: עדה — הממונה על המקום, ואנו שנינו. זה לי הלילה האחרון ברחוב מוראנובסקה 42.

למחרת הלך בעלי לעבודתו, כרגיל; הוא ממהר ללכת. אינו רוצה לשוחח אתי. ביקשתי לשאול שאלה — והנה כבר נעלם. המאורעות מתפתחים למרות רצוני. איני יכולה לעכב מהלך זה.

כעת — אני לבדי, מתהלכת בחדרים, פותחת את דלת הדירה של גליקסברג, נכנסת לחדר הבנות. נגעתי באצבעותי בשולחן־הכתיבה של סטפאניה, הצצתי בעד החלון אל רחוב ניסקה, שם בקרן רחוב דז׳יקה עומד משמר שוטרים פולני. פתאום נזכרתי שברחוב ניסקה ירו ב־18 בינואר בגרמני שנסע ב„ריקשה". סחו אחר־כך שהוא היה „גרמני טוב" דווקא.

הצצתי דרך החלון לחצר, ראיתי את גג־הבית בו ירו הגרמנים באיש ואשתו שהחזיקה מעיל למכירה. ומבלי משים נזכרתי בשומר בית־הקברות פוזנר, שעליו אמר סטפאנק, שהיה מאסף ספרים עבריים מביתו של אלתר.

הלכתי אל המטבח. שפתי את המרק והוספתי נתח בשר־סוסים שהביא אלינו טמפל.

סעדנו סעודה אחרונה שנינו יחד. השעה — ארבע. התלבשתי. כמו שעשו בנותי, אני לובשת בגדים כפולים.

בא קופצ׳יקר: „האם גברתי מוכנה? אחותי כבר מחכה לה״.

לבשתי מעיל, עטפתי ראשי במטפחת, יצאתי וסגרתי את הדלת אחרי.

צעדנו במורד רחוב מוראנובסקה, סובבנו ימינה, עד

תיל דוקרני מפריד בין הגיטו והצד הארי

בוניפראטרסקה. אני הלכתי לפנים עם אחותו של קופצ׳יקר, השניים — אחרינו.

רגע הסתכלתי וראיתי שבעלי נושא כפפה קרועה.

— נתחלף בכפפות — אמרתי לו — שלי שלמות הן.

ובעוד אני לובשת את הכפפות, שעדיין חמימות ידיו מורגשת בהן, נדמה לי שהוא מחזיק בידי ומובילני.

בין השמשות יוצאות הפועלות מבית־החרושת ואני מתערבת ביניהן. ערפל. אני מסתכלת — הם הולכים אחרינו.

„האם אראה עוד את פניך?״ — הירהרתי.

הלכתי לצדה של אשה ארית, זרה לי. היא סיפרה שגרה ברחוב וולה ויש לה אם זקנה. הסתכלתי — הם עדיין הולכים אחרינו.

אני מהלכת בין הפועלות, בערפל המתעבה, ומהרהרת: „האם אראה עוד את פניו?״

ושוב אני מסתכלת — הם עדיין הולכים אחרינו.

הנה נראה המשמר מרחוק. כעת יספרו אותנו. „האם אראה עוד את פניו?״ אני מסתכלת — אין איש, רק ערפל מסביב.

בימי מרד ווארשה

מאת ב. אוירבאך

כשפרצה מלחמת העולם השניה החליטה הקבוצה הקטנה של קיבוץ „בדרך״, שנשארה בלודז, לעבור לווארשה. תחת מטר כדורים הגענו סוף־סוף לווארשה, לרחוב פראנסקה 111, ושם התחלנו לארגן מחדש את הקיבוץ, שהפך מהר למקום משיכה לחברינו שבאו ממקומות אחרים. לאחר זמן קצר מנה קיבוצנו 160 חבר.

מערים שונות התחילו להגיע ידיעות על חידוש הפעולה בתנועה. הוקמה הנהגה חדשה, שנכנסו אליה: סאמק קפלן, מרדכי אוירבאך, אביגדור כץ, יצחק גולד־שטיין, יחזקאל דוברושקלאנקה ויוסף שפטל. מושב ההנ־הגה היה בדירתו של ס. קפלן ברחוב גז׳יבובסקה 32. למועצה הראשית של התנועה נצטרפו ד״ר י. שיפר, אליעזר בלוך, מ. קירשנבוים וד״ר מורגנשטרן, חברי הועד המרכזי של ההסתדרות הציונית בפולין לשעבר. אחר הקמת הגיטו עבר הקיבוץ לדירת „נאש פשאגלונד״ לשעבר בנובוליפקי 7. בתי־המלאכה של הקיבוץ היו מן הגדולים בעיר.

באותו זמן הצטרף לקיבוץ המוסיקאי הנודע פרופי־סור פייבושיץ, שאירגן מקהלה של 40 חברי הקיבוץ. הקונצרטים שערך הקיבוץ משכו המונים. לאחר זמן נכנס לקיבוץ עוד מוסיקאי ידוע, פרופיסור זאק, שברח גם הוא מגיטו לודז. בזמן ההוא הוציא הקיבוץ עתון בעברית בשם „שביב״, שהופיע פעם בחודש והגיע גם לערי־השדה.

בתחילת החורף 1941 הגיעה מוילנה משלחת בת 5 אנשים, איש אחד מכל הסתדרות נוער, ודרשה עזרה לשרידי יהודי וילנה. מטעם „הנוער הציוני״ השתתף במשלחת שלמה אנטין. הוא נראה כמת, וסיפר על גורלם המחריד של יהודי וילנה, על רצח 80 אלף יהודים, על אכזריותם של הגרמנים והליטאים וכו׳.

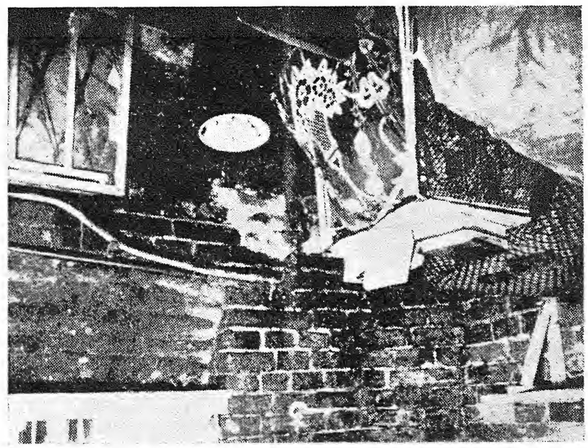
נקראה ישיבה של הקואורדינאציה, בה השתתפו גם ד״ר רינגלבלום, ד״ר שיפר, גיטרמן ואחרים. אחר שמיעת הדין וחשבון של המשלחת מוילנה, הוחלט להעביר לשם מיליון זלוטי. את הכסף היתה צריכה להעביר חברתנו זהבה, והוטל עליה התפקיד גם לארגן את העזרה במקום. אולם בינתיים נאסרה. שלמה אנטין קיבל עליו את התפקיד הזה, אולם גם הוא נאסר אחר זמן קצר, הועבר לבית־הכלא „פאביאק״ והוצא להורג בבית הקברות באוקופובה.

התגברנו על הצער. חגיגת חנוכה שהתכוננו לה לא בוטלה.

באותו זמן כבר היתה קיימת בגיטו ווארשה אגודה

חשאית, שעסקה בהסברת המצב ובפעולה נגד שוטרים יהודים ובוגדים. לאגודה זו השתייכו אז חברינו באמא אשכנזי, לולק יעקובוביץ, בריש אוירבאך וטולק קפלנסקי. בפסח 1942 עשה הקיבוץ הכל כדי לחוג את ה„סדר" כראוי לו. היה זה ליל ה„סדר" האחרון שחגגנו בגיטו.

ביום 22 ביולי 1942 נתפרסמו על חומות הגיטו המודעות הראשונות על גירוש מחוסרי עבודה ותושבי בתי־המחסה לזקנים וחולים. יום־יום נחטפו אנשים, תחילה רק ברחובות, אחר־כך גם בבתים.

בונקר בגיטו וארשה — מתוך הארכיון של ייוו"א

אחר כמה שבועות של שקט יחסי קיבלו חברינו, שעבדו במחלקת המברשות, פקודה לקחת אוכל לשלושה ימים ולהתיצב ברחוב ניסקה. באותו יום הובלנו בשורות למקום הפגישה ובדרך ספגנו מכות נאמנות מידי הגרמ־נים. במקום הפגישה הוחזקנו שלושה ימים בלי אוכל. גם כאן לא חדל הקיבוץ לחיות חיים קולקטיביים, כשכל אחד עוזר לחברו ככל האפשר. ביום הרביעי נתקיימה סאֶלאֶקציה. כל חברי הקיבוץ נצטוו ללכת ל„אומשלאג־פלאץ".

החלטנו לא ללכת. אחד מחברינו הצליח להתחמק החוצה, כדי לחקור באיזה אופן אפשר להינצל. הוא חזר והביא ידיעה שיש אפשרות להתחבא, על אף הסכנות המרובות. וכך עשינו. לצערנו הרב רק מעטים ניצלו: 35 חברים התחבאו בבית־חרושת לבורסקאות, השאר הלכו. חברנו יחזקאל דוברושקלאנקה לא רצה להיכנס לקרון ובלע מנה של ציאן־קלי. הקבוצה שניצלה שכבה 15—20 יום במרתפים ובעליות גג. רק אחרי כמה שבועות ניצלה, והודות למאמצים שנעשו לטובתה קיבלו חבריה כרטיסי עבודה.

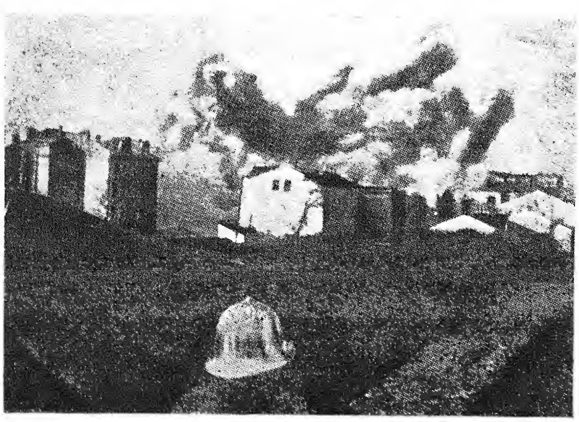
מאורע גדול וטראגי היה שובו של חברנו קשפיצקי מטראָבלינקה. הוא היה חבר הקיבוץ שלנו ואחד המגור־שים, הסתתר בקרון־משא והצליח לחזור לוארשה. הוא היה עד ראייה לפעולת תאי־הגאזים. בחמת־זעם התחיל בפעולת הסברה בין יהודי וארשה על המצב לאמיתו ועל הצפוי להם, וקרא להתקוממות. עדותו של קשפיצקי ביטלה את הספיקות שעוד קיננו בלבותיהם של מרדכי אנילביץ (השומר הצעיר) אליעזר גלר (גורדוניה) ומרדכי אוירבאך (הנוער הציוני), והם פתחו באירגון המרד.

בתחילה ניהל אנילביץ את העניינים לבדו, ורק אחר הפעולה הצבאית ברחוב מילא התקשר עם „גורדו־ניה" ו„הנוער הציוני". בעת הגירוש ביום 18 בינואר השתתפה בהתנגדות המזוינת פלוגה מאוחדת של „הנוער הציוני" ו„גורדוניה", שהיה לה נשק עוד מקודם. שלושה מאנשי ס.ס. נהרגו אז וכמה נפצעו. להתנגדות המזוינת ברחוב מילא היתה השפעה מכריעה על החלטתו של אנילביץ לתיאום־פעולה בין קבוצות ההתנגדות השונות, שפעלו במפורד.

נתקיימה פגישה משותפת, שבה הוחלט לאסוף סכום כסף גדול ולבוא בקשר עם תנועת ההתנגדות הפולנית. בשתי הפעולות השתתף חברנו מ. אוירבאך. בכסף שגייס אוירבאך נרכש נשק, וכן ניגשו לייצור נשק במחלקה למברשות של הקיבוץ. מומחים לדבר הירצו על ייצור פצצות ורימונים מצינורות. בקואורדינאציה השתתפו שני נציגים מכל תנועה, ומצדנו השתתפו יעקב פראשקר ומ. אוירבאך. האחרון היה מומחה למציאת דירות בשביל הקואורדינאציה ב„צד הארי". חבר הקיבוץ זיכלינסקי, שהיה אז שומר הקהילה ברחוב זמנהוף, המציא לנו בנזין, שהיה נחוץ לייצור הנשק. הבנזין נלקח מן האוטומובילים שבאו לחצר הקהילה היהודית.

חברינו השתתפו באוסף כספים, ושניים מהם היו בין המוציאים לפועל פסקי־דין של מוות נגד שני סוכני גאֶסטאפּו יהודים.

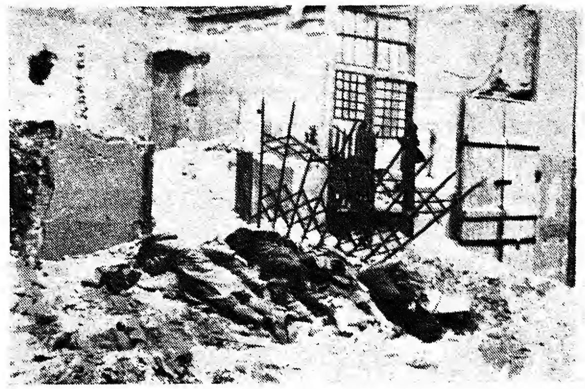
הגיעו ימי פברואר־מארס. האוכלוסיה היהודית צומ־צמה עד ל־40—50 אלף. התכוננו למרד והתחלנו לבנות בונקר עם כניסה סודית מצד רחוב וולובה 6. העבודה דרשה מאמצים רבים. היה לנו בשותפות עם „גורדוניה" ו„בונד" עוד בונקר אחד, שהיה קשור עם מרתפי בית המשפט בכיכר־קראשינסקי.

הגיטו בלהבות

הגיע אפריל. המתיחות גדלה והלכה. איש לא חשב עוד על עבודה נורמאלית. הקיבוץ עבר כולו לבונקר, ועל עליית הגג היתה שמירה מתמדת של חברינו.

ב־19 באפריל בבוקר התקרבו 7 אנשי ס.ס. לבניננו ומאחוריהם קבוצת אוקראינים וליטאים. קיבלנו את פניהם בצרור רימונים. הגרמנים המופתעים לא התנגדו

מורדים בגיטו שנפלו בקרב עם הגרמנים מתוך ארכיון ייוו"א

כלל וסבלו אבידות. ניצלנו את מבוכתם והרסנו את חומת הגיטו בין רחובות בוניפראטאֶרסקה לבין שוויאֶנטו־יאֶרסקה עד לכיכר קראשינסקי. באופן זה איפשרנו לקבוצת יהודים את הבריחה מן הגיטו. מספר יהודים נפלו בכדורי הגרמנים, אולם כמה מאות ניצלו. התקפנו אחר כך את המשמר הגרמני ליד חומת הגיטו ורבים נהרגו. והתלקח מרד גיטו וארשה.

ביום 21 באפריל החלו הגרמנים להשתמש במטוסים. נגד אלה היינו, כמובן, מחוסרי הגנה. מספר גדול של פצצות התלקחו סביבנו. הגיטו עמד בלהבות. אבד ערכם של נקודות־הקרב והמחבואים בקומות העליונות. נלחמנו בעקשנות, ביאוש. ברי, לא חשבנו על נצחון, ועוד פחות מזה על הישארותנו בחיים. נלחמנו אך ורק לשם הצלת כבודנו כאנשים וכיהודים.

האסון הגדול היה המחסור בנשק, ובעיקר המחסור בכדורים.

ביום 25 באפריל נאלצנו לסגת לבונקרים. רוב חברי הקיבוץ נהרגו במפולת בבונקר. 6 ברחו מן הגיטו. חברנו מ. אוירבאך היה פעיל עד 1944 ב„צד האָרי". בזמן מאוחר יותר נאסר כעסקן פוליטי ונרצח ברחוב גדאנסקה 103.

שואת גיטו וארשה במראות הספרות

מאת ש"י פנואלי

הפרופורציה הפוכה. נפערו התהומות בכל לועותיהן ואילו הספרות אינה תוהמת. נחרדה הספרות מפני התהום הפעורה ועמדה במורד מסתכלת. מעט הסתכלות ומעט הלך־נפש נעשו ספריה של שואת גיטו וארשה. טראגדיות לאלפים, לרבבות, ואין שכספיר אחד. גיהינום ותופת ושאול וממלכות רפאים ואין דאנטה. חורבן של עם ומפולת של אדם ותמוטת רוח ונפש ואין ירמיהו. ואין גם איוב אשר ינקוף כל זה אחר עורו ויקלל קללה נמרצת את העולם הזה, שלא תופע עליו נהרה, מאחר שלא רק את האלוהים הוא חסר אלא גם את האדם.

קונן יצחק קצנלסון קינה גדולה — „שיר העם היהודי המומת" — אך הכוח ההוא, שהמית את העם היהודי, הוא הוא שהמית גם את רוח המשורר ביצחק קצנלסון, ויהי שירו לעדות, לכרוניקה דוקומנטארית, אשר יבקשו בה היסטוריונים סמוכין ונואמים ישאבו ממנה פסוקים להס־פדיהם בימי זכרון. אך לא היה שירו של יצחק קצנלסון שירה־תפילה־מחאה, שחוזר אליה אדם שנית ושלישית, לטבול במררתה טבילת־גאולה, טבילת־אש־ודם צורפת; שחוזר אליה אדם לקנות לעצמו הרגשה וחוויה, כאילו היה גם הוא עצמו עם אחיו בגיטו וסבל עמהם ונהרג עמהם, להיעשות שותפם של ישראל שנהרג ונשחט ונחנק...

והרי סוף־סוף, לאחר כל הסימנים שנתנו חכמים בשירה ובאמנות, מימי חכמי יוון עד קרוצ'ה האיטלקי, אין בידינו לאַמת גדולתה של אמנות וטיבה של שירה אלא בכך, שהמסתכל במעשה האמנות נותן נפשו בנפשה ומבקש להיות אותה, והקורא בדברי שירה משתף רוחו ברוחה ומבקש להיות הוא עצמו במקומו של השיר: המענג שבשיר, הסובל שבו, ואפילו המומת שבו. המסתכל־המוקסם ב„הסוחר מוונציה" של שכספיר מבקש הוא עצמו להיות שיילוק ולהיטלטל בטלטלת גורלו לא פחות משמתאווה הקורא ב„שיר השירים" ללון בין שדיה של היפה בנשים; והקורא באיוב ממשיך על עצמו את דכי עורו ובשרו, שדבקו אל עצמותיו, ותופר לו גם הוא שק עלי גלדו ומתגרד בחרסו של איוב וחוזה יחד עמו אלוה מבשרו — בין טוב הוא לו הדבר מבחינה בלתי־שירית ובין רע הוא לו...

השואה זיעזעה את המשוררים ואת המספרים ונטלה מהם את מידת ההרחק הדרוש לראייה. שלום אַש, שהיה רחוק מגיטו וארשה לא פחות משהיה רחוק מ„קידוש השם" שבימי חמלניצקי, לא מצא את הפרספקטיבה הנכונה ובא לנחם את הגיטו בשלהו לתוכו את ישו המבַשר, כשם שניחם את דור „קידוש השם" בדמות „החייט הקדוש", שלא היה ולא נברא גם הוא... אהרון צייטלין בא לנחם את שארית ישראל ב„אני מאמין" שלו: „אני מאמין —

איך גלייב: / צוליב מיר, דער שארית ישראל, / וועט דער גאט פון ישראל, / ווען ס'וועט אנהויבן קצ'ן, / איבערפורעמען די קרעאטור, / שמידן נישט געוועזענע געזעצן. / צו זיין רעכטער האנט וועט ער מיך זעצן. / און מיין דערלייזער וועט אין שטויב / צעטרעטן אלע געצן" (אני מאמין: למעני, שארית ישראל, יחזור ויעצב אלוהי ישראל, עם התחלת הקצים, את פני הבריאה וינגד חוקים־לא־היו־עוד. לימינו יושיבני וגואלי ירמוס לעפר את האלילים כולם).

הקורא בשיר הזה לא רק שאינו מאמין, מבחינה אידיאית, שלמען שארית ישראל יעצב אלוהים דמות חדשה לבריאה, אלא גם מבחינה שירית אין מתעורר בו הקסם שבתשוקה לשבת ליד ימינו של אלוהי ישראל בשעה שירמוס לעפר את האלילים. כי היה אלוהי־ישראל למליצה והיתה שארית ישראל למליצה בפיהם של כל אותם המשוררים. הקרובים לאסון והנתונים בתוך השואה לא הגיעו לידי יצירה, כי גדלה הצרה מכוח יצירתם; כי נתגוונו הצרות באלפי צורות המפתיעות יותר מכל שעשועי דמיונם של משוררים להמציא. לא היתה שירה זו לשירה אישית ואין דמה סומק כדם ההוא שנשפך בגיטו, ואין חווית החנק בשירים אלה תוקפת את האדם הקורא במעשה טרֶאבלינקי, בשעה שהמנוע שואב מתוך התאים את האויר והנפש תמה לגווע בפרפורי חנק עוד קודם שנכנסים האדים המרעילים להשלים את המיתה. הקרובים אל האסון והנתונים בתוך השואה לא נתנתם נפשם הטובעת ליצור אותו הרחק־ראייה העושה את הנראה לאמנות, לאמת לסמל־שבשירה, המְעַכְשֵׁו וחוזר וּמְעַכְשֵׁו את הסיטואציות, את ההרגשות ואת החוויות, ומחריף אותן חריפות חדשה לימים. הנוטלת ושואבת ממצבי־הרוח שאדם מצוי בהם בשעת הסתכלותו באותה אמנות. והרי כאן אותו הבדל עיקרי שבין הסתכלות במעשה־המציאות לבין הסתכלות במעשה־אמנות. מעשה המציאות שאדם מסתכל בו מביאהו לידי שיתוף אחד, חוויה אחת, רושם אחד; וכל אימת שיתעורר זכרונו של המעשה ההוא יתעוררו יחד עמו גם אותו רושם ואותה חוויה. ואילו מעשה האמנות צרר את ההתרחשות שבמציאות בצרור הסמל; והסמל כוח דינאמי בו וחיוּת בלתי־פוסקת לעורר במעשה האחד רשמים חדשים המותנים בהלך־רוחו של המסתכל; חוויות חדשות השאובות מכוח הנפש בשעת ההסתכלות החוזרת ונשנית. כי על כן זכרונות המעשים כהוויתם סופם משכיחים ומתששים את הרושם ומביאים את הנפש לידי השלמה. ואילו סמלים־שבשירה חוזרים ומעוררים, חוזרים וממלאים את הנפש כאב, מרי, דכי; חוזרים ובוראים בכל פעם את רגעי החבלה; והאדם רואה את עצמו בתוך השואה, בתוך האסון ונשימתו הולכת ופוחתת בטרֶאבלינקי, ובערת הגיטו צולה את בשרו ומרתיחה את דמו, וצעקתו נשמעת ממרחק עשרות שנים ואלפי קילומטרים והיא גדולה משהיתה בשעתה; כי בשעתה היתה זו צעקת־פחד־מוות, ועכשיו, בהשפעת הסמל השירי, היא פחד מפני פחד־המוות ההוא, שהתיש כוחו של אדם באדם ועשאו דומן.

ואירע להם לעשרות ספרים, בשיר ובפרוזה, שנכתבו סמוך למאורעות שבגיטו ושבחיסול הגיטו, שלא דבק בהם הסמל־שבשירה, ורק ההיסטוריה תפנה אליהם עוד מתוך אשלייה, שיתגלה לה מתוכם ה„חוק" ההיסטורי; ולא תפנה אליהם הנפש החיה של אדם הדורש אל השירה לשאול ממנה לא תרופה ופתרון כי אם כאב וחידה. אך לא טוב מזה הוא שאירע להם למשוררים ולמספרים שהיו רחוקים מן השואה בגופם וקרובים לה בנפשם. לעיעלעס, לייוויק, אהרן צייטלין, שלום אש — כל אלה נתמלטו אל המסתורין ואל סוד הפלא המליטו את צערם והליטו את אמנותם באדרת האמונה ובטלית הקדושה. וכיוון שאין תחום לקדושה ואין גבול לאמונה — אין אמנות זו בת ממדים, כשם שאין ממדים לערגת־אנוש. והצער הוא צערם של כל הדורות ואין השואה מתייחדת בספרות זו כאסון אנושי, שאין לשכחו, שאסור לשכחו, שאסור לעשותו חוליה בשלשלת של מרטירולוגיה נמשכת בכל הדורות ומובילה אל משיח. שואה זו שמה קץ לתקוות משיח ולכל התקוות אשר מעבר להישגיו הריאליים והרוחניים של האדם. מעתה אין לבטוח אלא באדם בלבד, אף־על־פי שהגדיל האדם פשעו למעלה מכל מידה; ושוב אין להשלות בכוחות מסתורין שיעמדו לו לאדם, ובאלוהים, שעתיד הוא, כביכול, כבשירו של אהרן צייטלין,

איבערפורעמען די קרעאטור,
שמידן נישט־געוועזענע געזעצן — —

כי ה„קריאטורה" הזו, הבריאה, טבע היא, וכל אפשרויותיה טבועות בה, הקטנות והגדולות, הנקלות והנכבדות, הבהמיות והרוחניות, החייתיות והמוסריות; ואין ב„קריאטורה" הזאת אלא כוח אחד שיכול לנגוד חוקי קיום אנושי והוויה אנושית, והוא האדם. על כן אסור לו לאדם לשכוח את השואה הזו. מצווה הוא לספר בה ולשיר בה כהוויתה ולא להעטותה מסתורין, לפי שהמסתורין מזמן לו לאדם עולם אחר, שבו הוא מתנחם, ואת הארץ הוא עוזב ביד הרשע. ומצד שני מצווה האדם לספר בה, בשואה, ולשיר אותה לא על דרך הכרוניקה והסטאטיסטיקה בלבד, לפי שהריאליסטיקה העובדתית המשוממת הזו יש בה כדי להקיף את האדם עובדות ואסמכתות, כיד הגורל שאין לעקפו, ולרבוד סביב האדם חומות נוקשות שנתקשו בידי הפאטוס קישוי שאין לפרוץ אותו ואין לצאת ממנו עוד אל המרחב של פעולה חפשית ואינטרוונציה של רוח־אדם.

את האפשרות לשיר שירת השואה על דרך האמנות והריאליה כאחת; את הפרספקטיבה ואת הדיסטאנס, שאינם מרחיקים אל האילוסיה ואינם מקרבים אל הכרוניקה, מצאו להם שניים ממשוררי ישראל, והם: אורי צבי גרינברג, בספרו „רחובות הנהר", ונתן אלתרמן, בספרו „שמחת עניים".

אורי צבי גרינברג, שנתעורר בו הנין של ר' אורי השרף מסטרליסק, אזרחו השירי של כל מקום שעברו בו צעדי בני אברהם־יצחק־ויעקב מאור־כשדים ועד ירדן ועד ספרד וגאליציה; אשר וארשה מולדת הפריחה הגדולה של שירתו ביידיש, וירושלים מולדת התפעמותה הגדולה של שירתו העברית — לפניו אין מרחק ואין מקרב. שירו מרחיק את הקרוב כדי ראייה ומקרב את הרחוק כדי

חוויה. בשירו אתה שומע בכי כל הדורות מכל רחובות הנהר היהודי — אם לבכות אתה מתאווה; בשירו אתה בוטח בכל האמונות ובכל התקוות — אם אחר אמונה ותקווה עדיין הולך לבך וחלק לך במשיח ישראל; בשירו אתה כופר בכל הכפירות ומכחש בכל האלים שרימוך מעולם עד עולם — אם כופר אתה בכל המדוחים ומבקש להתעצם בכוחו המוסרי והאינטלקטואלי של האדם בלבד ואין בלעדיו להושיע... שירו של אורי צבי גרינברג שיר השואה הוא לגיטו וארשה, ללבוב ולקראקוב; לאוקראינה ולפולין ולגאליציה; ניגונה של המחתרת החותרת עמוקות נפשו ובחסד סגולותיו שאין להכחידן?

חֲמִשָּׁה מַקּוֹרִים שֶׁל בַּרְזֶל לְכָל יָד — —
שָׂמָנוּ בֶּן-לַיְלָה אֱלֹהֵי יִשְׂרָאֵל
לְבָאֵי בַמַּחְתֶּרֶת — — —
עֲדַת יְהוּדִים מְצַפִּים לְמָשִׁיחַ
לְלֹא אֵת וּלְלֹא חֶרֶב — —
הִנְנוּ הוֹלְכִים כַּכּוֹרִים וְיוֹדְעִים אֶת הַדֶּרֶךְ בָּעֹמֶק.
הַדְּלֵקָה שֶׁהִצִּיתוּ גּוֹיִים בְּבָתֵּינוּ, שְׁקֻעָה
רַב אֵשׁ לְמָאוֹר בְּעֵינֵינוּ וְהֵן פֹּה דוֹלְקוֹת
וּמְאִירוֹת בְּמַעֲבֵי אֲדָמוֹת, בָּם חוֹתֵר נְתִיבֵנוּ.
אֵיזוֹ מְדִינָה עַל הַשֶּׁטַח מִמַּעַל? אֵין צֹרֶךְ
לָדַעַת אֶת שְׁמָהּ. כִּי מִזֶּה וּמִזֶּה לִנְתִיבֵנוּ
מֵתִים יְהוּדִים לְמַכְבִּיר פֹּה וְרַב עֲצָמוֹת — —
חֵרוּת אֲפֵלָה הִיא, הַכֹּל פֹּה שֶׁלָּנוּ מְאֹד...
כִּי מִזֶּה וּמִזֶּה לִנְתִיבֵנוּ טְמוּנִים
מֵתִים יְהוּדִים, וְכָל אֶרֶץ מִרְשַׁעַת — — —
הֵן יָצָאנוּ לַחְתּוֹר בְּעָבְי הָאֲדָמָה
וּלְהַצִּיעַ שָׁם אֵשׁ וְגָפְרִית בַּיְסוֹדוֹת
לְמַעַן יָמוּטוּ מוֹסְדוֹת מַלְכֻיּוֹת הָרֶשַׁע
וּמָצָאנוּ מוֹלֶדֶת מִתַּחַת לַשֶּׁטַח
עֲגֻלָּה וְרַבָּה וִיהוּדִית בְּעָמְקָהּ...

אורי צבי גרינברג לא רק שר את שירת השואה. הוא נקב אותה, קבב אותה, חרת אותה באש אדומה על אש שחורה. היא נחרתה בדפי ספרו „רחובות הנהר" בחרט השנאה. הוא עשאה הכרחית, מותנית בשנאת הגויים לישראל, ושנאה זו עצמה גם היא הכרחית, בגלל עצם קיומו של ישראל, בגלל איכות קיומו של ישראל. איך לא ישטמונו הגויים ואנו ישראל, בצלמו וברוחו ובתפרחת נפשו ובחסד סגולותיו שאין להכחידן?

שֵׁיֵשׁ עָרִים בְּפּוֹלִין הַנּוֹצְרִית, שָׁם רָצְפוּ הַגּוֹיִים
מִדְרָכוֹת בְּאַבְנֵי מַצֵּבוֹת שֶׁל קִבְרֵי הַנְּטוּשִׁים,
וַעֲלֵיהֶן הֵם הוֹלְכִים הַנּוֹצְרִים לְבָתֵּי תְפִלָּתָם,
וְהַכְּתָב הָעִבְרִי הֶחָרוּק בְּכָל אֶבֶן זוֹעֵק
לֵאלֹהִים כְּפִיּוֹת הֲרוּגֵי הַדְּחוּסִים בְּבוֹרָם
וְאֵין רַגְלֵיהֶם שֶׁל נוֹצְרִים נִכְשָׁלוֹת בְּלֶכְתָּן — —
— — וְיֵשׁוּ הָיָה יְהוּדִי, לוֹ פֵּאוֹת וְזָקָן!
מְעֻטָּר בִּתְפִלִּין וּבְטַלִּית מְצֻיֶּצֶת כַּדִּין!
וְאֵלָיו הֵם פּוֹנִים בִּתְפִלַּת הוֹדָיָה בִּלְשׁוֹנָם:
שֶׁאֵין עוֹד יְהוּדִים בְּעִירָם... וְשָׁרִים לְאִמּוֹ,
שֶׁגַּם הִיא הֵן הָיְתָה יְהוּדִית... וּבָזֶה דַּעַת סוֹדָם — —
אֵיךְ לֹא יִשְׂטְמוּנוּ גּוֹיִים בְּכָל לֵב וּמְאֹדָם?!

כי „טובו מכל משפחות הגויים — היהודים!" כי „הקדמנו הכר אלוהים"; כי „ערכנו נימי רננה לבינת אלוהים מגג אלי גג, מאָמיר אל אָמיר ומלב אל לב"; כי „הם לכלוכי־מדמים ואנחנו צחורים כשלג חרמון, שאין תאות רוצחים בקרבנו בגין האינסטינקט"... כי „שלנו הא מלת הנצח ביקום"; כי לנו „עוגב־אדירים־אלהי, עומד רם ומנגן ניגונים מסיני, ניגונים לדויד וניגון לעתיד —

בְּמִפְלְשֵׁי דִמְדוּמִים שֶׁל עַרְבִית הַגּוֹיִים וְשַׁחֲרִית יִשְׂרָאֵל.
וְאֶת זֶה הֵם יוֹדְעִים, אֶת זֶה הֵם יוֹדְעִים — —
וְאֵיךְ לֹא יִשְׂטְמוּנוּ בְּכָל-זַעַף-דָּמָם הָרוֹדִים?

הצער שבשירה זו הוא צער אמת ואדם מוצא את לבו רוגש ריגושים, ריגושים בשעה שהוא קורא דברי השירה הזאת עד תומה. כוחה רב לא רק להביע אלא גם להרגיע היא יודעת, והיא מנחמת; ויש שמזיחה דעתו של אדם, כי רואה הוא את עצמו טוב, צחור, רם, וראוי מאד לשנאה ולקנאה... והן כך גם ראו את עצמם רוצחי היהודים בגיטו: טובים, רמים, נבחרים; כשהם עצמם אנשי־שחרית ועם־חרמם אנשי־אחרית... והרגעה זו ונחמה זו, אף־על־פי שמנעימות הן, לא טובות הן כאמת וכאידיאה וכשירה. שירה גדולה עיניה פקוחות לראיית הדבר וניגודו כאחד. כשהיא בוכה היא דמע עם המזמור; כשהיא שמחה היא מזמור עם דמע — כדבר אחד המשוררים. כשהיא מרגיעה היא גם מזעזעת; וכשהיא בוטחת נפשה נחרדת מאד מפחד טמיר. ואת ההרגשה הכפולה הזאת מביאה בנו שירתו של נתן אלתרמן, שירת „שמחת עניים". שבין שנתכוון בה המשורר לשיר שירת השואה והגיטו, כסברת קצת מבקרים, ובין לא נתכוון לכך — השואה והאסון והגיטו ומרד הגיטו כלולים וקלוטים בה, במלותיה ובמה שבין תיבותיה; במקצביה, במבוכתה וברטטיה ובתהפוכותיה. זוהי שירת המת החי, העני־כמת, המת שאינו נכנע למוות; וכאחת עם זאת היא שירת החי, המבקש למות. שאילמלא כן, אילמלא חפץ המוות, לא היה האויב מצליח להפיק את זממו בצורה כזאת ובממדים כאלה. בעל־ברית היה לו לאויב בקרבנו, הוא יצר־המוות הסוכן באדם ומבקש לו את ההזדמנות, את אויבו וסכינו. ונדמה, כל הספר הזה כולו אינו אלא מאבק־שיח והתנצחות שבין החי המבקש למות ובין המת המבקש לחיות... וכדרך המשוררים האימאג׳יסטים עשה המשורר דמות לזה ודמות לזה, מעין פרסוניפיקאציה לחפץ־המות ולחפץ־החיים.

הנה שני הקולות באדם, והמשורר פה לשניהם:

הקול האחד:

דִּין הַבָּתִּים לִשְׁקוֹעַ,
לֹא דִּין הַבָּתִּים לַעֲמוֹד.
דִּין הָעֵינַיִם לִגְווֹעַ,
לֹא דִּין הָעֵינַיִם לַחֲמוֹד.
דִּין הַיָּשֵׁן לֹא לָקוּם לְעוֹלָם,
וְדִין הַנֵּעוֹר לֹא לָנוּם לְעוֹלָם.

והקול האחר:

לֹא מִפַּחַד בִּתִּי, כִּי מִגִּיל אַתְּ צוֹעֶקֶת.
אַתְּ יוֹדַעַת כִּי שֶׁקֶר, שֶׁקֶר, שֶׁקֶר!

וזה הקול השני, היודע כי המוות הוא שקר, אינו מפחית כלל את הפחד מפני פחד המוות. שאפילו תאמר המוות הוא שקר, הרי פחד המוות אמת הוא. וגם חפץ־המוות אמת הוא. ולא עוד אלא שיפה הוא המוות, כי חפץ־המוות מְיַפֶּה את המוות באור הסכינים האוֹבח, כשם שחפץ־החיים מיפה את החיים בכל צבעי הפריחה ובכל אורות הזריחה ובכל קסמי השירה, המשמשים שושבינים לחיים:

כָּל הַנְּשָׁמָה, בִּתִּי, תָּבוֹא עַד סַכִּינָהּ
וְצַר נִשְׁבַּע: אֶהְיֶה לָךְ סַכִּינֵךְ.

ועל משקל הקינה הנודעת, „אלי ציון ועריה" שר אלתרמן „שׁ ר של אור", והוא אור הסכינים והסכנה והתשוקה אל הסכין:

יָפָה בִּתִּי בְּסַכִּינֶיהָ,
כְּמוֹ מְנוֹרָה בְּזִיו קָנֶיהָ,
וּכְמוֹ כַּלָּה בְּאַהֲבָה.
כִּי פֶּאֱרוּהָ לְפִי חֶרֶב,
בְּפַחַד יוֹם וּפַחַד עֶרֶב,
כְּמוֹ לְגִיל וְלִרְנָנָה — — —

ומי יודע, אולי כל חייה של אומה זו, של בת זו, שהיא ודאי גם בתולת־בת־ישראל וגם בת־אדם, ושבשירו של אלתרמן אין אתה מבחין בין זו לזו וגם אין בך הצורך כלל להבחין ביניהן, לפי שכל השירה הזאת כולה סמל־ומציאות כאחד שעברו־חדרו זה את זה — אולי כל חייהם של אומה זו, של אדם זה מישראל, מקיימים את נעוריהם ואת רעננותם ואינם מזקינים כדרך האומות העתיקות, מפני שכל ימיהם הם מצויים בקו הצר שבין חיים ומוות, בבית הסכנות, על חודה של סכין, וכדבר המשורר:

בִּתִּי, עַל חַד סַכִּין לָנֶצַח לֹא נִזְקַן!
כְּסַכִּינִים יַבְרִיקוּ נְעוּרַיִךְ!

והרי תמיד, תמיד

כְּעוֹף כָּנָף לִקְרַאת קִנּוֹ
בִּתִּי, בִּתִּי,
יוֹצֵא לִבֵּךְ אֶל סַכִּינוֹ,
בִּתִּי, בִּתִּי!

אלא שחפץ־המוות באדם ובעם אינו אלא חלק ה ט ב ע שבהם. כי הטבע הוא שמחולק לחי־וצומח מזה ולדומם מזה, ורובו של טבע דומם הוא ונמשך הוא אחר הרוב, כדרך הטבע, ולכן נוטה כל חי וכל צומח להיות גם הוא דומם, כלומר, למות. לא כן ה א נ ו ש י שבאדם, חלק הרוח שבו, המבקש לחיות. האנושי הזה שבאדם הוא השירי שבשירי אלתרמן. אותו תובע השיר הזה של אלתרמן והוא גם הנתבע. גם המת שב„שמחת עניים" חי הוא בכוח אדיר, מקנא ואוהב במידה שאין אתה מוצאה בקרב החיים־המתים. כי על כן שר שירו של אלתרמן את כל סגולות האנושי שבאדם. שולל הוא את הפסימיות ואת לעג־השאננים של קוהלת. לא הכל הבל הבלים. רק הנוטים למות והרוצים במוות רואים את החיים ואת העולם כהבל־הבלים. לא הבל־הבלים האהבה, שהיא סגולת האנושי שבחיים.

כִּי עֵדִית מִטְפַּחְתֵּךְ, בִּתִּי,
כִּי אָמַרְתְּ לִי: הַבֵּט וּרְאֵנָה,
וְאָדוֹר לֹא לִנְשׁוֹךְ פִּתִּי,
עַד שְׁנֵי מִבְּסָרֵךְ תִּקְהֶינָה.
וְאָדוֹר לִרְאוֹתֵךְ, בִּתִּי,
עַד עֵינֵי מֵרְאוֹתֵךְ תִּכְהֶינָה — — —

ואהבה זו היתה לוחשת גם בגיטו וארשה, לעיני המוות ובחיק המוות, כפי שאתה מוצא בסיפוריהם של מינה טומקביץ („פצצות ועכברים"), של רחל אוירבך („בחוצות וארשה"), של אדולף רודניצקי („העליה לשמים"), של ירז׳י אנדרז׳ייבסקי („השבוע הגדול"), של קז׳ימירז׳ בראנדיס („מהים החי והמת"); והיא, האהבה, היתה יקרת הסגולות האנושיות בגיטו ועדות לישותם של החיים וחיובם.

ולא הבל־הבלים הריעות, מידת התרומיות שבאדם, שאין דוגמתה בטבע, שבטבע כל „ריעוּת" אינה אלא עונתית ומותנית בטובה שמביאים ה„אישים" איש ל„רעהו" ובאדם אתה מוצא ריעות אנושית, שאינה מותנית ואינה מתבארת בשום סיבה אוטיליטארית:

הָרֵעוּת, זְאֵבָה, זְאֵבָה,
הַרְגִּיעָה לֹא אוּכַל, אָחִי.
פֶּה הִרְחִיבָה לְאֵין שָׂבְעָה
הַצְּנוּעָה בְּתְשׁוּקוֹת הֶחָי — — —
נוֹרָאָה אַהֲבַת אָבוֹת.
עֲקֻדָּה אַהֲבַת אִשָּׁה.
אַךְ רֵעוּת אֵיךְ טָיְתָה עָבוֹת?
מַה חוּשֶׁיהָ וְאֵי שָׁרְשָׁהּ?

אין לה לריעות חושים ואין לה שרשים. אין היא טבע. אין היא מתפרשת אפילו בתורת חוקי הנפש — הפסיכולוגיה, במידה שהפסיכולוגיה היא תורת טבע. היא חידת־אנוש־אין־פתרונים,

הֱיוֹתֵנוּ טְבוּעִים אִישׁ בְּמוּם צִבְיוֹנוֹ
וְסָלַחְנוּ אוֹתוֹ מִדֵּי פַּעַם,
בָּרֵעוּת, הַחַיָּה עַל עִקַּר־שִׁוְיוֹנוֹ
וְעִקְּרֵי הֶבְדֵּלָיו שֶׁל הַטַּעַם.

ואם אתה מבקש לבדוק מה מידת ההשחתה שהשחית האויב בגיטו וארשה ומחוצה לו, בשטחים ה„אריים" שבוארשה היהודית, מבחינת האנושי שמתבטא בריעות שבין אדם לחברו, — יתגלו לך כל אותם הסיפורים, שנכתבו בנושא זה, כמסה שמנסים המספרים הללו את דברם אל האדם, אם עדיין אדם הוא: אם עדיין יכול הוא להיות רע לרעיו, חבר לחבריו, ידיד לידידו, ובזה ייבחן האנושי שבו — מידת הזיקה שמזדקק אדם לאדם כשאין מתן־שכר בצדו. במסה הזאת מצוין הוא סיפורו של ארולף רודניצקי „העליה לשמים" ("Wniebowstąpienie"), המספר באשה צעירה יהודיה, שיופיה ה„ארי" ובהירות שערותיה ופניה ורעננות גופה הצעיר יכלו להבטיח לה את החיים וחמדתם וחדוותם והיא עלתה בלהב כקרבן זיקתה האנושית לאדם בעל החזות ה„שמית", טרוף־הפחדים ומבוּעת־הרוח. בבדיקת האנושי הזה מפליגים סיפוריה של רחל אוירבך,

הגדושים אנשי מטה, בני־אדם שחברם האדם אינו נחשב בעיניהם אלא כ„גולגלות" העשויות להיחטף ולהימנות במספר ככופר נפשם הם; וכנגדם מזדקרים כפלאיים אנשי מעלה כיאנוש קורצ'אק, הלל צייטלין, עמנואל רינגלבלום, שכשרונותיהם לא בגדו באנושותם וכוחם היוצר עמד בברית עם מוסר הריעות ואהבת אדם, וגדלו במותם כבחייהם. ובמעלות של טהורים עומד סיפורו של ירז'י אנדרז'ייבסקי „השבוע הגדול", אחד הסיפורים הכלולים בספרו „לילה", המשמר בקרבו את הזיק האנושי משארית אש־הסנה ומשארית אש־הקודש הפרומתיאית — בצאת שניים מנערי הפולנים מתחומם ה„ארי" לעזרת לוחמי גיטו וארשה, מתוך אחוות רעיון וריעות־אנוש, אף־על־פי שידעו יפה כי לא ישובו משם ויפלו עוזר ועזור גם יחד.

לא הבל־הבלים היא גם ח ר פ ת אדם. השואה שבאה על יהדות אירופה היא לא רק אסון ולא רק פשעם של מבצעיה. הם גם חרפה. וגם לאחר שירווח וירפא לנשארים בחיים לא תיעלם החרפה.

לַנִּשְׁכָּחִים יִרְוַח. וְלַחַיִּים יִרְפָּא.
אֲבָל לְאָן נוֹלִיךְ אֶת הַחֶרְפָּה?

והמשורר נעשה כינורה של החרפה, כדי שלא תישכח עד עולם:

תִּקְרַב נָא חֶרְפָּתִי, אֶהְיֶה לָהּ כִּנּוֹרֶיהָ.
אֶזְכּוֹר וְאַף אַזְכִּיר לָהּ חֶסֶד נְעוּרֶיהָ — — —
חֶרְפַּת הַחֲנוּקִים אֲשֶׁר הָיוּ לִצְחוֹק — —
לֹא נִסְתַּר מִמֵּךְ בְּטִיט־יָוֵן עָמוֹק!
חֶרְפַּת כִּבְשֵׂי רֹאשָׁם בִּבְשַׂר הַפָּרוּרִים — —
לֹא נֶחְבָּא מִמֵּךְ בְּמַיִם אֲרוּרִים!
חֶרְפַּת הַחֲכָמִים אֲשֶׁר הָלְכוּ שׁוֹלָל,
חֶרְפַּת רַבִּים כַּיָּם אֲשֶׁר נָפְלוּ שָׁלָל,
קְצוּרִים בְּאֶפֶס יָד וּבְהֵרוֹם שַׁרְבִיט — —
חֶרְפָּה, הַאִם שָׂבַעַתְּ? חֶרְפָּה, הַאִם רָוִית? — — —
עַל כֵּן דְּרוּכִים דְּרוּכִים נִשְׁכַּב עַל הַמִּשְׁמָר
וְגַם נִזְכּוֹר כָּל אֵלֶּה וְכָזֹאת נֹאמַר:
לַנִּשְׁכָּחִים יִרְוַח, וְלַחַיִּים יִרְפָּא.
וְאֶרֶץ עוֹד תַּחֲלִיף קֵיצָהּ וְגַם חָרְפָּהּ.
וְתִמָּלֵא קוֹל אֵבֶל וּנְגִינוֹת חֻפָּה.
אֲבָל לְאָן נוֹלִיךְ אֶת הַחֶרְפָּה?

הטבע נוהג לשכוח את אסונותיו ועלבונותיו וחורבנותיו. גם האדם, במידת היותו טבע, נוהג להצדיק על עצמו את הדין וגם לנחם עצמו בנחמות־נצח פילוסופיות ופנתיאיסטיות, כביכול.

כַּאֲשֶׁר חֲצָרִימָוֶת תִּפְרַחְנָה
כָּל הָרָעוֹת תִּשָּׁכַחְנָה.
וּבָאנוּ אֲשֶׁר לֹא נִבָּאנוּ
וְהוֹרִיקוּ דְשָׁאִים עַל לִבֵּנוּ.
וּבְסִיד נִתְעָרֵב וּבְמֶלַח
וּבְתַפּוּחַ בֵּין פֶּלַח לְפֶלַח,

וְנִשְׁכַּח אֶת אֲשֶׁר אֵין לִשְׁכּוֹחַ,
וְנִסְלַח לַאֲשֶׁר אֵין לִסְלוֹחַ,

וּבִקְרוֹא הַדּוֹרֵךְ: דְּרַכְתִּי,
וְדִבֵּר הֶעָפָר: סָלַחְתִּי. — — —

אך השיר מבקש לנער את האדם מהטבע ומהפנתיאיזם שבא לשמשו. אין הוא נותן לשכוח. הוא תנועת־התמיד של האנושי באדם, אש־תמיד תוקד בו, מגרש הנחמה והשלווה:

אַל יוֹרִיקוּ דְשָׁאִים עַל לִבֵּנוּ,
אַל נִדּוֹם בָּאֶשְׁכּוֹל וּבַמֶּלַח.
אַל נוּבָא אֶל שֻׁלְחַן הַמֶּלֶךְ.
אַל נִשְׁכַּח אֶת אֲשֶׁר אֵין לִשְׁכּוֹחַ,
אַל נִסְלַח לַאֲשֶׁר אֵין לִסְלוֹחַ,

והיה השיר הזה שבועה לאי־השלמה, למרד ולמרי, להיות עצומים, להיות האגמון ליער.

לא ידע כמוהו הסיפור של הגיטו להיות אש תמיד ותנועת תמיד ומחתרת־עד; לזכור ולהזכיר את החרפה ולשכב דרוך על המשמר. כבר נגזר עליו על סיפור השואה שיהא בעיקרו ספרות של זכרונות ותעודות בלבד. אפילו כשהוא עשוי בידי סופרים שאומנותם בכך, אין הוא אלא עדות של זעזועים ותעודות חרותות לזכרון. מפלצתיותה של השואה תהומית היתה, שטנית, תופתית; התפרקו בה כל תהומות אדם מבולמות בידי תרבות־דורות והגיחו פתאום, מתוך היתר אידיאולוגי, כביכול, להציף את החיים כולם. למראה אותה משלחת־מלאכים־רעים, שעלו מן האבדון, נבעתו וחוורו, כל המוזות שבאדם. הן, המוזות, שניזונות בעצמן מן ההעלם של כוחות התהום, שהן מעלות אותו ונותנות לו דמות וצורה ואופי והרמוניה, מפייסים אותו ומפשירים אותו ומשלימים בינו ובין החיים הריאליים — שותקו פתאום למראה השאול העולה באין מעצור, ששוב לא שלום ופשרה עם החיים היא מבקשת אלא לשגוב לבדה ולמלוך על כול ממשלת יחיד.

הנה מספר ש. ד. בונין את סיפורו „הבית מספר 29". את מראה עיניו הוא מספר ומראה עיניו איום מסיפורו ומכוח סיפורו. עומד לפני האדם המספר ילדו שלו המובל אל תאי־הגאזים באושביץ ומבקש שיסופר בו... ומה מקום לדמיון יוצר ולכוח המצאה סיפורית בפני המציאות הזאת שזימנה לו לאדם מצבים העולים על כל המצאה דמיונית: מעשה בילד שאמו סורקת שערותיו ומשפרתו קודם שהוא נכנס לתאי הגאזים; מעשה בילדה קטנה שנתגלתה קלון יהדותה ברבים וילדים בני גילה סיקלוה באבנים והמיתוה ברשות הרבים; מעשה באדם שנשאר בחיים ושואל את עצמו היכן היה הוא כאשר עמו התפלש עריריי ומבודד? „שמא תאמר: עמדת אותה שעה עצמה כחומת מגן בין אשתך ובנך יחידך ובין הקמים עליהם? אם כה תאמר — היכן אשתך ובנך יחידך?"... ומעשה באדם שנשא אשה חדשה, לאחר הירצח אשתו הראשונה, והנה חוזרת זו הראשונה וצומחת בלבו צמיחה חדשה, היא ויופיה, היא וחסד נשיותה, היא ותפארת אדם שבה, כדי למרר את חיי ההווה ולהרבות בהם שכול ואלמון וכליון־לב, כדי לכפר על חטא ההישארות בחיים, זה חטא־החיים הגדול בזמן שרבים כל כך וטובים כל כך הלכו למות...

כי יחד עם שריפת גופו של ישראל בפולין אחזה הלהבה גם בנפשו ובחוק נפשו. כביכול חוק חדש הגיח שם מתהום הנפש, שעל פיו אין זכות חיים לכל מי שאינו יודע להמית, לכל מי שאין לו הכוח להמית... הנפש, שכבר היתה מוגנה בפני חוק שאולי זה בלוחות־הדיברות ובבריחי המוסר, נשברו לוחותיה וגודעו בריחיה בבת אחת מפני החוק־שמלפני־כל־תרבות, שערך לו מסע־כיבושים מהיר בשם איזו אמת גדולה אחרת, שהעלימוהו, כביכול, מחנות החלשים בערמתם, ועתה נשתחררה ונתגלתה. החוק הזה נפתחה בפניו, שָׂם כל נפש ונתמלאה הרגשת־חטא, חטא חייהם של הבריות שנידונו למות כחוק ועדיין חיים הם משום־מה שלא כדין... הרגשת־חטא זו היא שסייעה, יחד עם חפץ־המוות שכבר דובר בו בכאן, בידי המרצחים.

הטמנת דברים שבקדושה

היא שהרבתה רוצחים גם מבין אזרחי אותה ארץ, שלא נצטוו על כך ושיתפו עצמם באותה מצווה. היא גם שעשתה המון בית ישראל כנועים לרצון מרצחיהם ואיש ואשתו התחרו ביניהם מי יירצח תחילה...

אין הפרוזה, המתארת את גיטו וארשה ואת מרדו ואת וארשה היהודית והשמדתה, בת הבעה כוללת ונוקבת כשירה. הפרוזה מפרטת ופונה אל הפרט וחסרה בה כוליותה של התופעה. בעל כורחה היא תלויה בכמות, כי קשה לה להגיע למדרגת הסימבול הכולל את הרבים בתוך היחיד והמפגיש את נפש הרבים בתוך נפש היחיד. יצירות ספרותיות פרוזאיות, שהשואה נתאחזה בהן אחיזת אמנות, כלומר, אחיזת־אמת; שאדם הפונה אליה יוכל לעַכשֵו בתוכה את רוח הזמן ההוא וביעותיה; את התמוטטה של האנושי בקרב האדם — מועטות הן, נתעצמו בספרות זו אחדים מבין הסופרים הפולניים, יהודים ושאינם־יהודים. אדולף רודניצקי — סופר פולני יהודי, בספרו „מן הים החי והמת" ובספרו „המנוסה מיאסנה פוליאנה", העמיד את ירח העצבון הגדול בעמק החיים וקרא לו: דום! אל תבוא השמש במקומו עד שיתמצה כל אותו תוכן של המֵיִט ועד שיתגלו כל קהותו של אדם וכל חריפותו וכל טומאת הוויתו וכל שׂגבו. הוא עשה זאת בשורת סיפורים קטנים והסיפור „העליה לשמים" הוא שלבה העליון של עליה זו. בת ישראל מליטא שנקלעה ללבוב וחזרה ונקלעה לוארשה, ובה כל החסד של ליטא הישראלית וכל החן של אדם אירופי והשגיון של אדם מוזי והאהבה שמוליכה אל המוות; אהבה שאינה סולחת לעצמה ואינה מיטיבה עם עצמה. הסופר הפולני היהודי קז'ימירז' בראנדיס, בסיפוריו „שמשון" ו„אנטיגונה", הביא את האדם, האיש והאשה, עד מיצוי כל כוח האנושי שבקרבם, עד אחרון נסיונותיו של אדם, וחשף כל יכולתו בגוף וברוח, בשעה שנפתחת לפני האדם התהום, בשעה שרק התהום קוראת לו לאדם ואין השמים עונים לעומתה גם הם בקולם. או אז רואה אדם מה מידת האנושי נאצר באדם לדורותיו ועד כמה כבר אפשר לבטוח בו באדם ולתת לו להתהלך על פני אדמה בלי שמים מלווים לראשו. בעומק הזה של אדם לן המספר בראנדיס, ולשון פולנית, שספגה טראגיות יהודית הרבה, מסייעת בידו להביא את קוראי סיפוריו לידי הודיה ושיתוף־לב עם המספר.

והמספר הפולני ירז'י אנדרז'ייבסקי, שכתב את הספר „לילה" היטיב לספר משני המחנות גם יחד: המחנה היהודי המושמד וגוסס והמחנה הפולני על שני כיווניו ועל שני יצריו. התגברות הטומאה הגויית התאֵבה רצח והנאות־חזירים מזה, והתגבשות מבודלחת של טהרה אנושית בתוך הפולניות הזאת והתעלותה עד כדי מסירות־נפש וקידוש־השם מסוג חדש, אנושי־מזוקק, מעבר לדת וללאום ולגאוות־גזע — האנושי השוגה אחר ג'ילה־שבענווה, הרחק מכל חשבון וגמול.

מפתח השמות

ס

ע

פ

צ

ש

ת

מפתח השמות לחלק ב׳

מ

צ

תיקון שיבושי תרגום

במאמר „במחיצתו של רינגלבלום", שתורגם מאידיש, בטור 353, כתוב: והמנהיג הבונדאי זישה פרידמן — צריך להיות: והמנהיג האגודאי.

בטור 352 תורגמה המלה אגדה כביטוי „מקצועי". הכוונה היא ללגנדה.

בטור 348 כתוב: כאילו היה כבד־לשון, במקור — ער האט געדעדט אונטער דעם צינגל.